

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ • UNIVERSITY
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ISSN: 1300-9052

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 60
EYLÜL-SEPTEMBER

ERZURUM - 2017

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED SAYI / NUMBER 60 – EYLÜL-SEPTEMBER 2017

YAYIMLAYAN / PUBLISHED

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
ATATURK UNIVERSITY TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
ISSN 1300-9052

SAHİBİ - OWNER

Yönetim Kurulu Adına
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Rıfat KÜTÜK

YÖNETMENLER- EDITORS

Yrd. Doç. Dr. Servet TİKEN
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ALAN YÖNETMENLERİ – AREA EDITORS

Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (*Türk Halk Bilimi*)
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER (*Türk Dili ve Lehçeleri*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOPAL (*Türk Dünyası Edebiyatları*)
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (*Türk Tarihi*)

YABANCI DİL DANIŞMANLARI

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS

Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ
Prof. Dr. İsmail ÖGRETİR
Arş. Gör. Hakan SOYDAŞ

HALKLA İLİŞKİLER - PUBLIC RELATIONS

Arş. Gör. Metin İŞİKOĞLU

TEKNİK REDAKSİYON- TECHNICAL REDACTION

Arş. Gör. Caner SOLAK-Arş. Gör. Ahmet KARADOĞAN

DİZGİ - TYPESETTING

Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

KAPAK TASARIM-COVER DESIGN

Mehmet YILDIRIM

BASKI-PRESS

Eser Ofset Saraybosna Cad. Altunalem Sitesi D Blok
No.1 Tel: 0442 233 4667 ERZURUM

YAZIŞMA ADRESİ-CORRESPONDENCE

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 25240 Erzurum-Türkiye
Ataturk University Turkish Researches Institute, 25240, Erzurum-Turkey
+ 90 442 231 13 66
turkiyat@atauni.edu.tr <http://dergipark.gov.tr/ataunitaied> <http://www.turkiyatjournal.com>

YAYIN KURULU - EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali KAFKASYALI (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (*Uludağ Üni.*)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (*Fırat Üni.*)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (*Ege Üni.*)
Prof. Dr. Hüseyin AKKAYA (*Cumhuriyet Üni.*)
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Kemal H. KARPAT (*İstanbul Şehir Üni.*)
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN (*Celal Bayar Üni.*)
Prof. Dr. Kerima FİLAN (*Saraybosna Üni.*)
Prof. Dr. Laylı ÜLKÜBAYEVA (*Manas Üni.*)
Prof. Dr. Lile TANDİLAVA (*Şota Rustaveli D. Üni.*)
Prof. Dr. Liu BIN (*Sincan Üni.*)
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (*Uludağ Üni.*)
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (*Ege Üni.*)
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI (*Azerbaycan İ.Aka.*)
Prof. Dr. Mihai MAXIM (*Bükreş Üni.*)
Prof. Dr. Muhsin MACİT (*Anadolu Üni.*)
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Niu RUJI (*Sincan Pedagoji Üni.*)
Prof. Dr. Peter ZIEME (*Brandenburgische Aka.*)
Prof. Dr. Recep TOPARLI (*Cumhuriyet Üni.*)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Suat UNGAN (*Karadeniz Teknik Üni.*)
Prof. Dr. Suzuki TADASHI (*Tokyo Üni.*)

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz.
The opinions and views in papers published on the journal belong only to its authors and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher.

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi;

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), TR Dizin, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asosindex),
Modern Language Association (MLA), Scilit, MIAR, Oclc WorldCat, Acarindex, Sobiad, Akademik Dizin,
Researchgate, OpenAIRE gibi indekslerle taranan “uluslararası hakemli bir dergidir”

DANIŞMA KURULU - ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (*Gazi Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bahtiyar KARİMOV (*Özbekistan Millî Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ceval KAYA (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dosay KENJETAY (*Ahmet Yesevi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ (*Atatürk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ekrem ČAUŠEVIĆ (*Zagreb Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gulnisa JAMAL (*Sincan Ekonomi ve Finans Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Ahmet KIRKKILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Halil KOCA (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hanifi VURAL (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal POLAT (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal YAVUZ (*Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi*)
Prof. Dr. LAYLİ ÜLKÜBAYEVA (*Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ARSLAN (*Cumhuriyet Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM (*Neşehir Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AKKUŞ (*Düzce Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mukim SAĞIR (*Erzincan Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (*İstanbul Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rıdvan CANIM (*Trakya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (*Dicle Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (*Selçuk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami ECE (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut KARABEY (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (*Ege Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (*Atatürk Üniversitesi*)

HAKEMLER – REFEREES
TAED-60

- Prof. Dr. Abdulkadir GÜL (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Abdülbaki ÇETİN (*Bingöl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bayram NAZIR (*Gümüşhane Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ebru ALTAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (*Uludağ Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU (*Kocaeli Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Ahmet KIRKILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Emin ÇAĞIRAN (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (*Yüzüncü Yıl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mukadder ERKAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. S. Hakan KIRIMLI (*Bilkent Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saadet KARAKÖSE (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ (*Ahi Evran Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selçuk GÜNAY (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Şener DEMİREL (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Adem İŞCAN (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Funda KARA (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. İlkin GULİYEV (*Kafkas Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ramazan KAYA (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Rifat KÜTÜK (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Tolga BAŞAK (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Vildan COŞKUN (*Sakarya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT (*Kastamonu Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yunus ÖZGER (*Bozok Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOPAL (*Atatürk Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. Asuman GÖKHAN (*Atatürk Üniversitesi*)

Yrd. Doç. Dr. Elif AKTAŞ (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ersoy ZENGİN (Munzur Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fatih VEYİS (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ (Sakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Baha ÖZTUNÇ (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM (Gazi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hüsna KOTAN (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İlknur EMEKLİ (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN (Kafkas Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Özkan Dayı (Bayburt Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Selçuk DEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Serkan TÜRKOĞLU (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Servet TİKEN (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Sevim ERDEM (Bülent Eren Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yasin Mahmut YAKAR (Erzincan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ (Atatürk Üniversitesi)

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Türkoloji sahasının ülkemizdeki en önemli süreli yayınlarından biri olan Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin 60. sayısını, mensubu olmaktan gurur duyduğumuz Atatürk Üniversitesinin kuruluşunun 60. yılını kutladığımız bugünlerde sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu mesut tesadüfün heyecanı ile hazırladığımız 60. sayımızda dergimize emeği geçenlere minnet duygumuzun bir nişanesi olarak Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün kurucu müdürü Sayın Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ'ın ilk sayımızda yer alan takdim yazısını hocamıza sağlık ve esenlik dileklerimizle teberrüken bir kez daha yayımlıyoruz.

Dergimizin bu sayısında uzman hakemlerimizin incelemesinden geçen; Türk kültürü, Türk dili, eski Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı, Türk halk edebiyatı, Türk lehçeleri, Türk tarihi ve Türkçe eğitimi olmak üzere çeşitli alanlardan 37 makale yer almaktadır.

23 yıldır ara vermeden yayın hayatına devam eden dergimizin günlere gelmesinde çok büyük katkıları olan Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yönetici ve çalışanlarına bir kez daha şükranlarımızı sunar; dergimize editör, hakem ve yazar olarak katkıda bulunan hocalarımıza, derginin dizgi ve baskısında gayretlerini esirgemeyen kıymetli meslektaşlarımıza ve Enstitümüz çalışanlarına sonsuz teşekkürler ederiz.

S. TİKEN- Y. TOPALOĞLU

İLK SAYIMIZ

Elinizde bulunan bu ilk sayısı ile **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (AÜTAED)**'ni yayınlamaya başlamış bulunuyoruz.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk Dünyasının bizce ulaşılabilecek olan bölgelerinin sayısı bir hayli artmış bulunmaktadır. Cumhuriyetimizin, günümüzde bağımsızlığına kavuşmuş birçok Türk cumhuriyetiyle ilişkilerini geliştirmesi, hem bizim, hem bu cumhuriyetlerin, hem de dünya barışı yönünden bütün insanlığın yararına olacaktır. Bu düşünceyledir ki, dergimizde yer alan ve daha sonraki sayılarımızda yer alacak olan yazıların, daha çok Standart Türkiye Türkçesi (STT)'yle yazılmış, ancak konuları bakımından Türkiye dışındaki Türk Dünyasıyla ilgili olmalarını istedik. Böylece, Enstitümüzün görevlerinden biri ve belki de en önemlisi olan, Türk Dünyasını çeşitli yönleriyle araştırıp ülkemiz insanlarına tanıtmayı ön plana aldık. Diğer Türk cumhuriyetlerindeki benzerimiz kuruluşlar da bizi örnek alıp kendi cumhuriyetlerinin dışında kalan öbür Türk cumhuriyetlerinin, özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli yönlerini ülkeleri insanlarına tanıtırılarsa Türk Dünyasının bütünleşmesinde önemli adımlar atılmış olur. Bugün, birbirimizi pek tanımadığımız; ayrı Türk dil ve lehçelerinde konuşmak ve yazmak zorunda olduğumuz bir gerçektir. Ancak birbirlerini tanıyan insanların birbirlerinin dillerini de öğrenmeye heves edecekleri ve giderek dillerini de birbirine yaklaştıracakları da diğer bir gerçektir.

Türk Dünyasında, yeniden oluşturulacak ortak bir kültüre doğru, ortak kullanılabilecek **standart** bir yazı ve konuşma dilinin oluşumuna doğru atılan ilk adımlar arasında bizinkilerin de bulunması dileğiyle, gelecek sayılarımız için, araştırmacılar, dergimizin konularıyla ilgili yazılarını beklerken bütün okuyucularımıza yararlı olmayı umar ve saygılarımızı sunarız.

E. GEMALMAZ

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

ADEM CEYHAN-YASİN KARADENİZ	1-32
Mütercimi Bilinmeyen Bir Sad-Kelime-i Ali Tercümesi <i>Interpreter Unknown an Sad-Kelime-i Ali Translation</i>	
YILMAZ TOP	33-66
Tuyuğlarla Tertip Edilen Bir Oyun: Aklından Bir Tuyuğ Tut! <i>A Game Prepared With Tuyugs: Keep A Tuyug in Mind !</i>	
AHMET TOPAL	67-94
Klasik Türk Şiirinde Çâr-Ender-Çâr Şiirler <i>Çâr-Ender-Çâr Poems in Classical Turkish Literature</i>	
TİMUÇİN AYKANAT	95-112
Pendnâme-İ Za'îfi <i>Za'îfi's Pendnâme</i>	
MEHMET ÖZDEMİR	113-138
Necâti Beg Divanı'nda Uyku Kavramının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme <i>Examining the use of Sleep Concept on the Divan of Necâti Beg</i>	
NAZİRE ERBAY	139-154
Orhun Yazıtları'ndan Klasik Şiire Şark ve Garp Kavramı <i>The Concepts of Occident and Orient from Orhun Inscriptions to the Classical Poetry</i>	
SEDAT ADIGÜZEL	155-166
Eli Bey Hüseyinzade'nin Edebî Dünyası <i>Eli Bey Huseyinzade's Literary World</i>	
HÜSEYİN BAYDEMİR	167-180
Uluğbey'in Hazinesi Romanında Tarihî Gerçeklik <i>Historical Accuracy in the Treasure of Ulugbek Novel</i>	
AYGÜN ORUCOVA	181-190
"Türkçülüğün Babası" Ali Bey Hüseyinzade <i>Ali Bey Husseinzadeh - "The Father of Turkism"</i>	
OKTAY SELİM KARACA	191-202
Kazak Türkçesinde Öznesiz Cümleler <i>Subjectless Sentences in Kazakh Turkic</i>	
ERKAN HİRİK	203-226
Türkiye Türkçesinde Eşzamandalık <i>"Coexistence" in Turkish</i>	
ŞAHAP BULAK	227-246
Başlangıçtan Bugüne Azerbaycan Türkçesi <i>Azerbaijani Turkish from the Beginning</i>	

TURAN GÜLER	247-264
Kurmaca ve Gerçek Bağlamında Tarihsel Bir Roman: Hocaefendi'nin Sandukası <i>A Historical Novel in the Context of Fiction and Reality: Hocaefendi'nin Sandukası</i>	
EMİNE GÜLSELCEK KAFKASYALI	265-282
Attila İlhan: Türk Siyasal Düşüncesine Ulusalçı Edebî Bir Katkı <i>Attila İlhan: A Nationalist Literary Contribution to Turkish Political Thinking</i>	
NACİYE SAĞLAM	283-294
Çeviri Göstergebilimi Yöntemiyle Buket Uzuner'in İstanbullular Romanı Çevirileri Üzerine Bir İnceleme <i>A Study on the Translations of the Novel İstanbullular by Buket Uzuner with Translation Semiotic Approach</i>	
ARZU ŞEYDA GÜVEN	295-310
Aktarılan Değerler Açısından Divan-ı Hikmet <i>Divan-i Hikmet in Terms of Transferred Values</i>	
ASUMAN GÖKHAN	311-326
Safevîler Dönemi ve Edebiyatına Genel Bir Bakış <i>A General Outlook on The Safavid Period and Literature</i>	
YASEMİN YAYLALI	327-342
Şahnâme Kahramanlarının Rüyaları <i>Dreams of The Heroes of Shahname</i>	
YEŞİM IŞIK BAĞRIAÇIK	343-362
Aziz Nesin'in Farsçaya Çevrilen Eserleri Üzerinden Bir Okuma <i>A Reading Through Aziz Nesin's Works to be Translated in to Farsi</i>	
TOGRUL HALİLOV	363-376
Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Tunç Çağı Seramiklerinin Morfolojik ve Tipolojik Değerlendirmesi <i>Morphological and Typological Investigation of the Bronze Age Pottery Found Around Gamigaya</i>	
SAVAŞ EĞİLMEZ-AHMET SAFA YILDIRIM	377-390
Şit Abdal'ın Ejderha Başlı Asası ve Türk Mitolojisinde Ejderha Motifi <i>The Dragon-Headed Scepter of Şit Abdal and The Dragon Motif in Turkish Mythology</i>	
ÖZKAN DAYI	391-412
Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280) <i>Ilkhanid Period Governors in Baghdad (1258-1280)</i>	
FATİH ÇİÇEK	413-440
Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın 1784 Erzincan Depremi Sonrası Yağmalanan Muhallefatı <i>Governor of Erzurum Vezir Suleyman Pasha 1784 After That Erzincan Earthquake Looted The Muhallefat</i>	
YUNUS ÖZGER	441-458
Ekonominin Millileştirilmesi Politikası Bağlamında Kurulan Bir Sigorta Şirketi Osmanlı Millî Umum Sigorta Şirketi <i>An Insurance Company in the Context of Nationalization of Economy: The Ottoman National Insurance Company</i>	

- MEHMET MERCAN** 459-474
Osmanlı Padişahlarının Yurt İçi Gezileri (Bir Kronoloji Denemesi)
Domestic Excursions of Ottoman Sultans(A Chronological Essay)
- SONGÜL KEÇECİ KURT** 475-494
Son Dönem Osmanlı Ulemasının Önemli Şahsiyetlerinden
Abdurrahman Kamil Efendi (1850-1941)
Abdurrahman Kamil, One of the Prominent Scholars in The Last Period of Ottoman Empire (1850-1941)
- ERDAL TAŞBAŞ** 495-512
Osmanlı'da Kuduz Vakaları ve Tedavi Çalışmaları: Antalya Örneği
Rabies Cases and the Treatment Studies in the Ottoman: The Instance of Antalya
- ZEYNEL LEVENT-MÜŞERREF AVCI** 513-534
Mustafa Kemal'in Eğitim Hayatında Saklı Kalmış Bir Dönem:
Mülâzım-ı Evvel Mustafa Kemal
A Period Remained Hidden in Mustafa Kemal's Education Life: Mülâzım-i Evvel Mustafa Kemal
- SERKAN ERDAL- SELÇUK AYDIN** 535-570
Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Kırım Tatarlarının
Ana Vatana Dönüş Mücadelesi ve Mustafa Cemiloğlu
The Struggle of Crimean Tatars for Returning Homeland As a Civil Disobedience Sample and Mustafa Cemiloglu
- CEREN UTKUGÜN-ŞABAN ORTAK** 571-584
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti ve
Afyon Şubesi'nin Faaliyetleri
Activities of the Charitable Association and Afyon Branch in the Second World War
- YASİN COŞKUN** 585-596
15-21 Haziran 1980 Yılında İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence'ın
Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Gezisi Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on British Ambassador to Turkey Paul Laurence's Tour of East of Turkey Between 15-21 June 1980
- FİRDES TEMİZGÜNEY** 597-626
Erzurum'dan Almanya'ya İşçi Göçleri
Labour Migration from Erzurum to Germany
- NECATİ ÇAVDAR** 627-644
Tarihsel Biyografi İnşasında Sübjektiflik Sorunu
Subjectivity Problems in Historical Biography
- MEVLÜT GÜNDÜZ-DUDU DUYGU GÜNDÜZ** 645-664
Tarihe İz Bırakmış Yabancı Kişilerin Gözünden Türkler:
Değerler Eğitimi Bağlamında İnceleme
The Turks in The Eyes of Those Who Have Left a Mark on the World: Investigation in the Context of Values
- FATMA KAYA DOĞANAY** 665-686
Mülkiye Baytar Mektebi
The School of Veterinary Civil Service

İDRİS NEBİ UYSAL

Adlar ve Ad Verme Geleneği Üzerine Bir Araştırma:
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Örneği
*A Research on the Names and Tradition of Naming:
The Sample of Karamanoğlu Mehmetbey University*

687-704

BEYTULLAH KARAGÖZ

Eğitimciler ve Çocuk Yazarlarının Görüşleri Bağlamında
Ortaokul Öğrencileri Ne Okumalı?-Bir Liste Önerisi-
*The Opinions of Educators and Children's Author Middle School Students
in the Context of What we Read?-A List Suggestion-*

705-726

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ-DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Author Guidelines - Editorial Principles - Peer Review Process

727

MÜTERCİMİ BİLİNMEYEN BİR SAD-KELİME-İ ALÎ TERCÜMESİ INTERPRETER UNKNOWN AN SAD-KELİME-I ALI TRANSLATION

ADEM CEYHAN

Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter
ceyhanadem@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9680-6580

YASİN KARADENİZ

Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Res. Assist. Manisa Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter
ykaradeniz57@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0604-1271

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.08.2017
Sayfa-*Pages* : 1-32
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3803>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

MÜTERCİMİ BİLİNMEYEN BİR SAD-KELİME-İ ALÎ TERCÜMESİ
INTERPRETER UNKNOWN AN SAD-KELİME-I ALI TRANSLATION

ADEM CEYHAN, YASİN KARADENİZ

Öz

Türk edebiyatı tarihinde peygamber, mutasavvıf, filozof, hükümdar gibi muhtelif şahsiyetlerin özlü sözlerinin tercüme ve şerhi konusunda çeşitli eserler meydana getirilmiştir. Güzel sözlerin çeviri ve izahı mahiyetindeki bu metinlerin mühim bir kısmını Hz. Ali vecizeleriyle alâkalı eserler teşkil eder. Ünlü Arap yazarı ve Mutezile kelâmcısı Câhız, Hz. Ali'nin binleri bulan güzel sözleri arasından yüzünü seçerek “*Mie Kelime*” veya “*Mi'at amsâl Ali bin Ebî Tâlib*” adlı bir kitapçık meydana getirmiştir. Bu hikmetli sözler, Fars ve Türk edebiyatında hayli rağbet görmüş ve daha ziyade “*Sad-Kelime-i Ali*” (Hz. Ali'nin Yüz Sözü) adı altında tercüme ve şerh edilmiştir.

Türk edebiyatı tarihinde *Sad-Kelime-i Ali*'nin adlarını bildiren âlim, şair ve yazarlar eliyle yapılmış tercüme ve şerhleri bulunduğu gibi, kimin tarafından yapıldığı belli olmayan çevirilerine de zaman zaman rastlanmaktadır. Tek yazma nüshası tespit edilen “*Sad-Kelime-i Emîrû'l-mü'minîn Ali*” isimli kitapçık da söz konusu eserlerin mütercimi belli olmayan örneklerinden biridir. Hangi asır edebî şahsiyetlerinden olduğu bilinmeyen şair, Hz. Ali'nin yüz sözünü birer beyitle Batı Türkçesine (Azerbaycan Türkçesi) çevirmiştir. Mukayeseler, onun Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız'ın H. 889 / M. 1484 yılında tamam-ladığı Farsça *Sad-Kelime-i Ali* tercümesinden kısmen faydalandığını göstermektedir. Bu ya-zıda, *Sad-Kelime-i Emîrû'l-mü'minîn Ali*'nin, anılan mütercimi meçhul tercümesi hakkında bilgi verildikten sonra eserin yeni harflere ve günümüz Türkçesine çevrilmiş metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Câhız, Sad-Kelime-i Ali, tercüme, Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız

Abstract

In the history of Turkish literature, various works have been created in the field of interpretation and translation of the essential words of various personalities such as prophet, sufi, philosopher and sovereign. Famous Arab writer Jahiz (d. 255/869), selectly hundreds from between thousands of beatiful words of Hz. Ali and created him o booklet called “*Mie Word*” or “*Mi'at Amsal Ali bin Talib*”. These erudite words have been very popular in Persian and Turkish literature and have been translated and expounded more often under the name of “*Sad-Kelime-i Ali*”.

In the history of Turkish literature, there are translations and commentaries of *Sad-Kelime-i Ali*'s made by scholars, poets and writers as well as there are also some translations that are not known by whom made. The booklet entitled “*Sad-Kelime-i Emîrû'l-mu'minîn Ali*” which is the only one written copy is one of the translator unknown examples the mentioned works. The poet who does not know which century literary person, has translated Hz. Ali's hundred words into Western Turkic (Azerbaijani Turkic) with one for of couplet. In this article, about the unknown translation of the interpreter of *Sad-Words-i Ali* was informed after, were presented to the new letter and the text translated into contemporary Turkic.

Key Words: Jâhiz, Sad Kelime-i Ali, translation, Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız.

Giriş

“Hemen hemen her milletin edebiyatında peygamberler, din ve tasavvuf büyükleri, âlim, filozof, hükümdar, şair ve yazarların güzel sözlerinden meydana gelen eserler vardır” hükmü verilse, herhâlde yanlış olmaz. Hz. Süleyman’a nispet edilen bazı güzel ve bilgece sözleri derleyici “*Emsâl-i Süleyman*” (Hz. Süleyman’ın Meselleri), Lokman Hekim tarafından verildiği bildirilen öğütler, Yunan filozofu Eflâtun’un (M.Ö. 427-347) eserlerinden toplanan veya ona ait olduğu rivayet edilen özdeyişler, adaletiyle meşhur Sâsânî hükümdarı Nüşirevan’dan (ö. 579) nakledilen hikmetli cümleler, La Rochefoucauld’un (1613-1680) kısaca “Maximes” adıyla anılan eseri, bu konuda hemen akla gelen örneklerden birkaçıdır.

Müslüman milletlerin edebiyatında -bilhassa Batı tesirinden önceki asırlarda- *Kur’an* ayetlerinden sonra en çok faydalanılan ve atıfta bulunulan kaynak, Hz. Muhammed’in hadisleridir. Sayılamayacak kadar çok âlim, şair ve yazar, eserlerinde Hz. Peygamber’in hadislerini yeri geldikçe hayatî bir esas hâlinde saygıyla andığı gibi derleme, tercüme ve açıklama yoluna da gitmiştir. Hz. Peygamber’in amcası oğlu, İslâm’ı ilk kabul edenlerden, damadı, dördüncü halifesi, aynı zamanda ilim, irfan, cesaret, fazilet, hitabet gibi çeşitli meziyetlere sahip olan Hz. Ali’nin (600?-661) veciz sözleri de Müslüman ulusların edebiyatında hayli rağbet görmüş; birçok derleme, tercüme ve şerh faaliyetinin konusunu teşkil etmiştir. Çeşitli eserlerde dağınık hâlde bulunan Hz. Ali sözlerine dair toplamaların en kıdemli ve meşhur olanlarından biri, ünlü Arap yazarı ve Mûtezile kelâmcısı Câhız’ın (ö. 255/869) derlemesidir. Câhız, Hz. Ali’nin çok sayıdaki sözleri arasından yüzünü seçerek *Mie Kelime* gibi bir ad altında toplamış (Bu konuda daha fazla bilgi için Ertuğrul 2009: 227-230); onun derlediği bu özlü sözleri Reşîdüddin Vatvat (ö. 578/1182) Farsça’ya çevirmiş; Arapça güzel cümlelerle açıklamış; her bir vecizenin manasını iki beyitli kıt’alar hâlinde nazmen de ifade etmiştir. (Ateş 1968: 47). Vatvat’ın bu eserinin tesirleri, *Sad-Kelime-i Ali*’nin 14 veya 15. asırdan itibaren meydana getirilen müteaddit Türkçe tercümesinde görülür. (Meselâ, Ceyhan 2006: 102-105, 120-121, 124-125, 126-127 vd.)

Edebiyat tarihimizde sahibi bilinen birtakım *Sad-Kelime-i Ali* tercümeleri bulunduğu gibi, anılan eserin kimin tarafından ve hangi tarihte meydana getirildiği belli olmayan çevirileri de görülür. İşte tahminimize göre, 15. asrın sonlarında veya 16. asırda Azerbaycan Türkçesiyle yapılmış “*Sad-Kelime-i Emîrû’l-mü’minîn Ali*” isimli tercüme de bu çeşit mütercimi meçhul eserlerden biridir. Yazımızda adı geçen kitapçığı şekil ve muhteva yönünden inceledikten sonra yeni harflere ve günümüz Türkçesine çevirerek okuyucuların mütalâasına sunacağız.

“*Sad-Kelime-i Emîrû’l-mü’minîn Ali* ‘Aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm”

Bu başlığı taşıyan eser, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Bölümü 1009 numarada, 124b-142a yaprakları arasında bulunmaktadır. Konusu, başlığından da anlaşılacağı üzere, müminlerin reisi Hz. Ali’ye nispet edilen yüz sözdür. Sanırız, eserin başlığındaki “Emîrû’l-mü’minîn Ali” (müminlerin reisi Ali) kelimelerinden sonra kullanıldığı görülen “aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm” ibaresi, İslâmî ilimlere veya edebiyata vâkıf okuyucuların hemen dikkatini çekmiştir. Zira “dua ve selâm onun üzerine olsun!”

manasındaki bu cümle, İslâm âlimleri örfünde bilhassa Peygamberimiz Hz. Muhammed'in adı anıldıktan sonra kullanılır. Hz. Ali gibi sahabelerin isminin anılmasının ardından ise, bir saygı ifadesi olarak “Allah ondan razı olsun.” manasındaki “radiya’llâhü anh” cümlesini kullanmak, yaygın bir âdettir. Hz. Ali'nin isminden sonra “aleyhi's-selâm” veya “aleyhi's-salâtü ve's-selâm” cümlesinin söylenmesi yahut yazılması, Şiîlerde görülen bir davranıştır. İlk beyitten sonra (vr. 124b) ve bir vecizeden önce (vr. 131b) de gördüğümüz bu “aleyhi's-salâtü ve's-selâm” cümleleri, eğer müstensihe değil, mütercime aitse, o takdirde kendisinin Şiî olduğu söylenebilir.

Sad-Kelime-i Emûrû'l-mü'minîn Ali, vr. 125b'de *لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا* sözünün tercümesiyle başlamakta; 141b'ye kadar her sayfada üç Arapça vecize ve bunların manzum Türkçe tercümesi yer almakta; 142a'da *سقطات الالفاظ و شهوات الحنان و هفوات اللسان* dua cümlesinin tercümesiyle sona ermektedir. (Bu sözün baş tarafı olan *اللهم اغفر رمزات الالفاظ* tahminimize göre, onarım sırasındaki sayfa karışmasından ötürü 137b'dedir). Metinde Arapça cümleler, tercümelerine nazaran daha büyükçe, koyu siyah ve harekeli, onların birer beyitten ibaret Türkçe çevirileri ise harekesiz ve küçük yazılmıştır. Tercümenin sonunda istinsah tarihi ve müstensih adı bulunmamaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, tek bir nüshaya dayanarak verilecek hükümlerin yanıltıcı olması mümkündür; anılan tercümenin bulunabilecek başka kopyalarının mütercimi, meydana getiriliş tarihi, kaynakları gibi konularda bilgi ihtiva etmesi ihtimal dahilindedir.

Şairin tercüme ettiği yüz söz, Hz. Ali'nin binleri bulan vecizeleri arasından ünlü Arap yazarı Câhız'ın seçerek “*Mie Kelime*” veya “*Mi'at amsâl Ali bin Ebî Tâlib*” adını verdiği cümlelerdir. Mütercim, her bir Arapça sözü remel bahrinin “fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün” kalıbına uygun yazdığı birer beyitle dilimize çevirmiştir. Henüz başka nüshasını tesbit edemediğimiz bu eserde mütercimin kimliğine ve eserini meydana getirdiği tarihe dair her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Şair, bu nüshaya göre, eseri için mukaddime (başlangıç), “sebeb-i telif-i kitâb” ve “hâtıme” (sonuç) gibi bahislere yer vermemiş; Allah adıyla söze başlamanın faziletini belirten ve çevireceği vecizelerin Hz. Ali tarafından söylendiğini bildiren iki beyti müteakip, *Sad-Kelime-i Ali*'yi tercüme etmiştir.

Onun, “Düşmanların en büyüğü, hilesi gizli olanıdır.” manasındaki sözün tercümesinde muhatabına “ey nâm-dâr” (vr. 133b, 52. söz), yani ey namlı, ünlü diye hitap etmesi, söz söyleyen kişinin meşhur olduğunu düşündürmektedir. “Danışmayı bırakmakla doğru bulunmaz.” manasındaki *مع ترك المشورة لا صواب* sözünün tercümesinde “...*ey şeh-i 'âlî-cenâb*” diyerek hitap etmesi ise eserini bir sultana sunmak üzere meydana getirdiğini akla getirmektedir:

“Meşveretsiz iş hâfâdur ey şeh-i 'âlî-cenâb

Meşveret kıl her işe vallâhu âlem bi's-şavâb” (vr. 140b)

[Ey şerefli hükümdar, danışmadan iş yapmak hatadır. Her iş konusunda (o işle alâkalı, bilgili ve güvenilir kişilere) danış! Doğrusunu Allah daha iyi bilir...]

1. Farsça Bir Eserden Faydalanış ve Tercüme Tarihi Hakkında İpucu

Hz. Ali'nin yüz sözünü dilimize çeviren şair ve yazarlarımızdan çoğu, Reşîdüddîn Vatvat'ın bu konuda biraz önce andığımız eserinden, birkaçı ise Âdil bin Ali bin Âdil

Hâfız'ın tercümesinden faydalanmıştır. Söz konusu ettiğimiz *Sad-Kelime-i Emîrî'l-mü'minîn Alî* adlı eserle belirttiğimiz bu iki metni karşılaştırdık. Mukayese sonucunda şairin 10-15 kadar vecizenin tercümesinde (Metnimizdeki sıra numarasına göre 10, 13, 25, 44, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 60, 64, 65, 68, 3, 6, 98. söz) Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız'ın *Sad-Kelime-i Alî* hakkındaki Farsça manzum eserinden faydalandığını gördük. 15. asır Fars şairlerinden olan Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız¹, Hz. Ali'nin Câhız tarafından bir araya getirildiği bilinen yüz güzel sözünü, aruzun “Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün” kalıbına uygun birer beyitle Farsçaya çevirmiştir. (Yazma bir nüshası: Ankara Millî Ktp. Yz. B 253, vr. 11b-15b). Eserini inceleyip sunduğumuz meçhul mütercimmin “Söyleyen kimseye bakma, söylenen söze bak!” manasındaki من قال وانظر الى ما قال vecizesinin altında (vr. 138b), şair Âdil'in kitapçığında yer alan şu Farsça beytin kayıtlı bulunması da ifade ettiğimiz istifadenin başka bir delilidir:

در سخن نیکو تامل کن سخن کورا مبین
کز فقیران در وجود اید سخنهای کزین

Ancak *Sad-Kelime-i Alî*'yi Doğu Türkçesine çeviren şairin, saydığımız beyitlerinin bir kısmında Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız'ın Farsça kitapçığından faydalandığı açıkça anlaşılmalıysa da bazılarında bu istifade kesinlik taşımamakta; bir tahmin seviyesinde kalmaktadır. Şu hâlde onun tercümesinde şair Âdil'in eserinin tesiri, onda bir veya yüzde on denebilecek kadar azdır. Bu faydalanma konusunda birkaç örnek vermek gerekirse, şunlar anılabilir: “Kişi bilmediği şeyin düşmanıdır.” manasındaki المرء عدو لما جهله sözünü Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız, Farsçaya şöyle çevirmiştir:

کر ندانند از قصور خویش تمیز مردمان
دشمن آن تمیزباشند اشکارا و نهان (vr. 13a)

Aynı vecizeyi, adını veya mahlasını bilmediğimiz şair, Türkçeye şu şekilde çevirmiştir:

“Kim ki bilmez bir işi ya anlamaz ‘ilmin ‘ıyân
Düşmeni érür ol işüñ âşikârâ vü nihân” (vr. 126b).

[Kim bir işi bilmez veya ona dair ilimden açıkça anlamazsa, o işin belli veya gizli düşmanıdır.]

Bu Farsça beyitle Türkçe beyit mukayese edildiğinde, birinci mısralarda benzerliğin pek belirgin olmadığını, fakat ikinci mısralarda hem lâfız (söz), hem manaca benzeyişin bulunduğunu söylemek mümkündür. “Her yudumda bir boğaz düğümlemesi ve her lokmada bir yutkunma zorluğu vardır” manasındaki في كل جرعة شرقة ومع كل اكلة غصة vecizesini Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız, Farsçaya şu şekilde çevirmiştir:

¹ Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız'ın 15. asrın ikinci yarısında hayatta olduğunu, bir katalogtaki kayda göre, *Nesrî'l-leâlî*'yi H. 889/ M. 1484 yılında tercüme etmiş olmasından anlıyoruz. (Krafft, 1842: 182). Onun *Kitâb-ı Tercümân* adlı (Pertsch 1888: nr. 36, 2) veya başka bir nüshasına göre “*Tercümânü'l-lûga*” isimli (Karabulut 1995: 91) bir Arapça- Farsça sözlüğü de vardır.

محنت آباديست دنيا كاندران باشد محال

(vr. 14b) يك لب نان بی بلا و شربت آبی بی ملال

Aynı sözün mahlası meçhul şairimiz tarafından Türkçeye şöyle çevrildiğini görmekteyiz:

“Miḥnet-âbâdî durur dünyây ki érür muḥâl

Bir yiyim çörek belâsız bir içim su bî-melâl” (vr. 134b).

[Dünya, zahmet-meşakkat (imtihan) yeridir... Burada bir lokma ekmeğin belâsız, bir yudum suyun sıkıntısız olması imkânsızdır...]

Görüldüğü gibi, bu Türkçe beyit, Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız’ın Farsça beytinin tercümesidir. *Sad-Kelime-i Ali*’yi Türkçeye çeviren edebî şahsiyetin adı geçen Fars şairinden faydalandığını düşündüren son bir örnek olarak نعمة الجاهل كروضة على مزيلة (Cahilin nimeti çöplük içindeki bostan gibidir) sözünün tercümesini gösterebiliriz. Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız, bu vecizeyi Farsçaya şöyle tercüme etmiştir:

نعمت و اسباب نادان نزد ارباب صلاح

(vr. 13a) هست بنون بستان سرای در میان مستراح

Aynı Arapça sözü, eserini inceleyip neşrettiğimiz şairimiz, şu şekilde dilimize çevirmiştir:

“Câhilün her ni‘meti kim vardur ey ehl-i şalâḥ

Érür ol gülşen kimi kim ola yeri müsterâḥ” vr. (132b)

[Ey salih, iyi insan, cahile ait olan her nimet, yeri helâ olan güllük gibidir.]

Şu birkaç örnek gösteriyor ki, ismi belli olmayan Türk şairi, Hz. Ali’nin yüz sözünü dilimize çevirirken, Âdil bin Ali’nin Farsça *Sad-Kelime-i Hazret-i Ali* tercümesinden “onda bir oranında” denebilecek kadar az da olsa faydalanmış; muhteva yönünden istifade ettiği bu eserin nazım şekliyle aruz kalıbını da uygun bularak kullanmıştır. Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız, bir katalogta verilen bilgiye göre, Hz. Ali’nin bazı güzel sözlerini içine alan meşhur *Nesrü’l-leâlî*’yi H. 889/ M. 1484 yılında Farsça’ya çevirdiğine göre (Krafft, 1842: 182), tanıttığımız Türkçe tercüme, anılan seneden sonra meydana getirilmiş olmalıdır.

2. Eserin Şekil ve Muhtevası Üzerine

Eseri vezin, kafîye, redif gibi şekli unsurlar yönünden inceldiğimizde, ilkin şairin birçok beytinde imale görüldüğünü, fakat bunun o sırada, bilhassa Türkçe asıllı kelimelerin çokça kullanılması hâlinde neredeyse bir mecburiyet hâlini aldığını belirtmek yerinde olur. Kitapçık, “bir/ zelîl” (vr. 132b, 48. söz), “nâ-merd érür/ merd érür” (vr. 134b, 59. söz) gibi birkaç istisna sayılmazsa, kafiyeleri bakımından umumiyetle başarılıdır. Mütercim, Hz. Ali sözlerini çevirirken maksadını tezat, mecaz, teşbih, telmih, istifham gibi edebî sanatlardan faydalanarak güzelce ifade etmeye çalışmaktadır. Şairin anılan edebî sanatlardan en çok tezat ve mecazı kullandığı dikkat çekmektedir.

“*Sad-Kelime-i Ali*” adıyla tanınan derlemedeki sözlerin hepsi, tereddütsüz denebilir ki, Hz. Ali’nin tarihî kişiliğine ve İslâm esaslarına uygundur. Örnek vermek gerekirse, “Eğer perde açılrsa, şüphesiz, sağlam bilgim artmaz” şeklinde çevrilebilecek ilk vecizede, Hz. Ali’nin Allah, ahiret, Cennet, Cehennem, melekler gibi İslâmî inancın konusunu teşkil

eden gaybî varlıklara sağlam bir şekilde inandığını, perde kaldırılrsa dahi şüphesiz imanının artmayacağını belirttiği görüldü. Burada Bakara Suresinin başında (2/3) takva sahiplerinin birinci vasfı olarak gayba inanmanın sayıldığı, sonra gözün görmesini engelleyici gaflet perdesiyle alâkalı "...şimdi gaflet perdeni açtık. Artık bugün gözün keskindir" (Kaf Suresi, 50/22) manasındaki ayeti ve bilginin gözle görme derecesinde olanı hakkındaki "Yine and olsun, onu yakîn gözüyle göreceksiniz" (Tekâsür Suresi, 102/7) mealindeki ayeti hatırla(t)mak yerinde olur. *Sad-Kelime-i Ali*'yi teşkil eden diğer sözlerin de *Kur'anve* hadisteki dayanaklarını aynı şekilde tek tek bulup göstermek mümkündür. Biz burada bir örnek vermekle yetindik. Nitekim Kastamonulu müderris Hâceğizâde Mustafa bin Mehmed (ö. 998/ 1589-90), İmamzâde Mustafa Vehbî (ö. 1294/1877) gibi bahis konusu Arapça vecize derlemesini dilimize çeviren yahut şerh (izah) eden bazı ilim adamları, zaman zaman o cümlelerle alâkalı ayet ve hadisleri de anmışlardır.

Şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki, mütercim, 64. vecizenin tercümesinde kaba bir kelimeyi kullanarak kelâm edebine aykırı davranmıştır. *Kur'ân-ı Kerim*'de Allah'ın -zulme uğrayanların dışında- kötü sözün açıkça söylenmesini sevmediği bildirilmiş (Nisâ Suresi, 4/148); Hz. Peygamber'in çeşitli hadislerinde de inanan insanlar çirkin, ahlâka, âdâba uygun olmayan kelimeleri telâffuz etmekten sakındırılmıştır.

Elimizdeki kitapçıkta yakîn (sağlam bilgi) sahibi olmak, manevî uyanıklık, değerini ve derecesini bilmek, kendisini ve Rabbini bilmek, dili güzel sözlere alıştırmak, haddini aşmamak, bir kimseye kalabalık arasında öğüt vermemek, gereğinden fazla konuşmaktan kaçınmak ve çok şaka yapmaktan sakınmak, kusurları affetmek, Hakk'ın yolunu tutmak, sadaka vermek, düşünmeden konuşmamak, Allah'ın nimetlerine şükretmek, iyi huylu olmak, kendini beğenmek ve ameline güvenmekten uzak durmak gibi İslâmî ve ahlâkî yönden makbûl işler tavsiye edilmekte; cehalet, aynı hatayı tekrar tekrar işleyip özür dilemek, aşırı istekli oluş ve açgözlülük, nefsinin gayr-ı meşru arzularına düşkünlük, kıskançlık, insanlardan beklenti içinde bulunmak, faydalı işlerden alıkoyacak şekilde başkalarına düşmanlık, ikiyüzlülük, musibet sırasında sabırsızlıkla sızlanmak, gereksiz şeyleri isterken gerekli olanları ihmal etmek, gıybet dinlemek... vb. davranışlar yerilmekte; muhatap doğrudan veya dolaylı olarak bunlardan sakındırılmaktadır. Tefsir, hadis, tasavvuf, ahlâk, tıp, psikoloji, epistemoloji, fizyonomi gibi çeşitli ilim dallarına vâkıf olanlar, bu özlü sözler içinde kendi sahalarıyla alâkalı hakikate uygun, isabetli ve dikkat çekici tespit, tecrübe ve tavsiyeleri görebilecektir.

3. Dil Hususiyetleri Yönünden Esere Umumi Bir Bakış

13. yüzyıl Türk dünyası için bir hayli hareketli geçmiştir. Çeşitli siyasî ve sosyal baskılar sebebiyle batıya doğru hareketlenen Oğuz boylarının Batıdaki Bizans ve Haçlı gruplarla çarpışması sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik hayatta da hareketlenmelerine yol açmıştır. Bu hareketlilik dile de yansımış; bu döneme kadar tek bir yazı dili hâlinde gelen Türk yazı dili, Doğu ve Batı Türkçesi olarak ikiye ayrılmaya başlamıştır. Yazı dilindeki bu ayrışma, eserlere de aksetmiştir.

Bu dönemde yazılan birçok eserde Doğu ve Batı Türkçesinin ayırıcı özellikleri bir arada bulunmaktadır. R. Rahmetî Arat'ın bu eserler için kullandığı “karışık dilli eserler” ifadesi, Z. Korkmaz, M. Canpolat, S. Buluç'un öncülüğünü yaptığı birçok Türkolog tarafından desteklenerek günümüze kadar ulaşmıştır ve günümüzde de bazı araştırmacılar bu tabiri kullanmaya devam etmektedir (Korkmaz 2005: 296). Ş. Tekin ise bu görüşe karşı çıkmış; bu eserlerin Eski Anadolu Türkçesinin geçiş dönemi özelliği olmayıp o eserlerin farklı bölgelerde kopya edilmesi ya da Türkistan'dan gelen bazı kişilerin ağız özelliğine dayanması sebebiyle oluştuğunu söylemiştir (Tekin 1974: 67-69). Türkologlar bu dönemde, yani 13.-15. yüzyıllar arasında yazılmış eserlerde hem Doğu Türkçesinin hem de Batı Türkçesinin özelliklerinin bir arada bulunmasının nedenini, nasılımı ve ne şekilde kullanıldığını açıklamaya çalışmışlardır. Türkologlar bu açıklama sırasında;

“Eserlerin dilindeki karışıklık, yazarların tercihi midir yoksa dönemin yazı dilinin bir özelliği midir?”

Oğuz boylarının Anadolu'ya gelirken kullandığı bir yazı dili var mıydı, yoksa Oğuzca'yı Anadolu'da mı öğrendiler?” gibi sorulara cevap aramaya çalışmışlardır.

Karışık dilli eserler ve “olga-bolga” metinleri tabirine dikkat çeken isimlerin başında R. Rahmeti Arat gelmektedir. Arat, XI-XIII. yüzyıllar arasında kullanılan Türkçeyi geçiş dönemi, yani Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine geçiş dönemi olarak nitelendirmiş ve bu dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için “olga-bolga” metinlerinin dikkatle taranması gerektiğini belirtmiştir (Arat 1987: 318).

Ş. Tekin, karışık dilli eserlerin ortaya çıkışını eski Türkçe ile ilişkilendirmenin aynı dönemde yazılmış bazı eserlerin “katıksız Oğuz Türkçesi” ile yazılmasının sebebinin izahında yetersiz kalacağını söyleyerek karışık dilli eserlerin eski Türkçenin bir aşaması olabilmesi için;

Aydinoğlu Mehmed Beg için F. Attâr'dan çevrilen Tezkiretü'l-Evliyâ'nın dilinde niçin *m-* (<*b-*), *bol-*, *bar-*, *+ni* (yükleme hâli) yoktur?

Sultan Veled Türkçe manzumelerinde niye babası Mevlânâ'ya uyup “karışık şiveli bir Türkçe” kullanmamış da yukarıda saydığımız çağdaşları gibi “katıksız Oğuzca'yı tercih etmiştir?” gibi sorulara cevap verilmesi gerektiğini söylemiştir (Tekin 1974: 68). Tekin'e göre XI-XIII. yüzyıllarda yazılmış bazı eserlerin Oğuzca'ya aykırı özellik taşımasını Eski Türkçe ile ilişkilendirmek yanlıştır. Bu özelliklerin devrin bütün eserlerinde değil de bazı eserlerinde görülüyor olması, dönemin özelliği şeklinde genelleştirmek yerine şahıslara bağlamak daha uygundur. Çünkü Orta Asya'dan gelen yazarlar, kuruluş dönemini yaşayan Oğuzca'yı kendi şivelerinin özellikleriyle etkilemeye çalışmışlardır.

G. Doerfer'in öncülüğündeki bir grubun Halaçça üzerinde yapmış olduğu çalışmalar ve ortaya koyduğu veriler, Selçuklu Dönemi'ne ve Oğuzca'ya bakışı değiştirmiştir. Doerfer'e göre Oğuzca standart bir yazı dili hâline gelene kadar kendi içerisinde farklı ağız yapıları sergilemiştir. Doerfer, Oğuzca'yı önce Selçukça ve Türkmençe olarak ayırmış; sonrasında Selçukçayı ise Batı Selçukçası ve Doğu Selçukçası şeklinde iki kola ayırmıştır. Ayrıca, Doğu Selçukçasının içinde bulunan Horasan Türkçesinin, Doğu Türkçesinin etkisinde kalmış bir Oğuz lehçesi olduğunu ve Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasında bir bağlantı unsuru olduğunu söylemiştir. Doerfer'e göre XI-XIII. yüzyıllarda Anadolu'da “olga-bolga” tabirindeki eserlerin ortaya çıkması, Horasan Türkçesinin, yani Doğu Oğuzcanın Batı Oğuzcasını etkilemeye

çalışmasının bir sonucudur. (Doerfer 1977: 193). Doerfer'in bu görüşleri doğrultusunda Zeynep Korkmaz da Oğuzcanın tarihî gelişime süreci ile ilgili görüşlerini değiştirmiştir. Korkmaz'a göre uzun yıllar *karişik dilli eserler* adlandırmasının bırakılarak *Selçuklu Türkçesi Ağızları* ifadesinin kullanılması daha uygundur. (Korkmaz 2015: 167).

Eski Anadolu Türkçesi ya da Oğuzcanın yazı dili hâline gelme sürecinde yaşanan bu karışıklık çok tabiidir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türklerin ağızlarında farklılıklar olması kaçınılmazdır. Çünkü günümüzde Anadolu'da bölgeler arasında ağız farklılıkları olduğu gibi, bir ilin bir ilçesinin köyleri arasında bile ağız farklılıkları bulunmaktadır. Olaya bu açıdan bakacak olursak, Türkçenin XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili hâlinde gelmesi nedeniyle Oğuzlar, kendilerine özgü ağız özelliklerini yazı diline yansıtamamışlardır. Ancak Oğuzların çeşitli sebeplerle batıya doğru hareketlenmesi ve merkezi otoriteden uzaklaşması ile Oğuzlar ağız özelliklerini temel alan bir yazı dilini oluşturabilecek bir ortamı bulmuşlardır. Bu süreçte farklı bölgelerin ağızlarını bir arada bulunduran eserlerin ortaya çıkması, Zeynep Korkmaz'ın da ifade ettiği gibi Selçuklu Türkçesi Ağızı özelliklerinin eserlere yansımastır.

İncelemesi yapılan *Sad Kelime-i Ali Tercümesi*, Batı Selçukçası (Oğuzca)'nın Azerbaycan Türkçesi sahasında yazılmış bir eserdir. Anadolu Türkçesi ile iç içe olan Azerbaycan Türkçesinin belirleyici özellikleri XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren şekillenmeye başlamıştır (Buran vd. 2014: 95). Osman Nedim Tuna ise bu dönemi "Erken Azeri Türkçesi" şeklinde tarif etmiştir. (Tuna 1986: 7). Azerbaycan Türkçesi, bu dönemden itibaren Anadolu Türkçesiyle paralel şekilde tek bir kol hâlinde gelişmesini sürdürmüştür. 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla Azerbaycan Türkçesi de Güney Azerbaycan (İran'ın kuzeyi) ve Kuzey Azerbaycan Türkçesi olmak üzere iki kol hâlinde günümüze kadar gelmiştir (Ergin 1981: XI).

Sad-Kelime-i Ali Tercümesi isimli bu kitapçık, söz varlığı ve gramer özellikleri bakımından incelediğinde, eserin Batı Selçukçasının Azerbaycan Türkçesi sahasında yazıldığı görülmektedir. Eserde genel olarak Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan *ol-* fiili kullanılmıştır. Ancak sadece üç yerde *bol-* fiili kullanılmıştır: *bolmaz* (47/1), *bolsa* (69/1), *bolsa* (79/1). XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzcanın farklı ağızlarının dil özelliklerini bir arada bulunduran eserlere "karışık dilli eserler" adı verilmektedir. Ancak XIV. hatta XV. yüzyılda yazılmış bazı eserlerde Eski Türkçe ve Doğu Türkçesinde kullanılan *bol-* fiili ile *ol-* fiilinin aynı eserde kullanılmasını göz önünde bulunduran Eski Anadolu Türkçesi araştırmacıları, bu metinleri "olga-bolga" biçiminde yazılmış eserler şeklinde ifade etmişlerdir. Dil bakımından incelemesini yaptığımız bu eserde de *ol-* ve *bol-* fiillerinin kullanılıyor olması, bu eserin karışık dilli bir eser özelliği bulunduğunu göstermektedir.

Oğuz Türkçesinin farklı kolları ve ağızlarında ortak birçok kelime olduğu gibi, ağız farklılıklarına dayanan bazı ayrışmalar da mevcuttur. *Sad-Kelime-i Ali Tercümesi*'ne söz varlığı açısından baktığımızda ise, Azerbaycan Türkçesini Anadolu Türkçesinden ayıran bazı kelimeler bulunmaktadır. *apar-* "göndermek" fiili bunun bir örneğidir: *aparur* (1/1), *apara* (81/2), *daniş-* "konuşmak" (73/2), *tap-* "bulmak" *tapar* (23/1), *tapıp* (48/2), *yaşşı* "iyi" (27/2, 32/2).

Türkçenin belirleyici ses özelliklerinden damak uyumu, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de yaygın şekilde görülmektedir. (Gülsevin ve Boz, 2004: 93). Yaklaşık aynı dönemde ve Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış *Sad-Kelime-i Ali Tercümesi*'nde uyumu

bozan bazı istisnai ekler dışında kalınlık-incelik uyumu tamdır. Eserde şu eklerde kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu görülmektedir:

{-gII} II. teklik şahıs kuvvetlendirme eki: Azerbaycan Türkçesinin ayırıcı özelliklerinden birisi II. teklik şahıs emir ekidir. Azerbaycan Türkçesinde fiillerin II. teklik şahıs emir şekli ya eksiz kullanılır ya da sadece Azerbaycan Türkçesinde karşımıza çıkan tek şekil *-gil* kullanılır. Bu yüzden Azerbaycan Türkçesinde emir ekinin II. şahısı kalın ünlülü kelimelerde ünlü uyumunu bozmaktadır (Ergin 1971: 171, Gül 2013: 879). Metinde de kelimenin kökü ne olursa olsun II. teklik şahıs kuvvetlendirme eki daima ince sıradan kullanılmıştır: *olmagil* (70/1), *bağgil* (82/1), *duţgil* (94/1), *olgil* (101/1).

Düzlük-yuvarlaklık uyumu (küçük ünlü uyumu): Orta Osmanlıca dönemi de denilen 17. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. (Develi 1995: 49). Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz tamamlanmamıştır. 15. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen bu eserde de düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir:

{+U_η/+nU_η} ilgi hâli eki: Eski Anadolu Türkçesi döneminde ilgi hâli eki sürekli yuvarlak şekillidir. Azerbaycan Türkçesi sahasında yazılmış bu metinde de ekin önündeki ünlü ne olursa olsun, ilgi hâli ekinin sürekli yuvarlak şekli kullanılmıştır: *ğybetçinüη* (56/1), *işüη* (61/1), *Bendenüη* (62/2).

Eski Anadolu Türkçesinde kelime başındaki bazı *t* ünsüzü tonlularak *d* şeklini almıştır: *diri*<*tirig*, *düken*-<*tüken*-, *delim*<*telim* vb. Bu metin de kelime başındaki *t* ünsüzünün tonlularak *d* şeklini aldığı örnekler bulunmaktadır: *datlu* (79/1), *duţmagil* (21/1).

{+dUr/ + dUrUr} Bildirme eki (Cevher Fiili): Bildirme ekinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde sadece *d* sesi ile yazılması ünsüz uyumunu bozmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesinde de bildirme eki + dUr/ + dUrUr şeklinde kullanılmış ve ünsüz uyumu bozulmuştur: *yigidür* (1/2), *artuğdur* (2/2), *étmekdür* (13/2), *étmekdür* (30/2), *yoğdur* (55/1), *gerekdür* (55/2). Ancak bu metinde sadece bir yerde bildirme eki turur şeklinde sert ünsüzle kullanılarak ünsüz uyumuna uymuştur: *Yoğ turur* (96/2).

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde birden fazla heceli kelimelerin sonundaki kalın ve ince *g* ünsüzü erimiştir. Bazı Türkologlar *g* sesinin düşmesiyle birlikte kelime sonundaki ünlünün yuvarlaklaştığını söylemektedir. Ancak A. Bican Ercilasun başta olmak üzere birçok Türkolog ise kelimelerin sonundaki ünlünün yuvarlaklaşmasının sadece *g* sesinin düşmesine bağlanamayacağını söylemektedir. (Ercilasun 2006: 453). Bu görüşe göre kelime sonundaki ünlünün yuvarlaklaşmasının sebebi *g* sesinin sızıcılışp ğ olması ve sonrasında *w* sesini ortaya çıkmasıdır: başlığ> başlığ> başlıw> başlıw> başlı.

Bu metinde de kelime sonunda ünlü yuvarlaklaşmasının örneği bulunmaktadır: *datlu* (79/1).

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde bazı örneklerde kelime başı *k->g-*, *k->ğ-* değişmesinin olduğu görülmektedir. Ancak istisnai olarak bazı örneklerde kelime başı *k-*lerin korunduğu görülmektedir: *könlüme* (2/1), *köñül* (23/1), *köñlünde* (28/1).

Azerbaycan Türkçesinde ön seste *k- > ğ-*, *k- > g-* değişmesi olduğu gibi son sesteki *-k'*nin tonlularak *-ğ'*ya dönüştüğü örnekler mevcuttur: *ayruğ* (20/1), *olmağ* (31/1), *artuğ* (37/1).

Eski Anadolu Türkçesinde kelime içinde ve son seste *-k- > -h-*, *-k > -h* değişimi bazı örneklerde görülürken, Azerbaycan Türkçesinde kelime içi ve son seste *-k- > -h-*, *-k > -h* değişimi daha yaygındır. Bu metinde de bu değişikliğin örnekleri çokça görülmektedir: *baħup* (31/2), *yoh* (33/1), *artuħ* (70/2). Ancak bir örnekte son seste bu değişikliğin olmadığı görülmektedir: *yokdur* (4/1).

Azerbaycan Türkçesinde *b->m-* değişiminin örneği bu metinde bir örnekte görülmektedir: *Munca* (1/2).

Eski Türkçedeki kelime başındaki *b*'lerin Azerbaycan Türkçesinde *bar>var*; *bar->var-*; *ber->ver-* gibi bazı örneklerde *v*'ye dönüştüğü görülmektedir: *vérsen* (14/1), *véren* (17/1), *vérüp* (26/1), *vér* (87/1).

Azerbaycan Türkçesinde boğumlanma noktası açısından *e* ile *i* arasında kapalı *e (é)* sesi vardır. Bu ses, bazı örneklerde Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülmektedir. Bu metinde kapalı *e (é)* sesinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir: *yétkeç* (3/1), *érür* (4/1), *Élge*(87/1), *vérsen* (14/2), *él*(79/1).

Sonuç olarak, *Sad-Kelime-i Ali Tercümesi*'nin söz varlığı açısından, Azerbaycan Türkçesi sahasında yazıldığı anlaşılmaktadır. *ol-* fiilinin yanında bazı örneklerde *bol-* fiilinin de kullanılması sebebiyle eserin karışık dilli bir eser olduğu değerlendirilmektedir. Eserde *-gil* II. teklik şahıs emir kuvvetlendirme ekinin sadece ince şekilli kullanılması, kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır. Ayrıca eserde dudak uyumunun da tamamlanmadığı görülmektedir. *Sad-Kelime-i Ali Tercümesi*'nin Azerbaycan Türkçesi için geçiş dönemi kabul edilen bir dönemde yazılmış olması sebebiyle eserde geçiş dönemi özellikleri görülmektedir. Bazı eklerin hem geniş, hem de düz olmak üzere ikili kullanımları ünlü uyumunu bozmaktadır.

4. Metin teşkili hakkında

Arapça vecizelerin her birine tarafımızdan sıra numarası verilmiş; ayrıca Türkçe karşılıkları da “mütercimim tercümeleriyle mukayese edilebilsin” diye köşeli parantez içinde ilâve edilmiş; nihayet adı belirsiz şairin beyitleri günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

(vr. 124b)

Şad-Kelime-i Emirü'l-mü'minin 'Alî 'Aleyhi's-şalâtü ve's-selâm

Her kim ol Tañrı adını aparur

Tañrıdan feyz rahmet aña gelür

[Her kim Allah'ın adını anarsa, ona Allah'tan rahmet feyzi (bereketi) gelir.]

Ķale Emirü'l-mü'minin 'Alî 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâm

Şâh-ı dîn Murtażâ 'Alî buyurur

Munca sözler ki sözlerün yégidür

[Sözlerin iyisi olan bunca sözü, Allah ve Peygamber'in kendisinden razı olduğu, dinin şahı (inananların reisi) Hz. Ali söylemiştir.]

(vr. 125a)

[1] لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا

[Perde kaldırılmış olsaydı bile, imanım (şimdikinden) daha fazla artmazdı.]

Âhîret ahvâli andaĶ köñlüme érür 'ıyân

Kördüğüm gibi ne artıktır ne eksik bi-gümân
[Ahiret hâlleri gönlüme o kadar açıktır ki, ne eksik, ne de fazla, şüphesiz gördüğüm gibidir...]

[2] الناس نيام فاذا ماتوا اتبهوا

[İnsanlar uykudadır; öldükleri zaman uyanırlar.]
Âhiretten halk gâfil şanma uyurlar temâm
Lîk çün yetkec ecel uyanalar ey nîk-nâm
[İnsanların ahiretten gafil olduğunu sanma; onlar tamamen uykudalar... Ey iyi adlı, ancak ölüm gelince uyanırlar...]

[3] الناس بزمانهم اشته منهم بأبائهم

[İnsanlar, babalarının zamanından daha ziyade kendi çağlarına benzerler.]
‘Âlemün halkında yokdur ataların şireti
Lîk mevcüd érür anlarda zemâne şureti
[Bu zamane hakkında atalarının (iyi) hâl ve gidişi yok; ama onlarda zamane şekli vardır.]

(vr. 125b)

[4] ما هلك امرء عرف قدره

[Kendi değerini bilen kişi helâk olmaz.]
Kim ki ol halk içre öz miqdârını bildi yakîn
Her ne kim kelse kazâdan hoş körür olmaz gamîn
[Kim insanlar içinde kendi değer ve derecesini bilirse, şüphesiz İlâhî takdir sonucu her ne (hadise, musibet) meydana gelse, onu hoş görür; (bunlardan ötürü yıkılırcasına) üzülmez...]

[5] قيمة كل امرء ما يحسنه

[Herkesin değeri, güzelce bildiği şey (veya yaptığı iyilik) kadardır.]
Dehr ara ‘ilmün ne ise şeksiz oldur kıymetün
‘İlmüni artur dilerseñ arta cāh ü hürmetün
[Dünyada bildiğin şey ne ise, şüphesiz senin değerindir. Eğer mevki ve itibarının artmasını istersen, ilmuni arttır!]

[6] من عرف نفسه فقد عرف ربه

[Kendini bilen, Rabbini bilir.]
Nefsüne güm-rāh olup şer‘ā itürme rāhuñı
Özüni tanı tilerseñ tanımağ Allāhuñı
[Nefsine uyup yolunu şaşırma; Allah yolunu kaybetme! Rabbini bilmek istersen, kendini bil!]

(vr. 126a)

[7] لا داء اعيا من الجهل

[Cehaletten daha dermansız bir dert yoktur.]

Cehl ile iş işleyen nā-ehl érür koy ceqli sen

Koyma hikmet riştesin elden eger yol ehli sen

[Cahillikle iş yapan kimse ehil değildir. (O, işi bilerek yapan, mütehassıs gibi olmaz). Öyleyse sen cehaleti bırak! Eğer yol ehliysen, doğru yolda gitmek istiyorsan, hikmet (akıl, ilim ve bilgelik) ipini elden bırakma!..]

[8] لا مرض اضنى من قلة العقل

[İnsan için akıl kıtlığından daha beter bir dert yoktur.]

‘Aklı az olmağ kimi olmaz marağ ey nîk-nām

‘Aqluñı artur eger cem‘iyyet istersen müdām

[Ey iyi nam sahibi olan, akıl kıtlığı gibi bir hastalık bulunmaz. Eğer fikrinin devamlı derli- toplu olmasını istersen, aklını arttır!]

[9] لسانك تقبضيك ما عودته

[Dilini neye alıştıırırsan, seni ona zorlar.]

Ādemiñ kim ‘aklı artar az diyer sözün yaq̄in

Tapmayınca söze fırsat söylemez dilindekin

[İnsanın aklı arttığında, şüphesiz ki, o, sözü az söyler. Söze fırsat bulmayınca, dilindekini (kalbindekini) söylemez.]

(vr. 126b)

[10] المرء عدو لما جهله و قال

[Kişi bilmediği şeyin düşmanıdır.]

Kim ki bilmez bir işi ya anlamaz ‘ilmin ‘ıyān

Düşmeni érür ol işüñ aşikārā vü nihān

[Kim bir işi bilmez veya ona ait bilgiyi açıkça anlamazsa, o işin belli veya gizli düşmanı olur.]

[11] رحم الله امرء عرف قدره ولم يتعد طوره

[Allah rahmet eylesin kendi değer ve derecesini bilip de haddini aşmayana!..]

‘Aql mi‘yārında kim ki bildi q̄adrin ey ḥabīb

Kirdgārūñ rahmetinden hergiz olmaz bi-naşib

[Ey sevgili, kim akıl ölçüsünde değerini bilirse, Allah’ın rahmetinden asla nasipsiz olmaz.]

[12] اعادة الاعتذار تذكير للذنب

[Özrü tekrar etmek, yaptığı günahı akla getirmektir.]

Her suçun kim bir keret tile ketürdüñ ‘özrini

Tāze étmekdür o suçı bir de étsen z̄ikrini

[Özrünü bir kere dile getirdiğın her suçı bir daha insan, onu yenilemiş olursun...]

(vr. 127a)

[13] النصح على الملاء تفرع

[Kalabalıkta verilen öğüt, azarlamak (rezil etmek) demektir.]

Südmend imes naşihat meclis içre véserñ uş

Kime kim véserñ ögüd halvet[d]e vér ey ehl-i hüş

[Kalabalık içinde nasihat versen, faydalı olmaz işte... Ey akıl sahibi, kime öğüt verirsen, ona yalnız olarak ver!]

[14] اذا تم العقل نقص الكلام

[Akıl tamam olunca, söz azalır.]

‘Āqıl oldur kim démez tā şormayınca sözünü

Söylemez her sözi ve étmez yünül kendözünü

[Akıllı kimse sormadıkça sözünü söylemez. Her sözü de söylemez ve kendisini hafif durumuna düşürmez.]

[15] الشفيح جناح الطالب

[Aracılık yapan, dilek sahibinin kolu, kanadıdır.]

Tālibe kol u kanad érür şefî‘ olan kişi

Lā-cerem maṭlûbına érüp refî‘ olur işi

[Bir suçun bağışlanmasına aracılık eden kimse, dilek sahibine kol-kanat gibi olur. Şüphesiz (istekli kişi) istediğine ulaşır; onun işi yükselir.]

(vr. 127b)

[16] الراحة مع اليأس و قال

[Rahat (insanların elindeki şeylerden) ümidini kesmektedir.]

Rāḥat er istersen olma ḥalḳ vérgisine şād

Taḥrıdan iste kim oldur hamuya véren murād

[Eğer rahat etmek istersen, insanların verdiğiğine sevinme... Allah’tan iste ki, herkese dileğini veren O’dur.]

[17] الحرمان مع الحرص و قال

[Mahrumiyet, hırsla beraberdir.²]

Hırs ile rızık isteyenler Taḥrı’dan maḥrûm érür

Hırs nişün çünkü yeter her ne kim maḥsûm érür

[Hırsla, açgözlülük ve aşırı istekle rızık isteyen, Allah’(ın lûtfun)dan mahrum olur. Madem ki (Allah tarafından) taksim edilmiş olan her şey³ (yerine) erişeceğine göre, hırs niçin?..]

² Ebced hesabına göre “hırs” kelimesinin harflerinin toplamı 298, “hırmân”ın harfleri yekûnu ise 299’dur. Bu hâl, şair ve yazarlarımız tarafından, kelimelerde olduğu gibi gerçekte de hırsın, yani aşırı istek ve açgözlülüğün ardından “hırmân” (mahrumiyet) geldiğinin bir işareti sayılmıştır.

³ Burada “Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik” (*Kur’ân*, Zuhur Suresi, 43/32) mealindeki ayete işaret edildiği söylenebilir.

[18] من كثر مزاحه لم يخجل من حقد او استخفاف به

[Şakası çok olan kimse, küçümsenmekten ve kendisine kin bağlanılmasından kurtulamaz.]

Hezl édüp étme él içre yüziñüñ suyn mübāh

‘İzzet istersen özüñe halk ile étme müzāh

[(Aşır) şaka yaparak el-âlem içinde şerefinin (çiğnenmesini) mahzursuz görme! Kendin için şeref, itibar istersen, insanlarla (haddinden fazla) şaka yapma!..]

(vr. 128a)

[19] عبد الشهوة اذل من عبد الرق

[Şehvetin kölesi olan kimse, parayla satın alınmış köleden daha aşağıdır.]

Nefsüñe uyma ki uyan nefesine güm-rāh érür

H’ör durur bende tek şehvet-perest er šāh érür

[Nefsine uyma! Çünkü nefesine uyan kimse, yolunu şaşırır. Şehvetine tapan kimse, şah ise de köle gibi hor ve itibarsızdır.]

[20] الحاسد مغتاض على من لا ذنب له

[Kıskanç kişi, günahı olmayan kimseye öfkelenir.]

Özgelernüñ rāhātı érür hasūda derd ü renc

İstemez özünden ayruğ kimsede māl ile genc

[Başkalarının rahatı, kıskanç kimse için dert ve zahmettir. Çünkü o, kendisinden başka kimsede mal ve hazine (servet) istemez...]

[21] كفى بالظفر شفيعا للمذنب

[Suçlu olana (günahkâr olana) şefaathı olarak zafer yeter.]

Suçlıya olgaç muzaffēr dutmagil aña günāh

‘Afv kıl tā afv kılsun suçıñı āhır İlāh

[Suçluya galip gelince, onu günahından dolayı (sorumlu) tutma! Onu affet ki Allah da senin günahını sonunda (ahirette) affetsin...]

(vr. 128b)

[22] رب ساع فيما يضره

[Nice çalışanlar vardır ki, zarardadır.]

Çoğ kişi kim dehr ara bir işe ‘ömrin şarf éder

Sa’yi olur bātıl ü yoğ hāşılı illā zarar

[Çok kimse dünyada ömrünü bir işe harcar... Fakat neticede çalışması boşa gider; zarardan başka bir sonuç elde edemez...]

[23] لا تكل على المعنى فانها بضايع التوكى

[Arzu ve temenniye güvenme! Şüphesiz o, ahmakların sermayesidir.]

Şanma kim tapar murādın her ne kim ister köñül

Ey besā ümīd kim hāk ile yeksān oldı ol

[Gönlün her istediği şeyi bulup elde edeceğini sanma! Nice ümit vardır ki, o yerle bir olmuştur....]

[24] من ابدى صفحته للحق ملك و من اعرض عن الحق هلك

[Yüzünü Hak'tan çeviren kişi, helâk olur.]

Kim ki yüz döndürdi hâkdan kıldı öz özin helâk

Bâtılı koy hâkka yapış tâ ola kâdrîñ semâk

[Kim yüzünü Hak'tan (doğrudan, gerçekten, Allah yolundan) çevirirse, o helâk olur.

Batılı bırak, Hakka yapış ki değerîñ yüksek olsun...]

(vr. 129a)

[25] اذا املقتم فتاجروا الله بالصدقة

[Fakirleştiginizde sadaka vererek Allah'la ticaret yapın!]

Yoğsul olsañ şadka birle kıl ticâret zînhâr

Şadka vér dervîşe tâ mâliñi vérsün Kirdgâr

[Yoksul olsan, aman sadaka ile ticaret et! Fakir(ler)e sadaka ver ki, Allah sana mal-mülk versin!]

[26] من لان عوده كثفت اغصانه

[Ağacı yumuşak olanın, dalları sert olur.]

Çâkeriñe yüz vérüp yumşah dutma özüñi

Qorhusuz olunca nûger az esler sözüñi

[Köleye (hizmetkâra) yüz verip kendini (gereğinden fazla) yumuşak huylu gösterme. Köle (hizmetçiler) korkusuz olunca, senin sözünü az dinler...]

[27] قلب الاحمق فى فميه و قال

[Ahmâkın kalbi, ağzındadır.]

Eblehüñ ağzındadır köñli ne söz kim var revân

Söyler o fikr eylemez kim yahşî ola ya yaman

[Ahmağın kalbi, ağzındadır. (Akılsız) ağzına hangi söz gelse, onu, iyi veya kötü olduğunu düşünmeden söyler...]

(vr. 129b)

[28] من جرى فى عنان امله عشر باجله

[İradesinin dizginlerini emellerine veren kişi, eceliyle tökezler.]

Ey besâ kimse ki var köñlünde anuñ çoğ emel

Érmedin ol aña tâ kim 'ömrine érdi ecel

[Bir kimsenin gönlünde çok ümit ve istek varsa, o ona erişmeden ömrüne ecel erişir...]

[29] اذا وصلت اليكم اطراف النعم فلا تنفروا اقتصاها بقلة الشكر

[Nimetlerin uçları size ulaştığında, az şükretmekle onun sonunu ürkütmeyin!..]

Ni'metiñ az ola hoş kör anı çoğ ét şükriñi

Diler işeñ arta hiç demde unutma zıkrını
 [Nimetin az olsa, onu hoş gör ve şükürünü çok et! Nimetinin artmasını istersen, hiçbir zaman onu (veren Allah'ı) anmayı unutma!]

[30] اذا قدرت على عدوك فاجعل العفو عنه شكرا للقدرة عليه
 [Düşmanınım üzerine galip geldiğinde, galibiyetin şükürü olarak onu affet!]
 Düşmene olsañ muzaffer şükr kııl ey nîk-nâm
 Şükr afv étmekdür aña kec günâhından tamâm
 [Ey iyi şöhreti olan (insan), düşmana galip gelsen şükret! (O galibiyet nimeti için) şükür, onu affetmektir. Şu hâlde o düşmanın suçunu, günahını tamamen bağışla!]

(vr. 130a)

[31] ما اضر احد شيئا الا ظهر في فلتات لسانه و صفحات وجهه
 [Hiç kimse kalbinde bir şeyi gizlemez ki, dilinin sürçmesi ve yüzünün ifadesiyle onu açığa çıkarmasın...]
 Vâkıf olmağ ister işeñ bir kişinün rāzına
 Beñzine bañup sözünden bilmek olur rāzı ne
 [Eğer bir kişinin sırrını bilmek istersen, yüzüne bakıp sırrının ne olduğunu sözünden anlamak mümkündür.]

[32] اكرم الادب حسن الخلق
 [Edebin en iyisi, güzel ahlâktır.]
 Olmagil bed-ñulñ kim bed-ñulñ olan olmaz niğüy
 Nîk-ñüy ol kim edebden artuñ érür yahşı ñüy
 [Kötü huylu olma ki kötü huylu olan kimse iyi olmaz. İyi huylu ol ki, edepten çok güzel huy gelir.]
 [33] اكرم النسب حسن الادب
 [Soyun en şerefli, güzel huydur.]
 Eyle bil kim yoñ senün teg bir dañı şâhib-neseb
 Kıoy neseb sözün edeb öğren ki artuñdur edeb
 [Öyle bil ki, senin gibi soyu şerefli kimse yoktur. Soy-sop sözünü bırak; edep öğren! Çünkü edep, (soydan daha) ziyade (bir şeref)dir.]

(vr. 130b)

[34] افقر الفقر الحمق و قال
 [Fakirliğin en büyüğü, ahmaklıktır.]
 Yoñsul oldur ñalñ ara kim añmağ u nādān ola
 Bay imes ebleh eger ‘ālemlere sulñān ola
 [Yoksul, insanlar arasında akılsız ve bilgisiz olan kimsedir. Ahmak, eğer dünyalara sultan olsa da zengin olmaz...]

[35] اوحش الوحشة العجب
 [Korkulacak şeylerin en korkuncu, kendini beğenmişliktir.]

‘Ucb vahşetden beter vahşet érür ey derd-mend
Eyleme şeytân işin zinhâr olma hûd-pesend
[Ey dertli, ıssızlık ve tenhalıktan beter ıssızlık, kendini beğenmişliktir. Sakın şeytan işini yapma⁴; kendini beğenmiş olma!]

[36] اغنى الغنى العقل

[En büyük zenginlik akıldır.]

‘Aqlına kim artuğ ise halk ara oldur ğanî

‘Aqlını artur eger bay ister isen sen

[Kimin aklı daha çoksa, insanlar arasında zengin odur. Eğer sen kendinin zengin olmasını istiyorsan, aklını arttır!]

(vr. 131a)

[37] الطامع في وثاق الذل و قال

[Aç gözlü olan, horluk, hakirlik bağıyla bağlıdır.]

‘İzzet istersen tama‘dan keç ki h̄ār eyler seni

‘Aķıbet el içre bir gün şermsâr eyler seni

[Büyüklük ve itibar elde etmek istersen, aç gözlülüğten vazgeç! Çünkü tamah seni hor ve aşağı duruma düşürür; sonunda bir gün halk arasında utandırır.]

[38] احذروا نغارالنعم فما كل شارد بمرود

[Horluk ve alçalış, aç gözlülükle beraberdir.]

Ni‘mete şükür edenüñ âhîr işi maħmûd érür

Küfr-i ni‘met olma kim küfrân eden merdûd érür

[Nimete şükredenin işi sonunda övülmüş olur. İyiliğe karşı nankörlük etme! Çünkü nankörlük eden kimse, (nimet veren Allah veya iyilik eden kişiler tarafından) reddedilir; kovulur...]

[39] اكثر مصارع العقول تحت بروق الاطماع

[Akılların belâlarının çoğu, aç gözlülüğ şimşekleri altındadır.]

Olma tami‘ kim tama‘dan erişür ‘aķla h̄atar

‘Aķıl oldur kim tama‘dan eyleye kaç‘-ı nazar

[Açgözlü ve aşırı istekli olma; çünkü açgözlülüğten dolayı akla zarar gelir. Akıllı, tamah tarafına bakmayan kimsedir.]

(vr. 131b)

[40] اليأس حر والرجاء عبد

[Ümitsizlik, hür(lük); ümit beslemek ise kul(luk)tur.]

Bendeler tekdür o kim el vérgisine şād ola

⁴ Bilindiği gibi, şeytan, Allah’ın Hz. Âdem’e secde etme emrine karşı “Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan” diye isyan etmiş ve bu kibri, kendini beğenmişliği yüzünden kovulmuştu. (*Kur’an*, A‘râf Suresi, 7/12-13; Sad Suresi, 38/76-77).

Ḥalkdan kaç'ı- nazar kılsa kişi āzād ola
[İnsanların bağışına ve iyiliğine sevinen kimse, (bağlı olan) köleler gibidir. İnsan, halktan bakışını kesse (başkalarına bir şey vermeleri için beklentiyle bakmasa), hür olur.]

[41] ظن العاقل كهانة

[Akıllının zannı, kehanet(gibi)dir.]

Her ne söz kim söyler 'ākıl ét kabūl ey ehl-i dīn

'Ākılūñ érūr gümānı cezm andan kim yakīn

[Ey dindar insan, akıllı kişi hangi sözü söylerse, onu kabul et! Akıllının zannı, sağlam bilgi gibidir.]

[42] من نظر اعتبر و قال على عليه الصلوة و سلام

[Bakan kimse, ibret alır.]

Fikr ilen baḥ her işe ḥayrın şerrin kıl imtiḥān

Aşşısın dut kıy ziyānın kim imes anda ziyān

[Her işe fikirle, düşünceyle bak! İyiliğini, kötülüğünü imtihan et! Onun faydalı olanını al, kabul et; zararlı olanını bırak! Eğer böyle yaparsan, orada zarar olmaz.]

(vr. 132a)

[43] العداوة شغل شاغل

[Düşmanlık, (insanı) meşgul eden bir uğraşmadır...]

Kim ki anuñ ḥalk ile dāim 'adāvetdür işi

Köñli ğamġin 'ömri zāyi' bī-ṭarāvetdür işi

[İşi, insanlarla her zaman düşmanlık olan kimsenin gönlü kederli, ömrü zayı, işi taravetsiz, yani bayat ve pörsüktür.]

[44] القلب اذا اكراه عصى

[Kalp, bir şeyden nefret ettiğinde, körelir.]

Fikr édüp köñlüñ me'ānī fehmidin tapsa melāl

Eyleme teklīf aña kim kör éder köñliñi ḥāl

[Gönlün düşünüp manaları anlamaktan usanç duysa, ona (bir şey öğrenme veya anlamayı) teklif etme! Çünkü o hâl, senin kalbini kör eder.]

[45] الادب صورة العقل

[Edeb, aklın suretidir (yansıması, alâmettir).]

Kişiden 'aql istegil sen isteme andan neseb

'Ākıl oldur kim ola her āyine andan edeb

[İnsanda akıl ara (Kişinin akıllı olup olmadığına bak!); sen onda soy-sop arama! Akıllı insan, her işi edebe uygun olandır.]

(vr. 132b)

[46] لا حياء لحريص و قال

[Hırslı kimsenin hayâsı olmaz.]

Hırşî olan âdemînün yüzide bolmaz hayâ
 Hırşî köñlünden çıkar ger tapmağ istersen şafâ
 [Hırslı olan insanın yüzünde hayâ, utanma olmaz. Eğer zevk ve kedersizlik bulmak istersen, hırslı kalbinden çıkar!]

[47] من لانت اسافله صلبت اعاليه

[Aşağıdakileri yumuşak huylu olanın, yukarıdakileri sert olur.]
 Hâkimem dip çäkere eksük bağan mağhûr olur
 ‘Âkıbet düşmen aña fırsat tapıp manşûr olur
 [“Ben hükmediciyim” diye köle ve hizmetkârlarını zayıf veya kusurlu gören kimse, yenilir; bozguna uğrar. Sonunda düşman ona fırsat bulup galip gelir...]

[48] نفاق المرء ذله و قال

[Kişinin nifakı, horluğudur.]
 Kim ki ol érür münâfık dili bir ve köñli bir
 H’ârlığdur işi dâim zâr u merdûd u zelîl
 [Kim dili başka, kalbi başka münafık olursa, onun işi daima horluk, itibarsızlık; kendisi ağlayıp inleyici, reddedilmiş ve alçaktır.]

[49] نعمة الجاهل كروضة في مزبلة

[Cahilin nimeti, çöplük içindeki yeşilliğe benzer.]

Câhilün her ni‘meti kim vardur ey ehl-i şalâh
 Érür ol gülşen kimi kim ola yeri müsterâh

[Ey salih, iyi insan, cahile ait olan her nimet, yeri helâ olan güllük gibidir.]

[50] الحزاع اتعب من الصبر و قال

[Sabırsızlıkla sızlanmak, sabırlı olmaktan daha yorucudur.]

Uğrasañ bir derde étme zârlıg olgil şabûr
 Şabr kııl kim anarur⁵ şabr édenün işin Ğafûr

[Bir derde uğrasan, ağlama; çok sabırlı ol! Sabret ki, günahları affeden Allah, sabredenin işini düzeltir, iyileştirir.]

[51] المسؤول حر حتى يعد

[Kendisinden istekte bulunulan kimse, vaad edinceye kadar hürdür.]

Va‘de kılsa bir kişi ve eylese vaqtin ta‘yîn
 Sözine kılsa vefâ âzâd merd érür yaķın

[Bir kişi söz verse, (vaad ettiği şeyin) zamanını belirlese ve sözünde dursa, şüphesiz ki, hür adam olur.]

⁵ Yazmada “anarur” şeklinde kayıtlı bulunan bu fiilin, “onarur” olması gerektiği fikrindeyiz.

(vr. 133b)

[52] اكبر الاعداء اخفاهم مكيدة

[Düşmanların en büyüğü, hilesi gizli olanıdır.]

Ol ki gâyib düşmen ü zâhirde érür dōst-dār

Kişiye andan büyük düşmen imes ey nām-dār

[Ey ünlü, tanınmış kişi, insan için görünmez hâlde (iç yüzünde) düşman, fakat görünüşte dost olan kimse gibi büyük düşman olmaz!..]

[53] من طلب مالا يعنيه فاته ما يعنيه

[Sen rızkını talep ettiğin gibi, o da seni talep eder.]

Kim ki ister anı kim yokdur işinde bî-gümān

İtüre ol kişi kim aña gerekdür cāvidān

[Kim kendisi için gerekli olmayan şeyi isterse, şüphesiz kendisi için ebediyen gerekli olan şeyi kaybeder...]

[54] السامع للغيبة احد المغتائبين

[Gıybeti dinleyen, gıybet edenlerden biridir.]

Dinleme gıybetçinün sözün ki imes ehl-i dīn

Dinlesen sen de onun birlе şerik oldun yakīn

[Gıybetçinin sözünü dinleme; çünkü o dindar değildir. Eğer dinlesen, şüphesiz sen de (gıybet günahını işlemede) onunla ortak olursun...]

(vr. 134a)

[55] الذل مع الطمع

[Horluk ve alçalış, aç gözlülükle beraberdir.]

Kişini éden tama'dur halk içinde h'ār u zār

Ķāni' ol HaĶ vėrgisine kec tama'dan zīnhār

[İnsanı halk içinde itibarsız ve ağlayıcı hâle getiren şey, açgözlülüktür. Allah'ın verdiği kanaatkâr ol; aman sakın açgözlülükten ve aşırı istekten vazgeç!]

[56] رب طمع كاذب

[Nice açgözlülükler vardır ki yalancıdır.]

Her tama'nı bilme şādık kim yaman eyler tama'

Dīnine noĶşān ömrüñe ziyān eyler tama'

[Her arzu ve isteği gerçek (gerçekleşebilir) sanma! Çünkü açgözlülük, insanı fena duruma düşürür; onun dinini eksiltir ve ömrüne zarar verir.]

[57] البغى سائق الى الحين

[İsyan, helâke sürükler.]

Halknı incitme kim halk inciden meyšüm érür

Kirdgāruñ rahmetinden dāimā maħrüm érür

[İnsanları incitme! Çünkü halkı inciten, uğursuz olur. Allah'ın rahmetinden daima mahrum kalır.]

(vr. 134b)

[58] في كل جرعة شرقة ومع [كل أكلة غصبة]

[Her yudumda bir boğaz düğümlemesi ve her lokmada bir kaygı vardır.]

Mihnet-âbâdî durur dünyây ki érür muhâl

Bir yiyim çörek belâsız bir içim su bî-melâl

[Dünya, zahmet-meşakkat (imtihan) yeridir. Burada bir lokma ekmeğin belâsız, bir yudum suyun sıkıntısız olması imkânsızdır...]

[59] من كثر فكره في العواقب لم يشجع

[Sonuçları çok düşünen cesur olmaz.]

Fikri çoğ éden bir işüñ sonına nâ-merd érür

Kim de kim yoğ âkıbet fikri bahâdur merd érür

[Bir işin sonucunu çok düşünen, (cesur olmaz) namert olur. Kendisinde sonuç düşüncesi olmayan kimse, cesur, yiğit adamdır.]

[60] اذا حلت المقادير ضلت التدابير

[Takdir edilenlerin düğümü çözülnünce, tedbirler boşa gider.]

Taḡrı'nuñ taqḡdirine teslîm olup vérgil rızâ

Bendenüñ tebdîri iter yéticek Ḥaḡ'dan қаzâ

[Allah'ın takdirine teslim olup razı ol! Zira Cenab-ı Hakk'ın takdiri yerine geldiğinde, kulun tedbiri kaybolur.]

(vr. 135a)

[61] اذا حل القدر بطل الحذر

[Kader (düğümü) çözülnünce, sakınma boşa gider.]

Câna qorḡu aşşı kılmaz niçe kim yetkeç kader

Mümkün imesdür қаzâdan bendeye kıлмақ һазер

[Kader(in hükmü) eriştiğinde, korku cana fayda vermez. Kulun kazadan (Allah'ın takdirinin yerine gelmesinden) sakınması mümkün değildir...]

[62] الاحسان يقطع اللسان

[İyilik, (aleyhte) konuşmayı keser.]

Luḡf u iḡsân kıl ki qalsun yaḡşı aduḡ câvidân

Söylemez hiç kimse yaḡşı olana hergiz yaman

[İyilik ve ikramda bulun ki iyi namın ebediyyen kalsın! İyi olana hiç kimse asla kötü (söz) söylemez.]

[63] الشرف بالفضل والادب لا بالاصل والنسب

[Şeref, fazilet ve edepledir; soy soplâ değıl.]

‘İzzet istersen edeb kesb eyle kim fażl ü şeref
 Âdem oğlından edebdür kec nesebden ey halef
 [İzzet (değer, hürmet ve ululuk sahibi olmak) istersen, edep kazan! Çünkü insanoğlu için fazilet ve şeref, edeptir; terbiyedir. Ey babadan sonra kalan oğul, (fazilet ve şerefini belirtmek üzere) soy-soptan geç!..]

(vr. 135b)

[64] من اوتى فى عجانة قل حياؤه و بدء لسانه

[Apiş arasından yaklaşılana (livata yapılan) kimsenin hayâsı az ve ağzı bozuk olur.]
 Her kimün yokdur dilinde yahşı söz yüzde hayâ
 Bil yaqın kim s..ilibtür isteme andan vefâ
 [Kimin dilinde iyi ve güzel söz, yüzünde hayâ yoksa şüphesiz bil ki, o pasif olarak cinsî bir fiile maruz kalmıştır. Ondandır vefa isteme (bekleme)!]

[65] السعيد من وعظ بغيره

[Bahtiyar, başkasından öğüt alandır.]
 Nîk-baht oldur ki olmaya öğüd vërgeç melûl
 Ma‘ni ehlinden naşîhat dinleyüp éde qabûl
 [İyi bahtlı, öğüt verince üzülmeven ve usanmayan, mana sahibi kişilerden nasihat dinleyip kabul edendir.]

[66] الحكمة ضالة المؤمن

[Hikmet, müminin yitiğidir.]
 Mü‘min oldur kim köñülden cehl naqşın pāk éde
 Cümle[y]i zerrât-ı hikmet birle ol idrāk éde
 [Mümin, gönlünden cehalet naqşını temizleyen ve her şeyi hikmet zerreleriyle birlikte idrak eden kişidir.]
 (vr. 136a)

[67] الشر جامع لمساوى العيوب

[Şer, kusurların kötü yönlerini toplayıcıdır.]
 Halk ile şerr eyleyüp yavuzluk étme ey beşer
 Gizlü ‘aybın bolsa fâş éder cihânda anı şer
 [Ey insan, halkla kötülük işleyip fenalık etme! Çünkü gizli kusurun varsa, kötülük onu dünyada meydana çıkarır...]

[68] كثرة الرفاق نفاق و كثرة الخلاف شقاق

[Çok muvafakat nifaka, çok muhalefet de bozuşmaya sebep olur.]
 Bil yaqın kim çoḡ vifâkuḡ soñı imes cez nifāk
 Nice kim artuḡ hilâfın soñıdır renc-i şikāk
 [Şüphesiz bil ki, çok muvafakat etme, uygun bulup “peki” demenin sonu münafıklıktır. Nitekim fazla muhalefetin sonu da anlaşmazlık ve bozuşmadır.]

[69] رب امل خائب و قال

[Nice emeller vardır ki, boşa çıkar...]

Olmagil ğamġin ki köñlüm isteġi gelmez ele

Yetişür öz va‘desinde her ne kim kısmet ola

[“Gönlümün isteġi ele geçmez” diye üzülmeyin! Her ne kısmet olsa, o kendi vadesinde erişir.]

(vr. 136b)

[70] رب رجاء يودى الى الحرمان

[Nice ümitler vardır ki, mahrumiyete uğratmıştır...]

Baġlama her nesteye ümmid ü olma řād aña

Şoñı çün hırmān imiş her nesteni bünyād aña

[Her şeye ümit baġlama ve ona (sahip olduġunda) sevinmeyin! Çünkü her şeyin esasının sonu mahrumiyetmiş...]

[71] رب ارباح يودى الى الحسرة

[Nice kazançlar vardır ki, sonunda hüsrana uğratır.]

Mālini kim aşşıya vērse görür āħir ziyān

Mālden aşşı dilersen yiyeġor anı hemān

[Kim malını kazanca veya faize verse, sonunda ondan zarar görür. Eğer maldan fayda görmek istersen, onu hemen yemeye bak!..]

[72] لسان العاقل فى قلبه

[Akıllının dili, kalbindedir.]

‘Āķılūñ köñlüdedür dili yūñül étmez özin

Köñli ile danışup taķrīb ile söyler sözün

[Akıllı insanın dili, kalbindedir. O, (düşünmeden söz söyleyip) kendisini hafif durumuna düşürmez; sözünü gönlüyle danışıp (akla) yaklaştırarak söyler.]

(vr. 137a)

[73] لسان العاقل وراء قلبه

[Akıllının dili, kalbinin ötesindedir.]

‘Āķılūñ köñline tābi‘dür dili ey hūř-yār

Söylemez sözün te‘emmül étmeyüp bi-iħtiyār

[Ey aklı başında olan insan, akıllı kişinin dili gönlüne uyar. O, sözünü iyice düşünmeden iradesizce söylemez.]

[74] قلب الاحمق وراء لسانه

[Ahmakın kalbi, dilinin ötesindedir.]

Eblehūñ çün köñlüne tābi‘ degil herġiz dili

Güldürür herze démekden özüne dāim éli

[Akılsızın dili gönlüne uymadıġı için, o her zaman saçma sapan söz söylemekten dolayı el-âlemi kendisine güldürür.]

[75] البخيل مستعمل للفقر يعيش (vr. 137b) في الدنيا عيش الفقراء و يحاسب في الاخرة حساب الاغنياء

[Cimri, (korktuğu) fakirlik konusunda acelecidir; dünyada fakirler gibi yaşar; ahirette zenginler hesabıyla hesaba çekilir...]

Dehr ara kiçer baḥlilüñ ḥālî yoḥsul teg ḥarāb
Lîk vérür āḥiret[d]e aḡniyālar teg ḥisāb

[Cimrinin ḥālî dünyada yoksul gibi harap geçer. Fakat o ahirette zenginler gibi hesap verir...]

اللهم اغفر رمزات الاحاظ⁶

(vr. 138a)

[76] المرء مخبوء تحت لسانه

[Kişi, dilinin altında gizlidir.]

Gizlüdür öz dilinüñ altında epsem olsa er

Kim ne bilür anı kim cevherçidür yā pilever

[İnsan sussa, kendi dilinin altında gizlidir. Onun cevherci mi yoksa çerçi mi olduğunu kim ne bilir?!.]

[77] من عذب لسانه كثر احوانه

[Dili tatlı olanın dostu çok olur.]

Bolsa sözüñ datlu dil arı saña él yār érür

‘Aksine érse yüzünñden barçası bizār érür

[Eğer sözün tatlı, (niyetin iyi), dilin temiz olursa, başka insanlar sana dost olur... Aksi takdirde senin yüzünden herkes bıkmış, usanmış olur...]

[78] بالبر يستعبد الحر و قال

[İyilikle hür kişi, kul köle edilir.]

Yaḥşılığ kıl dehr ara tā ḥalk senden şād ola

Bende olur luṭf körgec handa bir āzād ola

[Dünyada iyilik et ki insanlar senden dolayı sevinirler. Nerede bir hür varsa, iyilik görünce kul-köle olur.]

(vr. 138b)

[79] بشر مال البخيل بحادث او وارث

[Cimrinin malını felâket veya vârisle müjdele!..]

‘Ālemün mālîñ baḥlîl er cem‘ kılsa bî-şümār

Yā gide gāret bile yā apara mirās-ḥār

[Cimri kişi dünyanın malını toplasa, o mal ya yağmayla elinden gider veya onu miras yiyici alıp götürür...]

⁶ Vr. 138a’da bu sözün devamı ve tercümesi yer almadığından, onarım sırasında sayfaların karıştığı anlaşılmaktadır. Sözün devamı ve tercümesi vr. 142a’dadır.

[80] لا تنظر الى من قال وانظر الى ما قال

[Söyleyene bakma; söylenen söze bak!]

Söze bağımlı kim nedür ma'nîsi ey nîgû-ḥiṣâl

Bağma kim kimdür diyen cāhil eger şāhib-kemāl

[Ey iyi ahlâk sahibi, “Manası nedir?” diye söze bak! Onu söyleyenin cahil mi yoksa (ilim ve) olgunluk sahibi mi olduğuna bakma!..]

[81] لجزع عند البلاء تمام المحنة

[Belâ sırasında sabırsızlıkla sızlanmak, zahmetin tamamıdır.]

Ol belâlarda şekibâ iste Ḥaḳ'dan yârlıg

Şabr kıl kim şabrdan çoḡ müşkil érür zârlıg

[Belâlar sırasında sabırlı ol; Cenab-ı Hak'tan dostluk ve yardım iste! Sabret ki, ağlayıp inlemek sabırdan daha çok zordur...]

(vr. 139a)

[82] لا ظفر مع البغي و قال

[Azgınlıkla zafer olmaz.]

Olmaya hergiz muzaffer ḥalḳa cevı éden kişi

Érmeye maḳşûdına anuḡ ki zulm ola işi

[İnsanlara zulmeden şahıs, asla başarılı ve üstünlük kazanmış olmaz. İşi zulüm olan kimse istediği şeye erişemez.]

[83] لا ثناء مع الكبر

[Kibirle övgü bir arada bulunmaz.]

Ḳıl tevâzu' pîşe ve koy kibri kim érür ḥaṭâ

Söylemez hiç kimse yaḡşı olana hergiz yaman⁷

[Alçak gönüllü olmayı âdet et ve kibri bırak! Çünkü kibirden hata erişir. Hiç kimse iyi olana kötü söz söylemez.]

[84] لا بر مع مشح و قال

[Cimrilikle iyilik bir arada bulunmaz.]

Élge ḥâkim olayım diyer iseḡ vér ni'meti

Olma mümsik nice kim olmaz baḡlûḡ devleti

[Mademki cimrinin devleti (baht, saadet ve nimeti) olmaz, öyleyse sen cimri ve eli sıkı olma! Eğer “insanlara veya bir memlekete ḥâkim olayım” dersen, nimeti ver!..]

(vr. 139b)

[85] لا صحة مع النهم و قال

[Oburlukla sağlık bir arada olmaz.]

⁷ Bu mısra, “İyilik, dili keser (aleyhte konuşmayı engeller)” manasındaki sözün tercümesinde (vr. 135a) geçmişti. Şair veya müstensihin dalgınlıkla o mısraı burada tekrar yazdığı anlaşılmaktadır. Bu ikinci mısran ilk mısra ile kafiye teşkil etmemesi de yanlışın başka bir işaretidir.

Sağlığı olmaz onun kim çok yiye dāim ta‘ām
 Yemeği az yiyegör ger şihhat istersen müdām
 [Her zaman çok yemek yiyen kimsenin sağlığı olmaz. Eğer devamlı sağlık istersen,
 yemeği az yemeğe bak!]

[86] لا شرف مع سوء الادب

[Kötü ahlâkla şeref bir arada olmaz.]

Ululuğ lâyıkdur aña kim ola andan edeb
 Devlete kâbildür er hüd olmaya şâhib-neseb
 [Büyüklik, kendisinde edep, terbiye olan kişiye lâyıktır. Kendisi soy-sop sahibi
 olmasa da devlete (makam, nimet ve saadete) kabiliyetlidir.]

[87] لا اجتناب من محرم مع الحرص

[Hırsla haramdan sakınılmaz.]

Érmeyim dersen hârama hırşdan kıl ictināb
 İstersen utanmamag étgil kana‘at iktisāb
 [“Harama erişmeyeyim” dersen, hırstan sakın! Utanç verici duruma düşmemek
 istersen, kanaat elde et!]

(vr. 140a)

[88] لا راحة مع الحسد و قال

[Kıskançlıkla huzur bir araya gelmez.]

Rāhatı yokdur anuñ kim ola köñlünde hased
 Rāhat istersen hased rencin özün den eyle red
 [Kalbinde kıskançlık bulunan kimsenin rahatı, huzuru olmaz. Eğer rahat etmek
 istersen, kıskançlık zahmetini kendinden geri çevir!..]

[89] لا محبة مع مرء و قال

[İnat ve itirazla muhabbet bir arada olmaz.]

Önegilik birle çün kim perveriş taptı mizāc
 Yohturur onda maḥabbet çün érür ehl-i lecāc
 [Bünye, inatçılıkla yetiştirilmişse, onda sevgi ve dostluk olmaz. Çünkü kendisi,
 çekişen, inatçı ve (düşmanlıkta) ayak direyicidir.]

[90] لا سوود مع الانتقام

[İntikamla efendilik bir arada olmaz.]

Dehr ara ger ululuğ ferin dilerseñ ey ulu
 Olmagil zinhār kim hiç kimse ile kinelü
 [Ey saygıdeğer (insan), eğer dünyada büyüklik kuvvetini istersen, sakın hiç
 kimseyle kinli olma! (Kimseye karşı gizli düşmanlık besleme!)]

(vr. 140b)

[91] لا زيارة مع الزعارة و قال

[Kötü huylulukla ziyaret olmaz.]
 Göre varsañ bir ‘azîzi tâze dutgil yüzüñi
 Şormayınca bî-teemmül söyleme sen sözünñi
 [Değerli, muhterem bir kişiyi ziyarete gitsen, onun yanında güler yüzlü ol!
 Sormayınca, iyice düşünmeden söz söyleme!]

[92] لا صواب مع ترك المشورة

[Danışmayı terk ederek doğru bulunmaz.]
 Meşveretsiz iş hañadur ey şeh-i ‘alî-cenâb
 Meşveret kıl her işe vallâhu âlem bi’ş-şavâb
 [Ey yüksek ahlâklı hükümdar, danışmadan iş yapmak hatadır. Her iş hususunda (o konuyla alâkalı, bilgili ve güvenilir kişilerle) istişare et; fikir edinmek için konuş, görüş!
 Doğrusunu Allah daha iyi bilir.]

[93] لا مروءة لكنوب

[Yalancının mürüvveti (mertliği, insanlığı) yoktur.]
 İsteme kezzâb olandan sen mürüvvet zînhâr
 Yoñ turur zâtında mürvet kavline hem i’tibâr
 [Sakın sen çok yalancı olandan mürüvvet (insanlık, mertlik, cömertlik) bekleme!
 Çünkü onun şahsında mürüvvet yoktur; sözüne de değer verilmez...]
 (vr. 141a)

[94] لا وفاء لمولك و قال

[Hükümdarlarda vefa olmaz.]
 Olma mağrûr ir mülûk oğlum diyüp kılsa ‘ağâ
 Nice kim olmaz mülûk ehlinde âyîn-i vefâ
 [Eğer hükümdarlar sana “Oğlum” diye iyilik etse, ihsanda bulunsa ona güvenip
 aldanma! Çünkü hükümdarlar takımında vefa (sözünde durma ve dostlukta devamlı olma)
 âdeti yoktur.]

[95] لا كرم اعز من التقى

[Takvadan daha aziz bir soyluluk ve ululuk yoktur.]
 Pîşe eyle kendünge takvâyı ey nigû-şi‘âr
 Halk ara oldur girâmî kim érür perhîzkâr
 [Ey iyi şiarlı (alâmetli), kendine takvayı iş edin! İnsanlar arasında hürmete lâyıık
 olan, takva sahibi, yani günahlardan sakınan kişidir.]

[96] لا شرف اعلى من الاسلام

[İslâmdan daha yüce bir şeref yoktur.]
 Âdem oğlunda şeref İslâm érür ey Müslimîn
 Kimde kim İslâm imes it yig dürür andan yañîn
 [Ey Müslümanlar, insan oğlunda şeref, İslâm’dır, Müslüman olmaktır. Kimde
 Müslümanlık yoksa, şüphesiz ki köpek ondan daha iyidir.]

(vr. 141b)

[97] لا معقل احسن من الورع

[Vera (takva)dan daha güzel bir sığınmak yoktur.]

İster işeñ ĩmin olmağ bir belâdın zinhâr

Cehd édüp zühd ü vera‘dan özüñe yapgil ĩşâr

[Bir belâdan emin olmak istersen, aman çalışıp kendine zühd ve takvadan bir kale yap!]

[98] لا شفيع انجح من التوبة

[Tevbeden daha kurtarıcı bir şefaataçı yoktur.]

Tarırdan rahmet dilersen emrine olgil muñî‘

Tevbe ét kim tevbe érür her günehkâra şefî‘

[Allah’tan rahmet dilersen, onun emrine itaatkâr ol! Tevbe et ki, her günahkâr için şefaataçı tevbedir.]

[99] لا لباس اجمل من السلامة

[Sağlık ve selâmetten daha güzel elbise yoktur.]

Olmaz Âdem oğlına ‘âlemde sağlğ tek libâs

Sağlğâ şükre eyle ger egniñdeki olsa pelâs

[İnsanoğlu için dünyada sağlğ gibi (güzel ve değerli) elbise olmaz. Sırtındaki eğer aba, çul olsa da sağlğâ şükret!..]

(vr. 142a)

[100] اللهم اغفر رمزات الاحاظ⁸ وسقطات الالفاظ و شهرات الجنان و هفوات اللسان

[Allah’ım, gözlerimizin işaretlerini, sözlerimizin yanlışlarını, kalbimizin şehvetlerini ve dilimizin sürçmelerini affet!]

Sağla hıfzıñ birle yâ Rab her bañışnı gözden

Köñli yavuz ârzüdan dili yavuz sözden

[Yâ Rabbî, muhafazanla gözlerimizi her (kötü) bakıştan, gönlümüzü kötü istekten ve dilimizi kötü sözden koru!]

⁸ Sözün bu ilk kısmı, vr. 137b’dedir.

Sonuç

Yazma nüshalarının çokluğuna bakılarak denebilir ki, Hz. Ali'ye ait *Sad Kelime*'nin en yaygın Türkçe tercümelerinden biri, mütercimi kesinlikle bilinmeyen ve "*Sekiz uçmag u yedi tamunun ahvâlin yakîn*" mısırıyla başlayan metin, diğeri ise Kastamonulu Müderris Hâcegîzâde Mustafa bin Mehmed (ö. 998/ 1589-90) tarafından yapılan çeviridir. Burada incelediğimiz ve metnini sunduğumuz tercümenin ise tek nüshadan ibaret oluşunu göz önünde tutarak yaygınlık kazanmadığını söylemek, herhâlde yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, bahis konusu eser, İslâm ahlâk ve adabına ait bilgece fikir ve tavsiyeleri taşıması dolayısıyla terbiye açısından incelenmeye lâyık, aynı zamanda manzum, didaktik bir çalışma semeresi oluşu, güzel ve özlü sözleri içine alışı yönünden edebî değer taşıyan bir kitapçıktır. Belirttiğimiz vasıflarına ek olarak Türk dili tarihi araştırmaları bakımından da ilgi çekici sayılabilecek bu metni yayınlamanın faydalı olduğu düşüncesindeyiz.

Kaynaklar

- Âdil bin Ali bin Âdil Hâfız, *Sad-Kelime-i Ali*, Ankara Millî Ktp. Yz. B 253.
- Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî Muhaddis *Matlûbu Külli Tâlib Min Kelâmi Emîrû'l-mü'minîn Ali bin Ebi Tâlib*, İntihâb Câhız, Şerh Reşid-i Vatvat. (H. 1382/M. 1962),
- Ateş, Ahmed (1968). *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi
- Buran, Ahmet vd. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı/Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ceyhan, Âdem (2006). *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*. Ankara: Öncü Kitap.
- Develi, Hayati (1995). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1977). "Das Chorasantürkische". Ankara: *TDAY Belleten*. 127-204.
- Ercilasun, Ahmet Bîcan (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ertuğrul, Ali (2009). "Sefine-i Tebriz İsimli Mecmuada Hz. Ali'ye Nispet Edilen Dualar ve Sad Kelime". *Hazreti Ali –Sempozyum Bildirileri-* 24-25 Ekim 2007, İzmir. 227-258.
- Gül, Mehmet (2013). "17. Yüzyılda Azerbaycan Sahasında Yazılan Hikayat Adlı Eserdeki Ünlü Uyumları Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies* 8 (Yaz 4). 877-885.
- Gülsevin, Gürer vd. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karabulut, Ali Rıza.(1995). *Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesindeki Türkçe Farsça Arapça Yazmalar Kataloğu*. Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2015). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Krafft, Albrecht (1842). *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der K.K. Orientalischen Akademie zu Wien*. Wien.
- Pertsch, Wilhelm. *Verzeichniss der Persischen Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin*. Berlin: 1888.
- Tekin, Şinasi (1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu". Ankara: *TDAY Belleten* 1973-1974. 59-157.
- Tuna, Osman Nedim (1986). *Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*.Malatya: İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları-3.

**TUYUĞLARLA TERTİP EDİLEN BİR OYUN:
AKLINDAN BİR TUYUĞ TUT!**
A GAME PREPARED WITH TUYUGS: KEEP A TUYUG IN MIND!

YILMAZ TOP

Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., *Bartın University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature*
yilmazt@bartin.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8576-4397

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.08.2017
Sayfa-*Pages* : 33-66
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3788>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

**TUYUĞLARLA TERTİP EDİLEN BİR OYUN:
AKLINDAN BİR TUYUĞ TUT!**
A GAME PREPARED WITH TUYUGS: KEEP A TUYUG IN MIND!

YILMAZ TOP

Öz

Tuyuğ; şarkı söyleme, övme, kapalı, gizli ve cinaslı, imâlı söz manalarına gelir. Klâsik Türk şiirinde, aruz ölçüsünün fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla kaleme alınan dört mısralık millî bir nazım şeklinin de adı olan tuyuğ, Türk halk edebiyatındaki mâninin aruz ölçüsüyle söylenmiş bir şekli gibidir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879 numarada kayıtlı şiir mecmuasında, tuyuğ nazım şeklinden yararlanılarak geliştirilen ilginç bir oyun mevcuttur. Bu oyunda, 1'den 30'a kadar numaralandırılan 30 tuyuğ vardır. Bu tuyuğların her birinde; aralarında elma, armut, üzüm, karpuz, nar gibi meyvelerin ve lâle, gül, nergis, benefşe gibi çiçeklerin de bulunduğu 30 varlıktan biri ele alınmaktadır. Bu 30 varlığın her birinin ismi; 15 satır ve 5 sütunun meydana getirdiği 75 kutudan müteşekkil bir tablo üzerine, o varlığın ele alındığı tuyuğun numarasını verecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu yerleştirmede; 1, 2, 4, 8 ve 16 sayılarından oluşan 5 sütun üzerine söz konusu 30 varlıktan her birinin, kendi tuyuğunun numarasına göre yazılması esas alınmıştır. Örneğin 5 numaralı tuyuğda ele alınan ayvanın, söz konusu tabloda 1 ve 4 sayılarına ait sütunlar üzerine yazılmış olduğu görülmektedir. Bu suretle; 1'den 30'a kadar söylenen/akılda tutulan bir rakamın tabloda hangi sütun/sütunlar üzerinde oluşturulabileceğine bakılarak tespit edilecek

Abstract

Tuyug means singing a song, a praising or a wording that is implicit, covert, punned or implicative. In the classical Turkish poetry, tuyug is also the name of a four verse national poetry format of the aruz prosody that is written with the fâilâtün fâilâtün fâilün pattern. In the poetry journal that is registered with number 5879 in the Süleymaniye Library Written Donations, there is an interesting game that is developed by using the tuyug verse format. This game includes 30 pcs tuyugs that are numbered from 1 to 30. Each of these tuyugs handle one of 30 objects that include fruits such as apple, pear, grape, water melon, pomegranate and flowers such as tulip, rose, daffodil and violet. The name of each one amongst these 30 objects are placed on a table, which is comprised of 75 boxes formed by 15 lines and 5 columns, in a manner that it shows the number of the tuyug that handles the object in question. For this placement, it is essential that each of said 30 objects are written according to the number of its own tuyug on 5 columns, which comprise numbers 1, 2, 4, 8 and 16. For instance, we see that the quince handled by tuyug number 5 is written on the columns that pertain to numbers 1 and 4 in the said table. With this, one can think that by reading the tuyug, which belongs to the object that will be found by looking at on which column/columns a number said/kept in mind

* Bu makale, 12-14 Mayıs 2017 tarihleri arasında Atatürk Üniversitesi Sürekli Eğitim Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATASEM) ve Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ortaklığında Erzurum'da gerçekleştirilen Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni'nde "Tuyuğlarla Tertip Edilen Bir Oyun: Aklından Bir Tuyuğ Tut!" başlığı altında sözlü sunumu yapılan bildirinin bazı değişikliklerle gözden geçirilmiş hâlidir.

varlığa ait tuyuğun okunması yardımıyla rakamı söyleyen/aklında tutan muhatabın gönlünden geçenlere yönelik çıkarımlarda bulunulduğu düşünülebilir. 30 tuyuğun çoğunun üçüncü ve dördüncü mısralarında karşımıza çıkan “gönlünüzden çünkü ilimon dutduğunuz, şol gönlüde dutduğundur nâr-ı gül” gibi ibareler de bu oyunun, 1’den 30’a kadar söylenen/akılda tutulan sayılardan varlıklara ve oradan da tuyuğlara ulaşma üzerine kurgulanmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Eğlenceli bir aritmetik alıştırması gibi görülebilecek bu oyun, aynı zamanda söz konusu otuz varlığın Klâsik Türk edebiyatı ürünlerine (burada tuyuğa) yansıyan hayal ve çağrışım cephelerini tanıma / tanıtmaya bakımından da zarif bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada, söz konusu 30 tuyuğ tanıtıldıktan sonra bu tuyuğların, bir oyunun öğeleri olarak nasıl yapılandırıldıkları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: tuyuğ, oyun, meyveler, cinas, rakam

from 1 to 30 can be created, the person saying the number/keeping it mind makes inferences about the things on his mind. Expressions such as “gönlünüzden çünkü ilimon dutduğunuz, şol gönlüde dutduğundur nâr-ı gül” that we encounter in the third and fourth verses in the majority of 30 tuyugs, increase the possibility that this game is fictionalized on reaching objects from numbers said / kept in mind from 1 to 30 and from there, reaching to tuyugs. This game can be seen as a joyful arithmetic exercise and it can also be considered as an elegant application in terms of introducing the imaginary and associative aspects of these thirty objects that are reflected on the products of the Classic Turkish Literature (here, on tuyug). This study has examined how these 30 tuyugs are structured as the components of a game after their introduction.

Key Words: tuyug, game, fruits, pun, number

Giriş

Klâsik Türk şiiri, duygu ve düşünce dünyamızın birbirinden renkli hâl ve görünümelerini muhtelif hayal ve çağrışım katmanlarından bizlere aksettiren şâirlerin estetik ürünleri üzerinde yükselmiştir. Yaklaşık altı yüz yıllık bir birikimi kuşatan bu şiir ikliminde şâirler; farklı nazım şekilleriyle aşkı, sevgiliyi, ölümü, neşeyi, sevinci, ayrılığı, tasavvufu, dinî hassasiyetleri, mevsimleri kısacası aklımıza gelebilecek her türlü duygu, fikir ve inanç değerlerini, çeşitli hayat sahnelerini ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu muhtelif şekil kıyafetleri içinde; gazel, kasîde ve mesnevî gibi son derece rağbet edilenlerinin yanı sıra Anadolu coğrafyasında teşekkül eden Klâsik şiir geleneğinde çok da yayılım sahası bulamamış tuyuğ gibi şiir yapılarıyla da karşılaşmamız mümkündür.

Tuyug (toyuk, toyık, tuyuk, tuyug, duyug); “şiir, şarkı, türkü; şarkı söyleme, övme; kapalı ve cinaslı, îmalı söz” anlamında Türkçe bir kelimedir. Edebiyat terimi olarak da Türk şiirinin millî nazım birimi olan dörtlüklere dayalı ve yine Arap ve İran edebiyatlarında görülmeyip yalnızca Türk edebiyatında kullanılan bir nazım şeklidir. Bu nazım şeklinin yalnız Türk Klâsik şiirinde meydana çıkmış olması, esas itibarıyla bu şeklin Türk Halk edebiyatından gelmekte olduğuna bir delil niteliğindedir (Köprülü 1989: 194). Tuyuğun, Halk edebiyatındaki mâni türünün Klâsik şiirimizdeki rubâî karşılığı olarak teşekkül etmiş olduğu da söylenebilir. Zîrâ bu nazım şeklinin ürünleri divânlarda çoğu kez kıt’a ya da rubâî başlıkları altında karşımıza çıkmaktadır (İpekten 2015: 81-82). Bu doğrultuda tuyuğ, Türk halk edebiyatında 11’li hece ölçüsüyle mahlassız söylenen ve dört mısradan oluşan cinaslı mâniye; iki beyitten meydana gelişi, mahlassız oluşu ve kafiye örgüsü gibi hususlarda da rubâîye benzer (Öztoprak 2012: 450).

Tuyuğ, dört mısralık bir nazım şeklidir. Kafiye örgüsü genel itibarıyla mâni ve rubâide olduğu gibi *aaxa* şeklindedir; bununla birlikte kıt'a düzeninde yani ilk ve üçüncü mısraları kafiyesiz şekilde (*xaxa*) yahut bütün mısraları kafiyeli (musarra') yazılan tuyuğlarla da karşılaşmak mümkündür. Mânilerde olduğu gibi cinaslı kafiyelerden yararlanılması, tuyuğun ayırıcı özelliklerinden biridir. Buna karşılık iki mısraı cinassız hatta cinaslı kafiyeden hiç destek almayan tuyuğların varlığı da unutulmamalıdır. Tuyuğun ikinci ayırıcı özelliği ise, hemen hemen yalnız "*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*" kalıbıyla yazılmasıdır ki bunun dışındaki kalıplarla yazılmış tuyuğ yok denecek kadar azdır (İpekten 2015: 82).

Şâirlerin hikemî ve lirik muhtevaları kısaca dile getirmek veya görüşlerini, inançlarını ortaya koymak istediklerinde tercih etmiş oldukları görülen tuyuğlarda, mânilerde genellikle görüldüğü gibi, ilk iki veya üç dizede üzerinde durulacak fikre zemin hazırlanıp son dizede hükmün veciz şekilde ortaya konması esastır (Öztoprak 2012: 450).

Türk edebiyatında tuyuğ nazım şekli daha çok Âzerî ve Çağatay sahalarında rağbet görmüştür. Anadolu'da ilk örnekleri, mevcut bilgilere göre Kadı Burhâneddîn'e (ö. 800/1398) aittir. Kadı Burhâneddîn, sade bir Türkçe ile bazıları cinassız olarak ve tasavvufî zihniyette 119 tuyuğ yazmıştır. Kadı Burhâneddîn'in çağdaşı, Hurûfliğin kurucusu Fazlullâh Hurûfî'nin de halifesi olan Seyyid Nesîmî de hemen hepsi cinassız ve çoğu musarra' düzende yazdığı 382 tuyuğ ile bu nazım şeklinin önemli temsilcilerinden biri olduğunu net bir şekilde göstermiştir (Öztoprak 2012: 450).

Tuyuğ nazım şeklinin asıl kullanım sahası Çağatay edebiyatıdır. Ali Şîr Nevâ'î'nin (ö. 1501), üçüncü divânı olan *Bedâiyu'l-vasat*'ında 15 tuyuğ vardır. Nevâ'î, *Mizânü'l-evzân* adlı eserinde, "*O vezinlerden birisi tuyuğdur ki iki beyitten ibarettir. Ve tecnis yapılmasına gayret ederler. Ve o vezin remel-i müseddes-i mahzûftur.*" (Ali Şîr Nevâ'î 1993: 115) sözleriyle tuyuğ nazım şekli hakkında bilgi verir. Tezkiresinde Çağatay sahasındaki tuyuğlardan bazılarını zikrettiği gibi, bir divânının önsözünde de bu şeklin, öteki nazım şekillerine üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Nevâ'î'nin, sade bir dille yazılmış olup aşk, sâkî, sevgilinin kaşı, gözü, gamzesi, kirpiği gibi Klâsik şiir mevzularını işleyen tuyuğları, bu nazım şeklinin seçkin örneklerini teşkil eder. Tuyuğun anavatanı kabul edilebilecek olan Çağatay edebiyatında, Ali Şîr Nevâ'î'nin dışında, XIV. yüzyılda Yusuf Emîrî; XV. yüzyılda Mevlânâ Lutfî (ö. 897/ 1492 [?]), Bâbü Şâh (ö. 1530), Gedâ'î, Şeybânî Hân (1451-1510), Ubeydî (1480-1539), Munis Harezmi ve Sultân İskender-i Şîrâzî tuyuğ şâirleri olarak gösterilebilir (Kızıltunç 2008: 111-116).

Anadolu sahası Türk edebiyatında tuyuğ çok ilgi görmemiş, onun yerine rubâi tercih edilmiştir. İvazpaşazâde Atâî (ö. 841/1437-38 [?]), tuyuğ nazım şeklinin Anadolu'daki en önemli temsilcilerinden biridir. Nazım tekniği oldukça sağlam olan Atâî'nin divânında güzel sayılabilecek tuyuğlar vardır. Atâî'nin dışında XV. yüzyılda Kemal Ümmî, Karakoyunlu Hükümdarı Cihân Şâh (Hakîkî), XVI. yüzyılın başlarında Amasyalı Münîrî, XVI. yüzyılın sonlarında Misâli, XVII. yüzyılın başlarında Muhîti ve Edirneli İlmî de tuyuğ yazmışlardır. Bu şâirlerin çoğunun tuyuğlarında Kadı Burhâneddîn, Nesîmî, Ali Şîr Nevâî ve Atâî'nin tesirlerini görmek mümkündür. Hurûfî şâirleri üzerinde bilhassa Nesîmî'nin etkisi dikkat çekicidir. Tuyuğ nazım şekli, XVII. yüzyıldan itibaren yerini tamamen rubâi ve mâniye bırakmıştır (Öztoprak 2012: 450).

Bu çalışmada, Anadolu'daki gelişim süreci XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar uzanan tuyuğ nazım şekliyle tertip edilen bir oyun/eğlence kurgusu ele alınacaktır. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümündeki bir şiir mecmuasının içerisinde yer alan, Alî adlı şâire ait otuz tuyuğ ve bu otuz tuyuğda ele alınan otuz farklı varlığın belirli bir düzende yerleştirildiği bir tablonun tanıtımı yapılacak; ardından söz konusu oyunun/eğlencenin işleyişine ilişkin tahmin ve değerlendirmelerde bulunulacaktır. Ayrıca tuyuğ nazım şeklinin; kelime anlamı, millî karakteri, ahenk ve yapı özellikleri itibarıyla bu oyunun temel aracı olma noktasında tercih edilmesi üzerinde durulacaktır.

1. Tuyuğların, İçerisinde Yer Aldığı Mecmuanın Tanıtımı

İçerisinde, bu çalışmada tanıtılan otuz tuyuğun da yer aldığı *Mecmû 'a-i Eş'âr* adlı yazma, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879 numarada kayıtlıdır. Toplam 191 varak olan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Dış ölçüleri 200x70 mm, iç ölçüleri ise 135x43 mm'dir. Kahverengi, iç kısmı ebru kaplamalı, gömme şemseli ve oldukça yıpranmış meşin bir cilt içerisinde yer alan yazma, harekeli nesih hatla kaleme alınmıştır. Cetveller ve başlıklar kırmızı mürekkeplidir. Nüsha sonradan numaralandırılmıştır.

Eserin 1^a yüzünün hemen başında, Nesîmî'nin bir gazelinin son üç beyti yer almaktadır. Bu da yazmanın baş kısmında kopmuş varak veya varaklar olduğunu göstermektedir. 1^a yüzündeki ilk beyit şöyledir:

*Girem Beytü 'l-harâm içre kulam tâ secde bâbından
Beni şol müdde 'î sanur iragam ya 'ni tapuñdan*

Eserin sonunda yani 191^b yüzünde herhangi bir istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bu yüzde; aralarında Nesîmî, Şeyhî, Ahmed, Nizâmî, Adnî, Zamânî, Hafî ve Resmî gibi şâirlerin adlarının ve bu adların hemen altında da kırmızı mürekkeple, muhtemelen bu şâirlerin mecmuada yer alan şiirlerinin sayısının yerleştirildiği bir tablo bulunmaktadır. Bu fihristin hemen üzerinde de kurşun kalemle "Ümmî Sinân Hazretleri" yazılıdır. Eserin 191^a yüzünde mecmua, Dîdârî'nin şu makta beytiyle sona ermektedir:

*Bülbüli zârını ol gül diñlemez Dîdârî âh
Gülşende kîyunuñ her lahza bucagın ögredür*

191 varaklık mecmuanın başında olduğu gibi iç ve son kısımlarında da azımsanmayacak sayıda yaprağın kopmuş olduğunu söylemek gerekir. Zîrâ 191 varak boyunca ismine hiç rastlanmayan Hafî'nin, 191^b yüzündeki tabloda 202 şiirinin mecmuada yer aldığı belirtilmektedir ki sayısı verilen bu şiirlerin kopuk varaklarda bulunduğu söylenebilir. Yine söz konusu tabloda, mecmuada 103 şiiri olduğu kaydedilen Adnî'nin mevcut varaklarda bu kadar şiirinin bulunmaması da kopmuş yapraklar için başka bir kanıt oluşturur. Ayrıca mevcut varakların sıralanışında da birtakım dağınıklıklar söz konusudur.

Mecmuada XIV, XV ve XVI. yüzyıl şâirlerinin şiirleri derlenmiştir. Mecmuada şiirleri toplanan şâirlerden tespit edilebilenleri; Alî, Adnî, Ahmed, Atâyî, Ca'fer, Dîdârî, Hadîd(î), Halîlî, Hayâlî, Hıtâyî, Hicâbî, Hüseyinî, İshâk, Kânî, Kâsım, Kaygusuz, Kerîmî, Mahmûd, Mahvî, Makâlî, Medhî, Melihî, Mihri, Mu'îdî, Necâtî, Nesîmî, Niyâzî, Nizâmî,

Remzî, Revânî, Resmî, Sabâyî, Safâyî, Sâfi, Sehâyî, Şem'î, Şevkî, Şeyhî, Şîrâzî, Tâli'î, Vezirdaroğlu, Zâlî ve Zâtî'dir. Nizâmî, Halîlî, Ahmed, Şeyhî, Nesîmî ve Adnî, mecmuada en çok şiirleri derlenen şâirlerdir. Çalışmamıza konu olan 30 tuyuğ, bu mecmuada 137^a-144^a aralığında yer almaktadır.

2. Oyun Kurgusunun Temel Unsurları Olan Tuyuğların ve Bu Tuyuğların Şâirinin İncelenmesi

Tuyuğ nazım şeklinin; akıldan/gönülden geçen dilek ve niyetlerin tahmin edilmesine dayalı bir oyun tasarımının malzemeleri olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündüren ve bu çalışmanın konusunu oluşturan tuyuğ kompozisyonu bu başlık altında incelenecektir. Öncelikle; Klâsik Türk şiirinin kuruluş dönemi şâirlerinden olup söz konusu otuz tuyuğu da nazmetmiş olan Alî tanıtılacaktır. İkinci olarak bu otuz tuyuğun şekil, ahenk, dil ve içerik özellikleri ele alınacaktır.

2.a. Tuyuğların Şâiri: Alî

Tuyuğ nazım şeklinde şâirler mahlas kullanmazlar (Öztoprak 2012: 450; İpekten 2015: 82). Bu nedenle, hacimli bir şiir mecmuasının içerisinde karşımıza çıkan tuyuğların şâirini bulmak, tuyuğların başında şâirin adını veren genel bir başlık bulunmadıkça veya önceki ve sonraki şiirlerin sahipleri üzerinden birtakım tahminlerde bulunulmadığı müddetçe, ilk bakışta kolay değildir. Bu bildiride tanıtılan otuz tuyuğun Alî adlı bir şâire ait oluşuna dair ise elimizde net bir ipucu mevcuttur. Şâir; “misk”in ele alındığı 23 numaralı tuyuğun “*Alîye bu saç-ile her-dem saçın*” şeklindeki üçüncü mısrasında ve “benefşe”nin yerleştirildiği 29 numaralı tuyuğun “*İy 'Alî sen virme gönül degmeye*” şeklindeki ilk mısrasında, mahlas kullanmama geleneğinin aksine, adını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Şâir, bu tasarrufuyla adeta, otuz tuyuğla tertip ettiği şiir dizisine, her bölümü tuyuğ türünün özelliklerine uygun olarak yapılandırılmış otuz birimlik müstakil bir manzume nazarıyla bakmış ve bu vesileyle çalışmasının son birimlerinden birinde - burada ikisinde- mahlasıyla imzasını atmak istemiş görünmektedir. Ve bu da otuz tuyuğun, övme veya bir oyun kurma gibi belirli bir amaç doğrultusunda tertip edilmiş olabileceğini düşündürür. Ayrıca 1'den 30'a kadar numaralandırılarak verilen otuz tuyuğdan hemen sonraki varaklarda Alî adlı bir şâire ait iki gazelin yer aldığını da burada eklemek gerekir.

Fatih Sona, Klâsik Türk şiirinin kuruluş dönemini oluşturan XIV-XV. yüzyıl aralığında adını duyurmuş olan Alî'nin *Dîvân*'ını, Millî Kütüphane'de Yazma F. B. 222 numarada tespit ettiği *Dîvân* nüshasına dayanarak hazırlayıp 2005 yılında yüksek lisans tezi olarak sunmuştur (Sona 2005). Bu tez çalışmasında Fatih Sona; söz konusu nüshada Alî'nin *Dîvân*'ının 3 kasîde, 2'si müstezat ve 7'si Farsça olmak üzere 198 gazel, 1 tuyuğ ve 1 müfretten oluştuğunu belirtmektedir (2005: XLIV). Ayrıca Sona; Eğirdirli Hacı Kemal'in *Câmî 'u'n-Nezâ'ir*'inde bulunan Alî mahlaslı 9 gazeli ve *Türk Edebiyatı Tarihi* kitabında, Alî'nin *dîvân*ının elinden geçtiğini söyleyen (Kocatürk 1970: 135) Vasfi Mahir Kocatürk'ün *Divan Şiiri Antolojisi*'nde tespit ettiği 18 tuyuğu (1963: 19-20) da hazırlamış olduğu *Dîvân*'a aldığını eklemektedir (2005: XLIV-XLV). Bu sûretle Alî'nin *Dîvân*'ında gazel sayısı 207'ye, tuyuğ sayısı da 19'a ulaşmıştır. *Divan Şiiri Antolojisi*'nde bulunarak *Dîvân*'a dâhil edilen söz konusu 18 tuyuğun hepsi, çalışmamıza konu olan 30 tuyuğ (*Mecmû'a-i Eş'âr*: 137^a-144^a) arasında yer almaktadır. Kalan 12 tuyuğla birlikte Alî

Dîvânî'ndaki tuyuğ sayısı -şimdilik- 31'e ulaşmış durumdadır. Mecmuada 30 tuyuğun hemen arkasından gelen, biri “-dür benüm” redifli 5 beyitlik ve diğeri “-(y)a beñzer” redifli 9 beyitlik, Alî mahlaslı iki gazelin (*Mecmû'a-i Eş'âr*: 144^b-146^a) söz konusu 30 tuyuğun sahibi Alî'ye ait olduğu düşünüldüğünde, Fatih Sona'nın hazırlamış olduğu *Alî Dîvânî*'ndaki “Gazeliyyât” bölümünde bulunmayan bu iki gazelle birlikte *Dîvân*'daki toplam gazel sayısının -şimdilik- 209'a ulaştığını da eklemek gerekir.

Fatih Sona; *Alî Dîvânî*'nin dil özellikleri bakımından Eski Anadolu Türkçesinin (XIV-XV. yüzyıllar) özelliklerini taşıdığını, bu nedenle Alî'yi XIV. yüzyıl sonunda ve XV. yüzyılın başlarında yaşamış bir şâir olarak kabul etmenin uygun olacağını ancak bu konuda bir kesinliğin de bulunmadığını belirtir (2005: XI). Alî'nin, *Dîvânî*'ndaki beyitlerde sık sık gurbette olduğundan bahsettiğini, yerinden yurdundan ayrı bulunduğunu belirttiğini dile getiren Sona, şâirin bir zorunluluktan dolayı gurbete çıkmış olabileceğine değinir (2005: XI-XII). Bunların yanı sıra Alî'nin Farsça şiirler yazması ve Arapçayı şiirlerinde kullanmasının, onun bu dilleri bildiğini gösterdiğini; *Dîvân*'nda sadece Selmân-ı Sâveci ile kendisini mukâyese ettiğini; şiirlerindeki yalınlık ve Türkçe kelime bolluğunun dikkat çekici olduğunu; Farsça bilmesine rağmen Arapça ve Farsça kelimeleri fazla kullanmadığını; aruz vezni kullanma bakımından başarılı sayılabileceğini; aşkı şiirlerinde sıkça işlediğinden şiirlerinin genel olarak âşıkâne kabul edilebileceğini; Klâsik şiirimizin mazmunlarını yeri geldikçe kullandığını; cinas sanatından sıkça yararlandığını, lâfız oyunları yapmaktan da geri durmadığını ortaya koyar (Sona 2005: XIII-XXIV).

Alî'nin hakkında bilgi veren tek biyografik çalışma olma özelliğine sahip *Sehî Bey Tezkiresi*'nde Alî'nin nerede, ne zaman yaşadığına ve hayatına ilişkin ayrıntılara değinilmemiştir (Kut 1978: 202-203). Bu detaysız tanım ve üstelik şâirin *Dîvân*'nda, tanınan bir kişiye sunulmuş bir kasîde bulunmamasının (Sona 2005: 1-7) meydana getirdiği belirsizlik; Alî'nin yaşadığı yüzyıl konusunda XIV. yüzyıl (Kocatürk 1970: 134), XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başları (Çelebioğlu 1999: 44) ve XV. yüzyıl (Cumbur ve Deniz 2002: 314) şeklinde farklı görüşlerin ileri sürülmesine zemin hazırlamıştır.

Alî'yi “*Şu'arâ-yı mütekaddimîn kısmındandır.*” sözleriyle tanıtan Sehî Bey; onun ilim ehlienden olup fazîlet ve kemal tahsil ettiğini ve marifet kesbettiğini belirtir (Kut 1978: 202) Bu bilgi ışığında, Alî'nin müderris olduğu ileri sürülebilir. *Dîvân*'nda da Alî'nin müderris olduğu bilgisini destekleyen beyitler vardır (Sona 2005: XIII). Sehî Bey, “...*üslûb-ı ma'ânî-i eş'âr ve tarika-i vâdî-i güftârda mûmâreset ve kudret bulmuş kimesne...*” olarak şiir sahasındaki yetenek ve kudretini teslim ettiği Alî'nin, sözlerinin akıcı ve edâsının nefis olduğuna ve yer yer güzel gazeller yazdığına değinir (Kut 1978: 203). Ayrıca Alî'nin, mesnevî vâdisinde *Derdnâme-i Alî* adlı bir eser ortaya koyduğuna (Kut 1978: 203) da işaret eder. Âmil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Mesnevi* adlı eserinde Alî'nin *Derdnâme*'sinin 14. yüzyıl mesnevîlerinden olduğunu ancak yerinin bilinmediğini belirtmektedir (1999: 44). Bu mesnevînin herhangi bir nüshası henüz tespit edilememiştir (Sona 2005: XLV).

Vasfî Mahir Kocatürk ise Alî'nin; şiirleriyle Dehhânî ile Ahmet Paşa arası nazımın tekâmülünü temsil ettiğini, dilinde XIV. yüzyıl nazımına has sadelik ve Türkçe kelime bolluğunun öne çıktığını, çeşitli vezinlerde gösterdiği nazım kudreti ve dil düzgünlüğünün mükemmele yakın olduğunu, taklitten uzak bir görünüm sergileyen ifadesinde şahsiyet ve samimiyet bulunduğunu, lâfız oyunlarına fazla düşkün olmamakla birlikte bunlardan da

büsbütün kaçınmayıp İran şiirinden gelen kelime mazmunlarını çağdaşları gibi şiirde işlemeye devam ettiğini kaydeder. Ali'nin, birçok gazeliyle Klâsik Türk şiiri tekâmülü içine girmiş bulunduğunu vurgulayan Kocatürk, onu XIV. yüzyıl Klâsik şiirinin gazel vâdisini ilk geliştirenlerden biri ve devrine göre olgun ve kudretli bir şâir olarak tanıtır. *Dîvân*'ının da edebiyatımızın ilk dîvânları arasında bulunduğunu ekler (Kocatürk 1970: 134-135)

2.b. İnceleme Konusu Olan Otuz Tuyuğun Şekil, Ahenk, Dil ve Muhteva Özellikleri

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr* adlı yazmanın 137^a-144^a aralığında yer alan 30 tuyuğ, 1'den 30' a kadar numaralandırılmış ve her tuyuğda çoğunluğunu meyve ve çiçeklerin oluşturduğu otuz varlıktan biri işlenmiştir. Meyve ve çiçekler dışında tercih edilen nesnelere de, tıpkı meyve ve çiçekler gibi, koku ve lezzet bakımından çekicilikleriyle öne çıkan varlıklar olduğu görülmektedir. Bu otuz varlık, kendilerine verilen numaralarla birlikte şu şekilde sıralanabilir:

Alma (Elma) (1), emrûd (armut) (2), yaş üzüm (3), incir (4), ayva (5), bâdem (6), nâr (7), turunç (8), fındık (9), fıstık (10), kara üzüm (11), leblebi (12), zerdali (13), kayısı (14), kiraz (15), şeftali (16), limon (17), kavun (18), karpuz (19), şeker (20), helva (21), pâlûde (pelte) (22), müşg (misk) (23), anber (24), gül (25), reyhân (26), lâle (27), nergis (28), benefşe (menekşe) (29), ergavân (erguvan) (30).

Ali'ye ait otuz tuyuğun hepsi "*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*" vezniyle kaleme alınmıştır. Yer yer ciddi vezin bozukluklarıyla karşılaşılabilir (3. tuyuğun 2. mısrası, 4. tuyuğun 2. mısrası, 16. tuyuğun 1. mısrası, 24. tuyuğun 1. mısrası, 28. tuyuğun 3. mısrası ...). Tuyuğlarda; bu vezin bozukluklarının önemli bir kısmının, müstensih'in yanlış veya eksik kelime yazmasından kaynaklanmış olabileceğini ciddi olarak düşündüren birtakım yazım yanlışlıkları dikkat çekmektedir. *Ali Dîvânı*'na *Dîvan Şiiri Antolojisi*'nden alınan 18 tuyuğda oldukça az aruz kusuruyla karşılaşmamız da söz konusu bozuklukların, müstensih'in yazımından kaynaklanmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Şâir Ali, 23 ve 27 numaralı tuyuğlarda kafiyeleri *aaaa* şeklinde düzenlemiştir. Bunların dışındaki 28 tuyuğu ise, tuyuğun geleneksel kafiye örgüsü olan ve onu mâniye yaklaştıran *aaxa* şeklinde tertip etmiştir.

Tuyuğ yazım şeklinin adeta alametifarıkası olan cinas sanatı, Ali'nin tuyuğlarının önemli bir bölümünde karşımıza muhtelif türleriyle çıkmaktadır. Bu da cinasın, tuyuğun millî karakterini besleyen önemli bir ahenk kaynağı olarak bu nazım şekli tasarrufunda ne derece önemsendiğini göstermektedir. Ali'nin, otuz tuyuğ içerisinde tertip ettiği cinaslardan tespit edilebilenleri şunlardır:

Tablo 1. Tuyuğlarda yer alan cinaslar ve türleri

Tuyuğın numarası	Tuyuğda cinasa konu olan kelime/kelime grupları	Tuyuğda cinasa konu olan kelime/kelime gruplarının anlamları	Cinas türü
1	alma	Almak fiilinin emir kipi 2. tekil şahıs olumsuz çekimi	Cinas-1 tam Cinas-1 mefrük
	al ma	İşte, haydi al!	
	alma	Elma meyvesi	
3	gözüm	Benim gözüm	Cinas-1 lâhık
	gözüm	Benim gözüm	
	üzüm	Üzüm meyvesi	
6	âdem	İnsan	Cinas-1 mutarraf
	bâdem	Bâdem yemişi	
7	gül-nâr	Nar çiçeği	Cinas-1 mükerrer Cinas-1 tam
	nâr	Ateş, od	
	nâr	Nar meyvesi	
10	simen/semen	Yâsemîn	Cinas-1 lâhık
	Yemen	Yemen ülkesi	
Tuyuğın numarası	Tuyuğda cinasa konu olan kelime/kelimeler	Tuyuğda cinasa konu olan kelime/kelime gruplarının anlamları	Cinas türü
11	yarıla	Yarma işi; üzerinde yarık açılması	Cinas-1 tam
	yâr-ile	Sevgiliyle, dostla	
13	derdine	Gamına, kederine	Cinas-1 lâhık
	zerdine	Sarılığına, solgunluğuna	
	gerdine	Tozuna	
14	kaysıdur	Hangisidir?	Cinas-1 tam
	kaysıdur	Kaygısıdır, tasasıdır	
	kaysıdur	Kayısı meyvesi	
15	dutduñuz	Her tarafa yayıldınız, dünyâyı tuttunuz	Cinas-1 tam Cinas-1 lâhık
	ütdüñüz	Yendiniz, oyunda kazandınız	
	dutduñuz	(Bir şey) düşündünüz	
16	toyur	Açlığını gidermek fiilinin emir kipi 2. tekil şahıs çekimi	Cinas-1 lâhık
	buyur	Etmek, eylemek fiilinin emir kipi 2. tekil şahıs çekimi	

17	deler	Delmek fiilinin geniş zaman 3. tekil şahıs çekimi	Cinas-1 tam Cinas-1 muharref
	diler	Biri için bir dilekte bulunmak fiilinin geniş zaman 3. tekil şahıs çekimi	
	diler	Arzu etmek fiilinin geniş zaman 3. tekil şahıs çekimi	
18	dele	Delmek fiilinin istek kipi 3. tekil şahıs çekimi	Cinas-1 tam Cinas-1 muharref
	dile	Rica etmek, arzu etmek fiilinin emir kipi 2. tekil şahıs çekimi	
	dile	Tat alma organı (dile düşmek deyiminde)	

Tuyuğun numarası	Kelime/ kelime grupları	Kelime/kelime gruplarının anlamları	Cinas türü
19	sûz-ile	Yanma, tutuşma ile	Cinas-1 tam
	söz-ile	Söz, konuşma ile	
22	-âlûdedür	Bulaşmıştır, bulaşıktr	Cinas-1 tam Cinas-1 mutarraf
	âlûdedür	Hastadır; suçludur	
	pâlûdedür	Peltedir	
23	çîn	Kıvrım, büklüm	Cinas-1 tam Cinas-1 mutarraf Cinas-1 müzeyyel
	-çîn	Toplayan, derleyen	
	Çîn	Çin ülkesi	
	saçın	Sürünmek; tenine, giysisine sürmek	
	saç	Saç, zülûf	
24	dil-beri	Gönlü alıp götüreni, güzeli	Cinas-1 mefrûk
	dil berî	Gönlü sâlim, temiz kılmak	
25	degül	Değil	Cinas-1 mutarraf Cinas-1 tam
	gül	Gülmek fiilinin emir kipi 2. tekil şahıs çekimi	
	gül	Gül çiçeği	
27	aladur	Ela renklidir	Cinas-1 tam Cinas-1 mutarraf
	aladur	Almayı sürdür	
	lâledür	Boyna takılan demir halka(lı kul)	
	lâledür	Lâle çiçeği	
28	yüzün	Yüz, çehre	Cinas-1 lâhık
	sözün	Söz, konuşma	
	gözün	Görme organın	
	degmeye	Herhangi bir, gelişigüzel, rastgele (kişiye)	Cinas-1 tam

29	degmeye	Dokunmak, düşmek, bulaşmak fiili istek kipi 3. tekil şahıs olumsuz çek.	Cinas-ı lâhık
	egmeye	Bükmek, eğik duruma getirmek fiili istek kipi 3. tekil şahıs olumsuz çek.	

Otuz tuyuğda kullanılan dil, Eski Anadolu Türkçesine has fonetik hususiyetler (*ilimon* [17. tuyuğ], *bigi* [12, 13 ve 18 numaralı tuyuğlar]...) ve kelime kullanımları (*yahşî* [17. tuyuğ], *degme* [29. tuyuğ], *ma* (işte, al) [1. tuyuğ], *kaysıdur* [14. tuyuğ], *kayı* (kaygı, endişe) [14. tuyuğ], *ütmek* [15. tuyuğ] ...) açısından örnekler sunmaktadır. Oldukça akıcı, rahat ve olabildiğince yalın bir söyleyişle tertip edilen tuyuğlarda, dönem özelliklerine uygun olarak Türkçe kelimelere ağırlık verildiği dikkat çekmektedir. Otuz tuyuğ içerisinde üç kelimedenden mürekkep tek bir Farsça terkip bulunmaması, yine iki kelimedenden mürekkep Farsça tamlama sayısının 20 kadar olması da kelime tercihlerinin Türkçeden yana kullanıldığının bir göstergesidir. Genel itibarıyla; bu tuyuğların üslûbunun, dilin gündelik kullanımına yaklaştırılması ve bu şiirlerin toplumun duygu ve düşünce hafızasına kazandırılmasının amaçlandığı söylenebilir.

Ali'nin, bu tuyuğlarda deyimlerden de hatırı sayılır ölçüde yararlandığı görülmektedir. *Bağrını delmek* (17. tuyuğ), *terk-i ser kılmak* (20. tuyuğ), *gönlünü almak* (21. tuyuğ), *yüzüne gülmek* (25. tuyuğ), *gönül vermek* (29. tuyuğ), *amân vermemek* (30. tuyuğ), *(ayrığı) gözü görmemek* (3. tuyuğ), *bağrı yarılmak* (11. tuyuğ), *derd(in)e düşmek* (13. tuyuğ) ve *dile düşmek* (18. tuyuğ) gibi deyimlerle de şâir, dilin gündelik kullanımını tuyuğlara yansıtmaya çalışmıştır.

Otuz tuyuğdaki seslenişlerin hemen tamamı; Klâsik Türk şiirinde, sevgiliye kavuşma arzusuyla yanıp tutuşan, dilini onun ideal güzelliğini övmeye hasreden, hasret ateşlerinde canıyla oynayan, sevgilinin merhametine sığınmaktan başka bir sermayesi olmayan âşık tipinin rûhunu yansıtacak şekilde tertip edilmiştir. Bu noktada, bu otuz tuyuğdan her biri bir âşık hasbihâli, bir âşık arzuhâli görünümündedir. Otuz tuyuğun her birinde karşımıza çıkan, birbirinden lezzetli ve hoş kokulu varlıkla da söz konusu bu dertleşme ve hâl sunumlarına tatlı ve eğlenceli bir çerçeve çizilmiş olmaktadır. Tuyuğlara yerleştirilen otuz nesnenin Klâsik Türk şiirinin -ve hatta Türk Halk edebiyatının- hayal ve çağrışım kompozisyonları içerisinde kazanmış olduğu mecaz değerleri de göz ardı edilmemiştir. Aşağıdaki tabloda, bu otuz varlıktan birkaçının, şiir bağlamında kurgulanan hayallerde kendilerine eşlik eden kelimelerle aynı tuyuğ içerisinde nasıl buluşturulduğuna dair örnekler yer almaktadır:

Tablo 2. Tuyuğlarda adı geçen varlıklar ve onlarla ilişkilendirilen unsurlar

Tuyuğ numarası	Tuyuğa yerleştirilen varlık	Tuyuğa yerleştirilen varlıkla tenasüp oluşturan kelimeler
1	elma	ruh (yanak)
6	bâdem	göz
7	nâr	ruh (yanak), gül-nâr (nar çiçeği), yürek
8	turunç	hadd (yanak), 'izâr (yanak), koyun (sîne)

10	fıstık	la'1 (gibi dudak), 'akîk-i Yemen, leb-i handân (gülen dudak), piste-dehen (fıstık ağızlı)
11	kara üzüm	la'1-i şeker-bâr (şeker saçan dudak), tûtî
13	zerdâlû	beñiz (yüz), zerd (renk)
16	şeftâlû	em (ilaç), leb, vasl (kavuşma)
20	şekker	şîrîn, tûtî, dehen
21	helvâ	'ıyş, tatlu
22	pâlûde	la'1 (gibi dudaklar)
23	müşg	sünbül, Hindû, çîn, saç, saçınmak, Çîn
24	'anber	ca'd-i müşgîn (misk kokulu kıvrıcık saç), 'üd (ödağacı)
25	gül	yüz, gülmek, bülbül, nâr, gönül
26	reyhân	ay, yüz, hatt (ayva tüyü; yazı), leb, gülşen
27	lâle	gönül, sebze, hatt, dutag (dudak)
28	nergis	hasta, bîmâr, göz
29	benefşe	boynunu eğmek
30	ergavân	göz, (kanlı) göz yaşı

Tuyuğlarda, ideal bir güzele ve güzelliğe âşık konumunda olan anlatıcı; muhatabı olan sevgiliden vefâlî âşığına iltifat etmesini, bir kere gülere kavuşma müjdesi vermeye tenezzül eylemesini, kendisine tegâfûl etmekten vazgeçmesini istemekte ve ayrılık dertlerinin kendisini perişan ve hasta kıldığını sevgiliye duyurmaya çalışmaktadır.

3.Tuyuğlarla Tertip Edildiği Düşünülen Oyuna Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Ali'nin, 1'den 30'a kadar numaralandırılmış şekilde karşımıza çıkan otuz tuyuğunun bir oyun/eğlence etrafında bir araya getirilmiş olabileceğine dair tahminimiz; en somut şekliyle, otuz tuyuğun yarısından fazlasının üçüncü veya dördüncü dizelerinde sıfat-fiil haliyle kullanıma giren "tutmak" fiili ile tuyuğ kelimesinin çağrıştırdığı "tuymak/duymak" fiili arasındaki anlam ilişkilerine dayanmaktadır. Duygu, his anlamına (Dilçin 1983: 215) gelen "tuyu/tuyı" kelimesinden hareket ederek "duymak" eylemi; sezmek, fark etmek ve hissetmek anlamı (Akalin 2011: 730) etrafında, birtakım işâretlere/remizlere/îmâlara dayanarak muhatabın geleceğine veya beklentilerine dair tahminlerde bulunma şeklinde bir anlam açılımı kazanmaktadır. Diğer taraftan "tutmak" eylemi; saklamak, muhafaza etmek, gizlemek, kapamak, seddetmek, alıkoymak (Dilçin 1983: 214) ve bir şey düşünmek (Akalin ve diğer. 2011: 2391) anlamları çerçevesinde, belirli bir süre için zihinde/gönülde bir varlık veya bilgiyi muhataptan saklama/ gizleme/ alıkoyma/ düşünme etkinliğine ad olabilmektedir. Dolayısıyla, otuz tuyuğ yardımıyla tertiplendiğini düşündüğümüz oyun/eğlence; biri, aklında/gönlünde birtakım varlıkları tutan diğeri de akılda/gönülde saklanan/gizlenen/düşünülen varlıkları belirli remizlere dayanarak sezmeye/fark etmeye/bilmeye çalışan iki taraf arasında cereyan eden bir etkinlik görünümünü kazanmaktadır.

Ahmet Talat Onay, tuyuğun kelime anlamı üzerinde, "...*Bu kelime duymak aslından geldiği takdirde hissettirmek, kalpten anlamak, demek olur. Duygu kelimesinde olduğu gibi*

idrâk mânâsını da ifade eder..." (1996: 64) şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bir muhatabın gönlünden geçenlerin/gönlünde tuttuklarının sayılar üzerinden hissedilmesine/ idrâk edilmesine ve bu noktada ulaşılan tahminlerin şiirin estetik kalıpları çerçevesinde muhatapla paylaşılmasına dayandığını düşündüğümüz oyunda tuyuğ nazım şeklinden yararlanılmış olmasının sebebini, Ahmet Talat Onay'ın bu anlam değerlendirmelerinin bağlamında aramak mümkündür. Zîrâ otuz tuyuğun önemli bir bölümünde, muhataba, gönlünde tuttuğu nesnenin idrâk edilmiş/hissedilmiş/anlaşılmış olduğu noktasında açık bir seslenişte bulunmaktadır. Bu seslenişlere vasıta olan tuyuğ nazım şeklinin kelime anlamı ile bu oyun bağlamında yüklendiği işlev arasında dikkate değer bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Otuz tuyuğ içerisinde, bu tuyuğlarla tertiplendiğini düşündüğümüz oyuna/eğlenceye dair en somut gösterge olma özelliği taşıyan, "tutmak" eyleminin genellikle sıfat-fiil şeklinde kullanılmış olduğu mısra/mısralar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3. "Tutmak" fiilinin tuyuğlarda kullanım biçimleri

Tuyuğun Numarası	Tuyuğda "tutmak" fiilinin kullanıldığı mısra/mısralar	Tuyuğda tahmin/sezme ifadelerinin yer aldığı mısra/mısralar
1	<i>Ruhlaruña iricek şâhum nazar Dutduguñuñ adını alma direm</i>	
2	<i>Dutduguñı bize vir kim hûb olur Dost dosta varıcak emrûd-ile</i>	
3		<i>Dürlü yimişler içinde iy sanem Hâtruñuz diler-imiş yaş üzüm</i>
4	<i>Dutduguñuz var-ise incîr ola</i>	
5	<i>Ayvadur dutduguñ iy hulk-ı hasen</i>	
6	<i>Gözlerüñden añladum dut[duguñı] Kim aña beñ[zer meger bâdem durur]</i>	
7	<i>Yüregümi yar ki mislin göresin Şol gönülde dutduguñ kim nârdur</i>	
8	<i>Tutduguñ turunc durur aç koynuñı Tâ kim olsun cismüñ üzre nev- bahâr</i>	
9	<i>Dutduguñ sakla ki düğün gelicek Tek mi çift m'oynana findık gicesi</i>	
10	<i>Şol leb-i handânuña beñzer şehâ Dutduguñ fıstıkdur iy peste-dehen</i>	
11		<i>Hoş çerezdür ortada kara üzüm</i>
12	<i>Dutduguñ bize [e]ger sülüs ola Vir ki leblebü gerekmez ile bu</i>	
13		<i>Âh kim zerdâtü bigi zerd olup</i>

		<i>İr[e]medüm etegüñüñ gerdine</i>
14		<i>Anladum göñlüñ zamîrin remz-ile</i> <i>Kim tutaguñ bigi sulu kaysıdur</i>
15	<i>Şol kirasdan kim göñülde</i> <i>dutduñuz</i>	
16	<i>Şol göñülde dutduguñ şeftâlünüñ</i> <i>Kuluna bir ikisin ihsân buyur</i>	
Tuyuğun Numarası	Tuyuğda “tutmak” filinin kullanıldığı mısra/mısralar	Tuyuğda tahmin/sezme ifadelerinin yer aldığı mısra/mısralar
17	<i>Göñlüñüzde çünki (i)limon</i> <i>dutduñuz</i> <i>Mi ‘deñüz beñzer begüm ekşi diler</i>	
18		<i>Sararup turfanda kavun bigi dost</i> <i>Düşmişem şehriñde bugün ben dile</i>
19		<i>Olduginca ‘ışkuñuñ bâzârı germ</i> <i>Serd kılduñ sen anı karpuz-ile</i>
20	<i>Çünki şîrîn dutduñ iy şîrîn-dehen</i> <i>Bilürem sen tûtîye şekker gerek</i>	
21	<i>‘İşumuz telh itmegil iy tatlu yâr</i> <i>Çün göñülde dutduguñ helvâ</i> <i>durur</i>	
22		<i>Gün bigi la ‘lün görüp [ben]</i> <i>ditrerem</i> <i>Bu vücûdum sanki ter pâlûdedür</i>
23	<i>‘Alîye bu saç-ile her-dem saçın</i> <i>Dutduguñdur müşg sen iy hûb-ı</i> <i>Çîn</i>	
24	<i>Ca ‘d-ı müşgîn üzre saç kim hûb</i> <i>olur</i> <i>‘Ûd-ile şol dutduguñuz ‘anberi</i>	
25	<i>Bülbül bigi dilden itmegil dirîg</i> <i>Şol göñülde dutduguñdur nâr-ı</i> <i>gül</i>	
26	<i>Dutduguñı bilürem hattıñ lebin</i> <i>Gülşenüñde biten ol reyhân durur</i>	
27		<i>Sebzedür hattıñ dutaguñ lâledür</i>
28		<i>Lîk beni zerd ü bîmâr eyledi</i> <i>Karşuma süzüleli nerges gözüñ</i>
29		<i>Sen aña ‘âşık dime hergiz sakın</i> <i>Kim benefşe bigi boynın egmeye</i>
30		<i>Gözümüñ kan yaşına şâhid durur</i> <i>Vâdî-i hasretde biten ergavân</i>

Otuz tuyuğun büyük bölümünde, muhatabın -belki de ideal bir güzelin/sevgilinin, zihninde/gönlünde tuttuğu varlıkların tahmin edilmesi sürecinde yararlanılan işaretlerin bizzat sevgilinin/güzelin güzellik unsurları olduğu da söylenebilir. Mesela 1 numaralı tuyuğda, muhatabın aklında tuttuğu varlığın “elma” olduğu yanaklara (ruh) bakılarak anlaşılmakta; 6 numaralı tuyuğda “bâdem” tahmini, muhatabın gözlerine dayandırılmakta; 14 numaralı tuyuğda ise “kayısı” yorumuna dudakların vaziyetinden erişilmektedir. Bu durumda bu otuz tuyuğu, ideal bir güzelin birbirinden çekici güzellik unsurlarının zarif ve nükteli bir sunumu olarak tanımlanabilecek bir kompozisyonun birimleri olarak görmek de mümkündür.

Öte yandan mecmuada otuz tuyuğun 1’den 30’a kadar numaralandırılmış olması, akılda/gönlde tutulan varlıkları beyan etme vasıtası olan tuyuğlara sayılar üzerinden ulaşılmış olabileceğini de düşündürmektedir. Fatih Sona’nın, *Divan Şiiri Antolojisi*’nden aldığı 18 tuyuğ ile bu tuyuğların, Yazma Bağışlar 5879’da tespit ettiğimiz 30 tuyuğ arasındaki eşlerinin sıralanışlarının da -iki tuyuğun sıralanışı dışında- aynı olması, bu otuz tuyuğun belirli bir düzen çerçevesinde numaralandırılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yani her bir tuyuğa, o tuyuğun içerisinde ele alınacak nesneyi bulduracak belirli ve sabit bir numara baştan verilmiş görünmektedir.

Sayılarla tuyuğlar arasındaki ilişkinin sorgulanacağı bu noktada; mecmuada otuz tuyuğdan hemen önce yer alan, 15 satır ve 5 sütunun meydana getirdiği 75 kutudan müteşekkil ilginç tablonun (*Mecmû ‘a-i Eş ‘âr:136^b*) incelenmesinde, bir oyun malzemesi olarak kullanılmış olup olmama ihtimalini değerlendirebilmek açısından fayda vardır. Bu ilginç tablonun tertibinde; 1, 2, 4, 8 ve 16 sayılarından oluşan 5 sütun ve 15 satırın meydana getirdiği 75 kutucuğa söz konusu 30 varlıktan her birinin, içerisinde ele alınmış olduğu tuyuğun sıra numarasına göre yerleştirilmesi esas alınmıştır. Örneğin 5 sıra numaralı tuyuğda ele alınan ayvanın, söz konusu tabloda 1 ve 4 sayılarına ait sütunlar üzerindeki iki kutuya yazılmış olduğu; 22 sıra numaralı tuyuğda tahmine konu olan pâlûdenin (pelte) ise 2, 4 ve 16 sayılarına ait sütunlar üzerindeki üç kutuya yerleştirildiği görülmektedir. 30 tuyuğun mevzu olan 30 varlık, 75 bölümlü tablo üzerine bu düzen içerisinde aşağıdaki gibi yerleştirilmiştir:

Tablo 4. Tuyuğlarda adı geçen varlıkların 75 bölümlü tablo üzerine yerleştirilme şekli

Tuyuğ numarası	Tuyuğda ele alınan varlık (meyve, çiçek, tatlı...)	Varlıkların, tablodaki sütunlar (1, 2, 4, 8, 16) üzerine yerleştirilme düzeni
1	alma (elma)	1
2	emrûd (armut)	2
3	yaş üzüm	1+2
Tuyuğ numarası	Tuyuğda ele alınan varlık (meyve, çiçek, tatlı...)	Varlıkların, tablodaki sütunlar (1, 2, 4, 8, 16) üzerine yerleştirilme düzeni
4	incir	4
5	ayva	1+4
6	bâdem	2+4
7	nâr	1+2+4

8	turunç	8
9	fındık	1+8
10	fıstık	2+8
11	kara üzüm	1+2+8
12	leblebi	4+8
13	zerdâlû (zerdali)	1+4+8
14	kayısı	2+4+8
15	kiras (kiraz)	1+2+4+8
16	şeftâlû (şeftali)	16
17	limon	1+16
18	kavun	2+16
19	karpuz	1+2+16
20	şekker	4+16
21	helvâ	1+4+16
22	pâlûde (pelte)	2+4+16
23	müşg (misk)	1+2+4+16
24	'anber	8+16
25	gül	1+8+16
26	reyhân	2+8+16
27	lâle	1+2+8+16
28	nergis	4+8+16
29	benefşe (menekşe)	1+4+8+16
30	ergavân (erguvan)	2+4+8+16

Yukarıdaki yerleşim; sayılar üzerinden, akılda / gönülde tutulan / gizlenen / düşünülen / arzu edilen nesnelere tahmin edilmesine dayalı bir oyunun/eğlencenin bir aracı olarak değerlendirildiğinde, karşımıza ilk planda eğlenceli bir aritmetik alıştırmaları çıkmaktadır. Bu sûretle; 1'den 30'a kadar söylenen / akılda tutulan bir sayının tabloda hangi sütun / sütunlar üzerinde oluşturulabileceğine bakılarak tespit edilecek varlığa ait tuyuğun okunması üzerinden, rakamı söyleyen / aklından tutan muhatabın aklında / gönlünde tuttuğu isteklere yönelik birtakım tahminlerde bulunulması şeklinde bir oyun / eğlence teşekkül etmiş olmaktadır. Bu oyunun en önemli safhasını oluşturan, bir remiz yardımıyla muhatabın aklında/gönlünde saklanan / kapatılan/gizlenen varlıklara yönelik sezgileri paylaşma kanalı olarak şiirin ve bilhassa da tuyuğ nazım şeklinin tercih edilmesine de ayrıca işaret etmek gerekir. Zira “tuyuğ” kelimesi, bu kelimenin aslı olarak düşünülebilecek “duymak / tuymak” fiilinin “sezmek, hissetmek ve fark etmek” gibi anlamları etrafında böyle bir işlevde değerlendirilmeye aday bir nazım şeklinin adı olmaya çok müsait görünmektedir.

Otuz tuyuğa konu olan varlıkların yerleştirildiği tablo, mecmuanın bilinmeyen müstensihinin kaleminin bir ürünüyse yani Alî'ye ait değilse, otuz tuyuğ ile kurgulanan oyun ile bu tablo arasında bir ilişki olmadığının kabul edilmesi icap edecektir. Zira müstensihinin amacı; Alî'nin otuz tuyuğuna konu olan nesnelere, bu nesnelere işlendiği tuyuğların sıra numaralarını bulduracak şekilde bir tablo üzerine yerleştirmekten ibaret

olabilir. Bu durumda bu tablo, numaralandırılmış otuz tuyuğ için bir fihrist vazifesi görecektir. Buna karşılık eğer bu tablo Alî'ye yani şâirimize aitse; bu durumda o, 1'den 30'a kadar numaralandırılmış tuyuğlarla birlikte bir oyun/eğlence etkinliğinin bir aracı olarak değerlendirilebilecektir.

Otuz varlığın belli bir plan çerçevesinde yerleştirilmiş olduğu söz konusu ilginç tablonun kullanımı ile ilgili başka bir tahmin de bu tablo üzerindeki kutulardan birinin bir şekilde kapatılıp o kutuda yazılı olan varlığın adının gizlenmesi şeklinde bir oyunun kurgulanmış olabileceği şeklindedir. Yaklaşık yirmi tuyuğda karşımıza çıkan "tutmak" fiilinin "kapatmak, sarmak, bürümek, kaplamak" anlamları (Akalm 2011: 2391), oyunun böyle bir kutu kapama/örtme üzerinden yürütülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Böyle bir oyun kurgusunda bir kişi, tablo üzerindeki bir kutuyu bir yolla kapatacak; diğer bir kişi ise kapatılmış olan bu kutunun yer aldığı sütundan ve diğer sütunlardaki sayısal yerleşimden hareket ederek -biraz zaman alsa da- kapatılmış kutuda yazılı varlığı (meyve, çiçek ...) bulmaya çalışacaktır. Kapatılmış kutuda ismi yazılan varlığı bulan kişi, bu varlığın işlendiği tuyuğu okuyarak karşısındaki kişinin, gönlünde tutmuş olduklarına tercüman olacaktır.

Oyun ve eğlence kültürümüzün zengin birikimi içerisinde kendisine yer bulan ve bilhassa beyitlere "Cüft ü Tâk" şeklinde giren "Tek mi Çift mi? Oyunu"nun, bu çalışmada incelenen oyunun tarifine katkıda bulunması muhtemeldir. Avuç içinde saklanması mümkün olan fındık, badem, leblebi, kuru üzüm, şeker gibi yiyeceklerle ve nadiren de bilye ile oynanan bu oyun, bir kişinin, söz konusu bu nesnelere avucunun içine bir miktar saklamasıyla başlar. Bu kişinin "Tek mi, çift mi?" sorusunu yönelttiği karşısındaki kişi ise "Tek veya çift ola bana gele!" dedikten sonra bir tahminde (tek veya çift) bulunur. Daha sonra avuç içindeki nesnelere sayılması faslına geçilir. Eğer kendisine soru yöneltilen muhatap doğru tahminde bulunursa nesnelere hepsini kazanır; doğru tahmin edemezse saklanan sayıda nesneyi kendisine soru yönelten rakibine verir (Kaplan ve Poyraz 2010: 171). Alî'nin, "fındık" için tasarladığı 9 numaralı tuyuğun 3 ve 4. dizeleri, "*Dutduguñ sakla ki düğün gelecek/ Tek mi çift m'oynana fındık gices*" şeklindedir. Bu iki dizenin ışığında; muhatabın aklında/gönlünde tuttuğu varlıklara dair sezgileri açıklama vasıtası olan tuyuğlara yönlendirme görevini yapan rakamları, "Tek mi Çift mi? Oyunu"nda avuç içine saklanarak tek veya çift sayıda olması yönünde tahminde bulunulan fındık, badem, kuru üzüm gibi yiyeceklerin sayısı olarak düşünmek ve buna göre bir oyun tasarımı yapmak da mümkündür. Bu doğrultuda, bir kişi, ortada hazır bulunan fındık, üzüm, leblebi gibi yiyeceklerden bir bölümünü avucunda sakladıktan sonra karşısındaki kişiye "Tek mi, çift mi?" sorusunu sorar. Bu soruya muhatap olan kişi ise, tek veya çift demek yerine, 1'den 30'a kadar belirli rakam değerleri olan tuyuğlardan birini söyler. Ardından avuç içinde saklanmış olan fındık veya üzüm sayılır. Eğer sayılan fındık veya üzümün miktarı ile kendisine soru yöneltilen kişinin söylediği tuyuğun rakam değeri aynı olursa -ya da her iki miktarın tekliği veya çiftliği uyuşursa- soruya muhatap olan kişi avuç içinde gizlenmiş olan yiyeceklerin hepsini kazanır; yanlış tahmin etme durumunda ise avuçta saklanmış olan fındık veya üzüm sayısınca yiyeceği kendisine soru yönelten muhatabına verir. "Tek mi Çift mi Oyunu"ndan hareket edilerek geliştirilebilecek diğer bir oyunda ise; ortaya fındık, leblebi ve üzüm gibi yiyeceklerden otuz adet konulduktan sonra tarafların birinden, avucunun içine bu yiyeceklerden dilediği kadarını alması istenir. Bu kişinin, avucunda

topladığı yiyecek miktarı sayılır. Elde edilen rakam üzerinden, 1'den 30'a kadar numaralandırılmış olan tuyuğlardan birine ulaşılır. Avucunda yiyecek toplayan kişinin aklında/gönlünde tuttuğu varlığa yönelik tahmin, diğer kişi tarafından bu tuyuğ okunarak kendisine iletilir.

Sonuç

Şâir Ali'nin; incelememize konu olan otuz tuyuğda, üslûp ve kelime tercihi bakımından bu nazım şeklinin millî karakterine uygun bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür. Klâsik Türk şiirinin kuruluş dönemi olarak bilinen XIV ve XV. yüzyıla ait dil özelliklerini taşıyan bu tuyuğlarda oldukça akıcı, rahat ve sade bir söyleyişin hâkim olduğu hemen fark edilmektedir. Dilin gündelik kullanımlarından önemli ölçüde yararlanan Ali'nin, bu otuz tuyuğu toplumun duyu ve düşünce hafızasına kazandırma gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan otuz tuyuğun her birini, Klâsik Türk şiirinin ideal güzeline zarif ve nükteli bir niyâz, sesleniş ve övgü olarak değerlendirmek de mümkündür. İdeal güzelin güzellik unsurlarının sanathî tanıtımında kullanılan mazmun niteliğindeki çiçek ve meyvelerin de içerisinde bulunduğu otuz varlığın birer birer ele alındığı her bir tuyuğ; sevgilinin eşsiz güzelliğinden kendini alamayan, vuslatı arzulayan, hasret ateşlerinde yanıp tutuşan, sevgilinin merhametine sığınmaktan başka bir sermayesi olmayan bir âşık tipinin, gönlünü sevgiliye açmasına ve onun güzelliğini meyvelerle çiçeklerle övmesine vesile olmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan otuz tuyuğla gerçekleştirildiğini düşündüğümüz oyun kurgusu, Klâsik Türk şiirinin birbirinden farklı yapı unsurlarının oyun ve eğlence kültürümüze ne ölçüde zarif katkılarda bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Başta tuyuğlar olmak üzere matla' / müfred, kıt'a, nazım ve hatta rubâî ürünlerinin bir grup halinde bir oyun/eğlence/nükte kurgusunun malzemeleri olarak kullanıldığı başka örneklerle de karşılaşabilmemiz mümkündür. Bu noktada, söz konusu nazım şekilleriyle oluşturulmuş, bir divân veya mecmua içerisinde sıralanmış olarak karşımıza çıkan ürünlerde tespit edilecek söyleyiş, kelime ve muhteva ortaklıkları üzerinde titiz bir bakışla kafa yormak faydalı olabilir. "Tutmak" fiilini, özellikle sıfat-fiil yapısında yaklaşık yirmi tuyuğunda "saklamak, gizlemek, düşünmek" anlamıyla kullanan Ali'nin tuyuğlarla meydana getirmiş olduğu bu zarif ve nükteli söyleyiş havasının benzerlerini yakalayabilmek için böyle bir dikkate ihtiyaç vardır.

Şâir Ali; "misk" in ele alındığı 23 numaralı tuyuğun "*'Alfiye bu saç-ile her-dem saçın*" şeklindeki üçüncü mısrasında ve "benefşe"nin yerleştirildiği 29 numaralı tuyuğun "*'İy 'Alî sen virme gönül degmeye*" şeklindeki ilk mısrasında, tuyuğda mahlas kullanmama geleneğinin aksine, adını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Şâir; bu tasarrufuyla adeta, otuz tuyuğla tertip ettiği şiir grubuna, her bölümü tuyuğ türünün özelliklerine uygun olarak yapılandırılmış, otuz birimlik müstakil bir manzume nazarıyla baktığını ve bu vesileyle çalışmasının son birimlerinden birinde -burada ikisinde- mahlasıyla imzasını atmak istemiş olabileceğini göstermektedir. Ve bu da otuz tuyuğun; övme veya bir oyun kurma gibi belirli bir amaç doğrultusunda teşekkül etmiş bir kompozisyonun malzemeleri olabileceğini ciddi şekilde düşünmemizi sağlamaktadır.

Tuyuğ nazım şeklinin ayırt edici özelliklerinden biri olan cinas sanatı, Alî'nin 20 tuyuğunda muhtelif türleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu cinasların büyük kısmı, tuyuğu oluşturan mısraların üçüne bazen de dördüne birden yayılmış durumdadır. Alî'nin cinas sanatındaki tasarrufu, bu ahenk sanatının, tuyuğ nazım şeklinin vazgeçilmez bir özelliği olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Otuz tuyuğun büyük bölümünde, muhatabın zihninde/gönlünde tuttuğu varlıkların tahmin edilmesinde yararlanılan işaretlerin bizzat sevgilinin/güzelin güzellik unsurları olduğu da söylenebilir. Mesela 1 numaralı tuyuğda, muhatabın aklında tuttuğu varlığın “elma” olduğu yanaklara (ruh) bakılarak anlaşılma; 6 numaralı tuyuğda “bâdem” tahmini, muhatabın gözlerine dayandırılmaktadır. Bu durumda bu otuz tuyuğu, ideal bir güzelin birbirinden çekici güzellik unsurlarının (göz, dudak, saç ...) zarif ve nükteli bir sunumu olarak tanımlanabilecek bir kompozisyonun birimleri olarak görmek de mümkündür.

Otuz tuyuğla düzenlendiğini tahmin ettiğimiz oyunun en önemli safhasını oluşturan, bir remiz yardımıyla muhatabın aklında/gönlünde tutulan/saklanan/kapatılan/gizlenen varlıklara yönelik sezgileri paylaşma kanalı olarak şiirin ve bilhassa da tuyuğ nazım şeklinin tercih edilmesi de dikkate değerdir. Zira “tuyuğ” kelimesi, bu kelimenin aslı olarak düşünülebilecek “duymak / tuymak” fiilinin “sezmek, hissetmek ve fark etmek” gibi anlamları etrafında böyle bir işlevde değerlendirilebilecek bir nazım şeklinin adı olmaya çok müsait görünmektedir.

Otuz tuyuğa konu olan, dolayısıyla sezilen/fark edilen/tahmin edilen nesnelerin meyve ve çiçekler başta olmak üzere özellikle renkli, tatlı, hoş kokulu, çekici, lezzetli olma gibi niteliklere sahip varlıklar arasından seçilmiş olması da dikkat çekicidir. Bu da otuz tuyuğ ile tertiplendiğini düşündüğümüz zarif oyunun tahmin safhasını daha çekici ve göz alıcı kılma niyetine yorulabilir.

Alî; 29 numaralı tuyuğda kendisine hitap ederek kimseye gönül vermemek gerektiğini, zîrâ akıllı ve ârif olan kişinin aşk işlerine hiç girmemesi icap ettiğini, aşkın âşığı acınacak vaziyetlere salarak onu çaresiz bırakmasının kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Bu öz eleştiri; şehrengîz türünün münâcât bölümünde Allâh'tan, dinî görevlerini unutacak kadar güzellere gönlünü kaptırdığı için af dileyen şâirlerin söylemiyle paralellik taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında Alî'nin, otuz tuyuğa yayılan bu ideal güzel övgüsü dizisini, şehrengîz edâsıyla oluşturulmuş bir yapı olarak değerlendirmek de mümkündür.

Bir XIV-XV. yüzyıl şâiri olarak Alî'nin otuz tuyuğ ile ortaya koyduğu bu ilginç çalışma, tuyuğ nazım şeklinin Anadolu coğrafyasında şâirin yaşadığı yüzyıllarda ne kadar rağbet görmüş olduğuna da işaret etmektedir.

ÇEVİRİ YAZILI METİN

16	8	4	2	1
Şeftälü	Turunç	İncir	Emrüd	Alma
İlimon	Fındık	Ayva	Yaş üzüm	Yaş üzüm
Çavun	Çara üzüm	Badem	Badem	Ayva
Çarpuz	Fısdık	Nâr	Nâr	Nâr
Şeker	Leblebü	Leblebü	Fısdık	Fındık
Helva	Zerdâlü	Zerdâlü	Çara üzüm	Çara üzüm
Pâlûze	Çayısı	Çayısı	Çayısı	Zerdâlü
Müşg	Kiras	Kiras	Kiras	Çarpuz
‘Anber	‘Anber	Şeker	Çavun	Kiras
Reyhân	Reyhân	Pâlûze	Pâlûze	İlimon
Lâle	Lâle	Müşg	Müşg	Müşg
Nergis	Nergis	Nergis	Lâle	Gül
Benefşe	Benefşe	Benefşe	Reyhân	Lâle
Ergavân	Ergavân	Ergavân	Ergavân	Benefşe
Gül	Gül	Halva	Çarpuz	Helva

Tablo 5. 30 tuyuğa konu olan varlıkların yerleştirildiği tablo (Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 136^b)

[137^a]1[.TUYUĞ]¹

fâ’ilatün fâ’ilatün fâ’ilün

Ala gözüñe gönül alma direm
Eyle olur şanki ben al ma direm
Ruhlaruña iricek şahum nazâr
Dutduğunuñ adını **alma** direm

2[.TUYUĞ]²

fâ’ilatün fâ’ilatün fâ’ilün

Devr sürgil tâli’-i mes’ud-ile
Müstedâm ol devlet-i Maḥmûd-ile

¹ Fatih Sona’nın, Vasfî Mahir Kocatürk’ün antolojisinde tespit ederek *Ali Divânı*’nın “Tuyuğlar” bölümüne eklediği 18 tuyuğ ile bu tuyuğların, çalışmamızın konusunu oluşturan 30 tuyuğ içerisindeki eşleri arasında bulunan nüsha farklılıklarını göstermek için, bu tuyuğdan başlayarak söz konusu 18 tuyuğu kapsayan dar kapsamlı bir tenkitli metin çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada; 30 tuyuğu içerisinde bulunduran Yazma Bağışlar 5879 numarada kayıtlı mecmua, “YB” kısaltması ile gösterilmiştir. “T”, tuyuğ kısaltması; bu kısaltmanın yanında verilen rakam ise aktarılan tuyuğun *Ali Divânı*’nın “Tuyuğlar” bölümündeki numarasıdır. Bu eş 18 tuyuğun her birindeki nüsha farkları gösterilirken tuyuğ mısraları, her mısranın numarası başta yay ayrıca içerisinde belirtilecek şekilde, birbirlerinden noktalı virgülle ayrılmıştır.

(1)Ala gözüñe: Câzû gözüñle T2, direm: didüm T2; (2) Eyle olur: Öyle oldı T2, ben: - T2, direm: didüm T2; (4) Dutduğunuñ: Țutduğınlayın T2, adını: şehâ T2, direm: didüm T2.

² (1) Devr sürgil: Dürüşür gül YB; (3) Dutduğunu bize vir kim hûb olur: Țutduğın al kim bize tâ hûb ola T3.

Dutduğunu bize vir kim hüb olur
Döst dōsta varıcağ **emrūd**-ile

[137^b]3[.TUYUĞ]³

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
Görelî zībā cemālūñi gözüm
Görmez ašlā senden ayruğı gözüm
Dürlü yimişler içinde iy şanem
Hāṭruñuz diler-imiş **yaş üzüm**

4[.TUYUĞ]⁴

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
Her kaçan zülfüñ ḥamı zencīr ola
Bu cihān bir kılına naḥçīr ola
Bağrumı 'ışkuñ hevāsı şakḳ ider
Dutduğunuz var-ise **incīr** ola

[138^a]5[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
İy semen-bū servi-ḳadd ü sīm-ten
Sīb-ḥadd ü sebze-ḥaṭṭ sīmün-zeḳan
Ḳoḳusından bize būy-ı cān gelür
Ayvadur dutduğün iy ḥulḳ-ı ḥasen

6[.TUYUĞ]⁵

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
Sen perī-peyker nice ādem durur
Kim kemīne çākerüñ 'ālem durur
Gözlerüñden añladum dut[dığıñı]
Kim aña beñ[zer meger **bādem** durur]⁶

[138^b]7[.TUYUĞ]⁷

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
Ḳāmetüñ serv ü ruḥuñ gül-nārdur
Vaşluñ āb-ı Hızr⁸ u hicrūñ nārdur
Yüregümi yar ki mişlin göresin

³ (2) Görmez ašlā: Döndürmezem YB, ayruğı gözüm: ayruğa yüzüm YB; (3) dürlü: bunca T4; (4) diler-imiş: ister imiş T4.

⁴ (1) ḥamı zencīr: ḥaḳīkī cīr YB; (2) Bu cihān bir kılına: Bir ḳulbına dü-cihān YB; (3) 'ışkuñ: zülfüñ YB, ider: idüp T5; (4) Dutduğunuz var-ise: Var ise ṭutdığıñuz T5.

⁵ (2) çākerüñ 'ālem durur: çākeri ādem durur T6.

⁶ Yazmada 138^a yüzünün alt sol köşesi yırtılmış olduğundan, bu tuyuğun üçüncü ve dördüncü mısraları tam okunamamıştır. Her iki mısradaki eksik olan kısımlar, Fatih Sona'nın tezindeki 6 numaralı tuyuğdan aktarılıarak köşeli ayraç içerisinde tamamlanmıştır.

⁷ (3) yar ki mişlin: ya mişālin T7.

⁸ Bu kelime, yazmada şeklinde yazılmıştır.

Şol gönülde dutduğunu kim nârdur

8[.TUYUĞ]⁹

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

İy nigâr-ı lāle-ḥadd ü gül-'izâr

Zülfün 'anber turrei hem müşg-bâr

[Tutduğunu] turunc durur aç çoynuñu

[Tâ kim olsun cismün üzre]¹⁰ nev-bahâr

[139^a]9[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Levh-i kudretdür yüzün şahîfesi¹¹

Ḥâl-i ḥaṭṭuñdan oğutur hecesi

Dutduğunu şakla ki düğün gelicek

Tek mi çift m'oywana **findık** gicesi

10[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Sünbül-i terdür saçun ḥaṭṭuñ simen

Teşnedür la'lüne 'aķıķ-i Yemen¹²

Şol leb-i¹³ ḥandānuña beñzer şehâ

Dutduğunu **fıstık**dur iy piste-dehen

[139^b]11[.TUYUĞ]¹⁴

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Söyleseñ şol la'l-i şekker-bâr-ile

Ṭüñünün bağrı ḥasedden yarıla

Ḥoş çerezdür¹⁵ ortada **ķara üzüm**

Bir araya irişicek yâr-ile

12[.TUYUĞ]

⁹ (1) lāle-ḥadd ü gül-'izâr: lāle-ruḥ ḥadd ü 'izâr YB; (2) Zülfün: Zülfi YB, hem müşg-bâr: 'üd-ı kumâr YB; (3) turunc durur aç çoynuñu: turunc-ile it kavluñu YB.

¹⁰ Yazmada 138^b yüzünün alt sağ köşesi yırtılmış olduğundan, bu tuyuğun üçüncü ve dördüncü mısraları tam okunamamıştır. Her iki mısradaki eksik olan kısımlar, Fatih Sona'nın tezindeki 8 numaralı tuyuğdan aktararak köşeli ayrıç içerisinde tamamlanmıştır.

¹¹ Bu kelime, yazmada , şeklinde yazılmıştır. Ayrıca bu kelimenin ilk hecesinden dolayı bu mısradaki vezin bozuktur.

¹² Bu mısranın vezninde problem vardır.

¹³ Bu kelime, yazmada , şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ (1) Söyleseñ: Söylesün T9, la'l-i: lafz-ı T9; (2) Ṭüñünün: Düşmenün T9; (3) ķara: kıvıl T9.

¹⁵ Bu kelime, yazmada , şeklinde yazılmıştır.

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Bir dem ol şāhum bizümle durmadı¹⁶
Şu bigi her yaña aķar sū-be-sū
Dutduġuñ bize [e]ger sülüş¹⁷ ola
Vir ki **leblebü** gerekmez ile bu

[140^a]13[TUYUĞ]¹⁸

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Düşdi dil sen dil-rübānuñ derdine
Kılmaduñ bir raħm beñzüm zerdine
Āh kim **zerdālū** bigi zerd olup
İr[e]medüm etegüñüñ gerdine

14[TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Gözlerüñ midür ħarāmī ħaysıdur
Ġamzeñ oķın yiyene cān ħaysıdur
Añladum göñlüñ zamīrin remz-ile
Kim tuťaġuñ bigi şulu ħaysıdur

[140^b]15[TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Çün cemāl-ile cihānı dutduñuz
Ĥüsni bizden oynayuban ütdüñüz
Kuluña in'āmuñı 'āmm eylegil
Şol **kirasdan** kim göñülde dutduñuz

16[TUYUĞ]¹⁹

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Derdüme emdür lebüñ kılma ġurūr
Bizi ħānum ħ^vān-ı vaşluñla toyrur
Şol göñülde dutduġuñ **şeftālünüñ**
Kuluña bir ikisin iħsān buyur

[141^a]17[TUYUĞ]²⁰

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Tīr-i ġamzeñ baġrumı yaħşı deler
Dost oldur dostına yaħşı diler

¹⁶ Bu kelime, belki de cinas oluşturma düşüncesiyle, yazmada şeklinde yazılmıştır.

¹⁷ Bu kelime, yazmada “sülüş” okunacak şekilde yazılmıştır.

¹⁸ (2) Kılmaduñ bir raħm: Ĥiç raħm itmezdi T10; (3) zerdālū: zerdāli T10, bigi: gibi T10; (4) etegüñüñ gerdine: dāmen tozına gerdine T10.

¹⁹ (1) Derdüme emdür lebüñ kılma ġurūr: İy ki tuťı sen eş tuyrūr YB; (2) ħānum: cānum T11, ħ^vān-ı vaşluñla: ħūn u soñra YB; (4) Kuluña bir ikisin: Bir ikisin kuluña T11.

²⁰ (1) Tīr-i ġamzeñ: Ġamzelerüñ YB, deler: diler T12; (2) dostına: dostı YB; (4) begüm: cānum T12.

Gönlünüñüzde çünki (i)limon dutduñuz
Mi'deñüz²¹ beñzer begüm ekşi diler

18[.TUYUĞ]²²

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Nice bir hicrünüñ odı bağrum dele

Vaşluña irdür beni 'özrin dile

Şararup turfanda **ķavun** bigi dost

Düşmişem şehriñde bugün ben dile

[141^b]19[.TUYUĞ]²³

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Āh u nālem şöyle kıldum sūz-ile

Āhen-i dil nerm olmaz söz-ile

Olduğınca 'ışkuñ[un] bāzārı germ

Serd kılduñ sen anı **ķarpuz**-ile

20[.TUYUĞ]²⁴

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Dil ele getürmege dil-ber gerek

Terk²⁵-i ser kılmaklığa server gerek

Çünki şirīn dutduñ iy şirīn-dehen

Bilürem sen tütüye **şekker** gerek

[142^a]21[.TUYUĞ]²⁶

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Gönlüm alan sen gözi şehlā durur

Ķaşı fettān zülfi pür-sevdā durur

'Işşumuz telh itmegil iy tatlı yār

Çün gönülde dutduğun **helvā** durur

22[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Dil de hicriñde keder-ālüdedür

Cān anuñ'çün hāste vü ālüdedür

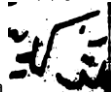
Gün bigi la'lüñ görüp [ben] ditrerem

²¹ Bu kelime, yazmada "Ma'deñüz" okunacak şekilde harekelenmiştir.

²² (1) Nice bir: Niçe YB, odrı: bıçağı YB; (2) Vaşluña irdür beni: Vaşluñu eyle şeff' YB, 'özrin: anı YB; (3) ķavun bigi dost: şol ķavun gibi T13; (4) şehriñde: şehrinde T13.

²³ (1) Āh u nālem şöyle kıldum: Çünki dütekaldı nālem YB; (2) Āhen-i dil: Sen āhen-dil YB, nerm olmaz: hiç egilmey YB, söz-ile: sūz ile T14; (3) 'ışkuñ[un]: 'ışkunun T14; (4) sen anı: anı bir T14, ķarpuz-ile: ķarbūz ile T14.

²⁴ (1) dil-ber: debür YB; (3) şirīn-dehen: ħusrev-nişān YB.

²⁵ Bu kelime, yazmada şeklinde yazılıdır.

²⁶ (2) pür-sevdā: bir sevdā YB; (3) 'Işşumuz telh itmegil: 'Işşumu telh eyleyen T16.

Bu vücūdum şanki ter **pālūdedür**

[142^b]23[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Sünbül-i Hindūlaruñ irdükde ç̄in

İy hüsnuñ hırmeninde hūşe-ç̄in

'Alīye²⁷ bu saç-ile her-dem saçın

Dutduğuñdur **müşg** sen iy hūb-ı Ç̄in

24[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Görelî bilürem sen dil-beri²⁸

Cān u dil ğayrıdan itdi dil berī

Ca'd-ı müşḡin üzre saç kim hūb olur

'Ūd-ile şol dutduğuñuz '**anberi**

[143^a]25[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Yārlık resmi egerçi bu degül

Seni sevenüñ yüzine bārī gül

Bülbül bigi dilden itmegil diriğ²⁹

Şol gönülde dutduğuñdur nār-ı **gül**

26[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Ay hüsnuñ şevkinde hayrān durur³⁰

Gün yüzüñ mihriyle ser-gerdān durur

Dutduğuñu bilürem haṭṭuñ lebin

Gülşenüñde biten ol **reyhān** durur

[143^b]27[.TUYUĞ]

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Qaradur kaşuñ u 'aynuñ aladur

Alasın her-dem gönüller aladur

Saña hūr Rıdvān firişteh³¹ lāledür

Sebzedür haṭṭuñ duṭağuñ **lāledür**

²⁷ Bu kelime, vezin gereği, yazmada şeklinde yazılmıştır. Şâirin adında (Alî) vezin gereği böyle bir tasarrufa gidilmiş olmalıdır.

²⁸ Bu mısranın vezninde problem vardır.

²⁹ Bu mısranın vezninde problem vardır. Mısradaki "Bülbül bigi" söz grubu yerine "Bülbülüñi" kelimesinin kullanılması bu problemi çözecektir.

³⁰ Bu mısranın vezninde problem vardır.

³¹ Bu kelime, yazmada şeklinde yazılmıştır.

28[.TUYUĞ]³²

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
 Şubhıdem fāl-i mübârekdür yüzüñ
 Hastaya rāhat durur şirīn sözüñ
 Līk beni zerd ü bīmār eyledi
 Karşuma süzüleli **nerges** gözüñ

[144^{a1}]29[.TUYUĞ]³³

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
 İy 'Alī sen virme gönül degmeye
 'Arif olan ışık işine degmeye
 Sen aña 'aşık dime hergiz şakın
 Kim **benefşe** bigi boynın egmeye

30[.TUYUĞ]³⁴

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün
 Şüh u zālīm gözlerüñden el-amān³⁵
 Dil diler ü cān alur³⁶ virmez amān
 Gözüümüñ kan yaşına şahid durur
 Vādī-i hasretde biten **ergāvān**

³² (1) Şubhıdem fāl-i mübârekdür: Fālı açdum kim mübârekdür T17, yüzüñ: sızıñ YB; (2) Hastaya rāhat durur: Haste diller rāhatı T17; (3) Līk: Lebüñ YB, zerd ü: - YB.

³³ (1) degmeye: kimseye T19; (2) 'Arif: 'Aqıl T19, ışık işine degmeye: el işine uymaya T19; (3) Sen aña 'aşık dime hergiz şakın: Çün hağa didüm görüp güzelleri YB.

³⁴ (1) Şüh u zālīm: Şüh-ı 'alem YB; (2) Gözüümüñ kan yaşına: Gözlerümüñ yaşları YB.

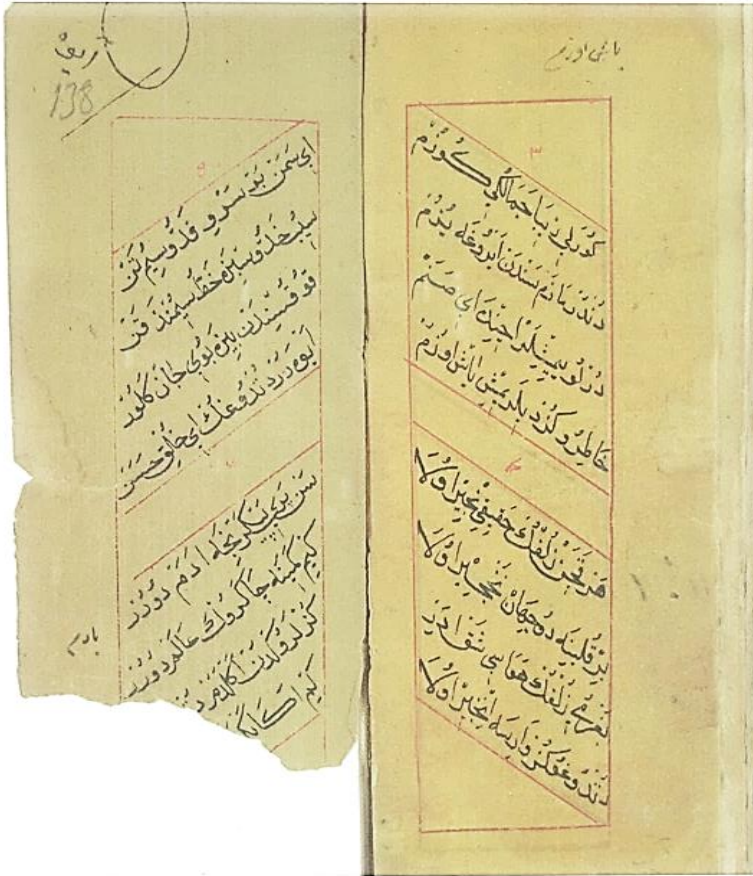
³⁵ Yazmada bu kelime şeklinde yazılıdır.

³⁶ Yazmada bu kelime şeklinde yazılıdır.

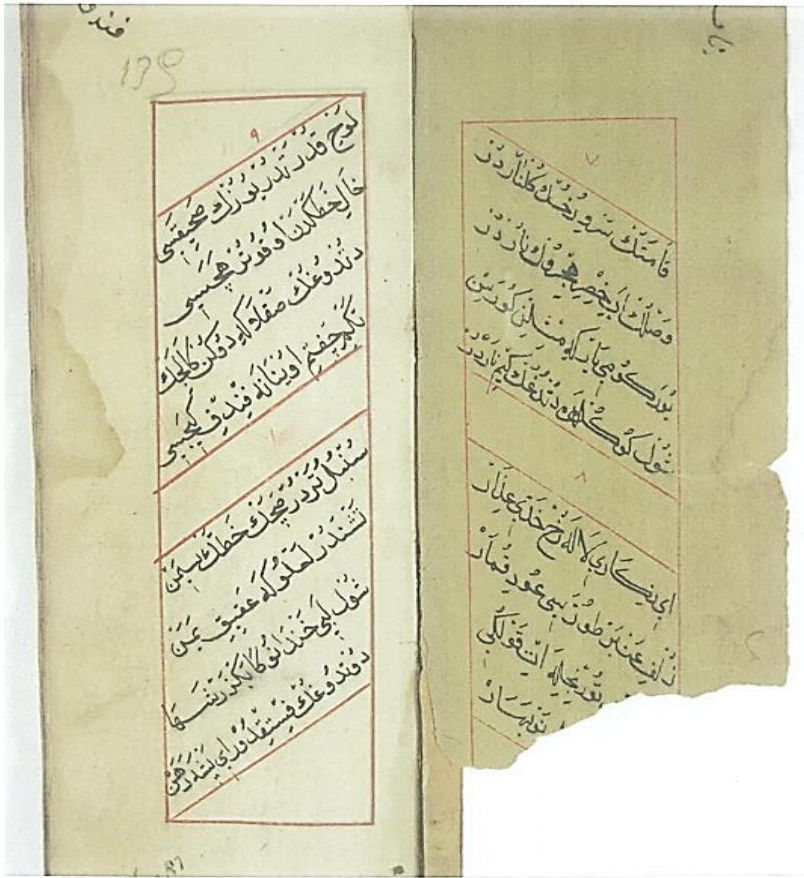
Kaynaklar

- Ali Şîr Nevâ'î. *Mizânü'l-evzân*. (haz. Kemal Eraslan). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993. *Mecmû'a-i Eş'âr* [t.y.]. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879. 191 varak.
- Akalın, Halûk vd.(haz.) (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Cumbur, Müjgân-Sebahat Deniz. (2002). "Ali (15. yy.)". *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. I. Cilt. Ankara: AKM Yayınları: 314.
- Çelebioğlu, Âmil. (1999). *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi (XV. yy.'a kadar)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilçin, Cem (düz.) (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İpekten, Haluk. (2015). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. 19. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, Yunus-Yakup Poyraz (2010). "Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Oyunlar". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*. Vol. 3 (15).151-175.
- Kızıltunç, Recai. (2008). "Türk Edebiyatında Tuyuğ ve Bazı Problemleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 15 (37). Erzurum. 107-126.
- Kocattürk, Vasfî Mahir. (1963). *Divan Şiiri Antolojisi, Başlangıçtan Sonuna Kadar Türk Edebiyatının Divan Şiiri Tarzında Yazılmış En Güzel Şiirleri*. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Kocattürk, Vasfî Mahir. (1970). *Türk Edebiyatı Tarihi, Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi*. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Köprülü, Mehmed Fuad. (1989). *Edebiyat Araştırmaları 2*. İstanbul: Ötüken.
- Kut, Günay (haz.) (1978). *Heşt Bihişt: The Tezkire by Sehî Beg.* (yay. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin). Harvard: Harvard University.
- Onay, Ahmet Talat (1996). *Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i*. (haz. Cemal Kurnaz). Ankara: Akçağ.
- Öztoprak, Nihat. (2012). "Tuyuğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 41, 450.
- Sona, Fatih. (2005). *Alî ve Dîvânî (14.-15. Yüzyıl)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sona, Fatih. (2011). "Divan Edebiyatının İlk Dönem Şairlerinden Alî ve Divanı". *Türklük Bilgisi Araştırmaları –Walter G. Andrews Armağanı*.III (35). 145-161.

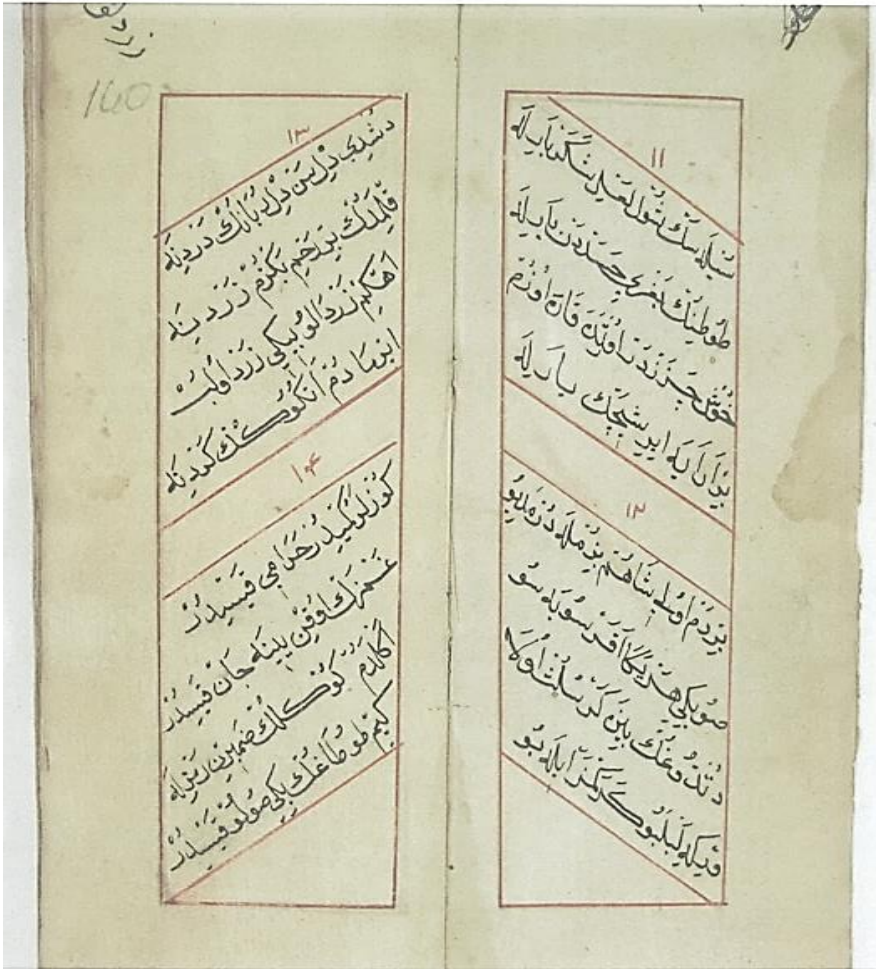

Fotoğraf 2: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi. Yazma Bağışlar 5879, 137^b-138^a

Fotoğraf 3: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 138^b-139^a

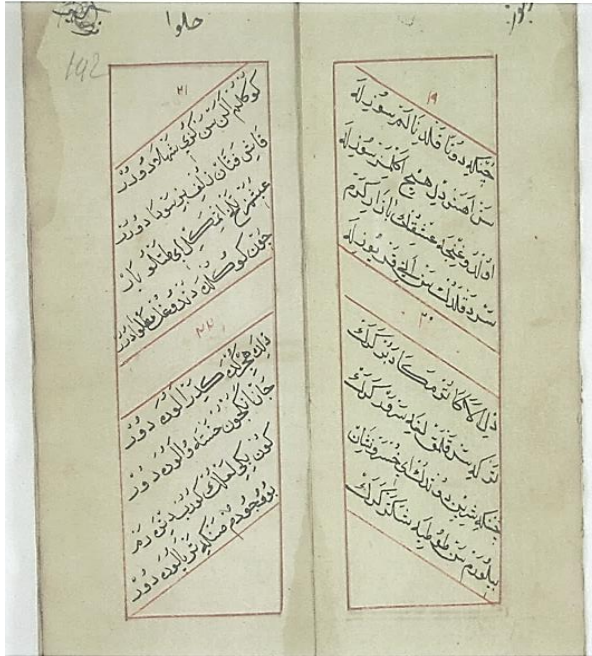

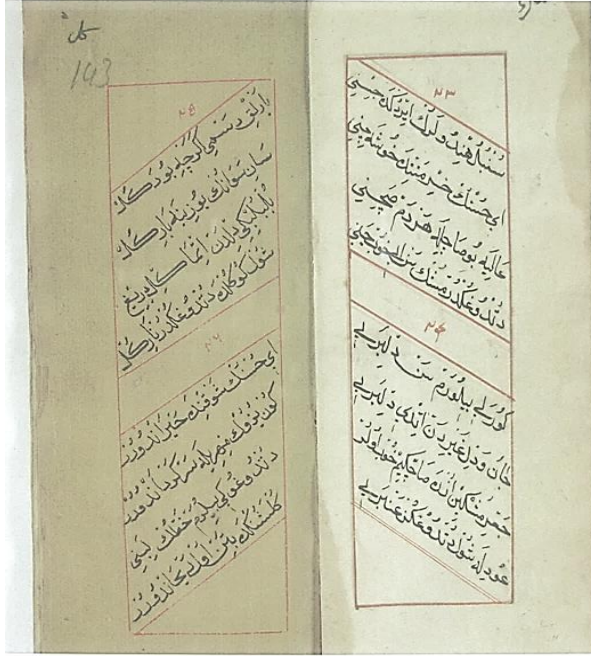
Fotoğraf 4: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 139^b-140^a

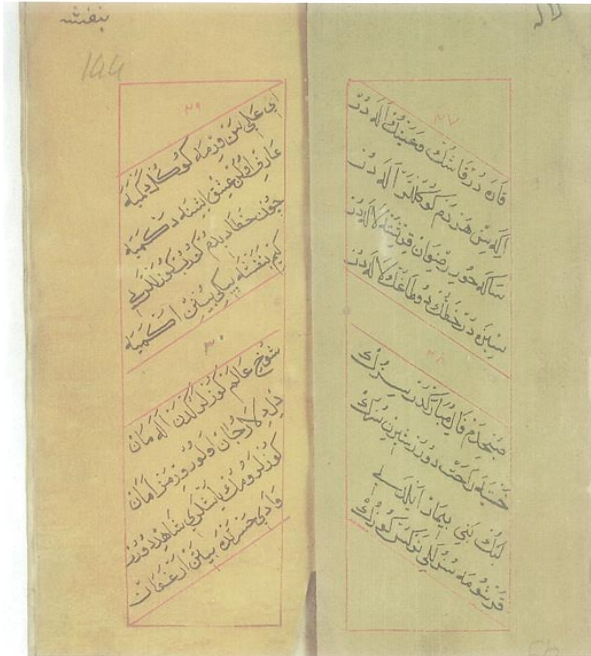
Fotoğraf 5: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 140^b-141^a

Fotoğraf 6: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 141^b-142^a

Fotoğraf 7: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 142^b-143^a

Fotoğraf 8: Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 5879, 143^b-144^a

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ÇÂR-ENDER-ÇÂR ŞİİRLER ÇÂR-ENDER-ÇÂR POEMS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE

AHMET TOPAL

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter.

tahmet@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8063-2005

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.08.2017
Sayfa-*Pages* : 67-94
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3776>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ÇÂR-ENDER-ÇÂR ŞİİRLER
ÇÂR-ENDER-ÇÂR POEMS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE

AHMET TOPAL

Öz

Çâr-ender-çâr, dört içinde dört, dörtlü manalarına gelen Farsça bir terimdir. Bu tabir klasik Türk şiirinde ortak yönleri dörtlü bir yapı veya şekil arz eden birbirinden farklı şiirler için kullanılmıştır. Çâr-ender-çâr yaygın olarak leff ü neşr, taksîm, tensikü's-sıfat gibi sanatlarla yazılan ve mısralarında dörtlü bir paralelliğin görüldüğü şiirler olarak bilinmektedir. Çâr-ender-çâr olarak nitelenen diğer şiirler ise murabba tarzında söylenen manzumelerdir. Bu şiirler ise genellikle tedvîr sanatının uygulandığı şiirler olarak kabul edilmiştir. Bunların dışında dört mısramın her biri, birer kenar şeklinde tanzim edilen ve bu hâliyle bir dörtgen/kare teşkil eden şiirler için de çâr-ender-çâr tabiri kullanılmıştır.

Bu çalışmada çâr-ender-çâr teriminin nitelediği şiirler üç ana başlık altında tasnif edilip incelenecek; ayrıca birinci başlık altında Azmi' ve Azerî İbrahim Çelebi'nin çâr-ender-çâr kasidelerinin metinlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı şiiri, çâr-ender-çâr, murabba, Azmi, Azerî İbrahim Çelebi

Giriş

Farsça *dört manasına* gelen “çâr” kelimesi ile *içinde, -de, da* anlamlarına gelen “ender” kelimesinden oluşan çâr-ender-çâr, *dört içinde dört, dörtlü* gibi anlamlara gelen bir tabirdir. Çâr-ender-çâr da aynı anlamı ihtiva eden benzer bir yapıdır. Yine Farsça bir deyim olan “çâr-ender-çâr güften” ve “çâr-çâr zeden” ise *boş konuşmak, delicesine konuşmak* demektir.¹ Çâr-ender-çâr tabirinin edebî ıstılahtaki karşılığı ile ilgili olarak sadece, İran edebiyatında nakîza türlerinden biri olarak özellikle hikayevi ve temsilî

Abstract

Çâr-ender-çâr is a Persian term, which means quartet and four in four. This term is used in classical Turkish poetry for different poems, which have a common form as a quartet structure and style. Çâr-ender-çâr is used generally with the literary arts like leff ü neşr, taksîm, tensikü's-sıfat and known as the poems, which are constructed in a quartet parallelism. Other poems, which are qualified as çâr-ender-çâr are the verses, called in murabba style. These poems are accepted generally as the poems written in tedvîr style. Apart from these, the poems whose one of four verses formed as a marge are also called çâr-ender-çâr, which constitute a square in form.

In this study poems called as çâr-ender-çâr will be classified under three titles and also Azmi' ve Azerî İbrahim Çelebi's çâr-ender-çâr eulogium texts will be given in the first part.

Key Words: Ottoman poetry, çâr-ender-çâr, murabba, Azmi', Azerî İbrahim Çelebi

¹ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul 2005, s. 384. Çâr kelimesinin tekrarıyla kurulan bir başka ifade *çârçâr*, atışma, çekişme, karşılık; *çâr-çâr kerdin* ise atışmak, dedikodu etmek, çekişmek manalarına gelir (Hasan Hamîd, *Ferheng-i Amîd*, Tahran 1342, s. 523.)

nesirleri hedef alan anlamsız mensur metinler için kullanıldığı bilgisine ulaşılabilmektedir.² Edebiyatımızda tabirin bu anlamda kullanıldığına dair edebî bir metne veya teorik bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte aynı vezinde dört mısralık bentlerin birleşmesinden oluşan bir nazım şeklinin adı olan murabba terimi, bu anlamı dışında, *dört kat, dört açılı, dört kenarlı, kare şeklindeki paça*³ manalarıyla bazı edebî metinleri nitelerken çâr-ender-çâr ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Arapça “çıl” kökünden Türkçede türetilen ve *çok kenarlı, çokken* anlamında kullanılan “muçalla”⁴ kelimesi de bazı şiirlerde çâr-ender-çâra yakın anlamda kullanılmıştır.

Klasik Türk şiirinde çâr-ender-çâr tabirinin özellikle kelime anlamından hareketle birbirinden tamamen veya nisbeten farklı şiirler için başlık olduğu görülmüştür. Ortak özellikleri dörtlü bir yapı/şekil olan bu şiirler üç başlık altında tasnif edilip incelenecektir.

1. Leff ü Neşr, Taksîm ve Tensikü’s-Sifât vb. Sanatlarıyla Söylenen Çâr-ender-çâr Şiirler

Çâr-ender-çâr denilince klasik Türk edebiyatında akla gelen ilk şiirler bu başlık altında ele alınacak olan şiirlerdir. Cem Dilçin, Fuzulî’nin çâr-ender-çâr şiirini incelediği makalesinde terimin Türkçe karşılığını *dört söze uygun dört söz söyleme* şeklinde vererek bu sanatı; birinci mısradaki birbiriyle ilgili dört kelimenin karşılığında anlam açısından ilgi kurulan ya da birbirinin anlamını pekiştiren, vurgulayan, türlü yönlerden çağrışımlar yaratan dört sözün, ikinci mısradaki nizam-ı kelimeler içerisinde yer alması şeklinde tanımlamıştır.⁵ Dilçin bu sanatı bir tür leff ü neşr olarak değerlendirmiş, ancak nicelik açısından ikisi arasında bazı farklar bulunduğunu belirterek bunları şöyle dile getirmiştir: *çâr-ender-çâr sanatı şiirin her beytinde yapılır ve sözün iskeletini oluşturan bir özellik taşır. Leff ü neşrde böyle bir zorunluluk yoktur. Ayrıca leff ü neşrde 1. dizede toplanan (leff) kavramlar ikinci iki, üç, dört, beş ve bunlarla eşleşip yayılanlar da (neşr) aynı sayılarda olmasına karşılık çâr-ender-çâr sanatında adından da anlaşılacağı üzere (dört içinde dört) 1. ve 2. dizedeki kavramlar dörtle sınırlandırılmıştır.*⁶

Cem Dilçin’in de belirttiği gibi bu tür şiirler sadece leff ü neşr sanatının bir şiirin bütününde görülmesinden ibaret değildir. Nitekim klasik Türk şiirinde bu başlık altında ele alınan çâr-ender-çârlar üzerine yapılan bir çalışmada çâr-ender-çârların leff ü neşrin dışında başka sanatları da içereceği belirtilmiş ve terim şu şekilde tanımlanmıştır: *dört unsurun karşılıklı sıralanmasına elverişli leff ü neşr, taksîm, tensikü’s-sifât, tefrik gibi sanatların bir şiirin her beytinde uygulanmasıyla yapılmaktadır. Dolayısıyla bu terimi; bir edebî sanatın değil de bütün beyitlerinde söz konusu sanatlardan biri ya da birkaçının dörtlü paralellikler oluşturacak biçimde düzenlenmesiyle ortaya çıkan şiir tarzına verilen isim olarak kabul etmek gerekmektedir.*⁷

² Said Şefiyyun, “Şi’r-i Bî-mâ’na der-Edebiyât-ı Fârsî ve İngilisi”, *Nakd-ı Edebi*, S. 15, Güz 1390, s. 182.

³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 306.

⁴ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, C. 2, s. 2108.

⁵ Cem Dilçin, “Fuzulî’nin Farsça Çâr-ender-çâr Kasidesi”, *Fuzulî’nin Şiiri Üzerine İncelemeler*, İstanbul 2007, s. 194.

⁶ Dilçin, *agm.*, s. 194.

⁷ Fatma Sabiha Kutlar, “Klasik Türk Edebiyatında Çâr-Ender-Çâr ve Kara Fazlî’nin Kasidesi”, *Türkbilgi*, 2009, S.17, s. 103.

Çâr-ender-çâr şiirler hakkında yapılan akademik çalışmalarda bu tarzın nasıl yansıtıldığını göstermek bakımından birkaç örnek beyit incelemesini aktarmak faydalı olacaktır. Cem Dilçin, Fuzulî'nin kırk üç beyitlik Farsça kasidesini Türkçeye tercüme etmiş ve çâr-ender-çâr tarzı yansıtaçak şekilde neşretmiştir. Söz konusu şiirinin matla beyti şu şekilde gösterilmiştir:

Ey be-kadd ü 'ârız u hatt u leb âşûb-ı cihân
Serv-kadd u lâle-ruh reyhân-hat u gonce-dehen

Ey boyu, yanağı, yüzünün tüyleri ve dudağı ile dünyayı karıştıran servi boylu, lale yanaklı, reyhân tüylü, gonca ağızlı?

Bu beyitte mısralarda birbirine denk gelen dört unsur şu şekilde belirtilmiştir:

Kad / serv-kad
'ârız / lâle-ruh
Hatt / reyhân-hat
Leb / gonce-dehen⁸

16. yüzyıl şairlerinden Derzîzade Ulvî'nin (ö. 1585) elli iki beyitlik çâr-ender-çâr kasidesinin matla beyti ise şu şekilde gösterilmiştir:

Cihân bağında hadd u zülf ü çeşm ü kaddün ey dilber
Biri güldür biri sünbül biri 'anber biri 'ar'ar

Ey güzel, senin yanağını gören, dünya bahçesinin en güzel çiçeklerinden gülü, kıvrım kıvrım saçlarını gören sünbülü hatırladığı gibi, gözlerin anber gibi siyah, boyun servi ağacı gibi uzundur.

Beyitte birinci ve ikinci mısralarda alt alta birbirine paralel dört unsur şu şekilde belirtilmiştir:

Hadd zülf çeşm kadd
Gül sünbül 'anber 'ar'ar⁹

16. yüzyılın bu tarzda şiir söyleyen şairlerinden biri de kırk bir beyitlik kasidesiyle Kara Fazlî'dir. Şiirin matla beyti şu şekildedir:

Belâ vü mihnet ü derd ü gam ile oldu ey dilber
Ciğer büryân u göz giryân ü dil nâlân ü ten lâgar

Ey dilber! Bela, mihnet, dert ve gam ile ciğer büryan (kebab), göz giryan (ağlayan), gönül nalân (inleyen) ve ten lâgar (zayıf, arık) oldu.

⁸ Dilçin, *agm.*, s. 1999.

⁹ Nezahat Öztekin, "Derzîzade Ulvî Çelebi'nin Çâr-ender-çâr ve Pey-ender-pey Kasîdeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.5, İzmir 1989, s. 43.

belā cığēr büryān
 mihnet göz giryān
 derd dil nālān
 gam ten lâgar¹⁰

Klasik Türk şiirinde kaleme alınan bu tarz çâr-ender-çârlarla ilgili çalışmasında Fatma Sabiha Kutlar, bu şiirlerin ilk örneğini biri kaside, üçü gazel olmak üzere Ahmedî'nin kaleme aldığını belirtmiş; Bedî'î, Derzizade Ulvî Çelebi, Sâni, Süheylî ve Kara Fazlî'nin (öl. 1564) de çâr-ender-çâr kaleme aldıklarını tespit etmiştir.¹¹ Kutlar'ın tanıttığı bu şiirler dışında çâr-ender-çâr tarzıyla yazılan başka şiirlere de tesadüf edilmiştir. Bu şiirlerden bir kısmı bu tarzı yansıtan iyi birer örnek iken bazılarının çâr-ender-çâr olarak nitelendirilmesine rağmen kısmen farklılıklar arz ettiği görülmüştür.

Çâr-ender-çâr başlığını taşıyan şiirlerden biri 19. yüzyıl şairlerinden Benderli Cesârî'nin bir gazelidir. Bu şiirin ikinci mısralarında dört unsurun sıralandığı görülmekte ise de manzume yukarıda konu edilen şiirlerden nispeten farklılık arz eder. Teşbih sanatının ağırlığının hissedildiği şiirde bir silsile hâlinde unsurlar birbirine benzetilmiş, benzetme adım adım genişletilmiştir:

Hırâm-ı nâzik izhâr it eyâ serv-i sehî-kâmet
 Ne kâmet kâmet-i 'ar'ar ne ar'ar ar'ar-ı tûbâ

Ey endamı düzgün servi, nazikçe salın; ne endam ki ar'ar ağacının endamı (gibi), ne ar'ar ki Tûbâ ar'arı (gibi).

Lebüñ âb-ı zülâl ancak olur `atşâneye zemzem
 Ne zemzem zemzem-i kevser ne kevser kevser-i me'vâ

Dudağın, saf ve temiz sudur, susamışlara zemzemdîr; ne zemzem ki Kevser zemzemi, ne Kevser ki cennet Kevseri.

İki beyti alıntılanan şiirin yukarıdaki ilk beytinde; birinci mısradaki serviye benzetilen sevgilinin boyu ikinci mısraın başında tekrar kullanılarak 'ar'ar'a benzetilmiş; ardından ar'ar da Tûba ağacına benzetilmiştir. İkinci mısradaki dört unsuru *kâmet*, *kâmet-i 'ar'ar*, *ar'ar*, *ar'ar-ı tûbâ* ifadeleri oluşturmaktadır. İkinci beyitte aynı usul *zemzem* kelimesi üzerinden uygulanmıştır. İlk mısraın sonunda yer alan zemzem, ikinci mısraın başında yer almış, ardından zemzemin, kevser zemzemi olduğu söylenmiş, sonra da kevserin Mev'a cennetindeki kevser olduğu belirtilmiştir. İkinci mısradaki dört unsuru *zemzem*, *zemzem-i kevser*, *kevser*, *kevser-i me'vâ* ifadeleri oluşturmuştur.

Cesârî'nin bu şiiri ikinci mısraındaki kelimelerin dört unsur halinde yer alması bakımından çâr-ender-çâr olarak adlandırılmış olabilir. Ancak bu şiir, Ulvî'nin, benzetmelerindeki silsile ve tafsîl dolayısıyla "pey-ender-pey" olarak adlandırdığı bir tarz ile yazılan şiirine daha çok benzemektedir. Söz konusu şiirden bir beyit şu şekildedir:

¹⁰ Kutlar, *agm.*, s. 105.

¹¹ Kutlar, *agm.*, s. 96-98.

Remze binsen düşmene emr eylesen mûra şehâ
Mûr mâr u mâr ejder ejder âteş-bâr olur¹²

Ulvî'nin pey-ender-pey kasidesini yayına hazırlayan Nezahat Öztekin tarafından bu şiirin geneli için şu yorum yapılmıştır: *...pey-ender-pey kasîdede; birinci mısradan alınan imaj, ikinci mısradaki geliştirilmiş, birbiri ardınca gelen mana aktarımları ikinci mısradaki gelişmesini tamamlamıştır. Bu gelişme mübâlağa ve tenâsüb sanatlarıyla yapılmıştır. Bunlara yer yer teşbîh hüsn-i tal' gibi sanatlar da katılır.*¹³

16. yüzyıl şairlerinden Handanî'nin *Tercî'-i Çâr-ender-çâr*" başlığını taşıyan beş bentlik bir şiiri bulunmaktadır. Çâr-yâr vasfında, *meşâ'ilün meşâ'ilün meşâ'ilün meşâ'ilün* vezninde kaleme alınan söz konusu şiirin vasıta beyitlerinin ilk mısraındaki beş kavram *sadâkat, adl, hilm, ilim ve din* ikinci mısradaki Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Muhammed ile ilişkilendirilmiştir. Bu hâliyle beşli bir eşleştirmenin görüldüğü şiir belki de ahenk itibarıyla çâr-ender-çârlara benzediği için bu isimle adlandırılmıştır. Yine de şiirin bazı beyitlerinde çâr-ender-çâr tarzı kendini hissettirmektedir. Mesela ilk bentte vasıta beyti haricindeki diğer mısralarda dörtlü bir yapıdan bahsedilebilir.

Libâs-ı nefsum ü cismüm atamile anadandur
Nücûm-ı 'akl u cânüm mâh u mihr-i enbiyâdandur
Gönül 'arşınıñ arzı nûr-ı zât-ı kibriyâdandur
Tenüñ yirdendür aslı gerçi kim cânuñ semâdandur
Anuñ-çündür ki dirler âdem aslı tıyn u mâdandur
Belî bu cümle halk âteş türâb u mâ hevâdandur
Velî insân-ı kâmil ma'nâda zât-ı Hudâdandur
Bekâ bulmak likâ görmek dile havf u recâdandur
Olanlar 'abd-i kâni' pâdişâh-ı ağniyâdandur
Bize fakr u fütüvvet enbiyâ vü evliyâdandur
Sadâkat 'adl ü hilm ü 'ilm ü dîn âl-i 'abâdandur
Ebûbekr ü 'Ömer 'Osmân 'Alî vü Mustafâdandur¹⁴

Şiirin diğer dört bendinde ise çâr-ender-çâr tarzının sağladığı ahenkten bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Kadiriye tarikatının Enveriye kolunun kurucusu Osman Şems Efendi'nin (öl. 1893) Şems mahlasıyla kaleme aldığı altı beyitlik bir gazeli "çâr-der-çâr" başlığını taşımaktadır. *Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün* vezniyle kaleme alınan altı beyitlik söz konusu gazelde leff ü neşr sanatının sağladığı ahenk göze çarpmaktadır. Şiirin aşağıya alıntılanan matla beytinde görüleceği üzere leff ü neşir sanatı ilk mısradaki iki unsurun, ikinci mısradaki iki unsurla eşleştirilmesi şeklinde uygulanmıştır.

¹² Öztekin, *agm.*, s. 63.

¹³ Öztekin, *agm.*, s. 65.

¹⁴ *Handanî Divanı*, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfeddin Özege Kitaplığı, nr. 358, 85^a.

Kilk-i hat-ı mu'ciz-nümâ şî'r-i belîğ-i 'âşıkân
Mürg-i dü-bâl-i hoş-nevâ zîb-i bahâr-ı gülsitân¹⁵

Mısralara göre eşleştirme şu şekilde yapılabilir:

Kilk-i hat-ı mu'ciz-nümâ mürg-i dü-bâl-i hoş-nevâ
şî'r-i belîğ-i 'âşıkânzîb-i bahâr-ı gülsitân

Gazelin ikinci beytinde ise mısralar arasında üçlü bir paralellik görülmektedir:

Zîbâ-ruh u nûş-ı leb ü bâlâ-nihâl-i kadd-i yâr
Gülşende gül sâgarda mül büstânda serv-i revân
zîbâ-ruh / gülşende / gül
nûş-ı leb / sâgarda / mül
bâlâ-nihâl-i kadd-i yâr / büstânda / serv-i revân¹⁶

Çâr-ender-çâra benzeyen başka bir tarzdan da burada bahsetmek uygun olacaktır. Tahir Üzgör, çâr-ender-çâra benzeyen bu tekniği ilk defa Fehîm-i Kadîm'in kullandığını belirtmiştir.¹⁷ Fehîm-i Kadîm Divanı'nda yer alan 52 beyitlik "rûz u şeb" redifli birinci kasidenin her ilk mısrasında mihr ve meh kelimeleri kullanılmış, ikinci mısrada ise bunlarla ilgili olan "rûz u şeb" kelimeleri redif olarak tekrarlanmıştır. Neşatî Ahmed Dede (öl. 1674), Yahya Nazîm (öl. 1727), Şeyh Galib (öl. 1799), Keçecizade İzzet Molla (öl. 1829) tarafından tanzir edilen bu şiirde söz konusu kelimelerin tekrar edilmesiyle bir ahenk sağlanmakla birlikte aşağıya alınan matla beytinde görüleceği üzere çâr-ender-çâr tarzını yansıtmamaktadır. Fehîm'in söz konusu şiirinin ilk beyti şu şekildedir:

Mihr ü meh kim devr iderler 'âlemi her rûz u şeb
Devr-i nâ-hem-vâr-ı eflâke gülerler rûz u şeb¹⁸

Çâr-ender-çâr olarak nitelendirilmelerine rağmen bu şiirler arasına dâhil edilmeyen bu manzumeler dışında çâr-ender-çâr olduğu düşünülen şiirler matla'larıyla birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu listede yer alan Azmî ve Azerî İbrahim Çelebi'nin şiirlerinin ayrıca metinlerine de bu bölümde yer verilecektir:

Şair	Nazım Biçimi	Beyit Sayısı	Vezin <i>mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün</i>	Revî
			Matla'	

¹⁵ *Mecmûa-i Kelimât-ı Manzûme ve Mensûre*, İBB Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_0235.01, 55^a; Yusuf Yıldırım, *Osman Şems Efendi, Hayatı, Eserleri ve Dîvânı (Metin-İnceleme-Tahlil)*, Marmara Üni., SBE, İstanbul 2013, s. 606.

¹⁶ Yıldırım, *age.*, s. 606.

¹⁷ Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Ankara 1991, s. 70.

¹⁸ Üzgör, *age.*, s. 98.

Ahmedî (öl. 1413)	Kaside	32	Zihî mahbûb u hûb u nâzûk ü hem çâbük ü dil-ber Gözi nergis yüzi lâle dışı lü'lü lebi şekker ¹⁹	râ
Ahmedî	Gazel	11	Bu ne yüzdür bu ne gözdür bu ne zülf ü bu ne bâlâ Biri lâle biri nergis biri sünbül biri Tübâ ²⁰	elif
Ahmedî	Gazel	10	Yañağûn u dişûn ü gözlerün hem zülfün iy dil-ber Biri lâle biri lü'lü biri nergis biri 'anber ²¹	râ
Ahmedî	Gazel	10	Bu resme var mı bir mahbûb-hub u nâzûk ü dil-ber Gözi ala yüzi lâle saçı reyhân boyı 'ar'ar ²²	râ
Ahmed-i Dâ'î (öl. 1421?)	Kaside	12	Kimün vardur senün gibi latîf [ü] 'ârif [ü] server Felek-rif'at melek-himmet hümâyûn-baht ferruh-fer ²³	râ
Bedî'î	?	?	Zihî mahbûb-ı hûb [u] nâzûk ü zibâ vü meh-peyker Gözi nergis yüzi lâle dışı lü'lü lebi şekker ²⁴	râ
Sânî	?	?	Elâ ey nârven-refâr [u] serv-endâm u tübâ-kad Benefşe-zülf ü nergis-çesim ü gül-ruhsâr u nesrîn-had ²⁵	râ
Süheylî (16.yy)	Kaside	31	'Aceb nahl-i dil-ârâdur nihâl-i kaddün ey dilber Benefşe hatt u gül hadd ü semen sîmâ vü nesrîn ber ²⁶	râ
Derzizade Ulvî (öl. 1585)	Kaside	52	Cihân bağında hadd u zülf ü çeşm ü kaddün ey dilber Biri güldür biri sünbül biri 'anber biri 'ar'ar ²⁷	râ
Kara Fazlî (öl. 1564)	Kaside	41	Belâ vü mihnet ü derd ü gam ile oldı ey dilber Ciğer büryân u göz giryân ü dil nâlân ü ten lâğar ²⁸	râ
Azmî (16. yy)	Kaside	28	Elâ ey sâhib-i lutf u 'atâ cûd u hüner-perver Virür âfâka zâtuñ zîb ü fer ü zînet ü zîver	râ
Azerî İbrahim Çelebi (öl. 1585)	Kaside	34	Leb-i cân-bahş kadd u zülf ü rüyû ey melek-manzar Semen-sîmâ vü serv-âsâ vü nesrîn-sây u meh-peyker	râ

¹⁹ Yaşar Akdoğan, *Ahmedî Divanı*, s. 82.

²⁰ Akdoğan, age., s. 220.

²¹ Akdoğan, age., s. 383.

²² Akdoğan, age., s. 620.

²³ Sadi Yılmaz, *Kitâbü't-Ta'bir (Ta'birnâme-i Türkî)*, Marmara Üni., SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 1.

²⁴ Rıdvan Canım, *Latîfî Tezkiretü 'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, Ankara 2000, s. 189; Kutlar, *agm.*, s. 96.

²⁵ Canım, age., s. 204; Kutlar, *agm.*, s. 97.

²⁶ Kutlar, *agm.*, s. 97.

²⁷ Nezahat Öztekin, "Derzizâde Ulvî Çelebi'nin Çâr-ender-çâr ve Pey-ender-pey Kasideleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.5, İzmir 1989, s. 43.

²⁸ Kutlar, *agm.*, s. 104.

Tabloda görüleceği üzere Ahmedî'nin revî harfî elif olan gazeli dışındaki bütün şiirler kafîye ve vezin itibarıyla aynıdır. Bu durum çâr-ender-çâr şiirlerin tanımında vezin ve revî harfinin de etkili olabileceğini düşündürdüğü gibi bu şiirlerin bir zemin şiirin tesiriyle yazıldığını da akla getirmektedir. Latîfî konuyla ilgili olarak, Bedî'î'nin beş beytine yer verdiği çâr-ender-çâr kasidesinin Vasî mahlaslı bir şairin şiirinin tercümesi olduğunu bildirir.²⁹ Latîfî'nin tezkiresine dâhil ettiği Bedî'î'ye ait beyitlerin Ahmedî'nin kasidesi ile büyük oranda benzerlik göstermesi Ahmedî'nin şiirinin de aynı etkiyle kaleme alındığını düşündürmektedir. Söz konusu iki şiirin Abdulvasî Cebelî'nin (öl. 1160) bir şiirinin tercümesi olabileceği ihtimali ortaya konulmuştur.³⁰ Süheylî'nin çâr-ender-çâr kasidesinin başlığında ise *Üstâdân-ı 'Acem'den Selmân ve Kâtibî ve gayri ve hünverân-ı Rûm'dan 'Ulvî ve Kara Fazlî'ye tettebbu' olındı* şeklinde bir ifadenin bulunması Süheylî'nin şiirinin İran şairlerinden Selman-ı Savecî (öl. 1376) ve Kâtibî (öl. 1435) nin; Anadolu şairlerinden Ulvî ve Kara Fazlî'nin etkisiyle söylendiğini göstermektedir.³¹ Mehmet Çavuşoğlu'ndan nakledilen bir görüşe göre ise çâr-ender-çâr tekniğinin İran edebiyatında Hakanî ve Zahir tarafından kullanıldığı belirtilmiştir.³²

1.1. Azmî'nin Çâr-ender-çâr Kasidesi:

“Çâr-ender-çâr-ı ‘Azmî Efendi Berâ-yı Vezîr-i Dilîr-i Şîr-gîr-i Kışver-güşâ Vezîr İbnü'l-vezîr Hasan Paşa bin Muhammed Paşa”³³ başlıklı şiir başlığından da anlaşılacağı üzere Azmî mahlaslı bir şaire aittir. Memduhun vezîr Hasan Paşa bin Muhammed Paşa şeklinde belirtilmesi bu kişinin Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu olan ve Sokulluzade namıyla bilinen vezir Hasan Paşa (öl. 1602)³⁴ olabileceğini düşündürmektedir. Şayet böyle ise söz konusu şairin Hasan Paşa'nın vefatından önce hayatta olan 16. yüzyıl şairlerinden olması gerekmektedir. Şiirin yer aldığı mecmuada 16. ve 17. yüzyıl şairlerine ait manzumelerin bulunması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.³⁵ *Tuhfe-i Nai'îli'*ye göre 1602'den önce hayatta olan üç şair bu mahlası kullanmıştır. Bunlar Defterdâr-zâde Pir Mehmed Azmî (öl. 1582), Mustafa Azmî (öl. 1585) ve Azmî Murad Çelebi (öl.

²⁹ Canım, *age.*, s. 189.

³⁰ Kutlar, *agm.*, s. 97.

³¹ Kutlar, *agm.*, s. 97. Süheylî'nin şiiri için bk. M. Esat Harmancı, *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Divan*, TCKB, e-kitap, 49. kaside.

³² Üzgör, *age.*, s. 70.

³³ *Mecmû'a-i Eş'âr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş nr. Bel Yz K. 0868/Yer nr. 811. 1, 18^{a-b}

³⁴ Hayatı için bk. Erhan Afyoncu, “Sokulluzade Hasan Paşa”, *DİA*, İstanbul 2009, C.37, s. 366-368.

³⁵ Burada metinleri verilecek olan Azmî ve Azerî'ye ait şiirler dışında mecmû'ada şu şairlere ait kasideler bulunmaktadır: Ulvî (2^a, 10^a-10^b, 20^b-21^a, 21^{a-b}, 21^b, 22^{a-b}, 30^{a-b}), Rahmî-i Bursevî (2^{a-b}), Azerî Çelebi (2^b-3^a, 3^a, 8^{a-b}, 11^{a-b}, 11^b), Makâlî (3^a, 4^a, 4^b, 9^{a-b}, 11^a, 13^{a-b}, 13^b-14^a), Cinanî-i Bursevî (13^b, 7^a, 31^a), Veysî (4^a), Yahya Bey (4^b-5^a), Beyânî (5^a), Hâtemî (5^b, 6^a), Kabûlî (6^b, 7^a), Nev'î (7^b, 15^{a-b}), Ümidî (8^b), Mânî (9^a), Fehîmî (9^b), Cüz'î (12^a, 27^b), Gazî Giray Han (12^a), Feyzî-i Kefevî (12^{a-b}), Zihni-i Bağdâdî (12^b-13^a), Sırrî (14^a), Celal Çelebi (14^b), Bâkî (14^b-15^a, 15^b, 31^b, 32^{a-b}, 32^b-33^a, 33^a-34^a), Sadeddin Efendi (16^a), Ali Efendi (16^b-17^a, 17^a, 17^b-18^a), Azmî (18^{a-b}), Agehî-i Vardarî (18^b), Aşkî (19^a), Derûni-i Magnisavî (19^{a-b}), Hızır Paşa (19^b-20^b), Nadîrî (22^b, 25^b), Nefî (26^{a-b}), Süheylî (26^b-27^a, 27^a, 27^b-28^a, 28^{a-b}, 29^{a-b}, 37^b-38^a), Kara Fazlî (29^b-30^a), Ebussuud Efendi (34^{a-b}, 34^b-35^a), Kemalpaşazade Ahmed Efendi 35^b-36^b), Fuzûlî (36^b-37^b).

1607)'dir³⁶. Ortada bir kesinlik bulunmadığı için söz konusu şiirin muhtemel şairleri bunlardan biri olmalıdır.

Azmî'nin söz konusu şiiri 28 beyitlik bir kasidedir. Diğer çâr-ender-çârlarla aynı vezin ve kâfiyeye sahip olan şiirde genellikle leff ü neşr olmak üzere taksîm ve tensikü's-sıfat gibi sanatlara yer verilmiştir. Şiirin matla beyti memduha hitap ve sıfatlarının sıralanmasıyla oluşturulmuştur:

Elâ ey sâhib-i lutf u 'atâ cûd u hüner-perver
Virür âfâka zâtuñ zîb ü fer ü zînet ü zîver³⁷

Ey lütuf ve iyilik sahibi, cömert ve hüner ehlini kollayıp gözeten, varlığın dünyaya süs, parlaklık, gösteriş ve güzellik verir.

Beyitte ilk mısrada *sahib-i lutf*, *'atâ, cûd ve hüner-perver* şeklindeki dört ifade yer almış ikinci mısrada yine dört unsur; *zîb, fer, zînet ve zîver* kelimeleri söylenerek söz dizimiyle mısralara arasında dörtlü bir paralellik sağlanmıştır.

Leff ü neşr sanatının görüldüğü bir beyit:
Nesîm-i hulk u 'adl u 'ahd u cûduñ gibi hergiz yok
Semen-bûy u melek-hûy u vefâ-cûy u safâ-güster

Ahlakının rüzgârı, adaletin, ahdin ve cömertliğin gibi yasemin kokulu, melek huylu, vefalı, hoşluk veren başka bir şey asla yoktur.

Birinci mısrada *nesîm-i hulk*, *'adl*, *'ahd*, *cûd* kelimeleri zikredilmiş, ikinci mısrada bunlarla ilgili *semen bûy*, *melek hûy*, *vefâ-cûy*, *safâ-güster* kelimeleri verilerek mürettep leff ü neşr sanatı yapılmıştır.

Taksîm sanatının yer aldığı bir beyit:

Ser-i nîzeñle deşneñ tîg-i hûn-rîzüñle gaddâruñ
Biri mâr u biri kejdüm biri cil yâ biri ejder

Bu beyitte de benzer bir yapı söz konusudur: İlk mısrada devlet adamının savaşçı yönüyle ilgili dört unsur *ser-i nîze*, *deşne*, *tîg-i hûn-rîz*, *gaddâr* kelimeleri verilmiş; ikinci mısrada bunlarla ilgili dört unsur *mâr*, *kejdüm*, *cil* ve *ejder* zikredilmiştir. İlk mısradaki dört unsurun ikinci mısrada neye karşılık geldiği "biri" ifadeleriyle taksîm edilmiştir.

Kasîdenin genelinde çâr-ender-çâr terimini karşılayacak şekilde dörtlü bir yapı görülmekle beraber, ilk mısrada dörtten az veya çok unsurun zikredildiği de görülmektedir. Mesela aşağıdaki beyitte, haya, adl, sıdk, cûd ve ihsân olmak üzere beş kavram zikredilmiş, ikinci mısrada bunlarla ilgili olarak dört halifenin ismi anılmıştır. Bu kavramlardan hayâ Hz. Osman'ın; sıdk, Hz. Ebubekir'in; 'adl ise Hz. Ömer'in en belirgin sıfatlarıdır. Ancak bunlar dört halifenin hepsi için de geçerli olabilecek

³⁶ Mehmet Nail Tuman, *Tuñfe-i Nâilî Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Ankara 2001, C. 2, s. 665-666.

³⁷ *Mecmû'a-i Eş'âr*, 18^a.

kavramlardır. Dolayısıyla ilk mısradaki her kavram ikinci mısradaki bütün isimlerle ilişkilendirilebilir. Çâr-ender-çâr'ın sağladığı ahengi yansıtabilmek için birbirine yakın anlamlı cûd ve ihsân'ı birlikte ele alarak şöyle bir tasnîf yapılabilir:

Hayâ vü sıdk u 'adl u cûd u ihsân ile olduñ sen
Ebûbekr ü 'Ömer-mânend ü çün 'Osmân u hem Haydar
Sıdk/Ebubekir; 'adl/Ömer; hayâ/Osmân; cûd u ihsân/Haydar

Kasîdenin metni şu şekildedir:

- 18^a Çâr-Ender-Çâr-ı 'Azmî Efendi Berây-ı Vezîr-i Dilîr-i Şîr-gîr-i Kîşver-güşâ
Vezîr İbnü'l-Vezîr Hasan Paşa Bin Muhammed Paşa
1. Elâ ey şâhib-i luţf u 'atâ cûd u hüner-perver
Virür âfâka zâtuñ zîb ü fer ü zînet ü zîver
  2. Kemâl-i re'y ü fitrâk ü ğam-ı fikr-i daķıķındur
'Aķıllar cüste diller beste cân haste beden lâğar
  3. Nesîm-i hulķ u 'adl u 'ahd u cûduñ gibi hergiz yok
Semen-büy u melek hüy u vefâ-cüy u şafâ-güster
  4. Ser-i nîzeñle deşneñ tîĝ-i hün-rîzüñle ğaddâruñ
Biri mâr u biri kejdüm biri cil yâ biri ejder
  5. Olmaz Hind ü Türk ü Çîn ü Rüm içre saña hemtâ
Ne rây-ârây u hâķân u ne faĝfür u ne ğod kayşer
  6. Vücûd u dest-i cûd u miknet ü zür ile olduñ sen
Tehemten-ten mü'eyyed-yed Sikender-der ğazanfer-fer
  7. Ser ü şâhıla (?)³⁸ deşneyle delen rezm olsa a'dânuñ
Keser tîĝuñ urur ğürzüñ deler tîrûñ yarar hânçer
  8. Olur cenĝ içre tîĝ ü hün-ı haşm u gerd-i hamleñden
Hevâ nîlî zemîn ğül-ĝün kevâķib kûr u gerdün ker

9. Oķuñla kuvvetiñe tĩgüñe bāzūña öykinmez
Dilāverler tevāngerler ‘adū-küşler kemān-keşler
10. Muraşşā‘dur mülemma‘dur müzeyyendür mükemmeldür
Vücūduñla senüñ tĩg ü kalem dīvānıla defter
11. Şalābetde şadākatde seĥāvetde şecā‘atde
Nice benzer saña Rüstemle Behmen Hātem ü Nevder
12. Kef-i cūduñla kadr u fikr ü kahrūñ gibi yoķ hergiz
Güher-baĥş u felek-raĥş u cihān-peymā vü zūr-āver
13. Fu‘āduñda nihāduñda vücūd u taḅ‘-i pāküñde
Ne ĥoşdur imtizāc-ı āb u bād u ĥākile āzer
14. Hayā vü şıdķ u ‘adl u cūd u iĥsān ile olduñ sen
Ebūbekr ü ‘Ömer-mānend ü çün ‘Osmān u hem Hāydar
15. Kuluñ bendeñdür ‘abd u çākerüñdür ĥidmetüñ eyler
Kapuñda Kāhramān u Erdevān u Lenduhā ‘Anter
16. Yüri şarķ üzre mihr-āsā tolanup rub‘-ı meskūnı
Ayaĥuñla güher şaçsun ma‘ādin kān u baĥr u ber
- 18^b
17. Didüm bir şāĥib-i tedbīr merd-i pīr-i dānāya
‘Adāletle şecā‘atle viren kim dehre zīb ü fer
18. Didi ol mürşid-i kāmīl müşīr-i ‘ālim ü fāzıl
Mübārek-fāl u nīk-āmāl u ĥoş-güftār u ĥoş-manzar
19. Hāsan Paşa ki kadr u zāt u kilik ü tĩgile oldur
Felek-zīnet melek-siret kader-ķudret kaza-peyker
20. Zebān u nuķ u la‘iyle dehānı içre olmuşdur
Zülāl u engübīn ü āb-ı ĥayvān u şeker mużmer
21. Nola bu zār u evgār u ĥaķīr ü ĥor u ĥamgīnūñ
Elin alsan devā kılsañ ‘atā itseñ olup rehber

22. Meh ü mihr ü nücüm u şem^f-veş nice çerāguñ var
Yanar tırılmaz gice gündüz virtüp āfāka nūr u fer
23. Benem ol şā^r-i sāhir benem ol mübdî^c ü māhir
Baña ancak Kemāl u Muhteşem Hāfız Hāsan benzer
24. Bulunmaz baña hemtā sec^c ü nazm u neşr ü inşāda
Gerek olsun Ğıyās u Hā^vce vü Hā^vcū gerek Ca^fer
25. Bu kadr u şevket ü ‘izz ü şerefle zātuña olsun
Zemīn qalı vü günlük ebr ü hūr felke felek çāder
26. Seferde hānede tenhāda vü keşretde her yerde
Hudā hādī felek hāfız Hızır rehber melek çāker
27. Du^cā-gūyuñ senā-h^vānuñ medīhūñ muhlışūñ ‘Azmi
El açup hāzret-i Hākka dil ü cāndan du^cā eyler
28. Mühimm-i hīdmet ü ‘ömrūñle cāh u rif^t-içün hep
Felek sā^r melek dā^r güneş hāmī vü meh yāver

1.2. Azerî İbrâhim Çelebî'nin Çâr-ender-çâr Kasidesi:

Bir başka çâr-ender-çâr sahibi de 16. yüzyıl şairlerinden Azerî İbrahim Çelebi (öl. 1585)' dir. *Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* veznindeki şiir Sultan II. Selim vasfında yazılmış 34 beyitlik bir kasidedir. Kasîde beyitleri genel itibarıyla çâr-ender-çâr terimini karşılayacak şekilde dörtlü bir yapıyla teşekkül etmiştir. Fakat birkaç beyitte mısralar arasında ikili ve üçlü eşleştirmeler görülmektedir. Mesela aşağıdaki beyitte üçlü bir paralellik söz konusudur:

Ğıyās-ı dîn ü devlet fahr-ı ümmet şâh-ı deryâ-dil
Meh-i ‘Osmân-hayâ Bû Bekr-haslet Mustafâ-peyker

Ğıyās-ı dîn ü devlet Meh-i ‘Osmân-hayâ
fahr-ı ümmetBû Bekr-haslet

şâh-ı deryâ-dilMustafâ-peyker

Şu beyitte ise ikili bir paralellik görülmektedir:

O şâh-ı âsumân-rif^t at o Behrâm-ı felek-rütbet
O mâh-ı burc-ı emniyyet o hurşîd-i ziyâ-güster

Kasîdenin tam metni şudur:

8^a Kaşîde-i Âzerî Efendi be-nâm-ı Sultân Selîm bin Sultân Süleymân Hân Çâr-ender-çâr

1. Leb-i cân-bağş kıdd u zülf ü rüyuñ ey melek-manzar
Semen-sîmâ vü serv-âsâ vü nesrîn-sây u meh-peyker
2. Zihî hâl ü hat-ı müşgîn ü çeşm ü gamze-i mestüñ
‘Abîr-âmîz ü ‘anber-rîz ü sih-r-engîz ü gâret-ger
3. ‘Îzâr-ı âteşînüñ tîr-i müjgânuñ leb-i la‘lûñ
Cihân-süz u ciger-düz u dil-efrüz u revân-perver
4. Ser-efrâz u dil-ârâ kıd gül-i ter gönce-fem sensin
Ruhuñ lâle şaçıñ sünbül boyun mevzûn u nâzik-ter
5. Söze gelseñ kaçan ey şüh u dil-keş mihr ü meh-‘al‘at
Dehânuñ hoşka lafzuñ dürr lebüñ la‘l ü sözüñ gevher
6. Şorarsañ hâlümü ey şüh-ı cefâ-hü nâzik ü meh-veş
Gözüm pür-hün yaşum mey-gün gönül-mahzûn u ten bî-fer
7. Gam-ı zülfüñ hevâ-yı kıdd ü haddüñ fikr-i la‘lûñle
Olupdur dil perîşân hâl ü zâr ü haste vü mużtar
8. Dilüm mahzûn u şeydâ hâtırum dem-beste bağrum hün
Tenüm zerd ü nizâr olmuş sirişküm sîm ü çehrem zer
9. Komaz dest-i gam u endüh dâmân u girîbânım
Meger lutf u mürüvvet eyleye hâkân-ı Dârâ-der
10. Cem ü Cemşîd-heybet Kahramân-şavlet felek-rütbet
Şeh-i Dârâb-mâhiyyet Nerîmân-rezm ü ceng-âver
11. Melâz-ı halk u maşşûd-ı hâlâyık şeh Selîm ol kim
Felek-rağş u güher-bağş u Süreyyâ-kadr u meh-manzar

12. Şeh-i ‘ālī-medār-ı ‘izz ü rif‘at mihr ü meh-ārā
Cihān-dār u nikū-kār u Cem-āşār u Ferīdün-fer
13. Ğiyāş-ı dīn ü devlet faħr-ı ümmet şāh-ı deryā-dil
Meh-i ‘Osmān-ħayā Bū Bekr-ħaşlet Muşţafā-peyker
14. O şāh-ı āsumān-rif‘at o Behrām-ı felek-rütbet
O mäh-ı burc-ı emniyyet o ħurşīd-i ziyā-güster
15. Enūşirvān-ı ‘ādil ‘adl u dād u luţfına nisbet
Emīrā serverā şāhā olur muhtācdan kem-ter
16. Sikender-taht u tēc u ‘izz ü rif‘at ħüsrevā sensün
Cihān-gır ü cihān-bān u cihān-dār u cihān-perver
17. Olupdur bendeñ efgendeñ nıgeh-bānuñ nıgeh-dāruñ
Hezārān şehriyār u tēc-dār u Ĥüsrev ü Ĥāver
18. Ĥudāvendā emīrā cān u dilden oldı kapuñda
Ķubād u Güstehem KeyĤüsrev ü Dārāb fermān-ber
19. Olanlar bendeñ efgendeñ ħuluñ ħurbānuñ olmuşdur
Felek-ħadr u ħazā-ħudret ħümāyün-fāl nık-ahter
20. Olur gürz ü sinān u nāvek-i tūrūñ revān olsa
Belā der-ser ‘adem mübrim ecel der-pey fenā der-ber
21. OĶur ins ü melek cinn ü perī bu maţla‘-ı pākım
İderler her meh ü her sāl u her dem her zamān ezber
22. Senüñ devründe buldı ey şehensāh-ı zafer-rehber
Letāfet mey şafā meclis şeref sākī feraħ sāĝar
23. Bugün ey kån-ı devlet nazm u nesrüm dürr ü gevherdür
Şafā-engīz ü reng-āmīz ü rāħat-baħş u mevzün-ter
24. Zāħır ü Enverī Selmān u Ĥāfız hem-zebānumdur
Tolupdur şır ü inşām ile her iĶlīm ü her kişver

25. Şadām irdi Şıfāhān u ʿIrāk u Mısr u Bağdāda
Nebāt-ı kand nazmum kilik ü hāmem elde ney şeker
26. Revān-bağş u hayāt-efzā durur ebyāt u eşʿarum
Devāt u hāmem oldı āb-ı hayvān çeşme-i kevser
27. Dilüm kân u derūnum gencdür laʿl ü güher nazmum
Ezelden ʿilm ü hikmet fażl u dāniş bendedür muzmer
28. Kapuñda Āzerī mahzūn u zār u haste vü bīmār
Ümīd-i rahm u şefkat ārzü-yı ʿadl u dād eyler
29. Zülāl-i luṭf u ihsānuñ umar ey şāh-ı deryā-kef
Gözi giryān u bağırı kan teni süzān u hākister
30. Duʿā dürrin şenā gevherlerin diz rişte-i nazma
Dilā her rüz u şeb her vaḫt u sâʿat dökme eşk-i ter
31. Temennā eylerin şāhā o Ferd ü Hayy u Dānādan
Kim oldur Hālīk-ı bahırila berr ü ābıla āzer
- 8^b 32. Zemīn ü āsumānı ʿadl ü dāduñ eylesün rüşen
Saña olsun Hudā yār u muʿīn ü nāşır u yāver
33. Sürür u şādmān u ʿizz ü rifʿat hem-demüñ olsun
Olup şehri ü diyāruñ dāyimā maʿmūr u behr-āver
34. Dün ü gün şādmān ol yaz u kış hātır-şikest olma
Yanuñdan gitmesün sākī vü muṭrib bāde vü sāgar

2. Murabba veya Çâr-ender-çâr Şiirler

Sürurî, *Bahrü'l-Ma'ârif*'te murabba terimini *şol dört mısra'a dirler ki her birinde kâfiye ola hem tülina hem arzına okınur ola* şeklinde tanımlamıştır.³⁹ Veyis Değirmençay da tevşihin bir alt türü olarak değerlendirdiği bu tür şiirleri, "*Tevşihin bir başka türü murabba (mudalla) ya da başka adıyla mutarraftır. Bu, dört beyit veya dört mısraın hem sağdan sola hem de yukarıdan aşağıya okunabilmesidir. Bir başka deyişle yukarıdan aşağıya ve sağdan sola okunduğunda, aynı lafız ve anlamın çıktığı dört mısra ya da dört*

³⁹ Yakup Şafak, *Surûri'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enisü'l-'Uşşâk ile Mukayesesi*, Atatürk Üni., SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991, s. 5.

beyte derler.”⁴⁰ şeklinde açıklamıştır. Değirmençay Radûyânî ve Reşidüddin Vatvat’ın bunu başlı başına ayrı bir sanat olarak adlandırdığını da belirtir.⁴¹

17. yüzyıl şairlerinden Nağzî İran şairlerinden Selman-ı Saveci ve Ehlî-i Şirazî (öl. 1535)’nin muvaşşah masnû kasidelerinin tesiriyle kaleme aldığı iki adet kasîde-i masnû’asında murabbaya da yer vermiştir. Şair, *Kasîde-i Musanna*’ isimli manzumesinde murabbaya karşılık çâr-ender-çâr terimini kullanmıştır. *Rubâ-i çâr-ender-çâr ki her cânibden okunur* şeklindeki bir açıklamayla örneklendirilen şiir şu şekildedir:

Cihânı	kul eyler	sehâvet	‘atâ
Kul eyler	sehâvet	dili	serverâ
Sehâvet	dili	bend ider	dâyimâ
‘Atâ	serverâ	dâyimâ	dil-güşâ ⁴²

Şiir, kasidenin nüshasında dört satır ve dört sütundan oluşan kare şeklindeki bir tablo içerisinde verilmiştir. Bu kompozisyon, *dört içinde dört, dörtlü* manalarına gelen çâr-ender-çâr teriminin görsel bir tanımı gibidir. Manzume soldan sağa nasıl okunuyorsa yukarıdan aşağıya da aynı şekilde okunabilmektedir. Aşağıdaki görsele göre sağdan birinci satır ve sütun birinci mısraı; ikinci satır ve sütun ikinci mısraı; üçüncü satır ve sütun üçüncü mısraı; dördüncü satır ve sütun dördüncü mısraı teşkil eder. Ayrıca şiiri soldan sağa (ilk mısra *dil-güşâ dâyima serverâ ‘atâ* olacak şekilde) ve aşağıdan yukarıya aynı şekilde okumak da mümkün olmaktadır:

عطا	سجود	قول ابر	جهانی
سروا	دلی	سجود	قول ابر
دایما	بند ایدر	دلی	سجود
دکث	دایما	سروا	عطا

“Çâr-ender-çâr” başlığını taşıyan ve aynı şekilde tanzim edilen şairi belirsiz başka bir murabba bir mecmû’ada şu şekilde yer almıştır:

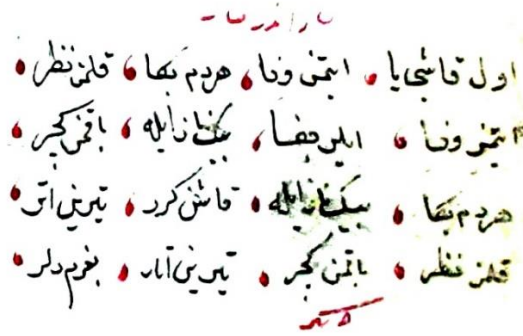
Ol kaçış yâ	itmez vefâ	her dem bana	kılmaz nazar
İtmez vefâ	eyler cefâ	bin nâz ile	bakmaz geçer
Her dem bana	bin nâz ile	kaçış gerer	tîrin atar
Kılmaz nazar	bakmaz geçer	tîrin atar	bağrım deler ⁴³

⁴⁰ Veyis Değirmençay, *Tevşihât*, Erzurum 1998, s. 23.

⁴¹ Değirmençay, *age.*, s. 23.

⁴² Ahmet Topal, *Klasik Türk Şiirinde Kasîde-i Masnû’ a ve Nağzî’ nin Masnû’ Kasideleri*, Erzurum 2017, s. 90.

⁴³ *Mecmû’ a-i Eş’âr ve Fevâ’id*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu, 34 Sü-Tarlan 58, 94^b.

2.1. Murabba (Çâr-ender-çâr) ile Tedvîr Aynı Sanat mı?

Murabba ve çar-ender-çâr olarak adlandırılan bu şiirler edebî sanatları konu alan kaynaklarda daha ziyade tedvîr sanatına örnek olarak gösterilmiştir. Tedvîr sanatı kaynaklarda şu şekilde tanımlanmıştır: *Bir metinde ibareleri tekrar kullanarak, söz dizimi bakımından yeni ifade üretmeye tedvîr denir. Tekrar edilen kelime veya söz birlikleri tef'ileler hâlinindedir. Tedvîrde çoğunlukla dört mefâilün veya dört müstefilün veya iki müstefilün fa'ülün gibi kalıplar tercih edilmiştir. Tedvîr sanatı özellikle divan, semâi, vezn-i aher gibi aruzla yazılmış halk edebiyatı nazım şekillerinde yazılmıştır.*⁴⁴ Kaya Bilgegil, tedvîrin 'aks sanatına bağlı bir söz oyunu olduğunu belirterek "umûmiyetle mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün veya müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün gibi aynı cüz'ün tekrârından meydana gelen vezinlerle yazılmış mısralardaki kelimelerden her biriyle başlamak suretiyle aynı manayı ifade edecek yeni mısralar elde edilerek yapılır" şeklinde tarif etmiş, iki de örnek kaydetmiştir.⁴⁵ Bilgegil mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün vezninde şu şiiri;

Re'is olmuş bizim Behcet gelin alkışlayın sizler
Gelin alkışlayın sizler re'is olmuş bizim Behcet
Bizim Behcet re'is olmuş gelin alkışlayın sizler
Gelin alkışlayın sizler bizim Behcet re'is olmuş

ardından müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün vezninde aşağıdaki şiiri söylemiştir:

Bir partiden bir partiye dönmüş Re'is Bey bak hele
Dönmüş Re'is Bey bak hele bir partiden bir partiye
Bir partiye bir partiden dönmüş Re'is Bey bak hele
Dönmüş Re'is Bey bak hele bir partiden bir partiye⁴⁶

⁴⁴ Dursun Ali Tökel, *Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*, Ankara 2010, s. 304.

⁴⁵ Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul 1989, s. 332.

⁴⁶ Bilgegil, *age.*, s. 333.

Kaynaklarda tedvîr sanatının en meşhur örneği olarak genellikle Yavuz Sultan Selim'e atfedilen aşağıdaki şiir ön plana çıkarılmıştır⁴⁷:

Sanma şâhım	herkesi sen	sâdıkâne	yâr olur
Herkesi sen	dost mu sandın	belki ol	ağyâr olur
Sâdıkâne	belki ol	âlemde	bir dildâr olur
Yâr olur	ağyâr olur	dildâr olur	serdâr olur

Ancak, veznin değiştirilmediği, kelimelerin yerlerinin değiştirilerek belli bir vezne uydurulduğu bu şiirlerde tedvîr kelimesinin çağrıştırdığı şekilde dairesel bir hareketten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Halk edebiyatında vezni âher, satranç gibi adlarla tanımlanan bu tür şiirlerde dikkat çeken dairesel hareketten ziyade dörtlü/dörtgen/kare bir yapıdır. Zaten bu şiirlere satranç denilmesinin sebeplerinden biri de satranç oyunun tahtasındaki şekil gibi sözlerin soldan sağa, yukarıdan aşağıya okunabilecek şekilde dizilmiş olmasıdır.⁴⁸ Nitekim Sivaslı Abdulkadir Gulamî Efendi'nin (öl. 1885), beş bend hâlinde kaleme aldığı murabbanın başlığında "şatranc murabba" şeklinde iki terim de kullanılmıştır. Söz konusu şiirin ilk bendi şu şekildedir:

Hayli demdir	hasretinle	nâtüvânım	rûz u şeb
Hasretinle	cânım erdi	cân-ı men	nezdik-i leb
Nâtüvânım	cân-ı men	bak hâlime	kılma aceb
Rûz u şeb	nezdik-i leb	kılma aceb	cânım benim ⁴⁹

Vezni âher ile ilgili olarak ise Cem Dilçin, bu şiirlerin aruzun *müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün* kalıbıyla ve *murabba* biçiminde yazıldığını söylemektedir⁵⁰. Dolayısıyla, halk edebiyatında satranç ve vezni âher olarak adlandırılan bu şiirlerin klasik Türk edebiyatı terminolojisindeki karşılığının murabba (çâr-ender-çâr) olduğunu söylemek mümkündür.

Tedvîr sanatının en iyi örneklerinin ise aruzdaki dairelere istinaden söylenen şiirler olduğu görülmektedir. Aruzda bahirlerin birbirlerine olan münasebet ve yakınlığını gösteren ve bir daire üzerine yerleştirilen gruplara daire adı verilir.⁵¹ Aruz ilmiyle uğraşanlar, aruz bahirlerini dairelerle gösterirken cüzleri hareke ve sükûnda birbirine uygun olan bahirleri bir dairede toplamışlardır. Bu daire içerisine bir mısraı harfleri bitişirmeden yazmışlar, dairenin dışında hareke ve sükûnu işaretlerle göstermişlerdir. Bu

⁴⁷ Tökel, *age.*, s. 304; Bahir Selçuk vd. *Söz ve Sihir Arasında Edebî Sanatlar*, İstanbul 2015, s. 164-165.

⁴⁸ Doğan Kaya, "Satranç ve Vezni Ahar Üzerine Düşünceler", *Aşık Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 2000, s. 4-5.

⁴⁹ M. Kayahan Özgül, *Osmanlı'nın Hazânında Gazel Dökümü*, Ankara 2006, s. 424.

⁵⁰ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 2004, s. 362

⁵¹ Yakup Şafak, *Aruz Terimleri*, Konya 2003, s. 17. Aruzdaki daireler ve bahirleri için bk. Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1999, s. 135-136, Şafak, *Surûri'nin Bahrü'l-Ma'ârifî ve Enîsü'l-'Uşşâk ile Mukayesesi*, s. 36-42, Ali Şîr Nevâyî, *Mizânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*, haz. Kemal Eraslan, Ankara 1993, s. 22-30.

bölümde harekeli harf için ◦ ; sakin harf için ise ˆ işaretlerini kullanmışlardır.⁵² Mesela tavîl, medîd ve basît bahrinin çıkarıldığı daire-i muhtelife şöyle gösterilmiştir.⁵³

Yukarıda “bahr-ı tavîl-i sâlim” kısmında tefilelerin altındaki satırda birleştirilmeden yazılan ve hemen altında hareke ve sükûnu gösterilen harfler birleştirilince dairenin merkezinde gösterilen şu mısra elde edilir:

Seni özledi cânım ki sensiz karâr itmez

Bu mısra *fe'ülün mefâ'ilün fe'ülün mefâ'ilün* vezninde okunmaktadır. Mısraı, kelimelerinin yerini sırasıyla değiştirerek; medîd-i sâlim ve basît-i sâlim bahirlerinde de okumak mümkündür. Bu bahirlere göre mısra şu şekillerde okunabilmektedir:

Bahr-ı medîd-i sâlim: fâ'ilâtün fâ'ilün fâ'ilâtün fâ'ilün

Özledi cânım ki sensiz karâr itmez seni

Bahr-ı basît-i sâlim: müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün

Cânım ki sensiz karâr itmez seni özledi

Belagat ve aruzla ilgili kitaplarda genellikle aruz eğitimi maksadıyla ve daha çok Farsça beyitlerle gösterilen dayireler Farsça yazılan kasîde-i masnû'aların bazılarında bir sanat olarak kullanılmıştır. Selman-ı Saveci, *Bedâyi'ü'l-Eshâr* adlı masnû' kasidesinde dâyre-i muhtelife, dâyre-i mü'telife, dâyre-i müctelibe, dâyre-i müttefika, dâyre-i müştebihe ve dâyre-i müntezia olmak üzere aruzdaki altı dayireyle de birer mısra söylemiştir. Şairin dayire-i muhtelifeye göre söylediği mısra şu şekildedir⁵⁴:

⁵² Şafak, *Sürûri'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enisü'l-Uşşâk İle Mukayesesi*, s. 35.

⁵³ Ali Cemaleddin, *Arüz-ı Türki*, İstanbul 1290, s. 28; ayrıca bk. Erdem Can Öztürk, *Arüz-ı Türki, İlm-i Kavâfi, Şanâyî-i Şirîyye ve 'İlm-i Bedi'*, BÜ, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2010, s. 67.

⁵⁴ *Esrârü'l-Hurûf (Kaside-i Musanna')*, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu, SA 30, 10^p.

Benim eğer sana karşı isteğim olmazsa acayip olur. مرا گر بتو رغبت نباشد عجب باشد

Mısra bu hâliyle tavîl bahrinde *mefâ'ilün fe'ülün mefâ'ilün fe'ülün* vezninde okunmaktadır. Bu mısraı aynı zamanda medîd bahrinde *fâ'ilâtün fâ'ilün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezninde şu şekilde:

Eğer sana karşı isteğim olmazsa acayip olur benim. گر بتو رغبت نباشد عجب باشد مرا

ve basîd bahrinde *müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün* vezninde aşağıdaki gibi okumak da mümkündür:

Eğer sana karşı isteğim olmazsa acayip olur benim.⁵⁵ باشد مرا گر بتو رغبت نباشد عجب

İranlı bir başka şair Ehlî-i Şirazî de yazdığı üç kasîde-i masnû'ada bu sanata yer vermiştir. Şairin birinci kasidesinde dâyre-i tedvîr üst başlığı altında bir arada verilen örneklerdeki edebî sanat “tedvîr” olarak gösterilmiş; ikinci kasidesinde ise bu sanata “müdevver” denilmiştir.⁵⁶

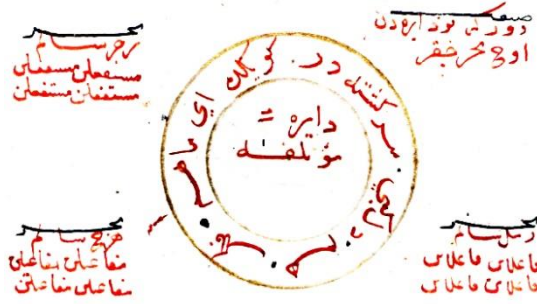
Selman ve Ehlî'nin tesiriyle kaleme aldığı masnû' kasidelerinde Nağzî de tedvîr sanatıyla mısra ve beyitler söylemiştir. Şairin söz konusu tasarruflarından birinde bu uygulama “devr” sanatıyla adlandırılmıştır. Buna göre *müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün* veznindeki aşağıdaki mısraı farklı iki vezinle de okumak mümkündür:

Kûyuñda ey mâhum felek ser-geştedür hem dil gibi
mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün vezninde:
 Felek ser-geştedür hem dil gibi kûyuñda ey mâhum
fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün vezninde
 Dil gibi kûyuñda ey mâhum felek ser-geştedür hem
 Daire kasidenin nüshasında şu şekilde gösterilmiştir⁵⁷:

⁵⁵ Veyis Değirmençay, *Selmân-ı Sâvecî'nin Masnû' Kasîdesi*, Erzurum 1999, s. 29.

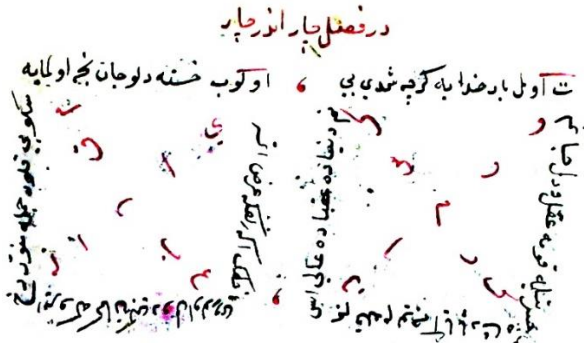
⁵⁶ *Külliyyât-ı Eş'âr-ı Mevlânâ Ehlî-i Şirâzî*, (haz. Hamid Rabbanî), Tahran 1344, kasîde-i evvel, s. 794, kasîde-i düvüm, s. 818. Şairin üçüncü kasidesinde bu uygulama için sanat ismi belirtilmemiştir.

⁵⁷ Topal, *age.*, 71.

3. Dörtgen Biçimli Şekil Arz Eden Çâr-ender-çâr Şiirler:

Bu başlık altında değerlendirilecek olan şiirler yazılış şekli itibarıyla dörtgen bir yapı arz ettikleri için çâr-ender-çâr kelimesinin ihtiva ettiği anlam dairesine dâhil edilmiştir. Ahmed Hamdî'nin, *Teshilü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi* adlı eserinde bu tür şiirler tevşihât içerisinde değerlendirilmiş; *bu tevşih sanatı üzere yapılmış olan bazı eşârı bir ağaç heyetinde nakş edip her dalında bir şiir hasıl olursa ana müşeccer ve eger kuş heyetinde yapıp başı bir türlü, kuyruğu ve kanatları ve cürmü bir türlü okunursa ona mutayyar ve eger her dill'ı bir şiir olmak üzere murabba heyetinde yazmak mümkün olursa ana mudalla veyahut murabba denir* şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁸ Bu açıklamalar, bu şiirleri nitelemek için murabba ile birlikte mudalla teriminin de kullanılabileceğini göstermektedir. Örneklerinde görüleceği üzere bu şiirler istifleri bakımından görsel yönleriyle de dikkat çekmektedir. *Osmanlı'nın Görsel Şiirleri*⁵⁹ başlığı ile müşekkel şiirler üzerine bir inceleme kaleme alan Özer Şenödeyici çalışmasının *Dörtgen Biçimli Görsel Şiirler* başlığı altında birbirinden farklı tekniklerle yazılan bu şiirlerin okunuş biçimlerini tarif etmiş ve tespit ettiği şiirlerin okunuşunu vermiştir. Şenödeyici'nin çalışmasına dâhil ettiği bazı şiirler bir mecmû'ada *der-fasl-ı çâr-ender-çâr* başlığı altında yer almıştır⁶⁰:

⁵⁸ Ahmed Hamdî, *Teshilü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*, Kısım-ı Sâlis: İlm-i Bedâyi', İstanbul 1289, s. 40-41.

⁵⁹ Özer Şenödeyici, *Osmanlı'nın Görsel Şiirleri*, İstanbul 2012.

⁶⁰ *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu, 34 Sü-Tarlan 58, 94^b.

Bir nevi bilmece karakteri arz eden şiirlerden sağdakinin birinci mısraın ilk sözcüğü olan *mürvet* (مروت) ‘in ilk üç harfi (ورم) merkezdeki mimden itibaren sağ üst köşeye doğru yazılmıştır. Sözcüğün son harfi olan te sağ üst kenarın başına yazılmıştır. Bu sözcüğü oluşturan harfler merkezden itibaren sağ üst köşeye doğru takip edilmeli ve harflerin oluşturduğu mürvet (مروت) sözcüğü mısra başına eklenmelidir. Aynı mısraın sonunda ise, sol üst köşeden merkeze uzanan kef (ك), sin (س), ve mim (م) harflerini mısra sonundaki bî-(بی) ibaresine ekleyerek bî-kesem (بيكسم) sözcüğü elde edilir:

Mürvet ol bâr-ı Hudâ’nın gerçi şimdi bî-kesem
Meskenim dünyâda ve ukbâda ‘âlî isterem
Mertebem kadrim yüce eyle eyâ şâh-ı kerem
Merg-i hasretle koma ‘akl u dil ü cânım verem⁶¹

Diğer şiir ise yukarıdaki tarife göre şu şekilde okunabilmektedir:

Râm olup haste dil ü cân nice olmaya ‘iber
Rub⁶-ı meskûnı kılur cümle münevver ruḥ-ı yâr
Râ-yı ebrûña kemân gibi dil olurdu maḡar
Raḡam-ı ḡaṭṭın aña zülfüñe ‘arz itse mâr⁶²

Aşağıdaki şiirde ise merkezde yer alan “Ahmed” “Çelebi” kelimeleri okumaya yardımcı olmaktadır. Kare şeklin üst kenarını oluşturan birinci mısra Ahmed’in ilk harfi elif ve çelebi’nin ilk harfi çe ile başlanarak okunmalıdır (Aç). İkinci mısraa bu kelimelerin ikinci, üçüncü mısraa üçüncü, dördüncü mısraa da dördüncü harfleriyle başlanarak okunmalıdır:

Aç niḡâb-ı ḡüsnüñi ey pāk zāt
Ḥall ola tā kim saña bu müşkilāt
Mübtelâ ‘aşḡuñla cümle kāyināt
Dilile olmaz beyân işbu şifāt⁶³

⁶¹ Şenödeyci, *age.*, s. 131.

⁶² Şiirin farklı bir rivayeti için bk. Şenödeyci, *age.*, s. 134.

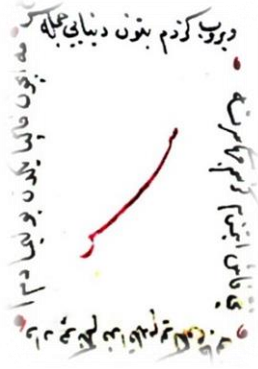
⁶³ Bu şiirin farklı rivayetleri için bk. Şenödeyci, *age.*, s. 108-109.

Bu şiir ise merkezdeki “ser” kelimesi dörtgenin kenarlarını oluşturan mısraların başına ve sonuna getirilerek okunabilmektedir.

Ser virüp gezdüm bütün dünyâyı ser-te-ser
 Sürme içün hâkpâyüñdan bulmadum eser
 Ser ü vâ r çünküm fedâ kıldum yoluñda cân u ser
 Sırrını fâş itmezem gezsem cihânı ser-te-ser

Sonuç

1. Dörtlü, dört içinde dört manalarına gelen çâr-ender-çâr tabiri kelime manasından hareketle birbirinden farklı şiirler için kullanılan bir tabirdir. Bu şiirlerin ortak noktası dörtlü bir yapı veya şekil arz etmeleridir.

2. Çâr-ender-çâr tabirinin yaygın olarak nitelediği şiirler leff ü neşir, taksîm, tensikü's-sifât ve benzeri sanatlarla söylenen ve mısraları arasında genellikle dörtlü paralelliklerin görüldüğü manzumelerdir. Aynı vezin ve kafiye ile kaleme alınan bu şiirlerin İran edebiyatının etkisiyle yazıldığı ve zamanla bir gelenek oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dördü Ahmedî'ye ait olmak üzere on iki örneği tespit edilebilen bu şiirlerden Azmî ve Azerî İbrahim Çelebi'ye ait manzumelerin metinlerine bu çalışmada yer verilmiştir.

3. Çâr-ender-çâr adıyla yazılan diğer şiirler ise halk edebiyatında satranç ve vezni-ı aher; klasik Türk şiirinde ise murabba adıyla bilinen şiirlerdir. Bu şiirler genel tanımıyla

yukarıdan aşağıya ve sağdan sola aynı şekilde; aşağıdan yukarıya ve soldan sağa aynı şekilde okunan şiirlerdir. Çeşitli kaynaklarda bu tarz “tedvîr sanatı” olarak değerlendirilmişse de tedvîr sanatının en güzel örneklerinin aruz dayirelerine göre farklı vezinlerle okunabilen şiirler olduğu düşünülmüştür.

4. Bu başlık altında ele alınan diğer şiirler ise dört mısranın her biri, birer kenar şeklinde tanzim edilen ve bu hâliyle bir dörtgen/kare şekli arz eden manzumelerdir. Bu şiirler kendine özgü okunuş teknikleriyle birer bilmece hüviyeti taşıdığı gibi ortaya koydukları şekil itibarıyla görsel şiir olarak da değerlendirilmiştir.

5. “Çâr-ender-çâr güften” anlamsız, saçma söz söyleme manasına gelen bir ifadedir. İran edebiyatında nakiza türlerinden biri olarak anlamsız şiirler için teznîk, anlamsız nesirler için çâr-ender-çâr terimleri kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde anlamsız şiir örneklerine rastlanmakla birlikte bu şiirler için çâr-ender-çâr başlığının kullanıldığına henüz tesadüf edilmemiştir. Edebiyatımızda derviş meşrebli, davranışları güldürücü, alaycı tuhaf biri olarak tarif edilen Habîbî'nin manasız şiirlerle dolu bir divanının olduğu bildirilmektedir.⁶⁴ Kafiye veznin bulunduğu bu şiirler de sanatlı şiir olarak değerlendirilmiştir. Şimdilik herhangi bir örneği tespit edilememişse de benzer şiirlere çâr-ender-çâr başlığı altında rastlanabileceği ihtimal dahilindedir.

⁶⁴ Tökel, age., s. 312-313; Ali Enver, *Mevlevî Şâirler-Semahâne-i Edeb*, haz. Tahir Hafizoğlu, İstanbul 2010, s. 75-76.

Kaynaklar

- Ahmed Hamdî. *Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*. Kısm-ı Sâlis: İlm-i Bedâyi'. 1289. İstanbul: Terakki Matbaası.
- Ali Cemaleddin. *Arûz-ı Türkî*. 1290. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- Ali Şîr Nevâyî. *Mîzânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. (haz. Kemal Eraslan). 1993. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Handanî Divanı*. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi. Seyfeddin Özege Kitaplığı. nr. 358. *Külliyât-ı Eş'âr-ı Mevlânâ Ehl-i Şîrâzî*. (haz. Hamid Rabbanî). 1344. Tahran.
- Akdoğan, Yaşar. *Ahmedî Divanı*. Ankara: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. e-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> [Erişim Tarihi:17.06.2017].
- Bilgegil, Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Canım, Rıdvan (200). *Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Değirmençay, Veyis (1998). *Tevşîhât*. Erzurum.
- Değirmençay, Veyis (1999). *Selmân-ı Sâvecî'nin Masnû' Kasîdesi Bedâyi'u'l-Eshâr*. Erzurum.
- Dilçin, Cem (2004). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Dilçin, Cem (2007). "Fuzulî'nin Farsça Çâr-ender-çâr Kasîdesi". *Fuzulî'nin Şiiri Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Harmancı, M. Esat. *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ. Divanı*. TCKB. e-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> [Erişim Tarihi:19.06.2017].
- İpekten, Haluk (1999). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Kaya, Doğan (2000). "Satranç ve Vezn-i Ahar Üzerine Düşünceler". *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul. 81-114.
- Kutlar, Fatma Sabiha (2009). "Klasik Türk Edebiyatında Çâr-Ender-Çâr ve Kara Fazlî'nin Kasidesi". *Türkbilig-17*. 92-115.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay.
- Özgül, M. Kayahan (2005). "Figüratif Şiir". *Sonsuzluk ve Bir Gün*. Temmuz-Ağustos-3. 3-10.
- Özgül, M. Kayahan (2006). *Osmanlı'nın Hazânında Gazel Dökümü*. Ankara: Hece Yay.
- Öztekin, Nezahat (1989). "Derzizâde Ulvî Çelebi'nin Çâr-ender-çâr ve Pey-ender-pey Kasideleri". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi-5*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Öztürk, Erdem Can (2010). *Arûz-ı Türkî. İlm-i Kavâfi. Şanâyî'-i Şîriyye ve 'İlm-i Bedî'*. Yozgat: Bozok Üni. SBE. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Steingass F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul.
- Şafak, Yakup (2003). *Aruz Terimleri*. Konya.
- Şafak, Yakup (1991). *Sürûri'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enisü'l-'Uşşâk ile Mukayesesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

- Şefiyun, Said (1390h). “Şi’r-i Bî-mâ’na der-Edebiyât-ı Fârsî ve İngilîsî”. *Nakd-ı Edebî*-15. Güz
- Şenödeyici, Özer (2012). *Osmanlı’nın Görsel Şiirleri*. İstanbul: Kesit Yay.
- Topal, Ahmet (2017). *Klasik Türk Şiirinde Kasîde-i Masnû’a ve Nağzî’nin Masnû’ Kasideleri*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Tökel, Dursun Ali (2010). *Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*. Ankara: Hece Yay.
- Üzgör, Tahir (1991). *Fehîm-i Kadîm. Hayatı. Sanatı. Dîvân’ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Yıldırım, Yusuf (2013). *Osman Şems Efendi. Hayatı. Eserleri ve Dîvânı (Metin-İnceleme-Tahlil)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yılmaz, Sadi (1998). *Kitâbü’t-Ta’bîr (Ta’bîrnâme-i Türkî)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi

PENDNÂME-İ ZA'İFÎ
ZA'İFÎ' S PENDNÂME

TİMUÇİN AYKANAT

Yrd. Doç. Dr., Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi
Assist. Prof. Dr., Hakkari University, Faculty of Education, Department of Social Sciences and Turkish Education
timi_cin@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1643-536X

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.06.2017
Sayfa-*Pages* : 95-112
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3767>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

PENDNÂME-İ ZA'İFÎ
ZA'İFÎ'S PENDNÂME

TİMUÇİN AYKANAT

Öz

Pendnâmeler, didaktik içerikli edebî metin örnekleridir. Gelenekte; bir eğilim olarak manzum ve mensur çokça pendnâme örneği yazılmıştır. Bu pendnâmeler, öğüt tarzlı anlatmalardır. Nasihat eksenli bu anlatmalarda; şair/yazar, muhatabına belirli konularda öğütler verir. Pendnâmeler ağırlıklı; genel ahlak, nasihat, özlü sözler, dinî ve tasavvufî hususlar gibi çeşitli durumlar için yazılmıştır.

Klasik Türk şiirinde hemen her vezinde ve yapıda pendnâme örneğine rastlamak olasıdır; tür/tarzın büyük çoğunluktaki örneği mesnevî nazım biçimiyle kaleme alınmıştır. Buna karşın; bazen bir klasik şair, klasik şiirin yakın durduğu edebiyat dairelerinin nazım biçimlerinden faydalananak pendnâme örneği oluşturabilmiştir. Aruz vezniyle kaleme alınan bu metin örnekleri daha ziyade âşık tarzı ya da tekke tasavvufî şiir geleneğinin metin örneklemelerini yansıtır. Yine de şairin bir divan şairi oluşu ve divan şiirinde müşterek nazım biçimleriyle yazılan şiirlerin varlığı, bu eser örneklerinin de edebiyata kazandırılmasını gerekli kılar.

Bu çerçevede ilk olarak çalışmanın konusu, ikinci olarak eserin biçimsel özelliği, üçüncü olarak metnin içerik incelemesi ve dördüncü olarak da Milli Kütüphane Türkçe Yazmalar Kataloğu 06 Mil Yz A 1819 numarada kayıtlı manzumenin transkripsiyonlu metni ve nesre çevirisi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pendnâme, Türk Şiiri, Za'îfî, Transkripsiyonlu Metin.

Abstract

Pendnames are examples of literary text with didactic content. Traditionally; As a tendency, poetry and poetry are widely written. These pendnâmers are advice-oriented narratives. In these narrative-oriented narratives; The poet / writer gives advice to the subject on certain issues. Pendnames are weighted; General morality, advice, concise remarks, religious and mystical issues.

In almost every vein of classical Turkish poetry and in the structure it is possible to encounter the example of pendnâme; The great majority of the species / genre has been taken in the form of mesnevi verse. Despite that; Sometimes a classical poet could create a pendname example by taking advantage of poetry forms of the literary circles that the classical poetry stands close to. These examples of texts received in the presence of the Aruz vignette reflect the textual sameness of the more or less loved style or the tradition of the dervish Sufi poetry tradition. Nevertheless, the existence of poetry as a divan poet and the poems written in common poetry forms in divan poetry make it necessary for the poetry of these poems to gain literature.

In this frame, the first thing is to work, the second is the formal characteristic of the work, the third is the content examination of the text, and the fourth is the transcription of the transcript and the transcription of the verse recorded in the National Library Turkish Writings Catalog 06 Mil Yz A 1819.

Key Words: Pendnâme, Turkish Poetry, Za'îfî, Transcriptional Text.

Giriş

1. Pendnâme Tür/Tarzı¹

Pend; Farsça bir sözcük olup öğüt anlamında kullanılmaktadır. Pend Farsça sözcüğüne, nâme Farsça eki getirilerek türetilen bu adlandırma, öğüt içerikli şiirlerin genel adıdır. Pendnâme ifadesi, Türk edebiyatında ve sair edebiyat dairelerinde sıklıkla işlenen nasihatnâme tür/tarzındaki şiirlerin ve mensur eserlerin nâm-ı digeridir.

Bu tür/tarzdaki şiirlerin didaktik yönü, onların nasihat içerikli olmalarını sağlamıştır. Sözlükte “bir şey saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek” anlamlarındaki nush kökünden türeyen nasihat kelimesi “başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret” mânalarında kullanılmaktadır.” (Çağrı, 2006: 408-409)

Nasihat eksenli yazılan pendnâmeler, insanları eğitmek ve doğru yola sevk etmek maksadıyla kaleme alınırlar. Bu anlamda nasihatnâme/pendnâmeler; “genelde ahlâkî-didaktik eserlerdir. İslâm toplumları teorik ahlâktan ziyade ahlâkın uygulamasına önem vermişler, dinin emir ve yasakları ile gelenek ve töre ahlâkı içinde yapılması veya yapılmaması gereken davranışları konu alan nasihatnâme türü kitapların telifi doğrultusunda gayret sarfetmişlerdir. Yazarların kendi gözlemleri, bilimsel çalışmaları ve kültürel birikimlerinin yer aldığı bu eserlerde öğüt verilirken âyet ve hadislerden, atasözleri ve vecizelerden yararlanılır, ayrıca muhtelif hikâyeler anlatılıp kıssadan hisse alınması öğütlenir.” (Pala, 2006: 409-410)

Ahlâk eksenli bu eserler, şu şekilde tasnif olunabilir: a) Genel ahlak, b) Siyasetnâmeler, c) Nasihatnâmeler, d) Mev’ıza, e) Ahlaki güzel sözler, f) Fütüvvetnâmeler g) Kâbusnâme çevirileri, h) Kelile ve Dimne çevirileri, ı) Hikâyelerle süslenmiş ahlakî eserler, j) Ahlakî fıkralar ve hikâyeler, k) Atasözleri, l) Türlü eserler. (Levend, 1963: 96) Söz konusu tasnife ek olarak daha pratik bir tasnifin varlığı da dikkati çekmektedir. Bu tasnif, özelde nasihatnâmeleri ilgilendirmektedir. Teklife göre; nasihatnâmeler, “konularına, nazım şekillerine ve telif veya tercüme oluşlarına göre” (Kaplan, 2008: 2) irdelenebilir. Söz konusu tasniflerin mevcudiyetine karşılık, ayrıştırılan bu unsurların benzer konuları işleyebileceği de ayrı bir durumdur. (Çınar, 2014: 86)

“Nasihatnâmelerde, din ve millî kültürün değerleri bir bütünlük içinde verilir. Âyet ve hadisleri atasözleri takip eder. Bu eserler, aynı zamanda yazıldıkları çevrenin de içtimai ve ahlakî durumu hakkında bilgi veren kaynaklar durumundadır.” (Yıldız, 2015: <http://akmb.gov.tr/E.T: 26. 10. 2016-s.102>) Bazen bazı şair/yazarlar; kendi çocuklarına nasihatnâme yazarak umuma da ilham olurlar. (Kaplan, 2012: 72)

Pendnâmeler; aklî değerlere hitap ettiği kadar, ruhsal durumları da etkiler. Pendnâmelerde; insanoğlunun, ruhsal ve psikolojik yapısının yanında, kişilik durumları ve mutlu olmasının yolları da irdelenir. (Karaçoşkun, b.y.y.: 12)

¹ Pendnâmeler, çoğunlukla müstakil eserler olarak kaleme alınan edebî türlerdir. Bazen bu edebî tür, manzum ya da mensur metin parçaları şeklinde didaktizm sağlayabilmektedir. Bu anlamda; ilgili unsur tarz, hüviyeti kazanmaktadır.

“Nasihatnâme/pendnâme kaleme almak klasik Türk edebiyatında güçlü bir gelenektir. Şairler dinî, tasavvufî ve ahlaki muhtevada nasihatnâmeler telif ederken hacimli metinlerde ağırlıklı olarak mesnevî nazım şekli; daha kısa metinlerde ise kaside, gazel, musammât, kıta ve rubaî gibi diğer nazım şekillerini tercih etmişlerdir.” (Yeniterzi, 2013: 425)

Klasik Türk şiiri, müştereklik noktasında âşık tarzı şiir geleneği ve tekke tasavvufî şiirlerle benzerlik gösterebilmektedir. Bu durumda çok defa; şair bir divan şairi olmasına karşın, şiirlerin işlendiği nazım biçimleri, farklı bir geleneğin ögesi olabilmektedir. Klasik şiirdeki tasnife karşılık; benzeri geleneklerde işlenen nasihatnâme tasnifleri de dikkat çekicidir. Daha ziyade konu ağırlıklı yapılan bu sınıflandırmalarda, müstakillik dışında gelenekteki genel teamüle benzerlik mevcuttur. Yaşayış, davranış, gönül, kişilik ve söz eksensli yapılan bu tasnife insani değerler ön plandadır. (Kaya, 2000: 267-282)

2. Za'îfi'nin Biyografisi

Türk edebiyatında, Za'îfi mahlaslı altı şaire rastlanmaktadır. Alanyazında yer edinen Za'îfi mahlaslı şairler şunlardır:

Za'îfi, “Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başlarında hayatta idi. Hakkındaki tek bilgi budur.” (Aksoyak, 2015: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Za'îfi, Akbaba İmamı Şeyh Mehmed Za'îfi Efendi, “Asıl adı Mehmed'dir. İstanbul'da Akbaba'da doğdu. Akbaba imamı Hafız Mustafa Efendi namında birinin oğludur. Babasından eğitim gördü. Hafız oldu. Babasının vefatı üzerine Akbaba imamı tayin edildi. Şeyh Hoca Seyyid Abid Çelebi Mescidi mahallesinde mahalle imamlığı ve civarındaki mektepte öğretmenlik yaptı. Celveti şeyhi Bursalı Üftadezâde İbrahim Sâdık Efendi'ye bağlandı. Onun şiirlerini besteledi. Akbaba'da medfundur. 1115/1703-04 yılında vefat etti (Kurnaz 2001:2/570/2421). Musiki yanında hatla da uğraştı. Za'îfi mahlasıyla şiirler yazdı.(Arslan, 2010; Müstakîm-zade Süleymân Sa'de'd-din, 2000-1928; Öztuna, 2006; (Aksoyak, 2014: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Za'îfi, Mehmed, “Kastamonuludur. Asıl adı Mehmed olup Hacızâde lakabıyla tanınmaktadır. Latîfi tezkiresinde şairle olan dostluğundan bahsettiğine göre Za'îfi 953/1546'da hayatta idi. Bilginler zümresinden olup onların da dindarlarından ve tasavvufa yönelenlerindendir. Danişmentliği bırakıp Nakşibendî tarikatına girdi. Zekî, iyi huylu biriydi. Latîfi'nin yakın dostudur. Latîfi, “Ağzından kötü bir söz çıkmamıştır diye yemin etsem yalan söylemiş olmam” demektedir. Latîfi, tezkiresini Za'îfi'nin ısrar ve teşvikleri ile kaleme almış, eserin sebeb-i telifindeki sual ve cevap ile bahs ve hitâb bölümlerini Za'îfi'yle istişare ederek yazmıştır.” (Akbayar, 1996; Canım, 2000; İpekten, 1988; İsen, 1994-1999; Kılıç, 2010; Kurnaz ve Tatçı, 2001; Kılıç, 2013: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Za'îfi, Mehmed, Gelibolulu Za'îfi, “Za'îfi'nin asıl adı Mehmed'dir. Geliboluludur. II. Murâd (sal. 1402-1451) devri şairlerindendir. Rumca ve Slavca bilen Za'îfi, sultanın istişare meclislerinde yer aldı, onunla gazalara katıldı. Pehlivan'a (2008: 598) göre bu durum, Za'îfi'nin Rumeli hadiselerini iyi bildiğinin ve belki de casus olarak hizmet verdiğinin bir delilidir. Kendisinden “monla, mevlânâ” gibi ifadelerle söz edilen

şair, marifet ve kemal sahibi, hakikat ehli biriydi. Onun tespit edilen tek eseri, *Gazavât-ı Sultân Murâd ibn Muhammed Han* adlı mesnevî şeklindeki Türkçe gazavât-nâmesidir. Manzumenin “Millî Kütüphane 03 Gedik 18349”da kayıtlı tek nüshası eksiktir. Hasan ibn İlyâs el-Amasî tarafından 864/1459-60-866/1461-62 yılları arasında istinsah edilmiştir. 2566 beyit uzunluğundaki metnin vezni “mefâ’îlün mefâ’îlün fe’ûlün”dür. Bu mesnevî, Anadolu sahasında kaleme alındığı bilinen ilk gazavât-nâmedir ve II. Murâd devri hakkında önemli bir tarih kaynağı niteliğindedir. II. Murâd’ın gazalarının tasvir edildiği *Gazavât-ı Sultân Murâd ibn Muhammed Han*; II. Murâd’ın sağlığında yazılması, Za’îfi’nin de meclisinde bulunacak kadar sultanın yakınında yaşaması, seferlerine katılması ve birçok olayı bizzat kendi gözlemlerine dayanarak anlatması bakımından da dikkat çekicidir. Eser üzerinde bir doktora tezi yapılmıştır (Sarı, 1994). Sehî Bey (İsen, 1998: 125), şairin tasavvufla ilgili bir *Risâle* kaleme aldığı kaydetmişse de henüz bu metnin nüshası tespit edilememiştir. Okunmaya değer, hoş ve latif şiirler kaleme alan Za’îfi’nin gazavâtı döneminde beğenilmiş, aynı türün örneklerinden üstün tutulmuştur (İsen, 1994: 125-126). Sade Türkçesi ve anlatımıyla mesnevî şairi olmaktan çok bir halk hikâyecisi olduğunu düşündüren Za’îfi, eseriyle klasik Türk edebiyatında XV. asrın ikinci yarısında yaygınlaşan yerleşme temayülüne öncülük eden sanatçılardandır.” (Şentürk vd., 2011: 268) (Yıldırım, 2014: <http://www.turkedebiyatisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Za’îfi, Pîr Muhammed, XVI. yüzyıl şairi olması muhtemel olan Pir Muammer Za’îfi, “Kratovalıdır, meşhur Hacı Evranos sülalesindedir. Ataları sipahidir, kendisi de sipahilikten hoşlandığı ve güçlü kuvvetli bir çocuk olduğu hâlde babası gibi ilim yolunu seçer. Üsküp, Edirne, Bursa’da, ayrıca İstanbul’da Sahn-ı Seman Medresesi’nde Zenbilli Ali Efendi’den kelâm, sarf, nahv, adâb, hikmet, mantık, fıkıh, usul, tefsir, hadis, bedî’ ve beyan ilimleri okur. Yedi yıl mülazımlık yapar, ardından Yenice Vardar’a yirmi akçelik bir medreseye müderris olarak gönderilir. Burada iki yıl müderrislik yaptıktan sonra Kanûnî ile Bağdat seferine çıkmak üzere İstanbul’a çağrılır. Sefere çıkarken babasından kalan 30.000 akçelik mirastan 7.000’ini yanına alır, kalanını Molla Sinan adlı birisinin sözüyle kumaşa yatırır. Bir Cuma günü kumaşları sandıklara koyup kapıları kilitleyip Ayasofya’ya Cuma namazına giderler. Namaz kılarırken birisi evinin soyulduğunu haber verir. Kitapları dışında herşey gitmiştir. Bir ahabından Molla Sinan’ın refah içinde yaşadığını, bir ev yaptırdığını öğrenir. Hayatının sıkıntı içinde geçtiğini eserlerinden de anlamak mümkündür. Yardım gördüğü en önemli kişiler Sofu Mehmed ve Pîri Mehmed Paşalardır. Âşık Çelebi’ye göre müderrislik görevinden son azledildiği yer İznik’tir.

Tezkirelere göre gazelleri sade, nazmı sağlam olan Za’îfi’nin manzum ve mensur on beş eseri vardır.” (Büyükkaracı Yılmaz, 2013: <http://www.turkedebiyatisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Za’îfi, Za’îfi Efendi, Anteplidir. Arif Hikmet, Za’îfi’nin müfessir olduğunu kaydetmiştir. Kaynaklarda Za’îfi ile ilgili başka bir bilgi yoktur. (Çınarcı, 2007; Kurnaz ve Tatçı, 2001; Gönel, 2015: <http://www.turkedebiyatisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>)

Yazıya konu olan manzumenin, Kanûnî Sultan Süleyman Han saltanatında hayatta olan Za’îfi mahlaslı şaire ait olduğu öngörülmektedir.

1. Manzumenin İncelenmesi

1.1. Nüsha Tavsifi

Eser, Millî Kütüphane Türkçe Yazmalar Katologunda kayıtlıdır. Arşiv numarası, 06 Mil Yz A 1819'dur. İçerisinde 69 dörtlükten oluşan aruz vezniyle kaleme alınmış bir pendnâme mevcuttur.

Başı:	Hak'a şükr idelüm her bâr Yaratdı sûret-i insân Kim oldur fâ'il-i muhtâr Anun emrindedür eşyâ
Sonu:	Benüm fi'lüm ana lâyıık Degildür bilürüm bayık Velî O'dur sana lâyıık İdesin 'afv ile gufrân
Eser Sonu:	Temme'l-kitâb bi-'avni'llahi'l-vehhâb Zahriye ve hâtimedede başkaca kayıt yoktur.
Ölçüler (Dış-İç)	: 210x147-150x82 mm.
Yaprak	: 1 ^b -6 ^a
Satır	: 15
Yazı Türü	: Harekeli Nesih
Kâğıt Türü	: Harf filigranlı
Cilt	: Ciltsiz ve çokça rutubet lekeli.
Mühür ve Özel İmleçler	: Yok.

1.2. Manzumenin Biçim ve İçerik Özellikleri

1.2.1. Manzumenin Biçim Özellikleri

1.2.1.1. Nazım Biçimi

Pendnâme-i Za'îfi, âşık edebiyatı nazım biçimlerinden koşma ile kaleme alınmıştır. Manzume, Allah'a şükür ve yakarma ile başlar. Manzumenin devam ede gelen kısımlarında kâmil insan olma ve doğru yolda bulunma öğretisi işlenir. Manzume, dua ve yakarıyla son bulur. Toplamda 69 dörtlük+6 dizeden oluşan manzume dinî tasavvufi bir öğretisi şiiirdir.

1.2.1.2. Vezni

Za'îfi, manzumesini, mefâ'îlün/mefâ'îlün kısa kalıbıyla yazmıştır. Bu vezin, kısa oluşu nedeniyle özellikle mesnevi nazım biçiminde ve âşık tarzı şiir geleneği ile pendnâme yazımında en çok kullanılan kalıplardandır. Manzumenin bütünü bu vezinde yazılmış, bir iki aksama dışında manzumede vezin kusuru görülmemiştir.

1.2.1.3. Kafiye ve Redif

Manzume, bir koşma olması dolayısıyla koşma nazım biçiminin aaab/cccb/dddb... uyak örgüsüyle oluşturulmuştur. Kafiyelenişte, herhangi bir kusur bulunmamaktadır. Redifler de bu anlamda hece seviyesindedir.

Kimi dâ'im şekâvetde   a
Gice gündüz dalâletde   a
Olur yevm-i kıyâmetde   a
Olısdur rehi hüsrân   b

Dörtlüklere göre manzumede yarım, tam ve zengin kafiyenin tamamı mevcuttur.

1.3. Manzumenin İçerik Özellikleri

1.3.1. Dil ve Üslup Özellikleri

Manzume, dinî içerikli bir şiirdir. Buna karşın manzumede geçen Arapça ve Farsça sözcüklerin sayısı çok değildir. Manzumenin çok akıcı bir dili vardır. Manzume çok sade bir üslupla kaleme alınmıştır. Manzumede iktibas sanatının da pek yoğun olmayışı, dil ve üslubun sadeliğini tesis etmiştir.

1.3.2. İçerik Özellikleri

Manzume, 69 dörtlükten oluşan bir koşmadır. Manzumede; insan, cennet-cehennem, günah-sevap, vahdet, insan olmanın yolları gibi hususlara değinilmiştir. Bir yakarı ile başlayan manzume; öğütlerin sıralanmasının ardından dua ile son bulur.

2. Metin ve Türkiye Türkçesi

1^b

[Pend-nâme-i Zâ'ifi]
Mefâ'îlün/Mefâ'îlün

1	Hağ'a şükr idelüm her bâr Yaratdı şüret-i insân Kim oldur fâ' il-i muhtâr Anuñ emrindedür eşyâ	<i>İnsan suretini yarattığı için, her zaman; Hakk'a şükredelim. Her şey, O'nun emrinde olduğundan; en seçkin yapıcı O'dur.</i>
2	Düzen oldur kamu resmi O'dur ihyâ iden cismi Gerekdür kim anuñ ismi Kamu dilde ola destân	<i>Bütün resimleri düzen O'dur. Cismi yaşatan O'dur. O'nun ismi, bütün dillerde destan olsa gerektir.</i>
3	Cihâni eyleyen pür²-nür Kamuyu eyleyen ma' mür O durur yağduran yağmur Bitüren bâğ ile büstân	<i>Cihanı nurlandıran, herkesi mamur eden, yağmuru yağdıran, bağ ile bostanı büyüten O'dur.</i>
4	Çün evvelde düzen Oldur Kamu ismi yazan Oldur Girü soñra bozan Oldur	<i>Önceden tertip eden O olduğu için, bütün isimleri yazan O'dur. Geri sonra bozan O'dur. İnan, mümin isen inan.</i>

² Sözcük "vav" ile kaydedilmiştir.

- İnan mü 'mîn iseñ inan
- 5 Nazar kılsañ uşüline
Bu işlerde huşüline
Şalât eyle resüline
Getürdi âyet-i Qurân
- 6 Budur lâyıq olan cāna
Gerek kim yolına yana
Kamu cin ü insāna³
Getürdi âyet-i Qurân
- 2^a 7 Hevāda gezmegil her dem
Kulağın tüt baña bir dem
Saña bir bir beyān idem
Nedür gör âyet-i Qurân
- 8 Hakk'a her dem ' ibâdet kıl
Bu nefsiñe siyâset kıl
Gice gündüz riyâzet kıl
Bulasın sen dañi rızvān
- 9 Hazer eyle melâhiden
Elüni çek menâhiden
Yanup derd-i ilâhiden
Ola bu ciğerin biryān
- 10 Her işde emrini gözle
Yürekde ' aşkıñı gizle
Resülün⁴ izini izle
Kim oldur cânıña cānān
- 11 Şağın dünyāya aldanma
Saña bākī olur şanma
' Adüdur dost olur şanma
Dişin biler saña her ān
- 12 İçüp ğaflet şarābını
İçüp de olmağil sekrān
Eger ğāfil iseñ bugün
Tefekkür kıl bunuñ soñın⁵
- 13 Giyüp şālī ' abasını
Harīr bürür kabasını
Döküp cümle libasını
Gidiser şoñucu üryān⁶
- Bu işlerdeki belirmesine ve yönetimine baksan,
Kuran ayeti getirdi, resulüne salâvat getir.*
- Yoluna yanmak, cana layık olandır. Bütün
insanlar ve cinlere Kuran ayetlerini getirdi.*
- Sürekli arzu peşinde dolanma. Bir an için bana
kulak ver. Kuran ayetlerinin ne olduğunu, sana
bir bir açıklayayım.*
- Hakk'a her an ibadet kıl, bu nefsinle muhasebe et,
gece gündüz riyazet kıl, sen de cenneti bulasın.*
- Oyun ve eğlenceden sakın. Yasak olan şeylerden
elini çek. Yanarak ilahî söyledirdi, bu ciğerin
büryan olsun.*
- Her işte emrini gözle, yürekte aşkıñı gizle,
resulün izini izle, O canına sevgilidir.*
- Sakın dünyaya aldanma, senin için ebedi olur
sanma. Düşmandır dost olur sanma. Sana her an,
dişini biler.*
- Gaflet şarabını içerek, sarhoş olma. Bugün
aldanmış isen; bunun sonunu düşün.*
- Şal ve abasını giyerek; cübbesini, ipekten bürür.
Bütün elbiselerini dökerek, sonunda çıplak
gidecektir.*

³ Vezin bozuk.⁴ İkinci hece, "ötre" yerine "üstün" ile harekelenmiştir.⁵ Şiirin genel kafiye düzeniyle uyumsuzdur.

- 2^b 14 Bu hâlet bir ‘aceb hâldür
Şanursın zehrini baldur
Ni‘ meti semm-i kıtıldür
Olisardur içdügi kan⁷
- 15 Cihândan almağil lezzet
Şakın kim eyleme rağbet
Bu dünyâ kâfire cennet
Olubdur mü ‘mîne zindân⁸
- 16 Hiç kişi zevk-ı ‘işretde⁹
Olur mı dâr-ı miñnetde
Ne yatarsın bu ğafletde
Geçüp giden yürür kervân
- 17 Gel imdi çıkmadan serden
Seçegör hayrını serden
Geç imdi her hevâlardan
Nice bir fiş ile tuğyân
- 18 Hevâya oluben tâbi‘
Gel itme ‘ömrünü zâyi‘
Bu hâle olmağil kıni‘
Yüce tüt himmetün ey cân
- 19 Hârâma hiç el uzatma
Keserlerse dil uzatma
İliñ ‘aybını gözetme
Kamu kendünde bil noqşân¹⁰
- 3^a 20 Sür imdi anuñ esmâsın
Taleb eyle müsemmasın
Bulasın tâ mu‘ammâsın
Ola zâhir nice pinhân¹¹
- 21 Hârâma tütma kıulağın
Öğüt gözle solıñ sağın
- Bu durum, şaşılacak bir durumdur. Zehrini bal sanırsın. Nîmeti, katil bir zehirdir. İçtiği kan olacaktır.*
- Cihandan lezzet alma. Sakın rağbet eyleme. Bu dünya, kâfire cennet; mümine zindan olmuştur.*
- Eğlence meclisinin zevkinde bulunan kişi, hiç sıkıntı evinde olur mu? Bu gâflette ne yatarsın. Geçip giden kervan yürümektedir.*
- Baştan çıkmadan şimdi gel. Hayrını, serden seçegör. Ne kadar azgınlık ve günah varsa; şimdi bütün boş şeylerden geç.*
- Boş şeylere tabi olarak, gel ömrünü zayi etme. Ey can! Bu hâle teslim olma; çabani, yüksek tut.*
- Harama hiç el uzatma, keserlerse dil uzatma. Başkasının ayıbını gözetme, eksikliği hep kendinde bil.*
- Şimdi; O’nun isimlerini an. İsmine uygun olanı iste. Muammasına dek bulasın. Nice gizlilik, belirgin olsun.*
- Haram sözleri işitme. Soluna, sağına öğüt al. Azın çoğun sorusu var. Onu, şimdi sen de bilirsin.*

⁶ 12 ve 13. dörtlükler arasında “İmâret gösterür bugün/Velî sonı ölüm viren” dizeleri yer almaktadır. Şiirin yapılanması dolayısıyla bu iki dize çıkarılarak burada kaydedildi.

⁷ Bu dörtlükte bildirme hâl ekleri, “esre” olarak harekelenmiştir. Şiirin genel dilsel formu göz önüne alınarak; söz konusu ekler, “ötre” esasına göre okundu. Dizede yer alan “içdügi” sözcüğü net olmadığı gibi yanlış kaydedilmiş olabilir. Anlamdan hareketle böylece okundu.

⁸ 14. ve 15. Dörtlükler arasında; “Bunun hergiz safâsı yok/Kamu kavli olur yalan” dizeleri yer almaktadır. Şiirin yapılanması dolayısıyla bu iki dize çıkarılarak burada kaydedildi.

⁹ Dizenin vezni bozuk.

¹⁰ 18. ve 19. dörtlükler arasında; “Ayağın bağlagil zinhâr/Hârâma olmasun seyâr” dizeleri kayıtlıdır. Şiirin yapılanması dolayısıyla bu iki dize çıkarılarak buraya kaydedildi.

¹¹ 19. ve 20. dörtlükler arasında “Zikir it hâ ile kâfi/Gice gündüz oku Kurân” dizeleri kayıtlıdır. Şiirin yapılanması dolayısıyla bu iki dize çıkarılarak buraya kaydedildi.

- Su'âli var azın çoğın
Bilürsin hüd anı el-ân
- 22 Olayım der iseñ şüfi
Kıl imdi kalbünü şâfi
Hüdâ'dan eyleyüp havfi
Her emrine uzat gerdân
- 23 Çü Haqq'dan havf idüp tağlar
Bögürüp dâ'imâ ağlar
Başında gör şular çağlar
Akarlar şaşd idüp 'ummân
- 24 Aña 'âşık olan kişi
Virür çün yolına başı
Gözünden dök yire yaşı
Dökülür nitekim bārân
- 25 Yolunda nefse şaşd eyle
Belâlar gelse şabr eyle
Aña her demde şükr eyle
Naşib itdi saña imân
- 26 Sevinme gel ögerlerse
Yerinme gel yererlerse
Du'â eyle dögerlerse
Dögene olmağil düşmân
- 27 Nazar kıl soñuna işiñ
Akıtdurma gözünü yaşın
Tuta vir taşına başıñ
Eger atar ise nādân
- 3^b 28 Bu halkın hâline bakma
Bu kıl ü kâline bakma
Cihânda [hiç] gönül yıkma
Elünden gelse it şādân
- 29 Şağın kimseye bakma hor
Sen epsem ol yerinde tur
Temâşâ eyleyüp bir gör
Bu 'âlem halkını ey cân
- 30 Kimi delü kimi uşlu
Kimi güler kimi yaşlu
Kimişin şalbidür paslu
Kimişin toptolu 'irfân¹²
- Sofu olayım dersen; şimdi kalbini arınık kıl.
Allah'tan korkarak, her emrine boynunu uzat.*
- Dağlar, Hak'tan korktukları için; sürekli böğürüp
ağlarlar. Başında çağlayan sular, okyanusa
kastedip akarlar.*
- O'na âşık olan kişi, yoluna başını verir.
Gözünden, yere yaş dökülür. Yağmur gibi
dökülür.*
- Yolunda, nefse kastet. Belalar gelse sabret. Sana
iman nasip ettiği için; O'na her an şükret.*
- Gel, överlerse sevinme. Yererlerse, yerinme.
Döverlerse, dua et. Dövene düşman olma.*
- İşin sonuna bak. Gözünün yaşını akıtma. Bilgisiz
biri, taş atarsa; başını, taşına tutuver.*
- Bu halkın hâline bakma, bu dedikodusuna bakma.
Cihanda hiç gönül yıkma, elinden gelse mutlu et.*
- Ey can! Sakın kimseye hor bakma. Sessiz olup
yerinde dur. Bu âlem halkını, izleyerek bir gör.*
- Kimi deli, kimi akıllı; kimi güler, kimi yaşlı,
kimişinin kalbi paslı; kimisi, irfân doludur.*

¹² "İrfân" sözcüğü, yanlış hareketlenmiştir.

- 31 Kimi cāhil kimi ʿālim
Kimi ʿādil kimi zālīm
Kimi şāyim kimi kıyīm
Kimi cāyiʿ kimi şeʿnān
- Kimi cahil, kimi ālim; kimi ādil, kimi zalim; kimi oruçlu, kimi ayakta; kimi aç, kimi düşman.*
- 32 Kimi aḥmak kimi ʿāqıl
Kimi nākış kimi kāmīl
Kimi ʿilmi ile ʿāmil
Kimi ġāfil kimi yakżān
- Kimi ahmak, kimi akıllı; kimi eksik, kimi tamam; kimisi ilmi ile amel eden, kimisi aldanmış, kimisi uyanık.*
- 33 Kimi şūfi kimi ʿāşık
Kimi kāzib kimi şādık
Kimi işler Ḥaḳʿa lāyık
Kimisiñ işidür tuġyān
- Kimi sofu, kimi âşık; kimi yalan, kimi doğru; kimi Hakkʿa layık işler, kimisinin işi, günahtır.*
- 34 Kimi[si] incidür ḥalkı
Ururlar Ḥaḳḳ ire belki
Şanasın bu fenā mülki
Aña işmarladı sulṭān
- Kimisi, halkı incitir. Belki Hak, gelir diye beklerler. Sultan; bu geçici mülkü, ona ısmarladı sanırsın.*
- 4^a 35 Kiminüñ dilleri tatlu
Kimi odsuz kimi odlu
Kimisiñ sözleri uşlu
Kimi insān kimi ḥayvān
- Kiminin dilleri tatlı; kimi ateşli, kimi ateşsiz. Kimisinin sözleri, dahice; kimi insan, kimi hayvan.*
- 36 Kimi il ʿaybını gözler
Dir ardınca ʿayblu sözler
Kimi setr eyleyüp gizler
Kimi ḥalka ider bühtān
- Kimi, başkalarının ayıplarını gözler. Arkasından ayıp sözler söyler. Kimisi, örtterek gizler. Kimi, halka iftira eder.*
- 37 Kimi āḥ[ı]retin sevmiş
Kimi dünyasını kovmuş
Kimi gönlin Ḥaḳʿa vermiş
Yolında cān idüp ḳurbān
- Kimi, ahretini sevmiş. Kimi, dünyasını kovmuş. Kimisi, yolunda canını kurban ederek; gönlünü, Hakkʿa vermiş.*
- 38 Kimi dāʿim şeḳāvetde
Gice gündüz zalāletde
Olur yevm-i kıyāmetde
Olisardur rehi ḥüsran
- Kimisi, sürekli şikayette; gece gündüz sapkınlıkta; kıyamet günü, yolu hüsrān olacaktır.*
- 39 Bu ḥalkuñ her biri bir işde
Kimi ayakda kimi başda
Kimide giceler düşde
Kimi bende kimi sulṭān¹³
- Bu halkın, her biri bir işte. Kimi, ayakta; kimi, başta. Kimi, geceleri düşte; kimi, köle; kimi sultan.*
- 40 Çü bildüñ ḥalkuñ aḥvālin
Ḳamunuñ ḳavl-i efʿāliñ
- Bütün herkesin fiillerini ve sözünü ve halkın durumunu bildiğinden; görünen ya da*

¹³ İlk iki dizenin vezni aksamaktadır. Ayrıca; 38. ve 39. dörtlükler arasında “Kimi dāʿim saʿādetde/Olisardur katı ferhān” dizeleri kayıtlıdır. Şiirin yapılanması gereği çıkarılarak burada verildi.

- Sever her birisi hâlin
Eger zâhir eger pinhân
- 41 Günâhuña nedâmet kıl
Bu nefsiñe siyâset kıl
Düni günü selâmet kıl
Hevâdan vurmasun elvân
- 42 Ele girmiş iken fırsat
İdegör dün ü gün gayret
Ölüm gelür saña elbet
Geçer 'ömrün döner devrân
- 43 Kâni bunda gelen cânlar
Kâmusı var diğere cânlar
Şu nazîk beslenen cânlar
Türâba oldılar yeksân
- 44 Kâmu taht anı fevt anı
Bilürsün öldüler kâni
İşitmedün mi sen anı
Ki külli men 'aleyhâ fân¹⁴
- 45 Cihânda kim geliserdür
Kâmusı hep öliserdür
Kâra yirde olısardur
Aña toprak döşek yorgan
- 46 Cihâni var mı hiç tutmuş
Gelenler heb yine gitmiş
Bugün nevbet saña gelmiş
Yıraqlan göçüñe ey cân
- 47 Ki bir gün saña da va' de
Yitüben olasın sen de
Koyup heb gidesin sen de
Ne kim var mâl-i mülk evşân
- 48 Çü 'Azrâil şuna cânâ
Tutuşuben yürek yana
Hemân kaşd ide imâna
O demde gelüben şeytân
- 49 Ecel ol dem irecegin
Kâra yire girecegin
Bu cânuñı virecegin
Ola yolda işüñ imân
- görünmeyen her bir hâlini severler.*
- Günahına pişman ol. Bu nefsiñe, siyaset kıl. Dününü, gününü kurtar. Boş işler, renklilik vermesin.*
- Fırsat ele geçmişken, gece gündüz gayret et. Sana, ölüm elbette gelir. Ömrün geçer, devran döner.*
- Buraya gelen canlar, diğer bütün canlar nerede? Şu nazik beslenen canlar, toprakla bir oldular.*
- Bütün tahtlar, ölenler nerde? Hani, öldüler neredeler? Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır sözünü işitmedin mi?*
- Cihana kim gelirse; bütün hepsi, ölecektir. Ona; kara yerde, toprak döşek, yorgan olacaktır.*
- Ey can! Cihani, hiç tutmuş var mı? Gelenler, hep yine gitmiş. Bugün; nöbet, sana gelmiş. Göçün için hazırlan.*
- Bir gün; sana da vade gelip, sen de yiteceksin. Mal, mülk, sevgili her ne varsa bırakıp sen de gideceksin.*
- Azrail, cana (el) sununca; yürek, tutuşarak yanar. O an; şeytan gelerek, ansızın imana kasteder.*
- Ecel, o an gelince; kara yere gireceksin. Bu canını, vereceksin. Yolda, dostun iman olsun.*

¹⁴ Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Rahman Suresi, (55/26).

- 5^a 50 Eger îmân ile rıhlet
Giderseñ bulasñ cennet
İmânsuz gidecek elbet
Olisardur yirüñ nîrân
- 51 Gel ol günü dañı aña
Gele münker nekir saña
Göricek qalısañ aña
Yuların heybetin ey cân
- 52 ‘Aceb bulasın ol günde
Su’âl olcağın anda
Şaşar mısñ cevâbında
Veyâhüd ola mı âsân
- 53 Su’âline cevâb sende
Virürsen bunlara sen de
Senüñ kabrünü içi anda
Olisar ravza-i cinân
- 54 Viremezseñ cevâbını
Mu‘azzab ideler seni
Çekesiñ kabır ‘azâbını
Kılasıñ hâşre dek giryân
- 55 Ölenler çün[ki] dirile
Hisâb yirine derile
Ne kim etdiyse şorla
Eger hay[ı]r eger ‘işyân¹⁵
- 56 Nice gâfil olan şaşa
‘Aķ[ı]l yâr olmaya başa
Kimi başın ura taşa
Olup işlerine pişmân
- 5^b 57 Nicesine ‘azâb ola
Nicesine ‘itâb ola
Kanı ince hisâb ola
Ciğerler olisar biryân
- 58 Kişi ni’tdi bulisardur
Başına heb geliserdür
Hem anda kurulu serdür
‘Ameller tartağa mîzân
- 59 Uçuben biytiler gele¹⁶
Kimi şağa kimi şola
- Eğer, imanla göçersen; gidip, cenneti bulacaksın.
Elbette, imansız gidersen; yerin, ateşler olacaktır.*
- Ey can! Gel, o günü de anla. Münker, Nekir sana
gelecektir. (Onları) görünce yuların, heybetin
kalacaktır.*
- Sual olacağın o günde, şaşıracaksın. Yanıtında
şaşar mısın? Veya kolay mı olur?*
- Sorularına yanıt sende, bunlara cevap verirsen;
orada senin kabrinin içi, cennet bahçesi olacaktır.*
- Yanıtını veremezsen; seni, azaba uğratırlar. Kabir
azabını çekersin. Dirilene kadar ağlarsın.*
- Ölenler, dirilince; hesap yerinde toplanır. İsyân ya
da hayır, kim ne ettiyse sorulur.*
- Aldanmış nicesi, şaşırır. Akıl, başa dost olmaz.
Kimisi, işlerine pişman olarak; başını, taşa vurur.*
- Çoklarına azap olur. Çoklarına azarlama olur.
Çok ince bir hesap olur. Ciğerler, büryan
olacaktır.*
- Kişi, ne ettiğini bulacaktır. Hepsî, başına
gelecektir. Mizan, amelleri tartmak için orada
kurulu bir divandır.*
- Uçarak melekler gelir. Kimisi sağda kimisi
soldadır. Çokları, mutlu olup güler. Çokları,*

¹⁵ 54. ve 55. dörtlükler arasında “Çü İsrâfîl ura sûrı/Kab[i]rden kopasın giri” dizeleri kayıtlıdır. Şiirin yapısı gereği, bu dizeler çıkarılarak burada verildi.

¹⁶ Vezin bozuk.

- Nice şād[i] ola güle
Niceler olsar giryān
- 60** Niceler görmeye zahmet
Buları ğarķ ide rahmet
Anlara eyleye hîdmet¹⁷
Gelüp vildān ile ğilmān
- 61** Cināna gireler müştāk
Bula ma' şūķını ' uşşāk
Cehennemde ķala tesbāk
Düni ğün ideler eğān
- 62** Yanup nār-ı cehennemde
Düni ğün olalar ğamda
Meded kim ide ol demde
Çü ğaşm itdi ulu sulţān
- 63** Bularuñ hālini bu dil
Degil şerĥ eylemek ķābil
Bunlaruñ zahmeti zā' il
Hiç anda olmaya bir ān¹⁸
- 64** İlahî bize ğışm etme
Bizi ' āşilere ķatma
Cehennem odına yakma
Eyā Ğannān ü yā Mennān
- 65** Şular kim cennet içinde
Şafā vü ' işret içinde
Ķalalar cennet içinde
İdeler cenneti seyrān
- 66** Gönülde ķalmaya ğamlar
Sürilen ' aşķ ile demler
Demine irmeye demler
Zihî devlet zihî iĥsān
- 67** Cemāle çün olalar tuş
Olalar hāllerine ğuş
İçüp vuşlat şarābın müş
Şafādan olalar sekrān
- 68** İlahî ' izzetüñ ğaķķı
Naşib it bize bu zevķi
Cemāliyle bulup zevķi
Olalar mest ile ğayrān
- ağlayacaktır.*
- Çokları, zahmet görmeyecektir. Bunlar, rahmete daleceklerdir. Vildan ile ğılman, gelerek; onlara, hizmet edeceklerdir.*
- Cennete, şevkli bir şekilde girerek; âşıklar, sevgililerini bulacaktır. Cehennemde kalan ateş parçaları, gece gündüz inlerler.*
- Cehennem ateşinde yanarak, gece gündüz kederde olurlar. O zamanda; haşmetmiş ulu sultan, imdat etsin.*
- Bu gönül, bunların hâlini şerh edemez. Bunların bütün zaman dilimleri, zahmetleri boşadır.*
- Ey Allah 'ım! Bize ğışmetme. Bizi, isyankârlara katma. Ey rahmeti ve ihsanı bol olan! Bizi, cehennem ateşine yakma.*
- Şu cennet içinde olanlar, eğlence ve safa içinde, cennette kalarak, cenneti izlerler.*
- Aşķ ile geçirilen zamanlar aşķına, gönülde gamlar kalmasın. Zamanına ulaşmaz zamanlar, ne güzel devlet ne güzel ihsan.*
- Cemale hayran olarak; hâlleri, hoş olsun. Kavuşma şarabından içerek; eğlenceden sarhoş olsunlar.*
- Ey Allah 'ım! Şerefının hakkı için; bize, bu zevki nasip et. Cemalinle zevk bularak; kendinden geçmiş ve şaşkın olsunlar.*

¹⁷ Vezin bozuk.¹⁸ 3. ve 4. dizelerin vezni bozuk.

69 Benüm fi' lüm aña lâyıķ
Degildür bilürüm bayıķ
Velî O'dur saña lâyıķ
İdesin 'afv ile ğufrān

*Benim fiilimin O'na layık olmadığımı bilirim.
Fakat O, sana layıktır. Bağışlayıp, merhamet
edesin.*

Temme'l-kitāb bi-'avni 'llahi'l-vehhāb/*Çokça ihsan eden Allah'ın yardımıyla kitap bitti.*

Sonuç

Pendnâme/nasihatnâmeler; müstakil birer eser olarak yazıldığında bir edebî türü, manzum ya da mensur parçalar hâlinde yazıldığında bir edebî tarzı karşılayabilir. Didaktik tarzda kaleme alınan bu manzume ya da eserler, çokça farklı nazım şekliyle örneklenmiştir. Bazen benzer kültür ve geleneklerin nazım şekillerinden yararlanarak şiir oluşturan divan şairlerinin daha sade bir üslup ve akıcı bir dille öğütlerini paylaştıkları da olmuştur. Bu çalışma ile pendnâmeler yeniden gündeme gelirken Za'îfi nâm-ı şaire ait bir manzum örnek edebiyata kazandırılıyor.

Kaynaklar

- Akbayar, Nuri-Seyit Ali Kahraman (hzl.) (1996). *Sicill-i Osmânî, Mehmed Süreyya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aksoyak, İsmail Hakkı (2015). “Za’îfi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Aksoyak, İsmail Hakkı (2014). “Za’îfi, Akbaba İmamı Şeyh Mehmed Zaîfi Efendi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer. (2006). *Kuran-ı Kerim Meali*. (12. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Arslan, Mehmet (hzl.) (2010). *Tayyarzade Atâ Osmanlı Saray Tarihi Ata Tarihi -Tarih-i Enderûn*. İstanbul: Kitapevi Yay.
- Büyükkarcı YILMAZ, Fatma (2013). “Za’îfi Pîr Muhammed”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Canım, Rıdvan (hzl.) (2000). *Latîfi, Tezkiretü’ş-Şuarâ ve Tabsıratü’n-Nuzemâ*. Ankara: AKM Yayınları.
- Çağrıncı, Mustafa (2006). “Nasihat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32. s. 409.
- Çınar, Bekir (2014). “Mantıkî’nin Nasihatnâme’si”. *TÜBAR*, C. 35. s. 85-98.
- Çınarcı, M. Nuri (hzl.) (2007). *Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyin Tezkiretü’ş-Şu’ârâsı ve Transkripsiyonlu Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Gönel, Hüseyin (2015). “Za’îfi, Za’îfi Efendi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- İpekten, Haluk vd. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: KB Yay.
- İsen, Mustafa (hzl.) (1994). *Alî, Künhü’l-ahbâr’ın Tezkire Kısmı*. Ankara: AKM Yayınları.
- İsen, Mustafa (hzl.) (1998). *Sehî Bey Tezkiresi Heşt-Behişt*. Ankara: Akçağ Yay.
- İsen, Mustafa (hzl.) (1999). *Latîfi Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yay.
- İsen, Mustafa (2013). “Za’îfi, Mehmed”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Kaplan, Mahmut (1998). *Hayriyye-i Nâbi*. Ankara: AKMB Yayınları
- Kaplan, Mahmut (2012). “Diyarbakırlı Emîri ve Nasihat-nâmesi”
- Karacoşkun, Mustafa Doğan (2012). “Şark-İslâm Klasîği Pendnâme’ye Göre Kişilik Tipleri ve Mutluluk Yolları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. C. 12, S. 1, s. 7-29.
- Kaya, Doğan (2000). *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul.
- Kılıç, Filiz (2010). *Klasik Türk Edebiyatının Peşinden*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kılıç, Filiz (2013). “Za’îfi, Mehmed”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Kurnaz, Cemal, Tatçı, Mustafa (hzl.) (2001). *Mehmed Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. C.2. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Levend, Ağâh Sırrı (1963). “Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. s. 89-115.
- Müstakîm-zâde Süleymân Sa’de’d-dîn (1928). *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Müstakîm-zâde Süleymân Sa’de’d-dîn (2000). *Mecelletü’n-Nisâb fi’n-Nisbi ve’l-Künâ ve’l-Elkâb*. (Tıpkı Basım) Ankara: KB Yayınları.
- Öztüna, Yılmaz (2006). *Türk Musikisi*. C.2. Ankara: Orient Yayınları

- Pala, İskender (2006). “Nasihatnâme”.*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32, s. 410.
- Sarı, Mehmet (1994).*Gelibolulu Za’îfi Muhammed Gazavât-ı Sultan Murad Han İnceleme-Metin-Sözlük (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Şentürk, Ahmet Atillâ - Kartal, Ahmet (2011).*Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yeniterzi, Emine (2013). “Nasihat-nâme-i Safî”.*Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*.10. s. 425-446.
- Yıldırım, İsmail (2014). “Za’îfi, Mehmed, Gelibolulu Za’îfi”.*Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Yıldız, Âlim (2015). “Şemseddin Sivasî’nin Bilinmeyen Bir Eseri: Pendnâme”.<http://akmb.gov.tr/E.T: 26. 10. 2016. s. 101-112>.
- <http://www.turkedebiyatiiisimlersozlugu.com/E.T: 26. 10. 2016>.

NECATİ BEG DİVANI'NDA UYKU KAVRAMININ
KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME
EXAMINING THE USE OF SLEEP CONCEPT
ON THE DIVAN OF NECATİ BEG

MEHMET ÖZDEMİR

Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Assist. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter.
dr.mehmetozdemir14@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2879-655X

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.08.2017
Sayfa-*Pages* : 113-138
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3793>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

**NECATİ BEG DİVANI'NDA UYKU KAVRAMININ
KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME**
EXAMINING THE USE OF SLEEP CONCEPT
ON THE DIVAN OF NECATİ BEG

MEHMET ÖZDEMİR

Öz

Fizyolojik bir durum olup insanların dinlenmesini, büyümesini ve gelişmesini sağlayan uyku, kültürümüzde çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Türk destanlarında tehlikeye davetiye çıkaran bir durum ve bir yiğidin büyüüp güçlenmesini sağlayan hâl olarak karşımıza çıkan uyku, mitolojik anlamda metafizik âlemlerle bağlantı kurmanın bir yoludur. İnsan uyuduğunda semboller âlemine geçiş yapar ve bazı kimseler rüyalar vasıtasıyla gelecek hakkında çeşitli çıkarımlarda bulunur. Gelenek bağlamında düşünüldüğünde ise uyku, küçük ölümdür veya ölümün kardeşidir. Bu sebeple dilimizde ölüm uykusu, ecel uykusu, ebedî uyku, feragat uykusu gibi ölüm-uyku ilişkisini ifade eden sözlere rastlamak mümkündür. Bundan başka günlük hayatta karşılaşılan çeşitli durumları ifade etmek için de uykudan faydalanılmıştır. Dalgınlık sebebiyle ortaya çıkan uyuşukluk için gaflet uykusu, çabuk uyanılabilen uykuyu anlatan tavşan uykusu, kolay kolay uyanılamayan uyku için taş uykusu gibi birleşik sözler kullanılmaktadır. Klasik edebiyat şairleri de hargüş uykusu, hâb-ı bârân, hâb-ı nâz, seher uykusu gibi tamlamalar veya tamlamaların Türkçe karşılıklarını şiirlerinde sık sık kullanmışlardır. Öyle ki bu çalışmanın konusunu oluşturan Necati Beg Divanı'nda uykuya ilgili kavramların geçtiği beyit sayısı 45'tir. Bu kadar farklı kullanımıyla kültürümüzde önemli bir yere sahip olmasına rağmen klasik edebiyat çalışmaları arasında uykuya ilgili herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla kısmen de olsa uykunun anlam çerçevesini belirleyebilmek düşüncesiyle bu çalışmada, Necati Beg Divanı'nda uykunun kullanım özellikleri üzerinde durularak elde edilen veriler tasnif edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik edebiyat, Necati Beg Divanı, uyku, uyku türleri.

Abstract

Sleep, which is a physiological concept ensuring that humans relax, grow and develop, has been used in various styles in our culture. Sleep emerges before us as a situation that invites danger and ensures the growth and development of a valiant one in our culture, and is a way of establishing connection with metaphysical realm in mythological terms. When humans sleep, they enter the world of symbols, and make deductions about the future through dreams. When sleep is considered in terms of traditions, it is the "small death" or the "sister of death". For this reason, it is possible to see several statements on the relation between sleep-death like "sleep of death, sleep of ending, eternal sleep and sleep of sacrifices. In addition to this, sleep has been made use of to mean several situations in daily life. The term "wool-gathering" is used for the sleep that emerges due to absentmindedness; the term "catnap", is used for a sleep that is easy to wake up; the term "stone sleep" is used. The poets of classical literature also used several definitions like wool-gathering, sleep of the rain, hâb-ı nâz or the Turkish counterparts of these terms in their poems. In the Divan of Necati Beg, which is the subject of this study, the number of the verses in which sleep and related concepts are mentioned is 45. Although it has an important place in our culture with such a wide usage, no studies were encountered among the classical literature works. For this reason, the sleep concept used in the Necati Beg Divanı has been investigated to determine the frame of the sleep in the literature has been dealt with; the data obtained will be classified and analyzed.

Key Words: Classical Literature, Necati Beg Divanı, Sleep, Sleep Types.

Giriş

Fizyolojik bir durum olan uyku, vücudun bazı organlarının ve özellikle beş duyu organının görevlerini belirli bir süre için tam anlamıyla yerine getirememesidir. Yani uyku esnasında göz herhangi bir nesneyi görmez, kulak sesleri duymaz, burun koklamaz, dil bir tadı algılamaz ve deri bir uyarıcıyı hissedemez. Fakat beş duyu organının kendilerine ait hisleri tamamen kaybetmesi de söz konusu değildir. Çünkü herhangi bir duyuya hitap eden bir uyarıcı ortaya çıktığında duyu organı uyarıcıyı algılar ve uyku durumu da ortadan kalkar. Mesela göz, güçlü bir ışığa, kulak yeterli derecede bir sese, burun herhangi bir kokuya maruz bırakıldığında uyuyan kişinin uyandığı görülür (Çiğerlioğlu, 2014_a: 44-45; Çiğerlioğlu, 2014_b: 369). Buna göre uyku hâli, belirli bir süre için duyu organlarının algılama yeteneklerinin kısmen kaybolması olarak ifade edilebilir.

Türk destanlarında uykuya ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre uyku, ya tehlikeye davetiye çıkaran bir durumdur ya da bir yiğidin büyümesi için gerekli bir hâldir. Oğuz'un başına gelen tehlikelerin uykudan kaynaklandığı ifade edilir. Bunun yanı sıra yiğitlerin uyuyarak çabucak büyüdükleri ve güç kazandıkları destanlarda geçer (Ögel, 2014, C. II: 742-743). Mitolojik bağlamda uyku, ruhlarla ilişkiye girmek ve semboller âlemine geçiş için bir vasıttır. Yani uyku, rüya vasıtasıyla gelecekte olacaklarla ilgili haber alma yoludur. Gelenek bağlamında uyku, bir tür ölüm olarak görülür ve Dede Korkut Kitabı'na göre de "küçük ölüm" şeklinde tanımlanır (Beydili, 2005: 582-585). Uyku ile ölüm arasında ilişki kuran bir başka ifade de hadis olduğu belirtilen "Uyku ölümün kardeşidir." sözüdür (Olgun, 1975:C.13- 789). Zümer suresinin kırk ikinci ayetinde "Allah canları ölümlerini alır, ölmeyeni de uykusunda alır. Ölümüne hükmettiğini tutar ve diğerini belli bir süreye kadar salıverir. Şüphesiz bunda iyice düşünen bir toplum için elbette deliller vardır." (39/ Zümer 42) ifadesiyle uykunun ölüm gibi olduğu bildirilmektedir. Beydavî'nin tefsirine göre canla bedenın alakasının kesilmesi bütünen veya zahirendir. Bütünen olursa ölüm anıdır (Ölümüne hükmettiğini canı tutar ve salıvermez.) ve canla bedenın alakası tamamen kesilir. Zahiren olursa uyku hâline karşılık gelir (Diğerini belli bir süreye kadar salıverir.). Yani Hak tarafından tayin edilen vakit gelinceye kadar can bedene geri döndürülür (Beydavî, 2011: 484-485).

Türkçe sözlükte uyku, "Dış uyaranlara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yitdiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu; çevrede olup bitenin farkında olmama, gaflet, aymazlık; doğada görülen sükûnet durumu; gerçeği görmeme, aymazlık." (Türkçe Sözlük, 2011: 2429) şeklinde tanımlanmaktadır. Sözlükte yapılan bu tanımın ilk kısmı uykunun fizyolojik özelliklerini yansıtır. Doğal bir süreç olan uyku vasıtasıyla memeli canlılarda enerji korunur, sinir sisteminin gelişim ve onarımı sağlanır (Şahin-Aşçıoğlu, 2013: 94). Böylece uyuyan kişide fiziksel dinlenme gerçekleşir, çocuklarda büyüme meydana gelir, vücuttaki dokular yenilenir, bedenın yaşlanma sürecine direnç kazanması sağlanır (Algın-Akdağ-Erdinç, 2016: 30). Sonraki tanımlar ise uykunun fizyolojik anlamından hareketle ortaya çıkan mecazi anlamlarını karşılar. Bundan başka Türkçe Sözlük'te ebedî uyku, gaflet uykusu, kuş uykusu, öğle uykusu, yaz uykusu, kış uykusu, tavşan uykusu ... gibi birleşik sözler vasıtasıyla kültürümüzde yer alan uyku türleri tanımlanmaktadır. Sözlüklerde birleşik sözler, atasözü, deyim ve birleşik fiiller vasıtasıyla çeşitli anlamları verilen "uyku"nun anlam dünyası üzerine, halk edebiyatı alanında yapılan iki çalışma (Okumuş, 1992, 33-34;

Duvarcı, 2012, 495-512) dışında herhangi bir araştırmanın olmaması dikkat çekicidir¹. Dolayısıyla klasik Türk edebiyatı metinlerinde söz konusu kavramın, kısmen de olsa anlam çerçevesini belirleyebilmek düşüncesi çalışmamızın temeli olmuştur. Bunun için on beşinci yüzyılın önemli şairlerinden olan Necati Beg'in Divanı taranmış ve elde edilen veriler, "uyku" kavramının kullanım özellikleri göz önünde bulundurulularak bir sınıflandırma dâhilinde verilmiştir.

1. Hâb (Uyku)

Necati Beg Divanı'nda "uyku" kavramı genel itibarıyla âşık ve sevgili düşünce alanlarıyla ilgili olacak şekilde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra dünyanın güzelliklerine aldanmak, bir silah olarak kılıç vasıtasıyla düzensizliklerin ortadan kaldırılması, hırsız ve hırsızlık da uyku ile ilişkilendirilmiştir. Bu münasebetle *Hâb (Uyku)* başlığında değerlendirilecek beyitler *âşık-uyku ilişkisi*, *sevgili-uyku ilişkisi*, *uykunun diğer kullanımları* alt başlıklarıyla ele alınacaktır.

A. Âşık-Uyku İlişkisi

Âşık gece vakti sürekli olarak sevgilisini düşündüğü için kederlenir (Pala, 2013: 422). İnsan gece yatağına yattığında zihin düşüncelerle meşgulse kolay kolay uykuya dalamaz. Çünkü "*Huzur dolu bir uykunun anahtarı huzur dolu bir zihindir.*" (Emet, 2013:13) Klasik Türk edebiyatında âşığın zihni her zaman olduğu gibi geceleyin de sevgili ve onun unsurlarının hayaliyle meşguldür. Sevgilinin hayali göz önünden gitmesin diye âşığın uyuması mümkün değildir, hatta uyku onun en büyük düşmanıdır.

*Hayâl-i çeşm-i fettânı uyandı gözün aç miskîn
Necâtî âşık bu yolda büyük düşman uykudur*

(Tarlan, 1992: 235)

Nesre Çeviri: Ey miskin Necâtî, sevgilinin fettan gözünün hayali uyandı, (sen de) gözünü aç, çünkü uyku âşık için bu yolda büyük düşmandır.

Âşığın zihnini en çok meşgul eden konu aşk ve sevgilidir. Aşk oduna düşen kimse kendinden geçerek ne yaptığını bilmez bir hâle düşer, yemeden içmeden kesilir, çevresindeki her şeyden ve herkesten uzaklaşarak sadece sevdiğine odaklanır, sevgiliden başka hiçbir şeyi düşünemez duruma gelir. İşte bu sebeplerle gününün her saatini sevgiliyi düşünerek geçirir ve uyku ve dinlenme vakti olan gece bile sevgilisini düşünmekten gözlerine uyku girmez. Artık âşık için uyku haramdır.

¹ Klasik Türk edebiyatında rüya kavramı üzerine yapılmış çalışmalar vardır. Fakat bu çalışmalarda uyku ve uykunun anlam dünyası üzerine pek bir bilgiye rastlanmamıştır. Rüya üzerine yapılan ve rüyadan bahseden birkaç çalışmayı burada zikredebiliriz: Edhem Pertev Paşa, 476/1; Özgül, 1989; Zavotçu, 2007; Yeşilyurt, 2011; Altun, 2011; Avşar, 2016.

*Ol gözü mestâneye uydun Necâtî yürü var
Geceler tâ subha dek olsun harâm uyhu sana*

(Tarlan, 1992: 155)

*Nesre Çeviri: Ey Necâtî, mademki o mahmur gözlü sevgiliye uydun
(bağlandın), yürü var, geceler sabaha kadar uyku sana haram olsun.*

“Sana” redifli iki farklı gazelden alınan bu beyitlerde âşık için uykunun haram olması ele alınır. Haram kelimesi aşağıdaki beyitte helal kavramıyla zıtlık ilişkisi içinde düşünülmüştür. Dinî bir kavram olan haram, bir delil vasıtasıyla yapılması yasaklanan fiildir. Helal bunun tersi olarak yapılması, yenilip içilmesi serbest olan şeydir (Karagöz-Karaman vd., 2015: 231, 251). Klasik Türk edebiyatında âşığın uyuması, gülmesi, yâr ile sohbet etmesi, eğlenmesi, sevgiliye kavuşması haramdır. Bunun yanı sıra aşk ateşine yanması, ayrılık acısıyla ağlayıp inlemesi, sevgiliden gelen her türlü cevri ü cefayı çekmesi helaldir. Aşağıdaki beyitte de âşık için aşk ateşinde yanmak helal, uyumak haramdır.

*Ey gönül ‘aşk oduna yanmak sana oldu helâl
V’ey gözüüm mihrinde ol mâhın harâm uyhu sana*

(Tarlan, 1992: 156)

*Nesre Çeviri: Ey gönül, aşk ateşine yanmak sana helaldir ve ey gözüüm, o
mahın (ay yüzünün) muhabbetinde sana uyku haramdır.*

Âşık, sevgilinin saçını düşünmekten dolayı da uyuyamaz. Çünkü sevgilinin saçını âşığın başını döndürmüş ve onu kendinden geçirmiştir. Gece yalnız başına kaldığı için kalbindeki bu ıstırap tahammül edilemez bir hâle gelir. Seher vakti yapılan duaların kabul edileceği inancından hareketle de âşık, sabaha kadar uyumayıp sabah vakti bir *âh* çeker (Onay, 2000: 76).

*Zülfü sevdâsında sergerdân olan dîvâneler
Uyumasın subh olunca âh-ı şebgîr eylesin*

(Tarlan, 1992: 340)

*Nesre Çeviri: Saçının sevdasıyla başı dönmüş (sersem, şaşkın) divaneler
uyumasın, gece boyu (sabaha kadar) ah çeksin.*

Aslında gece vakti havanın kararması, insanın dikkatini dağıtan seslerin azalması, genel itibarıyla gündüzün çalışmaya gecenin dinlenmeye ayrılması gibi sebeplerden dolayı insanın uyuyabilmesi için en uygun zamandır. Fakat sevgilinin gece gibi siyah olan saçları âşığın zihnini meşgul ettiği için uykuya engel teşkil eder. Bu beyitte gece ile sevgilinin saçını renk ilişkisi içindedir. Buna göre geceler karanlık olması münasebetiyle uyku uyumayı kolaylaştırır, yani gece yarılıarı uykuya yardımcıdır². Sevgilinin saçını da gece gibi siyah

² Bu beyitte geçen “yarı yardım” ifadesinin “ayırarak, bölmek, ikiye bölmek” anlamı da gözden uzak tutulmamalıdır (Köktekin, 2009: 34). Çünkü beyit, saç telinin ikiye bölünmesi (yarılması) veya bağlanması yoluyla büyü yapıldığını düşündürmektedir.

olmasına rağmen bunun tam tersi bir etki yapar ve âşığın uyumasını engeller. Bunun yanı sıra klasik Türk edebiyatında sevgilinin ortalığa fitne yayan ve insanları dinden çıkararak saçı küfür ve kâfir olarak değerlendirilir. Dolayısıyla sevgilinin küfür ve kâfir olarak değerlendirilen saçı ile Müslüman kavramı arasında da bir zıtlık söz konusudur. Böylece sevgilinin saçının bir kılı bile Müslümanların uykusunu kaçırıp onları küfre düşürür.

*Geceler uykuya yarı yardım iken zülfünün
Bir kılında bağlıdır yüz bin Müselmân uykusu*

(Tarlan, 1992: 426)

*Nesre Çeviri 1: (Ey sevgili) geceler uykuya yarı yarıya yardımcı iken yüz
binlerce Müslüman uykusu zülfünün bir kılına bağlıdır.*

Necati, bir diğer beytinde zihninin düşüncelerle dolu olmasından dolayı uyuyamadığını ifade eder. Her ne kadar beyitte zihnini hangi düşüncelerin meşgul ettiğini söylemese de beytin ikinci dizesindeki bahtsızlığından hareketle bu düşüncelerin sevgiliye ait olduğu anlaşılabilir. Çünkü âşığın zihni, sevgili ve sevgilinin unsurlarıyla (saç, göz, kirpik...) meşguldür.

*Halvet-serây-ı fikrete cem' oluban havâss
Bahtımdan özge etmez idi bir kimesne hâb*

(Tarlan, 1992: 53)

*Nesre Çeviri: Duygular, zihnimin halvet yerinde toplanınca bahtımdan
başka uyuyan kimse kalmaz.*

Sevgiliye duyduğu hasretten dolayı sürekli ağladığı ve geceler boyunca uyuyamadığı için âşığın gözleri hastadır. Şair, aşağıdaki beyitte hasta gözlerinin sıhate kavuştuğundan bahseder. Âşığın gözlerinin sıhate kavuşması ya ihsanı sayesinde sevgiliyi görmesiyle ya da sevgilinin hayalinin gözünde canlanmasıyla ilişkili olmalıdır. Âşığın sevgiliyi görmesi düşük bir ihtimal olduğuna göre, burada gözlerin sıhate kavuşmasını sağlayan durum, sevgilinin hayalini gören gözlerin sıhhat bulması olarak düşünülebilir. Sevgilinin hayali göz önüne geldikten sonra da âşığın uyku uyuması mümkün değildir. Bu beyit için bir diğer bakış açısı da gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü klasik Türk edebiyatında çeşm-i bîmârın(1) terkiibini hem sevgilinin hasta ve baygın bakan gözleri hem de âşığın kendine “sen” diye hitap etmesi münasebetiyle senin çeşm-i bîmârın olarak düşünmek mümkündür. Bu düşünceden hareketle çeşm-i bîmârın gördü ifadesi anlam bakımından hem kendinden önceki hem de sonraki ifadeye bağlanabilecek şekilde söylendiği için bu ifade de sihr-i helal sanatının varlığından söz edilebilir. Buna göre âşık öncelikle sevgilinin hasta ve baygın bakan gözlerini görür, bu vesileyle de âşığın ayrılık hasretiyle ağlamaktan ve sevgilinin yolunu gözlemekten hasta düşen gözleri sıhhatine kavuşur. Fakat şimdi de uykuya hasrettir.

*Çok şükürler ki çeşm-i bîmârın
Gördü sıhhat yüzünü hâb özler*

(Tarlan, 1992: 194)

*Nesre Çeviri 1: (Ey âşık) şükürler olsun ki hasta gözleri(n) sıhhatine kavuştu
da artık uykuyu özler.*

*Nesre Çeviri 2: (Gözlerim) senin hasta ve baygın bakan gözlerini gördüğü
için şükürler olsun, (böylece) hasta gözlerim sıhhat yüzü gördü, (fakat şimdi
de) uykuya hasret kaldı.*

Sevgiliyi rüyada görmek âşık için bulunmaz bir nimettir. Fakat rüya görmek için önce uyumak gereklidir. Zihnin sevgilinin hayaliyle meşgul olması münasebetiyle âşığın uyuması mümkün olmaz ve aşağıda verilen birinci beyitte ifade edildiği gibi, uyku da görmek istediği düş de âşığın gözünden uçar gider.

*Seni düşümde görem derdi Necâtî lîkin
Düş de gözünde uçar şimdi anun hâb gibi*

(Tarlan, 1992: 425)

*Nesre Çeviri: Necâtî, seni düşünde görmek isterdi, fakat uykusu kaçtığı için
düş de göremez.*

Aşağıdaki beyitte ise sevgiliye benzer birini rüyada görmemek için uyuyamadığını ifade eder.

*Bir gece görmez uykuyu kirpikli gözlerim
Nâgeh düşünde görüne diye sana nazîr*

(Tarlan, 1992: 213)

*Nesre Çeviri: Şu kirpikli gözlerim, rüyada ansızın sana benzer biri görünür
diye bir gece bile uyku uyumaz.*

Âşık, aşkından ve sevdasından dolayı geceleri uyuyamaz ve sabahlara kadar *âh* çeker. Âşığın çektiği bu *âh*lar çok gürültülü ve şiddetli olduğu için çevredeki insanlar da uyuyamaz. Aşağıda verilen beyitlerde Necati, âşığın çektiği *âh*ları iki sebebe bağlar. Birinci sebep sevgiliye duyulan hasrettir, ikinci sebep ise kıskançlıktır. Şairin beyitte halk diye bahsettiği kavram âşık için rakiptir, ağyardır. Başkaları, yabancılar anlamına gelen ağyarın sevgili ile münasebette olması âşığı üzer; sürekli sevgilinin çevresinde olduğu için de âşığın yaklaşmasına ve sevgiliyi görmesine izin vermezler (Pala, 2013: 10). Bundan dolayı geceler boyunca *âh u efgân* ederek onları uyutmaz ve rüyalarında sevgiliyi görmelerini engeller. Aşağıdaki beyitlerde âşık, ağyarın düşlerine sevgili girmesin diye sürekli *âh* çektiğini ifade eder.

*Katı korkardım cemâlin göreler düşde diye
Şükr kim uyku uyutmaz âh u efgân kimseye*

(Tarlan, 1992: 391)

*Nesre Çeviri: İnsanlar uyuyup da senin güzel yüzünü düşlerinde görür diye
çok korkardım, şükürler olsun ki ağlayıp inlemelerim kimseye uyku uyutmaz.*

*Seni düşde göreler diye Necâtî usanır
Halkı uyutmaz olupdur geceler efgâni*

(Tarlan, 1992: 424)

*Nesre Çeviri: (Ey sevgili), insanlar seni düşte görür diye dayanamadığı için
Necâtî, geceler boyunca feryadıyla halkı uyutmaz.*

Bir başka beyitte âşığın, çektiği âh münasebetiyle uyutmadığı varlık, gül bahçesini her gece güzel nağmelerle dolduran bülbüldür.

*Zemzemeyle doldurur her gece sahn-ı gülşeni
Uçtu nâlemden meğer mürğ-i hoş-elhân uykusu*

(Tarlan, 1992: 426)

*Nesre Çeviri: Her gece gül bahçesini güzel ezgilerle dolduran hoş sesli
kuşun uykusu yoksa benim inlememden dolayı mı kaçmıştır.*

Klasik Türk edebiyatında bülbül, genellikle gülle birlikte ele alınır. Kırmızı güle duyduğu aşktan dolayı sürekli inleyerek ona ulaşmak için çektiği sıkıntıları dile getirir. Bu inleyişleriyle de gül bahçesinde bulunanları geceleri uyutmaz (Zavotçu, 2013: 136-143). Aşağıda verilen beyitte, sevgiliye duyduğu aşk münasebetiyle bahçıvanı uyutmadığı ifade edilir.

*Görünelden reng-i gülde hüsn-i dilberden eser
Bülbül âvâzı uyutmaz bâğbânı her gece*

(Tarlan, 1992: 358)

*Nesre Çeviri: Gülin renginde sevgilinin güzelliğinden bir eser
göründüğünden beri her gece bülbülün çıkardığı ses bahçıvanı uyutmaz.*

Divan edebiyatında âşık daima üzüntülüdür, çünkü sevgiliyle bir araya gelemez (Pala, 2013: 37). Eğer bu dünyada sevgiliyi görmüş, onunla yan yana gelmiş bir âşık varsa onun başına devlet kuşu konmuş demektir. Hele bir de sevgilinin dizine yaslanma fırsatını bulmuşsa bu durum âşık için bulunmaz nimettir.

*Var ise devlet Necâtî dünyâda şol başdadur
Hâba vardıkça habîbinin ayağın yasanur*

(Tarlan, 1992: 238)

*Nesre Çeviri: Ey Necâtî, dünyada talihli bir kimse varsa o da uyuyacağı
zaman sevgilinin ayağını kendine yastık yapandır.*

Sevgiliden bir lütuf ve ihsan bekleyen âşık eğer sevgiliyle yan yana olduğundan bahsediyorsa bu hayalî bir durumdur (Pala, 2013: 37). Aşağıdaki beyitte şair, Allah'ın yardımıyla sevgilinin kendisine hemdem olduğundan dem vurur ki aslında bu birliktelik hayalîdir. Sadece sevgiliyle aynı ortamda bulunduğunu hayal eder ve böyle bir hayal bile âşığın bahtının uyanması anlamına gelir.

*Gözün aç etti Hudâ dilberi hemdem bu gece
Baht uyandı uyudu fitne-i âlem bu gece*

(Tarlan, 1992: 388)

*Nesre Çeviri: (Ey Necâtî) gözünü aç, Hudâ sevgiliyi bu gece (sana) arkadaşı
yaptı, âlemin fitnesi (sevgilinin fitne çıkarıcı gözleri) uyudu, bahtın uyandı
(bahtın açıldı).*

B. Sevgili-Uyku İlişkisi

Klasik Türk edebiyatında sevgilinin baygın bakışlarını ve uykulu hâlini anlatmak için nergis, mahmur, mest gibi kavramlar kullanılır. Koyu sarı renkli, göbeği yeşil bir çiçek olan nergisin başı öne doğru eğiktir (Onay, 2000: 349-350). Aşağıdaki beyitte şair, nergisin başının öne doğru eğik olmasını suya meyletmesi olarak değerlendirir. Ayrıca sevgilinin gözleri nergis, âşığın gözyaşları da su olarak düşünülürse sevgilinin mahmur bakışlarının âşığın gözyaşlarına (ağlamasına) meyilli oluşuyla ilişkilendirilebilir.

*Nergis çemende ta'n mıdır ederse âba meyl
Kaçan ki uykudan dura ister humâr âb*

(Tarlan, 1992: 57)

*Nesre Çeviri: Nergis çiçeğinin çemende suya meyletmesi kınanacak bir
durum değildir, çünkü içki sonrasının sersemliğini çeken kimse uykudan
kalkanca su ister.*

Nergis çiçeği ile sevgilinin gözleri arasındaki ilgi bir başka beyitte hüsn-i talil yoluyla aktarılır. Buna göre nergis çiçeğinin başının öne eğikliği ve uykulu bir göze benzeyişi, sevgilinin fitne çıkarıcı ve ayartıcı gözlerini görmesindedir. Yani nergis, sevgilinin gözlerini gördüğünden beri kendinden geçmiş ve uykulu bir hâlededir.

*Fitne vü âşûb-ı çeşmin görelî nergis müdâm
Mest-i lâya'kıl olup her demde hâb üstündedir*

(Tarlan, 1992: 245)

Nesre Çeviri: Nergis, gözlerinin kargaşa çıkarıcılığını ve ayartmasını (fitnesini) gördüğünden beri kendinden geçmiş ve sürekli uykulu bir hâldedir.

Sevgilinin gözleriyle ilgili olarak kullanılan bir diğer özellik de *hâb-nâk* ve *hâb-âlûd*, yani uykulu oluşudur. Sevgilinin dudakları tatlılığı sebebiyle bal ve kırmızı rengi münasebetiyle şarapla ilgilidir. Bu iki kavram bir arada düşünüldüğünde posta Tatarlarının içtiği bir tür içki olduğu anlaşılan *mey-i engebîn / engübîn* (bal şarabı) akla gelir. Posta Tatarları, eskiden evrak, mektup, ferman gibi hükûmete ait evrakları taşımakla görevli bir teşkilattır. Süratiyle meşhur olan Tatarlar, yollarda bulunan ve menzilhane adı verilen konaklarda fazla beklemeden sürekli yol alıp belge ve mektupları bir an önce ilgili makama ulaştırırlar. Kılık kıyafeti ve görünüşleri son derecede düzgün olan Tatarlar, sürekli uzun yol gittikleri ve yollarda fazla beklemedikleri için geri döndüklerinde bitkin düşerler (Pakalın, 1983: 420-422). Muhtemelen böyle bir zahmete biraz çakırkeyif olarak katlanabilmek, güç toplamak ve kan şekerlerini dengelemek için Necati'nin de ifade ettiği gibi bal şarabı içerler. Aşağıdaki beyitte sevgiliyle posta Tatarları arasında ilgi kurulmuş ve sevgilinin bal şarabı içtiğini ve bundan dolayı da uykulu gözlerinin hararetlendiğini aktarır.

*Şîrîn lebinle germ olur ol çeşm-i hâbnâk
Tatarlar gibi ki mey-i engebîn tutar*

(Tarlan, 1992: 225)

Nesre Çeviri: O uykulu göz(ler), tatlı dudağının etkisiyle bal şarabının tuttuğu (kendinden geçirdiği) Tatarlar(ın gözleri) gibi hararetlenir.

Necati bir başka beytinde sevgilinin uykulu gözleri ve gamzesi ile hançerini kendine yastık yapan bir yiğit arasında ilişki kurar. Şöyle ki yiğit ve kahraman bir kimse, hançeriyle kendini korur ve düşmanlarına galip gelir. Böyle bir yiğidin en savunmasız olduğu zaman uyku hâlidir. Uyku hâlindeyken duyu organları görevlerini tam anlamıyla yerine getiremediği için, insan uyurken savunmasız kalır. “Su uyur, düşman uyumaz.” sözü gereğince düşmana mağlup olmak istemeyen kimse, uykusunda bile tetikte bulunmalıdır. Bu münasebetle uyku esnasında gelebilecek bir saldırıdan korunmak isteyen kimsenin, yastık altında hançer bulundurduğu beyitten anlaşılacaktır. Bu düşünceden hareketle uyumak üzere olan sevgilinin kirpikleri ve mahmur gözleri, yastığının altına hançer koyup yatan bir yiğide benzetilmiştir. Buna göre sevgilinin dilâvere benzetilen gözleri öyle mahir bir yiğittir ki elinde gamze okuyla âşğın gönül ülkesini fetheder.

*Gamzesine çeşm-i hâb-âlûd-ı dilber yasanır
Şol dilâver gibi kim yattıkça hançer yasanır*

(Tarlan, 1992: 217)

Nesre Çeviri: Sevgilinin uykulu gözleri, hançerinin üstüne yatan bir yiğit gibi, gamzesine güvenir.

Benzer bir hayal Necati'nin başka bir beytinde daha görülür. Yine sevgilinin gözleri kirpiklerine yaslanıp uyumaktadır. Fakat burada bıçağına yaslanıp uyuyan bir yiğit değil, hırsızdır. İyi bir hırsız nasıl ki bıçağına yaslanıp uyursa sevgilinin uykudaki hâli de aynı onun gibidir. Bıçağına yaslanıp uyuyan hırsız ifadesi, bize burada "sak yatmak" deyimini hatırlatır. Çünkü bu ifade uykusu hafif olmak, "derin uykuya dalmadan uyumak" (Türkçe Sözlük, 2011: 2011) anlamına geldiği için, beyitte hırsızın sak yatmasına işaret edildiği söylenebilir. Dolayısıyla beyitte sevgilinin gözleriyle eline çabuk bir hırsız arasında ilişki kurulur ve sevgilinin gözleri, bıçağa benzeyen kirpiklerle âşığın gönlünü çalar. Sevgili bu işte öyle ustadır ki uykudayken bile silahını elden bırakmaz ve âşığın gönlünü uğrular.

*Yasdanursa çeşm-i hûnrîzin aceb olmaz müjen
Çâpük uğrudur ki uykuda bıçağın yasanur*

(Tarlan, 1992: 238)

Nesre Çeviri: Kirpiklerin uykuda bıçağına yaslanan eline çabuk hırsız gibidir ki kan dökücü gözün de kirpiğine yaslanırsa şaşılmaz.

Bir başka beyte göre sevgilinin uykusu, âşığın kanını döktükçe artar. Sevgilinin gözleri gamze okları ve kirpik hançerleriyle âşığın kanını döker. Beyitte söylenmese de bu durumun "kan tutmak" deyimiyile ilişkili olduğu düşünülebilir. Kan tutan kimse, kan gördüğünde bayılır. Ahmet Talat Onay'ın aktarımına göre canileri kan tutarmış. Kan tutan kişi de öldürdüğü kişinin yanından ayrılamaz ve kan gördüğü zaman da bayırmış. Klasik Türk edebiyatında sevgilinin gözleri kan dökücü olarak nitelenir (Pala, 2013: 101). Gamze oku ve hançer kirpikleriyle âşığın / âşıkların kanını döktükçe sevgilinin uykusu arttığına göre, kan görünce sevgilinin bayıldığı düşünülebilir. Bunun yanı sıra ikinci mısradaki "kan fazlalığının insanda uykuya sebep olduğu" ifadesi, uykunun fizyolojik sebebine de ışık tutar.

*Kat-i âm ettikçe artar çeşm-i fettân uykusu
Kesret-i demden durur hikmette insân uykusu*

(Tarlan, 1992: 426)

Nesre Çeviri: Katliam yaptıkça fettan gözlerin uykusu fazlalaşır, çünkü tıp bilimine göre insanın uykusu kanın fazlalığından kaynaklanır.

Kültürümüzde akşama doğru veya ikinci ile akşam arası yani güneşin batma vaktinde uykunun iyi olmadığı yönünde kanaatler vardır. Kutsal bir varlık olarak kabul

edilen Güneş'in, doğuş ve batış saatlerinde uyumak uygun karşılanmamıştır. Güneş batarken uyunmayacağı ve namaz kılınmayacağı, güneş batarken uyuyan kimsenin ömrünün kısa olacağı inançları halk arasında görülmektedir (Balaban, 2006: 51; Kabak, 2011: 86). Necati Bey de aşağıdaki beyitte sevgiliye, akşama doğru uyumaması gerektiğini ve uyursa güçsüz düşeceği uyarısını yapar.

*Zülfün katında nergis-i bîmârına de kim
Akşama karşı uyumasın nâtüvân olur*

(Tarlan, 1992: 192)

*Nesre Çeviri: Saçının katında (huzurunda/ katları arasında) bulunan hasta
gözlerine, akşama karşı uyursa güçsüz düşeceğini söyle.*

Âşığın aşk yolunda çektikleri bir destan, efsane veya hikâye olarak değerlendirilir. Hatta destan, efsane ve hikâyelerde anlatılanlar âşığın çektikleri yanında hiç hükmündedir. Âşık, yaşadığı süre boyunca sevgili ile bir araya gelemediği için başından geçenleri ve aşk macerasını ona anlatamaz. Böyle bir durumda da hikâye anlatmada usta olan ve anlattığı hikâyelerle halkı uyutan zahide seslenir. Çünkü zahit, dinî konularda zahirden bâtına geçemeyen, dinî hükümleri sadece dış görünüşüyle anlayıp ona göre insanlara aktaran, çeşitli öğütlerle topluma düzen vermeye çalışan kimsedir (Pala, 2013: 108). Bu münasebetle âşık, zahide seslenerek ondan aşk uğruna ölen bir âşığın hikâyesini sevgiliye anlatmasını ister.

*Aşkın haberlerinden nakl eyle cân çıkınca
Uyku gelince yâre gel bir hikâye başla*

(Tarlan, 1992: 371)

*Nesre Çeviri: Âşık canını teslim edinceye kadar uykusu gelen sevgiliye bir
hikâye anlatmaya başla ve aşkın haberlerini naklet.*

C. Uykunun Diğer Kullanımları

Necati Beg Divanı'nda uyku kavramı, "uğ" redifli kasidede kılıçla ilişkilendirilerek verilmektedir. Klasik Türk edebiyatında sevgilinin gamzesi, kirpiği kılıç olarak değerlendirilir (Pala, 2013: 269). Fakat şairin burada ele alacağımız beyitlerinde kılıç bir savaş aleti olarak ele alınır. Aşağıda verilen beyitte kılıç ve hırsız arasında bir benzerlik ilgisiz kurulur. Buna göre hırsız karanlıkta görünmemek ve muhtemelen insanları korkutmak düşüncesiyle siyah elbise giyer. Kılıç da genellikle siyah bir kında bulunur ve insanlara korku salar.

*Havf ile hasmı geceler uyutmasın diye
Ekser kara libâs giyer şeb-revâne tığ*

(Tarlan, 1992: 73)

*Nesre Çeviri: Kılıç, geceleri düşmanını korkudan uyutmamak için ekseriya
hırsız gibi siyah elbise giyer.*

Bir diğer beyitte kılıcın kâfirleri mağlup edeceği ve ahir zamanda meydana çıkacak fitneyi, kargaşayı bitireceği ifade edilir. Örtme ve gizleme anlamı münasebetiyle küfür kelimesiyle gece arasında bir ilişki söz konusudur. Uyumak ifadesi de geceyle ilgili bir kavramdır. Buna göre gece vakti kınından çıkıp hilal gibi parlayarak etrafa ışık saçan bir kılıç tasviri göz önüne getirilebilir. Böyle bir kılıç da geceyi aydınlatır ve fitne çıkarmak isteyenleri etkisiz hâle getirir.

*Küfr açılır ve fitne-i âhir zamân uyur
Çünkü niyâm-ı hâb-gehinden uyana tığ*

(Tarlan, 1992: 73)

*Nesre Çeviri: Eğer kılıç, yatağında uykusundan uyanırsa küfür dağılır ve
ahir zaman fitnesi biter.*

Necati Bey, bir kıtasında yeni şairlerin, eski şairlerden çeşitli sözler alarak şiir söylemelerini eleştirir. Çünkü böyle bir yaklaşım alçak kimseler tarafından kabul görse de zarafet meclislerinde asla itibar görmez. Yeni şairlerin bu tavrını ölü toprağını alıp meclistekilerin üzerine saçmak olarak değerlendirir. Ayrıca “ölü toprağı saçmak” deyimini hırsızlıkla ilgili olduğu için yeni şairleri, bu tavırlarından dolayı hırsızlıkla da suçlar. Eğer uyuyan bir kişinin ve bir mecliste bulunanların üzerine taze mezar toprağı serpilirse orada bulunanlara bir uyuşukluk gelip ölü gibi cansız ve sessiz olurlarmış. Hırsızlık yapan kimseler de işlerini daha rahat görebilmek için bu işlemi uygulamış (Zavotçu, 2011: 220-231; Onay, 2000: 359).

*İşitilir ki uğrular giricek bir eve dünle
Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış inşanı*

(Tarlan, 1992: 148)³

³ Kıtanın tamamı şu şekildedir:
İşitilir ki uğrular giricek bir eve dünle
Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış inşanı
Hemânâ yeni şâ'irler geçip eski olanlardan
Söz alıp iletip mağrûr iderler nice nâ-dâni
Eğer kim vereler nazma hayâl-i gayr ile sûret
Kani ol ma'ni-i hâs ü kani ol tab'-ı cevâm
Ölü toprağı edermiş tatalum âdemi bî-hod
Kani keyfiyyet-i câm-ı şarâb-ı nâb-ı reyhâni
Sakın geçmişlerin sözün getirip şi'rine katma
Satamazsın zarâfet meclisinde zînhâr anı

Nesre Çeviri: Gece vakti eve girecekleri zaman hırsızların, ölü toprağı saçıp insanı uyuttukları söylenir.

Bu bölümde ele alınabilecek son beyit dünya güzelliğinin, saltanatının insanları uyutması üzerinedir. Bu dünyanın saltanatı insanların gurura kapılmasına sebep olur ve ahirete yönelik yatırım yapmalarına engel teşkil eder. “İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar.” (Konuk, 2005, C. 2: 116) sözü gereğince insan bu dünyada iş gücü, çoluk çocuk, yeme içme, eğlence, mal mülk, saltanat vb. meşguliyetler münasebetiyle uykudadırlar. Buna göre aşağıdaki beyitte yer alan cihan, efsane anlatıcısıdır; cihanın meşguliyetleri de onun anlattığı efsanedir (asılsız hikâye, boş söz). Burada bir kimsenin uyumasını kolaylaştırmak için efsane, hikâye, masal söylemeye de bir işaret söz konusudur.

*Yüzüme bak gözünü aç gurûr-ı saltanattan geç
Nice beğler uyutmuştur cihân efsânedir derler*

(Tarlan, 1992: 177)

Nesre Çeviri: (Ey dünya saltanatıyla gururlanan kimse) yüzüme bakıp gözünü aç da saltanat gururundan vazgeç, (çünkü) “Cihan efsanedir, nice beyler uyutmuştur.” derler.

2. Hargûş Uykusu (Tavşan Uykusu)

Tavşan uykusu *Burhân-ı Kâti*'de *hâb-ı her-gûş* şeklinde kayıtlıdır ve birini gaflete düşürmek anlamı verilir (Âsım Efendi, 2009: 313). Farsça Sözlükte bu tamlamaya “*gaflet*” karşılığı verilmiştir (Kanar, 2010: 659). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde “*tavşan uykusu, hafif ve kuşkulu uyku; hîle, yalan*” şeklinde tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 1999: 302). Derleme Sözlüğü'nde de buna benzer olarak “*hafif ve kuşkulu uyku*” tanımı yer alır (Derleme Sözlüğü, X, s.1978: 3849). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde “*Çabuk uyanılabilen uyku, kuş uykusu.*” tanımı yer almaktadır (Türkçe Sözlük, 2011: 2289). Bunun yanı sıra “*Yalancı vaatlerle aldatmak, uyutmak.*” şeklinde de geçer (Uyanıker, 2006: 376). Bunlar hemen uyanılabilen hafif uykuya karşılık gelir. Necati'nin “*benefşe*” redifli kasidesinde menekşe çiçeği ile tavşanın gözü açık uyuması arasında bir ilgi kurulmuştur. Menekşenin ortasında bulunan yuvarlak kısım açık bir göze benzetilmiş ve her an uyanmaya hazır olduğu ifade edilmiştir. Buna rağmen uyumayan kimselerin eriştiği saadete ve devlete ulaşamadı diye menekşenin kınanmaması gerektiğine işaret edilir.

*Hargûş gibi gözü açık uykuya varmış
Ermezse ne ta'n devlet-i bidâra benefşe*

(Tarlan, 1992: 106)

Nesre Çeviri: Tavşan gibi gözü açık bir şekilde uyuyan menekşe, uyanık (uyumayan) kimselerin saadetine erişemezse nasıl kınanabilir.

3. Hâb-ı Gaflet

Bir önceki başlıkta geçen *tavşan uykusu* bazı açıklamalarda *gaflet* karşılığında kullanılmış olsa da hem sözlüklerde görülen anlam farkı hem de şairin iki kavramı farklı kullanması münasebetiyle *gaflet uykusu* yeni bir başlık altında ele alınmıştır. Bu kavram sözlükte “*Dalğınlıktan ileri gelen uyusukluk; idraksizlik, bilgisizlik, aymazlık.*” anlamlarına karşılık gelir (Türkçe Sözlük, 2011: 898). Aşağıdaki beyitte Necati Bey, gaflet uykusunda olanlara yani aşktan habersiz kimselere seslenerek bülbülün sesiyle canlarını uyardıklarını söyler. Malumdur ki klasik Türk edebiyatında bülbül, güle aşkı münasebetiyle ele alınır ve aşk acısıyla gece gündüz inler (Zavotçu, 2013: 137). Dolayısıyla bülbülün ötüşü, sıradan bir ötüş değil; güle duyduğu aşkın terennümüdür. Beyitteki anlama göre aşk, bedenle değil, canla ilgili bir kavramdır. Bu münasebetle şair, gaflet uykusunda olanlara “canınızı uyarın” hitabında bulunur.

*Necâtî'nin sözü budur ki hâb-ı gafletden
Sadâ-yı bülbül ile cânınız uyarı görün*

(Tarlan, 1992: 283)

Nesre Çeviri: Necâtî, canınızı bülbül sesi ile gaflet uykusundan uyandırın, der.

4. Hâb-ı Ecel (Ecel Uykusu)

Dilimizde “ebedî uyku, ölüm uykusu, ecel uykusu, hâb-ı ecel” gibi ifadeler vasıtasıyla ölüm-uyku ilişkisini anlatan sözler kullanılmaktadır. Edebî eserlerimizde de ölüm anı olan ecele uyku arasında bir ilişkinin varlığından söz edilmektedir. Orhan Veli'nin *Kitabe-i Seng-i Mezar* adlı şiirinde Süleyman Efendi'nin ölümü için “Bir akşam uyudu/ Uyanmayıverdi.” ifadesi kullanılır (Kanık, 2000: 46). Türkçe Sözlük'te uyku ile ilgili birleşik sözler arasında “ebedî uyku” kavramı geçer ve karşılığı da “ölüm”dür (Türkçe Sözlük, 2011: 751). Ecel “*Hayatın sonu, ölüm zamanı*” anlamındadır (Türkçe Sözlük, 2011: 752) ve canla beden ilişkisinin tamamen kesildiği zamanı anlatır. Necati Beg Divanı'nda ölüm-uyku ilişkisi “ecel uykusu, ecel yastığına baş koymak ve hâb-ı ecel” ifadeleriyle dile getirilmektedir.

“Tığ” redifli kasidede kılıcın, düşmanlara korku saldığı ve onlara ölüm korkusu hissettirdiği anlatılır. Savaşlarda düşmanları öldürmek ve onların başını kesmek için kullanılan bir silah olan kılıcın sergüzeşti, yani başından geçenler, hep öldürme ve baş kesme ile ilgilidir. Mehmed Çavuşoğlu bu beytin nesre çevirisinde yaptığı açıklamada “sergüzeşti” kelimesini hem “*kılıcın başları dilip kesmesi*” hem de “*kılıcın başından geçen serüvenler*” anlamıyla ilişkilendirir (Çavuşoğlu, 2001: 77). Buna göre kılıç, ecel uykusuna susayan hasımlarına başından geçenleri anlatmaya (başları kesmeye) başlayınca düşmanlar da ecel uykusuna yatarlar.

*Düşmanların gözüne ecel uykusu gelir
Çün sergüzeşti hasmına ede fesâne tığ*

(Tarlan, 1992: 73)

Nesre Çeviri: Kılıç, sergüzeştini düşmanına hikâye edince düşmanların gözüne ecel uykusu gelir.

Bir başka beytinde ölüm-uyku ilişkisi “*ecel yastığına baş koymak*” deyimiiyle verilir. Bu deyim yatağında ölümü bekleyen ve ölmek üzere olan kimseler için kullanılır. Bu durumda olanlar kendini bilmez bir hâldedirler ve yaşama ölüm arasındaki ince çizgide ölüm meleğini beklerler. Ölmek üzere olan kimseye, çevresinde bulunanlar da özel bir ihtimam gösterir ve son isteklerini yerine getirmeye çalışırlar. Aşağıdaki beyitte ecel yastığına baş koyan kimseyi âşık olarak düşünmek mümkündür. Çünkü âşık, sevgiliye duyduğu aşktan dolayı sararıp solmuş ve ölüm döşeğine yatmıştır. Bu münasebetle yatağın çevresinde bulunanların, ölmek üzere olan âşığa ihtimam göstermeleri ve son isteğini yerine getirmeye çalışmaları, sultanlara layık bir hizmet olarak ifade edilmiştir.

*Şöyle oldum kim ecel yastığına baş koyanı
Sanıram uykusu gelmiş memleket sultânıdır*

(Tarlan, 1992: 175)

Nesre Çeviri: Ecel yastığına baş koyan kimseyi, uykusu gelmiş memleket sultanı sanırım.

Necati, bir diğer beytinde topluma nasihat veren kimseye seslenir. Klasik edebiyatta zahit olarak da değerlendirilen nasih, dinin hakikatlerini anlamayıp zahirde kalan, sürekli öğüt verip toplumu düzene sokmaya çalışan, aşkı kabul etmeyen, tek istedikleri cennet ve cennet nimetleri olan samimiyetsiz kimselerdir (Pala, 2013: 488). Bunun karşısında yer alan âşık ise herhangi bir karşılık beklemeden hakiki aşkın peşindedir, cennet ve cennet nimetleriyle ilgilenmez, onun tek isteği sevgiliye kavuşmaktır (Pala, 2013: 37). İşte bu sebeple nasihla âşık karşı karşıya yer alır ve nasih aşkı önemsemez ve âşığı, aşk yolundan döndürmek için nasihatlerde bulunur. Fakat iradesi dâhilinde aşka kapılmadığı için âşığın gönlü bu duygudan kurtulamaz. Çünkü âşık, gayriihtiyari girdiği aşk yolunda acı çekip bütün eziyetlerine tahammül ettiği sevgiliyi ölünce de sevmeyi sürdürecektir ve bu yüzden âşığın gönlü bu sevdadan vazgeçmeyecektir (Uyaniker, 2006: 226-227). Âşığın bu yoldan dönmesi için edilen nasihatler boş sözdür ve hiçbir fayda vermez. Yani aşka düşmek ecel şerbetini içmek gibidir ve buna kimse engel olamaz.

*Dil kesilmez aşk-ı dilberden ko nâsîh sözü kes
Veh ki bu hâb-ı eceldir olamaz mâni mekes*

(Tarlan, 1992: 261)

*Nesre Çeviri: Nâsîh, nasihati bırak ki gönül, dilberin aşkından vazgeçmez,
yazık ki bu ecel uykusudur ve (buna) kimse engel olamaz.*

5. Hâb-ı Seher

Seher, sabah vakti güneşin doğuşundan önceki zaman dilimidir (Türkçe Sözlük, 2011: 2057). Seher vakti; gecenin koyu karanlığının bitip yeni ve aydınlık bir günün başladığı, duaların kabul edildiği, şifa kapılarının açıldığı, rızık taksiminin yapıldığı zamandır. Gecenin karanlığından sonra âlem bütün renkleriyle ortaya çıkar, çiçekler açar ve doğa canlanır (Güftâ, 2010: 94-96). Necati Beg Divanı'nda bir yerde geçen *hâb-ı seher* tamlaması da bahar mevsiminde seher vakti uyunan tatlı uykuya karşılık gelir (Bahar uykusu için ayrıca bk.: Yıldırım, 2016: 167-177). Hemen hemen aynı tarz bir söyleyişe Baki'nin "Dem-i visâlde hoşdur yüzün görüp ölmek/ Bahâr günleri olur seherde hâb lezîz" beytinin ikinci dizesinde de rastlanmaktadır (Erdoğan, 2009: 148). Dolayısıyla iki şairde geçen bu ifadeler, bahar mevsiminde seher vakti uyumanın tatlılığına dair bir görüş olduğuna işaret eder. Bu kadar tatlı olan bir uyku da şirin, tatlı gibi vasıflara sahip olan sevgiliye yaraşır.

*Nergislerini ko uyusun gül yüzünde kim
Olur bahâr günleri hâb-ı seher lezîz*

(Tarlan, 1992: 174)

*Nesre Çeviri: Nergislerini bırak da gül yüzünde uyusun, çünkü bahar
günlerinde seher uykusu tatlı olur.*

6. Feragat Uykusu

Feragat kelimesi "*vazgeçme, el çekme, sarf-ı nazar; adem-i meşgüliyet, istirahat*" anlamlarına gelir (Şemseddin Sâmî, 1999: 986). Feragat kelimesinin kökü "*feraga*"dır ve boş olmak, bitmek, bitirmek, tamamlamak anlamındadır (Mutçalı, 1995: 655). Aynı kelime fıkıh terimi olarak herhangi bir kimsenin kendi tasarrufundaki gayrimenkul üzerindeki kullanım hakkını başkasına terk etmesidir (Karagöz-Karaman vd., 2015: 175). Necati Bey de bir kıtasında "*feragat uykusu*" tamlamasını dünya mülkünden el çekme anlamıyla kullanır. Yani dünya mülkünden el çekenlerin feragat uykusuna vardığını ifade eder. Feragat uykusuna varma zamanı geldiyse bu dünya (bela meclisi) için yanıp yakılmanın, üzülmenin bir faydası yoktur.

*Anlar ferâgat uyhusuna vardı siz nice
Bez-m-i belâda şem' misâline yanasız*

(Tarlan, 1992: 140)⁴

⁴ Kıtanın tamamı şu şekildedir:
Ey hâce vâki oldısa kat'-ı taallukât
Gam yimeniz hünerle ferîd-i zamânesiz
Bir iki gonca üzme ile dest-i hâdisât
Lâzım değil ki bâğ-ı cihândan usanasız
Anlar ferâgat uyhusuna vardı siz nice
Bez-m-i belâda şem' misâline yanasız
Ayb etmek olmaz âh u enîn ettiğimize
Dün mihr ü şefkat ile bugün ata anasız

Nesre Çeviri: Onlar (bu dünya mülkünü terk edenler) feragat uykusuna yattı, siz daha ne kadar bu bela meclisinde mum gibi yanacaksınız.

7. Hâb-ı Bârân

Sıcak hava insana rehavet verir, rutubet de insanın uykusunu getirir. Yağmurlu havanın da uyku getirdiği bilinmektedir (Onay, 2000: 457). Bu durum tabiat olaylarının insan üzerindeki etkilerine yönelik inanışlardan biridir (Yekbaş, 2010: 173). Necati Bey de birkaç beytinde bu inanışı dile getirir. Sevgilinin gamze okları yağmur gibi âşığın üstüne gelir ve bu yağmur altında can vermek, yağmur uykusuna yatmak gibidir. Aynı zamanda sevgiliden gelen gamze yağmuru, yani âşığın yüreğini yakan bakışlar âşıklar için sevgilinin alakasını gösteren bir işaret olduğundan keyifli bir yağmurdur. Bu yağmurda can vermek de yağmur uykusuna yatmaya karşılık gelir (Şentürk, 1995: 104). Sevgilinin gamze oklarının yağmur gibi gelmesi ve âşığın böyle bir yağmur altında ölüm uykusuna yatması düşüncesi üç farklı beyitte ele alınır.

*Sînem üzre zahm-ı gamzen râhat-ı cândır bana
Gamzen oklarıyla ölmek hâb-ı bârândır bana*

(Tarlan, 1992: 154)

Nesre Çeviri: Gamze okunun göğsümde açtığı yara benim için gönül rahatlığıdır, çünkü gamze oklarıyla ölmek bana göre yağmur uykusudur.

Aynı düşüncenin işlendiği bir başka beyitte âşık, sevgilinin gamze okları yağmur gibi üstüne gelirken bu tatlı yağmurda ölüm uykusu için can atar.

*Gamzen okları yağarken cân veririm ölmeğe
Her kişi anı bilür kim hâb-ı bârân tatludur*

(Tarlan, 1992: 215)

Nesre Çeviri: Gamzen okları yağmur gibi yağarken ölmek için can atarım, çünkü yağmur uykusunun tatlı olduğunu herkes bilir.

Yağmur ve gamze okları arasında ilgi kurulan bir diğer beyitte, hasta gönlün böyle bir yağmurda uyumaktan zevk alacağı dile getirilir.

*Gamzen okları yağarken hoş gelir ölmek bana
Hasta gönlüm hazz eder bârân olıcak hâbdan*

(Tarlan, 1992: 321)

Nesre Çeviri: Hasta gönlüm yağmurda uyumayı sevdiği için senin gamze okların yağmur gibi üzerime gelirken ölmek bana hoş gelir.

Necati Bey Divanı'nda yağmurla ilişkilendirilen bir başka kavram da âşığın gözyaşlarıdır. Âşık sevgiliye duyduğu aşktan ve hasretten dolayı sürekli ağlar. Âşığın gözyaşları kimi zaman bir yağmur olup yağar kimi zaman da bir sel olup taşar. Âşığın gözyaşları yağmur olursa sevgilinin mestane gözleri huzurlu bir şekilde yağmur uykusuna dalar. Zaten âşık da sırf sevgili rahat bir şekilde uyusun diye gözyaşlarını yağmur yapar.

*Uyusun tek râhat ile nergis-i bîmâr-ı yâr
Yüzüm üzre gözlerim yaşını bârân eylemek*

(Tarlan, 1992: 283)

Nesre Çeviri: Sevgilinin hasta gözleri rahat bir şekilde uyusun diye yüzüm üzerine gözyaşlarımı yağmur yaparım.

Bir başka beyitte yağmur uykusunun insana hoş geldiğinden bahsedilir ve mahmur gözlü sevgilinin uyuması, âşığın gözyaşlarının yağmur gibi olmasına bağlanır.

*Ağladığımca eder ol gözleri mestâne hâb
Ey Necâtî hoş gelir insâna bârân uykusu*

(Tarlan, 1992: 426)

Nesre Çeviri: Ey Necâtî, yağmur uykusu insanın hoşuna gider, (bu yüzden) ben ağladıkça mahmur gözlü sevgili uyur.

8. Naz Uykusu

Naz, “kendini beğendirmek için takınılan yapmacık tavır; bir şeyi beğenmiyormuş gibi gözükmek; şımarıklık; yalvarma, rica” şeklinde tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 1999: 811). Naz, sevgilinin önemli unsurlarından biridir ve bu yönünü âşığa cev ü cefa etmek için kullanır. Sevgili tegafül sahibidir ve âşığın hâlini bilmezden gelir. Bazen şefkatli ve merhametli olduğu ifade edilse de nazlanmaktan hiç vazgeçmez (Pala, 2013: 402). Böyle bir durumda âşığın içler acısı hâli sevgili için bir efsane gibidir ve onun uykusunu getirir. Yani âşık, içinde bulunduğu durumu sevgiliye arz etmeye kalksa sevgili de gözlerini kapatıp uyuyormuş gibi yaparak âşığın söylediklerini anlamazdan gelir.

*Hâlimi dersem varır nâz uykusuna gözlerin
Âşığın hâlâtı katında hemân efsanedir*

(Tarlan, 1992: 203)

Nesre Çeviri: (Sevgiliye) hâlimi anlatsam hemen naz uykusuna yatar, çünkü onun huzurunda (katında) âşığın hâlleri tamamen efsanedir.

Bir başka beyitte şair, sevgilinin naz uykusuna yattığını ve bunun gerçek bir uyku olmadığını dile getirir. Çünkü sevgilinin asıl amacı ortalığı birbirine katıp fitne çıkarmaktır. Bunun için de uyuyormuş gibi yaparak âşıklar arasında kargaşa çıkarır.

*Hâb-ı nâz ettiğine ol türk-i mestin ey gönül
Zinhâr aldanma kim fitnedir ol uyku değil*

(Tarlan, 1992: 302)

Nesre Çeviri: Ey gönül, o kendinden geçmiş güzeli (sevgiliyi) naz uykusu uyuyor zannedip sakın aldanma, çünkü onun yaptığı uyumak değil, fitne çıkarmaktır.

Sevgilinin mahmur baktığı için hasta gibi görünen gözleri naz uykusuna yatmışsa artık âşık için yapacak bir şey yoktur. Böyle bir durumda âşık kendini avutmak için “sağlık olsun” diyerek sevgilinin bu uykusunu hasta gözlerin iyileşmesi olarak değerlendirir.

*Hâb-ı nâz eyler gözün sağlıklar olsun dostum
Sihhat âsârı durur bîmârın ey cân uykusu*

(Tarlan, 1992: 426)

Nesre Çeviri: Dostum, senin gözün naz uykusuna yatmış; sağlık olsun ki hasta kimsenin uykusu iyileşme belirtisidir.

9. Rüya (Hayal)

Sözlükte “*Düş, gerçekleşmesi imkânsız durum, hayal.*” olarak tanımlanan rüya kavramına, hayal karşılığının verildiği görülmektedir. (Türkçe Sözlük, 2011: 1990). Necati Bey Divanı'nda *hâb* kelimesinin genel olarak uyku anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra hayal ve rüya karşılığına gelecek şekilde kullanılan beyitler de vardır. Bu beyitlerde âşık, kimi zaman kendi hayal veya rüyasını gerçekleşmesi mümkün bir durum olarak değerlendirir kimi zaman da rüyasında sevgiliyi görmenin mümkün olmadığını dile getirir.

Klasik edebiyatta âşık daima bahtsızdır, hiçbir işi istediği gibi gitmez, sevgiliyi görmek için sürekli onun mahallesinde dolaşır, fakat bahtı sürekli uykuda olduğu için onu görmesi mümkün değildir. Aşağıdaki beyitte şair, tecahül-i arif yoluyla bahtının uyanıp uyanmayacağını sorar ki aslın da bu sorunun cevabı âşık tarafından gayet iyi bilinir. Sevgili de âşığın bu sözlerini (bahtının uyanıp uyanmayacağı sözünü) işitince alaylı bir şekilde gülerek bunun bir hayal olduğunu söyler.

*Bahtımın gözleri uykudan uyanmaz mı dedim
Gülüp ol gamze-i sermest dedi hâbındır*

(Tarlan, 1992: 212)

Nesre Çeviri: Ben, bahtımın gözlerinin uykudan uyanıp uyanmayacağını sorunca o baygın bakışlı (sevgili), bunun bir rüya olduğunu söyledi.

Vuslat, yani sevgiliye kavuşma âşığın en önemli hedefidir. Fakat klasik edebiyatta bu durum pek mümkün değildir, hatta vuslat âşık için bir rüya, bir hayaldir. Âşık da

gördüğü bu rüyayı “Sizden biriniz hoşuna giden bir rüya görünce, o Allah Teala’dandır. Bu sebeple Allah’a hamdetsin ve o rüyasını anlatsın.” hadisi gereğince birine anlatır. Konuyla ilgili hadisin bir başka rivayeti şöyledir: “O rüyayı sadece sevdiğine söylesin. Hoşlanmadığı bir rüya görürse o şeytandandır. Onun şerrinden Allah’a sığınsın ve onu hiç kimseye söylemesin. O zaman o rüya kendisine zarar vermez.” (Nevevî, 2008, C. 1: 665). Dolayısıyla âşık rüyasında sevgilisine kavuştuğunu görür ki bu, âşığın hoşlandığı bir rüyadır. Böyle bir rüyayı da kiskanç rakiplere değil, hadiste bildirildiği gibi sadece sevdiğine anlatmak gerekir. “Hûba söyler hâbını” ifadesinden dolayı aşağıdaki beyit; rüyayı gören kimsenin bu rüyayı güzele, sevgiliye anlatması ve “hûb” sözcüğünün “iyi” anlamından dolayı da rüyanın iyi bir şekilde yorumlanması şeklinde değerlendirilebilir.

*Gece vuslat mâcerâsın söyleşirdim ay ile
Yâr iştirip dedi miskîn hûba söyler hâbını*

(Tarlan, 1992: 433)

Nesre Çeviri: Vuslat macerasını gece ay ile konuşurken sevgili bunu duyup miskin (âciz, zavallı) kimse gördüğü rüyayı iyiye yorarmış (sevgiliye anlatırmış).

Rüya ile ilgili bir başka beyitte sevgilinin bir benzerini, eşini görmenin uygun olmadığı fikri üzerinde durulur. Buna göre âşık, sevgiliye benzer bir güzeli rüyada görmemek için geceleri uyumaz, yansıtma özelliği bulunan aynaya veya suya bakmaz. Bunun yanı sıra aşağıdaki beyitte geçen “Nazîrin görmek olmaz” ifadesi, “Senin bir benzerini görmek mümkün değildir.” şeklinde de değerlendirilebilir.

*Nazîrin görmek olmaz hâb içinde
Ne gözgüde ne sâfi âb içinde*

(Tarlan, 1992: 391)

Nesre Çeviri: Senin bir benzerini rüyada, aynada veya saf su içinde görmek uygun değildir (mümkün değildir).

Sonuç

Fizyolojik bir durum olup insanların dinlenmesini, büyümesini ve gelişmesini sağlayan uyku, kültürümüzde çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. Ölüm için ebedî uyku, dalgınlık hâlini ifade için gaflet uykusu, çabuk uyanmayı anlatan tavşan uykusu/kuş uykusu/tilki uykusu, ağır uyku için taş uykusu gibi karşılıklar söz konusudur. Bunun yanı sıra toplum kültürünün bir yansıması olan edebî eserlerde de uykunun çeşitli kullanımlarına rastlamak mümkündür. Fakat bugüne kadar “uyku” kavramının edebî eserlerdeki kullanımıyla ilgili bir çalışma yapılmadığı için, söz konusu kelimenin edebî eserlerde yer alan anlamları üzerine çok fazla malumat sahibi değiliz. Biz de bu düşünceden hareketle klasik Türk edebiyatı metinlerinde “uyku” kavramının anlam çerçevesini belirleyebilmek için küçük bir adım attık. Küçük bir adım, çünkü yüzlerce divanın kaleme alındığı klasik Türk edebiyatından yalnızca bir divanı, Necati Bey Divanı'nı, “uyku” kavramının kullanılışı bakımından incelemeye çalıştık. Daha sonra da elde ettiğimiz verileri bir sınıflandırma dâhilinde vermeye gayret ettik.

Necati Bey Divanı'nda uyku için “uyku ve hâb” kavramları kullanılmıştır. Divanda uyku ve uyuklama anlamlarına gelen menâm, na's, na'se, nevm, nü'âs, sine, pinekleme, ırmızganma gibi kelimelerin taraması yapılmış, fakat Necati Bey'in sadece *uyku* ve *hâb* kelimelerini kullandığı tespit edilmiştir. Bu kavramlar bazı beyitlerde tek başlarına bazı beyitlerde ise çeşitli tamlamalar vasıtasıyla “hâb-âlûd, hâbnâk, hâb-ı seher, hâb-ı bârân...” gibi kelime grubu olarak yer almıştır. Divanın tamamına bakıldığında kasidelerde 6, kıtalarda 2, gazellerde 32 beyit ile “uykusuz” redifli 5 beyitlik bir gazel olmak üzere toplamda 45 beyitte uykudan bahsedilmektedir. Bu 45 beytin 27'sinde “uyku”nun gerçek ve mecaz anlamlarıyla kullanımı söz konusudur. Bundan başka 1 beyitte *hargûş uykusu* (tavşan uykusu), 1 beyitte *hâb-ı gaflet*, 3 beyitte *hâb-ı ecel/ ecel uykusu*, 1 beyitte *hâb-ı seher*, 1 beyitte *feragat uykusu*, 5 beyitte *hâb-ı bârân/ yağmur uykusu*, 3 beyitte *hâb-ı nâz/ nâz uykusu*, 3 beyitte *hâb* (rüya/ hayal) şeklinde kullanılmıştır. Biz de bu kullanımlardan hareketle *uyku* kavramını şu şekilde sınıflandırmaya çalıştık:

Bu sınıflamanın *Hâb (Uyku)* olan ilk başlığında, uyku kavramının gerçek/ mecaz anlamda kullanıldığı beyitler ele alınmıştır. Divanda tespit edilen 45 beytin 27'si bu başlık altında yer alır. Ayrıca bu bölümde, *uyku* kavramının kullanımında görülen farklılıklardan dolayı üç alt başlık ortaya çıkmıştır. *Âşık-Uyku İlişkisi* adını taşıyan birinci alt başlıkta, âşık düşünce alanına giren beyitler; *Sevgili-Uyku İlişkisi* başlığında sevgili düşünce alanına giren beyitler; *Uykunun Diğer Kullanımları* başlığında ise bunların dışındaki beyitler ele alınmıştır. Bundan sonraki kısımda Necati'nin adlandırması esas alınarak oluşturulan müteakip başlıklar şunlardır: 2. *Hargûş Uykusu (Tavşan Uykusu)*, 3. *Hâb-ı Gaflet*, 4. *Hâb-ı Ecet*, 5. *Hâb-ı Seher*, 6. *Feragat Uykusu*, 7. *Hâb-ı Bârân*, 8. *Hâb-ı Nâz*, 9. *Rüya (Hâb, Hayâl)*. Dolayısıyla Necati Bey, “uyku ve hâb” kavramlarını dokuz farklı başlık altında ele alınabilecek şekilde şiirlerinde kullanmıştır.

Bu çalışma vasıtasıyla “uyku”yla ilgili farklı bir kullanım tespit edilmiştir: feragat uykusu. Yukarıda sınıflandırılan uyku türlerinin hemen hepsiyle ilgili sözlüklerde veya çeşitli kaynaklarda bilgi bulunmasına rağmen “feragat uykusu” tamlamasıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Necati'nin kullanımından hareketle “feragat uykusu” tamlaması anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Buna göre “feragat uykusu” dünya mülkünden ebediyen feragat etmek, yani ecet uykusuna yatmak olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı

sıra “feragat uykusu”nu, toplumdan uzaklaşıp dünya ile ilgi ve alakayı kesmek, dünya malına meyil ve rağbet etmemek şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Yapılan bu çalışma esnasında Ali Nihat Tarlan’ın hazırladığı Necati Bey Divanı esas alınmış, fakat beyitlerin kontrolü, hem Tarlan’ın hazırladığı eserin sonunda bulunan eski yazılı metinden hem de Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 878 numarada bulunan divan nüshasından yararlanılarak yapılmıştır. Bu mukayese sonucunda Tarlan’ın hazırladığı eserde iki beyitte “hûb” kelimesinin “hâb” olarak kaydedildiği görülmüştür. 75 numaralı kıtada yer alan “Geh çoğac **hûb** olur gehi sâye/ Giyeriz kürkünü gününe göre” beytinin birinci dizesinde *hûb* olması gereken kelime eserde *hâb* olarak kayıtlıdır. 152 numaralı gazelin “Zâhide anma **hûbı** k’âyineye/ Bakmaz anlar ki zîşt-sûrettir” beytinin birinci dizesinde *hûb* olması gereken kelime *hâb* olarak kayıtlıdır.

Sonuç olarak Necatî Beg Divanı’nda “uyku” geniş bir kullanım alanına sahiptir. Şiirlerde ağırlıklı olarak “âşğın uykusuzluğu” üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra âşğın bahtı ve sevgiliyle ilgili olmak üzere uykudan bahsedildiğini de görmek mümkündür. Ayrıca seher vakti ve yağmur yağarken uyumanın tatlı oluşu, akşama karşı uyumanın insanı güçsüzleştireceği gibi “uyku”yla ilgili kültürel unsurların ve toplumdaki yaygın anlayışların da kullanıldığını söylemek mümkündür. Fakat *uykunun* klasik Türk edebiyatındaki yerini ve anlam çerçevesini belirlemede bu çalışma yeterli değildir. Klasik Türk edebiyatında hem *uykunun* anlam çerçevesini belirlemek hem de kapsayıcı bir sınıflama için konuyla ilgili yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Beydavî. *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*. C. 1-5. (Çev.: Abdülvehhab Öztürk). 2011. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Edhem Pertev Paşa. *Hâb-nâme*. Süleymâniye Ktp. Düğümlü Baba 476/1, 2.
- İmam Nevevî. *Riyâzü's-Salihîn*, C. 1-2. 2008. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Mütercim Âsım Efendi. *Burhân-ı Kâtu'*. (Haz.: Mürsel Öztürk-Derya Örs). 2009. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necati Bey İsâ Çelebi Edirnevî (öl. 914/1509). *Divan*. Millî Kütüphane. Arşiv Numarası: 06 Mil Yz A 878.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. 1999. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevî. *Şerh-i Mesnevi*. C. 13. 2. Basım. 1975. İstanbul: Şâmil Yayınları.
- Akalın, Şükrü Halûk - Toparlı Recep vd.(haz.) (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Algın, Demet İlhan- Akdağ Gönül - Erdiñç Oğuz Osman (2016). “Kaliteli Uyku ve Uyku Bozuklukları”. *Osmangazi Tıp Dergisi*. 38 (Özel Sayı: 1): 29-34. <http://dx.doi.org/10.20515/otd.40263>.
- Altun, Mustafa (2011). *Hâb-nâme-i Veysi*. İstanbul: Mvt Yayıncılık.
- Avşar, Ziya (2016). *Mana Âleminin Üç Efendisi*. Kayseri: İncir Yayıncılık.
- Balaban Tuğrul (2006). *Sandıklı Halk İnanışları ve Uygulamaları*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Beydili, Celal (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Ciğerlioğlu, Aysel (2014_a). *Ahmet Midhat'ın Nev'm ve Hâlât-ı Nev'm Adlı Eseri (İnceleme ve Lâtin Harflerine Aktarım)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ciğerlioğlu, Aysel (2014_b). “Ahmet Midhat'ın Uykuya Dair Bir Kitabı Üzerine”. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Vol. 9(3). Winter. 365-373.
- Çavuşoğlu, Mehmed (2001). *Necâtî Bey Divanının Tahlili*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Devellioğlu, Ferit (1999). *Osmanlıca-Türkçe Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Duvarcı, Ayşe (2012). “Uyku Folkloru”. *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*. Adana. 495-512.
- Emet, Joseph (2013). *Buda'nın Uyku Kitabı*. (Çev.: Deniz Demir). İstanbul: Yol Yayıncılık.
- Erdoğan, Mehtap (2009). “Divan Şiirinde Mahallileşme Kavramı ve Bâkî Divanı'nda Bazı Mahallî Unsurlar”. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Vol. 4(5). Summer. 114-165.
- Güftâ, Hüseyin (2010). “Divan Şiirinde Vakt-i Seher”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*. Vol: 3(15). 93-137.
- Kabak, Turgay (2011). *Derinkuyu Yöresi Halk İnanışları*. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kanar, Mehmet (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kanık, Orhan Veli (2000). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Adam Yayınları.

- Karagöz, İsmail-Karaman, Fikret vd. (2015). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Konuk, Ahmed Avni (2005). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. (Y. Koordinatörü: Mustafa Tahralı). C. 2. İstanbul: Kitabevi.
- Köktekin, Kazım (2009). “Necatî Bey Divanı’nda Geçen Bazı Yerel ve Arkaik Unsurlar”. *Ölümünün 500. Yılında Necatî Beg Anısına*. (I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu 15-17 Nisan 2009). (Ed.: Gencay Zavotçu). Kocaeli. 25-35.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Okumuş, Necdet (1992). “Uyku Duaları Üzerine Bir Deneme”. *Millî Folklor*. Güz 15. 33-34.
- Onay, Ahmet Talat (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgül, Metin Kayhan (1989). *Türk Edebiyatında Siyâsî Rüyâlar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-III. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Pala, İskender (2013). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şahin, Leyla-Meral Aşçıoğlu (2013). “Uyku ve Uykunun Düzenlenmesi”. *Sağlık Bilimleri Dergisi (Journal of Health Sciences)*. 22 (1). 93-98.
- Şentürk, Atilla (1995). *Necatî Beg’in Sultan Beyazıt Methiyesi ve Bazı Gazelleri Hakkında Notlar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tarlan, Ali Nihat (1992). *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1978)*. C. X. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uyaniker, Nursel (2006). *Pervâne Beğ Mecmuasının İlk Yüz Varağında (1a-100b) Halk Kültürü ile İlgili Unsurlar (Atasözleri-Deyimler-Halk İnanışları)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yekbaş, Hakan (2010). “Klasik Türk Şiirinde Bazı Halk İnanışları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20(1). Elazığ. 155-184.
- Yeşilyurt, Türkan (2011). “Türk Şiirinde Rüya”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. 18(1). 259-266.
- Yıldırım, Ali (2016). “Sâib-i Tebrizî’nin Şiirlerinde Geçen ‘Hâb-ı Bahâr’ Tamlaması Üzerine”. *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 4 (2). 167-177.
- Zavotçu, Gencay (2007). *Türk Edebiyatında Hâb-nâme ve Ömer Fuâdî’nin Hâbiyye Risâlesi*. İstanbul: Kitap Matbaacılık.
- Zavotçu, Gencay (2011). “Necatî’nin İntihâl Konulu Bir Hicviyesi”. *Ölümünün 500. Yılında Necatî Bey’e Armağan*, (Ed.: Çetin Derdiyok-Muna Yüceol Özen). Ankara: TDK Yayınları 220-231.
- Zavotçu, Gencay (2013). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ORHUN YAZITLARI'NDAN
KLASİK ŞİİRE ŞARK VE GARP KAVRAMI
THE CONCEPTS OF OCCIDENT AND ORIENT FROM
ORHUN INSCRIPTIONS TO THE CLASSICAL POETRY

NAZİRE ERBAY

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
nazire.erbay@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6905-0178

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.09.2017
Sayfa-*Pages* : 139-154
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3809>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

ORHUN YAZITLARI'NDAN
KLASİK ŞİİRE ŞARK VE GARP KAVRAMI
THE CONCEPTS OF OCCIDENT AND ORIENT FROM
ORHUN INSCRIPTIONS TO THE CLASSICAL POETRY

NAZİRE ERBAY

Öz

Şark ve garp kavramları hem yön hem de kültürel anlamda bilinen ilk tarihî kayıtlardan itibaren edebî, siyasi, tarihî, dinî ve içtimai metinlerin içinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu iki kavram güneşin doğuşu ve batışını temsil etmesi dolayısıyla, medeniyetlerin de doğuşu, varlığı ve ortadan kalkışının simgesel ifadesi olmuştur.

Türk kültür ve medeniyetinin kuruluşunu anlatan tarihî metinlerden itibaren şark ve garp kavramları kullanılmıştır. Bu kavramlar, Türklerin yazılı ilk belgesi olan Orhun Yazıtları'nda daha çok Türk varlığının yayılmasına işaret ederek dünyayı tamamen kuşatacak şekilde hâkim olma fikrinin anlatılmasında kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde de şark ve garp gazel, kaside ve mesnevi gibi nazım şekillerinde varlık gösterir. Bu kavramlar yerleşik bir düzenin, köklü bir medeniyetin mahsulü olan klasik şiirde, sınırları çizilmiş edebî metnin anlam dünyasıyla, Türk tarihinin ilk yazılı metinlerine benzerlikleri yanında, farklı anlamlarda kullanımları da muhakkak söz konusudur.

Bu çalışmada Orhun Yazıtları'ndan ve klasik Türk şiirinden yola çıkılarak şark ve garp kavramlarının kültürel anlam ve değerinden örnek metinlerle bahsedilmektedir. Bahse konu olan iki kavramın kullanımı, kolektif bilinçten hareketle, anlamsal benzerlikler çerçevesinde, Türk kültür ve medeniyet tarihinin kısa bir süreç okuması içinde yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şark, garp, Orhun Yazıtları, klasik Türk şiiri.

Abstract

The concepts of occident and orient have been commonly used in literary, political, historical, religious and social texts starting from the first historical records in terms of direction and culture. These two concepts, representing the rise and set of the sun, have become the symbols of birth, existence and disappearance of civilizations.

Concepts of occident and orient have been used since the appearance of historical texts narrating Turkish culture and establishment of Turkish civilization. These concepts have been rather used in the expression of the idea about gaining hegemony all over the world by pointing out the expansion of Turkish existence especially in Orhun Inscriptions which is the first written document of the Turks. Occident and Orient have also been used in types of poetry such as odes, eulogies and Mesnevi in the Classical Turkish Poetry. In the classical poetry which is a product of a settled organization and a rooted civilization, these concepts have similarities in the first written texts of Turkish history and they have also been used with different meanings.

In this study, the cultural value and meaning of the concepts of occident and orient will be mentioned through sample texts from Orhun Inscriptions and classical Turkish poetry. The use of the aforementioned concepts will be touched upon within a short reading of periods including Turkish culture and civilization in respect to similarities of meanings and collective consciousness.

Key Words: Occident, orient, Orhun Inscriptions, classical Turkish poetry.

Giriş

Yön kavramı, sözlüklerdeki ilk anlamının yanında dünya kültür coğrafyasında varlık göstermek isteyen milletler için bilhassa siyasi ve sosyal anlamda önemini, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de devam ettirmektedir. Bu durumda yön kavramının, TDK Sözlüğünde 1. Belli bir noktaya göre olan yer, taraf, 2. Bir şeyin belli bir noktaya baktığı yan, veçhe, 3. Bir yere gitmek için izlenen yol, cihet, istikamet, 4. Tutulacak, izlenecek yol anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Coğrafi nitelendirme içinde, dört ana yön adlandırmasıyla kullanımı söz konusu olan kavramlardan doğu-batı yahut şark ve garp, sözlüklerde ifade edilen anlamlarının yanında, hem muktedir olma alanı hem de kültürel değer cihetiyle de kullanılır. Dolayısıyla bu iki yön, bir kavram olarak birbiriyle olan benzerlikleri, farklılıkları ya da çok yönlü kıyaslama açısından diğer yönlere göre özel okumalara kapı aralayabilir.

Bu çalışmada, Türk kültür ve medeniyet tarihinin temelini teşkil eden en önemli kaynak olarak Orhun Yazıtları ile Türk-İslam kültürünün edebî olduğu kadar siyasî, sosyal yönünün değerlendirmesine imkân sağlayan klasik şiir hareket noktamızdır. Özellikle, klasik şiirden seçilen örnekler üzerinden şark ve garp kavramlarının edebî metne kazandırdığı anlam derinliği, dünden bugüne geçirdikleri değişim ve dönüşüm, tarihî akış içerisinde ortaya konulup incelenmektedir. Çalışmada, Türklerin yazılı ilk tarihî kaynağı ve varlığı yüzyıllarca süren klasik şiir metinleri esas alınmıştır. Ayrıca, bu iki kavram etrafında, Türk kültür ve medeniyet tarihinin kolektif bilinç devamlılığının kısa bir süreç okuması da yapılmaktadır.

Şark ve garp kavramları, varlığın başlangıcından günümüze coğrafi anlamda yön ifade etmekle beraber, aynı zamanda, bir toplumun siyasî, sosyal ve kültürel zihniyetini okuma imkânı da verirler. Bu tür bir değerlendirme yapmak için evvela toplumların kolektif bilinç dünyasının oluşumuna bakmak gerekir. Kolektif bilinç, insanın birey olarak biriktirdiği ya da var edip kullandığı eylemler, düşünceler, hedefler ve isteklerden ziyade topluma dair biriktirip kullandıklarıdır. “Belleğin sinirle, beyinle hiçbir ilişkisi yoktur. Bellek orijinal bir özelliktir. Çünkü insan bütün geçmiş nesillerin belleğini yanında taşır. Bellek imgesi oldukça hünerli ve nadir bir şeydir.” (Barash 2007: 20) Öyle ki, toplumu meydana getiren her birey, aradan asırlar geçse de var olduğundan itibaren hedef ve ihtiyaçlarını zamanın kendi içinde gerçekleştirdiği değişim ve dönüşüme rağmen, korumaya devam eder. “Zaman, topluluğun özellikleriyle uyum içindedir. İnsanların düşüncelerinin akışı, gereksinimlerine ve geleneklerine uygun bir hızda ilerlemektedir ve zaman buna uyum sağlamıştır.” (Halbwachs 2007: 65) Yazılı olarak kayıtlara geçmiş olsun, sözlü olarak nesilden nesile aktarılmış olsun, tarihî bir olay bile bazen toplumun belleği yahut fitratının tezahürü olarak toplulukla beraber yine farklı görünüşlerle varlığını ortaya koyar. “Bir tek olayın, birbirinden farklı birçok kolektif bilinci etkileyebileceği söylenir; bundan sonra yola çıkarak da bu bilinçlerin birbirlerine yaklaştıkları ve ortak bir temsil biçimi içinde birleştikleri sonucuna ulaşılır.” (Halbwachs 2007: 61) O zaman, edebî metinlerde görülen ve ilk kullanımından sonra aynı temel ilkeler üzerinde yüzyıllarca, neredeyse değişmeden, belli değerler için kullanılagelen ve varlığını şekillendiren topluluğun tarihsel zeminine, ortak ideallerine, zihin kodlarına dair ipuçlarını veren kelime ve kavramlar da bahsedilen kolektif bilinç düşüncesi içerisinde değerlendirilebilir.

İşte kolektif bilinç bağlamından yola çıkarak, bu çalışmanın konusunu oluşturan şark ve garp kelimeleri, millî belleği derinlerinde olan yani geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan, büyük bir medeniyetin mimarı, Türk kültür dili açısından değerlendirilmesi gereken mevzular arasındadır. Bu değerlendirme için, Orhun Yazıtları'nda geçen şark ve garp kavramları ile Türk-İslam kültür ve medeniyetini okumaya yardımcı olan klasik Türk şiiri metinlerine karşılıklı bakılması gerekir. Sonuçta bu kavramların bir kesintiye uğramaktan ziyade bahsedilen köklü medeniyetin kültürel kodlarını, kolektif bilince yansıyanlarla beraber bir devamlılığın göstergesi şeklinde olduğu görülmektedir.

Millî devletin inşasında kimlik, esas unsurdur. Hayata bakış, duruş felsefesi de temel prensiptir. İşte bu temel prensiplerin yani kültürün taşıyıcısının dil olduğu malumdur. Yine bilinen ifadesiyle söylersek, bir topluma ait değerlerin nesilden nesile aktarımı dille yapılır. Orhun Yazıtları hem Türk dili tarihi hem de Türk kültür ve medeniyeti hakkında önemli bir belgedir. Bu belgelerdeki doğu ve batı kavramlarına sıklıkla yapılan vurgu ve göndermeler, içinde barındırdığı millî duruş ve söyleyiş dolayısıyla tesadüfi olmasa gerektir. Buradan hareketle evvela şark kavramına bakılırsa tespitler şu şekilde olabilir. Şark kültür ve medeniyetinin derinliği düşünüldüğünde Türkler için kutsal bir yöndür. Tabiidir ki şark kelimesinin kullanımından önce doğu, “Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan ‘ileri’ ve ‘öte’ anlamına gelen ‘ilgerü’ sözüyle ifade edilmiştir. Bu kelimenin normal şekli ilgerü’dür. Bu, ‘doğu’ ve ‘ön’ anlamına gelmektedir. Bu kelime zamanla fonetik değişiklikler göstermiştir. Bu değişiklikler: İlgerü> ülerü> ileri şeklindedir. İlk örneği Orhun Abideleri’nde görülür ki, bu arada daha ziyade ‘şark’ anlamında kullanılmıştır. Çünkü Göktürkler için doğu ‘ön kısım, ileri kısım’dır.” (Duran 1988: 12) Bu verilerle doğu kelimesinin Orhun Yazıtları’ndaki kullanımı ile ilgili birkaç örnek şu şekilde verilebilir.

“Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve halkım...) doğusuna, güneyde gün batısına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içinde (bütün) halklar hep bana tabidir.”

“Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan Dağları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleştirmişler.”

“Doğuda Kingan Dağları’nın ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütlendik. Batıda Kengü Tarban’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik.” (Tekin 2008: 45-51-57)

İlaveten söylenirse, “Türklerin güneşin doğduğu tarafa yüzlerini çevirerek yön tayini yapmaları, İslâm öncesindeki Türk tefekkürünün evrenselliğini göstermektedir. Çünkü güneş yüceliği, ululuğu ve sonsuzluğu sembolize etmektedir. Ayrıca o, dünyayı kucaklamakta ve kuşatmaktadır. Bu düşünceden hareket eden Türkler de yüzlerini doğuya dönmekle, tıpkı güneş gibi dünyayı kuşatmak, sarmak istemiş olmalıydılar. Güneşin evrensellik içerdiğinin birçok bilim adamı tarafından benimsenmesi bu düşünceyi güçlendirmektedir.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017) Milleti bir araya getirmek için, mekân belirtmenin yön tayin eden bir kelimeyle beraber kullanılması dilin fakirliği ile açıklanamayacak kadar sarıhtir. Öyle ki, tarihî kaynaklardan yola çıkarak Türkler, yüzlerini güneşe dönerek ilerleyen bir millettir. Orhun Yazıtlarının dışında da güneşin doğduğu yönün Türk tarih ve medeniyetinin hemen

her döneminde ehemmiyet arz ettiği görülmektedir. “Gün doğuşunun, Türklerin tören ve ibadetlerinde büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple sabah, Türkler için önemli kutlu bir vakittir ve Oğuz Destanı’nda bütün önemli işlerin tan ağarırken başladığı ifade edilmektedir. Aslında İslamiyet’te de gün doğuşu önemlidir. Güneş doğmadan önce kalkılması, sabah namazından sonra da yatmayarak çalışmaya başlanması prensibi benimsenmiştir. Aynı şekilde halk arasında rızıkların güneş doğmadan önce dağıtıldığı inancı hâkimdir.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017)

Türk kültürünün inşasında kutsiyeti söz konusu olan doğu kavramından sonra batıya da bakmak gerekir. “Batı, eski Türklerce ‘gün batısı’ olarak adlandırılmıştır. Bu yönü ifade eden bir diğer kavram da ‘kurıgaru’ kelimesidir. Bu kelime yalnız Orhun Abideleri’nde görülen batı, geri, geriye doğru manalarında kullanılmış olan bir sözdür. Bu, ekseriye ‘ilgerü’ sözü ile beraber bulunur.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017) Orhun Yazıtları’nda yer alan ve Türklerin devlet teşkilatında da doğuya önem verdikleri bilgisiyile, Türklerde doğunun dünyanın yüksek yeri olduğu, batının da alçak bölgesi olduğu görüşü de söz konusu edilmiştir. Dünyaya hâkim olma düşüncesiyle doğuya doğru ilerleyen Türkler için batı arkalarında kalır. Bunun için ‘gün batısı’ ifadesi Türk boylarında batı için kullanılır.

Görüldüğü kadarıyla Orhun Yazıtları’ndaki doğu-batı ya da şark-garp kavramlarının daha çok Türklerdeki var olma, sınırlarını genişletme, milletin birliğini beraberliğini sağlama ya da millete varlığın bekası adına hedef tayin etme maksadıyla kullanılır. Ayrıca doğu ve batı bu dönemde inanç kaynaklı ifadelerin içinde de yer alır. Orhun Yazıtları’nda geçen: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisinin arasında kişiöğlü (insanoğlü) yaratılmış ve kişiöğlunun başına babam, amcam Bumin ve İstemi kağanlar Tanrı tarafından oturtulmuştur.” ifadeleri kağanın Tanrı tarafından tayin edilen ‘kut’lu insan olduğuna işaret eder. Dolayısıyla onların, hem doğu hem de batıya hükmedecek kadar yetkin kişiler olduğu açıkça vurgulanır. “Eski Türk hâkimiyet telakkisi; hâkimiyet yetkisinin Tanrı tarafından verildiği ‘karizmatik tip’ olarak kabul edilmiştir. Vesikalar Türk hakanına devlet idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermektedir. Göktürk kağanları da aynı telakkiye sahipti. Tanrı’ya benzer, Tanrı’da olmuş Türk Bilge Kağan: -Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. ..., Tanrı irade ettiği için, kut’um olduğu için kağan oldum..” (Kafesoğlu 1996: 236-37) Bunun yanında, içinde Türk milletine çağrının da yer aldığı ifadelerde doğu ve batı bu kutlu kağan tarafından Türklük adına bir medeniyeti aktarma, taşıma, hâkimiyet kurma adına da var olduğu görülür.

“İleri gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.” (Ergin 2004: 17)

Klasik Şiirde Şark ve Garp Kavramı

Orhun Yazıtları'na yönelik bu verilerden sonra, asırlarca Türk-İslam kültür ve medeniyetinin derin izlerini taşıyan klasik Türk şiirinde de şark ve garp kavramlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bunun için klasik şiirde en çok kullanılan iki nazım şekli gazel ve kasideler ilk bakılması gerekenlerdendir. Çünkü, şark ve garp bilhassa kasidelerde kolektif bilinç bağlamında dikkatle incelenmesi gereken nazım şekillerinden biridir. Klasik şiirde kaside nazım şeklinin örnekleri aşağı yukarı, 13. asırdan başlar ve en olgun örnekleri 17. asra kadar verilir. Değişik yazılma sebepleri, zengin bir konu yelpazesinin olması yanında, kasideler gelenekselleşen kalıpların içindeki söyleyişle daha çok övgü amacıyla yazılmıştır, denebilir. Bir zafer sonunda yazılan kasidelerin yanında doğrudan sultana, vezire övgü için ya da değişik vesilelerle yapılan kutlamalar münasebetiyle söylenmiş kasideler de vardır. Kasideler zamanla Osmanlı sosyo-kültürel hayatında yer alan sıkıntıları dile getirmek, yetkililerden istekte bulunmak amacıyla yazılsa da, daha çok kabul gören şekliyle memduhu methetmeye yöneliktir. Bunun yanında, şairlerin ihsan görme maksatlı kaside yazdıkları için memduha dair hakikatlerden uzaklaştıklarını iddia eden görüşler vardır. Buna karşı, Nefî gibi şairlerin, devletin ileri gelenleri başta olmak üzere sadece methetmiş olmak için şiir yazmadığı görülür. Bu gibi şairler cülus alma imkânı varken kaside yazmamışlardır. Fakat durum böyle olsa bile tarihe, kültüre, siyasi ve sosyal hayata dair toplum belleğine kazınan bu metinlere bakışın daha geniş kapsamlı ve derinlikli olması icap eder. Bu tür edebî metinler, sadece 'geleneksel söyleyiş'le yazılmıştır şeklinde yorumlansa da, yüzyılların birikimi olarak tek bir duygu ve inanç etrafında birleşen Türk-İslam kültür ve medeniyetinin okunmasına vesiledir. Kısacası, kasideler gibi yedi asırlık toplumsal birikimi yansıtan metinler toplumun arkaik hafızasını ortaya koyar. İşte şairler kasidelerde içine doğdukları medeniyetin getirisi ile yüzyıllar öncesinden atalarından miras aldıkları davranış, inanış kalıplarını eserlerinde gösterirler.

Art zamanlı bir kronoloji takip edilirse, Orhun Yazıtları'nda Türk milletine iki yön esas alınarak gösterilen hedeflerin, klasik şairlerce de devam ettirildiği görülür. Daha açık bir söyleyişle, doğu ve batı, artık klasik şairlerin kasidelerinde, Arapça şark ve garp şeklinde kullanılırken yine iktidardaki sultanın varlığı, hükümranlılığı, hedefleri üzerine beyitler ortaya koyarlar. Burada Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra, "O, iki doğunun ve iki batının Rabbidir." (Rahman, 17) ile "Doğu da, batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve ni'meti) boldur. O (her şeyi) bilendir." (Bakara, 115) ayetleri klasik şiirin metaforlu söylemi içinde kullanılmıştır. Bu ayetler, Osmanlı sultanlarının her kim olursa olsun tebaasına haksızlık ve zulüm yapmamaları, bunun yerine onların adaleti tesis etmekle görevli, nizam-ı âlem hedefini yerine getirecek olan kudret ve mazlumun sığındığı güç olarak düşünülmesi sebebiyle, sultanlara cihanşümül bir bakışla 'zıllullah' denmesine de vesile olmuştur.

Kasidelerde şark ve garp kavramlarının kullanımı, örneklerde de görüldüğü kadarıyla, en başta padişaha ya da övülen kişiye sanatlı, yer yer mübalağaya dayanan övgü dolu ifadeler içerse bile, Türklerin zafere olan tutkularını, yeryüzüne hâkim olma ortak bilincini bu metinler aracılığıyla rahatlıkla okunabileceği söylenebilir. Yalnız bu metinler,

ülke sınırları dışına Türk-İslam gücünü ifadede aracı olurken şairin iktidarla olan birlikteliğini ve toplumun iktidara olan inancını göstermeye, kuvvetlendirmeye dahası ortak hedef etrafında kenetlenmeye vesile olabilmektedir. Bu beyitlere örnekler şu şekilde verilir.

Ahmedî'nin Divan'ında yer alan birçok nazım şeklinde şark ve garp kavramları kullanılmıştır. Şair kasidelerinde bu kavramlarla ilgili daha çok hükmetme, kuşatma anlamlarını beytin ruhuna sindirir. Emir Süleyman adına yazılan aşağıdaki kasidesinde sultanın doğudan batıya kadar gücünün her yöne erişeceğini söyler. Şair bunu söylerken, aslında Emir'in geniş bir alana ya da bütün dünyaya hükmedeceğini belirtir. Ahmedî kendinden yüzyıllar sonra gelecek olan ve aynı bakış açısını yansıtacak olan Osmanlı'nın en ihtişamlı dönemlerinde eser veren şairlere göre sultanın dünyaya hâkimiyetini daha sade bir biçimde anlatır. Bunun yanında şairin yaşadığı yüzyıldaki sultana atfettiği hâkimiyet bilinci ortaktır:

Kılıcın bir nefes dutmaz karâr u şark u garba irer
Velîkin maşrık u magrib bulup durur karâr andan (Ahmedî, 66/22)
(*Kılıcın bir an sabit bir şekilde durmaz (sürekli) hem şarka hem garba ulaşır, öyle ki doğu ve batı onda bu kararlılığı görür.*)

Ahmedî, yine Emir Süleyman'a yazdığı bir diğer kasidesinde sultanın gücünü, hâkimiyetini ifade ederken bütün dünyayı kuşatan bir kavram olarak şark ve garbı seçer. Beyit çalışmanın giriş kısmında Kur'an-ı Kerim'deki ayeti ve ayetin Türk sultanına âdeta görevlerini de hatırlatması bakımından da dikkat çeker:

Padişâh-ı şark u garb u ins ü cinn ü vahş ü tayr
Ol durur bî-şek ana dimek Süleymân yaraşur (Ahmedî, 29/19)
(*O, kuşların, vahşi hayvanların, cinlerin, insanların, doğunun ve batının padişahıdır. Şüphesiz ona Süleyman demek yaraşır.*)

Ahmedî'den verilecek son örnekte Orhun Yazıtları'nda geçen Türklerin dünyaya adalet üzerine hükmetme bilincini doğrudan yansıtılır. Beyitte bu kutsal niyetin nizam-ı âlemin kaynağının İslamiyet öncesinden yüzyıllar sonrasına taşındığı görülebilir. Beyitte bu niyetin Allah tarafından sultana lütfedildiği bilgisi de vardır:

Yüri vü hasmı sür ili al mülke hükm it
Kim şark u garbı Hak sana virüp durur il il (Ahmedî, 55/6)
(*İlerle ve düşmanını kov, ülkeyi al ve devlete hükmet, öyle ki Allah il il hem doğuyu hem de batıyı sana vermiştir.*)

Şeyhî kasidesinde iktidarın gücünü, etkisini göstermek için üst üste güce dair derecelendirmeler yapar. Şair memduhunu hâkimiyet gücü ile anlatırken doğuya ve batıya vurgu yaparak onu dünyaya hükmeden Süleyman olarak değerlendirir:

Sultân-ı berr ü bahr u Süleymân-ı şark u garb
 Dârâ-yı dârgîr ü Ferîdûn-ı darb u harb (Şeyhî, 4/8)
(Doğunun ve batının Süleymani, karanın ve denizin sultanı, mülk sahibi Dâra hem darbın hem de harbin Feridunudur.)

Ahmed Paşa bir kasidesinde Osmanlının dünya hâkimiyetini şark ve garp kavramlarıyla beraber kullanır. Yalnız şairin bilinçaltındaki bu söylem, dünyanın fani oluşuyla beraber içine ironi de katılarak anlatılmıştır. Yani şair istersen dünyaya hâkim ol yine de sen fanisin hatırlatmasını yapar:

Kem çâkerinin mansıbıdır maşrık u magrib
 Kem-ter kulunun bahşışidir milket-i dünyâ (Ahmed Paşa, 11/49)
(Doğu ve batı kötü kulunun ait olduğu makamıdır. Dünya mülkü ise, hakir kulunun hediyesidir)

Baki Divan'ında yer alan beyitlerde, yaşadığı yüzyılın ihtişamına uygun olarak, şark ve garp kavramlarını mübalağalı kullanır. Onun beyitlerinde bu kelimeler güç ve iktidarı pekiştirmek ya da dünyayı kaplayan bir hükümranlığı anlatma maksadına hizmet eder. Şairin, Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı aşağıdaki kasidesinde sultanın seferi sonrasında şarktan garba kadar dünyanın dört bir yanının güven ve huzura kavuştuğunu Allah'a da şükrederek dile getirdiği görülür. Zaten Osmanlı sultanının da vazifesi tıpkı Orhun Yazıtları'nda olduğu gibi bu hâkimiyeti tesis etmek değil midir?

Bâreka'llâh zehî Pâdişeh-i âdil kim
 Şarkdan garba degin buldı cihân emn ü emân (Bakî, 2/33)
(Allah mübarek etsin, adaletli padişah ne güzeldir ki, şarktan garba bütün dünya emniyet ve güven içindedir.)

Baki'nin Kanuni'ye sunduğu bir diğer kasidesinde, şairin sultana ilk bakışta iltifat ettiği iddia edilebilir. Esas itibarıyla, bu tür ifadelerin dosta güven, düşmana korku salan yönü vardır. Orhun Yazıtları'ndan beri Türk hâkimiyetinin dünyaya yayılması, adaletin getirilmesi hususunda başta iktidar sahibinin ya da tebaasının icaz ve belağata uygun ifadeleri dikkat çeker. Örneğin, "Ey Türk! Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız yer delinmedikçe, ilini ve töreni kim bozabilir." ifadeleri millî varlığın üst derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Buradan, Türklerin asırlar öncesinden şark ve garba hiç durmadan ilerleme arzuları kaynaklarda sabittir. Sultanların fermanlarında ya da Osmanlı şairlerinin kaynağını atalarından alan bir söyleyişle bu bilinci iddialı bir şekilde dile getirmeleri tesadüfi bir yaklaşım olmasa gerekir:

Sultân-ı şark u garb şehensâh-ı bahr u ber
 Dârâ-yı dehr Şâh Süleymân-ı kâm-rân (Bakî, 1/15)
(Karanın ve denizin padişahı, doğunun ve batının padişahı ve o zamanın mutlu Süleyman Şah'ıdır.)

Baki bir kasidesinde, Orhun Yazıtları'ndan kendi dönemine kadar gelip yerleşen bir inançla, güneşin doğduğu tarafa verilen kutsiyeti dile getirir. Baki edebi metinlere zamanla yerleşen 'güneş gibi dünyayı kuşatma' inancını tekrarlar. Böylece şair, sultanın adaletinin, iyiliklerinin dünyanın dört bir tarafına yayıldığı düşüncesini de aktarır. Baki'nin yaşadığı dönemin dil ve üslubu düşünüldüğünde, aynı ideali daha sanatlı bir anlatımla dile getirdiği görülür:

Togup gün gibi zerrîn tâc ile burc-ı sa'âdetden
Yitişdi şarkdan garba ziyâ-yı adl u ihsânı (Bakî, 5/2)
(Mutluluk burcu ile altın taç gün gibi doğdu. İyilik ve adaletinin ışığı şarktan garba güneş gibi ulaştı.)

Mesihî'nin aşağıdaki beytinde, dünyaya hükmetmesi gereken bir gücün varlığındaki gerekliliğe gönderme yapılmıştır. Şair, âdeta bu sahipsizliği diğer şairlerin tersi bir söyleyişle güneşin batı yönüne yolculuğu ile aktarır:

Gitmişler idi şarka meh ü garbâ âfitâb
Begnüz çeriye dönmiş idi necm-i bî-kerân (Mesihî, 2/2)
(Ay doğuya, güneş batıya gitmiş. Sonu görünmeyen yıldızlar, beysiz askere dönmüştü.)

Nev'izâde Atayı, Sultan Murad Han için yazdığı kasidesinde sultanın kılıcının gücünü Hazreti Ali'nin Zülfikarı ile denk tuttuğunu ve şark ve garp dâhil olmak üzere tüm âlemi kuşattığını ifade eder:

Kılıç çıkdı salındı şark u garba zülfekâr-âsâ
Adû-yı kâfir ile dilleşür bir tercemân buldı (Nev'izâde Atayî, 20/12)
(Kılıç kınından çıktı, Zülfikâr gibi şarka ve garba gönderildi, kâfir düşman ile aynı dili konuşan bir tercüman buldu.)

Azmizade Haleî memduhunun dünyanın hem doğusunda hem de batısında gücünün olduğunu belirtir. Şair bunu ikiyüzlü kılıç metaforuyla dile getirir:

İki yüzlü kılıçdur kahrı ol şâh-ı cihân-bânun
Aceb mi zâhir olsa maşrık u magribde ânârî (Azmizâde Haleî, 9/11)
(O dünya bekçisinin kahrı ikiyüzlü kılıçtır. Acaba doğu ve batıda onu ananlar ortaya çıkarsa mı?)

Neylî, Sultan Ahmed'i Orhun Yazıtları'ndan beri kullanıldığı gibi güneş tabiri ile beraber kullanır. Şair sultanın hâkimiyetini dünyanın dört bir tarafına yayıldığından bahseder. Hatta güneş ışıkları bile bu gücün gölgesindedir:

Hümâyün-sâye Sultân Ahmed-i hurşîd-pertevle
 Yayıldı şark u garba gün gibi envâr-ı âsârı (Neylî, 38/2)
(Güneş parıldayalı Sultan Ahmed'in saltanatının gölgesi, eserlerinin nurları gün gibi doğu ve batıya yayıldı.)

İncelenen metinlerden yola çıkarak yön ya da mekân olarak şark ve garbın daha çok beraber kullanıldığı, buna karşılık bazı şiirlerde şark tek başına kullanılırken garbın neredeyse tek başına çok da tercih edilmediği görülür. Nev'izade Atayı, Sadrazam Murad Paşa'ya ithaf ettiği kasidesinde Paşa'nın gücünü anlatmak için kılıcının sihri garbı etkisi altına aldığını, artık doğuya yönelme vaktinin geldiğini söyler. Burada şark ve garp kavramları özelinde şiirde güç, iktidar ya da zafer söz konusu edilir. Esas olan devleti temsiliyetse, şairlerin çekinmeden bahsedilen gücü mübalağayla anlatımları makul görülür:

Garbı teshîr eyledi tîğün misâl-i mâh-ı nev
 Şarka sal şimden geru mânend-i tîg-i hâverân (Nev'izâde Atayı, 3/41)
(Yeni ay gibi kılıcının gücü garbı büyüledi. Bundan sonra doğu-batı kılıcı gibi doğuya gönder.)

Nefî kaside ustası bir şair olarak şiirlerinde şark ve garp kelimelerini geleneğe yerleştiği şekilde kullanır:

Şâmil yine hep dâ'ire-i âleme nûru
 Ne maşrıki ne magribi var ne sefer eyler (Nefî, 5/29)
(Âlemin dairesini, gök kubbeyi hep kuşatır, hem doğuya hem de batıya durmadan sefere çıkar.)

Aşağıdaki beyitte Nefî 'nin Orhun Yazıtları'ndaki gibi sultanı güneş benzetmesiyle kutsallaştırdığı görülmektedir. Güneşin güç ve kudretine, vazgeçilmezliğine, kutsiyetine dayanan bu anlatım, klasik şiirde çok şair tarafından değişik yüzyıllarda yapılmaya devam etmiştir:

Âfitâb-ı bahr u ber sâhib-kırân-ı şark u garb
 Şehsüvâr-ı nâm-ver râyet-güşâ-yı safderî (Nefî, 10/20)
(Her zaman ve devirde doğunun ve batının sahibi, karanın ve denizin güneşi, 'o'dur.)

Nedim, 'Kaside Berâ-yı Teşrif-i Sultân Ahmed Be-Serây-ı İbrâhîm Pâşâ' başlıklı kasidesinde devlete bakışını yansıtır. Türk-İslam kültüründe devlete sahip çıkma, kültürel arka planı ve kendine has olan âlemi, nizama getirme anlayışını yansıtır. Yukarıda da söylendiği gibi âleme hakkı, adaleti getirmek Türk- İslam devlet anlayışında kökü çok eskilere dayanan bir inanç ve hedeftir. Bu kendine has devlet anlayışında tarih ve kültürün biriktirdikleri bir geleneğin takibidir. Bu gelenek de 'cihansümül' devlet anlayışıdır. Bu çalışma boyunca geçen Türklerdeki 'hükmetme'ye dayanan şark ve garp ifadelerinin

çağrıştırdıklarında, Batılı devletlerin sömürgeci zihniyetinden çok ayrı bir devlet felsefesi söz konusudur. Çünkü Türk- İslam devletinin temel felsefesinde, işkence, işgal ve zulüm yoktur. Devlet halkına karşı sorumludur ve huzuru temin edendir. Buna göre devlete; halkına en güzeli, adaletli olanı ‘vermek’ düşer. Bu devlet töresi, İslamiyet öncesinden beri gelen halkın yanında ve hukuk önünde eşit olma devlet felsefesinin bir göstergesidir:

Şehriyâr-ı bahr ü ber ferman- revâ-yı şark u garb
Kim yedi iklimde dek hükmün nigezbân eyledi (Nedim, 25/11)
(Karanın ve denizin sultanı doğu ve batıya ferman gönderdi. Öyle ki o bu fermanla, yedi ülkeye emirlerini bekçi etti.)

Diğer birçok unsur gibi yaşanan coğrafyanın, inancın toplumların kültürel gelişiminde etkisi büyüktür. Yenişehirli Avnî de Türklerin yeryüzünde var olduğu ilk tarihlerden itibaren yaşayışlarının ve inançlarının etkisiyle devletin millî duruşunu yansıtır. Şair, bu köklü geleneğin söyleyişini kolektif bilincin de etkisiyle birçok klasik şair gibi mısralarına yansıtır:

Tîg-i der-dest-i vegâ cünd-i cihân-gîründür
Şarkdan garba kadar millet-i İslâm tamâm (Yenişehirli Avnî, 46/22)
(Dünyaya hükmeden ordusu savaşı bitiren, toparlayan kılıcı, şarktan garba kadar bütün İslam âlemini birleştirmiştir.)

Şeyh Galip Divan’ında yer alan bir kasidesinde de sultana yine doğu ve batının sultanı olarak hitap eder. Sultan bu özelliğinden dolayı iltifata layıktır ve aynı zamanda o da bu durumdan memnundur:

Şark u garbın teveccühü sanadır
Bu hususun da bahtiyârîdir (Şeyh Galip, 15/13)
(Doğunun ve batının sevgisi sanadır. [O] bu durumdan mutludur.)

Bunların dışında farklı şairlerin kasidelerinden şark ve garp kavramı ile ilgili aynı bakış açısını ve söyleyişi yansıtan beyitlerden örnekler şunlardır:

Var ise bir mislini teftiş içündür dâ’imâ
Şark u garba verziş-i bî-intihâ-yı âfitâb (Sümbülzâde Vehbî, 35/30)
(Güneşin doğu ve batıya sonsuz kuşatması (çalışması) bir benzeri var mı diye kontrol içindir.)

O şahın ola revân hükmi şarkdan garba
Sipihri tâ ki mahall-i küreng ider tâb (Ayıntablı Aynî, 3/ 41)
(O şahın şarktan garba hükmü devam eder. Öyle ki, gökyüzünde ay kızıl atının yeri olur.)
Revâyih-i keremün şark u garba nâşirdür
Seherde azm-i sabâ vü mesâda seyr-i debûr (Nev’î, 22/42)
(Seherde batı rüzgârının seyri akşam ve sabah rüzgârıyla sabittir. Lütfunun güzel kokularını doğuya ve batıya dağıtır.)

Şark ü garbı re'y ile teshir u ta'mîr eyledin
Sana derlerse münâsibdir şeh-i hâver güneş (Usûlî, Kasîde-i Güneş, 27)
(Doğu ve batıyı hükmünle sihirledin (yaptın) ve tamir ettin. Sana doğunun şahı derlerse uygundur.)

Hemân sa'âdet ile âzim-i Sıfâhân ol
Kurup memâlik-i şarka otağ igrâzı (Nailî, 8/16)
(Mutlu bir şekilde İsfahan'a doğru hemen yola çık. Şark ülkelerini otağ ile doldur.)

Kasidelerin dışında gazelerde de şark ve garp kavramları klasik şairlerin beyitlerinde sıklıkla yer alır. Büyük bir medeniyetin kodlarının okunabileceği bu metinler, kasidelere göre tabii olarak daha lirik söyleyiştir. Gazelerde de şark ve garp, yön olarak veya kuşatıcılık, hatta yukarıda bahsedildiği gibi, içine kutsiyet de katılarak kullanılmıştır.

Ahmedî Divanı'nda yer alan bir gazelde 'Ey şah!' diye hitap ettiği muhatabına dünyanın dört bir tarafını kuşatma, yönetme duasında bulunmaktadır. Çalışmada da bahsedildiği gibi şair beytinde, Mutlak Varlık'ın yeryüzündeki temsilcisi sultan ya da şah olduğu kabulüyle hareket eder. Şahın bu iktidarıyla hakkı, adaleti yeryüzünde hâkim kılmak için tahta oturduğu düşüncesinde olan tebaasının da ona dua etmesi gerekmektedir:

Du'âsı Ahmedînün budur iy şâh
Ki şark u garbı idesin tasarruf (Ahmedî, 328/7)
(Ey şah! Ahmedî'nin duası hem doğuya hem de batıya hükmetmendir.)

Kadı Burhaneddin de şark ve garp kelimesini gazellerinde kullanırken klasik şiirde yer alan mazmunlu söyleyişten uzaklaşmaz. İlaveten klasik şiirdeki dünyanın dört tarafına yayılma bilinci lirik anlatımla, estetik bir şekilde var olur:

Gerçi pinhandur bu târ gönümde sırrı la'lünün
Bûy-ı zülfün şarka garba intişar olmuş durur (Kadı Burhaneddin, 315/8)
(Zülfünün kokusu doğuya ve batıya yayılmıştır. Gerçi karanlık gönümde saçının dudaklarının sırrı gizlidir.)

Orhun Yazıtları'nda güneşin doğduğu yönün kutsiyeti Osmanlı şairlerinin birçoğunda da devam etmektedir. Şeyhi de Hazreti Peygamberin doğumu ile bağlantı kurarak, gelenekteki devamlılığı açık bir şekilde dile getirir. Beyitte açıkça güneş ve güneşin doğduğu yön ile âleme hakkı ve hakikati götürmek arasında bağlantı söz konusudur:

Çü doğdu şems-i Muhammed vücûd şarkından
Adem gurubuna erdi zalâm-ı küfr ü dalâl (Şeyhî, 3/45)
(Varlığın doğusundan Muhammedin güneşi doğmasıyla. Sapkınlık ve küfrün karanlığı, yokluk gurubuna ulaştı.)

Kardeşiyle girdiği taht mücadelesi neticesinde trajik bir sonla vefat eden Cem Sultan, mısralarında, içinde bulunduğu psikolojiyi yansıtır. Beyitte dünyaya

hükmetmekten şikâyet eden bir anlatımı olsa da iktidarın doğu ile batıya hâkim olmaktan geçtiği düşüncesi görülmektedir:

Hükm idenler bu cihân mülkine şark u garba dek
 Ger Süleyman ger Sikender sonra peşimândur (Cem Sultan, 35/9)
(Doğu ve batıya kadar, bu dünya mülküne hükmedenler, ister Süleyman ister İskender olsun, sonunda pişman olmuştur.)

Zâtî güneşin doğduğu tarafı umut, gelecek, ikbalin teminatı olarak görür. Doğudan gelen en güzel nur huzmeleri ile doğu ve batının aydınlandığını belirtir. Şairin güneş, şark ve garp ifadeleri hem memduhunun vasıflarının yüceliğine işaret etmesi hem de onun âlemi kuşatma vasfına işaret etmesi dolayısıyla mühimdir:

Matla-ı ibdâ'dan ki itdi tulû ol âfitâb
 Nûr-ı hüsnî pertevinden oldı rûşen garb ü şark (Zâtî, 656/2)
(O güneş ufukta göründü, ortaya çıktı. Güzelliğinin nurunun parlaklığından, Şark ve garp aydınlandı.)

Nefî gazelinde Osmanlı iktidarının, doğu ve batıda başka ülke ya da şehirlerde olan bütün yöneticilere söz geçirdiğinden, adalet götürdüğünden bahsetmektedir:

O Sadr-ı a'zam u ferman-revâ-yı maşrık u mağrib
 Ki şâhân-ı zamâne dergehinde ise dâd üzre (Nefî, 43/22)
'(Zamanın padişahları doğuda ve batıda hükmeden o sadrazamın katında güvenlik içindedir.)

Sonuç

Varlığı asırlarca süren klasik şiir, zengin bir kültür ve medeniyetin izlerini taşır. Başta gazel, kaside, mesnevi gibi nazım şekilleri içinden çıktığı topluma dair derin okumalara imkân tanınmasına rağmen, daha çok çöl kültürüne ait unsurları tekrarladığı, aynı metaforların yüzyıllarca bütün şairlerin eserlerinde yer aldığı ithamlarına maruz kalmıştır. Tanzimat'la beraber de edebî manada hiçbir değeri olmadığı gerekçesiyle aşağılanmış daha sonra bu geleneksel dönem edebî sahadan silinip gitmiştir. Oysa bugün devam eden Türk-İslam millî değerlerine ait birçok konu, klasik şiirde, kolektif bilincin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda Orhun Yazıtları'nda yer alan kağanın Türklerin dünyaya hak ve adalet için hâkim olma istekleriyle, klasik Türk şiirindeki Osmanlı sultanlarının veya iktidar kadrosunun zaferlerini, hükümlerini, dünyaya hâkimiyet kurma arzusunu ya da devlet yönetimindeki hedeflerini anlatan metinlerdeki söyleyişler temelde benzerlik gösterir.

Doğu ve batı birçok nazım şeklinde muhakkak farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Çalışmada bu kavramlar, İslamiyet öncesindeki metinlerdeki kullanımına benzer şekilde, Osmanlı döneminde de doğuyu ve batıyı kuşatma, buralara hâkimiyet kurmanın işaret edildiği anlatımlar içinde yer aldığı gösterilmiştir. Ayrıca doğu ve batı yönlerini İslamiyet öncesinde değerlendirirken tek Tanrı inancını da bu noktada unutmamak gerekir. Kısaca bu kavramların yer aldığı metinler, hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası Türk-İslam kültürüne dair okumalardaki devamlılığına katkı sağlar. Çünkü İslamiyet'ten önce gelen belli inanç, söyleyiş ve geleneklerin İslami unsurlarla da birleşerek artarak devam ettiği görülebilir. Dolayısıyla bu iki döneme ait metinlerin sadece edebî bakışla değil iktidar, devlet yönetimi, devlet ideali ve Türk-İslam ideali anlatan mühim vesikalar olarak tekrar tekrar incelenmelerinde fayda vardır. Bu bir anlamda gelecek nesillere, bugünü değerlendirme, yarına belli ideallerle yürüme anlamında da katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Ahmedî Divanı*. (haz. Yaşar Akdoğan). <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti/10591/ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?>
- Ahmet Paşa Divanı*. (haz. Ali Nihat Tarlan). 1992. Ankara: Akçağ.
- Antepli Aynî Divanı*. (haz. Mehmet Arslan). 2004. İstanbul: Kitabevi.
- Bakî Divanı*. (haz. Sabahattin Küçük). 2011. Ankara: TDK Yayınları.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*. (haz. İ. Halil Ersoylu). 2013. Ankara: TDK Yayınları.
- Kadı Burhaneddin Divanı*. (haz. Muharrem Ergin). 1981. İstanbul
- Mesihî Divanı*. Dr. Mine Mengi). 2014. Ankara: AKM Yayınları.
- Nailî Divanı*. (haz. Haluk İpekten). 1990. Ankara: Akçağ.
- Nedim Divanı*. (haz. Abdülbâki Gölpınarlı). 2015. İstanbul: İnkılap.
- Nef'î Divanı*. (haz. Metin Akkuş). 1993. Ankara: Akçağ.
- Nev'izâde Atayî Divanı*. (haz. Saadet Karaköse). www.ekitap.kulturturizm.gov.tr.
- Neylî Divanı*. (haz. Sadık Erdem). 2005. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Sünbülzâde Divanı*. (haz. Ahmet Yenikale). 2011. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
- Şeyh Galip Divanı*. (haz. Muhsin Kalkışım). 2013. Ankara: Akçağ.
- Şeyhî Divanı*. (haz. Mustafa İsen. Cemal Kurnaz). 1990. Ankara: Akçağ.
- Usûlî. Hayat. Sanat ve Divanı*. (haz. Mustafa İsen). 1988. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Zâtî Divanı*. (haz. Ali Nihat Tarlan). 1970. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Barash, Jeffrey, Andrew (2007). "Belleğin Kaynakları", *Cogito-56*
- Ergin, Muharrem (2004). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Halbwachs, Maurice (2007). "Kolektif Bellek ve Zaman" *Cogito-56*.
- Kafesoğlu, İbrahim (1996). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Kaya, Bayram Ali (1996). *Azmîzâde Halefî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*. Trakya Üniversitesi Doktora Tezi. Edirne.
- Özkan Ali Rafet (2017). *Türk Kültüründe Yönler*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, [Erişim Tarihi: 10.07.2017].
- Turan, Lokman (1998). *Yenişehirli Avni Bey Divanı'nın Tahlilî Encümen-i Şuarâ ve Battî Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ELİ BEY HÜSEYİNZADE'NİN EDEBÎ DÜNYASI
ELİ BEY HUSEYINZADE'S LITERARY WORLD

SEDAT ADIGÜZEL

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter

sadiguzel@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3509-0240

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 26.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.05.2017
Sayfa-*Pages* : 155-166
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3734>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

ELİ BEY HÜSEYİNZADE'NİN EDEBÎ DÜNYASI
ELİ BEY HUSEYINZADE'S LITERARY WORLD

SEDAT ADIGÜZEL

Öz

“Bütün Türk dünyasının büyük mücahidi” olarak tarihteki yerini almış olan Eli Bey Hüseyinzade, yaşadığı dönemde önderlik ettiği Türk ittifadı hareketi ile Türk dünyasına çok büyük hizmetlerde bulunmuş bir mütefekkir, bilim adamı ve edebiyatçıdır. Fikrî ve ilmî dünyasının yanı sıra hem Azerbaycan hem de Türkiye’de yazdığı makaleler, şiirler, hikâyeler ve görev aldığı gazeteler ile edebiyat ve basın içinde önemli bir isim olmuştur. Azerbaycan’da maarifçilik hareketinin ve romantizmin öncülerinden biridir.

Bu çalışmamızda Eli Bey Hüseyinzade’nin edebî yönünü özellikle de şiirlerinde işlediği vatan duygusunu ve hikâyelerinde ele aldığı konularla devrinin toplumsal ve siyasi konularla fikrî ve edebî dünyasının kesiştiği noktaları dikkatlere sunmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Eli Bey Hüseyinzade, Ebdî Gııaf ve Mehfeze, Öksüz Yahud Son Buse, Azerbaycan.

Abstract

Eli Bey who is regarded as the great mujahid of the whole Turkish world” in history is a thinker, scientist and literary man who served to Turkish world a lot with Turk union movement he pioneered in his time. Besides his intellectual and scientific world, he became an important name in literature and media with his articles, poems, stories he wrote both in Azerbaijan and Turkey and journals he worked for. He is one of the pioneers of educators’ movement and romanticism in Azerbaijan.

In this study, we attempted to focus on Eli Bey Hüseyinzade’s literary side. We especially tried to scrutinize the common points where his intellectual and scientific world, his time’s social and political subjects he dealt in his stories, and patriotism in his poems meet.

Key Words: Eli Bey Hüseyinzade, Ebdî Gııaf ve Mehfeze, Öksüz Yahud Son Buse, Azerbaijan.

Giriş

Azerbaycan’ın Türk dünyasına kazandırdığı önemli bir aydın olan Eli Bey Hüseyinzade, fikir yapısı, dünya görüşü ve eserleri ile 20. yüzyılın en renkli simalarından biridir. Eli Bey Hüseyinzade, siyasi kimliğinin yanı sıra edebiyat dünyası için de hem yazdığı eserler hem de edebî eserleri ve dil üzerine yazıları ile devrinin dikkat çeken isimlerinden olmayı başarmıştır.

1864 yılında Salyan’da dünyaya gelen Hüseyinzade, küçük yaşlarda anne ve babasını kaybetmiş, bu nedenle ilk tahsilini dedesi Şeyh Ahmet Salyani’nin yanında almıştır. Kabiliyeti ile küçük yaşlardan itibaren hocalarının dikkatini çeken Eli Bey, Mirza Fetali Ahundov’un yönlendirmeleri ile Tiflis Gimnaziyasına devam eder. 1885 yılında buradan mezun olur. Hüseyinzade’nin burada aldığı eğitimle yabancı dillere özellikle de batı dillerine olan hâkimiyeti dikkat çekicidir. Yanında yetiştiği dedesinin milliyetçi bir düşünce yapısına sahip olması, onun da fikir dünyasında bu düşüncenin yerleşmesine

neden olmuştur. “Eli Bey’in milli dille, milli edebiyatla teması aile terbiyesinin- babasının tesiri altında yaranırdı. Ümum ülemanın seviyyesinden heyli yüksekde duran Şeyh Ehmed Selyani... Gafgazda hâkim olan Fars edebîyatından deyil, öz doğma torpağının şairlerinden daha çoh hoşlanırdı...” (Bayramlı, 2007: 11)

Eli Bey Hüseyinzade’nin fikrî yapısının temellerinin dedesinin yanındayken oluşmasının yanı sıra 1885 yılında Petersburg’da öğrenciyken de bu büyük fikir adamının artık tamamen idealist bir fikir adamı olarak yetiştiğini görmekteyiz. Burada şahit olduğu ve çok rahatsızlık duyduğu Rus milliyetçiliği onun bir Türk milliyetçisi olarak yetişmesinin zeminini hazırlamıştır. Eli Bey Hüseyinzade’nin ömrünü harcadığı, ideali olan Türk birliği düşüncesi Petersburg’daki öğrencilik yıllarında olgunlaşmıştı. “Her halda, Eli Bey Hüseyinzade, Peterburg Üniversitesinde ciddi siyasi teşkilatçılık işini de benimsemişti ve bele bir tecrübeyle o, İstanbul’a girdi.” (Turan, 2008: 23)

Siyasi düşünceleri ile Türk dünyasının ve Türklük idealinin önde gelen fikir adamlarından biridir. Hüseyinzade’nin, Türk milliyetçiliği, Türklük ve Türk dünyası üzerine düşünceleri, bu ideallerin ve bu idealleri taşıyan aydınların fikrî yapılarının temellerini oluşturmada önemli bir unsur olarak yerini almıştır. Onun fikrî ve siyasi dünyasının temeli “ittihat” üzerine kuruludur. Bu ittihat, Türk dünyasının, Turan idealinde ittihadıdır. Bütün yaşamını bu ideal uğruna harcamış ve ömrünün sonuna kadar bu düşünceden vazgeçmemiştir. “Ancak millet ve millî kimlik anlamında Türk milleti kavramlarını bilimsel bir söylem içinde XX. yüzyılın başlarında Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyin-zade, Mehmet Emin Resul-zade, Ziya Gökalp sunacaklardır.” (Mehmetov, 2009: 517) Eli Bey Hüseyinzade, düşünce dünyasını fiiliyata geçirme noktasında da çok aktif bir kişiliktir. Milliyetçi düşüncenin ilk kurumlarından biri olarak kabul edilen Türk Ocaklarının bir benzeri olarak Azerbaycan’da Bakü Ocaklarını kurmuş ve burada Azerbaycan ile Türkiye’yi her anlamda birbiriyle yakınlaştırmak için çaba sarf etmiştir.

Orta Asya ve Kafkasya Türklüğünün, Çarlık Rusya döneminde özellikle Rusların bilinçli parçala-yönet politikaları neticesinde parçalanmış, yoksullaştırılmış ve özellikle eğitimden mahrum bırakılmış hali, Hüseyinzade’nin mücadelesinin esas noktasını teşkil etmektedir. Bu nedenle Azerbaycan’da Türklük düşüncesinin ve Türk dünyasının birliği mefkûresinin banisi olarak kabul edilmektedir. “Belelikle, Ahundov ve Zerdabi terefinden temelleri goyulan Türk milliyetçiliğinin esl ağırlıg sehifesi XX esrin evvellerinde E. Hüseyinzade’nin banisi olduğu siyasi Türkçülük görüşleri ile açılır. XX. Esrin evvellerinde çarizme garşı etirazlarla başlanan harekât E. Hüseyinzade’nin rehberliyi altında siyasi milli ideoloji harekâta çevrilir.” (Bayramlı, 2007: 6) Burada ifade edilen görüşler Hüseyinzade için gerçeği yansıtsa da Türk milliyetçiliğinin temellerinin atılması noktasında Ahundov ve Zerdabi isimleri için çok iddialı görüşler olur. Çünkü bugün bizim anladığımız manada Türk milliyetçiliğinin Azerbaycan’da asıl fikir babası Hüseyinzade’dır.

Büyük fikir adamı Eli Bey, sahip olduğu Türklük mefkûresi ile Türk dünyasının birliği için çalışırken birçok aydına da ilham kaynağı olmuştur. Eli Bey Hüseyinzade, gerçek mesleği doktorluk olmasına rağmen bütün beşerî ilimlere ve güzel sanatlara ilgi duymuş, kabiliyetli ve ileri görüşlü bir aydın görüntüsü verir. Gazetecilik, hikâye, şiir, resim ve müzik onun özel ilgi alanlarıdır.

Fikir dünyasındaki öncü kişiliğinin yanı sıra edebiyatta da yeniliğin, yeni edebî eğilimlerin öncülerinden biri olmuştur. Azerbaycan edebiyatında romantizmin ilk temsilcilerinden biri olduğu, hatta bu akımın Azerbaycan edebiyatındaki kurucusu olduğu da değerlendirilmektedir. 1905 yılında neşredilmeye başlayan ve 1906 yılına kadar üç yüz yirmi beş sayı çıkarılabilen Hayat Gazetesi ile Azerbaycan basın hayatında ilk önemli işlerini yapmaya başlamıştır. Rus sansürünün en şiddetli devresinde Türk ve İslam âleminin cesur sesi olan bu gazetede Eli Bey Hüseyinzade hem editör hem de yazar olarak görev yapmıştır. Bu gazete Türkçülük ve İslamcılık idealinin ilk yayın organı olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan basın hayatının önemli yayın organlarından biri olan Füyuzat (1906-1907) Hüseyinzade tarafından *Hayat Gazetesi* kapatıldıktan sonra çıkarılmaya başlanmıştır. *Füyuzat*'ın da yayın ömrü *Hayat* gazetesi gibi çok kısa olmuştur. Haftalık olarak neşredilen ve sadece otuz sekiz sayısı çıkarılabilen bu dergi, özellikle milliyetçi görüşleri ile devrinin önde gelen yazarlarını bir araya getirmiştir. Azerbaycan edebiyatında romantizm edebî ekolünün temelleri bu dergi etrafında atılmaya başlamıştır. “Özellikle *Füyuzat* dergisi, Hüseyinzade'nin de yetişmesine bağlı olarak Türkiye'nin *Servet-i Fünun* cereyanına bağlı bir dil ve sanat anlayışı sürdürmüş, Azeri edebiyatının yönünü Anadolu'ya çevirmiş, bu iki Türk ilinin tek bir dil ve kültür çatısı altında toplanması yolunda çalışmıştır. Azerbaycan'da Türkçülük cereyanının güçlenmesine sebep olmuştur.” (Akpınar, 1994: 93) Füyuzat dergisi bu ideallerle Eli Bey Hüseyinzade'nin dünya görüşünü gerçekleştirme ve onun fikrî yapısının özellikle Azerbaycan'da bir temele oturması adına çok önemli hizmetlerde bulunmuştur.

1895 yılında İstanbul'da askerî doktor olarak göreve başlayan Eli Bey Hüseyinzade, 1903 yılında Azerbaycan'a döner ve Azerbaycan halkının içinde bulunduğu sıkıntılı durum onu çok rahatsız eder. Bu nedenle Azerbaycan'a döndükten sonra siyasi faaliyetlerini hızlandırır. Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra makale, şiir ve hikâyeleri ile de fikrini yaymaya, düşünce dünyasını halkına açmaya çalışır.

Eli Bey Hüseyinzade, ilk yazılarında *Turani* mahlasını kullanır. Bu andan itibaren onu Türk birliği idealinin en güçlü kalemlerinden bir olarak görürüz. Rus Hükümetinin uyguladığı şiddetli siyasi baskılara dayanmayarak çok sevdiği Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalan Hüseyinzade, 1910 yılında tekrar İstanbul'a gelerek doktorluk görevine devam eder. Profesörlük makamına kadar yükselir ve ömrünün sonuna kadar Türkiye'de yaşar.

Eli Bey Hüseyinzade'nin yaşamında Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra iki önemli hadise vardır. Bunlardan ilki 1926 yılında katıldığı I. Türkoloji kurultayı; ikincisi ise Atatürk'e suikast düzenleyen İttihatçılarla birlikte hareket ettiği iddiasıyla suçlanıp tutuklanmasıdır. Bu olayda suçsuz olduğu kısa sürede anlaşılmış ve serbest bırakılmıştır. Eli Bey Hüseyinzade, 17 Mart 1940 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.

Ömrünün tamamını Türk dünyasının birliği ve uyanışı için harcayan bu büyük Türk mütefekkeri, ömrünün son günlerini Azerbaycan hasretiyle geçirmiş ve vatan özlemi içinde ömrünü tamamlamıştı. 1913 yılında tamamladığı *Hal-i vatan* adlı şiiri vatan duygusunun Hüseyinzade'de bulduğu anlamın en güzel örneklerinden biridir. Her ne kadar Azerbaycan, onun için ayrı bir yer ve anlam ifade etse de Hüseyinzade'nin şiirlerinde vatan bütün Türk yurdudur.

“Hali-Veten
 Ucundadır dilimin,
 Hegigetin böyüğü.
 Ne goydular deyeyim,
 Ne keddiler dilimi.
 Bilirmisin cahiller
 Ne etdiler vetene?
 Ne goydular uyuya,
 Ne goydular oyana.
 Durur bila-hereket,
 Revamı bir diriye?
 Ne getmede ileri,
 Ne dönmede geriye.
 Düşmen gırar gapıyı,
 Biz evde biheberiz.
 Ne başga başğalarız,
 Ne ittihad ederiz.
 Ayıtlmadı gelemim,
 Bu Türk ile Ecemi
 Ne goydular yazayım,
 Ne gırdılar gelemi.

Eli Bey Hüseyinzade'nin *Ne goydular uyuya / Ne goydular oyana* diyerek anlattığı vatan aslında bütün İslam coğrafyasıdır. Hüseyinzade'nin Doğu dünyasına bakışı bir bütündür. Onun için bütün İslam coğrafyası bir vatandır. *Aslan Ağzı* adlı şiiri, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* idealinin mısralara dökülmüş şeklidir. Bu idealin Hüseyinzade'nin hikâyelerinden biri olan *Öksüz Yahud Son Buse*'de savaşta şehit olan kahraman bir Türk askerinin kızına yazdığı mektupta da ifadesini bulmuştur.

...
 Vetenimiz bizim İslam toprağı,
 Toprağımız bizim aslan yatağı,
 Müharibe bize bir eğlencedir,
 Ölüm saçan toplar el oyuncağı.

Ebediyyen yaşar Türkün bayrağı!
 Ölümden kaçarmı veten uşağı?
 Üstü de altı da birdir toprağın!
 Yer, gök, deniz bütün Tanrı gucağı

...
 Türklük düşüncesi onun bütün şiirlerinde adeta şiirin ortak teması ve gizemi olarak karşımıza çıkar. Bütün eserlerinde Eli Bey Hüseyinzade'nin bütün fikrî yapısının mesajı olan bir bölümle genellikle karşılaşırız. Erzincan depreminden sonra yazdığı *Zelzele Dolayısıyla* adlı şiirinin son bölümü Hüseyinzade'nin şiir dünyasının özeti gibidir. *Zelzele* şiirinin yazılış tarihi 1940'tır. Hüseyinzade, yaşadığı birçok buhrana, sıkıntılı döneme ve yurdunun

Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen düşünce dünyasında en ufak bir sarsıntı yaşamamıştır. Onun için Türk'ü yıldırarak hiçbir güç, yolundan döndürecek hiçbir engel olamaz.

Gençlik:
Ortağ derdine yurdun,
Goşarız yardımuna,
Olsa da yollar uzun,
Her yanda gan, fırtına,
Türkün, yıldırılmaz bizi,
Ne borağan, ne tufan.
Sarsırmaz ezimimizi
Ne zelzele, ne vulkan.

Eli Bey Hüseyinzade'nin fikir dünyasını sadece şiirlerinde değil hikâyelerinde de buluruz. *Ebdi-Gılaflı ve Mehfeze* ile *Öksüz Yahud Son Buse* adlı hikâyeleri bu açıdan dikkate değer eserlerdir.

Muhacir edebiyatı örnekleri arasında değerlendirilmesi gereken bu hikâyeler, Türk dünyasının ittihadı fikrini dünyaya kabul ettirmeye çalışan bir Azerbaycan Türkünün, Osmanlı'nın toplum yapısı, gelenekleri, dönemin İstanbul'u ve devrin siyasi durumuna yönelik eleştirel bir bakış açısı ile yazdığı ve bir dönem eleştirisi olarak dikkat çekmektedir. "Yazar, okuyucuya vermek istediği mesajı, av dönüşü geceyi bir evde misafir olarak geçirmek zorunda kalan hikâye kahramanlarını konuşturmak suretiyle vermediği tercih etmektedir. Böylece geniş bir manevra imkânı kazanarak, kahramanlarının ağızından dönemin tenkide maruz yönlerini dile getirmekte, istibdat ve hürriyet konusundaki görüşlerini rahatlıkla açıklama imkânı bulmaktadır." (Uca, 1997: 212)

Ebdi-Gılaflı ve Mehfeze adlı hikâyenin başlangıcında "Rus meşahir üdebasından Çehov'un 'Gılaflı Adam' ünvanlı eserine neziredir" ifadesi yer almaktadır. Fakat Çehov'un *Kılıfına Sinmiş Adam* hikâyesi için bir nazire olmaktan ziyade bir adaptasyon hikâye gibidir. Her iki hikâyenin olay örgüsü aynı kurgu etrafında cereyan eder, her iki hikâyenin de kahramanlarının ve mekânlarının sadece isimleri farklıdır. *Kılıfına Sinmiş Adam* hikâyesinde çıktıkları avdan geç dönen avcılar veteriner İvan İvaniç ile öğretmen Burkin, geceyi köy muhtarının samanlığında geçirirler. Burkin, okulunda öğretmenlik yapan Belikov'un yaşam biçimi, yaşam felsefesi ve onun yaşam biçiminin topluma yansıyan yönlerini aksettiren bir öyküdür.

Geç kalan avcılar, Muhtar Prokofiy'in Mironositskiy Köyü'nün ucundaki samanlığında gecelemeye hazırlanıyorlardı. İki kişiydiler: Veteriner İvan İvaniç ile lise öğretmeni Burkin. İvan İvaniç'in Çişma Himalayskiy diye kendisine hiç de yaraşmayan iki isimden oluşan ilginç bir soyadı vardı. Bu nedenle de, herkes ona kısa adıyla hitap ederdi. Kent dışındaki harada kalırdı. Temiz hava almak için ara sıra böyle ava çıktığı olurdu. Öğretmen Burkin, yaz aylarını Kont P.'ler sayesinde geçirirdi. Buralarda tanımayan yoktu onu. İkisinin de uykusu yoktu. Uzun boylu, zayıf, sivri bıyıklı bir ihtiyar olan İvan İvaniç, kapının dışında oturmuş yüzünü aydınlatan aya karşı piposunu

tüttürüyordu. İçeride, samanların üzerinde uzanan Burkin ise karanlıkta kaldığı için gözükmiyordu. Şuradan buradan konuşuyorlardı. Söz döndü dolaştı, muhtarın karısı Marva'ya geldi. Marva, zeki ve güçlü, kafası işleyen bir kadın olduğu halde, ömründe bir kere bile doğup büyüdüğü köyden dışarı çıkmamış, ne kenti, ne demiryolunu görmüştü, On yıldır günlerini sobanın arkasında pinekleyerek, gecelerini ise ıssız yollarda yalnız başına dolaşarak geçiyordu”

(Çehov, *Kılıfına Sinmiş Adam*, birazoku.com).

Eli Bey Hüseyinzade'nin *Ebdi Gılağ ve Mehfeze* adlı hikâyesinde ise avdan dönerken geç kalan ve vapura yetişemeyen iki arkadaş Çamlıca'nın uzak bir köşesinde bir köy kâhyasının evinde geceleme zorunda kalırlar. Bu arkadaşlardan biri veteriner Ahmet Efendi diğeri ise öğretmen Kemal Bey'dir. Hikâyenin kurgusu, çok zeki, güçlü kuvvetli bir kadın olduğu hâlde doğup büyüdüğü köyden hiç dışarı çıkmamış ve başka hayat bilmeyen köy kâhyasının karısı Fatma kadın hakkında başlar ve Kemal Bey'in yakın zamanda vefat etmiş öğretmen arkadaşı Albulgedim Rakid Efendi'nin hikâyesi ile devam eder.

“Vakit gecikmiş idi. Alem dağı tereflerinden övdet eyliyen avcılar Üsküdar ve Heyder paşadan Beşiktaş ya köprüye geden vapurlardan heç birine yetişemeyeceklerin, binaenaleyh İstanbul'daki hanelerinde vasil olamayacaklarını bildikleri cehetle geceyi keçirmek için Kçük Çamlıcanın en hicra bir kuşesinde kain köy kehyası Murteza ağanın evinde galmağa gerar verdiler. Bu avcılar iki kişiden baytar Ehmed Efendi ile mektebi-edadi müellimi Kemal beyden ibaret idi”

(Ofeliya, 2007: 65)

Kemal Bey'in, hikâyesini anlattığı Rakid Efendi, Arapça öğretmendir. Kendini adeta kapalı bir dünyaya hapsedmiş ve bir türlü kabullenemediği ve benimseyemediği dış dünyadan ve yeniliklerden korunabilmek için çevresine bir set örmüştür. Dünyadan nefret eden ve çevresindeki her şeyden şüphelenen ve her şeyi olduğu şekliyle korumaya çalışan biridir. *“Bu zatın şayani-digget bir adeti var idi. Daima, hetta güzel havalarda dehi lastigsiz ve şemsiyyesiz elalhüsus, pamuglu galın gışlıgsunu geymeksizin, fezle olarag yağmurluğuna bürünmeksizin dışarı çıkamaz idi. Kendini bu suretle bir növ gılıfla mühafize etdiyi kibi bütüin eşyasını da daima gılağ deruninde bulundurmağa geyret ederdı.”* (Ofeliya, 2007: 6)

Rakid Efendi'nin en büyük korkusu adeta kılıfla korumaya aldığı ve kendine ait olan bu düzenin değişmesi veya değiştirilmesidir. Bu nedenle alışkanlık haline getirdiği ve adeta her gününü bir ritüel olarak yaşadığı günlük yaşamında hiçbir şeyin bir öncekinden farklı olmasına müsaade etmez. Hikâyede Aldülgedim Efendi'ye tekrar ettirilen, anlatının laytmotif özelliği olarak karşımıza çıkan ve Rakid Efendi'nin her olaydan sonra tekrarladığı, *'Gorhuram altından başga bir şey çıhmasın'* onun ve devrinin genel özelliğini yansıtan bir ifadedir. Bu ifadenin Çehov'un *Kılıfına Sinmiş Adam* hikâyesinde de karakteristik bir kahraman özelliği olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu ifadenin her iki hikâyede de kahramana sık sık tekrar ettirilmesi, devrin siyasi anlayışına eleştirel bir bakışın varlığını ortaya koymaktadır

Eli Bey Hüseyinzade'nin Çehov'un *Kılıfına Sinmiş Adam* hikâyesinden esinlenerek meydana getirdiği bir kişilik olan Rakid Efendi, hikâyenin yazıldığı devrin genel özellikleri açısından dikkate değerdir. Bu dönemde siyasi olarak birçok yasakla karşı karşıya gelen aydınlar, yasalardan ve sansürden kurtulabilmek için direk siyasi olayları ele almak yerine Rakid Efendi gibi karakterler üzerinden mesaj vermeye çalışmışlardır.

Abdulgedim Rakid Efendi'nin, hikâyede tasvir edilmiş şekli bu açıdan önemlidir. *“Ne zenn ediyorsunuz, sensarı andırar solug, ufacıg, menhus suretini siyah gözlüyü ile bir gat daha ebus gılan bu adam ah ve eninleri ile, şikayetleri ile bizi o geder teciz edirdi ki, çar-naçar Rza Tofigin de, Süleyman Növresin de ehlag notalarını girar, bir kaç gün hebse atdırar ve en sonra geydlerinin telginile zavallıların her ikisini de mektebden ihraç eyler idi.”* (Seçilmiş Eserleri, 2007: 67-68)

Hikâyenin başkahramanı olan Rakid Efendi'nin herkesten şüphelenmesi ve etrafındaki herkese suçlu nazarıyla bakması yine devrin bir özelliğinin özellikle dönemin yönetim anlayışının hikâyenin başkişisinde şahsileşmiş, şekle bürünmüş halidir. Abdulgedim Rakid Efendi'nin devrin siyasi anlayışını üzerinde toplayıp yansıtmasının bir diğer örneği de bu şahsın, çalıştığı okuldaki öğretmenlerin evlerini bir bir ziyaret edip, oralarda bir şeyler bulmaya çalışıyormuş gibi davranmasıdır.

Hikâyede Abdulgedim Rakid Efendi'nin ölümü de anlatılır. Bu ölüm adeta toplumda var olan korkuların da sonu gibidir. Ama asıl korkunun Rakid Efendi gibilerin toplumda sayılarının artması endişesidir ki bu da hikâyede şöyle ifade edilmektedir: *“Evet, belanın en böyüyü eshabi-gılaflın kesretidir! ... Bizzat müzürri gılafların, mehfezelerin de heddi ve hesabı yohdur. Şeheri o daim içinde yaşadığımız izdiham ve teeffünü, cüzi rüzgârdan insanların ciyerlerine dolan tozu, toprağı, sogagların yağmurlu havalarda topuglara çıkan çamurları, pislikleri, marın ve abirini teciz eden o murdar-murdar köpekleri hep aşari-gılaflar ve mehfeze deyil de nedir?”* (Ofeliya, 2007: 88).

Eli Bey Hüseyinzade'nin Hikâyesinin sonunda yer alan kendi şiiri de yazarın bu hikâye ile vermek istediği mesajın yine kendi şiiriyle verilmesine güzel bir örnek olarak yer almıştır. Turani'nin kitaları ifadesiyle verilen bu üç dörtlük hürriyet sevdalısı Hüseyinzade'nin hürriyete, millete, milliyete ve vatana olan inancının ve fikri dünyasının bir yansıması olarak hikâyedeki yerini almıştır.

*Zülmetü şer bulsa da birdem zefer,
Pertova hökm etse de zülmet eger,
Sönse de envari-kamal ü hüner,
Gem yeme, sebr et, bu da, yahu, keçer!*

*Heggü edaletden eser yohsa da,
Harisi-ganun bir er yohsa da,
Zülm edene garşı siper yohsa da,
Gem yeme, sebr et, bu da, yahu, keçer!*

*Millete, milliyete, hürriyete,
Aşig olan uğrasa da möhnete,
Yari-veten düşse de ger gürbete,
Gem yeme, sebr et, bu da, yahu, keçer!*

Eli Bey Hüseyinzade'nin bir diğer hikâyesi *Öksüz Yahud Son Buse*'dir. Bu hikâye de *Ebdi Gılağ ve Mehfeze* gibi devrin sosyal problemlerine değinmektedir. Hikâye savaşa gönüllü olarak yazılan ve şehit düşen Daşdemir'in ve onun yetim kalan kızı Altunsaç'ın yaşadıkları yüksek ruh hallerini anlatılmaktadır. Eli Bey Hüseyinzade'nin bütün yaşamına sirayet etmiş olan milliyetçilik ve vatanperverlik duyguları bu eser ile okuyucuya farklı bir bakışla sunulmaktadır. Vatani için canını seve seve feda eden ve makamların en yücesi olan şehitlik makamına eren hikâye kahramanımız, ölümüne ya da arkasında bıraktığı kızına veya karısına üzülmaz. Onu üzen tek şey vatanına yeterince hizmet edemeden ölmektir. Daşdemir ağır yaralı olarak hastaneye kaldırıldığında ağlar, bu ağlama ölüm korkusundan değildir. Onu ağlatan şey vatanına yeterince hizmet edemediği düşüncesidir.

“-Ey büyük yaradan! Bu ağlamam yaramın ağrısı, ölmek gorhusundan deyil. Zira ağlamag erlerin şanına yaraşar şeylerden olmadığı melumdur. Burasını eyice düşünür, gözəlçesine bilirem ki, damarlarında çılgı Türk ganı olanlar Veten, Millet, Hürriyyet uğrunda şehid olurlarsa, cismen feget gayib olurlar, ruhen daima yaşayacağlarına ümidem. Pürkamaldır. Tökdiyüm bu hesret yaşı ile vetene istediylim kimi yardım etmediğimdendir...”

(Ofeliya, 2007: 90)

Daşdemir'in ağır yaralı bir halde hastanede kızına yazdığı ve hemşireye vererek kızına ulaştırılmasını istediği, hikâyenin bütün mesajının yüklendiği mektupta da vatan ve millet kavramlarının aynı duygu yoğunluğu ve yüksek ideallerle anlatıldığı görülmektedir. Mektubu alan Altunsaç'ın, babasızlığın verdiği büyük üzüntü ve kederi, babasının yazdığı ve ona büyük ümitler verdiği mektubuyla hafifler. Babası onu milletine emanet etmiştir ve geride kalan karısına ve yetim kızına onların daha iyi bakacağından şüphesi yoktur.

“Sevimli, gızım! Senden ayrılalı tam iki aydır. İki gün bundan gabag düşmenle etdiyimiz davada ağır suretde yaralandım. Bir daha dirileceğime ümid yohdur. Son nefesimdir ki sene işbu bitiyi (mektub) yazıyorum. Ölüm heberimi eşitdikde ağlama! Ağlamağla ruhumu rahat deyil, incideceğsen. Bil, anla! Ben yüksek bir ideal uğrunda terki-heyat ediyor. Zira Türk milleti-necibesinin yüksek himmetli olmasına ümidem. Pürkamal olduğun üçün senin mügedderatını yalnız millete burahdım...”

(Ofeliya, 2007: 91)

Öksüz Yahud Son Buse hikâyesi yazıldığı dönemde hem Anadolu hem de Türk dünyasının yaşadığı acıların anlatımıdır. Eli Bey Hüseyinzade'nin dünya görüşü ve yaşam felsefesi ile Türklük duygularının ve bu duygularla Türk milletine yüklediği büyük amacın bir şehidin kızını Türk milletine emanet edişini ve binlerce şehit çocuğunun bu büyük millet tarafından gereği gibi himaye edilip edilmeyeceğinin bir sorgusudur. *“On minlerle yurdları yanmış, malları garet olmuş böyle felaketzedeler şimdi de ac, çılpag sehranişin olup, milletin yüksek himayetli olması heyali ile yaşamagdadırlar. Gehreman Daşdemirlerin öksüz Altunsaçların Türk milleti-necibesi de bahalım nasıl himaye ediyor ve edecek?”* (Ofeliya, 2007: 92)

Büyük fikir adamı Eli Bey Hüseyinzade'nin edebiyata olan yakınlığı onun hayatı ve eserleri incelendiği zaman ilk dikkati çeken özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz şiir ve hikâyeleri dışında Eli Bey Hüseyinzade'nin bir romanı olduğu da tahmin edilmektedir. Ancak bu eser ya tamamlanamamış ya da ele geçmemiştir. Hüseyinzade'nin mektuplarının birinin adı "*Romandan Parça*" olmasından yola çıkan bazı araştırmacılar onun bir romanı olduğu veya roman yazmaya başladığı gibi bir yorum yapmışlardır. Fakat bunu ispatlayacak bir delil henüz bulunamamıştır. "*Eli Beyin roman yazmağa hazırlaşdığını, yahud yazdığını tesdigleyecek heç bir vesige yohdur.*" (Turan, 2008: 57).

Türkiye ve Azerbaycan'da yaşadığı devreye siyasi görüşleri ve fikrî yapısıyla damga vurmuş olan Hüseyinzade'nin edebî tarafının da en az siyasi yönü kadar devrini etkilediğini söylemek yanlış olmaz. Azerbaycan'da uzun yıllar hem toplumsal hem de siyasi olarak buldukları ortamı etkileyen *maarifçilik* anlayışının genel bir aydın görüşü olmasında Hüseyinzade'nin hizmetleri inkâr edilemez. Elbette bu hareketin bütün sistematüğünü Hüseyinzade'ye bağlamak doğru olmaz, fakat düşüncenin modern bir yapıya kavuşması ve aynı zamanda Azerbaycan edebiyatında romantizm edebî akımının bir cereyan olarak dönemini etkilemesi bakımından Hüseyinzade en dikkat çekici isimdir. Biraz iddialı olsa da Azer Turan'ın bu konudaki fikirleri dikkat çekicidir: "*Azerbaycan'da maarifçilik görüşlerinin bir sistem halına getirilib harekâta çevrilmesi de daha çoh Eli Bey terefinden gerçekleşmişdi. Azerbaycan romantik medeniyet mektebinin temelini de Eli Bey Hüseyinzade goymuşdu.*" (Turan, 2008: 147). Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden ve ilk tarihî romanlarının yazarı olan Memmed Said Ordubadi'nin Eli Bey Hüseyinzade'nin yaşadığı devre edebiyatı için "*Eli Bey Edebîyyatı*" ifadesi Eli Bey Hüseyinzade'nin Azerbaycan edebiyatına olan etkisini daha iyi izah etmektedir.

Kaynaklar

- Akpınar, Yavuz. (1994). *Azeri Edebîyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları
- Bayramlı, Ofeliya. (2007). *Eli Bey Hüseyinzade Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Çayıoğlu Neşriyyat.
- Mehmetov, İsmail. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*. İstanbul: Ötüken.
- Turan, Azer. (2008). *Eli Bey Hüseyinzade*. Moskova: Salam Press.
- Uca, Alaattin. (1997). "Hüseyinzade Ali Turan Bey'in 'Abd-i Gılaf ve Mahfaza' adlı Hikâyesi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.7. Erzurum. 211-215.
- <http://www.birazoku.com> [Erişim Tarihi 03.02.2017]

ULUĞBEYİN HAZİNESİ ROMANINDA TARİHİ GERÇEKLİK HISTORICAL ACCURACY IN THE TREASURE OF ULUGBEK NOVEL

HÜSEYİN BAYDEMİR

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter

hbaydemir@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1784-1792

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.09.2017
Sayfa-*Pages* : 167-180
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3791>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

ULUĞBEY'İN HAZİNESİ ROMANINDA TARİHİ GERÇEKLIK*
HISTORICAL ACCURACY IN THE TREASURE OF ULUGBEK NOVEL

HÜSEYİN BAYDEMİR

Öz

Adil Yakuboğlu, 20. yüzyıl Özbek edebiyatının önde gelen yazarlarından biridir. Bütün romanları içinde en başarılı olanı Uluğbey'in Hazinesi adlı bu tarihî romandır. Romanda Uluğ Bey ve Ali Kuşçu'nun bilimsel faaliyetleri anlatılmaktadır. Romanın Sovyetler Birliği döneminde yayımlanmış olması yazar için büyük bir başarı olarak kabul edilmektedir. Romanın böyle bir dönemde yayımlanmasına izin verilmesi, yazarın tarihî gerçeklikten ödün vermiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu makalede romandaki tarihî unsurlar (kişiler, yerler, olaylar) tespit edilerek, aynı dönemi anlatan tarihî kaynaklarla mukayese edilmiş; romandaki tarihî gerçeklik düzeyi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece yazarın tarihî gerçekliğe bağlılığıyla birlikte okuyucuya vermiş olduğu mesaj gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adil Yakuboğlu, Adil Yakubov, Uluğbey'in Hazinesi, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, roman, Özbek.

Abstract

Odil Yoqubov is one of the prominent authors of 20th century Uzbek literature. The historical novel called Treasure of Ulugbek is the most successful among all of his works. The novel describes the scientific activities of Ulugbek and Ali Qushchi. The publication of a novel on such topic during the Soviet era is viewed as a big accomplishment of the author. Allowing this publication during such era, however, makes one think the author could have made concessions on historical accuracy. This article attempts to explore the level of historical accuracy in the novel by examining the historical elements (people, places, and events) and comparing them with historical sources describing the same period. As a result, the author's message to the reader is exposed in addition to his devotion to historical accuracy.

Key Words: Odil Yoqubov, Ulugbek, Ali Qushchi, Ulug'bek Xazinası, novel, Uzbek.

Giriş

Adil Yakuboğlu (1926-2009) yirminci yüzyıl Özbek edebiyatının önde gelen yazarlarından biridir. Hikâye, povest (uzun hikâye), roman ve tiyatro türlerinde eserler vermiştir. Uluğbey'in Hazinesi, Köhne Dünya, Adalet Menzili romanları ve Mukaddes adlı uzun hikâyesi Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Uluğbey'in Hazinesi ve Köhne Dünya tarihî romanlardır. Uluğbey'in Hazinesi 1974 yılında Taşkent'te yayımlanır ve edebî muhitte büyük yankı uyandırır. Aybek'in *Nevaî* adlı meşhur tarihî romanından tam yirmi yıl sonra Özbek edebiyatı şaheser sayılabilecek yeni bir tarihî romana kavuşmuş olur.

---

* Bu makale Atatürk Üniversitesi BAP (Başlangıçtan Günümüze Özbek Romancılığı, Proje No: 2013/181) kapsamında hazırlanmıştır

Türkiye’de doğrudan Uluğbey’in Hazinesi romanını konu alan makaleler yayımlanmış (Söylemez, 1998; Söylemez, 2005: 170-180; Morkoç, 2012) ve yazarın Türkiye Türkçesine aktarılmış romanları üzerine edebiyat tezleri (Mutlu 2011; Ercan 2017) hazırlanmıştır. Bu makalede diğer çalışmalardan farklı olarak, romanda geçen tarihî unsurlar, tarih kaynaklarıyla karşılaştırılmış ve romanın tarihî gerçeklik düzeyi ortaya çıkarılmıştır. Ancak makalenin bir bütün olarak daha anlaşılır olması için, önce romandaki zaman, mekân ve muhteva üzerinde de kısaca durulmuştur.

Romanda Zaman, Mekân ve Muhteva

Eserin başında geçen *“İşte birkaç yıl önce, uzak Hirat’tan Hakan-ı Said adıyla bilinen Şahrüh Mirza’nın vefat ettiği yolundaki uğursuz haber geldiğinden bu yana Maverâünnehir ve Horasan semâlarına kara bulutlar yığılıp kalmıştı. Timur’un oğulları taht ve saltanat uğruna kıyasıya bir kavgaya tutuşmuşlar, ...”* (Yakuboğlu, 1993: 6) ifadeleriyle romandaki olayların Şahrüh Mirza’nın vefatından birkaç yıl sonra, Maverâünnehir bölgesinde taht kavgalarının yaşandığı bir dönemde başladığı belirtilmektedir. Şahrüh Mirza, Emir Timur’un oğlu olup, 24 Zilhicce 850 (12 Mart 1447) tarihinde vefat eder (Aka, 2010: 294). Uluğ Bey ise babası Şahrüh Mirza’dan iki yıl sonra, 8 veya 10 Ramazan 853 (25 veya 27 Ekim 1449)’te vefat eder (Unat, 2012: 128). Emir Timur’un vefatından kısa bir süre sonra Maverâünnehir bölgesinde hâkimiyeti sağlayan Uluğ Bey, babasının vefatından sonra bütün ülkenin hâkimi olur. Romanın olay örgüsü, Uluğ Bey’in bu iki yıllık hâkimiyetinin ve aynı zamanda ömrünün son bir iki haftası içinde başlar: *“... Recep ayının başlarında şah hazretleri asker toplayarak Ceyhun nehrini geçmiş, fakat başkentte çıkan karışıklıklar onu tekrar Semerkant’a dönmeye mecbur etmişti. Şu günlerde ise şehir bazı dedikodularla çalkalanıyordu: Güya şehzade askerleriyle Ceyhun’u geçip Keş’e doğru yaklaşmakta idi”* (Yakuboğlu, 1993: 6). Aynı gün Keş (Şehrîsebz)’in kaybedildiği haberi gelir (Yakuboğlu, 1993: 24). Uluğ Bey’in Recep ayının başlarında yaptığı sefer geriye dönük bir eylem olarak verildiğine ve Mirza Abdullatif’in babası üzerine sefere çıkıp onun ordusunu dağıttığı tarih, ilgili kaynaklarda hicrî 850 Şaban yani Eylül-Ekim 1449 (Barthold: 136) şeklinde kesin olarak verildiğine göre romanın başlangıç zamanı 850 Şaban ayının ortaları olarak gösterilebilir. Romanın olay örgüsü yoğun olarak altı ay içinde geçen hadiseleri kapsar. Babası Uluğ Bey’i öldürerek tahtı zorla ele geçiren Mirza Abdullatif de yaklaşık altı ay sonra öldürülür. Romanın asıl olay örgüsü Abdullatif’in öldürülmesinden birkaç gün sonra biter. Fakat yazar yaklaşık yirmi yıl sonrasına atlar ve romanı Ali Kuşçu’nun Semerkant’ı terk etmesiyle bitirir: *“Hicri 872 senesinin bir sonbahar günüydü. Semerkant’tan yola çıkan yüz develik büyük bir kervan kuşluk vakti Dargam’dan geçip düz ovaya açılmıştı. ... İşte şurada, şu çalıkların yanında uzun uzun kucaklaşıp gözyaşı dökmüşler; üstad [Uluğ Bey] gözyaşları arasında son vasiyetini, son arzularını söyleyerek vedalaşmıştı. Ertesi gün ise o meş’um haber [Uluğ Bey’in öldürülüşü] başkenti, ... bütün Maverâünnehir’i mateme boğmuştu. ... O günden bugüne tam yirmi yıl geçmiştir!”* (Yakuboğlu, 1993: 350, 352). Öyleyse romanın olay örgüsü hicrî 850 Şaban ayının ortalarından 872 yılının sonbaharına kadar yaklaşık yirmi yıllık (M. 1447-1467) bir zaman dilimini kapsamaktadır.

Romanda mekân olarak merkez, Semerkant şehri ve yakın çevresidir. Olaylar çoğunlukla Gökсарay, Uluğbey Medresesi, Uluğbey Rasathanesi, Emir Timur Dönemi’nde

şehrin yakınlarında yaptırılan bağlar ve köşklere Bağ-ı Cihan, Bağ-ı Meydan'da Çil Sütun Köşkü, Urgut Dağları ve bu dağların eteklerinde bulunan mağaralar, Semerkant yakınlarındaki Dimeşk, Bağdat, Kahire, Nagara Tepe köylerinde geçmektedir. Romanda geriye dönüş yöntemiyle dolaylı olarak Hirat, Keş, Şeş, Yessi gibi şehirler ile Maveräünnehir bölgesi ve Horasan diyarlarındaki muhtelif yerlerde cereyan etmiş hadiselerden de bahsedilmektedir. Bu bölgelerin tamamı Timurlular saltanatındadır.

Roman iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, din adamlarının kışkırtmalarıyla Uluğ Bey'in oğlu Abdullatif başkente doğru yürür. Uluğ Bey'in en büyük korkusu, dünyanın dört bir yanından toplatılmış kitaplara zarar gelmemesidir. Hazine olarak gördüğü kitapları saklaması için Ali Kuşçu'yu görevlendirir. Uluğ Bey öldürülür, tahta Abdullatif oturur. Ali Kuşçu kitapların bir kısmını saklamayı başarır. Romanın ikinci bölümü Abdullatif dönemine aittir. Ali Kuşçu'nun sakladığı kitapların peşine düşülür fakat bulunamaz. Ali Kuşçu hapse atılır, baskı yapılır ama üstadı Uluğ Bey'in vasiyetine sadakatle bağlı kalır. Yaklaşık altı ay sonra Abdullatif de öldürülür. Maveräünnehir bölgesindeki taht kavgaları son bulmadığı için Ali Kuşçu yirmi yıl sonra Semerkant'ı terk eder. Her iki bölümünde olayların merkezinde yer alan ortak kahraman Ali Kuşçu'dur. Romanda bu tarihî olaylara paralel olarak arka planda Kalender Karnakî ve Hurşide Banu'nun hüznünlü aşk hikâyesi anlatılır. Romanı Türkiye Türkçesine aktaran D. Ahsen Batur, yazarla yaptığı görüşmeye binaen, bu iki sevgili ve Mevlânâ Muhiddin'in efsanevî kahramanlar, diğerlerinin çoğunlukla gerçek kişiler olduğunu romana yazdığı sonsözde belirtir. Bunlar haricinde kalan tipler ise hayalidir.

Romandaki Tarihi Unsurların Kaynaklarla Mukayesesi

Romanda Uluğ Bey'in hayatının son bir iki haftasında yaşanan olaylar işlenmiştir. Fakat yazar geriye dönüş tekniğiyle yer yer geçmişte yaşanmış olaylara da atıfta bulunmakta, bazen Uluğ Bey'in kafasında canlanan hatıralar vesilesiyle okuyucuya eski hadiseleri de anlatmaktadır. Bu hadiselerden biri, yaklaşık yirmi yıl önce Kıpçak Hanı Barak Bey'in Sıgnak ve Yessi şehirlerine ani baskın yapması, bu baskından Uluğ Bey'in kendisinin bile canını zor kurtarmasıdır. Uluğ Bey savaşı kaybetmiş ve Yessili yiğitler tarafından kurtarılmıştır. Bu yiğitlerden biri de Kalender Karnakî'dir (s. 36). Küçük farklarla böyle bir savaşı tarihi kaynaklar da doğrulamaktadır. Özbek ulusundan işbaşına gelen Burak, Sırderya boylarında bulunan Sağanak şehrinin şeriat ve örf hukukuna göre dedesinden miras olarak kendisine ait olduğunu iddia eder. Bunun üzerine Uluğ Bey ve kardeşi Cuki orduyla bu bölgeye sefere çıkar. *"Sağanak'a yakın tepemsi bir yerde sayı bakımından Çağataylardan daha az olan Özbek askeri Mirzâ Cuki üzerine saldırdı. Çağataylar ani bir saldırıya uğrayınca kaçmaya başladılar. Her iki mirza savaş alanından ancak zor kullanılarak geri getirilebildiler"* (Barthold: 88-89). Aslında bir Özbek hanı olan Burak/Barak, romanda Kıpçak hanı olarak gösterilmiştir.

Romanda geriye dönüş tekniğiyle aktarılan olaylardan biri de Şehzade Alauddevle ile Şehzade Abdullatif arasında cereyan etmiş olan çekişmelerdir. Şahruh'un vefatından sonra Alauddevle ile taht kavgasına girişen Abdullatif, Gevherşad'ı hapsedirir. Mirza Uluğbey bunu duyunca çok öfkelenir. Fakat yine de Alauddevle, Abdullatif'i İhtiyaruddin Kalesi'ne hapsedirince baba yüreği dayanamaz ve oğlunu kurtarır (s. 73). Kaynaklara göre, Şahruh Mirza Şiraz'dan Hirat'a dönerken 12 Mart 1447'de vefat eder. Gerherşad Begüm,

ordunun başına Abdullatif'i geçirir ama bir yandan da Alauddevle'ye gizlice mektup yazarak başkent Hirat'ı sağlama almasını tavsiye eder (Fayziyev, 1994: 9). Bundan haberdar olan Abdullatif, Gerherşad Begüm'ü hapis denetiminde tutar. Alauddevle, 1447 yılının Nisan ayında Abdullatif'in üzerine sefere çıkar, Gevherşad'ı kurtararak Abdullatif'i Herat'ta İhtiyareddin Kalesi'ne hapsedtirir. Daha sonra Uluğ Bey'le bir anlaşma yapmak zorunda kalır ve şehzadeyi serbest bırakır (Aka, 1995: 120-121).

Gevherşad Begüm romanda daha çok olumsuz yönleriyle ön plana çıkmaktadır. Saraya doldurduğu cahiller ordusunu Şahrüh Mirza'ya karşı sürekli kışkırtması, Hirat'ta isyan çıkarttırması, komutanları öldürtmesi, şehzâdeler arasına nifak sokması ve Alauddevle ile Abdullatif'i birbirine düşürmesinden bahsedilir (s. 26). Gerçekten de Gevherşad Begüm bütün torunları arasında yalnız Mirza Baysunkar'ın oğlu Alauddevle'yi sever, yalnız onu destekler ve sırlarına ortak ederdi. Gevherşad Begüm'ün ısrarla Alauddevle'yi tahta çıkarma çabaları ve bu uğurda şehzâdeler arası ihtilafa sebep olması, tarihî kaynaklarla da sabittir. Ömrünün sonlarında da benzer entrikaların merkezinde yer aldığı için Ebu Said Mirza tarafından öldürtülecektir (Fayziyev, 1994: 10).

Kaynaklara göre Uluğ Bey'in Horasan seferi, oğlu Abdullatif ile arasının açılmasına sebep olur. 1448 yılında Şehzade Alauddevle ile babasının yardımını alan Abdullatif, Tarnab dolaylarında savaşır. Bu savaşta Uluğ Bey ordunun orta kolunu idare ederken, sağ kolun başında Abdülaziz, sol kolun başında ise Abdullatif bulunur. Savaş, Abdullatif'in üstün başarısı sayesinde kazanıldığı halde Uluğ Bey ülke hâkimlerine zaferi müjdelemek için gönderdiği fetih-nâmeleri Abdülaziz adına yazdırır (Barthold: 130). Bu durum romanda da Abdullatif'in geçmiş olayları hatırlaması vesilesiyle şöyle anlatılır: “*Sevgili oğlu, gözünün bebeği Abdulaziz'i hep başının üzerinde taşıdı. Üstüne üstlük Tarnab savaşı sırasında onun gösterdiği yiğitliği, Alauddevle'ye karşı kazandığı zaferi şehzâde Abdulaziz'e mal edip, fetvâ verdirmedi mi?*” (s. 162-163). Romanda bu Horasan seferi “başarısız” (s. 25), “uğursuz” (s. 26) olarak nitelendirilmektedir. Çünkü Uluğ Bey'in hem oğlu hem de onu bu uğursuz savaşa teşvik eden komutanlar daha sonra Uluğ Bey'den yüz çevirmişlerdir (s. 26).

Romana göre baba ile oğlun arasının açılmasının sebeplerinden biri olarak da Uluğ Bey'in, Abdullatif'in hakkı olan hazineyi Semerkant'a götürmesidir: “*Abdullatif'in İhtiyaruddin kalesine sakladığı altın ve mücevherlerini çekip elinden almadı mı? Hazineye altın lazım diyerek bütün paralarını, dedesi Şahrüh Mirza'nın hediye ettiği kıymetli takılarını, mücevherlerini, Emir Timur'dan kalan altın heykelciklerini, varını yoğunu elinden çekip alıp Semerkand'a getirmede mi?*” (s. 163). Uluğ Bey hazineyi Göksaray'da gizli bir odada saklamaktadır. Odanın dört köşesinde zincirlerle bağlı dört demir sandık vardır. Sandıklardan biri açıldığında ağzına kadar ışıltılı yanan elmas, lâl, yakut, inci, zebrecet ve daha bir sürü kıymetli taşlarla dolu olduğu görülür. Uluğ Bey, Ali Kuşçu'ya bu hazinenin, Emir Timur'un Sultan Bayezid'i yendikten sonra alıp getirdiği mücevherler olduğunu söyler (s. 20). Barthold'un, Semerkand'den naklen aktardığı bilgilere göre Abdullatif, 1446 yılında ağırlıklarını o kalede bırakır. Bunlar birkaç yüz miskal ağırlığında altın ve gümüş tabaklar ile 200 Tümen¹ paradan ibarettir. Kale, Horasan seferi sırasında Abdullatif tarafından ele geçirilir. Fakat Uluğ Bey oğlunun bu hazineyi almasına izin vermez. Böylece Abdullatif, babası tarafından hakarete uğrar (s: 130, 133). Romanda Uluğ

¹ Bir tümen on bin altındır (Ahmad 1991: 41).

Bey'in sandıklar dolusu hazineyi Göksaray'da tutması da tarihî kaynakların verdiği bilgiyle örtüşmektedir. Gerçekten de Semerkant'ta Emir Timur döneminde yaptırılan Göksaray daha çok devlet hazinesinin saklanması ve hapishane olarak kullanılmıştır (Aka, 1995: 164, Barthold: 36).

Romanda yer yer hatıralar vesilesiyle geriye dönük olarak kesik kesik verilen Uluğ Bey biyografisi birleştirildiğinde kaynaklarda verilen bilgilerle genelde paralel olduğu görülmektedir (Uluğ Bey hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdullayev ve Hikmatullayev, 1969; Ahmedov, 1989; Ahmadov, 1991; Sayılı, 1991; Abdurahmanov, 1993; Ahmad, 1994; Muhammadjonov, 1994; Aka, 1995; Asqarov vd., 1996; Barthold; Unat, 2012). Yalnız, Uluğ Bey ile Mirza Abdullatif'in ordularının son karşılaşması hususunda yazarın konuyu biraz farklı işlediği görülmektedir. Romana göre Abdullatif'in orduyla üzerine geldiğini öğrenen Uluğ Bey, Abdullatif'in ordusunu Semerkant yakınlarında karşılar. Uluğ Bey, kendi ordu komutanlarının satılmış olduklarını anlayınca savaşa girmeye cesaret edemez ve şehre geri döner (s. 72-83). Kaynaklara göre Uluğ Bey savaştan vazgeçmemiş, 1449 yılı Eylül veya Ekim ayında bu savaş yapılmış ve Uluğ Bey yenilmiştir (Barthold 1997: 136). Barthold eserinde Uluğ Bey ve dönemine ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu esere göre o dönemde Semerkant Valisi Miranşah, başkadı ise Hacı Miskin'dir. Hacı Miskin, Uluğ Bey'in hal'ine onay vermez. Şahrühiye Kalesi'nin komutanı İbrahim Bey'dir. Uluğ Bey hacca gitmek düşüncesiyle şehirden ayrıldığında ona refakat eden kişi Emir Muhammed Hüsrev'dir. Uluğ Bey'in katili ise Abbas adında birisidir (s. 136-137). O yıllarda Şeyhülislam ise Burhaneddin (Ahmedov, 1989: 201)'dir. Bu ayrıntılar romanda da (s. 11, 63, 83, 97, 128, 145) yer almaktadır.

Uluğ Bey'in, romanda az da olsa yer verilen diğer bir oğlu da Şehzade Abdülaziz'dir. Uluğ Bey, Ceyhun boylarına doğru, Abdullatif'e karşı sefere çıktığı bir sırada Semerkant'ta bıraktığı Abdülaziz şehirde bazı ailelere zulmeder. "... babasının Semerkand'da olmayışını fırsat bilen şehzâde Abdülaziz, İbrahimbey'in oğlunu öldürtüp, genç karısını kendi haremine kapatmış ve bu olay diğer komutanlar arasında müthiş tepkilere yol açmıştı" (s. 16). Gerçekten de Abdülaziz yaptığı baskılar yüzünden şehirde bir ayaklanmanın çıkmasına sebep olmuştur (Barthold: 135-136). Abdülaziz yakın bir zaman sonra kardeşi Abdullatif tarafından öldürtülecektir (Yakuboğlu, 1993: 233; Aka, 1995: 124).

Kaynaklara göre Mirza Abdullatif, kendisinden memnun olmayan beyler ve Uluğ Bey'in intikamını almak için bir araya gelen kişiler tarafından öldürülmüştür. Abdullatif, öldürülmeden bir süre önce Nizamî'nin şiirleriyle fal bakmaya çalışır, falına şu beyit çıkar: *Baba katiline padişahlık nasip olmaz, eğer olursa altı aydan fazla sürmez.*" Bir de aynı gece öldürüleceğine dair alametler içeren korkunç rüya görür. Abdullatif'i öldüren kişi Baba Hüseyin Bahadır'dur (Barthold: 140). Yakuboğlu, bu kısımları da romanda (s. 316-331) ustaca bir şekilde işlemiştir.

Romanda Uluğ Bey'in bilimsel faaliyetleri de geniş şekilde yer almaktadır. Uluğ Bey başarılı bir bilim adamı olarak tanımlanır: "*Astronomi ilmini yutan, ileri düşüncesiyle kâinat sırlarına vâkıf olan ve yeni yeni yıldızlar keşfeden ... allâme-i cihan...*" (s. 11). Rasathanede düzenli olarak dersler yapılmaktadır. Bu dersleri bazen bizzat Uluğ Bey bazen de Hocası Kadızade Rumî vermektedir: "... *Uluğbey Medresesinde okuyan öğrenciler haftada bir defa rasathaneye gelir, geceleynin astronomi ve matematik dersi alırlardı.*"

Uluğbey, “... uzayın bilinmeyen yönlerini anlatır; gökteki bütün yıldızların şemasını çıkarır, yerlerini tek tek izah ederdi” (s. 123). “Eflatun dönemi hesap sistemlerini kendilerine izah edecek olan Selâhaddin Mûsa bin Mahmud Kadızâde Rûmî’den ders dinleme bahtiyarlığına, hazretle tanışma şerefine nâil olacaklardı” (s. 13). Uluğ Bey ve Semerkant’taki bilim faaliyetleri hakkında günümüze ulaşan en önemli kaynaklardan biri Gıyasüddin-i Kâşî’nin babasına yazdığı mektuptur. Kâşî, Kadızade Rumi ile birlikte rasathanede çalışan bilim adamlarından biridir. Dolayısıyla Uluğ Bey’i yakinen tanımaktadır. Mektupta Uluğ Bey ve derslerden şöyle bahsedilmektedir: “... matematik ilimlerinde kendisinin çok derin mahareti var, astronomide cari usullerin ispatlarını çok güzel yapar ve kaideler istihracını gereği gibi bilir, Tezkire ve Tuhfe üzerinden o kadar iyi ders veriyor ki buna hiçbir ilave tasavvur olunamaz. ... Uluğ Başbuğ birkaç günde bir derslerde hazır bulunuyorlar ve huzurlarında matematik ilimler üzerinde ders verilmesini tercih ediyorlar. ... Kendisi o kadar lütfkâr, iyi kalbli ve alçak gönüllü bir insan ki, bazan medresede kendileri ile herhangi bir öğrenci arasında, hangi ilim dalında olursa olsun, öyle bir karşılıklı münakaşa olur ki bunun tavsifi imkânsızdır” (Sayılı, 1991: 77, 78, 91; ayrıca bk. Muhammadjonov, 1994: 116-122).

Romanda, Uluğ Bey’in, merhum hocası Kadızade Rûmî’yi hayırla yâd ettiği, özlediği, hatta rüyalarına girdiğine değinilir. Ayrıca Güneş ve Ay tutulması meselelerinde Kadızâde Rûmî ile Gıyâseddin Cemşid (Kâşî) arasında münazara ve tartışmaların cereyan ettiğine atıf yapılır (s. 6, 13, 32, 269). Kadızade-i Rûmî, Anadolu’da doğar, büyür ve temel eğitimini başta Molla Fenârî olmak üzere dönemin diğer meşhur âlimlerinden alır. Molla Fenârî’nin teşvikiyle Horasan ve Maverâünnehir bölgesine gider. Semerkant’ta Uluğ Bey ile tanışır ve kısa bir zaman içinde onun sevgi ve saygısını kazanarak özel hocası olur. Zic-i Koragani’nin telif heyetinde yer alır (bk. Fazlıoğlu, 2001: 98-100). Gıyasüddin-i Kâşî de mektubunda bilimsel düzeyinden, münazaralardan ve Uluğ Bey’e yakınlığından bahseder (Sayılı, 1991: 87, 89, 90).

Romanda baştan sona, Uluğ Bey’in bilimsel faaliyetlerinin merkezinde Ali Kuşçu yer almaktadır. Uluğ Bey’in öldürülmesinden yirmi yıl sonra, onun mirasını dünyaya tanıtmak maksadıyla Semerkant’ı terk eder. Kaynaklara göre Ali Kuşçu’nun doğum yeri ve tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Uluğ Bey’in öğrencisi olduğu, Gıyasüddin-i Kâşî ve Kadızade-i Rûmî’den sonra rasathanedeki faaliyetleri yürüttüğü malumdur. Uluğ Bey öldürüldükten sonra korumasız kalır ve hacca gitmek düşüncesiyle (Irisov vd., 1961: 82; Dizer, 1988: 5; Aydın, 1989: 408; Yıldız, 2002: 7) Semerkant’tan ayrılır. Önce Herat’ta daha sonra kısa bir süreliğine Taşkent’te bulunur. Uzun bir süre Herat’ta Mirza Ebû Sa’id Bahadır’ın çevresinde görülür. Oradan Tebriz’e (1470 civarı) ve sonra da Fatih Sultan Mehmet’in daveti üzerine İstanbul’a gelir (Yıldız, 2002: 7-8). Bir başka kaynağa göre ise Semerkant’tan ayrıldıktan sonra Horasan’a geçer, oradan da Kirman’a gider ve 1465 yılında Tebriz’e varır (Ahmad, 1994: 25). Romandakinin aksine kaynaklarda Semerkant’tan ne zaman ayrıldığına dair kesin bir kayıt yoktur. Fakat Tebriz’e gelmeden önce belli bir süre muhtelif şehirlerde de ikamet ettiğine göre, romanda da belirtildiği üzere 1469’larda (s. 350, 352) Semerkant’tan ayrılmış olması ihtimal dâhilinde değildir. Romanda, Semerkant’tan ayrılış sebebi olarak Uluğ Bey’in eserlerini dünyaya tanıtmak gayesi gösterildiği halde (s. 351) kaynaklarda hac maksadına vurgu yapılmıştır. Hac maksadı, taht kavgalarının yoğun olduğu bu dönemlerde, bulunduğu mekândan sorunsuz

ayrılmak için ileri sürülmüş bir bahane de olabilir elbette. Çünkü hac farızasını yerine getirdiğine dair de herhangi bir vesika mevcut değildir.

Romanda yer alan tarihî kişiliklerden biri de Miram Çelebi'dir. Ali Kuşçu'nun öğrencisidir. Ali Kuşçu Semerkant'tan ayrıldığında o orada kalır (s. 7, 109-182). Kaynaklarda ismi Mîrim / Mîrem Çelebi olarak geçer. Osmanlı matematik ve astronomi âlimidir. Âli Kuşçu Semerkant'ta kızını Kadızade-i Rûmî'nin oğluna verir. Bu evlilikten Kutbiddin Muhammed dünyaya gelir. Kutbiddin Muhammed, Ali Kuşçu'yla birlikte İstanbul'a gelir ve İstanbul Kadısı Hocazâde Muslihuddin Efendi'nin kızıyla evlenir. Bu evlilikten ise Mîrim Çelebi dünyaya gelir (Fazlıoğlu 2005: 160). Başka kaynaklar da Mîrim Çelebi'nin İstanbul'da doğduğunu doğrular (Dizer, 1988: 6; Topdemir, 2002: 76; Yıldız, 2002: 9). Kaynaklara bakılırsa Mîrim Çelebi Semerkant'ta doğmamıştır. Dolayısıyla romanda sunulduğu üzere Semerkant'ta Ali Kuşçu'nun öğrencisi olması, Ali Kuşçu ayrılırken onun orada kalması doğru değildir. Taşkent'te neşredilen *Semerkantlı Âlimler* adlı kitapta Mîrim Çelebi'nin Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'nun torunu olduğu (Abdullayev ve Hikmatullayev, 1969: 74) belirtilir. Sonraki yayınlarda da aynı bilgi tekrar edilir (Ahmad, 1994: 34). Burada biraz eksik bilgi verilmektedir. Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'nun torunu değil, torununun oğludur. Torunları olan Kutbiddin Muhammed Semerkant'ta doğmuş lakin onun oğlu Mîrim Çelebi İstanbul'da doğmuştur. Buna benzer eksik ve yanıltıcı kayıtlar yazar Adil Yakuboğlu'nu da yanıltmış olmalıdır. Aslında Uluğ Bey Rasathanesi'nde Kadızade-i Rûmî'nin Hasan Çelebi adında başka bir torununun çalıştığı (Abdurahmanov, 1993: 15) da gerçektir. Yazarın bilerek veya tevafuken tarihî bir ismi hayali bir kahramana vermiş olması da -az bir ihtimalle de olsa- mevzubahis olabilir.

Romanda dinî kesimin Uluğ Bey ve etrafındakilere karşı çok katı bir muhalefet içinde olmaları dikkat çekmektedir. Bu kesimin başındaki isim Nakşibendiye mürşitlerinden Şeyh Nizâmeddin Hâmûş'tur. Nizâmeddin Hâmûş, sürekli, rasat işlerinin günah olduğuna, kütüphanedeki kitapların küfür içerdiğine vurgu yapar. Ona göre, bunlara bir an önce son verilmeli, kitaplar yakılmalı ve hatta onları himaye eden veya savunanlar katledilmelidir. Dinin bunu emrettiğini ileri sürer. Mirza Abdullatif tahta oturduktan sonra bu genç hükümdarı elinin içine alır ve istediğini yaptırır. Ondan destek alan Abdullatif önce babasını öldürtür, sonra bilimsel faaliyetleri tamamen durdurur ve kütüphanedeki bütün kitapları bir meydanda yaktırır (s. 174, 280-282). Şeyh Nizâmeddin Hâmûş, tarihî bir kişiliktir. Nakşi şeyhlerinden Semerkantlı bir âlimdir. 1450'li yıllarda Semerkant'ta vefat ettiği tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşmış bir risalesi mevcuttur. Başka bir eser de ona isnat edilmektedir (Tosun, 2007: 180). Şeyh Nizâmeddin Hâmûş'un Uluğ Bey ile arasının açık olduğunu teyit eden Mevlana Ali bin Hüseyin es-Safî'nin meşhur *Reşahât Ayn'ul Hayat* adlı eserinde, bu dargınlığa sebep olarak şöyle bir hikâye anlatılır: “Şeyhin oğlu, haremdeki kadınlarla ilişkisi olduğu yönünde suçlanır ve oğlan kaçır. Şeyh ise oğlunun suçunu örtbas etmek, suça ortak olmakla suçlanır. Uluğ Bey'in huzuruna şeyhi atın üzerinde, başı açık bir şekilde getirirler. Uluğ Bey bu sırada Bağ-ı Meydan'dadır. Şeyhe karşı sert ifadeler kullanır. Şeyh Hamuş, ‘Bütün sözlerinize karşı sadece şu cevabı verebilirim: Ben Müslüman'ım. İnanırsanız ne ala! Yoksa gönlünüz neyi arzu ediyorsa onu yapın!’ Uluğ Bey bu cevaptan etkilenir ve şeyhi serbest bırakır. *Reşahât*'ta ayrıca Uluğ Bey'in şeyhi incitmesinden dolayı başarısızlıklara duçar olduğu ve öz evladı tarafından öldürüldüğü belirtilir” (Asqarov vd., 1996: 112). Başka bir rivayete göre ise bazı kimseler,

şeyhin halkı etkileyip kendisine bağladığını, her an bir isyan çıkarabileceğini söylerler. Uluğ Bey bunun üzerine şeyhin başkentten ayrılmasını ister. O sıralarda Semerkant'ta bulunan Ubeydullah Ahrâr da onu Taşkent'e götürür (Tosun, 2007: 180). Bu rivayetlere göre hükümdar ile şeyhin arası başlangıçta şahsî meselelerden dolayı açılmış ve şeyh daha sonra Uluğ Bey'e muhalefet etmiştir. Yani romanda işlendiği üzere, Uluğ Bey'in bilimsel faaliyetlerinin küfre eşdeğer olduğuna ve din adamlarının bu yüzden ona ve faaliyetlerine karşı olduklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Romanda yer verilen diğer muhalif ise Ubeydullah Hoca Ahrâr'dır. Hoca Ahrâr da Şeyh Nizâmeddin Hâmûş'un ileri sürdüğü aynı gerekçelerle Uluğ Bey ve faaliyetlerine karşıdır. Üstelik Nizâmeddin Hâmûş'tan çok daha katıdır. Uluğ Bey ve etrafındaki kişiler için *"Zirâkim Hak Taâlâ'ya şek keltürüp, ümmet-i hakikatlerini izlâl eden bütün mürtedlerin..."* (s. 222) vb. ifadeler kullanır. Şam'dan gönderdiği mektupta da Maveraünnehir'deki bütün dinsiz ve şeriata karşı olan kişilerin kılıçtan geçirilmesini (s. 275) tavsiye eder. Ubeydullah Ahrâr tarihî bir kişiliktir. Nakşi şeyhlerinden Taşkentli bir âlimdir. 1404'te Taşkent dolaylarında doğar, 1490'da Semerkant'ta vefat eder. Tasavvufta devrinin en önde gelen velilerinden sayılır. Timurlu şehzadeler ve hükümdarlar arasında büyük bir hürmet ve iltifata maliktir. Günümüze ulaşmış çok sayıda eseri vardır (Karimov, 2003; Baydemir, 2010: 124-125; Tosun, 2012: 19; Demir, 2016). Din adamlarının Uluğ Bey'i tekfir etmeleri için Uluğ Bey'in dinden uzak ve dine mugayir işler çeviriyor olması gerekirdi. Hâlbuki Uluğ Bey'in çağdaşı Gıyasüddin-i Kâşî, mektubunda Uluğ Bey'in evsafını sayarken, *"Bu sözü nezaket icabı söylemiyorum. Gerçek şu ki, Kur'an-ı Kerim'in çoğunu ezbere biliyor. Tefsirleri ve müfessirlerin her âyet hakkındaki sözleri hep aklında, bunları iyice biliyor. Her vesile ile de o durumda munasip düşen âyetleri kolaylıkla hatırlayıp zikrediyor ve çok güzel iktibaslar yapıyor. Kendisi hergün hafızlar huzurunda iki Kur'an cüz'ünü akıcı bir şekilde ve kaidelere tamamen uygun olarak okur. Bunda da hiçbir yanlış yaptığı vâki değildir. Arapça sarf ve nahiv bilgisi çok iyi ve Arapça kompozisyonu mükemmel. Aynı suretle fıkıhta vukufu derin, mantık ile edebi sanatlarda ve usulde (aruzun esasları) de behre sahibi"* ifadelerini kullanır. Zamanından süzülüp gelen bu bilgiler, Uluğ Bey'in aslında dinden pek kopuk bir yaşamının olmadığını göstermektedir. Bu durumda romanda belirtildiği gibi dönemin şeyhlerinin "dine mugayir işler çevirmesi" sebebiyle Uluğ Bey'e muhalefet etmeleri pek doğru görünmemektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Şeyh Nizâmeddin Hâmûş ile aralarının açılması şahsî meselelere dayanmaktadır. Ubeydullah Ahrâr da gençlik dönemlerinde geldiği Semerkant'ta Nizâmeddin Hâmûş'un sohbetlerine katıldığı (Tosun, 2012: 19) için hocasının etkisinde kalmış olmalıdır. İlim her erkek ve kadına farz kılınmışken, kaynaklarda faziletleriyle anılan Ubeydullah Ahrâr (Karimov, 2003; Valixo'jayev, 2004; Komisyon, 2006: 308-367; Tosun 2012: 19-20) gibi bir velinin bilimsel faaliyetlere karşı çıkmış olabileceği düşünülemez. Adil Yakubovlu'nun romanda konuyu bu şekilde işlemesi yakın dönem tarihiyle ilgilidir. Zira Ubeydullah Ahrâr, Türkistan sufizminde sembol isimlerden biri ve döneminin en büyük velisidir. Onun hakkında yazılıp çizilenler, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusların Türkistan politikalarına paralel olarak değişiklik gösterir. Mesela 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında N. I. Veselovskiy, N. G. Malliskiy ve V. L. Vyatkin'in eserlerinde Ubeydullah Ahrâr müspet yönleriyle kaleme alınırken, Sovyetler Birliği döneminde yayımlanan eserlerde birden olumsuz bir tipe

dönüşüverir (Valixo'jyev, 2004: 7-10). Çünkü bilimi temsil eden Uluğ Bey ve yakınları ile dinî temsil eden bu şeyhin arasında bir dargınlığın olması, Sovyet ideolojisi için kaçırılmayacak bir propaganda malzemesiydi. Eski yazmaların doğruladığı bu kırgınlığın mahiyeti değiştirilir ve “din adamlarının bilime karşı olduğu” yönünde kara propaganda malzemesine dönüştürülür. Ancak Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra yayımlanan eserlerde bu yanlıştan dönülür.

Romanda, Kalender Karnakî medrese eğitimini bırakır ve kalenderler arasına karışır. Gündüzleri başlarında takke, omuzlarında heybelerle sokak sokak, kapı kapı dolaşarak Hû çeken bu kalenderler geceleyin tamamen başka bir hal alırlar: “*Kenevir kokusu yayılmış olan dergâhta kara güğümler kaynar; bazıları haşhaş ezer, bazıları eski kuşaklarının arasından afyon yaprağı çıkarırlar...*” (s. 61). Kalenderilik veya Kalenderiyye, ibadete pek önem vermeyen, kalp temizliği ve dünya nimetlerinden uzak durmakla iktifa eden, kalenderî bir hayat tarzını benimseyen bir sufi ekolünün adı olup, kaynakları eski Hint ve İran kültürlerine kadar uzar. Kalenderilikten bahseden eski kaynakların bir kısmında, Kalenderiyye mensuplarının afyon, esrar vb. keyif verici maddelerden uzak durmadıklarına, 12-13. yüzyıllarda İran'daki Kalenderî zümreleri arasında yaygın bir biçimde esrar çekildiğine dair kayıtlar mevcuttur (Azamat, 2001: 253-256; Erkal, 2016: 40-41).

Romanda geçen yer ve mekân adları tamamen gerçektir ve tarihî kaynaklara da uygundur. Dervâze-i Ahenîn, Bağ-ı Meydan Kapısı, Şahruhiye Kalesi, Kûhek Tepesi, Dargam, Ab-ı Rahmet, Bağ-ı Cihan, Bağ-ı Meydan'da Çil Sütun Köşkü gibi Semerkant ve çevresindeki yer ve mekân adlarına Baburnâme'de de (s. 66, 69-72) değinilmektedir. Romanda, Semerkant yakınlarındaki Dimeşk, Bağdat ve Kahire köylerinin isimlerine sıkça rastlanır. Bu köyleri Emir Timur kurdurmuş ve adlarını da o vermiştir (Barthold: 37). Yine romanda Şehrisebz ve Taşkent şehirlerinin adları da o dönemlerdeki isimleriyle Keş ve Şeş olarak kullanılmıştır.

Sonuç

Romanın şahıs kadrosunun çoğunlukla tarihî kişiliklerden oluştuğu görülmektedir. Mirza Uluğ Bey, Kadızade-i Rûmî, Ali Kuşçu, Mirza Abdullatif, Mirza Abdülaziz, Mirza Alauddevle, Gevherşad Begüm, Miram (Mirîm/Mirem) Çelebi, Şeyh Nizâmeddin Hâmûş, Ubeydullah Hoca Ahrâr, Miranşah, Hacı Miskin, Şeyhülislam Burhaneddin, İbrahim Bey, Emir Muhammed Hüsrev ve Baba Hüseyin Bahadır tarihî kaynaklarla da doğrulanabilen isimlerdir. Yer ve mekân adlarını da kaynaklar teyit etmektedir.

Uluğ Bey, romanda bir hükümdardan ziyade bilim adamı yönüyle ön plana çıkarılmıştır. Gerçekten de Uluğ Bey asıl şöhretini bilimsel çalışmaları ve bu yöndeki muvaffakiyeti ile elde etmiştir. Romanda Uluğ Bey'in öldürülme sahnesi, tarihî kaynakların bütün teferruatıyla aktardığı bilgilere uygun bir şekilde işlenmiştir. Abdullatif'in babasını öldürtmesinin gerekçeleri roman ve tarihî kaynaklarla kısmen örtüşmektedir. Romana göre baba ile oğul ordularıyla cepheye çıkmış ama savaş olmadan Uluğ Bey yenilgiyi kabul etmiştir. Kaynaklara göre bu savaş olmuştur. Kaynaklara göre baba ile oğlunun arasının açılmasının başlıca iki sebebi vardır. Birincisi, son zamanlarda Uluğ Bey'in, diğer oğlu Abdülaziz'i Abdullatif'ten üstün tutmasıdır. İkincisi ise Uluğ Bey'in Abdullatif'e ait hazineye el koyması ve onu başkentten uzak tutmaya çalışmasıdır.

Bu iki sebep romanda ustaca bir şekilde işlenmiş olmakla birlikte, üçüncü bir sebep olarak, “Uluğ Bey’in din adamları tarafından -bilimsel çalışmalarından dolayı- tekfir edilmesi” gerekçesi ilave edilmiştir. Uluğ Bey’in öldürülmesi romanda bu son gerekçe etrafında ele alınmıştır. Fakat kaynaklar bu son gerekçeyi doğrulamamaktadır.

Babasını tekfir ederek öldürmesi sebebinin dışında Abdullatif ve kardeşi Abdülaziz, Gevherşad Begüm ve Alauddevle hakkında verilen bilgiler kaynaklarla uyusmaktadır. Yalnız kaynaklar, Gevherşad Begüm’ün hapsedilmesinin önemli bir sebebi olarak torunu Alauddevle’ye gizli bir mektup göndermesini gösterirler. Bu ayrıntı dışında diğer sebepler ve Abdullatif’in öldürülmesi sahnesi kaynaklardaki şekliyle ve bütün ayrıntılarıyla romanda ustalıkla işlenmiştir.

Romanda Uluğ Bey’in bilimsel faaliyetleri ve bu alandaki yardımcıları, döneminin kaynaklarında verilen malumata çoğunlukla uygun olarak ele alınmıştır. Yalnız, Ali Kuşçu’nun Semerkant’tan Uluğ Bey’in vefatından yirmi yıl sonra ayrıldığına dair kaynaklarda malumat yoktur. Ali Kuşçu ile ilgili eldeki bilgiler birleştirildiğinde Semerkant’tan çok daha erken ayrılmış olabileceği görülmektedir. Romanda Ali Kuşçu’nun öğrencisi Miram Çelebi de tarihî bir kişiliktir fakat gerçekte Semerkant’ta değil İstanbul’da doğmuş, büyümüş ve eğitimi almıştır. Bu konuda roman ve tarihî kaynaklar arasında uyumsuzluk vardır. Yazarı bu konuda yanıtlan muhtemel sebeplerden biri, yukarıda da belirtildiği gibi Özbekistan’da yayımlanmış bazı kaynaklarda Mirim/Mirem Çelebi hakkında eksik bilgiler aktarılmış olmasıdır.

Yazar, Kalenderilikle ilgili kısımlarda da gerçekçidir. Kalenderlerin kılık kıyafetleri, kapı kapı gezmeleri, zikirleri ve hatta neşe veren maddeleri tüketmeleri kaynaklarla doğrulanabilmektedir. Kalenderilikle ilgili yayımlar, bu ekolün temelini eski Hint ve İran kültüründen aldığı belirtir. Bu kültürlerle Maverâünnehir bölgesi en az bin yıldan beri yakın bir ilişki içinde olduğu için Kalenderiliğin müspet veya menfi ‘bütün yönleriyle’ Orta Asya’ya yayılmış olması pek doğaldır. Orta Asya destanlarında da kalenderlerin sıkça karşılaşılan bir motif olması, Kalenderilik ekolünün bu bölgede çok eskiden beri var olduğunu göstermektedir.

Romanda menfi olarak yer verilen Şeyh Nizâmeddin Hâmûş ve Ubeydullah Hoca Ahrâr da tarihî kişiliklerdir. Romanın akışından, tarikat geleneğinde Ubeydullah Hoca Ahrâr’ın Şeyh Nizâmeddin Hâmûş’a göre daha üstte olduğu görülmektedir. Hoca Ahrâr, Nizâmeddin Hâmûş’u yönlendirmektedir. Romandaki kurgu bu yönüyle gerçeği çok yansıtmamaktadır. Çünkü gerçekte Nizâmeddin Hâmûş yaş itibarıyla daha büyüktür ve Ubeydullah Hoca Ahrâr’ın müridlerinden biridir. Velilikte daha sonra müridini geçmiştir fakat tarikat geleneğinde müridin müridini bilerek yönlendirmeye kalkması tasavvuf adabına aykırıdır. Kaynaklar, özellikle Şeyh Nizâmeddin Hâmûş ile Uluğ Bey’in arasının açık olduğunu doğrulamaktadır. Fakat romanda bunun sebebi kaynaklardakinden çok farklı işlenmiştir. Bu dargınlığın sebebi tamamen şahsi meselelere dayandığı halde, romanda, din adamlarının bilimsel faaliyetlere karşı olmaları ve bu işlerle uğraşanları tekfir etmeleri şeklinde bir sebep üretilmiştir. Romanın Türkiye’deki neşriyatlarında da bu sebep mutlak doğruymuş gibi gösterilmiş; romanı konu edinen bazı makalelerde de aynı yanlış tekrar edilmiştir. Uluğbey’in Hazinesi, roman tekniği açısından çok başarılı olmakla birlikte, -yayımlandığı dönemin şartları gereği- egemen ideolojinin tamamen dışında kalmıştır da denilemez. Bu tespitten maksat yazarı yargılamak değil, eser ve yazıldığı

dönem ilişkisi üzerine dikkat çekmektir. Yazar, Sovyetler Birliği döneminde yazarlar için özgür bir ortam bulunmadığını (Şerif, 2009: 28-29), yazarlık faaliyetini icra ederken kendisinin de dönemin siyasetinin tamamen dışında kalamadığını (Baydemir ve Akhmedov, 2013: 313-314) beyan etmiştir. Fakat öbür taraftan bu romanın oldukça olumlu bir misyonu da olmuştur. Tarihi meselelerin rahat bir biçimde yazılmadığı ve özellikle Sovyetler Birliği'nde uzay çalışmalarının belli bir merhaleye geldiği bir dönemde, bu roman Özbek okuyucusuna öz tarihini anlatmış; kendi geçmişlerinde de Uluğ Bey, Ali Kuşçu gibi deha gökbilimcilerin varlığını hatırlatmıştır. Böylece, zayıflayan özgüven duygusunu ayağa kaldırmaya ve millî kimliğin yeniden inşasına hizmet etmiştir. Zaten romanın bu gayeyle yazılmış olduğu da çok açıktır.

Kaynaklar

- Abdullayev-Hikmatullayev. (1969). *Samarqandlik olimlar*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan nashriyoti.
- Abdurahmanov. A. (1993). *Ulug'bek akademiyasi*. Toshkent: Komuslar bosh tahririyati.
- Ahmad, Ashraf. (1994). *Ulug'bek Muhammad Tarag'ay*. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
- Ahmedov, Ashraf. (1991). *Ulug'bek – Hayoti va faoliyati*. Toshkent: O'zbekiston SSC Fan nashriyoti.
- Ahmedov, Bo'ribov. (1989). *Ulug'bek*. Toshkent: Yosh Gvardiya nashriyoti.
- Aka, İsmail. (2010). “Şâhruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*-38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 293-295.
- Aka, İsmail. (1995). *Timurlular*. Ankara: TDV Yayınları.
- Asqarov, Ahmadali vd. (1996). *Temur va Ulug'bek davri tarixi*. Toshkent: Komuslar bosh tahririyati.
- Aydın, Cengiz. (2001). “Ali Kuşçu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*- 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 408-410.
- Azamat, Nihat. (2001). “Kalenderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*- 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 253-256.
- Baburnâme “Babur'un Hâtratu”*. (haz. Reşit Rahmeti Arat). 2000. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barthold, Wilhelm. *Uluğ Beg ve Zamanı*. (çev. İsmail Aka). 1997. Ankara: TTK Yayınları.
- Baydemir, Hüseyin-Khurshid Akhmedov. (2013). “Özbek Yazar Odil Yoqubov ile Söyleşi”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*- 51. 311-318.
- Baydemir, Hüseyin. (2011). “Adil Yakuboğlu'nun Köhne Dünya Romanında Kültürel Düzey”. Bilge Seyidoğlu Kitabı. İstanbul: Dergâh Yayınları. 144-153.
- Baydemir, Hüseyin. (2010). “Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar”. *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*-7. 107-134.
- Demir, Cengiz. (2016). “Baburnâme'de Hoca Ubeydullah Ahrar”. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*-5(2). 651-660.
- Dizer, Muammer. (1988). *Ali Kuşçu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ercan, Murat. (2017). *Adil Yakubov'un Romanlarında Kadın*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Erkal, Abdulkadir. (2016). *Osmanlı Toplumunda ve Edebiyatında Afyon ve Esrar*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Fayziyev, Turg'un. (1994). *Temuriy Malikalar*. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
- Fazloğlu, İhsan. "Kadıızâde-i Rûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. (2001). s. 98-100.
- Irisov vd. *O'рта Osiyolik qirq olim*. Toshkent: SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti. (1961).
- Karimov, Elyor. Ho'ja Ahror hayoti va faoliyati. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti. (2003).
- Komision. (2006). *Türk Dünyası Evliyalari I (Özbekistan)*. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Morkoç, Ayvaz. "Adil Yakubov'un "Uluğbey'in Hazinesi" Romanında Tarikatlar ve Faaliyetleri". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 5 (2). 201-214.
- Muhammadjonov, Abdulahad. *Temur va Temuriylar saltanati*. Toshkent: Komuslar bosh tahririyati. (1994).
- Mutlu, Kübra. (2011). *Adil Yakubov'un Romanlarında Sosyal ve Kültürel Meseleler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi.
- Sayılı, Aydın. (1991). *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*. Ankara: AKM Yayınları.
- Söylemez, Orhan. (1998). "Adil Yakuboğlu'nun Tarihi Romanı: Uluğbey'in Hazinesi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*-10. 301-308.
- Söylemez, Orhan. (2005). *Türk Dünyası Edebiyatları Roman I*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Şerif, Babahan Muhammed. (2009). "Özbek Edebiyatının Yaşayan En büyük Yazarı Adil Yakupov". *Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Dergisi*. 3(33). 26-31.
- Topdemir, H. Gazi. (2002). "Mirîm Çelebi'nin Gökkuşluğu ve Hâlenin Oluşumu Adlı Optik Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme". *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*-13. 75-89.
- Tosun, Necdet. (2007). "Nizâmeddin Hâmûş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*-33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 180-181.
- Tosun, Necdet. (2012). "Ubeydullah Ahrâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*-42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 19-20.
- Unat, Yavuz. (2012). "Uluğ Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*-42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 127-129.
- Valixo'jayev, Botirxon. *Buyuk ma'naviy murshid*. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi fan nashriyoti.
- Yakuboğlu, Adil. (1993). *Uluğbey'in Vasiyeti*. (Akt. D. Ahsen Batur). İstanbul: Çağdaş Yayıncılık. (Not: Romanın Türkiye Türkçesiyle ilk baskısı bu adla çıkmış. Sonraki baskıları aslına uygun olarak Uluğbey'in Hazinesi adıyla neşredilmiştir.)
- Yıldız, Musa. (2002). *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risâle Fî'l-İsti'âre'si*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yoqubov, Odil. (1994). *Uluğ'bek xazinasi*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

“TÜRKÇÜLÜĞÜN BABASI” ALİ BEY HÜSEYİNZADE
ALİ BEY HUSSEINZADEH - “THE FATHER OF TURKISM”

AYGÜN ORUCOVA

Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Nahçıvan Bölümü, İncesenet, Dil ve Edebiyat Enstitüsü,
Edebiyatşünaslık Bölümü, Nahçıvan-Azerbaycan.

orujovaaygun82@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7450-2191

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.12.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.05.2017
Sayfa-*Pages* : 181-190
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3697>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

“TÜRKÇÜLÜĞÜN BABASI” ALİ BEY HÜSEYİNZADE
ALİ BEY HUSSEINZADEH - “THE FATHER OF TURKISM”

AYGÜN ORUCOVA

Öz

Makalede XX yüzyıl Azerbaycan siyasi fikrinin öncü siması, “Türkçülüğün Babası”, ünlü yazar, gazeteci, eğitimci, ressam, romantik şair Ali Bey Hüseyinzade'nin (1864-1940) 1926 yılında Bakü'de düzenlenmiş Birinci Türkoloji Kongresi'ndeki “Batı'nın İki Destanında Türk” isimli bildirisinden bahsediliyor. Bu bildiri zamanında çok büyük ilgiyle karşılanmış ve aynı yılda kitap halinde yayınlanarak kamuoyuna iletilmiştir. “Batı'nın İki Destanında Türk” Portekiz şairi Kamoens'in “Luziada” ve İtalyan şairi T. Tasso'nun “Kurtarılmış Kudüs” eserlerinde Türk ile münasebet meselelerini ele almıştır. Aslında sembollerle yazılmış bu eser 1920 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devrilmesi ve Sovyet Rusya'sı tarafından Azerbaycan'ın işgal olunması hakkında bir ittihamnamedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Hıristiyan, Müslüman, demokrasi, bolşevizm, Kudüs.

Abstract

In the paper is considered the lecture “Turks in the two West epics”, made by a prominent representative of the Azerbaijani public thought of the XX century, the “Father of Turkism”, famous writer, journalist, educator, artist romantic poet Ali Bey Husseinzadeh (1864-1940) at the I Turkic Study Congress, carried out in Baku in 1926. This lecture at the time aroused great interest, in the same year was published as a book and presented to the public. The report “Turks in two poems of the West” is devoted to issues related to the Turks in the works “Lusiads” of the Portuguese poet Camoes and “Liberated Jerusalem” of the Italian poet T. Tasso. In fact, this work is an allegory denouncing the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia and the fall of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920.

Key Words: Turkish, Christian, Muslim, freedom, Bolshevism, Jerusalem.

Giriş

Azerbaycan edebiyatı ve içtimai fikri tarihine yetenekli edip, görkemli publisist, tengidçi, şair, tercümeçi ve filosof kimi dahil olan Ali Bey Hüseyinzade çokcehetli yaratıcılığa, zengin biliğe malik olmuş, manalı ve zor bir hayat geçirmiştir. “*Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Kafkas'a gönderilmiş ve Azerbaycan'ın millî bir devlet halinde kurulmasına çalışmış*”tır (Turan, 2008: 49). Hayatının çoğunu Türkiye'de yaşayan Ali Bey için burası da Azerbaycan kadar doğma, aziz ve ümumi bir vatan olmuştur. Bu konuda Abdullah Cevdet böyle yazmıştır:

“Ben Türküm, müslümanım. Türkiye bir Türk ve müslüman hükümetidir. Bu hissiyatla Türkiye her diğer vatandan daha ziyade vatanımdır” (Cevdet, 1908)

“XX. asrın evvelerinde müstemleke asaretinin keskinleştiyi, millî siyasi şüurun boğulduğu bir ortamda Ali Bey Hüseyinzade'nin demek istediği

“hakikatın büyüğü” – Müslüman ve Türk halklarını azatlık ve ittihat uğrunda mücadeleye sesleşen çağırışı ifade ediyordu” (Hüseyinzade, 1996: 45).

Ucundadır dilimin,
 Hakikatın büyüğü.
 Ne koydular deyeğim,
 Ne kesdiler dilimi.
 ...Ayıltmadı kalemim,
 Bu Türk ile Ecemi.
 Ne koydular yazayım,
 Ne kırdılar kalemi

(Hüseynzade, a. 2007: 35).

Profesör Dr. Turan Yazgan'ın sözleriyle söylesek, doğduğu, yaşadığı, çalıştığı yerlere bakmazsınız bütün Türk dünyasının mücahidi Ali Bey Hüseynzade Azerbaycan-Türk-İslam maneviyatını ilk defa olarak Doğu-Batı kontekstinde birleştirmeğe çalışmış büyük mütefekkir şahsiyettir. O, halkının sosyal-manavi ihtiyaçlarını ilkin anlayanlardan biri olarak yaşadığı devrin bütün sosyal-siyasi-manavi ağırlıklarını kendi omuzlarında taşımıştır. Ali Bey Hüseynzade “Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir?”, “Siyaseti-füruset”, “Kırmızı karanlıklar içinde yeşil ışıklar” ve d. değerli eserleri, “Hayat” gazetesi ve “Füyuzat” dergisindeki faaliyeti ile ismini altın harflerle Türklük ve Azerbaycanlık tarihine yazmıştır. Yazılarının birinde büyük edip yazıyordu: “Bize fedai lazımdır! Türk hissiyatlı, islam etigadlı, Avrupa (çağdaş) kiyafeli fedai!” Bu fikir “Taze hayat”, “İrşad”, “Yeni füyuzat”, “Hakikat”, “Tarakki”, “İkbal”, “Sedayi-hakk”, “Şelale”, “Açık söz”, “Basiret”, “Kurtuluş”, “Dirilik”, “Azerbaycan” basın ajansları tarafından tekmilleştirilmiş ve “Türkleşmek, islamlaşmak, müasirleşmek” – Azerbaycanlık şeklinde formüle edilerek tebliğ olunmuştur. Bu üçlü görüş daha önce Ali Suavi tarafından ireli sürülmüş ve müdafıa edilmiş, lakin sonralar unutulmuştu. Ali Bey Hüseynzade “Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir?” eseri ile Türkcülük ideyalarını bütünlükle ortaya koymuş, ustalıkla Türk halklarını tarihe, etnografıyaya, mekana, medeniyete, adlarının menşeyine, dinine göre araştırarak onlar hakkında mülahizelerini yürütmüştür.

“Siyaseti-füruset” (“At oynatmak siyaseti”) irihacimli traktatında Zerdüş, “Avesta”, Neron, Dante, Sofokl, Eshil, Evripid, Lermontov, Sen-Sans, Keyumers, Nevayi, Cami Celaleddin Rumi, Teymur Leng, Çingiz han, Nadir şah, Nerimanov, Hakverdiyev gibi onlarca tarihi ve efsanevi şahsiyet, siyasi, medeni hadise, klasik sanatkar, bedii, ilmi, felsefi eser fonunda İran ve Cenubi Azerbaycan'ın geçtiği çokasırlık tarihi yola nazar salınıyor” (Mirehmedov, 1984: 74-75).

1926 yılında Bakü'de düzenlenen I Türkoloji Kurultay'a Türkiye'den “Türkcülüğün babası” gibi tanınmış Ali Bey Hüseynzade de davet olunmuştu. On altı yıllık ayrılıktan sonra doğma Bakü'nü, yakınlarını, dostlarını görmek büyük sanatkara nasip oluyor. İsmailiye binasının yanında koyulan radyo efrinde kurultayın gedişatı şehir sakinleri tarafından izleniliyordu.

“Yıllar sonra doğma vatanına gelişi Azerbaycan'da büyük merakla karşılanmış, hakkında o devrin piyasasında bir çok yazılar, makaleler, resimler yayınlanmış, bazı makale ve şiirleri çıkmış, hatta bir belgesel de çekilmiştir (Handan, 1990: 55-59).

Araştırmacıların fikrinde, kurultayda Ali Bey Hüseynzade Fuat Köprülüzade ile birlikte iştirak etmiş, “Batı'nın iki dastanında Türk” adlı meruze etmiştir. Bu meruze çok

büyük merak doğurmuş ve aynı yılda 45 sayfalık kitap halinde Bakü’de Üçüncü İnternasyonal Matbaasında latin alfabesiyle yayınlanmıştır. Bu çıkıştan sonra o, Türkün kurtarıcısı gibi yeniden şöhret kazanmıştır. Martın 5-de Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan Yazarlar Birliği’nin fahri üzü seçiliyor. Ali Bey Hüseyinzade akademisyen Marr, Lunaçarski, Tomsen ve diğer görkemli şahsiyetler Kurultayın Reyaset Heyetine Onursal üzü seçilmişler. Lakin “Ali beyin konuşması, teessüf ki, kurultayın stenogramında bulunmamıştır. Hüseyinzade’nin bu kurultayla alakalı yazdığı birdefterlik notlarını Türkiye’li alim Hilmi Ziya Ülken “Türk sosyalizminin ve Türkçülüğün babası Ali Turan” eserine dahil etmiştir” (Hüseyinzade, 2007: 27). Bu notlar kurultay günlerinde geçirilmiş iclasların mazmununu ahate ediyor, konuşma metni değildir.

“Batı’nın İki Dastanında Türk” Eseri

“Biz Kafkazlıyız: Kafkaz ahlinin kendi ümuri-idaresine kendisi baka bilmek için gereken bağımsızlık talep ediniz. Biz Türküz: Dilimizin, lisanımızın gelişmesine engel olan her növ sedlerin, dıvarların yıkılmasına, ref olunmasına gayret ediniz” (Hüseyinzade, 1906: 36) – söyleyen Ali Bey Hüseyinzade Türk halklarının dil, alfabe birliği ve bağımsızlığı için halkı sesliyordu. Ali Bey Hüseyinzade’nin 1923 yılından yazmaya başladığı “Batı’nın iki dastanında Türk” eseri Azerbaycan Türklerinin azatlığı uğrunda çalışmayı hak yolu seçen Ali Bey Hüseyinzade’nin kendi halkı karşısında son sözleriydi. Bu konuşma büyük edibin siyasi vasiyyetiydi. Çünkü halkının istiklaliyeti sona ermiş, vatani Rusya tarafından ikinci kez bolşevizm giyafesinde işgal olunmuştu. Eser Portekiz şairi Kamoens’in “Luziada” ve İtalya şairi T.Tasso’nun “Kurtarılmış Küdüs” eserlerinde Türke münasibet meselelerinden bahs ediyor. Aslında sembollarla yazılmış bu eser 1920 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin sügutu ve Sovyet Rusyası tarafından Azerbaycan’ın işgali hakkında ittihamnamedir. Her iki eserin mevzusu hıristiyan devletlerinin Doğu topraklarına tecavüzkarlığından bahs ediyor. Ali Bey 500 yıl bundan önce Portekiz denizcisi V.D.Gama’nın Hindistanı keşfiyle 1920 yılında Sovyet Rusyası tarafından Azerbaycan’ın işgalini bir-birine bağlıyor. Büyük sanatkar “Luziada”dan öyle bedii parçaları, fesilleri, tesvirleri, mühakimeleri eserine dahil etmiştir ki, bu hadiseler, tesvirler onun müdahilesile çok önemli siyasi hadiseleri dikkat önüne getirmiştir.

“Luziada” eserinden Gama’nın sergüzeşti detalına müraciat Ali Bey Hüseyinzade’ye ermeni milletcilerinin Azerbaycan halkına karşı teşkil etdikleri soykırımı ifşa etmeye imkan yaratmıştır. Büyük sanatkar T.Tasso’nun “Kurtarılmış Küdüs” eserinde selip müharibelerinden bahs ederken adaletsiz müharibeleri, hıristiyan devletlerinin müslüman halklarına karşı tecavüzkar siyasetini kötülemekle yanaşı millî heysiyeti tapdanan halkların kendi torpağını, şerefini korumak uğrunda mübarizesine de kendi reğbetini bildirmiştir. “Batı’nın iki dastanında Türk” eserinde bir-birine karşı duran iki dünyanın mübarizesi tesvir olunmuştur. Bu dünyanın biri Batı’nın tamahkarlık, gasbkarlık dünyası, diğeri ise torpağını, varlığını, dinini, dilini koruyan Doğu dünyasıdır. Bu amaçla eserde esas iki çizgi vardır. Birinci çizgide büyük edip istibdadı, tecavüzü V.D.Gama, I Juan, Henri, IV Alfons, Kral Manuel, azatlık ve istiklaliyet ideyalarının terennümünüyse “Kurtarılmış Küdüs” eserinde hıristiyan müstebidlerinin tecavüzkarlığının kurbanı olmuş Selcuk hükümdarı Süleyman, Türk kahramanı Aldemir, Selaheddin Eyyubi

karakterlerinde tesvir etmiştir. Eserdeki Süleyman şahla bağlı epizod o zamanki Türkiye’de baş veren olaylarla sesleşiyor, Türk istiklal mübarizesine işaret ediliyordu.

“Luziada” eserinin baş kahramanı Vasko da Qama XVI asırda Hindistan ve Afrika halklarına zulüm eden, esarete maruz koyan müstemlekeci obrazdır. Eserde hemçinin, “müslümanlara karşı kin ve husumetini gizli saklayan” Şaumyan’ın, O’nun “mücahidatı-bahriyyesini ittihaz eden” Venera ve deniz nereidleri de daşnak bolşevik diktaturasının karakterleridir. XV yüzyılda portekizler Hindistana bir elinde kılıç, diğer elinde haçla gelmişler. Lakin öyle ki, Hindistanı işgal etdiler, haçı kenara atdılar, ceplerini altınla doldurdular, halkın servetini taladılar. Aynıyla, 1920 yılında Rusya bolşevikleri de Azerbaycan’a bir elinde silah, bir elinde orak-çekeçle geldiler, lakin Azerbaycan’ın işgalinden iki gün sonra talan haftası başladı. Çünkü amaçları Azerbaycan’da bolşevizmi yaymak değil, onun petrolunu, servetlerini Rusyaya taşımakdı. Demek ki, mühtelif devirlerde Avrupalılar’ın müstemlekecilik tarzları, Yakın Doğu’ya karşı münasebetleri aynı olmuştur. Bu siyaset mühtelif devirlerde mühtelif ad ve şekil olsa da, mahiyet aynı olmuştur. Edip bu siyasetin ifşasını eserde “Luziada”dan götürdüğü “hep miramulindir” (Amirelmömin demektir - A.O.) kelimesiyle açıklıyor. Bu ifade ile Kamoens XI-XIII asırlarda Portekizlerin Araplarla apardığı müharibelerde müslümanları günahlandırmalarına işare etmiştir. Asırlar boyu Doğu devletlerini tecavüze maruz koyan “hep miramulindir” (Hüseyinzade, 2007: 414) anlayışı olmuştur. Dahi edip “hep miramulindir” kelimesinden sonra haşiyede “Bu adeta bir negaratdır” (Hüseyinzade, 2007: 414) yazarken asıl geçmişin yeniden tekrar olduğunu hatırlatmıştır. Eserde “Luziada”nın kahramanları remzi obraz gibi sunulmuştur. Kamoens - Rusya, II Juan - II Nikolay, Kral Manuel – Lenin, Pol de Gama – Stalin, Sarama – Perimal - M.E. Resulzade, Katual – Nerimanov ve d.

Büyük sanatkar eserde V.D.Gama’nın kanlı portresiyle ermeni milletçilerinin remzi obrazını yaratmıştır. Lakin o tek bir asrın gasbkar, geddar obrazı değil. V.D.Gama’da her bir devrin müstebidi kendi suretini, karakterik cehetlerini göre biliyor. Ali Bey Hüseyinzade eserde “Luz elinde bir dal tutuyordu” – sözleriyle Lenin hükümetinin çar Rusyası’nın müstemlekecilik geleneklerini devam ettirmesini açıklamıştır. Bu gelenek I Pyotr’un meşhur vasiyetnamesiydi. Edip Pyotr’dan sonra gelen rus çarlarının Kafkaz’a tecavüzüne ustalıkla dokunarak, onları Pyotr siyaseti’nin devamcıları, Lenin’i de Pyotr’un geleneklerinin layıklı varisi gibi sunuyor. A.Hüseyinzade Romanov’lar sülalesinin hükümdarlarını “Luziada”dan getirdiği Burgundskiler sülalesinin görkemli kralları I Henrinin, I Alfonsun, I Juanın, II Juanın simasında ifşa ediyor. O’nun fikrince, Rusya “pervete gibi kalıptan kalıba, şekilden şekle”, çarizm donundan bolşevizm donuna girse de, O’nun müstemlekecilik mahiyeti aynıdır. Hindistan’ın, yani Azerbaycan’ın işgalini, “bu hadisatı-azimenin, bu meşgul ve zahmetli seferin icracısı “feleki-hakimi mütleg” olan Kral Manuel, yani Lenin neinki II Juan’ın, yani II Nikolay’ın yalnız taht-tacının, aynı zamanda onun “tesevvürati-muazzimesinin dahi varisiydi”. Eserde Hindistan’ın “Malabar ülkesinde hükümdar olan kralların sonuncusu” Sarama Perimal M.E.Resulzade’nin remzi obrazıdır. İstedadlı edib O’nun manavi tekamülüne, yüksek agidesine, Türkcülüğüne, halkın saadeti uğrunda faaliyetine öyle remzi ifadelerle işare etmiştir ki, o okucunun tesevvüründe dolgun seciyyeli siyasi, içtimai hadim gibi canlanır. Edip eserde Azerbaycan

Halk Cumhuriyeti'nin süğütundan ve M.E.Resulzade'nin hakimiyeti bolşeviklere mükavimetsiz tahvil vermesinden danışarak yazıyor ki, Sarama Perimal

“bütün emlak ve erazi üzerinde hakkından el çekip bunları başkalarına ehsan ve teberrü etmiş bulunuyordu. Nagah o sırada hükümdarın pek ziyade mezheri-teveccöh ve muhabbeti olan bir delikanlı hüzeni-humayununa çıkıyor. Buna da ta o devirde meşhur ve zengin bir belde olan Kalikut şehri ehsan olunuyor” (Hüseyinzade, 2007: 427).

Eserde delikanlı hind naziri Samurinlerin (Azerbaycan bolşevikleri nezerde tutulur) vükelasından olan Katual ise Neriman Nerimanov'un karakteridir. Şeytanın portekizlerin işgalcılık amacıyla Hindistan'a gelmeleri hakkında dediği hakikatlar Katualı vahimeye salıyor. Bu güne kadar gördüklerini rüya sanan “islam alimi”nin bütün vücudu lerzeye düşüyor. O, yatağından derhal kalkarak hizmetçilere ışık getirdir. Işık burada remzi mana taşıyor, bu ışık ona etrafındaki hadiseleri anlamaya yardım ediyor. Işıkla Katual her şeyi – limanlarına gelmiş ecnebilerin öyle yüksek insani fikirlerle değil, keşf olunan memleketleri istila niyetile gelmiş olduklarını görüyor.

Eserde Şeyh Fezullahlar, Seyidali Yezdiler gibi “pampadurları” da, düşmana beledcilik eden Mon Seidler de edib geyretsizlikte ve geleceyi görmemezlikde suçluyordu. Kamoensin eserinde Mon Seid - zamanında vatani Tunis uğrunda portegizlerle döğüşen bu vatanperver sonralar kendi şahsi çıkarını güderek onlara beledcilik ve tercümanlık yapmışdır. Ali Bey Hüseyinzade'nin tasvirindeyse Mon Seid önceler, yani 1918 yılında Bakı'nı ermeni milletçilerinden, rus bolşeviklerinden kurtaran, sonralarsa, yani 1920 yılında Azerbaycan'da bağımsız devletin devrilmesinde rus bolşeviklerine yardım eden mühacir Türk zabıtlarından Halil Paşaların remzi obrazıdır.

Eserde müstemlekeçiliğın, işgalların ifşası ile yanaşı, esarete, müstemlekeçiliğe karşı mübarizenin tebliği de ön plana çekilmiştir. Müellif bu ideyanı “Luziada”dan eserine getirdiyi İnes de Kastro'nun müsibetlerinden bahs olunan epizodun tasvirinde aydın yansıtmıştır. Bu epizodda Portekiz hökmdarı IV Alfons saray adamlarının fitnesile oğlu Pyer'in zövcesi, “dilber ve hüsna kadını” (Hüseyinzade, b. 2007: 419) gaddarcasına gatle yetiriyor. Ölümünden sonra kocası onu kraliçe gibi süsleyerek tahta oturdur ve saray adamlarını mecbur ediyor ki, İnessa'nı koroleva gibi tanısınlar ve elinden öpsünler. Kamoens'in onun hakkında yazdığı “ölenden sonra kraliçe edilmiş” (Hüseyinzade, b. 2007: 419) sözleriyle A.Hüseyinzade vatanın azadlığı, istiklaliyeti uğrunda “cesurane harb eden hemvatanlarının” kahramanlıklarının tarihe yazılacağına, adlarının ebedi yaşayacağına işare etmiştir.

Eserde Adamastor obrazı en maraklı, remzi obrazlardandır. “Luziada”da Adamastor “Ümid burnu”nun mühafızı “Fırtınalar devi”ni temsil ediyor ve bu ad tabiatda gizlenmiş kötü başlangıcı takdim ediyor. Ali Bey Hüseyinzade'nin Adamastoruysa “denizlerin, dağların arasında uzanıb yatan goca bir dağ kitlesi” (Hüseyinzade, b. 2007: 423) – Azerbaycan'ın parlak timsalıdır. O'nun esere gelişinde büyü azamet, galib serkerdelere mahsus vügar duyulur. “Zamanında allahlarla cenge tutuşmuş olan bu ejder” (Hüseyinzade, b. 2007: 423) sonralar müdhiş bir felakete uğrayıb buraya düşmüştür. Adamastor Thetise - azadlığa aşkı yüzünden daşlaşan, cesim bir kayalığa çevrilen şerefli bir ülkenin – Azerbaycan'ın obrazı gibi sunulmuştur. O, felakete uğrayıb esaret yüzünden taşlaşsa da, azadlık uğrunda mübarize aşkı, intikam hissi onda sönmemiştir. Çünkü “elam ve ekdarını tezyid için Thetis'in (azatlığın) hakim olduğu sular onu daima ehate edib

duruyor” (Hüseynzade, 2007: 423). Aksine, Adamastor “cesim kayalıkların hizasında dehşetli boralarla beraber havada devandem mühib bir hayalete dönüb”, düşmenin önüne dikilerek, korkunc sedasıyla onu “tedhiş ve tehdid” ediyor.

Esaretə itiraz, isyankar ruh eserdə yalnız Adamastor'a ait olmayıp, Saturun, Yanus, Merkuri, Mars, Febus yıldızlarının şikayetlerinde de rast geliniyor. Ali Bey Hüseynzade bu obrazlarla esaret dünyasının mengenesinde boğulan mahkum halkların uğursuz talehini, esarete itirazını, azatlıq aşkını tarif etmiştir.

T.Tasso'nun “Kurtarılmış Küdüs” poeması Türkcülük ruhuna göre Kamoens'in “Luziada”sına cevap olarak yazılmıştır. Kamoens Portekiz'in tarihi geçmişini, kahramanlığını vasf ederken esaret altına alınmış Türk halklarının faciasını göre bilmemiştir. Tasso ise mahkum halkların faciasını görüyor ve yanıyordu. Tasso Selip müharibelerinde din uğrunda mübarizelere atılan Godefroilerden başka doğma vatani uğrunda mübarize aparan Selahetdin Eyyubiler'in, Süleymanlar'in, Aldemirler'in de kahramanlığını görüyordu. Buna göre de o eserinde müslümanların da muhteşem obrazlarını yaratmıştır. Şair Türk halklarının azatlıq aşkını eserin baş kahramanı Süleyman obrazında cemleştiriyor. Mısır toprağının serkerdesi Süleyman kendi ağı ve uzakgörenliği ile hıristiyan serkerdesi Gotfrid'den yüksekte duruyor. Tasso'da humanizm, ümumbeşeri hisler bütün başka hislerden üstündür. O, Kamoens'den farklı olarak, poemada Türklere derin saygı ve rağbet beslediğini açık-aşkar ifade ediyor. A.Hüseynzade de Tasso'nu asıl bu hususiyetine göre hatırlamıştır. O, Vatanın, halkının ağır günlerinde de Tasso çağırışıyla Azerbaycan'a geliyor, kendi meramını da Tasso eserinin ideyaları ile açıyor.

Sonuç

“Batı'nın iki dastanında Türk” adlı yazısında dünya edebiyatında Türklere karşı formalanmış iki münasibet – hem olumsuz, hem olumlu fikirleri kaleme alınmıştır. Yazar bunun için ela vasite seçerek, aynı devirde yaşamış iki müellifin mühtelif gütblerde dayanan eserlerini vermiştir. Torkvado Tasso'nun “Kurtarılmış Küdüs”, “Luziada” eserlerinden bahs etmemişden önce Ali Bey onlar hakkında bilgi vermiştir. Onların her ikisinin de benzer hüsusiyetlerini, şiddetli islam aleyhdarları olmasını gösterenden sonra farklı cehetleri bir-bir yazarak deliller göstermiştir. Ali Bey onları karşılaştırarak yazıyor ki, Tasso tesevvüfe – mistisme meyil ettiği için islamı daha iyi anlıyordu. Demek ki, Ali Bey islamın derki için tesevvüf yoluna üstünlük vermiştir. Müellif Kameons'un Türklere karşı olan nifretini eserinden sitatlar getirerek gösteriyor. Hristiyanları birleşib Türklere hücum etmeye sesleğen Kameons eserinde Türkü “gaddar”, “vahşi”, “barbar” epitetleri ile birge işlediyor. Onuncu fasılda Türkleri “rum” adlandırdığını geyd eden edip “bir Türk bu eseri sinirlenmeden okuyamaz” kanaatine gelmiştir. Ali Bey Tasso'nun ise bunun aksi olarak, Türkleri takdir ettiğini, Türk yazarı Ömer Seyfeddin'in de onu seve-seve okuduğunu gururla yazıya almıştır.

Ali Bey Hüseynzade Rusya'nın yürüdüğü siyasetin mahiyetini önceden duyur, alfabe siyasetinin mümkün olmayacağını, bunun siyasi bir oyun olduğunu biliyordu. Bu merhele, yani latin grafikasına geçid kiril grafikasına için hazırlık merhelesiydi. Alfabe oyunu ile Türkler kaç yüzyıllık medeni-menevi deyerlerinden ayrı düştiler. Dahi sanatkarın halkına vasiyeti gibi seslenen bu eserde Azerbaycan halkına istiklaliet uğrunda mübarize yolları gösterilmiştir:

“Ey benim dinimin salikleri! Düşmanın şarından hazar ediniz! Size bir felaket hazırlamak için emvaci-ümmanın maverasından gelen şu düşman gövme emniyet etmeyiniz. Henüz tehlike gabili-ictinabdır!” (Hüseyinzade, 2007: 432).

Bu sözlerde derin bir hikmetle beraber halk için vuran alovlu bir kalbin büyük narahatcılığı, yalvarışı vardı. Ali Bey Hüseyinzade Doğu halklarının milli şuurunu öldüren “Bütün ölkelerin proletarları, birleşin!” –şuarını halkının müdafea edeceğinden korkuyordu. Büyük edip halkını bu beladan, bolşevizm tehlikesinden kurtulmak istiyordu. O, çok büyük siyasi uzakgörenlikle geleceği görüyor ve taleb ediyordu ki, düşmenin vatan topraklarına ayak basmağına engel olsunlar. Büyük edip işgalçılara karşı mübarize aparmağa, uyanık olmağa çağırıyor, bolşevik giyafesinde gelenleri halkına tanıttırır, onların, aslında, azatlık ve istiglaliyet düşmanı olduklarını tarihi geçmişe nezer salmakla isbatlıyor:

“Emin olunuz ki, güruhi-cühelanın gözüne girmek için günde bir meslek deyişdirerek pervete gibi şekilden şekle düşen bu düşmenler irz ve namus perdesi altında zavallı halkın varını, yokunu gasb ve gayret edenlerdir. Bu zalım ve hissiz ve marhemetsiz halka acımayınız. Bunların mükafatları ancak küfrani-nemetdir. Düşmanın şarından hezer ediniz!” (Hüseyinzade, 2007: 435).

Bolşevizm aleyhine ittiham aktı gibi seslenen bu eser Ali Bey Hüseyinzade`nin büyük cesaretle yazılmış siyasi, bedii, manevi zaferiydi.

Büyük sanatkar eserde müstemlekecilğin törettiği zulüm ve esaret faktlarını sadece kaydetmekle kifayetlenmemiş, insanları kendi hakları, azatlıkları uğrunda mübarize etmeğe ısrarla seslemiştir:

“Huzur ve rahatı başka günlee, başka mesut zamanlara burak. Şimdi aziz vatanının sevgili tebanı ecnebi boyunduğu altında inleyib duruyor. Uyku zamanı değildir!” (Hüseyinzade, 2007: 436).

Ali Bey Hüseyinzade`nin Tasso dilile halkına büyük bir telaşla vasiyet ettiği yüksek fikirler bunlardı. Ali Bey Hüseyinzade`nin bu eseri halkını esarete karşı mübarizeye çağırış hissile yazılmış mensur himn idi. Ve bu, büyük edibin vatanında yayınladığı son eseri idi!

Kaynaklar

- Turan, A. (2008). *Ali Bey Hüseyinzade*. Moskva: Salam
- Cevdet, A. (1908). “İhyai- Layemut: Hekim Edib Eli Bey Hüseyinzade”. *İctihad*, -2(5)
- Hüseyinzade, A. (1906). “Bakü Vilayeti Mebusları”. *Hayat Gaz.*, N119
- Hüseyinzade, A. (1996). *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar. (Transliterasiya, Tertip, Mügeddime ve İzahların Müellifi Ofeliya Bayramlı)*. Bakü: Azərneşr
- Hüseyinzade, A. (2007). *a. Seçilmiş Eserleri. (Transliterasiya, Tertip ve İzahların Müellifi Ofeliya Bayramlı)*. Bakü: Çarşıoğlu
- Hüseyinzade, A. (2007). *b. Seçilmiş Eserleri. (Bilimsel Editör ve İzahların Müellifi Azer Turan)*. Bakü: Doğu-Batı
- Mirehmedov, A. Ali Bey Hüseyinzade. (1984). *Fikrin Karvanı (Tertip Edeni, Editörü ve Ön Sözü'nün Müellifi Mirehmedov A)*. Bakü: Yazıçı
- Handan, R. Z. (1990). *Unutulmuş Dahi. “Gobustan” İncesenet Toplusu*. Bakü, №4.

KAZAK TÜRKÇESİNDE ÖZNESİZ CÜMLELER SUBJECTLESS SENTENCES IN KAZAKH TURKIC

OKTAY SELİM KARACA

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Seyh Edebali University, Faculty of Science and Letters,

Department of Turkish Language and Letter

oktay.karaca@bilecik.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1394-0339

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute

TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum

ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 30.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.08.2017
Sayfa-*Pages* : 191-202
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3769>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

KAZAK TÜRKÇESİNDE ÖZNESİZ CÜMLELER
SUBJECTLESS SENTENCES IN KAZAKH TURKIC

OKTAY SELİM KARACA

Öz

Bu makalede Kazak bilim insanlarının öznesiz cümle olarak gösterdikleri yapılar incelenmiş ve bunların gerçekte özneli cümleler oldukları gösterilmiştir. Genel olarak Türkçede, mesela Rusçada olduğu gibi, öznesiz fiil olmadığı için öznesiz cümlelerin olması da ancak istisnai durumlarda olabilmektedir. Bu istisnai durum da ancak meçhul çatılı (geçişsiz-edilgen) fiillerin yüklem görevinde kullanılması durumudur. Kazak bilim insanları adeta birbirleriyle yarış halinde Kazak Türkçesinde on beşten fazla öznesiz cümle yapısı olduğunu ileri sürmektedirler. Kazak Türkçesinde öznesiz cümle olarak gösterilen cümlelerin hiç biri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi meçhul çatılı fiillerin yüklem görevinde kullanıldığı cümleler değildir. Öznesiz cümle örneği olarak gösterilen yapılar ya yanlış çözümlenme ve değerlendirmelerden dolayı öznesiz cümle sayılmış ya yanlış örnekler alınmış ve öznesiz cümle sayılmıştır ya da Rusçadaki bazı yapılar taklit edilerek oluşturulmuş cümleler oldukları için Türkçe açısından cümle bile değildirler. Kazak bilim insanları, öznesi özellikle üçüncü ve ikinci teklik şahıs olan ve cümlede şahıs zamiri olarak gösterilmeyen cümlelerin neredeyse tamamını öznesiz cümle saymaktadırlar. Özellikle atasözü ve deyimlerde geçen yüklemelerde belli bir şahıs eki olsa da genele veya herkese hitap ettiği için öznesiz cümle saymaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: sözdizimi, öznesiz cümle, Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi

Abstract

In this article, the structures that Kazakh scholars have shown as subjectless sentences have been examined, and it is demonstrated that in fact, they are subjective sentences. In general, like it is the case in Russian, because there is no subjectiveness verb in Turkish, the existence of subjectiveness sentence is possible only in exceptional cases. This exceptional situation is only the case of using passive voice (intransitive passive) verbs as predicates. Kazakh scientists as if they are in race with each other argue that there is more than fifteen subjectless sentence structure in the Kazakh Turkic. None of the sentences which are shown as subjectless sentences in Kazakh Turkic are sentences where passive voice verbs used as predicates as it is the case in Turkish Turkic. The structures that are shown as a subjectless sentence example are considered subjectless sentence either by wrong analysis and evaluations, taking wrong examples or they are formed by imitating some structures in Russian language, thus they are not even considered as sentences in Turkish. Kazakh scholars consider almost all sentences as subjectless sentence where in particular if the subject of the sentence is in third-person and second-person singular form and it is not shown as personal pronoun in the sentence. Especially for verbs used in proverbs and idioms, even though there is a particular person affix, as they address general public or everyone, they are considered as subjectless sentences.

Key Words: syntax, subjectless sentence, Kazakh Turkic, Turkish Turkic

Giriş

Bu makalede Kazak Türkçesinde öznesiz cümle konusu incelenecektir. Öznesiz cümlelerin var olup olamayacağı ve tarihi açıdan durumun ne olduğu tartışılmayacaktır. Zaten Kazak Türkçesinin yazı dili geçmişi sınırlı malzemeye sahiptir. Biz sadece bir vakiayı tespit ve tasvir ederek bazı sonuçları ortaya koymaya çalışacağız. Türkçede ne özne teriminde ne de özne çeşitleri konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Bugüne kadar Türkçede özne için kırk ikiden fazla farklı terim kullanılmış ve yirmi beşten fazla özne türünün olduğu tespit edilmiştir (Bulak 2013: 1105). Kazak Türkçesinde terminolojide birlik olmakla birlikte öznesiz cümle yapıları konusunda bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır.

Kazak Türkçesinde öznesiz cümleleri incelemeye başlamadan önce öznesiz cümlelerin ne anlama geldiğine ve bu konudaki araştırma sonuçlarına kısaca değinmek gerekiyor. Türkiye Türkçesinde öznesiz cümlelerden ilk olarak bahsedenlerden biri A. N. Kononov'dur. Kononov, *şahıssız cümle* olarak isimlendirdiği öznesiz cümleyi şöyle tanımlıyor: *Sadece yüklem ögesi bulunan, öznesi bulunmayan cümleler şahıssız (öznesiz) cümlelerdir* (Kononov, 1956: 506). Kononov, Rusçadaki çeşitli durumları [*Mne jal' yego* "Ona acıyorum" (kelimesi kelimesine: Bana onu yazık), *Mne ne spitsya* "Uyuyamıyorum" veya "Uykum gelmiyor" (k.k.: Bana uyunmuyor), *Mne skuçno* "Canım sıkılıyor" (k.k.: Bana sıkıcı), *Mne hoçetsya pit'* "Canım içmek istiyor" (k.k.: Bana içmek isteniyor), *Nezdorovitsya* "Rahatsızım" veya "keyfim yok", *Kak tebe ne studno!* "Utanmıyor musun!" (k.k.: Sana utanılacak değil mi!) vb.]; farklı tabiat olaylarını [*Svetayet* "Aydınlanıyor", *Temneyet* "Kararıyor", *Podmorajivayet* "Donduruyor" vb.]; çeşitli felaketleri bildiren [*Vodoy zalilo* "Su baskını (taşkınlı) oldu" (k.k.: Suyla taşı veya bastı), *Snegom zaneslo* "Kar düştü" (k.k.: Karla düştü) vb.] cümlelerin Türkçede özneli cümlelerle karşılandığını belirtiyor (Kononov, 1956: 506).

N. K. Dmitriyev de Rusçada tabiat olaylarını bildiren pek çok şahıssız (öznesiz) cümlelerin Türkçe karşılıklarının şahıslı (özneli) cümle olduğunu belirttikten sonra: *Tan attı* "rassvelo"; *Sular karardı* veya *Ortalık karardı* "Stemnelo"; ve *Kar yağıyor* "Sneg vıpadayet" örneklerini veriyor. Türkçede öznesiz cümle bulunmadığını kesin olarak söylemenin mümkün olduğunu belirttikten sonra Türkçede öznesiz değil "genel-şahıslı (özneli) cümlelerin bulunduğunu; bunların da a) 3. çokluk şahıslı cümleler: *buna ne derler?*; *öyle demezler*; b) geçişli fiillerden yapılmayan edilgen çatılı, 3. teklik şahıslı fiillerin yüklem olduğu cümleler: *Böyle denilmez*; *Bu köprüden geçilmez*; *Nereden geçilir?* şeklindeki cümlelerden ibaret olduğunu söylüyor (Dmitriyev, 1960: 69-70). Dmitriyev'in (a) maddesinde verdiği örnekler doğrudur. Ancak (b) maddesinde verdiği örneklerin yüklemeleri genel-şahıslı değil tamamen öznesiz cümlelerdir.

Gadjiyeva ve Serebrennikov ise Türk lehçelerinde dört türlü öznesiz cümle oluşturma yolu olduğunu söyledikten sonra bunlardan birincisine yüklemi 3. çokluk şahıs eki almış Türkmen Türkçesinden "*On soñ şo oğlana at Gör oğlı goyiptılar*", "Ondan sonra o çocuğa Gör oğlu (Köroğlu) adını koymuşlar" cümlesini ve başka lehçelerden benzer cümleleri örnek veriyorlar. İkinci tipe ise yüklemi üçüncü teklik şahıs bildiren Türkiye Türkçesinden "*Hiç evde kaybedilen yüzük sokakta aranır mı?*" veya Türkmen Türkçesinden *Ana şol meydançalarda buravlayış skvajinaları gurulmalı* "İşte o alanlarda sondaj kuyuları açılmalı." tipindeki cümleleri örnek veriyorlar. Üçüncü tipe yüklemi edilgen çatılı ve 3. teklik şahıs bildiren Azerbaycan Türkçesinden "*Burada gödäk boylu*

gadına az tāsadiif edilir”, “Burada kısa boylu kadına az rastlanır” veya Türkiye Türkçesinden “*Öğleden sonra yine kapı çalındı*” cümlelerini örnek veriyorlar. Dördüncü tipe de yüklemi ikinci teklik şahıs bildiren ve genellikle atasözü ve deyimlerde rastlanan Azerbaycan Türkçesinden “*Yeddi dāfā ölç, bir dāfā biç*”, “Yedi kez ölç bir kez kes.” cümlesini örnek veriyorlar (Gadžiyeva-Serebrennikov, 1986: 88-89).

Bu öznesiz cümle türlerinden birinci maddede verilen tipteki cümleler öznesiz cümle değildirler. *On soñ şo oğlana at Gör oğlı goyptılar* cümlesinin öznesi “onlar” zamiridir. İkinci tiptekilerden *Hiç evde kaybedilen yüzük sokakta aranır mı?* cümlesinin öznesi *evde kaybedilen yüzük* kelime grubudur. Bu cümlenin yüklemi edilgen çatılı bir fiil olduğu için öznesiz cümle değil de “sözde özneli” cümle demek daha doğrudur. *Ana şol meydançalarda buravlayış skvajinaları gurulmalı* cümlesinde de *buravlayış skvajinaları* “sondaj kuyuları” kelime grubu cümlenin sözde öznesidir. Üçüncü maddede verilen örneklerden Azerbaycan Türkçesinden alınan örnek öznesiz cümledir. Çünkü *tāsadiif edilir* “rastlanır” yüklemi meçhul çatılı bir (birleşik) fiildir. Bu maddede Türkçeden alınan örnek ise ikinci tiptekiler gibi sözde özneli cümledir. *kapı* kelimesi cümlenin sözde öznesidir. Dördüncü tipteki cümleler de tamamen özneli cümlelerdir. Çünkü *ölç* ve *biç* yüklemeleri emir kipi ikinci şahıs bildirmektedir. Bu cümlelerin özneleri “sen” zamiridir.

G. Karaağaç, bu tür özneler için “bilinmez özne” terimini kullanıyor ve bu tür öznelerin yüklemi bilinmez çatılı cümlelerde öznenin bilinmez bir özne olduğunu söylüyor (Karaağaç, 2013: 635). Karaağaç’ın bilinmez çatı ile kastettiği geçişsiz fiillere *-l-* (*-n-*) edilgenlik ve meçhul çatı eklerinin eklenmesiyle yapılan veya olanı belli olmayan fiillerdir. L. Karahan da “geçişsiz edilgen fiillerle” kurulan cümlelerde öznenin bulunmadığını; bu fiillerin yalnız üçüncü şahsının kullanıldığını; gereklilik kipinin 3. şahsının bazı kullanışlarında ve aynı işlevdeki *-mak lâzım / gerek* kalıplı cümlelerde de özne bulunmadığını (Karahan, 2012: 20-21) belirtmektedir.

Kazak Türkçesinde Öznesiz Cümleler

Kazak Türkçesinde öznesiz cümle Rus gramercileri gibi *şahıssız cümle* (jaqsız söylem) olarak isimlendiriliyor (Emir-Emirova, 1998: 89-91; Balakayev-Sayrambayev 2003: 222-224). Balakayev ve Sayrambayev bu tür cümlelerin Rusçadaki *bezličnoye predlojeniyenin* çevirisi olarak *jaqsız söylem* “şahıssız cümle” olarak isimlendirildiğini, Kazak Türkçesinde gerçek manada Rusçadaki gibi, mesela: *stemnelo* “(Hava) karardı”, *mne ne spitsya* “Uyuyamıyorum” (k.k.: Bana uyumuyor) cümlelerinde olduğu gibi ayrıca şahıssız fiillerin bulunmadığını, aslında kendilerinin şahıssız cümle dedikleri cümlelerin belirli şahıslarının bulunduğunu ve bunların da çoklukla üçüncü ve ikinci şahıs bildirdiklerini söylüyorlar (Balakayev-Sayrambayev 2003: 222). Ayrıca bu tür cümlelerin Kazak edebî dilinin oluşmadığı dönemlerde pek görülmediğini, bu tür cümlelerle eskiden az karşılaşıldığını, çağdaş dilde ise bu tür cümlelerin çeşitlendiğini ve sık kullanılmaya başladığını bildirmektedirler. Balakayev ve Sayrambayev, *Sabaqtan qaluvğa bolmaydı* “Derse gitmemek olmaz” veya “Derse gidilmesi gerek” (k.k.: Dersten kalmak olmaz) tipindeki cümlelerin yüklemelerinin üçüncü şahıs olarak görünmekle birlikte bütün şahıslara söylenebileceği için öznesiz kabul edilebileceğini iddia ediyorlar. Bu anlayıştan hareketle öznesiz cümlelerin üç şahıs birden kapsadığını da ileri sürüyorlar (Balakayev-Sayrambayev 2003: 222-224).

R. Emir ve J. Emirova cümlede şahıs anlamının yani şahsın, öznenin leksik varlığından (yani bir kelime olarak var olmasından) veya yüklemdeki şahıs ekinden anlaşılacağını; öznesiz cümlelerde ise şahıs anlamına sahip bir öge -özne- bulunmadığını; yüklemde somut bir şahısla ilgili görünmediğini, dolayısıyla böyle cümlelerin öznesiz cümleler olduklarını bildirmektedirler (Emir-Emirova, 1998: 89).

Öznesiz cümle konusunda Türkiye Türkçesinde de Kazak Türkçesinde de henüz tam bir anlaşma veya görüş birliği bulunmamaktadır. Burada biz Muharrem Ergin'in "*Fâil yalnız meçhul fiilli cümlelerde bulunmaz. Yalnız teklik üçüncü şahısları kullanılan meçhul fiiller fâil istemezler. Gereklik kipinin teklik üçüncü şahsının şahıssız, umumî kullanımında da fâil (özne) bulunmaz.*" (Ergin, 1993: 377) görüşünü esas alıyoruz. Hatta gereklilik kipinin teklik üçüncü şahsının genel kullanımında bile özne bulunmaz demek zordur görüşündeyiz. Bize göre cümlede yükleme sorulan "kim?" veya "ne?" sorularına cevap alınıyorsa o cümle gramatikal açıdan özneli cümledir. Cümle incelemelerinde mantık ve felsefe tartışmalarına girmeden, sadece gramatikal açıdan öznenin var olup olmadığına bakılmalıdır.

Kazak bilim insanlarının öznesiz cümleleri yüklemelerinin yapıları bakımından incelemişler, bu bakımdan da öznesiz cümleleri tasnif etmişlerdir. Kazak Türkçesi ile ilgili Kazak bilim insanlarının yazdıkları gramerlerde tespit ettiğimiz öznesiz cümle tipleri şunlardır:

1. Balakayev ve Sayrambayev'e göre, yüklemi *-(u)v, -maq* ekli fiil isimleri ile *kerek* sözlerinden oluşan cümleler genellikle öznesiz cümle olmaktadır: *Bizge köbirek oquv kerek* "Bize daha çok okumak gerek" (~Bizim daha çok okumamız gerek); *Mezgilsiz şaqırğan qorazdıñ basın julmaq kerek* "Vakitsiz öten horozun başını koparmak gerek" (~Erken (vakitsiz) öten horozun başını keserler); *Biz köbirek oquvımız kerek* "Biz daha çok okumamız gerek" şeklindeki cümleleri özneli cümle haline getirmenin mümkün olduğunu da vurgulamaktadırlar (Balakayev-Sayrambayev, 2003: 223).

Öznesiz cümle örneği olarak gösterilen bu cümleler, yüklemi *kerek* "gerek" (gerekir) olan özneli cümlelerdir. Bu cümlelerden birincisinin öznesi *köbirek oquv* "daha çok okumak" kelime grubu, ikinci cümlelerin öznesi ise *Mezgilsiz şaqırğan qorazdıñ basın julmaq* isim fiil grubu öznedir. Üçüncü cümle kuruluş bakımından doğru bir cümle değildir. Çünkü bu cümlede "*biz*" zamiri cümle dışı bir öge gibi kalmaktadır. *Okuv* fiil isminin sonundaki *-(ı)mız* iyelik eki "*biz*" zamiri ile ilgilidir. Fakat "*biz*" zamiri ilgi hali eki almadığı için bu fiil ismine bağlanamamıştır. Bu tür cümlelerin doğrusu *Bizdiñ köbirek oquvımız kerek* şeklinde olmalıdır. Bu durumda da cümlelerin öznesi *bizdiñ köbirek oquvımız* "bizim daha çok okumamız" kelime grubu olur.

Qazaq Grammatikası (Kazak Grameri) adlı eserde öznesiz cümleler hakkında *janama jaqtı (jaqsız) söylem* "dolaylı şahıslı (şahıssız) cümle" terimi kullanılmaktadır. "*Bazen yüklemi oluşturan edilgen çatılı fiil, iş hareketi hiçbir özne ile ilişkisiz olarak modal anlamda bildirir.*" denilmekte ve şu örnek verilmektedir: *Mağan üyge soğa kettiv kerek* "Benim eve doğru gitmem gerek" (k.k.: Bana eve doğru gitmek gerek) (Janpeyisov vd., 2002: 514). Burada da cümle öznelidir ve cümlelerin öznesi *üyge soğa kettiv* "eve doğru gitmek" grubudur.

Emir ve Emirova *köriv kerek* "görmek gerek" şeklinde, isim fiilinden sonra *kerek* "gerek" sözü getirilerek oluşturulan yapının bulunduğu cümleleri öznesiz cümle

saymaktadırlar: *Mäseleni bası qasına barıp şeşüv kerek* “Meseleyi başına gidip çözmek gerek”; *Oğan birneşe süngüv kerek* “Ona bir kaç kere dalmak gerek.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu cümlelerde sırasıyla *mäseleni bası qasına barıp şeşüv* ve *oğan birneşe süngüv* grupları *kerek* “gerek” isim soylu yüklemının öznesidir.

Emir ve Emirova, *-paq* fiil isminden sonra *kerek* “gerek” sözü getirilerek oluşturulan “*aytpaq kerek*” şeklindeki yüklemının bulunduğu cümleleri öznesiz cümle saymaktadırlar: *Ne bolsa da barıp körmek kerek* “Ne olursa olsun gidip görmek gerek.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu türden cümlelerde *-paq* mastar ekli fiil kendisinden sonra gelen isimle birlikte değerlendirilmemelidir. Böyle cümlelerde *barıp körmek* grubu cümleinin öznesidir.

Balakayev ile Sayrambayev’in verdiği örnekler, Qazaq Grammatikası adlı eserde verilen örnek ve Emir ile Emirova’nın iki farklı öznesiz cümle tipi olarak sunduğu örnekler isim cümlesi örnekleridir. Bu cümlelerde *kerek* “gerek” (veya: gerekir) sözü isim soylu yüklemidir.

2. Kazak gramercilerine göre yönelme durumundaki fiil isimlerine, sıfat-fiil, zarf-fiil ekli fiillere *bol-* “ol-“ fiili yardımcı fiil olarak eklenmek suretiyle öznesiz cümle yapılabilir: *Otırıqşı degenderdiñ özderin de köspeli dep eseptevge boladı* “Yerleşik diyenleri de göçmen saymak mümkündür” (k.k.: Yerleşik diyenlerin kendilerini de göçmen diye saymak olur); *Jiyendi olay quvmas bolar* “Yeğeni öyle kovmazlar” (k.k.: Yeğeni öyle kovmaz olur); *Bul eldiñ eginge suv beretin arıgın jil sayın tazalap turmasa bolmaydı* “Bu memleketin ekinlere su sağlayan kanalları her yıl temizlenmezse olmaz” (Bu memleketin ekinlere su veren arkalarını her yıl temizlemese olmaz) (Balakayev-Sayrambayev, 2003: 224).

Bu cümlelerden birincisindeki *otırıqşı degenderdiñ özderin de köspeli dep eseptevge* kelime grubu *boladı* “mümkündür” yüklemının öznesidir. İkinci cümle zaten farklı bir yapıdır ve “Yeğeni öyle kovmazlar” şeklinde çevrilirse özne “onlar” zamiri olur. Eğer “Yeğeni öyle kovmaz olur” şeklinde çevrilirse öznesi *jiyendi olay quvmas* grubu olur.

Türkçede “*Şart cümlesi temel cümleden önce gelir ve özne, nesne, yer tamlayıcısı, çok defa da zarf işleviyle temel cümleye bağlanır.*” (Özkan-Sevinçli, 2008: 161) fehvasınca son cümlede ya şart cümlesi olan *Bul eldiñ eginge suv beretin arıgın jil sayın tazalap turmasa* kısmı *bolmaydı* temel cümlesinin öznesi görevindedir ya da “o” veya “bu” gibi bir işaret zamiri bu cümleinin gizli öznesidir. Dolayısıyla bu tip cümleler de özneli cümleler sayılmalıdır. R. Emir ve J. Emirova’nın çalışmasında da şart kipinin olumsuz şeklinden sonra *bolmaydı* “olmaz” getirilerek oluşturulan *kelmese bolmaydı* “gelmece olmaz” şeklinde bir yüklemının bulunduğu cümleler öznesiz cümle sayılmaktadır: *Arnayı barıp körmese bolmaydı* “Özel olarak gidip görmese olmaz”; *Saqtıq jasamasa bolmaydı* “Dikkatli olmasa olmaz.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu örneklerde de ya *arnayı barıp körmese* ve *saqtıq jasamasa* şart cümleleri *bolmaydı* temel cümlelerinin öznesidir ya da yukarıdaki gibi “bu” veya “şu” gibi bir işaret zamiri bu cümlelerin gizli öznesidir. *kelmese* ile *bolmaydı* iki ayrı cümleinin yüklemeleridir. Bu iki çekimli fiili bir tek yüklem gibi almak yanlıştır.

3. Yönelme halindeki isim ve fiil isminden sonra *tuvra kelüv* yardımcısı ilave edilerek de öznesiz cümle elde edildiği ileri sürülmektedir: *Nasıbaydı qayta atuvğa tuvra*

keldi “Maraş otunu (nasıbay) tekrar atmak gerekti” (Balakayev-Sayrambayev 2003: 224). R. Emir ile J. Emirova da yönelme halindeki fiil isminden (tuyıq ray: mastar) sonra *tuvra keledi* ibaresinin eklenmesiyle oluşan *baruvğa tuvra keledi (keldi)* “götmek gerekir (gerekti) şeklindeki yüklemelerin bulunduğu cümleleri öznesiz cümleler olarak kabul etmektedirler: *Mağan bul sözdi amalsız aytuvğa tuvra keldi* “Benim bu sözü, çaresiz, söylemem gerekti (k.k.: Bana bu sözü çaresiz söylemek gerekti) (Emir, Emirova, 1998: 89).

İkinci maddede verilen *-vge boladı* yapısındaki cümlelerin ve üçüncü maddede verilen *-uvğa tuvra keldi* ile *tuvra keldi* yapısındaki cümlelerin öznesiz cümle sayılmalarının nedeni bir algı yanlışlığı olsa gerek. Çünkü bu cümlelerde “yönelme durumundaki fiil ismi” sayılan *-(u)vğa* şekli aslında fiil ismi “*-(u)v*”a yönelme hali eki “*-ğa*”nın eklenmesiyle oluşmuş ikinci bir fiil ismi yani mastardır. *-(u)vğa* mastarı Tatar, Başkurt lehçelerinde de bu şekilde, yani ikinci bir mastar eki olarak kullanılmaktadır (Dmitriyev, 1948: 170-176; Zakiyev vd., 1993: 230-232; Tenişev vd., 1988: 487). Çağdaş Kazak Türkçesinde *-(u)v* mastar ekinin hem *-mak/ -mek* mastar eki işleviyle hem de *-ma/ -me* isim fiil eki işleviyle kullanılıyor olmasından dolayı *-(u)v* ekine eklenen *-ğa (-ge)* eki yönelme hali eki gibi algılanmaya başlamış ve bunların oluşturduğu cümleler de öznesiz cümle sayılmıştır. Dolayısıyla bu cümlelerden *nasıbaydı qayta atuvğa* “Maraş otunu (nasıbay) tekrar atmak” ve *bul sözdi amalsız aytuvğa* “bu sözü, çaresiz, söylemek” grupları bu cümlelerin öznesidir. Yukarıda, ikinci maddede verilen örnekteki *otırıqşı degenderdiñ özderin de köşpeli dep eseptevge* grubu da cümlenin öznesidir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Kazak Türkçesindeki bütün *-(u)vğa / -(ü)vge* yapılarını fiil ismi saymak doğru değildir. Mesela *Ol bizdiñ avılğa demaluvğa keldi* “O bizim köye dinlenmeye geldi.” ve *Sävle keşseni tazalavğa baradı* “Savle büroyu temizlemeye gidiyor.” (Janpeyisov, vd. 2002: 528) cümlelerinde *demaluvğa* kelimesindeki *-uvğa* morfemi *-(u)v* mastar eki ile *-ğa* yönelme hali ekidir; *tazalavğa* kelimesinde de *-v* mastar eki *-ğa* yönelme hali ekidir.

4. Balakayev ve Sayrambayev *-uvğa/-üvge* mastarını *-(u)v* mastar ekine *-ğa / -ge* yönelme hali ekinin eklenmesi olarak algılamışlar ve “*Yönelme halindeki bir isimle isim fiile mümkün (mümkün emes) sözünün ilave edilmesiyle de öznesiz cümle oluşturulur.*” diyerek şu örnekleri vermişlerdir: *Árine, munday jağdayda mağan munda oqıtuvşı bolıp qaluvğa mümkün emes edi* “Tabii ki bu durumda benim burada öğretmen olarak kalmam imkânsızdı” (k.k.: Tabii ki bu durumda bana burada öğretmen olarak kalmak mümkün değildi) (Balakayev-Sayrambayev, 2003: 224). Bu örnekte *oqıtuvşı bolıp qaluvğa* “öğretmen olarak kalmak (kalmam)” grubu, *mümkün emes edi* “mümkün değildi” ise cümlenin öznesidir.

Qazaq Grammatikası adlı gramerde de *Munday eki nârseni birdey boladı dep aytuvğa mümkün emes* “Böyle iki şeyin aynı olduğunu söylemek mümkün değil.” (k.k.: Böyle iki şey aynı olur diye söylemek mümkün değil) cümlesi öznesiz cümle sayılmaktadır (Janpeyisov, vd., 2002: 679). Bu cümle de öznesiz cümle değildir. Bu cümlenin öznesi *munday eki nârseni birdey boladı dep aytuvğa* “böyle iki şeyin aynı olduğunu söylemek” grubudur. *mümkün emes* “mümkün değil” ise cümlenin yüklemidir.

R. Emir ile J. Emirova da *-uvğa / -üvge* mastarını *-(u)v* mastar ekine *-ğa / -ge* yönelme hali ekinin eklenmesi olarak algılamışlar ve “*Yönelme halindeki fiil isminden (masdar) sonra boladı (bolmaydı)* “olur, mümkündür (olmaz, mümkün değildir)” *çekimli fiilleri getirilerek oluşturulan yüklemelerin bulunduğu cümleler öznesiz cümlelerdir*”

görüşünü ileri sürmüşlerdir. Verdikleri örnekler şunlardır: *kelivge boladı (bolmaydı)* “gelmek mümkündür (mümkün değildir)”. *Bul alqaptıñ şöbin şabuvğa boladı* “Bu bölgenin otunu biçmek mümkündür.” (Emir-Emirova, 1998: 89). Bu cümlede *bul alqaptıñ şöbin şabuvğa* “bu bölgenin otunu biçmek” grubu cümlenin öznesidir. Yüklemi ise isim soylu *boladı* “mümkündür” kelimesidir. Bu türden cümleler öznesiz cümle değildirler.

5. Balakayev ve Sayrambayev, bir şeyi arzularak söylenen geniş zamanın olumsuz soru şeklindeki cümleleri de öznesiz cümle saymaktadırlar: *Pa şirkin! Mina atqa miner me edi?* “Hey gidi! Bu ata biner miydi?; *Ana kök şöpke bavırındı töşep jatar ma ediñ!* “O yeşil otlara bağrını dayayıp yatar mıydın!” (Balakayev-Sayrambayev, 2003: 224). Bu cümleler bize göre öznesiz cümle değildir. Birinci cümlenin öznesi “o”, ikinci cümlenin öznesi de “sen”dir. Bu cümlelerde “tecrid” ile sözü söyleyen kendisinden birinci cümlede “o” olarak, ikinci cümlede de “sen” olarak bahsetmektedir.

6. Emir ve Emirova *körer me edi* şeklinde *-ar/-er* sıfat fiilinden sonra *ma* soru eki ve *edi* isim fiilinin eklenmesiyle oluşan yapıların bulunduğu cümleleri öznesiz cümle saymaktadırlar: *Sol äsem ölkeni körer me edi* “O güzel bölgeyi görür müydü!” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu cümlede özne “o” zamiridir ve Türkçede yaygın olarak gizli özne terimi ile karşılanmaktadır.

7. Emir ve Emirova, *körse* şeklindeki şart kipindeki bir fiilden sonra *bolar edi* yapısının eklenmesiyle oluşan yapıların bulunduğu cümleleri, öznesiz cümle saymaktadırlar: *Jonışqanı vaqt ötkizbey şapsa bolar edi* “Yoncayı vakit geçirmeden biçse olurdu.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu tür cümleler şartlı birleşik cümle olup ya *jonışqanı vaqt ötkizbey şapsa* şart yardımcı cümlesi *bolar edi* asıl (temel) cümlesinin öznesi durumundadır ya da yukarıdaki gibi “bu” veya “şu” gibi bir işaret zamiri bu cümlelerin gizli öznesidir.

8. Emir ve Emirova, *aytar bolar* veya *aytar bolmas* şeklindeki olumlu veya olumsuz fiillere eklenen *-ar, -er / -mas* sıfat fiilinden sonra *bolar* sözünün getirilmesiyle oluşan yapıların bulunduğu cümleleri öznesiz cümle saymaktadırlar: *Böten kisige sırdı jayıp salmas bolar* “Yabancı birine sır anlatılmaz (sır anlatmazlar veya yaymazlar)” (k.k.: Yabancı kişiye sırrı yaymaz olur); *Erte şaqırğan äteştin moyın jular bolar* “Erken öten horozun başını (boynunu) keserler.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Birinci cümledeki *-mas bolar* yapısı eğer bir tür edilgenlik anlamı katıyorsa öznesiz cümle sayılabilir. Ancak bu cümlenin yüklemine “anlatmazlar” veya “yaymazlar” şeklinde çevirirsek bu da öznesi “onlar” olan özneli cümle olur. İkinci cümlede ise *-ar bolar* yapısı üçüncü çokluk şahıs bildirdiği için özneli cümledir.

9. Emir ve Emirova, *aytpasqa* şeklinde aslı olumsuz fiil ismi (olumlusu: *aytırğa*) olan bir kelimenin yüklem olduğu cümleleri öznesiz cümle saymakta ve bu yapıyı “*fiilin olumsuz sıfat fiil (-pas) şekline yönelme hali eki eklenerek oluşturulan sözün oluşturduğu yüklem*” saymaktadırlar. Ayrıca bu yüklemle birlikte cümleye *nege* “niye, neden” soru zarfı da katılmaktadır: *Qus ekeş qus ta, köktem tuvıp, eski uyasına oralğanda, jaq jappay sayrap, şattıñıp şertedi... Al oğan qarağanda men adam emespin be! Endeşe nege mağan şalqumasqa, şattanbasqa!* “Kuş bile ilkbahar gelip eski yuvasına dönünce gagasını kapatmaksızın ötüp cıvırdar... Ya ona göre ben insan değil miyim! Öyleyse neden ben coşup sevinmeyeyim! (k.k.: Öyleyse bana niye coşmamak, sevinmemek!) (Emir-Emirova, 1998: 90). *Endeşe nege mağan şalqumasqa, şattanbasqa* cümlesi şeklinde bir cümle yapısı

Türkçe değildir. Bu tür cümleler, Rusça *Yesli tak, poçemu bı mne ne radovat'sya i ne vostorgat'sya!* “Öyleyse bana niye coşmamak, sevinmemek!” yapısındaki öznesiz cümleler taklit (öykünme) edilerek oluşturulmuş yapılardır ve bunları cümle saymak mümkün değildir.

10. Yükleme şart kipindeki fiilin oluşturduğu cümle de öznesiz cümle sayılmaktadır:
Kögerip qalğan bökterden, “Yeşeren yamaçlardan,
Köpsitip jılqı aydasa! Sürüyle yılıkı (at) sürse!”
 (Emir, Emirova 1998: 90).

M. Ergin şart kipinin yüklem görevinde kullanılması ile ilgili görüşü doğrudur: “Şart şekli şart fonksiyonu ile hükümlü bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilmektedir... Şart şekli bazen istek için de kullanılır. Bu kullanışta şart değil, temenni ifadesi bulunur. Şart şekli bu temenni ifadesi ile hükümlü bir fiil çekimi durumuna girerek müstakil cümle fiili olarak kullanılabilir (Ergin, 1993: 292, 293). Emir ve Emirova, şart kipinin bu özelliğine değinmeden yukarıdaki cümleyi öznesiz cümleye örnek vermişlerdir. M. Ergin’in isabetli tespitinde olduğu gibi bu cümlede şart şekli “*temenni*” ifadesi bildirmektedir ve Emir ile Emirova’nın iddia ettiği gibi öznesiz değil, öznesi “o” zamiri olan (gizli) özneli bir cümledir.

11. Emir ve Emirova *barıp bolmaydı* şeklindeki geçmiş zaman zarf fiil eki almış fiilden sonra *bolmaydı* sözü getirilerek oluşturulan yapının bulunduğu cümleleri de öznesiz cümle saymaktadırlar: *Avıldarı, maldarı, kürkeleri de kosılıp, bir avıldan bir avıldı ayırıp bolmaydı* “Obaları, malları, çadırları da karıştığından bir obadan bir obayı ayırıp olmaz.” (Emir-Emirova, 1998: 90). Bu tür cümleler de kuruluş bakımından yanlış cümlelerdir. Cümlelerin yüklemi durumundaki *bolmaydı* çekimli fiilinden önce gelen *ayırıp* zarf fiil şekli aslında *ayıruv* olmalı idi. Bu durumda cümle: *Avıldarı, maldarı, kürkeleri de kosılıp, bir avıldan bir avıldı ayıruv bolmaydı* “Obaları, malları, çadırları da karıştığından bir obadan bir obayı ayırmak olmaz.” Şeklinde olur ve öznesi de *Avıldarı, maldarı, kürkeleri de kosılıp, bir avıldan bir avıldı ayıruv* grubu olurdu.

12. Emir ve Emirova’ya göre geniş zamandaki fiiller atasözlerinde öznesiz cümle oluşturmaktadır: *Köre-köre kösem bolasıñ*, “Göre göre lider olursun, *Söyley-söyley şeşen bolasıñ* “Söyleye söyleye hatip olursun.” (Emir- Emirova, 1998: 90).

Burada her iki cümlede de *bolasıñ* “olursun” yüklemine 2. teklik şahıs olarak yani “sen” öznesi bulunmaktadır. Ayrıca bu tür cümlelerde mecaz- 1 mürsel ile “sen” sözü “siz” veya “herkes” anlamında kullanılmıştır. Bu tür cümleleri gramatikal olarak öznesiz cümle saymak mümkün değildir.

13. Emir ve Emirova, yüklemi emir kipinin ikinci şahısındaki fiillerin atasözlerinde yüklem olmaları durumunda oluşan cümleleri de öznesiz cümle saymaktadırlar: *Ağa turıp, ini söylegennen bez* “Büyüğü dururken küçüğü konuşandan uzak dur.” (Emir-Emirova, 1998: 89-91). Bu yapı da öznesiz cümle değildir. Bu cümlelerin öznesi ikinci teklik şahıs zamiri “sen”dir.

14. *Qazaq Grammatikası* adlı gramerde istek kipi hakkında bilgi verilirken yüklemi “-ğt, -gi, -qt, -ki + iyelik eki” yapısındaki *Meniñ oqt-ğt-m keldi (~keledi)* “Ben okumak istiyorum (veya: Ben okuyayım)”;
Onıñ oqt-ğt-sı keldi (~keledi) “O okumak istiyor (veya: O okuya)” tipindeki cümlelerin öznesiz cümle oldukları; daha doğrusu öznesiz cümlelerin yüklemi görevini yerine getirdiği iddia ediliyor (Janpeyisov vd., 2002: 514). “-ğt, -gi, -qt,

-ki + iyelik eki + kel-" yapısı istek kipinin bir türü olarak gösterilmektedir (Koç-Doğan, 2004: 277). Ancak bu tür cümleler Türkiye Türkçesinde yüklemine anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin oluşturduğu *O gündən beri ağzını bıçak açmıyor; Geceleri beni uyku tutmuyor* (Bulak, 2013: 1118) şeklindeki cümlelerin anlam olarak değil ama yapı bakımından karşılığıdır. *Meniñ oqı-ğı-m keldi (~keledi)* cümlesinin Türkiye Türkçesi karşılığı "Benim okuyasım geldi (geliyor)"; *Onıñ oqı-ğı-sı keldi (~keledi)* cümlesinin Türkiye Türkçesi karşılığı "Onun okuyası geldi (geliyor)" cümleleridir. Bu tür cümleleri öznesiz cümle olarak kabul etmek de gramatikal olarak mümkün değildir.

15. Qazaq Grammatikası adlı gramerde öznesiz cümle olarak gösterilen yapılardan biri de *O sı siyaqtı bir avruvı bar paşanıñ jayın burın da estigenim bar edi* "Böyle bir hastalığı olan padişah hakkında eskiden de işitmişliğim vardı." şeklindeki yüklemi *bar edi* "vardı" olan isim cümlesidir (Janpeyisov vd., 2002: 514). Bu cümle de özneli cümledir. Bu cümlelerin öznesi de *o sı siyaqtı bir avruvı bar paşanıñ jayın burın da estigenim* "böyle bir hastalığı olan padişah hakkında eskiden de işitmişliğim" grubudur.

Sonuç

Kazak Türkçesinde on beş farklı öznesiz cümle tipi tespit edilmiş veya öyle kabul edilmiş olmasının nedenlerini şöylece özetlemek mümkündür:

Yanlış çözümlenme: birinci maddede verilen ilk iki örnekte *oquv* ve *julmaq* fiil isimlerinin *kerek* "gerek" yüklemiyle birlikte birleşik bir yapı oluşturduğu yanlıştır. Bu tür cümleler isim cümleleridir ve *kerek* "gerek" sözü tek başına bu tür cümlelerin yüklemidir. Dördüncü örnekteki *ketiv* mastarı da *kerek* yükleminden ayrıdır. Yani yüklem *ketiv kerek* olarak kabul edilmesi yanlış çözümlenmeden kaynaklanmaktadır. Beşinci ve altıncı maddelerdeki verilen örnekler de özneli cümlelerdir. Bunların öznesiz kabul edilmesi de çözümlenme yanlıştır. Bu cümlelerin yüklemeleri üçüncü teklik ve ikinci teklik şahsı bildirmektedirler, dolayısıyla birincisinin öznesi "o" zamiri, ikincisinin öznesi de "sen" zamirleridir. İkinci maddedeki şartlı birleşik cümlede de şart yardımcı cümlesi temel cümlelerin öznesidir. Onuncu maddede verilen cümle şart cümlesi olduğu için öznesiz sayılmıştır. Hâlbuki bu cümlede şart değil, temenni veya dilek ifadesi bulunduğu için bu cümle hem tam bir cümle hem de özneli bir cümledir. On ikinci ve on üçüncü maddede verilen örnekler de özneli cümlelerdir.

Yanlış algılama: ikinci maddede verilen *-vge boladı* yapısındaki cümlelerin ve üçüncü maddede verilen *-uvğa tuvra keldi* ile *tuvara keldi* yapısındaki cümlelerin; dördüncü maddede verilen *-(u)vğa/(ü)vge mümkün (mümkün emes)* yapısındaki cümlelerin öznesiz cümle sayılmalarının nedeni bir algı yanılgısıdır. Çünkü, bu cümlelerde "yönelme durumundaki fiil ismi" sayılan *-(u)vğa* şekli aslında fiil ismi "*-(u)v*"a yönelme hali eki "*-ğa*"nın eklenmesiyle oluşmuş ikinci bir fiil ismi yani mastardır. Bu cümlelerin yüklemeleri *tuvara keldi* "gerekti" ve *mümkün emes* birleşik yapılarıdır. Özneleri ise *-(u)vğanın* bulunduğu fiil isminin oluşturduğu gruptur.

Rusça etkisi veya öykünme: Kazak Türkçesinde her düzeyde Rusça etkisi görülmektedir. Dokuzuncu maddede verilen *şalqımasqa, şattanbasqa* ile biten cümle Rusça etkisinin bir tezahürüdür. Bu tür yapılar hem Türkçe değil hem de cümle değildir. Çünkü bu iki fiil şekli de esas itibarıyla fiil isimdir. Yani bu fiil isimleri yüklem için gerekli şartlar olan bir şekle veya zamana (kip) bağlanmamışlardır.

Yanlış örnek: birinci maddedeki *Biz köbirek oquvımız kerek* “Biz daha çok okumamız gerek” cümlesi de yerinde gösterildiği gibi örnek yanlıştır. Bu cümlede *biz* zamiri ile iyelik ekli *okuvımız* fiil ismi arasında ilişki kurulamadığından “biz” zamiri cümle dışı unsur olarak kalacağından dolayı örnek yanlıştır. On birinci maddede verilen *Avıldarı, maldarı, kürkeleri de kosılıp, bir avıldan bir avıldı ayırıp bolmaydı* “Obaları, malları, çadırları da karıştığından bir obadan bir obayı ayırıp olmaz.” Örneği de yerinde izah ettiğimiz gibi yanlış örnektir.

Kazak Türklerinin yazdıkları gramerlerde yüklemi meçhul çatılı bir fiil olan ve gramatikal olarak gerçekten öznesiz sayılabilecek bir cümle örneğine rastlamadık. Tabii ki bu Kazak Türkçesinde öznesiz cümle yoktur anlamına gelmemektedir.

Kaynaklar

- Balakayev. M.-Sayrambayev. T. (2003). “Qazırğı Qazaq Tili”. *Sanat*. Almatı.
- Bulak. Şahap. (2013). “Özne Türleri Üzerine”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages. Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(1) Winter 1101-1127.
- Dmitriyev. N. K. (1948). *Grammatika başkirkского yazıkı*. İz. AN SSSR. Moskva – Leningrad.
- Dmitriyev. N. K. (1960). *Turetskiy yazık*. Moskva.
- Emir. R.-Emirova J. (1998). “Jay Söylem Sintaksisi”. *Sanat*. Almatı.
- Ergin. M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gadjiyeva. N. Z.-Serebrennikov. B. A. (1986). *Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkıov*. Moskva: AN SSSR. Nauka.
- Janpeyisov. E. vd. (2002). *Qazaq Grammatikası*. Astana.
- Karaağaç. G. (2003). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Karahan. L. (2012). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Koç. K.-Doğan. O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi.
- Kononov. A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkı*. Moskva-Leningrad: . İz. AN SSSR.
- Özkan. M.-Sevinçli. V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul.
- Zakiyev. M. Z. vd. (1993). *Tatarskaya grammatika*. Tom II. Morfologiya. Kazan.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE 'EŞZAMANDALIK' "COEXISTENCE" IN TURKISH

ERKAN HİRİK

Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science and Letters,
Department of Turkish Language and Letter

erkanhirik@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6978-8981

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.03.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.06.2017
Sayfa-*Pages* : 203-226
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3748>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE 'EŞZAMANDALIK'
"COEXISTENCE" IN TURKISH

ERKAN HİRİK

Öz

Dilin sürekli gelişim içerisinde olması ile dilbilgiselleşme, kelime yapımı ile sözlükselleşme, fonolojik başkalaşma ve anlam olayları dil içerisinde yer alan bazı morfolojilerin ve leksik unsurların farklı dönemlere ait biçimlerinin eşzamanlı olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Bir başka ifadeyle bir biçimbirim, kelimenin ya da anlamının süreç içerisinde hem değişikliğe uğramış hem de uğramamış biçimi aynı anda kullanılabilir. Bu durum çalışmada "eşzamandalık (coexistence)" terimiyle adlandırılmıştır. Bir kelimenin dilbilgiselleşme süreçleri sonrası eke dönüşmesi ve kelime biçiminin de yaşanması buna bir örnek teşkil edebilir. Örneğin, Türkçede -yor eki bir biçimbirim olarak görev yapmaktadır. Bu eklin eski şeklinin yori- (yürü-) fiili olduğu bilinmektedir. Fakat dil, eski şeklini (ses değişiklikleri hariç) kullanımdan düşürmemiştir. Bugün Türkçede hem yürü-fiili hem de -yor eki kullanılmaktadır. Bunun gibi başka örnekler de mevcuttur. Dilbilgiselleşme süreci ile ortaya çıkan bu örneklerden başka sözlükselleşme süreci, kelime yapımı, fonolojik başkalaşma ya da anlam olayları esnasında ortaya çıkan "eşzamandalık" örnekleri de bulunmaktadır.

Bu çalışmada dilbilgiselleşme, kelime yapımı ve sözlükselleşme, fonolojik başkalaşma ve anlam iyileşmesi/kötüleşmesi/genişlemesi süreçleri sonrasında ortaya çıkan "eşzamandalık" örnekleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Artzamanlılık, Eşzamanlılık, Eşzamandalık, Türkiye Türkçesi

Abstract

With the continuous development of the language, grammaticalization, word formation and lexicalization, phonological differentiation and semantic events cause simultaneous use of different morphological and lexical forms of lexical elements in language. In other words, both changed forms and unchanged forms of a morpheme, word or meaning of a word can be used at the same time (synchronically). In this study, it is called "coexistence (eşzamandalık)". Turn into morpheme after grammaticalization process of a word and also living as a word format can be sample of coexistence. For example -yor suffix have used as a morpheme in Turkish. It is known that diachronic format of this suffix is a verb yori- (yürü-). But language has not discarded of its diachronic format (except phonetic changes). Both of yürü- and -yor have used in Turkish today. There are other examples as well. Apart from these examples emerging in conjunction with the grammaticalization process, there are examples of "eşzamandalık" (coexistence) occurring during lexicalization, word formation, phonological differentiation or semantic events.

In this study, "coexistence" samples that occur after the process of grammaticalization, word formation, lexicalization, phonological differentiation and semantic events will be analysed and classification of coexistence (eşzamandalık) will be tried.

Key Words: Diachrony, Synchrony, Coexistence, Turkish.

Giriş

Her dil kendi içerisinde oldukça değişken ve işlerliği yüksek bir mekanizmaya sahiptir. Bu mekanizmanın işleyişi, zaman içerisinde dilde birtakım biçimbirim, kelime, sözdizimi ve anlam bağlamında yeni dilbilgisi olaylarının gerçekleşmesine neden olur. Dil, insan ihtiyacına binaen gelişip değişir. İnsan ihtiyaçlarının zaman içerisinde çeşitlenmesi, artması ya da azalması dilin içyapısına da doğrudan yansır. Keza, en bilinen dil tanımlamalarına (Ergin, 2003: 4) bakıldığında dil, hep değişen / gelişen ve kendine has kuralları olan yapı olarak tanımlanmaktadır.

Dil, büyük oranda tarihi olaylar neticesinde şekillenen bir geçmişe sahiptir. Geçmişinden bugüne değin her dil, artzamanlı olarak incelendiğinde geçmişle bugünü arasında ses, biçimbirim, kelime ve anlam bağlamında değişiklikleri görmek mümkündür. Bu hususta artzamanlı olarak ele alındığında sözdiziminin daha muhafazakâr bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Dile işlerliği kazandıran önemli temel özellikler olan *dilbilgiselleşme*, *kelime yapımı* ve *sözlükselleşme*, *fono-semantik başkalaşma*, *ek kalıplaşması* ve *anlam olayları*, dilin ağırlıklı artzamanlı olmak üzere eşzamanlı da işlev gören dilbilgisi konularıdır. Özellikle *dilbilgiselleşmenin* ve *sözlükselleşmenin* oluşum seyrini takip edebilmek için olaya eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşılması gerekir (Demirci, 2008: 139). Aynı şekilde fono-semantik başkalaşma da artzamanlı seyredilmesi gereken bir dilbilgisi olayıdır. Dil mekanizmasındaki işleyiş, artzamanlı olarak ele alındığında dilbilgiselleşmiş ya da sözlükselleşmiş unsurun geçmişi tespit edilebilir. Eşzamanlı olarak bakıldığında yine bu unsurun ne durumda olduğu, biçim ve işlevsel özellikleri anlaşılabilir. Bunlarla birlikte kelime yapımı da sözlükselleşmeden farklı olarak dilde yeni kelimelerin ortaya çıkmasını sağlayan bir mekanizmadır. Kelime yapımı ve sözlükselleşme temelde dilde yeni kelimelerin ortaya çıkmasını sağlasalar da kelime yapımı *ekleme*, *birleştirme*, *kırpma*, *karma*, *genelleme*, *uydurma*, *eşleştirme* vb. kalıplarla yapılarak daha genel olması; *sözlükselleşme* ise genelde daha sıra dışı şekilde gerçekleşmesi (Sarı, 2015) bağlamında birbirinden ayrılmaktadır. *Fono-semantik başkalaşma* da aynı kökten gelen fakat zaman içerisinde ses ve anlam ayrılığı sonucu farklı sözvarlığı unsuru durumuna gelen kelimeleri ifade etmede kullanılan bir terimdir. Anlam olayları da artzamanlı ve eşzamanlı olarak dilin anlam sınırlarının genişlemesine ve dolayısı ile anlatım gücünün artmasına doğrudan olarak sağlayan dilbilgisi konuları olarak görülebilir.

Dilbilgiselleşme, kelime yapımı/sözlükselleşme ve fono-semantik başkalaşma süreçleri içerisinde yer alan unsurlar büyük oranda ve çoğunlukla değişim geçirirler. Bununla birlikte anlam olayları da kelimenin anlam sınırının değişmesine neden olabilir. Ancak bu değişim her zaman eski biçimbirim, kelime, yapı ya da anlamın mutlaka yok olmasını gerektirmez. Dolayısı ile eski şekil / anlam ve yeni şekil/anlam bir arada bulunabilir.

Dildeki unsurların eski şekil/anlamıyla yeni şekil/anlamının eşzamanlı olarak, aynı dönemde kullanılabilir olması tarafımızca *eşzamandalık* olarak tanımlanmaktadır. Bu konu üzerine ilk terim önerisi Demirci tarafından verilmiştir. Demirci, dilbilgisel unsurların aynı anda kullanılması durumuna *aynı anda var olma* adını vermiştir (Demirci, 2008: 138; 2014: 127). Dilbilgisel unsurların birlikte var olma durumu ve bu duruma dair verdiği terim önerisi şu şekilde anlatılmaktadır:

"Dilbilgiselleşmenin oluşum seyrini takip edebilmek için olaya eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşılması gerekir. Tarihi dilbilim ve etimolojinin metot olarak kullandığı artzamanlı yaklaşım bizi değişimin başladığı muhtemel noktaya götürürken, dil birimlerinin hâlihazırdaki durumları ise eşzamanlı bir bakışla incelenir. Bu yaklaşımlardan hareketle dilbilgiselleşme konusunda karşımıza iki durum çıkmaktadır. Birinci durumda biçimbirim sözlük anlamını ve ilk işlevini devam ettirirken, ikinci durumda aynı biçimbirim farklı kullanıma ve işleve sahip olmaktadır. Başka bir ifadeyle bir biçimbirimin değişime uğramış şekli de değişmiş şekli de aynı anda dilde kullanımda olabilir. Bunu, aynı anda var olma (coexistence) terimiyle adlandırmanın doğru olacağı kanaatindeyiz

(Demirci, 2008: 138).

Araştırmacı, diğer çalışmasında dilde aynı orijine dayandıkları hâlde farklı görevlerde kullanılan elementlerin aynı ırmağın çatallanan kolları gibi birbirinden bağımsız olarak aynı zaman dilimi içerisinde varlıklarını devam ettirebildiklerini belirterek, bu duruma *aynı anda var olma* denebileceğini ya da *birlikte yaşama* ifadesinin de kullanılabilirliğini ifade eder. Bahsi geçen çalışmada kelime, ek ve anlam boyutunun bu konuya dâhil olduğu örneklerle açıklanmıştır (Demirci, 2014: 127-128).

Bununla birlikte Demirci, *aynı anda var olmanın* gerçekleşme yönünü şu şekilde göstermektedir:

A 'bağımlı morfem' > A 'bağımlı morfem'

A 'bağımlı morfem' > B 'bağımsız morfem' (Demirci, 2008: 139).

Gösterilen gelişim tablosundan anlaşılacağı üzere bir bağımlı morfemin yine bağımlı bir morfem olarak işlemeye devam etmesi ya da bir bağımlı morfemin bağımsız morfeme dönüşerek hem bağımlı hem de bağımsız morfem olarak işlemeye devam etmesi söz konusudur.

Dilbilgiselleşme konusundaki en önemli çalışmalardan birisine imza atan Hopper ve Traugott (2003) çalışmalarında aynı anda dilde kullanılan unsurları doğrudan terim ile ifade etmemiştir. Dilbilgiselleşme basamakları anlatılırken *ayrışma* (divergence) başlıklı bölümde bağımsız kelimelerin dilbilgiselleşmeye uğrayarak bağımlı biçimbirim şeklini aldıklarında aynı zamanda bağımsız (autonomous) biçimbirim şeklinde de kalabilecekleri belirtilmiştir. Yani dilbilgiselleşmenin *ayrışma* sürecinde bağımsız biçimbirimler doğrudan bağımlı biçimbirimlere dönüşüp eski işlevlerini kaybetmeden birlikte yaşayabilirler (Hopper ve Traugott, 2003: 118).

Tüm bunlardan sonra dil içerisindeki *dilbilgiselleşme*, *kelime yapımı*, *sözlükselleşme*, *fono-semantic başkalaşma*, *ek kalıplaşması* ve *anlam olayları* gibi süreçler, birtakım biçimbirimlerin, kelimelerin yapısının ve anlamının değişmesine yol açmaktadır. Bu değişimler gerçekleşirken kimi örneklerde değişim öncesi ve sonrası dilde eşzamanlı olarak yaşamaktadır.

İster biçimbirim ister kelime isterse anlam boyutunda olsun, değişim süreci sonrası dil unsurlarının eski ve yeni şekillerinin dilde birlikte kullanılmasına *eşzamandalık* terimini

önermekteyiz. Eşzamandalık oluşturup bu şekilde birlikte yaşayan yapıları ifade etmek için de *eşzamanlı yapı* ifadesini tercih etmekteyiz. Örneğin, *-mAkTA* eki gerçekleşmekte olan hareketi, oluşu ya da kılışı ifade etmektedir. Birleşik biçime sahip bu ek, *-mAk* mastar eki ve *-DA* bulunma hâl ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Ancak, bu yapıların tamamı, yani *-mAk* ve *-DA* ile bunların birleşik şekli olan *-mAkTA* ekleri dilde aynı zamanda da yaşamaktadır. Aynı şekilde *-yor* eki ve onun çıkış noktası *yürü-* (yori-) fiili; *-Dir* eki ve *Dur-* (Tur-ur) fiili dilde birlikte kullanılmaktadır.

Kelime boyutunda örnek vermek gerekirse, *bakır* ve *mangır*; *barış* ve *varış* kelimeleri aynı kökten gelmelerine karşın bugün farklı sözlükbirimler hâlinde dirler. Ancak her ikilinin dildeki kullanımı devam etmektedir. Aynı şekilde sözlükselleşme neticesi ortaya çıkmış olan *veryansın* gibi bir kelimedeki *ver-* ve *yan-* fiili ile kelimenin kendisi *veryansın* birlikte kullanılmaktadır.

Demirci, tarafından Türkçe çalışmalarına kazandırılan bu konuda, hem çağdaş hem de tarihî Türk lehçeleri oldukça fazla malzeme sunmaktadır. Böylesi bir konuya kısa ve akılda kalıcı olması nedeniyle *eşzamandalık* terimi teklif edilmiştir.

Eşzamandalık olayının ortaya çıkmasının dilbilgisel bağlamda birçok nedeni bulunmaktadır. Her biri dilin gelişip değişmesiyle doğrudan ilgili olsa da bunlar *dilbilgiselleşme*, *kelime yapımı* ve *sözlükselleşme*, *fono-semantik başkalaşma*, *ek kalıplaşması* ve *anlam olaylarıdır*. *Eşzamanlı yapıların* ortaya çıkış nedeni çoğunlukla dilin değişiminin oldukça dinamik bir süreç olmasındandır. Elbette bu süreç bunlardan başka nedenlere de dayanabilir. Temelde dilin değişip gelişmesini sağlayan, böylece biçim(birim), kelime ve anlam boyutundaki değişimlere neden olan her türlü etken, dolaylı da olsa *eşzamandalığın* ortaya çıkmasını sağlayabilir.

“Aynı anda var olma” terimini teklif eden Demirci’nin (Demirci, 2008; 2014) çalışmasından farklı olarak bu çalışmada *eşzamandalığın*, *eşzamanlı yapıların* ne/neler olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve dil içinde ne şekilde işlev gördüğü gösterilmiş, bunun ses, biçimbilgisi, sözvarlığı bağlamındaki görünüşü ile anlamsal alandaki izleri tartışılmıştır. Böylece konunun teorik sınırları çizilmeye çalışılarak bu teorik bilgiler örneklerle tanıklanmaya çalışılmıştır.

Dilbilgiselleşme, *kelime yapımı* ve *sözlükselleşme*, *fono-semantik başkalaşma*, *ek kalıplaşması* ve *anlam olayları* neticesinde ortaya çıkan yapılarda eşzamandalık meydana gelmektedir. Eşzamandalığın nasıl ortaya çıktığını anlamak için ise dil içi bu mekanizmaların nasıl çalıştığını anlamak faydalı olacaktır. Bu dil mekanizmalarının çalışma mantığı ve neticesinde ortaya çıkan *eşzamanlı yapılar* aşağıda gösterilmiştir.

1. Dilbilgiselleşme ve Eşzamandalık

Modern dilbilgisi çalışmalarında kimi zaman anlambilim alanında kimi zaman ise biçimbilim alanında değerlendirilen dilbilgiselleşme, temelde artzamanlı bakış açısıyla ele alındığında dildeki öğelerin değişimini ifade etmektedir. Bu değişim de genelde sözlüksel unsurların, dilbilgisel unsurlara dönüşümü olarak değerlendirilmektedir.

Dilbilgiselleşme terimi, ilk olarak Meillet tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte büyük dilbilgisi birliklerinin küçük dilbilgisi birliklerine dönüştüğü fikri, Horne tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dile getirilmiştir (Lehmann, 2002: 1).

Gabelentz, dilbilgiselleşmenin temel iki eğilim sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu eğilimler *telaffuz kolaylığı* (ease of articulation) ve *ayrışma/başkalaşma* (distinctness) şeklindedir (Gabelentz, 1891: 251; Lehmann, 2002: 2). Buna göre dilde en az çaba yasasıyla paralel olarak kelimelerde sesler değişikliğe uğrayacak, neticesinde de yeni biçimler ortaya çıkacaktır.

Dilbilgiselleşme aşamaları Humboldt tarafından dört basamakta ele alınmıştır. Birinci basamakta kelimeler bir düzen içerisinde olmakla birlikte dilbilgisel öğeler bağımsız sözlük birimleri ve anlam öğeleri içerisinde saklıdır. İkinci basamakta bazı kelimeler yapısal ve dilbilgisel anlamlar arasında gidip gelen kararsız öğeler şekline gelecektir. Üçüncü basamakta ise kelimeler yine belirgin olmayan bir şekilde somut kelimelere ekleneceklerdir. Yani birer *klitik* haline geleceklerdir. Dördüncü basamakta ise bu yapılar artık biçimbirim şekline dönüşecektir (Lehmann 2002: 1).

Dilbilgiselleşme konusunda fikir belirten araştırmacılardan bir diğeri de Kuryłowicz'dir. Kuryłowicz, genel kanı olarak belirtilen kelimelerin dilbilgisi unsuruna dönüşmesi ile daha az kullanılan dilbilgisel unsurların daha yoğun kullanıldığı dilbilgisel unsurlara dönüşmesini de dilbilgiselleşme olarak değerlendirmektedir. Kuryłowicz, aynı zamanda bu sürecin tersinin *sözlükselleşme* olduğunu belirtmektedir (Kuryłowicz, 1965: 69).

Dilbilgiselleşme konusunda Meillet, dillerin ihtiyaç duyduğu ifadeler için yeni kelimeler türetmek durumunda olduğunu ve bunların sık kullanımı neticesinde de zayıflayarak daha düşük seviyeli basit dilbilgisel araçlara indirgenildiğini, bunun da bir döngü olarak işlediğini belirtmektedir. Yani Meillet, sıklık ile dilbilgiselleşme arasında bağlantı kurmaktadır (Hopper ve Traugott 2003: 25).

Dilbilgiselleşme konusunda yapılmış en önemli çalışmalardan olan "Thoughts on Grammaticalization"da Lehmann, bağımsız biçimbirimlerin bağımlı biçimbirimlere dönüşmesinin yanında ses, anlam ve sözdizimi bağlamında da düşük dilbilgisel unsurların yoğun dilbilgisel unsurlar hâline gelmesini dilbilgiselleşme konusu altında değerlendirmektedir. Yani, Lehmann'a göre dilbilgiselleşme yalnızca kelimelerin eklere dönüşmesi değildir; ses, anlam ve sözdiziminin de bütün yapıyla etkileşime girmesidir. Lehmann aynı zamanda dilbilgiselleşmenin artzamanlı olarak gerçekleştiğini belirtmektedir (Lehmann, 2002: vii, 10).

Lyons ise farklı dillerin dilbilgiselleşme konusunda farklı kategorileri (zaman, sayı, cinsiyet, durum, şahıs, görünürlük vb.) seçtiğini ve farklı kategorilerde dilbilgiselleşmenin gerçekleştiğini belirtmektedir (Lyons, 1977: 234)

Dilbilgiselleşme konusundaki en önemli kaynaklardan birisi Hopper ve Traugott'ya aittir. Dilbilgiselleşme çalışmalarının çerçevesini sözlük unsurlarının nasıl dilbilgisi unsurlarına dönüştüğünün ve yeni dilbilgisel unsurların yeni gramer unsurları ifade eder hâle geldiğinin izahı şeklinde çizmektedir. Yine diğer araştırmacıların söylediği gibi dilbilgisel unsurların daha yoğun işlevsel şekle nasıl geldiği de dilbilgiselleşmenin konusu olarak değerlendirilmektedir (Hopper ve Traugott 2003: 1-2).

Bybee ise dilbilgiselleşmeyi katmanlı bir süreç (gradual process) olarak ele almakta ve sözlüksel unsurların ekleşme yönünde hareket ettiğini ifade etmektedir (Bybee, 1996: 253).

Türkçede çeşitli çalışmalarda *gramerleşme* olarak da değerlendirilen dilbilgiselleşme, Vardar tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: *Dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi* (Vardar, 2002: 72; bk. Gökçe 2013; Salan 2014; Demirel 2015)

Türkçe fiil birleşmeleri bağlamında dilbilgiselleşme teorisi hakkında son zamanlarda yapılan önemli çalışmalardan birisi Gökçe'ye aittir. Gökçe, çalışmasında *gramerleşme* terimini kullanmış ve önce dilbilgiselleşme teorisini anlatmıştır. Dilbilgiselleşme süreçlerinden sonra Oğuz Türkçesindeki fiil birleşmelerinin dilbilgiselleşme bağlamında izahını yapmıştır (Gökçe, 2013). Bununla birlikte ister bağımsız bir sözlüksel birimin dilbilgisel işlevleri işaretlemesi olsun, ister düşük dilbilgisi kategorilerinin yoğun dilbilgisi kategorileri şekline yükselmesi olsun dilbilgiselleşme, Gökçe'ye göre biçimlerin kökenleri ve bunların gelişimiyle ilgilendiğinden teorisinin asıl amacı dilbilgisel yapıların nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini açıklamaktır (Gökçe, 2013: 29-30). Gökçe, dilbilgiselleşme sürecinin birbiri ile ilişkili üç basamakta ortaya çıktığını ifade etmektedir:

- Anlamsızlaşma (desemanticization) = anlam içeriğindeki kayıp.
- Kategorisizleşme (decategorialization) = bağımsız sözlüksel birimlerin ya da az çok gramerleşmiş birimlerin biçim sözdizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp.
- Erozyon (ya da ses indirgemesi) = ses yapısındaki kayıp. (Gökçe, 2013: 30).

Tüm bunlardan sonra dilbilgiselleşmeyi dilin hem artzamanlı hem de eşzamanlı yapısı içerisinde bir sözlük birimi olan kelimelerin sözlük birimi olmaktan yavaş yavaş uzaklaşarak dilbilgisel bir öge hâline geldiği süreç olarak tanımlamakla birlikte, daha az yoğun dilbilgisi yapılarının daha yoğun dilbilgisi yapıları hâline gelişini ifade eden süreç olarak da tanımlamak mümkündür.

Dilbilgisel unsurlar dilbilgiselleşmenin yukarıda bahsedilen basamaklarından geçerken ses ve biçim olarak büyük oranda değişikliğe uğrarlar. Ancak bu değişiklik her zaman sözlük birim biçiminin yok olmasına neden olmaz. Yani dilbilgiselleşme sürecinden önceki bağımsız biçimbirim şeklindeki kelime, bu süreçten sonra bağımlı biçimbirim şekline dönüşse de eski şeklini yitirmek zorunda değildir. Dolayısı ile bir yapının dilbilgiselleşme öncesi şekli ile dilbilgiselleşme sonrası şeklinin aynı anda yaşadığını, dilde kullanım alanı bulduğunu görmek mümkündür. Bu sürecin sonucunda da eşzamanda yaşayan biçimler ortaya çıkar.

Dilbilgiselleşme süreçlerinden geçmesine karşın eşzamandalık özelliği gösteren yapıların bir bölümü şu şekilde gösterilebilir.

1.1. Dilbilgiselleşme ve Eşzamanlılık Örnekleri

1.1.1. Biçimbirimsel Yapılar

Yürü- / -yor

-yor eki Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Ergin, “-yor şimdiki zaman eki *yorı-* ‘yürümek’ fiilinin *yorı-r* geniş zaman şeklinden çıkmıştır.” diyerek ekin etimolojisi hakkında bilgi vermektedir (Ergin, 2003: 296-297). -yor ekinin XIV. yüzyılın ortalarından itibaren şekillenmeye başladığını belirten görüşlere katılmadığını belirten Johanson, - (*I*)*yor* biçimine dayanan şimdiki zaman ekinin geç bir yenilik olduğunu ve bunun XVIII. yüzyıla kadar standart Osmanlı Türkçesinde çok kullanılmadığını, yaygınlaşmadığını söylemektedir (Johanson, 2009: 95). Adamovic de Johanson’un görüşüne paralel olarak yazılı kaynaklar incelendiğinde ekin XVIII. yüzyıldan geriye götürülemeyeceğini belirtmektedir (Adamovic, 1985: 158).

Johanson’un ekin XVIII. yüzyıla kadar yaygınlaşmadığı görüşü bu anlamda doğrulanabilir, ancak -yor ekiyle ilgili Adamovic’in yazılı kaynaklarda XVIII. yüzyıldan geriye götürülemeyeceği görüşüne XVII. yüzyılda kaleme alınmış olan Seyahatnâme’de bu ekin tanıklanmasıyla katılmak mümkün değildir (Hirik, 2014: 613). Aynı zamanda Mevlevî şairlerinden ‘Abîrî’nin Kenzü’l-Esrâr adı çalışmasında da eke rastlanmaktadır (Çetin, 2008: 102). Bununla birlikte Hazai ekin Tezkiretü’l Evliyâ’da iki kez geçtiğini tanıklamıştır (Hazai, 2002). Her ne kadar ekin tarihlendirmesi konusunda farklı görüşler bulunsa da etimolojik yapısı bağlamında görüşlerin çok da farklılaşmadığı görülmektedir. *Yürümek* anlamındaki *yorı-* fiilin bugün Türkiye Türkçesinde ses değişiklikleriyle *yürü-* şeklinde yaşamaktadır. Bunun dilbilgiselleşmiş ve genelde şimdiki zaman eki görevinde kullanılan şekli -yor da Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Yani *yorı-* fiili *yürü-* şekline dönüşürken aynı zamanda *yor-* ekine de dönüşmüştür. Dolayısı ile sözlükbirimi şekli yaşayan ekin biçimbirim şekli de yaşamaktadır. Böylece dilbilgiselleşme süreci sonrası *eşzamanlı yapı* ortaya çıkmıştır.

Dur- / -Dir

Ergin, *durur* < *turur*’dan gelen -Dir ekinin bugün Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve ihtimal bildirdiğini belirtmektedir (Ergin, 2003: 330). Öner, ekin Eski Türkçe *tur-* fiilinin temel anlamdan yan anlama doğru çok anlamlı hâle gelişini şöyle belirtmektedir: “1. bulunmak, var olmak; 2. yaşamak; 3. kalkmak; 4. durmak, ayakta durmak; 5. hareketsiz kalmak, stop etmek”. Bununla birlikte Öner, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde ekin *turur* > *durur* > -*dur*/ -*dür* > -*dir* / -*dir* > -*dı* / -*di* > -*d* / -*t* şeklindeki gelişimini de tanıklamıştır (Öner, 2016: 9).

Bugün Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve ihtimal anlamı katan -Dir eki, Eski Türkçeden *turur-* fiilinin biçimsel olarak değişmesi ile kullanım sahasına girmiştir. Bununla birlikte bugün Türkiye Türkçesinde yine *dur-* fiili yaşamaktadır. Görüldüğü üzere ek, bir fiilden dilbilgiselleşme yolu ile biçimbirim hâline gelmiştir. Ancak bugün hem *dur-* fiili hem de -*Dir* eki eşzamanlı olarak dilde yaşamaktadır. Dolayısı ile bu ikisi *eşzamanlı yapı* olarak görev yapmaktadır.

İle | -IA

İle hem edat hem de bağlaç olarak kullanılan kelimelerden birisidir. *İle* kimi durumlarda ek biçimine gelerek *vasıta hâli eki* olarak da kullanılabilir. Türkiye

Türkçesinde “*ile*”nin edat ve bağlaç olarak kullanımı devam etmekle birlikte bugün vasıta hâli olarak da kullanılması iki yapının *eşzamanlı yapılar* olduğunu göstermektedir.

Zarf-Fiil Ekli Yapılar: göre, diye, geçe

Bugün Türkiye Türkçesinde edat görevinde kullanılan dolayısı ile bağımlı biçimbirim olarak kabul edilen bu edatların birer fiil kökünden türedikleri görülmektedir. *Göre* edatı *gör-* fiilinin zarf-fiil eki *-e* almasıyla, *diye* edatı da *de-* fiilinin yardımcı ünsüz ve zarf-fiil eki *-e* almasıyla, *geçe* edatı ise *geç-* fiilinin *-e* zarf-fiil eki almasıyla türemiştir. Bu edatlar *gör-*, *de-* ve *geç-* fiil köklerinin farklı yapılarda bağımsız fiiller olarak hâlen kullanıldığı görülmektedir (Demirci, 2014: 127). Dolayısı ile bu edatlar ve bu edatların türediği fiil kökleri, Türkiye Türkçesinde eşzamanlı olarak yaşamakta ve *eşzamandalık* olayı ortaya çıkmaktadır. *Gör-* ile *göre*; *de-* ile *diye*; *geç-* ile *geçe* “eşzamanlı yapılar” olarak görev yapmaktadır.

Şahıs Zamirleri ve Şahıs Ekleri

Türkiye Türkçesinde kullanılan şahıs ekleri üç sınıfta ele alınmaktadır. Ergin, birinci tipteki şahıs ekleri adı altında şahıs zamiri kökenli olanları, ikinci tipteki şahıs ekleri ile iyelik kökenli olanları, üçüncü tipteki şahıs ekleri ile ise emir eklerini anlatmaktadır (Ergin, 2003: 283-288). Aynı şekilde Korkmaz da şahıs eklerinin bir bölümünün şahıs zamirinden ortaya çıktığını ifade etmektedir (Korkmaz, 2007: 571). Zamir kökenli şahıs ekleri, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, gerekli ifadelerinin çekiminde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu zamirler, şahıs eklerine dönüşmüş olsalar da zamir olarak dil içerisindeki işlevini sürdürmektedir.

Şahıs Eki	Zamir
-Im	ben
-sIn	sen
-Iz	biz
-sInIz	siz
-lAr	onlar

Tablo 1

Dolayısı ile dilbilgiselleşmiş yapılar olan şahıs ekleri, mevcut zamirlerle eşzamanlı olarak kullanılmakta ve eşzamandalık örnekleri olarak dilde yer almaktadır.

Birleşik Yapılı Ekler

Türkiye Türkçesinde eklerin bir bölümü birleşik yapıya sahiptir. Birleşik yapıya sahip bu eklerin bileşenlerinin bir bölümü dilde müstakil olarak da kullanılmaktadır. Yani ekin hem birleşik yapıli şekli hem de bu birleşigi oluşturan yapılar, dilde kullanım sahasına aynı anda çıkarak *eşzamanlı yapı* olarak kullanılır duruma gelmektedir. Bu birleşik yapıli eklerden bazıları şunlardır:

• **İsinden isim türeten ekler:** -AdAk<-dA-k, -Ağı<A-gI; -dAk<-dA-k; -DAki<-DA-ki; -dIrIk<-dIr-Ik; -lAmA<-lA-mA; -sAk<-sA-k; -sIzIlk<sIz-Ilk

• **Fülden isim türeten ekler:** -AmAç<-A-mAç; -cAsInA<-cA-sI-(n)A; -DIkçA<-DIk-çA; -DIkTA<-DIk-DA; -mAcA < -mA+cA; -mAksIzIn<-mAk-sIz-In; -mAzIlk<-mAz-Ilk

• **İsinden fiil türeten ekler:** -Al<-A-l; -An<-A-n; -Ar<-A-r; -Aş<-A-ş; -At<-A-t; -kIr<-k-(I)r; -lAn<-lA-n; -lAş<-lA-ş

• **Fülden fiil türeten ekler:** -DIr<-t-Ur; -mAlA<-mA-lA;

Bu eklerle birlikte -mAlI <-mA-Il; -DIkCA<-DIk-CA; -sIzIn <-sIz-In gibi ekler de birleşik ek yapısındadır ve bu yapıyı meydana getiren ekler ise eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Enklitikler

Dilbilgiselleşme sürecinde yapısını bir bağımlı biçimbirime dönüştüren, fakat aynı zamanda bağımsız biçimbirim olarak da görev yapmaya devam eden yapılara *enklitik* denir. Crystal'e göre bağılı bulunduğu kelimeden önce ya da sonra gelebilen *klitikler* bulunmaktadır. Bağılı bulunduğu kelimeden önce gelen klitiklere *proklitik*, sonra gelenlere ise *enklitik* denmektedir (Crystal, 1944: 57). Klitiklerle¹ ilgili en kapsamlı çalışma Erdal'a aittir. Erdal, bu çalışmasında klitiklerin kelimelerden ve eklerden ayrılan yönlerini göstermektedir. Erdal'a göre klitikler bir fonolojik birim oluşturan fakat morfolojik birim olmayan, bağımsız bir kelimeyle anlam taşıyan yapılardır. Klitikler fonolojik seviyede eklerle ilgili gibi düşünülebilir, fakat morfolojik seviyede kelimedirler (Erdal, 2000: 41). Vardar, enklitik için *sonasığmık* terimini kullanmış ve bunu "vurgudan yoksun olan ve kendisinden önceki sözcükle birlikte bir vurgu birimi oluşturan öge" şeklinde tanımlamıştır (Vardar, 2002: 178).

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan enklitikler, dilbilgiselleşme sürecinde ek formlarından tamamen sıyrılmış sayılmazlar. Dolayısı ile bu tür yapılar dönüşüm geçirmiş ve geçirmemiş şekilleriyle dilde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır. Bu durumda enklitikler de *eşzamandırık* örneği olarak gösterilebilir. Aşağıdaki örnekler eşzamanlı olarak yaşayan bu enklitikleri örneklemektedir:

- (y)dI ~ -DI
- DA bağlacı ~ dahi
- iken ~ -(y)ken
- ile ~ -lA
- ise ~ -sA
- mI (Kelime ve ek gibi davranması)

Tasvir Fiilleri

a. Süreklilik Fiilleri [-(y)A, -(y)I, -(y)Ip + *dur-*, *gel-*, *kal-*, *gör-*, *koy-*]

Korkmaz, esas fiilin -(y)A, -(y)I ve -(y)Ip zarf-fiil biçimleri üzerine *dur-*, *gel-*, *kal-*, *gör-*, *koy-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşturulduğunu söylemektedir. Korkmaz, süreklilik fiillerinin, türlerine ve birleşme biçimlerine göre bir oluş ve kılışın belirli bir

¹ Ayrıca bk. Ercilasun 2008, İpek 2009, Çelikbay 2013, Ersoy 2013, Gül 2015

zaman içinde yapıladurma, bir zamandan beri yapılagelme veya belirli bir durumda kalakalma niteliğinde olduğunu belirtmektedir (Korkmaz, 2007: 152).

Süreklilik fiilleri içerisinde yer alan *dur-*, *gel-*, *kal-* *gör-*, *koy-* gibi örnekler, dilbilgiselleşme süreci sonrasında asıl fiil biçimlerinin içerdiği anlamı kaybetmiş ve birer biçimbirim hâline dönüşmüşlerdir. Süreklilik fiillerinde yer alan *dur-*, *gel-*, *kal-* *gör-*, *koy-* fiilleri bu tür kullanımlarda asıl fiil anlamlarını kaybedip gerçekleşmekte olan hareketin gerçekleşme tarzını ifade ederler. Bu fiiller, birleştikleri zarf-fiilli yapıların kalmış niteliğini tasvir eden işleve sahiptir. Bununla birlikte bu fiiller, süreklilik fiilleri içerisinde biçimbirim şeklinde görev yaparken Türkiye Türkçesinde diğer bağlamlarda bağımsız fiil olarak da yaşamakta ve *eşzamanlı yapılar* ortaya çıkmaktadır.

b. Tezlik Fiilleri [-(y)A, -(y)I + ver-, gel-]

Tezlik fiili yerine ivedilik fiili terimini tercih eden Banguoğlu, *-i* zarf-fiilleri üzerine *ver-* yardımcıının getirilerek birleşik fiil yapıldığını belirtmiştir. Bu fiillerde bahsedilen hareket, oluş veya kılış, ansızın ve kolaylıkla gerçekleşmektedir (Banguoğlu, 2007: 490). Ancak *ver-* dışında *gel-*² fiilinin de (çıkagel-) anlam bakımından tezlik bildirdiği görülmektedir. *Ver-* ve *gel-* fiili aslında kendine has bir anlam alanına sahiptir, ancak tasvirî fiil olarak kullanıldıkları durumlarda bir biçimbirim gibi görev yapmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde dilbilgiselleşme sonrası ek vazifesi gören *ver-* ve *gel-* fiilinin eşzamanlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Dolayısı ile bu yapılar da *eşzamanlı yapılara* örnek teşkil etmektedir.

c. Yeterlik Fiilleri [-(y)A + bil-]

Yeterlik fiilleri *-(y)A* zarf-fiil ekinden sonra *bil-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Oğuz grubu lehçeleri içinde yer alan Azerbaycan Türkçesinde yeterlik fiilinin olumsuz biçimi için de *bil-* yardımcı fiili kullanıldığı hâlde, Türkiye Türkçesinde *u-* yardımcı fiili üzerine *-mA* olumsuzluk eki getirilmesiyle yapılmaktadır (Korkmaz, 2007: 815). Dilbilgiselleşme süreçleri sonrası sözlükbirim olmaktan çok âdeta yeterlik yapısı bildiren, ek vazifesi gören *bil-*, Türkiye Türkçesinde yine bağımsız sözlükbirimi olarak da kullanılmaktadır. Eşzamanlı yapı olarak *bil-* oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

d. Yaklaşma Fiilleri [-(y)A + yaz-]

Yaklaşma fiilleri, bir fiil ya da isim+yardımcı fiil şeklindeki yapıların sonuna eklenen *-A* zarf-fiil ekiyle *yaz-* fiilinin birleşmesiyle kurulmaktadır. (İsim)+(Yardımcı)/Fiil-(Zarf-fiil-A)+*yaz-* yapısıyla oluşan yaklaşma fiillerinde *yaz-* fiili kendi anlamından tamamen sıyrılmıştır. Korkmaz, Eski Türkçede *yanılmak*, *hata etmek*, *günah işlemek* anlamlarındaki *yaz-* fiilinin zaman içerisinde sözlük anlamından ayrılarak bir dilbilgisi unsuru hâline geldiğini belirtmektedir (Korkmaz, 2007: 831). Bugün *hata etmek*, *günah işlemek* gibi anlamlarından sıyrılsa da Türkiye Türkçesinde *yaz-* fiili oldukça sık kullanılan bir fiildir. Bununla birlikte yaklaşma fiilleri içerisinde biçimbirim işlevli olarak da kullanılması fiilin eşzamanlı bir yapı olduğunu göstermektedir.

² Hirik 2014: 424

2. Kelime Yapımı, Sözlükselleşme ve Eşzamandırılık

Her dil kendi ihtiyacı neticesinde evrendeki varlıkları, kavramları, hareketleri adlandırma ihtiyacı hisseder. Bunun için de temelde başvurduğu iki yöntem vardır. Bunlardan biri *kelime yapımı*, diğeri ise *sözlükselleşmedir*.

Yapısal olarak diller dünyada farklı gruplarda ele alınırlar. Dillerin yapı bakımından sınıflandırılmasında merkeze alınan ölçüt, kelime yapımındaki ağır basan yönüdür. Türkçede kelime yapımı çok çeşitli yollardan yapılsa da temelde *ekleme/türetme* bulunmaktadır. Elbette Türkçenin tek kelime yapım yolu *ekleme/türetme* değildir. Bunlardan başka *kırpma*, *eksilme*, *karma*, *başharfleştirme*, *geri oluşum*, *işlev değişimi*, *genelleme*, *ikileme*, *birleştirme*, *kopyalama*, *yansıma*, *uydurma*, *eşleştirme* gibi yöntemleri de vardır.³ Bu yöntemlerin hepsi aynı sıklıkta kullanılmaz. Dolayısı ile aynı oranda yeni kelimenin üretilmesini sağlamaz. Bununla birlikte dil kullanıcıları, bu yöntemlerden bazılarını zaman içerisinde kullanmayabileceği gibi yeni birtakım yöntemlerin de kullanılmasına olanak tanıyabilir.

Sözcük yapımı, esasında biçimbilgisel bir süreçtir, fakat birleşik sözcükler gibi çeşitli sözcükler söz konusu olduğunda sözdizimsel ve anlamsal boyutlar da ön plana çıkar (Sarı, 2015: 40).

Kelime yapımında dilin sahip olduğu belli başlı yöntemler kullanılmakta, o dilin içyapısına uygun yöntemler ise ağırlıklı olmaktadır. Kelime yapım yolları neticesinde oluşan kelimelerin bir bölümü dil içi çeşitli nedenlerle (ses, biçim, anlam) çoklu kullanım alanına sahip olabilmektedir. Her ne kadar yeni kelimeler kelime yapım yollarıyla türetilse de türetilmiş olan kelime aynı anda *eşzamanlı yapı* olarak kullanılabilir. Dolayısı ile kelime yapımı da *eşzamandırılığa* neden olan dilbilgisi olaylarından birisidir.

- *Birleştirme* > *keçi+boynuzu* – *Keçi*, *Boynuz* ve *keçiboynuzu* (eşzamanlı yapı)
- *Örnekseme* > *école>ekol* ~ *okul* – *ekol* ve *okul* (eşzamanlı yapı)
- *Uydurma* > *Selfie* ~ *Özçekim*⁴ (eşzamanlı yapı)
- *Kırpma* > *otopark* > (*oto*)*park* – *otopark* ve *park* (eşzamanlı yapı)
- *Karma* > *olağanüstü hâl* > *ohal* – *ohal* ve *olağanüstü hâl* (eşzamanlı yapı)
- *Başharfleştirme* > *Türkçe Öğretim Merkezi* > *Tömer* – *Tömer* ve *Türkçe Öğretim Merkezi* (eşzamanlı yapı)
- *İşlev Değişimi* > *çekyat* – *çek*, *yat* ve *çekyat* (eşzamanlı yapı)
- *Birleştirme* > *karayolu* > *kara*, *yol* ve *karayolu* (eşzamanlı yapı)

Kelime yapma yolları neticesinde yeni anlamlar ve biçimler kazanan kelimeler, aynı zamanda yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere değişiminden önceki şekilleri ve anlamlarıyla da dilde yaşamaya devam etmektedir. Bu şekilde eşzamanlı yapılar ortaya çıkmaktadır. Yukarıdaki örneklerden başka Türkçede bu hususta oldukça fazla örnek

³ Bu yöntemler hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bk. Sarı 2015.

⁴ Elbette bu iki kelime, *eşzamanlı yapı* olarak kullanılsa da burada dil kullanıcısının da tercihi önem kazanmaktadır. Bu iki kelimenin kullanımı tamamen konuşura bağlıdır. Konuşur kendi özgür seçimi (parole) neticesinde *selfie* terimini de *özçekim* terimini de tercih edebilir. Fakat bu durum aynı anlama gelen bu kelimelerin *eşzamanlı yapı* olmalarına engel değildir.

bulunmaktadır. Aşağıdaki şu kelimeler de kelime yapımı ve eşzamandalık hususunda örnek verilebilir:

- *ana* ~ *anayol*, *anabileşen*, *anadal*, *anayasa*
- *baş* ~ *başöğretmen*, *başhekim*
- *ey oğul* ~ *ayol*
- *nasıl* ~ *ne+asıl*
- *niçin* ~ *ne+için*

Çeşitli çalışmalarda *sözlükleşme*⁵, *sözlükbirimselleşme*⁶, *sözcükleşme*⁷, *sözcükselleşme*⁸, *leksikalleşme*⁹, *leksikalizasyon*¹⁰ gibi terimlerle de karşılanan *sözlükselleşme*, artzamanlı ya da eşzamanlı olarak insan zihnindeki kavramın dil içerisinde bilinen kelime yapım yollarının dışında fakat yine kendi içerisinde sistemi olan bir tür kelime ortaya çıkarma mekanizmasıdır.

Lehmann, sözlükselleşmeyi tanımlarken merkeze dilbilgiselleşmeyi almıştır. Dilbilgiselleşmenin tam tersi sözlükselleşme olarak tanımlanmaktadır (Lehmann, 1989). Ancak Lehmann sözlükselleşme dışı kelime yapım yollarını da bu kapsam içerisinde değerlendirmektedir. Ona göre dil içerisinde yer alan her türden kelime, ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun, insan zihninde sözvarlığı anlamında yer kaplamakta ve karşılık bulmaktadır. Dolayısı ile ortaya çıkmış her kelime sözlükselleşme sürecinin neticesinde var olmuştur (Lehmann, 2002). Sözlükselleşmeye bu bağlamda bakıldığında oldukça geniş kapsamlı olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Brinton ve Traugott, çalışmasında kelime yapımı ile sözlükselleşmeyi birbirinden ayırmaktadır. Biçimbilgisi neticesinde yeni kelimelerin ortaya çıkması kelime yapımı alanına girerken, sözlükselleşme ise sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi ve anlambilgisi bağlamında birçok kategorinin birlikte hareketiyle ortaya çıkmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 34). Booij ise sözlükselleşmenin sözlükteki unsurların önceden kestirilemeyen özellikler kazanmasıyla gerçekleştiğini belirtmektedir (Booij, 2007: 316).

Demirci, çalışmasında leksikalizasyon terimini tercih ederek morfolojik unsurların zaman içerisinde kelime hâline gelmesi olarak tanımlamakta, kısaca ekin kelimeleşmesi olarak ifade etmektedir. *Benim cılarla cularla işim yok.* örneğinden hareketle bir ideoloji etrafından toplanmış insanları kastederek *-CI* ekinin bu örnekte kelimeleştiğini, benzer durumun batı dilleri kaynaklı *-izm* ekinde de olduğunu belirtmektedir (Demirci, 2014: 128).

Sarı ise çalışmasında sözlükselleşmeyi şöyle açıklamaktadır:

Sözlükselleşme, dildeki sözcük oluşumu, daha genel olarak da kavram karşılama sürecinin tamamlayıcı bir parçası olarak düşünülebilir ve bu sayede yeni bir sözlüksel birimin ortaya çıkışını, ayrıca sesbilgisel, biçimbilgisel, anlamsal ve sözdizimsel etkenlerle beraber kullanıma

⁵ Demircan 2010: 96

⁶ Günay 2007: 284

⁷ Durmuş 2012: 47

⁸ Sarı 2013, Çetin 2016

⁹ Bacanlı 2013: 27

¹⁰ Demirci 2014: 128

bağlı olarak zaman içerisinde uğradığı anlam ve yapı değişikliklerini kendisine inceleme konusu yapan ve sözvarlığındaki düzensizlikleri açıklamaya çalışan ilkeler bütününün/kuramın adı olur. Sözlükselleşme, bunların yanı sıra, kurumsallaşma/uzlaşma (institutionalization / conventionalization) kavramları ile bağlantılı olarak, yeni türetilen sözcüklerin yaygın kullanım alanı bulmaları ve son olarak, önce zihinsel ardından yazılı sözlüğe girme süreçleriyle de ilgilidir.(Sarı, 2015: 88-89).

Tüm bunlardan sonra sözlükselleşmeyi bağımsız bir sözlük biriminin dil içi süreçler sonrası ses, biçim, sözdizimi ve anlamsal bağlantılar ile kelime boyutunda sözlüklerde madde başı olabilecek nitelikte sözvarlığı unsurunun ortaya çıktığı süreç olarak ifade etmek mümkündür.

Gerek *kelime yapımı* gerekse *sözlükselleşme* sonrası ortaya çıkan kelimeler bu süreçlerden önceki biçimleriyle de dilde yaşarlar. Yani kelime yapımı ve sözlükselleşmeden önceki ses, biçim, sözdizim ya da anlam özelliği yaşarken aynı zamanda sözlükselleşme sonrası şekli de yaşamaya devam eder. Bu durum hem dilin işlerliğine katkıda bulunurken hem de *eşzamanlı yapıların* ortaya çıkmasına neden olur. Eşzamandalık niteliğine sahip kelimelerin ortaya çıkışının en önemli sebeplerinden birisi de böylece kelime yapımı ve sözlükselleşmedir. Sözlükselleşme süreci sonrası ortaya çıkan birtakım yapılar ve bunların eşzamandalık ilişkisi aşağıda örneklendirilmiştir.

Acil / Acil Servis: Eksiltme sonucu ortaya çıkan *acil* kelimesi ile aslında *acil servis* kastedilmektedir. Fakat bugün dilde acil ve acil servis kelimeleri *eşzamanlı yapı* olarak kullanılmaktadır.

Ağabey | Abi: Türkçe Sözlük'te (2011) büyük erkek kardeşi ifade etmek için hem *abi* hem de *ağabey* kelimesi bulunmaktadır. Bu iki kelime günlük hayatta eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Bal | Balımtırak: Sebzeçioğlu'nun çalışmasından alınan bu örnek, anlık oluşum¹¹ (nonce-formation) sonucu ortaya çıkan kelimelerden birisidir. *Bal* ve ondan türeyen *balımtırak* eşzamanlı yapılarıdır. (Sebzeçioğlu, 2013: 28)

Cep | Cep Telefonu | Cep Telefonu Numarası: Dildeki en az çaba kanunu kelimelerin kısaltılarak kullanılmasına neden olmaktadır. *Cep telefonu* ya da bağlama göre *cep telefonu numarası* ifadesi yalnızca *cep* kelimesi ile ifade edilebilmektedir. Bu durumda *cep* kelimesi hem *cep telefonunun* hem de *cep telefonu numarasının* eşzamanlı ortağı olmaktadır.

CI, CU / -CI: İsimden isim türeten eklerden olan *-CI* eki, belirli bir fikir ve ideoloji çevresinde toplanan insanları da ifade etmede kullanılarak "Cı, Cu" şeklinde sözlükselleşmiştir. Demirci, "Benim cılarla cularla işim yok" şeklinde örnek ile bu durumu ifade etmektedir (Demirci 2014: 128). *-CI* eki ve *CI, CU* kelimeleri eşzamanlı yapılarıdır.

Dayalı döşeli (ev): Türkçede eksilteli kimi yapılar yeni kelimelerin ortaya çıkmasına neden olur. *Dayalı döşeli* ifadesi *ev* ifadesini nitelese de nitelenen olmadan da

¹¹ Anlık oluşum örnekleri için bk. Sebzeçioğlu 2013

kullanıldığında aynı kavram anlaşılır. Dolayısı ile bugün *dayalı döşeli ev* yapısı ile bunun eksiltili hâli *dayalı döşeli* ifadesi eşzamanlı yaşayabilmektedir.

Dedikodu: Aslında iki çekimli fiilin dolayısı ile iki cümlelinin bir araya gelmesiyle sözlükselleşmiş bu kelimeye yer alan *de-* ve *ko-* fiili, *dedikodu* kelimesi ile eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Demek: *Demek bunu yapan sendin!* cümlesindeki *demek*'in *de-* 'söylemek' eylemi ile hiçbir anlamsal ilgisi kalmamıştır ve bu yapı, bünyesindeki ad türeten *-mAk* ile donuklaşarak yapısal açıdan sözlükselleşmiş, fakat işlev açısından dilbilgiselleşmiştir (Sarı, 2015: 119). Bugün sözlükselleşmiş *demek* ise *de-* fiil kökü eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Gecekondu: İzinsiz ve yasalara aykırı şekilde yapılan evleri ifade etmede kullanılan bu kelime iki bileşenden oluşmaktadır. Bu iki bileşen anlık oluşum neticesinde ortaya çıkmış, kurumsallaşarak¹² sözlükselleşmiştir. Bugün de sözlükte madde başı olarak yer almaktadır. Kelimeyi oluşturan *gece* ve *kon-* bugün dilde bu kelimedeki anlamından bağımsız olarak kullanılmaktadır. Yani *gece*, *kon-* ve *gecekondu* kelimeleri eşzamanlı yapılarıdır.

İzm(ler) | -izm: Bir ideolojiyi, fikri ifade etmede kullanılan *-izm* biçimbirimi ile bu biçimbirimin sözlükselleşmesi sonucu ortaya çıkan *bütün ideolojileri* ifade etmede kullanılan "*izm(ler)*" şeklindeki yapılar eşzamandalık örnekleridir: "*İzm'ler idrakimize giydirilmiş deli gömlekleridir.*" (Cemil Meriç – Bu Ülke)

Kabadayı: "Kendine özgü namus kurallarını esas alıp toplum kurallarının dışına çıkarak zorbalık yapan kimse" olarak tanımlanan kelimeyi oluşturan bileşenler *kaba* ve *dayı* kelimeleridir. Bu kelimelerin tamamı (*kaba*, *dayı*, *kabadayı*) dilde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Mışçı(lar) | -miş: Aslında bir biçimbirim olan *-miş* ve bu biçimbirimden sözlükselleşme sonucu bir şeyi yapmış gibi davrananları ifade etmede kullanılan *Mışçı(lar)/Muşçu(lar)* gibi örnekler sözlükselleşme sonucu ortaya çıkan eşzamandalık örnekleridir: "*Mış mışçılar iş başında.*" (Turgut Çakır – Hoppala)

Ali Canip'in epepe hakkında yazdığı makale yanlış, mış" demeğe başlamışlar. Tabii onlardan işitenler de "yanlış, mış, mış" diye nakletmişler, meydana birçok "mış, mış, mış ve mışçılar çıkmış", o zaman Ziya Beye bir mektup yazdım, böyle "mış, mış mışçılar"a söylemedense nokta-i nazarını tespit etmesini rica ettim. (A. Canip Yöntem – Epepe Asri Bir Nevi midir?)

Sanki: *San-* fiil kökünden oluşan *sanki*, bugün *san-* fiili ile çok bağlantılı değildir. Sözlüksel bir unsur hâline gelmiştir. *Sanki* ve *san-* bu durumda eşzamanlı yapı olarak kullanılmaktadır.

Sinekkaydı: Çok özenli tıraşı anlatan bu kelime *sinek* ve *kay-* bileşenlerinden oluşmuştur. *Sinek*, *kay-* ve *sinekkaydı* eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Veryansın: "Acımadan, hiçbir şey düşünmeden saldırmak, yok etmek" anlamındaki *veryansın* ifadesi "*ver+yan-sın*" şeklinde morfolojik yapıya sahiptir.

¹² Kurumsallaşma bir sözlükbirimin tarihindeki ikinci aşama, anlık oluşumun diğer konular tarafından bilinen bir kelime olarak benimsenmesidir. Akalın 2014: 19.

3. Fono-Semantik Başkalaşma ve Eşzamandalık

Fono-semantik başkalaşma terimi Türkçe dilbilgisi çalışmalarına Kara'nın teklifi ile dâhil olmuştur (Kara, 2004). Yaptığı çalışmada hem Türkçenin kendi sözvarlığı içerisinde yer alan kelimelerin fono-semantik başkalaşmalarını hem de batı ve doğu kökenli olarak Türkçenin sözvarlığına katılan kelimelerdeki fono-semantik başkalaşmayı örnekleriyle anlatmıştır. Fono-semantik başkalaşma kökteş kelimeler ile ilgilidir. Fono-semantik başkalaşma tek bir kelimenin Türkiye Türkçesi bünyesinde ses ve anlam bakımından farklılaşarak bağımsız kelimelere dönüşmesidir. Kısaca *fono-semantik başkalaşma*, aynı kökten gelen iki veya daha fazla kelimedeki görülen ses ve anlam farklılaşmasıdır (Kara, 2004: 9; 14). Fono-semantik başkalaşmada ortaya çıkan anlam ve ses değişiminin hangisinin önce gerçekleştiği konusu da tartışmalardan bir diğeridir. Bu konuda Şçerbak, Eski Türkçede kelime yapmada ses değişiminin büyük rol oynadığını belirterek, seslerin değişiminin nedeninin anlam değişimi olduğunu ifade etmektedir. Yani önce anlam sonra ses değişimi gerçekleşmektedir (Şçerbak, 1994: 124).

Kara, *ısıt-* fiilinin Türkiye Türkçesinde *ısıttıcı*, *ısıtıl-*, *ısıtılma*, *ısıttış*, *ısıtma* şeklinde beş türevinin olduğunu, *ısıt-* fiilinden fono-semantik başkalaşma ile ortaya çıkan *sıtma* teriminin de *sıtmalan-*, *sıtmalanma*, *sıtmalı*, *sıtmalık* şeklinde dört türevinin olduğunu belirtmektedir (Kara, 2004: 17). Dolayısı ile fono-semantik başkalaşma, yeni kelime türetmede kullanılan bir yöntem olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte fono-semantik başkalaşma, kökenleri ortak kelimelerin ses değişiklikleriyle birlikte, başka anlamlarla da olsa, aynı anda yaşayabildiği bir dilbilgisi olayı olarak görülebilir.

Fono-semantik başkalaşma sonrası aynı kökten gelen fakat biçim ve anlam olarak farklı kelimeler ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile biçim ve anlam olarak farklı olan bu kelimeler, dilde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır. Bunun neticesinde de aynı anda kullanılan *eşzamanlı yapılar* ortaya çıkmakta ve *eşzamandalık* olayı gerçekleşmektedir.

bakır ~ mangır: “Doğada bulunan bir element” olan *bakır* kelimesi, fono-semantik başkalaşma neticesinde “bakırdan yapılmış, iki buçuk para değerinde sikke” anlamındaki *mangır* kelimesine dönüşmüştür. Bu iki kelime bugün eşzamanlı yapılar olarak kullanılmaktadır.

barış ~ varış: Türkçedeki genel /b/-/v/ nöbetleşmesi sonucu ortaya çıkmış bu iki kelime farklı anlamlara sahip olmakla birlikte eşzamanlı yapılar olarak kullanılmaktadır.

bor ~ boz: “İşlenmemiş, taşlık, sert, ekilmemiş (toprak)” anlamına gelen *bor* kelimesi ile yine aynı anlamı içeren *boz* kelimesi, /r/-/z/ denkliği neticesinde birbirinden ayrılmış, aslında temeli aynı olan iki kelimedir. Türkçede bu iki kelime birlikte yaşamaktadır.

bölük ~ belik: *Bölük* kelimesinin anlamlarından birisi “*saç örgüsü*”dür. *Belik* kelimesi de yine *saç örgüsü* anlamında kullanılmaktadır. Bu kelime fono-semantik başkalaşma sonucu birbirinden ayrılrsa da çıkış noktası itibarıyla aynıdır.

bud- ~ buy-: Bu iki kelime Türkçede *üşümek*, *soğuktan donarak ölmek* gibi anlamlarda kullanılmakla birlikte /d/</y/ nöbetleşmesi neticesi aynı kökten gelmesine karşın farklı kelimelermiş gibi görünmektedir. Bu iki kelime bugün Türkçede eşzamanlı olarak yaşamaktadır.

çabuk ~ çevik: Farsça “hızlı, tez” anlamındaki kelime çabuk kelimesi, /ç/ sesinin etkisiyle *çevik* şekline gelmiş, “kolaylık ve çabuklukla davranan, tetik” anlamında

kullanılır olmuştur. Bu durum kökleri eşzamanlı bu iki kelimenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

oğlan ~ ulan ~ lan ~ la: Evlat anlamındaki *oğlan* kelimesinin fonetik farklılaşması neticesi ortaya çıkan *ulan*, *lan* ve *la* kelimeleri bugün çıkış noktalarının anlamından farklı anlama sahiptir. Bununla birlikte *oğlan*, *ulan*, *lan* ve *la* ifadeleri eşzamanlı olarak kullanılmaktadır.

Fono-semantik başkalaşma neticesinde aynı kökten gelmelerine karşın anlamları farklılaşan, dolayısı ile dilin farklı öğeleriymiş gibi davranılan kelimeler, dilde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır. Yukarıda fono-semantik başkalaşma ve eşzamandalık ilişkisini örnekleyecek kadar malzeme verilmiştir. Daha fazla örnek için Kara'nın çalışmasına bakılabilir. (Kara, 2004)

4. Ek-Kalıplaşması ve Eşzamandalık

Eşzamandalığın ortaya çıkmasına neden olan dilbilgisi olaylarından birisi de ek-kalıplaşmasıdır. Ek kalıplaşması ile eklerin genel ve beklenen işlevlerinin dışında başka bir türde kullanılması kastedilmektedir. Kalıplaşmayı türetimden ayıran nokta, kalıplaşmaya uğramış olan ekin, kalıplaşma adından da anlaşılacağı üzere, türetim yolu ile yaptığımız kelimelerde olduğu gibi, herhangi bir canlı türetme eki özelliği taşımasıdır. Burada ekin yapısından ve görevinden beklenen kurallı bir birleşme yerine, özel ve o kelimeye has bir kaynaşma vardır (Korkmaz, 1994: 2). Bununla birlikte Korkmaz, ek kalıplaşmasını bir çekim veya yapım ekinin bilinen gramer kurallarına bağlı belirli bir işlev ya da işlevlerle değil de eklendiği söz ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması olarak da tanımlamaktadır (Korkmaz, 2007: 157).

Her ekin ağırlıklı olarak gördüğü işlev neticesinde eklerden beklenen birtakım özellikler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, *-DI* eki bilinen geçmiş zaman eki olarak genelde işlev görmekte dolayısı ile bu ekten de genellikle bu işlevi yerine getirmesi beklenmektedir. Ancak dilin etkileşimli yapısı eklerin birçok görevde işlevsel olarak kullanılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Örneğin bu *-DI* eki, *şıpsevdi*, *hünkârbeğendi* gibi örneklerde zaman bildirme işlevinden çok yapım eki görevinde kullanılmaktadır. Bu ve benzeri durumlar Türkçe eklerde oldukça görülmektedir. Ek kalıplaşması olayı nitelik olarak ele alındığında dilbilgiselleşme safhalarından birisi gibi kabul edilebilir. Çünkü ek, ağırlıklı dilbilgisi işlevini bir yana bırakıp başka bir dilbilgisi işlevi de görür duruma gelmektedir. Ek kalıplaşmasının bu hususiyeti dilde eşzamanlı yapıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Aynı ek farklı işlevlerle eşzamanlı olarak kullanıldığından *eşzamandalık* gerçekleşmektedir. Aşağıda bu eklerden bazıları gösterilmiştir:

-AcAk eki hem gelecek zaman hem de sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır: *yakacak, giyecek, gelecek vb.*

-AsI: Sıfat-fiil eki olarak kullanılan ek kimi kelimelerde kalıplaşmış ve fiilden isim yapan ek konumunda kalıcı isimler türetmiştir: *Veresiye, ölesiye, geberesice vb.*

-DA: Bu ek hem bulunma hali eki hem de kalıplaşarak isimden isim yapan ek olarak kullanılmaktadır: *gözde, sözde, yüzde vb.*

-DI: Temel görevi bilinen geçmiş zamanı bildirmek olan ek, kimi durumlarda birleştiği kelime ile kalıplaşarak yeni kelimelerin ortaya çıkmasını sağlar. Bu tip durumlarda yapım eki işlevi görmektedir: *İmambayıldı, şıpsevdi, gecekondu, çıktı vb.*

-mİş: Dildeki temel görevi öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek olan *-mİş*, sıfat-fiil yaptığı örneklerin dışında kalıplaşarak kalıcı isimler de türetebilmektedir. Böylece bu ek hem çekim hem de yapım eki olarak kullanılabilir: *dolmuş, geçmiş* (eski zamanlar), *yemiş vb.*

-r/-Ar: Geniş zaman eki olan *-r/-Ar*, kimi kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler de türetebilmektedir. Bu durumda hem geniş zaman hem de yapım eki olarak kullanılmakta ve eşzamandalık durumu ortaya çıkmaktadır: *döner, keser, gelir, gider, yazar vb.*

-mAk: Mastar eki olan *-mAk*, bugün kalıcı isimler de türetebilmektedir: *Kaymak, çakmak, tokmak vb.*

İyelik Ekleri: Bazı iyelik ekleri de kalıplaşarak kendi işlevlerinin dışında kullanılmıştır. Bu ekler Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır. Örneğin, *gibi* edatı, *kip* kelimesine üçüncü tekil şahıs iyelik eki *-i*'nin eklenmesi ile oluşmuştur. Bugün *gibi, kip* ve *-i* eki eşzamanlı yapılar olarak kullanılmaktadır.

Yukarıdaki ekler gibi birçok ek çeşitli çalışmalarda (Korkmaz 1994; Gülsevin 2004; Başdaş 2006) verilmiştir. Burada kalıplaşma ve eşzamandalık ilişkisini tanımlayacak kadar örnek gösterilmiştir.

5. Anlam Olayları ve Eşzamandalık

Dilin işlerliği neticesinde ortaya çıkan değişime ve gelişime açık oluşu, yalnızca seslerin, biçimbirimlerin ya da kelimelerin değişmesine yol açmaz, aynı zamanda anlam bakımından birtakım değişmelerin ortaya çıkmasına da neden olur. Anlamda meydana gelen değişiklikler de eşzamandalık bağlamında, dil olaylarının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu da *anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi* ve *anlam genişlemesi* ile gerçekleşmektedir. Anlam daralması ise eşzamandalık örneği ortaya çıkarmamaktadır. *Anlam daralması* bağlamında düşünüldüğünde, örneğin *erik* kelimesi *şeftali, kayısı, zerdali* cinsinden meyveleri anlatırken, bugün yalnızca bir türü karşılamaktadır. Dolayısı ile bugün tek bir türü karşıladığı için eşzamanlı yapı ortaya çıkarmamaktadır. Aynı durum, *hayvan, yemiş, davar* gibi kelimeler için de geçerlidir.

Anlam iyileşmesi, göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana geldiğini anlatır (Aksan, 2006: 91). Bir başka deyişle çağrışım alanı bakımından kötü, olumsuz değere sahip kelimenin çeşitli nedenlerle zaman içerisinde daha olumlu değere sahip olması olarak da tarif edilebilir. Anlam iyileşmesi ile her ne kadar kelimeler yeni anlamlar kazansa da kimi örneklerde eski anlamlarını yitirmezler. Yani eski, kötü anlamı ile birlikte yeni ve iyileşmiş anlamı birlikte yaşayabilmektedir. Anlam iyileşmesindeki bu durum, *eşzamandalık* olayının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, *yaman* kelimesi "kötü, korkulan" anlamıyla daha çok kullanılırken bu anlamının yanında "Güç, etki veya beceri bakımından alışılmışın üzerinde olan (kimse)" anlamını da bünyesinde bulundurmaktadır. Dolayısı ile duygu değeri bakımından olumsuz olan kelime, zaman içerisinde olumlu bir anlama da gelmiştir. "Ahmet yaman bir delikanlıdır." gibi bir cümlede *yaman* kötü anlamını taşımamakta, aksine *iyi, tuttuğunu koparan* anlamını içermektedir. Bununla birlikte bağlama dayalı olarak "O, çok yaman birisidir." şeklinde *kötü* anlamıyla da kullanılabilir. Dolayısı ile bir kelimenin hem kötü hem de iyi anlamı dilde eşzamanlı olarak kullanılabilir. Bu da anlam iyileşmesi ve eşzamandalık ilişkisini göstermektedir. Örneğin, "Eşek gibi çalıştık; ama başaramadık."

gibi bir ifadede yer alan *eşek* kelimesi, aslında bir hayvan adıdır, ancak burada *çok çalışmayı pekiştirmek için olumlu anlamda* kullanılmış ve anlam alanı değiştirilmiştir. Dolayısı ile böylesi bir kullanımda eşzamandalık ortaya çıkmıştır.

Bilgisayardan manyak gibi anlar. şeklindeki bir cümlede yer alan *manyak* da benzer *çok iyi* ifadesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Benzer durumlar *deli gibi çalışmak, dehşet güzellik* vb. ifadelerde yer alan *deli* ve *dehşet* kelimeleri için de geçerlidir. Özellikle günlük konuşma dilinde bunlar gibi onlarca örnek bulmak mümkündür.

Anlam kötüleşmesi, artzamanlı bakış açısıyla kelimenin eskiden taşıdığı iyi anlamın zaman içerisinde çeşitli nedenlerle kötüleşmesi olarak ifade edilebilir. Karaağaç, anlam kötüleşmesinin eski devirlerde totemistik inançlarda ve alıntılarda bolca görülen bir anlam değişmesi olduğunu belirterek, iyi anlamlı bir sözün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması olayı olduğunu ifade etmektedir (Karaağaç, 2013: 167). Kelimelerin anlam dünyasındaki bu kötüye doğru değişim de eşzamanlı yapıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Alçak kelimesi anlam itibarıyla “yerden uzaklığı az olan, yüksek karşıtı” şeklinde bir anlama sahipken zaman içerisinde bu anlama “bile bile en kötü, en ahlâksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain” anlamı da katılmıştır. Dolayısı ile anlamdaki kötüleşme ile birlikte kelimenin ilk anlamı da yaşamaktadır. Bu da anlam boyutunda *eşzamandalık* örneği olmaktadır. Örneğin, *yosma* kelimesi aslında güzel, fattan (genç kadın) anlamında kullanılmaktadır. Fakat bu kelime zaman içerisinde bu anlamını kaybetmeye başlamış ve olumsuz anlamda “kötü yola düşmüş kadın” anlamında kullanılır olmuştur. Fakat kelimenin iyi anlamı da günümüzde yaşamaya devam etmektedir. Bugün “Yosma” kelimesinin kişi adı olarak da kullanılıyor olması kötü anlamından bağımsız kullanım alanına sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile *yosma* kelimesinin hem iyi hem de kötü anlamı birlikte kullanılmaya devam etmekte ve eşzamandalık ortaya çıkmaktadır. Bir başka örnek olarak da *canavar* kelimesi verilebilir. Bu kelime aslında *canlı, mahlûk* anlamına sahipken zamanla *yırtıcı, vahşi* anlamına gelmiştir. Fakat bugün özellikle konuşma dilinde “*Canavar gibi araba/futbolcu.*” şeklindeki kullanımlarda iyi anlamını da yaşatmaktadır.

Anlam genişlemesi, artzamanlı olarak bir varlığın ya da nesnenin tek birini ya da türünü ifade eden kelimenin zaman içerisinde o varlığın ya da nesnenin bütün türlerini anlatır duruma gelmesidir. Yani, dil göstergesi zaman içerisinde çeşitli nedenlere bağlı olarak çok fazla göndergeye sahip olabilmektedir. Karaağaç, anlam genişlemesini *sözlüksel anlam genişlemesi* ve *sözdizimsel anlam genişlemesi* olmak üzere iki kategoride değerlendirmektedir (Karaağaç, 2013: 165-166).

Kol, temelde insan uzvunu ifade eden bir kelimeyken zaman içerisinde *bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri, dal, şube* gibi anlamlar da kazanmıştır. Bugün Türkçe Sözlük’te (2011) *kol* madde başında toplam on üç adet anlam alanı bulunmaktadır. Bu anlam alanlarının her biri günümüzde eşzamanlı olarak kullanılmaktadır. Dolayısı ile anlam genişlemesi de eşzamandalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Benzer şekilde *alan* kelimesi de *düz, açık ve geniş yer, meydan, saha* anlamındayken bugün Türkçe Sözlük’te (2011) toplam sekiz anlam alanına sahiptir. Bu anlam alanlarının her biri Türkiye Türkçesinde kullanılmakta böylece anlam genişlemesi kaynaklı eşzamandalık ortaya çıkmaktadır.

Anlam olaylarından *anlam iyileşmesi*, *anlam kötüleşmesi* ve *anlam genişlemesi* neticesinde eşzamanlı yapılar ortaya çıkabilmektedir. Çünkü *anlam iyileşmesi*, *kötüleşmesi* ve *genişlemesi*, her ne kadar kelimenin sahip olduğu anlamın değişmesine yol açsa da kimi durumlarda kelimenin eski ve yeni anlamı birlikte kullanılabilir. Dolayısı ile anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi ve anlam genişlemesinin olduğu kelimelerin büyük bir bölümünde *eşzamandalık* da bulunmaktadır.

6. Sonuç

Her dilin artzamanlı ya da eşzamanlı olarak uğradığı değişiklikler, onların ses, biçim, kelime ve anlam düzeylerinde birtakım dilbilgisi olaylarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkçenin yüzyıllar boyu farklı coğrafyalarda konuşulup yazılan bir dil olması, onun hem diğer topluluklarla etkileşim içine girmesine neden olmuş hem de kendi içyapısında bazı dilbilgisel olayların gerçekleşmesine yol açmıştır.

Türkçede görülen *dilbilgiselleşme*, *kelime yapımı* ve *sözlükselleşme*, *fono-semantic başkalaşma*, *ek kalıplaşması* ve *anlam olayları* neticesinde, bu süreçler öncesi sahip olduğu işlev ya da anlama ek olarak yeni işlev ya da anlam kazanan ses, biçimbirim ya da kelimeler, eski biçim, işlev ya da anlamını her zaman kaybetmemiştir. Dolayısı ile eski biçim/işlev ya da anlamlarına ek olarak eşzamanlı kullanılan yeni biçim/işlev ya da anlamlar da kazanmıştır. Yani, bir sesin, biçimbirimin ya da kelimenin eski biçim/işlev ya da anlamıyla birlikte yeni biçim/işlev ya da anlamı aynı anda kullanılır hâle gelmiştir. Bu durum tarafımızca *eşzamandalık* olarak tanımlanmış, bu tür yapılar da *eşzamanlı yapı* olarak isimlendirilmiştir.

Dilbilgiselleşme sürecinin artzamanlı seyri içerisinde bağımsız biçimbirimden bağımlı biçimbirime olan dönüşümde, dönüşümden önceki bağımsız biçimbirim her zaman tamamen kaybolmamıştır. Dolayısı ile eski ve yeni şekil birlikte kullanılır hâlde dilde görev yapabilmektedir.

Kelime yapımı ve *sözlükselleşme* neticesinde ortaya çıkan yeni kelimeler, dilin mekanizması içerisinde farklı şekillerde birlikte kullanılabilir. Örneğin, *birleştirme* sonucu oluşturulan kelimelerin bileşikleri eşzamanlı yapılar olarak kullanılmaktadır. Benzer durum *sözlükselleşme* sonrası ortaya çıkan kelimelerde de görülmektedir.

Fono-semantic başkalaşma neticesinde aynı kökten kelimeler, ses farklılıklarından dolayı bambaşka kelimeler hâline gelirler. Aynı kökten türeyen artzamanlı seyir içerisinde birbirinden ayrı düşen bu kelimeler eşzamandalık örnekleri olmaktadır.

Dilin anlam boyutu da eşzamanlı yapıların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Anlam iyileşmesi, kötüleşmesi ve genişlemesi neticesinde ortaya çıkan anlamlar dilde birlikte kullanılabilir.

Eşzamandalığın *ses*, *biçimbirim*, *kelime* ve *anlam* boyutunda örnekleri görülebilmektedir. Eşzamandalık olaylarının en temel işlevi dilin işlerlik gücünü artırmaktır. Dil, sahip olduğu malzemeye yeni işlev ve anlamlar katarak ifade gücünü artırabilmektedir. Türkçede başta ağızlar olmak üzere çok sayıda eşzamandalık örneği tespit etmek mümkündür. Bu durum Türkçenin yüzyıllar boyunca ifade gücünün ne denli arttığının göstergesidir.

Kaynaklar

- Adamovic, Milan. (1985). *Konjugationsgeschichte Der Türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Akalın, Şükrü Halük (2014). “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 31(2). 13-29.
- Aksan, Doğan.(2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi.
- Bacanlı, Eyüp. (2013). “Güney Sibiryaya Türk Dillerinde Birleşik Fiillerle İlgili Teorik Sorunlar”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6(24). 27-33.
- Banguoğlu, Tahsin. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başdaş, Cahit. (2006). “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”. *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Bilkent Üniversitesi. 400- 406.
- Booij, Geert.(2007). *The Grammar of Words - An Introduction to Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Brinton, Laurel J- Traugott. Elizabeth Closs. (2005). *Lexicalization and Language Change*. (Research Surveys In Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. (1996). “Productivity, regularity and fusion: how language use affects the lexicon”. Singh. R. (ed.) *Trubetzkoy’s Orphan: Preceedings of Roundtable “Morphology: Contemporary Responses”*. Amsterdam: John Benjamins Publication. 247-269.
- Crystal, David. (1994). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell. Oxford.
- Çelikbay, Ayhan. (2013). “Yeni Uygur Türkçesinde Bir Enklitik Edatı: ze”. *Turkish Studies*. 8(9). 977-987.
- Çetin, Abdulkaki. (2008). “XVII. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden ‘Abirî ve İki Eseri’”. *Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 38. 95-110.
- Çetin, Osman Ali. (2016). *Gramerileşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Demircan, Ömer. (2010). “-CI Eki Bir Niteleyici Türetir. Adlaştırmaz”. *Türk Dili Dergisi*. 139. İstanbul. 90-113.
- Demirci, Kerim. (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”. *Bilig*. 45: 131-146.
- Demirci, Kerim. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular. Kavramlar. Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Demirel, Ezgi. (2015). “Gramerileşme Süreçleri Bakımından Nevâdirü’ş Şebâb’da Tasvirî Fiiller”. *Turkish Studies*. 10(8). 819-834.
- Durmuş, Oğuzhan. (2012).“{-y)ArAK} Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine”. *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 23. Ankara. 19-60.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”. *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2: 35-56.
- Erdal, Marcel. (2000). “Clitics in Turkish”. *Studies on Turkish and Turkic Languages. Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. Oxford. August 12-14. 1998. (edt.by Aslı Göksel and Celia Kerslake) Wiesbaden.
- Ergin, Muharrem. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın.
- Ersoy, Feyzi. (2013). “Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine”. *Dil Araştırmaları Dergisi*.13. 57-71.

- Gabelentz, Georg von der.(1891). *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben. Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Weigel Nachf. 2. überarbeitete Aufl.: Leipzig: Tauchnitz.
- Gökçe, Faruk. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gül, Meltem. (2015). Kutadgu Bilig'de Enklitik Edatları". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 34: 403-416.
- Gülsevin, Gürer. (2004). "Türkçede 'Sıra-dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1267-1283.
- Günay, Doğan. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Hazai, Georgy. (2002). "Vorstudien zur Altanatolisch-Türkischen Version des Tažkaratul Awliyâ von Farîduddîn 'Attâr". *Ar. Ott.*. XX. s. 269-274.
- Hirik, Erkan. (2014). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Grameri: Fiil*. Kırıkkale Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Hopper, P. J., Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge Textbooks in Linguistics.
- İpek, Birol. (2009). "Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları". *Turkish Studies*. 4(3). 1199-1212.
- Johanson, Lars. (2009). "Türk Dillerinde Odaksız Şimdiki Zaman İşaretleyicisi ve Kıbrıs Türkçesinde Eksikliği". *Bilig*. 49: 93-100.
- Kara, Mehmet. (2004). *Ayrı Düşmüş Kelimeler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç, Günay. (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuryłowicz, J. (1965). "The Evolution of Grammatical Categories". *Diogenes* 13(51). 55-71.
- Lehmann, Christian. (1989). "Grammatikalisierung und Lexikalisierung". *Zeitschrift für Phonetik. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42(1). 11-19.
- Lehmann, Christian. (2002). "New reflections on grammaticalization and lexicalization". *New Reflections on Grammaticalization*. Ilse Wischer ve Gabriele Diewald (ed.). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 1-18.
- Lyons, John. (1977). *Semantics*. 2 vols. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Öner, Mustafa. (2016). "Genel Türkçede Ekleşen Yardımcı Fiiller (Gramerleşme Üzerine Tarihi-Karşılaştırmalı Bir İnceleme)". *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*. 9-14.
- Salan, Erkan. (2014). "Türkçede Bir Gramerleşme Örneği. -soñ <soñ". *Dil Araştırmaları Dergisi*. 14. 97-117.
- Sarı, İsa. (2013). "Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşlemesi ve Türkçedeki Örnekleri". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi-1*: 1-27.
- Sarı, İsa. (2015). "Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme". Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Sebzecioğlu, Turgay. (2013). “Anlık Oluşum ve Türkçede Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme”. *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature*. 10(3).17-47.
- Şçerbak, Aleksandr Mihail. (1996). “Tarihî Bakımdan Türkçe Kelimelerin Şekil Yapısı”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1994.123-130.
- Vardar, Berke. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE AZERBAIJAN TÜRKÇESİ AZERBAIJANI TURKISH FROM THE BEGINNING

ŞAHAP BULAK

Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Assist. Prof. Dr., Siirt University, Faculty of Science and Letters
sahapbulak@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6459-3680

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.11.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.06.2017
Sayfa-*Pages* : 227-246
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3680>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE AZERBAIJAN TÜRKÇESİ
AZERBAIJANI TURKISH FROM THE BEGINNING

ŞAHAP BULAK

Öz

Batı Türkçesinin Türkiye Türkçesine en yakın lehçesi olan Azerbaycan Türkçesi ile ilgili Türkiye’de sınırlı sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle bu lehçenin yapı ve grameri konu alınmış; oluşumu, bu oluşumu hazırlayan ortam ve sebepler ile tarihî gelişimi üzerinde pek durulmamıştır. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesinin oluşumu ve gelişimi ile ilgili bilgiler, Azerbaycan Türkçesi gramerleri ve tarih kitapları ile ansiklopedi maddelerinde verilen bilgilerle sınırlı kalmıştır. Bu bilgiler, Azerbaycan Türkçesinin oluşumu, tarihî gelişimi ve bugünkü durumunun anlaşılması için yeterli değildir. Bunun için yeni araştırmalara ve daha çok bilgiye ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada Batı Türkçesinin çağdaş lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinin başlangıçtan günümüze kadarki oluşum ve gelişim süreci tarihî bilgiler ışığında incelenmiştir. Öncelikle Hunlardan başlayarak Azerbaycan bölgesine yerleşen toplulukların yaşadığı tarihî süreç ve bu süreçte yaşananlar ışığında Türkçenin tek bir yazı dilinden farklı yazı dillerine ayrılma süreci anlatılmıştır. Batı Türkçesi yazı dilinin doğuşu, bu Türkçenin lehçelere ayrılma süreci, Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşma ve gelişme süreci mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesi edebiyatı ve folkloru hakkında da çeşitli bilgiler verilerek Azerbaycan Türkçesinin yazılı ve sözlü gelişim süreci, edebiyatı ve folkloru, bugünkü durumu, konuşma ve yazı dili olarak kullanıldığı yerler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Anadolu’da Azerbaycan Türkçesi etkisi ve

Abstract

There have been a limited number of researches related to Azerbaijani Turkish, closest dialect of Western Turkish to Turkey Turkish. In general, structure and grammar of the relevant dialect have been focused on within the researches made, while formation of the dialect and environment and reasons as well as historical development of this formation has been left out. Thus, information regarding formation of Azerbaijani Turkish and its development has been restricted to information given in encyclopaedia articles and in Azerbaijani Turkish grammar and history books. This information is not sufficient to understand the Azerbaijani Turkish formation, its historical development and current situation. It requires new researches and more information.

In this study, formation and development process of Azerbaijani Turkish, a modern dialect of Western Turkish, from the beginning until today has been examined in light of historical data. First off, separation process of Turkish from being a single written language to different written languages in light of historical process experienced by communities that settled in Azerbaijan region as of Huns and things that were experienced in this period. Rising of Western Turkish written language, separation process of this type of Turkish into dialects, formation and development process of Azerbaijani Turkish written language have been examined. In this context, information has been given related to written and verbal language development process of Azerbaijani Turkish, its current situation, regions where it is used as spoken and written language as well as related to Azerbaijani Turkish literature and

özelliklerinin görüldüğü yerler bu iki lehçenin temas ve birleşme noktaları ile hakkında bilgiler verilmiştir. Bütün bunların ışığında Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda etkili olan faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Azerbaycan Türkçesinin oluşum ve gelişim sürecinin aydınlatılması ve anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, yazı dili, Batı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi.

folklore. Furthermore, information has been given about regions where Azerbaijani Turkish has impact and characteristics in Anatolia as well as contact and combination points of two of these dialects. In the light of all these, factors that have been influential in formation of Azerbaijani Turkish have been tried to be determined. Therefore, the aim has been to contribute to the clarification and comprehension of Azerbaijani Turkish formation and its development process.

Key Words: Turkish, written language, Western Turkish, Old Anatolian Turkish, Azerbaijan, Azerbaijani Turkish.

Giriş

Yazılı belgeleri olmadığından Türkçenin VI. yüzyıldan önceki değişim ve gelişimi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ele geçen en eski yazılı belgeleri VI. yüzyıla ait olan Türkçenin bu dönemde yazı dili olarak kullanıldığı dikkate alınırsa yaşı ve yazı dili olma sürecinin çok eskilere dayandığı söylenebilir. VI. yüzyıldan itibaren yazılı belgelerle takip edilebilen Türkçe yazı dili, VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Orta Asya'da tek bir yazı dili olarak tarihi gelişimini sürdürdü. Bu yazı dili yer, zaman, siyasal bölünmeler ve kültür alanı ayrılıklarına göre Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi gibi farklı adlarla adlandırılrsa da XI. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde gelişim gösterdi (Korkmaz, 1995b: 277).

Orta Asya'da bir arada yaşayan Türkler, kuraklık, siyasal gelişmeler, fetihler gibi çeşitli sebeplerle kavimler göçünden itibaren batıya doğru dalgalar hâlinde göç etmeye başladı. Bu göçler neticesinde Harezmi, Azerbaycan, Anadolu, Doğu Avrupa Avrupa'ya kadarki geniş coğrafyaya dağılıp çeşitli beylik ve devletler kurarak yaşamlarını sürdürdüler. Bu dağılıma ve yayılma sürecinde yeni sosyal çevrelerle tanışarak yeni kültürel ilişkiler geliştirdiler. İçerisine girdikleri yeni ortam ve ilişkiler, zamanla dillerinde farklılaşmaya yol açınca tek yazı dili hâlinde gelişim gösteren Türkçe yazı dili farklılaşmaya başladı.

Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru göçünün Kavimler Göçü'nden sonraki ikinci büyük dalgası XI. - XIII. yüzyıllar arasında yaşandı. Çoğunluğu Oğuzlardan oluşan Türkler, bu göç dalgası ile önce Harezmi bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettiler. Böylece o dönem Türkçe yazı dilinin merkezi olan Kaşgar'dan uzaklaşarak yeni coğrafyalarda yeni sosyal ve kültürel çevrelerle tanıştılar. Yeni sosyal ve kültürel çevre zamanla dillerinde birtakım farklılaşmalara yol açtı. Orta Asya'da kullanılan yazı dili ile yeni muhitlerde kullanılan yazı dili arasında birtakım farklılıklar oluşmaya başladı. İlk olarak göçün ilk durağı olan Harezmi bölgesinde görülen bu farklılıklar, zamanla belirginleşerek XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı diline dönüşünce o zamana kadar tek bir kol hâlinde gelişim gösteren Türkçe yazı dili farklı kollara ayrılma sürecine girdi.

XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi ve kültürel nedenlerle farklılaşmaya başlayan Azerbaycan ve Anadolu sahasındaki yazı dili, çeşitli, sebeplerden dolayı XV.

yüzyıldan itibaren iki yeni yazı dili olarak yoluna devam etti. Böylece Eski Anadolu Türkçesinden sonra Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dilleri ortaya çıktı. Bütün bu sürecin anlaşılması ve bu süreçte etkili olan faktörlerin ortaya çıkarılması için, söz konusu süreçte yaşananların tarihî bilgi ve belgeler ışığında, sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmesi gerekir. Bir yazı dili, millî dilden gelebilir veya halkın dili üzerine kurulmuş olabilir. Bu konuda bir karar verebilmek için bu yazı dilinin oluşum ve gelişim sürecini tam olarak ortaya koyabilmek ve o yazı dilinin oluştuğu coğrafyayı, kullanıldığı çevreyi, nüfuz ve kullanım alanlarını iyi bilmek gerekir. Bunlar bilindiği takdirde o yazı dilinin nasıl bir dil olduğuna karar verilebilir.

Bir dilin oluşum ve gelişim sürecini belirlemek için onun oluşum sahasını ve kullanım çevresini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çalışmada Batı Türkçesinin çağdaş lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinin başlangıçtan günümüze kadarki oluşum ve gelişim süreci tarihî bilgiler ışığında incelenmiştir. Bu bağlamda Hunlardan başlayarak Azerbaycan bölgesine yerleşen toplulukların yaşadığı tarihî süreç ve bu süreçte yaşananlar ışığında Türkçenin tek bir yazı dilinden farklı yazı dillerine ayrılma süreci anlatılmıştır. Batı Türkçesinin doğuşu, bu Türkçenin lehçelere ayrılma süreci, Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşma ve gelişme süreci mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesinin yazılı ve sözlü gelişim süreci, edebiyatı ve folkloru, bugünkü durumu, konuşma ve yazı dili olarak kullanıldığı yerler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Anadolu'da Azerbaycan Türkçesi etkisi ve özelliklerinin görüldüğü yerler ile bu iki lehçenin temas ve birleşme noktaları hakkında bilgi verilmiştir. Böylece Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda etkili olan faktörler tespit edilmeye çalışılarak bu lehçenin oluşum ve gelişim sürecinin aydınlatılması ve anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

2. Başlangıçtan Bugüne Azerbaycan Türkçesi

2.1. İlk Dönem

Asya ile Avrupa arasındaki göç yollarının kavşağında olan Azerbaycan, bu göçlerin bir durağı olmanın yanı sıra göç edenlerin önemli bir kısmının yerleşim yeri oldu. Bu göç yolunu kullanan Türklerin buradan batıya doğru göçü milattan önce Hunlarla başladı, diğer Türk kabileleri tarafından devam ettirildi. Türklerin Azerbaycan bölgesine ilk önemli göç dalgası, Avrupa Hunları zamanında oldu ve bu dalga ile gelen Türklerin bir kısmı Azerbaycan'a yerleşti. Hunlarla başlayan göç, MÖ. 7. yüzyılda Kafkasların kuzeyinden gelerek Azerbaycan'a yerleşen Sakalar ve Sabirler gibi çeşitli Türk kabileleri tarafından belirli aralıklarla devam ettirildi.

Türklerin Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan göçünde Hunlar, Sakalar ve Sabirlerden sonra sırayı Ogurlar ve Avarlar aldı. VI. yüzyılda başlayan ve Balkanlara kadar uzanan bu göç dalgaları, birkaç yüzyıl devam etti. Avarların ardından Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Uzlar göç dalgasını sürdüren diğer Türk toplulukları oldu. Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türk topluluklarının bir kısmı Avrupa'ya doğru ilerlerken bir kısmı Azerbaycan'da kalarak burayı yurt edindiler.

Bazı tarihî kaynaklara göre Kafkas Albaniasına M.Ö. IV. yüzyıldan önce, bazılarına göre ise, MS. 193 tarihinden itibaren gelip bu bölgeye yerleşen Hazarlar,

Azerbaycan olarak anılan bölgeyi içine alan Doğu Avrupa'da muntazam bir devlet kuran ilk Türk topluluğu oldu. Esas kitlesini Hazarların oluşturduğu Hazar Devleti, Hazar, Bulgar, Macar, İskit, Uti, Avaz, Uz, Got, Onogur, Sabır, Kaliz, Türgiş, Uygur, Burtaş, Vandır, Peçenek, Çeremiş, Suvar, Ağaçeri, Semender, Belencer, Karaçur, Keber, Barsıl gibi çeşitli Türk kabilelerinden oluşmaktaydı.

İdil Nehri sahilleri ile Kırım adasında VI.-X. yüzyıllar arasında büyük bir devlet kuran Hazarlardan dil numunesi kalmadığından veya henüz bulunamadığından Hazarların kökenleri ile ilgili değişik fikirler ileri sürülse de Arap, Yahudi ve Bizans kaynaklarındaki Hazarlardan kalan bazı kelime ve tabirler ile bunların gelenek, görenek ve kavmi özellikleri ile ilgili bilgiler üzerine yapılan son araştırmalar, Hazarların Türklerin bugün Çuvaş lehçesinin temsil ettiği *LiR* lehçesi zümresine mensup olduklarını ortaya koydu (Togan 1997b: 397). Ancak heterojen bir toplum olan Hazar ülkesinde Nemeth'in tespitlerine göre hâkim olan Bulgarca (S Türkçesi), Macarca, Türk ve Sabir (Y Türkçesi) dillerinin dışında, çok yaygın olmamakla birlikte, başka diller de konuşuluyordu. Farklı dillerin konuşulmalarına paralel olarak Runik, Yunan, Arap, İbranî ve daha sonra Kiril yazısı olmak üzere çeşitli alfabeler kullanılıyordu (Rasonyi, 1993: 114).

Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rol oynayan Hazar etnonimi, Azerbaycan ismi ve Hazar denizinin adında olduğu gibi Azerbaycan'daki birçok yer isminde de varlığını sürdürmektedir (Bulak, 2016: 58-59). Kuzey Azerbaycan'da Lerik'de Hazaryaylak, Ordubad'da Hazaryurt, Dağlık Karabağ'da ve Fizuli'de Hazardağ gibi coğrafi isimler, Hazarların izlerini taşıırken Güney Azerbaycan'da Hazar etnonimine bağlı Hazarkent, Hazargerren, Hazarlı, Hazarşah gibi birçok yerleşim birimi ismine rastlanır. Azerbaycan'da, Hazarların içinde yer alan Belencer, Karaçur, Keber gibi kabilelerin izlerini taşıyan Bilecer, Qaraçorlu, Kebirli gibi yerleşim birimi isimleri de vardır (Paşayeva, 2007: 2515- 2516).

Hazar Devleti, Azerbaycan bölgesinde Türkler tarafından kurulan ilk siyasi ve idari birlik olması bakımından önemlidir. Hazarların Azerbaycan bölgesini içine alan Doğu Avrupa'da güçlü bir devlet kurarak yaklaşık dört yüzyıl burada hüküm sürmeleri, göçle gelen Türklerde bu topraklarla ilgili aidiyet duygusu oluşturdu ve onların bu bölgeye yerleşmelerini kolaylaştırdı. Bu sebeple Hazar Devleti, Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli bir yere sahiptir.

Asya'dan Avrupa'ya geçiş güzergâhında yer alan Azerbaycan topraklarında, yukarıda zikredilen kavimlerin dışında, MÖ. IX. yüzyıldan itibaren yaşayan Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular, Manna Madaylar, İskitler, Kemerler, Saklar, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Kıpçaklar, Dulular ve Teleler gibi toplulukların da Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rolleri vardır (Paşayeva, 2007: 2505- 2516).

2.2. İslami Dönem

Azerbaycan bölgesi, 642 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Araplar Azerbaycan, Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân'ın idaresini birleştirip tek valiye vererek bu ülkeye bazen "Ermeniyeye", bazen de "Azerbaycan" ismini verdiler. Bu dönemde ülkeye Küfe, Basra, Şam ve Yemenden pek çok Arap aşireti getirilerek Karacadağ bölgesinin bütün

şehirleri ile Tebriz, bunlara mülk olarak verildi. Bu kapsamda Azerbaycan bölgesinde sülâle tesis ederek yaşayan Arap emirleri, zamanla kendi tebaaları olan yerli kavimler ile kaynaşarak onların eşrafi hâline geldiler.

Araplar gelmeden önce Azerbaycan, İran'ın diğer bölgelerine göre çok geri kalmış, az nüfuslu bir ülke idi. Ülkenin ortak bir dili, dini ve medeniyeti yoktu. Birçok şehirde Azerî Farsçası konuşulurken bugün sadece Türkçe konuşulan Sebelân dağları bölgesinde, o zaman yetmişden fazla dil konuşulurdu. Aras havzasındaki Baylakâan ve Varasân'da ise, Hazarca yaygındı hatta buradaki Farslar bile fasih Hazarca konuşmaktaydı. Araplar devrinde medeniyet alanında da büyük bir gelişme sağlayan Azerbaycan'da hadis, kelâm ve mantık gibi ilimler ile tıp alanında önemli şahsiyetler yetiştirildi. Halkı o zaman Şiilikten uzak Sünnî Hanbelî mezhebine mensup olan Azerbaycan'da Arapların gelmesiyle Arapça her yerde yayılmaya başladı. Fakat zamanla bu bölgede Fars unsuru çoğalınca Fars dili ve camiası güçlenerek Arapçayı ve mahallî dilleri bastırıp Azerbaycan'ın genel dili hâline geldi. (Togan, 1997_a: 94-97).

Müslüman Arapların Azerbaycan bölgesini almasıyla bölgede önce Arapçanın sonra Farsçanın hâkim dil hâline gelmesi, Türkçenin gelişimine olumsuz etki etti. Ancak Azerbaycan bölgesinin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinin Azerbaycan toplumunun oluşmasına dolaylı da olsa önemli katkıları oldu. Şöyle ki, Azerbaycan, Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân'ın idaresinin birleştirilerek tek valiye verilmesi ve bu ülkeye "Azerbaycan" ismi verilmesinin Azerbaycan toplumunun oluşumuna olumlu katkısı oldu. Ayrıca bu dönemde İslam dininin bölgede hızla yayılmasıyla bölgede din ve medeniyet birliği sağlandı. Bununla beraber bölgede yaşayan topluluklar arasında ortak bağlar oluştu. Bu ortak bağlar bu toplulukları daha çok birbirine yaklaştırdı.

2.3. Selçuklular Dönemi

VIII. yüzyılın ortalarına doğru Uygurların Karlukları batıya itmeleri; Karlukların da Isık Köl ve Talas bölgelerine yerleşerek bir süre sonra Türgişleri bu bölgeden atmalarıyla Oğuzların Seyhun yolculuğu başlamış oldu. Bu göç esnasında Türgişlere katılan Oğuz boylarıyla beraber, Seyhun nehri boylarında yirmi dört Oğuz boyu bir araya geldi. Daha sonra Peçeneklerin başını çektiği bazı Oğuz boyları daha batıya göç ederek asıl Oğuz kitlesinden ayrıldı.

X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun Irmağı'nın orta yatağındaki Fârâb ve İsficab yörelerine kadar olan bölge ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne; güney ve güneybatıda Harezmi ülkesindeki Curcan ve bu şehrin kuzey batısındaki Cîr kasabası, Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına; Mâverâünnehir'de Buhara'nın kuzeyindeki çölden başlayarak İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. Müslümanlarla Oğuzlar arasındaki sınır, Seyhun nehrinin sağ kıyısındaki Savran şehri idi (Sümer, 1999: 61-62).

X. yüzyılda Ceyhun boylarında ve Aral gölü kıyılarında Yenikent merkezli bir yabgu devleti kuran Oğuzlar, X. ve XI. yüzyıllarda bu bölgede birtakım yeni şehirler de kurdular. Bu dönemde bir kısmı göçebe yaşayan Oğuzların bir kısmı yüksek kültürlü olup yerleşik hayata geçmişti. Seyhun ırmağının iki yakasında yaşarken Maveraünnehr'in yerli halkı ile karışan ve Karahanlı, Çiğil, Argu ve Karluk gibi kabilelerle komşuluk eden bu

Oğuzlardan bir kısmı daha sonra Buhara'ya göç ederek oraya yerleşti, büyük bir kısmı ise Ceyhun ırmağını geçerek Harezm yolu ile Horasan'a kadar geldi.

1035 yılında Harezm'den Horasan'a gelen Selçuklular 1038 yılında, Gaznelileri Serahs'ta mağlup edince Tuğrul Bey Nişâbur'u, Çağrı Bey Merv'i, amcaları Musa Yabgu Serahs bölgesini aldı. 1038'de Nişâbur'da Büyük Selçuklu Devleti kuruldu. Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan bir süre sonra Oğuzlar, büyük gruplar hâlinde İran ve Azerbaycan üzerinden Irak ve Anadolu'ya geçtiler. Samanoğulları Devleti'nin 999 yılında Karahanlılarca yıkılmasıyla Horasan ve İran bölgesinde oluşan siyasi boşluk, 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nı kazanan Selçuklularca dolduruldu. Bu galibiyet hem Selçuklu Oğuzlarının bu bölgede kalıcı olmalarını sağladı, hem de diğer Oğuzların İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelip buralara yerleşmesini kolaylaştırdı. Horasan ve İran'da kesin hâkimiyet kuran Selçuklular, 1064'ten itibaren Kuzey Azerbaycan, 1071'den itibaren de Anadolu'ya girdiler (Ercilasun, 2015: 364).

Selçukluların XI. yüzyıldan itibaren Harezm bölgesinden Azerbaycan'a gelişi ile Azerbaycan topraklarına büyük çoğunluğunu Oğuz Türklerinin oluşturduğu büyük bir göç dalgası oldu. Oğuzların yerli Türk kavimleriyle kaynaştığı bu süreç Azerbaycan bölgesinde Oğuz unsurlarının güçlenmesinin önemli aşamalarından birini oluşturdu. Ancak bu dalgayla Azerbaycan'a gelen ve büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türklerin önemli bir kısmı, 1071 Malazgirt savaşının kazanılmasıyla Anadolu'ya geçti. Bu durum, Azerbaycan'daki Oğuz unsurunu zayıflatırken Anadolu'daki Oğuz unsurunu güçlendirdi.

Oğuz Türkleri, X.-XIII. yüzyıllar arasında, Aral gölü ve Ceyhun boylarından başlayarak Anadolu ortalarına kadar uzanan kuvvetli bir siyasi varlık hâline gelmelerine rağmen XI. yüzyıla kadar Oğuz Türkçesine dayalı müstakil bir yazı diline sahip değildiler. Oğuz Türkçesini konuşma dili olarak kullanan Oğuzlar, bu döneme kadar yazı dili olarak Orta Asya'nın klâsik yazı dili olan Karahanlı Türkçesini kullandılar (Korkmaz, 1995: 431). Horasan, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya göç ederek burada devletler kuran Oğuzlar, Karahanlı Türkçesi hâkimiyet alanından uzaklaşınca oluşan yeni tarihî ve sosyal şartlarda Farsça'yı resmî dil, Arapçayı bilim dili olarak kabul etmek durumunda kaldılar.

XI. ve XII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türkler, Bizans ve Haçlılarla savaşarak buralarda tutunma kavgası veriyorlardı. 1243'teki Köseadağ savaşıyla ile Anadolu Selçuklularının otoritesi kırılınca bu bölgede Moğol hâkimiyeti başladı. 1243'te Moğollara tâbi olan Anadolu Selçukluları gittikçe zayıflayarak 1308'de son bulunca Anadolu'da birçok beylik ortaya çıktı. Anadolu, 1256-1336 yılları arasında İlhanlılara bağlı bu beyliklerce idare edildi. 1336'da İlhanlıların yıkılışıyla bu beylikler bağımsızlıklarını ilan etti.

Metinlerle izlenebilen VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Orta Asya'da tek bir yazı olarak varlığını sürdüren Türkçe yazı dili; yer, zaman ve siyasi yapıdan dolayı Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi gibi değişik isimlerle tek bir yazı dili olarak gelişim gösterdi. XI. ve XIII yüzyıllar arasında Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru göçünün Kavimler Göçünden sonraki ikinci büyük dalgası yaşandı. Bu göç dalgası ile çoğunluğu Oğuzlardan oluşan Türkler, yaşadıkları Orta Asya'dan batıya doğru göç ederek önce Harezm bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettiler. Bu göçler ile o dönem Türkçe yazı dilinin merkezi olan Kaşgar'dan uzaklaşıp yeni coğrafyalarda yeni sosyal ve kültürel çevrelerle tanıştılar. Bu süreçte Türkçenin genel yapısında yavaş yavaş

birtakım değişme ve gelişmeler oldu. Bu değişme ve gelişmeler, dilde farklılaşmaya yol açarak yeni yazı dillerinin oluşmasına ortam hazırladı. Bu durumdan etkilenen ve farklı kollara ayrılma sürecine giren Türkçe yazı dilinde birtakım farklılıklar görülmeye başlandı. İlk olarak göçün ilk durağı olan Harezm bölgesinde görülen bu farklılıklar, XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da belirginleşerek Oğuz Türkçesine dayanan yeni bir yazı diline dönüştü.

2.4. İlhanlılar ve Timuriler Dönemi

Moğol istilasından sonra, Azerbaycan önce Hulagü İmparatorluğu'nun bir parçası oldu, ardından bu imparatorluğun varisleri olan İlhanlıların eline geçti. XI. yüzyılda Selçuklular tarafından başlatılan Azerbaycan'ın imar ve iskânı, tam anlamıyla XIII. yüzyılda İlhanlıların hâkimiyeti döneminde gerçekleşti. Bu dönemde Azerbaycan bölgesine büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türklerden oluşan yeni ve büyük bir göç dalgası oldu. Güçlü bir idari yapı kuran İlhanlılar bu dönemde ekonomik ve kültürel refaha ulaştıkları için bu göçle gelen Türklerin önemli bir kısmı buraya yerleşti. İlhanlılar öteden beri Azerbaycan'da oturan Türklere dokunmayarak yeni gelenleri sistemli ve planlı bir şekilde iskân ettiler. Böylece büyük bir kısmını Oğuzların oluşturduğu Türklerle bölgenin Türkleşmesi sağlandı.

Başta Ağaçeri ve Borçalı olmak üzere Selçuklulardan önceki Hazar zümresine mensup Türklerin Selçuklular ve İlhanlılar döneminde gelen Türkmenler içerisinde erimiş olmaları, Azerbaycan toplumunun oluşmasında önemli rol oynadı. Ayrıca İlhanlılar döneminin devamı olan Timuriler devrinde Timur tarafından Azerbaycan'a Şam, Musul ve Anadolu'dan bazı Türkmen kabileler getirilerek buradaki Oğuz unsurları daha da artırıldı. Moğollar devrinde Şam ve Halep taraflarından nakledilen Kaçarlar da, Timur ve Karakoyunlular devrinde Azerbaycan'a getirildi. Bütün bu gelişmeler neticesinde Azerbaycan bölgesinde Oğuzlar hâkim zümre hâline geldiler.

İlhanlılar bir süre kullandıkları Moğolca'yı çabuk unutmayarak onu bazı resmî yazışmalarda kullanmaya devam etti. O dönemde hanların konuşma dili Türkçe olduğu halde Türkçe ile Moğolca beraber telakki edildiğinden hanedan üyelerine Uygur Türkçesi ile beraber Moğolca da okutulurdu. İlhanlılar zamanında Uygur harfleri, Azerbaycan'da yaşayan Türk ve Moğollar arasında Arap harflerine göre daha çok kullanılırdı. Kullanılan Türkçe yazı dili ise Uygur harfli Doğu Türkçesi idi. Nitekim İlhanlılar dönemindeki Gazan Han zamanından kalan bir mezar taşındaki "*Hızır İlyasın kuvveti alkışı ilhanğa, beglerge, kadunlarğa konsun, urunsun*" şeklindeki yazı, Raşid al-Din'in eserlerindeki Türkçe parçalar, Favâ'id-i Sultaniya'daki "*er oğlanğa kazğanmak asan turur, velikin küdanmaktan hayran turur*" şeklindeki bazı parçalar, o dönemdeki "*Hulâcâ yarlığımın ve Kitsâ buyrkuundın*" şeklindeki resmî ferman başlığı ve Gazan Han'ın Tebriz'deki büyük meydana verdiği "*Kutluğ-Maydân*" şeklindeki Türkçe isim gibi dil numunelerinin Uygur harfli Doğu Türkçesinin özellikleri taşıdığı görülür (Togan, 1997a: 107).

Moğolların XIII. yüzyıl başlarında batıya yönelmeleri, Orta Asya'da önemli değişikliklere sebep olmuş, Kâşgar'da ki Türk yazı dili muhiti Harezm'e kadar kaymış, böylece Oğuzlara yaklaşmıştı. Çok uzaktaki Kâşgar ile temas edemeyen Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuzlar, İlhanlılar çağında Harezm bölgesiyle temas etme imkânına kavuştularsa da bu uzun sürmedi. Bu dönemde Moğol tehlikesinin baş göstermesiyle, Orta

Asya'da kalan Oğuzlar da Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmek zorunda kalınca buralardaki Türk nüfusu birdenbire çoğalarak yeni bir yazı dili ihtiyacını ortaya çıkaracak nüfus yoğunluğuna ulaşıldı (Ercilasun, 2015: 433).

Horasan ve İran'dan batıya doğru yol alarak XIII. yüzyılda Oğuz Türkçesi temelinde yeni bir kol oluşturan Batı Türkçesi yazı dilinin ilk belirtileri Harezm bölgesinde başladı. Moğolların batıya doğru ilerlemeleriyle Oğuzların yeni yazı dili muhiti hâline gelen Harezm bölgesiyle teması kesildi. Bu temas kesildikten sonra zamanla yazı dili ihtiyacı hisseden Oğuzlar, çareyi konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başlamakta buldular. Oğuzların Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettikten sonra kendi konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başlamaları yeni bir yazı dilinin doğmasını sağladı.

Orta Asya'da tek bir yazı dili durumunda olan Karahanlı Türkçesinden Oğuz Türkçesine dayanan Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesine geçiş, Karahanlı Türkçesi ve Oğuz Türkçesinin bir arada kullanıldığı bir geçiş dönemi ile gerçekleştirilebildi. Bu geçiş dönemi, XI-XIII. yüzyıllar Selçuklu dönemi Türkçesidir. Bu dönemde Harezm ve Horasan bölgelerindeki Oğuz Türkçesi ile Azerbaycan ve Anadolu bölgesindeki Oğuz Türkçesi arasında genel yapı itibarıyla bir fark yoktur. Ancak Anadolu ve Azerbaycan'a yerleşen Oğuz boylarının farklı olması ve bu boyların farklı coğrafyalarda farklı kültürel ilişkiler içinde olmasından kaynaklanan birtakım ağız farklılıkları vardı fakat bu farklılıklar XV. yüzyıla kadar ağız boyutunu aşmamıştı. Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırılan Batı Türkçesi'nin bu dönemki imlâsında Arapça ve Farsça imlâ geleneğinin yanında bir süre eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi imlâ geleneğinin devam ettirilmiş olması, Oğuz Türkçesi yazı dilinin XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da kurulmadığını, o dönemdeki Orta Asya yazı dili ile bağlantılı olduğunu göstermektedir (Korkmaz, 1995a: 273).

Batıya göç eden Oğuzlar, Anadolu'da konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesini yazı dili hâline getirerek kendileri ile birlikte getirdikleri yazı dilini değiştirdiler. Azerbaycan bölgesinde ise, yazı dili olarak kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesini bırakarak yerine Oğuz Türkçesini kullanmaya başladılar. Böylece Oğuz Türkçesi ekseninde yeni bir yazı dili geleneği başlatarak Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi yazı dilini oluşturdular.

Selçuklular ve Hârizmşahlar zamanından Azerbaycan'da kalan Türkmen unsurlarına İlhanlılar döneminde gelen Türkmenlerin de eklenmesi, Oğuzların bu bölgede güçlenerek çoğunluk hâline gelmesini sağladı. Oğuzların çoğunluk hâline gelmesi ve bu dönemde İlhanlı sarayına giren çok sayıda Türkmen şeyhinin etkisiyle bölgede konuşulan Doğu Türkçesi hızlı bir şekilde Oğuz Türkçesine dönüşmeye başladı. Azerbaycan'da çoğunluk hâline gelerek burada kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesinin Oğuz Türkçesine yani Batı Türkçesine evrilmesini sağlayan Oğuzlar, başta Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesinin bir arada kullanıldığı karışık bir dil kullandılar. O dönemdeki eserlerde görülen Moğolca dil kalıntıları ve Doğu Türkçesinin bazı özellikleri, İlhanlılar zamanındaki karışık dilli bu dönemin bir süre sürdüğünü ve Doğu Türkçesinin Oğuz yazı dili üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. Zamanla Doğu Türkçesi dil özellikleri ve Moğolca dil kalıntılarının hızla azalması ve yazı diline Oğuz Türkçesi özelliklerinin tamamen hâkim olmasıyla bu karışık dilli dönem sona erdi.

XI-XIII. yüzyıllarda Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan Oğuz Türkçesine dayanan ve yazı dili hâline gelen Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin ana devresidir. XIII. yüzyıldan itibaren yeni bir yazı dili hâline gelen Batı Türkçesi, XIII. yüzyıldan itibaren karışık dilli dönemi geride bırakarak müstakil bir yazı dili olarak yoluna devam etti. XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde gelişim gösteren Eski Anadolu Türkçesinin Anadolu sahası ile Azerbaycan sahası arasında XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi, idarî ve kültürel sebeplerden dolayı bazı farklılıklar belirdi. Nitekim XIV. yüzyılın ilk yarısında İbn-i Muhannâ, Türkçe-Moğolca lügat kitabını yazarken İlhanlılar ülkesinde konuşulan Türkçeyi, "Türkmence", "Türkistan Türkçesi" ve "bizim toprağın Türkçesi" diye üç gruba ayırmış, "bizim toprağın Türkçesi" dediği yeni oluşmaya başlayan Azerbaycan Türkçesinden bahsederek örnekler vermişti (Togan, 1997_a: 107).

XIV. yüzyılda Hasanoğlu, Ahmed bin Veys ve Nesimi gibi şairler Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı bir yazı dili kullanarak bir yandan Azerbaycan Edebiyatının kurulmasını sağladılar, bir yandan da klasik Türk şiirinin gelişimine katkıda bulundular. Ancak bu dönemde Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan yazı dili arasında görülmeye başlanan farklılıklar müstakil bir yazı olmak için yeterli değildi. Sınırlı olan bu farklılıklar bu yüzyılın sonuna doğru artmaya başladı. XV. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi yazı dilleri olarak ikiye ayrılmasına yol açacak dereceye ulaştı. Böylece o dönem Azerbaycan'da yaşayan aydınlar tarafından "bizim toprağın Türkçesi" olarak görülen Azerbaycan Türkçesi, XV. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesinin esas devamı olan Osmanlı Türkçesinden ayrılarak müstakil bir yazı hâline geldi.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra Azerbaycan'da Altınordu hâkimiyeti başladı. Timur 1384-1387 yıllarında İran ve Anadolu'ya yürüdüğünde Güney Azerbaycan ve Ermenistan'ı da aldı. 1394 yılında Kuzey Azerbaycan'da Şeki yakınlarında iken Derbendi geçerek Şirvan topraklarına giren Altınordu hükümdarı Toktamış'ın ordusuyla Terek ırmağı kıyısında karşılaştı. Yapılan savaşta Toktamış Han bozguna uğrayınca Altınordu Hanlığı çöktü. Altınordu Hanlığının çökmesinden sonra Azerbaycan bir süre Türk Moğol menşeyinden gelen Çobanlıların elinde kaldı. Bundan sonra bu topraklara Celayirli hâkim oldu (Gömeç, 1999: 11-12). Bölgede yaşayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu kabilelerinin güçlenerek devlet hâline gelmeleriyle Celayirli hâkimiyeti sona erdi.

2.5. Karakoyunlu- Akkoyunlu Dönemleri

Bir Türkmen boyu olan Karakoyunlular, Türkistan'dan Türe Beg'in idaresinde İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında, İran üzerinden Anadolu'ya gelip Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdi. Esas kitlesini Oğuzların Yıva boyunun oluşturduğu Karakoyunlular, XIII. yüzyıl başlarında Irak'tan Azerbaycan'a göç ederek Hoy ve Ahlat taraflarına yerleştiler. İlhanlı hâkimiyetinin son zamanlarına doğru Oğuzların Bayındır boyuna bağlı Akkoyunlular ile birlikte tarih sahnesine çıktılar.

Akkoyunlu ve Karakoyunlular İlhanlıların çökmesinden bir süre sonra bu bölgede devlet kurdular. 1405 yılında Timur'un ölümü üzerine Ahmed Celayir, Bağdat'ı ve Tebriz'i ele geçirince, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf da kendi topraklarını aldı. 1413'te Şirvan'ı da topraklarına katan Kara Yusuf'un ölümünden sonra oğlu İskender, Şahrüh

tarafından Şirvan'dan çıkarıldığında Karakoyunluların elinde yalnız Kür Nehrinin güneyindeki bölge kaldı (Gömeç, 1999: 13).

Kuruluşlarından itibaren birbirleriyle mücadele eden Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri, bu mücadeleyi yıkılışlarına kadar sürdürdüler. 1467'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yaptığı ani bir baskın neticesinde Cihanşah ölünce Karakoyunlu Devleti yıkıldı ve toprakları Akkoyunlara kaldı. Akkoyunlu Devleti ise 1473 Otlukbeli Savaşında Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra hızla gerilemeye başladı. 1478 yılında Uzun Hasan'ın ölmesinden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları devleti zayıflattı. Nihayet Safevîler tarafından 1508'de ortadan kaldırıldı.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında hükümdarlar şiir ve edebiyatla ilgilenen kişilerden oluştuğu için şair ve edebiyatçılara sahip çıkarak onları Türkçe yazmaya teşvik ettiler. Ancak bu devletlerin resmi yazışmalarında Farsçayı kullanmaları, o dönem sık yaşanan savaşların getirdiği siyasi ve ekonomik bunalımlar ve Sünni- Şii mezhep çatışmaları verimli bir edebiyatın ortaya çıkmasını engelledi. Buna rağmen Hakikî mahlasıyla şiir yazan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Yusuf ve Habîbî gibi şairler yetişerek Azerbaycan Türkçesi ile eser verdiler.

Birbirine rakip olan ve Şiiliği benimseyen Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, bir yandan birbirleriyle mücadele ederken bir yandan da Anadolu'da güçlenen Sünni Osmanlı Devletiyle nüfuz ve güç mücadelesine giriştiler. Osmanlı Devleti ile olan mücadelelerinin temelinde Şii-Sünni çatışması yatmaktaydı. Bu dönemde başlayan mezhep çatışmaları, güç mücadeleleri ve hâkimiyet alanını genişletme çabalarından dolayı Anadolu Oğuzları ile Azerbaycan Oğuzları arasındaki bağlar zayıflayarak zamanla kopma noktasına geldi. Bu durum neticesinde daha önce aynı yazı dilini kullanan Anadolu ve Azerbaycan sahalarında kullanılan yazı dili farklılaşmaya başladı.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde Anadolu ve Azerbaycan'a yerleşen Oğuz boylarının farklı olması ve bu boyların farklı coğrafyalarda farklı kültürel ilişkiler içinde olması nedeniyle bu iki bölgede kullanılan yazı dili arasında birtakım ağız farklılıkları vardı. Sınırlı olan bu farklılıklara XIV. yüzyılın başından itibaren siyasi, kültürel ve coğrafi sebeplerle birtakım yeni farklılıklar eklenmeye başladı. Söz konusu sebeplere Anadolu ve Azerbaycan'da hüküm süren devletlerin mezhep çatışmaları da eklenince bu iki bölgede kullanılan yazı dili arasında görülen farklılaşma daha da belirginleşti. Belirginleşen bu farklılaşma sürekli artınca XV. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere iki ayrı yazı dili olarak gelişimini sürdürdü. Böylece Batı Türkçesi'nin dört çağdaş kolundan biri olan Azerbaycan Türkçesi meydana geldi. Bu yeni yazı dili zamanla bölgenin tek yazı dili hâline gelince bölgedeki tüm kabileler bu yazı dilini kullanmaya başladılar. Aynı yazı dilini kullanan bu topluluklar birbirine yaklaşarak tek potada eriyince bugünkü Azerbaycan toplumu oluştu. Böylece burada konuşulan Türkçeye Azerbaycan Türkçesi; buradaki Türklere "Azerbaycan Türkleri/Azerî Türkler" denilmeye başlandı ve bu dönemden sonra "Azerbaycan" ismi artık, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın ismi oldu (Togan, 1997a: 94).

2.6. Safevîler Dönemi

1502'de Şah İsmail'in Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle Azerbaycan'da Safevîler dönemi başladı. Azerbaycan'da yaşayan Türklerin büyük

çoğunluğu Sünni olmasına rağmen, Şah İsmail ilk başarılarını Azerbaycan'da elde etti ve tacını da Azerbaycan Türklerinin merkezi olan Tebriz'de giydi. Şiiliği resmi mezhep olarak kabul eden Safevîler, bunu siyasi bir vasita olarak kullanmaya başladı. İran'da güçlü bir devlet kuran ve Şiiliği siyasi vasita olarak kullanan Safevîler, bölgenin diğer büyük gücü olan Osmanlı Devletiyle güç mücadelesine başlayınca Azerbaycan, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu. Bu mücadele sebebiyle Anadolu ile Azerbaycan arasında siyasi ve coğrafi bir kopuş oldu. İslam âleminin Şii Safevî Devletini tecrit etmesiyle bu kopuşa duygusal kopuş da eklendi.

Şah İsmail 1514 Çaldıran savaşında yenildikten sonra Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında bir yakınlaşma olduysa da, oluşan mezhep farkından dolayı yeterince kaynaşma sağlanamadı. Artan Şii tehlikesini ortadan kaldırmak için 1534'te İran'a sefer düzenleyen Kanuni Sultan Süleyman, Tebriz dâhil Azerbaycan'ın büyük kısmını ele geçirdi. Fakat buradaki Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmedi. Daha sonra 1588'de Osmanlı ordusu Safevîleri yenip Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerleyince, Selçuklulardan sonra ilk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri birleşmiş oldu. Azerbaycan'daki Osmanlı yönetimi 1597 yılına kadar sürmesine rağmen mezhep çatışması yeniden kaynaşmayı engelledi (Gömeç, 1999: 14-15).

Safevîler döneminde kurulan kültür merkezlerinin Azerbaycan Türkçesine çok önemli katkıları oldu. Azerbaycan Türkçesi uzun süre bu kültür merkezlerinde yürütülen faaliyetlerle geliştirildi. Resmî yazışma dili olarak Farsçayı kullanan Safevîler, saray ve orduda Azerbaycan Türkçesi'ni konuşma dili olarak kullandılar. Resmî dil olmasa da Azerbaycan Türkçesi, bu dönemde edebî dil olarak özellikle şiir alanında gelişimini sürdürdü. Safevî hanedanı tarafından sanatçılara değer verilmesi ve başta Şah İsmail olmak üzere devlet adamlarının şiirle ilgilenmesi, Azerbaycan Türkçesinin gelişimine büyük katkı sağladı. Hatayî mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler yazan Şah İsmail, gazel, mesnevi ve rubailerini içeren Türkçe bir divan yazarak Azerbaycan Türkçesinin gelişimine önemli katkıda bulundu. Nesimî'nin etkisinde kalarak tasavvufî şiirler de yazan şair, şiirlerinde aruz ölçüsü ve divan şiiri nazım biçimlerinin yanı sıra ilahi nazım şekli ve hece vezni de kullandı (Mengi, 1997: 140). Bu dönemde Azerbaycan Türkçesi ile şiir yazan önemli bir şair de Divan şiirinin en güçlü şairlerinden biri olan Fuzulî'dir. Irak Türkmenlerinden olan ve şiirlerinde Azerbaycan Türkçesini kullanan Fuzulî, eserleriyle Azerbaycan Türkçesinin gelişimine çok önemli katkılar sağladı.

Safevîler döneminde Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki mezhep ekseni mücadele hız kesmeden devam ettiğinden Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasındaki kültürel ilişkiler halk edebiyatının temsilcileri olan saz şairleri tarafından sağlandı. Azerbaycan sahasındaki Kerem ile Aslı, Arzu ile Kamber, Âşık Garip gibi halk hikâyeleri saz şairleri vasıtasıyla Anadolu'ya intikal ederken; Anadolu'da teşekkül eden Köroğlu Destanı, Nasreddin Hoca fıkraları da Azerbaycan'a geçti.

1722 senesinde II. Tahmasb'ı Safevî tahtına çıkaran Horasan'daki Afşarların Kırklou oymağına bağlı olan Nadir Şah, 1736 yılında ülke yönetimine hâkim olunca İran ve Azerbaycan'da Afşar dönemi başlamış oldu. Osmanlı Devletine müracaat ederek iki devlet arasındaki düşmanlıklara son verilmesini isteyen Nadir Şah, bu teklifine bir cevap alamadı. 1740 yılında, Hindistan'daki Babürşah İmparatorluğu'na bir darbe vurarak egemenliğini güçlendirdiyse de daha sonra ülkesinde istikrar bozuldu. 1747'de Afşar ve Kaçar beyleri

Nadir Şah'ı öldürerek yerine Ali Kulu Mirza'yı şah ilan edince Afşar hanedanı karışıklıklar içerisinde yok oldu (Gömeç, 1999: 16-17). Nadir Şah'ın ölümüyle istikrarın bozulduğu Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başladı. Zend Hanlığı, Kaçar Hanlığı, Şeki Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Kuba Hanlığı, Gence Hanlığı, Şirvan Hanlığı ve Bakü Hanlığı gibi birtakım hanlıklar kuruldu ve kendi bölgelerinde bir süre hüküm sürdüler.

Azerbaycan topraklarında kurulan devlet ve hanlıklarla savaşarak Azerbaycan'ı ele geçirmeye çalışan Rusya, XIX. yüzyılın başlarında bu girişimlerinden sonuç almaya başladı. 1828 yılında İran ile yaptığı Türkmençay Antlaşması'yla Azerbaycan'ı ikiye bölüp kuzeyini alarak bu emeline ulaştı. Bu tarihten sonra Çarlık Rusya ve Şii İran'ın egemenliği altına giren Azerbaycan ile Anadolu arasındaki iletişim tamamen kesildi. Daha sonra kurulan Ermenistan ile coğrafi komşuluk da sona erdi.

Safevîler döneminden sonraki dönem sürekli hâkimiyet kurma mücadeleleri, savaşlar ve iç karışıklıklarla geçtiğinden bu dönemde Azerbaycan ve İran bölgesinde siyasi ve ekonomik istikrar bozuldu. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesi yazı dili olarak varlığını sürdürmesine rağmen edebi anlamda ciddi bir varlık gösteremedi. Azerbaycan'da yaşayan ve konuşma dili olarak Azerbaycan Türkçesini kullanan şairler, eserlerini Türkçe yerine Farsça yazdıkları için İran edebiyatında yer aldılar. Bu dönemde Kavsi, Tebrizli Saib, Nişat, Ağa Mesih, Safi, Fazlî, Molla Penahî, Şakir ve Mehcur gibi şairler, şiirlerinde Farsçanın yanında Azerbaycan Türkçesini de kullanarak Azerbaycan Türkçesinin edebî dil olarak gelişmesine katkı sağladılar. Ancak başta Tebrizli Saib olmak üzere bu şairlerden bazıları asıl hünerlerini Farsça şiirlerinde gösterdikleri için daha çok Farsça ile anıldılar. Safevîler döneminde başlayan Azerbaycan âşık edebiyatı geleneği, bu dönemde hız kazanıp Azerbaycan Türkçesinin asıl taşıyıcısı oldu ve Kurbanî, Kürenî, Tufarkanlı Abbas, Hasta Kasım, Lezgi Ahmet gibi ozanlar yetiştirdi. Bu dönemdeki hâkimiyet kurma mücadeleleri, savaşlar ve iç karışıklıklar, yazılı edebiyatın gelişmesine olumsuz etki edince Azerbaycan toplumunda halk hikâyeleri, destan, masal, efsane, fıkra ve bilmecelelerden oluşan çok zengin bir sözlü edebiyat geleneği oluştu.

2.7. XX. Yüzyıl

XX. yüzyılın başında esen Osmanlı rüzgârıyla bütün Türk dünyasında yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinde birleşme eğilimi baş gösterdi. Bu eğilimle Osmanlı Edebiyatının Azerbaycan Edebiyatı üzerindeki etkisi artınca Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dillerinin birleşmesi gündeme geldi. Aydınlar tarafından destek gören bu fikir, başta Gaspıralı İsmail olmak üzere bazı aydınlar tarafından başarıyla uygulanmaya başlandı. Fakat bu rüzgâr, Osmanlı Devletinin dağılma süreci, Kuzey Azerbaycan'daki Rus baskısı ve Güney Azerbaycan'daki İran baskısından dolayı bir süre sonra dindi ve bu girişim başarılı olamadan sona erdi.

Azerbaycan Türkçesi yazı dili, Safevîler döneminden itibaren bugün Güney Azerbaycan olarak bilinen İran sahasındaki kültür merkezlerinde gelişimini sürdürdü. Bu gelişim, İran'da Farsça dışındaki dillerin yazı dili olarak kullanılmasının yasaklandığı 1930'lara kadar sürdü. Bu yasaklanmadan sonra Azerbaycan Türkçesinin Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak kullanılması kesintiye uğradı ve bir daha eski dönemdeki gelişimi gösterme imkânı olmadı. Daha sonraları bu yasaklar ortadan kalkınca başta Şehriyar olmak üzere bazı şairler tarafından edebî dil olarak kullanılan Azerbaycan

Türkçesi, İran sahasında günümüze kadar yazı dili olarak varlığını sürdürdü. 1930'lerden itibaren Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişimi kesintiye uğrayan Azerbaycan Türkçesi, tüm baskılara rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kuzey Azerbaycan'da edebî dil olarak gelişimini sürdürmeye devam etti.

1917 Bolşevik Devrimi ile beraber Kuzey Azerbaycan'da Sovyet kültür emperyalizmi politikası uygulanmaya başlandı. Sovyet kültür emperyalizmi izlediği asimilasyon politikası kapsamında, sadece egemenliği altındaki toplumların dilleri üzerinde değil, aynı zamanda bu toplumların adlarında da birtakım değişiklikler yaptı. “Azerî”, “Azerbaycanlı”, “Azerbaycan Milleti” ve “Azerbaycan Dili” gibi kavramlar Sovyetlerin Azerbaycan bölgesini işgalinden önce bazı aydınlar arasında tartışma konusu olmuş fakat bir ulus kimliği tanımına dönüşmemişti. Başta Müsavatçılar olmak üzere Azerbaycan aydınları kendilerini Bolşevik işgaline kadar Türk kimliğiyle tanımlamışlardı. 1917 Devrimi ile yönetime gelen ve kısa zamanda hâkimiyetlerini güçlendiren Bolşevikler, Azerbaycan'ı da işgal ederek Sovyet kültür emperyalizmini devreye soktu. Bu dönemdeki kültür emperyalizminin parçası olarak ortaya atılan “Azerbaycanlı” ismi, etnik bir terim olarak kullanılmaya başlandı (Süleymanlı, 2006: 111). Sovyetler Birliği'nde yürütülen kültür emperyalizmi kapsamında Rusça dışındaki diller ve bu dillerin kullandıkları alfabeler yasaklanarak Kiril alfabesi mecburi hale getirildi. Bu sebeple 1927 yılına kadar Arap, 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Azerbaycan Türkçesi, 1939'dan itibaren Kiril alfabesi ile yazılmaya başlandı. Bu durum, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürdü. Kuzeyde Kiril alfabesinin zorunlu hale getirilmesi ile kuzeyin eserleri artık İran Azerbaycan'ı halkı için anlaşılabilir oldu.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuştu. 1992 yılında Ebulfez Elçibey liderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi iktidara geldi. Bu dönemde yeniden Latin alfabesine dönülerek dilin adı “Azerbaycan Türkçesi” olarak değiştirildi, basında Azerbaycanlılar “Türkler” olarak anıldı (Tokluoğlu-Arıcı, 2000: 309). Ancak 1993 yılında iktidara gelen Haydar Aliyev, dilin adını eskiden olduğu gibi “Azerbaycan Dili” olarak değiştirdi. Bununla yetinmeyen Aliyev, 1992'den itibaren “Türk Dili” adıyla resmi dil olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesinin adını, 1995 Azerbaycan Anayasası'nın 21. maddesinde “Azerbaycan Dili” olarak değiştirdi. Böylece “Azerbaycan Türkleri” yerine “Azerbaycanlı”; “Türk Dili” yerine “Azerbaycan Dili” kavramlarına yasal statü sağlandı. Nitekim Haydar Aliyev, 1995'te yapılan müzakereler sırasında “Dilin adını tanımlarken, milletin adını da tanımlamış olacağız” diyerek bu hususu açıkça dile getirdi. (Süleymanlı, 2006: 309). Böylece 1993 yılında iktidara gelen Aliyev'in izlediği resmî politika yasal bir kılıfa büründürülerek resmî devlet politikası hâline getirildi.

XX. yüzyıla kadar yazı dili olarak gelişimini neredeyse hep şiir alanında sürdüren Azerbaycan Türkçesi, çok güçlü bir şiir dili hâline geldi. Bunun neticesi olarak Azerbaycan sahasında XX. yüzyıldan önce Nesimî, Fuzulî, Hatayî; XX. yüzyıldan itibaren de Bahtiyar Vahapzade, Nebi Hezri ve Şehriyar gibi büyük büyük şairler yetişti. 1920'li yıllardan itibaren hikâye ve roman alanında da eserler verilmeye başlanan Azerbaycan Türkçesi, zamanla hem şiir hem düz yazı alanında kullanılan ve edebiyatın hemen her alanında eser verilen gelişmiş bir edebî dil hâline geldi.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan Türkçesinin gelişiminden bahsederken gazeteciliği unutmamak gerekir. Gazetecilikle beraber edebi dil olarak gelişimini sürdüren Azerbaycan Türkçesi, basın sayesinde etki ve nüfuz alanını genişletme imkânına kavuştu. XX. yüzyılda artan Sovyet baskısına rağmen Azerbaycan Türkçesi diğer edebi türlerle beraber gazetecilik alanında da gelişimini sürdürdü hatta basın Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin ana taşıyıcı alanlarından biri oldu. Millî bilincin gelişmesi ve imla birliğinin sağlanmasında önemli bir görev üstlenen gazetecilik, hiç kesintiye uğramadan bugünlere geldi.

XX. yüzyıldan itibaren kuzey sahasında Sovyet, güney sahasında İran baskısına maruz kalan Azerbaycan Türkçesinin bu dönemde yazılı edebiyatından çok, sözlü edebiyatı gelişti. Folklor değerleri bakımından çok zengin bir kültür malzemesi barındıran bu sözlü edebiyat; türkü, hoyrat, destan, masal, efsane, fıkra, bilmece, ninni ve halk hikâyelerinden oluşan çok zengin bir geleneğe sahiptir. Bu gelenek bugün de başta halk şairleri olmak üzere Azerbaycan toplumu tarafından yaşatılmaktadır.

Tarih boyunca hiçbir zaman bir devletin resmi ve tek dili olmayan Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşumunda hiçbir devlet doğrudan etkili olmamıştır. Hiçbir devletten nüfuzunu artırması ve gelişip yayılmasına imkân veren bir himaye görmeyen bu yazı dili, Türklerin yönetimi altında bile zaman zaman devlet güçlerinin olumsuz etkisinden zarar görmüştür (Heyet, 2008: 175). Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nin ise resmî dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Kerkük'te yazı dili olarak kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan'da Tebriz ağzına; Kuzey Azerbaycan'da Bakü ve Karabağ ağzlarına dayanan Azerbaycan Türkçesi, yazı dili olarak kullanılan bölgelerle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi, Kafkasya'nın güneyi ile Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki bazı bölgelerde konuşma dili olarak yaşamaya devam etmektedir. Temas ve birleşme noktaları Anadolu'da olan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bu noktalarda bir çizgi değil, iç içe geçmiş bir derinlik oluştururlar. Anadolu'da en fazla Kars, Iğdır ve Ardahan'da görülen Azerbaycan Türkçesinin özellikleri ve etkisi Kars'tan başlayarak Samsun, Sivas, İskenderun çizgisine, bazen de Orta Anadolu'nun içlerine kadar hissedilir. Bu etki doğudan batıya doğru gittikçe zayıflar.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi farklı sahalarda gelişim gösterdikleri için farklı dillerden etkilendiler. Türkiye Türkçesi, Osmanlı Türkçesi döneminde Rumca ve Latince; Tanzimat'tan sonra Fransızca; daha sonraki dönemlerde ise, başta İngilizce olmak üzere diğer Batı dillerinden birtakım kelimeler alırken Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Farsça'dan kelimeler aldı. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi diğer Türk lehçelerinden etkilenmeleri bakımından da farklılık gösterirler. Türkiye Türkçesine göre ilk temas bölgesinde bulunmasından dolayı diğer Türk lehçelerinden daha çok etkilenen Azerbaycan Türkçesi, hem Doğu Türkçesinden, hem Kuzey Türkçesinden etkilendi. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesine diğer Türk lehçelerinden, Türkiye Türkçesinde görülmeyen Oğuz Türkçesi dışı bazı unsurlar sızdı (Ergin, 1971: IX-XI).

3. Sonuç

Azerbaycan Toplumunu ve Türkçesinin oluşumunda göçler önemli bir yere sahiptir. göçlerden ilki milattan önce Hunlarla başlayan ve Sakalar, Sabirler, Oğurlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Uzlar diğer Türk kabileleri tarafından devam ettirilen göç dalgasıdır. Uzun zaman süren bu göç dalgasıyla Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türk topluluklarının bir kısmı Avrupa'ya doğru ilerlerken bir kısmı Azerbaycan'da kalarak burayı yurt edindiler. Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular, Manna Madaylar, İskitler, Kemerler, Saklar, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Hazarlar, Kıpçaklar, Dulular, Teleler ve Türğişlerden oluşan bu toplulukların Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rolleri oldu. Özellikle bu topluluklardan Hazarların Azerbaycan bölgesini içine alan Doğu Avrupa'da güçlü bir devlet kurup yaklaşık dört yüzyıl burada hüküm sürmeleri, göçle gelen Türklere bu topraklara aidiyet duygusu oluşturarak onların bu bölgeye yerleşmelerini kolaylaştırdı.

Azerbaycan Toplumunu ve Türkçesinin oluşumunda etkili olan ikinci göç dalgası, Ötüken bölgesinde yaşayan Oğuzların VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren batıya doğru göçüyle başlayan göç dalgasıdır. Önce Seyhun nehri boylarına gelip burada bir süre kaldıktan sonra X. yüzyıldan itibaren buradan ayrılp Ceyhun ırmağını geçerek Harezm yolu ile Horasan'a kadar gelen Oğuzlardan Selçuklular, 1038 yılında, Nişâbur'da Büyük Selçuklu Devletini kurduktan bir süre sonra Oğuzlar büyük gruplar hâlinde İran ve Azerbaycan bölgesine göç etti. Bu göçle beraber Azerbaycan bölgesinde Oğuz Türkmen hâkimiyeti oluşmaya başladı. Böylece o zamana yer, zaman, siyasal bölünmeler ve kültür alanı ayrılıklarına göre Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi yazı dilleri olarak adlandırılrsa da metinlerle izlenebilen VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde gelişme gösteren Türkçe yazı dili, farklı coğrafyalarda konuşulmaya başladı. O zamana kadar Orta Asya'da bir arada yaşayan ve tek bir yazı dilini kullanan Türkler, farklı coğrafyalara dağılınca doğal olarak, dilleri de birtakım değişikliklere uğradı. XI. yüzyıldan itibaren dilde farklılaşmaya yol açan bu durum, uzak coğrafyalar arasındaki bağın siyasi ve kültürel nedenlerle bazen zayıflaması, bazen de tamamen kopması sebebiyle iyice belirgin hale gelmeye başladı.

Azerbaycan ve Anadolu'da hâkimiyet kuran Selçuklu ve İlhanlılar burada güçlü devletler kurup burada tamamen hâkimiyet sağlayınca Orta Asya ve Harezm bölgesinden bu bölgelere yeni ve çok güçlü bir dalgası yaşanmasına sebep oldu. Bu göç dalgasıyla Oğuzlar Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde çoğunluk hâline geldiler. Böylece milattan önce Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türk kabileleri ile milattan sonraki ilk yıllardan itibaren Azerbaycan'a gelen İskit, Sak, Hun, Hazar, Bulgar, Avar, Kıpçak, Oğuz gibi birçok Türk kabilesi bir arada yaşamaya başladı. Müslüman Arapların Azerbaycan'ı fethi ile Azerbaycan bölgesinde İslam dini hızla yayılarak kısa zamanda bölgenin en yaygın dini hâline gelince bölgede din ve medeniyet birliği sağlandı. Bölgede oluşan din ve medeniyet birliği dolaylı da olsa Azerbaycan toplumunun oluşumuna olumlu katkıda bulundu. Bu dönemde Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân ile "Azerbaycan" adı ile birleştirilerek tek idari yapı ile idare edilmesi, sonraki dönemlerde buranın Azerbaycan olarak şekillenmesini kolaylaştırdı. Selçuklu ve İlhanlı devrinde gelen Oğuzların katılmasıyla da bugünkü Azerbaycan toplumu oluştu. Bu oluşumda coğrafi, idari ve siyasi sebeplerden çok Oğuz

Türkçesi yazı dilinin bölgedeki bütün kabileler tarafından yazı dili olarak kullanılması etkili oldu.

Önce Harezmi bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç eden ve yazı dili muhiti olan Kaşgar ve Harezmi bölgesinden uzaklaşan Oğuzlar, zamanla yazı dili ihtiyacı hissedince beraberlerinde getirdikleri Orta Asya yazı dili ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesi yerine konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başladılar. Böylece yeni bir yazı dili oluşurken Uygur harfli Doğu Türkçesi yazı dili de yerini yeni oluşan Oğuz Türkçesi yazı diline bıraktı. Yeni oluşan bu yazı dili Eski Anadolu Türkçesi adıyla Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan ortak yazı dili hâline geldi. Batı Türkçesinin kuruluş dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi, aynı zamanda Karahanlı Türkçesinden Batı Türkçesine geçiş dönemi de olduğundan bu yazı dili, bir yandan Karahanlı Türkçesinin izlerini taşıırken bir yandan da yeni gelişme ve değişimlere sahne oldu. Bu sebeple Eski Anadolu Türkçesi, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında eski ve yeni şekillerin bir arada kullanıldığı karışık bir dönem geçirdi. Bu karışık dilli dönemden sonra XIII. ve XV. yüzyıllar arasında tek ve müstakil bir yazı dili olarak yoluna devam etti. Anadolu ve Azerbaycan bölgesine yerleşen Oğuz boylarının ve ilişkide buldukları çevrelerin farklı oluşu, tek yazı dili olarak kullanılan Eski Anadolu Türkçesinin bu iki sahada kullanılan yazı dili arasında az da olsa bir farklılık oluşturuyordu. Ağız boyutunda olan bu farklılık, iki farklı yazı dili olmak için yeterli değildi.

Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesinden ayrılarak müstakil bir yazı dili hâline gelmesinde en büyük etkenlerden biri mezhebi farklılıktır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde Sünni Osmanlı Devleti ile Şii'liği benimseyen bu iki devlet arasında başlayan güç mücadelesi, Osmanlı sahası ile Azerbaycan sahası arasındaki bağı zayıflattı. Bu zayıflama ile o zamana kadar tek bir yazı dili olarak gelişimini sürdüren Batı Türkçesinin bu iki bölgede kullanılan biçimleri farklılaşmaya başladı. Daha sonra Azerbaycan bölgesinde kurulan Şii Safevî Devletinin Şii'liği siyasi bir araç olarak kullanıp nüfuz kazanma mücadelesine girişmesi, iki saha arasındaki bağın daha da zayıflayarak zamanla tamamen kopmasına sebep oldu. Böylece daha önce mezhep çatışmasından dolayı oluşan yazı dili farklılaşması daha da derinleşti. Osmanlı Devleti artan Şii tehlikesini ortadan kaldırmak için İran'a yaptığı seferlerle Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerleyince, Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri Selçuklular döneminden sonra ilk defa bir süre birleşti fakat mezhep çatışması yeniden kaynaşmayı engelledi. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi ve kültürel nedenlerle farklılaşmaya başlayan bu iki sahadaki yazı dili, mezhep mücadelelerinin de etkisiyle XV. yüzyıldan itibaren iki yeni yazı dili olarak yoluna devam etti. Böylece Eski Anadolu Türkçesinden sonra Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dilleri ortaya çıktı. Osmanlı Türkçesi, Oğuz Türkçesinin batı kolu, Azerbaycan Türkçesi ise doğu kolu olarak gelişimine devam etti.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Azerbaycan Türkçesinin gelişiminde siyasi baskılar etkili oldu. XX. yüzyılın sonlarına kadar süren Rus ve İran baskısı Azerbaycan Türkçesinin doğal mecrasında gelişim göstermesine büyük darbe vurdu. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Çarlık Rusya ve Şii İran'ın egemenliği altına giren Azerbaycan ile Anadolu arasındaki iletişim tamamen kesildi. Bu dönemde başlayıp Rusya'da Sovyetler birliğinin dağılmasına, İran'da ise İslam Devrimine kadar artarak süren siyasi baskılar Azerbaycan Türkçesinin gelişimini çok olumsuz etkiledi. XX.

yüzyılın başında esen Osmanlı rüzgârıyla bütün Türk dünyasında yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinde birleşme eğilimi baş gösterdiyse de Osmanlı Devletinin dağılma süreci, Kuzey Azerbaycan'daki Rus ve Güney Azerbaycan'daki İran baskısından dolayı bir süre sonra dindi ve bu girişim başarılı olamadan sona erdi.

Azerbaycan Türkçesi yazı dili, Safevîler döneminden, İran'da Farsça dışındaki dillerin yazı dili olarak kullanılmasının yasaklandığı 1930'lara kadar İran sahasındaki kültür merkezlerinde gelişimini sürdürdü. Bu yasaklamadan sonra Azerbaycan Türkçesinin Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak kullanılması kesintiye uğradı ve bir daha eski dönemdeki gelişimi gösterme imkânı olmadı. Şahlığın devrilmesinden sonra bu yasaklar gevşeyince edebî dil olarak kullanılmaya devam edilen Azerbaycan Türkçesi, İran sahasında günümüze kadar yazı dili olarak varlığını sürdürdü. Rusya'da ise, Sovyet kültür emperyalizmi izlediği asimilasyon politikası kapsamında Rusça dışındaki diller ve bu dillerin kullandıkları alfabeler yasaklanarak Kiril alfabesi mecburi hale getirildi. Bu durum gelişimini sekteye uğratsa da Azerbaycan Türkçesi, ağır baskılara rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kuzey Azerbaycan'da da edebî dil olarak gelişimini sürdürmeye devam etti. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da iktidara gelen Azerbaycan Halk Cephesi yeniden Latin alfabesine dönerek dilin adını "Azerbaycan Türkçesi" olarak değiştirdi. Ancak 1993 yılında iktidara gelen Haydar Aliyev, 1992'den itibaren "Türk Dili" adıyla resmi dil olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesinin adını, 1995 Azerbaycan Anayasası'yla "Azerbaycan Dili" olarak değiştirdi.

Uzun yıllar kuzey sahasında Sovyet, güney sahasında İran baskısına maruz kalan ve yazılı edebiyatından çok, sözlü edebiyatı gelişen Azerbaycan Türkçesi; türkü, hoyrat, destan, masal, efsane, fıkra, bilmece, ninni ve halk hikâyelerinden oluşan çok zengin bir halk edebiyatı geleneği oluşturdu. XX. yüzyıla kadar yazı dili olarak gelişimini neredeyse hep şiir alanında sürdüren ve çok güçlü bir şiir dili hâline gelen Azerbaycan Türkçesi, bütün olumsuz gelişmelere rağmen güçlü bir şiir dili olarak birçok büyük şair yetiştirdi. Azerbaycan Türkçesinin gelişiminde gazetecilik de önemli bir yer tutar. Bu lehçeye etki ve nüfuz alanını genişletme imkânı veren ve siyasi baskılara rağmen halkın dil bilincini geliştirerek itici bir güç görevi gören basın, kültürel ilerlemenin sağlanması ile imlâ ve telaffuz birliğinin oluşturulmasında da çok önemli görevler üstlendi. 1920'li yıllardan itibaren hikâye ve roman alanında da eserler verilmeye başlanan Azerbaycan Türkçesi, günümüzde hem şiir hem düz yazı alanında kullanılan ve edebiyatın hemen her alanında eser verilen gelişmiş bir edebî dil hâline geldi.

Bugünkü Azerbaycan toplumunu oluşturan ana etken olan ve günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nin ise resmî dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Kerkük'te yazı dili olarak kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan'da Tebriz ağzına; Kuzey Azerbaycan'da Bakü ve Karabağ ağızlarına dayanan Azerbaycan Türkçesi, yazı dili olarak kullanılan bölgelerle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi, Kafkasya'nın güneyi ile Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki bazı bölgelerde konuşma dili olarak yaşamaya devam etmektedir.

Bir yazı dili, ya millî dilden gelir ya da halkın dili üzerine kurulur. Azerbaycan Türkçesinin oluşum ve gelişim süreci ile oluştuğu coğrafya, kullanıldığı çevre, nüfuz ve

kullanım alanları dikkate alındığında bu yazı dilinin halkın dili üzerine kurularak bir toplum oluşturduğu görülür. Türkçenin diğer yazı dilleri genellikle millî dilden geldiği halde Azerbaycan Türkçesi yazı dili, halkın dili üzerine kurulmuş, olduğu Azerbaycan toplumunun millî dili olmuştur. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi, ilginç bir oluşum ve gelişim sürecine sahiptir.

Kaynaklar

- Bulak, Şahap. (2016). “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research*. 9(43). Nisan 54-60.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Geybullayev, Giyaseddin. (1994). *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihi*. Bakı.
- Gömeç, Saadettin. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Heyet, Cevat. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*. (Çeviren: Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İpek, Ali. (2007). *Azerbaycan Tarihine Giriş*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_a). “XI-XIII: Yüzyılları Arasında Oğuzca”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 268-273.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_b). “Selçuklular Çağının Genel Yapısı”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 274-286.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_c). “Anadolu’da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 429-434.
- Mengi, Mine. (1997). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nesibli, Nesib. (2001). “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”. *Avrasya Dosyası-7(1)*. Ankara: Asam Yayınları. 146.
- Paşayeva, Mehebbet. (2007). “Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış”. 38. *ICANAS*. 5(5). Ankara. 2505-2516.
- Rasonyi, Laszlo. (1993). *Tarihte Türklük*. (Çev. H. Zübeyir Koşay) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Süleymanlı, Ebulfez. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sümer, Faruk. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Togan, Zeki Velidi. (1997a). “Azerbaycan”. *MEB İslam Ansiklopedisi-2*. İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi. (1997b). “Hazarlar”. *MEB İslam Ansiklopedisi-5(1)*. İstanbul.
- Tokluoğlu, Ceylan - Arıcı Bülent (2000). *Türklerde Yönetim Kültürü Türkmenistan. Özbekistan. Azerbaycan Örnekleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

KURMACA VE GERÇEK BAĞLAMINDA TARİHSEL BİR
ROMAN: HOCAEFENDİ'NİN SANDUKASI
A HISTORICAL NOVEL IN THE CONTEXT OF FICTION AND REALITY:
HOCAEFENDİ'NİN SANDUKASI (HODJAEFENDİ'S SARCOPHAGUS)

TURAN GÜLER

Yrd. Doç. Dr.; Muş Alparslan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Assist. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Science and Letter,
Department of Turkish Language and Letter.
t.guler@alparslan.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2227-2299

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 21.03.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 03.08.2017
Sayfa-*Pages* : 247-264
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3747>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

**KURMACA VE GERÇEK BAĞLAMINDA TARİHSEL BİR ROMAN:
HOCAEFENDİ'NİN SANDUKASI**
A HISTORICAL NOVEL IN THE CONTEXT OF FICTION AND REALITY:
HOCAEFENDİ'NİN SANDUKASI (HODJAEFENDİ'S SARCOPHAGUS)

TURAN GÜLER

Öz

Emre Kongar'ın tek romanı olan Hocaefendi'nin Sandukası postmodern yazım tekniklerinin kullanıldığı postmodern tarihsel bir romandır. Eserde Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra başlayıp Sultan'ın ölümüne kadar geçen dönemde yaşanmış iktidarı ele geçirmek için gerçekleştirilen eylemler anlatılır. Bu eylemler arasında özellikle medreselerin yapısını bozmak, hür düşüncüyü engellemek gelir. Yazar bu eylemleri aynı zamanda kendi çağının sosyal ve siyasal olaylarına göndermeler yapmak için kullanır. Bu yönüyle müstakil bir tarih kitabı ya da edebi bir eser olan roman yazmaktan ziyade tarihi ve romanı bir araç olarak kullanıp kendi düşüncesini tarihi roman formatında okuyucusu ile paylaşır. Yazar, bu tür iktidarı ele geçirmeye dönük eylemlerin yanı sıra diğer tarihsel olaylara, ilgili dönemdeki düşünce akımlarına ve Hurufilik gibi anlayışlara yer verir. Tarih ile romanın, gerçek ile kurmacanın birbiri içine girdiği bu türden metinlerde anlam örtük bir hale gelir. Çalışmamızda tarih yazımı ve tarihsel roman kavramları üzerinden hareketle gerçek ile kurmaca arasındaki ilişki ele alınacaktır. Bu kapsamda postmodern tarihsel roman olarak değerlendirilen Hocaefendi'nin Sandukası romanı gerçek ile kurmacanın harmanlandığı örnek bir anlatı olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazımı, Tarihsel Roman, Gerçek, Kurmaca, Emre Kongar, Hocaefendi'nin Sandukası

Abstract

Emre Kongar's only novel, Hocaefendi'nin Sandukası (Hodjaefendi's Sarcophagus), is a postmodern historical novel in which postmodern writing techniques are used. The actions which aimed at seizing the power and which took place in a period having begun after the conquest of Istanbul by Fatih Sultan Mehmet and continued until the death of Sultan are told in the work. Among these actions are to disarrange the structure of the madrasahs, to prevent the free thought. The author also uses these actions to make references to social and political events of his own age. In this sense, rather than writing an independent history book or a novel which is a literary work, he shares his thoughts with the reader in the historical novel format by using history and novel as a means. In addition to these actions aiming at seizing the power, the writer includes currents of thought in the relevant period and insights such as Hurufism. In these types of texts where the history and the novel, and the truth and the fiction are intertwined, the meaning becomes implicit. In our work, the relationship between reality and fiction will be studied through the use of historiography and historical novel. In this context, Hocaefendi'nin Sandukası (Hodjaefendi's Sarcophagus), novel, which is regarded as a postmodern historical novel, will be evaluated as an example narrative in which reality and fiction are blended.

Key Words: Historiography, Historical Novel, Truth, Fiction, Emre Kongar, Hocaefendi'nin Sandukası (Hodjaefendi's Sarcophagus)

Giriş

Edebi eser yazılı veya sözlü şekilde ortaya çıktığı andan itibaren edebiyatın malzemesi konumuna gelir. Eleştirilenler ve okuyucular tarafından anlamı çoğaltılarak okunmaya çalışılır. Sayısal bilimler gibi kesin anlamlara sahip olmadığı için de değişen şartlar içinde eserin anlam zenginliği yeni okumalar ve yorumlamalarla zenginleştirilir. Her türlü yeni okuma ve yorumlamadaki ortak amaç ise eseri belli kalıplara sokmadan ve yaftalamadan metinde ne olup bittiğini anlamak ve anlaşılır kılmaktır.

Emre Kongar'ın *Hocaefendi'nin Sandukası* (1989)¹ romanı için bir değerlendirme metni yazmak aslında metnin çoğunluklu anlam dünyasına bir anlam katma çabasıdır. Bu durum biraz da risk barındırır; zira kitabının sonuna eklediği “Tepkiler” bölümünde kendisine ya da yayınevine yazılmış olan mektuplara yer verir. Tamamen yazarın kaleminden çıktığı belli olan bu mektupları yazanlara, alay edercesine verdiği “Rakamsever, Unutmaz, Caymaz, Karaçalan, Çokbilmiş, Düştevar, Pekcesur, Gözübağlı, Külyutmaz, Sorguç, Çokbilir, Pekcahil, Hiçunutmaz, vb. soy isimlere bakıldığında büyük bir ihtimalle kendisi ve eseri hakkında yazılması/söylenmesi muhtemel eleştiriler hakkındaki tavrını ortaya koyar. Bu bölüm, aynı zamanda eleştirilenlere eserin üzerinde durulması gereken noktalarını da işaret ettiği için değerlendirmeye alınması gereken özel bir bölümdür. Örneğin kendisinin ilk ismi olan Reşit ile roman kahramanı Raşid arasında, eleştirilenlerce romandaki otobiyografik unsurlar başlığı altında bir değerlendirme yapılacağına işaret eder. Otobiyografik bir eleştiriye gönderme yapmak için mizahi bir üslupla romanına “Sevil Güvezne Hiçunutmaz” adlı bir okurdan gelen mektubu koyar. Bu mektupta “Göbek adınızın Reşit olduğunu hatırlıyorum. Yoksa Raşid siz misiniz?” (Kongar 1989: 166) yazar.

Yine romandaki kişiler ile gerçek hayattaki kişiler arasında bir ilişkinin olduğuna dikkat çekecek eleştirilenler için de Prof. Dr. Halil Pekcahil tarafından bir mektup yazılmıştır. Bu mektupta okur: “Gifto Karpantiye'nin kimi temsil ettiği açık. Ama Hiram Ağa, Filip Hoca, Dilruba, Mahpeyker, Raşid, Doğan, Halil, Oruç, kimlere karşılık bir türlü çıkaramadım.” (Kongar 1989: 165) der. Bu mektup da romanı gerçek-kurmaca ilişkisi üzerinden okumaya işaret eder. Bütün bu alaycı göndermelere rağmen yazar eleştirilenlerin değerlendirmelerinden kurtulamaz.

Ele aldığımız romanda yazarın niyetini, bu niyetin roman tekniği içinde edebi metinde varlık sürecini anlama ve yorumlama gayreti içinde olacağız. Bunu yaparken de eserin postmodern tarihsel roman oluşu dolayısıyla romanı, tarih-roman ve gerçek-kurmaca ilişkisi üzerinden okuyacağız. Yazarın romanda ele aldığı kurmaca gerçekliğin, günümüz gerçekliği ile ilişkisini anlamaya ve yorumlamaya çalışacağız. Çalışma boyunca roman, tarihyazımı (kullanmalık metin) ve tarihsel roman (kurmaca metin) tanımlanması ve aralarındaki ilişki bağlamında okunacak, bu okuma esnasında “Yeni Tarihselcilik” kuramı çerçevesinde gelişen anlayış çalışmamıza yol gösterecektir.

Modern eleştiri anlayışları çerçevesinde hem genel bir çerçeveden bakıldığında günümüz romanını ve bunun yanı sıra özel bir noktadan bakıldığında da *Hocaefendi'nin Sandukası* romanını anlamak ve yorumlamak için metin dışı faktörlerin önemli bir konuma geldiğini görmek mümkündür. 1980'lerin edebiyat ürünlerinde ve eleştirisinde kültür,

¹ Kongar, Emre (1989). *Hocaefendi'nin Sandukası*, İstanbul: Remzi Kitapevi. (Yapılan alıntılar bu baskıdan alınmıştır).

tarih, bağlam gibi metin dışına vurgu yapan kavramların ve olayların önem kazandığı kolaylıkla söylenebilir. Bu durum edebiyat eleştirisini bir kültür okumasına dönüştürmüştür. (Uslu, 2011: 25) Okuyucu ve eleştirmenlerce romanın anlaşılabilmesi için farklı unsurların da anlaşılması ve değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Edebi eserin din, tarih, toplum, felsefe vb. birçok alanla kurduğu sürekli bir ilişki biçimi olmuştur. Bu açıdan edebiyat araştırmacısı da edebi eseri değerlendirirken ilgili alanlara sıklıkla girmek ve bu alanlar ile edebi eser arasındaki ilişkiyi ortaya koymak durumunda kalmaktadır. Anlama ve anlaşılır kılma çabası, beraberinde edebiyat eserlerinin ele alınmasında kullanılan birçok farklı kuramın doğmasını sağlamıştır.

Bu kuramlardan biri olan Yeni Tarihselcilik;

1980'lerin hemen başında edebiyatın kendisiyle beraber kültürel alanın içinde sürekli devinen, esneyen, sınırları değişen başka söylemlerle alakasını kurmak kaygısının bir tezahürü olarak ortaya çıkar; zira edebiyatı anlamının başka yolu olmadığını düşünür. Stephen Greenblatt'ın kurucu babası addedildiği bu eleştirel yaklaşım Amerikan akademisini 1970'lere kadar hakim değerlendirme tarzı olan Yeni Eleştiri'nin şekillendirici tavrına karşı bir çeşit isyan olarak de değerlendirilebilir. (Uslu, 2011: 26)

Yeni Tarihselcilik kuramının şekillenmesinde etkili olan eserlerden biri Linda Hutcheon'nun *A Poetics of Postmodernism* adlı eseridir. Ona göre hem tarih hem de roman bir söylemdir ve her ikisi de geçmişi anlamamızı sağlayan anlamlandırma sistemleridir. (Ögünç, 2017: 298) Bu doğrultudan hareketle;

...dünyada ilk insandan bu yana ses veya yazıyla meydana getirilen bütün metinler temelde iki gruba ayrılırlar: Gerçek hayatla birebir ilişkili olan kullanmalık metinler ve gerçek hayatla dolaylı bir ilişki içinde olan kurmacalık metinler. Kullanmalık metin kavramı, göndermeleri gerçek dünyaya yönelen ve yaşamın birtakım gerçek ya da olası durumları ile olgularını betimleyen metinleri; Kurmaca metin kavramı ise yapısındaki özelliklerden dolayı, alımlanmasında, gönderici ile alıcının, kendine özgü kuralları olan bir iletişim konumuna girmesini gerektiren metinleri ifade eder. (Çıkla, 2010: 105)

Kurmaca metinlerin, yaşam alanındaki görüngüler açısından, kullanmalık metinlere oranla daha geniş bir geçerlilik taşıdığı söylenebilir. (Göktürk, 2002: 56) Kurmaca'nın son yüzyıllar içinde en çok rağbet gören türlerinden biri olarak roman, gerçeklikle kurmacalık arasında bir yerde, ama kurmacalık vasfı daha ağır basan, gerçekliği ancak malzeme olarak kullanıp, onu bozan ve dönüştüren bir yapıya sahip edebi türdür ve gerçek bir romancı, bize dış dünyanın gerçeğiyle subjektif tecrübenin cazibesini birlikte sunar. (Çıkla, 2010: 108)

Kullanmalık metin kategorisinde değerlendirilen tarih, hem modern romanın hem de postmodern romanın başka söylemlerle alaka kurmaktan zevk aldığı en etkili alanlardan biridir. En basit tanımıyla tarih; geçmişteki insanların neler yaptıklarını, neden ve sonuç ilişkisi dahilinde, yer ve zaman göstererek, belgeler ışığında objektif olarak inceleyen bir bilim olarak kabul edilir. Kurmaca metin kategorisinde değerlendirilen roman ise -en

azından Türk romanı- Namık Kemal'den bu güne “güzerân etmemişse bile güzerânı imkân dahilinde olan bir vakayı... tasvîr etmek” şeklinde tanımlanmıştır. (Namık Kemal, 2005: 39) Bu iki tür arasındaki ilişkinin temelinde ise dil ve yazı aracılığıyla “zaman” ve “mekan” üzerine inşa edilmişliği, o zamanı bir bilgi, inanç ve değerler sistemine göre yeniden kurgulama girişimi; tarihin bir “an”ını anlamlandırma isteği vardır. (Türkeş, 2011: 81) Geçmişte yaşanmış her olayın tarihsel olmaması gerçeğinden hareketle tarih yazarı da tıpkı roman yazarı gibi bir seçme yapar. O seçkiyi de kurgulayarak anlatır. Bu açıdan bakıldığında tarih yazımı ile roman yazımı arasındaki yakınlığın odağında her ikisinin de anlatılmaya layık bir seçki sunması ve bu seçkinin tamamlanması ve okunabilmesi için bir kurguya sahip olması vardır denebilir. Ayrı ayrı türler olarak devam eden tarih yazımı ve roman yazımının bir diğer ortak noktası ise tarihi romandır.

Kendisi bir sosyal bilimci olan Emre Kongar'ın “*Hocaefendi'nin Sandukası*” romanı buna örnek gösterilebilir. Yazar, romanında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettiği yıllardan başlayarak Fatih'in ölümüne kadar geçen süre içinde Haçlı zihniyetinin Fatih'in İstanbul'u fethinden intikam alma ve Fatih'i ve Osmanlı'yı durdurma ve yıkma amaçları için yaptıkları stratejik bir planı ve bu planı Osmanlıda engellemeye çalışan bir grubun buna karşı verdiği mücadeleyi anlatır. Bu vakıa zinciri roman tanımının “güzerân etmiş” ifadesi ile örtüşür. Çünkü İstanbul'un fethinden başlayıp Fatih'in ölümüne kadar geçen süre tarih içinde yaşanmış bir durumu gösterir.

Ancak *Hocaefendi'nin Sandukası* romanı tarihi gerçeklik içinde oluşturulmuş kurmaca bir metindir. Romanda anlatılan konuların yaşanmış olma durumu yaşanması muhtemel durumdan daha muğlaktır. Örneğin romanda anlatılanlar konu itibariyle ele alındığında Fatih Sultan Mehmet isminde bir sultanın yaşadığı ve bu kişinin vefat ettiği bir gerçekliktir. Ancak bu kişinin ölümü yani iktidarını kaybetmesi ile ilgili Hocaefendi'nin rolüne dair elimizde doğru olarak kabul edebileceğimiz bir bilgi/belge ve gerçeklik bulunmamaktadır. Romanda anlatılan vakanın benzerlerinin romanın yazılmasından hem önceki hem de sonraki bir süreçte vuku bulması ise romanla ilgili yapılan “güzerânı imkân dahilinde” tanımı ile örtüşmektedir. Buradaki esas gerçeklik, bir iktidarın olduğu ve birilerinin de bu iktidarı devirerek kendi iktidARlarını kurmak istemesidir. Bu, tarih boyunca farklı renkler, olaylar, kurgular, oyunlar, entrikalar, hileler, savaşlar vb. durumlarla ortaya çıkan değişmez bir gerçekliktir. Dış dünya gerçekliği ile kurmaca dünya içinde verilmeye çalışılan gerçek, temelde birbirinden ayrı hayli uzak iki kutbu temsil etmelerine rağmen kurmaca metinler yani roman bize, bizim bildiğimiz, duyduğumuz, gördüğümüz insanların, mekânların, olayların, duyguların, zamanların benzerlerini sunarlar. (Çıkla, 2010: 109) Yani diyebiliriz ki *Hocaefendi'nin Sandukası* romanı bize, güzerân etmiş ya da tarih boyunca güzerân edecek bir gerçekliği kurgusal bir çerçevede anlatır.

Burada unutulmaması gereken nokta ise romandaki gerçekliği ister kendi açımızdan, ister belli bir akıma göre, ister tarih bilgileri ışığında, isterse sosyolojik veya psikolojik yönlerden irdeleyelim, ele alınan kurmaca bir metin olduğudur. Romanda yaşanmış ya da yaşanması muhtemel bir olay anlatılsa bile herhangi bir romanda anlatılan tarihi veya siyasi bir olayın bir mahkeme veya bilim için kesin bir veri ve belge niteliği taşımayacağıdır. Wellek ve Warren'e göre; romanı bir belge veya bir durumun tarihi, bir itiraf, gerçek bir hikâye, bir hayatın ve bu hayatın yaşandığı zamanların tarihi gibi düşünmek bir tehlikedir. (Wellek-Warren, 2011: 247) Bu yüzden romanlardaki bazı olay

ve kişilerin benzerlerinin gerçek hayatta da görülmesi romanın gerçek hayatla eşdeğer olduğunu veya romanların günlük hayatı etkilediğini düşünmemizi asla gerektirmez. (Çıkla, 2010: 112) Ancak tarih boyunca okuduğu kurmaca metni gerçek sanan bir kesim de hep olagelmıştır.

Her iki durumda da romanda gerçeklik ile kurmaca arasında karmaşık bir ilişkinin olduğu açıktır. Gerçeklik ile kurmaca arasındaki ilişkiyi daha da karmaşık hale getiren bir diğer vakıa ise postmodern roman anlayışıdır. Postmodern romanın gerçeği muğlaklaştırma anlayışı, malzeme olarak kullandığı tarih üzerinde serbestçe hareket etme düşüncesini geliştirmiştir. Postmodern roman ve tarih arasındaki bu ilişki üzerine odaklanmış bir kuram olan “Yeni Tarihselcilik” anlayışına göre, anlatım biçimleri ve kurguları açısından, roman ve tarih birbirinden soyutlanamaz.

Çünkü her iki disiplin de birer kurgulanmış bütünden oluşmaktadır. En önemli amaçlarından birisi geçmişi, yeniden ele alarak onun gerçekliğini sorgulamak, tarihi günümüz bakış açısından yorumlamaktır. Tarihi kişiler ve olayları ele alan romancılarımız, tarihteki boşluklardan yararlanarak, - ve aynı zamanda postmodern anlayış sonucu, mutlaklığın yerini göreceliğin alması, objektifliğin yerine sübjektifliğin geçmesi ile- gerçekçi edebiyat geleneğini sorgularken değişken, çelişkili, esnek bir roman dokusu oluştururlar. (Yalçın-Çelik, 2005: 18)

Esnek bir dokuya sahip olmakla birlikte diğer romanlar gibi bu romanların da amacı -her bir sanatçıya göre değişik unsurlar barındırsa da- bir mesaj ulaştırmaktır. Özellikle hem klasik tarzda yazılan tarihi romanların hem de postmodern tarihi roman yazarlarının amacı her ne kadar tarihsel bir olayı anlatmak gibi görüle de temel amaçları kendi dönemine ve gelecek nesillere bir mesaj vermektir. “Tarihi romanda yazar, yaşadığı devrin uzağındaki bir zamanda gerçekleşmiş olayları konu alarak onları yeni baştan hatta kendi yaşadığı devrin meseleleriyle de ilgiler kurarak işler.” (Argunşah, 2016: 10)

Romanların bir diğer öncelikli amacı ise sorulara kesin cevaplar vermek değil aksine yeni sorular ortaya çıkarmaktır. Örtük bir anlatım olan romanda her okur bu örtük anlamı aralamak için metni zihninde yeniden yazmak zorundadır. Romanda anlatılan tarihi olayların gerçek olmak gibi bir zorunluluğu da yoktur. Önemli olan okurun bu bilgiyi zihninde nereye oturttuğu ve hayata ne kattığıdır. Bir roman gerçek hayata dokunabildiği oranda kıymet kazanmakta ve kalıcılığını sürdürmektedir. Ele aldığımız romanda yazar salt tarihsel bir olaydan söz etmek yerine bu tarihsel olayı tüm zamanlarda gerçekliğini asla kaybetmeyecek olan iktidar tutkusu ve onu ele geçirmek isteyen güçler arasındaki ilişki üzerine inşa etmeye çalışmaktadır. Bu açıdan ele alınan tarihsel olay sadece bir yansıtma alanını oluşturur. Ancak yansıtılmak istenenin anlaşılabilmesi için de bu tarihsel olayın farklı yönleri ile ele alınması zorunluluğu bulunmaktadır. Burada yazarın tarihi kayıtları yeniden ve kendine özgü bir şekilde yorumladığı ve buradan hareketle kendine özgü yeniden bir tarihsel okuma yaptığını unutmamak gerekir. Yazar tarihi bir kurgu olarak yaratır. Bu yöntemle de günün okuyucusuna kendi tarih-gelecek ilişkisini sunar.

Postmodern tarzda yazılmış bir tarihi roman çözümlenmesi teorik, metodolojik ve ideolojik sorunların ayrı ayrı ya da hep birlikte, iç içe çözümlenmelerini gerektirmesi

sonucu, yukarıda saydığımız tüm unsurları bir kurgu içerisine yerleştirmek bile tek başına büyük bir problem oluşturmaktadır. Böylesi karmaşık bir yapıyı tam anlamıyla çözmek de hemen imkânsız gibidir. Çünkü postmodernizm, sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel ortamda ortaya çıkan geçirgenlik üzerine görüşlerini temellendirdiği için birbiri içerisine geçmiş birçok alan (felsefe, dilbilim, sanat, edebiyat, tarih, siyaset) yan yana/iç içe bulunur. Bu alanlar arasında tarih, dikkate değer bir önem taşımaktadır. Çünkü postmodernizm, tarihsel olanı güncelleştirmekte ve evrensel olana karşı yerel olanı ön plana çıkartmaktadır. (Yalçın-Çelik, 2005: 44) Bu durum haliyle genel değerlendirmeler yapmak yerine her eser için özel değerlendirmeler yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Postmodern romanda tarih ile tarih dışı, dinsel ile dindışı, olgu ile tasavvur, her şey, her değer, birbirine karşı üstünlüğünü veya alçaklığını kaybeder ve eşitlenir. Bu da insandaki “gerçeklik” algısının yitimine, en azından sarsılmasına yol açar. Bu vesileyle romana gizem katılmış olur. Ancak postmodern romanda kullanılan üst kurmaca tekniği ile de yazar romandaki evrenin, kurmaca olduğunu, metinsel bir gerçeklik olduğunu da açıkça vurgular. (Narlı, 2009: 124)

Postmodern romanın tarihe yönelme amacı ve tarihi işlemedeki mantığı tarihi romandan oldukça farklıdır. Tarihi romanın aydınlatmacı tutumundan, siyasal bakış açılarından mümkün olduğu kadar uzaklaşmaya çalışır. Bakışını, tarihin dönem noktalarından, kahramanlarından, daha alt seviyedeki kişilere ve olaylara kaydırır. Bu tutumun altında yatan temel etken, tarihi ders verici, aydınlatıcı bir öge olmaktan çıkarma; onu inşa edilmiş daha doğrusu istenildiği biçimde yeniden inşa edilebilecek bir kurguya dönüştürmektir. (Narlı, 2009: 131)

Elimizdeki postmodern tarihi roman, okuruna kurmaca olduğunu hatırlatan bilinçli olarak yapılmış açık ve örtülü göndermelerle doludur. Bu açıdan bu romanların baştan sonra bir tarihi gerçeklik hissi yaratmaya çalışan klasik tarih romandan ziyade, hem bu edebi türün hem de tarih yazımının yerleşik kalıplarını zorlayan, adeta onlarla oynayan, “tarih yazımsal üstkurmaca” türü içerisinde değerlendirilmesi gerektiği söylenmiştir.² (Terzioğlu, 2011: 284)

Tarihsel romanın gelişimi sırasında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri bu türün gerçek-kurmaca karşıtlığına yönelik konumlanışıdır. Kendisi de bir tarihsel romancı olan Alfred Döblin bu konuya “Tarihsel roman, ilk planda bir romandır, ikinci plandaysa tarih değildir.” sözü ile açıklık getirir. Ancak çoğu romancı ve araştırmacının desteklediği bu görüşün aksine genel okur kitlesinin büyük çoğunluğunun gerçeklikle kurmacayı aynı düzlemde birbirinin devamı olarak değerlendirmeyi tercih ettiği söylenebilir. (Koroğlu, 2011: 209) Bu durum gerçekçi tarihsel romanlara kökten meydan okuyan postmodern tarihsel romanlar için de benzerlik gösterir. Kurgusu, kurmacası, dili, üslubu ve tekniği itibarıyla tarihsel romandan farklı özellikler gösterse de postmodern tarihsel romanlarda da bir tarihsel olay anlatılmaktadır. Hem tarihsel roman yazarları hem de postmodern tarih romanı yazarları okurun gerçek ile kurmaca arasında kurduğu bu yakın ilişkinin farkında olmadığı kabul edilemez. Bu çerçevede yazar bu bilgiyi veya inancı besler ve romanında ele aldığı tezi okuruna benimsetmenin en kestirme yolu olarak bu inancı kullanır.

² Bu alanda önemli bir kaynak için bkz. “Linda Hutcheon, A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction New York-Londra: Routledge, 1988.

Elimizdeki roman postmodern tarihsel roman olma özelliğini sonuna kadar kullanarak tarihsel olay ve kişilikleri ideoloji ve tezi doğrultusunda yansıtmaktadır. Bunun için bazı modern tarihsel romanlarda görülen teknikler yerine postmodern teknikleri kullanmayı tercih etmiştir. Kullanılan postmodern tekniklerin gösterimi ile ilgili olarak S. Dilek Yalçın-Çelik'in *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Romanında Postmodern Tarih Romanları* adlı kitabında detaylı bir değerlendirme yapılmıştır. Bizim için asıl mevzu ise tarih yazımı ve tarihsel roman arasındaki ilişkinin gerçek-kurmaca bağlamında değerlendirilmesidir.

Tarih-Roman/Gerçek-Kurmaca Arasında Hocaefendi'nin Sandukası

Romanına "Romanın Öyküsü" ile başlayan ve her biri ayrı ayrı adlandırılmış toplam otuz üç mektup-rapordan sonra "Tepkiler" bölümü ile sonlandıran yazarın bu yapısal unsuru tercih etmesinin temel amaçlarından birisi okuyucuyu daha başlangıçtan itibaren gerçek-kurmaca ilişkisinin etkisi altına almaktır. Eserin yazılış süreci, romanının ilk sayfalarına eklenen 'Romanın Öyküsü' bölümünde aktarılmaktadır. Buna göre roman, yazarın 1968'de Umberto Eco ve Orhan Pamuk ile birlikte şans eseri bir sahafta tanıştığı ve bu sahafta Orhan Pamuk'un sahaftaki eski el yazmaları arasında bulunduğu "bakın burada medrese öğrencilerinden söz den bölümler var. Belki sizin daha çok ilginizi çeker" diyerek Emre Kongar'a uzattığı Latin harfleriyle d'Abussion de Calevela yazan bir Osmanlıca el yazması metinden doğar. Emre Kongar'ın ilgisini çeken mevzu, yazmanın medrese öğrencileri ile ilgili olmasıdır. 1968 yılında Türkiye'de birçok olay gerçekleşir. Kendisi de Ankara'da üniversitede yönetim sorunu ile uğraşmaktadır. Hacettepe'de öğrencilerin de üniversite yönetimine katılmasını sağlayacak bir mekanizma oluşturma çabasıdır. Bu yüzden metinde geçen "hocaefendi" "suhte" gibi kelimeler ilgisini çeker. Ancak metin genel anlamda Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulmuş olan gizli bir öğrenci örgütünden ve bu örgütün önlemeye çalıştığı "organize bir cinayet" söz etmektedir. Bu haliyle ilgisini çekmemekle birlikte yazma eser tomarları ile sahaftan ayrılır. Ancak kapı önünde Mete Tunçay ile çarpışır ve tomarları yere düşürür. Bazıları çamura bulanana bazıları da rüzgarda uçup giden tomarları karışık bir şekilde toparlar. Bir kaçını da Mete Tunçay alıp götürür. Çok daha sonra yazılacak olan romanın kurgusunun karışık olmasının nedenini yazar bu sebeplere bağlar. Yazar bu yazma esere yıllar sonra 12 Eylül müdahalesinden sonra kurulmuş olan YÖK'ün üniversitelerde koyduğu jimnastik dersleri hakkında düşüncelerini anlatacağı bir programa çıkmadan önce Osmanlı medreselerinde durumun nasıl olduğunu görmek için araştırma yaparken tekrar geri döner.

"Romanın Öyküsü" bölümü okunduğunda ilk akla gelen yazılanların bir hatıra olduğudur. Ancak yazar kitabın ilk sayfasında "Bu satırlardan itibaren karşılaşacağınız tek ve biricik gerçek, romanın kendi gerçeğidir. Romandaki bütün isim, cisim, kişi ve olaylar, (hatta bu satırlar bile) uydurmadır." der. Ancak bu uyarıya rağmen, "romanın öyküsü" bölümünde anlatılanlar kişide yaşananların gerçek olduğu izlenimi uyandırır. Yazar eserinin kurgu olduğu uyarısını yapmakla birlikte roman boyunca anlatılanların okuyucu tarafından kabul edilebilmesi için bir gerçekliği anlattığına okuyucuyu ikna eder. Çünkü kendisine göre o günün Türkiye'sinin çok önemli mevzularına roman yoluyla temas etmektedir. Kitap içerisinde oldukça çok sayıda politik ve sosyal gönderme ve analiz bulunmaktadır. Doğu ile Batı, Roma ile Bizans, Roma ile Yunan ve nihayetinde Hristiyan

(Katolik) ile İslam medeniyetleri arasındaki mücadeleye atflar yapılmakta ve romanda Doğu ile Batı arasındaki gerilimin Hristiyanlık ve İslam ikilisine özel olmaktan öte coğrafya ile belirlenen kadim bir rekabet olduğuna değinilmektedir. Ayrıca Ortodoksların Katolikler karşısında İslam'ın egemenliğini yeğlemesini, Haçlı Seferleri'nin Doğu üzerindeki yıkıcı etkisine değinir. Mason adını kullanmadan çeşitli göstergelerle masonik hareketlere, Osmanlının Türk beylerinin elinden çıkıp devşirmelerin egemenliği altına girmesine, Fatih'in Doğu ve Batı'nın tek imparatoru olma planına ve İslam toplumunda yaşanan dini tartışmalara kadar birçok farklı konuya değinir. Gazali-ibni Rüşd, Osmanlı Medresesi, Hurufiler, Şiiler kitapta geçen tartışmalardan bazılarıdır.

Yazar bütün bu mevzuların yanı sıra Karpantiye ismindeki casusun Osmanlıyı felakete sürükleyen macerası ile günümüz Türkiye için de “gerçekleşmesi muhtemel” bir olayın gerçekleştiği gerçeğini aktarır. Yazar üzerinde bir ömür boyu düşündüğü ve birçok eserinde anlattığı bu konuları bir de roman kurgusu içinde vermeyi uygun görür. Ancak okuyucuda bunun sadece bir kurgu olmadığı düşüncesini de gerçeklik-kurmaca arasında yaptığı gel-gitlerle kapatır.

Yazarın burada anlattığı mevzular ile gerçek hayat hikâyesini anlattığı bir konuşmasında³ da paralellik vardır. Bu durum romanın kurmaca ile gerçeklik arasındaki ilişkisini ortaya koyar. Yazar bir kurgu mu yapmaktadır yoksa biyografisini mi aktarmaktadır? Bu, okuyucu için tam olarak anlaşılabilir bir durum değildir. Yazarın bu tercihinin bilinçli olduğunu, tarihsel roman yazarları için bu durum kurmaca üzerinden gerçeklik algısı uyandırmak olduğu ifade etmiştik. Çünkü tarihsel romancılar; geçmiş, yaşadıkları dönemin ve toplumun perspektifinden bakıp yeniden inşa etme gayreti içindedirler. Romanın konusu, karakterleri, dönemi, izlediği gibi malzemelerinin seçiminde yazarın kendi kişiliği, tecrübesi, ideolojisi, mensubu bulunduğu toplumsal yapı önemli bir rol oynar. (Kara, 2011: 379)

“Romanın Öyküsü” bölümünden sonra yazar raporları yazmaya başlar. Romanda raporların aktarıldığı söylenen Calevela İspanyol bir Yahudi'dir ve Bizans İmparatorluğu'nda vakanüvistir. Ancak Calevela, raporları Raşid isminde genç bir suhte'nin, yani medrese öğrencisinin ağzından aktarır. Aslında bir İngiliz casusudur. Bu casus, yakalanması halinde “roman yazıyordum” diyerek kendisini savunabilecek bir üslupla rapor ve mektupları roman havasında yazar. Bu durum aslında günümüz yazarının bu romanı yazma yöntemini de açıklar. Yazar, yakalanması halinde tıpkı Calevela gibi “roman yazıyordum” diyerek kendisini kurtarabileceğini düşünür. Romanın ilk yazıldığı yılı bilmiyoruz ancak roman ilk baskısını 1989'da yapar. Bu yıllar Türkiye'nin toplumsal muhalefet anlayışının sıkıntılı yıllarıdır. “Romancı, üzerinde baskı ve yasaklama hissettiği ve muhalefetini güncel olgular bağlamında dillendiremediği kimi sıkıntılı dönemlerde kuşkusuz, yazınsal sanatsal kaygılar da taşıyarak tarihsel döneme yönelir.” (Oktay, 2010: 274) Yazarın tutumu da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bir başka açıdan bakıldığında ise bu yöntemin okuyucuyu anlatılanların gerçek olduğuna nazik şekilde inandırmanın bir başka yöntemi olduğu da düşünülebilir. Günümüz televizyonlarının bazılarında gösterilen bazı dizilerde ya da bazı sinema filmlerinde film

³ Açılış Konferansı, Sosyal Hizmet Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesi Ankara, 15 Aralık 2011 bu konuşma, Emre Kongar'ın resmi internet sitesinde yer almaktadır. https://www.kongar.org/ek_20111225.php [Erişim Tarihi: 20.02.2017]

jeneriğinin başında gösterilen “bu filmde anlatılanlar tamamen bir kurmacadır. Gerçek kişi ve kurumlarla bir ilgisi bulunmamaktadır” ifadesi ile benzerlik gösterir. Yazar, bu üslubu kendi romanında anlatılanların kurmaca olduğunu ancak aslında bir gerçekliğinin bulunduğunu ifade etmek için kullanır.

Yazar kendi döneminin Türkiye’sinin olaylarını tarihsel bir kurmaca içinde aktarır. Raşid ile yazarın birinci ismi olan Reşit arasında da bu ilişki kurulabilir. Yazar bu raporların sembolik dilinden yararlanarak Osmanlı dönemine atıf yapıp kendi dönemi hakkında analiz yapan bir metin ortaya koyma düşüncesini yayıncısı ile paylaştığında, yayıncısı (Erol Erduran) kendisine “Bilimsel ukalalık yerine, güzel bir roman ise basabilirim.” der (Kongar 1989: 15). Bu durum yazarın niyetini de ortaya koyar. Metin basılmış olduğuna göre bu durum yazarın “bilimsel ukalalık” değil, “güzel bir roman” yazdığını gösterir. Bizim için de esas olan bu “bilimsel ukalalık” kısmını bir tarafa bırakarak roman hakkında konuşmaktır.

Yazarın gerçek-kurmaca ilişkisinde romanda yöneldiği yöntemlerden bir diğeri ise raporlardır. Yazarın romanını raporlar üzerine inşa etmesi yazara birçok kolaylık sağlar. Ancak yazar bunlara sorun nazarı ile bakar. Bu sorunlardan birisi “dil sorunu”dur. Yazar raporlarda kimi zaman başkalarının ağzından kimi zaman da Papa’nın mektubu gibi farklı kaynaklardan aktarılan bilgiler olduğunu ifade eder. Bu durum metne farklı bakış açılarını katabilmenin bir yöntemi olarak kullanılmıştır. Diğer bir sorun ise tarihsel gerçeklere uygunluk sorunudur. Yazar için anlatılanların tarihsel gerçekliklere uygunluk sorunu olmadığını ancak okuyucuyu da kaybetmek istemediğini ifade etmiştik. Bu açıdan raporlarda anlatılanların nesnel yani objektif bir casus tarafından yazıldığını ifade eder. Bu haliyle romanını belgelere dayalı olarak anlattığı düşüncesi ile romanın gerçeklik üzerinden kazanabileceği etkisini artırır. Bir başka sorun ise raporların düzeni sorunudur. Bu da yazara postmodernist bir şekilde romanın her okuyucuda yeniden yaratılabileceği bir kazanım sağlar. Bu dizilim “bana göre” dir diyerek okuyucuyu farklı dizilimlerle farklı okumalara yönlendirir. “Kitabın değişik zevklere göre değişik biçimlerde okunabilmesi bence okuyucu bakımından bir avantaj. Herkes, eğer isterse, metni kendi zevkine göre yeniden kurabilir.” der (Kongar, 1989: 19). Metinde raporların sırasında değişiklik yapabilmek metnin metinsel anlamının çoğalmasına ve farklı durumların serbestçe söylenmesine imkân tanır. Yazar bu raporları bilinçli bir şekilde kullanır ve metnin muğlaklığını artırır. Böylece metni farklı okumalara, imalara ve yorumlara açık bir metin haline dönüştürür. Bu vesileyle okuru Roland Barthes’in deyimiyle metnin tüketicisi olmaktan çıkıp metnin üreticisi konumuna yükseltir. (Kara, 2011: 368)

Emre Kongar’ın romanını raporlar halinde yazmasının önemi sadece önceki romanlarda görülen çizgisel olay örgüsünü değiştirmesinden gelmemektedir. Bu romanın kurgusal çeşitliliğinin yanında anlam çoğalmasına da katkı sağlar. Her bir raporda yazar Osmanlı’nın siyaset, eğitim, dış ilişkiler, tarikatlar, tasavvuf unsurları gibi farklı konulara temas etme olanağı yaratır.

Gerçek mi? Kurmaca mı? Hocaefendi!

Romanın en önemli unsurlarından biri romana aynı zamanda ismini de veren Hocaefendi’dir. Annesi Kerküklü bir Arap, babası Musevilikten dönme Venedikli bir Katolik olan ve asıl ismi Giftos Karpantiye olan karakter, İstanbul’a ilk olarak İstanbul’un

fethinden birkaç yıl sonra Venedik elçisi ile birlikte gelir. Herkese hekimbaşı olarak tanıştırılır. Hocaefendi'lik unvanını okumuş yazmışlığını simgelemek için kullanır. İstanbul'a gelirken de yanında sadece gizemli bir sanduka ile gelir. İstanbul'da medreselerde ders vermeye başlayınca da unvanını meslek haline dönüştürmüştür.

Giftos Karpantiye Venedik Doç'u Foskari'nin saray doktorudur. Yirmi yaşına kadar Kerkük'te yaşadığı için bir Müslüman gibi yaşamayı çok iyi bilir. Osmanlıca konuşur. Babası Musevi olduğu için de Yahudiliğe de vakıftır. Venedik'e göç edince de Katolik olur. Bu yüzden bir hoca kadar Müslüman, bir haham kadar Musevi, bir papaz kadar Hristiyandır. (Kongar, 1989:36)

Aslında Hocaefendi, Papa Beşinci Nikola ve Alman Kralı Üçüncü Frederik tarafından görevlendirilmiş bir casusdur. Osmanlı devletini yıkmak için görevlendirilmiştir. Papa Beşinci Nikola, Hocaefendi'ye medreseye nüfuz ederek kendi inançlarını talebeye aktararak medrese düzenini yıkmak, bu yolla iyi adam yetiştirilmesini ve hür düşüncüyü engellemek, içtihat kapısının kapanmasından yana olanlarla ittifak etmek, hekimliğini ilerleterek saraya girmek, insanların en zayıf noktası olan sağlığı kullanarak dost kazanmak, hekimliğinden herkesi yararlandırmak, özellikle küçük çocukları tedavi etmek, Müslümanlar arasındaki her türlü mezhep, tarikat ve beylik kavgasını körüklemek, birçok sanatçı yetiştiren Hurufileri güçlendirmek ve Osmanlıya karşı kıskırtmak, Karamanlı ve Osmanlı arasındaki düşmanlığı canlı tutmak, Şii'lerle temas kurmak ve Uzun Hasan ve adamları ile dostluk kurarak onlara hizmet etmek ve Osmanlı'ya sürekli şii düşmanlığı aşılamak, Müslümanları birbirine kırdırtmak, beylik kavgalarını körüklemek, memleketlilik ve hemşehrilik ayırımlarını canlı tutmak, tarikatları ve tarikatçılığı desteklemek, fırsat buldukça hepsini birbirine çekiştirmek, Osmanlı sikkesi içindeki altın ve gümüş miktarının azalmasını sağlayarak parasını değersizleştirip İmparatorluk'u zayıflatmak, Hristiyan (Devşirme) paşaları Müslüman Türklere karşı korumak, devşirmelerin aile bağlarını güçlendirmelerine yardım etmek, devşirmelerle Müslüman Türklerin işbirliği kurmasına izin vermek, Padişah çevresindeki paşaları kamplara ayırmak gibi birçok zor görevler ve tavsiyeler verir. Papa V. Nikola için önemli olan Fatih Sultan Mehmet'in ortadan kaldırılması değildir. Bu tedbirlerle onların asıl amacı Osmanlıdan sonsuza dek kurtulmaktır. (Kongar, 1989: 38)

Bu görev ve tavsiyelere bakıldığında hepsinin bir tek insan tarafından bir insan ömrü içinde yapılma zorluğu ve hatta imkânsızlığı ortadadır. Ancak yazar için önemli olan Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet'ten sonra başlayan süreçte duraklaması, zayıflaması ve nihayetinde gerileyerek yok olmasına giden etkenleri dile getirmektir. Bu durum genelleştirilerek devletlerin yıkımına giden sebepler olarak da ele alınabilir. Yazarın bu konularda uzun dönem araştırmalar ve kitaplar yayımlayan bir bilim insanı olması romanın devletlerin varlığı, bekası ve yokluğu konuları etrafında kurgulanmasının en güçlü sebebidir. Yazar, Hocaefendi'nin kendisine verilen bu görevleri tek tek nasıl gerçekleştirdiğini anlatır.

İlk olarak Hocaefendi, hurufiler üzerinden Şii-Sünni çatışmasını gerçekleştirmeye çalışır. Bunun için eskiden beri var olan kavgayı körükler. Romanın altıncı mektubu "İnançların Tartışıldığı Gün" başlığını taşır. Yazar başlangıçta bu kavgalara göndermeler yapar. Bunun için Oruç ile İbrahim'in kavgasını kullanır. Oruç; Hurufilik hakkında bilgilerini İbrahim ile paylaşır. İbrahim ise "Yahu topunuzu astılar. Yine kökünüzü

kazıyamadılar. Allah Murad Han'dan razı olsun! Sizin gibi hamam böceklerini kesmeyi akletti de, cemaatimizi sapıklıklarınızdan korudu. Şimdi yeniden bitiniz kanlanmış. Saraya nüfuz etmişsiniz, yine kellelerinizin gitmesi yakındır.” der (Kongar 1989: 42)

İbrahim ile Oruç atışmasında her ikisi de kendi mazlum durumlarından söz eder. Onların tartışmasına katılan Raşid hem Karamanlıların hem de Hurufilerin mazlum rolü oynamalarından rahatsızdır. Zira ikisi de sürekli iktidara oynamış ve kaybetmiştir. Kaybedince de kellelerinin gitmesi doğaldır der (Kongar 1989: 43) Yedinci Rapor'u da “Hurufilerin Yakılma Kararının Alındığı Gece” başlığını taşır. Hurufilere yapılanlar burada da anlatılmaya devam edilir. Osmanlı tarihinde bu kavganın varlığından haberdar olan Giftos Karpantiye, Mahmut Paşa hazretleri huzurunda el pençe divan durarak, Hurufilerin ortadan kaldırılması için ard arda gerekçeler sıralar. Hurufilerin padişaha kadar uzandıklarını söyler. Asıl amacı ise Hurufileri bahane ederek Raşid ve arkadaşlarından bütünüyle kurtulmaktır. Mahmut Paşa'ya İkiçiler örgütü üyelerinin Fahreddin Acemi'yi medresede ders verdiği esnada taş tutacaklarını söyler. Böylece bütün İstanbul'da bir ayaklanma başlatacaklarını, aynı anda Yeniçeri Ocağı'nda da kazan kaldırtarak mühr-ü sadaretin Karamanlı Mehmet Paşa'ya verilmesini sağlayacaklarını söyleyerek Mahmut Paşa'dan Hurufilerin yakılması için izin koparır. Böylece Müslüman'ı Müslüman'a kırdırma planını gerçekleştirmek ister. (Kongar 1989: 49)

Edirne Müftüsü Fahreddin Acemî ise saraya kadar sızan Hurufilerden kurtulmak için Hocaefendi'den yardım ister. Raşid ve arkadaşları Hocaefendi'nin Fahreddin Acemi'nin dersinde çıkaracağı kargaşadan haberdar olurlar. Bunu engellemek için plan yaparlar. Ancak İkiçiler çetesi üyelerinden Halil planın tutmayacağını düşünür. Çünkü ona göre;

“Bu Hocaefendi denilen herif bir kez Padişahımız Efendimiz Hazretlerine iyice hulül ve nüfuz etmiş. Onu âdeta avucunun içine almış. Sen ne yaparsan yap onun yerini sarsamazsın. Ülkeyi tek başına yöneten bütün insanlar gibi Padişahımız da bir kez yanılınca devlet gemisinde önemli bir gedik açılıyor ama kimsenin gücü o deliği onarmaya yetmiyor. Çünkü tek adam olan yönetici bu habis kişiye, Karpantiye'ye bağlanmış olduğundan o gediği görmüyor.” dur (Kongar 1989:62).

Acemi, medresedeki dersi esnasında Hurufiler için onların Hristiyanlardan bile kötü olduğunu, kendilerini Allah'ın temsilcisi sayan zındıklar olduğunu, putperest olduklarını ve Osmanlı mülkünde yaşamalarının caiz olmadığını söyler. İşler İkiçilerin planladığı gibi gitmez. Yakalanıp tutuklanırlar. İşkenceye maruz kalırlar. Hikaye Hurufilerin yakıldığı sahne ile devam eder. Yazar bu boşlukta olayı anlatmamış olmakla birlikte Hocaefendi ve Fahreddin Acemi'nin istediklerinin olduğu ve Hurufilerin yakıldığı anlaşılıyor. (Kongar, 1989: 77)

Hocaefendi'nin görevlerinden birisi olan Osmanlı beyleri ve paşaları arasındaki kavgayı körüklemektir. Bunun için de Karamanlılar ile ilgili kavgaya değinir. Beşinci mektup-rapor “İhanetin Tohumunun Atıldığı Gün” başlığını taşır. Karpantiye, İkiçiler çetesi üyelerinden Karamanlı İbrahim'i ikna ederek kendi safına çeker. Onu yanına çekmek için Osmanlı'nın Karamanlıya yaptığı zulmü anlatır. Aslında Karamanlı İbrahim'in de niyeti de Osmanlı'yı içerden yıkmaktır (Kongar 1989: 39). On beşinci rapor ise

“Karamanlı’nın Dersi”ni anlatır. Müderris Karamanlı Mehmet Efendi (yaklaşık 15-20 yıl sonra Sadrazam Mehmet Paşa) Osmanlının Karamanlıyı katletmesinin dinen doğru olmadığını, bunun Kur’an ve Sünnet’e aykırı olduğunu söyler. “Her kim ki hemcinsini katleder, onun Allah indinde işleyebileceği daha büyük bir günah yoktur. Osmanoğlu’nun Karamanoğlu’nu bastırması, zabt-u rabt altına alması başka şeydir, katletmesi başka.” der. (Kongar 1989:78). Müderrislikten sadrazamlığa yükselir. Koruyucusu ve selefi Mahmut Paşa, Karamanlılara yeteri kadar zulmetmediği için gözden düşmüştür. Yazar bu konuyu kısa tutar ve diğer mevzulara geçer.

Diğer mevzulardan biri Müslümanlar arasında hoşgörüyü bitirmek ve medrese-tarikat kavgası çıkarmaktır. Hocaefendi bunun için de farklı yollar dener. Fatih Sultan Mehmet, İslam’ın maddi ve manevi bütün yeniliklere açık bir din olduğunu göstermek için din ile felsefeyi birleştirmeyi planlar. Bunun için Meşaiyyun denilen grubun desteğine ihtiyaç duyar. Hocaefendi ise bunu engellemek, Müslümanların hoşgörü sahibi olmasını önlemek, Hurufilerin yok edilmesine kadar gidecek bir dizi somut sonuca ulaşmak için bu plana karşı hareket eder. (Kongar, 1989:51) “Gazzali’nin İbn Rüşd’ü Yendiği Gün (Hocaefendi’nin Büyük Zaferi)” adını taşıyan sekizinci mektupta Hocaefendi’ye göre;

“İslam düşüncesinin gelişmesinin önlenmesi için Medrese eğitimindeki çoğulculuk tahrip edilmeli, bu meşaiyyun taifesinin çanına ot tıkanmalı, içtihat kapısı kapatılmalı, Müslümanlık dar kalıplar içine hapsedilmeliydi.” Zaten Papa da İslâmî düşüncenin gelişmesinin durdurulmasını ve Medreselerin yozlaştırılmasını aslı görevleri arasında saymıştır. (Kongar, 1989: 52)

Fatih Sultan Mehmet, Gazzali ile İbn Rüşd’ün düşünceleri arasında bir uzlaşma sağlayabilmek için Meşaiyyun düşüncesine yakın olan Zeyrek Camii Medresesinde ders veren Ebu Cafer Bin Abdülaziz’in derslerine gider. O derslere ilgiyi arttırmaya gayret eder. Hocaefendi ise İslam düşüncesinin gelişmesinin önlenmesi için Medrese eğitimindeki çoğulculuğu tahrip etmek, meşaiyyun taifesini ortadan kaldırmak, içtihat kapısını kapatmak, Müslümanlığı dar kalıplar içine hapsedmek ister. Bunun için Gazzali düşüncesi taraftarları ile İbn Rüşd düşüncesindekiler arasında bir tartışma ve kavga başlatır. Tartışmalar sonunda Fatih Sultan Mehmet’in beklentilerinin aksine Gazzali ile İbn Rüşd düşünceleri arasında bir yakınlaşma olmasını engellemeyi başarır. (Kongar, 1989:58)

Hocaefendi’nin planlarına destek olan yerli işbirlikçiler de vardır. Bunların bazıları para ile satın alınan kişilerdir. Bazıları ise daha şahsi çıkarlar için destek olurlar. Yirmialtıncı rapor “Devşirmelerin Zaferi Nasıl Hazırlandı?” başlığını taşır. İshak Paşa, tadı damağında kalan sadrazamlık makamına duyduğu özlem, damadı Gedik Ahmed’in azli gibi sebeplerden ötürü Karamanlı Mehmet Paşa’ya ve padişaha kin duymakta ve onun yerine getirilecek olan Şehzade Beyazıt’ı tahta çıkarma hayalleri kurmaktadır. İshak Paşa, emellerini gerçekleştirmek için Hocaefendi aracılığı ile sultan Mehmet Han’ı zehirler. (Kongar, 1989: 132)

Yazar isim vermeden mason teşkilatından da söz eder. Filip Hoca ile Hiram Ağa kendilerini aynı meslek grubunun üyeleri olarak görür. Ortak yanları kendilerini eğitmek ve irade-i cüzziyelerini geliştirilerek irade-i külliyeye ulaşmaktır. Raşit onların mutasavvıf olduklarını söylediğinde ise bunu kabul etmezler. Kendileri de tıpkı İkiçiler gibi gizli bir örgüt üyesi olduklarını söylerler. Liderliğini Süleyman peygamberin yaptığı bir örgüt. Bu örgüt, ayrı dinlere mensup insanları bir arada tutabilen çok güçlü bir örgüttür. Filip Hoca,

Sultan Mehmet'in gizli teşkilatının başındaki kişidir. Hiram ise şöhreti Karaman'a ve Osmanlı'ya yayılmış bir alimdir.

Batı Roma'yı Sultan Mehmet tehdidinden kurtarmak isteyen Papa İkinci Pius, Hocaefendi'ye bir mektup yazarak Venedikli hekim Iacopo (Yakup Paşa)'u saraya sokmasını ve padişaha yaklaştırmasını ister. Bu hekimin sultanı nasıl öldüreceği de anlatılır. Velihaht Sultan Mustafa'yı da ortadan kaldırarak devşirmelerin desteği ile Şehzade Beyazıd'ın tahta oturmasını sağlamaya çalışacaklardır.

Bütün bu gelişmeler olurken Raşid, sandukayı ele geçirir ve ebced hesabını kullanarak sandukayı açmayı başarır. Sandukanın içinde önce Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinde ardından Sultan Mehmet'i zehirlemek için kullanılan zehirin panzehiri bulunmaktadır.

Sultan Mehmet, Iacopo (yakup paşa) ve Hocaefendi (Karpantiye)nin kurduğu komplo sonucu sefere çıktıktan sonra Üsküdar'da hayatını kaybeder. Raşid panzehiri getirmekte gecikir. Otuz ikinci Mektup, olan "Karamanlı'nın, Canını ve Osmanlı Tâcını Devşirmelere Teslim Ettiği Gece"de Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da bırakılan İshak Paşa'nın komployu tamamlayarak Sadrazam Karamanlı Mehmet'i linç ettirmesi anlatılır. (Kongar 1989: 146)

Hocaefendi'nin bütün bu gayretlerinin temelinde dünya hakimiyeti peşinde koşan Hristiyan ve Müslüman hükümdarların iktidar kavgası vardır. Yazar iktidar hakkındaki düşüncelerini Filip Hoca aracılığı ile dile getirir:

"Evlât unutma ki tektanrılı dinlerin hepsi bağışlayıcılığı öngörür ama, iktidarı elinde tutanlar, yani bu dinleri uygulayanlar, kendi görüşlerinden sapanları en sert biçimde eleştirir ve onları ellerine fırsat geçer geçmez de yok ederler. Çünkü yöneticiler açısından sorun Allah sorunu değil, iktidar sorunudur. İktidarı Allah adına ellerinde tuttukları öne sürenler, aslında kaba kuvvet aracılığı ile iktidarı ele geçirip, hükümdarlıklarını yine silâh gücü ile sürdürenlerdir." (Kongar, 1989: 113)

Bütün bu felaket senaryoları içinde Hocaefendi'nin niyetini anlayan ve buna karşı bir örgüt kuran kişi ise Raşid'dir. Emre Kongar bu kişi ile kendisi arasında bir ilişki kurar. Romanın bu olumlu kahramanı aslında kendisidir. Raşid gibi kendisi de bir öğrenci hareketinin içindedir. Yazar 1980'li yıllarda kurulan YÖK'e karşı başlatılan öğrenci hareketlerinin içindedir.

Raşid grubun amacını kendilerini yetiştirmek, birbirlerine destek olmak, devleti yüceltmek için kanlarının son damlasına kadar çalışmak, dünya-ahret kardeş olmak, şeklinde dile getirir. (Kongar, 1989: 29) Bu düşünceler ile kendi düşünceleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.⁴ Asıl hedefleri, geçmişte farklı Müslüman toplulukları bir arada tutarak güçlenen devleti bundan sonra Müslüman ve Hristiyan farklı dinlere mensup toplulukları da bir çatı altında toplayarak dünyaya hükmeden güçlü bir devlet inşa etmektir. Bu hedef doğrultusunda İslam'ın ve Osmanlının gücünü bütün dünyaya yaymak, Hristiyanlara bağışlayıcı, hatta koruyucu olarak yaklaşan Sultan Mehmet Han'ın tacına taç katmak birinci amaçlarıdır. (Kongar, 1989: 30), Bunlar ilk görev olarak Hocaefendi'nin

⁴ [https://www.kongar.org/resmi-sitesinin "Hoşgeldiniz"](https://www.kongar.org/resmi-sitesinin-Hosgeldiniz) bölümüne bakılabilir. [Erişim Tarihi: 20.02.2017]

sandukasının esrarını çözmeye görevini üstlenirler. Onlar hem din hem devlet için mücadele edecektir. Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasından sonra onun gücünün eriştiği yerlere hülyaları bile erişemeyen kısır görüşlülere karşı hem devleti hem dini korumak istemektedirler. (Kongar, 1989: 31-32)

Bütün bu çöküş sebeplerine karşı yazar, çözüm önerisi de sunar, bunun için Raşid ve adamlarını kullanır. Bunu yaparken de ideolojik romantizmi tarihsel realizme feda etmez. Bütün bu yıkım projesini engelleme çabalarına rağmen Papa ve Alman Kralı, Hocaefendi aracılığı ile amacına ulaşır. Sonunda İkciler çetesinin geriye kalan üyeleri bir arada sohbet ederek, nerede yanlış yaptıklarını konuşurlar. Raşid hatanın sandukanın ve ötekinin berikinin peşinde koşmak olduğunu ve asıl gayenin dünyanın genel şartlarını ve ülkenin özel şartlarını bilerek kendilerini yetiştirmek suretiyle birey ve grup olarak güçlerini artırmak olması gerektiğini söyler. Örgütü büyüterek reayadan ve saraydan destek bulunması gerekirdi. Bu şekilde devleti korumak ve kurtarmak mümkün olabilirdi. Karpantiye hepimizi aldattı. (Kongar, 1989: 148) der.

Sonuç

Romanda anlatılan karakterler her ne kadar kurmaca karakterler olsa da kimi karakterler bazı özellikleri ile tarihten ya da gerçekten alınır. Roman okuyucusu edebi karakterler ile gerçek karakterler ontolojik olarak birbirinden ayrı olsalar bile onları aynı düzlemde değerlendirir. Bir yandan edebi karakterlere gerçek kişiler gibi davranırken diğer taraftan gerçek kişileri de edebi karakterlerin yerine koyarak düşünür. Bu anlamda okurlar kurmaca ile gerçeği bağlantılı hale getirir. Bu durumda Döblin'in düşüncesinin aksine tarihsel roman hem gerçek hem de tarih olarak kabul edilebilir. (Köroğlu, 2011: 213) Diğer tarihsel romanlarla ilgili yapılan eleştirilerde de görüldüğü üzere tarihsel romanın tam olarak anlaşılabilmesi için ele aldığı tarihi olaylar hakkında da bilgi sahibi olunması gerekir. Bu durumda gerçekle kurmacayı birbirine karıştıran okur öğrendiği tarihi bilgiyi roman okuyarak tamamlama eğilimi gösterecektir. Oysa tarihsel roman ile tarih yazımı arasında hem ontolojik hem de epistemolojik farklar vardır. Tarihsel roman yazarına göre, tarihsel olaylar, toplumsal yapı ve insan psikolojisi tekilliği ve tekrarlanamazlığı ile geçerli değildir. Benzerliklerden yola çıkılarak bugün yaşananlara paralel tarihsel olaylardan söz edilebilir. Kısacası "tarih tekerrür edebilir" ve bu tekrarlanabilirlik sayesinde, geçmişten ders almak caizdir ve hatta gereklidir. Bu tekrarlanabilirlik düşüncesi okurun gerçek-kurmaca arasındaki yakın ilişkiye olan inancına katkı sağlar. (Köroğlu, 2011: 216)

Emre Kongar sadece bir roman yazmamıştır. Aynı zamanda sahip olduğu sosyolojik ve siyasi görüşleri kurmaca yapı içinde sunmuştur. Okuyucunun gerçek-kurmaca algısından da istifade ederek anlattığı durumun tarihin her döneminde gerçekleşebileceği izlenimini okuyucuda uyandırmaya çalışır. Bu durum romanı gerçeklikle kurulan ilişki bağlamında daha değerli ve etkili kılar. Gerçekle kurmacanın bütünleştiği bu tarihsel roman, yazıldığı dönem Türkiye'sindeki siyasal olaylara göndermeler ve dokundurmalar yapar. Ahmet Oktay, "geçmişin iktidar uygulamalarına ve liderlerine yönelik eleştiriler ve tepitler, yankısı şimdinin olaylarında ve kişilerinde bulmaktadır" (Oktay, 2010: 274) derken bunu kasteder.

Sonuç olarak tarihi ya da postmodern tarihi romanlar sadece birer roman değildir. Onlar gerçekliği dnüştüreerek oluşturdukları kurgusal dünyada kendi hakikatlerini anlama ve anlaşılır kılma çabasının ürünüdürler.

Kaynaklar

- Argunşah, Hülya. (2016). *Tarih ve Roman*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çıkla, Selçuk. (2010). “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”. *Hece Dergisi Roman Özel Sayısı*, 65/66/67. 104-124.
- Göktürk, Akşit. (2002). *Okuma Uğraşı*. İstanbul: YKY.
<https://www.kongar.org/> [Erişim Tarihi, 20.02.2017]
https://www.kongar.org/ek_20111225.php Açılış Konferansı, Sosyal Hizmet Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesi Ankara, 15 Aralık 2011 bu konuşma, Emre Kongar’ın resmi internet sitesinde yer almaktadır. [Erişim Tarihi: 20.02.2017]
- Hutcheon, Linda. (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction* (New York- Londra: Routledge
- Kara, Halim. (2011). “Mazinin Edebi Temsili: Tarihsel Romanda Fatih’in Karakterizasyonu”. *Edebiyatın Omzundaki Melek Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar*. (Haz. Zeynep Uysal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kongar, Emre. (1989). *Hocaefendi’nin Sandukası*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Köroğlu, Erol. (2011). “Milli Hakikat Üzerine Tezler: Attila İlhan’ın Gazi Paşa’sında Tarihyazımı ile Tarihsel Roman arasında Sınır İhlalleri”. *Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar*. (Haz. Zeynep Uysal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Namık Kemal, (2005). *Celalettin Harzemşah*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Narlı, Mehmet, (2009). “Postmodern Roman ve Modern Gerçekliğin Yitimi”. *Türkbilig*-18, 122-132.
- Oktay, Ahmet, (2010). “Siyasal Roman üzerine”. *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı*. 65/66/67. 272-276.
- Ögünç, Ömer. (2017). “İzzeddin Çalışlar’ın Büyük Roman: Son Cariye. İlk Sultanıçe’inde Tarihsel Üstkurmaca Unsurları”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 58. 295-314.
- Terzioğlu, Derin, (2011). “Modernleşen Osmanlılar: Orhan Pamuk’un tarihi Romanları ve Osmanlı Tarihyazımında Yeni Eğilimler”. *Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar* (Haz. Zeynep Uysal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkeş, Ömer (2011). “Romana Yazılan Tarih”, *Edebiyatın Omzundaki Melek Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar* (Haz. Zeynep Uysal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uslu, Mehmet Fatih (2011). “Greenblatt’ın Yeni Tarihselci Eleştirisi”. *Edebiyatın Omzundaki Melek Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar*. (Haz. Zeynep Uysal) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wellek, Rene- Warren, Austin. (2011). *Edebiyat Teorisi*. (Çev: Ö. Faruk Huyugüzel). İstanbul: Dergâh Yayınları,
- Yalçın-Çelik, S. Dilek. (2005). *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ATTİLÂ İLHAN:
TÜRK SİYASAL DÜŞÜNCESİNE ULUSALCI EDEBÎ BİR KATKI
ATTILA ILHAN: A NATIONALIST LITERARY CONTRIBUTION TO TURKISH
POLITICAL THINKING

EMİNE GÜLSELCEN KAFKASYALI

Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Public Administration
gulkafkasyali@yahoo.com.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8780-3903

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 11.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.08.2017
Sayfa-*Pages* : 265-282
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3784>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

ATTİLÂ İLHAN:
TÜRK SİYASAL DÜŞÜNÇESİNE ULUSALCI EDEBÎ BİR KATKI
ATTILA ILHAN: A NATIONALIST LITERARY CONTRIBUTION TO
TURKISH POLITICAL THINKING

EMİNE GÜLSELCEN KAFKASYALI

Öz

Attilâ İlhan çocukluk ve gençlik yıllarında yaşadığı tecrübelerle fikir hayatını inşa etmiş bir yazardır. Sosyalist olduğunu ifade etmesine rağmen çağdaşları olan sosyalist aydınlardan farklı olması bu tecrübeler vesilesiyledir. Anadolu'nun kasabaları ile Paris'in sol çevrelerinde yapmış olduğu gözlemler İlhan'ın bir senteze ulaşmasına yol açmıştır. İlhan kendisinin de dile getirdiği üzere çalışmalarında diyalektik metodu kullanmıştır. Düşünce dünyasını oturttuğu iki ana eksen yerel olan Kemalist düşünce ile evrensel olan sosyalist düşüncedir. İlhan bu iki düşünceyi anti-empyrist anlayışta sentezlerken Türk ulusunun kendine has özelliklerinin göz önünde bulundurulması gereğini de vurgulamıştır. Türkiye'deki sol çevreyi/aydınları bu ülkenin kendi tarihini, kültürünü ve değerlerini göz önünde bulundurmadan düşünce ürettikleri veya öneri sundukları için eksik bulmakta ve eleştirmektedir. İlhan'ın kendi çevresine yönelik getirmiş olduğu bu eleştiriye karşılık onun da sosyalizm gibi evrensel bir ideolojiyi yerleştirdiği eleştirisi yapılmıştır. İlhan ideoloji sahibi bir yazar olarak eserlerinde sadece edebi bir kaygı gütmeyip siyasi düşüncelerini kitlelere ulaştırmayı da amaçlamıştır. Yine aynı sebeple uzun yıllar çeşitli gazetelerde günlük yazılar yazmıştır. Bu çalışmada Attilâ İlhan'ın düşünceleri, farklı açılardan ele alınmakta ve bu düşüncelerin Türk siyasi düşüncesine ulusalcı ve solcu katkılarının ne ölçüde özgün olduğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Attilâ İlhan, Ulusalcılık, Solculuk, Türk Siyasal Düşüncesi.

Abstract

Attila Ilhan is an author who has configured his intellectual life with his experiences in his childhood and youth. Although he claims to be a socialist the reason he is different from contemporary socialist intellectuals is because of these experiences. The observations made by Ilhan in the towns of Anatolia and the leftist groups in Paris have been formulated into a synthesis. As indicated by Ilhan himself the dialectic method has been used in the studies. The two main axes of the world of thinking are the local Kemalist thought and the universal socialist thought. Ilhan has also emphasized the need to take into account the unique characteristics of the Turkish nation while synthesizing these two ideas with an anti-imperialist conception. He criticizes the left-wing / intellectuals in Turkey for generating or proposing incomplete thought without taking the history, culture and values of the country into consideration. In response to this criticism of Ilhan for his own environment, he has been criticized for the localization of a universal ideology such as socialism. As a writer with ideology, Ilhan does not only convey literary concerns in his works, but also aims to deliver his political ideas to the masses. . For the same reason, he has been writing daily articles in various newspapers for many years. The thoughts of Attila Ilhan are considered from different angles and the originality of these thoughts in terms of nationalist and leftist contributions to Turkish political thought are assessed in this study.

Key Words: Attila Ilhan, Nationalism, Left-wing, Turkish Political Thinking.

Giriş: Bir Zihniyetin İnşa Süreci

Attilâ İlhan ile ilgili bir çalışmaya başlandığında onun belirli konular üzerinde yoğunlaştığı ve bu konuları kendine has üslubu ve fikirleriyle anlattığı görülecektir. Fransız, Rus ve Türk İhtilâllerinin mukayesesi, Kemalizm, Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk düşüncesi, Atatürk'ün dış politikası, İsmet İnönü ve dönemine yönelik eleştiri, Gazi-İnönü kıyaslamaları, aydın kavramı, aydınımızın doğu algısı gibi konulara odaklandığı görülecektir. (Kahraman, 2009:VII)

Attilâ İlhan'a göre Attilâ İlhan olmak, "olaylara ve insanlara karşı, önyargısız, ön koşulsuz, ön kabulsüz olabilmek! Fena halde doğru söylemek! Aslında bu kolay değil; çünkü her türlü siyaset ve sanat kulisinin dışında kalmayı, gizli açık çeteler karşısında mutlak bağımsızlığı; ayrıca, yanılıgyı olabildiğince azaltmak için, aralıksız araştırma ve incelemeyi gerektir[mektedir]." (Sarmaşık, 2004: 313).

İlhan'a göre, bir aydına yakışan hangi alanda çalışma yapacak olursa olsun işe araştırmacı bir üslupla yaklaşması ve konuların tarihi sürecini/gelişimini bilerek hazırlanmış bir eseri okuyucuya sunmasıdır. Bu nedenle İlhan, düşünce dünyasını zenginleştirmenin yakın tarihi kavrayarak ve bu kavramışlığını eserlerine –türü her ne olursa olsun- bir eğitici gibi yansıtmasıyla mümkün olabileceği inancıyla hareket etmiştir. Tarihi arka planın anlaşılması gerekliliği vurgusuyla şekillendirdiği düşünce dünyasında Cumhuriyet dönemi ve uygulamalarına dair ulusal bir senteze ulaşmıştır. Yazarlığındaki bu tavrın gerekçelerini (Kahraman, 2009: VIII) İlhan şu şekilde izah etmiştir:

"Tarih bilinci olmayan bir sanatçının, çağını kavrayamayacağını, anlayamayacağını düşünürüm. Bu bilinci edinmenin yolu, bilimsel yöntemle tarih, iktisat ve sosyoloji araştırmaları yapmaktır. Sanatçı, içinde yaşadığı toplumun, uzak ve yakın geçmişini, iktisat ve sosyoloji açısından bilimsel olarak inceleyecek ki, onu geleceğe yönelten sağlam bir tarih bilincine kavuşabilsin.

Türk sanatçısı -hele benim neslimin sanatçıları-Kurtuluş Savaşı'nın yakın ertesinde doğup büyümüştür ama doğrusu Devleti Aliyye'nin batışıyla da, İstiklâl Harbi'yle de, Cumhuriyet'in ilanıyla da, ciddi olarak ilgilenmemiştir. Sadece 'cumhuriyetçi' olabilmenin, o dönemde ne büyük bir devrimcilik olduğunu kestirebilen azdı. [...] Kendi hesabıma, yaptığım işin çağdaş olmasını, bununla yetinmeyip geleceğe açılmasını istiyordum.

Daha 1950'lerin başlarında, bunun için, yakın tarihimize iktisat ve sosyoloji düzeyinde eğilimin zorunluluğunu kavradım. Böyle bir background olmazsa, ne şiirim, ne romanım ulusal bir tabana oturabilecekti, ne de savunacağım fikirler. Ulusal bileşim zorunluluğunu kavradığım an, yakın tarihimizin (tabii, uzağının da) verilerini araştırmak, öğrenmek, sindirmek ve değerlendirmek zorunda olduğumu da kavradım. Buradan Kurtuluş Savaşı'nın işlenmesine geçmek, sorun değildi. Hele ulusal demokratik devrimi içeren, anti-emperyalist bir halk savaşı olması, toplumcu bir ozana büyük heyecanlar verebiliyordu.

O günden bugüne, Kurtuluş Savaşı'nı işlemekle de kalmadım. Osmanlı'nın batışını hem şiir düzeyinde, hem roman düzeyinde ele aldım.

Genç sanatçıların da aynı şeyi yapmasını öneririm. Bugünü anlamak, durumumuzu iyi değerlendirebilmek için, son iki yüzyılımızı çok iyi bilmek gerek [mektedir.]”

(Sarmaşık, 2004: 270-271).

Attilâ İlhan'ın lise birinci sınıftayken mektuplaştığı bir kıza yazdığı Nazım Hikmet şiirlerinden dolayı Türk Ceza Kanununun 141. Maddesine aykırı davrandığı gerekçesiyle 1941 Şubat'ında, 16 yaşındayken tutuklanması ve iki ay hapiste kalması (Çelik 2010: 11-18) bu döneme (İnönü dönemi) ilişkin görüşlerinin oluşmasında önemli bir etki yaptı.

Üniversite yıllarında eğitimini yarıda bırakarak Nazım Hikmet'i kurtarma hareketine katılmak üzere ilk kez Paris'e gitti ve bu harekette aktif rol oynadı. Paris'te kaldığı dönemde Fransız toplumu ve orada bulunduğu çevreye ilişkin gözlemleri daha sonraki eserlerinde yer alan birçok karakter ve olaya temel oluşturdu. Türkiye'ye döndüğünde polisle sık sık başı derde giren İlhan'ın Sansaryan Han'daki sorgulamaları ölüm, tehlike, gerilim temalarının işlendiği eserlerinde önemli rol oynadı (Attilâ İlhan <http://www.msxllabs.org/forum/edebiyat-tr/21437-atilla-ilhan-atilla-ilhan-kimdir-atilla-ilhan-hakkinda.html>. Son Erişim Tarihi: 15.04.2017).

1951 yılında Gerçek gazetesinde yayımlanan bir yazısından dolayı soruşturmaya uğrayınca tekrar Paris'e gitti. Attilâ İlhan için bu yıllar, Fransızca'yı ve Marksizmi öğrendiği dönemdir. 1950'li yılları İstanbul-İzmir-Paris üçgeni içerisinde geçiren Attilâ İlhan ismi yavaş yavaş Türkiye çapında da duyulmaya başladı. Ülkeye döndükten sonra, öğrenimini yarıda bırakarak gazeteciliğe yöneldi. Yine aynı dönemde sinemaya olan ilgisinin de etkisiyle, 1953'te Vatan gazetesinde sinema eleştirileri yazmaya başladı (Atilla İlhan'ın Yaşamı <http://tilahan.org/yasami/>. Son Erişim Tarihi: 17.05.2017).

1960'ta Paris'e geri döndü. Sosyalizmin geldiği aşamaları ve televizyonculuğu incelediği bu dönemde babasının vefatıyla birlikte İzmir'e geri döndü. İzmir'de kaldığı dönemde, Demokrat İzmir gazetesinin başyazarlığını ve genel yayın yönetmenliğini yaptı. 1970'lerde Türkiye'de televizyon yayınlarının başlaması ve geniş kitlelere ulaşmasıyla beraber Attilâ İlhan da yeniden senaryo yazmaya başladı. *Sekiz Sütuna Manşet, Kartallar Yüksek Uçar, Yarın Artık Bugündür* ve *Yıldızlar Gece Büyür* gibi dizilerin senaryolarını yazdı (Atilla İlhan'ın Yaşamı <http://tilahan.org/yasami/>. Son Erişim Tarihi: 17.05.2017). 1973 yılında Bilgi Yayınevi'nin danışmanlığını üstlenerek Ankara'ya taşınan İlhan, *Sırtlan Payı* ve *Yaraya Tuz Basmak* adlı eserleri Ankara'da yazdı. 1981'e kadar Ankara'da kalan yazar *Fena Halde Leman* adlı romanını tamamladıktan sonra İstanbul'a yerleşti. İstanbul'da gazetecilik serüveni Milliyet ve Gelişim Yayınları ile devam etti. Bir süre Güneş gazetesinde yazan Attilâ İlhan, 1993-1996 yılları arasında Meydan gazetesinde yazmaya devam etti. Bunların yanında ayrıca Aile, Adım Adım, Ataç, Genç Nesil, Fikirler, Milliyet Sanat, Sanat Olayı, Yirminci Asır, Yön gibi düşünce-kültür-sanat-edebiyat dergilerinde yazdığı yazılarla edebiyat dünyasındaki etkisini arttırdı. Son olarak da 1996 yılından ölümüne kadar Cumhuriyet gazetesinde yazdı (Kahraman, 2009: 12).

Attilâ İlhan, 1940'lı yılların başında toplumcu olarak tanınan yazarlar arasında edebiyat dünyasına girer. Bu grup Nazım Hikmet'in edebiyat anlayışı ve şiir çizgisinden açıkça etkilenmiştir (Babacan, 2010: 211) Attilâ İlhan, şiirde Garipçiler ve İkinci Yeniciler

akımlarına şiddetle karşı çıkmış ve Mavi Hareketi adlı toplumsal gerçekçi bir şiir akımı başlatmıştır. Şairliğinin ilk dönemlerinde takip ettiği Nazım Hikmet çizgisinden zamanla ayrılarak karışık ve bireysel bir duyarlılığa yönelmiştir.

(Polatlı <http://www.makaleler.com/bilim-makaleleri/attil-ilhanin-hayati.htm>, Son Erişim Tarihi:15.03.2012).

2. Meselelere Bakışı ve Düşünceleri

Attilâ İlhan'ın kendisinin nasıl bir şair olduğuna ilişkin ileride kendi sentezini oluşturmak için ihtiyaç duyacağı kuramsal bilgiyi, edebiyatta diyalektik metodu benimseyerek elde etmiştir.

“kendi kendime diyordum ki, ben solcu bir şairim, Marksist bir şairim. İyi de benim şiir anlayışımı ben nasıl ifade ediyorum? Bu şiir anlayışının ifade edilmesi lazım. 'Şiir toplum için yazılır' gibi düz bir lafla hiçbir şey anlatmış olmazsın. Ben bunu iki düzeyde ifade etmek zorundayım. Bunun birisi, ideolojik düzeyde evvela sentezi yapmam lazım. Sentezi yapabilmek için metodu öğrenmem lazım. Metod, diyalektik metoddur”

(Eroğlu <http://tilahan.org/toplumsal-gercekciligin-kuramsal-kokeni-uzerine>. Son Erişim Tarihi: 10.04.2017).

Roman yazarlığıyla ilgili olarak 'hazırlık ve arayış dönemi' diye nitelendirilen dönemde, yayımladığı *Sokaktaki Adam* ve *Zenciler Birbirine Benzemez*'de İlhan'ın Paris'te yaşadığı yıllara ait deneyimlerinin ve gözlemlerinin karakterlere yansıdığı görülür. Yazıldığı devirde batılılaşma uğruna Türk toplumundan kopan kişilerin bocalamaları *Sokaktaki Adam*'da ele alınırken, *Zenciler Birbirine Benzemez*'de Avrupa'da komünist ve anti-komünist mültecilerle karşılaşan, hayal kırıklığına uğramış bir devrimci anlatılır. Her bölümün farklı bir karakterin ağzından aktarıldığı *Sokaktaki Adam*, Attilâ İlhan'ın edebiyatımıza getirdiği yeni bir söylem olarak alınabilir. Daha sonraki romanlarında da görüleceği tarzda, diyalektik bir yaklaşımla işlenen olaylarda kahramanlar güçlü ve zayıf yanlarıyla okura ulaşır; birbirlerini suçlamaz ve okuyucuda önyargı oluşturmazlar (Arseven 2010: 253-256) Attilâ İlhan, *Zenciler Birbirine Benzemez* için şöyle demektedir: *"Kitap Soğuk Savaş'ın en belalı döneminde yazıldı, yayınlandı. Çok ikircikli bir sorunu tartışıyordum. Romanın kahramanı, İstanbul'daki ve Paris'teki 'solcu' çevrelerle düşüp kalkıyor, bunlarla ilişkilerini ve tartışmalarını anlatıyordu, her şeyi olduğu gibi yazmak, romanın yayımlanmasından vazgeçmekle eşitti. Bu bakımdan, içeriğine hafif flu bir hava verdim."* (Attilâ İlhan'ın Yaşamı <http://tilahan.org/yasami/>. Son Erişim Tarihi: 17.05.2017)

Yazarın "olgunluk dönemi" diye tanımlanabilecek edebiyat süreci *Kurtlar Sofrası* ile başlar. *Sokaktaki Adam*'da ne istediğini değil, ne istemediğini bilen biri anlatılırken; *Zenciler Birbirine Benzemez*'de Mehmed-Ali istedikleri ile istemedikleri arasında mütereddit bir karakteri yansıtmaktadır. Oysa *Kurtlar Sofrası*'nda Mahmud ne istediğini çok iyi bilen bir karakteri çizer. Bu üç romanıyla Attilâ İlhan Türk aydınına farklı açılardan bakar, fikirlerini diyalektik-materyalist bir sentez içinde derleyerek Türkiye için bir sentez önerir- ki sonradan yazdığı yedi kitaplık *Aynanın İçindekiler* serisi de bu zemine oturmaktadır. *Bıçağın Ucu*, *Sırtlan Payı*, *Yaraya Tuz Basmak*, *Dersaadet'te Sabah*

Ezanları, O Karanlıkta Biz, Allah'ın Süngüleri: Reis Paşa ve Gazi Paşa bu seriyi oluşturan romanlardır (Arseven 2010:256-284). Her romanda yer alan karakterler, Türkiye'nin tarihinde köşe taşlarını oluşturmuş dönemlere ayna tutan aydınlardır. Tarihi olaylar, politik ve sosyal dengelerle ele alınır. Birbirleriyle bağlantısı olan karakterlerden her biri bir romanda ön plana çıkar ve olaylar onun gözlemleriyle aktarılır. Bu serinin bütünü irdelendiğinde yine, yazarın Türk aydınına yakın tarihimize bir bakma şansı tanıdığını ve kendi toplumcu-gerçekçi bakış açısıyla teklifler sunduğu görülür (Atillâ İlhan'ın Yaşamı <http://tilahan.org/yasami/>. Son Erişim Tarihi: 17.05.2017).

Attilâ İlhan hiçbir düşünceyi basmakalıp bir biçimde olduğu gibi kabul etmemekte, düşünce yapısını esasında diyalektiğe dayandırmakta ve düşüncelerini tez, antitez ve sentez neticesinde oluşturmaktaydı. Onu döneminin yazarlarından farklılaştıran ve yine bir senteze ulaşmasını sağlayan, hayatında iki temel kırılma noktası olmuştur. Bunlardan biri, kendi kültürünü tanıdığı Konya'nın Ilgın ilçesine gidişi, bir diğeri de Paris seyahatidir (Işık 2006: 29). Buna ilişkin olarak İlhan şöyle demektedir:

...Benim hayatımda iki seyahat çok büyük rol oynuyor. Bunlardan bir tanesi 1936'da Anadolu'ya gidişimizdir, İzmir'den. Yani memleketimi içinden görmemi sağlayan. ...Konya'nın Ilgın ilçesine gittiğim zaman Osmanlı'ya da değil Selçukluya gittim. ...Bu çok etkileyici oldu benim için. Memleket bilinci dediğimiz olayı ilk orada yakaladığımı sanıyorum, çocuk olmama rağmen. ...İkinci büyük seyahat Fransa seyahatidir.

(Aliye, 2002: 97-98).

İlhan'ın Paris yılları ise Batı'ya, Marksizm'e ve sosyalizme ilişkin fikirlerini derinleştirdiği ve karşılaştırma yapma fırsatını elde ettiği, ayrıca edebî yönüne ilişkin de toplumcu edebiyat ve özellikle de toplumcu şiir üzerine düşündüğü ve çalıştığı yıllardır.

Attilâ İlhan toplumsal alanda Türk halkının laik ve ulusal bir anlayışı benimsemesi gerektiğini düşünmekteydi. Attilâ İlhan bir aydın olarak Türk insanına yaklaşmak, onun gönlüne, kalbine, kafasına girmek istemekte bunu da açık, düzgün, somut bir şekilde anlatarak yapmaktan yanadır (Manisalı, 2005: 112). Attilâ İlhan'ın Marksist ve solcu olmasının yanında düşünce yapısını Atatürk'ün fikirleri ve ortaya koyduğu ilkeler de doğrudan etkilemiştir.

2.1. Attilâ İlhan'ın Sol Hakkındaki Düşünceleri

Attilâ İlhan formasyonunu ve hayat tarzını solcu olarak belirtmiştir. Attilâ İlhan'ın sol anlayışı daha çok burjuva temeline dayanan ve ulusal çizgide bir anlayıştır. Bu açıdan diğer sol aydınlardan farklı düşünen Attilâ İlhan aydınları eleştirir ve onları irade yerine iman aydını olmakla suçlar ve aydınlardan düşüncelerinin dogmatik olduğunu ileri sürer (Polatlı <http://www.makaleler.com/bilim-makaleleri/attil-ilhanin-hayati.htm>, Son Erişim Tarihi:15.03.2012). Aydınımızın sosyalizme ilişkin görüşlerinin dogmatik fikirler olduğunu hususunu *Hangi Sol* isimli kitabında ayrıntılı olarak değerlendirmektedir (İlhan, 1996: 20).

Kendi kuşağının sosyalistlerini (1940'lı yıllar) ve daha sonrakileri, doktrini geniş bir şekilde tartışarak değil de, dogmacı bir tekel içinde tanıdıklarından dolayı talihsiz

bulmaktadır. Hâlbuki İlhan, sosyalizmi sürekli yenileşerek başkalaşma yani dogmacılık karşıtı olarak tanımlamıştır. İlhan, sosyalizmin, zamanla Rusya'nın, sonrasında bir partinin (Bolşevik Parti) ve nihayetinde Stalin'in tekeline girmiş olmasına rağmen kuşağının sosyalistlerinin dogmacı bir yaklaşım içinde olmaları sebebiyle bunun farkında olmadıklarını ifade eder (İlhan 1996: 42).

Attilâ İlhan, Paris'te bulunduğu süre içerisinde farklı ülkelerden Fransa'ya gelmiş çeşitli solcu ve komünist çevrelerde bulunmuş ve bu zaman zarfında sosyalizmin tek olmadığını fark etmiştir. Bu farkındalığın sahibi -kendini bir Marksist olarak tanımlayan- İlhan'a göre, dış dünyadan alınmış bir ideoloji olarak sosyalizmin Türkiye'nin sosyal gerçekleriyle bağdaşmadıkça tüm tasarımların havada kalması doğaldır. *Kurtlar Sofrası* adlı eserinde; “sosyalizm, millî ve ortaklaşa bir ihtiyaç olursa güzel! Yaşadığımız şartların getirdiği tarihi bir zaruret olursa iyi!” diyerek sosyal temelleri sağlam, millî, halkçı ve sentezci bir sosyalizmin geliştirilmesinin, Türkiye için bir anlam ifade edeceğini belirtmiştir (Li, 2007: 37).

Hangi Sol isimli eserinde de Türkiye'nin sosyalizminin kendi koşulları içerisinde ve kendi diyalektiğine göre olacağını ve başka sosyalizmlere benzemeyeceğini, benzetmeye çalışmanın hüsrana sonuçlanacağını vurgulamıştır (İlhan, 1996: 77).

Attilâ İlhan 1960'larda başlayan sol hareketi -solcuları dogmatik olarak suçlaması gibi- fikri dışa bağımlılıkla suçlar. Bu bakımdan bu sosyalistlerin Tanzimat “alafranga”larından farkı yoktur (Aydın, 2007: 576)

Attilâ İlhan'ın benimsediği sol anlayışı *özgücü sol* olarak da tanımlanmış ve bu anlayış diğer sol kesimler tarafından eleştirilmiştir. *Özgücü solun* karşısına *evrenselci sol* konumlandırılmıştır. Suavi Aydın'a göre, iki sol arasındaki çekişme “Türkiye'nin farklılığı”dır. *Evrenselci sol* bütün halinde bir dünya anlayışını temel alarak onun bir parçası olarak Türk toplumunu irdelemesi üzerinden sosyalizme dönük siyaset yollarını incelerken; *özgücü sol*, söz konusu “farklılık” iddiasını esas alarak kültürcü bir anlayış ortaya koymuştur. Bu kültürcü izahlar tedricen Türk toplumunun ve deneyiminin benzersizliği iddiasıyla sonuçlanmıştır. Türk solunun milliyetçilikle ilişkisi iki esas üzerinden açıklanabilir. İlki “anti-emperyalizm” kavramı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin anti-emperyalist bir anlayışla gerçekleştirilen bir tür “Millî Devrim” olarak nitelendirilmesi ikincisi ise, “Türkiye”nin izah edilmeye çalışılması halinde “Türkiye'nin özgüllüğü” tezinin temellendirilmesiyle bir tarihsel benzersizlik/biriciklik modelinin oluşturulmasıdır (Aydın, 2007: 544). Attilâ İlhan bu açıdan *özgücü sol* olarak da adlandırılan grup içerisinde değerlendirilmiştir.

2.2. Türkiye Hakkındaki Düşünceleri

Attilâ İlhan'ın düşünce dünyasında Marksizm'den sonra Kemalizm de önemli bir yer teşkil etmiştir. Türkiye'de 1960'lardan 1970'lere doğru seyreden siyasal süreçte solun ana doğrultusu ve temel dayanak noktası Atatürkçülüktü. 1970'lerden sonra dünyadaki sol hareketlerin ve düşüncelerin de etkisiyle Türk solunun Atatürkçülükten kopuşu söz konusudur. Attilâ İlhan, solun Atatürkçülükten kopmaya başladığı bir zaman diliminde Türk solunun Atatürkçülükle bağlarının kopmaması konusundaki savunucularından biri olmuştur (Kahramanoğlu <http://www.turksolu.org/208/kahramanoglu208.html> Son Erişim Tarihi: 12.03.2017).

Bu tavrı benimsemesinde işgalden çıkmış ve anıların taze olduğu İzmir’de büyümesinin etkili olmasının yanında daha önemlisi Paris yıllarında kendisine Atatürk’ü soran militan bir arkadaşına verecek cevap bulamaması üzerine bu döneme dair başladığı okuma faaliyetleridir. İlhan’ın görüşleri zamanla sivrileşerek Sosyalizm ve Kemalizm bağlantısı kuran sol-Kemalist bir çizgiye gelmiştir. Tarihe ve Atatürk’e yönelik incelemeleri, Osmanlı’dan itibaren Türk toplumunun yaşadığı çağdaşlaşma sorunlarına eğilmesi ve bu sürecin olumsuz yanlarından hareketle yeni çözümler araması bu süreci doğrudan etkilemiştir (Salman 2007: 147).

Attilâ İlhan’ın Kemalistliği, sosyalist hareketin etkisini büyük oranda yitirdiği 1980 sonrası dönemde neredeyse sosyalist hatta Galiyevci bir Mustafa Kemal, antiemperyalist ve antikapitalist bir Milli Mücadele ve sol bir halk Partisi kurgusunun son örneklerini vermesi noktasında ön plana çıkmıştır. Attilâ İlhan’a göre, Mustafa Kemal’in kurduğunu sahte TKP bile sahiden sosyalist bir partidir. Sahiciliğin ayrırcı özelliği ise onun “millici” oluşudur. Bunun göstergesi de bu partinin yayın organı olan Yeni Gün gazetesinde Yunus Nadi’nin hayallerindeki sosyalizmin Sovyetler’in kopyası olmayacağını ideal programın ülke şartları dikkate alınarak hazırlanacağını ve temelini İslamiyet’in oluşturacağını söylemesidir (İlhan, 1999: 257-260).

İlhan, Atatürk’le Sultan Galiyev’i ortak bir zeminde buluşturmayı hedeflemişti (İlhan, 1999: 257-260). Ancak, Sultan Galiyev’i Türkiye, Türk dünyası içinde konumlandırırken onu bağlamaya çalıştığı Avrasyacılık konusunda önemli bir çelişkiye düşmekteydi. Sultan Galiyev’in antiemperyalizme ve Türk halklarının bağımsızlığı uğruna verdiği savı yüceltip örnek gösterirken Galiyev’in –ki Orta Asya halklarının kendi kendilerini yönetmesi bir bakıma Turan fikri- düşünceleriyle bir araya getirmeye çalıştığı “Avrasyacılık”, olarak adlandırılan -özünde ise Aleksander Dugin’in temsil ettiği Rus Avrasyacılığı- düşüncenin birbiriyle bağdaşması mümkün değildi (Ülkü, <http://tilahan.org/fena-halde-atilla-ilhan/> Son Erişim Tarihi: 20.04.2017).

Attilâ İlhan, Türk Devrimi’ni Rus ve Fransız devrimlerinin benzeri ve bir bakımdan da bu iki devrimin bir sentezi olarak değerlendirmiştir. Attilâ İlhan’a göre Türk Devrimi sosyalist bir devrim olarak nitelenemez. İlhan, Türk Devrimi ulusal demokratik bir devrim olmasının yanında antiemperyalist, mazlum milletlere örnek ve Asyalı bir devrim olarak tanımlamıştır (Kahramanoğlu <http://www.turksolu.org/208/kahramanoglu208.html> Son Erişim Tarihi: 12.03.2017).

Attilâ İlhan’ın Türk solu açısından bir diğer önemli katkısı ise Atatürk’ün başlatmış olduğu *muasırlaşmak* (çağdaşlaşmak) fikrinin, yerini Atatürk’ün ölümünden sonra İnönü ile Batılılaşma fikrine bıraktığı, bu durumun ortaya çıkardığı Batıcı Atatürkçülüğün gerçek Atatürkçülük olmadığını ısrarla vurgulamasıydı. Attilâ İlhan, kozmopolit bir Batıcılığın Atatürkçülük olarak lanse edildiğini iddia ettiği İnönücülüğü eleştirirken, İnönü reformculuğuna karşı Atatürk devrimciliğine vurgu yapmaktaydı. Bu şekilde uzun yıllardır Atatürkçü safta yer alan Batıcı Atatürkçülüğün güçlü bir teşhirini de yapmış olmaktadır. İlhan’a göre; Türkiye, İnönü ile birlikte dış politikada Atatürk’ün tam bağımsızlık yolunu terk ederek yeniden Batının dümen suyuna girmiş ayrıca Yunan-Latin kültürüne dayalı bir Batıcı ilericiliğin tuzağına düşerek Batıya daha da bağımlı hale gelmişti (İlhan, 1996: 160-162).

İlhan fikir dünyasını ele alırken değinilmesi gereken diğer bir konu da onun “Üç Misak-ı Milli” anlayışıdır. İlhan’a göre, Türkiye ancak Kurtuluş Savaşı’nın gerekçeleri ve tam bağımsızlık anlayışının ana prensiplerine bağlı kalarak yolunu devam ettirebilir. Ama bu bağlılığı gerçekten sağlamak ve sağlamlaştırmak isteyen Türkiye’nin “(i) Eğitim ve Öğretimi, (ii) Silahlı Kuvvetleri ve savaş gerekçesi, (iii) İktisadi yani kalkınma felsefesi, ekonomisi mutlaka milli olmalıdır.” (İlhan, 2004.08.30). İşte bu anlayışa bağlı kalarak İlhan, eğitim, savunma ve ekonomide oluşturulacak tam bağımsız, ulusal ve çağdaş bağına “Üç Misak-ı Milli” demektedir (Kahraman, 2009: 10).

Erol Manisalı, Atilla İlhan’ı, Soğuk Savaş sonrasında Türk aydını olarak ulusal açıdan bakanların içinde değerlendirerek onun ulusal cephenin merkezinde olduğu vurgusunu yapar (Manisalı, 2004: VII).

Attilâ İlhan’ın kendisi ise “Hangi Attilâ İlhan?” sorusunun cevabını şu şekilde vererek temel yaklaşımını kısaca özetlemektedir: “*Türk toplumunun çağdaş şartları içerisinde ortaya çıkmış tamamıyla cumhuriyetçi özellikler taşıyan ve ulusal demokratik devrimin esaslarına inanan, sonra Türkiye’nin geleceğini kendi açısından daha çok sosyalist bir çözümde gören, fakat bunu yaparken daima Türkiye’yi ön planda tutan bir sanatçı*” (Sarmaşık, 2005: 99).

Attilâ İlhan’ın sol anlayışı sürekli olarak “milli” olması sebebiyle eleştirilerin hedefi olmuştur. İnsel de bu açıdan eleştirerek, Türkiye solunun Cumhuriyetin ilk dönemlerinde devlet merkezli milli temizlik ve kültürel homojenleşme girişimlerini desteklediğini belirtir. İnsel, Attilâ İlhan’ı, “komprador burjuvazi için malzeme Osmanlı’nın içinde hazır: Musevi tüccar, Rum ya da Ermeni bezirgân, kestirmeden batılı Emperyalist firmanın Türkiye’deki maşası oluyor, din birliği de rol oynadığından Türkler ve genel olarak Müslümanlar rahatlıkla sömürülüyor” ifadelerinden dolayı faşizan bir sol anlayışına sahip olmakla eleştirmekte ve bu anlayışı milliyetçi sol olarak tanımlamaktadır (İnsel, 2007: 948).

Yine İnsel’e göre, milliyetçi sol milli davalar olarak lanse edilen konulara karşı yakın olmakla birlikte bunu antiemperyalist bir üslupla ifade eder. Bu üslup da antiemperyalist cephenin birliği adına Kemalizm’e teslim olmuştur. Ayrıca bu zihniyetin en önemli özelliğinin Türkiye’deki toplumsal mücadeleyi dış etmenlerin bir türevi olarak algılamasıdır (İnsel, 2009: 949).

2.3. Attilâ İlhan’ın Batı Hakkındaki Düşünceleri

Attilâ İlhan, Türk Soluna Batı karşıtlığı fikrini öğretmek için bütün bir Türk düşünce hayatı içinde Batıcılığın en tutarlı eleştirisini yapan isimlerdendir. Türk Solu’nun tutarlı bir Batı karşıtlığına ulaşmasında da Attilâ İlhan’ın büyük katkısı olmuştur. Türkiye’de zihniyeti Batı düşüncesi ile yoğrulmuş Tanzimat aydını tiplerini ilk dile getirenlerden, Tanzimat ile başlayan Batılılaşmanın ilk tutarlı eleştirisini yapanlardan birisidir. Buna rağmen Attilâ İlhan Atatürkçülük, milliyetçilik ve Türk Devrimi’ni tanımlama noktasında pek çok yerde yine Batıcılığa dayanmıştır. Türk Devrimi’ni birebir Fransız Devrimi ile örtüşürmekte, Mustafa Kemal’i de bir “jakoben” olarak gösterip Danton ya da Robespierre ile eşleştirmekteydi (İlhan, 1999: 52, 133).

Attilâ İlhan’ın Paris seyahatlerinden sonra tam anlamıyla değişen ve berraklaşan Batı hakkındaki düşünceleri hep aynı yönde devam etmiştir. Attilâ İlhan’da temelde var

olan antiemperyalist tavır, Paris seyahatlerinin ardından, yeniden şekillenir. Bu yeniden şekillenme neticesinde oluşan bilinç, Attilâ İlhan'ın Batı meselesine daha da odaklanmasına yol açar (Işık, 2006: 48). Attilâ İlhan neden antiemperyalist olduğunu şöyle açıklar:

“Hayatım boyunca iki sebepten antiemperyalist oldum. Birincisi, çok basit, ben eğer Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nesilden çocuğuyysam, eğer ailem bir işgalden kurtulmuşsa, antiemperyalist olmam kadar doğal ne olabilir. İkincisi, on altı yaşımdan beri sosyalistim, yani işin başından antiemperyalist bir tavır içindeyim.” (İleri, 2002: 259).

Attilâ İlhan Türkiye'nin Batı ile ilişkileri konusunda, Batı ittifakının Türkiye'yi çöküşe götürdüğünü söyleyip Türkiye'nin üç yüzyıldır girdiği Batılılaşma çıkmazından kurtuluşu için Atatürk'ün mazlum milletlere dayanan dış politikasına geri dönülmesini önermekteydi (İlhan 1999: 155-156). Bu Türkiye'nin komşuları ile tarihsel bağları ve Türk halkının Asyalı kimliğini öne çıkararak bir anlayıştı (Kahramanoğlu <http://www.turksolu.org/208/kahramanoglu208.html> Son Erişim Tarihi: 12.03.2017).

Hangi Laiklik eserinde sistem olarak adlandırdığı Batı ülkelerinin kendi çıkarlarını korumak için Türkiye'yi kullanmalarından, Batı'nın devamlı kin ve nefreti dışı vurduğunu anlatarak Batı'nın bize dostça yaklaşmasında derin bir art niyetin olduğunu, Türkiye'nin Batı'nın çıkarlarına alet olmaması gerektiğinden bahsetmektedir (İlhan, 2011).

Attilâ İlhan'a en fazla yöneltilen eleştirilerden biri, Batı'yı tamamen dışlayıcı bir tavır içerisinde olmasıdır. İlhan, bu tarz eleştirilere karşı çıkar ve Batı'yı tamamen dışlamanın da Batı'ya tamamen bağlanmanın da yanlış olduğunu belirtir. Attilâ İlhan, Batı'dan sadece rasyonel düşünce ve Batı'nın uyguladığı metodun alınması gerektiğini belirtir (Işık 2006: 58). Attilâ İlhan'a yöneltilen, Batı kültürünü tamamen reddetme konusundaki eleştirilere şöyle cevap verir:

“Kesinlikle Batı düşmanı değilim. Tamamıyla kendilerine mahsus kültürü, hatta ulusal kültürlerini evrensel kültür diye yutturuyorlar. Cebren ve hile ile. Benim karşı olduğum bu. Yoksa Batının kendi içersinde yaptığı büyük aşamalara karşı değilim. Ben Batıya gittiğim zaman Batı diye bir şey görmedim. Fransız, İngiliz, Alman gördüm. Bunların hepsinde ortaklaşa olan sadece bir tek şeydi. Bilimsel metot. O bilimsel metodu da biz alalım, kendi malzememizde kendi çağdaşlığımızda üretelim.”

(Sarmaşık, 2005: 371-374).

Yine bir diğer söyleşisinde Batı karşıtlığına ilişkin şu cevabı vermiştir:

“Hayır efendim ne münasebet! O kültürden istifade edilir. Benim metodum Marksisttir ve bu Batı kültüründe mevcut olan bir metottur. Sen metodu al, kendi memleketinde kendi sentezini yap. Bu yapılamaz değil. Ben yaptım. Kırk tane kitap var ortada. Bu kitapların gördüğü ilgi gösteriyor ki hedef vuruldu. Demek Batılı bir metodu alıp, onu kendi malzemenle çok iyi yoğurup ortaya ulusal bir sentez çıkartırsan, halk seni yalnız bırakmıyor.”

(İleri, 2002: 252).

2.4. Attilâ İlhan'ın Aydınlar Hakkındaki Düşünceleri

Toplumumuzda Tanzimat aydını genellikle Batı özellikle de Fransa hayranlığı ile tanınır. Bu hayranlık zamanla farklı ülkelere doğru yönelse de temelde bu aydınların yapmaya çalıştıkları şey, ilgi duydukları ülkelerdeki uygulamaları olduğu gibi almak yani taklit etmektir (Polatlı, <http://www.makaleler.com/bilim-makaleleri/attil-ilhanin-hayati.htm>, Son Erişim Tarihi:15.03.2012). Bu dönem aydınlarının en önemli eksiklerinden biri de, ulusal bir yöntem oluşturamamalarıdır. Attilâ İlhan her ne kadar, 'Batı', 'Batılılaşmak' gibi kavramlarla Avrupa'yı ve Avrupa kültürünü kastetse de, esasında bunun, bizim zihnimizde homojen bir bütün oluşturan bir tasavvur olduğuna dikkat çekerek, gerçekte ise, böyle bir Batı olmadığını, bizim Batı diye adlandırdığımız o bütüne mensup ülkelerin her birinin kendine özgü bir kültürünün var olduğunu belirtir (Işık, 2006: 37).

İlhan, Türk aydınına eleştirirken kimi zaman onu, olumlu aydın olarak gördüğü ve gösterdiği Fransız aydını ile karşılaştırır ve halk ile aydın arasında olması gereken ilişkiye değinirken şu eleştirileriyle Tanzimat dönemi ve Tanzimat sonrası Türk aydınına değerlendirir:

"...Bunlar (aydınlar) her toplumda olması lazım gelen ve aslında toplumun diğer katmanlarına öncülük etmesi lazım gelen tipler... Fakat bizim memleketimizin kaderinde bir yanlışlık var. Ve bu yanlışlık çok vahim. Bunu şöyle anlatabayım: Fransız toplumunda Fransız aydını ile Fransız halkı arasında bir fark vardır. Bu fark hakikaten vardır. Her yerde olur bu fark. Fransız aydınları daha derin, daha teferruatlı düşünürler, daha çok şey bilirler... Halk daha az bilir, daha az teferruatlı bilir, düşünür. Yalnız aydınlarla halk arasındaki fark, bir derece farkıdır. İkisi de aynı istikamettedirler... Aydınlar biraz öndedirler. Hâlbuki bizde böyle değil. Aydınlarla halk arasındaki fark mahiyet farkı. Aydınlar kendilerini hangi ülkenin kültürüne adanmışsa, Paris'e, Londra'ya, Washington'a, Moskova'ya, Pekin'e, Kahire'ye, Tahran'a göre ayarlıyor. Ve aydın bu tavırla ortaya çıkıyor... Halk ise Türk. Halkımız kesinlikle herhangi bir yere ayarlı değil. Bu çerçevede içerisinde Türk aydını ile Türk halkı arasında çok ciddi bir kopukluk var. Türk aydını, halkına kesinlikle yabancılaşmış bir aydın. Bu, sömürgelerde görülen bir aydın tipidir. Bağımsız ve gelişmiş ülkelerde böyle aydın olmaz. Bu Tanzimat'tan sonra başlayan 'alafranga' dediğimiz aydın tipidir... Bu Batılı bir kültürün Türkiye'deki acentasıdır. Oysa halk, bunlara müthiş içerlemekte, bunları kesinlikle sevmemektedir."

(Sarmaşık, 2005: 290-305).

Attilâ İlhan günümüz aydınına, hem Batılımanın sözcüsü olarak niteler hem de aydınların Doğu-İslâm kültüründen utanmalarından dolayı bu kültürle ilgilenmemelerini sert bir şekilde eleştirir (Işık, 2006: 39).

“Bizim aydınlarımız, şimdi basını ellerinde tutanlar Doğu ve İslâm âlemiyle meşgul olmaktan âdeta utanırlar. Medenî Avrupa varken Doğu göz atılmaya, düşünülmeğe değer mi hiç? Sonra, Allah esirgesin, Avrupalılar bizi henüz Avrupalılaşamamış, barbarlıktan, bağınazlıktan kurtulamamış demezler mi? Biz Batı'nın gözüne girmek isteriz. Batı'nın iyi niyetli yakınlığını kazanmak isteriz. Bir gazetecinin dediği gibi, Avrupa medenî ailesi içinde yer almak isteriz. Bunun için Batı'ya yaranmalıyız, hatta dalkavukluk etmeliyiz. Doğu ile uğraşmakta ne yarar var, onlardan ne çıkar sağlanacak?(...) Türk aydını dediğimiz kişi Batı'nın Türkiye'deki manevi ajanı. Kendi memleketini küçük görüyor, kendi adamını adam olmaz görüyor.”

(Cevizoğlu, 2004: 31-32).

Attilâ İlhan'a göre halktan kopmuş ve bir Batı özentisi içerisindeki Türk aydını bu bakımdan Tanzimat dönemindeki Batıcılara benzetmektedir. Bu düşünceleri savunurken Attilâ İlhan, başta İnönü olmak üzere cumhuriyet dönemi siyasetçilerini ağır bir şekilde eleştirir ve Batıya bakışımızın hatalı olduğunu ifade eder. Attilâ İlhan'a göre, Batıya körü körüne bağlanmak da, ona tamamen sırt çevirmek de aşağılık psikolojisinin ürünüdür. Doğru olan Batıya akıllıca bakmak ve Batıda gerçekten evrensel olan bilimsel düşünceyi yakalamaktır (Esemenli, 2010: 287-302).

2.5. Attilâ İlhan'ın Dil Hakkındaki Düşünceleri

Attilâ İlhan bir Kemalist olmakla birlikte diğerlerinden farklı olarak Selçuklu-Osmanlı kültürünü ve bin yıllık tarihimizi vurgulayarak, 1930'lu ve 40'lı yılların dil ve kültür politikalarını ve alafrangalığı şiddetle eleştirmiştir. Bütün edebî eserlerinde onun "ulusal kültür sentezi" fikrini görmek mümkündür. Bu anlamda Divan edebiyatından yararlanarak yazdığı şiirlerle sentezin örneklerini de ortaya koymuştur (Hızlan 2010: 383-400).

Bu düşüncesine dayalı bilinçle, Osmanlıcanın okullarda öğretilmesini savunarak Türk insanının aydın sayılabilesinin ölçüsünü, Nutuk'u orijinal dilinden okuyabilecek yetkinlikte kavram zenginliğine sahip olmak olarak değerlendirdi. Buna dair görüşlerine *Ulusal Kültür Savaşı* adlı eserinde de yer verdi. İlhan'a göre: "*Şapka devrimi, dil devrimi, böyle sululuk olmaz, bunlar devrim mevrim değil, birtakım değişikliklerdir.*" (Akyol <http://tilahan.org/dusunur-olarak-attila-ilhan/> Son Erişim Tarihi: 20.04.2017).

Dil Devriminin Türkiye'de yanlış anlaşıldığından bahisle bir röportajında şöyle demiştir:

Dil birikimi içerisinde, ülkenin ümmet döneminden gelen kalıntılar bulunur, bu o dilin tacize uğradığı anlamına gelmez, bunun ispatı çok kolay. Fransızca, Fransız milletin dilidir ama bunu kurcalamak lazım, Fransızca nereden çıktı? Hıristiyanlığın kabulünden sonra Yunanca ve Latince Batı'nın ümmet dili oldu. Millî devlete dönüştükleri zaman kendi dillerini yarattılar. Aslında Fransızca kötü bir Latince'dir, Fransızca'nın % 85'i Latince kökenli kelimelerdir. Latince Hıristiyanlığın dilidir. Bunların dışında da diğer kavimlerden etkilenmiş bir dile sahiptirler. Fransız Akademisi Fransızca

üzerine titrer. Akademi'deki birinin, dilimizden Latince ve Yunanca kelimeleri atalım dediğini, hiç duydunuz mu? Kimse böyle bir laf demez, çünkü 118 kelimeleri kalır geriye. Bir milletin dili diğer dillerle olan etkileşimlerin sonucu ortaya çıkar. Bunu bize uygularsak; biz Doğu toplumu olduğumuz için Müslüman dairesi içerisindeyiz, bu daire içerisindeki diller de Farsça ve Arapça'dır. Farsça, Arapça'yla evlidir. Orta Asya'daki Türk topraklarında Arapça ve Farsça son derece doğal sayılmaktadır. Dil kendi akışı içinde değişmeli

(İlhan, <http://tilahan.org/aruz-edebiyat/> Son Erişim Tarihi: 23.04.2017).

Atılâ İlhan bir Kemalist olduğu halde, bu tür fikirlerinden dolayı aynı kanattaki yazarlar tarafından ağır şekilde eleştirilmiş ümmet kültürünü savunmakla, karşı devrimci olmakla, hatta Amerikan etkisinde kalmakla suçlanmıştır (Yetkin, 2003.12.11).

3. Sonuç ve Değerlendirme

Erken bir yaşta Nazım Hikmet'in bir şiirini mektubunda yazması sebebiyle tutuklandığında İlhan, sosyalist bir zihniyete sahip olduğunu ve bunun gerektirdiği insanlık anlayışına sahip olduğunu ancak onu tutuklayanların bu anlayışa aykırı davrandıkları düşüncesindedir. Genç yaşta basit bir sebepten dolayı hapis yatması dolayısıyla dönemin siyasi otoritesine olumsuz bir bakışla şekillenen düşünce dünyası ve sonrasında sosyalizmi öğrendiği dönem olarak nitelenen Paris'te dünyanın çeşitli yerlerinden gelmiş solcularla bir arada bulunduğu süreçte Stalin'in Rusya'sında da sosyalizmin özgürlükleri ortadan kaldıran bir baskı rejimi olduğunu idrak etmesi, otoriter yönetimlerin özgürlüklere yönelik zararını bizzat tecrübe etmiş biri olarak bu otoriter yönetimi eleştirmesine yol açmıştır. Bu otoriter yönetimin sırf sosyalist olmasından dolayı Türkiye'deki iman aydınları olarak nitelendirdiği sosyalist cenah tarafından eleştirilmemesini kınamış ve bunu cesurca ifade etmiştir.

Atılâ İlhan'ın diğer sol aydınlarca eleştirildiği milli bir bakış açısına sahip olması Anadolu'nun çeşitli yerlerinde küçük yaşlarda bulunmuş olmasının yanında üniversite döneminde gittiği Paris'te çeşitli ülkelerden gelmiş Marksistlerin her birinin kendi ülkesinin şartlarına göre sosyalizme yön verme çabasına tanık olmasıdır. Her ülkenin kendi şartına göre sosyalizme yön vermesi düşüncesine Marks'ın 1872 Enternasyonal Kongrenin kapanış konuşmasını dayanak yapmıştır. Bu bakımdan yalnızca Sovyetler odaklı sosyalizm fikrine katılmamış bu düşünceye karşı çıkmıştır.

Atılâ İlhan sosyalist olmakla birlikte tek tip bir sosyalizm fikrine karşı olmasının da etkisiyle kendi toplumunun dinamiklerini, tarihsel ve kültürel değerlerini önemseyen bir aydındır. Bir aydın olarak göz ardı edilen, yok sayılan tarihi geçmişe ve bozulmuş bir dil anlayışına karşı çıkmıştır. Bu bakımdan kendi kuşağının sosyalistlerini eleştirmiştir.

İlhan Türk toplumunun ulusal bileşiminin Selçuklu-Osmanlı kültür mirası ile Atatürk milliyetçiliği ve çağdaşlaşma anlayışından oluştuğunu iddia eder. Ülke meselelerine yönelik çözüm önerilerini bu ulusal bakış açısına göre sunarken İlhan, aynı zamanda çözülemeyen meselelerin toplumuna yabancılaşmış aydınların tutarlı olmayan düşüncelerinden kaynaklandığını da dile getiren önemli bir isimdir.

İlhan uluslaşmayı, sınırları belli bir iç pazar çerçevesinde liberal, laik ve demokratik bir toplum oluşturulması olarak tanımlar. Batıya karşı bir batılılaşma anlayışını benimseyen İlhan, çağdaşlaşmanın ise kaçınılmaz bir zorunluluk olduğuna işaret eder. Bu düşünceler doğrultusunda Atatürk'ün düşünce ve eylemlerinden hareket eden Attilâ İlhan, Milli Mücadeleyi ulusal bir demokratik devrim olarak kabul etmenin yanında Milli Mücadele ve müteakiben gerçekleştirilen devrimleri muasırlaşmayı/çağdaşlığı amaç edinmiş bir ulusal toplum oluşturulmasının başlangıcı olarak kabul eder. İlhan bu olumlu ve ilerleyen sürecin İnönü döneminde tamamen amacından saptığını ve koptuğunu ısrarla vurgular. Siyasal hayatımızda yaşanan ikiliklerin ve çıkmazların kaynağı olarak bu dönemi görür ve bu dönemi ulusal bir bileşim imkânını ortadan kaldırdığı için eleştirir.

İlhan cumhuriyet dönemi siyasal düşünce ortamında bir taraftan hâkim ideoloji olan Kemalizm'i benimserken bir taraftan devletin olumlu bakmadığı sosyalizmi benimsemiştir ki, onun sosyalist kimliği devletin güvenliği bakımından zaman zaman tehlikeli bulunmuştur. Bu aynı anda hem Kemalist hem de sosyalist olma hali esasen bir ikilemi bünyesinde barındırmaktadır. Kemalizm gibi sadece Türkiye'ye özgü şartların doğurduğu ve net olarak sınırları belirlenmemiş ve sistemleştirilmemiş bir düşünceyle evrensel olan ve özünde her türlü yerelliği reddeden sosyalizmi sentezlemeye çalışmıştır. İlhan'ın düşmüş olduğu çelişkiler bu iki ayrı düşünce sisteminin sentezlenemediği aşamalarda olmuştur. İlhan bunu aşmak amacıyla sosyalizmin tek bir çeşit olamayacağını her ülkenin kendi gerçeklerini taşıması gerektiğini savunmuştur.

İlhan'ın Dil Devrimini, Alfabe Devrimini, devrim olarak nitelemeyip bunları birer değişiklik olarak yorumlaması özgün olmakla birlikte ulus ve ulusalcılık konularını tam anlamıyla yani teknik olarak anlamadığı fark edilebilir. Her ne kadar bu kavramlar şu anda da tam olarak anlaşılmış ve üzerinde uzlaşılmış olmasa da, onun bir ulusalcı olarak meselelere çözümler önerdiği düşünüldüğünde bu kavramları kâmilan anlamış ve biliyor olması beklenirdi. İlhan ulusalcı bir anlayışla sosyalizmi değerlendirirken de hâkim ulus ve ulusal kavramlarına ilişkin anlayışa mahkûm olmuştur/aldanmıştır. Bu noktada "ulusalcının kim olduğunu" doğru bir şekilde anlayıp anlamadığı tartışmalıdır. Nitekim ulusalcı bir bakışla Türk ulusunun geçmişini Selçuklu-Osmanlı kültür mirası üzerine inşa ederken ondan daha önceki süreci yani kadim Türk tarihini neden görmezden geldiği izah edilemez. Esasen ulusalcı anlayıştaki bir aydın, ulusçuluğunu yaptığı toplumun en eski tarihine kadar referans vermelidir. Kaldı ki, düşünce dünyasını etkileyen Atatürk bu noktada Türk tarihinin en eski dönemlerinin ele alınması amacıyla çok önemli çalışmalar yaptırmıştı. Bu bakımdan İlhan'ın yaptığı gibi Türk siyaset ve Türk devlet anlayışını sadece Osmanlı ve Selçuklu'ya dayandırarak açıklamak eksiklik ve yanlışlık olur.

Uluslaşmayı açıklarken yaptığı tanımlama fevkalade özgün ve doğru iken, ulusalcı olduğunu iddia ederek benimsediği düşünceler bu tanımlamaya aykırıdır. Zira uluslaşmanın, 'liberal bir toplum oluşturulması' olduğunu kabul eden biri ulusalcı bir sosyalist olamamalıydı. Bu çelişkiyi de aynı şekilde, sosyalizmi ulusallaştırarak giderebileceğini düşünmüş fakat bu haliyle sosyalistler tarafından da ulusalcılar tarafından da eleştirilmiştir.

Diğer taraftan meselelere geniş bir perspektiften bakmaya çalışsa da, ulus ve onunla bağlantılı kavramların ve yapıların uluslararası sistemin yapısından kaynaklandığını ve sosyalizmin de ulusalcılığın da bu ölçekte düşünülmesi gerektiğini fark edememiştir.

Sonuç olarak Attilâ İlhan Türk toplumunun sosyal, siyasal ve kültürel meselelerine kafa yormuş, bu konularda yerli bir aydın gibi neler yapılabileceğine dair düşünce ve çözümler üretmeye çalışan farklı ve özgün kişilerinden birisi olmuştur.

Kaynaklar

- Akyol, Taha. *Düşünür Olarak Attilâ İlhan*.
<http://tilahan.org/dusunur-olarak-attila-ilhan/> Erişim Tarihi: 20.04.2017.
- Aliye, Zeynep. (2002). *Mavi Adam Attilâ İlhan 'la Söyleşiler*. Ankara: Bilgi Yayınları,
- Arseven, Tülin. (2010). “Attilâ İlhan’ın Romanları ve Romancılığı”. *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan’a Saygı İle...* (Ed. Yakup Çelik). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- “Attilâ İlhan”. <http://www.msxllabs.org/forum/edebiyat-tr/21437-attila-ilhan-atilla-ilhan-kimdir-atilla-ilhan-hakkinda.html>. Son Erişim Tarihi: 15.04.2017.
- Aydın, Suavi. “Türkiye Solunda Özgücülük ve Milliyetçilik”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Sol)*.8. (Ed. Murat Gültekinil). İstanbul: İletişim Yayınları. 543-577.
- Babacan, Mahmut. (2010). “Dönemler, Yönelimler ve Eleştiriler Çerçevesinde Attilâ İlhan Şiiri”. *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan’a Saygı İle...* (Ed. Yakup Çelik). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cevizoğlu, Hulki. (2004). *Bütün Kaleler Zaptedilmedi, (Attilâ İlhan’la Birkaç Saat)*. Ankara: Ceviz Kabuğu Yayınları.
- Çelik, Yakup. (2010). “Attilâ İlhan’ın Hayatı”. *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan’a Saygı İle...* (Ed. Yakup Çelik) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eroğlu, Seçkin. *Attilâ İlhan’ın Ardından Toplumsal Gerçekçiliğin Kuramsal Kökeni Üzerine*.
<http://tilahan.org/toplumsal-gercekçiligin-kuramsal-kokeni-uzerine>.
 Erişim Tarihi: 10.04.2017.
- Esemenli, Gönülden. (2010). “Attilâ İlhan’da Kültür Krizi Sorunsalı”. *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan’a Saygı İle...* (Ed. Yakup Çelik). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,
- Hızlan, Doğan. (2010). “Bir Muhafız Olarak Attilâ İlhan Portresi”. *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan’a Saygı İle...* (Ed. Yakup Çelik). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Işık, Serhat. (2006). *Attilâ İlhan ve Batı*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İleri, Selim. (2002). *Nâm-ı Diger Kaptan “Attilâ İlhan’ı Dinledim”*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İlhan, Attilâ. (1998). ‘Soğuk Savaş Kirliliği’. *Cumhuriyet*. 11.02.1998.
- İlhan, Attilâ. “TSK ve MGK’nin Görevi ve ‘Sorumluluğu’?”. *Cumhuriyet*. 30.08.2004.
- İlhan, Attilâ. (1999). *Hangi Atatür*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- İlhan, Attilâ. (1996). *Hangi Sol*. (4. bs). Ankara: Bilgi Yayınları.
- İlhan, Attilâ. (2011). *Hangi Laiklik*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İlhan, Attilâ. *Aruz Edebiyat*. <http://tilahan.org/aruz-edebiyat/> Erişim Tarihi: 23.04.2017.

- İnsel, Ahmet. (2007). “Solun Demokrasi Görüşü”. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce (Sol)*. 8. (Ed. Murat Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları. 935-988.
- Kahraman, Sibel. (2009). *Attilâ İlhan’a Göre Atatürkçü Düşünce Üç Misak-ı Milli (Cumhuriyet Gazetesi Yazıları 1996-2005)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kahramanoğlu, İnan. *Türk Solcuları İçin Attilâ İlhan’dan Öğrenilecek Hala Çok Şey Var*. <http://www.turksolu.org/208/kahramanoglu208.htm>. Erişim Tarihi: 12.03.2017.
- Li, Pei-Lin. (2007). *Attilâ İlhan’ın Romanlarında Doğu-Batı Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.
- Manisalı, Erol. (2005). *Attilâ İlhan’la Akıp Giden Düşünceler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Manisalı, Erol. (2004). *Attilâ İlhan’la Siyaset Günçesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Polatlı, Ahmet. *Attilâ İlhanın Hayatı*. <http://www.makaleler.com/bilim-makaleleri/attil-ilhanin-hayati.htm>, Erişim Tarihi: 15.03.2012.
- Salman, Cemal. (2007). *Attilâ İlhan’da Doğu-Batı Sorunu ve “Ulusal Kültür Bileşimi”*: “Gazi” ve “Milli Şef” Dönemlerine Karşılaştırmalı Yaklaşım. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sarmaşık, Belgin (2004). *Açtırma Kutuyu!..., Röportajlar-1 (1946-1983)*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Sarmaşık, Belgin. (2005). *Söyletme Kötüyü!..., Röportajlar-2 (1983-1987)*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Ülkü, İrfan. “Fena Halde” Attilâ İlhan. <http://tilahan.org/fena-halde-atilla-ilhan/> Son Erişim Tarihi: 20.04.2017.
- “Atillâ İlhan’ın Yaşamı”. <http://tilahan.org/yasami/>. Son Erişim Tarihi: 17.05.2017.
- Yetkin, Çetin. *Cumhuriyet*. 11.12.2003.

ÇEVİRİ GÖSTERGEBİLİMİ YÖNTEMİYLE BUKET UZUNER'İN İSTANBULLULAR ROMANI ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A STUDY ON THE TRANSLATIONS OF THE NOVEL İSTANBULLULAR
BY BUKET UZUNER WITH TRANSLATION SEMIOTIC APPROACH

NACİYE SAĞLAM

Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü; Türkiye
Res. Assist., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of English Language and
Literature

ntasdelen@firat.edu.tr

ORCID ID: [orcid.org / 0000-0001-7548-7851](https://orcid.org/0000-0001-7548-7851)

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.01.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.08.2017
Sayfa-*Pages* : 283-294
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3709>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**ÇEVİRİ GÖSTERGEBİLİMİ YÖNTEMİYLE BUKET UZUNER'İN
İSTANBULLULAR ROMANI ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**
A STUDY ON THE TRANSLATIONS OF THE NOVEL İSTANBULLULAR BY
BUKET UZUNER WITH TRANSLATION SEMIOTIC APPROACH

NACİYE SAĞLAM

Öz

Günümüzde çeviri eylemi çoklu bir değişkene vurgu yapan bir eylemken, çeviribilimde de bu çoklu değişkenler bütününe kapsayacak bir çeviribilim kuramı ihtiyacı her geçen gün daha çok hissedilmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte değişen ‘metin’ tanımı; yazılı göstergelerin yanı sıra sesli, görsel, işitsel, hareketli birçok göstergeyi barındırmaktadır. Günümüze dek ortaya konan ve çoğunlukla yazılı metin çevirileri ile ilgili bakış açılarına son dönemlerde tüm göstergeleri kapsayacak bakış açıları da eklenmektedir. Bu alanda çalışma yapan araştırmacıların bir çoğunluğunun göstergebilim araştırmacıları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ubaldo Stecconi, göstergebilim araştırmacılarının çalışmalarından hareketle göstergebilimin çeviribilim için uygunluğunu savunan ve tüm göstergeler arası çeviri etkinliğini kapsayan bir model ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Ubaldo Stecconi’ nin modeli çerçevesinde Türk edebiyat çoğul dizgesinde önemli bir yere sahip yazarlardan Buket Uzuner’ in *İstanbulullular* isimli romanı¹ ve *İstanbulu* ismiyle yayımlanan İngilizce çevirisi² nin yanı sıra aynı romanın Türkçe çizgi romanı³ ve İngilizce çevirisi *Istanbulians* çizgi romanı⁴ incelemeyi amaçlamaktadır. Bu inceleme öncelikle özgün metinler ardından çizgi roman kitaplar Türkçe / İngilizce arasındaki çeviri düzeyinde ve son olarak göstergeler arası, metnin çizgi romana aktarımındaki çeviri eylemi düzeyinde işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çeviri, gösterge, çeviri göstergebilimi, kaynak metin, erek metin, göstergeler arası çeviri, Buket Uzuner

Abstract

In today’s world, while translation is an act that underlines multi-variables, each day the necessity for a general translation theory is becoming greater. Changed with the technological developments, the definition of ‘text’ now encompasses several signs including visual, audio and animated ones. Recently, new perspectives are being added to embody the study of all kinds of signs. It wouldn’t be wrong to claim that the scholars studying in this area are mostly semioticians. Influenced by pioneer semioticians, a semiotician and a translation scholar Ubaldo Stecconi puts forward a model encompassing the study of all kinds of signs with the aim of demonstrating the convenience of semiotics to translation. This study aims to evaluate the translations of the book *Istanbulullular* by Buket Uzuner, an important figure in Turkish literary polysystem. The translations include the one done by Kenneth J. Dakan, the Turkish comic book version; *Istanbulullular* and the English comic book version; *The Istanbulians*. The evaluation will be carried out on three levels, between the novel and its translation, between the Turkish and English comic books and the translation of the novel into comic books on intersemiotic level.

Key Words: translation, sign, translation semiotic, source text, target text, intersemiotic translation, Buket Uzuner

¹ Kaynak Metin 1 olarak isimlendirilmiştir.

² Hedef Metin 1 olarak isimlendirilmiştir.

³ Kaynak Metin 2 olarak isimlendirilmiştir.

⁴ Hedef Metin 2 olarak isimlendirilmiştir.

Giriş

Çeviri eyleminin, dilsel bir aktarım olmaktan öte bir eylem olduğu, günümüzde kabul edilmiş bir gerçektir. Çeviri eyleminde kültürün, sosyolojinin, felsefenin, psikolojinin, bilişsel etkinliklerin ve daha birçok etkenin bireyde çözülmesiyle ortaya bir ürün; çeviri çıkmaktadır. Bu koşullarda çeviri etkinliğinin ve dolayısıyla çeviribilimin disiplinlerarası doğası, paradigma oluşturma sürecini bir yandan çeşitlendirirken bir yandan da bilim olarak çeviribilimin sınırlarının çizilmesini güçleştirmektedir.

Göstergebilimin temeli Ferdinand de Saussure 'ün gösteren / gösterilen ikiliğine dayanmaktadır. Göstergenin nedensizliğini öne süren Saussure, 'bütünü belirtmek için 'gösterge' sözcüğünün, kavram için 'gösterilen' ve işitimi için 'gösteren' terimlerinin benimsenmesi' gerektiğini öne sürmektedir (Saussure, 2001:109). Mehmet Rifat 'ın da belirttiği üzere Ferdinand de Saussure ikiliklerle ilerlerken Charles Sanders Pierce üçlü dizgeleri oluşturarak 'gösterge', 'yorumlayan' ve 'nesne' kavramlarını öne sürer (Rifat, 1992: 21). Göstergebilimin temel kavramları son yıllarda birçok alana olduğu gibi çeviri alanına da uygulanmaya başlanmıştır. Çağdaş Göstergebilim araştırmacılarından Susan Petrilli çeviri ve göstergebilim bağlantısına vurgu yapan araştırmacılar arasındadır. Petrilli gösterme sürecinin kendisinin bir 'çevirme-yorumlama' süreci olduğunu ileri sürerek çeviriyi göstergenin özünde temel olan unsurlardan biri olarak görür (Petrilli, 1992:234).

Ubaldo Stecconi, 'Five Reasons Why Semiotics is Good for Translation Studies' ve 'Interpretive Semiotics and Translation Theory: The Semiotic Conditions to Translation' isimli makalelerinde Umberto Eco'nun bilinen makale ismini 'Saying Almost The Same Thing' –Neredeyse Aynı Şeyi Söylemek- referans olarak almakta ve buradaki 'neredeyse' kelimesinin muğlaklığından, çevirinin problematiğine yönelmektedir (Stecconi, 2004a: 16). 'Neredeyse aynı şeyi söyleyen' çevirmen için, söz konusu metinleri oluşturan göstergeler çeşitlendikçe, belirtilen 'neredeyse' kavramı genişlemektedir. Stecconi, çevirinin bir çeşit *semiosis* olduğunu öne sürerek, göstergebilimin çeviribilim için uygunluğunu beş başlık altında savunmaktadır (Stecconi, 2004a: 21). Bunlar şu şekildedir: a) Çeviri göstergebilimi yalnızca dil göstergeleri ile değil tüm göstergelerle ilgili bir kuramdır. b) Göstergebilim çeviri eyleminin merkezi / çekirdeği için uygulanabilir bir model sunar. c) Göstergebilim çevirinin bir 'aktarım' olarak tanımlandığı geleneksel bakış açısını yeniden yorumlar. d) Göstergebilim çeviride kayıp ve eşdeğerlilik sorunlarına yeni bir ışık tutar. e) Göstergebilim çeviri üzerinde mantık göstergebilimi uygulamasına olanak sağlar (Stecconi, 2004a: 16-17).

Göstergeler; yorumlayıcı ve nesne arasında aracı konumdadırlar ve bir 'zemin' doğrultusunda nesneyi temsil ederler (Stecconi, 2004a: 18). Stecconi, modeli çerçevesinde çeviri göstergebiliminde, Pierce gibi üçlü bir yapı sunarak, üç varoluşsal karakter belirlemektedir. Bu üç karaktere geçmeden önce Pierce'ın değindiği bir diğer üçlü oluşuma değinmek yerinde olacaktır. Pierce bir başka üçlü düzleminde birincil ikincil ve üçüncül karakterlerden söz eder. Birincil karakter olasılık üzerinde dururken ikincil karakter şimdi olan ve üçüncül karakter olması gerekene odaklanır (Pierce, 1991: 24-25). Stecconi ise birincil düzeyde mantık-göstergebilimsel koşullar ya da bir diğer ismiyle *temel*, ikincil düzeyde *eylemler* ve üçüncül düzeyde *normlardan* bahseder (Stecconi, 2004a: 21-23). Çeviri eylemleri ve normlarının çeşitliliği içerisinde, çevirinin birincil özelliklerinin

aranması, Stecconi 'ye göre çeviri göstergebiliminin sınırlarının çizilmesi için en etkili yöntemdir (Stecconi, 2004_b: 4). Stecconi' nin modelinde kavramlar normlardan oluşmaktadır ve çeviri normları, bağlı buldukları kültürün izlerini taşıdıkları için evrensel bir normdan bahsetmek mümkün değildir. Normlar Pierce sınıflandırmasında üçüncül karakterdedirler (Stecconi, 2004_b: 6). İkincil karakter olarak tasarlanan *eylemler* bireysel çeviri eylemleri fiziksel ve zihinsel güç gerektirirler ve bir 'problem çözme' faaliyeti şeklinde gerçekleştirilirler (Stecconi, 2004_b: 5). Stecconi, çevirinin birincilliği olarak tanımladığı *temel* kavramının da başka bir üçlüden oluştuğunu öne sürmektedir. Bunlar *benzerlik*, *farklılık* ve *aracılık* olarak belirlenmiştir (Stecconi, 2004_b: 6).

Stecconi bu üçlü üzerine temellendirdiği modelinin tüm göstergeler düzleminde çeviriye uygulanabileceğini öne sürmektedir. Çevirinin temelini oluşturan bu üç unsurdan ilki olan *benzerlik* kategorisinde; benzerlikten bahsetmeden çeviriden bahsedilemeyeceği, çevirinin benzerlik üzerine kurulu olduğu ve çeviri göstergebiliminde çevirmenin kaynak metindeki göstergelere benzer göstergeler kurma eylemi gerçekleştirdiği fikirleri temel alınmaktadır. Çeviride bir gösterge nesnesini belirli bir zemin çerçevesinde temsil etmektedir (Stecconi, 2004_a: 19). Stecconi' nin modelinde *benzerlik* kural koyucu bir yapıda değildir, aksine insanların çeviriyle uğraştıkça belirlemeleri için bekleyen potansiyeller / olasılıklardır (Stecconi, 2004_b: 9). *Benzerlik* karakteri, eşdeğerlik normlarını mümkün kılar. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, çeviri göstergebiliminin eşdeğerlik ve kayıp sorunlarına da yeni bir bakış getirdiği öne sürülebilir. İkinci unsur olan *farklılığa* gelindiğinde Stecconi, her ne kadar benzerlik temelinde olsa da, çevirinin diğer olmazsa olmaz koşulunu *farklılık* olarak tanımlamaktadır. *Farklılık*, semiosferin iki ucundaki kaynak ve hedef arasındaki kıvrımlar yani engeller olarak tanımlanabilir. Çevirmen bu engelleri aşarak kaynak ile hedef arasında bir *aracı* işlevi görmektedir (Stecconi, 2004_b: 10). Geleneksel bakış açısında çevirmen bir kaynaktan hedefe bir şey 'taşıyan / aktaran / getiren' olarak görülür. Stecconi *getirmek* kavramının çeviriye uygulanabilirliğini tartışır. 'Mutfaktan bir bardağı salona getirdiğimizde / taşıdığımızda o artık mutfakta değildir.' şeklindeki önermenin, çeviride metin kaynak dilden hedef dile taşındığında / getirildiğinde / aktarıldığında kaynak dilde varlığını sürdüreceği gerekçesiyle çeviri için kullanılamayacağını savunmaktadır. Bu sebeple çeviri eylemi taşıma / aktarma / getirme eylemi değil, daha çok 'bir araya getirme' eylemidir. Üçüncü unsur olan '*aracılık*', Stecconi' ye göre çeviri göstergebiliminin üçüncü olmazsa olmaz koşulunu, kaynak ve hedef arasında, başkasının yerine konuşmak / söylemek görevini temsil eder. Çevirmenin başkasının yerine konuşmasının çeviride esas olduğunu belirten Stecconi, bu formülasyonun iki gösterge ve bir farklılıktan ortaya çıktığını vurgular (Stecconi, 2004_b: 11).

Buket Uzuner'in *İstanbullular* romanı, İngilizce çevirisi ve çizgi roman incelemelerinde incelenecek ilk düzey özgün metinler olarak nitelendirilen *İstanbullular* romanı ve Kenneth J. Dakan tarafından yapılan İngilizce çevirisi olacaktır.

Özgün Metinler Düzeyinde: Kaynak metin 1 – Hedef Metin 1

Metnin ilk basımı 2007 yılında 9. basımı ise 2012 yılında yapılmıştır. Metnin İngilizce çevirisi ise 2008 yılında tek baskı halinde yayımlanmıştır. Farklı kültür, altyapı, etnik gruptan gelen 15 farklı insanı Atatürk Havalimanı'ndaki birkaç saatlik zaman diliminde anlatan romanda bomba tehlikesinden dolayı yapılan anonsla kişilerin hayatları ve

konumlarının iç sorgulamalar ile aktarıldığı görülmektedir. Kitapta, tuvalet görevlisi bir kadından, şirket CEO'suna, Amerika'dan dönen bir akademisyenden, Karadenizli bir eşçinsele, Kürt bir heykeltıraştan, Yunanlı ve Boğaziçi Üniversite'sindeki bir akademisyene değin uzanan birçok farklı kişiliğe yer verilmiştir. Bu farklı özellikler kişilerin kullandıkları dil özellikleriyle belirginleştirilmiştir. Bu durum metnin farklı bir kültüre / dile çevrilmesini güçleştiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın İngilizce çevirisinde izlenen yöntemin aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere kaynak kültürü önceleyen bir yapıda olduğu gözlemlenmektedir.

Ah kahpe felek ahh... hem de ürkütüyor / Ah the twist of fate, ah...it terrifies me too. (H2:28), To be an Istanbullu, to be of Istanbul (H2:8), divan, the most comfortable seating arrangement in the world (H2:26), türkü, as much as Turkish folk music (H2:34), Belgin Hanım (H1:14), Beyefendi (H1: 27), Cihangirli, Avrupalı, Asyalı (H1:54) a meyhane, (H1:38), Türk Evi (H1:45).

Bu örneklerde *aracı* görevindeki çevirmen, kültürler arasındaki farklılığı yansıtırken kelime düzeyindeki *farklılık* kategorisini görünür kılmayı tercih etmiş, öğeleri açıklama yoluna gitmiştir.

O sırada Baturcan İlyas çarpılmamak için bir Elham okuyordu içinden / Baturcan was silently reciting the first verse of Koran in order not to be struck down(H2:43), Nur içinde yatsın / May he rest in radiance (H2:14), Mekânı cennet olsun / May he rest in peace in the company of angels (H2:20), Toprağı bol olsun / May the earth on his grave be abundant (H1:41), Ahh, ah, sen daha gül, gül de ağzın fiyonk olsun, senin tuzun kuru tabi / You've got plenty of money and your salt is dry, so smile away (H1:63).

Cümle düzeyindeki bu örneklerde kaynak kültürdeki farklı öğelerin açıklama yoluyla çevrildiği gözlenmektedir. 'Elham' suresinin yerine Kuran'ın ilk suresi, 'mekânı cennet olsun' yerine melekler eşliğinde huzur içinde yatsın gibi açıklamaların yanı sıra 'tuzun kuru' gibi deyimlerin birebir çevirisine rastlanmaktadır. Bu koşullarda çevirmenin *farklılık* kategorisini görünür kıldığını, yazarın *adına konuşurken*, kaynak kültür öğelerini önceleyen bir yaklaşım benimsediği sonucuna ulaşılabilir.

Çizgi Roman Metinler Düzeyinde:

Kaynak metin 2 – Hedef Metin 2

Çizgi roman metinler Aysenur Aksoy tarafından çizilmiş, Deniz Kaptan ve Ülfe Taylı tarafından senaryolaştırılmış, Kenneth J. Dakan tarafından çevrilmiştir. Bu başlık altında kaynak metin 2 olarak değerlendirilse de, Türkçe yazılan çizgi roman metnin aynı zamanda bir hedef metin olduğu göz ardı edilmemelidir. Çizgi romanlar kendi aralarında değerlendirildiğinde, genel olarak izlenen yöntemin romanın ana noktalarının ve çoğunlukla diyaloglar halinde verilen kısımlarının birebir çizgi romana aktarımı olduğu görülmektedir. İlk dikkat çeken nokta ise çeviri çizgi romanın ismidir. H1 olarak nitelendirilen çeviri romanın ismi *Istanbullu* iken, H2; çizgi romanın ismi *Istanbulians* şeklindedir. Stecconi' nin

çeviri göstergebilimi modeliyle bu örnekler incelendiğinde bu iki seçenektan biri daha doğru olmaktan ziyade ikisi de farklı bir 'zemin' doğrultusunda çevrilmiştir sonucuna ulaşılabilir. Aynı çevirmen ilk çeviride Türkçe bir kelime kullanmayı, ikinci -çizgi roman- olarak yayımlanan çeviride ise İngilizce bir kelimeyi tercih etmiştir. Başlık seçimindeki tercih, iki çeviride benimsenen bakış açılarının da ipucunu vermektedir.

Farklı altyapılardan gelen roman kişileri oldukça farklı söylem özelliklerine sahiptir. Bu söylem özellikleri şu şekilde örneklenebilir: Tijen Derya isimli karakter:

F..k be! Allah belanızı versin yaaa! Her b...k da beni buluyo ya! Bıktım ağbi bıktım sorunlardan, üff be! (K2:100) / F..k! Why does this shit always happen to me! I've had it! (H2:100),

Mehmet Emin Entek:

Açsana kızım şu telefonu for God's sake. (K2: 29) / Answer the phone for God's sake (H2:29),

Ayhan:

Hey rahmetli pamuk anacığım, gel de yardım et şu taşçı oğluna kurban (K2:63) / I could sure use your help right now mother (H2:63),

Jak Bey:

Yolcu kurtarma işlemi tamamlanınca, biz havalimanı çalışanlarını da 'evaküeyt' edecekler (K2:82) / Airport employees are being evacuated last. (H2:82)

Baturcan:

Allah göstermesin Erol Bey, size bir şey olursa ben ne yaparım, olur mu hiç? (K2:88) / Don't talk like that. What would I do without you? (H2:88)

Bozuk Türkçe kullanan Rus bir kadın:

Yok valla ağbi benim koca ödeyecek. (K2:32) / I swear my husband is going to pay it. (H2:32)

Rum bir kadın:

Yannis bırak artık şu emosyonelliği, İstanbul artık bize vatan değildir. Kalk gel buraya ela yavruki mu. (K2: 37)

Yannis, stop being so sentimental. Istanbul is not our home anymore. Come to Athens. (H2:37)

Taksici:

Hayat kısa, değmez her ipe sapa. (K2: 54)

Life is too short to take buses. (H2:54)

Bu örneklerde, cümlelerinde İngilizce kelimeler kullanan Tijen, Mehmet Emin Entek ve Jak bey, duygu yüklü ve doğu ağzıyla konuşan Ayhan, mesafeli ve saygılı konuşan

Baturcan, bozuk bir Türkçe kullanan Rus kadın, Rum kökenli bir kadının söylemi ve taksicinin üslubu çeviri metinde standart dil kullanımıyla karşılanmıştır. Örneğin Baturcan herkese karşı saygılı bir barmendir, sevgilisiyle konuşurken bile ona ‘bey’ diye hitap etmektedir. Türk kültürüne has bu özelliğin İngiliz / Amerikan kültüründe bulunmayışı semiosferdeki kıvrımlardan birini oluştururken, kullandığı dilin özellikleri bir başka kıvrımı oluşturmaktadır. Her iki çeviride de (K1-H1 ve K2-H2) aracı konumdaki çevirmen, K1-H1’ de farklılığı vurgulayan tercihler yaparken, K2-H2’de benzerliği öncelemiş ve farklı dil kullanımlarını standartlaştırmayı tercih etmiştir.

Ayrıca; metinde kimi yeniden düzenlemelere rastlandığının altı çizilmelidir. Kaynak metinde üçüncü şahıs kipiyle anlatılan durumlar çeviride ikinci tekil şahıs kipiyle, okuyucuyla birebir konuşma şeklinde kullanılmıştır.

Ancak dikkatle bakanlar, bedeninin yay gibi gergin, ela gözlerinin hüznü olduğunu fark edebilir. (K2: 6) / Look more closely; she is tense as a bow, her hazel eyes haunted. (H2:6)

Alem çocuk bu İlyas ya. Şeytan tüyü var oğlanda, yok Baturcan olacak. (K2:72) Just look at him, that barman of mine, İlyas, a.k.a Baturcan. (H2:72)

İkinci örnekte önce oğlan sözcüğünü kullanıp, sonrasında yok Baturcan olacak ifadesinin kullanılması, Türk toplumunda eşcinselliğin henüz tam anlamıyla kabul edilememesinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bir diğer örnek şu şekildedir:

Asıl ilkelliğin çıplaklık olduğunu neden anlamıyorlar, ona şaşıyorum ben (K:57) Why do they equate bare skin with modernity?(H2:57)

Bu örnek başörtülü bir kadın tarafından yapılan öznel bir yorumdur. Çeviride ‘ilkellik’ vurgusunun silindiği görülmektedir. Bu durumda çevirinin kimi noktalarda yumuşatıldığı da ileri sürülebilir.

Bunun yanı sıra kültürel kullanımlar zaman zaman birebir, zaman zaman yakın bir eş deyim ile karşılanmaktadır.

Allahın selamı üzerinize olsun. (K2:60)

Allah’s blessing be upon you (H2:60)

Mutlaka bir densiz çıkıp rahmetli Rumdu ama iyi insandı, toprağı bol olsun diyecektir. (K2:76)

Some idiot would say he was Greek-Turkish but he was a good man, may he rest in peace (H2:76)

Bu örneklerden ‘Allah’ın selamı üzerinize olsun’ kalıbı birebir çevrilirken, bir sonraki örnekte ‘toprağı bol olsun’ kalıbı, ‘May he rest in peace’ yani ‘huzur içinde uyusun’ anlamında çevrilmiştir. Dikkat edilecek olursa ‘Toprağı bol olsun’ kullanımının H1’de yani romanın ilk çevirisinde ‘May the earth on his grave be abundant’ (H1:41) olarak çevrildiği görülmektedir. Bu konuya ‘Göstergelerarası Çeviri Düzeyinde’ başlığı altında daha detaylı değinilecektir.

Göstergelerarası Çeviri Düzeyinde:**Kaynak Metin 1 / Hedef Metin 1 – Kaynak Metin 2 / Hedef Metin 2**

Dört eser karşılaştırmalı olarak incelendiğinde K1 ve H1' den K2 ve H2' ye yapılan göstergelerarası çeviride, kişilerin tanıtıldığı bölümler bulunmaktadır. Yapısı gereği daha kısa ve öz olan çizgi romanda, romanda yavaş yavaş tanınan kişiler ile ilgili bilgiler okuyucuya giriş kısmında sunulmaktadır. Kullanılan cümleler romanın belirli kısımlarından parçalar halinde aktarılsa da çizgi romanın yine Kenneth J. Dakan tarafından yapılan İngilizce çevirisinin, romanın İngilizce çevirisinden farklılık gösterdiği gözlenmiştir. Bu şartlar altında çizgi roman çevirisinin K1 ve K2'den çeviri yoluyla üretildiği sonucuna ulaşılabilir. Çizgi roman çevirisinin çoğunlukla roman özgün metinden (K1), kimi zaman da çizgi roman kaynak metninden (K2) çevrildiği sonucuna ulaşılmasını öngören örneklere rastlanılmıştır. H2'nin K2'den farklılaştığı yönler şu şekilde örneklenebilir:

İlahi küçük hanım, siz daha gençsiniz. İnsan yaşadıkça, tükürdüğü neleri yalıyor, ah ah! (K1: 7), (K2: 7)

My dear girl, still so young, and with so much ahead of you. The longer we live, the more we experience. Oh the vows we break, the things we spit out, only to lap up later (H1: 9)

My dear girl, surely you realize vows are made to be broken, ah, ah!(H2: 7)

Bu örnekte, kullanılan Türkçe deyim 'tükürdüğünü yalamak' romanın çevirisinde farklılığa yapılan vurgu doğrultusunda çevrilirken, çizgi roman çevirisinde sadeleştirilerek ve kültürel değerinden sıyrılarak benzerliğe yapılan vurgu ile aktarılmıştır.

Dönembilmek için insanın vecde gelmesi şarttır. Coşmak şarttır yani. Ruhlu saflıkla coşmayanın deveranı olmaz küçük hanım. (K2: 8)

'returning', 'turning' and 'whirling' are all the same word in our language. To re / turn you must first attain ecstasy and joy' (H2:8)

'Dönmek' kavramından hareketle Belgin'in sufizm düşünceleriyle iç konuşmalarının geçtiği birkaç paragraflık yazı, çizgi romanda resim ile görselleştirilmiştir. Bu özellik Türkçe çizgi romanda 'deveran' sözcüğünün geçmesiyle ve İngilizce çizgi romanda özet şekilde Türkçede sema dönmenin de aynı kelimeyle karşılandığı bilgilendirmesinin yanı sıra sema dönen Mevlevilerin resmedilmesiyle iletilmiştir. Bu noktada göstergelerarası çeviride yeniden üretim aşamasında iki metin K1 / H1 ve K2 / H2 arasında semiosferde birçok kıvrımdan söz edilebilir.

Pek güzel adınız ve soyadınız var; asıl önemlisi, adların sahiplerine baht açıklığı, talih getirmesidir. (K1:9), (K2:9)

How propitious! Silver is a noble metal in Turkish Culture, and Belgin means 'clear, open and pure' (H1: 9)

Even more importantly a name has the power to bring its owner good fortune.(H2: 15)

Bu örnek de savı destekler niteliktedir. Türk kültüründe ‘güzel bir gelecek’ anlamında kullanılan ‘baht açıklığı’ deyimini, romanın çevirisinde açıklanırken, çizgi roman bu yaklaşıma yer vermemiştir.

Rahmetli babam hem Öztürkçe hem de modern olduğu için bu güzel, anlamlı soyadını seçmiş bize, Nur içinde yatsın. (K1:17), (K1:9)

My dear late father, may he rest in radiance, chose this family name for us because it was pure Turkish and modern. (H1:9)

My dear late father chose this modern, meaningful surname. (H2:9)

Aynı yaklaşımı bu örnekte de görmek mümkündür. Romanın çevirisinde kaynak odaklı bir farklılığa vurgu yapılırken çizgi romanın çevirisinde detaylara yer verilmemiş, hedef dilde akıcılık hedeflenmiştir.

Bir bira daha alır mıydınız Beyefendi?

Yok hocam hızlı gitmeyeyim, daha birkaç saat buralardayım. (K1:29), (K2:14)

Would you like another one beyefendi?

No thanks hodja, I d better take it nice and slow; I ll be here for a couple of more hours... (H1:27)

Can I get you another sir?

Not yet, thanks. I ll be here for another two hours. (H2:14)

Anlamaz olur muyum be delikanlı! Vay be! Helal olsun sana Baturcan be!

Adını sormadan koydukları için isyan ha! (K1: 32), (K2: 15)

Of course I see young man! My word! Good for you Baturcan. Defying those who named you without your consent. (H1: 30)

Oh, I get it allright. Way to go!Defying them all! (H2: 15)

İlk örnekte Ayhan’ın samimi konuşmasında önemli bir öge olan günlük dilde geçen *hoca* kelimesi romanın çevirisinde dilin fonetiğine uygun şekilde verilmiştir. Ayhan’ın konuşmasındaki özellikler çizgi romanda yer almamış, çevirinin akıcılığı ve benzerlik kategorisi öncelenmiştir. İkinci örnekte de aynı yaklaşımla romanın çevirisinde Ayhan’ın konuşma özelliklerinin aktarılmasına önem verilirken, çizgi romanın çevirisinde daha yalın bir dil kullanımı tercih edilmiştir.

Ama nasıl anlatacağız bunu şu homofobik heriflere ve erkeği dayanak abidesi sanan karılara? (K1: 38), (K2: 18)

But how do you explain that to homofobes and the women who encourage them? (H1: 37)

But how do you explain that to homofobes and the women who encourage them? (H2: 18)

Bu örnekte K1 ve H1’de olmayan bir öge ‘asalak’ kelimesi, Türkçe çizgi romana eklenmiş ancak çeviride bu ögeye yer verilmemiştir. Bu durumda göstergelerarası çeviri

düzeyinde romanda temsil edecek bir gösterge bulunmadığı halde çizgi romana ekleme yapıldığı gözlemlenmiştir.

Belgin Hanımla mutlu olacaksınız inşallah. Aslında yenge sözünü pek sevmem, o nedenle kullanmıyorum. (K1: 58), (K2: 24)

God willing, you will be happy with Belgin Hanım, Ayhan Bey. I don't go in refering to friends' wives as 'sister-in-law' thats why I didn't call her yenge Don't say that Ayhan Bey, you will be happy with Belgin, god willing. I'd call her aunt Belgin but that's village talk. (H2:24)

Bu son örnekte kız arkadaşlara ya da eşlere erkeklerin arkadaşları tarafından hitap olarak kullanılan 'yenge' kelimesi romanın çevirisinde açıklayıcı şekilde anlatılmış ve 'yenge' kelimesi kullanılmıştır. Çizgi romanın çevirisinde ise 'yenge, teyze' anlamına gelen *aunt* kelimesi kullanılmakta ve bunun köy ağzı olduğu dile getirilmektedir. Tüm bu örneklere dayanarak, çizgi romanın İngilizce çevirisinin iki kaynak metin temelinde oluşturulduğu ve kısmen bağımsız bir yeniden yaratım sürecinden geçtiği sonucuna ulaşılabilir.

Sonuç Gözlemleri

Sonuç olarak K1, üç çeviri işleminde kaynak metin olmayı sürdürmektedir. Bir başka deyişle, Türkçe ve İngilizce çizgi roman (K2 / H2) metinlerine bakılacak olursa, çıkış noktaları olarak aldıkları metnin çoğunlukla –Türkçe çizgi roman kaynak olarak isimlendirildiyse de, aynı zamanda bir çevirinin ürünüdür de- Kaynak 1 olduğu görülmektedir. Bakış açılarındaki farklılık göz önüne alındığında H1'in H2'ye kaynak metin olabileceği sorusunun da bu şekilde olumsuzlandığı görülmektedir.

Türkçe roman (K1) ve çevirisi (H1) ile Türkçe çizgi roman (K2) ve çevirisi (H2) arasındaki bir çeviri eyleminin yanı sıra Türkçe çizgi roman ve İngilizce çizgi roman arasında bir çeviri eylemi tespit edilmiştir. Ancak her bir çeviri eyleminde *zemin* değiştiği için, izlenen yöntemler de farklılık göstermiştir. Bu durumda iki eserde çevirmen değişmese de, bu yeni *zemin* doğrultusunda çizgi roman çevirisinde izlenen yöntem, romanın çevirisinde izlenen yöntemden farklılık göstermektedir. Roman çevirisinde aracı konumundaki çevirmen farklılığa vurgu yaparak kaynak metnin değerlerini öncelerken, çizgi roman çevirisini benzerlik vurgusuyla hedef metnin akıcılığı üzerine yapılandırmıştır. Romandan çizgi romana yapılan göstergelerarası çeviride 600 sayfalık kitabın resimlerden oluşan 125 sayfalık bir çizgi romana çeviri süreci de en kısa şekilde en öz bilgiyi vermek esasına dayanmaktadır. K1 ve K2'den H2'ye yapılan çeviride ise farklılık kategorisinin semiosferdeki birçok kıvrıma işaret ettiği, diller, kültürler ve göstergeler arası bir çeviri etkinliği tespit edilmiştir. Bu göstergelerarası boyutta çevirmenin, ilk çeviriden farklı bir amaç ile hedef dilde akıcılığı öncelleyip farklı bir çeviri metin ürettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynaklar

- Petrilli, Susan. (1992). "Translation, Semiotics and Ideology". *TTR: traduction, terminologie, rédaction*, 5(1), 233-264.
- Pierce, Charles Sanders. (1991). *Pierce on Signs*. London: North Carolina Press.
- Rifat, Mehmet.(1992). *Göstergebilimin ABC'si*. İstanbul: Simavi Yayınları.
- Saussure, de Ferdinand. (2001). *Genel Dilbilim Dersleri* (çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Stecconi, Ubaldo. (2004_a). Five Reasons Why Semiotics is good for Translation Studies. *Doubts and Directions in Translation Studies*. Lisbon: John Benjamin Publishing. 15-26.
- Stecconi, Ubaldo. (2004_b). Interpretive Semiotics and Translation Theory: The Semiotic Conditions to Translation. *Semiotica 150- ¼*. Walter de Gruyter. 1-19.
- Uzuner, Buket. (2007). *İstanbullular*. İstanbul: Everest Yayınları,
- Uzuner, Buket. (2008). *İstanbulu*. (çev. Kenneth J. Dakan) İstanbul: Everest Yayınları.
- Uzuner, Buket. (2010). *İstanbullular: Çizgi roman*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Uzuner, Buket. (2010). *Istanbulians: Graphic novel*. (çev. Kenneth J. Dakan). İstanbul: Everest Yayınları.

AKTARILAN DEĞERLER AÇISINDAN DİVAN-I HİKMET DİVAN-I HİKMET IN TERMS OF TRANSFERRED VALUES

ARZU ŞEYDA GÜVEN

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature

arzuseyda@mynet.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1363-0752

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül - September 2017, Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.09.2017
Sayfa-*Pages* : 295-310
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3783>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

AKTARILAN DEĞERLER AÇISINDAN DİVAN-I HİKMET
DİVAN-I HİKMET IN TERMS OF TRANSFERRED VALUES

ARZU ŞEYDA GÜVEN

Öz

Bu çalışmada Türk dünyasının büyük düşünürlerinden ve yol göstericilerinden olan Hoca Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adlı eseri, içerdiği değerler açısından incelenmeye çalışılmıştır. Bireylerin ve toplumların ilerlemeleri, çağdaşlaşmaları eğitim yoluyla gerçekleşir. Bu noktada evrensel değerlerin yanı sıra öz değerlerden de faydalanılması gerektiği yadsınmaz bir gerçekliktir. Divan-ı Hikmet, birey-toplum-evren üçgeninde İslami bakış açısıyla ideal insana ulaşma yolunda öğretilerden oluşan bir değer metnidir. Divan-ı Hikmet, zamanlar üstü özelliğe sahip olması nedeniyle günümüz eğitiminde de değerlendirilmesi gereken bir eserdir. Bu bağlamda son derece değerli bir metnin değerler açısından incelenmesi gereği üzerine böyle bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada öncelikle Ahmet Yesevî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Divan-ı Hikmet'teki hikmetler ele alınarak içerik tespiti yapılmıştır. Daha sonra Divan-ı Hikmet, aktarılan değerler açısından incelenmeye çalışılmıştır. Metin içerisinde içerdiği konulara göre hikmetlerden örnekler verilmiştir. Ahmet Yesevî'nin düşünce dünyası, eserinden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Divan-ı Hikmet, Türkçe açısından da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise metnin genel bir değerlendirilmesi yapılmış ve elde edilen bulgular sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet, İslamiyet, İnsan, Değerler Eğitimi.

Abstract

This study aims to examine the value content of Divan-ı Hikmet written by Hoca Ahmet Yesevî who is one of the great thinkers and leaders of Turkish World. Education leads the way for people and societies to development and modernization. It is undeniable that, besides universal values, those vales peculiar to societies should be adopted. Divan-ı Hikmet is a work of values, from an Islamic perspective consisting of teachings suggesting ideal human being in the individual-society-universe cycle. Because of its timeless nature, Divan-ı Hikmet is a work, which should be evaluated in current educational practices. In this regard, this study is conducted based on the necessity to examine the value content of such an extremely precious work. This study first presents some information about the personal life of Ahmet Yesevî. Then, Divan-ı Hikmet is analyzed according to its value content. A content analysis is conducted taking the wisdom into account. Examples of wisdom are provided according to the categories in the work. Ahmet Yesevî's world of thought is tried to be displayed with reference to his work. Besides, Divan-ı Hikmet is tried to be evaluated in terms of Turkish. The conclusion section presents a general evaluation of the work and the findings are listed.

Key Words: Hoca Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet, Islam, Human, Values Education.

Giriş

Eğitim, modern ya da geleneksel anlamda olsun her durumda insana insan olabilmeyi öğretmeyi amaçlayan çok boyutlu bir olgu olarak tanımlanabilir. Bu çok boyutlu olgu, insanın yaradılışına uygun olarak yaşam boyu / tarih boyu devam eden ve devam edecek olan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Düşünme, anlama ve konuşma yetilerine sahip olan birey, anlama / öğrenme süreçlerini de yaşamı boyunca çok çeşitli yollarla / araçlarla gerçekleştirir. Eğitim, tarih boyunca dönemlerin ve toplumların özelliklerine göre değişik şekillerde gerçekleştirilmiştir. Birey için hayat boyu öğrenme süreci olan eğitim, toplumlar için de tarih boyu öğrenme süreci olarak nitelendirilebilir. Türk dünyasında yüzyıllar boyunca hocalığını / öğretmenliğini devam ettiren eğitimciler arasında önde gelen şahsiyetlerden biri de Hoca Ahmet Yesevî'dir.

Hoca Ahmet Yesevî, "Türk dünyasının manevi hayatında asırlardır tasarrufu devam eden ve "Pir-i Türkistan", "Hazret-i Türkistan" olarak anılan büyük bir Türk mutasavvıfı, bir mürşid-i kâmilidir." (Bice, 2010: 9) Bu derece önemli unvanlarla anılan Hoca Ahmet Yesevî için İslam ansiklopedisinde de şu bilgiler verilmiştir:

Ahmed Yesevî'nin tarihî şahsiyetine dair vesikalar azdır, mevcut olanlar da menkıbelerle karışmış haldedir. Bunlardan sağlam bir neticeye varmak oldukça güç, hatta bazı hususlarda imkânsızdır. Buna rağmen "hikmet"lerinden, onunla ilgili tarihî kaynaklardan, menâkıbnâmelerden elde edilecek bilgiler ve çıkarılacak sonuçlar, menkıbevi de olsa, hayatı, şahsiyeti, eseri ve tesiri hakkında bir fikir vermektedir. Batı Türkistan'daki Çimkent şehrinin doğusunda bulunan ve Tarım ırmağına dökülen Şâhyâr nehrinin küçük bir kolu olan Karasu üzerindeki Sayram kasabasında doğdu. İspicâb (İşficâb) veya Akşehir adıyla da anılan Sayram kasabası eskiden beri önemli bir yerleşme merkeziydi. Bazı kaynaklarda onun Yesi'de, bugünkü adıyla Türkistan'da doğduğu kaydedilmektedir. Ahmed Yesevî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yûsuf el-Hemedânî'ye (ö. 535 / 1140-41) intisabı ve onun halifelerinden oluşu dikkate alınırsa XI. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiğini söylemek mümkündür.

(<http://www.islamansiklopedisi.info>)

Divan-ı Hikmet hakkında ise İslam Ansiklopedisinde şu bilgiler yer almaktadır:

Ahmed Yesevî'nin "hikmet"lerini içine alan mecmuanın adıdır. Dîvân-ı Hikmet nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da önemli farklılıklar arz etmesi, bunların farklı şahıslar tarafından değişik yerlerde meydana getirildiğini açıkça göstermektedir. Bir kısmı kaybolan veya zamanla değişikliğe uğrayan hikmetler derlenirken araya aynı ruh ve ifadedeki yeni hikmetler de ilâve edilmiş, böylece gittikçe aslından uzaklaşmıştır. Kime ait olursa olsun bütün hikmetlerin temelinde Ahmed Yesevî'nin inanç ve düşünceleri, tarikatının esasları bulunmaktadır. Hikmetler Türkler arasında bir düşünce birliğinin teşekkül etmesi bakımından çok önemlidir.

(<http://www.islamansiklopedisi.info>)

Divan-ı Hikmet, insan olma yolunda insana sunulan öğütler, öğretiler toplamıdır. Sadece oluşturulduğu zamanla ve mekânla sınırlı kalmayan her zamana ait, bireysel, toplumsal aynı zamanda evrensel değerlerin kitaplaştığı bir değerler manzumesidir.

“Değer, bir sosyal yapının varlık, birlik, işleyiş ve devamının sebebi olarak kabul edilen, tasvip ve teşvik gören korunmaya çalışılan inanışlardır. Bir toplumdaki değerler, bazen iman, bazen kanaat, bazen bilgi şeklinde ortaya çıkar. Kaynağı, ortaya çıkış şekli ve yaptırım gücü ne olursa olsun, değerler, kavramlara yüklenen manalardır. Değerlerden her biri o sosyal yapının tarihî birikiminin sonucu olarak meydana gelir.” (Ulusoy ve Dilmaç, 2012: 5)

Eğitim amaçlı olarak karşımıza çıkan hikmetler, değer eğitimi odaklı bir söylemle oluşturulmuştur. Değer eğitimi odaklı olması, yayılma alanını ve sürecini de etkilemiştir. Hikmetlerin içerikleri incelendiğinde dinî bir bakış açısıyla oluşturulmuş olduğu görülür. Hikmetlerin amacı, İslamiyet’i anlatmak, İslamiyet’i anlatırken insanı, değerlerle değerli kılmaktır.

İslam inancının temel amacı, insanın insan olabilmesidir. İnsan sözcüğünün kavram alanına bakıldığında düşünme / konuşma / kavrama / değiştirme / biçimlendirme yetilerine sahip olma etrafında şekillendiği görülür. İnsan sözcüğünün Türk Dil Kurumuna ait Güncel sözlükteki tanımları şu şekildedir:

“1. *isim* Toplum hâlinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan, evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen canlı

2. *Âdemoğlu*, âdem evladı

"O yaşta insan hiç düşünmeden sadece yaşamaya bakar." (H. Taner)

3. *sıfat* Huy ve ahlak yönünden üstün nitelikli (kimse)”

Büyükkantarcıoğlu da şöyle bir tanımlama yapmaktadır: “İnsan, bir yandan toplumsal gerçekliği oluşturan ve devam ettiren diğer yandan da bundan etkilenerek kendisini biçimlendiren bir varlıktır. ...Davranış biçimlerini içinde bulunan toplumsal yapıya göre edinme süreci toplumsallaşma olarak adlandırılmaktadır. Toplumsallaşma doğumla başlar, aile ve yakın çevre içinde gelişir, okullaşma sürecinde devam eder, tüm yaşam boyunca yeni değerlerin eklenmesi ile pekişir.” (Büyükkantarcıoğlu 2006: 11-12)

Bütün bu tanımlara bakıldığında insan sözcüğünün yüklendiği değerlerin akılcı bakış açısına dayandığı görülmektedir. Yaratıcı tarafından kendisine bahşedilen bu özelliklerin kullanımı, insanın kendi iradesine / aklını kullanmasına bağlı kılınmıştır. Bu noktada eğitim kavramı önem kazanmaktadır. Tam anlamıyla insan olabilmek, insanın önce düşünce dünyasını sonra yaşadığı dünyayı biçimlendirmesiyle mümkün olacaktır. Divan-ı Hikmet, bu arayışı kolaylaştırmak için ana dille Türkçeye seslenecektir insana: İnsan olabilmenin yollarıyla, Kur’an dilince. Hoca Ahmet Yesevî, hikmetlerine Allah’ın ismiyle başlayacak ve talep edenlere inci, cevher yani değerler saçacaktır:

“Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip

Taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte

Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup

“İkinci defter” Sözleriniz açtım ben işte.”

(Bice, 2010: 63)

Hikmetlerinde yol gösterici bir söylem oluşturan Yesevî, Hakk'a ulaşmada kendi yolunu anlatırken bu yolda yürüyüşünü bir ömürle tamamlar ama onun yolu hikmetleri vasıtasıyla yüz yıllardır Türk dünyasında bir ışık olarak devam eder. Allah'a giden yolu aydınlatan, insan olma yolunu gösteren hikmetler, yüzyıllardır dilden dile, gönülden gönüle aktarılarak yeniden yazılır, yeniden okunur bir niteliktedir.

Kuran-ı Kerim'in özü, insanın okuma / anlama / yaşama eylemlerine yönelik hayatın bilgisidir. Bu hayatın bilgisine ulaşmak için insanoğlunun iletişime açık olması gerekmektedir. İletişim, eğitimin olmazsa olmazıdır. İletişim olmadan birey ve dolayısıyla toplum eğitimi gerçekleşemez.

İlim, eğitim talep etmekle gerçekleşebilir. İki taraflı bir süreçtir eğitim ve hayat boyu devam eden, etmesi gereken bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında Divan-ı Hikmet hayat boyu öğrenmeyi / öğretmeyi gerçekleştirebilmiş bir eser olarak karşımıza çıkar. Elbette içeriğini anlamak, okumaktan geçecektir. Anlamak; anlamlandırmak, hayata katmak demektir. Hayata katılamayan bilgiler, bilgi kirliliğinden öteye gitmeyecektir. Bu açıdan Divan-ı Hikmet'in hikmetini de anlamak, onu gereği gibi okumakla / yaşamakla gerçekleşecektir.

Kur'an-ı Kerim'in ilk sözü "Oku"dur. İlimin, bilginin ne kadar önemli olduğu ayetlerle sabittir. Kur'an-ı Kerim, insana gönderilmiştir. İnsanı muhatap alır, insan olma yollarını anlatır. Yesevî, Kur'an-ı Kerim'i esas alır ve Hz. Peygamber'in aydınlattığı yoldan yüz yıllar sonrasında can bularak o yolun bir yoldaşı olur.

*"Ben demedim, Allah kendi vaad eyledi
Yolsuz idim, lutf eyleyerek yola koydu
Garip olup feryad eyledim, elimi aldı
Öyle âşık şevk şarabını içer dostlar."*

(Bice, 2010: 109)

Bilgiyi evrensel bir değer olarak algılayan ve aktaran Yesevî, cehaletin birey ve toplumlar için ne derece korkunç sonuçlarının olabileceğini de hikmetlerinde tüm açıklığıyla ortaya koymuştur. Cehalet, her devrin en büyük sorunudur. İnsanın en büyük düşmanı, cehalettir. Bilginin kullanılabilir olduğu bir dünyada insanoğlu, yaşamını daha iyi düzenleyecek, toplumlar daha duyarlı, bireyler daha değerli olacaklardır.

*"Kul Hoca Ahmed, sözünü cahillere söyleme
Söz söyleyip, cahile, değersiz pula satma
Açlıktan ölsen bile, nâmerdden asla minnet çekme
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük."*

(Bice, 2010: 105)

İnsanlık tarihi, cehaletin sebep olduğu birçok olumsuz olayla doludur. Türkiye'de yaşanan pek çok olumsuz durumun bilgisizlik ve eğitimsizliğin sonucu olduğu da görülmektedir. İnsana, doğaya ve kendine en çok zarar veren yaratık, insandır. Yaratılmışların en şerefli olan insan, kendisine verilen, kendisinde var olan bu değerinin farkına vardığı zaman "kendini bilmek" denilen özellik ortaya çıkmaktadır.

“İlim ilim bilmektir, / İlim kendin bilmektir, / Sen kendini bilmezsen / Bu nice okumaktır.” diyen Yunus Emre’nin öğretisi de Ahmet Yesevî’nin yolunun devamı niteliğindedir.

Bilgi, erdem ve ahlâk temel değerlerdendir. Gerçek bilgili kişiler, erdemli insanlardır. Erdem dediğimiz şey, “İnsanın yaratılışındaki iyilik, iyi huy”dur. (Devellioğlu 2013:253) Aslında Yesevî’nin üzerinde durduğu ‘dünyadan geçmek’, dünyayı gerçekleştirmekle aynı anlama gelecektir. İyi insan olabilme, erdemli insan olabilme, hem bu dünyaya hem öteki dünyaya yöneliktir. Her iki dünyanın iyi olması, insanın kendini gerçekleştirmesi ile mümkün olacaktır.

Ahmet Yesevî’nin amacı, Peygamber Efendimizin yolunu, düşünce dünyasını zamana yaymaktır. Onun yolu, ulaşmak istediği ve anlatmak istediği Müslümanlık, görünüşte değildir. Yesevî, gerçek insanı, gerçek Müslüman’ı arar, onu anlatır. Yalan, riya, gösteriş, gerçeğe ulaşmada yol değildir. Aslolan yürekte gelen hayata geçirilmiş gerçek İslamiyet’tir.

18. Hikmet, bu bağlamda her dönemde dikkate alınması gereken eleştirel bir söylemle oluşturulmuştur.

*“Görünüşi sufiye benzer, kıyametten korkmazlar;
Günah ve haram hasılı, günahlardan ürkmeyenler
Riya tesbihi elinde, ağlayıp yaşını dökmeyenler;
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.”
Sahabeler dediler: Arslan Baba’dır adınız
Arapların ulusu, tertemizdir zâtınız
Ten terbiyesi farz dedi, parça salıp yattınız;
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük.
Ahir zaman ümmetleri süslerler evlerini;
Nefs hevaya sevinip bozar her an huylarını;
Şan ve şefkatler ile dik tutar boylarını;
Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük.
Ahir zaman ümmetleri, dünya fâni, bilmezler;
Gidenleri görerek ondan ibret almazlar;
Erenlerin yaptığını görüp göze iliştiirmeyenler
Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük.
İyi yollardan sapıp kötü yola savuşan
Lanetli şeytan pirim deyip eteğine yapışan,
Şeytana pirim deyip sabah akşam görüşen;
Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük.”*

(Bice, 2010: 102-103)

Divan-ı Hikmet, hem insana hem de Allah’a seslenen bir metindir. İçerisinde yakarışlar da çokça yer alır. İnsanoğlu, her ne kadar güçlü olduğunu düşünse de aslında güçsüz olduğunu bilir. Ve kendinden daha güçlü bir varlığa, onu yaratan asıl güce sığınma isteği duyar. İletişim de yine yaratıcı tarafından insanoğluna bahşedilen söz söyleyebilme

gücüyü mümkün olur. İşte dua da bu söz söyleme yetisinin bir biçimidir. Dua ile insanoğlu, yaratıcıyla iletişim kurar:

*“Rahman Rabbim rahmetini câri eyle seherde;
İsyan batağına battım, yardım et seherde.
Estağfir ve istiğfarı eyle uzak şeytandan;
Şeytan seni azdırır, selamet ver seherde.
Ümit ile gelmişim dergâhına Allah'ım
Günahkârım, isyankâr elimi tut seherde.
Tevbe eyledim dilimde, gönlüm korkmaz Hüda'dan
Hem rahmet ve cemali armağan eyle seherde.
Yolsuz yola yol yürüdüm, gaflette ömrüm geçti;
Ey Kadir-i Zülcelal, yola sal seherde.
Sensin benim sığınağım, gazap eyleme Allah'ım,
Ey bütün halleri bilen, halimi sor seherde.
Baştan ayağa günahım iki cihana sığmaz
Kulun asi, günahkâr, gizli eyle seherde.
Dağdan ağır günahım, özür demeğe dilim yok;
Günahımı bağışlayıp, yerle bir eyle seherde.
Günahımı itiraf ederim, hazırsın hem fakir
Elimi tut ey Cebbar, yola koy seherde.
Garibim ve kimsesizim, biçâreyim ve nâzırsın;
Senden başka kimim var, rahmet eyle seherde...”*

(Bice, 2010: 116)

Kul Hoca Ahmet, hem Tanrı'ya hem kendine hem de insana seslenir. Bu sesi duyabilmek ve gereğini yerine getirebilmek, insan olabilmenin gereğidir.

Ahmet Yesevî, hikmetlerinde insanın ümit etme duygusunun üzerinde de çokça duracaktır. Ümit etmek / umutsuz olmamak da insani bir değer olarak karşımıza çıkar. Çünkü İslamiyet, hayat dinidir. 27. Hikmet, Tanrı'ya yine göntülden bir sesleniştir:

*“Rahmetinden ümitsiz kılma ben garibi
Dinlenmeden ağlayıp dua eyleyim sana
Geceleri uykusuz kalıp tan atana dek
Yunmadan gözümü ağlayıp dua eyleyim sana
Dergâhına şimdi gelerek belimi bağlayıp
Canı yakıp yürek-bağrımı tutup dağlayıp
Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp
İhlâs ile ağlayıp dua eyleyim sana”*

(Bice, 2010: 118)

Ahmet Yesevî, amacını kendi deyimiyle 31. Hikmet'te şöyle ifade eder:

*“Kur’ân’ın izzet ve ikramını yerine getirmesem
Edepsizlik, akılsızlık benden geçse affeyle
Hazretinde ben gibi kulun hatası çoktur
Yüz karası her hatalar benden geçse affeyle”*

(Bice, 2010: 122)

“Kur’ân’ın izzet ve ikramını yerine getirmek”, bütün hikmetlerin özü, bu cümledir denebilir.

Hikmetler, Türk dünyasında dilden dile, gönülden gönüle yayılacak ve birçok âşğın, şairin, mutasavvıfın, düşünürün söyleminde gün yüzüne çıkacaktır. Allah aşkı ile yanan, ona ulaşmayı arzulayan Yesevî, aynı yoldan devam eden Yunus Emre’yi de etkileyecektir. 35. Hikmet’te bu etki açıkça görülmektedir.

*“Aşkın eyledi şeyda beni cümle, âlem bildi beni,
Kaygım sensin gece gündüz, bana sen gereksin.*

*Taâla’llah zihî ma’ni, sen yarattın cisim ve canı,
Kulluk eyleyim gece gündüz, bana sen gereksin.*

*Gözüm açtım seni gördüm, bütün gönülü sana verdim,
Akrabalarımı terk eyledim, bana sen gereksin.*

*Söylesem ben dilimdesin, gözleşem ben gözümdesin,
Gönümde hem canımdasın, bana sen gereksin.*

*Feda olsun sana canım, döker olsan benim kanım,
Ben kulunum sen sultanım, bana sen gereksin.*

*Âlimlere kitap gerek, sufilere mescid gerek,
Mecnun'lara Leyla gerek, bana sen gereksin.*

*Gafillere dünya gerek, akıllılara ahiret gerek,
Vaizlere minber gerek, bana sen gereksin.*

*Âlem bütün cennet olsa, bütün huriler karşılamağa gelse,
Allah bana nasip eylese, bana sen gereksin.*

*Cennete gireyim cevlan eyleyim, ne hurilere nazar eyleyim
Onu bunu ben ne eyleyim, bana sen gereksin.*

*Hoca Ahmed benim adım, gece gündüz yanar odum
İki cihanda umudum, bana sen gereksin.”*

(Bice, 2010: 128)

Ahmet Yesevî, Allah ve Peygamber aşkıyla bir ömür yaşar. Hz. Muhammed’e olan sevgisi o kadar yüce bir seviyededir ki hayatını onu anlamaya, anlatmaya ve öğretmeye adar. Peygamber Efendimizi anlatırken şiir dilinin özelliklerinden yararlanır.

Şiir dili anlatılarda kalıcılığı arttıran önemli bir unsurdur. Bu söylem biçimi özellikle seçilmiştir. Şiir dilinde mısralar bir cümle oluşturur ve uzun, yorucu, anlaşılmaz değildir. Hz. Muhammed'i tanıtan bir bölümde Yesevî, şöyle seslenir:

*“Muhammed'in bilin zatı Arabtır
Tarikatın yolu bütün edeptir.
Hakikat bilmeyen insan değildir
Biliniz hiçbir şeye benzemezdir.
Bilin bi-çün olur hem bi-çigüne;
Va bi-şübhe olur hem bi-nemune
Kahurlansa, eyler yer ile yeksan;
Olmakta zelzele yer ile gökler.
Rahmet eylese, biliniz, rahmeti var;
Verir olsa, tükenmez nimeti var.
Muhammed'i tarif eylesem kemine,
Anasının adı bil Amine:*

*Babasının adı Abdullah'tır
Anadan doğmadan ölmüştür.
Muhammed'i dedesi korumuştur
Çıplak açları yoklayandır.
Dedesi biliniz Abdulmuttalib;*

*.....
Rasûl'un bilse her kim dört ceddini,
Kıyamette gezer sekiz cennetini
Babası yedi yaşında ölmüştür;
Rasûl'u amcasına vermiştir.
Ebu Tâlib Ali'nin babasıdır;
Bütün Arabların büyüğüdür.
Ebu Talib olmakta iş başında,
Muhammed oturur daima karşısında
Muhammed'in yaşı on yedi oldu;
Ki o vakit Hatice O'nu gördü.
Muhammed'i bilin ki şahin misali
Hatice O'nu görüp olmakta ağlamaklı
Hadice gönlünde O'nu sevmektedir
Muhammed aşkında içi yanmaktadır.
Gece gündüz diler O'nu Allah'tan;
Biliniz sonunda buldu muradın.
Görünüz Allah'ın işini
Muhammed bakmakta iken devesini,
Hadice'ye Rasul çâker olmuştur,
Bu sebeple bil sen O'nu almıştır.
Hadice'nin Allah bahtını açmıştır;
Rasul'un başına inciler saçmıştır.*

*Rasul'un yaşları kırka varmıştır,
Ki ondan sonra Allah'dan vahy yetmiştir.
Ki ondan sonra Muhammed oldu sultan
Rasul'un gönlünde yâr oldu Allah.
Muhammed işini Allah yazdırdı;
İnsanların hepsi iman getirdi.
Rasul'un başında oldu imâme;
Kemal buldu otuz üç bin sahabe.
Rasul'a hepsi hizmet eylemektedir
Edep ile yürüyüp izzet eylemektedir.
.....”*

(Bice, 2010: 129-131)

Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i de Ahmet Yesevî'yi hatırlatır. İslamiyet'in Türkistan'da ve Anadolu'da yayılması, Yesevî ruhunun bu devamlılık özelliği ile gerçekleşebilmiştir. İncelendiğinde Anadolu sahasında birçok şair, âşık ve mutasavvıfın aynı ruh ile eserler oluşturdukları görülmektedir.

Hiz. Peygamber'in hayatını, sünnetlerini, yani yaşama biçimini anlatan, Hiz. Ebubekir, Hiz. Ömer, Hiz. Osman ve Hiz. Ali'yi tanıtan hikmetler okunduğunda bugün de yine aynı lezzet alınmaktadır. Divan-ı Hikmet, kısaca İslamiyet'e dair tarihî bilgilerin yanı sıra İslam'ın anlamını da anlatan bilgilendirici bir eserdir. Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerden bölümler içeren eser, yine açıklayıcı bir üslup özelliği taşır:

*“O "elestü birabbiküm" dediğinde
"Kalu bela" dediğimi bilemezdim
"Vema diniküm" diyerek yine sorduğunda
"Dinim İslam" dediğimi bilemezdim*

*Allah'ımdan yine üç defa geldi hitap
Mümin ruhlar "Rabbimsin" deyip verdi cevap
Cevap vermeyeni kafir eyledi Azim Vehhab
Ben de cevap verdiğimi bilemezdim”*

(Bice, 2010: 144)

157. Hikmet'in son dörtlüğü Hoca Ahmet Yesevî'nin söyleminin özünü yansıtır.

*“Kul Hoca Ahmed aşk derdinden dedi bunu,
Nice ulu kitablardan aldı bunu,
Hasret kılıp, ağlar idi gece-gündüz,
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyası yok.”*

(Bice, 2010: 331)

Divan-ı Hikmet'in Münacât kısmında ise Yesevî'nin hikmetlerini neden söylediği, kime hitap ettiği açıklanır:

*"Münâcât eyledi Kul Hoca Ahmed;
Allah'ım eyle kuluna rahmet*

*Garip Ahmed sözü aslâ eskimez;
Eğer yer altına girse, çürümez.*

*Yine mensuh olup o hâr olmaz;
Okuyan bağıllar hasta olmaz.*

*Okuyana eylerim orada şefkat;
Kıyamette eyleyim şefaât*

*Allah'ım eylese nasip bana cennet,
Okuyanlara eylerim şefaât.*

*Dileği her ne olsa Tanrı vere;
Muhabbet şevkini gönlüne koya.*

*Cemalini gösterip Perverdigâr'ım,
Kendi yoluna koysun Bir ve Var'ım.*

*Allah'ım eylesin mahşerde sevinçli
Kıyamet günü temiz Zâtına sırdaş.*

....."

(Bice, 2010: 427)

Ahmet Yesevî'nin söyleminin temelinde **anlamak ve anlatmak** kavramları bulunur. İnsanın anlam ile buluşması, anlamlandırma ile mümkün olacaktır. Yesevî, aslında insanı / hayatı anlamlandırmanın kaygısındadır. Düşünen ve sorgulayan bir birey olarak o, İslamiyet'in evrensel değerlerini de anlatmaya çalışmıştır. Yesevî, görünüşte insanı değil anlayan / sorgulayan / düşünen insanı arar. İslam'ın istediği gerçek insanı anlatır. Âlim ve zalim arasındaki fark anlamla / anlamakla belirlenecektir. Yesevî, gerçek İslam âlimini, Kur'an-ı Kerim'i hakkıyla okuyan, onu gerçekten anlayan ve anlatan kişi olarak tanımlar. 83. Hikmet'te bu konu üzerinde durulur:

*"Fel ya'lemon-el alimün"i okur âlim
Anlamını bilmeden onun olur zalim
Anlamını anlayanların giysisi aba
Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma*

*Âlim odur hişt yastanıp tahsil eylese
Gece gündüz Rabbine ağlasa
"Fe'l yedhakü" ayetini tefsir eylese
Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma*

"Ve'l-yebkü kesiran" diye Allah söyledi
Anlamını anlayan âlim dinmeden ağladı
Ağlaya ağlaya gözleri kör oldu
Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma

.....
Âlimim diye kitap okur anlamını bilmez
Çoğu ayetin anlamını asla bilmez
Büyükleme, ben-benliği dini tutmaz
Âlim değil cahildir dostlarıma

.....
İlim iki inci beden ve cana rehberdir
Can âlimi Hazretine yakındır
Muhabbetin şarabından içer
Öyle âlim, gerçek âlim olur dostlarıma

.....
Kul Hoca Ahmed âlimlerin hizmetini eyle
Âlimler sözünü işitip amel eyle
Amel eyleyip Hakk yolunda canını ver
Amelsizler cemâl görmez dostlarım ey."

(Bice, 2010: 202-203)

89. Hikmet'te de yine toplumsal eleştiri söz konusudur. Toplumu oluşturan bireylere yönelik eleştiri içeren hikmetlerde bireysel ve toplumsal değer yitimi üzerinde durulur. 99. Hikmet, tamamen eleştirel bir yaklaşımla söylenmiş / yazılmıştır. Sadece o döneme ait değil tüm zamanları kapsayıcı bir söylemle oluşturulmuştur. Divan-ı Hikmet'in en belirgin özelliği dönemler üstü, yani her zamana ait bir söylemle oluşturulmuş olmasıdır. 99. Hikmet'te söz konusu edilen durumlar ve eleştiriler her dönemde, her insanın dikkat etmesi gereken hususlardır:

"Hakk kulları dervişler hakikati bilmişler
Hakk'a âşık olanlar Hakk yoluna girmişler.
Hakk yoluna girenler, Allah diye yürüyenler
Erenler izini izleyip memleketten geçmişler.
Erenin övüncü Mustafa, öyle dedi merhaba,
Mirâc gecesi deyip fakr yolunu almışlar.
Gönül vermeyip dünyaya, el uzatmayıp harama,
Hakk'ı seven âşıklar ahaliden geçmişler
Dünya benim diyenler, cihan malını alanlar,
Kerkenez kuşu gibi olup o harama batmışlar.
Molla, müftü olanlar, yanlış fetva verenler
Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler.
Kadı, imam olanlar, haksız dâva eyleyenler
O eşek gibi olarak yük altında kalmışlar.
Haram yiyen hâkimler, rüşvet alıp yiyenler

*Kendi parmağını dişleyip korkup durup kalmışlar.
Tatlı tatlı yiyenler, türlü türlü giyenler,
Altın tahta oturanlar toprak altında kalmışlar.
Mümin kullar, sâdıklar, sıdkı ile duranlar
Dünyalığını sarf edip cennet hûrisini kucaklamışlar
Kul Hoca Ahmed bilmişsin, Hakk yoluna girmişsin,
Hakk yoluna girenler Hakk cemalini görmüşler.”*

(Bice, 2010: 227)

Divan-ı Hikmet, Türkçe söyleyişin en güzel örneklerindedir. Hayatın ana dille anlamlandırma süreci olduğu gerçeğinden hareketle Yesevî, eserini Türkçe söylemiş / yazmıştır. Eser, söylendiği / yazıldığı dönemin Türkçesinin özelliklerini yansıtır. Zamana yayılan zamanla yayılan bu ışık, anlamın kendisini dilde, Türkçede bulmasıyla sönmeden devam edebilmiştir. Böylesine önemli bir eserin Türkçe ile oluşturulmuş olması, Türkçe için de çok önem taşımaktadır. Çünkü dil, insanın hem kendine hem evrene tuttuğu bir aynadır. “Dil, sıradan bir iletişim aracı değil, gerçekliği nasıl algıladığımızı belirleyen, nasıl ifade ettiğimizi gösteren, ne tür toplumsal etkileşimler içinde bulunduğumuzun ve kimliğimizin ipuçlarını veren çok yönlü bir göstergedir. Bireyi gerçeklik oluşumu süreçlerinde hem etken, hem de edilgen kılan bir araçtır.” (Büyükkantarcıoğlu, 2006: 8)

Dilin çok boyutlu, çok işlevli bir olgu oluşunu F. de Saussure şöyle açıklamaktadır: “İşlevleri açısından dil, bir iletişim aracı, anlatım ve düşüncelerin olduğu bir araç olarak ele alınabilir. Varlık nedeninin koşulları açısından, dil, tarihsel ve kültürel bir olgu olarak ele alınabilir. İç düzeni açısından dil, ileti üretmeye, üretilen iletiyi anlamaya yarayan bir göstergeler dizgesi olarak ele alınabilir.” (Kıran ve Kıran (Eziler), 2010: 114)

Biçem bakımından incelendiğinde şiir dilinin tercih edildiği hikmetlerin Türkçe şiir dilinin bilgiyle yoğrulması ile oluşturulmuş olduğu görülmektedir.

Anlamın gerçekleşmesi anadile bağlıdır. Aksan, anadilin önemini şöyle ifade eder: “Biz dünyayı anadilimizin penceresinden görür, onun kavramlarıyla düşünür, anadilimizin kavramlarıyla evreni biçimlendiririz... Onunla düşünür, dünyayı onunla algılarız.” (Aksan, 2009: 15)

Divan-ı Hikmet Türkçeye özgü şiir dilinin estetiğiyle, inceliğiyle yoğrulduğu için aradan yüzyıllar geçmesine rağmen bugün okunduğunda da Türkçenin sesinin güzelliği duyulur.

Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen ana dilinin / Türkçenin değerini bilen, bunu anlatan ve aktaran Yesevî, insanın dünyayı / evreni / kendini ve bunların hepsini kuşatan / anlatan Kur’an-ı Kerim’i anlamasının yolunun Türkçeden geçtiğini ifade etmektedir. Türkçeye verdiği değer ile eserini ve söylemini Türkçe gerçekleştiren Yesevî, bunu 71. Hikmette şöyle açıklamıştır:

*“Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe’yi
Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini
Ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,
Anlamına yetenler yere koyar borkünü...
Kadı, müftü, mollalar şeriatın yolunu*

*Ârif âşık almıştır tarikatın arkını
 Amel işleyen âlimler dinimizin çırağı,
 Burak biner mahşerde eğri koyar börkünü...
 Amel eylese âlimler dini ve ayın aydınlığı
 Görse olur onların görklü yüzünün rengi...
 Amel işlemeyip "zâhir" ilmini bilmeyip kalanlar,
 Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü...
 Hocayım deyip laf vurma bu dünya dayanıksız
 Biliyorum diye söylemesin gönüldeki çirkini
 Yol göstericidir Hoca Ahmed marifetin gülistanı
 Sözler sözü gerçek açar gönül ülkesini...
 Miskin, zayıf Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet,
 Farsça dilini bilerek güzel söylemekte Türkçe'yi."*

(Bice, 2010: 181)

Sonuç

Hoca Ahmet Yesevî, Türk dünyasının ortak değeri, eskimeyen hocası olarak tanımlanabilir. Yüzyıllardır insan olma yolunu aydınlatan "Yesevî Ruhu", Türk dünyasını sonsuza dek aydınlatmaya devam edecektir.

Allah'ı arayan Ahmet Yesevî, kendini bulma ve adama yolunu seçmiştir. Bu adayışın karşılığında o, dünya durdukça güzel / faydalı bir eser bırakmış olmakla onurlandırılmıştır. Divan-ı Hikmet, konu başlıkları açısından çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu konu başlıkları, genel olarak bireysel, toplumsal ve evrensel değer eğitimi odaklıdır.

Eserde İslamiyet'le ilgili dinî bilgilerin yanı sıra İslam tarihine ait olaylar da anlatılmaktadır. Ayrıca dünya ve ahiret hayatına yönelik öngörüler de, eserde verilen bilgiler arasındadır.

Divan-ı Hikmet'te bireye ve topluma yönelik eleştiriler de söz konusudur. Toplumsallaşma noktasında sosyal hayatı düzenlemeye yönelik düşünceler / doğrular / değerler iletilmiştir. Bireyi ve dolayısıyla toplumu yozlaştıran / değersizleştiren kavramlar üzerinde sıkça durulmuştur.

Eserde haram, ikiyüzlülük, yalan, merhametsizlik, görünüşte Müslümanlık, dünyaya düşkünlük, şöhret merakı, hırs, kibir gibi kavramlar, eleştirilen değersiz davranış biçimleri olarak karşımıza çıkar.

İyilik, doğruluk, temizlik, ahlak, bilgili olmak ve bilgiye değer vermek gibi erdemler ise hikmetler boyunca yinelenir. Böylelikle alıcıda / dinleyicide / okuyucuda bir değer eğitimi gerçekleştirilmeye çalışılır.

Divan-ı Hikmet, temelde değer ve değersizlik karşıtlığı içerisinde, insanı değerli kılmak amacıyla yazılmıştır. Yüzyıllar ötesinden Türkçe çok değerli bir ses olan Hoca Ahmet Yesevî'nin sesini duymak, onun eserlerini okumak / anlamak ve hayata geçirmekle mümkün olacaktır. Bu bağlamda denilebilir ki Divan-ı Hikmet, günümüz eğitiminde de üzerinde durulması ve faydalanılması gereken öz eserlerimiz arasında bir değer metin olarak yer almaktadır.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. (1999). *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Bice, Hayati. (2010). *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Büyükkantarcıoğlu, Nalan. (2006). *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*. İstanbul: Multilingual Yayınları
- Kıran, Zeynel, Kıran (Eziler) Ayşe. (2010). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ulusoy, Kadir, Dilmaç Bülent. (2012). *Değerler Eğitimi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- <http://www.islamansiklopedisi.info> [Son Erişim Tarihi: 09.08.2017]
- <http://www.islamansiklopedisi.info> [Son Erişim Tarihi: 09.08.2017]
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.598b162707d3e4.15197920 [Son Erişim tarihi: 09.08.2017]

SAFEVİLER DÖNEMİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ A GENERAL OUTLOOK ON THE SAFAVID PERIOD AND LITERATURE

ASUMAN GÖKHAN

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature
agokhan@atauni.edu.tr
ORCID ID: [orcid.org / 0000-0001-9073-9578](http://orcid.org/0000-0001-9073-9578)

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.08.2017
Sayfa-*Pages* : 311-326
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3801>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

SAFEVÎLER DÖNEMİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ*
A GENERAL OUTLOOK ON THE SAFAVID PERIOD AND LITERATURE

ASUMAN GÖKHAN

Öz

X / XVI. yüzyıl başlarında Şâh İsmail tarafından kurulan, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Batı İran'ı kapsayan, daha sonra da Horasan'a doğru gelişen Safevî Devleti, bu adı Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyuddîn-i Erdebilî'nin (ö. 735 / 1335) isminden almıştır. Safevî Devletiyle birlikte İran'ın İslâm tarihinde ilk defa bağımsız bir siyasî kimliğe kavuştuğu, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran Devleti'nin sınırlarının da bu dönemlerde olduğu söylenebilir. 907 / 1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şâh İsmail kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirmesi, İran saltanatlık düzeninin yeniden parlamasının yanı sıra İran milliyetçiliğinin işareti olarak İran'ın milletler topluluğuna girmesini sağlamış ve bu gün bile önemli ölçüde varlığını sürdüren bir siyasetin başlangıcının temeli olmuştur.

Fars Edebiyatı Safevîler'den önce en yüksek seviyesine ulaşmış, gerek şiirde ve gerekse nesirde mükemmel örneklerini vermişti. Ancak Safevîler'in yükselme döneminde bu parlak ilim ve edebiyat ortamı görülmez oldu. Bu bağlamda çalışmamızda dönemin tarihi ve siyasi durumuna kısaca değindikten sonra dönemin edebi gelişmelerinden, şiir ve nesir özelliklerinden bahsedeceğiz. Ayrıca dönemin siyasi yapılanmasının edebiyat üzerine yaptığı etkiye değinmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İran, Safevîler, Edebiyat, Şiir, Nesir

Abstract

The Safavid Empire, which was founded by Shah Ismail in the beginning of the 16th century, covered East Anatolia, Azerbaijan and West Iran and expanded towards Khorasan, takes its name from Sheykh Safi al-Din of Ardabil (d. 735 / 1335) who is the founder of order of Safaviyeh. It can be said that Iran reached an independent political identity for the first time in Islamic history through the Safavid Empire, this identity became stronger through the Qajars and the borders of contemporary Iran State took shape in these periods. The fact that Shah Ismail, who entered Tabriz and ascended the throne after his victory against Aq Qoyunlu with the support of Turkmen tribes in 907 / 1501, captured the whole Iran in a short time ensured Iran to enter the community of nations as a sign of Iran nationalism as well as shining of Iran sultanate order. And it became the basis of the beginning of a policy which mainly continues its existence even today.

The Persian literature had reached its peak and had given its perfect examples in poetry and prose before the Safavids. Yet in the rise of the Safavids, this bright atmosphere of knowledge and literature was not seen. In this sense, after shortly mentioning the historical and political status of the period we will deal with the literary developments, features of the poetry and prose. We will also try to deal with the influence of the period's political structuring on literature.

Key Words: Iran, Safavids, Literature, Poetry, Prose

* Bu makale, Asuman Gökhan tarafından hazırlanan "Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili" isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

Tarihî ve Siyasî Durum

III. / IX. yüzyılın ortalarından sonra İran'da Saffârîler, Sâmânîler ve Deylemler gibi bir dizi yönetimler zinciri ortaya çıktı. Bu birkaç hanedan her ne kadar belli ölçülerde bağımsızlıklara ulaşılsalar da yine de tam bağımsız olamadılar ve hilafet idaresinin emrinde yönetimlerini sürdürdüler. Kendilerinin halifeler tarafından görevlendirildiklerini ve onların yardımcısı olduklarını kabulleniyorlardı. Bunların ardından memleketin tamamını hâkimiyetleri altına alan bir takım şahlar yönetime geldi ve bir dereceye kadar bağımsız da oldular. Söz konusu şahlar, çoğunlukla Türk ve Tatar asıllıydılar. (Humâyî, 1375 hş.: 282)

Bu şekilde İslâm'dan sonra Safevîler'e kadar İran asıllı emir ve melikler hiçbir zaman Sâsânîler dönemi İran coğrafyasının tamamını kendi hakimiyetleri altına alamadılar. İran'ın tamamını ele geçirenler İran asıllı değildi. Fakat Safevî şahları İran asıllı idiler. Sâsânîler'den gelen İran'ı bir uçtan bir uca tek bir yönetim altına alarak idare etmeği başardılar. İran'ı bütünüyle diğer devletlerin tamamından seçkin, ayrıcalıklı ve İranlılar'ı da diğer bağımsız milletlerin karşısında görüş birliğine sahip bir halk haline getirdiler. İranlı yönetim erki, Türk ve Arap milletleri karşısında bağımsızlık bayrağını çekti ve memleket, merkezî hükümetin gücü ve nüfuzu bakımından Sâsânî dönemi İran'ına benzedi. İranlılar İslâmiyet'in ülkelerine girişinden beri Şiiliğe ve Ali taraftarlığına eğilimliydi. Deylemler döneminde (932-1056 / 1523-1646) her ne kadar Şiilik güçlü bir taraftar kitlesi bulduysa da hiçbir zaman İranlılar hilafet devleti ve Osmanlı İmparatorluğunun etkin gücü karşısında Şii mezhebinin bağımsızlığını tam olarak açığa çıkaramadılar. Safevîler, İranlıların millî bağımsızlıklarının esasını Şiilik temelleri üzerine kurdu ve yükselttiler. İran'ı yabancı sultanların etkisi altından tamamen çıkardılar. Safevîler'in en büyük hizmetlerinden biri de İran millî kimliğini IX. / XV. yüzyıldan sonra yeniden canlandırmalarıydı. Bu gün İran'ın sahip olduğu bağımsızlık önemli ölçüde Safevîler'in bu büyük hizmeti sonucudur. (Humâyî, 1375 hş.: 282)

Safevîler dönemi, İran tarihinde iyi ve kötü yönleriyle daha sonraki devreleri tamamıyla etkisi altında bırakan önemli bir dönemdir. Bu dönem ve meşrutiyete kadar izleyen süreç, iniş ve çıkışlarıyla iyi ve kötü yönlerinin iç içe bulunduğu bir zıtlıklar yumağı olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu hanedanın egemenliği süresince Şâh İsmail (salt. 907-931 / 1501-1524), Şâh Abbâs-i Safevî (salt. 996-1038 / 1588-1628) ve Nâdir Şâh-i Afşâr (salt. 1148-1736 / 1160-1747) gibi şahsiyetlerin askerî ve siyasî alanlardaki başarıları, savaşçılıkları ve zaferlerinin yanı sıra buldukları makamlara lâyık olmayan sorumsuz kişilerin hükümdarlıkları, bozguncuların etkisi ve dar görüşlü tutucu kesimlerin liderlikleri de söz konusuydu (Safâ, 1371 hş., V / I: 5-6).

O dönemde millî birliğin oluşmasıyla ve Arapların baskısı sonucu kaybolmuş olan İran'ın bütünlüğü ve merkezîyetçiliği yeniden canlandı. Ancak aynı zamanda güçlerini bilinçsizce kullanmaları, sığ bilgili ve şekilci bilginlerin hâkimiyetleriyle İran'da düşünce ve edebiyat alanındaki gerilemenin yeni döneminin temelleri de atıldı. Bu dönem, Safevî Devleti'nin yıkılması önemli etkeniyle bile sona ermeyecek, aksine çok uzun bir süre devam edecektir. Yine bu dönem, Şâh İsmail'in oluşturduğu sert disiplin ve otoriteyle, Büyük Şâh Abbâs'ın başlatıp yaygınlaştırdığı asil toplum ve saray düzeni İran tarihinin iyi dönemlerinden biri sayılmıştır. Fakat bunun yanı sıra II. Şâh İsmail (salt. 983-984 / 1576-1577), Şâh Sultan Muhammed-i Hudâbende (salt. 984-995 / 1577-1587), Şâh Safi (salt.

1038-1051 / 1629-1642), Şâh Sultan Hüseyin (salt. 1105-1134 / 1694-1722), II. Şâh Tahmâsb (salt. 1135-1144 / 1723-1732) gibi padişahlar ve Nâdir Şâh'ın saltanatının son döneminde ortaya çıkan düzensizlikler, katliamlar ve hukuk ihlalleri gibi durumlar tarihin hoş gitmeyen dönemlerinden sayılır (Safâ, 1371 hş., V / I: 5-9).

Devletin oluşum aşamasında Safevîler'in küçük dâhisi Şâh İsmail, İmam Mehdî tarafından görevlendirildiğini iddia edip saltanat tahtına, kılıç, taç ve fermana sahip olarak hepsi Ehl-i sünnet olan dönem padişahlarına başkaldırıp bunu dinî bir ayaklanma ve dinsel bir görev şeklinde gösterdi ve her yaptığının imamların tarzına uygun ve "Sâhibu'l-emr'in (İmam Mehdî)" irade ve hükmüyle olduğunu iddia etti. Sonra bu iddiaları o ve oğlu Tahmâsb rüyalarında kendilerince savaş emirlerini dinî liderlerden aldıkları ve kumandanlara bildirdikleri şeklinde sürdürdüler (Safâ, 1371 hş., V / I: 9-10). Yavaş yavaş bu iddialar öylesine ciddileşti ki; Safevî şâhları tahta imamlar tarafından inançlarının gereğiymiş gibi atandı. Özellikle dönemin din bilginleri de Safevî padişahlarıyla aynı görüşü paylaşıp onları izleyerek Şâh İsmail ve diğer hükümdarların padişahlıklarının onayı hakkında bir takım büyüklere ait olduğunu ifade ettikleri sözleri yaymaya başladılar. Bu inanç Safevî döneminin sonuna kadar tam anlamıyla geçerliliğini korumakla birlikte siyasî, sosyal, dinî ve düşünsel eylemlerin odak noktası da oldu (Safâ, 1371 hş., V / I: 10-11).

Böylece çağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hanedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 906 / 1501 yılında Şâh İsmail tarafından kurulmuş olan Safevîler idaresiyle birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam sevgisini esas alan Gulât Şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Zaman içerisinde Gulât-ı Şîa'nın yerini İsnâaşeriyye Şîası'nın alması ve Kaçarlar döneminde hâkimiyetini pekiştirerek müesseseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir (Üstün, 2000, XXII: 400).

Şâh İsmail 906 / 1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkarak kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirdi. 908 / 1503 yılında Hemedân civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de mağlup ederek Orta ve Güney İran'ı zapt etti. 909 / 1504'te Mâzenderân, Cürçân ve Yezd'i aldı. 910-913 / 1505-1507 yıllarında Diyarbakir'i topraklarına kattı. 914 / 1508'de ise Bağdat ve Güneybatı İran'ı aldı. 915-916 / 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi (Üstün, 2000, XXII: 400).

X.-XVI. yüzyıl boyunca Safevîler doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kaldılar. Safevîler'in Gulât-ı Şîa'yı ideoloji olarak benimsemesi ve bu tür inançlara sahip Anadolu'daki geniş Türkmen kitlelerinin Safevî davasına sarılması onları Osmanlılar'la karşı karşıya getirdi. Bu karşılaşma sonucu Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şâh İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattı (920 / 1514). Çaldıran mağlubiyetiyle Diyarbakir'i kaybeden Safevîler'in zararı aslında bundan daha büyüktü. Çünkü Şâh İsmail'in yenilmezliğine olan inancı yıkılmıştı. Bağlıları için İsmail hem bir "sultan" hem de "mürşid-i kâmil" idi. Çaldıran hezimetleriyle bütün bu inanışlar kökünden sarsıldı. Safevî hânedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Farşlar'la de çekişmeye başladılar. Şâh İsmail'in 930 / 1524 ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler çatışmaya

koyuldu ve 932 / 1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmâsb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmâsb'in 940 / 1533-1534 yılında Şâmlû aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şâmlû'yu idam ettirmesiyle son buldu (Üstün, 2000, XXII: 400).

Tahmâsb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmail ve Muhammed-i Hudâbende dönemleri çalkantılarla geçti. Şâh I. Abbâs döneminin başlamasıyla (995 / 1587) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terk edilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya gidildi. Şâh Abbâs'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, hidayete ermiş Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin oluşturulması gelmektedir. Tahmâsb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbâs, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbâs'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulâmın getirilmesiyle etnik ve sosyal yapıda önemli değişimler yaşandı. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askerî birliklerle Şâh Abbâs, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1006 / 1598 yılında Özbekler'den Herât'ı geri aldı. 1011 / 1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras Nehri sınır haline getirildi. Bağdat egemenlik altına alındı (Üstün, 2000, XXII: 400).

I. Abbâs döneminde uygulanmaya başlanan toprak sisteminin kökünden değiştirilmesi işlemi yeni karışıklıklara yol açarak Safevîler'i derinden sarstı. Öte yandan On İki İmam Şîî fıkhı ve politik teorisindeki değişim ve gelişmeler, din adamlarının İran'da giderek büyük siyasî güç haline gelmelerini sağladı. Her ikisi de harem entrikalarıyla tahta çıkmış son Safevî şâhları Süleyman (1076-1105 / 1666-1694) ve Hüseyin Mîrzâ (1105-1134 / 1694-1722) zamanında gerileme iyice hız kazandı (Üstün, 2000, XXII: 401).

Bütün bu faktörlerle gerileme sürecine giren Safevîler sonunda doğudan gelen baskılara karşı dayanamadılar. Daha önce Safevîler'e bağlı olan Gılzayî Afganlıları lideri Mîr Veys isyan ederek Kandahar'ı ele geçirdi. Bunu Abdâlî Afganlılar'ın isyanı takip etti. Mîr Veys'in yerine geçen Mîr Mahmud 1131 / 1719 yılında bir muhalefetle karşılaşmadan Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük kuvvetlerle gelen Mahmud İsfahan'a yürüdü: altı ay kadar muhasaranın ardından şehri Sultan Hüseyin Mîrzâ'dan teslim alarak tahta oturdu. İran'daki karışıklığı fırsat bilen Ruslar, 1135 / 1723'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Kısa bir süre sonra da Osmanlılar Azerbaycan'a girdiler. 1139 / 1727'de Osmanlılar'la anlaşmaya mecbur kaldı. (Üstün, 2000, XXII: 401).

Safevî hânedanını yeniden ihya etmeye üzere II. Tahmâsb'in yanında yer alıp kendini "Tahmâsb Kulî" olarak ilân eden Afşar aşiretinden Nâdir Han, Afganlılar'ı mağlûp ettikten sonra 1142 / 1730 yılında İsfahan'ı ele geçirdi ve II. Tahmâsb'ı tahta oturttu. Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarla Nâdir, Osmanlılar'a kaptırılan bütün toprakları geri aldı (Üstün, 2000, XXII: 401).

Aynı şekilde Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele ederek 1148 / 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir, 1144 / 1732 yılında

II. Tahmâsb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbâs'ı tahta çıkardı. 1149 / 1736'da Abbâs'ı da tahttan indiren Nâdir, kendisini Afşar hânedanının ilk şâhı olarak ilân etti. Fiilen 1134 / 1722'de çökmüş olan Safevî Devleti böylece son bulmuş oldu. Nâdir, Hindistan seferindeyken İsfahan'daki Safevî hânedanı üyelerinin öldürülmesiyle de Safevî dönemi kapandı (Üstün, 2000, XXII: 400).

Safevîler Dönemi İran Edebiyatı

Fars Edebiyatının ele aldığımız bu dönemi, 907-1148 / 1502-1735 yılları arasındaki edebî gelişmeleri kapsar. Safevîler dönemi, her ne kadar siyasî ilerlemeler, medenî gelişmeler, ekonomi ve sanat alanlarındaki gözle görülür genişlemelere ortam hazırlaması açısından İran tarihinde önemli devrelerden sayılsa da, bilim ve edebiyat bakımından o kadar da parlak değildir. Fars Edebiyatı, Safevîler döneminde bazı özel alanlarda ilerleme kaydetmekle birlikte genel olarak gerilemeye yüz tutmuştur (Zerrînkûb, 1380, X: 570).

Safevî sultanları şiir ve şairlere o kadar önem vermiyorlardı. Özellikle şairlerin methiyeciliğinden hoşlanmıyorlardı. Mesih-i Kâşî, Şâh Abbâs'ın yardım ve ilgisinden ümitsizliğe düşünce İran'ı terk etti ve Ekber Şâh-i Gurgânî'nin sarayına gitti. Muhteşem-i Kâşî, Şâh Tahmâsb'a methiye niteliğinde bir şiir yazıp sundu. Ancak memdûhu ona bir ödül vermemekle birlikte genellikle yalana, dalkavukluğa dayalı bu türden şiirlere de "Onun yalanı onun en güzelidir" sözüyle nefretini açıkça göstermiş ve o şöyle demiştir: "Ben, şairlerin dillerini beni methetmeğe bulamalarına razı değilim. Ehl-i beyti öven kasideler söylesinler." Sonunda Muhteşem, düşünce şeklini değiştirdi. Ondan sonra sultanlara methiye yazmadı ve şairlik gücünü dinî konularda, imamların menkıbeleri ve mersiyelerde kullandı. Bu sözlere dikkat edildiğinde Safevî sultanlarının düşüncelerinden bir takım örnekler şairlerde ve onların methiye ve gazellerinde açıkça görülür. Bu düşünce yaklaşık olarak o dönem hânedanlarının genelinde görülür. Sadece Şâh Tahmâsb'a özgü değildir. Bu nedenle Safevîler zamanında imamlara mersiye söyleme tarzı zirveye ulaşmıştı. (Safâ, 1373 hş.: 79) Belki de Ali Kulî-yi Selim'in söylediği şu beyitten anlaşılacağı gibi bu durum böylesi uygunsuz bir çevreden dolayı oluşan sıkıntı sonucu olmuştur:

"İran'da mükemmel bir eğitim düzeni yoktur; Hindistan'a gelmeden kına renk vermedi."

(Mu'temen, 1371 hş.: 174)

Safevî şahları tarafından ortaya konulan bu ilgisizlik karşısında Hint Gurganî sultanları özellikle Cihângîr Şâh, Ekber Şâh, Şâh Cihân ve aynı şekilde tamamı vezin bilgisine sahip, şairlik tekniğine aşina ve edebî eleştirmen olan Ebu'l Feth-i Gilânî, Abdurrahîm-i Hânân ve Zaferhân gibi emirler Fars Edebiyatına dikkate değer önem veriyor ve çok yakın ilgi gösteriyorlardı. Şair ve ozanlara değerli ödül ve hediyeler bağışlayarak teşvik ediyorlar, onları saraylarına çekiyorlardı. Böylece Hindistan yavaşı yavaş Fars şiir ve edebiyatının önemli merkezlerinden birine dönüştü ve İran'ın şiir ve zevk sahiplerinin dikkatini çekti. Bu dönem şairlerinden bir çoğu vatanlarını terk ederek Hindistan'a yerleşti (Mu'temen, 1371 hş.: 174).

Bu bağlamda Safevîler zamanında Fars edebiyatı hâmilelerini daha çok Hindistan saraylarında bulmak mümkündür. Özellikle Zahîruddîn Bâbü'r'ün (salt. 932-936 / 1526-1530) Hindistan'a saldırıp Hint Gurganîler Devleti'ni kurduğu 932 / 1526'dan itibaren

yıllarca İran'ın dışında İranlı bir devlet, İran devlet adamlarının eliyle İranlılar'ın geleneklerini ayakta tutmak için gerekli ortam ve şartları hazırladı (Zerrînkûb, 1380, X: 570).

Bâbürlüleri hânedanına mensup hükümdarlardan Bâbüür (salt. 932-936 / 1526-1530), Ekber Şâh (salt. 963-1013 / 1556-1605), Nûreddîn Cihângîr (salt. 1013-1036 / 1605-1627) ve Şâh Cihân (salt. 1036-1068 / 1627-1658)'in sarayları bir bakıma Safevî yöneticilerinden bekledikleri destekleri göremeyip sultanlardan yüz bulamayan şair, edip ve sanatkârların toplandıkları bir sığınak haline geldi. Sadece Ekber Şâh'ın sarayında çoğu İranlı olan yaklaşık iki yüz şair vardı. Altı yıl boyunca Hindistan ve ona bağlı şehirlerde kalan Sâib-i Tebrizî şöyle diyor:

“*Hindistan'ı nasıl övmem, çünkü bu kara toprakta benim şöhretimin alevi yalazlandı.*” (Mu'temen, 1371 hş.: 174)

Bâbürlüleri sarayında resmî dil Farsça olduğu için hükümdarların teşvikiyle kaleme alınan tarih konulu eserler, tezkireler, sözlükler ve edebiyatla ilgili eserlerin yanı sıra birçok Hintçe kitap da Farsça'ya çevrildi. Resim ve sanatı himaye etmekten çok dinî ilimlere değer veren Evrengzîb'in *Ruka'ât-ı 'Âlemgîr* adını taşıyan mektupları sade ve akıcı Farsça'nın güzel örnekleri arasında yer alır. Geçici bir süre için gidip tekrar İran'a dönen veya Hindistan'a gidip bir daha dönmeyen şairler arasında Orfî-yi Şîrâzî (ö. 999 / 1590), Muhammed Rızâ Habûşânî, Nazîrî-yi Nîşâbûrî (ö. 1021-1022-1023 / 1612-1613-1614), Zuhûrî-yi Turşîzî (ö. 1024-1025-1026 / 1615-1646-1617), Melik-i Kummî (ö. 1024-1025-1026 / 1615-1616-1617), Âkâ Sâfî-yi İsfahânî, Hayâtî-yi Gîlânî (ö. 1015 / 1606), Murşid-i Burûcerdî (ö. 1030 / 1621), Cihângîr'in meliküşşuarâsı Tâlib-i Âmulî (ö. 1035-1036 / 1626-1627), bir süre Âstân-i Kuds-i Rezevî'nin hazinedarlığını yapmış olan ve Hindistan'a gittikten sonra Şâh Cihân'ın saray şairleri arasına giren Kudsî-yi Meşhedî, Kelîm-i Kâşânî (ö. 1061 / 1650), Yahudi asıllı Saîdâ-yi Sermed-i Kâşî (ö. 1070 / 1660) ve Sâib-i Tebrîzî'nin adları verilebilir (Tokmak, 2000, XXII: 422-423).

Hintliler'den Farsça eserler veren pek çok şair yetişmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî'den sonra Hindistan'da yetişen en ünlü şair divanı, hamsesi, ahlaka dair Arapça *Mevâridü'l-kelim* adlı eseri ve noktasız harflerle kaleme aldığı *Sevâtî'u'l-ilhâm* adlı bir tefsiri olan Ekber Şâh'ın meliküşşuarâsı Feyzî-yi Hindî, Evrengzîb'e intisap eden, *Nağme-i Çehâr Çemen* adlı eserin sahibi Brahman mahlaslı Çondarbhân-ı Lâhûrî, Ğanî-yi Keşmîrî, *'Azîz u Şâhid* adlı mesnevisiyle tanınan Ğanîmet-i Goncâhî, Nasr Ali ve Bâbürlüleri döneminin son ünlü şairi, Sebk-i Hindî'nin önde gelen temsilcisi olan ve kaside, gazel, mesnevilerinden başka *Ruka'ât*, *Nikât* ve *Çehâr 'Unsur* adlı mensur eserleri de bulunan Bîdîl-i Azîmâbâdî bu grubu oluşturur (Tokmak, 2000, XXII: 422-423).

Şâh İsmail'in oğlu Sâm Mîrzâ'nın *Tuhfe-yi Sâmî'si*, Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisu'n-nefâ'is*'i, Takî-yi Kâşî'nin *Hulâsatu'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr*'ı, Kâdî Nûrullâh-i Şuşterî'nin *Mecâlisu'l-mu'minin*'i, Emîn Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklîm*'i, Ali b. Mahmûd el-Huseynî'nin *Bezmârâ'sı*, Mollâ Abdunnebî-yi Fehrûzamânî'nin *Tezkire-yi Meyhâne'si*, Vâleh-i Dağîstânî'nin *Riyâzu's-su'arâ'sı* ve Âzâd-i Bilgrâmî'nin *Hizâne-yi 'Âmire'si* bu dönemde yazılmış önemli tezkire türü eserlerdir (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Cemâluddîn-i Hüseyin-i İncû'nun *Ferheng-i Cihângîrî*, Surûrî-yi Kâşânî'nin *Ferheng-i Surûrî'si*, Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî'in'in *Burhân-i Kâtî*'ı ve

Abdurreşid b. Abdulğafür et-Tatavî'nin *Ferheng-i Reşîdî'si* bu dönemde yazılan sözlüklerdir (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Yine Hândmîr'in *Habîbu's-siyer'i*, İbn Bezzâz'ın *Safvetu's-safâ'sı*, Hasan-ı Rûmlû'nun yazdığı *Ahsenu't-tevârih'i*, İskender Beg-i Munşî'nin kaleme aldığı *Târîh-i 'Âlemârâ-yi 'Abbâsî'si* Safevîler döneminde yazılmış önemli tarih kitaplarıdır (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Diğer taraftan İran içerisinde Safevî padişahlarının desteğiyle Türk kültür ve dilini yaymak için uygun bir çevre oluştu. Çağatay ve Azerbaycan Türkçesi'yle diğer lehçelerde ortaya konulan ürünlerle Türk Edebiyatı yaygınlaştı (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 570-571). Sarayda egemen zümre arasında ve İran'ın Türklerle meskûn kısımlarında Türkçe'nin yalnız konuşma dili olarak değil edebiyat ve hatta diplomasi dili olarak da kullanıldığı görülür. Safevî hânedanının ve devlet ileri gelenlerinin menşe ve kültür bağları sebebiyle Türkçe'ye ve Türk edebiyatına ilgi duyması pek doğaldır. Bu devrede Azerî Edebiyatının da bir gelişme çağı yaşadığı görülür. Bir taraftan Osmanlı, diğer taraftan Çağatay edebî mahsullerinin kuvvetli etkisi altında yetişen ve Azerî lehçesiyle şiirler yazan şairler, yalnız İran'daki Türk bölgelerinde değil, Osmanlı ülkesinde de tanınmış ve ilgi görmüştür. Örneğin: *Dîvân'ı* ve *Leylâ vu Mecnûn* gibi eserleriyle Fuzûlî, yalnız Azerî edebiyatını değil, Osmanlı Edebiyatını da büyük ölçüde etkilemiştir (Büyük İslâm Tarihi, 1988, IX: 550-551).

Devrin belki de en önemli özelliklerinden biri, Fars Edebiyatının İran dışında ve özellikle de Hindistan'da daha çok sultan sarayları olmak üzere tutunacağı uygun bir ortam bulmasından sonra yaygınlaşması, ilerleyen zamanla İran dışında da Farsça yazan çok sayıda edip ve şairin yetişmesidir (Tokmak, 2000, XXII: 422).

Nâdir Şâh İran hükümdarı olduğu, ancak padişahlığı uzun sürmediği ve yönetim Zend hânedanından Kerîm Hân Zend'in eline geçtiği Safevîler'in son zamanlarında ise ülkede güven ortamının neredeyse tamamen ortadan kalktı. Bu iki hükümdar döneminde Vâleh-i Dağstânî, daha sonra "bâzgeşt-i edebî: *edebiyatta eskiye dönüş*" adıyla anılacak olan akımın öncüsü Mîr Seyyîd Ali Muştâk-ı İsfehânî, Hazîn-i Lâhîcî, Lutf Ali Beg Âzer, Hâtif-i İsfehânî, Sabâ-yi Kâşânî gibi şair ve edipler kurtuluşu eski şair ve ediplerin üslubuna dönmekte buldular. Aynı şekilde Mehdî Hân b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbâdî'nin *Cihânguşâ-yı Nâdirî* ve *Durre-yi Nâdire'si*, Ebû'I-Hasan Muhammed Emîn-i Gulistâne-yi İsfehânî'nin *Mucmelu't-tevârih'i* ve Ali Rızâ b. Abdülkerîm-i Şîrâzî'nin *Târîh-i Zendîyye'si*, Lutf Ali Beg Âzer'in *Âteşkede'si*, Hazîn-i Lâhîcî'nin *Tezkire-yi Hazîn'i* Nâdir Şâh ve Kerîm Hân Zend dönemlerinde kaleme alınmıştır (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Bu bağlamda Safevîler döneminde ilim ve sanat hayatına egemen olan siyasî-dinî güç, yalnız Sünniliği değil, sûfi hareketleri de takip ederek her türlü hür düşünce tezahürlerini önlemiştir. Bunun için İran'da "Müctehid" denilen ve yalnız Şîî fıkhiyla meşgul olanların sayısı gittikçe artmıştır. Safevî devrinin ünlü bilginlerinden Bahâî (ö. 953-1030 / 1547-1621), Mîr Dâmâd (ö. 1039 / 1630), onun talebesi ve daha sonraki Şîa ilâhiyatçılarının üstadı Mollâ Sadrâ (ö. 1049 / 1640) Şîî doktrinini ileri gelenlerindedir. Bunlardan başka «Muallim-i sâlis» ünvanıyla bilinen ve çok yönlü bir bilgin olan Emir Gıyâsuddîn Mansûr b. Mîr Sadruddîn Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî (ö. 948 / 1542), Şâh Tahmâsb Devrinde bir müddet sadaret makamında

bulunmuş, sonra bu görevinden ayrılarak Şiraz'a yerleşmiş ve burada eserlerini yazmaya başlamıştır. Şeyh Bahaî, devrinin meşhur ulemasından tahsil görek özellikle matematik ve tıpta üstün bir seviyeye ulaşmış, Şîî fikhına ait Farsça yazdığı *Câmi'-i Abbâsî* isimli eserini Şâh I. Abbâs'a ithaf etmiştir. Hadis ve tefsirle de uğraşan Bahaî'nin asıl şöhreti matematik ve astronomi sahasında olmuş, bu konularda birçok eser vermiştir. Sarayın ve devlet ricâlinin fıkıh ulemasına rağbet etmesi, diğer ilimlerle uğraşanların dış ülkelere göç etmelerine yol açmış ve bunun neticesi olarak İran'da fıkıh dışındaki ilimler fazla gelişmemiştir (*Büyük İslâm Tarihi*, 1988, IX: 550-551).

Safevîler Döneminde Şiir

IX./XV yüzyılın başlarından XII./XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemde Fars şiiri aşamalı bir şekilde ilerleme göstermiş, önemli dönüşüm ve değişimler geçirmiştir. Safevîler döneminde de kendini gösteren değişimin en önemli sebepleri arasında bu döneminin şairlik tarzı, Şiiliğin resmileşmesi, din bilginlerinin her alanda sözlerinin geçmesi, bir bakıma yönetimde egemen erkler arasında yer alması gibi etkenler ön plana çıkar (Safâ, 1371 hş., V / I: 521).

IX./XV yüzyıldaki özellikleriyle beğenilir mazmûnlar, hayal ürünü ve sade bir dilin kullanıldığı Safevîler dönemi şiiri; bu dönemin sanatı gibiydi. X./XVI. yüzyılda Şeref-i Kazvînî, Ğazâlî-yi Meşhedî, Vahşî-yi Bâfkî, Senâî-yi Meşhedî, Orfî-yi Şîrâzî, Muhteşem-i Kâşânî gibi ünlü şiir üstatlarından bir grup şair IX.-XV. yüzyıl sonları ve X. / XVI. yüzyıl başlarındaki şairlerin tarzlarında birtakım yeniliklere girişilirse de daha çok bu döneme yakın özellikle Herât edebî çevresindeki şairlerin dil ve ifadelerinin etkisinde idiler ve hatta gazel ve kasidelerinde o ekole mensup şairleri örnek alıyorlardı (Safâ, 1371 hş., V / I: 522).

Safevîler döneminde üslupların çoğalması ve çeşitlenmesi gözden uzak tutulmaması gereken konulardandır. İki buçuk yüzyıl süren bu uzun dönemde değişik bölgelerde çok sayıda şair yetişti. Muhteşem ve Vahşî gibi bu dönemin başında yaşayan şairlerin, Sâib ve Nevres gibi bu dönemin sonlarında yaşamış şairlerle aynı olması düşünülemez. Zamîrî-yi İsfehânî, Ğazâlî-yi Meşhedî ve Orfî-yi Şîrâzî'ye, Feyzî, Ekberî-î Âbâdî, Şevket-i Buhârî, Hâşimî-i Dehlevî, Bîdil-i Azîmâbâdî'ye aynı gözle bakılamaz (Safâ, 1371 hş., V / I: 522-523).

Bu dönemin şiir tarihinde kayda değer konulardan biri, şairlerin yeni mana ve yeni mazmûnlar hatta yeni lafızlar kullanmakta kendi tabirlerince yenilikçilikte ısrarlı olmalarıdır. Böylesi bir kalkışma doğal olarak şairlerin öncekilerin düşünce ve sözlerini tekrar etmedeki yorgunluklarının sonucuuydu. Fakat onların bu yoldaki başarıları sanıldığı kadar süratle olmadı. Bu tarz ve üslup yenileme işi XI./XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yani Sâib dönemine kadar sürdü. Bu yenilik getirmeye yönelme Timurîler dönemi sonlarından yani Fiğânî (ö. 925 / 1519), Hilâlî (ö. 936 / 1529) gibi şairlerin ortaya çıktığı dönemden itibaren güçlenmiş ve X.-XVI. yüzyılda Vahşî (ö. 991 / 1583), Orfî (ö. 999 / 1590) ve Feyzî (ö. 1004 / 1596) gibi şairleri arkasından sürüklemiştir (Safâ, 1371 hş., V / I: 543-544).

Her ne kadar Safevîler döneminde yenilikçilik düşüncesi hemen hemen bütün şairler arasında yaygın idiyse de bu dönemde geçmiştekilerin tanınmış eserlerini taklit

aynı şekilde gücünü koruyordu. Hâkânî, Enverî, Zahîr ve Kemaluddîn-i İsmâil gibi bir takım söz ustaları kasidede, Sadî'den Fiğânî'ye kadar gazelciler, Firdevsî'den Hatîfî'ye kadar kahramanlık şiiri yazan şairler, Nizâmî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Câmî gibi hikayeciler “nazire söyleme”, “karşılama” ya “takip” ve “cevap verme” konusunda şairlerin ilgilerini çekiyorlardı (Safâ, 1371 hş., V / I: 49).

Safevîler dönemi şiirinde diğer önemli bir konu lafzî sadelik ve şiir dilinde yeniliktir. Öyle ki dil, önceki şairlerin diliyle tamamen farklıdır. Elbette dilin bu köklü değişimi söz konusu dönemde yeni bir durum olmayıp aksine IX.-XV. yüzyılda ortaya çıkan ve izleri yavaş yavaş şiirde ve özellikle gazelde belirginleşen durumun devamıydı. X.-XVI. yüzyıla geldiğimizde şiirde, VIII.-XIV. ve IX.-XV. yüzyıl şairlerini izlemede ısrarlı birkaç kişinin dışında dilin sadeleştiğini görüyoruz (Safâ, 1371 hş., V / I: 552).

Sözde sadelik yeni manalar, ince nükteler ve derin mazmûnlarla beraber olduğu zaman doğal olarak şairi şartlanmadan çıkarıp sade söylemeye zorladı. Yani Ğazâlî-yi Meşhedî'nin söylediği gibi, şair tekellüf ve tasannu yapmadı, aksine onun yerine zamanını yeni ve derin manalar bulmakla geçirdi. Fakat daha önce de söylediğimiz gibi şairlerin işi sadece ince manalara yönelmekle sınırlanmadı; aksine onların derin mazmun arayışı her adımda öncekinden daha çok derin hayallere dalmaya zorladı ve her beyitte kullanılan sınırlı sözde ince hayallerin açıklanması tam bir ustalık ve maharet istediği için yavaş yavaş hayalcilik daha da güçlendi ve sözü süsleme daha zayıfladı. Bu durumda da bir dereceye kadar önceki dönemlerde olan şairliğin ağır şartlarından bir kısmı terk edildi. İş şairlerin hatta ustalık taslayan şairlerin bile lafızda bir takım hatalar yapması derecesine ulaştı. Yine de başlangıçtan dönemin sonuna kadar şiir dili sadeliğini korudu ve daha çok o dönemin konuşma diline yakın eserler verildi. Bu, şiirde yenilikçiliğin bir türü veya yeni tarzın özelliklerinden biriydi. (Safâ, 1371 hş., V / I: 553-554).

Safevîler dönemi şiirinin önemli özelliklerinden biri de ilk örnekleri Herât edebî çevresinde, özellikle Sultan Hüseyin Baykara ve Emîr Ali Şîr Nevâyî döneminde görülen Hint Üslubunun¹ ortaya çıkması, birçok şairin -gerek İran içerisinde gerekse Anadolu ve Hint yarımadasında- bu tarzın takipçileri olarak dizelerini kaleme almasıdır. Bunun yanı sıra söz konusu şairlerin çeşitli sosyal gruplara bağlı ve farklı çevrelerde yaşamış olmaları söyleyiş tarzlarının birbirlerinden farklılık göstermesine neden olmuştur (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Hint üslubu dönemi, Fars Edebiyatı tarihinin gazel çağı sayıldığından dolayı bu üslubun en önemli şiir kalıbı gazeldir. Aşk konulu gazeller dışında bu dönemde bir tür

¹ Hint Üslûbu, sözlükte “bir şeyi eritmek, kalıba dökmek; kalıp, tarz ve üslûp” anlamlarındaki sebk kelimesi terim olarak “ibarenin tarz ve tertibi” mânasına gelir. Sebk-i Hindî ise XVI-XVIII. yüzyıllarda Hindistan'da ve Hindistan dışında yaşayan, Hint felsefesi, edebî zevki ve şiirinin etkisinde kalan şairlerin oluşturduğu şiir anlayışını ifade eder. Terim ilk defa İranlı şair Muhammed Takî Bahâr tarafından kullanılmıştır. Hindistan'daki Bâbürlü Devleti döneminde hükümdarlar, devlet adamları ve diğer ileri gelenler, çoğu Safevî hanedanının dinî ve siyasi baskısından kaçan şair ve ediplere kapılarını açmış, yazdıkları şiirleri için ihsanda bulunmayı âdet edinmişti. Bu tutum o dönemin şairlerini bölgeye çekmiş, burada öncekinden farklı bir üslûpta ortaya çıkan şiir tarzına sebk-i Hindî denilmiştir. (Bilkan, 2009, XXXVI: 254)

hikmet ve tasavvuf temalı gazel de yaygındı. Bu durumun yarımada yerleşik Müslüman İranlılar'ın Hintli bilim adamlarıyla yakınlıkları, Hint dilinde yazılmış metinlerin tercüme edilmesi yoluyla tanışmalarından kaynaklandığı söylenebilir (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Safevîler dönemi gazellerinin şaheserleri ve bu asır şairlerinin düşünce ve edebî zevklerinin en güzel örnekleri Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1081 / 1670) şiirlerinde görülür. Sâib'in şiirinde hikmet ve tasavvufun yanı sıra yeni bir takım mazmûnlar da yer almaktadır. Sâib'in sözünün en önemli özelliği gazelini oluşturan birbirinden farklı çeşitli unsurların dengeli olmasıdır. Hint tarzının en ünlü ve en fazla gazeli olan şairi Sâib, Hint üslubu konusunda diğer şairlerden daha çok söz söylemiş ve tarzın önemini kavramış, tarzın önemine vurgu yaparak "bir şairin kendi özgün tarzını yaratmadıkça şair olamayacağı" yargısında bulunmuştur. Bu üslubun abartılı şeklini Mîrzâ Abdulkadir-i Bîdil-i Dihlevî (ö. 1133 / 1721)'nin şiirlerinde bulmak mümkün. Hint Bâbürlülere (sal. 932-1274 / 1526-1858) döneminin son büyük şairi olan Bîdil, karmaşık, renkli, kapalı mazmûnlar, istiareler ve gizemli hayallerden oluşan bir tür tasavvufî gazel söylemiş ve bu da Orfî, Kelîm, Sâib, Tâlib ve Nezîrî'nin dizelerinin onunla karşılaştırıldığında daha anlaşılır olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Geçmiş dönemlerde oldukça revaçta olan kaside bu dönemde o kadar önem ve itibar görmedi. Bununla birlikte dönemin bazı şairlerinin kaside söyleme konusunda çağdaşları diğer şairlere karşı üstünlükleri vardı ve bu tür sözün hakkını diğerlerinden daha iyi veriyorlardı. Muhteşem-i Kâşî, Orfî-yi Şîrâzî, Tâlib-i Amulî ve Kelîm-i Hemedânî bu dönemin iyi kaside söyleyenleri arasında yer alır. (Mu'temen, 1371 hş., 175) Kaside tekniğinde daha çok ün kazanan Orfî bu konuda şöyle der:

"Orfî, kaside önceki şairlerin işiydi; sen aşıklar kabilesindensin ve görevin gazel söylemektir." (Kulliyât-i Orfî-yi Şîrâzî 1378 hş., II: 119).

Bu dönemde kaside, ince mazmûnlardan, hayalcilikten ve Hint üslubunun diğer genel özelliklerinden yoksun değilse de, genel olarak gazelden daha sadedir. İçeriğini anlamada fazla dikkate gerek yoktur. Kasidelerin genel yapısı, önceki söz ustalarının kasideleriyle önemli ölçüde farklılık göstermez. Belki de bu dönemin kaside şairleri kendi hayalleriyle geçmiştekilerin tarzını izlemişlerdir. Şair genellikle bir gazel ile başlar veya ululama, övgü ve betimlemeğe dayalı olarak teşbîb ve benzeri şeylerle devam eder. Sonra memdûhun adına işaret edip onun cömertlik, kahramanlık, yiğitlik ve liyakatli oluşunun derecelerini açıklar, ayrıca kendi durumunu belirtip eğer arzu ve ihtiyacı varsa ortaya koyar. Nihayet memdûha duayla bitirir. Fakat lafız, metin ve tarz bakımından maksadın açıklanması, kelime ve terkiplerin ahengi, memdûhun karşısında aşırı tevazu ve bağlılık, kendi yetenek ve olgunluğuna fevkalade güvenme, yeni mazmûnlar ve kullanıma yeni şeyler ortaya koymaya çalışma, mecaz çeşitlerinin çokluğu, lafız ve mananın karmaşıklığı ve kapallığında öncekilerin kasideleriyle önemli ölçüde farklılıkları vardır (Mu'temen, 1371 hş.: 176).

Bu dönemde önemli oranda Şîî imamlarına mersiye söyleme, onları övmeye yaygındı ve bu iş Safevî şahlarının dinî siyasetlerinin doğal sonucuydu. Bu hanedanlık egemenliklerinin başlangıcından itibaren şiddetle İran'da Şîalığı yaymaya başladılar. Bu

yolda hiçbir şekilde siyasî, ahlakî, ilmî ve edebî mücadeleden kaçınmadılar (Safâ, 1373 hş.; 77).

Bu durum İran şairlerinin de bu konuyla ilgilenmelerine, onların beğenilmeleri ve düşmanları yerme hakkında şiir söylemelerine ve aynı şekilde din alimlerinden büyük bir grubun Fars nesriyle Şîî fıkıh ve inançlarının ilkeleri hakkında bir takım kitaplar yazmaya kalkışmalarına sebep oldu. Din temalı şiirler konusunda bu dönem şairleri arasında Kerbelâ şehitlerinin matemi hakkında on iki bendlik mersiyesiyle ün kazanmış olan Muhteşem-i Kâşânî ön sıralarda yer alır. Onu Ehl-i beyte mersiye söyleme hususunda özel bir tarzın temel atıcısı saymak gerekir. Bu tarz Muhteşem'den sonra uzun bir süre devam etti ve bazı büyük şairler onu takip edip geliştirdiler (Safâ, 1373 hş.: 77).

Safevîler döneminde kahramanlık ve millî destanları şiirin ana konuları olarak işlemek söz konusu değildi. Fakat bu dönem şairleri Timurlular dönemi şairlerinin tarzıyla zamanın padişahları ve büyükleri hakkında tarihî manzûmeler söylüyorlardı. Bu çağın manzûm hikâyelerinin diğer bir türü de dinî içerikli kahramanlık hikâyeleridir. Bu edebî tür de Safevî şahlarının Şîî inançlara verdikleri değerden dolayı ortaya çıkmıştır. O türde; menkıbeler, İslâm peygamberinin ve Şîî ileri gelenlerinin mucizeleri çoğunlukla edebî değerden yoksun ve orta düzeyde kahramanlık destanları düzeyinde anlatımların konusu olmuştur (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571-572).

Buradan hareketle diyebiliriz ki; bu dönem şiiri lafız, kelime seçimi, ifade gücü ve terkip kullanma bakımından ve birkaç güçlü şair dışında o kadar dikkate değer değildir. (Safâ, 1347 hş.:185). Bunun sebepleri arasında; bu dönemde şairlerin Sâmânîler, Gaznelîler, Selçuklular ve diğer hanedanlar dönemlerindeki gibi alışlagelen eğitimleri alamamaları, Farsça ve Arapça'ya tam manasıyla vakıf olamamaları da önemli ölçüde yer alır. Buna ek olarak şiirin saraydan çıkarak halkın arasına girmeğe başlaması Timurlular zamanında güç bulan durumun bu dönemde daha da genelleşerek yaygınlaşması da sayılabilir. Bu durum her ne kadar şiirde çeşitlilik ve yeniliğin oluşmasına sebep olduysa da tarz ve dil kuralları bakımından zayıflamaya yol açtı. (Safâ, 1373 hş.; 77).

Safevîler Döneminde Nesir

Safevîler döneminde Fars nesri, Osmanlı topraklarından Hindistan'ın en uzak noktalarına kadar geniş bir alanda yayılmış ve çeşitli konularda kaleme alınmış çoğu edebî değerden yoksun birçok eser kalmıştır. Lafız zayıflığı ve göreceli yalın düşünce düzeyi bu dönem nesrinin özelliği olarak bilinir. Bu dönem nesrini sade, sanatlı ve yarı sanatlı olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür. Sade nesirle yazılmış olanlarına *Tezkire-yi Şâh Tahmâsb*, *'Alemârây-i Safevî*, *Heft İklîm*, *Mecalisu'l mumînîn* örnek verilebilir. Sanatlı nesir örnekleri arasında ise Vahîd-i Kazvînî'nin *Abbâsnâme'si*, Mîrzâ Berhordâr Turkmânî'nin *Ferâhî'nin Mahbûbu'l Kulûb'u*; yarı sanatlı eserler içerisinde ise *Habîbu's siyer*, *'Alemârâ-yi 'Abbâsî*, *Ahsenu't tevârih* sayılabilir. (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 572).

Genel olarak bu dönemin mensur eserleri şu türlerde kaleme alınmıştır:

1- Edebî kitaplar:

Bazılarınca o dönemler Hindistan'ının genel konulara yer veren bir ansiklopedisi sayılan *Ayîn-i Ekberî*'i ve *Kelîle ve Dîmne*'den yeni bir versiyonu olan *Ayyâr-i dâniş* gibi.

2- Tarih kitapları:

Handmir'in *Habîbu's siyer*, İskender Beg-i Munşî'nin '*Alemârâ-yi Safevî*, Hasan-i Rûmlû'nun *Ahsenu't tevârih*'i gibi.

3- Tezkireler:

Mecâlisu'l-muminîn, *Tuhfe-yi Sâmî*, *Heft İklîm*, *Mecâlisu'n nefâyis* ve *Riyâzu'ş- şuarâ* gibi.

4- Sözlükler:

Ferheng-i Cihângîrî, *Ferheng-i Reşîdî*, *Ğiyasu'l lugât* ve *Burhân-i Katî* gibi.

5- Şîî bilginlerinin kaleme aldığı dinî kitaplar:

Şeyh Bahai'nin *Cami'-i Abbâsî'si*, Meclisî'nin *Hayâtü'l Kulûb*'u, Feyz-i Kâşânî (1091 / 1680)'nin *Kelimât-i meknûnî'si*, Lâhicî'nin *Govher-i Murad*'ı gibi.

6- Hikâyeler:

Hindistan'da İran'dan daha ileri düzeylerde daha geniş kesimlerde yaygın olan o zamanın saraylarında, aristokrat çevrelerde ve emirlerin konaklarında ki hikâyeye okuma geleneğinin sonucu olarak ortaya çıkan hikâyeye yazımcılığının örnekleri arasında *İskendernâme* ve *Dârâbnâme*'nin yeniden düzenlenmiş versiyonları, *Tutînâme* ve *Rezmnâme* gibi eserler.

7- Tercümelere:

Hem Arapça'dan hem Sanskritçe'den yapılan tercümelere, *Mehabaharata* ve *Ramayana* tercümelere gibi.

Safevîler Döneminin Nesir Özellikleri:

1. Ayet ve Hadislerden faydalanma.
2. Arapça ibare ve atasözlerinden faydalanma.
3. Nazım ve nesirde karışıklık.
4. Genellikle yanlış ve bazen doğru şekilde kullanılan ve her halükarda hoşça gitmeyen vasf etme şekli.
5. Arapça kurallara göre çoğul yapma.
6. Sıfat-mevsuf uyumu.
7. Tamlamaların ardı ardına tekrarı.
8. Uzun cümleler.
9. گشتن, نمودن gibi fiillerin mecazi anlamda kullanılması.
10. Farsça ve Arapça bileşikler içerisinde yanlış terkiplerin kullanılması.
11. Türkçe ve Moğolca kelimelerin çokluğu.
12. Saygı dolu lakaplar.
13. Eski Fars dili özelliklerini ortadan kaldırma. (Şemîsâ, 1373 hş.: 214).

Sonuç

Elbette Safevîler dönemi şiir ve edebiyat sevenlerden tamamen yoksun değildi. Bu hanedanın iki yüz yıllık saltanatı süresince ilim ve edebiyatı teşvik eden hatta kendileri de şiir söyleyen hükümdarlar da vardı. Büyük Şâh Abbâs, Sultan İbrahim-i Safevî, İmâm Kulî Hân, Hüseyin Hân Şâmlû ve diğer bir grup, edebiyatçıları teşvik edenlerdendi. I. Şâh İsmail'in kendisi şiir söylüyordu ve divanı vardı. Fakat bu tür şair ve komutanların sayısı azdı ve daha önemlisi bunlardan hiç biri şairlere yeterince ikram ve bağışta bulunmuyorlardı. Böylece bu uzun dönemde Fars şiiri gereken parlaklığı ve gelişmeyi bulamadığı gibi gerilemeye de yüz tuttu. (Vezînpûr, 1347 hş.: 379).

İran tarihinde Safevîler dönemine genel olarak baktığımızda şunları söyleyebiliriz: Daha önce de değinildiği gibi Şîî mezhebi yaygınlaştı ve resmileşti. Bu dönemde İran'da aşamalı olarak kültür ve buna bağlı olarak da edebiyatta etkili olan yeni düşünce tarzı egemen oldu. Diğer bir dikkate değer konu da İran birliği, onun güçlenmesi ve iktisadî durumun iyileşmesi, şehirlerin gelişmesi, Avrupalılarla bağlantının geliştirilmesi, ticaretin genişlemesidir. Başka bir konu da Azerbaycan'da Azerî dilinin ortadan kalkacağı şekilde Türkçe'nin yaygınlaşmasıdır. Bu dönemin ünlü şairi Sâib, Türkçe olarak sekiz gazel söylemiştir. Şâh İsmail de "Hataî" mahlasıyla Türkçe şiir söylemiştir. Aynı dönemlerde Osmanlı Devletinin edebiyat dili Farsça'ydı. Resmi yazışmalar Farsça olarak yapılmış ve bazı Osmanlı padişahları da Farsça şiir söylemişlerdir. Öte yandan Hindistan'la İran'ın yakın ilgisi ve o bölgede Fars dilinin tam olarak yaygınlaşması, önemli edebî akımların ortaya çıkması ve sayısız kitapların yazılması da dikkat çekicidir.

Kaynaklar

- Bilkan, Ali Fuat. (2009). *Sebk-i Hindî*, I-XXII, İstanbul.
- Gökhan, Asuman (2004). *Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Humâyî, Celâluddîn. (1375 hş.). *Târih-i Edebiyyât-i Îrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran.
- Kulliyât-i Orfî-yi Şîrâzî*. (1378 hş.). (nşr. Muhammed Veliyyu'l-Ensârî), Tahran.
- Mu'temen, Zeynulâbidîn. (1371 hş.). *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1371 hş.). *Târih-i Edebiyyât Der Îrân* I-VI. Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1373 hş.). *Muhtasarî Der Tarih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî*, Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1347 hş.). *Târih-i Ulûm u Edebiyyât-i İrânî*, Tahran
- Şemîsâ, Sîrûs, (1373 hş.). *Sebkşînâsî-yi Nesr*, Tahran
- Tokmak, A. Naci. (2000). "İran", *DİA*, XXII, İstanbul: 422-424
- Üstün, İsmail Safa. (1995). "İran" *DİA*, XXII, İstanbul: 400-404
- Vezînpûr, Nadir. (1347 hş.). *Medh, Dâğ-ı Neng ber Sîmâ-i Edeb-i Farsî*, Tahran.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, (1373 hş.). *Nakd-i Edebî*. Tahran.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn. (1380 hş.). "İran", *DMBİ*, X, 571-572 Tahran.

ŞAHNÂME KAHRAMANLARININ RÜYALARI DREAMS OF THE HEROES OF SHAHNAMA

YASEMİN YAYLALI

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature
yasemin_yaylali@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6904-1471

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 28.07.2017
Sayfa-*Pages* : 327-342
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3733>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

ŞAHNÂME KAHRAMANLARININ RÜYALARI
DREAMS OF THE HEROES OF SHAHNAMA

YASEMİN YAYLALI

Öz

Rüyalar, destanlarda henüz gerçekleşmemiş, gelecekte gerçekleşecek olaylar hakkında bilgi veren önemli motiflerindedir. Bu yönüyle rüyalar, destanda olay örgüsünün kurulmasında büyük önem taşımaktadır. Rüyaların bu etki ve işlevi İran milli destanı Firdevsî'nin ölümsüz eseri Şahnâme'de de açıkça görülmektedir. Şahnâme sadece Fars edebiyatı değil, Türk edebiyatı üzerinde de etkileri olan hatta dünya edebiyatına mal olmuş bir eserdir. Şahnâme'de yer alan destanlardaki olayların birçoğu uyanıklık halinde gerçekleşmeden önce uykuda meydana gelmektedir. Kahramanlar gördükleri rüyalara ve yorumlarına göre hareket etmekte ve olaylar da bu rüya yorumlarıyla bağlantılı olarak gelişmektedir. Şahnâme'de rüyalar kahramanlara yardım eder, yol gösterir ve onları uyarır niteliktedir ve kahramanlar için galibiyet, yenilgi, evlilik, doğum, ölüm, ihanet gibi çeşitli konular hakkında bilgi verici ve ikaz niteliği taşımaktadır. Bu makalede rüya ve rüyaya dair çeşitli görüş ve inanışlar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Şahnâme'de geçen rüyalar, rüyayı görenler ve rüyaların özellikleri açısından ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şahnâme, Rüya, Destan.

Abstract

Dreams are significant motifs of epics which have not yet occurred but give information about the incidents that will take place in the future. With that aspect, dreams have an important place in the construction of the plot in an epic. This effect and function of dreams is clearly seen in Firdevsî's world-wide known work Shahnama which is the Persian national epic. Shahnama is a work of world literature not only influential on Persian literature but also upon Turkish literature. Many incidents told in the epics in Shahnama occur during asleep before they actually take place. The heroes act in accordance with the dreams they have and interpretations of those dreams; the incidents develop in connection with these interpretation. Dreams help the heroes in Shahnama, they direct them, warn them and they have a function to be informative and awakening for the heroes about various issues such as victory, marriage, birth, death, treason. In this study, after brief information has been given about dreams and various opinions and beliefs about dreams, the dreams taking place in Shahnama have been analysed in terms of their characteristics and those who have these dreams.

Key Words: Shahnama, Dream, Epic.

Giriş

Arapça “رؤيا (rü’yâ)”, Türkçe “düş” kelimeleriyle ifade edilen rüya sözcüğü, uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin bütününe ifade etmektedir (Çelebi, 2008:306). Çoğulu “ahlâm” olan Arapça “hulm” kelimesi ise çirkin ve korkunç rüyalar için kullanılmaktadır (Schimmel, 2005: 43). Hz. Peygamber “İyi rüya Allah’tan; hulm ise şeytandandır” diye buyurmuştur (Nevevî, 2013: II, s. 223).

Geçmişten günümüze hemen hemen her toplumda rüya konusu önemini korumuş ve bu konuya dair farklı inanışlar ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Babilliler ve Asurlular, ölü ruhların rüyalarda kötü etkiler yarattığına inanmış ve bu etkiden kurtulmak için Babil Rüya Tanrıçası Mamu’dan yardım istemişlerdir. Mısırlılar rüyaları tanrılardan gelen mesajlar kabul etmişler ve rüyalarda tanrıların üç rolü olduğuna inanmışlardır: günah işleyenleri tövbeye teşvik etmek, tehlikelere karşı uyarmak ve rüya görenin sorularını cevaplamak. Rüya görmek isteyenler için Mısır rüya tanrısı Serapis adına tapınaklar yapmışlardır (Yüksel, 1996: 15-16).

Eski Mısırlılar, Asurlular ve Yunanlılar’da kâhin ve büyücülerin en önemli görevlerinden biri rüyaları yorumlamaktır. Eski Yunanlılar uykuda ruhun vücudu terk edip tanrıları ziyaret ettiğine inanmışlardır. (Çelebi, 2008:306). Hindistan’da ise gecenin farklı zaman dilimlerinde görülen rüyaların, bu rüyalarda görülen olayın gerçekleşme zamanına işaret ettiği; ayrıca rüyanın içeriği ile gören kişinin mizacı arasında bağlantı olduğu kabul edilmiştir. (Günay, 1999: 80-81). İslamiyet’ten önce eski Türklerde rüya ve rüya tabiri büyük önem taşımıştır. Turfan’da bulunan Göktürk yazısı ile yazılmış bir el yazmasının Türklerin ilk düş yorumu kitabı olduğu saptanmıştır (Ögel, 2014, II, 725). Eski İran’da da rüya konusu çok önemli görülmüş; görülen rüyanın alınyazısına tesir ettiğine inanılmıştır. Bazen rüyalar gerçekle bağlantılı görüldüğünden o rüya hakkında düşünülmüştür. Öyle ki padişahlar saraylarında gördükleri rüyaları yordurmak için rüya tabircileri bulundurmışlardır (Gülistânî, 1392 hş:1395).

İlahi dinler açısından bakıldığında Tevrat’ın Tekvîn bölümünde Hz. Yusuf’un rüyalarından bahsedilmektedir. Ayrıca Talmud’un son kısmında rüyalara dair bir bölüm bulunmaktadır. Hz. Muhammed’e bir kısmı rüyada vahyedilen Kur’ân-ı Kerim’de de Hz. İbrahim, Hz. Yusuf ve Hz. peygamberin rüyalarından bahsedilmiş; Hz. İbrahim, Hz. Yusuf ve Hz. Yakup’un gördükleri rüyaları tabir ederek, bu doğrultuda hareket ettikleri belirtilmiştir. Hadislerde de rüyanın insan hayatındaki yerine ve önemine pek çok defa değinilmiştir (Çelebi, 2008:306-307).

İslâm âlimleri rüyaları üç sınıfa ayırmıştır: birincisi Rahmânî rüya: bunların bir kısmı Allah tarafından uyuyan ruhuna bir melek vasıtasıyla ilham ettirilen rüyadır. Asıl rüya budur. Peygamberler ve temiz itikatlı kişilerce görülen bu rüyalara rüyâ-yi sâdika, sâliha, hasene adları da verilir; bunların müjde vermesi yanında korkutucu, uyarıcı ve haber verici fonksiyonları da vardır. İkincisi Nefsanî rüya: nefsin telkinleri ve fikirlerin çağrışımı sonucu olan rüyalardır. Bu rüyalar kişinin bizzat kendisince meydana getirilir. Ve fazla değeri yoktur. Üçüncüsü ise Şeytânî rüya: uykuda iken şeytanın telkiniyle görülen rüyadır. Ahlâm olan bu rüyalar yalan bir çağrışım ve hayalden ibarettir (Yüksel, 1996: 141-144).

Psikoloji ilmi ise rüyaların yorumunda psikolojik bir bakış açısı benimsemiş ve oluşum sebepleri üzerinde durmuştur. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Jung’a göre rüyalar arzu ve isteklerin yanında korkuları, gerçekleri, felsefi ifadeleri,

illüzyonları, hatıraları, geleceğe dönük planları, irrasyonel tecrübeleri, telepatik vizyonları, kehanetleri ve ilahî mesajları içerebilmektedir. O, rüyanın dini bir yönü olduğunu savunmuş ve dinî içerikli rüyaların Tanrı'dan gelen bir mesaj olduğunu düşünmüştür. Jung'a göre rüyaların bir diğer özelliği de içinde kehanetler bulundurması ve gelecekte yaşanacak olaylara dair bilgiler içermesidir (Çetin, 2010:256, 260). Freud'a göre rüya biraz karışık; fakat bir amacı olan ruhî bir faaliyettir. Bu gaye bir arzuyu tatmindir (Freud, 1965: 32). Rüyalar geçerli ruhsal olgulardır yani bir isteğin gerçekleşmesidir ve son derece karmaşık bir zihinsel etkinliğin eseridir (Freud, 2014: 149). Rüyalar uyanırken bastırduğumuz akıldışı arzularımızın, uyku esnasında tatmin edilmesi yani gerçekleştirilmesini sağlar (Fromm; 2003: 42).

Yukarıda ifade edildiği üzere farklı milletler, kültürler, dinler vb. açısından çeşitli görüş ve inanışların oluşumuna sebebiyet veren hatta bilimsel olarak inceleme alanı bulan rüya konusu edebiyatı da etkilemiştir. Bu etki hem Türk edebiyatında hem de Fars edebiyatında destanlarda da kendini göstermiştir. Türk edebiyatında rüya, destanı etkileyen ve destan kahramanının hareket alanını belirleyen bir motiftir ve bir mücadele üzerine inşa edilmiş destanlarda elde edilecek başarı ya da yaşanacak felaketten önceden haberdar olunmasını sağlamaktadır (Gültepe, 2013: 588). Türk destanlarında büyük yiğitler ile liderler savaştan önce iyi veya kötü rüya görürlerdi (Ögel, 2014, II, 735). Rüya, Fars edebiyatında da özellikle hamasi edebiyatta destanların şekillenmesinde bir rol üstlenmiş ve olayların ilerlemesinde önemli bir açıklayıcı olarak kendisinden yararlanılmıştır. Hamasi destanlardaki olayların birçoğu uyanıklık halinde gerçekleşmeden önce uykuda yaşanmaktadır. Yaklaşık olarak denilebilir ki asıl epik olaylar daima gerçekleşmeden önce kahramanın rüyasında belirlemektedir. Fars edebiyatında hamasi edebiyat denilince kuşkusuz akla Firdevsî ve onun eşsiz eseri Şahnâme gelmektedir (Sorhgerye-Turbetînejâd, 1390 hş:95). Şahnâme sadece Fars edebiyatını değil Türk edebiyatını da etkilemiş bir eserdir. Şahnâme'den etkilenme Klasik Türk edebiyatında daha yoğun hissedilmekle beraber, Halk edebiyatında destan, masal, efsane vb. çeşitli anlatım şekillerinde ve Halk şiirinin içeriğinde de görülmektedir. Şahnâme tarihte yaşandığı kabul edilen İran-Turan savaşlarına ve ilişkilerine ışık tutması bakımından da önemli bir kaynaktır. Şahnâme'de geçen Efrâsyâb'ın Türk destan kahramanı Alp Er Tunga olduğu pek çok kaynaktan geçmektedir (Şişman-Kuzubaş, 2007: 13).

Şahnâme'de kahramanlar gördükleri rüyalara ve yorumlarına göre hareket etmekte ve olaylar da bu rüya yorumlarıyla bağlantılı olarak gelişmektedir. Firdevsî eserinde eski İranlılar gibi rüyaların alinyazısı üzerindeki etkisine inanmış ve rüyayı gayb âlemine açılan bir pencere olarak görmüştür. Ve rüya görmeyi ve onun tabirini peygamberlik ilminden saymıştır. Yani her sıradan insanın rüyayı tabir edemeyeceğine, bunun için tanrısal bir güce ya da bir bilgi ve ilme sahip olmak gerektiğine inanmıştır. Şahnâme'de rüya ve tabiri padişahlar, pehlivanlar ve diğer büyükler için özel bir öneme sahiptir ve rüyalarının tabiri plan ve kararlarının uygulanmasının temelini teşkil etmektedir (Gülistânî, 1392 hş:1395-1396). Şahnâme'de rüyalar kahramanlara yardım eder, yol gösterir ve onları uyarır niteliktedir. Firdevsî rüyalardan kendi ahlaki, dini ve eğitici hedeflerine ulaşmak için faydalanmış ve destanlarında rüyayı merkeze almıştır. Onlar aracılığıyla İranlıların dini ve milli itikatlarını tasvir etmiştir. Onun rüya konusuna bakış açısı İslami ve milli kültürü, mitoloji düşüncesiyle birleştirici niteliktedir. Ona göre rüya gayb âlemine açılan bir kapıdır

ve onun ilhamları temiz ve aydınlık gönüllü kişiler dışında kimseye belirmez. Ve Firdevsî kendi dini inancını doğrularcasına rüyaların boş yere olmadığını ve onları peygamberliğin kırk altıda biri kabul etmek gerektiğini ifade etmektedir (Sorgherye-Turbetünejâd, 1390 hş:95-96).

Şahnâme'de ki rüyaları a. Rüeyayı görenler, b. Rüyalar olmak üzere iki açıdan ele almak mümkündür:

Konuyu rüyayı görenler açısından ele aldığımızda; İlki Şahnâme kahramanlarının rüyaları ve ikincisi ise Firdevsî'nin kendi şahsi rüyalarıdır. Elbette ki bunları da cinsiyet olarak değerlendirdiğimizde Firdevsî ve Şahnâme kahramanlarından Dahhâk, Sâm, Keykubâd, Efrâsyâb, Siyâvuş, Pîrân, Gûderz, Tûs, Keyhüsrev, Goştasp, Keyd, Bâbek, Nuşîn Revân ve Behrâm-ı Çübîne erkek; Ketâyûn ve Cerîre ise kadındır. Erkeklerden örneğin Keykubâd, Efrâsyâb, Siyâvuş, Keyhüsrev hükümdar; Sâm, Pîrân, Gûderz vb. pehlivan ve tabi ki Firdevsî şairdir. Kadınlardan Ketâyûn, Rum Kayseri'nin, Cerîre ise komutan Pîrân'ın kızıdır. Kahramanların milliyeti açısından baktığımız da ise örneğin Sâm, Siyâvûş, Gûderz, Tûs, Keyhüsrev İranlı; Keyd, Efrâsyâb, Katâyûn ise İranlı olmayan kahramanlardır.

Rüyalar açısından bakıldığında ise; Bu konu rüyaların sayısı, görülme şekli ve konusu vb. açıdan birkaç grup teşkil etmektedir. Sayı bakımından Dahhâk, Keykubâd, Efrâsyâb, Siyâvuş, Pîrân, Gûderz, Tûs, Keyhüsrev, Goştasp, Behrâm-ı Çübîne Ketâyûn ve Cerîre sadece bir rüya görürken; Sâm, Bâbek, Firdevsî, Nuşîn Revân iki tane, Keyd ise on tane rüya görmektedir.

Rüyaların bizzat olayın muhatabı tarafından mı yoksa bir başkası tarafından mı görüldüğü göz önünde bulundurulduğunda mesela Dahhâk, Sâm, Keykubâd, Efrâsyâb, Siyâvuş, Keyhüsrev, Goştasp, Keyd, Nuşîn Revân, Behrâm-ı Çübîne ve Ketâyûn'un rüyaları direkt kendileriyle; Cerîre, Gûderz, Pîrân ve Bâbek'in rüyaları ise başkalarıyla ilgilidir. Rüyalar konu açısından da evlenme, doğum, hükümdarlık, ölüm, yenilgi, galibiyet, bir sırdan haberdar olma, ihanet vb. gibi o ana, geçmişin izlerini taşıyan hadiselerle ya da gelecekteki olaylara dair mesajlar içermektedir. Örneğin Komutan Pîrân rüyasında Keyhüsrev'in dünyaya geldiğini; Sâm beyaz saçlı doğdu diye dağlara gönderdiği oğlunun yaşadığını; Ketâyûn eş seçim merasiminden önce rüyasında Goştâsp'ı eşi olarak seçtiğini; Keykubâd talihinin değişip hükümdarlıkla onurlandırılacağını görürken; Bâbek, Sâsân'ın hükümdar olacağını; Nuşîn Revân haremde kadın kılığında gizlenen ve cariyelerinden biriyle ilişkisi olan bir hain bulunduğunu; Cerîre oğlunun yenilip öleceğini; Siyâvuş kendisini ve ülkesini bekleyen kötü sonu; Efrâsyâb savaşırsa yenileceğini; Tûs galip geleceği müjdesini görürler. Rüyanın görülmesi ve gerçekleşmesi arasındaki zaman dilimi ise an, yakın ve uzak gelecek olarak meydana gelmekte bazen de gerçekleşmemektedir. Örneğin Cerîre'nin, Siyâvuş'un, Pîrân'ın rüyası uyanır uyanmaz yani o anda gerçekleşirken; Dahhâk'ın rüyası ise kırk yıl sonra gerçekleşmektedir. Bazıları ise Efrâsyâb'ın, Keyd'in rüyası gibi gelecekte gerçekleşme ihtimali olan kötü olayları görmekte ve bunları uyarı kabul edip, tedbir aldıklarından bu tip rüyalar gerçekleşmemektedirler.

Rüyalarda uyuma ve rüyadan uyanma şekli de farklıdır. Mesela Bâbek aydınlık ruhuyla derin uykuya dalar, Goştâsp mutlu bir şekilde, Keyd akli başında, korku ve endişe duymadan uyurken, Siyâvuş tedirgin ve üzgün bir şekilde, Cerîre yüreği sıkıntı ve keder

içinde uyurlar. Uyanma şekillerine baktığımızda örneğin Dahhâk rüyasından çılgılık atarak, Siyâvuş ise titrer bir halde sarhoş bir fil gibi çılgılık atarak, Efrâsyâb sıtmaya tutulmuş gibi titreyerek ve bağırarak uyanırken; Keykubâd yüreği ümit dolu, Tûs sevinerek ve yüreğindeki tüm üzüntülerden kurtulmuş olarak, Keyhüsrev sırlıklam bir halde uyanır ve uyanır uyanmaz Tanrı'ya şükreder.

Görülen rüyalara açık ve anlaşılır ya da kapalı ve sembolik olması bakımından yaklaştığımızda ise bazıları Keyd'in rüyaları gibi fazlaca karışık, kapalı ve yoruma muhtaçken; Pîran ve Tûs'un vb. rüyalarında mesaj gayet açıktır.

Rüyaların yorumu konusunda da bir sınıflama yapmak gerekirse bazı rüyalar Sâm, Dahhâk vb. mubedlere yordurulurken; Tûs, Goştasp, Keykubâd kendi yorar; Efrâsyâb önce yiğitlerinden Gersîvez'e yordururken sonra mubedlere yordurur; Nuşîn Revân, Bozorgmîhr'e yordururken, Siyâvuş'un rüyasını önce karısı Ferngîs, sonra kendisi yorar; Keyd ise Mihrân adlı bir zahide yordurur; Behrâm-ı Çûbîne rüyasını kimseye anlatıp yordurmaz.

Rüyalara ve onların yorumuna göre kahramanların davranış şekillerini göz önünde bulundurduğumuzda kahramanların tutumları da pişmanlık, mutluluk, intihar, zulüm, barış, savaş vb. müspet ve menfî olarak farklılık göstermektedir. Örneğin Sâm geçmişte yaptığı hatadan pişmanlık duyar ve oğlunu arayıp bulmaya gider; Dahhâk kötülük ve zulümlerinin şiddetini artırır; Gûderz, Keyhüsrev'i bulup getirmesi için oğlu Gîv'i gönderir; Keyd, İskender'in şerrinden kurtulmak için ona kendisi için değerli olan dört şeyi verir; Efrâsyâb savaştan vazgeçer ve barış yapar; ancak Behrâm-ı Çûbîne yenileceğini görmesine rağmen bu rüyaya itibar etmez ve rüyanın aksine davranarak galibiyet sağlamaktadır. Elbette bu durum onun rüyasının diğer rüyalardan farklı olarak kötü güçlerin etkisiyle görülmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ona bu rüyayı gördüren bir büyücüdür.

Şahname'de rüyalar yaklaşık olarak on yedi yerde karşımıza çıkmaktadır. Rüyaları gören kişiler sırasıyla: Dahhâk, Sâm, Keykubâd, Goştasp, Bâbek, Gûderz, Tûs, Efrâsyâb, Keyd, Behrâm-ı Çûbîne, Siyâvuş, Cerîre, Pîrân, Ketâyûn, Keyhüsrev, Nuşîn Revân ve Firdevsî'nin şahsi rüyaları.

1-Dahhâk'ın Rüyası: Ölümünden kırk yıl önce Dahhâk rüyasında üç savaşçı erin sarayına geldiğini ve bunlardan küçük olanın elindeki öküz başlı güzrü kafasına indirip derisini yüzdüğünü ve ardından ellerini bağlayıp boynuna geçirdiği ipe sürükleyerek Demâvend dağına götürdüğünü görür. Mübedler Dahhâk'ın rüyasında gördüklerini Feridun adında bir çocuğun doğacağını ve büyüdüğünde öküz başlı güzrüyle ondan babasının ve ineğinin öcünü almak için geleceği şeklinde yorarlar. Bunun üzerine Dahhâk tedbir olsa da başına gelecekleri engelleyemez (Firdevsî, 2009: I, 81, 85).

Kötü huylu ve zalim Dahhâk'ın gördüğü bu rüya yaptığı kötülük ve işkenceleri bırakmazsa onu nasıl bir sonun beklediğini gösteren uyarıcı bir rüyadır. Ancak o, bu rüyadaki ikazı dikkate almamış ve geçmişteki kötü davranışlarını bir yana bırakıp yeni bir sayfa açmak yerine, zulüm ve işkencelerinin şiddetini artırarak kendi sonunu hazırlamıştır.

2. Sâm'ın Rüyalari: Sâm iki rüya görür. İlkinde Sâm, beyaz saçlı doğan oğlu Zâl'ı Elburz dağına gönderttikten bir süre sonra rüyasında Arap atına binmiş, Hindistan

tarafından bir adamın geldiğini ve kendisine oğlunun müjdesini verdiğini görür. Sâm mübedlere rüyasını anlatarak onlara oğlunun hâlâ hayatta olmasının mümkün olup olmadığını sorar. Mübedler lütfü bol olan Tanrının bu çocuğu koruyup, büyütmüş olabileceğini; onun beyaz saçlı doğdu diye oğlunu terk ederek Tanrı'ya nankörlük ettiğini; bu yüzden bağışlanma dilemesi gerektiğini ve oğlunu aramaya gitmesini söylerler. Oğlunu aramaya giden Sâm ikinci rüyasında Hindistan dağlarının üzerinde bir bayrağın göklere yükseldiğini ve arkasında bir orduyla sağ ve sol yanında birer mübed bulunan güzel yüzlü bir çocuğun geldiğini ve mübedlerden birinin onu kınayarak beyaz saçlı olmanın bir kusur olmadığını, bunu kusur görüp oğlunu dağa göndermekle Tanrı'ya nankörlük ettiğini ve kendisi babalık şefkati göstermese de çocuğunu Tanrı'nın koruyup yetiştirdiğini söylediğini görür. Uykudan uyanır ve hemen çocuğunu bulmak için dağa yönelir ve oğlunu bulur (Firdevsî, 2009: I, 154-156).

Sâm'ın rüyaları geçmişle yüzleşmesine ve geçmişte yaptığı hatadan pişmanlık duyarak onu telafi etmek için bir türlü susturamadığı vicdanın sesine kulak vermesini sağlamaktadır. Sâm beyaz saçlı doğan oğlunu görünce bunun Tanrı'nın ona verdiği bir ceza olduğunu ve diğer pehlivanların kendisine geleceklerini düşündüğünden onu Elburz dağına göndermiştir. Ancak vicdanı asla onu rahat bırakmamıştır. Bu düşüncelerle uyuduğu bir gece rüyasında oğlunun yaşadığını görür ve mübedlere rüyasını yordurur ve ardından Elburz dağına gider. İlk rüya hakikat perdesinin kalkmasını ve sırrın ortaya çıkmasını yani oğlunun yaşadığından haberdar olmasını sağlamıştır. İkinci rüyasını mübedlere ihtiyaç duymadan kendisi yorar ve bu rüyayla destana Sîmurg dâhil olur (Sorgherye-Turbetînejd, 1390 hş:106).

Aslında Dahhâk'ın rüyası geçmişteki yanlış ve kötü davranışlarını gözden geçirmesi açısından Sâm'ın rüyasıyla benzerlik taşısa da görülen rüya neticesinde takınılan tutum itibarıyla farklılık göstermektedir. Çünkü Sâm rüyanın etkisiyle geçmişte yaptığı hatadan pişmanlık duyup bunu telafi etmek için çaba gösterirken Dahhâk ise bu rüyanın uyarıcılığını görmezden gelerek tam tersine yaptığı kötü davranışı daha da şiddetlendirmiş ve hatalarını düzeltmek için verilen son şansı da kaybetmiştir.

3. Keykubâd'ın Rüyası: Gerşasp'ın ölümü üzerine boş kalan hükümdarlık tahtına oturması için Zâl, Elburz dağında yaşayan ve Ferîdûn'un soyundan gelen Keykubâd'ı bulup getirmesi için Rüstem'i gönderir. Rüstem oraya vardığında Keykubâd'a İran tahtının kendisi için hazırlandığı müjdesini verince Keykubâd da ona daha önce rüyasında güneş gibi bir taş taşıyan iki akdoğanın İran tarafından süzülerek gelip başına o tacı koyduklarını gördüğünü söyler. Keykubâd o anda rüyasında daha önce gördüğü akdoğanları hükümdarlık tacının müjdesini getiren Rüstem olarak yorar (Firdevsî, 2009: I, 267-268).

Keykubâd'ın rüyası talihinin değişip, hükümdarlıkla onurlandırılacağına ona gösterildiği rüyalardan biridir. Bu destandaki ayrıntı, Zâl'm daha önce kendisinin bırakıldığı ve Sîmurg tarafından beslenip büyütüldüğü Elburz dağına bu sefer oğlunu İran tahtına oturmaya yaraşan Keykubâd'ı bulup getirmesi için göndermesidir.

4. Goştasp'ın Rüyası: Goştasp'ın bu rüyası, Faskon ormanındaki kurdu öldürdüğü gece uykusunda kurtla tekrar savaştığını gördüğü rüyadır. Kayser'in kızlarından biriyle evlenmek isteyen Mirîn'e Kayser kızını vermek için, Faskon ormanındaki ejderha yapılı,

fil gibi güçlü, ayı gibi dişleri olan kurdu öldürmesi şartını koşar. Mirîn, Goştasp'tan bu işi kendi adına yapmasını ister. Goştasp, Selm'in kılıcıyla kurdu öldürür (Es'ad, 1387hş: 32). Ancak geceleyin sık sık yerinden sıçramasına neden olan rüyasında iri erkek ejderha görünümündeki o korkunç kurtla tekrar savaştığını görür. Uyanınca Ketayûn'a rüyasını kendi yorarak hükümdarlık bahtını, tahtını ve tacını gördüğünü söyler. Ketayûn da onun hükümdarlık soyundan gelen bir şehzade olduğunu; ancak bunu kendisine söylemediğini ve soyunu ortaya koyup Kayser'den yüce bir makam istemediğini anlar (Firdevsî, 2016: II, 70).

Goştasp da tıpkı Keykubâd gibi hükümdar olmadan önce kendi saltanatını rüyasında görmüştür. Yani her ikisinin rüyası da hükümdarlıkla ilgilidir ve her ikisi de rüyalarını kendi yorarlar.

5. Bâbek'in Rüyası: Bâbek iki rüya görür. İlki herkesin saygı ve hürmet gösterdiği, elinde kılıcıyla sıçrayıp oturan bir file binmiş olan Sasân'ı; ikincisi ise bir mübedin elindeki üç ateşi Sasân'a götürdüğünü ve onun da bu ateşler üzerinde öd ağacı yaktığını gördüğü rüyadır (Serrâmî, 557-558). Bâbek bir gece rüyasında elinde değerli bir Hint kılıcı bulunan Sasân'ın kücremiş bir file bindiğini ve herkesin ona yaklaşıp saygılarını sunduğunu; filin sürekli havalara sıçrayıp tekrar oturduğunu görür. Ertesi gece Bâbek rüyasında ateşe tapan bir mübedin elindeki üç aydınlık ve görkemli ateşi Sasân'a götürdüğünü ve ateşlerin üzerinde Sasân'ın ödağacı yaktığını görür. Bâbek rüyasını yormaları için büyük bilgeleri ve ünlü rüya yorumcularını çağırır. Onlar da ilk rüyasında gördüğü kişinin güneşi bile geride bırakacak kadar büyük ve yüce bir hükümdar olacağı şeklinde yorarlar. İkinci rüyasını ise eğer o hükümdar olmazsa, onun oğlunun başı göklere erişen büyük bir hükümdar olacağı şeklinde yorarlar. Bunun üzerine Bâbek, Sasân'ı giydirip kuşandırır ve ona görkemli bir saray yaptırır ve onu kızıyla evlendirir (Firdevsî, 2016: II, 459-460).

Bâbek'in rüyası da hükümdarlıkla alakalıdır. Ancak Bâbek, Goştasp ve Keykubâd gibi kendisinin değil, Sasân'ın hükümdarlığını görmüş ve bunun için ona yardım etmiştir.

6. Gûderz'in Rüyası: Gûderz rüyasında İran tarafına doğru yaklaşan yağmurlu bir bulutun üstüne oturmuş bir meleğin Tûran'da Siyâvuş'un oğlu olan Keyhüsrev adlı kutlu bir padişahın büyümekte olduğunu ve onun babasının intikamını Efrâsyâb'tan alacağı ve onu bulup getirmesi için oğlu Gîv'i göndermesi gerektiğini görür. Gûderz uyanınca Tanrı'ya şükreder ve oğlu Gîv'i onu bulup getirmesi için gönderir. (Firdevsî, 2009: I, 537-538).

Gûderz'e bir melek tarafından Efrâsyâb'ı yenilgiye uğratıp, ondan intikam alacak olan Turân'da bulunan Keyhüsrev'i bulup getirmesi için oğlu Gîv'i göndermesi gerektiğinin bildirildiği bu rüya İranlılara düşmandan kurtuluş yolunu göstermektedir.

7. Tûs'un Rüyası: Tûs'un İranlıların galip geleceği müjdesini Siyâvuş'tan aldığı rüyadır. İranlılar Hemâven dağında Tûranlılarca kuşatılmışken yüreği acılar içinde uykuya dalan Tûs, sudan çıkan parlak bir mum ve onun yanında başında tacıyla Siyâvuş'un fildişi tahtında oturduğunu ve gülümseyerek kendisine orduyu burada tutması gerektiğini çünkü nasıl olsa galip geleceklerini müjdelediğini görür. Uyanınca rüyasını kendisi yorar ve

Rüstem'in onlara yardıma geleceğini düşünerek orduyu harekete geçirir (Firdevsî, 2009:I, 676).

Tûs'un ordusu Hemâven dağında kuşatılmışken gördüğü bu rüya ona zaferi müjdelemekte ve tıpkı Gûderz'in rüyası gibi ona bunun gerçekleşmesi için yapılması gereken şeyi göstermektedir.

8. Efrâsyâb'ın Rüyası: Efrâsyâb'ın Belh'te yenilen ordusunu tekrar İranlılar üzerine göndermeyi düşünürken gördüğü ve bir mübedin yormasıyla savaşmaktan vazgeçtiği rüyasıdır. Efrâsyâb rüyasında kendini yerin tozla, göğün kartallarla kaplandığı ve yılanlarla dolu bir çölde bulur. Otağı susuzluktan adeta kurumuş bu çölde kurulmuştur. Birden toz toprakla karışık bir rüzgâr onun ve ordusunun otağlarını darmadağın eder ve her yerden kan boşalır. Tüm askerleri başları kesik yerde yatarken, İran'dan bir ordu gelip onu tahtından indirir ve ellerini bağlar. Sonra iri yarı bir pehlivan onu ucu aya kadar yükselmiş bir tahtta oturan Kâvûs'un önüne götürür ve Kâvûs da onu kılıcıyla ikiye böler.

Efrâsyâb'ın bu kötü rüyasını ilkin yiğitlerinden Gersîvez iyiye yorsa da yine de mübedlere yordurmanın daha doğru olacağını söyler. Bir mübed, Efrâsyâb'a gördüğü rüyanın uyarı niteliği taşıdığını söyler. Ve rüyada gördüklerini ona doğru İran'dan gelen kahraman yiğitlerden oluşan; başında da bir padişah oğlu bulunan orduya yorar. Ve rüyanın eğer Siyâvuş'la savaşırsa bunun yenilgiyle sonuçlanacağını bir işareti olduğunu dile getirir. Bu rüyanın yorumu üzerine Efrâsyâb savaşmaktan vazgeçer ve Siyâvuş'la barış yapar (Firdevsî, 2009: I, 435-437).

Şahnâme'deki henüz gerçekleşmemiş ama gelecekte gerçekleşme ihtimali olan bir olayla alakalı olarak uyarıcı bir görev üstlenen rüyalardan olan Efrâsyâb'ın bu kötü rüyası onun savaş sırasındaki tutumunu değiştirerek; savaştan vazgeçip barış yapmasına neden olmuştur. Tabi ki bu durum Efrâsyâb'ın bu kâbus niteliğindeki rüyayı ve onu yoran mübedi dikkate almasıyla da ilgilidir.

9. Keyd'in Rüyalari: Keyd on gece üst üste bir çeşit bilmece olan on rüya görür. (Serrâmî, 557). Keyd, ilk gece rüyasında kapısı olmayan saray gibi büyük bir evdeki küçük bir delikten bir filin hortumu dışında tüm vücudunu çıkarttığını; ikinci gece o evde fildişi tahtta eski hükümdar yerine başında gönül aydınlatıcı tacıyla yeni birinin oturduğunu; üçüncü gece çekiştirmekten yüzleri masmavi kesilmelerine rağmen beyaz pamuklu bir kumaşı bıkmadan çekiştiren dört adamı; dördüncü gece ırmak kenarında olmasına rağmen susuzluktan kıvranan ve ırmaktan ağzına su taşıyan balıktan sıçrayıp kaçan bir adamı ve ona yetişmek için koşan suyu; beşinci gece ise suya çok yakın bir ülkede tüm ahalisinin kör olmasına rağmen hiçbirinin şikâyet etmediğini ve onların görüyormuşçasına bütün işlerini sıkıntısız bir şekilde yaptıklarını görür. Altıncı gece tüm halkı hastalıklı olan bir şehirdeki insanların sağlıklı insanlara giderek onların hallerini sorduklarını, idrarlarına bakarak hastalıklarının türünü anlamaya çalıştıklarını; onlara bu hastalıklarla nasıl yaşadıklarını sorduklarını ve hastalıktan bıkmış, ölümün eşğine gelmiş o hastaların, sağlıklı kişilerin hastalıklarına çare bulmaya çalıştıklarını; yedinci gece iki eli, iki ayağı, iki başı, iki ağız olan ve keskin dişleriyle iki kat fazla yemek yiyen; ancak tüm bunları dışarı atabileceği bir boşaltım yolu olmayan çölde salınarak yürüyen bir atı; sekizinci gece iki adamın ikisi su dolu, ortadaki ise yıllardır boş olduğundan kavrulmuş yan yana üç

küpten dolu olanlardan suyu alarak boş olana doldurduklarını; ancak dolu olanların eksilmediğini ve boş olanın da dolmasına rağmen ıslanmadığını; dokuzuncu gece güneşli bir günde yanında ayakta duramayan çelimsiz ve zayıf bir buzağı bulunan çayırdaki uyuyan besili bir ineğin, onu emzireceğine, kendisinin sürekli ondan süt emdiğini; onuncu gece ise büyük bir çölde etrafında onun suyundan oluşan sayısız ırmak ve çayların bulunduğu; her tarafın onunla bayındır olmasına rağmen kendi etrafı ve çevresi susuzluktan kurumuş bir çeşme görür. Bu rüyaları Mihrân isimli insanlardan uzakta hayvanlarla birlikte yaşayan bir zahide tabir ettirir. Mihrân tüm bu rüyaları İskender'in gelmesinin ve onun ülkesine hükmetmesinin yakın olduğu şeklinde yorumlar. İskender'in şerrinden kurtulması için onunla savaşmaması ve ona kendisi için değerli olan dört şeyi yani kızını, tüm gizemleri bilen filozofunu, bilgi ve becerisiyle ün salan doktorunu ve içmekle suyunun eksilmediği hiçbir şeyden etkilenmeyen kadehini vermesini söyler (Firdevsî, 2016: II, 361-362).

Tamamıyla sembolik olan ve Mihrân adlı bir zahidin yorduğu bu rüya tıpkı Efrâsyâb'ın rüyası gibi henüz meydana gelmemiş ama gelecekte gerçekleşecek kötü bir olay hakkında Keyd'i bir nevi uyarmakta ve ona bu istenmeyen durumdan kurtulması için neler yapması gerektiği hakkında yol göstermektedir. Tabii ki Efrâsyâb savaş halinde tekrar saldırıya geçmeyi düşünürken rüya görmesine karşın, Keyd henüz İskender'le savaşa girmeden bu rüyayı görmüştür. Ve Mihrân adlı zahidin bu kapalı ve sembolik rüyayı yoruması neticesinde kaybedeceği bir savaşa girmeden İskender'in istediği dört şeyi vererek onunla barış yapmıştır.

10. Behrâm-ı Çübîne'nin Rüyası: Behrâm-ı Çübîne'nin savaştan önce tüm ordusunun yenildiğini gördüğü rüyadır. Behrâm-ı Çübîne rüyasında onunla savaşırken Türklerin çok cesur olduklarını ve tüm ordusunun onlara yenildiğini; İran sarayının kapılarının kendisine kapandığını ve kahramanlardan güvence istediğini; tek başına yaya kaldığını ve yanında hiçbir seveni olmadığını görür. Ancak Behrâm-ı Çübîne rüyasını kimseye anlatıp yordurmaz; ordusunu savaşa hazırlar ve savaşı kazanır (Firdevsî, 2016:II, 965).

Behrâm-ı Çübîne de tıpkı Efrâsyâb gibi savaş esnasında saldırıya geçmeden önce; eğer savaşırsa yenileceğine dair uyarıcı bir rüya görür. Ancak Behrâm, Efrâsyâb'ın aksine rüyasını hiç kimseye anlatmaz ve yordurmaz. Ve rüyayı dikkate almayarak saldırıya geçer ve savaşı kazanır. Çünkü bu rüya ona karşı tarafın büyücüsü tarafından savaşmaktan vaz geçmesi için gördürülmüştür.

11. Siyâvuş'un Rüyası: Siyâvuş rüyasında bir yanında yanardağ bulunan uçsuz bucaksız bir ırmak görür. Bir yanda ırmağın kıyısını savaşçılar tutmakta, bir yanda ise yanardağdan ateş yükselip Siyâvüşgird'i yakmaktadır. İki yanı da kuşatılmışken bir an da bir filin üstünde olan Efrâsyâb, ona doğru öfkeyle bakarak ağzından ateş üfleemektedir. Çılgınlık atarak uyanan Siyâvuş'un bu kötü rüyasını eşi Ferngîs, Gersîvez'in öldürülecek olması şeklinde yorumlar. Siyâvuş bu yorumla rahatlamaz ve kendini güvene almak için ordusunu sarayın etrafına yerleştirip, öncüler gönderir. Gecenin sonunda Efrâsyâb'ın hızla yaklaştığı haberini alan Siyâvuş, Ferngîs'e gördüğü rüyanın çıktığı ve sonunun geldiğini söyleyerek rüyasını bu kez kendi yorumlar. Siyâvuş ardından Efrâsyâb tarafından öldürtülür.

Siyâvuş'un kendini ve ülkesini bekleyen kötü sonu gördüğü ve kendinin yorduğu bu rüya hemen gerçekleşmektedir. Yani Siyâvuş kendi kötü alınyazısını görmüş ve Efrâsyâb tarafından öldürtülmüştür.

12. Cerîre'nin Rüyası: Cerîre, Bijen'in saldırısından Gengdij kalesine sığınmalarından sonra, yüreği sıkıntı ve keder içinde uykuya daldığında rüyasında oğlu Furûd'un yanından yükselen bir ateşin yayıla yayıla tüm Sipend dağına kaplayarak Gengdij kalesini ve içindeki cariyelerin hepsini yaktığını görür. Uykudan uyanır uyanmaz kalenin burcuna çıkar ve bütün dağı askerlerle sarılmış olduğunu görür ve oğlunu uyandırıp talihin tersine döndüğünü söyler (Firdevsî, 2009: I, 610).

Cerîre'nin rüyası da tıpkı eşi Siyâvuş gibi ölüme dairdir ve hemen gerçekleşir; tabi bir farkla; Siyâvuş kendini bekleyen kötü sonu görürken Cerîre oğlununkini görmüş ve rüyası gerçekleşince yani oğlu öldürülünce bu acıya dayanmayıp intihar etmiştir. Furûd'un hayatı da tıpkı babası Siyâvuş gibi genç yaşta öldürülerek son bulmuştur.

13. Pîrân'ın Rüyası: Komutan Pîrân rüyasında güneşten daha parlak bir ışığın altında elinde kılıcıyla tahtında oturan Siyâvuş'un "Kalk uyan, yeni bir gün doğuyor. Çünkü bu gece padişah Keyhüsrev doğuyor" diye kendine bağırdığını görür. Uyanınca Keyhüsrev'in doğduğunu anlar ve hemen Gulşehr'i Fernğîs'in yanına gönderir. Gulşehr, Fernğîs'in yanına gittiğinde Keyhüsrev'in doğduğunu görür (Firdevsî, 2009: I, 512).

Komutan Pîrân'ın rüyası doğum konulu bir rüyadır. Komutan Pîrân'a rüyada Keyhüsrev'in doğum müjdesinin verilmesi kuşkusuz Keyhüsrev'in annesi Fernğîs'i Efrâsyâb'ın zulmünden kurtarması ve onu öldürmesini engellemesi yani onun dünyaya gelebilmesi için çaba göstermesi ve yardım etmesiyle yakından ilgilidir. Ta en başta Keyhüsrev'in babası Siyâvuş'un Fernğîs'le evlenmesine ön ayak olan da o olmuştur. Efrâsyâb tarafından öldürtülmüş olan Siyâvuş'un, Komutan Pîrân'ın rüyasına gelerek oğlu Keyhüsrev'in doğduğunu kendine bildirmesi elbette ki bu çocuğun dünyaya gelmesinde çok fazla payı olan Pîrân'ın onu Efrâsyâb'tan koruyup gözetecek tek kişi olduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır.

14. Ketâyûn'un Rüyası: Kayser'in kızı Ketâyûn rüyasında güneşin tüm ülkeyi aydınlattığını, Ülker'e benzeyen erkekler grubunun başında ki yakışıklı, hükümdar gibi oturan bilge, kırgın yabancı bir erkeğe elindeki çiçek demetini verdiğini görür. Eş seçme töreninde Goştâsp'ı gördüğünde rüyasının gerçekleştiğini düşünür ve paha biçilemez tacını Goştâsp'ın başına koyar ve onu eş olarak seçer (Firdevsî, 2016: II, 62-63).

Ketâyûn'un eş seçim merasiminden önce gelecekteki eşini gördüğü bu rüya Şahnâme'deki evlilik konulu tek rüyadır.

15. Keyhüsrev'in Rüyası: Efrâsyâb'ı öldürüp, babasının intikamını almış ve hükümdarlık tahtına oturmuş olmasına rağmen o, bir süre sonra yaptıklarını düşünür ve hayatının muhakemesini yapar. Daha fazla güç ve hâkimiyet elde etmenin onu benlik sevdasına düşürmesinden ve kötü işler yaptırmasından korkmaktadır. Bu düşüncelerle dünyadan soğuyup, Tanrıya öldüğünde onu iyilerin yanına göndermesi için yalvarıp yakarırken rüyasında Surûş'u görür. Keyhüsrev rüyasında Surûş'un ona çabucak bu

dünyadan ayrılırsa Tanrının yanına gideceğini; saraydan ayrılmasını ve hazinelerini fakirlere dağıtmasını, bol ihşanda bulunmasını ve kendi yerine birini padişah olarak seçmesini söylediğini görür. Uyanınca Tanrıya şükreder ve daha sonra gitmek için hazırlıklarını yapmaya koyulur. Surûş'un söylediklerini yerine getirir (Firdevsî, 2009: I, 1008).

Keyhüsrev, padişahlığı yanında Şahnâme'deki irfanî ve yüce şahsiyetlerdendir. O kahramanların iki özelliğini (pehlivanlık ve şahlık) her ikisini de taşıyan, gûnahtan arınmış mükemmel bir şahtır ve insan-ı kâmilin bir örneğidir. Diğer şahlara göre daha arif olan Keyhüsrev, daha ömrünün yarısından önce padişahlığı bir kenara bırakıp Tanrı'nın yanına gitmek için yola çıkar. Rüyasında söylenen yere gider ve karla kaplı ve fırtınalı bir dağda gözden kaybolur. (Kâimî, 1389 hş: 92, 95).

Keyhüsrev'in rüyası diğer rüyalardan çok farklıdır. Çünkü o bizzat istediği şeyi, rüyasında görmüştür. Bu yönüyle onun rüyası diğer rüyalar arasında kişiye özel bir rüyadır. Bu rüyanın insanı seyr-i sulûka sevk eden bir yönü vardır. Keyhüsrev'in rüyası Kur'an'da da işaret edilen sâdikâ rüyaların bir delilidir (Sorgherye-Turbetünejâd, 1390 hş:102).

16. Nuşîn Revân'ın Rüyaları: Nuşîn Revân rüyasında tahtının karşısında hükümdarlık ağacının yeşerdiğini ve tam da bunun mutluluğuyla şarap içip eğlendiği esnada yanında oturup şarap içen keskin dişli bir domuzun onun kadehinden şarap içmek istediğini görür. Mübedlerin rüyasını iyi yoramadıklarını düşünen Nuşîn Revân bilge bir rüya yorumcusu bulmaları için mübedlerini gönderir. En sonunda bir mübedin öğrencisi olan Bozorgmihr adında bir çocuk bulurlar. Nuşîn Revân'ın rüyasını Bozorgmihr, hükümdarın haremde kadın elbiseleri içinde gizlenen bir erkek olduğu şeklinde yorar. (Firdevsî, 2016: II, 791-794)

Firdevsî, Nuşîn Revân'ın rüyasını anlatırken düş görmenin anlamsız olmadığını, onun peygamberlik özelliklerinden sayıldığını ve aydın gönüllü insanların rüyada gerçekte olacak şeyleri görebildiklerini söyleyerek rüyaya dair kendi görüşlerinden de bahsetmektedir. Nuşîn Revân'ın bu ilk rüyası ona bir cariyesinin ihanetini gösteren ve haremde bulunan kadın kılığındaki haini bulup cezalandırmasını sağlayan uyarıcı ve ihanete dair haber verici bir rüyadır. Nuşîn Revân daha sonra kendine öğütler verecek olan bilge Bozorgmihr ile ilk kez bu rüya sayesinde karşılaşmıştır.

Yezdigerd, Tûs'un sınır komutanlarına yazdığı mektupta çok önceden Nuşîn Revân'ın rüyasında yüz bin yuları kopmuş saldırgan devenin Ervendrud'u geçip İrani darmadağın ettiklerini, ekinleri de yok ettiklerini, ateşkedeleri söndürdüklerini, hükümdarlık eyvanını yıktıklarını gördüğünü bildirir. Yezdigerd, Nuşîn Revân'ın önceden gördüğü bu rüyayı yorarak artık talihin onlardan yana olmadığını, dünyayı kötülüğün saracağını, her ülkede kötü bir hükümdarın tahta çıkacağını ve bu kötülüklerin belirmeye başladığını; bu yüzden de ulu kılavuzların ve pehlivanların eşliğinde Horasan'a doğru yola koyulduklarını ve yiğit sınır komutanlarının yanına doğru ilerlediklerini bildirir. (Firdevsî, 2016: II, 1218)

Şahnâme'de Nuşîn Revân'ın gördüğü ikinci rüya, daha sonra Yezdigerd'in Tûs'un sınır komutanlarına yazdığı mektupta anlatılmakta ve yine onun tarafından yorumlanmaktadır. Yezdigerd mektubunda bu rüyaya yer vererek tüm bu yaşadıkları şeylerin önceden Nuşîn Revân tarafından rüyada görüldüğünü ve rüyanın gerçekleştiğini söylemektedir.

17. Firdevsi'nin Şahsi Rüyalari: Firdevsi Şahnâme'de iki şahsi rüyasından bahseder. Bunların biri Sultan Mahmut'u gördüğü ve bu eşsiz eseri ona sunma sebebini anlattığı; ikincisi ise Goştasp hikâyesinde ne sebeple Dakikî'nin on bin beytine yer verdiğini anlattığı rüyasıdır (Es'ad, 1387hş: 37). İlkinde suyun içinden lacivert renkli gecede, yeryüzünün o mumun ışığıyla sarı yakut gibi aydınlandığı parlak bir mumun yükseldiğini görür. Bu aydınlığın altında süslü bir kumaşı andıran ovada üzerinde bir tahtın üzerinde, iki yanında büyük bir ordunun, temiz yürekli bir vezirin durduğu, başında taç bulunan ay gibi bir padişahın oturduğunu söyler. Oradakilerden bu padişahın cihan hâkimi Sultan Mahmut olduğunu öğrendiğini ve kendisine onun gibi bir padişahı överse ad ve ün kazanacağını söylendiğini ve bu rüyadan uyanınca ona sunmak için Şahnâme'yi yazmaya başladığını ifade eder (Firdevsî, 2009: I, 56-57). Firdevsi ikinci rüyasında Dakikî'nin "Ben bundan önce Goştasp hikâyesinin on bin beytini söyledim; eğer sen de bunu devam ettirirsen mutlu olurum" diyerek kendine bildirdiğini söyler. Bu rüya ölümlerin ruhlarının Firdevsi için aydınlatıcı ve hidayet edici olduğu bir rüyadır. (Es'ad, 1387hş: 37-38). Firdevsi rüyasında elindeki şarap kadehine Dakikî'nin methiyeler dizdiğini görür. Rüya da Dakikî, Firdevsi'ye Sultan Mahmut gibi bir hükümdarı seçmekle iyi ettiğini, Şahname'yi yazmak için çok çaba sarf ettiğini, kendisinin de yazdığı bin beyitte Goştasp ve Ercâsp'tan bahsederek bu konuda söz söylediğini ifade eder. (Firdevsî, 2016: II, 90-91).

Sonuç

Şahnâme'deki rüyalar kahramanlara tıpkı bir ayna gibi yakın ya da uzak geleceği göstererek adeta onları tutumlarını değiştirmeleri konusunda uyararak kendilerine getirmekte ya da onları bir sırdan haberdar etmektedir. Bazen karar aşamasında olan kahramanlara yardım etmekte bazen de onlara galibiyet, doğum müjdesi vermektedir. Genel olarak baktığımızda Şahnâme'deki rüyalar muhteva açısından galibiyet, yenilgi, evlilik, doğum ölüm gibi çeşitli konular hakkında bilgi verici ve ikaz niteliği taşımaktadır. Şahnâme'de kahramanlar gördükleri rüyalara ve yorumlarına göre hareket etmekte ve olaylar da bu rüya yorumlarıyla bağlantılı olarak gelişmektedir. Yani olayların akışında ve ilerlemesinde rüyalar büyük rol üstlenmektedirler.

Kaynaklar

- Çelebi, İ. (2008). “Rüya”. *DİA*. XXXV, İstanbul. 306-309.
- Çetin. Ö. (2010). “Jung Psikolojisinde Rüya”. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19(2). 249-269.
- Es’ad, M. R. (1387hş). “Bâztâb-i Hâb û Rûyâ Der Şahnâme-i Fidevî”. *Faslnâme-i Edebiyât-i İrfânî ve Estûre Şinâhtî*. 4(13). 9-42.
- Firdevsî. (2009). *Şahnâme I* (Çev. Necati Lugal). İstanbul
- Firdevsî. (2016). *Şahnâme II* (Çev. Nimet Yıldırım). İstanbul
- Freud, S. (1965). *Rüyalar* (Çev. İbrahim Türek). İstanbul.
- Fromm, E. (2003). *Rüyalar, Masallar. Mitoslar* (Çev. Aydın Arıtan-Kaan H. Ökten) İstanbul.
- Freud, S. (2014). *Rüyaların Yorumu* (Çev. Dilman Muradoğlu). İstanbul.
- Gülistânî, M. (1392 hş). “Dünyâ-yi Hâb ve Hâbguzârî Der Şahnâme-i Firdevsî”. *Pejûhişhâ-yi Zebân û Edebiyyât-i Fârsî*.-7. 1395-1505.
- Gültepe. N. (2013). *Türk Mitolojisi*. İstanbul.
- Kâimî, F. (1389 hş) Tahlîl-i Dâstân-i Keyhüsrev Der Şahnâme Ber Esâs-i Rûşen-i Nakd-i Ustûreî. *Faslnâme-i Pejûhişhâ-yi Edebî*, 7 (27) 77-100.
- Nevevî, M. (2013). *Riyâzü’s-Sâlihîn I-III*. (Çev. M. Emin Özafşar-Bünyamin Erul). Ankara.
- Ögel. B. (2014). *Türk Mitolojisi I-II*. Ankara.
- Serrâmî, K. (1392 hş). *Ez Reng-i Gül tâ Renc-i Hâr*. Tahran.
- Schimmel, A. (2005). *Halifenin Rüyalari: İslamda Rüya ve Rüya Tabiri* (Çev. Tûba Erkmen). İstanbul.
- Sorgherye, H. M. - Turbetînejâd, B. (1390 hş.). “Nakd û Tahlîl-i Rû’ya Der Şahnâme-i Firdevsî”. *Pejûhişhâ-yi Zebân û Edebiyyât-i Fârsî*. 4, 93-112.
- Şişman. B.-Kuzubaş. M.(2007). *Mitik, Destanî, Masalsı, Efsanevî ve Tarihî Unsurlar Açısından Şehnâme'nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri*. İstanbul.
- Türek. İ. (1965). *Rüyalar*. İstanbul.
- Yüksel, H. (1996). *Türk İslâm Tasavvuf Geleneğinde Rüya*. İstanbul.

**AZİZ NESİN'İN
FARŞÇAYA ÇEVİRİLEN ESERLERİ ÜZERİNDEN BİR OKUMA
A READING THROUGH AZİZ NESİN'S WORKS TO BE TRANSLATED
IN TO FARSI**

YEŞİM IŞIK BAĞRIAÇIK

Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature
yesimisik_29@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4603-8990

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 20.11.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.08.2017
Sayfa-*Pages* : 343-362
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3684>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

AZİZ NESİN'İN
FARŞÇAYA ÇEVİRİLEN ESERLERİ ÜZERİNDEN BİR OKUMA
A READING THROUGH AZİZ NESİN'S WORKS TO BE TRANSLATED
IN TO FARSI

YEŞİM IŞIK BAĞRIAÇIK

Öz

Aziz Nesin İran'da en meşhur yabancı mizah yazarlarından biridir. 1965 yılından itibaren Farsçaya çevrilmeye başlayan eserleri bugün hâlâ farklı mütercimler tarafından yeniden çevrilmektedir. İran'da sol kesim yazarların dikkatini çeken Nesin'in kitaplarını; Samed Behrengi, Ahmed-i Şamlu, Semin Bağçeban ve Reza Hemrah gibi ünlü şair, yazar ve mütercimler çevirmiştir.

İran'da Pehlevi hanedanının baskı ve zulmü yazarların bu dönemde tercüme eserlere yönelmesine sebep olmuştur. Söz konusu dönemde özellikle Türk yazarları arasında Aziz Nesin'in eserlerine bir ilgi olduğu görülmektedir. Devletin uygulamalarının yarattığı sorunlara karşı halkın tutumunu gözler önüne seren Nesin'in roman ve öyküleri, Pehlevi Hanedanı döneminde Farsçaya çevrilmeye başlamıştır. İran toplumunda gördüğü ilgi onun, üst sınıfın çıkarlarına hizmet eden bozuk düzenin kökten değişmesi gerektiğini savunması ve kişisel ilişkilerde, bürokrasi, sistem ve bazen de kişinin kendi içindeki çatışmayı farklı yönleriyle ele almasıyla ilişkilendirilebilir. Türk toplumundaki çarpık yapıları, siyasetteki yozlaşma ve bozuklukları dile getiren Nesin'in Türkiye'deki siyasi ve toplumsal eleştirilerinin, benzer bir süreçten geçen İran toplumuna da hitap ettiği anlaşılmaktadır.

Aziz Nesin toplumun gülmeceye gereksinimi olmadığı dönemlerde gülmece edebiyatının başarılı olamayacağına inanmaktadır. Böyle durumlarda bu ihtiyacı yazarın kişisel yetenekleri ve gülmeceye olan yatkınlığının cevap vereceğine inanan yazar,

Abstract

Aziz Nesin is one the most popular foreign humourists in Iran. His works that has been translated into Persian since 1965 are still translated by different translators. Nesin's works which aroused attention of leftist writers were translated by popular writers such as Samed Behrengi, Ahmed-i Şamlu, Semin Bağçeban and Reza Hemrah.

Pressure and tyranny of Pehlevi dynasty led writers to deal with translation works. It is observed that an interest on works of Turkish writers especially on Aziz Nesin is seen. Novels and stories of Nesin that reveal the manner of society against the troubles that government created have been translated into Persian at that time. An interest of Persian society can be associated with Aziz Nesin's defence of change of system which serves to profits of upper-class and his handling the conflict in personal relations, system, bureaucracy and even the conflict within himself differently. It is seen that critics of Aziz Nesin who reflects awry structures of Turkish society and corruption in politics strike Persian society's fancy.

Aziz Nesin believes that humour cannot be successful when society does not need humour. Writer who believes that personal talents and familiarity with humour can meet that need in such situations has attracted attention in Persia. His works that has been translated into Persian since 1965 has especially been

İran’da siyasal baskının son derece fazla olduğu bir dönemde ilgi görmüştür. 1965 yılından itibaren Farsçaya tercüme edilmeye başlayan Aziz Nesin’in eserleri, İran İslam İnkılabından önce daha çok Reza Hemrah adlı mütercim tarafından çevrilmiştir. İnkılâp sonrasında ise farklı mütercimlerin de Nesin’in eserlerine yöneldiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aziz Nesin, İran, Mizah, Sansür, Toplumsal Eleştiri.

translated by Reza Hemrah before Iranian Islamic Revolution. It is understood that after revolution different translators have interested in Nesin’s works.

Key Words: Aziz Nesin, Iran, Humour, Censorship, Social Critic.

Türkiye ve İran’da Siyaset ve Mizah İlişkisi

Türkiye’de mizah Tanzimat’tan sonra Batıdan aktarılan burjuva ya da salon mizahı ve halk arasında sözlü olarak sürüp gelmekte olan halk mizahı olmak üzere iki şekilde varlık göstermiştir. Güldürerek düşündürmeyi amaç edinen halk mizahı, toplumsaldır. Fakat egemen sınıfa hitap eden Burjuva mizahı bireyseldir (İspir, 2006, s. 275).

Kurtuluş Savaşı’ndan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti, saltanattan cumhuriyete geçiş aşamasında; ulusal bağımsızlık, sosyal reformlar, ekonomik kalkınma ve önemli politik değişimler yaşamıştır. Cumhuriyetin ilk döneminde, Türk mizahında ne özgünlük, ne de bir atılım vardır. Türkiye İkinci Dünya Savaşı’na girmediği hâlde, büyük ekonomik ve sosyal çöküntüye uğramıştır. Bu dönemde yabancı kapitalistler Türk halkı aleyhine işbirliği yapmış, sosyal bunalımlar ve ekonomik sıkıntıların daha da artmasına neden olmuştur. Türkiye’de halktan yana yeni ve özgün gülmececinin olduğu bu dönemde egemen güçlerin gülmeceye olan baskısı daha çok siyasal gülmeceye yönelik olmuştur. Çünkü egemen sınıfı çürüten gülmece, siyasal gülmedir (Nesin, 1973, s.45).

Demokrat Parti ile başlayan çok partili dönemde halk geleneksel eğilimle DP’ye yönelince politik ortam kızışmaya başlamıştır. Cumhuriyet tarihinde hatta II. Meşrutiyet’ten beri görülmemiş bir şekilde mizah hükümete karşı siyasi muhalefet unsuru olarak güç kazanmıştır (Köksal, 2013, s. 7).

Bu dönemde “ Markopaşa” adlı gülmece gazetesi çıkıncaya dek siyasal gülmece görülmez. İkinci Dünya Savaşı’na kadar durum böyle devam ederken savaş sonrası içinde bulunulan zor koşullar halk gülmececinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde iktidarın tavrı, yayın yapan Markopaşa yazarlarına karşı sert olmuştur. Markopaşa’da başyazarlık yapan Nesin tutuklanmıştır (Nesin 1973, 45). Halk mizahını bilinçli olarak seçen Aziz Nesin, halk gülmececinin, modern bir çizgiye taşıyarak çağdaştırmıştır (İspir, 2006, s. 275).

Seçkinlerin uğraşı olan siyaset, Demokrat Parti iktidarı döneminde geniş halk kitlelerine ulaşmıştır. Bu dönemde içinde Aziz Nesin’in de bulunduğu yazarların yoğun bir şekilde mizah hikâyelerine yöneldiği görülmektedir. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra DP’ye karşı yoğun bir hiciv saldırısı ortaya çıksa da bu durum kısa süreli olmuştur. Bu dönemde gelişen komünizmin tehlike olarak algılanması, öğrenci ve işçi eylemlerinin önünü almak için cuntacılık faaliyetlerinin ve dış güçlerin de etkisinin olduğu 12 Mart 1971 muhtırası ile sivil irade tekrar kesintiye uğramıştır. 1970- 1980 yılları arasında en önemli mizah olayı iktidara karşı mücadele veren muhalif duruşuyla dikkat çeken “Gırgır” dergisidir (Köksal, 2013, s. 84- 91).

İran ölçeğinde bakıldığında; edebi bir tür olarak mizah ve hiciv, eski dönemlerden beri edebi alanda var olagelmıştır. Fakat sınırlı olan mizahın alanı, İran'da Meşrutiyet döneminden itibaren toplumsal ve siyasi edebiyata nüfuz ederek sonraki aşamada roman türünde varlığını göstermeye başlamıştır. Meşrutiyet döneminde (1906) aydın ve yazarlar, eğitim durumu iyi olmayan halka ulaşabilmek için mizah dilini kullanmaya başlamışlardır. Aydın ve yazarlar bu şekilde mizah dili ile özgürlük taleplerini yayıp baskı yönetimini zayıflatabileceklerine inanmışlardır.

İran'da Meşrutiyet hareketlerinin başlaması ve gazeteciliğin ortaya çıkışıyla birlikte nesir alanında yaygın olmayan mizah, milli ve siyasi şiiri arkada bırakacak şekilde yazılar ve makalelerle kendini göstermiştir. Konuşma dilinin hâkim olduğu bu yazılarda, önceki yazarların kullanmaktan çekindikleri deyim ve atasözlerini kullanan aydınların halka ulaşması kolaylaşmıştır. (Enduhcerdi- Muhammedi, 1390, s. 83).

Meşrutiyet döneminde İranlı aydın ve yazarların siyasi ve toplumsal meselelerde iktidarı eleştiren yazılarında mizahın keskin dilini kullanmalarında Batılı bakış açısı ile tanışmalarının da faydası olmuştur. Bu durum onlara farklı bir boyut sağlamıştır. Dostoyavski, Edgar Allan Poe, Kafka, Jean- Paul Sartre ve Alman Nihilistleri Friedrich Nietzsche ve Hermann Hesse gibi yabancı yazarların çevirileri diktatör baskısı alandaki İranlı genç neslin ruhuyla örtüşmekteydi. Bu dönemde Meşrutiyet inkılâbı, milliyetçilik eğilimi, sömürü karşıtlığı düşünceler ve sol eleştiri anlayışının gelişmesi, halk dilini ve kültürünü bariz bir şekilde gün yüzüne çıkarmıştır. Öncelikle Muhammed Ali Cemalzade (1891-1996) ve sonra Sadık Hidayet (1903- 1953) ve Celal Al Ahmed (1923- 1969) gibi yazarların kısa öykülerinde modern anlamda mizah gelişmiştir (Enduhcerdi-Muhammedi, 1390, s. 57- 58) .

Meşrutiyet döneminde şekil alan siyasi ve toplumsal bakış açısı Rıza Şah döneminde aydın ve yazarların ürünlerinde somutlaşmaya başlasa da Rıza Şah'ın iktisadi ve siyasi gücü ile askeri otoritenin hâkim olduğu istibdat yönetimini günden güne artırması İranlı yazar ve aydınların içine kapanmasına sebep olmuştur. İktisadi anlamda liberalizm taraftarı olan Şah, toplumsal alanda modernizasyon ve yenilik taraftarı olmasına karşın kültürel alanda değişimin karşısında durmuştur. İktisadi liberalizm edebi ve sanatsal anlamda da liberalizmi gerektirmesine karşın Şah, basın özgürlüğünü engellemiştir (Lengrudi, 1387, s. 181). Rıza Şah hukuk, eğitim ve diğer alanlarda yenilikçi, dine karşı bir nasyonalizm ile Batı taraflı bir ideoloji kurmaya çalışmıştır. Bu dönemde yabancı devletlerin işgali altında olan İran'da siyasi karışıklıklar ve yönetim zafiyeti Şah'ın ideolojisi ve uygulamalarının birbiriyle tezatlar içermesine sebep olmuştur.

II. Dünya savaşında Müttefik güçlerinin İran'ı işgal etmesi sonucunda Rıza Şah, 1941 yılında ülkeyi terk etmiştir. Yabancı güçlerin işgali altındaki İran'ı Şah'ın genç yaştaki oğlu, Muhammed Rıza Pehlevi, idare edecek güce sahip değildi. İran topraklarında varlığını sürdüren Amerika, İngiltere ve Rusya ise ülke içinde farklı gruplar tarafından desteklenmiştir. 1937 yılında tutuklanan Tudeh Partisinin kurucuları, özgür kalınca 1942 yılında partiyi kurarak dünyadaki bütün komünistler gibi Rusya'yı desteklemişlerdir. Amerika ve İngiliz taraftarları ise İran'daki en gerici kesimden liberalizm destekleyenlere kadar farklı gruplar tarafından desteklenmişlerdir. Bu dönemde komünistlerin himayesi altındaki Tudeh Partisi düzenli bir teşkilata ve belli bir plana sahip olması hasebiyle halkın da teveccühünü kazanarak belli bir güce ulaşmıştır (Foran, 1386, s. 332). Muhammed Rıza

bu süreçte siyasi güç elde etme umuduyla İngiltere'nin yanında yer almıştır. 1947 yılında kendisine suikast girişiminde bulunulmuş, daha sonradan İngilizlerin yaptığı anlaşılın bu suikast girişiminden ötürü Tudeh Partisi suçlanmıştır. Böylece askeri yönetim ilan edilmiş, yayın organlarına sansür getirilerek parti üyeleri tutuklanmıştır. Bütün bu gelişmelerin sonucunda İran ve İngiliz petrol şirketlerinin temsil ettiği heyetin aldığı karar ile İran petrolçülerinin imtiyazları yedi yıllığına Amerika'ya verilmiştir.

1949 yılında Tudeh partisinin yayın organı "Merdum Gazetesi" Şah'a yapılan suikastla ilgili gerçekleri ifşa etmesi sonucunda on altıncı dönem seçimlerinde İran Milli Cephesi en çok oyu alan parti olmuştur. Şah'ın kendine rakip olarak gördüğü Muhammed Musaddık önderliğinde petrolün millileştirilmesi sağlanmıştır. 1940 yılından itibaren Amerika ve İngiltere İran istihbaratını ellerinde tutmaktaydı. Amerika, İran ordusuna hâkim olduğu için bir türlü millî birlik sağlanamamıştır. Amerika'nın Musaddık'ın başbakanlığına karşı çıkması sonucunda 1953 yılında darbe ilan edilerek Bağdat'a kaçan Muhammed Şah geri getirilmiştir (Lengrudi, 1387, s. 218-238).

Rıza Şah 1950'li yıllarda kanunlarla, askeri güç ve yaptırımlarla ülkedeki her türlü karşı tepkiyi bastırarak İran'da boğucu bir ortam yaratmıştır. Ülkenin işgal altında olması ve yabancı devletlerin isteklerini yaptığı sürece onu desteklemesi Hanedanın devamını sağlamıştır. Dış güçler İran'dan çekildiği her defasında Pehlevi Hanedanına karşı şiddetli direnişler görülmesine karşın 1941 yılından 1953 yılına kadar süren direnişler 1979 yılında Pehlevi Hanedanı yıkılıncaya dek sürmüştür. (Foran, 1377, s. 375).

1953 darbesinden sonra İran'da roman yazımcılığı sekteye uğramıştır. Toplumsal sorunları ele alamayan yazarlar çoğu zaman sanatsal eser üretmez duruma gelerek tercüme eserlere yönelmişlerdir. Bu dönemde roman yazımı ve konusu açısından İran romanlarından üstün durumda olan yabancı romanların tercümelerine ciddi bir yönelme olmuştur. Simin Danişverin (1921- 2012) konuyla ilgili açıklaması dikkate değerdir: "*Birçoğumuz, ben de dâhil olmak üzere yaşıtılarım, tercümelerin kurbanı olduk çünkü bizim romanlarımız satmıyordu... Hepimiz yazar olacağımız yerde Batılı eserlerin mütercimi olduk*" (Mir Abidini, 1387, s. 295).

Furuğ Ferruhzad'ın (1935 - 1967) yine 1340/1960 yıllarının zor koşullarında eserlerini yayınlamaya çalışan genç neslinin durumunu "*İşıksız bir yola koyuldular*" şeklinde yorumlamıştır (Mir Abidini, 1387, s. 418).

Muhammed Reza Pehlevi Döneminde (1941- 1978) Sansür

Hükümetin aydınlar üzerindeki tahakkümü 1345/1966 yılında Kültür ve Sanat Bakanlığına yayınevlerinin bastığı bütün kitapları denetletmek suretiyle devam etmiştir. Celal Al-i Ahmed ve Golam Hüseyin Sa'idi sansürlerin kaldırılması ve yazarlar üzerindeki baskının azaltılması için toplantı düzenleyerek dönemin başbakanı ile görüşmeler yaptılarsa da bir sonuç alamamışlardır.

Hükümete karşı kendini korumaya çalışan aydınlar "Yazarlar Birliği"ni kurmaya karar vermişler ve ilk teşebbüslerini 1346/1967 yılında gerçekleştirmişlerdir. Asıl amacı kalem ehlini kontrolü altına almak olan Şah hükümeti ise "fikir birliği oluşturmak" gerekçesiyle yazarlara Şairler Kongresini gerçekleştirmeyi teklif etmiştir. Bu duruma binaen yazarlardan oluşan dokuz kişi, devlete karşı "Yazarlar Kongresi Hakkında Beyanat" adlı bildiri ile cevap vererek devletten gelen her türlü teşebbüse karşı olduklarını

açıklamışlardır. Özgürce düşüncelerin beyan edilmesi gerektiğini ifade eden beyanname, sansüre karşı olduğunu ilan etmiştir.

1347/1968 yılında kurulan İran Yazarlar Birliği Merkezi, hükümete karşı girişilecek mücadelenin alt yapısını oluşturmak için yapılmış bir oluşum olarak algılanmıştır. İran Anayasası ve Uluslararası İnsan Hakları Beyannamesi çerçevesinde özgürlük ve milli kültürü savunan Yazarlar Birliğinin ilk seçimlerinde Simin Daneşver başkan seçilmiştir. Aleni olarak devlette karşı durmaktan sakınan birlik, aydınların kültürel değerlerin korunması için bir mücadele ve boğucu siyasi ortamına karşı bir tepki olduğu için devlet tarafından tanınmamıştır. Yazarlar Birliği toplanmalarına engel bulunduğu için toplantılar başta Celal Al-i Ahmed'in evinde olmak üzere diğer üyelerin evlerinde gerçekleştirilmiştir. İki yıl verimli faaliyetlerde bulunan Birlik sayesinde yazarlar arasında edebi ve içtimai bir bağlılık oluşmuştur. Fakat sansürlerin artması, üyelerden bir kaçının hapse düşmesi ve Celal Al-i Ahmed'in ölümü Yazarlar Birliğini yedi yıllık bir sükûta boğmuştur.

1351/1972 yılında devlet memurları kütüphaneleri kontrol altına almaya çalışmıştır. Onlarca yayınevi sahibi ve kitapçı tutuklanarak çok sayıda kitap toplatılmıştır. Milli kültürü ortadan kaldırmak için edebi dergiler yok edilerek yasaklı yazarların sayılarına yenileri eklenmiştir. Bu süreçte yazarların toplumdan kopararak bir köşeye çekilmesini hedefleyen devlet, onları daha çok para kazanacakları işlere yönlendirmeye çalışmıştır. Böyle bir ortamda aydınların nefretini yansıtan farklı bir edebi tür ortaya çıkmıştır. Nefret ve tepki içeren bu tarz eserler, toplum adına mücadele eden aydınların kimlik bunalımını yansıtmıştır. Böyle bir ortamda geçmişini bilmeyen geleceğe dair hayalleri olmayan genç nesil; gelişmiş ülkelerin edebi eserlerini taklitten öteye geçmeyen, körü körüne taklit olan eserler vermeye başlamıştır. Bu dönemde dünya edebiyatından geri olan İran edebiyatında, hatta meşhur yazarlar arasında dahi, sosyal meselelerden haberdar olmamaktan kaynaklanan bir dar görüşlülük müşahede edilmektedir (Mir Abidini, 1387, s. 416- 419).

İran'da askeri bir hükümetin iş başında olması, halka ve aydın kesime baskı uygulaması insanların düşünce ve inançlarını ifade edemeyecekleri bir duruma gelmelerine sebep olmuştur. Kalemle mücadele etmeye çalışan okuryazar kesim sıkıyönetimler, takip ve tutuklamalar sonucunda umutsuzluğa kapılmıştır. Şah hükümetine karşı parlamenter yönetim içinde çözümler arayan inkılâpçılar dahi artık meşru yollar ile bir yere varamayacaklarını anlamışlardır. Yaşanılan bu gelişmeler sonucunda yeraltında oluşan dağınık silahlı mücadeleler 1349/1970 yılında "Siyahkal"¹ olayı ile belirginleşmiştir. Siyahkal olayı en küçük siyasi hareketi dahi engellemeye çalışan hükümet ve emniyet güçlerine karşı sindirilmiş halkın korkularını yıkan bir gelişme olmuştur. Böylece aydınlar da okullarda, üniversite ve devlet dairelerinde silahlı mücadeleyi açıktan desteklemeye başlamışlardır. Nihayetinde tutuklamalar artarak zindanlar silahlı mücadeleyi destekleyen insanlarla dolmuştur (Lengrudi, 1380, s. 3). İran İslam İnkılâbına kadar uzanan bu süreç İran'da baskı ve zulmün hâkim olduğu bir dönemdir.

¹ 19 Behmen 1349/1970 yılında on üç silahlı adam Hazar Denizinin kenarındaki ormanlık bir yerde bulunan Siyahkal Jandarma Karakoluna saldırmıştır. Daha sonra bir kahramanlık vakıası olarak tarihe geçen bu olay, Pehlevi Hanedanına karşı sekiz yıl sürecek mücadelenin fitilini çekmiştir (Foran, 1377, s. 592).

İran Basınında Aziz Nesin Tercümelere Hakkında

1350/1970 li yıllarda İran'da en fazla okunan Amerikalı yazar Frank Morrison Spillane'in Mike Hammer serisi, Sharlock Holmes, Margaret Mitchell, Maksim Gorki, Franz Kafka, Sadık Hidayet ve Sadık Çubek gibi yazarlar arasında Aziz Nesin de yer almaktaydı. Özellikle Reza Hemrah'ın Aziz Nesinden çevirdiği "Şimdiki Çocuklar" ve Pehme"² adlı eserleri çok ilgi görmüştür (Kargari, 2015, 1). Aziz Nesin'in eserlerini çeviren mütercimler arasında özellikle Reza Hemrah, bu dönemde dikkat çekmektedir. İran'da ilk kez Aziz Nesin'in eserlerini çeviren Hemedanlı mizah yazarı Reza Hemrah'tır. Hemrah'ın cep kitabı şeklinde ucuz fiyata piyasaya sürdüğü Nesin'in kitapları oldukça ilgi görmüştür (dw.com, 2015, s. 2). Aynı şekilde Reza Hemrah Aziz Nesin'in "Namus Gazı" adlı kitabını, sokak ağzıyla kısa hikâye şeklinde yayınlamıştır. İran'da pek çok insan, Türkiye'yi Aziz Nesin'in o dönemde yapılan tercümeleriyle tanımıştır. Yapılan bu tercümeler sayesinde İran halkı, Türkiye ve İran insanının birçok ortak noktası olduğunu görmüş, Aziz Nesin'i İran toplumunda bir İranlı yazar kadar benimseyerek sevmiştir (Tahlilrooz, 2015, s. 1).

Aziz Nesin tercümelere 1960'lı yıllar itibariyle genellikle Reza Hemrah tarafından yapılmıştır (Qoqnoosp, 1395). Özellikle İran İslam devriminden önce Reza Hemrah çevirileriyle ile ön plana çıkan Aziz Nesin'in eserleri; Ahmed-i Şamlu, Semin Bağçeban ve Samed Behrengi gibi ünlü şair, yazar ve mütercimler tarafından da Farsçaya çevrilmiştir. Özellikle Samed Behrengi'nin 1344/1965 yılında "Biz Eşekler" adı altında yayınladığı mecmuanın sansüre uğraması Aziz Nesin'in bugün İran'da orta yaş üzeri neslin çok iyi tanıdığı ve bildiği bir Türk mizah yazarı olmasında etkili olmuştur (Samedbehrengi, 2016, s. 1).

Günümüzde Reza Hemrah'ın Aziz Nesin çevirileri hakkında İran basınında bazı eleştiriler yapılmaktadır. 2016 yılında Aziz Nesin'in "Sizin Memlekette Eşek yok mu?", "Mahmud ve Nigar" ve "Çatıdaki Deli" adlı eserlerinin mütercimi Arslan Fasihi, Reza Hemrah'ın bir söyleşisinde kendi yazılarını Nesin adına yayınladığını ifade ettiğini belirtmektedir. Bu iddiaya göre Reza Hemrah özellikle İran İslam İnkılabından önce İran toplumunu daha rahat eleştirebilmek için yazılarını Türkiye'de sosyal konuları eleştiren Nesin'in eserleri üzerinden yayınlamıştır. Fasihi, Hemrah'ın kendi adına yayınladığı eserleri birkaç yıl art arda yasaklanınca onun da çareyi yazdıklarını, daha önce hiçbir eseri Farsçaya çevirmemiş olan Aziz Nesin'in adına bastırmakta bulunduğunu belirtmektedir (Etemadnewspaper, 2016, s. 4). İran'ın çok okunan gazetelerinden olan Hemşehri gazetesinde yaptığı söyleşide Fasihi, bir arkadaşının konuyla ilgili olarak kendisine, Hemrah'ın aslında Türkçe bilmediğini ve arkadaşlarının yardımıyla okuduğu Nesin kitaplarından ilham alıp, kendi hayal gücünün de kullanarak Nesin'in eserlerini kendi kurgusuyla yeniden yazdığını ifade etmektedir (Hamşehri, 1395, s. 1). Arslan Fasihi kendisinin de çevirisini yaptığı Aziz Nesin'in "Mahmud ve Nigar" adlı eserini Hemrah'ın bire bir tercüme ile değil de serbest bir şekilde Farsçaya aktardığını iddia etmektedir (Etemadnewspaper, 2016, s. 4).

² Söz konusu kitap Aziz Nesin'in "Tek Yol" adlı kitabıdır. Kitabın ismi "Pehme" yani "Enayi" şeklinde değiştirilmiştir. Kitabın İran Milli Kütüphanesine kayıt yılı 1968 gözükmektedir. Orijinal eserin 1978 yılında yayımlandığı düşünüldürse bilgiler birbiriyle örtüşmemektedir.

Reza Hemrah'ın yaptığı çevirilere bir eleştiri de Aziz Nesin'in birçok öyküsünü Farsçaya çeviren Semin Bağçeban adlı mütercim tarafından gelmektedir. İran'da Aziz Nesin'in eserlerini çeviren ciddi mütercimlerinden biri olarak tanınan Semin Bağçeban, aynı zamanda Nazım Hikmet'tin eserlerini ilk kez Farsça çeviren mütercim olarak bilinmektedir (Işık, 2015, s. 166). Semin Bağçeban 1384/2005 yılında Aziz Nesin'in ölümü münasebetiyle BBC Farsi adlı radyoda yaptığı söyleşide Aziz Nesin ile ilgili değerlendirmede bulunmuştu. Bağçeban, söyleşide İran'da çok sayıda mütercim tarafından çevrilen Nesin'in kitaplarının en fazla Reza Hemrah'ın çevirileriyle tanındığını ifade etmiş ve onun yaptığı tercümelemlerin yanlışlarla dolu olduğunu, oradan buradan derlendiğini sözlerine eklemiştir (BBC, 2013).

Bağçeban BBC Farsi'de yaptığı röportajda Aziz Nesin'in ile 35 yıllık arkadaşı olduklarını ifade etmektedir. İran'da Aziz Nesin'in çok iyi tanınmasını Türkiye ve İran'ın ortak derterinin olmasıyla ilişkilendiren Bağçeban, Türkiye ve İran'ın iktisadi, siyasi ve toplumsal olarak ortak noktalarının olduğunu belirterek Nesin'in toplumsal sorunları çok iyi yansıttığını belirtmektedir. Kendisi de Nesin'in eserlerini Farsçaya çevirirken İranlı okuyucuyu dikkate aldığını, okuyucunun eseri okuduğunda yabancılik hissetmemesi için çaba harcadığını sözlerine eklemiştir (Bbc, 2013).

Reza Hemrah ile ilgili ifade edilen bu iddialar üzerine onun Aziz Nesin'in Tek Yol adlı eserinin incelemesi yapılmıştır. Yapılan bu incelemede Hemrah'ın tercümesinde olaylar bağlamında Aziz Nesin'in romanına sadık kalınmasına karşın anlam bağlamında eserde ciddi bir değişik yapıldığı görülmüştür. Gideon Toury'nin Erek Odaklı Çeviri Kuramı ışığında incelenen tercüme eserin, metinsel ve matriks normlar açısından kabul edilebilirlik sınırlarını zorladığı tespit edilmiştir (Işık, 2016, s. 319).

Arslan Fasihi Etemad gazetesinde yaptığı söyleşide, Aziz Nesin'in kitaplarının Farsçaya çevrildiği dönemde İran'da Hüsrev Şahani, Abbas Pehlevan ve Feridun Tonkabeni gibi mizah yazarlarının da gündemde olduğunu ve bu kişilerin eserlerinde Nesin'in öykülerini anımsatan birtakım unsurlar bulunabileceğini belirtmektedir (Etemadnewspaper, 2016, s. 4).

Aziz Nesin'in 1340/1960'lı yıllarda çok ilgi görmesi bazı yayınevlerinin onun adını kullanarak ona ait olmayan öyküleri Aziz Nesin'in adına yayımlamalarına sebep olmuştur (sobh.com: 1395, s. 1). Nesin'in kitaplarını çeviren mütercimlerden bazıları Reza Hemrah'ın yaptığı tercümelemlerin yanlışlar içermesi hasebiyle Nesin'e zarar vererek İran halkının onu yanlış tanınmasına ve doğru düzgün mütercimmin onun eserlerine yönelmemesine sebebiyet verdiğini iddia etmektedirler (Dw.com, 2015).

Arslan Fasihi İran'da son otuz yıldır Nesin'in etkisi azalırken yeniden kitaplarının çevrilmeye başlamasının İran'da acaba eski etkisini yeniden yakalayacak mı diye merak uyandırmaya başladığını belirtilmektedir (Etemadnewspaper, 2016). Çünkü Aziz Nesin'in "Şimdiki Çocuklar Harika" adlı kitabının 2015 yılında Davud Vefayı adlı mütercim tarafından yapılan tercümesi kısa sürede beşinci baskısını yapmıştır (Khabarfarsi, 1395, s. 1). Aynı şekilde 2016 yılında yazarın "Sizin Memlekette Eşek yok mu?", "Mahmud ve Nigar" ve "Çatıdaki Deli" adlı üç ayrı eseri İranlı okuyucuyla buluşmuştur. Arslan Fasihi Aziz Nesin'in kitaplarına olan ilgiyi İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin ülkede uygulanan sansürü kaldırmasıyla ilişkilendirmektedir (İbna.ir, 2016, s. 2).

“Aziz Nesin’in Eserlerini İnceleme ve Eleştirme Oturumu”nda Nesin’in kitaplarını çeviren mütercimlerden Davud Vefayı, güçlü mizah eserlerinin baskı altında olan toplumlardan çıktığını ifade etmektedir. Aynı oturumda bulunan İran mizah yazarı ve araştırmacısı Roya Sadr, 1362/1983 yılında İran’da Nesin’in kitapları yasaklandığı için yeni neslin onu tanımamasına karşın toplumsal eleştiri alanında Nesin’in 1340/1960 ve 1350/1970’li yıllarda İran’da etkili isimlerden olduğunu ifade etmektedir (Shaparakdaily, 1395, s. 2). Aynı oturumda konuşmacı olan Aziz Nesin’in “Boşuna Yağıyor Bu Yağmur” adlı şiir kitabını 2014 yılında çeviren Mojgan Devletabadi, çocukken tanıştığı Nesin kitaplarını Farsçasından defalarca okuduğunu, Türkçe öğrendikten sonra ise diğer kitaplarını Türkçelerinden okuduğunu belirtmektedir. Mojgan Devletabadi önceleri sadece gülmek için okuduğu kitapların aslında hayatın acı yönlerini gülmeceler ile beyan ettiğini sonradan anladığını ifade etmiş, Nesin’in ölüm, keder, aşk ve çocuklardan bahseden şiirlerini okuduktan sonra onları çevirmeye karar verdiğini ifade etmiştir. Devletabadi Nesin’in kitaplarının diğer dillere çevrildiğini fakat en fazla Farsçaya çevrildiğini de sözlerine eklemiştir (İkitab, 2016).

Aziz Nesin’in Öykü Ve Romanları Hakkında

Aziz Nesin’in İran’da özellikle öykü ve romanları oldukça ilgi görmüştür. Bu bölümde İran’da Aziz Nesin’e olan ilginin sebebini anlamak için onun düşünce yapısını ve eserleri genel bir bakış açısıyla kısaca değerlendirilecektir.

Aziz Nesin belli bir siyasi duruşu olmasına karşın kendisini belli bir guruba ya da partiye tam anlamıyla ait hissetmemiştir. Belli bir ideolojinin sözcüsü olmayı uygun görmeyen yazar, 1945 yılında Türkiye Sosyalist Partisi’ne üye olsa da iki ay sonra partiden ayrılmıştır (Şahin, 2012, s. 4). Yazar kendisinin bir ekip insanı olmamasını çevresini eleştirmesine bağlamıştır. Bunun için de toplumcu mücadeleyi de tek başına, bireysel olarak, üstlenmiştir (Kabacalı, 1995, s. 75). Güdümlülüğü, yazarın sorumluluğunun doğrultusunda kendine bir yol tutturması olarak anlayan Nesin, sınıfsal bilinci olan her yazarın ister istemez güdümlü olduğunu, kendi kendini güdümlendiğini düşünmüştür. Ona göre bir sanatçıyı güdümlü kılmak hiçbir politikacının haddi değildir (Kabacalı, 1995, s. 51). Yoksul bir aileden geldiği için toplumsal adaletsizliklere her zaman karşı çıkan Nesin, ideolojik olarak sosyalizmle sonradan tanışmış ve onu benimsemiştir (Kabacalı, 1995, s. 75).

Nesin öykülerinde toplumsal sınıflı bir yapı görerek, toplumdaki alt ve üst yapı unsurları arasındaki farklılıkları ortaya koymuştur. Halktan insanların yaşamlarını ele alırken temelinde devletin uygulamalarının yarattığı sorunlara karşı halkın tutumunu gözler önüne sermiştir. Aziz Nesin’in toplumsal gerçekçi sanat anlayışı, toplumun içinde bizzat ortaya çıkan sorunların sınıfsal çatışmalar üzerinden zıtlıklar kullanılarak anlatımıyla somutlaşmıştır. Bu şekilde sosyal adaletsizliğin farkına varılmasını ve toplumun aksayan yönlerinin düzeltilmesini amaçlamıştır (Şahin, 2012, s. 513). Nesin; ezen- ezilen, zengin-fakir, şehirli- köylü gibi zıtlıklarla çatışmanın yarattığı olaylar üzerinden sosyal eleştiri yapmış, Türkiye’de üst sınıfın çıkarlarına hizmet eden bozuk düzenin, kökten değişmesi gerektiğini savunmuştur (Şahin, 2012, s. 9).

Egemen sınıfların yalnızca güldürü için güldürü niteliğindeki mizahında, halk gülmecesinin aksine, çağını ve toplumunu anlatan eserler yok denecek kadar azdır. Aziz

Nesin hikâye ve romanları devlet ve birey arasındaki çatışmayı yansıtırken belli bir tip üzerinde durduğu romanları toplumdaki ve siyasetteki çarpıklıkları gözler önüne sermiştir. Bazen kişisel ilişkilerde, bürokrasi, sistem ve bazen de kişinin kendi içindeki çatışma farklı yönleriyle ele almıştır. Türk toplumundaki çarpık yapıları, siyasetteki yozlaşma ve bozuklukları dile getiren Nesin'in Demokrat Parti dönemindeki eleştirileri belirgin olsa dahi Türkiye'deki her türlü siyasi düşünceyi yermekten geri kalmamıştır (Buğrul, 2004, s. 147). Dönemin siyasi ve toplumsal olaylarını yansıttığı eserlerinde mizahi bir dil kullanmıştır. Sıra dışı ve aykırı üslubu eleştirilere maruz kalsa da kabul görmüştür (Buğrul, 2004, s. VII)

İçinde bulunduğu zor hayat koşulları neticesinde mizaha yönelen Aziz Nesin, geleneksek Türk halk kültüründen beslenmiş ve çağdaş dünya insanının sorunlarını ele almıştır. Nesin gülmeceyi bir araç düşünmeyi ise amaç olarak görmüş, güldürürken insanı düşündürmeye sevk etmek istemiştir (Kabacalı, 1995, s. 42).

Nesin'e göre bazı durumlarda toplum, gülmeceye gereksinim duyar. Böyle durumlarda yazarın kişisel yetenekleri ve gülmeceye olan yatkınlığı bu toplumsal gerekliliğe cevap verir. Ona göre toplumun gülmeceye gereksinimi olmadığı dönemlerde gülmece edebiyatı başarılı olmaz. Aynı şekilde yazar yetkin değilse yapmacık ve zorlama gülmece ürünleri ortaya çıkar (Nesin, 1973, s. 45).

Belli bir zamana bağlı halk gülmececi, ait olduğu çağ ve toplumundaki insanların çatışmalarından ölümsüz nitelikte sonuçlar ve yargılar ortaya koyduğu için kalıcı bir değer taşımaktadır. Anlatılan gülmeceler, insan tabiatında bulunan korkaklık ikiyüzlülük, kalleslik gibi her zaman geçerli olan kusurları içerdiğinden gülmeceler zaman aşımına uğramamakta ve evrensel değerlere ulaşmaktadır (İspir, 2006, s. 43). Yoksulluk içinde büyüyen Aziz Nesin'in halk mizahını seçmesi içinde yaşadığı dönemin ve koşulların bir sonucu olarak görülebilir. Zira mizah anlayışının ortaya çıkışı dönemin ekonomik, kültürel, sosyal özellikleri birbirini etkileyen eş zamanlı süreçlerdir (İspir, 2006, s. 275).

Şiir, öykü, roman, oyun, yergi ve günlük gezi gibi edebiyatın birçok türünde eserler veren Aziz Nesin, mizah ve yergi yoluyla toplumu aydınlatmaya çalışmıştır. Aynı zamanda devlet ve hükümet büyüklerini kıyasıya eleştirdiği eserlerinde insanlara ders vererek ağlanacak hallerine güldürmüştür (Kolcu, 2009, s. 198).

Kısa öyküler ile toplumun daha fazla aksak yönünü eleştirebilme fırsatı bulduğu için Nesin'in öykü sayısı, diğer eserlerine oranla daha fazladır. Buna karşın roman yazmayı da ihmal etmemiştir. Öykülerinde olduğu gibi romanlarında da toplumun aksak yönlerini, halkın günlük yaşamındaki çelişkili durumlarını gözler önüne sermiştir. Romanlarında oluşturduğu tipler sayesinde hem toplumun aksak yönlerini hem de çelişkili, gülünç durumlarını somutlaştırmıştır. İçinde yaşadığı toplum oldukça fazla mizah unsuru taşıması onun mizah yaratmak için çok çabalamasına gerektirmiştir, mizah kendiliğinden ortaya çıkmıştır (İspir, 2006, s. 51).

Nesin'in hemen bütün öykülerinde devletin kurumsal yapısı, iktidar ve bürokrasisine karşı sıradan vatandaşın duyduğu soğukluk güven eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Öykülerinde uygulamada çarpıklıklar ile dolu bürokrasi, vatandaşın karşısında bir engeldir. Devlete güvenmeyen birey, sebebi eğitim kurumlarını yetersiz görmektedir. Resmi kurumlarla ve kişisel ilişkilerde sorun yaşayan birey sorunlarını aşamayınca artık toplumun ve diğerlerinin yerine sadece kendi çıkarını düşünmeye başlar.

Çıkar ilişkisi giderek birçok alanda baş gösterdiğinde artık normal olarak algılanmaya başlar. Hatta bu normlara uymayan bireyler toplum tarafından hor görülmeğe başlar. Çarpık bir anlayışla şekil alan devlet- birey ilişkisinde rüşvetin yeterli olmadığı yerlerde iltimas devreye girer (Buğrul, 2004, s. 14-24). Nesin'in öykü ve romanlarında bireyin üst üste gelen basit sıkıntıları gün yüzüne çıktıkça toplum bu durumdan etkilenir. Kişisel sorunlar çözülmeyince bireyin devletle olan bağı giderek zayıflar ve güven duygusu zedelenir. Nesin devlet- birey arasındaki güven sorununda daha çok devleti kusurlu görmüştür. Bu sorunu çözenin yolunun ise öncelikle sorunu teşhis etmekten geçtiğine inanır. Öykü ve romanlarında yazarın teşhis ettiği sorun genellikle tespit düzeyinde kalmış, çözüm yolu tespit edilmemiştir (Buğrul, 2004, s. 61-188).

Nesin'e göre öykü, roman ve oyunda ulusallık; bir insanın herhangi bir durum karşısında kendi ulusal özelliğine uygun, özgün davranışlarını yansıtmasıdır. Ona göre, insanlar taşıdıkları ulusal özellikler yanında sınıfsal özellikler de taşır. Bu yüzden bir edebiyatın ulusal olabilmesi için yansıtılan kişinin ulusal ve sınıfsal davranışlarını da göstermesi gerekir. İnsanda değişmeyi yansıtmak diye tanımlanan evrensel edebiyat; bütün insanlarda kalıcı olan aşk tutkusu, üreme içgüdü ve ölüm gibi duyguların bile dışa vurulması uluslara ve sınıflara göre değişmektedir. İnsanda en geç değişen şey insanın ulusal ve sınıfsal özelliğini gösteren davranışlarıdır. Bu nedenle de evrensel olabilmek için ulusal olmak gerektiğini düşünen Nesin (Kabacalı, 1995, s. 58) , toplumun çoğunluğunu oluşturan sıradan halkın insanlık hallerini konu edinmiştir.

Aziz Nesin Türkiye'de siyasal baskının hâkim olduğu, toplumun bunalımlı dönemlerinde yaptığı yayınlarla edebiyat ve siyasal alanda eleştiri yolunu açmıştır. Özellikle Markopaşa dergisiyle hükümetin tepkisini çekmiştir (Kabacalı, 1995, s. 92).

Bu bağlamda sıkıyönetim koşullarında düşüncesini söylemenin mümkün olmadığı Şah döneminde gülmeceye ihtiyacı olan İran toplumu Aziz Nesin'in gibi yazarların tercüme eserleriyle bir anlamda kendilerini ifade edebilmiştir. Özellikle Nesin'in devlet-toplum bazındaki zıtlıkları ortaya koyan eleştirileri İranlı okuyucu açısından tanındıktır.

Aziz Nesin'in İran'da yapılan tercümelerinin mahiyeti birebir bu tercümelerin incelenmesiyle ortaya çıkacaktır. Aşağıda Aziz Nesin'in İran'da tercüme edilen eserlerinin fihristi verilerek yazarın en fazla hangi yıllarda ilgi gördüğü anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Aziz Nesin'in Farsçaya çevrilen eserleri; Şiirleri, Romanları, Köşe Yazıları ve Hikâyeleri tür olarak dört başlık altında sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda tercüme eserleri *Reza Hemrah Tercümeleri* ve *Diğer mütercimlerin tercümeleri* şeklinde iki başlık altında listelenmiştir. Bu şekilde bir sınıflandırmaya gidilmesinin sebebi Reza Hemrah'ın Aziz Nesin tercümelerinin neredeyse yarısını oluşturmasına karşın üzerinde birtakım şaibelerin olmasındandır.

Tercüme eserlerle ilgili bilgiler sırasıyla mütercimim soyadı, adı, tercümesi yapılan eserin yayımlandığı tarihi, eserin adı, sayfa sayısı, yayımlandığı şehir ve yayımevi bilgisi verilecektir. Gerekli durumlarda parantez içi bilgiler eklenecektir. Yayın yılı ve yeri belli olmayan eserler soru işareti ile gösterilecektir.

Aziz Nesin'in İran'da Tercüme Edilen Eserlerinin Fihristi

Şiirleri

- 1- Yunan, Resul, (1374/1995), “*Şi'irha-yi Aziz Nesin*” (*Aziz Nesin Şiirleri*) 2. baskı 1386/2007, 3.baskı 1389/2010, s.32, Tahran: Meşki.
- 2- Devletabadi, Mojgan, (1393/2014), “*Beyhude Mibared İyn Baran*” (*Boşuna Yağıyor Bu Yağmur; Dünya Şiirlerinden*), s. 157, Tahran: Neşr-i Çeşme.

Romanları

- 1- Hemrah, Reza, (1345/1966) “*Muhore*” (*Saçkaran*), (2.baskı) s. 263, Tahran: Eşrefi. (3.baskısını bilinmeyen bir tarihte Tahran'da İntişarat-ı Peyruz yapmıştır).
- 2- Hemrah, Reza, (1347/1968), “*Pehme*” (*Enayi*), s. 292, Tahran: Furuği.
- 3- Hemrah, Reza, (1348/1969), “*Çahan*” (*Zübük*), s. 405, Tahran: Furuği. (Tebriz'de de bilinmeyen bir tarihte basılmıştır).
- 4- Emimi, Cebbar, (1387/2008), “*Mu o Horke*”, (*Saçkaran*), s. 265, Senendec: ?
- 5- Vefayi, Davud, (1394/2015) “*Beççeha-yi Emruz Me'rekend*” (*Şimdiki Çocuklar Harika*), s.200, Tahran: Merkez.

Köşe Yazıları

- 1- Golkariyan, Kadir, (1371/1992), “*Maşin-i Sohengu*” (*Nutuk Makinesi*), s. 143, Tebriz: Yaran.

Hikâyeleri

Reza Hemrah Tercümeleri

- 1- Hemrah, Reza, 1345/1966“*Tebge Mokarrerat*” (Tıpkı Antlaşmada Olduğu Gibi; Hikâye Mecmuası), 3. Baskı, s. 160, Tahran: Buali.
- 2- Hemrah, Reza, (1346/1967), “*Taksi-yi Panc Riyali*” (Beş Riyallik Taksi) s. 157, Tahran: İntişarat-ı Buali.
- 3- Hemrah, Reza, (1346/1967)“*Hatırat-ı Yek Teb'idi*” (Bir Sürgünün Hatıraları), 2.baskı, s. 206, Tahran: Donya-yı Kitab.
- 4- Hemrah, Reza, (1347/1968), “*Ma Merdom-i Mugallidi Hastim*” (Biz Taklitçi bir Milletiz, Türk Mizah Hikâyeleri) , s. 279, 3. Baskı, Tahran: Kitab-Furuşi-yi Furuği.
- 5- Hemrah, Reza, (1347/1968), “*Padaş-i Ahersal:*”,s. 158,Tahran: Kitab-Furuşi-yi Furuği.
- 6- Hemrah, Reza, (1347/1968) , “*Beççeha-yi Aherzeman*” (Şimdiki Çocuklar Bir Harika) 2.baskı, s. 258,Tebriz: Sa'idi .
- 7- Hemrah, Reza, (1347/1968) “*Meger To Memleket-i Şoma Har Nest?!*” (“(Yoksa Sizin Memleketinizde Eşek Yok Mu?) (2.baskı), s. 256, (3.baskısını da yapmıştır).Tebriz:?.
- 8- Hemrah, Reza, (1347/1968) “*Meger to Memleket-i Şoma Har Nest!*” (Yoksa Sizin Memleketinizde Eşek Yok Mu?) s. 256, ? : Kitabferuşi-yi Ğarigi.
- 9- Hemrah, Reza, (1348/1969) “*Hizb-i Keramet ve Hizb-i Selamet*” (Keramet Partisi ve Selamaet Partisi), 2.baskı, s. 222, Tebriz: Hekmet
- 10- Hemrah, Reza ,(1348/1969) , *Gozareş-i Mahremane*” , s.188, Tahran: ? .

- 11- Hemrah, Reza, (1350/1971)“Deleton Mihad Milyunerşin”(Milyoner Olmak İstiyorsunuz) s. 283, (Bu hikâyelerin ilk baskıları “Sepid u Siyah, Omid-i İran ve diğer dergilerde yayınlanmıştır) 3. baskı, çev: Reza Hemrah.
- 12- Hemrah, Reza, (1351/1972), “Daru-yi Bi-Habi! Yek Ruz Ham Nobet-i Ma Mişe,” (Uykusuzluk Hapı! Bir Gün Sıra Bize de Gelir), s.168. Tahran: Peyruz.
- 13- Hemrah, Reza, (1351/1372), “Maraz-i Gand” (Şeker Hastalığı), s. 164, Tahran: Fıruği.
- 14- Hemrah, Reza, (1353/1974), “Gelgelek” (Gıdıgıdı), s. 244, Tahran: Fıruği.
- 15- Hemrah, Reza, (1355/1976), “Kart-ı Tovsiye ve Şanuzdeh Tenz-i Hoşmeze-i Diger” (Tavsiye Mektubu ve On Altı Tatlı Mizah Öyküsü), s. 246, Tahran: İntişarat-ı Peyruz.
- 16- Hemrah, Reza, (1357/1978), Karçak Kon, s. 211, Tahran: Piruz.
- 17- Hemrah, Reza, (1360/1981), “Mofthoriha-yi Por Moddei” (Uyanık Beleşçiler), s. 206, Tahran: Aref.
- 18- Hemrah, Reza, (1360/1981), “Gusfendi ki Gorg Şod” (Kurt Olan Koyun),s. 207, (1368/1989 yılında aynı yayınevi tarafından 5. baskısını yaptı.) Tahran: Tusen.
- 19-Hemrah, Reza, (1360/1981), “Hatrat-ı Yek Morde” (Bir Ölünün Hatıraları), s. 215, (1364/1985’te 5. Baskısını yapan eserin 1368/1989 yılında 5. baskısını yapmıştır), Tahran: Tusen.
- 20- Hemrah, Reza, (1360/1981), “Beli Gorban, Çaşm Gorban” (Evet Efendim, Başüstüne Efendim), s. 208, Tahran: Tusen.
- 21- Hemrah, Reza, (1359/1981), “Ademha-yi Bişinasname”, (Kimliksiz Adamlar), s. 366, Tahran: Aref .
- 22- Hemrah, Reza, (1368/1989), “Nerhha Ruz be Ruz Balater Mire” (Fiyatlar Gittikçe Yükseliyor), s. 207, Tahran: Tusen.
- 23- Hemrah, Reza, (1368/1989), “Be Hatere Çi Ba man Ezdevac Kardi” (Neden Benimle Evlendin), s. 203, 4. Baskı, Tahran: Tusen.
- 24- Hemrah, Reza, (?) “Aşk-ı Ateşin” (Ateşli Aşk), s. 270, Tahran: ? .
- 25- Hemrah, Reza, (?) “Çizi ki Avaz Dare Gelle Nedare”, s. 184, Tahran: ? .
- 26- Hemrah, Reza, (?) “Damad-ı Ser-hane” (İçgüveyi), s. 240, Tahran: Fıruği.
- 27- Hemrah, Reza, “Hari ki Madal Girift” (Madalya Alan Eşek), s. 219, Tahran: ? .
- 28- Hemrah, Reza, (?) “Kolah-i Damadi” (Damatlık Şapkası), s. 239, Tahran: ? .
- 29- Hemrah, Reza, (?) “Merd-i Şargi”, (Doğulu Adam; 25 Hikâyeden Oluşan Hikâye Mecmuası) s. 243, Tahran: ? .
- 30- Hemrah, Reza, (?) “Partibazi”,s. 172, Tahran: ? .
- 31- Hemrah, Reza, (?) “Seyhatname”, (2. Baskı) s. 228, Tahran: Donya-yi Daneş.
- 32- Hemrah, Reza, (?) “Tesviye-yi Hesab”, s. 204, Tahran: ? .
- 33- Hemrah, Reza, (?) “Ademha-yi Avazi” (Başboş İnsanlar: yirmi kısa hikâye), s. 224, Tahran: ? .
- 34- Hemrah, Reza, (?), “Be man çe Merbute!!” (Beni Ne İlgilendirir) , s. 223. Tahran: Donya-yi Daneş.
- 35- Hemrah, Reza, “Be man çe Merbute!!”(Beni Ne İlgilendirir), s. 233. Zencan: ?.
- 36- Hemrah, Reza, (?), Gerdenkoloftha” (Ensesi Kalınlar), s. 230, Tahran: Piruz.
- 37- Reza Hemrah, (?) “Erzeş-i Şerafet” (Şerefin Değeri), s. 240. ? .

- 38- Hemrah, Reza, (?) “Zen-i Vesvasi az Aziz Nesin” (Aziz Nesin’den Vesveseli Kadın) , s. 239, Tahran: ? .
- 39- Hemrah, Reza, (?) “Zen-i Behanegir” (Kendisine Yaşam Uyduran Kadın) , s. 174, Tahran: Dünya-yı Kitab.
- 40- Hemrah, Reza, (?) “Arus-i Mahalle”, s. 216, Muessese-yi Çap u Tahran: İntişarat-ı Piruz.
- 41- Hemrah, Reza, (?) Hoda Bad Nede, s. 256 Tahran: Donya-yı Kitab.
- 42- Hemrah, Reza, (?) “Bela-yi Apartumaneşini”, (Apartmanda Oturmanın Sıkıntıları), s. 220, Tahran: ? .

Diğer Mütercimlerin Tercümeleleri

- 1- Behrengi, Samed (1344/1965), Ma Olağha” (Biz Eşekler: Aziz Nesin’den seçme hikâyeler), s. 208, Tebriz.
  - 2- Samimi, Pervin Tahran (1347/1968), “Şehirdar-i Numune”, (Örnek Vatandaş”, s. 144, Tahran: Etai.
  - 3- Marandi, Maksud Feyz , (1347/1968), “Mehman-ı Amrikayi” (Amerikalı Misafir) s.160 Tahran: Etayi.
  - 4- Samimi, Pervin, (1347/1968), “Vazife-yi Milli”, (Vatani Vazife) s.160, Tahran: Etayi.
  - 5- Bağçeban, Semin, (1347/1968), “Felan Felan Şodeha: 21 Hikâyeden oluşan Hikâye Mecmuası” s. 237, Tahran: Sipehr.
  - 6- Marandi, Maksud Feyz, (1347/1968) “Pesandaz-i Karmend”(Memurun Birikimi), 2.baskı, s. 196, Tahran: Bu Ali.
  - 7- Marandi, Maksud Feyz, (1347/1968), “Parvend-i Edari” (İdari Dosya) , s. 140, Tahran: Etayi.
  - 8- Samimi, Pervin, 1347/1968) “Zinde Bad Vatan” (Vatan Sağolsun), s. 141, Tahran: Etai
  - 9- Samimi, Pervin, (1347/1968), “İcareneşin” (Kiracı) s. 144, Tahran, Muessese-i Matbuati Etai.
  - 10- Samimi, Pervin, (1347/1968), “Şehirdar-i Numune” (Örnek Vatandaş), s. 157, Tahran.
  - 11- Feyz, Merendi,(1348/1969), “Yak Hareci dar İstanbul” (İstanbul’da bir Yabancı), s. 144, Tahran: Etai.
  - 12- Şamlu, Ahmed, (1351/1972) Zehr Hand” (Acı gülüş), s.124, mizah mecmuası: Aziz Nesin ve Diğerleri), Tahran: Kitab-i Movc.
- (Şairin hayattayken “Zehr-i Hand” adı ile yayınlanan eseri ölümünden sonra yabancı yazarlardan yaptığı bütün tercümeleleri eklenerek “Tercüme Kısa Öykü ve Hikâyeler” adı altında yeniden yayınlanmıştır. İkinci baskısını 1384/2005 üçüncü baskısını 1387/2008’de yayınlanan eserde Aziz Nesin’in de kısa hikâyeleri yer almaktadır).
- 13- Bağçeban, Semin, (1351/1972) “Divane-i Yeki Sad Lire”, (Yüz Liraya Bir Deli) s. 238, Tahran: Merkez-i Neşr-i Sepehr.
  - 14- Bifun, Muhammed, 1354/1975) Telgrafi az Bulgarestan, s. 119, Tahran: 13- Donya-yı Daneş.
  - 15- Ferzane, Muhammed Ali, (1357/1978), Çonin Bude amma Çonin Nehahed Buved, (Zendeginame), s. 247, Tahran: Ferzane.

- 16- Bağçeban, Semin, (1357/1978), “Hayvan ra Destkem Negir” (Hayvan Deyip de Geçme; Türk Mizah Hikâyeleri) , s. 246, Tahran: Emir Kebir.
- 17- Bağçeban, Semin, (1361/1982), “Falán Falán Şodeha”, s. 176, Tahran: 17- İntişarat-ı Hamgam.
- 18- Bağçeban, Semin, 1361/1982, “Be Taraf-i Eşfel-i Safelin” (Eşfeli Safilin Tarafına doğru), s. 238, Tahran, Hemegam.
- 19- Daneşver, Aşğér, (1364/1985) , “Her-i Morde”(Ölmüş Eşek), s. 159, Tebriz: Telaş.
- 20- İlhanzade, Mustafî, (1369/1990), Hokkabaz (İbrahim Zebuk), s. 372, ?
- 21- İlhanzade, Mustafî, (1370/1991), “Pehlivan-ı Penbe: Mecmua-i Çehardeh Dastan-ı Kutah ve Tenzamiz”, s. 203, Tebriz: ? .
- 22- İlhanzade, Mustafî, (1371/1992), Hokkabaz (İbrahim Zebuk), s. 372, Tebriz: Zerkalem.
- 23- İlhanzade, Mustafî, (1371/1992), “Pehlivan-ı Penbe: Mecmua-i Çehardeh Dastan-ı Kutah ve Tenzamiz”, s. 203, Tebriz, Zerkalem.
- 24- Golkariyan, Kadir, (1371/1992), “Çegune Hodkoşi Kardam?”(Nasıl İntihar Ettim), s. 142, Tebriz: Yaran.
- 25- Golkari, Kadir, (1371/1992), “Dom-i Seg” (İt Kuyruğu), s. 142, Tebriz: Yaran.
- 26- İlhanzade, Mustafî, (1371/1992), “Pehlivan-ı Penbe: Mecmua-i Çehardeh Dastan-ı Kutah ve Tenzamiz”, s. 203, Tebriz: Zergalem.
- 27- Ahadiniya, Naser, (1371/1992), “Har Sadrazam” s.134, Tebriz: Aşına.
- 28- Agapur, Sadif, (1380/2001) , “ Yek Divane Ruy-i Bam Refte!” (Damda Deli Var) , s.141, Tahran: Agapur.
- 29- Agapur, Sadif, (1380/2001), “Ferar az İstanbul” (İstanbul’dan Kaçış), s.152, 30- Tahran: Agapur.
- 30- Agapur, Sadif, (1380/2001), “Zen Begir Harfhayi!” (Mizah Hikâyeleri Mecmuası), s.152, Tahran: Agapur.
- 31- Vefayi, Davud, (1380/2001), “Man ham yak Ruz Beche Budam” (Ben de Bir Zamanlar Çocuktum), 2. baskı 1382, s. 97, Tahran: Neşr-i Mitra.
- 32- Bağçeban, Semin: Veliyullah, Asefi, Derleyen: Hamid Reza Monacati. (1381/2002), “Donya-yi Varune: Mecmua-i Pencah Dastan-ı Tenz” (Tersine Dünya: 50 Hikâyesinden oluşan Mizah Mecmuası), s. 424, Tahran: Cami.
- 33- Behrengi, Samed, (1382/2003), “Zendeabad Kanun” (Yaşasın Kanun: Aziz Nesin ve Diğerleri), s. 319, Tahran: Mahur.
- 34- Şamlu, Ahmed, (1384/2005), “Mecmua-yi Asar, Defter-i Sevvom: Tercume-yi Gesse ve Dastanha-yi Kutah”, 3. Baskı 1387/2008, s.747, Tahran: Entişarat-ı Nigah.
- 35- Behrengi, Samed, (1386/2007), “Zendeabad Kanun” (Yaşasın Kanun: Aziz Nesin ve Diğerleri), s. 317, Tahran: Mahur.
- 36- Muniri, Said, (1387/2008), “Zenbegir Harfhayi!” (Aziz Nesin’den Hikâye Mecmuası) , s. 141, Tahran: Evhadi.
- 37- Behrengi, Samed, (1387/2008), “Ah! Ma Olağha” (Ah Biz Eşekler; Mizah Hikâyeleri Mecmuası), s.176, Tahran: Cami.
- 38- Saburi, Meryem, (1389/2010), “Haric Az Mehdude” (Sınırın Dışında), s. 64, Tahran: Kule Poşti.

- 39- Arslan, Fasihi, (1394/2015), Mahmod u Nigar, (Mahmut ile Nigar), s. 216, Tahran: Kaknus.
- 40- Arslan, Fasihi, (1394/2015), “Mege to Memleket-i Şoma Har Nest?”, (Sizin Memlekette Eşek Yok mu?), s. 224, Tahran: Kaknus.
- 41- Arslan, Fasihi, (1394/2015), “Divaneey Bala-yi Bam” (Damda Deli Var), s. 224, Tahran: Kaknos.
- 42- Ferazi, M.R, (?), “Dozd-i Nan” (Ekmek Hırsız; Türk Mizah Hikâyeleri), s. 51- 144, Tahran, Farhang-i Ruz.
- 43- Merendi, Maksud Feyz, (?), “Casencagi”, (İğnelik) , s. 176, Tahran: ? .
- 44- Bağçeban, Semin, (?), “Nabeğe-yi Huş” (Dâhi), s. 144, ? .
- 45- Bağçeban, Semin, (?), “Ferzandanem Adem Başid” (Oğullarım Adam Olun), s.190, Meşhed, Hemegam.
- 46- Bağçeban, (?), Semin, “Harf Bezanam ya Nezanam”(Konuşayım mı konuşmayayım mı?), s. 191, Tahran: Hemegam.
- 47- Merendi, Maksud Feyz, (?), “Marg-i Meşuk” (Şüpheli Ölüm), s. 207, Tahran: ? .
- 48- Bağçeban, Semin, (?), “Meges-i Ateşpare” (Anıtı Dikilen Sinek) , s. 173, Tahran: ? .
- 49- Bağçeban, Semin, (?), “Berre-ey ki Gorg Şod”, s. 191. Meşhed: Hemgam.
- 50- Bağçeban, Semin, “Be Taraf-i Esfel-i Safelin” (Esfel-i Safelin Tarafına Doğru: Türk Mizah Hikâyeleri), s. 238, Meşhed: Hemegam.
- 51- Hoşkbar, Hüseyin, (?), “Emanetha-yi Mukaddes” (Mukaddes Emanetler; Hikâye Mecmuası), s. 142, Tebriz: ? .
- 52- Asefi, Veliullah , (?), “Ma Adem Nemişim”(Biz Adam Olmayız: komik ve eleştirel 12 hikaye mecmuası) , s. 154, ? .
- 53- Bağçeban, Semin, (?), Seg-i Mahalle, s. 95, Tahran: Ramim.

Sonuç

İran Milli Kütüphanesi ve Tahran Merkez Kütüphanesindeki kayıtlara göre; Aziz Nesin'den yapılan ilk çeviri 1965 yılında Samed Behrengi'nin *Ah Biz Eşekler* adlı seçme öykülerdir. 1966 yılından itibaren Reza Hemrah; *Saçkıran, Bir Sürgünün Hatıraları* ve *Şimdiki Çocuklar Harika* adlı tercümelemlerle, Pervin Samimi; *Şehirdar-i Numune, Vatani Vazife, Vatan Sağolsun, Kiracı ve Örnek Vatandaş* adlı çevirilerle, Semin Bağçeban; *Yüz Liraya Bir Deli, Hayvan Deyip de Geçme, Esfeli Safilin Tarafına ve Tersine Dünya* adlı çevirilerle ve Maksud Feyz Marandi; *Memurun Birikimi, İdari Dosya, Amerikalı Misafir ve İstanbul'da Bir Yabancı* adlı çevirilerle ön plandadır. Reza Hemrah ve Semin Bağçeban'ın çevirileri diğerlerine kıyasla daha fazla olmasına karşın Reza Hemrah'ın İran İslam İnkılâbı'ndan önce yaptığı tercümelerine yayım yılı belli olmayanları da eklenince tercümeleri dikkat çekici bir yekünü oluşturmaktadır.

İran İslam İnkılâbının 1979 yılı olduğu göz önüne alındığında diğer mütercimlerin devrim öncesinde Nesin'in eserlerine bir ilgisi gözükmeyle birlikte özellikle devrim sonrasında bu ilginin arttığı müşahade edilmektedir.

Aziz Nesin'in öykü ve romanları Türkiye'de 1948- 1987 yılları arası yayımlanmaya başlamıştır. Türkiye'de 1983 tarihinden sonraki satış rakamlarına göre Aziz Nesin 1993-1997 yılları arasında gündemde olmuştur. Bu dönemde en çok satan eserleri *Şimdiki Çocuklar Harika* ve *Zübük'dür* (Buğrul, 2004, VII). Oysaki Aziz Nesin İran'da daha erken

bir dönemde dikkat çekmeye başlamıştır. 1965 yılında *Ah Biz Eşekler*, 1969 yılında yayınlanan *Zübük*, 1968 yılında yayınlanan *Şimdiki Çocuklar Harika* ve *Yoksa Sizin Memleketinizde Eşek Yok Mu?* gibi eserleri devrim öncesinde oldukça ilgi görmüştür.

İran basınında belirtilen *Yeşil Namus Gazi* ve *Mahmut ve Nigar* adlı kitaplar kayıtlar arasında gözükmemektedir. Söz konusu eserlerin Reza Hemrah'ın tercüme kitaplarının içerikleri incelenerek bulma ihtimali olabilir. Zira mütercim çevirdiği bazı kitapların orijinal isimlerini kullanmamıştır. Örneğin Nesin'in *Tek Yol* adlı romanını *Pehme* yani *Enayi* şeklinde değiştirmiştir.

Reza Hemrah'ın çevirilerinin sahilliği ile ilgili eleştiriler ancak mütercim tercümelerinin Aziz Nesin'in orijinal eserleri ile tek tek karşılaştırılarak cevaplandırılabilir. Bu da farklı bir çalışmayı gerektirmektedir.

İran basınında Aziz Nesin'in eserlerinin yanlış tercüme edilmesinin İran halkının onu yanlış tanımasına ve saygın mütercimlerin onun eserlerine yönelmemesine sebebiyet verdiği ifade edilmektedir. Oysaki Nesin'in eserlerini 1965 yılından itibaren Modern Fars Edebiyatının önemli isimlerinden Samed Behrengi ve Ahmed-i Şamlu gibi önemli isimlerin yanı sıra Nazım Hikmet ve Yaşar Kemal'in de eserlerini çeviren Semin Bağçeban gibi İran'ın bilindik mütercimleri de çevirmiştir. Bütün bu önemli isimlerle birlikte Aziz Nesin'in özellikle devrim öncesinde İran'da tanınmasında Reza Hemrah'ın çevirilerinin önemli bir yeri olduğu kanaatindeyiz.

Devlet-birey arasındaki çelişkili durumları başarılı bir şekilde yansıtan Aziz Nesin'in eserleri İran'da oldukça ilgi görmüştür. Nesin'in mizah dolu anlatımı onu okuyan okuru hem eğlendirmiş hem de söylemek isteyip de söyleyemediklerini ifade etme fırsatı vermiştir. Pehlevi döneminin baskıcı ortamında Aziz Nesin'i İran'da çekici kılan onun mizah dilini kullanarak devleti, toplumu ve bireyin çelişkili durumlarını eleştirmesi olmuştur. Güldüren güldürürken de düşündüren Aziz Nesin'in İran'da sevilip benimsenmesi onun insana dair hallerini başarılı bir şekilde eserlerine yansıtmış olmasında aranabilir.

Kaynaklar

- BBC Farsi. (2016). Goftegu Ba Semin Baghcheban derbare-yi Aziz Nesin, http://www.bbc.com/persian/arts/2013/07/130318_117_archive_samin_baghcheban_aziz_nesin..
- Enduhcerdi, B., Şad Muhammedi, M. (1390) “Celveha-yi Tanz Dar Modir- i Medrese-i Celal-Al Ahmed”, *Fasıl-name-yi Tahassusi-yi Zeban ve Edebiyatı Farsi-yi Daneşgah-i Azad-i İslami-yi Meşhed*, Sayı 32, Zemistan.
- Buğrul, S. (2004). *Aziz Nesin'in Öykü ve Romanlarında Devlet-Birey Çatışması*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dw. Com. (2016). Aziz Nesin, Dilgiryarı Türkiye Ba Lebi Handan, <http://www.dw.com/fa-ir/>
- Etemadnewspaper. (2016). Aziz Nesin Şureşi Bud: Goftegu Ba Arslan Fasihi Der Bare-yi Aziz Nesin, <http://etemadnewspaper..ir/Modules/news/PrintVer.aspx?V>.
- Foran, J. (1377). Tarih-i Tahavvulat-ı İctima’i-yi İran, (Çev. Ahmed Tedyin), Tahran: Moessese-i Hedemat-i Ferheng-i Resa.
- Hamşehri. (1395). Mocabi Az Tarih-i Tanz ve Asibha-yi An Miguyed, <http://www.hamshahrionline.ir/details/330645/Culture/literature>.
- Işık, Y. (2015). Nazım Hikmet Ran’ın Farsçaya Çevrilen Eserleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Faültesi Dergisi*, cilt: 32 (1), 163-171.
- Işık, Y. (2016). Gideon Toury’nin Erek Odaklı Çeviri Kuramı Işığında Aziz Nesin’in “Tek Yol” Adlı Romanının İncelenmesi, *Turkish Studies*, Volume: 11/20, 305-320.
- İbna.ir. (2016). Neşest-i Nakt ve Berresi-yi Asar-ı Aziz Nesin Bergozar Şod, <http://www.ibna.ir/fa/doc/report/234906>. İketab. (2016). Movrid-i bar kitab, <http://www.iketab.com/books>.
- Kabacalı, A. (1995). Gözyaşından gülmeceye Aziz Nesin, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Kargari. (2016).Kargah-ı Peykar ve Endişe Berayı Rehayı, Hacı Aga, Sadık Hidayet, <http://www.kargari.de/andisheha/adabiat/>.
- Khaharfarsi. (1395). Baççeha-yi Emruz Ma’arekeand Be Çap-ı Pancom Resid, <http://khabarfarsi.com/ext/16305949>.
- Kolcu, A. İ. (2009). *Cumhuriyet Edebiyatı II(hikâye ve roman.)* Erzurum: Salkımsöğüt.
- Köksal, Mehmet Semih,(2013) *Mizahın Türk Siyasi Kültüründeki Yeri Ve Siyasete İlişkin Toplum Algısının Oluşturulmasındaki Rolü*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi, Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lengrudi, Ş. (1370). *Tarih- i Tahlil-i Şi’ir Nov*, 1. cild. Tahran: Neşr- i Merkez.
- Lengrudi, Ş. (1370). *Tarih- i Tahlil-i Şi’ir Nov*, 4. cild. Tahran: Neşr- i Merkez.
- Mir Abidini, H. (1387). *Sad Sal-e Dastannevisi-yi İran*,c1-2, Tahran: Neşr-i Çeşme.
- NESİN, A. (1973). *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul: Akbaba Yayınları.
- Pehsh karnos. (1395). Neşest-i Nakt u Berresi-yi Dastanha-yi Tanz-i Aziz Nesin, <http://www.qoqnoosp.com/newsitem/116>.
- Porsesh News. (1395). Goftegu Ba Arslan Fasihi Der Bare-yi Aziz Nesin, <http://porcesh.ir/19432/>.
- Samadberrangi. (?). Asar-ı Samed Behrengi, <http://samadberrangi.com/books.html>.

- Shaparakdaily. (1395). Bergozaryi Neşest-i Nakt u Berrasi-yi Asar-ı Aziz Nesin, <http://shaparakdaily.ir/shaparak/News.aspx?NID=93935>.
- Sobh.com. (1395). Az Gaşt-i Yak Tanzneves-i Mahbob Be Bazar-ı Kitab-ı İnan, <http://7sobh.com/content/88019/>.
- Şad Muhammedi, M. (1390). *Tanz, Hicv ve Hezel Der Edebiyat-ı Dastan-i Muaser*. Yayımlanmamış doktora tezi, Daneşgah-ı Azad-ı İslami, Deneşkede-yi Edebiyat-ı Ulum-i İnsani Guruh-i Zeban ve Edebiyat-ı Farsi.
- Şahin, S. (2012). *Aziz Nesin Öykülerinde Sosyal Eleştiri*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tahlilrooz. (2015). Aziz Nesin ve Man, Amir İzzeti, <http://www.tahlilrooz.net/?p=5736>.

GEMİKAYA ÇEVRESİNDEN BULUNMUŞ TUNÇ ÇAĞI
SERAMİKLERİNİN MORFOLOJİK VE TİPOLOJİK
DEĞERLENDİRMESİ
MORPHOLOGICAL AND TYPOLOGICAL INVESTIGATION OF THE
BRONZE AGE POTTERY FOUND AROUND GAMIGAYA

TOĞRUL HALİLOV

Doç.Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Nahçıvan Bölümü.

Assoc. Prof. Dr., National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Department of Nakhchivan

x.toqrul@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3703-8315

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.04.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.07.2017
Sayfa-*Pages* : 363-376
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat1587>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

GEMİKAYA ÇEVRESİNDEN BULUNMUŞ TUNÇ ÇAĞI
SERAMİKLERİNİN MORFOLOJİK VE TİPOLOJİK
DEĞERLENDİRMESİ*
MORPHOLOGICAL AND TYPOLOGICAL INVESTIGATION OF THE
BRONZE AGE POTTERY FOUND AROUND GAMIGAYA

TOĞRUL HALİLOV

Öz

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Gemikaya çevresi'nde Tunç Çağı'na ait çok sayıda arkeolojik merkez bulunur. Bu merkezler höyükler ve nekropollerden oluşmaktadır. Gemikaya çevresindeki arkeolojik yerleşimlerden bir grubu (Demirçiler, Gemikaya) ilk kez 1968-yılında bulunmuştur. 2005 yılında V. Bahşeliyev'in başkanlığında yaptığımız arkeolojik araştırmalar sırasında Gemikaya çevresinde pek çok yeni arkeolojik yerleşimler tespit edilmiştir. Bunlar arasında Demyeler, İlikliqaya (Tivi Köyü), Kumluk (Bist Köyü) yerleşim yeri ve nekropolları örnek gösterilebilir. Gemikaya çevresinde sonraki dönemlerde de yapılan çalışmalar sırasında tarafımızca Zey deresi, Haçakaya yerleşim yeri ve nekropolu gibi merkezler ilk kez bulunmuştur. Bu merkezlerden tespit edilen seramikler arasında farklı şekillerde yapılmış kil kapların bölümlerinden oluşan Ort, Son Tunç, Erken Demir Çağı'na ait seramik örnekleri çoktur. Seramiklerin bir grubu günlük, bir kısmı tarımda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gemikaya çevresinden bulunmuş seramikler, çanak, çömmek, çaydanlık vb. formdadır. Kapların hepsi ince kum karışımı olan kilden yapılmış ve kaliteli pişirilmiştir. Kilin bünyesine göre gri ve pembe renklidir. Gerek gri, gerekse pembe hamurlu kaplar arasında benzer ve farklı özellikler bulunmaktadır. Onların bir grubu

Abstract

There are a lot of archaeological centers belonging to the Bronze Age around Gamigaya in Nakhchivan Autonomous Republic. These centers consist of residential areas and tombs. For the first time a group of the archaeological places around Gamigaya have been found in 1968 (Damirchilar, Gamigaya). Lots of archaeological places have been identified as a part of archaeological researches conducted under the leadership of V. Bakhshaliyev in Gamigaya, in 2005. Settlements like Damyalar, Ilikligaya (Tivi village), sandy place (Bist village) and necropolises can be shown as examples to them. During the excavations done in the following periods the valley of Zay, Hachagaya settlement and necropolis have been found for the first time. Among the findings there are lots of ceramic samples belonging to the Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Early Iron Age. Some of these ceramics had been used in daily-life, the other group in farming. The ceramics found in Gamigaya are in the shape of bowl, pot, teapot and so on. All of them have been made of fine sand and clay and well furnace. The clay is either grey or pink according to its content. There are similarities and differences among both grey and pink-coloured brown wares. Some of them are one-coloured and the

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı himayesindeki Bilimin Gelişmesi fonunun mali yardımı ile gerçekleştirilmiştir – Grant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

tek renkli bazıları ise boyalıdır. Boyasız ve boyalı kapların süslenmesinde düz, yatay çizgiler, üçgen, daire vb. biçimli geometrik desenler kullanılmıştır. Boyasız kapların süslenmesinde çizme, basma, kesme yöntemleri kullanılmıştır. Boyalı kapların üzeri fırçalanma yöntemiyle süslüdür. Desenler (ornamentler) basit ve belirli konuludur. Kapların yüzeyindeki desenler tesadüfi değildir. Onlar seramikçilerin beceri ve yanı sıra insanların dini-ideolojik görüşleri ile ilgili belli kompozisyonu göstermektedir. Bezemede hem yerli, hem de Ortadoğu kültürü ile ilgili özellikler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gilangay Nehri, Nahçıvan, Arkeolojik yerleşimler, Gemikaya

others are painted. On dyed and undyed potteries straight and wavy lines, triangles, circles and other geometric patterns have been used. Decoration techniques like scratching, stamping, cutting have been used on undyed potteries. The dyed wares are decorated through brushing method. The ornaments are of simple and definite character. The figures of the pottery are not random. They show the talent and religious-ideological views of the potters. There exist characteristic features relating to both local and Near Eastern culture.

Key Words: Gilanchay river, Nakhchivan, archaeological monuments, Gamigaya

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Gemikaya çevresi'nde Tunç Çağı'na ait çok sayıda arkeolojik merkez bulunur. Gemikaya çevresindeki arkeolojik yerleşimlerden bir grubu (Demirçiler, Gemikaya) ilk kez 1960-1970'li yıllarda bulunmuştur. 2005 yılında V. Bahşeliyev'in başkanlığında yaptığımız arkeolojik araştırmalar sırasında Demyeler, İlikliqaya (Tivi Köyü), Kumluk (Bist Köyü) yerleşim yeri ve nekropolları gibi pek çok yeni arkeolojik yerleşimler tespit edilmiştir.

Demyeler Höyüğü zengin bitki örtüsüne sahip otlaklarla kuşatılmıştır. Alanı 4 hektardan fazladır. Yerleşim yeri yol ile iki bölüme ayrılır. Yerleşim yerindeki yapı kalıntılarının çoğu günümüzde dağılmıştır. Bu yapı kalıntılarının yerinde taş yığınları ve üzeri otlar kaplanmış dikdörtgen biçimli oyuklar kalmıştır. Buradaki kül ile karışık toprak katmanı güçlü doğal aşınmaya maruz kalmıştır. Bu nedenle kültürel tabakanın günümüze çok az bir kısmı (0,5 cm kalınlığında) gelebilmiştir. Kil kapların doğal aşınma sonucu kırılmıştır. Elde edilen seramikler gri ve pembe renkli basit Son Tunç Çağı özelliği gösterir. Demyeler Nekropolü ise Tivi köyüne giden eski otoban üzerinde bir tepe üzerindedir. Nekropol doğudan derin bir dere, kuzeyden ve batıdan ise yukarıda bahsi geçen aynı adlı höyükle çevrelenmiştir. Nekropolde yapılan araştırma sırasında "taş kutu" tipli mezarlar tespit edilmiştir. Günümüzde mezarların çoğu çeşitli nedenlerle tahrip olmuştur. Mezarların çoğunun üst taşları düşmüş, yan taşları kırılmıştır. Bu mezarların (uzunluk 120-160 cm, genişlik 60-70 cm, derinlik 70 cm) dördünde V. Bahşeliyev'in yaptığı araştırmalar sırasında çok sayıda arkeolojik malzeme bulunmuştur. Bu arkeolojik malzemenin bir grubunu seramikler oluşturmaktadır. (Bahşeliyev, 2006: 84-93).

Kumluk Höyüğü, Gemikaya'dan batıda, Nasirvaz Çayı'nın sağ güneyinde yer alır. Alanı 3 hektardan fazladır. Höyükte yapılan araştırma sırasında tespit edilen yapı kalıntılarının çoğu dağılmış, onların yerinde taş yığınları ve üzerini otlar kaplayan oyuklar kalmıştır. Yapı kalıntıları düz alan ile yamaçta yer alır. Höyük yapıları taş ve kerpiçten dörtgen biçimde yapılmıştır. Demyeler Höyüğü gibi bu yerleşimdeki kültürel tabaka güçlü doğal aşınmaya maruz kaldığından orada çok az (0,8 cm kalınlığında) kültürel tabaka saklanmıştır. Doğal aşınma sonucu kırılan kil kaplar, Son Tunç Çağı'na ait gri ve pembe

renkli seramiklerdir. Kumluk Höyüğü'nden doğuda aynı adlı nekropol yer alır. Nekropoldeki mezarlar “taş kutu” tiplidir. Mezarlar yanlardan iki, baş taraftan ise bir büyük sal taşla kurulmuştur. Bist Köyü'ne su çekilirken nekropoldeki mezarların çoğu dağıldığından mezarların üst ve yan taşları düşmüş, arkeolojik malzemeler ortaya çıkarak dağılmıştır. Yerli halkın verdiği bilgiye göre nekropoldeki dağılmış mezarların bir grubunun arkeolojik malzemeleri onlar tarafından toplanılsa da, çok miktarda maddi kültür örnekleri yok olmuştur. Kumluk Höyüğü gibi bu nekropolden de çok sayıda Son Tunç Çağı'na ait seramikler bulunmuştur. Pembe renkli seramikler gri renklerle göre daha çoktur.

Haçakaya Höyüğü'nün alanı 4 hektardan fazladır. Kuzeyden ve güneyden kayalıklarla, doğu ve batıdan ise tepelerle kuşatılmıştır. Höyüğün yakınlarında doğal bir su kaynağının (çeşme) olması yerleşmenin temel nedenlerinden birini oluşturur. Höyükte yapılan araştırma sırasında yerleşim yerinin konumu ve oradaki yapı kalıntıları tespit edilmiş, çeşitli formlarda seramik eşyalar bulunmuştur. Buradaki yapı kalıntılarının çoğu dağılmış, onların yerinde taş yığınları ve üzerini otlar kaplayan oyuklar kalmıştır. Yapı kalıntılarının bir grubu tepenin üzerindeki küçük düzlük arazide, bir grubu ise derenin kenarında bulunmaktadır. Höyük stratejik bakımdan önemli bir konumda yer aldığı görülmektedir. Buradan Gilançay Nehri'nin büyük bir kısmını kontrol etme imkanı vardır. Haçakaya Nekropolü ise aynı isimli eski höyüğün yakınındadır. Güneyden höyükle, kuzeyden ve doğudan dere ile kuşatılmıştır. Nekropol kumluk arazide bulunduğundan doğal aşınmaya daha fazla maruz kalmıştır. Buradaki mezarlar daha fazla doğal aşınma sonucu dağıldığından onların yapısı hakkında bir fikir söylemek biraz zordur. Fakat nispeten iyi saklanmış mezarlara göre bu nekropoldeki mezarların “taş kutu” ve “toprak” tipli yapılması olasıdır. Höyükten ve nekropolden toplanan gri ve pembe renkli seramikler, Orta ve Son Tunç Çağı'na aittirler. Seramiklerin bir grubu boyasız, basit, diğer bir grubu ise boya bezemelidir. Pembe renkli seramiklerin çoğu boya bezemelidir.

İliklikaya Höyüğü'nün bulunduğu yer halk arasında "Banövşe kumluğu" adı ile tanınmaktadır. Alanı 2,5 hektardan fazladır. Höyükte yapılan araştırma sırasında diğer yerleşimler gibi bu yerleşimde de çok az (50-100 cm kalınlığında) kültürel tabaka mevcuttur. Kültürel tabakanın büyük bölümü doğal aşınma sonucunda dağılmıştır. Yerleşimde bulunmuş yapı kalıntıları iyi korunmamıştır. Dağılmış yapı kalıntılarının yerinde taş yığınları, toprakla karışık tepecikler ve dikdörtgen biçimli oyuklar kalmıştır. Aynı isimli nekropol, höyüğün batısında bulunmaktadır. Nekropol kumluk alanda, yamaçta olduğundan daha fazla doğal aşınmaya uğramıştır. Bu yüzden arkeolojik araştırmalar sırasında nekropoldeki mezarların kuruluşunu belirlemek zordur. Höyükte ve nekropolde tarafımızdan yapılan yüzey araştırması sırasında çeşitli gri ve pembe renkli seramikler bulunmuştur (Halilov, 2008: 94-98).

Zey Deresi Höyüğü'nün alanı 2 hektara yakındır. Höyüğün büyük bir kısmı sel sularının ve Gilançayın etkisiyle dağılmıştır. Bu nedenle yerleşimde bulunmuş yapı-mimari kalıntıları dağılmıştır. Aynı isimli nekropol, höyüğün güneyinde yer alır. Aynı isimli nekropol, höyüğün güneyinde yer alır. Nekropoldeki mezarlar, yamaçta yapıldığından daha fazla dağılmıştır. Nispeten sağlam kalmış mezarlar, onların taş kutu tipli olduğunu söyleme imkan verir. Höyükten ve nekropolden bulunmuş seramikler gri ve pembe renklidir.

Gemikaya çevresinden bulunmuş Tunç Çağı seramiklerini formu bilinen (şekilli-form) ve formu bilinmeyen (şekilsiz-amorf) gruplara ayırmak olasıdır.

Formu bilinmeyen (şekilsiz-amorf) seramikler, formu bilinen seramiklerle kıyaslandığında daha fazla ve biçim-özellik bakımından farklıdır. Bu seramiklerden bir grubu diğerlerine göre daha ilgi çekicidir. İliklikaya yerleşiminden bulunmuş bu türlü arkeolojik bulgulardan birini gri renkli iri kum karışımı olan kilden yapılmış seramik oluşturuyor. Seramik üzerinde basma teknik yöntemiyle 8 cm.lik büyük dairenin ortasında ek küçük daireler ve büyük daireden aşağıda birbiri içerisinde 4 açılı şekilli desen, üstte ise 3 dikey hat çekilmiştir. Dairenin ortasında küçük bir çıkıntı yapılmıştır. Çıkıntının ortasında küçük bir oyuk görülür (Halilov, 2015: 134). Seramiğin tamamı bulunmuş olsada sağlam kalan bölümündeki desenlerde dairelerin sayısı dokuzdur (tab.I, 1). Sağlam kısımda değerlendirildiğinde kabın üzerindeki büyük dairenin içerisine çekilmiş küçük dairelerin sayısının 9 değil 12 olduğunu ihtimal etmek olasıdır. Düşüncemizi kanıtlamak için küçük daireler arasındaki alanı hesaplandığında, 8 cm çapında olan dairenin 4 cm. sinde 6 küçük daire çekilmiştir. Ona göre de diğer 3 küçük dairenin, büyük dairenin 4 cm. lik kalan bölümüne çekilmiştir. Bu seramik ürününün üzerindeki 4 açılı biçimli desenin, aynı şekilde birbirine uygun çekilmesi de ilgi çekicidir. Buna dayanarak seramiğin üzerindeki geometrik desenin insanların astral inançları ile ilgili belli kompozisyonun yansıtıldığını düşünmek olasıdır. Bu seramik desenleme motifine göre Hanlar, Gence (Quseynova, 1989: 55, 68,) Siyahbulak (İsmayılov, 1981: 45,) Haçbulak nekropollarından (Aslanov, 1975: 85, 93) bulunan bir grup kap ile benzerlik oluştur. Yerleşimden bulunmuş formu olmayan, şekilsiz 2 seramikte ilginç arkeolojik bulgulardandır. Bu seramiklerden her ikisinin üzeri kabartma yöntemiyle bezenmiştir. (tab. I, 9, 11).

2013-2014 yılında Haçakaya Höyüğü ve Nekropolu'nde bulunmuş formu bilinmeyen (şekilsiz) seramiklerden bir grubu basit, bir grubu boya bezemelidir (Halilov, 2015: 135-136). Boya bezemeli kaplar Orta Tunç Çağı'na aittirler. Bu seramikler ince kum katkılı pembe renklidir. Tespit edilen seramikler desenli ve desensiz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Desenli seramikler farklı motiftedirler. Seramiklerin süslenmesinde kırmızı boya üzerine siyah renkle çeşitli geometrik desenler yapılmıştır. En çok kullanılan geometrik desenler düz, dalgalı, açılı biçimlidir. (tab. II, 3, 4). Seramiklerden bir grubu Kültepe-I (Abibullayev, 1982: 85-86), Kültepe-II, Şortepe (Aliyev, 1977: 47, resim 27, 8), Kazançıkale (Bahşeliyev, 2004: resim 13, 5, 12, 16) vb. yerleşimlerin Orta Tunç Çağı seramiklerinin bir grubu gibi kırmızı boya üzerine siyah renkle çift enli çizgilerle, açılı biçimli desenlerle süslenmiştir.

Gemikaya çevresinden bulunan formu (şekli) bilinen seramikleri çanak, çömlek, vazo, çaydanlık tipli kil kaplar oluşturuyor.

Çömlekler biçim ve özelliğine göre iki tipe ayrılırlar. Birinci tip çömlekler dışa dönük ağız kenarlı, kısa boyunlu, şişkin veya yuvarlak gövdeli yapılmıştır. İkinci tip çömlekler dışa katlanmış ağız kenarlı, konik gövdelidir. Çömlekler gibi kaseler ve çanaklar da bir gruba ayrılabilir. Şişkin ve konik gövdeli, ağızları düz, dışa veya içeri çekik biçimde yapılmıştır. Vazolar şişkin gövdeli ve üç ayaklı, kadeh tipli, kablak; konik gövdeli, yassı oturacaklı, ağız kenarı içeri çekik formda yapılmıştır. Çanakların bir kısmı kulplu, bazıları kulpsuzdur. Bunların kulpları yarı dairesel veya kulakçık biçimdedir. Bir grubu yalın,

bazıları bezemelidir. Bezemeli çanaklar birbirleri ile hem benzer, hem de farklı özellikler gösterir. Üzerleri yontma, çizme yöntemle, geometrik desenlerle süslüdür.

Gemikaya çevresinden bulunmuş formu bilinen (şekilli) seramikler biçim ve özelliğine göre birbiri ile benzerlik oluşturmalarına rağmen bazı kil kaplar spesifik özelliğe sahiptirler. Çömleklerin bir grubu kulplu, bazıları da kulpsuzdur. Çoğu basit yapılmış ve bezemesizdir. Bir grubun üzeri çizme ve çentik bezeme ile ve çeşitli geometrik desenlerle süslenmiştir. İliklikaya Nekropolu'nden bulunmuş formu bilinen (şekilli) seramiklerin bir kısmı çömlek tipli, kapların bir kısmı kısa boğazlı, şişkin gövdeli, dış yüzeyi parlak, ağız dışı çekiktir (tab. I, 2, 3). Bazı kaplar diğer kaplarla kıyaslandığında nispeten kalın cidarlı, geniş ağızlıdır. Bu tip kil kapların çiftçilik hayatında kullanıldığını düşünmek olasıdır. İliklikaya Nekropolu'nden bulunmuş seramiklerden bir kısmı ince kum katkılı silindir boğazlı, kabarık gövdeli ve kaliteli bir özellik gösterir. Kabın kalınlığı 1 cm, ağız çapı 17 cm'dir. Bu kabın üzerinde gövdesi boyunca basma teknik yöntemle kayış biçimde üçgen desenler, ve onun üstünde birbirinin içerisinde üç kavis çizgi çekilmiştir (tab. I, 2). Bu kap biçim ve özelliğine göre Nahçıvan'daki Hakkıhlık, Sarıdere gibi yerleşimlerden bulunan seramiklerle benzerlik oluşturur (Bahşeliyev, 2002: şek 19, 8; şekil 7, 13). Nekropoldan bulunan çömleklerden biri düz ağızlı, konik gövdelidir. Kabın ağız çapı 23 cm, kalınlığı 1,5 cm'dir. Ağız biraz dışı doğru yuvarlatılmıştır (tab. I, 5). Bu kap biçim ve özelliğine göre Kolan, Sarıdere Nekropolu'nden bulunan bir grup seramikle benzerlik oluşturur (Bahşeliyev, 2002: resim 21, 4; şekil 13, 8). Gri renkli, vazo tipli seramikler ise üç bacalıdır. Kabın bacakları kısa (5 cm), gövdesi basık ve yuvarlak, dış yüzeyi cilalanmıştır (tab. I, 8). Bu kap özellikleri dolayısıyla Kızılburun (Aliyev, 1977: 74), Nahçıvan (Aliyev, 1975: 9), Mardangöl, Munçuklutepe (Aslanov, İbraqimov, Kaşkay, 2003: tab. XVIII, 6; tab. LXI, 2), Mingeçevir (Aslanov, 1959: tab. XLIII, 6, 9) nekropollerinde tespit edilmiş vazolar ile benzerlik oluşturur. İliklikaya Nekropolu'nden tespit olunan kaselerden biri bezemesine göre Hanlar, Haçbulaq, Daşkesen (Kuseynova, 1989: 40, 57, 88) yerleşimlerinde tespit edilen Son Tunç Çağı seramikler ile benzerlik gösterir. Onun üzeri geometrik desenlerle süslenmiştir. Gri renkli seramiklerden biri küçük çıkıntı biçimde üzerine delik açılmış bir kulp parçasıdır. (tab.I, 10). Son Tunç-Erken Demir dönemine tarihlendirilen bu tip kulplu kaplar Sarıdere, Kolanı (Bahşeliyev, 2002: sek, 9, 5, 6, 7; şekil 23, 13; şekil 24, 6, 7) Mingecevir nekropollerinde görülür. (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tab. XXIV, 5, 6, 7, 8) İliklikaya Höyüğü ve Nekropolu'nden bulunan seramikler içerisindeki çanakların gövdelerinin konik ve şişkin gövdeli, ağızlarının dışı çekik veya düz, boğazlarının kısa veya silindir biçimli olduğu görülür. Seramiklerden bir kısmı boğazına yakın bölümünde basma teknikle bezemelidir. Seramiklerin büyük bir kısmının ağız dışı çekik (tab.I, 4), bir kısmı düz ağızlı (tab.I, 6), diğer bir kısmı ise içeri çekik ağızlıdır. (tab. I, 7) Nahçıvan'da ki Kalacıq, Şahtahtı (Bahşeliyev, 2002: resim 39, 10; şekil 4, 5; şekil 3, 7) vb. Tunç ve Erken Demir Çağı yerleşimlerinden bu tür seramikler çok sayıda bulunmuştur. İliklikaya Höyüğü ve Nekropolu'nden bulunmuş gri ve pembe renkli seramiklerin benzerleri Nahçıvan'ın yanı sıra Son Tunç-Erken Demir Çağı yerleşimlerinden Mingeçevir'de (Aslano, Vaidov, İone, 1959: tab. XLIII, 6; tab. XXXVIII, 14), Genceçay'da (Nerimarov, 1958: 136 -138), Kuruçay ve Göndelençay'da (İsmayılov, 1981: 42-45), Hanlar'da (Quseynova, 1989: 53) benzer seramikler bulunmuştur. Gemikaya çevresinden bulunmuş formu seramiklerden bir grubunun benzerleri Demyeler

yerleşiminde tespit edilen Son Tunç, Erken Demir Çağı'na ait vazo, çanak ve çömleklerde görülür. (tab.III, 1, 2, 6).

Haçakaya Höyüğü ve Nekropolu'nden bulunmuş formu bilinen, şekillendirici ilginç kil kaplardan bir grubu basit, bir grubu boya bezemelidir. Onlar çanak, çömlek, kase, çaydanlık tipli kil kaplardan oluşurlar. Bu türlü boya bezemeli kil kaplardan biri şişkin gövdeli, yassı oturacaklı, geniş ağızlı çömlek tipli kaptır (tab.II, 6). Onun ağzının kenarı dışa yuvarlatılmıştır. Üzeri siyah renkle geometrik desenlerle süslenmiştir. Kabin üst kısmına yukarıdan ve aşağıdan yatay çizgiler, çizgilerin arasındaki bölümde üçgenler çekilmiştir. Kabin gövdesindeki aynı biçimli geometrik desen bir kadar farklı biçimde çekilmiştir. Bu kap ornamentlerine, desenleme motifine göre Şahtahtı (Aqayev, 2002: tab. XIII, 2; tab. XV, 3), II Kültepe (Bahşeliyev, 2004: 114, şekil 24, 1, 3) vb. yerleşimlerde bulunmuş bir grup boyalı kaplarla benzerlik oluşturuyor. Yerleşimden bulunmuş bu tip kaplardan birinin ağzı az açık dışa yuvarlatılmıştır. Onun gövdesi konik biçimlidir. Kabin ağzının çapı 19 cm, kalınlığı 1 cm-dir (tab.II, 7). Kabin ağız kenarında siyah renkle bir-birinin içerisinde olan yarı dairesel desenler, gövde kısmında ise yukarıdan ve aşağıdan enli çizgiler çekilmiştir. Yerleşimde bulunmuş çanak tipli kil kabin gövdesi kabarık, balon biçimli, boğazı silindir, ağzı dışa yuvarlatılmış biçimdedir (tab.II, 8). Bu kap desenleme motifine göre bir kadar önceki kapla bazı benzerlik teşkil etmesine rağmen farklı özellikleri de bulunuyor. Kabin ağzının kenar bölümünde siyah renkle birbiri içerisinde yarı dairesel, aşağı bölümünde enli çizgiler çekilmiştir. Bu kaplardan her ikisi ornamentlerine, desenleme motifine göre Yayı, Çalxanqala (Bahşeliyev, 2004:106) yapılarından bulunmuş bir grup kaplarla benzerlik oluşturuyor. Haçakaya Höyüğü'nden bulunmuş çömlek tipli kaplardan birinin ağzının çapı 18 cm, kalınlığı 0,5 cm- dir. Onun üzerinde kabin ağzının kenarında kırmızı renkle enli, kaba hat çekilmiştir (tab. III, 3, 5). Onlardan bir grubunun ağzı birazcık içeri, bazıları ise dışa yuvarlatılmış biçimdedir.

Haçakaya Höyüğü ve Nekropolu'nden tespit edilen boyasız seramikler gri ve pembe renkli ve bezemesizdir. (tab.II, 1, 2). Bir grubu kalın cidarlı (1,5 cm) ve geniş ağızlıdır (ağız çapı 30-30,5 cm). Çoğunlukla kısa boğazlı, şişkin gövdeli, dışa çekik ağızlıdır. İnce cidarlı, dar boğazlı seramiklerden farklı olarak kalın cidarlı seramikler günlük kullanım amaçlı olduğunu düşünmek olasıdır. Kapların bazılarının ağzı dışa, bir grubu içeri çekiktir. (tab.II, 9, 10). Nekropolden tespit edilen geniş ağızlı, kabarık gövdeli, yassı oturacaklı çömleklerden birinin ağız kenarı, Merdangöl (Aslanov, İbrahimov, Kaşay, 2003: tab. XXV, 16, 17), Boyehmed-I (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 32), Demyeler (Bahşeliyev, 2006: 84-93; Halilov, 2006: 103-108), Mingçeşvir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tab. XVIII, 14, 15; tab. XLIII, 8), Genceçay (Nerimanov, 1958: 136), Qarqarçay, Terterçay (Aliyev, 1977: 160-163) gibi arkeoloji yerleşimlerden tespit edilen çömleklerde görülen çizme teknik yöntemle bezemelidir. (tab.II, 10). Haçakaya Höyüğü ve nekropolundan elde edilen seramiklerden anlaşıldığı üzere seramiklerin hazırlanmasında teknoloji, form ve diğer özellikleriyle benzerlik gösterir.

Gemikaya çevresinden bulunmuş seramiklerin morfolojik ve tipolojik yönde araştırılması sonucu şunları söyleyebiliriz. Seramikler ince ve yada iri kum katkılı, iyi fırınlanmıştır. Yapıldığı kilin rengine göre gri ve pembe renklidir. Gri, ve pembe renkli seramikler arasında benzer ve farklı özellikler görülür. Seramiklerin bir kısmı basit, bir kısmı ise boyalıdır. Boyalı ve boyasız seramiklerin süslenmesinde, üretim aşamasında özel

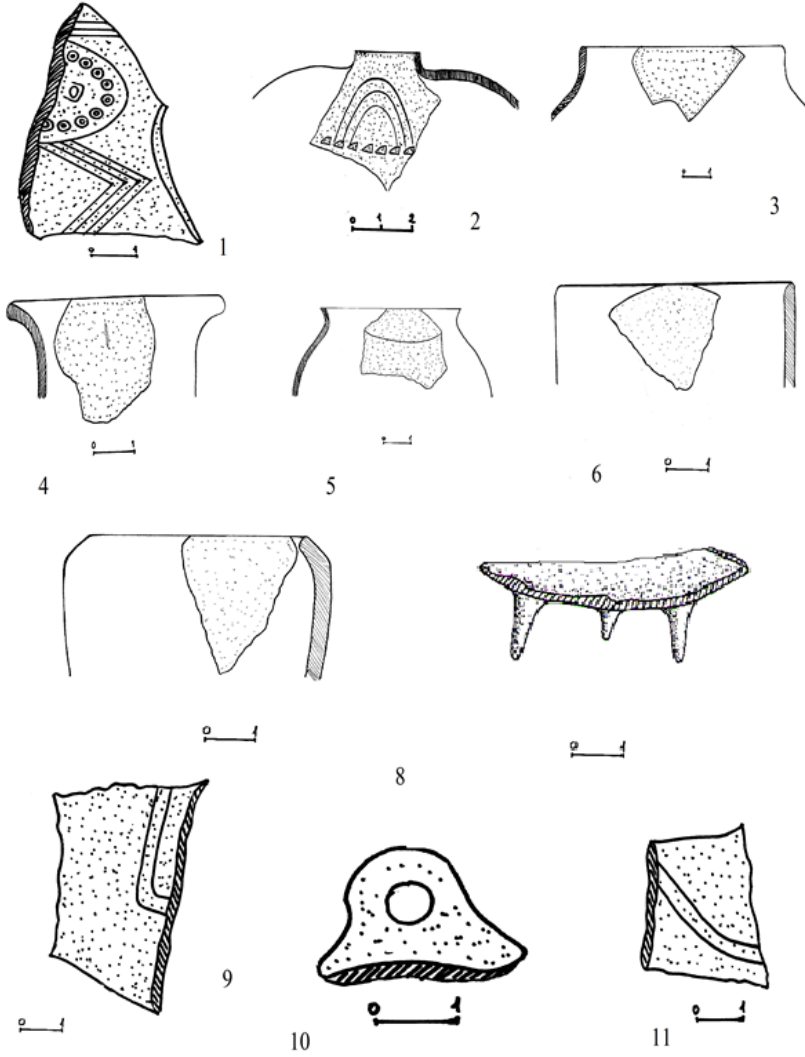

bir form verilmiştir. Kapların süslenmesinde çizme, çertme, tıklama gibi tekniklerde ve çeşitli geometrik desenler kullanılmıştır. Desenler basit ve karmaşık yapıya olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Basit geometrik desenler içerisinde dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yaygındır. Birleşik geometrik desenler daire, romb (eşkenar dörtgen), dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonundan oluşan geometrik desenler kullanılmıştır. Seramiklerin üzerindeki desenlerin çeşitliliği seramik ustalarının bu alandaki yeteneği ile paralellik gösterir. Bu geometrik desenler eski toplulukların yaşam tarzı, dini-ideolojik görüşlerini yansıtmaktadır. Bezemelerde hem yerel, hem de Güney Kafkasya'nın, Ortadoğu'nun, Urumiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun aynı çağa ait bir grup seramikleri ile benzerlik olmasının nedeni karşılıklı ekonomi-kültürel ilişkilerdir (Koşay, 1943:165-169; Koşay-Turfan, 1959: 359, 395-396; Burney-Lang, 1971: 57; Pehlivan, 1990: 168-176; Çiğdem, 2000: 201-202; Sagona-Sagona, 2003:101-109; Öztürk, 2004: 81-93; Ünsal, 2006: 127-142; Sevin, Özfirat, Kavaklı, 2008: 852; Ceylan, 2008: 82; Topaloğlu, 2008:355-363; Ünsal, 2008: 400; Işıklı, 2011: 67-78; Topaloğlu, 2016: 1202; Halilov, 2017:22-33).

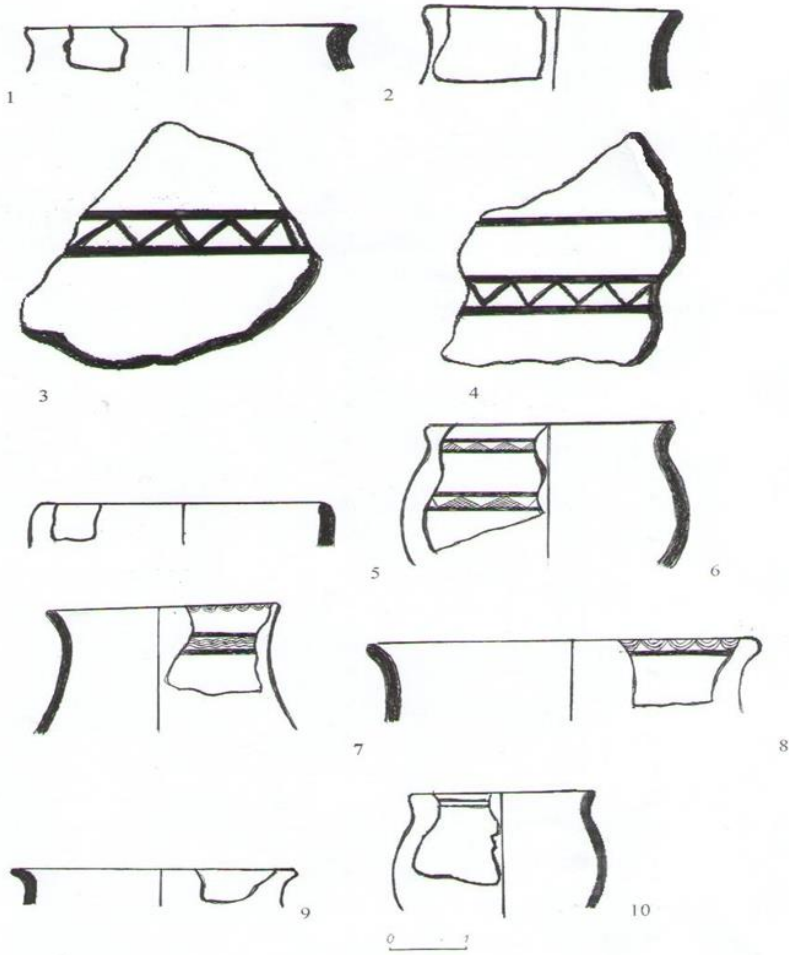
Kaynaklar

- Aslanov, Q.M. (1975). “Daşkesen rayonunun Haçbulaq kendindeki bir qrup daş qutu qebirler haqqında”. *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Heberləri*. Tarih. Felsefe. Hüquq Seriyası-1. Bakü. 81-94.
- Bahşeliyev, V.B. (2002). *Nahçıvanın Erken Demir Dövrü Medeniyyəti*. Bakü: Elm. 128
- Bahşeliyev, V. B. (2004). *Nahçıvan'ın Qadim Tayfalarının Manevi Medeniyyəti*. Bakü: Elim. 320.
- Bahşeliyev, V.B. (2006). Demyeler Nekropolü Erken Demir Çağının Yeni Abidesidir”. *AMEA Nahçıvan Bölümesinin Haberləri-4*. 84-93.
- Bahşeliyev, V.B.-Eliyev V.H. (1985). “Şahtahtı Nekropolünün Yeni Tapıntıları” *Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Heberləri*. Tarih. Felsefe ve Hüquq Seriyası. 4. Bakü. Elm. № 4. 63-67.
- Burney, C. A. -D. M. Lang (1971). *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*. London.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları-Erzurum. Erzincan. Kars. Iğdır 1998-2008*. Erzurum.
- Çiğdem, S. (2000). “Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-26*. Erzurum. 197-210.
- Eliyev, V.H. (1977). *Azərbaycanda Tunc Dövrünün Boyalı Qablar Medeniyyəti*. Bakü: Elm.
- Halilov, T.F. (2006). “Demyeler nekropolündeki Nekropolündeki 4 № li Qabir Haqqında”. *AMEA Nahçıvan Bölümesinin Haberləri*. № 4. 103-108.
- Halilov, T.F. (2015). “Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri”. *Asia Minor Studies*.133-150.
- Halilov, Toğrul (2017). “Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramik Desenlerinin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında” *İBAD-2*. İstanbul. 23-33.
- Işıklı, M. 2011. *Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

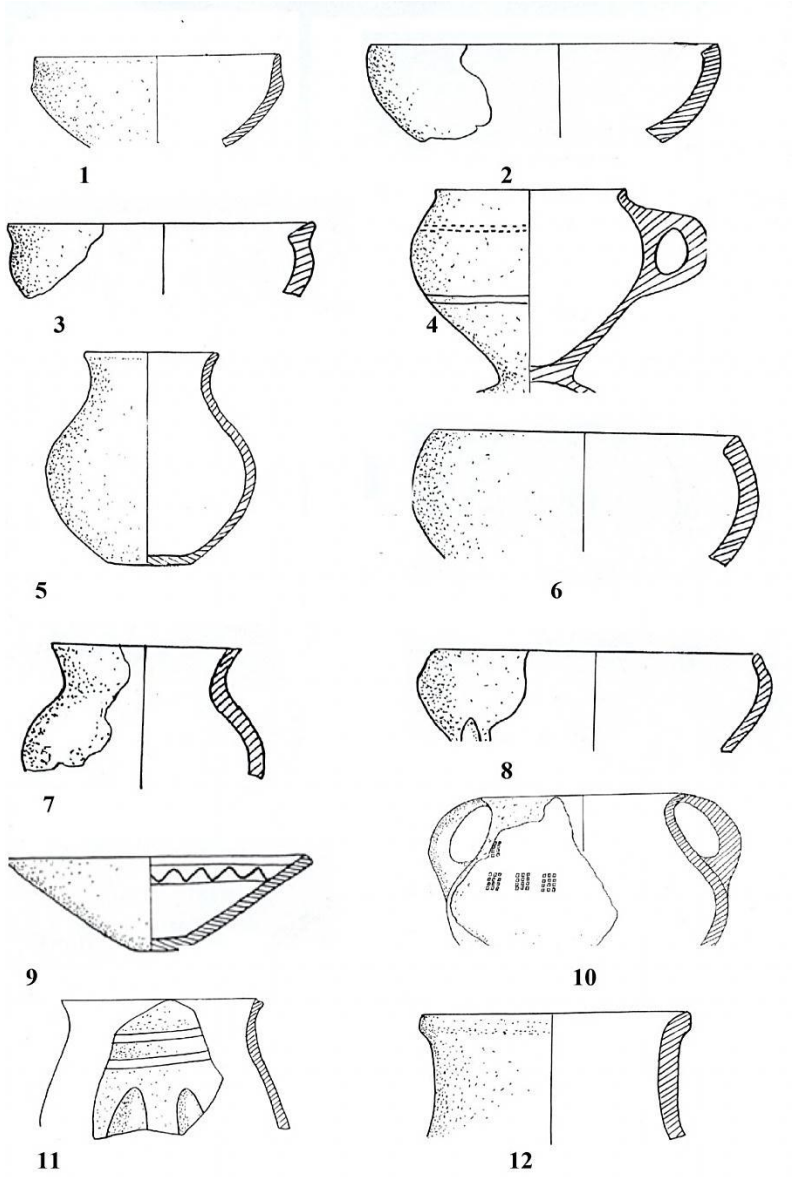
- İsmayilov, Q.S. (1981). *Quruçay Ve ve Göndelençay Vadisinde Qedim Medeniyyet İzleri*. Bakü. Elm. 63
- Koşay, H. Z. (1943). "Karaz Sondajı". *III. Türk Tarih Kongresi*. Ankara. 165-169
- Koşay, H. Z. -K. Turfan. (1959). "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten 23/91*. Ankara.
- Kuseynova, И.К. (1989). *Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. э.* Баку. ЭЛМ. 128 с.
- Nerimarov, İ.H. (1958). *Genceçay Rayonunun Arkeoloji Abideleri*. Bakü: Az. SSR EA Neşriyatı.
- Novruzlu, A.İ. (1993). Bahşeliyev V.B. *Culfa Rayonunun Arkeoloji Abideleri*. Bakü: Bilim. 103
- Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri Ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 4(32)*. Erzurum. 81-93
- Pehlivan, M. (1990). "Karaz Kültürü ve Hurriler". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1-1*. Van. 168-176.
- Piotrovskii, B. B. (1964). "The Aeneolithic Culture of Transcaucasia in the Third Millennium B. C." VI. *International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*. Moscow. 360
- Sevin. V.. Özfirat. A.. Kavaklı. E. (2000). Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları). *Belleten 238*. 847-882.
- Topaloğlu, Y. (2008). "Tunç Çağında Kars". 2. *Uluslararası Kafkas Tarihi ve Kültür Sempozyumu*. 355-363.
- Topaloğlu, Y. (2016). "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies-Sosyal Bilimler*. 11(2). s. 1193-1230.
- Ünsal, V. (2006). "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*- 16. Erzurum. 127-142.
- Ünsal, V. (2008). "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 1(3)*. Spring. 396-410
- Асланов, Г.М. (1959). Вайдов Р.М.. Ионе Г.И. *Древний Мингечаур*. Баку. Издательство АН Азерб. ССР. 191
- Асланов, Г.М. (2003). Ибрагимов В.И.. Кашкай С.М. *Древние некрополи Нароба Гилана*. Баку. Нурлан. 101

Tablo I. Ilıklıkaya Höyüğü ve Nekropolünden 2013-2014 Yılında Bulunan Seramiklerin Çizimleri.

Tablo II. Haçakaya Höyüğü ve Nekropolünden 2007-2008 Yılında Bulunan Seramiklerin Çizimleri

(V.Bahşeliyev, 2006)

Tablo III. Demyeler Höyüğü'nden Bulunmuş Seramiklerin Çizimleri

ŞİT ABDAL'IN EJDERHA BAŞLI ASASI VE
TÜRK MİTOLOJİSİNDE EJDERHA MOTİFİ
THE DRAGON-HEADED SCEPTER OF ŞİT ABDAL AND
THE DRAGON MOTIF IN TURKISH MYTHOLOGY

SAVAŞ EĞİLMEZ

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
egilmez@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9414-4838

AHMET SAFA YILDIRIM

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Assist., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
ahmet.yildirim@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8910-7581

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 26.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.06.2017
Sayfa-*Pages* : 377-390
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3735>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**ŞİT ABDAL'IN EJDERHA BAŞLI ASASI VE
TÜRK MİTOLOJİSİNDE EJDERHA MOTİFİ**
THE DRAGON-HEADED SCEPTER OF ŞİT ABDAL AND
THE DRAGON MOTIF IN TURKISH MYTHOLOGY

SAVAŞ EĞİLMEZ-AHMET SAFA YILDIRIM

Öz

Türbesi Ordu ili, Kabataş ilçesi, Kuzköy Mahallesi'nde bulunan ve bölgede Şeyh Halil, Şidli Dede, Sütlü Baba gibi adlarla bilinen Şit Abdal, bölgenin maddi ve manevi fethinde büyük rol oynayan Horasan erenlerinden ve Abdalân-ı Rûm'dan olup 1395 tarihli şeyhlik beratına göre Hızırü'r-Rûm'un oğlu ve Bâyezid-i Bistami halifelerindedir. Şit Abdal, fetih hakkı olarak Bayramlı'nun Fidaverende bölgesindeki Kuzköy'de yerleşmiş ve köyün mülküne sahip olmuştur. Burada kurduğu zaviye ile geniş bir bölgede kısa bir sürede saygın bir mevkie ulaşmıştır.

Bölgenin Türkleşmesinde ve iktisadi açıdan kalkınmasında önemli bir yere sahip olan Şit Abdal'dan günümüze 1395 tarihli Arapça şeyhlik beratı, fonksiyonu tam olarak belirlenemeyen işlemeli, oval bir taş ile bakır taslar, üzerinde yazı ve üç adet tutamacı, içerisinde balık deseni olan bir tencere ile makalenin konusunu oluşturan ejderha başlı demir bir asa ulaşmıştır.

Ejderha motifinin genel olarak Çin'den geldiği düşünülse de İslâm öncesi ve sonrasında Türk sanatında yaygın bir motif olarak kullanılmıştır. Anadolu'da ve Türk dünyasında çeşitli örnekleri bulunan ejderha, bazen kanatlı, ayaklı, kulaklı, ağzından ateş püsküren ve vücudu balık pulları ile donanmış bir hayvan olarak tasvir edilmekte iken bazen de ayakları ve kanatları olmayan kulaklı yılan olarak işlenmektedir. Türk mitolojisinde yer-su ve gök kültleri ile ilgili olan ejderha, bolluk ve bereketin aynı zamanda yeniliğin ve koruyuculuğun simgesi olmuştur. En eski zamanlardan itibaren Türkler ejderhayı tanımlarken, luv, bük, nek yılan, evren ve ejder ifadelerini kullanmışlardır. Ejderha motifini ise hemen hemen sanatın her dalında işlemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şit Abdal, Demir Asa, Ordu, Kuzköy, Abdalân-ı Rûm, Mitoloji, Ejderha

Abstract

Şit Abdal whose tomb is located in Kuzköy in Kabataş in province of Ordu, is known as Sheik Halil, Şidli Dede, Sütlü Baba in region and had an important role in material and spiritual conquest of the region and was from Khorasan Eren and Adlan-ı Rum, according to 1395 dated Sheikhood letters, he was son of Khidru'r Rum and succesor of Bayezid-i Bistami. Şit Abdal settled in Kuzköy in the Fidaverende region of Bayramlı and conquered the village as a right of conquest. He reached a respectable position in a short time in a large region with the zaviye he established here.

From Şit Abdal who had an important place in Turkification and economic development of the region, to daytime reached an Arabic Sheikhood Berat dated 1395 and an inlaid oval stone which's function can not be determined exactly and copper containers and a three handled stewpot which has a script on and fish motif in it and a dragon-headed iron scepter which is the subject of this article.

Although the dragon motif was generally thought to originate from China, it was used as a common motif in Turkish art before and after Islam. The dragon, which has various examples in Anatolia and the Turkish world, is depicted as an animal with wings, feet, ears, fire from the mouth, and body with fish scales, but sometimes it is treated as an ears with no ears and wings. The dragon, abundance and abundance in the Turkish mythology, which are related to the earth-water and sky cults, have also become symbols of renewal and protection. From the earliest times, Turks used luv, bük, nek serpent, evren and dragon expressions to define the dragon. The dragon motif has been practiced in almost every branch of art.

Key Words: Şit Abdal, Iron Scepter, Ordu, Kuzköy, Abdalân-ı Rûm, Mythology, Dragon

Giriş

1980’li yıllarda Ordu Valiliği’nin Ordu ve çevresinin tarihi ile ilgili belgelerin tespiti ve toplanması konusundaki talepleri uyarınca, dönemin Aybastı İlçe Halk Eğitim Müdürü merhum Necip Çağman’ın Kuzköy’de tesadüf ettiği ve incelenmek üzere tarihçi Bahaeddin Yediylıdız’a teslim ettiği, onun da Kuzköy evrakı olarak adlandırdığı bir belge, Şit Abdal’ın kimliği konusunda önemli bilgiler sağlamaktadır. 1395 tarihli Arapça bir şeyhlik beratı olan bu belgenin başı ve sonu kayıptır. Bu belgeye göre, Şit Abdal olarak anılan Şidlü Dede’nin babası Hızırü’r-Rûmî’dir ve kendisi de Bâyezid-i Bistamî¹ halifelerindedir².

Hz. İbrahim’in makamının bulunduğu Halil şehrine gittikten sonra orada Hz. İbrahim’in kabrinden başlayarak Hz. İshak, Hz. Yakûb ve eşinin, Hz. Yusuf’un kabirlerini ziyaret etmiştir. Şit Abdal’da olgunluk halini gören şeyhler, sûfîlerin tarikatına sülûk etmesi için onu yetiştirdiler. Dünyaya az kıymet veren Halilullah’ı hatırlattığı, tarikata elverişli olduğu ve hakikat ehlinin yolunda gittiği için kendisine “*gerek seferde olsun gerek hazerde olsun Halilullah Aleyhisselam’ın alemi taşıma*” yetkisi verilmiştir. Böylece Şit Abdal, şeyhler ve fukara arasında girmiştir. Şit Abdal’a şeyhlik icazeti verenler, onun Allah’tan korkmasını, vaktin kıymetini bilmesini, övülen şer’i şerife uygun tarikatı benimsemesini vasiyet etmişlerdir. Belgenin son kısmında ise;

*“Büyükler, şeyhler, dervişler ve kardeşler, Allah onların hepsinden razı olsun. Hepsi onun yardımını isteyip kendisini destekleyecekler, onun haysiyetini koruyup menfaatine uygun davranacaklardır. Sonra onun davetine icabet edip ikramda kusur etmeyecek, ihtiyaçlarını karşılama hususunda ihmâl göstermeyeceklerdir. Bu hususta şu ayet-i kerimenin mazmununu göz önünde bulunduracaklardır. “(Hatırlayın) o günü ki herkes (dünyada) ne hayır işlediyse karşısında (onu) hazırlanmış bulacak, ne de kötülük yaptıysa onunla kendi arasında uzak bir mesafe olmasını arzu edecek. Allah size (asıl) kendinden korkmanızı emreder. Allah kullarını pek çok esirgeyendir.” (Kur’an:3/30)*³ yazılıdır.

Rivayete göre Şit Abdal, günümüzde kabrinin bulunduğu Kuzköy’ün tam karşısına rastlayan ve Güllbahçe adı ile bilinen yerde “*Asamı buradan atacağım, asa nereye düşerse beni oraya defnedin*” demiştir. Şit Abdal, asasını attıktan sonra asa Kuzköy’e yani bugün kabrinin olduğu alana düşmüş ve asanın düştüğü yerden süt akmaya başlamış fakat akan

¹ Asıl adı Ebü Yezid Tayfur bin İsa bin Suruşan’dır. İran’ın kuzeydoğusunda, Tahran-Meşhed karayolunun üzerindeki Şahrûd’a bağlı Bistam köyünde 9’uncu yüzyılın başlarında doğmuştur. İnsanları Hakk’a davet eden, onlara doğru yolu gösterip saadete kavuşturan ve kendilerine Silsile-i Aliyye denilen büyük âlim ve velilerin beşincisidir. Sultanü’l-Arifin adıyla meşhurdur. İslam velileri arasında önemli bir yere sahip olan Bayezid-i Bistami hazretleri yazılı bir eser bırakmamış ancak sözleri, menkıbeleri, melameti ve yaşam biçimiyle bütün İslam âlemine ışık olmuş, Horasan Erenleri gibi Anadolu’yu gezmiş ve gittiği her yerde Kur’an’ın evrensel mesajlarını iletmiştir. Bkz. Mehmet Hakan Alaşan (2006), *Melâmetîler: Horasan Erenleri: Abdâlân-ı Rûm, Bacıyân-ı Rûm, Gazîyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm*, İstanbul: Karakutlu Yayınları, s.142,146.

² <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/ordutarihindenizler.htm>, (E.T.: 15.05.2016)

³ Bahaeddin Yediylıdız – Ünal Üstün (1992), *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara: TTK Yayınları, s.XVI.

süt daha sonra suya dönüşmüştür⁴. Halk arasında Şit Abdal'a "Sütlü Baba" denilmesinin sebebi işte bu anlatıdır.

Horasan erenlerinden ve Abdâlân-ı Rûm'dan olduğu anlaşılan Şit Abdal bu anlayışla Kuzköy'e gelip yerleşmiş ve zaviyesini kurarak bölgenin Türkleşmesi, İslamlaşması ve şenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Fetih hakkı olarak Kuzköy'ün malikânesi Şit Abdal'ın oğlu Şeyh Hasan'ın vakfına bırakılmış ve zaviyenin gelirleri bu sayede sağlanmıştır.⁵ İki baştan vergilendirilen köyün divanisi, atlı askerlere ödenmekte malikânesi de zaviyeye verilmektedir.

Şit Abdal'ın bir tası, tenceresi, fonksiyonu tam olarak anlaşılamayan yuvarlak ve işlemeli bir taş ve araştırmamızın konusu olan ejderha başlı demir asası bugüne ulaşmıştır.

Şit Abdal'ın ejderha başlı demir asası, ön, arka, sol, sağ, üst ve genel görünümü aşağıdaki gibidir.

Türk demircilik sanatının nadir bir örneği olan Şit Abdal'ın asası, Türk-İslâm inancının bir sentezi olarak ejderha başı görünümüyle dikkat çekmektedir. Yaklaşık 1,5 metre boyundaki asa, üzerindeki işlemleri hariç tamamen demirden imal edilmiştir. İşlemler ise pirinç ile tezyin edilmiş ancak çoğu pirinç dolgu günümüze kadar kendini koruyamamış olsa da gövde ve baş kısmında pirinç ile tezyin edilmiş yerler yine de açıkça görülebilmektedir. Özellikle gözleri belirgin hale getiren hat boyunca pirinç dolgu vardır.

Asa, genel olarak, baş, gövde ve uç kısımlarından oluşmaktadır. Yukarıdaki fotoğraflarda da görülebileceği üzere baş kısmı ejderha, boynun hemen altında bulunan boğum noktasından itibaren biçimli gövde kısmı, gövde ile uç kısımlarını birbirinden ayıran yine bir boğum noktası ve daralıp incelen ve sivri bir hal alan, oval uç noktası bulunmaktadı.

Baş: Bu bölgeyi yılan motifinden ayıran en önemli özelliği, dişleri, dili ve kulaklarıdır. Bilindiği üzere yılanların dilleri uzun, sivri ve çatallı olur. Dişleri ise üst çeneden gayet sivri ve uzunken kulakları da yoktur.

⁴ Recep Ali Yavuz, Şit Abdal türbedarı, Hüseyin oğlu, 1950 Kuzköy doğumlu; Nuh Pıstıloğlu, Ali oğlu, 1963 Kuzköy doğumlu, köy sakini.

⁵ Yediyıldız –Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I*, s.162.

Motif, ön kısımda ağız açık bir şekilde betimlenmiş olmakla beraber, alt ve üst çenelerin ön kısımları hafif bir kıvrımla yukarıya doğru uzamaktadır. Ağız boşluğunda dil, yassı ve genişten dara uzanan ve uç noktasında sivri bir hal halan yassı ve yayvan biçimlidir. Hem alt çenede hem de üst çenede dişler, dudak kıvrımından başlayarak birbirine paralel ve simetrik ince tırtıklar ile gösterilmiştir. Üst dudakta açıkça okunabilen, Arapça “الله” “Allah” lafzı bulunmaktadır. Gök ve Yer-su kültü ile ilgili olan ve açık olarak betimlenen ejderha ağzının alt çenesi yeri, üst çenesi de göğü simgelemektedir. Bu, eski Türklerdeki “*tengricilik*” yani “*Gök Tanrı*”⁶ inancının İslam inancına yansması durumuyla ortaya çıkmıştır.

Arka kısım başın üst kısmından başlayan ve enseye uzayan bir hat ile sağ ve sol kulakların alt kısmından başlayarak enseye doğru uzayan zikzak biçimli sekiz sağda ve sekiz solda olmak üzere hat ile bezenmiştir. Başın üst kısmından başlayarak boyun bölgesine uzanan bölüm altıgen biçimlidir. Bu bölge alt alta “v” biçimli iki hat ve bunun hemen aşağısında birbirine paralel iki düz hat ile süslenmiştir. Bu hatların tamamının pirinç ile doldurularak bezendiği ancak zamanla tahrip olduğu, hat boyunca uzanan bazı bölgelerdeki pirinç kalıntısından anlaşılmaktadır. Başın sağ ve sol tarafları ile boyun bölgesinde Arap harfli yazılar vardır. Bu yazılar gayet tahrip olduğundan sağlıklı bir biçimde okunamamaktadır. Yanak ve boyun bölgesi iki taraftan kulakların orta kısmından başlayan pirinç dolgululu bir hat ile bezenmiştir.

Ağız bölgesi yüzden ince bir kabartma ile ayrılarak belirgin hale getirilmiştir. Başın üst kısmında kulaklar, gözler ve yay biçimli bir hat üzerinde iki adet burun deliği belirgin olarak işlenmiştir. Kulaklar, ortası delik oval bir kabartma biçiminde olup gözler bir yuvarlak halka içerisinde nokta biçiminde pirinçten yapılmıştır. Gözler arasındaki alın bölgesi ise diğer bölgelere göre yassı biçimdedir. Üst dudakın üstten görünümü ise gagayı andırmaktadır.

Gövde: Asanın gövdesi baş ve uç kısımları arasında altıgen biçimde uzanmaktadır. Gövde üzerindeki düzlüklerde Kur’an’dan ayetler yazılıdır.

Uç: Asanın gövdesi ile uç kısmı silindirik bir çıkıntı ile birbirinden ayrılmaktadır. Bu çıkıntıdan sonra uca doğru daralan ovallik devam etmekte ve uç kısımda sivri bir hal almaktadır.

Uzakdoğu mitolojilerinde geniş bir yer tutan Ejderha motifinin hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası Türk mitolojisinde ve sanatında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Türklerde “*Hayvan Üslubu*”⁷ adı verilen bu sanat Türk kültüründe hayvan figürlerinin zaman içerisinde artmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Türkler bu sanatı hem ahşap üzerine hem de metallere işlemişler, dokumalarda da sıklıkla

⁶ Geniş bilgi için bkz. Ünver Günay-Harun Güngör (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, s.33-41.

⁷ Proto-Türklerden itibaren gelişim gösteren bu sanat tarzı, Türklerin göçebe-çobanlık olarak adlandırılan yaşamlarına paralel olarak gelişmiş ve sanatlarında hayvansal motifleri kullanmalarıyla yayılıp genişlemiştir. Daha çok hayvanlar arasındaki mücadeleleri konu alan bu sanatta, kimi defa da hayvan-insan mücadelelerine yer verilmiştir. Hayvan üslubunun başlıca öğeleri, kartal, geyik, ejderha, at, keçi, pars vs. gibi unsurlar ve Türk yaşam tarzıyla ilgili olanlardır.

kullanmışlardır.⁸ Türklere ait kurganlardan⁹ ele geçirilen sanat eserleri bunun en güzel göstergesidir. Sanatın her türlüünü icra eden Türkler, demircilikte de diğer kültürlerle nazaran ustalık göstermişler, demiri en iyi biçimde işlemişler ve hayatlarının her aşamasında bu metali kullanmışlardır.¹⁰ Demircilikteki maharetli eller sayesinde diğer kültür ve medeniyetlere karşı üstünlük kurmuşlardır. Makalenin ana konusunu oluşturan Şit Abdal'ın اساسı Türklerin demirciliği ve sanatı hakkında hiçbir şüpheye mahal vermeyecek kadar görkemli ve önemlidir. Demir asa üzerine işlenen ejderha motifi ise eski Türk inanç ve geleneklerinin İslâmiyet sonrası yaşamlarına ne denli etki ettiği konusunda da bilgi vermektedir.

Mitolojik yaratıklar içerisinde kuvvetli bir mevkie sahip olan ejderha, destanlarda, efsanelerde, masallarda, şiirlerde ve çeşitli anlatılarda geçmektedir. Ejderhanın birçok çeşitlemesi vardır. Ejderha tanımı coğrafyadan coğrafyaya değişiklikler arz etmekte, kimi zaman kanatlı, vücudu balık pulu, ağzından ateş çıkaran bir hayvan bazen de kulaklı bir yılan olarak tasvir edilmektedir. Ejderha bazen tek, bazen üç bazen de yedi başlı olarak anlatılmaktadır¹¹. Daha çok yılandan soyutlanmış bir mitolojik hayvan olarak karşımıza çıkan ejderha hemen hemen tüm kültür ve inançlarda yer almaktadır. Çinliler “Lung”, Araplar “Tanin”, Moğollar “Moghur”, İranlılar “Ejderha”, Avrupa’da ise daha çok “Dragon” adı ile bilinmektedir¹². Türkler ise ejderhayı tanımlarken birçok ad kullanmışlardır. En eski zamanlarda Hunlar, Çin’den etkilenmiş olacaklar ki, ejderha için “Luu” demişler, kendi başkentlerini de Ejderha Şehri manasını taşıyan “Lung-ch’eng” olarak adlandırmışlardır¹³. Ejderha motifi, gök ve yer-su unsurlarına bağlı olarak geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Çin kaynaklarında Shih-Chi ve Hou-han-shu’da gök ve yer ibadethanelerinden bahsedilirken Hunların bir ejderha festivali düzenlediği anlatılmaktadır¹⁴. Büke¹⁵, nek yılan¹⁶, evren¹⁷ gibi adlar da Türklerin ejderha karşılığı olarak kullandığı diğer sözcüklerdir.

Ejderhanın yedi başlı çeşitlemesi Kaşgarlı’da şöyle geçmektedir.

“Yeti başlığ yil büke, Yabakuların¹⁸ en büyüğü olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve Büke Budrac denilir¹⁹.”

⁸ Bahaeddin Ögel (1985), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.V, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.137-140.

⁹ İslamiyet öncesi dönemde Türklerin mezar geleneğidir. Mezar üzerine toprak yağma yoluyla oluşturulan tepe, korunaklı yer anlamına gelir.

¹⁰ Cemal Anadol-Fazile Abbasova-Nazile Abbaslı (2007), *Türk Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, s.129.

¹¹ Metin And (2007), *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.322.

¹² Zeki Tez (2008), *Mitolojinin Kültürel Tarihi: Doğu ve İslam Mitolojisi, Mitolojik Söylenceler*, İstanbul: Doruk Yayınları, s.44.

¹³ Bahaeddin Ögel (1995), *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK Yayınları, s.566.

¹⁴ Yaşar Çoruhlu (2011), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.154.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud (2003), *Divanü Lügat-it-Türk*, Çev., Besim Atalay, III. Kısım, Ankara: TDK Yayınları, s.227.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, III. Kısım, s.155.

¹⁷ Anadolu inançlarında yüz veya bin yaşına değen yılanların evrenleşeceği yani ejderhaya dönüşeceği ve melekler tarafından göğe çekileceği inancı hâkimdir. Bkz. Emel Esin (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.43.

¹⁸ Karahanlıların çağdaşı, gayrı Müslim bir Türk boyudur. Hükümdarları Divanü Lügat-it-Türk’de de belirtildiği gibi *Büke Budrac*’tır.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, III. Kısım, s.227.

Dede Korkut Kitabında da

“... Yidi başlı ejderhaya yetüp vardum,
Heybetinden sol gözüm yaşardı.
Hey gözüm, namerd gözüm, muhannet gözüm,
Bir yilandan ne var ki korkhdun didüm”²⁰ denilmektedir.

Şehnâme’de “*Türk orduları demirden, çelikten kurulmuş ordulardır*” diyen Firdevsî, Türklere karşı ilk defa savaşıacak olan Rüstem’in babası Zal’dan aldığı öğütü şöyle tarif etmiştir.

“*Türkler savaşta erkek ejderdir,
Nefesleri alev, hınçları belâ yağmur,
Bayrakları, zırhları siyah demir,
Bilekleri ve külahları demirden,
Sen, yeryüzü demir diyorsun,
Süngüler havada bir zırh sayacaksın,
Yer ve dağ demir oldu diyeceksin.*”²¹

Ortaçağın Ermeni müverrihlerinden olan ve Türklerin Anadolu tarihine dair verdiği bilgilerle önemli bir yere sahip olan Urfalı Mateos, Çağrı Bey ve kuvvetlerinin 1016-1021 yılları arasında Anadolu’nun doğusunda bir prenslik olan Vaspurakan’a yaptıkları akını anlatırken “*Kanatlı yılanlar, bütün Hıristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk ortaya çıkışı böyle olmuştur. Bu zamanda Türk olarak adlandırılan barbar millet Vaspurakan’a geldiler*”²² demektedir. Aynı yazar, 1064 yılında Anı kentini fetheden Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan için “*İranlıların ejderi*” tanımlaması yapmaktadır²³.

Ejderha Türk mitolojisinde su, bolluk ve yeniden doğuşun simgesi sayılmıştır²⁴. Türk halkı yılanı (kulaklı yılan) hazinelerin bekçisi ve koruyucusu olarak görmüştür. İnanca göre yılan ya da kulaklı yılan yani ejderha hayat ağacının bekçiliğini yapmaktadır²⁵. Bu ejderha abırğa veya acırğa olarak adlandırılmaktadır²⁶. Savaşçı kahramanlar ve kutsal kişiler ejder tarafından ya tutulur ya da korunur. 15’inci yüzyıla tarihlendiği düşünülen Hacı Bektaş efsanesinin metninde, Hacı Bektaş’ın düşmanlarından korunmak için bir ejder

²⁰ Muharrem Ergin (1997), *Dede Korkut Kitabı I: Giriş – Metin – Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları, s.237.

²¹ Abdülkadir İnan (1998), “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, Ankara: TTK Yayınları, s.229.

²² Urfalı Mateos (2000), *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK Yayınları, s.48.

²³ Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, s.119.

²⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s.155.

²⁵ Necati Gültepe (2014), *Kızılma’nın İzinde: Onbin Yıllık Turan Dünyasının Sırrı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.383.

²⁶ And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitolojisi*, s.88.

tarafından bir mağarada saklandığı, sonra da ejderin Hacı Bektaş'ın emri ile gökyüzüne çıktığı anlatılır²⁷.

Çift ejder gökyüzü ve evrenin simgesi ve düzenleyicisidir²⁸. Gök kubbenin en alttaki çığırsını (felek) bir çift ejderin çevirdiği hakkında ibareler bir Uygur kağanına sunulmuş mani dinine ait metinde yer almaktadır. Yusuf Has Hacib, gök çığırsını bir ejderin (evren) çevirdiğini şu dizelerle anlatmaktadır.

“Yarattı, kör, Evren tuci evrilir,
Anıng birle tezginç yime tezyinir.”²⁹

Gök ejderi, Türkçe ifadeyle Kök-luu veya evren hem göksel mekânın hem de zamanın simgesidir³⁰.

Ejder, On İki Hayvanlı Türk Takviminde bir takvim varlığıdır ve Ejder Yılı, en uğurlu en hayırlı yıl olarak varsayılmaktadır³¹. Ejderha yılı, bolluk ve bereketin sembolüdür³². Divanü Lügat-it-Türk'de icadı ve gelişimi hakkında önemli bilgi verilen 12 Hayvanlı Türk takviminde yıllar sırasıyla Sıçgan Yılı, Ud Yılı, Pars Yılı, Nek Yılı, Tawışgan Yılı, Yılan Yılı, Yund Yılı, Koy Yılı, Biçin Yılı, Takagu Yılı, İt Yılı ve Tonguz Yılı olarak verilmektedir. Bu takvimde özellikle beşinci yılın adının değiştiği görülmektedir. Bu yıl bazen balık, bazen luu (ejderha)³³ ve DLT³⁴'de olduğu gibi Nek yani Timsah yılı olarak verilmektedir. “Nek Yılı, girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş” bilgisi yine Kaşgarlı tarafından bize verilmektedir³⁵. Aynı eserde “Nek Yılan”³⁶ denilerek ejderha tarif edilmiştir. Çünkü ejderha ne tam bir yılan ne de tam bir timsahtır. Yine de Türk mitolojisinde yılan ile ejderhanın bir arada olduğu düşünülmektedir.

Azerbaycan mitolojik inancına göre evin, bahçenin, suyun, yolun, dağın vb. her şeyin iyeyi yani koruyucusu vardır. İnanişaya göre bunlara selam vermek şarttır³⁷. Ev iyesinin yılan olarak tasavvur edilmesi, Azerbaycan'da evde yaşayan ve dokunmadıkça evdekilere zarar vermeyen yılanın inanç şeklinde korunmuştur. Bu inanç Anadolu'da da vardır. Bu koruyucu yılanların Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyundan gelenlerin evlerini koruduğuna inanılır³⁸. Anadolu'nun hemen her yerinde ev meleği olarak nitelendirilen

²⁷ Pertev N. Boratav (2012), *Türk Mitolojisi: Oğuzların, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev., Recep Özbay, Ankara: Bilgesu Yayınları, s.66-67.

²⁸ Tez, *Mitolojinin Kültürel Tarihi*, s.44.

²⁹ Emel Esin (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.43; Yaşar Çoruhlu (1999), *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s.143.

³⁰ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.44.

³¹ Tez, *Mitolojinin Kültürel Tarihi*, s.50.

³² Kaşgarlı Mahmud (2005), *Divânü Lügati't-Türk*, (Çeviri, uyarlama, düzenleme, Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), İstanbul, s.173. Ejderha yılı burada timsah yılı olarak adlandırılmıştır. Türk mitolojisinde ejderha, kulaklı yılan-timsah karşımı olarak tasvir edilmektedir. Bkz. Bahaeddin Ögel (2006), *Türk Mitolojisi*, II, Ankara: TTK Yayınları, s.566.

³³ Bahaeddin Ögel (2014), *Türk Mitolojisi*, II, Ankara: TTK Yayınları, s.718.

³⁴ Divânü Lügati't-Türk.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud (2003), *Divânü Lügat-it-Türk*, Çev., Besim Atalay, I. Kısım, Ankara: TDK Yayınları, s.344-348.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-it-Türk*, III. Kısım, s.155.

³⁷ Fuzuli Bayat (2007), *Türk Mitolojik Sistemi*, II, İstanbul: Ötügen Yayınları, s.262.

³⁸ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, II, s.264.

yılanı incitmek, korkutmak veya öldürmek uğurlu sayılmaz. Yılanın öldürülmesi, evde bolluk ve bereketin azalmasına ev sakinlerinin rahatsızlanıp hastalanmasına hatta ölmesine sebebiyet vereceğine yorumlanır. Bu yılanların tesiri ev ile sınırlı kalmaz, bağ ve bahçelere kadar sirayet eder³⁹. Evlerin çevresinde görülen yılan için evin sahibi / yatır, gibi tanımlamalar yapılmaktadır. Ordu bölgesinde bir halk inancına göre bolluk getiren yağmurun uzun süre yağmaması durumunda, bir yılanın öldürülüp ağacın dalına asılmasıyla yağmur yağacağına inanılmaktadır.

Sonuç

Orta Asya'dan taşınarak Selçuklular aracılığıyla Anadolu'ya getirilen *ejderha* motiflerine Anadolu'nun birçok yerinde rastlamak mümkündür. Bunlar arasında en görkemli olanı şüphesiz Cizre Ulu Camii'nin tunç kapı tokmağıdır. Bu sanat eserinde karşılıklı duran iki ejder ve ortada bir aslan başı figürü bulunmaktadır. Çift ejderli kapı tokmağının aslı Danimarka'da Kopenhag David's Samling Müzesi'nde bulunmaktadır. Cizre Ulu Cami kapı tokmağının güzel bir benzeri Berlin Devlet Müzesi'nde sergilenmekte ve 13. yy. başlarına tarihlendirilmektedir.⁴⁰ Erzurum'da bulunan üç kümbetlerden birinin pencere kenar süslemesinde ejderha (kulaklı yılan) ile tavşanın mücadelesi sahnelenmektedir. Görüldüğü üzere, ejder motifi her ne kadar uzak doğu motifleri arasında yer alsada, Türkler aracılığı ile Anadolu'ya kadar taşınmıştır. Sanatın hemen her dalında ejder motiflerine rastlanılmaktadır. Taş ve demir işlemeciliği ile kabartma sanatı haricinde, Türk halı dokumacılığında da ejderha motifleri sıkça işlenmiştir. Şit Abdal اساسı örneğinde de olduğu gibi Ejderha motifi hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrası Türk toplumlarda yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

³⁹ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, II, s.265.

⁴⁰ Tez, *Mitolojinin Kültürel Tarihi*, s.41-42.

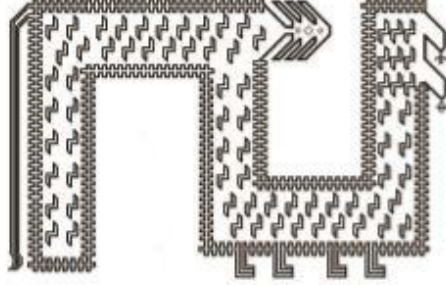

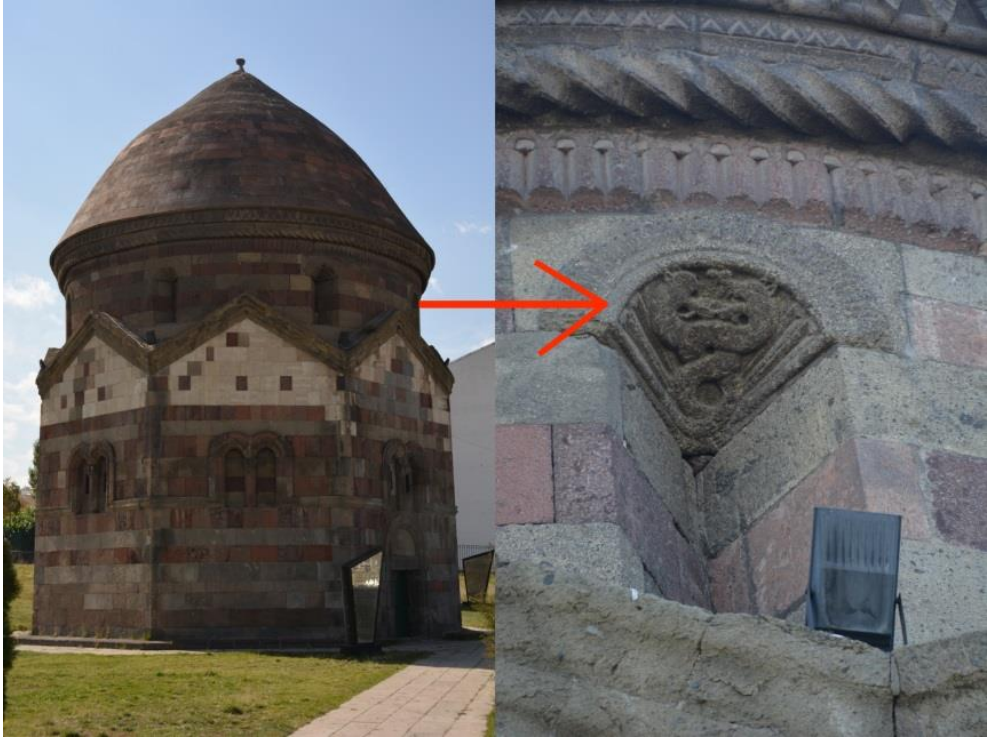
Resim 1. Şit Abdal'ın Kuzköy'de Bulunan Kabri

Resim 2. Cizre Ulu Camii Kapı Tokmağı

Resim 3. Halı Üzerine İşlenen Ejderha Motiflerinden Örnekler

Resim 4. Emir Saltuk Kümbeti İşlemelerinden Ejderha (Kulaklı Yılan) Motifi / Erzurum

Resim 5. Şit Abdal'a Ait Diğer Eşyalar

Kaynaklar

- Alaşan, M. H. (2006). *Melâmetîler: Horasan Erenleri: Abdalân-ı Rûm, Bacıyân-ı Rûm, Gazîyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm*, İstanbul: Karakutlu Yayınları.
- Anadol, C. – Abbasova, F. – Abbaslı, N.(2007). *Türk Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- And, M. (2007). *Minyatürlerle Osmanlı–İran Mitolojyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi, II*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi: Oğuzların, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, (çev., Recep Özbay), Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I: Giriş – Metin – Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gültepe, N. (2014). *Kızılma'nın İzinde: Onbin Yıllık Turan Dünyasının Sırrı*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Günay, Ü. – Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/ordutarihindenizler.htm>, (15.05.2016)
- İnan, A. (1998). “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda”, *Makaleler ve İncelemeler, II*, Ankara: TTK Yayınları, 229-231.
- Kafesoğlu, İ. (2012). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud, (2003). *Divanü Lügat-it-Türk*, (Çev. Besim Atalay), I,II,III, Ankara: TDK Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud, (2005). *Divânü Lügati't-Türk*, (Çeviri, uyarlama, düzenleme, Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), İstanbul.
- Ögel, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.V, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi, II*, Ankara: TTK Yayınları.
- Pıstiloğlu, N. (22.04.2016). Köy sakini, Ali oğlu, 1963 Kuzköy doğumlu. (Sözlü Tarih)
- Tez, Z. (2008). *Mitolojinin Kültürel Tarihi: Doğu ve İslam Mitolojisi, Mitolojik Söylenceler*, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2002. (Çev. Hrnt D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayınları.
- Yavuz, R. A. (22.04.2016). Şit Abdal türbedarı, Hüseyin oğlu, 1950 Kuzköy doğumlu. (Sözlü Tarih)
- Yediyıldız, B. – Üstün, Ü. (1992). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara: TTK Yayınları.

BAĞDAD'DA İLHANLI DÖNEMİ İDARECİLERİ (1258-1280) ILKHANID PERIOD GOVERNORS IN BAGHDAD (1258-1280)

ÖZKAN DAYI

Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Humanities and Public, Department of History
ozkandayi@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8192-3445

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 02.08.2017
Sayfa-*Pages* : 391-412
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3761>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

BAĞDAD'DA İLHANLI DÖNEMİ İDARECİLERİ (1258-1280)
ILKHANID PERIOD GOVERNORS IN BAGHDAD (1258-1280)

ÖZKAN DAYI

Öz

İlhanlılar hâkim oldukları coğrafyalarda özellikle uyguladıkları yeni idari sistemlerle dikkat çekmektedirler. Bu yeni dönem tüm ülkede kuruluş aşamasında kendini daha çok hissettirmektedir. Bu bağlamda Moğollar tarafından zapt edilen yeni bölgelere yapılan atamalar ile yöneticiler yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu yeni idari kadro istilanın getirdiği yıkıcı sonuçları ortadan kaldırmak için büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu dönemin bürokratları; gerek merkezi teşkilat içerisinde olsun, gerek taşra mekanizmasında olsun büyük yıkımın etkilerini ortadan kaldırmak ve ekonomik canlılığı yeniden sağlamak için uğraşmışlardır.

Bu doğrultuda İlhanlı ülkesinin her yerine atanan idari kadrolar gibi Bağdad'a atanan yetkililerin de faaliyetleri reform niteliğindedir. Zira Bağdad 1258 tarihinde büyük bir felakete uğramıştı. Şehri yeniden mamur ve bayındır hale getirmek ise, istila sonrasında İlhanlı merkezinden şehre atanan kadroların en büyük ve sorunlu vazifesi haline gelmişti. Bu sebeple çalışmamızda, dönem içerisinde Bağdad şehrine tayin edilen devlet adamlarının siyasi faaliyetlerine ve çalışmalarına değinmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Moğol İstilas, Bayındırlık Faaliyetleri, İlhanlı İdari Kadrosu.

Abstract

Ilkhanids attract notice with their new administrative system practices in the geographies they rule. This new period was felt most in the foundation step across the country. In this context, appointments to new areas invaded by Mongols were intense. This new administrative staff worked hard in order to annihilate destructive results that the invasion had brought. Period's bureaucrats either in central organisation or in provincial mechanism worked intensely in order to eradicate the effects of the great destruction and to reinstate the economic boom.

In this respect as any administrative staff appointed to any part of Ilkhanid country, practices of officials appointed to Baghdad had characteristics of a reform. Because, Baghdad experienced a disaster in 1258. Getting the city prosperous and developed were the biggest and compulsory responsibilities of the staff appointed by Ilkhanid centre to the city after the invasion. For this reason, this paper attempts to touch upon the political practices and activities of the governors appointed to Baghdad city in the period.

Key Words: Mongol Invasion, Public Works, Ilkhanid Administrative Staff.

Giriş

1253 tarihinde Hülâgu'nun, kardeşi Mengü Kaan tarafından kendisine tabii olarak Batı Asya ve İran'daki Moğol faaliyetleri için görevlendirildiği bilinmektedir. Ceyhun nehrinden Mısır sınırına kadar Batı Asya'yı kontrol altına almak için Mengü Kaan, Hülâgu'nun emrine bir ordu vermişti. (Ebrû, a., I: 467; Mar'aşî, 33; Tetevî, 1382 hş. VI: 3928, 3937; Hân, 1373 hş, a, I: 153; Safâ, 1349 hş., III: 14-17; el-Kutbî, IV: 240-241; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 172; Kalkaşendî, IV: 419; Boyle, 1385 hş., V: 321).

Ağabeyinin yani Mengü'nün Yakındoğu'daki nâibi olan Hülâgu'nun, Ön Asya'ya gönderilmesinin bir diğer sebebi; batıdaki Moğol askerî valileri (Curmagun, Baycu, Elcigidey)'in bütün çabalara rağmen bölgede kesin sonuç alamamış olmalarıdır. Tabiiyet durumunu bu dönemde darp edilen paralarda açıkça görmekteyiz. (Yuvalı, 1994: 54-55; Hakîkî, 1360 hş.: 36).

Mengü Han kardeşi Hülâgu'yu, tehdit unsuru haline gelmiş bulunan İsmâ'îlîler¹ ve Müslüman âleminin manevî lideri konumunda olan Bağdad'daki Abbâsî Halifeliği ile Ön Asya'da Moğol tabiliğini reddeden Mısır Memlûk Türk Devleti'ni itaat altına almak maksadıyla göndermişti (Cûzcânî, II: 189; Yuvalı, 1994: 166; Mîrhând, V: 193; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 170-171; Kaya, 2013: VI, 303; Erdem, 1998: 5; Müstevfî, a: 587). Daha sonra Hülâgu, İsmâ'îlî ve Halifelik meselesini sonuçlandırmış ise de, Suriye seferinde Memlûkler karşısında başarısızlığa uğramıştır. Hülâgu'nun batıdaki bir diğer Moğol devleti olan Altın Orda karşısında başarılı olduğu da söylenemez. Aslında Hülâgu ve Berke Han² arasında tarihî haklardan kaynaklanan bir anlaşmazlığın mevcut olduğu bilinmekteydi. Mengü Han'ın ölümü ve Memlûk karşısında almış olduğu mağlubiyetten sonra Hülâgu, yeni bir devletin kurulabilmesi için gerekli olan faaliyetlere yönelmiştir (Yuvalı, 1994: 167).

Aynı zamanda Kazvîn halkı İsmâ'îlîlere karşı Moğollardan yardım talep etmekteydiler. Kazvîn Kadısı olan Şemseddîn Kazvînî, bu durumdan kurtulmak için Mengü Kaan'ın huzuruna çıkıp bölgedeki durumu arz etmiştir (Müstevfî, a: 589; Hândmîr, a., III: 60, 94; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 172; Tetevî, 1382 hş., VI: 3937). Yine *Târîh-i Benâketî*'ye göre Baycu Noyan, bölgedeki mülâhideden ve Bağdad'daki hilafetin faaliyetlerinden Mengü Kaan'a şikâyetçi olduğu için Hülâgu, Kaan tarafından bu bölge için görevlendirilmiştir (Benâketî, 413-414). *Habîbu's-Siyer*'de Mengü Kaan tarafından Hülâgu'nun İran coğrafyasına gönderilmesi ile olarak şu beyit dikkat çekicidir (Reşidüddin, 15; Hândmîr, a., III: 94);

¹ İsmâ'îliyye, İmam Ca'fer'in oğullarından birinin ismini taşıyan bir fırkadır. Bu fırkanın muhtelif isimleri vardır: Batıniyye, Ta'limiyye, Fatîmiyye, Mülâhîde v.b. Bu fırka mensupları, İmam Ca'fer'in oğlu İsmâ'îl'i İmam Ca'fer vefat ettikten sonra yedinci imam olarak görmüşlerdir. Daha sonra bu fırkanın Şi'a mezhebi ile ihtilafları ortaya çıkmıştır. Bu taifenin en son reisini Hülâgu öldürterek taifenin siyâsî faaliyetlerine son vermiştir. İsmâ'îlîler İran'daki Kuhistân, Rûdbâr-i Alamût ve Elburz sıradağlarının güneyindeki vadilerde ikâmet etmekte idiler. Başlıca en önemli kaleleri Alamût, Meymündiz ve Lenbeser idi. Bunun dışında Simnân ve Dâmgân'da da kaleleri bulunmaktaydı. Yüz elli kadar kale Muhteşem adı verilen Mülâhîde reisine bağlı bulunuyordu (Müstevfî, a: 517-528; Âbâdânî, 1376 hş.: 1233-1250; Kadyânî, 1387 hş. a.: 110-111; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 170-171; Râzî, 1375 hş.: 305-306; es-Seyyid, 2001: XXIII, 128-129; İlhan, 1992: V, 192; Beyât, 1384 hş.: 290; Defterî, 1384 hş.: III, 800-807; Hodgson, a., 1385 hş.: V, 397-453).

² Berke, Altın Orda Devleti'nin Hanı (1256-1266) ve Cuci'nin oğludur ve İslamiyeti kabul etmiştir (Galstyan, 2005: 52, 70; Kamalov, 2003: 41-45; Reşidüddin, 515; Cûzcânî, II: 179; Dihhudâ, 1373 hş.: III, 3998; Müsevî, 1370 hş.: XI, 747-748).

بر آور بخشند نام

ز توران گذر کن بایران خرام

Turan'dan geç İran'a ulaş, ismini parlayan güneşe as!

Bu beyitten anlaşılacağı gibi, İran bölgesine Moğollar sağlamlaştırmak istedikleri bir hâkimiyet anlayışı ile yaklaşmaktadırlar.

Mengü Kaan'ın devletin batı kısmındaki idarî işleri kardeşi Hülâgu Han'a bırakması sonucunda bu coğrafyada yeni bir şube devletin ortaya çıkması, resmî makamların yeniden düzenlenmesini zarûrî hale getirmişti (Spuler, 2011: 307). Ayrıca Hülâgu Han zamanında, ilk dönem devlet düzeninin tesis edilmesinde ünlü bilgin Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'nin³ önemli bir yeri olduğu söylenebilir (Rezevî, 1392 hş., 13: 100; Furûgbahş, 1383 hş.: 80;). Devlet işlerindeki idarî düzenlemenin özellikle Bağdad'ın düşüşünden sonra Hülâgu tarafından ele alındığını görmekteyiz.

Hülâgu Han zamanının en önemli hadisesi Bağdad'ın zapt edilmesidir. Bu sırada Bağdad'da 1242 (640 h.) yılından beri Halife el-Musta'sım Billah⁴ hüküm sürdüyordu. Halife tehlikenin farkında olup hutbeyi Hülâgu adına okutmayı düşündüyse de etrafındakilerin tesiri ile bundan vazgeçmişti. Ayrıca Halife, Abbâsîlere daha önceden

³ Hâce Nasîreddîn Tûsî (1198-1273), İran'ın büyük matematikçi ve müneccimlerinden biridir. Başlangıçta İsmâ'îllilerin hizmetinde Kuhistan'da yaşadı, fakat kalelerin fethinden sonradan Hülâgu'nun hizmetine girmiştir. Hülâgu kuvvetleri bu İsmâ'îlî kalelerini kuşatmaya başladıkları sırada, Rükneddîn Hurşâh onu Hülâgu'ya elçi olarak göndermiştir. Zahîreddîn Mar'aşî'nin Târîh-i Taberîstân adlı eserine göre Hâce Nasîreddîn bir müddet Hurşâh'ın vezirliğini de yapmıştır. Daha sonra Hülâgu'nun hizmetine girmiş ve 1256 yılında Tus şehrinin idareciliği ona verilmiştir. Bağdad kuşatması sırasında bu makama ve halifenin şahsına duymuş olduğu kin ve nefretten dolayı halkın, şehrin ve halifenin zayıf yönlerini Hülâgu'ya anlatmak suretiyle adeta kuşatmaya devam etmesi için teşvik etmiştir. Bağdad ve yöresinde Şii Müslümanlar ve Moğollar arasında dialog kurarak onların korunmasını sağlamıştır. Ayrıca Merağa rasathanesini kurarak astronomi alanında yaşadığı dönem için önemli mesafe kat etmiştir. Tûsî; Felsefe, astronomi ve matematik de dünya çapında bir bilgin idi. Zîc-i İlhânî adında astronomi kitabını yazmıştır. Daha Hülâgu Karakurum'da iken abisi Mengü Han onun adını duymuştu. Bu Ön Asya bilgininin kendisine gönderilmesi için Hülâgu'dan istemişti. Moğollar, yargı işinde görevlendirecekleri insanın Moğol olmasına dikkat ederlerdi. Bu yönüyle Nasîreddîn Tûsî gibi bazı istisnalar olmuştur. Tûsî'nin ayrıca Hülâgu'nun danışmanıymı yapanlardan olduğu da bilinmektedir. 1273 yılında (672 h.) Hoca Nasîreddîn-i Tûsî, vefat etmiştir. Bağdad ve Asur'daki medrese ve ilim ocaklarına ait bütün evkâfı onun idaresi altında bulunuyordu. Bağdad'ı ziyaret etmekte iken burada öldü. Detaylı bilgi için bkz. (Hândmîr, a., III: 103-106, 116; Şîrâzî, 29; Müstevfî, a: 590; İbn Kesîr, XIII: 382; Çelebî, 1941, II: 967; el-Kutbî, III: 246-251; Kehhâle, XI: 207; Abû'l Farac, II: 593; Reşîdüddîn, 71; Mar'aşî, 33-34; Tetevî, 1382 hş. VI: 3945-3946; Hân, 1373 hş, b, I: 2194; Hân, 1336 hş, a, I: 159; Şîrinov-Gafarov, 2012, XXXXI: 437-442; Unat, İstanbul 2013, XXXXIV: 399; Baron, 1301hş: 23; ez-Ziriklî, V: 257-258; Ensârî, 1321hş.: 143; Müsevî, 1370 hş., XX: 706; Nîrnûrî, 1379 hş.: 415; Nefîsî, 1363hş., I: 137-139; Brockelmann, 1992: 207; Kadyânî, 1384hş., b.: 109; Rezevî, 1354hş.: 7-14; Âştiyânî, 1390hş. b: 221; Pûrhûncânî- Ânûş, 1392 hş., 12: 8-14; Halebî, 1381 hş.: 516-546; İsmailov, 2014: 180-181; Pîrmayâ, 1390hş.: 703; Eyuboğlu, 2007: 99).

⁴ Musta'sımbillah 1242-1258 yılları arasında Abbâsî hanedanının başında bulunmuştur. Bağdad'daki en son Abbâsî halifesi olarak da bilinmektedir. Otuz yedinci Abbâsî halifesidir. Vezirliğini ise Müeyyiddîn Muhammed b. 'Alkâmî yapmıştır. Musta'sımbillah'ın hilâfeti tahta çıkışından Hülâgu Han'ın Bağdad sınırına ulaşmasına kadar on altı yıllık bir zaman dilimini içermektedir. Sakin tabiatlı, kitap dostu olarak bilinen bir şahsiyettir; (es-Suyûtî, 516-519; Müstevfî, a: 368-369; Devletşâh, 121; Beyzâvî, 83; Üçok, 1979: 135-136; Yıldız, 1998, I: 37; Özdemir, 2006, XXXIII: 126-127; Yuvalı, 1998, XVIII: 474; Özgüdenli, 2005, XXX: 226; Fehmî, 1981: 125-127; Ensârî, 1321hş.: 139; Rezevî, 1354hş.: 18).

tehlike arz eden Deylemlî, Selçuklu ve Hârizmlî hanedânların başlarına kötü işler geldiğine hatırlatarak Hülâgu'ya tabi olmayacağını beyan ediyordu (Reşidüddîn, 700; Recebzâde, 1382 hş., 1: 62).

Bu sırada Hülâgu'nun tehditleri Halife'nin devlet adamları arasında var olan iktidâr mücadelesini körüklemektedir. (Reşidüddîn, 698-699, 702; Mîrhând, V: 240; Ebu'l-Ferec, 32; Şükrü, 1915, II: 308-309; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 181-182). Hülâgu Han ise devlet ileri gelenleri ile Bağdad'a yönelme konusunda meşveret ediyor ve müneccimlere bu olayın nasıl sonuçlanacağı hakkında danışlıyordu. (Hitti, 1995: 768; Reşidüddîn, 706-707; Mîrhând, V: 250; Rezevî, 1354hş.: 300).

Hülâgu Han, aslında hilafeti ortadan kaldırma konusunda da kararlı idi. Zaten Mengü Kaan tarafından bölgeye gönderilmesinin amaçlarından birisi de Abbâsîleri itaat altına almaktı. *Târîh-i Benâketî*'de geçen şu şiir onun bu konu ile ilgili olarak sonuç almaya yönelik istek ve kararlılığını ortaya koymaktadır;

ز یولاد برج بدن بر فراز	ز آهن برو شهر و بارو بساز
پس آنگه بیا پیش من کینه خواه	ز دیو و پری جمع گردان
بناکام در کام شیر آرمت	که گر بر سپهری به زیر آرمت

*Demirden şehir ve hisar yap; çelikten olan burcun üzerine çık.
Dev ve periyi topla; ondan sonra benim karşıma gel, intikam al (düşmanlık et).
Gökteysen yere indiririm; ermemiş olan muradını aslanın ağzına veririm
(Benâketî, 417).*

Devlet adamları ile bu görüşmelerden sonra Hülâgu, 1257'de Tebriz'den harekete geçmiş ve elli günlük kuşatmadan sonra Bağdad, 10 Şubat 1258'de Abbâsî payitahtı Hülâgu'nun eline geçmiştir. (Kalkaşendî, IV: 419; Beyzâvî, 133; Benâketî, 418; Devlet, 1993, IX: 63; Battûta, I: 321; Fehmî, 1981: 116-120; Hasan, 1991, IV: 147-154). Bu olay sadece siyasî olarak İslâm medeniyetini ve Arap dünyasını etkilememiş, ayrıca Arap edebiyatında bir dönemin bitmesine sebep olmuştur. Böylece Arap edebiyatında Selçukluların Bağdad'a girişi ile başlayan IV. Abbâsî asrı da Moğol istilası ile son bulmuştur (Uylaş, 2016: 5; Yılmaz, 1995: 3; Demirayak, 1988: 3).

Aslında bu olay İslâm dünyasında şok etkisi yaratmıştır. Bunun temel sebebi de siyasî meşruiyet meselesinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü yüz yıllar boyunca hilafetin onayı ile İslâm devletleri buldukları bölgelerde dinî anlamda en üst otorite tarafından tasdik edilmiş oluyordular. Bu makam her ne kadar dinî fonksiyona sahipse de siyasî olarak İslâm ülkeleri üzerinde onay mercii olarak çok etkili bir konumdaydı.

Söz konusu asrın ortalarında Moğolların İran'ı geçerek Irak'a ve Azerbaycan'a girmeleri ve başta Bağdad olmak üzere büyük kültür merkezlerini tahrip etmeleri İslâm dünyasında bir dönüm noktası olarak sayılmıştır (Furat, 1996: 325; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 181). Bağdad uğradığı büyük tahribat sonrasında bu yeni dönemde Moğollar tarafından atanan idareciler tarafından yönetilmiştir.

1.Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân

Hülâgu Han tarafından idarî anlamda yapılan ilk atamalardan biri İsmâ'îlî kalelerinin alınmasından hemen sonra, hizmete girmiş olan Nasreddîn Tûsî'nin Tus şehrine vali olarak gönderilmesidir. Bu atamadan sonra Bağdad'ın kuşatılması sırasında Moğol askerine erzak temin eden Necmeddîn Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân'ın Bağdad alındıktan sonra, şehrin doğu kısmının idarecisi olarak atanması bu süreç içerisinde göze çarpan en önemli atamalar arasında yer almaktadır (Mîrhând, V: 250-251; Hândmîr, a., III: 96; Tetevî, 1382 hş. VI: 3978).

Kuşatmadan sonra şehrin sivil ve askerî idarecileri şehri eski haline getirmek için uğraşmışlarsa da kuşatmadan altmış yıl sonra şehri tasvir eden Târîh-i Vassaf'ın yazarı Fazlullah Şîrâzî'ye göre şehirdeki eski binaların onda birinin mevcut olduğu kaydedilmektedir. On beş gün boyunca askerin yiyecek ihtiyacını karşılayan İbn-i 'Umrân adına Bağdad'ın şahneliği bırakılmıştır. Ayrıca Necmeddîn Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân, hiyerarşik düzende son abbâsî halifesi veziri İbn-i Alkâmî'nin üstünde yer almıştır (Mîrhând, V: 250-251; Hândmîr, a., III: 96; Şîrâzî, 22; Şükrü, 1915, II: 309; Yuvalı, 1994: 79).

Eski hilâfet veziri İbn-i Alkâmî'nin hiyerarşide İbn 'Umrân'ın altında yer aldığı bilgisinin aktarılması ilginç bir detaydır. Zira İbn-i Alkâmî, birçok kaynağa göre Hülâgu Han ile kuşatma öncesi işbirliği yaparak hilâfet sonrası Bağdad yönetimi konusunda bazı heveslere kapılmış idi.

2. Müeyyedüddîn Muhammed b. Alkamî

Bağdad tarihinde önemli bir şahsiyet olan ve son Abbâsî halifesinin on dört yıl boyunca vezirliğinde bulunan İbn Alkamî, Esed kabilesine mensup olup Kufe yakınlarında Nîl adıyla anılan bir beldede doğmuştur. Çocukluk ve gençliğinde ilim ve hüsn-ü hat ile meşgul olduğu bilinmektedir. Vezâretten önce halife Mustansır zamanında hilâfet sarayında ustâd olarak bulunmuştur (İbn Kesîr, XIII: 378; Tabâtabâ, 451; Rezevî, 1354hş.: 145; Şahin, 2013, VI: 21). Kendisi, edebiyat ve ilim ehli ile dost olarak da biliniyordu. Ayrıca İbn Alkamî'nin kendi kütüphanesinde on bin cilt kitabı bulunmaktaydı. İbn-i Ebî el-Hadîd, meşhur eseri Şerh-i Nehcu'l-Belâga'yı dönemin veziri İbn Alkamî adına telif etmişti. (Şîrâzî, 14-15; Tabâtabâ, 451-452; Tetevî, 1382 hş. VI: 3945; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 186, 482; Âştiyânî, 1390hş., b., 215; Hasan, 1991, IV: 198; Özeydin, 1999, XX: 483-484; Dihhudâ, 1373 hş., I: 294; Seyyid, 1370 hş., IV: 326-328; Özbalkıç, 1999, XIX: 463-466; el-Kutbî, III: 252-254; Tetevî, 1382 hş. VI: 3821; Âştiyânî, 1390hş., b., 207; Zeydân, 1974, IV: 414; Pîrnayâ, 1390hş.: 700; Fehmî, 1981: 120-125).

Bağdad'ın Moğolların eline geçmesinde tarihî kaynaklar şu ya da bu şekilde bu olayı İbn Alkamî ile ilişkilendirmektedirler. Vassâf tarihî'nde; Halife Musta'sım zamanında halifenin oğlu olan Ebû Bekr'in, taassup sahibi gruplar ile Şîilerin oturduğu Kerh mahallesinin yağmalanmasında yer aldığına ve Vezir İbn Alkamî'ye karşı saygısız davrandığına, bu yüzden Şîî itikatına mensup olan vezirin yani İbn Alkamî'nin tüm bunlara alındığına değinilmektedir (Şîrâzî, 15; Ebrû, b., II: 61; Tetevî, 1382 hş. VI: 3947; Kazvîni, 517; Mukaddem, 1388: 28; İ'timâdü's-Saltana, 1344hş., I: 461; Recebzâde, 1382 hş., 1: 59; Hasan, 1991, IV: 198). Suyûtî'nin Târîhu'l- Hulefâ adlı eserine göre ise; Bağdad'ın düşüşünden sonra İbn-i Alkamî'nin bir Şîî halifelik tesis etmek istediği fakat bu teklifin

Moğollar tarafından kabul edilmediği ve işgalden sonra Halifelik zamanındaki görevinden daha düşük bir göreve getirildiği bilgisi aktarılmaktadır. Tıpkı Cûzcânî gibi Suyûtî de eserinde Bağdad'ın sukûtundan onu sorumlu tutarak onu lanet ile anmaktadır. İbn Kesîr ise İbn Alkamî'nin Hülâgu Han ile işbirliği yaptığını açıkça ifade etmektedir (İbn Kesîr, XIII: 378; es-Suyûtî, 525).

Siyasî istikrarsızlığın mevcut olduğu Bağdad, 10 Şubat 1258'de Hülâgu Han tarafından alınmıştır. Halife Musta'sım askerî ve idarî sınıflar arasında anlaşılacağı gibi denge unsuru olamamış, böylece Musta'sım'ın on yedi sene⁵ halifeliği ile Abbâsî hilafeti son bulmuştur (Benâketî, 419; Recebzâde, 1382 hş., 1: 62-63; el-Fâhûrî, 1986: 1024-1025; Hourani, 2012: 115;). Halifenin şehit olduğu gün Moğollar tarafından vezir Müeyyedüddîn Alkamî'yi vezârete ve Fahreddîn-i Damganî de sâhib-i dîvânlığa getirilmiştir (Reşidüddîn, 714; Reşidüddin, 47; Şükrü, 1915, II: 309; El-'Azzavî, 1935, I: 201). Ali Bahadır'ı şahneliğe ve ortaklar⁶ ile uzanların⁷ başkanlığına ve Nizâmeddîn Bendenicin'i kadu'l-kudalığa tayin edilmiştir (Mîrhând, V: 250;). *Târîh-i Benâketî*'nin aktardığına İbn Alkamî'nin Bağdad'daki bu görevi kısa bir süre sürmüştür. 17 Nisan 1258 tarihinde (11 Rebiülahir 656) öldüğünde aynı göreve oğlu Şerefuddîn atanmıştır (Benâketî, 419).

Bağdad'da hayatın normale dönmelerinden sonra aralarında; halifenin son veziri Alkamî, İbn Darbus, Ata Melik Cüveynî'nin bulunduğu sivil idarecilerin yanında Ali Bahadır'm da şahne olarak görevlendirildiğini görüyoruz (Mîrhând, V: 250-251; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 185; Yuvalı, 1994: 78). Yeni idarecilerin arasında halifenin veziri Alkamî'nin bulunması dikkat çekicidir. Bu konuda başta İslâm kaynakları olmak üzere birçok kaynak eser, Alkamî'nin daha Hülâgu Han Hemedan'da iken Moğollar ile gizlice mektuplaştığı ve Hülâgu'nun Bağdad'ı alması için onu teşvik ettiği, halifeye de boş yere asker beslememesi için telkinlerde bulunduğu hususunda birleşmektedir. Cüveynî ve Reşidüddîn eserlerinde halifenin veziri Alkamî'nin Moğollar ile mektuplaştığını açıkça söylenmez. Aksarayî ise ona olan kızgınlığından onu Yahûdî olarak aktarmaktadır (Abû'l Farac, II: 571; Yuvalı, 1994: 78; Kadyânî, 1384hş., b.: 138). Tabakât-ı Nasîrî'de Cuzcânî, Vezir İbn Alkamî'ye karşı olan öfkesini “*Aleyh 'il-La 'ne*” diyerek ortaya koymaktadır. Ayrıca yine İbn Alkamî'nin halifeye muhalif olduğunu ve bu yüzden Moğollar ile mektuplaştığına, işbirliği yaptığını da değinmektedir. Bu dönemde devlet erkânı arasında karşılıklı bir güvensizliğin olduğunu açıkça söyleyebiliriz (Cûzcânî, II: 191-193; es-Suyûtî, 517-519; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 180; Aktan, 1991, 10: 182; Kuşçu, 2002, VIII: 366).⁸

İbn Alkamî, Bağdad'ın sukûtundan sonra Hülâgu Han tarafında yönetici olarak Bağdad'a tayin edilmiştir. Hülâgu Han, İbn Alkamî'ye içinde bulunduğu nimetleri korumadığını ve bu ihanetinin aslında yapacağı hizmetin de nişânesi olacağını söyleyerek ona olan güvensizliğini belirtmiştir. Bu dönem içerisinde İbn Alkamî ve Devâtdâr-i Küçek arasında siyasi çekişmede Halife yeterince tedbir alamamış ve otoritesini koruyamamıştır

⁵ Musta'sım'ın hilafeti İbn Kesîr'e göre on beş yıl sürmüştür (İbn Kesîr, XIII: 368).

⁶ Ticarete hissedar anlamına gelir (Reşidüddin, 48).

⁷ Uz kelimesi daha sonra Moğolca'ya geçerek, bu dilde ura, urana dönüşüp usta sanatkâr, hüner sahibi, maharet ve sanat, sanatsal, sanatkârlıkla ve ustalıkla anlamını almıştır (Reşidüddin, 48).

⁸ Bağdad'ın Sukûtu ve İbn Alkamî'nin bu dönemdeki siyasetiyle ilgili detaylı bilgi için bkz (Ebrû, b., II: 62-69).

(Cûzcânî, II: 199-200; Hândmîr, a., III: 96; Şîrâzî, 22; Ebrû, b., II: 69; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 181; Şahin, 2008: 38).

Tabâtabâ'yi Târîh-i Fahrî adlı eserinde diğer görüşlerden farklı olarak; İbn Alkamî'nin Halife'nin etrafındaki bazı isimler tarafından sevilmediğine dikkat çekmiş, onun muhalif hareketlerde bulunmadığına aksine, Halife'nin çevresindeki bu isimlerin ona muhalif olduklarına değinmiştir. Ona göre, İbn Alkamî bir hain değil, tam tersine tehlikeleri önceden gören ve Halifeyi her fırsatta uyaran bir devlet adamıdır. Târîh-i Fahrî göre eğer Alkamî ihanet etmiş olsaydı; Hülâgu Han, Bağdad'ı aldıktan sonra ona şehrin idaresinde yer vermezdi (Tabâtabâ, 451-452). Anlaşılacağı üzere sünî olan Cûzcânî ve şîi olan Tabâtabâ kendi mezhebî görüşlerini ön plana çıkararak İbn Alkamî'yi değerlendirmeye çalışmışlardır.

Nitekim Târîh-i Vassâf'ta, Moğolların İbn Alkamî'ye pek güvenmedikleri için yönetimde sadece yardımcılık verildiklerini kaydetmektedir. Alkamî'den başka Bağdad şehrinin idaresinde sorumluluk verilen iki isim daha mevcuttur. Bunlardan biri; Ali Bahadır, Müslüman olmasına rağmen Moğol ordusunun başında şehre ilk girmesinin mükâfatı olarak şahne tayin edildiği gibi vergi işine de bakacaktır. Diğeri ise; İmaeddîn Ömer Kazvînî, şehir esnafının teftiş ve hukukunun korunmasında sorumlu olacaktır. Şehrin doğu yakası idareciliğine, o güne kadar hiçbir idarî görevi olmayan Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân getirilmiştir. Şehirin sivil ve askerî idarecileri şehri eski haline getirmek için uğraşmışlarsa da; kuşatmadan altmış yıl sonra şehri tasvir eden Târîh-i Vassâf'a göre şehirdeki eski binaların ancak onda birinin ayakta olduğu kaydedilmektedir. Kaynaklarda İbn Alkamî'nin şehir halkının hafızasında kötü bir yeri olduğu da aktarılmaktadır. Buna göre; kuşatmadan yıllar sonra Bağdad halkı evlerin, medreselerin duvarlarına; "İbn-i Alkamî'ye lanet etmeyi Allah lanetlesin!" diye yazmayı adet haline getirmişler ve rivayete göre İbn Alkamî'nin arkadaşlarından birisi bu yazılardan birindeki "lâ" olumsuzluk ekini sildiği için yetmiş sopa cezaya mahkûm olmuştu (Mîrhând, V: 250-251; Hândmîr, a., III: 96; Şîrâzî, 22-23).

3. Ali Bahadır ve Fahreddîn Damganî

Musta'sım on yedi yıllık halifeliğinden sonra Fahreddîn-i Damganî'yi Sâhib-i Dîvân sıfatıyla Bağdad şehrinde görmekteyiz (Reşidüddîn, 714; El-'Azzavî, 1935, I: 201; Refî'î- Gulistânî, 9, ty.: 114). Ali Bahadır ise aynı dönemde Bağdad'ın şahneliğine ayrıca ve ortaklar ile uzanların başkanlığına tayin edilmiştir (Cüveynî, III: 292; Reşidüddîn, 48; Benâketî, 419; Mîrhând, V: 250-251; Cüveynî, 601). Halifenin ölümünden sonra Bağdad'da idarî anlamda olduğu gibi, ekonomik olarak da yeni bir yapılanmaya gidildiği görülmektedir. İdarî ve malî işlere bakan sahib-i dîvânlık makamının yanında organize olmuş zanaatkârların ve ticarî şirketlerin de kurumsal anlamda devlete bağlandıkları açıktır. Böylece Bağdad şehrinde iktisadî kesimin dönem itibarı ile şehir yönetimi ile sıkı ilişki içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Moğol istilasının getirdiği yıkım ancak idarî ve iktisadî kadroların işbirliği ile ortadan kaldırılabilir.

Ali Bahadır, Müslüman olmasına rağmen Moğol ordusunun Bağdad'a ilk giren kişi olduğu için ödül olarak ona şehrin şahneliği verilmiştir. Yine bu dönemde İmaeddîn Ömer Kazvînî adlı bir müslümana da şehir esnafını teftiş etme ve hukukunu koruma görevi verilmişti. Emîr Karatay ise, savaş sırasında tahrip olan Halife Camii, Kutuz Mescidi başta

olmak üzere benzeri yerlerin yeniden eski halini alması bakım ve onarım işlerini yürütmüştür. (Mîrhând, V: 250-251; Hândmîr, a., III: 96; Yuvalı, 1994: 79). Moğollar devlet geleneklerinden kaynaklanan bir anlayışla dinî ve millî kökene bakmaksızın idarî kadroda devlet işlerini en iyi şekilde yerine getirebilen kişilere emanet etmekteydiler. Bu uygulamanın Bağdad'ın zaptından sonra bu coğrafyada icra edildiğinin en güzel örneği, Müslüman olan veya olmayan kişilerin şehrin idarî kadrolarında bulunmalarıdır.

4. Ata Melik Cüveynî

Alâaddîn Ata Melik Cüveynî, 1226 (623 h.) yılında Cüveyn⁹ kasabasının Âzâdvâr köyünde doğmuştur. Ata Melik Cüveynî'nin dedesi olan Bahâeddîn Muhammed b. Ali'nin dayısı ve Münşe'ât Mecmû'a'sını yazan Müntecibüddîn Bedî¹⁰, Selçuklu Sultanı Sencer'in kâtibidir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi ve *Târih-i Cihânguşâ*'nın yazarıdır (Şebânkâreî, 264; Bâfki, 1384hş.: 117; Yazıcı, 2002, XXXII: 25; Sâbitî, 1346 hş.: 210; Köprülü, 1979, III: 249). Bu haliyle de Cüveynî ailesinin bürokratik geçmişi Selçuklu devletine kadar dayanmaktadır (Öztuna, 1996, I: 563).

Ata Melik, babasının eğitimi altında yetişmişti. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi tahsil gören Ata Melik Cüveynî, daha gençliğinde dîvân işleriyle uğraştı ve Moğolların Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan genel valisi olan Emîr Argun Aka'nın özel yazıcısı yani kâtibi olmuştur. Babası ve erkek kardeşi yaklaşık yirmi yıl kadar Hârizmşâhların emrinde çalışmışlardır. Daha sonra Argun Aka'nın kadrosuna on yedi veya on sekiz yaşında dâhil olan Ata Melik, yine Argun Aka tarafından Hülâgu'ya tanıtılmış ve Hülâgu'nun tüm seferlerinde onunla birlikte yer almıştır. Ata Melik Cüveynî, 1256-1265 yılları arasında Hülâgu Han'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra 1258 yılında Bağdad, Irak ve Huzistan hâkimiyetine tayin edilmiştir. Bağdad onun zamanında bayındır bir hale gelmiş, 1282 tarihinde Mekan'da vefat etmiş ve Tebriz'de Çerendâb isimli mahalde toprağa verilmiştir (Kirmânî, a., 103; Safa, 2005, II: 219-220; Beyânî, 1993, II: 385; El-'Azzavî, 1935, I: 236; Rezevî, 1354hş.: 150; Nefisî, 1363hş., I: 136; Donuk, 2009, 48: 47-48; Dihhudâ, 1373 hş., X: 14065; Seccâdî, 1370 hş., XIX: 1-4). Ata Melik Cüveynî, Emîr Argun Aka'nın hizmetine kâtip olarak katıldıktan sonra on yıl kadar Argun Aka'nın özel kâtibi olarak görev yapmış ve onunla birlikte birkaç kez Moğolistan'a gitmiştir (Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 169-170, 485; Beyânî, 1993, II: 386; Refî'i- Gulistânî, 9, ty.: 108).

4.1. Hülâgu Han Zamanında Ata Melik Cüveynî ve Hizmetleri

Ata Melik'in ilk kez İlhanlı hizmetine girişi Hülâgu Han'ın Horasan'a gelişi ile başlamıştır. Bu dönemde Emîr Argun, Mengü Kaan'ın fermanı ile Moğolistan'a gitmeden önce kendi oğlu Giray Melik'i ve Ahmed Bitikçi ile Sâhib Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi, kendisi dönene kadar önemli işleri yapmaları için atayıp Hülâgu'nun hizmetine bırakmıştı (Reşidüddîn, 689; Mîrhând, V: 230; Cüveynî, III: 101; Ukaylî, 276; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 175). Daha sonra Ata Melik'in, Hülâgu Han'ın Habuşan'daki imar faaliyetine bu

⁹ Cüveyn kasabası, Horasan ve Kuhistan arasında yer alan dört yüz köyden oluşan bir yerleşim merkezidir. Ehl-i sünnet âlimlerinden olan İmâmü'l-Harâmeyn bu beldedendir (Kazvîni, 1373 hş: 415-416).

¹⁰ Selçuklu yönetimi zamanında Müntecibüddîn Bedî, genç yaşta kâtip olmak için Merv şehrine gelmiştir. Bir süre Gazne'ye giden Bedî, daha sonra Horasan'a dönmüş ve Selçuklu devlet adamlarının hizmetine girmiştir. Daha sonra Dîvân-i İnşâ'ya girmiş ve devlet adamları tarafından Sultan Sencer'e tanıtılmıştır (Sâbitî, 1346 hş.: 112; Tokan, 2015: 210-211).

kasabanın dörde birini alarak katıldığını görmekteyiz (Cüveynî, III: 105; Refî'î- Gulistânî, 9, ty.: 110). Alamut'un alınmasından sonra Ata Melik Cüveynî, kendi ifadesi ile bu fethi, mektuplarla dünya ülkelerine duyurmuştur (Cüveynî, III: 115). Cüveynî, Alamut'un tahribi sırasında burada bulunan zengin kütüphanenin yakılması esnasında bazı kıymetli eserlerin yok olmasını engellemiştir (Cüveynî, III: 269-270).

Hârizmlî ve dolayısıyla Müslüman olan Cüveynî ailesinden birçok kişi bu dönemde Moğolların hizmetinde bulunmuştur. Ata Melik Cüveynî, Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu ile birlikte olmuş, daha önce de İsmâ'îlî kalelerinin alınması olayında Meymundîz kalesinin teslim olması için Hülâgu'nun teklifini İsmâ'îlî reisi Rükneddîn Hurşâh'a götürmüştür. Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu Han'ın yanında ünlü bitikçilerden Karakay, Seyfeddîn Bitikçi, Argun Aka ve Nasîreddîn Tûsî ile birlikte hazır bulunmuş olan Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi Bağdad'ın zaptından sonra Bağdad'ta idareci olarak görmekteyiz. Görevi sırasında Sulduzlardan Suncak Noyan da yanında bulunmaktaydı. Ata Melik, altı yıl Hülâgu gelmeden önce, on yedi yıl da sonra olmak üzere toplam yirmi üç yıl İlhanlı Devleti'ne hizmet etmiştir. Ata Melik Cüveynî, yazdığı *Târîh-i Cihanguşâ* adlı eserinde geçen olayların bir kısmını bizzat yaşamış, geri kalanların çoğunu da yetkili ağızlardan nakl etmiş, ayrıca Bağdad'ın imârı için görevlendirilmiştir. Kendisi Hârizmlî bir Müslüman olmasına rağmen, Bağdad'da idareci olarak bulunduğu sırada Nasturî Katolikosu Mahika'ya karşı Müslümanlarca yapılan saldırıya cezaî tedbirler aldığı için Müslümanlarca sevilmemiştir (el-Kutbî, IV: 452-453; Mîrhând, V: 271; Reşidüddîn, 732-734; Hândmîr, a., III: 104; Aştîyânî, 1328hş., a., I-II: 177,182; Baron, 1301 hş.: 31; Beyânî, 1993, II: 387; Yuvalı, 1994: 128).

Ata Melik zamanında Bağdad onun gerçekleştirdiği imâr faaliyetleri ile yavaş yavaş mamûr hale gelmeye başlamış ve şehir adeta ikinci kez kurulmuştur (Mîrhând, V: 278; Hândmîr, b., 269; Tâcbeş, 1381 hş.: 247; İsfahânîyân, 1369 hş., 134: 21). Ata Melik Cüveynî, yaklaşık yirmi dört yıl boyunca Bağdad hâkimliğini sürdürmüştür. Kardeşi Şemseddîn Cüveynî'nin de ondan önce Bağdad hâkimliğinde görev yaptığı bilinmektedir (Safâ, 1349 hş., III: 31; Donuk, 2009, 48: 48).

4.2. Hülâgu Han Sonrası Ata Melik Cüveynî'nin Akibeti

Abaka Han, Hülâgu'dan sonra tahta çıkınca vezirlik makamına eskiden olduğu gibi Şemseddîn Muhammed Cüveynî'yi tayin etmiş ve Alâaddîn Ata Melik'i Bağdad'da Emîr Suncak Aka'nın nâibliğine atamıştır (Ebu'l-Ferec, 48; Reşidüddîn, 743-744; Abû'l Farac, II: 585; Mîrhând, V: 277; Benâketî, 427; Sâbitî, 1346 hş.: 226). Abaka Han tahta çıktıktan sonra Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad üzerinde mutlak sûretle hâkim olması için Abaka Han'dan Bağdad'a bir yarlıg gelmiş, bu sırada Bağdad şahnesi Kara Buga ve bunun nâibi İshak Ermeni, Alâaddîn'e karşı güçlük çıkarmaya uğraşmışlardır (Ebu'l-Ferec, 48; Şîrâzî, 33; Beyânî, 1993, II: 396; Aştîyânî, 1328hş., a., I-II: 216). Mecdü'l-Mülk'ün muhalefeti öncesinde Alaaddîn Ata Melik'in iktidarında karşılaştığı ilk ciddi muhalefet Kara Buga ve nâibinin faaliyetleri olmuştur.

Abaka Han döneminde Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad'taki konumu, Mecdü'l-Mülk'ün Cüveynî ailesine saldırması ile sarsılmaya başlamıştır. Mecdü'l-Mülk, muhalefet açısından Sâhib-i Divân nezdinde etkili olmadığını görünce kardeşi Alâaddîn ile uğraşmayı tercih etmiş ve daha sonra müşriflik makamına ulaşan Mecdü'l-Mülk Yezdî, Ata Melik

Cüveynî'yi köşeye sıkıştırarak var olan bütün mallarına el koyduğu gibi, ayrıca ona işkenceye bile maruz bırakmış, hatta onu zincirle Bağdad köprüsüne bile bağlatmıştır (Reşidüddîn, 777-778; Abû'l Farac, II: 610; Mîrhând, V: 324-325; Benâketî, 436; Baron, 1301 hş.: 34; Kadyânî, 1384hş.: 150). Bu sırada Mecdü'l-Mülk, Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad malından çaldığı vergi gelirlerini zimmetine geçirerek toprak altında sakladığını iddia etmekteydi. Bu iddiası yüzünden Ata Melik Cüveynî'nin yaptırdığı ribâtlar, hângâhlar ve bu aileye ait mezarlar birkaç defa kazılarak harap edilmişti (Şîrâzî, 61).

Abaka Han'ın desteği ile Ata Melik, Mecdü'l-Mülk'ün ezizyetlerinden kurtulunca Mecdü'l-Mülk Yezdî, Cüveynî ailesine muhalefet için bu defa da şehzâde Argun'dan destek almaya çalışmıştır. Abaka Han'ın Şemseddîn Cüveynî tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü iddia ederek, Şehzâde Argun'a ilk fırsatta bunu arz etmiştir (Reşidüddîn, 786; Mîrhând, V: 327; Hândmîr, b., 269). Bu bahane ile Mecdü'l-Mülk iktidar yolunda önünde büyük bir engel oluşturan Cüveynî ailesine karşı şehzâde Argun'un desteğini kazanmış oldu.

Ahmed Teküdâr'ın saltanata gelmesi ile Cüveynî ailesinin iktidardaki mücadelesi yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Mecdü'l-Mülk ve Ata Melik arasındaki sorunu çözmek için yapılan yargıda Ata Melik haklı görülmüş ve bu sonuç Mecdü'l-Mülk'ün katline sebep olmuştur. Fakat bu sırada Şemseddîn Cüveynî, Mecdü'l-Mülk'ün katlini istemezken ailenin diğer mensupları olan Hâce Harun ve Alâaddîn Cüveynî bu konuda ısrarcı olmuşlardır (Reşidüddîn, 786-787; Hândmîr, a., III: 119-120; Hândmîr, b., 282). Mecdü'l-Mülk Yezdî, uzuvları parçalanarak 14 Ağustos 1281 gecesi Aladağ mevkiinde öldürülmüş ve uzuvları ibret alınması için farklı eyâletlere gönderilmiştir. Sultan Ahmed, bu olayın neticelenmesi ile Hâce Alâaddîn'e Bağdad'ın yönetimini tekrar iade etmiştir (Reşidüddîn, 787; Abû'l Farac, II: 610; Mîrhând, V: 328-329; Benâketî, 438; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 221; Hândmîr, b., 283-284; Baron, 1301 hş.: 34-35).

Mecdü'l-Mülk'ün ölümü ile ilgili olarak Hâflî Reşid, şu dörtlüğü yazmıştır;

بیمود بامید وزارت هوسی

آن سر که درو بود تمنای بسی

هر عضوی زوبناز دردست کسی

پرگاه بدیدیم بکام دل خصم

İçinde birçok temenni olan o kafa, vezirlik ümidiyle heves yürüttü.

Düşmanın gönlünün istediği gibi samanla dolu gördüm, onun her bir azası işve ile birinin elindeydi

(Reşidüddîn, 787).

Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesi siyasî sorun haline gelen Cüveynîlere karşı muhalefet hareketini çözememişti. Çünkü şehzâde Argun'un İlhanlı tahtı üzerindeki ihtirası önündeki ilk engel, Sultan Ahmed'in desteğini kazanmış olan Cüveynî ailesi idi. Bu sırada Alâaddîn'in nâibi olan Necmeddîn Asfâr ölmüştü. Şehzâde'nin emri ile Necmeddîn Asfâr'ın cesedi mezarından çıkarılmıştı. Bu haber Hâce Alâaddîn Ata Melik'e ulaştığında son derece üzülmüş ve rahatsız olmuştu. Bu vahşice olay üzerine Ata Melik'te ansızın bir baş ağrısı belirmiş ve bu hastalık yüzünden Arrân mevkiinde 5 Mart 1283'te vefat etmiştir (Reşidüddîn, 789; Baron, 1301 hş.: 35; Nefîsî, 1363hş., I: 136). Kardeşinin ölümü üzerine çok üzülen Vezir Şemseddîn Cüveynî, şu şiiri söylemiştir;

گوی من و اودو شمع بودیم بهم
یک شمع میمرد و دیگری میسوزد
O ve ben iki mum gibydik, bir mum öldü (söndü) ve diğeri yanıyor
(*Benâketî, 738; Baron, 1301 hş.: 92*).

Yine Ata Melik Cüveynî'nin başarılı Bağdad hâkimliği şöyle nitelendirilmiştir;

علاء دولت و دین آن وزیرى
که حاکم بود اندر ملک بغداد
Bağdad mülkünde hâkim olan yüce devlet ve dinin veziri
(*Rezevî, 1354 hş.: 152*).

Bu dönemin meşhur şairlerinden Sa'dî-yi Şîrâzî, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'ye yazdığı övgü dolu şiirlere benzer birkaç şiiri de Ata Melik Cüveynî'ye yazmıştır. Ayrıca Ata Melik Cüveynî dinî hassasiyetleri olan biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Onun döneminde İbn Haşkerî en-Nu'mânî adında bir şair kendi şiirlerini Kur'an'dan üstün gördüğü için Ata Melik tarafından öldürtülmüştür (İbn Kesîr, XIII: 436-437; Sa'dî-i Şîrâzî, 814, 828-829; Ünal, 2006, 21: 95; el-'Aynî, 2010: 119).

Sa'dî-i Şîrâzî'nin Ata Melik Cüveynî için yazdığı övgü dolu şiirlerden biri de bu beyitle başlamaktadır;

کدام باغ به دیدار دوستان ماند
کسی بهشت نگوید به بوستان ماند
Dostların buluştuğu hangi bağ kaldı, kimse kalan bahçeye cennet demez
(*Sa'dî-i Şîrâzî, 903*).

Ata Melik Cüveynî, Abbasi halifesi Nasır'ın vakfederek yaptırdığı ve Moğol saldırılarında zarar görmüş olan Mustansiriyye medresini 1268 yılında Bağdad hâkimi iken emiriyle tekrar onartmıştır. Ayrıca bu medreseden İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde bahsedilmektedir. Bu dönem içinde Ata Melik Cüveynî'nin hanımı da 1272 yılında Bağdad'ın dışında İsmetiyye medresesini inşa ettirmiştir. Cüveynî, son Halife Musta'sım'ın oğlu olan Ebû'l-Abbâs Ahmed'in dul eşiyle evlenmiştir. Ata Melik Cüveynî İlhanlı ülkesi içerisindeki başarılı idareciliğinden başka, tarih yazarlığı ile de tanınmış ünlü bir şahsiyettir. Onun yazmış olduğu *Târîh-i Cihânguşâ* adlı eseri, dönemin olaylarını günümüze aktaran önemli kaynaklarından. Ayrıca Cüveynî, kuşatma sonrası Bağdad şehrini mamûr hale getirdiği gibi yüz bin dinâr harcıyarak Necef şehrine bir su yolu da açtırmış, Fırat nehrinin tatlı suyunu Kufe'ye ulaştırarak tarım için kullanılmasını sağlamıştır ('Ukaylî, 276; Devletşâh, 83; Safâ, 1349 hş., III: 207-209; Bâfkî, 1384 hş.: 118; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 201; Baron, 1301 hş.: 90-92; Bilgin, 1993, VIII: 140-141; Şîrâzî, 33-34; Kadyânî, 1384 hş.: 146; Battûta, 319; Ârifnîyâ, 1387 hş., 74-73: 34).

İmâra ve tarımsal faaliyetlere önem veren Ata Melik Cüveynî, Fırat nehrinden bir kanal açtırmış ve bu kanal boyunca yüz elli kadar köy yerleşimi kurulmasına vesile olmuştur (Hodgson, 1995: 452). Yine Sünnî inancına mensup olan Cüveynî ailesinin erkekleri, evlilik yolu ile Bağdad'ın düşüşünden sonra kimsesiz kalan Abbâsî hanedânına

mensup kadınlara sahip çıkmaya çalışmışlar, bu davranışları ile Abbâsî ailesine karşı korumacı bir tavır takınmışlardır (Arifnîyâ, 1387 hş., 74-73: 34).

5.Emîr Buka'nın Kardeşi Aruk

İlhan devletinin idarî yönetimi Argun Han zamanında Emîr Buka'nın eline geçmişti. Argun Han, Emîr Buka'ya yüksek rütbe ve unvanlar ile tüm İlhanlı Devleti'nin yönetimini vermişti. Ancak Emîr Buka ve Irak'ın yönetimini elinde tutan kardeşi Aruk, devlet yönetmek konusunda başarısız olmuşlardır. Bu sırada halkın üzerine koydukları ağır vergilerin yanı sıra kıtlık ve hastalık düzeni bozmuştu. Bu durum Sa'dü'd-Devle için bir fırsat olmuştu. Sa'dü'd-Devle, devlet adamlığı dışında Yahûdî bir hekim olarak ortaya çıkmıştı. Onun Bağdad'ta meydana gelen sorunlara bulduğu çözümler bölgede ünlenmesini sağladı. Sa'dü'd-Devle, 1284 yılında Bağdad dîvân üyesi tayin edilmiştir. Onun yeteneklerinden dolayı görmüş olduğu takdir ise düşmanlarının artmasına sebep oldu. Daha sonra Tebriz'e giden Sa'dü'd-Devle, bir yandan Moğol emirlerinden Ordu Kiya'nın güvenini kazanmışken, diğer taraftan da hekimlik konusundaki tecrübesi ile Argun Han ile ilişkilerini geliştirmişti. Argun'un sempatisini kazanarak bir danışmanlık payesi de elde etmişti (Reşidüddîn, 70,815-816; Mîrhând, V: 357-358; Hândmîr, a., III: 129-130; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 239; Deniz, 2013: 141). Daha sonra Bağdad vergilerinin toplanması işine atanan Sa'dü'd-Devle, Aruk'un makamından indirilmesine de sebep olmuştur.

6.Hâce Şerefeddîn Harun Cüveynî

Câmi'ut't-Tevârîh adlı eserin Behmen Kerîmî nüshasında bu kişi, Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn oğlu Hâce Şerefeddîn Harun şeklinde geçmektedir. Behmen Kerîmî'de bu isim Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn oğlu Hâce Harun şeklinde yer almaktadır. Hâce Harun şair ve bilginlerden olup Halife Musta'sım'ın torunu Ebu'l-Abbâs Ahmed'in kızı ile evlenmiştir. Irak hükümetinde daha sonra Ata Melik Cüveynî'nin yanında yer almıştır. Argun Han zamanında Emîr Buka'nın kardeşi Emîr Aruk'un niyâbetinde de bulunmuştur. Hâce Sadüddîn Kazvîni'nin öldürülmesi olayında Harun'un da parmağının da bulunması yüzünden Sadüddîn'in kardeşi olan Hâce Fahreddîn Müstevfî Kazvîni ondan intikam almak için Emîr Buka'nın kardeşi ve Bağdad hâkimi olan Aruk'u devamlı kışkırtmaktaydı. Onu daha sonra Hâce Fahreddîn Müstevfî Kazvîni ve Mecdüddîn b. Esîr öldürtmüşlerdir (Reşidüddîn, 787; Hân, 1336 hş., a., I: 2258; ez-Zirikli, IX: 45; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 233; Davûd, 1370 hş.: XIX: 16; Müstevfî, a: 597).

Mecdü'l-Mülk'ün muhalefesinde Sâhib Şemseddîn, yargılama sonucunda suçlu bulunan Mecdü'l-Mülk öldürülmesine izin vermeyip, bağışlanmasını istiyordu. Fakat Hâce Alâeddîn ve Hâce Harun Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesini istemişlerdir (Reşidüddîn, 786-787). Anlaşıldığı üzere Mecdü'l-Mülk olayında Hâce Harun da taraf olmuş idi.

Hâce Harun, fen ilimlerinde yetkin bir kişi olup nazım ve nesirde zamanının tanınmış isimlerindendi. Vassâf tarihine göre, İsfahan'da yönetici olan Hâce Harun'un kardeşi Bahâeddîn Cüveynî, kardeşi Hâce Harun'u ilim ehli olmasından dolayı ona karşı kıskançlık beslemekteydi. Hâce Harun'un fen ve edebiyat ilimleri dışında müzik alanında da eğitim aldığı bilinmektedir. Müzik eğitimini Ustad Safiyüddîn'den almıştır. Ustad Safiyüddîn, Risâle-i Şerefiyye adlı eserinin Hâce Harun adına telif etmiştir (Şîrâzî, 34, 46;

Hândmîr, b., 270; Bâfkî, 1384hş.: 118-119; Isfahânîyân, 1369 hş., 134: 19). Şemseddîn Cüveynî'nin katlinden sonra Hâce Hârûn'u da 1286 tarihinde katledilmiştir. Böylece Cüveynî hanenedânı son bulmuş oluyordu (Şîrâzî, 84; Hândmîr, a., III: 127; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 233; Baron, 1301 hş.: 40-41; Uyar, 2001: 47). Hâce Harun, ilim ehli olmasından dolayı dönemin şairlerinde olan Humâm-i Tebrîzî tarafından da methedilmiştir.

قدر با دوستانت چون برادر	موافق با مرادت سیر اختر
زمین بوسان ایوانت وزیران	کمر بندان در گاهت امیران
ستم بگذاشته مظلوم گشته	فلک امر تو را محکوم گشته
به کهم صاحب آفاق هارون	زمان گفته که بادا دور گردون

Ahter yıldızının seyri senin muradınla aynı yöndedir, kader dostlarınızla kardeş gibidir. Dergâhında kemer (el) bağlayanlar emîrlerdir; eşiğini öpenler de vezirlerdir. Felek senin emrine mahkûm olmuş, sitemi terk etmiş, mazlum olmuş. Zaman, Harun'un sahip olduğu ufuklar arzusu ile felek dönsün der
(Tebrîzî, 265).

چه غم از محتسب و شحنة و غوغا امروز
خواجه هارون پسر صاحب دیوان اینجاست

Muhtesibten, şahnedden ve kavgadan ne gamdır! Bugün Sâhib-i Dîvân'ın oğlu Hâce Hârûn burdadır (Rezevî, 1354hş.: 295).

7.Sa'dü'd-Devle'nin kardeşi Fahrü'd-Devle

Argun Han zamanında vezâret makamına yükselen Sa'dü'd-Devle, 26 Ağustos 1289'da kendi kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, akrabası Mühezzibü'd-Devle ve Cemâleddîn Desteirdanî'yi Bağdad hâkimliğine göndermiş ve Fars memleketini Müntecebü'd-Devle Münecim'in oğlu Şemsüddeve'ye bağışlamıştır. Bu dönemde ülke genelinde yönetimi eline almış olan Sa'dü'd-Devle, yine tüm ülkeye şehzâdelere verilen valilikler hariç olmak üzere atamalar yapmaktaydı. Sa'dü'd-Devle, bürokrasi ve idarede bu kudretli durumuna rağmen büyük emirlerden Şiktur Noyan, Tagaçar, Samagar, Koncukbal'dan çekinmekteydi. Ülkenin her yanında kendine bağlı, uyanık ve kendisine yardım eden bir kadro oluşturmak istemekteydi. Bu konu ile ilgili olarak Argun Han'ın huzurunda, *Ben bizzât kendim bütün önemli işlere yetişemem. Her gece artık eksik durumun ne olduğunu ve o günün hesabını bana arz etmesi için, birkaç iş bilen ve tamah etmeyen nökere ihtiyacım var*, diye arz etmiştir (Reşidüddîn, 820-821; Mîrhând, V: 351; Hândmîr, a., III: 131; Şîrâzî, 141-142; Hândmîr, b., 299; Benâkefî, 446).

Böylece Sa'dü'd-Devle de tıpkı önceki dönmelerde vezârete gelmiş olan bürokratlar gibi kendi akraba ve kardeşleri vasıtasıyla kadrolaşma yolunu takip ederek makamının kendi menfaatleri doğrultusunda koruma kaygısına düşmüştü. Ve bu kaygısından dolayı ülke geneline kadrolarını yaymaya çalışıyordu. Fakat bu çaba sadece idarî kadrolara yansdığı için daha sonra başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

8.Ordu Kiya

Uygur kökenli Ordu Kiya, Abaka ve Argun Hanlar zamanında muteber devlet adamlarından idi (Sümer,1969: 16). Sâhib-i Divân Şemseddîn Cüveynî'nin katledilmesinden sonra Emîr Buka'nın iktidardaki yeri sağlamlaşmıştı. Buka, makamına güvendiği için devlet adamlarından Tağaçar, Konçukbal, Doladay İdaçi, Sultan İdaçi, Togan, Cuşi ve Ordu Kiya'yı küçümsüyordu. Bundan dolayı bu kişilerin Emîr Buka ile ilişkileri zayıflamaya başladı. Özellikle Sultan İdaçi ve Togan Buka'nın bu davranışına çok içerlemiş idiler (Reşidüddîn, 814; Kirmânî, b.: 59). Bu dönemde Ordu Kiya'yı Emîr Buka'ya muhalif olanlara arasında görmekteyiz. Daha sonra malî anlamdaki başarıları Ordu Kiya'yı bu muhalif grubun içinde güçlü bir konuma getirecektir.

Ordu Kiya, Sa'dü'd-Devle ile beraber Bağdad mülkü üzerinde vergi toplam işinde oldukça başarılı olmuş ve toplanan geliri merkeze getirmiştir. Bu durum ise Argun Han'ın çok hoşuna gitmiştir. Sa'dü'd-Devle, Irak'ta vergi toplama işiyle ilgili olarak, *Eğer bize zıt olan bitikçiler engel olmasalardı, bu mal bunun iki misli kadar olurdu*, diye arz ederek aslında o dönemde Emîr Buka'nın kardeşi Aruk aleyhinde isim vermeden muhalefet yapmaktaydı. O sıralarda Aruk, Bağdad yönetiminin başında bulunuyordu. Argun Han, Sa'dü'd-Devle'nin bitikçileri şikâyeti üzerine bitikçi topluluğunun yasaya çarptırılması buyurmuştur. Daha sonra Haziran 1289 tarihinde Argun Han'ın, Sa'dü'd-Devle'yi vezirliğe tayin ettiğini görmekteyiz. Böylece Sa'dü'd-Devle ile beraber devlet işlerinde Ordu Kiya'nın da yükselişi başlamış oluyordu (Reşidüddîn, 819-820; Benâketî, 444-445; Aksarayî, a., 124; Hamîd, 1385 hş., 1: 112).

Sa'dü'd-Devle vezâret makamına yükselince devletin idarî yapısında kendi adamlarından oluşan bir kadro kurmaya başlamıştır. Argun Han'a bizzatdevletin tüm idarî işlerine yetişemeyeceğini ve bu yüzden kendine yardımcı olacak birine ihtiyaç duyduğunu arz etmiştir. Böylece yapmak istediği atamaları ve yaptığı atamaları Han'ın huzurunda meşrulaştırmaya çalışmaktaydı. Sonuç olarak Sa'dü'd-Devle, daha önce de uyumla çalıştığı Ordu Kiya'yı kendine yardımcı olarak istemiştir (Reşidüddîn, 820-821; Mîrhând, V: 351; Hândmîr, a., III: 131; Şîrâzî, 141-142). Ordu Kiya, devlet yönetiminde Sa'dü'd-Devle'nin güvenini kazanmış olacak ki, onun yardımcılığına kadar yükselmiştir.

Argun Han'ın hastalığı yüzünden rahatsızlığı şiddetlendiğinde Ordu Kiya, Koçan ve Sa'dü'd-Devle'den başka hiç kimse Han ile görüşmez hale gelmiş ve bu durum devlet ricâlinin tepkisini çeker bir hal almıştır (Reşidüddîn, 823; Mîrhând, V: 361; Hândmîr, a., III: 133). Dikkat edilmesi gereken husus Argun Han'ın en yakınında olan bu üç kişi arasında Ordu Kiya'nın adının da zikrediliyor olmasıdır. Anlaşılabacağı üzere, Ordu Kiya hem başarılı devlet işlerine imza atmasından dolayı, hem de Sa'dü'd-Devle ile yakın dostluğu ve iş arkadaşlığından dolayı devlet ricâli arasında makamını güçlendirmiştir.

Fakat Sa'dü'd-Devle'nin ve Ordu Kiya'nın Bağdad vergilerini toplama ile başlayan yükselişleri onların en büyük destekçileri olan Argun Han'ın hastalığının şiddetlenmesi nedeniyle gerilemeye başlamıştır. Argun Han'ın hastalığını fırsat bilen Sa'dü'd-Devle'ye muhalif Tağaçar ve diğer emirler, kendi aralarında görüş birliği yapmışlardı. Bu topluluğun başında Tağaçar, Konçukbal, Tugal ve Togan gelmekteydi. Kısa süre içerisinde ziyafet bahanesi ile Sa'dü'd-Devle, Cuşi ve Ordu Kiya'yı yakalanmış ve daha sonra yapılan yargılamaya neticesinde Sa'dü'd-Devle ve kadrosu katledilmiştir (Reşidüddîn, 824-825; Aksarayî, a., 132; Aksarayî, b., 165; Baron, 1301 hş.: 44-45).

Sonuç

1258 tarihinde yaşadığı büyük yıkımdan sonra Abbâsî çağındaki parlak günlerini kaybeden Bağdad, Moğolların eline geçtikten sonra idârî anlamda yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte Bağdad'a atanan yöneticilerin dini ve etnik anlamda çeşitlilik gösterdiğini görmekteyiz. Şehrin idaresinde Moğol, Sünnî, Şîî, Yahudî kökenli devlet adamları İlhanlılar tarafından rahatlıkla tercih edilmiştir. Bu haliyle aslında Bağdad yönetimi, İlhanlı ülkesinin genel yönetim tarzını da yansıtmaktaydı.

Büyük tahribattan sonra şehrin yeniden mamûr bir hale gelmesi için Moğol yöneticilerinin yeni idarî kadrolara problemi havale etmesi de ilginçtir. Bu bağlamda dönemin yönetim kadrosunun malî ve idarî işleri düzenlemek için büyük gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle bu açıdan Ata Melik Cüveynî'nin siyasî ve bürokratik faaliyetleri dikkat çekmektedir. Sonuç olarak istila sonrası Bağdad, her ne kadar eski parlak günlerine kavuşamasa da, İlhanlılar tarafından görevlendirilen devlet adamlarınca yeniden ekonomik ve idarî anlamda canlandırılmak istenmiştir.

Klasik Kaynaklar

- Abdullah b. Ömer Beyzâvî. *Nizâmu't-Tevârih* (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes). Tahran. (1382 hş.).
- Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî. *Târih-i Cihânguşâ* (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni) I-II-III. Tahrân: İntişârât-i Donyâyî Kitâb. (1329 hş.).
- Alaadîn Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa* (Çev. Mürsel Öztürk) Ankara: TTK. (2013).
- Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî. *Târihu'l-Hulefâ*. Beyrut. (1416).
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi* I-II (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: YKY Yayınları. (2004).
- Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâfi Sînâ'ati'l-İnşâ* IV. Kahire: Dâr-ül Mısriyye. (h. 1340-1922).
- Giyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. *Dustûru'l-Vuzerâ* (Tsh. Sa'îd Nefîsî). Tahrân: Çâphâneyi İkbâl. (ty.).
- Giyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. *Habîbu's-Siyer* (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî) III. Tahrân: Kitâbfurûş-i Hayyâm. (1333 hş.).
- Gregory Abû'l Farac. *Abû'l-Farac Tarihi* (Çev; Ö. R. Doğrul) I-II. Ankara: TTK Yayınları. (1950).
- Hâfız Ebrû. *Coğrâfyâyî Hâfız Ebrû* I-II (Tsh. Sâdık Seccâdî). Tahrân: Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî. (1378 hş.).
- Hâfız Ebrû. *Zubdetü't-Tevârih* I-II. Tahrân: Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Erşâd-i İslâmî. (1311 hş.).
- Hamdullah Müstevfî Kazvîni. *Târih-i Guzîde* (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr. (1387 hş.).
- Hayruddîn Zirikli. *el-A'lâm* I-XII. Beyrut. (1389 h./ 1969).
- Humâm-ı Tebrîzî. *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî* (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk). Tahrân. (1370 hş.).
- İbn Kesîr. *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi* I- XIII (Çev. Mehmet Keskin). Çağrı Yayınları. (1995).
- İbnü'l-İbrî Ebu'l-Ferec. *Târihu Muhtasari'd-Düvel* (Çev. Şerafettin Yaltkaya). Ankara: TTK. (2011).
- Kerîmüddîn Mahmûd Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Çev. M. Öztürk). Ankara: TTK Yayınları. (2000).
- Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Nşr; Osman Turan). Ankara: TTK Yayınları. (1999).
- Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî* (Haz. Abdülhay Habîbî) II. Kâbil: Encümen-i Târih-i Afgânistân. (1343 hş.).
- Mîrhand. *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, I-XI. Tahran: İntişârât-i Pîrûz. (1339 hş.).
- Muhammed b. Alî b Tabâtabâ (İbn Tiktikî). *Târih-i Fahrî* (Trc. Muhammed Vahîd Gulpâygânî). Tahrân. (1350 hş.).
- Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî. *Mecma'u'l-Ensâb* (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr. (1343 hş.).
- Muhammed b. Şâkir el-Kutbî. *Fevâtu'l-Vefeyât* I-V. Beyrut: Dâr-i Sâdir. (1974).

- Nasîreddîn Mar'aşî. *Târih-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân* (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî). Tahrân: Müessesesi-i Metbû'ât-i Şark. (1345 hş.).
- Nâsireddîn Münşî Kirmânî. *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ* (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (ty.).
- Nâsireddîn Münşî Kirmânî. *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayiyân-i Kirmân* (Tsh. Abbâs İkbâl Âştîyânî). Tahrân: İntişârât-i Esâtûr. (1328 hş.).
- Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî. *Câmiut't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* (Çev. İsmail Akamehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejani) Ankara: TTK. (2013).
- Reşîdüddîn, Fazlullâh Hemedânî. *Câmi 'u't-Tevârih* (Haz. D. B. Kerîmî). Tahrân: İntişârât-i İkbâl. (1374 hş.).
- Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm 'Ukaylî, *Âsâr 'ul-Vuzerâ* (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân. (1337hş.).
- Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî. *Târih-i Benâketî*. (Tsh. Ca'fer Şe'âr). Tahrân. (1348 hş.).
- Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî Şîrâzî. *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-E'sâr (Târih-i Vassâf)* (Tsh. İrec Efşâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbî Kâşânî). Tahrân. (1388 hş.).
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-i Şîrâzî. *Külliyât-ı Sa'dî* (Haz. Muhammed Alî Furûgî Nüşhasından Nâsır Ahmedzâde). Tahrân. (1390 hş.).
- Umar Rızâ Kehhâle. *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn* I-XV. Beyrut: Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye. (ty.).
- Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvîni. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l'İbâd* (Trc. Cihâgîr Mîrzâ Kaçar). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr. (1373 hş.).

Modern Kaynaklar

- Âbâdânî, Abdullah Mubelligî (1376 hş.). *Târih-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân* I-III. Kum: İntişârât-i Hür.
- Aktan, Ali. "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi". Erzurum: *AÜİFD* (10), 1991. 181.
- Alî Âl-i Dâvud, Seyyid. "İbn Alkamî". Tahrân: *DMBİ* (IV), 1370 hş. 326-328.
- Âl-i Davûd, Ali. "Cüveynî-Hanedân". Tahrân: *DMBİ* (XIX), 1370 hş. 13-16.
- Ârifnîyâ, Muhammed. "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân". *Zâmâne* (74-73), 1387 hş. 33-36.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl. (1374 hş.). *Târih-i Moğûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Tîmûrî* I-II. Tahrân: İntişârât-i Nâmek.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl. (1390 hş.). *Târih-i Mogûl*. Tahrân: İntişârât-ı Sâhil.
- Baron, Edward. (1301 hş.). *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr* (Çev. Ali Asger Hikmet). Tahrân: İntişârât-ı İbn-i Sînâ.
- Beyânî, Şîrîn. (1993). *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl* I-II. Tahrân.
- Beyât, Azizullah. (1384 hş.). *Târih-i Takbîkî İrân bâ Keşverhâyi Cihân*. Tahrân: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Bilgin, Orhan. "Cüveynî Atâ Melik". İstanbul: *DİA* (VIII), 1993. 140-141.

- Brockelmann, C. (1992). *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay). Ankara: TTK.
- Defterî, Ferhâd. "İsmâ'îliyye". Tahrân: *Dânişnâme-i İrân* (III), 1384 hş. 800-807.
- Demirayak, Kenan. (1988). *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum.
- Deniz, Arda. (2013). *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*. İstanbul: Ekim Kitap.
- Devlet, Nadir. "İlhanlılar." İstanbul: *DGBİT IX*. 1993. 63-102.
- Dihhudâ, Ali Ekber. "Atâ Melik Cüveynî". (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî). Tahrân: *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân* (X), 1373 hş.14065.
- Dihhudâ, Ali Ekber. "İbn-i Alkamî". (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî). Tahrân: *Lugatnâme-yi Dihhudâ* (I). 1373 hş. 294.
- Donuk, Abdulkadir. "Cüveynî ve Moğol Mezalimi". İstanbul: *Tarih Dergisi* (48), 2009. 47-57.
- el-'Aynî, Bedrüddîn. (2010). *'Akd-ül Cemân fî Târîh-i Ehl-i Zâmân I-II*, Kahire.
- el-'Azzavî, A. (1935). *Târîh-ül 'Irâk*. I. Bağdâd.
- el-Fâhûrî, Hannâ. (1986). *Târîhü'l-Edebü'l-'Arabîyye*. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- Ensârî, Muhammed Hasan Câberî. (1321 hş.). *Târîh-i İsfahân ve Rey*. İsfahân.
- Erdem, Ayşe. (1998). *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri* Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. (2007). *İran Edebiyatı*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Fehmî, Abdusselâm Abdulâzîz. (1981). *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'ârif.
- Furat, Ahmet Subhi (1996). *Arap Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Furûbahş, Ahmed. "Nakş-i İdârî ve Hukûmetî Hâtûnhâyî Mogûl". *Roş-d-i Âmûzeşî Târîh* (38). 1389 hş. 28-29.
- Galstyan, A.G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyllara Ait Eserlerden Alıntılar* (Çev. İlyas Kamalov). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Hakîkî, Abdurrefî'. (1360 hş.). *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğer Conbeşhâyî İrânîyân*. Tahrân: İntişârât-ı Âzâd Endişân.
- Halebî, Ali Esgar. (1381 hş.). *Târîh-i Felâsefe-i İrânî*, Tahrân: İntişârât-i Zuvvâr.
- Hamîd, Hamîd. "Sa'dü'd-Devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl". *İrânşenâsî* (1), 2006/1385 hş. 101-117.
- Hasan İbrahim Hasan. (1311-1991.). *Târîhü'l-İslâm I-IV*. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- Hitti, Philip K. (1995). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II* (Çev. Salih Tuğ). İstanbul: İfav Yayınları.
- Hodgson, Marshall G. S. (1995). *İslâm'ın Serüveni II*, İstanbul: İz Yayınları.
- Hourani, Albert. (2012). *Arap Halkları Tarihi* (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İsfahânîyân, Dâvud. "Hânedân-i Cuveynî der Destgâh-i İlhanân". *Dânişgâh-i Edebiyât-i Ulûm-i İnsânî Tebrîz* (134), 1369 hş. 12-28.
- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Sanî'ü'd-Devle. (1344 hş.). *Târîh-i Montezim-i Nâsırî I-II-III* (Tsh. Muhammed İsmâ'il Rıdvânî). Tahrân.
- İlhan, Avni. "Bâtmiyye". İstanbul: *DİA* (V), 1992. 192.

- Kadyânî, Abbâs. (1384 hş.). *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*. Tahrân: İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb.
- Kaya, Abdullah. "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları". Erzincan: *EÛSBED* (VI), 2, 2013. 293-326.
- Köprülü, Mehmed Fuad. "Cüveynî Alaaddîn Ata Melik Muhammed". İstanbul: *İA* (III), 1979. 249-255.
- Kuşçu, Ayşe Erdem. "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması". Ankara: *Türkler* (VIII). Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 364-375.
- Mukaddem, Haydar Rızâ Alizâde. (1388 hş.). *Pejûheşî der Sikkehâyı Olcâyâtü Heştomîn İlân-i Mogûl*. Tahrân: Müesseyi Ferheng-i İntişârât-ı Pâzîne.
- Müsevî, Mustafa. "İlhânân". Tahrân: *DMBİ* (X). 1370 hş. 704-711.
- Mü'eyyid-i Sâbitî, Seyyid Ali. (1346 hş.). *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihî*, Tahrân: Kitâbhâne-i Tuhûrî,
- Müstevfî-yi Bâfkî, Muhammed Müfidî. (1384 hş.). *Câmi'-i Müfid* (Tsh. İrec Efşâr). Tahrân: Çâphâne-i Rengîn.
- Nefsî, Sa'id. (1363 hş.). *Târih-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî* I-II. Tahrân: İntişârât-i Furûgî.
- Nîrnûrî, Hamîd. (1379 hş.). *Sehm-i Îrân der Temeddon-i Cihân*. Tahrân: İntişârât-i Firdovs.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l Alkamî". İstanbul: *DİA* (XX), 1999. 483-484.
- Özbalıkcı, M. Reşit. "İbn Ebü'l- Hadîd". İstanbul: *DİA* (XIX), 1999. 463-466.
- Özdemir, Hacı Ahmet. "Müsta'sım-Billâh". İstanbul: *DİA* (XXXII), 2006. 126-127.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Moğollar". İstanbul: *DİA* (XXX), 2005. 226.
- Öztuna, Yılmaz. (1996). *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri* I-V. Ankara: TTK.
- Pîrniyâ, Hasan. (1390 hş.). *Târih-i Kâmil-i Îrân*, Îrân Cihân. Tahrân.
- Pûrhûncânî, Z. M.-Ânûş, E. F. "Destâverd-i Hâfuzân-i Ferheng ve Temeddon-i Îrânî-İslâmî der Devre-i İlhanî". *Faslnâme-i Pejûheşî Târih-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*. (12), 1392 hş. 8-14.
- Râzî, Abdullah. (1375 hş.). *Târih-i Kâmil-i Îrân*. Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- Recebzâde, Hâşim. "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân". *Îrânşenâsi* (1), 2003/1382 hş. 57-73.
- Refî'î, Emîr Teymûr-Gulistânî, Hânîye. "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl". *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târih*. (9), ty. 105-121.
- Rezevî, Muhammed Takî Müderris. (1354 hş.). *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*. Tahrân: İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân.
- Rezevî, Seyyid Ebulfazl. "Nasîreddîn Tûsî ve Gofmân-i Mehâr der 'Ahd-i Nâmüselmânîyî İlhanî". *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî Târih-i Ferheng-i Temeddon-i İslâmî* (13). 1392 hş. 93-108.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet. (1336 hş.). *Mecma'u'l-Fusahâ* I-VI. Tahrân.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet. (1373 hş.). *Fihrisu't-Tevârih* (Tsh. Abdulhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes). Tahrân.
- Seccâdî, Sâdik. "Cüveynî-Ebulmuzaffer". Tahrân: *DMBİ* (XIX), 1370 hş. 1-4.
- Semerkandî, Emîr Devletşâh. (1338 hş.). *Tezkiretu's-Şu'arâ* (Tsh. Muhammed Ramazânî). İntişârât-i Pedîde-i Hâver.
- Sümer, Faruk. (1969). "Anadolu'da Moğollar". *SAD* (I), 1-147.

- Şahin, Hanifi. (2008). *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. Erzurum: Basılmamış Doktora Tezi.
- Şahin, Hanifi. “Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünnî İlişkileri”. *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, (VI/2), 2013. 17-42.
- Şirinov, Agil - Gafarov, Anar. “Tûsî Nasirüddîn”. İstanbul: *DİA* (XXXXI). 2012. 437-442.
- Şükrü, Muhammed Vamik. (1915). *Evkâf-ı Ümem Târîhi* I-V, İstanbul.
- Tâcbehş, Ahmed. (1381 hş.). *Târîh-i Temeddön ve Ferheng-i İrân*. Tahrân: İntişârât-ı Nevîd-i Şîrâz.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvîni, Asâf Hân. (1382 hş.). *Târîh-i Elfi* (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd) I-VI. Tahrân: Şirket-i İntişârât-i ‘İlmî ve Fehengî.
- Token, Özgür. (2015). *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*. Erzurum: Basılmamış Doktora Tezi.
- Uyar, Mustafa. (2001). *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*. Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Uylaş, Sait. (2016). *Birinci Türk Nüfuzu Dönemi Abbasilerinde Edebî Kültür (II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre)*, Erzurum.
- Üçok, Bahriye. (1979). *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*. Ankara.
- Ünal, Ömer. “Sa’dî-i Şîrâzî'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi”. Ankara: *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* (21), 2006. 89-110.
- Yazıcı, Tahsin. “Müntecebüddin Bedî”. Ankara: *DİA* (XXXII), 2002. 25.
- Yıldız, Hakkı D. “Abbâsîler”. İstanbul: *DİA* I, 1998. 37.
- Yılmaz, Nurullah. (1995). *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre*. Erzurum: Basılmamış Doktora Tezi.
- Yuvalı, Abdülkadir. (1994). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Hülâgu”. İstanbul: *DİA* (XVIII), 1998. 473-475.
- Zebihullah-i Safâ. (1349 hş.). *Târîh-i Edebiyât der İrân* I-V. Tahrân: İntişârât-i Firdevs.
- Zebihullah-i Safa. (2005). *İrân Edebiyatı Tarihi* (Çev. Hasan Almaz) I-II. Ankara: Nusha Yayınları.
- Zeydân, Corci. (1974). *İslâm Medeniyet Tarihi* IV, İstanbul: Üç Dal Neşriyat.

ERZURUM VALİSİ VEZİR SÜLEYMAN PAŞA'NIN 1784
ERZİNCAN DEPREMİ SONRASI YAĞMALANAN MUHALLEFATI
GOVERNOR OF ERZURUM VEZIR SULEYMAN PASHA 1784 AFTER
THAT ERZINCAN EARTHQUAKE LOOTED THE MUHALLEFAT

FATİH ÇİÇEK

Arş. Gör., Erzincan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Assist. Erzincan University, Faculty of Science and Letters, Department of History
fatihcicek1071@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9749-4830

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.08.2017
Sayfa-*Pages* : 413-440
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3770>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>
This article was checked by iThenticate.

ERZURUM VALİSİ VEZİR SÜLEYMAN PAŞA'NIN 1784
ERZİNCAN DEPREMİ SONRASI YAĞMALANAN MUHALLEFATI
GOVERNOR OF ERZURUM VEZİR SULEYMAN PASHA 1784 AFTER
THAT ERZİNCAN EARTHQUAKE LOOTED THE MUHALLEFAT

FATİH ÇİÇEK

Öz

Osmanlı Arşiv Belgeleri arasında önemli yeri olan muhallefât defterleri, ölen kişinin sosyal ve ekonomik durumu ve ayrıca bulunduğu dönemini anlamak açısından önemli bir kaynak çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. Yüzyıla ait olan bu muhallefât defterinde Erzurum Beylerbeyi Vezir Süleyman Paşa'nın terekesi incelenmiştir. 1784 senesinde Erzurum Beylerbeyliğine tayin edilen Vezir Süleyman Paşa'nın görev yeri olan Erzurum'a giderken Erzincan'da geçici ikamet ettiği sırada şiddetli bir deprem meydana gelir. Depremin sonrasında Süleyman Paşa ve maiyetine ait olan mal, eşya ve paralar Erzincan ve civarındaki köylerden bazı ahali ve aşiret mensuplarınca yağmalanır. Osmanlı Devleti idarecileri Süleyman Paşa'nın yağmalanan terekesinin toplatılmasını istemişlerdir. Yağmadan ve enkazdan toparlanan Tereke bir defter haline getirilerek İstanbul'a gönderilmiştir. Çalışmamızda bu tereke defteri baştan sona okunup, belirli bir tasnif yapıp ve değerlendirilip tablolarlar halinde verilmiştir. Çalışmada ulaşabildiğimiz arşiv belgeleri ve dönemin kronikleri ışığında Süleyman Paşa'nın kısa bir biyografisine de verilmiştir. Daha sonra 12900 Numaralı Muhallefat defteri değerlendirilmiştir. Ayrıca deftere ilave olarak Osmanlı Arşivinde bu tereke ile ilgili farklı arşiv belgeleri kullanılarak çalışmanın daha kapsamlı olması amaçlanmıştır. Harita ve tablolarlar kullanılarak daha anlaşılabilir olması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tereke, Yağma, Deprem, Muhallefat, Süleyman Paşa

Abstract

Muhallefat notebooks, which have an important place among the Ottoman Archival Documents, face the social and economic situation of the deceased person as an important resource type to understand the period. In this period book belonging to the 18th century, the tereke of Erzurum Beylerbeyi Vezir Süleyman Paşa were examined. A violent earthquake occurs when Erzincan is temporarily residing while Erzurum, who was assigned to Erzurum Beylerbeyliği in 1784, is in charge of Vezir Süleyman Paşa. After the depression, Süleyman Paşa and goods, property and money belonging to the nature are looted by some people and tribal members of Erzincan and surrounding villages. The Ottoman State administrators wanted to seize the looted tereke of Süleyman Paşa. Having recovered from the wreckage and the wreckage, Tereke was turned into a notebook and sent to Istanbul. In our work, this book was read from the beginning, a specific classification was made and evaluated and tabulated. A short biography of Süleyman Paşa was also given in the light of the archive documents and the chronicles of the period we were able to reach in the study. Later, the number 12900 number of Muhallefat book was evaluated. In addition to the book, it is aimed to be more comprehensive in the Ottoman Archives by using different archive documents related to tereke. It is targeted to be more understandable using maps and tables.

Key Words: Heritage, Loop, Earthquake, Muhallefat, Süleyman Paşa

Giriş

Muhallefat kelimesi, sözlüklerde "Geride bırakılan: geriye kalan." anlamlarındaki muhallef kelimesinin çoğulu olup Osmanlı arşiv belgelerinde tereke veya metrukât anlamlarında kullanılmıştır¹. Osmanlı Devleti'ne ait Şer'iyye Sicillerinde pek çok örneğini gördüğümüz tereke kayıtlarında dönemin sosyal hayatına dair ölen kişinin geride bıraktığı mülkün maddi değeri eş çocuk sayısı kullanılan ev eşyaları ilgili dönemi aydınlatacak önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı hukuk sistemine göre, ölen kişilerin geride bıraktıkları mal ve eşyaların tespit ve taksimi de kadıların görevleri arasında yer alır. Zamanla mirasın hukukî açıdan taksimi kadıların maiyetindeki *kassam* denilen memurlara bırakılmıştır². İleri derecedeki devlet memurlarının miras işini ise askerî kassamlar yapmıştır

Osmanlı Devletinde muhallefata uygulamalarıyla birlikte ortaya çıkan ve sıklıkla başvurulmuş müsadere Osmanlı devlet bürokrasisinde 14. yüzyıldan itibaren uygulanmıştır³. Müsaderenin ilk örnekleri Fatih Sultan Mehmed döneminde ortaya çıkmıştır⁴. Genel olarak Osmanlı Devletinde yapılan müsadere bir suç veya ceza niteliği taşımasının yanında devlet görevlilerinin devlet adına çalışırken kazandıkları malların kamuya ait sayılması niteliği de taşımıştır. Bu durum malın kamuya ait olması ilkesinden kaynaklanmıştır. Uygulanan müsadere; başlangıçta zulüm ve irtikâbından şüphe edilen veya servetiyle dikkati çeken devlet büyükleri hakkında diğerlerine ibret olmak üzere uygulanırken, sonraları böyle bir töhmet söz konusu olmaksızın, eceliyle veya idam

¹ Pakalın, Mehmet. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları, C. II, s. 564-565, 1983., *Trabzon Şer'iyye Sicili 1936* Varak5-Hüküm3-8, *Üsküdar Kadı Sicilleri*, Cilt 1., s. 125 Hüküm no: 60.

² Özcan, Tahsin. "Muhallefat", İstanbul: *TDVİA*, C.30, s. 406, 2005. *Üsküdar Kadı Sicilleri*, Cilt: 2, Sayfa: 90 Hüküm no: 63 "Kazıyye oldur ki Bundan akdem nefsi-i Üsküdar'da Kâşkek Sinan fevt olup muhallefâtı ketb olunup kassâm-ı askerî ma'rifetiyle ..."

³ Tomar, Cengiz. "Müsadere", İstanbul: *TDVİA*, C. 32, s. 67-68, 2006., "Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde yalnız devlet malını zimmetine geçirenlerle isyancılar hakkında uygulanan bir ceza türü iken zamanla merkezî yönetime siyasî ve iktisadî menfaat sağlamak amacıyla başvurulmuş bir vasıta haline almıştır. Devletin kuruluşundan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden bir buçuk asırlık süreçte keyfî müsadere pek rastlanmamışsa da Fatih Sultan Mehmed döneminden (1451-1481) itibaren Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar yaklaşık dört asır boyunca çeşitli şekillerde uygulanmıştır".

⁴ Bkz. İnalçık, Halil. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, s.132-133, 2007. "İstanbul'un fethine muhalif olan Çandarlı Halil Paşa, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed Han tarafından hapsedirilir, daha sonra ailesi de hapsedirilmiş, ayrıca Çandarlı'nın malları da müsadere edilmiştir". Bkz. Tomar, Cengiz. "Müsadere", İstanbul: *TDVİA*, C. 32, s. 67-68, 2006. "Fatih'ten önce Osmanlı devletinde Kuruluş dönemi Osmanlı hükümdarları, mutlak iktidara sahip bulunmadıklarından ve siyasî yapıyı büyük ölçüde Türkmen aşiretleri şekillendirdiğinden, tehlikeli sonuçlar doğurabilecek müsadere usulünden uzak durmayı tercih etmişlerdir. Fetret devrinde (1402-1413) kısa bir süre için Osmanlı tahtını ele geçiren Mûsâ Çelebi'nin müsadere uygulamalarının başarısızlıkla sonuçlandığı bilinmektedir. Merkezî otoriteye karşı tehdit unsuru olarak gördüğü uç beylerinin siyasal gücünü kırmak niyetiyle bazı zengin bey ve paşaları öldürterek mallarına el koyduran Mûsâ Çelebi bu uygulamaları sebebiyle beylerin desteğini kaybederek kardeşi Çelebi Mehmed'e yenilmiştir."

yoluyla ölenler hakkında da uygulanmıştır⁵. 17. ve 18. yüzyıllarda yoğun bir şekilde başvurulan müsadere usulü Tanzimat Fermanının ilanı ile tamamen kaldırılmıştır⁶.

18. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Erzincan Kazası'nın sosyal ve ekonomik durumu Osmanlı dönemi arşiv vesikalarından şöyle gözükmektedir: Erzincan, özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle cephelere yapılan askeri sevkiyatlar sebebiyle savunmasız kalmıştır. Yine belgelerin geneli itibarıyla çıkardığımız sonuca bakıldığında; Savunmasız kalan Erzincan kazası sık sık Dersim sancağından gelen Eşkîyanın saldırısına maruz kalmıştır. Dersim Sancağı'na bağlı bölgelerde yerleşik olan ve Kürt aşireti olarak bilinen Şeyh Hasanlı, Dersimli ve Gevanlı gibi aşiretler genellikle geçimlerini yağma ve eşkıyalıkla kazanmaktadırlar. O yıllarda bu ve benzeri aşiretlerin yağma ve saldırı girişimlerinden Erzincan Kazası da nasibini almıştır⁷. Gerek adı geçen aşiretlerin gerek Erzincan kaza merkezinde bulunan ayan ve askeri sınıfın yapmış oldukları zorbalıklar Erzincan ahalisini çok zor durumda bırakmıştır⁸. Erzincan'da 1784 yılında meydana gelen depremin öncesinde kaza ahalisinin yukarıda belirtilen türden eşkıya ile olan sıkıntıları ve adı geçen depremin meydana getirdiği tahribatlar, Erzincan'ın sosyo-ekonomik yapısını içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur.

Osmanlı arşiv belgelerinden anladığımız kadarıyla, Erzincan'da altı yedi aydan beri şiddetli yağışların olduğu ve büyük depremden önce küçük sarsıntıların meydana geldiğine dair raporlar tutulmuştur⁹. Bu küçük deprem sarsıntılarından sürekli bir korku halinde yaşayan Erzincan halkı Erzurum valiliğine tayin edilen vezir Süleyman Paşa'nın Erzincan gelmesi ile daha da sıkıntılı bir sürece girmiştir. Süleyman Paşa Erzincan'daki geçici ikameti esnasında halktan bir miktar nakit para ve 25 kese değerinde zahire istemiştir. Zaten zor durumda olan Erzincan ahalisi bu parayı ödeyecek gücü olmadığından, bu durum Müftü Abdurrahim Efendi aracılığı kendisine bildirilmiştir. Tam bu esnada Erzincan'da çok şiddetli bir deprem meydana gelmiş ve Süleyman Paşa depremde vefat etmiştir. Bu çalışmada ilk olarak Süleyman Paşa'nın biyografisi verilerek paşa hakkında bazı bilgiler sunulmuştur. Sonrasında Süleyman Paşa'nın muhalledatı ele alınmış Paşa'ya ait mal ve eşyalar tablolar halinde sunulmuştur.

⁵ Telci, Cahit. "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", İzmir: *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, , s. 161, 2007., Karataş, Mehmet. "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları", Ankara: *OTAM* 19, 220, 2006.

⁶ Bkz. Tomar, Cengiz. "Müsadere", İstanbul: *TDVİA*, C. 32, s. 67-68, 2006. "XVII. yüzyılın başlarından itibaren devletin ekonomik, idarî ve askeri açıdan gittikçe ağırlaşan bir bunalıma sürüklenmesi müsadere yönteminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında artık sıradan insanlar bile müsadere uygulamalarına maruz kalmaya başladılar."

⁷ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Çiçek, Fatih. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Erzincan'da Eşkîyalık Hareketleri (1750-1800)", Erzincan: *Uluslararası Erzincan Sempozyumu (28 Eylül-1 Ekim 2016)* C.1 159-168, 2016.

⁸ 1750-1770 yılları arasında bölgeden gelen raporlarda şehir halkının eşkıyalık yüzünden çok zor durumda olduğu ve göç etmek istediği belirtilmiştir. Bkz. Çiçek, Fatih. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Erzincan'da Eşkîyalık Hareketleri (1750-1800)", Erzincan: *Uluslararası Erzincan Sempozyumu (28 Eylül-1 Ekim 2016)* C.1 159-168, 2016.

⁹ Ambraseys, Nicolas-Finkel, Caroline. *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerinde Sismik Etkinlikler, Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, Ankara: Tübitak Yayınları, 156, 2006.

Süleyman Paşa'nın Biyografisi

Süleyman Paşa'nın hayatına dair Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin kroniklerine göre yapılan araştırmada; İlk olarak 1778 senesinde cebecibaşılığa terfi ettirilmiş 1 yıl bu görevde kaldıktan sonra 1779 Ağustosunda bu görevden azledilmiştir¹⁰. 3 yıl sonra yani 1783 senesinde tekrar cebecibaşılık görevine getirilmiş daha sonra tekrar azledilmiştir. Kısa bir süreliğine kapıcıbaşılık yaptıktan sonra yeniçeri kışlalarında yeni odaların bina eminliği görevine getirilir¹¹. 1783 yılının sonlarına doğru Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı'na getirilmiştir¹². 20 Nisan 1784 yılında kendisine vezirlik¹³ rütbesi verilerek Erzurum eyaletine vali tayin edilmiştir¹⁴. Süleyman Paşa tayin olduğu Erzurum valiliğine gitmek için hazırlıklara başlamıştır¹⁵. Hazırlıklar sonrasında Süleyman Paşa Mayıs 1784'te Üsküdar'dan Erzurum'a doğru yola çıkmıştır¹⁶. Eli sıkı ve hırslı bir kişilik sahibi olan Süleyman Paşa Erzurum'a gideceği vakit kendisindeki mal hırsı bilindiğinden, dönemin devlet idarecileri tarafından kendisine fakir ahaliye zulüm etmemesi tembih edilmiştir¹⁷. Fakat Paşa ikazları dikkate almamış Erzincan'a gelinceye kadar uğradığı her kasaba ve şehirde bulunan ahalden zorla para ve mal toplamıştır. Erzincan'a geldiğinde ahalden bir miktar meblağ ve 25 kese değerinde zahire istemiştir¹⁸. Süleyman Paşa, ahalinin fakir olması ve bu miktarda bir zahireyi veremeyeceğini söyleyen Erzincan Müftüsü Abdurrahim Efendiyi hapsedirmiştir¹⁹. Bu olaydan sonra 19 Temmuz 1784 (1

¹⁰ Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 5, . 1544, 1996.

¹¹ BOA. HAT. 1450/31

¹² BOA. CDH. 271/13506, BOA. CDH. 313/15608

¹³ Buradaki vezirlik Divan-ı Hümayun'da ki kubbe altı vezirliğinden ziyade eyaletlerdeki Beylerbeyilik makamına tayin edilecek kişilerin divana alınmadan vezir rütbesi verilerek eyaletlere tayin edilmesiydi. İlk olarak Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra bazı önemli eyaletlere vezir rütbesi ile beylerbeyiler (üç tuğlu paşalar) tayin edilmiş ve zamanla uygulama genişletilmiştir, daha sonraki dönemlerde özellikle 17. ve 18. Yüzyıllarda pek çok askeri ümeraya vezirlik verilerek Beylerbeyiliğe tayin edilmişlerdir. Bu konuda malumat için bkz. Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi, C.III/2*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.291, 1995., Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.76, 1991.

¹⁴ BOA. CDH. 336-16773, BOA. CDH.271-13506, ADVNS-MHM Defter 57/779 Hüküm

¹⁵ Süleyman Paşa tayin edildiği Erzurum Valiliğine giderken eşyasının taşınması için İstabl-ı Amire'den (Osmanlı Devleti'nde padişaha ve saray mensuplarına ait at, beygir, katır ve develerin barındığı Has Ahur'un resmi adı İstabl-ı Amire'dir., "Bkz. Özcan, Abdülkadir. "İstabl", İstanbul: *TDVİA*. C. 19, 204 1999.", "Her bir katarı altışar dededen oluşan toplam beş katar deve toplamda 30 deve verilmesine ve her biri için altmışar kuruştan toplam bin sekiz yüz kuruş kirasının ücreti alınmıştır. Süleyman Paşa kendisi ve yanında bulunan maiyetinin bineklere için ayrıca yüz elli adet menzil beygiri verilmiştir." Ayrıca bu husus 57 numaralı mühime defterinde şu şekilde özetlemektedir; "Üsküdar'dan Erzurum'a varınca yol üzerinde vaki kuzat, nüvvab, ayan ve zabıtana hüküm: Çavuşbaşı iken rütbe-i vezaretle Erzurum valisi tayin olunan Vezir Süleyman Paşa'ya ücretleri ahali tekâlifine mahsup edilmek üzere yüz elli res menzil beygiri verilmesi" BOA. CDH. 336-16773, BOA. CDH.271-13506, ADVNS-MHM Defter 57/779 Hüküm.

¹⁶ ADVNS-MHM Defter 57/779 Hüküm.

¹⁷ İlgürel, Mücteba. *Ahmed Vasıf Efendi Mehasinü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahbar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.183, 1978., Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 5, . s. 1544, 1996.

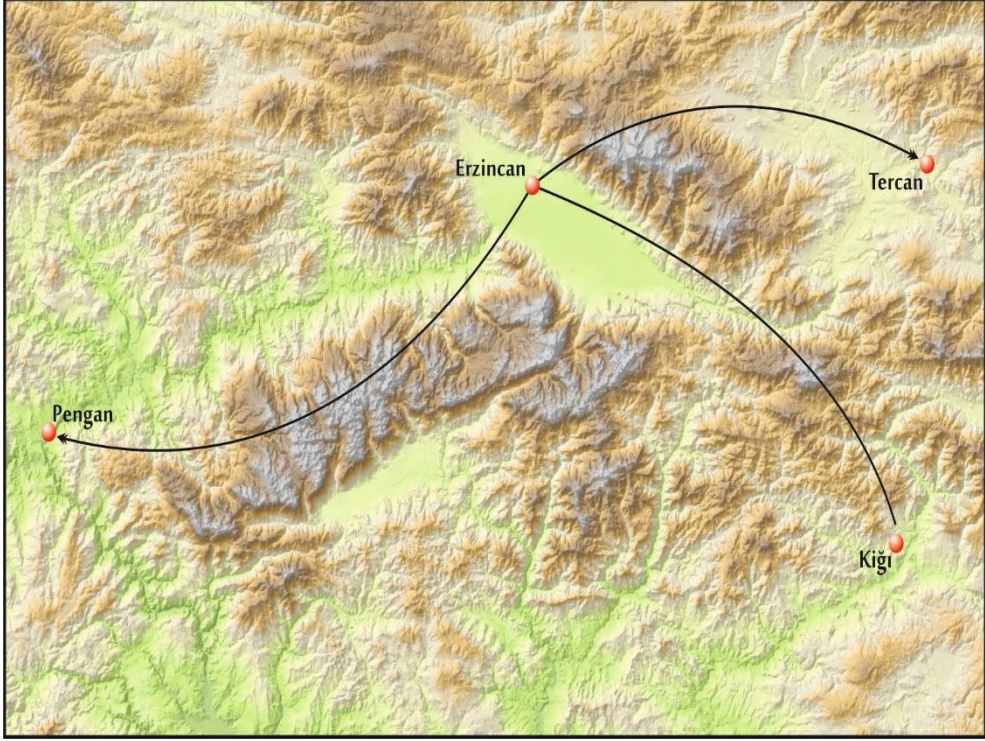
¹⁸ İlgürel, Mücteba. age, s.183, Kemalî, Ali. *Erzincan*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 3. Basım, , s.189, 2013.

¹⁹ Müftünün ismi BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V1-A geçmektedir. Mücteba İlgürel, age, s.183 Ali Kemalî, age, s.189-190

Ramazan 1198) Erzincan da çok şiddetli bir deprem meydana gelmiştir²⁰. Deprem çok geniş bir bölgeyi etkilemiştir (bkz. Harita 1).

Harita 1 (1784 Erzincan Depreminin Etki Alanı)

Depremin etki alanına dair aşağıda dipnotta verdiğimiz kıyaslamada 1784 Erzincan depreminden sonra civar bölgelere olan etkisini Osmanlı arşivinden bulduğumuz belgelerden depremin ne derece bir alanı etkilediği daha iyi anlamaktayız²¹. Depremde

²⁰ Bkz. 1784 tarihli Erzincan depreminin tarihini Ahmed Vasıf Efendi Mehasinü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahbar adlı eserinde hicri 1198 tarihini, Pamukciyan, Kevork. İnciciyan'a Göre Erzincan, İstanbul: *Tarih ve Toplum*, S. 114, C.23 s.364 1993.'te 31 temmuz 1784 tarihini, Ambraseys, Nicolas. – Finkel, Caroline. *Türkiyede ve Komşu Bölgelerinde Sismik Etkinlikler, Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, Ankara: Tübitak Yayınları, s.156, 2006. da ise 1 ramazan 1784 tarihini vermektedir. İncelediğimiz Muhallefat defterinin ilk sayfasında ise depremin tam tarihi Hicri 1 Ramazan 1198 olarak geçmektedir. “Sabıka Erzurum valisi olub yüz doksan sekiz senesi ramazan-ı şerifin ibtidarı gicesi Medine-i Erzincan'da iken vaki” olan zelzele-i kebirde vefat iden Vezir Süleyman Paşa merhumun ...” 1784 Tarihli Erzincan depremi ile ilgili olarak bkz. İlgürel, Mücteba. 1784 Erzincan Depremi, İstanbul: *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000* 2. Baskı, s. 197-202, 2002.

²¹ Bir kıyaslama açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivine ait iki farklı belgede birincisi 12 Aralık 1784 tarihli (BOA. AE.SABH.I 287-19288-1-8) Belgede Kemah ve Gercanis taraflarından kütük keserek Fırat nehri üzerinden Ergani madenine taşıyan, Divriği kazasına tabi Pengan (Pingan) karyesinde ki Ermeni ahaliye ait, eski kiliselerinin Erzincan depreminden sonra harap olduğu, eğer kilise tekrar tamir edilmezse köy halkının

Süleyman Paşa'nın kaldığı konak hem yıkılmış hem de yanmış, ayrıca kendisi, ailesi ve maiyeti de vefat etmiştir²². Depremden sonra şehirde pek çok bina yıkılmış pek az bina ayakta kalmıştır. Deprem olduktan bir gün sonra Erzincan ve civar köylerde bulunan ahali, bölge civarında bulunan Ekrad aşiret taifesi şehirde yağma ve gasp hareketlerine girişmişlerdir²³. Depremden sonra yapılan yağma ve gasp olaylarına karşı devlet her hangi bir önlem alamamış, Süleyman Paşa ölümünden 3 gün sonra defnedilmiştir²⁴.

Süleyman Paşa dönemini yazan vakanüvis Ahmed Vasıf Efendinin aktardıklarına göre; o zenginlik ve mal hırsı olan bir kişiliğe sahiptir²⁵. Fal baktırmaya hevesli olan bir kişiliği olan Süleyman Paşa'nın Bağdat'ta Çavuşbaşılık görevinde iken kendisine bir fal çizelgesi (Zayırçe²⁶) hazırlatır. Bu çizelgeye göre ileride vezir olacağı ve sonrasında şehit olacağı belirtilmiştir²⁷. Mal hırsı ve halktan zorla topladığı para ve eşyayı kendisine verilen 30 deve ve 150 adet menzil beygiriyle taşımıştır. Bu da taşınan eşyanın büyüklüğünü anlatabilmektedir. 1784 depreminde Paşa'nın yağmalanan, enkaz altında kalan veya kaybolan malının ne kadarının toplandığı belli değildir. Erzurum valisi Canikli Vezir Hacı Ali Paşaya²⁸ Sultan I. Abdülhamit tuğralı bir emirname gönderilerek; Erzincan depreminde vefat eden Süleyman Paşa'nın geride ne kadar para, eşya ve mal bıraktığı devlet tarafından bir an önce tespit edilerek muhalefatı yapıp bunun İstanbul'a gönderilmesi istenilmiştir²⁹. Bir başka Osmanlı Arşiv belgesinde ise Erzurum Valisi Vezir Ali Paşa ve o sırada Erzincan'da olan Cidde Valisi Vezir Mustafa Paşaya emir gönderilerek

---

dağılıp perişan olacağından bahsedilmektedir. (BOA. CML. 172-7265) 8 Ekim 1784 tarihli belgede ise 1784 depremi Erzincan, Tercan ve Kığı kazalarında ki ahalinin önemli bir kısmı vefat etmiştir. Geride kalan ahalinin bazı göç etmiş, kalan ahalinin perişan olmaması için Erzurum Cizyesi'nce bölgede bazı tadilatların yapılması istenmiştir. Coğrafi olarak Pengan köyü (Sivas Divriği Adatepe Köyü) bugünkü Erzincan'a kuş uçuşu yaklaşık 120 km uzaklıkta, Tercan 90 km, Kığı ise 130 km mesafededir. bu kadar geniş bir alanda etkili olan depremde çok ciddi can ve mal kayıpları yaşanmıştır. BOA. AE.SABH.I 287-19288-1 Bu kulları Divriği kazasına müzafa pengan karyesi reayaları kulları olub karye olduğundan murur-u ubur iden ibadullah iskan olduğundan maden-i hümayun için tedariki muktezası olan kütük hattab karye önünden ferhad suyu ile cari ve hıfz ve hiraseti hizmetiyile ma'luf olunub karye-i murur-u vatan ve vaki' kadimi olan duhanemizde devleti Aliyeleri edasıyla evkatdar iken bundan kadem vaki olan hareketi arz hasebiyle murur eden izmane-i efradın naşi zikr olunub duhanemiz külli harebe BOA. AE-SABH-I-287/19288-05 Bu belgede divriğide bulunan ulema suleha cimme ayan ve eşrafin sunduğu arzualde Divriği kazasına tabi Pengan karyesinin ermeni ahalisinin Erzincan zelzelesinde harebe hale gelen Kilislerinin tamir edilmesi hakkında

²² D.BŞM MHF Defter No: 12900 Numaralı defterde paşanın kızı ve maiyetindeki bazı görevliler; Mühürdar, Divan Efendi, İç Çukadar, Peşkir Ağası ve Silahdar gibi görevlilerin depremden vefat ettiklerini bildirmektedir.

²³ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V1-A defterdeki ifade; "Sabıka Erzurum valisi olub yüz doksan sekiz senesi ramazan-ı şerifin ibtidarı gicesi medine-i Erzincan'da iken vaki' olan zelzele-i kebirde vefat iden Vezir Süleyman Paşa merhumun leyle-i mezkûrun ertesi günü yağma ve garet olunan eşyasından kurbi civarda olan ekrad taifesinin yağma ve garet eyledükleri nukud ve eşyadan maada nefsi-i Erzincan ve kurası ahaliyelerinin yağma ve garet eyleyüb..." **bkz. Harita 2** 12900 numaralı deftere göre yapılan yağmanın haritası aşağıda verilmiştir.

²⁴ BOA. A.AMD 25-79 22 Temmuz 1784 Tarihli belgede paşanın defnedildiği yazmaktadır.

²⁵ "İlgürel, Mücteba. *Ahmed Vasıf Efendi* s.184., İlgürel, Mücteba. 1784 Erzincan Depremi, s.202."

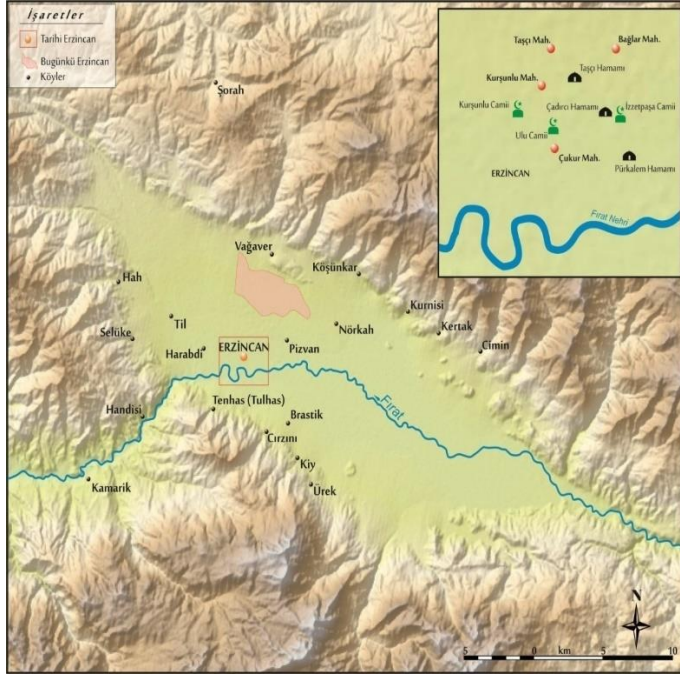
²⁶ "Yıldızların hareket ve konumlarını gösteren cetvel, bu tür cetvellere dayanarak istikbali keşfetme yöntemi." Bkz. Çelebi, İlyas. "Zayırçe", İstanbul: TDVİA, C.44, s. 160-162, 2013.

²⁷ "İlgürel, Mücteba. *Ahmed Vasıf Efendi* s.184., İlgürel, Mücteba. 1784 Erzincan Depremi, s.202."

²⁸ Arşiv Belgelerine göre 3 Ağustos 1784 Trabzon valiliği üzerinde görülen Hacı Ali Paşa 4-5 Ağustos 1784 Erzurum valiliğine tayin edilmiştir. BOA. C.AS. 756-31895

²⁹ BOA. C.ML. 458-18591 6 Ağustos 1784 tarihli belge

muhallefatın toplattırılıp Bab-ı Hümayun hazinesine gönderilmesi istenilmiştir³⁰. Bu emirnameden sonra Erzurum valisi Canikli Hacı Ali Paşa'nın emri ile yapılan çalışma doğrultusunda yağma ve gasp edilen para ve eşyanın toplatılması, bu belgenin gönderildiği tarih olan 6 Ağustos 1784'den İncelediğimiz 12900 numaralı muhallefat defterinin kaydedildiği 15 Şubat 1785'e kadar yaklaşık 8 ay sürmüştür³¹.

Harita 2³²

³⁰ BOA. CML. 562-23064-1 "Ber vechi muhaharrer Erzincanda zahir ihracı ekraab ma'sul olan eşya-i mevsubenin defteri ledel vurud oludkda iktizasına göre tanzim ve muhallefatı mezkurenin zuhura ihracı için gerek Erzurum valisi Veziri mükrim el hac ali paşa ve gerek hala Cidde Valisi olub emvali mezkurenin ihracına memuriyetle Erzincanda olan veziri mükrim el hac Mustafa Paşa hazretlerine mukaddema müteaddid evamir-i şerife ısdar olunmuş olmağla..."

³¹ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V5-A-10 Defterde Tohsurlu (Tahaslı) aşiretinin yağmaladığı akçe ve kuruşları 24 Aralık 1784 tarihinde teslim etmeleri Süleyman Paşanın terkesinin toparlama sürecinin devam ettiğini bize göstermektedir. Bkz. Tohsurlu (Tahaslı) aşireti Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul: İşaret yayınları, 3. Baskı, 2012.

³² Bu harita BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 numaralı defterde Vezir Süleyman Paşanın muhallefatının yağmalanması sonrasında muhallefatın nerelerden toplandığını göstermektedir. Haritanın çiziminde dönemin Arşiv belgeleri, kronikleri ve kaynak eserlerinde ismi geçen ve bugün ayakta kalan Taşçı Hamamı, Çadırcı hamamı ve Pürkalem hamamının bugünkü mevcut yerleri Coğrafi açıdan dikkate alınarak çizilmiştir. Örnek olarak bugün restorasyonu yapılan 1548 tarihinde yaptırılan Çadırcı hamamı ile hemen yanında biraz kuzeydoğusunda bulunan İzzet Ahmet Paşa (1798-1893) tarafından yaptırılan ve 1888 depreminde hasar görüp 1939 da tamamen yıkılan İzzet Paşa Camiinin kalıntıları ve defterde geçen yerler bu tarihi eserlerin konumuna göre çizilmiştir. 1784 ve 1888 ve 1939 depremlerinde Erzincan şehri ciddi tahribata uğramış her seferinde şehir biraz daha kuzeye taşınmıştır. Şehrin su an ki tam yeri de haritada verilmiştir. Bu harita Erzincan Üniversitesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanlarından Arş. Gör. Özgür Aydın Bekar'dan teknik destek alınarak çizilmiştir.

Defterin Değerlendirilmesi

Süleyman Paşa'nın muhalefatının olduğu defter Başbakanlık Osmanlı Arşivinde BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 numarası ile kaydedilmiştir. Defter 50×40 cm ebadında toplam beş varak on sütundan oluşmaktadır. 15 Şubat 1785 tarihli bu defterde Süleyman Paşa'nın İstanbul'dan tayin olduğu Erzurum'a giderken Erzincan'daki geçici ikameti sırasında vefatından sonra yağmalanan eşya mal ve parasının toparlanabildiği kadarı ile tutulan emvalini içermektedir. Harita 1'de belirtilen yerleşim yerlerinden toplandığı kadarıyla kayıt altına alınan bu eşya ve nakit para daha sonra İstanbul'a nakledilmiştir³³. Erzurum valisi Hacı Ali Paşa muhalefatın toplanması ile ilgili olarak Kethüda vekili İsmail Ağa'yı, muhalefatın İstanbul'a nakli için ise Dergâh-ı Ali Gediklilerinden³⁴ Mehmed Emin Beyi görevlendirmiştir³⁵. Yağmalanan muhalefatın köylerden ve şehir merkezinden toplama işi ise Erzincan Voyvodası Mustafa Ağa ve Serdar Ali Ağa mahiyetindeki ekip tarafından yapılmıştır³⁶. Defterin son sayfasında adı geçen kişiler bu Paşa'nın terekesini toplama faaliyetini yürütmüşlerdir³⁷. Süleyman Paşa'nın muhalefatını toplama işi Erzincan Voyvodası Mustafa Ağa tarafından harita 2'de gösterilen yerleşim yerlerinde bulunan ahalininde yardımcılarıyla gerçekleştirilmiştir³⁸. Defterden anlaşıldığı kadarıyla yağmalanan eşyayı teslim eden kişilerin, buldukları yerleşim yerlerinde bu iş ile görevlendirilmiş kimseler olma ihtimali yüksektir³⁹. Harita 1'de gösterilen yerleşim yerlerindeki kişiler tarafından getirilen mal, para ve eşyaların getirenin ismi veya aracısı kim ise onun adı kaydedilerek yazılmıştır⁴⁰. 12900 numaralı Defterden anlaşıldığı kadarıyla para ve eşyaları getirenlerin tamamının yağma ve gasp olaylarına karışan kişiler

³³ Erzurum Valisi Muteveffa Vezir Süleyman Paşa'nın, Bab-ı hümayun hazinesinde mahfuz muhalefatı satılarak 4723 buçuk kurusa baliğ ve borcu 3559 buçuk kuruş olduğu cihetle; Erzurum'daki eşyayı maksuresinin zahire ihracı için Erzurum Valisi Vezir Hacı Ali Paşa'ya ve bu ise memuren Erzincan'da bulunan Cidde Valisi Vezir Seyyid Hacı Mustafa Paşa'ya isticale emirleri yazılması. BOA. C.ML.. 562 23064 1199 Ra 20 2

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Afyoncu, Erhan. "Müteferrika", İstanbul: TDVİA, C.32, s. 183-185, 2013.

³⁵ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V1-A-1

³⁶ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V1-A-1 "ma'rifet-i şer'i Voyvoda Mustafa Ağa Serdar Ali Ağa ma'rifetleri ile ba'zı mahallerden ihraç ve teslim olunan nukud ve eşyanın defteridir..."

³⁷ "İla markemel ifade-el udul-il isfar el iş'ar es-seyyid el hac Süleyman ağa sabıka", "Hakiken el hal alel hazel minval akdül isfar-ül iş'ar es-seyyid İbrahim el müderris el Mevlana sabıka", "El emr-ü mezkur kema hu el meşkür zide-el mağfur-ül şahane ve teali Mustafa dersiam", "İla merkuma mağfur es-seyyid Yusuf sabıka", "Müderris Ahmed", "Es-seyyid etbağ Ali Serdar Erzincan sabıka", "Es-seyyid Mustafa voyvoda Erzincan", "Es-seyyid Mehmed Serdar sabıka", "Es-seyyid Yusuf voyvoda sabıka", "Es-seyyid mehmed el hisar" ... "İşbu defter tebyiz ve tahrir olunduktan sonra müşarünileyh Seyyid el hac Mustafa Paşaya rütbe tevzirat ile Eyalet-i Cidde tevciye olunub haberi ru'id idinceye değin halen işyadı ... (1199) BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V7-S10

³⁸ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V1-A-1 Defterin ilk sayfasında yağmalanan eşyanın hem çıkarıldığı hem de teslim edildiği şeklinde kayıt düşülmüştür.

³⁹ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V2-B-2 Defterin pek çok yerinde özellikle köylerde belli başlı kişiler topladığı eşya ve parayı asıl görevliler teslim etmişlerdir. "Handisi karyesinden ahalisinden topal yediyle teslim olunan kethüdası Mustafa Ağanın olduğu merkuma verildi." Gibi aşağıdaki tabloda Terekenin toplanması nasıl yapıldığına dair verilmiştir.

⁴⁰ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V2-B-2 Bu duruma örnek olarak "Til karyesinde Hacı Bayrakdar oğlu Mahmuddan gelen; Kırmızı şaliye kaplı halkalık bol yenli kakum kürk 1, Cedid çatma ve kadife yastık 8, Yeşil çuka kaplı halkalık sincab kürk 1 Sekt-i sim kahve isfisi 1, Yeşil kaba çadır 1 ...", "Kiy karyesinde Mazlumoğlu Osman dan Yeşil çuka kaplı halkalık parça samur kürk 1..." Tablo 1 de muhalefatın ne şekilde toplandığını gösteren bir örnek verilmiştir.

olmadığı, bunların yağmalama olaylarına karışıp açığa çıkan kişilerin yağmaladıkları eşyaları onlardan bir şekilde teslim alarak muhalefatı toplayan ekibe teslim ettikleri görülmektedir⁴¹. Mal ve eşyaları toplama sadece yağmalayanlardan değil, aynı zamanda Süleyman Paşa'nın ve maiyetinin kaldığı hanelerin yıkılması sonucu enkaz altından da çıkarılmış ve kayıt altına alınmıştır⁴². Getirilen eşya ve paralar belli bir düzene göre değil de gelişi güzel bir şekilde o an kim ne getirmişse o şekilde deftere kaydedilmiştir⁴³. Terekeyi toplama esnasında bir kişiden farklı türde mal ve eşyalar çıkmıştır⁴⁴. 12900 numaralı defterin tamamı okunup defterde kayıtlı eşyalar ve nakit paralar ayrı ayrı gruplandırılmış, böylece Süleyman Paşa'nın muhalefatı tablolar halinde verilmiştir. Defterde Süleyman Paşa'nın terekesine ait eşyalar aşağıdaki kategorilere göre isimlendirilmiştir.;

- Askeri Malzemeler
- Ev Eşyaları
- Koşum Takımları
- Kumaşlar
- Kürkler
- Mutfak Eşyaları
- Takı, Ziyet ve Süs Eşyaları
- Hırdavat Malzeme
- Tekstil Eşya ve Malzeme
- Mehterhane Eşyaları
- Nakit Para
- Yük Hayvanları

Bu şekilde defterde gelişi güzel kayıt altına alınan eşya ve nakit paranın, toplu halde görünümü ve yağmadan kurtarılan terekenin ne kadarının ele geçirildiği ve Süleyman Paşa'nın muhalefatının toplam yekûnunun ne olduğunun tespit edilmesi amaçlanmıştır.

⁴¹ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 Bu duruma birkaç örnek vermek gerekirse; “Kurşunlu camii müezzini Seyyid Abdulrahman yediyle Sim kalkan 1 V1-S2”, “Ovacıklı kürd hasanın getirdiği eşyadır Nefti sof ferace 1 Sırma zereli nefti sof kerake 1 Sim idare 1 Demir topuz 1” V2-S4 “Şabanoğlu Süleyman Ağa konağında ademisi Mustafa marifetiyle tüfenkçi eşyası olarak çıkan Kütahya fincamı mai piriç zarf 6 V2-S5”, “Kadı İbrahim efendi tarafından teslim olunan BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V2-S5”

⁴² BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V2-B-2, V6-A-1 “Kiy nam karyeden topal oğlu Mustafanın oğlanı Ahmed nam kimesnenin müteveffa İshak Efendinin muhterik olan hanesi arsasında mukaddema bulup bu defa merkum Ahmedin validesi getirüb teslim eylediği...” “Müteveffa-i müşarünileyhin olduğu muhterik olan haneden çıkan yanık kuruş 3”, “Merkum muhteda paşanın halik olan hanesinden kebir cesim bıçak

⁴³ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 V2-B-2 Bu şekilde kaydedilmesinin nedeni defteri tutanların mal ve eşyanın hangi bölgeden getirilmesine göre düzenlemelerinden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak; “Handisli Mehmet ve oğlu Mustafa'dan Piştov 1, Köhne Germesude Kaftan 1, Halkalık çuka biniş 1, Köhne entari 1, Sade şişhan tüfenk 1”

⁴⁴ BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 Til karyesinde Hacı Bayrakdar oğlu Mahmuddan gelen; “Kırmızı şaliye kaplı halkalık bol yenli kakum kürk 1”, “Cedid çatma ve kadife yastık 8”, “Yeşil çuka kaplı halkalık sincab kürk 1”, “Sekt-i sim kahve isfisi 1”, “Yeşil kaba çadır 1”...

Süleyman Paşa'nın terekasının toparlanma süreci yukarıda da belirttiğimiz gibi bir koordinasyon halinde yapılmıştır. Devlet görevlilerinin, şehir ahalisinin ve civar köylerdeki ahalinin yardımları ile toparlanabilen meblağ, mal ve eşya aşağıdaki tabloda detaylı bir şekilde verilmiştir. Aşağıdaki tabloda yer adları ve isimler defterden okunduğu gibi alınmıştır.

Tablo 1- Yağmalan Eşyanın Ne Şekilde Teslim Edildiği

1	Ağaver karyesinde Hasandan
2	Bazı kimsenin yağma ve garet eyledikleri akçedir.
3	Cırzını karyesi ahalisinden
4	Cimin nam karyeden Mandracı oğlu Veliden
5	Ciminli Sultanoglu İsmail ve Tercanlı Seyyid Mustafada
6	Divan Efendinin eşyasıdır
7	Dornıçoğlu Hâcen Mahcir zimmi Mikanın torunu Amedde evani-i nuhas
8	Dursun hizmetkârı ve hüddamları İsmailoğlu ve Orucoğlu şehirde
9	El emrül-mezkurkema hu el-meskurzide-l mağfur-ül şahane ve teâli Mustafa dersiam
10	Erzincanda Koyunoğlu Halilde ve Hasan beşe oğlu Ahmedde
11	Erzurumda ahz ve teslim Hasan Bey tarafından rabt ve ba'de ahz ve teslim olunan
12	Es-seyyid etbağ Ali Serdar-ı Erzincan sabıka
13	Es-seyyid Mehmed el-hisar
14	Es-seyyid Mehmed Serdar sabıka
15	Es-seyyid Yusuf Voyvoda sabıka
16	Es-seyyid Mustafa Voyvoda Erzincan
17	Etbah makulesi eşyasıdır ihbar olunan
18	Etbah mahıdır
19	Gem nam karyeden hâcer nam hatun tarafından depaden merkumun kayınbabası ma'rifetiyle gelen eşya
20	Hah karyesinde
21	Hah karyesinden İsmail Ağa ma'rifetiyle ihrac ve teslim olunan
22	Hahlı karyeli Hızır oğlu Mustafadan
23	Hahlı karyeli Hızır oğlu Mehmed
24	Hakiken el-hal ali' haz'el minval akd-ül-isfar-ül iş'ar Es-seyyid İbrahim el müderris el Mevlana sabıka
25	Handisi karyesinden ahalisinden Topal yediyle teslim olunan kethüdası Mustafa Ağanın olduğu merkuma verildi
26	Handisi karyesinden Debbağoğlu
27	İla markem el-ifade el-udul-i isfar el-iş'ar Es-seyyid el-hac Süleyman Ağa sabıka
28	İla merkuma mağfur Es-seyyid Yusuf sabıka
29	Kabasakal oğlu Seyyid Mustafa yediyle
30	Kadı İbrahim Efendi tarafından teslim olunan
31	Kemah karyelerinden Sorak karyesinden ve Merhenazoğlu Birastikli Mustafa nam kimesnelerden voyvodanın babası ile gelen
32	Kertak karyesinde Mustafa oğlu Ömer Durdukoğlu Hüseyinde
33	Kıllı Karakaşoğlu İshakdan
34	Kırmacıoğlunun getirdiği mirahurun eşyasıdır
35	Kızının olduğu haneden sandık içinde ba'de ihrac olunan
36	Kiy karyeli olub Adanaya firar eden kimesnenin validesinden alınan
37	Kiy karyesinde Mazlumoğlu Osman
38	Köşüknar karyesinden Abdurrahman Ağa ve yeğeni Boz Beyden
39	Kurd karyeli Osmanın sattığı sim bayrak topu ve hassa bedeli bi marifeti de yude

40	Kurnisi nam karyede sakin Kiremitçi oğlu Salih nam kimesnede
41	Kurşunlu Camii müezzini Seyyid Abdurrahman ve Ali ve Hasanın oğlu Hüseyinden
42	Memmal Mehmedin getirdiği nuhas leğen ve kahve ibriği
43	Merkum muhteda Paşa'nın halik olan hanesinden kebir cesim bıçak
44	Mersum iç çukadar ağanın eşyasıdır
45	Mesude karyesinden Muradoğlu İbrahimioğlu Veliden
46	Mehterhane neferatının olduğu münhedim haneden ihraç olunan evan-i nuhas vesair eşyadır.
47	Mukaddema mütveffa-i müşarun ileyhin malı olarak etbağ-ı makulesinin elinden bulunub
48	Müderri Ahmed
49	Müfti Abdurrahim Efendinin yeğeni Abdulazizden
50	Müteveffa-i müşarun ileyh Vezir Süleyman Paşa'nın mühürdarı ve alemi olup Erzincanda vefat iden kimesnenin eşyasıdır.
51	Müteveffa-i müşarun ileyhin alay çavuşlarından olub Berber Mehmedin hanesinde kaza-i vefat eden
52	Müteveffa-i müşarun ileyhin malı olarak münhedim olan haneden yağma ve garet olunan
53	Müteveffa-i müşarun ileyh Vezir Süleyman Paşa'nın mühürdarı Erzincanda vefat iden kimesnenin eşyasıdır
54	Müteveffa-i müşarun ileyhin malı olarak münhedim olan haneden yağma ve garet olunan
55	Nörkah karyeli Burakoğlu Süleyman
56	Odabaşının oğlu Süleymandan
57	Oruçoğlunun validesi
58	Ovacıklı Kürd Hasanın getirdiği eşyadır
59	Paşa'nın malı olarak Mirahurun aldığı Kırmacıoğlu Malik'in hanesinden gelen
60	Pızvan karyeli Murad Zeydan
61	Sabıkan Erzincan voyvodası maktül ferhad oğlunun müteveffa Süleyman paşa zeamatı olarak zimmetinde olan üç aylık olmak üzere 1100 kuruş voyvodalık bedeli
62	Salih bölükbaşı yediyile hah karyesinden müteveffa-i müşarun ileyhin peşkir ağası olan kimesnenin eşyasıdır. ihbar olunan
63	Selüke karyesinde Abdulğani Ağadan gelen
64	Selüke karyesinde Abdulğani Ağadan evan-i nuhas
65	Seranslı Mustafadan
66	Serdar oğlunun getirdiği katır res
67	Şabanoğlu Süleyman Ağa konağında ademisi Mustafa marifetiyle tüfenkçi eşyası olarak çıkan
68	Şehirde Bağlar Mahallesinde sakin Receb oğlu Aliden gelen
69	Şehirde Kurşunlu Mahallesinde Mehmed ve Abdi de ve mahalle müezzini Hüseyinde
70	Telhaslı(Tulhas) karyesi ahalisinin yağma gerdeleri
71	Telhaslı(Tulhas) karyesi ahalisinden beş aded yastık yüzü bedeli olarak alınan 25 kuruş
72	Telhaslı (Tulhas) karyesinden Süleymandan tüfenk
73	Telhaslı (Tulhas) Bekirin oğlu Mehmedden kebir rıht başlık parçaları
74	Telhaslı (Tulhas) Mehmedden köhne yedek örtü
75	Telhaslı (Tulhas) Numandan kurade piştov
76	Telhas (Tulhas) karyesinde Numan yedinden çıkan
77	Tırnakçı Veli oğlu Mehmedden
78	Til karyesi çobanından gelen bima'rifeti Ba-yed teslimat 180 kuruş
79	Til karyesinde Hacı Bayrakdar oğlu Mahmuddan gelen
80	Tilli Topal Halilde
81	Tohsulu aşiretinin aldıkları akçe mukabili hak-ı meskût namıyla Kadı İbrahim Efendiye irsal
82	Tursun Beğın Mehmed ve Emir ismi Ali oğlu Mehmed ve Oruçoğlundan olan
83	Uzunoglu Seydi Ahmedden çıkan
84	Voyvoda Ağa ma'rifetiyle getirilen

Tablo 1- Askeri Malzemeler

Sıra	Cinsi	Adet	Sıra	Cinsi	Adet
1	Atik Piştov	1	42	Sim İbareli Piştov Kaburi	1
2	Bunzami Sim Sade Kılıç	1	43	Sim Kalkan	1
3	Delik ve Balçak ve Sabi Kumaşlı Taban Kılıç	1	44	Sim Karalı Piştov Kâburlar	1
4	Frenk Kılıç	1	45	Sim Sade Kılıç	1
5	Ham Demir Kılıç	1	46	Sim Saplı Balta	1
6	Hare Tüfenk	1	47	Sim Topuz	1
7	Harici Kılıç	1	48	Sim Topuz ve İdare ve Simli Topuzluk	2
8	Harici Tüfek	1	49	Sim Zincirli Makta	1
9	İngiliz-kârı Piştov	1	50	Simli Bıçak	1
10	Kaplama Sim Piştov İngiliz Denk Kulaklarıyla	3	51	Simli Kılıç	1
11	Kara Kılıç	2	52	Simli Üç Adet Takımlı Palaska	1
12	Kara Kın İçinde Kılıç	1	53	Siyah Hançer Harbe Demiri	1
13	Kara Yatağan Kılıcı	3	54	Şallı Kaplı Sim Taban Kılıç	1
14	Kem'i-yar Simli Palaska	2	55	Şikest Ba'za Kalkan	2
15	Kılıç	1	56		
16	Kırmızı Atlas Üzerine Pesend-kârı İşleme Kebir Kama	1	57		
17	SimliceTüfenk	12	58		
18	Kıldücenk Sim Tüfenk	1	59		
19	Köhne Çakı	1	60		
20	Kurade Piştov	4			
21	KuradeTüfenk	1			
22	Mahalen Sade Kılıç	1			
23	Müstağmel Sekban Hırkası	1			
24	Panzehiri Atlas Üzerine Sırma İşleme Köhne Kebir Kama	1			
25	Pirinç Kakmalı Kebir Piştov	3			
26	Pirinç Takımlı Kurade Piştov	1			
27	Piştov	6			
28	Piştov Kâburi Siyahi Parça	3			
29	Sade Kılıç	5			
30	Sade Piştov	1			
31	Sade ŞişhanTüfenk	1			
32	Sade Tüfenk	1			
33	Sade Yatağan Bıçağı	1			
34	Sekban Hırkası	2			
35	Sırma Balçağı ve Ağzlığı ve Dişliği Sim Alın İstanbul Kılıç	1			
36	Sırma Tüfenk	1			
37	Sim Ağzlıklı Şam Kılıç	1			
38	Sim Balta	1			
39	Sim Bilezikli Filinta Tüfek	1			
40	Sim Çavuş Kuşağı	1			
41	Sim Çavuş Kuşağı Mai Kavlan	2			

Tablo 2- Ev Eşyaları

Sıra	Cinsi	Adet	Sıra	Cinsi	Adet
1	Abdest Leğeni	1	42	Müstağmel Havlu	1
2	Bez Üzerine Örne Kaftan Sim Telli Kese	1	43	Nefti Matlu Berber Takımı	1
3	Bohça	1	44	Parelenmiş Kebir Sim Kise Kabları	790
4	Cedid Çatma Ve Kadife Yastık	8	45	Sade Beyaz Döşeme Yastık	1
5	Çuka Yedek Örtüsü	1	46	Sade Döşeme Yastık	1
6	Dastar	1	47	Sade Şiş	1
7	Demir Deyuz	1	48	Sağır Bohça	1
8	Divan Çerkes Mesmuası	1	49	Sağır Çuka Yastık	1
9	Duhan Kesesi	1	50	Sağır Köhne Kilim	2
10	Fener	1	51	Köhne Seccade	1
11	Germesud Kabı	1	52	Sim İdare	2
12	Garaz	1	53	Telli Döşeme Yastık	1
13	Hazine Kilimleri	19	54	Yağmurluk Kesesi	1
14	İçi Sandallı Mai Şalı Niş	1	55	Yastık	2
15	İşleme Havlu	1	56		
16	Kaba Kızı Sim Buğurdan	8	57		
17	Kahve	1	58		
18	Kırmızı Eb Keçesi	1	59		
19	Kırmızı Saye Üzerine Üç Kollu Kebir Pesend Kese	1	60		
20	Kilim	3			
21	Köhne Bohça	1			
22	Köhne Cura	1			
23	Köhne Dastar	4			
24	Köhne Döşek Minderi	1			
25	Köhne Et Minderi	1			
26	Köhne Fener	1			
27	Köhne Halı Seccade	1			
28	Köhne Kilim	4			
29	Köhne Kulmanice Minderi	1			
30	Köhne Yarım Dastar	2			
31	Köhne Yastık	1			
32	Köz Atlas Üzerine Frenkpesend Kârı Kebir Kese	2			
33	Kütahya Kârı Tabak Mahlu Sandık	1			
34	Leğen Mai İbriği	1			
35	Modon Kârı Futa	1			
36	Meşin Şiş	1			
37	Mor Çuka Üzerine Çuka Peşkir	1			
38	Mor Kadife Üzerine Pişkârı Kebir Kese	1			
39	Muteyab Torba	4			
40	Muraşlama Haşiye	1			
41	Müstağmel Halı Seccade	1			

Tablo 3- Koşum Takımları

Sıra	Cinsi	Adet
1	Den'a Ekselekleli Sim Çubukvan Raht	1
2	Demir Köhne Üzenği	1
3	Den'a Sim Raht	1
4	Erzurum Kârı İbrişim Raht	1
5	Erzurum Kârı Kem'iyar Simli Raht	1
6	Erzurum Kârı Raht	1
7	Esb Eğeri	1
8	İplik ve Kayış At Başlığı	3
9	Karahisar Rahtı	1
10	Kebirce Sim Raht	1
11	Köhne Eğer Minderi	1
12	Köhne Kadife Eğer	1
13	Maili Püsküllü Sim Raht Mai Başlık	1
14	Müstağmel Peçud Kârı Şahade	1
15	Parelenmiş Sim Raht	87
16	Parelenmiş Sim Raht Baftaları ve Takımı	85
17	Sade Eğer	1
18	Sade Ekselekleli Kırmızı Püsküllü Sim Raht Mai Başlık Bilaşune	1
19	Yaldızlı Zira Eksikli Parçalı Mai Döşeme Riht Başlık	1
20	Zira Ekselekleli Yaldızlı Kebir Çubukan Rihtı Ve Başlık	1
21	Zira Ekselekleli Zincir Püsküllü Yaldızlı ve Üç Peçeli Kebir Riht Mai Başlık	1
22	Sim Yaldızlı Rem Takımı	1

Tablo 4- Kumaşlar

Sıra	Cinsi	Adet
1	Binişlik Çuka Donluk	1
2	Halkalık Kaput	2
3	Maili Çuka	2
4	Mai Şalvarlık Çuka	2
5	Cevizli Muahili Sof Donluk	1
6	İçi Sandallı İnkadı Çuka Caba	1
7	Lahuri Çiçekli Donluk Şalı	1
8	Kırmızı Germesud Tob	1
9	Telli Haleb Sivasi Tob	2
10	Sade Çiçekli Haleb Tob	1
11	Şam Hayarisi Beyazlı Tob	2

Tablo 5- Kürkler

Sıra	Cinsi	Adet
1	Caba Kakum Kürk	1
2	Germesud Yeşil Neş Kürk	1
3	Germesude Kaplı Köhne Caba Sincab Kürk	1
4	Gümüş Kiremid Kaplı Müstağmel Samur Parça Caba Kürk	1
5	Halkalı Şaliye Kaplı Kabur Sincabi Kürk	1
6	Hil'atlık Pirinç Çuka Kaplı Kabur sincab Kürk	1
7	Hareni Çuka Kaplı İçerisi Parça Samur Olmak Üzere Kürk	1
8	Haşhaşi Germesude Kaplı Müstağmel Peçe Samur Caba Kürk	1
9	İnabı Çuka Kaplı Kâbur Sincab Kürk	1
10	İnkadı Çuka Kaplı Hil'atlık Kuntuş Karsak Kürk	1
11	İnkadı Çukya Kaplı Hil'atlık Tavşan Kürk	1
12	Kaba Yün Nefa Kuntuş Kürk	1
13	Kaplan Postu	7
14	Kırmızı Kızıl Kaplı Boy Karsak Kürk	1
15	Kırmızı Germesude Kaplı Caba Sincab Kürk	1
16	Kırmızı Germesude Kaplı Müstağmel Kakum Kürk	1
17	Kırmızı Şaliye Kaplı Hil'atlık Bol Yenli Kakum Kürk	1
18	Köhne Bafa Kürk	1
19	Köhne Paç Kürk	1
20	Köhne Yatak Kürkü	1
21	Küçük Kaplan Postu	1
22	Maili Çuka Kaplı Hil'atlık Kuntuş Karsak Kürk	1
23	Maili Çuka Kaplı Hil'atlık Tavşan Kuntuş Kürk	1
24	Maili Çuka Şaliye Kaplı Hil'atlık Kabur Sincab Kürk	1
25	Maili Germesude Kaplı Biniş Samur Parçası Kürk	1
26	Mor Çuka Kaplı Hil'atlık Kâbur Kürk	1
27	Mor Çuka Kaplı Nuhas Kuntuş Kürk	1
28	Nahudi Germesude Kaplı Samur Parçası Biniş Kürk	1
29	Penbe Germesude Kaplı Müstağmel Karsak Cebe Kürk	2
30	Samur Takliti Kaplı Kuntuş Kürk	1
31	Saresde Kaplı Samur Vezaret Kürkü	1
32	Sarı Germesude Kaplı Köhne Zerdeva Kafası Biniş Kürk	1
33	Sarı Germesude Kaplı Köhne Zerduva Paçası Caba Kürk	1
34	Sincabi Germesude Kaplı Biniş Karsak Kürk	1
35	Sincabi Germesude Kaplı Bu'i Niş Sincab Kürk	1
36	Sincabi Germesude Kaplı Sincabi Kürk	1
37	Sofa Kaplı Hil'atlık kabur sincab Kürk	1
38	Yeşil Çuka Kaplı Beyaz Tekli Tavşan Kürk	1
39	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Bol Pekli Samur Parçası Kürk	1
40	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Kabur Sincabi Kürk	1
41	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Kuntuş Karsak Kürk	1
42	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Parça Samur Kürk	1
43	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Sincab Kürk	1
44	Yeşil Çuka Kaplı Hil'atlık Sincabi Ferace Kürk	1
45	Yeşil Çuka Kaplı İçi Peçe Bol Yenli Samur Kürk	1
46	Yeşil Çuka Kaplı Kuntuş Karsak Kürk	1
47	Yeşil Çuka Kablı Mervani Hil'atlık Kürk	1
48	Yeşil Germesude Kaplı Zağralı Nefa Kürk	1

Tablo 6- Mutfak Malzemeleri

Sıra	Cinsi	Adet	Sıra	Cinsi	Adet
1	Abdest İrbığı	1	42	Tencere	1
2	Cebli Beldari Küp	1	43	Tencere Kapağı	3
3	Cura	1	44	Tencere Mai Kapak	1
4	Gügüm	1	45	Tepsi	3
5	Kapağı Nuhas Leğen	1	46	Tonbek Zarfi	5
6	Kapak	17	47	Tunç Havan	1
7	Karavana	2	48	Yağlık	1
8	Kaytan Top	1	49	Yemeni Tas	2
9	Kebir Sağır Tencere	5	50		
10	Kebir Ve Safır Tiryak Kutu	7	51		
11	Kevgir	1	52		
12	Köhne Kahve İrbığı	2	53		
13	Köhne Yağlık	1	54		
14	Kurade Nuhas Kahve İbriği	1	55		
15	Kütahya Fincanı Mai Pirinç Zarf	1	56		
16	Leğen	5	57		
17	Leğen Dest	3	58		
18	Nuhas Gügüm	1	59		
19	Nuhas İbrik	1	60		
20	Nuhas Matara	1	61		
21	Nuhas Tencere Mai Kapak	3	62		
22	Peç Kârı Fincan	6	63		
23	Pirinç Terazi	1	64		
24	Sağır Kebir Tencere	5	65		
25	Sağır Nuhas Kahve İbriği	1	66		
26	Sağır Tepsi	5	67		
27	Sahan	93	68		
28	Sahan Kapağı	40	69		
29	Sahan Kapak	5	70		
30	Sahan Ve Lenger	7	71		
31	Sekt-I Sim Kahve İsfisi	1	72		
32	Sim Nargile Sapı	1	73		
33	Sim Nargile Sırığı	1	74		
34	Sim Zarf	1	75		
35	Sim Zincirli Makta	1	76		
36	Şerbet Ve Sacayağıyla	1	78		
37	ŞikestRençtum Tepsi	1	79		
38	Şurba Tası	3	80		
39	Tabe	2	81		
40	Tabe Ve Kevgir	2	82		
41	Tas	3	83		

Tablo 7- Takı, Ziyinet ve Süs Eşyaları

Sıra	Cinsi	Adet
1	Altun Saat Mai Sırma İşleme Yeks	1
2	Balık Sim Guburdan Başı Ve Kapağı	123
3	Halka	2
4	Köhne Başlık	1
5	Mai Som	2
6	Meşin Kara Masad Başlık	2
7	Münşeati Vesair Mecmu Kenab	11
8	Parçalı Kırbı Kehirbar İmame	2
9	Sırça Tutbak Yüzük	1
10	Sim Baftalı Ve Kaplama Vezne	2
11	Sim Duvat Zincir	1
12	Sim Saat	2
13	Sim Tarafı Mai Nihan	2
14	Sim Ve Pirinç Bilezik Ağnik	3
15	Şiş Başlığı	1
16	Yaldızlı Sim Döşeme	1
17	Yatık Sim Saat	3
18	YohsurYağının Sim Bilezik	1
19	Zir'aEkselekleli Sim Başlık	1
20	Zümrüt Gök Altın Yüzük	1

Tablo 8- Hırdavat Malzeme

Sıra	Cinsi	Adet
1	Balık Ağı ve Üzengi	1
2	Çadır Çarka	1
3	Çul Mütelyab	2
4	Çuval	21
5	Harer	3
6	Harer-i Cedid	2
7	İzladi Köhne Masad	1
8	Kazma	1
9	Köhne Kaba Çadır	1
10	Köstek Payanda	12
11	Matbah Çadırı	1
12	Mutelyab	13
13	Müstağmel Çadır	2
14	Sim Çukan Taftıl	1
15	Torba	66
16	Yancaba	1
17	Yeşil Kaba Çadır	1

Tablo 9- Mehterhane Eşyaları

Sıra	Cinsi	Adet
1	Kabasurna	8
2	Nara	3
3	Nefer	7
4	Omuz kayışı	5
5	Zil	1

Tablo 10- Tekstil Eşya ve Malzeme 1

Sıra	Cinsi	Adet	Sıra	Cinsi	Adet
1	Acem Yemeni	1	42	Beyaz Dülbend Kuşak	2
2	Köhne Kavaf	1	43	Sof Çakşır Uçkur	1
3	Acemkârı Mendil	1	44	Nefti Şallı Biniş Bak	1
4	Astarı Sökülmüş Çakşır	1	45	Maili Şallı Bak Biniş	1
5	Baftas Noksanca Sinebend	1	46	İçi Sandal Yeşil Şallı Caba	1
6	Banzehri Germesud Kaftan	1	47	Hazine Çerkes Kebir Menkuş (Bila Tozluk) 1	1
7	Beyaz Köhne Bez Kuşak	2	48	İpek Kenarlı Gömlek	1
8	Beyaz Köhne İçlik	1	49	İşleme Beyaz Şeritli Kahve Peşkiri	2
9	Bila Dökme Şatr Dolaması	1	50	İşleme Havlu	2
10	Buğami Entari	1	51	İşleme İç Makremesi	1
11	Çarşaf	2	52	Kadife Şalvar	1
12	Çiçekli Müstağmel Entari	2	53	Kadife Şatr Şalvarı	1
13	Çuğuryan Mai Çarşaf	1	54	Kadife Üzerine Mevde Karı Mağrib Kebir Kese	1
14	Çuka Cebe	1	55	Kalabdan Üzerine Tehi Akça Yemenisi	1
15	Çuka Şalvar	1	56	Karahisar Sinebendi	1
16	Çukadar Dolaması	2	57	Karangılı Şalı Biniş	1
17	Müstağmel Çuka Niş	1	58	Kayabadan Şeritli Müstağmel İhram (Köhne)	1
18	Müstağmel Şam Alacası Entari	3	59	Kayış Sinebend	1
19	Müstağmel Alaca İçlik	1	60	Kırmızı Çuka Üzerine Üç Kollu Kubreli Sim Kebir Haşye	1
20	Köhne Çuka Çakşır	1	61	Kırmızı Eb Keçesi	1
21	Doğani Taşyimte Duvak	1	62	Kırmızı Germesude Kaftan	2
22	Don	5	63	Kırmızı Kapud Biniş	1
23	Don Uçkur Yağlık	1	64	Kırmızı Sakız Kârı Kahve Peşkiri	1
24	Elvan Hil'atlık Çuka Biniş	16	65	Köhne Berberi Çuka Entari	1
25	Elvan Hil'atlık Çuka Ferace	1	66	Köhne Beyaz İçlik	1
26	Enkudi Çuka Kaplı	1	67	Köhne Biniş	2
27	Er Çıfid	1	68	Köhne Cura Ve Makreme	1
28	Fes	1	69	Köhne Çuka Biniş Kaput	4
29	Germesud Kaftan	1	70	Köhne Çuka Biniş	1
30	Germesud Üzerine Sözni İşleme Köhne Kuşak	1	71	Köhne Çuka Dolama	1
31	Gömlek	3	72	Köhne Aba	2
32	Halep Alacası Müstamel Entari	1	73	Köhne Çuka Entari	1
33	Hil'atlık Biniş Çuka Ferace	1	74	Köhne Çuka Entari	1
34	Hil'atlık Çuka Biniş	2	75	Uçkur	1
35	Hil'atlık Elvan Çuka Ferace	5	76	Yağlık	1
36	Hil'atlık Kırmızı Biniş	1	78	Müstağmel Bude	1
37	Hil'atlık Köz Biniş	1	79	İşleme Dülbend Örtüsü	1
38	Hil'atlık Olan Çuka Biniş	18	80	Havlu Bir İşleme	3

39	Hayadi Beyaz Kaftan Ve Entari	2	81	Suvaki Duhan Kesesi	1
40	Şalı Kaftan Ve Entari	2	82	Köhne Dastar Parça	1
41	Yeşil Küçük Bak Şalı	2	83	Köhne Don	1

Tablo 11- Tekstil Malzeme 2

Sıra	Cinsi	Adet	Sıra	Cinsi	Adet
84	Köhne Don ve Makreme	2	125	Müstağmel Dastar	2
85	Köhne Entari	1	126	Köhne Bohça	3
86	Köhne Germesude Kaftan	1	127	Heyari Kaftan Ve Entari	2
87	Köhne Gömlek	1	127	Şallı Kaftan Ve Entari	2
88	Köhne Haleb Kârı Kuşak	1	128	Halis Beldaresi Entari	2
89	Köhne İşleme Sağır Bohça	1	129	Şalı Kaftan Entari	1
90	Köhne Kebe	1	130	Sağır Bohça	1
91	Köhne Aba Ve Kebe	2	131	Sağır Pırpırlı Entarisi	1
92	Köhne Kırmızı Çuka Biniş	1	132	Sahn Alaca Kaftan	1
93	Köhne Mağrib Şalı	2	133	Sarı Kaftan	1
94	Köhne Mağrib Şalı Entari	1	134	Sarı Çiçekli Entari	1
95	Köhne Şalvar	2	135	Sarı Kızı Kaftan	1
96	Köhne Şalvar Ve Entari	2	136	Sarı Tosya Şallı Cebe	1
97	Köhne Yelek	1	137	Sayaye	1
			138	Sırma Zereli Nefti Sof Kerrake	1
			139	Sırmalı Kadife Kise Derununda	1
99	Köhne Yeşil Berberi Binişi	1	140	Sim Kaplı Ve Kabreli İnam Kesesi	3
			141	Simlüce İn'am Kesesi	1
			141	Sof Şallı Kerrake	1
101	Küçük Kırmızı Entari	1	142	Şallı Caba	1
102	Kırmızı Çuka Caba	1	143	Şallı Parçası	1
103	Köhne Gömlek Don	1	144	Sof Yeşil Ferace	1
104	Köhne Maili Çarşaf	1	145	Şallı Entari	1
105	Mağrib Şalı	1	146	Mahmudi Entari Fistan	2
106	Maili Çukada Üç Kollu Sim Hasa	1	147	Çarşaf	1
			148	Gömlek Ve Don	4
			149	Parça Köhne Dastar	1
108	Maili Köhne Caba	1	150	Şallı İncili Kaftan	1
109	Maili Müstağmel Çuka Biniş	1	151	Dastar	1
110	Maili Müstağmel Çuka Cebe	1	152	Şatr Tozluğu	4
111	Maili Şalı Kaftan	1	153	Tarabsis Kuşağı	1
112	Müstağmelçorab	3	154	Telli Hatai Çavuş Kaftanı	1
113	Müstağmel Çuka Çakşır	1	155	Topgur Kullani	1
114	Müstağmel Kaleli Çuka	1	156	Ucu Sedefli Kuşak	4
115	Müstağmel Kaput	1	157	Uçkur	1
116	Müstağmel Kaput Mai Başlık	1	158	Yaldız Sim Rikab	1
117	Müstağmel Kema Kırmızı Kaftan	1	159	Yaldızlı Sim Sinebend	1
118	Müstağmel Nefti Çuka Biniş	1	160	Sim Sinebend	1
119	Müstağmel Turuncu Şallı Kaftan	1	161	Yapyur Karı Seccade	1

120	Nefti Çuka Üzerine Üç Güllü Ve Solu Sim Kabreli Hasa	1	162	Yarım Hazine Cer Kese	1
			163	Yarım İki Baş Mağrub Dastar	1
			164	Bohça	1
			165	Yarım Köhne Dastar	1
			166	Yedek Örtüsü	1
			167	Yemeni	1
123	Nefti Şalı	7	168	İşleme Havlu	1
124	Parça Bez	1	169	Çiçekli Entari	1

Süleyman Paşa'nın muhalefetinin nakit para kısmında ise, harita 2'de gösterilen yerleşim yerlerine, gasp ve yağma yoluyla dağılan nakit paranın nasıl ve ne şekilde toplandığı aşağıdaki tabloda verilmiştir. 12900 numaralı defterin farklı sayfalarında olan nakit paralar bir araya getirilmiştir. Toparlanan nakit para belirli bir sıra ve düzene göre değil de parayı getirenin veya aracının geldiği yer veya ismi ile kaydedilmiştir.

Tablo 12 Toparlanan Nakit Para

Sıra	Ne Şekilde Geldiği	Cinsi	Miktar
1	Erzincanda Koyunoğlu Halilde ve Hasan beşe oğlu Ahmedde	Kuruş	4162+ 3620 teslimat
2	Ürekli Hacı İbrahimde olan	Zuyuf İstanbul Zincirli Kuruş	444 + 331
3	Ba-yed	Beyaz Kuruş	800
4	Ba-yed	Pare Kuruş	123
5	Ba-yed	Zuyuf Zincirli	45 + 29
6	Kise meşin ile hasıl	Beyaz Akçe	405
7	Bırastikli karyesinden Derviş Mahmudun oğlu emir Mustafa ve Molla Cevahir oğlu Ömerden	Kuruş	152+190=342
8	Raht-ı mezkûrun kusur parçaları bahası	Kuruş	50
9	Müteveffa-i müşarun ileyhin olduğu muhterik olan haneden çıkan	Yanık Kuruş	3
10	Kurnisi karyeli Osmanın sattığı sim bayrak topu ve hassa bedeli bi-marifeti de' yed	Kuruş	60
11	Til karyesi çobanından gelen bi-ma'rifeti de' yed teslimat	Kuruş	180
12	Tosya alaca şalı kadife 3 zira' Teslimat	Kuruş	140 + 40=180
13	Müteveffa-i müşarünileyhin malı olarak münhedim olan haneden yağma ve garet olunan kahve ve reñç ve sim'i asıl ve ruğze sade ve zeyahir sütre kurbi civarda olan kimesneler yağma ve garet eyledikleri ba'del tahkik taahhüd eyledikleri (zeyahirin bahası)	Kuruş	180 Teslimat Hasıl200
14	Kiy karyeli olub Adanaya firar eden Veli nam oğlanın validesinden alınan muhtelif sim şamdan	Kuruş	19

	tablası 75 (Şamdan-ı mezkûrun yukarı tarafından bağırı fet deyude		
15	Vekilharcın münhedim olan hansinden ihraç olunub fûruht olunan şem'i doğanın bahası		pare 17 Kuruş 8
16	Seranslı Mustafadan olan halkalı sim tob 2 (kantar ile vezn olmuştur) topların bedeli	Kuruş	40
17	Defa halkalık beşude topların bedeli	Kuruş	40
18	Kurd köylü Süleyman da olan maili halkalık biniş	Kuruş	hasıl 119
19	Tenhas (Tilhas) karyesi ahalisinden beş aded yastık yüzü bedeli olarak alınan	Kuruş	25
20	Beyaz akçe	Kuruş	36
21	Handisi karyesinden Kurdunoğlu Ahmedden bir çift piştov kapudlarının simi (Hasıl)	Kuruş	90
22	Karyeli Mehmedin oğlu Emir Mustafadan voyvoda ma'rifetiyle tahsil olunan	Kuruş	37
23	Bazı kimesnenin yağma ve garet eyledikleri akçedir.		
24	Esamir na mağlum bir nefer kimesneden	25Pare	32 kuruş
25	Esamiri na mağlum bir nefer kimesneden yed-i merkum	15Pare	33kuruş
26	Esmirayı na mağlum doksan nefer kimesnelereden	Kuruş	236
27	Eşkici nam kimesneden yaldız altuni bedel bir hisse bir merkum	9Pare	18kuruş
28	İsmail na mağlum dört kimesneden yaldız altuni	Pare	37
29	Bedeli bi yedim hisse 2	Kuruş	92
30	Altun bedeli ba yed Kirişçi İbrahim	Yaldız	1
31	Pare 14 – kuruş 146 (yalnız on altı buçuk kuruş on dört pare ider)		
32	Bu dahi müteveffa –i mühürdarın olduğu haneden ba'del huruc derunundan zuhur iden eşyadır.	14 Pare	Beyaz akçe Kuruş 3
33	Müteveffa-i müşarun ileyh Vezir Süleyman Paşa'nın mühürdarı ve âlemi olup Erzincan'da vefat iden kimesnenin eşyasıdır. Erzincan müftisi Sabık Abdurrahman bin Abdinin oğlu hala nikabet kaimmakamı Abdulğani bin Abdinin mahsusi olup teslim eylediği eşyadır. Maili çuka üzerine üç güllü safir sim kabreli kıymeti alınmıştır hamzi defterine kayd ittirdiği iki aded divani meşin kese akçeden teslimatı	50 Kuruş	Toplam 180+040=220

34	Müşarün ileyh Mustafa Paşa hazretlerine rütbe vela-i vezaret ile Cidde eyaleti tevcih ve ihsan buyurulub memuriyet emri şerif vurun idib cümle ma'rifetiyle tahrir olunan muhalledat defteri gedikli emin beye teslim olunduktan sonra Tohsulu (Tahsurlu) aşiretinin mukadema gasb ve garet eyledikleri ---- muma ileyh emin bey teslim eyledikleri fi 5 r sene 199	Kuruş	5876
35	Kiy nam karyeden Topaloğlu Mustafanın oğlamı Ahmed nam kimesnenin müteveffa İshak Efendinin muhterik olan hanesi arsasında mukaddema bulub ba'de bu defa merkur Ahmedin validesi getürüb teslim eylediği sim duvat zincir	Kuruş	430
36	Sabıkan Erzincan voyvodası maktul Ferhad oğlunun müteveffa Süleyman Paşa zeameti olarak zimmetinde olan üç aylık olmak üzere 1100 kuruşu voyvodalık bedeli iltizamı mukabili veresei tarafından ahz olunan kuruş	Kuruş	Hasıl 7322+1449
37	Diğer varakta muharrir Ustaklu karyeli Molla Cevahiroğlu İsmail Ağa ma'rifetiyle tahsil olunan	Kuruş	37

Tablo 13- Yağmadan Kurtarılan Nakit Paranın Toplamı

Sıra	Cinsi	Toplam
1	Kuruş	25111
2	Zuyuf İstanbul Zincirli Kuruş	775
3	Beyaz Kuruş	803
4	Beyaz Akçe	405
5	Pare	117
6	Yaldız Altun	1

Süleyman Paşa'nın muhalledatından kurtarılan nakitin toplam miktarı yukarıdaki tabloda verilmiştir. Bundan sonra muhalledatın akibetine dair Osmanlı arşiv belgelerinden elde ettiğimiz verilere baktığımızda öncelikle toparlanan muhalledat Erzurum kalesine nakledilip orada muhafaza altına alınmıştır⁴⁵. Süleyman Paşa'nın muhalledatı daha sonra İstanbul'a nakledilip Bab-ı Hümayun hazinesinde muhafaza altına alınmıştır⁴⁶. İstanbul'a getirilen muhalledatın nakdi bedelinin belirlenmesi için bu işten anlayan bilirkişiler getirilerek eşyaların tahmini bedelleri belirlenmiştir. Ardından muhalledat müzayedede

⁴⁵ BOA. HAT. 28-1332 Erzurumda Süleyman Paşa'nın metrukâtı cem'edilip bir odaya temhir edildiği ve paşanın silahdar ve hazine başyamağının Erzurum Kalesi'nde hapsedildiği

⁴⁶ BOA. CML. 562/23064-01 "Erzurum valisi vezir Süleyman paşanın bab-ı hümayun hazinesinde olan olan muhalledatı ..."

edilerek satılması hususunda emirname yazılmıştır⁴⁷. Süleyman Paşa'nın muhallefatının tam tespitinden sonra; onun, ilk olarak Osmanlı Devleti görevlilerine, bazı esnaf ve şahıslara olan borçları tespit edilmiştir⁴⁸.

Süleyman Paşa'nın Borçları ile ilgili liste⁴⁹

Erzurum valisi müteveffa vezir elhac Süleyman Paşa'nın muhallefatı hasılatı ve duyunu sairesi hasılatı muhallefatı 4723.5 kuruş

Ed-düyûn

- Hazine-i hazreti Sedaret Penahiye bâ-tahvil ruus 10000-2000= 8000
- Hamamcı Hüseyin ve Abrah'ın ba arzuhal iddiaları 2350 kuruş
- Kurşuncu hacı Mehmed ile Keraseneci Mihcal zımmının ba arzuhal iddiaları 1787 kuruş
- İstefan ve Agop nam zımmilerin iki kıt'a temessük-ü mantukilerince bâ-arzuhal iddiaları 2777,5 kuruş
- Vezir-i Mükrim Saadetlü Kapudan Paşa hazretlerinin iddiaları 15000 kuruş
- Serhad-i birüni Mustafa Ağanın iddiaları 1335 kuruş
- Zımmının iddiası 250 kuruş
- Hasıl 35501,5 kuruş

Süleyman Paşa'nın zimmi İstefan'a olan borcunun ödenmesi ile ilgili bir başka belgede Paşa'nın muhallefat akçesinden borcun ödenmesi istenilmiştir⁵⁰. Ayrıca bu belgeden Süleyman Paşa'nın muhtemelen İstanbul'da da bir miktar malı olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Paşa vefat ettikten 5 ay sonra Ocak 1785 te yazılan belgede bir muhallefat hasılatından bahsedilmiş⁵¹ olup yapılan müzayededen 4723.5 kuruş da bir hasılat elde edilmiştir. Oysaki henüz daha Erzincan'da toparlanan muhallefat henüz bitirilmemiştir. Aynı belgenin devamında Erzurum valisi Vezir Ali Paşa ve o sırada Erzincan'da olan Cidde valisi Vezir Mustafa Paşa'dan⁵² Erzincan da tanzim edilen muhallefatın gönderilmesi istenilmiştir. Defterden ve belgelerden anlaşılacağı üzere; Süleyman Paşa Erzurum valiliğine giderken ciddi bir borçlanma yapmıştır. Öyleki

⁴⁷ BOA. C.DH. 328/16366-01 "mübaşiri muma ileyhin aynen getirdiği müceverhati mezkure tabk-ı mecmuatı alileri üzere duz oğlu ve vesair ehl-i hibre ma'rifetiyle muayene ve bahaları tahmin ittirildikten sonra ..."

⁴⁸ BOA. C.DH. 328/16366-01-02 "müteveffa-i müşarun ileyhin gerek mukaddem gerek bu defa vurud iden nukud ve furuht olunan muhallefatı hasılatı irazi rusumat-ı adıye cem'an 25211,5 balığ mecmu duyunu 62396,5 kuruş reside olunub duyunu mezkurenin 30902 kuruşu deyn-i miri ve 31494,5 kuruşu dahi duyun-u müteferika-i saire duyunu mezkurenin içinden 15500 kuruşu saadetlü kapudan paşa hazretlerinin matlubu olunmakla gerek müşarun ileyhin ve gerek sair ashab-ı duyunun hisse-i azimelerinin bir nehc-i şer'i hesab ve iatası emr-i ferman alilerine..."

⁴⁹ BOA. CML. 562/23064-02 Süleyman Paşanın borçları yukarıda verilmiştir.

⁵⁰ BOA. HAT. 111-4936 Muhallefatı taraf-ı miriden zabtolunan Erzurum Valisi Süleyman Paşa'nın Sarraf İstefan'a olan borcunun muhallefatı akçesinden verilmesi.

⁵¹ BOA. CML. 562/23064-01 Erzurum valisi müteveffa vezir elhac Süleyman paşanın muhallefatı hasılatı ve duyunu sairesi hasılatı muhallefatı 4723.5 kuruş balığ olub ...

⁵² Mustafa Paşa Erzincan da Bulunduğu sırada kendisine Cidde valiliği tevcih edilmiştir. "Müşarunileyh Mustafa paşa hazretlerine rütbe vela-i vezaret ile Cidde eyaleti tevcih ve ihsan buyurulub"

Süleyman Paşa ödemesi gereken caizenin⁵³ bile sadece 2000 kuruşunu ödemiş 8000 kuruşu borç olarak kalmıştır⁵⁴. Süleyman Paşa'nın toplam borcu 35501,5 kuruştur. Süleyman Paşa'nın yağmadan kurtarılabilen muhallelatının nakit kısmı ise 25111,5 kuruştur. Muhallefattan geriye kalan eşyanın müzayede edilerek ne kadar tuttuğuna dair bir bilgi elimizde mevcut değildir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde devlet kademelerinde çalışan veya devletle herhangi bürokratik ya da ticari bir ilişki içerisine girmiş olan kişilerin ölümleri neticesinde devlet tarafından kişinin durumuna göre malına müsadere uygulanmıştır. Osmanlı Devletinde müsaderele özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devletinde artan mali bunalımla birlikte artık rutin bir uygulama haline gelmiştir. Bu müsadere süreci belirli düzene göre yapılmaktaydı. Öncelikli olarak ölen devlet görevlisinin tüm mal varlığı Osmanlı hukuk sistemine göre kayıt altına alınmaktadır. Bu kayıtların yer aldığı defterler muhallefat defterleri Başbakanlık Osmanlı arşivinde tasnif edilmektedir. Muhallefat defterlerinin yazımı için mübaşir denilen devlet memurları görevlendirilmektedir. Mübaşir defterin yazılacağı mahalde malların tesbit ve taksimini yapan kadı veya yekili kişi ile beraber çalışmaktadır. Muhallefat defterleri dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ölen kişinin ünvanı, kimliği, ait olduğu zümre, mesleği, ikamet ettiği ve öldüğü yer, ölüm şekli, vefat tarihi, mirasçılarının kimler olduğu gibi bilgiler yer almaktadır. İkinci kısımda sahip olduğu malların ayrıntılı listesi ve bu malların bilirkişi tarafından tesbit edilen değeri verilmektedir. Üçüncü kısımda muhallefat kaydı sırasında çıkan masraflar ve kişinin kendi borçları, varsa mehir ve nafaka borçları kaydedilmektedir. Son bölümde ise varsa mirasçılarının her birinin mirastan alacağı hissenin oranı ve hissesine düşen malın nakdi değeri yazılmaktadır. Muhallefat defteri, müsadere sürecinde müsadere olunan eşyanın bizzat mübaşir tarafından, gözüyle görerek kaydettiği ilk defterdir. Bu defter daha sonra o muhallefatla ilgili yapılacak bütün işlemlerde başvurulana ana kaynak olmaktadır. Mübaşir tarafından kaydı tutulan defter daha sonra İstanbul'a gönderilir. Merkezde incelendikten ve kaydedildikten sonra muhallefatın nasıl taksim edileceği mübaşire bildirilir. Bazı malların yerinde satılması uygun görülebilir, bazılarının ise İstanbul'a gönderilmesi talep edilebilir. İncelediğimiz 12900 numaralı muhallefat defteri yukarıdaki aşmalara göre kayıt edilmiştir. Bu muhallefat defterinin farkı 1784 senesinde Erzincan'da meydana gelen deprem sonrasında muhallefatın depremden sonra civardaki ahali tarafından yağmalanmasıdır. Osmanlı devleti görevlileri yaklaşık 7 ay gibi bir sürede bu yağmalanan muhallefatı toplattırmıştır. Süleyman Paşa'nın geride bıraktığı muhallefatını incelediğimizde çok geniş bir eşya çeşitliliği göze çarpmaktadır. Kategorilere ayırdığımız malzemelere baktığımızda ateşli silahlardan kürklere mutfak eşyasından mehter malzemelerine taşınan yükü katarları geride bıraktığı borcuna ve muhallefatının büyüklüğüne baktığımızda zengin bir devlet memuru olduğu görülmektedir. Şöyle ki aynı dönemlerde Trabzon'da iki farklı mahallede satılan mülklerin rakamsal

⁵³ Uzun, Mustafa. "Caize", İstanbul: TDVİA, C.7, s.28, 1993. "Caize tabiri Osmanlı idari ve mali teşkilatında, özellikle yüksek makamlara tayin edilen kişiler tarafından verilmesi mutlak olan aynı ve nakdi çeşitli hediyeler (gelirler) için kullanılmıştır."

⁵⁴ BOA. CML. 562/23064-02 "Hazine-i hazreti sedaret penahiye ba tahvil ruus 10000-2000= 8000"

değeri üzerinden baktığımızda daha da anlaşılır kılacaktır. Yaklaşık aynı dönemlerde Trabzonun 1934 numaralı sicilinde 39 numaralı varağındaki ev satış hükmünde Saray-ı Atik mahallesinde bir süfli evin satış bedeli 60 kuruştur. Yine Trabzon şeriye sicilinden 1924 numaralı sicilinde 13 numaralı varağında orta hisarda bir mümtaz mülkün satış bedeli 230 kuruştur. Ortalama olarak Trabzon Merkezi baz aldığımızda ortalama bir ev satış bedeli 100 kuruş ile 250 kuruş arasında değişebilmektedir. Süleyman Paşa'nın servetinin yağmadan kurtarılabilen muhallefatinin nakit toplamı 25111.5 kuruştur sadece bu kısmına göre bu kıyaslamayı değerlendirdiğimizde Paşa'nın gayet zengin olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Paşa'nın devletin pek çok kademesinde çalışmış bazen görevinden azl edilmiş bazen daha iyi bir göreve getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Süleyman Paşa dönemin devlet tarihçisi Ahmed Vasıf Efendinin tanımlamasına göre hırslı bir karektere sahiptir. Paşa'nın Erzurum eyaletine geride borç bırakarak vali tayin olduğu görülmektedir. Ama maalesef ki Süleyman Paşa görevinin başına geçmeden şiddetli bir depremde vefat etmiştir. Defter incelenirken sadece defterdeki veriler ile yetinilmemiş defterde geçen bilgiler arşiv belgeleri ile zenginleştirilmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

- BOA. D.BŞM MHF Defter No: 12900 (Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın Muhallefet Defteri)
BOA. ADVNS-MHM Defter 57/779
BOA. AE.SABH.I 287-19288-1-8
BOA. C..ML.. 562 23064
BOA. C.AS. 756-31895
BOA. C.DH. 271/13506
BOA. C.DH. 313/15608
BOA. C.DH. 328/16366-01
BOA. C.DH. 328/16366-02
BOA. C.DH. 336-16773
BOA. C.DH. 271-13506
BOA. C.ML. 172/7265
BOA. C.ML. 458-18591
BOA. C.ML. 562/23064-01
BOA. C.ML. 562/23064-02
BOA. HAT. 111-4936
BOA. HAT. 1450/31
BOA. HAT. 28-1332
Trabzon Şeriye Sicilleri 1924, 1934, 1936
Üsküdar Kadı Sicilleri Cilt 1,2

Kaynak, İnceleme ve Araştırma Eserleri

- Afyoncu, Erhan. (2006). “Müteferrika”. *TDVİA-32*. İstanbul.
- Ali Kemali, *Erzincan*. 2013. İstanbul: Kaynak Yayınları. 3. Basım.
- Ambraseys, Nicolas. – Finkel. Caroline. (2006). *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerinde Sismik Etkinlikler. Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Çelebi, İlyas. (2013). “Zayırçe”. *TDVİA-44*. İstanbul.
- Çiçek, Fatih. (2016). “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Erzincan’da Eşkıyalık Hareketleri (1750-1800)”. Erzincan: *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*. Cilt 1.
- Halaçoğlu, Yusuf. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İlgürel, Mücteba. (1978). *Ahmed Vasıf Efendi Mehasinü’l-Asar ve Hakâikü’l-Ahbar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İlgürel, Mücteba. (2002). 1784 Erzincan Depremi. İstanbul: *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*.
- İnalçık, Halil. (2007). *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karataş, Mehmet. (2006). “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsadere Uygulamaları”. *OTAM-19*. Ankara.
- Özcan, Tahsin. (2005). “Muhallefat”. *TDVİA-30*. İstanbul.
- Özcan, Abdülkadir. (1999). “İstabl”. *TDVİA-19*. İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-2*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Pamukciyan, Kevork. (1993). İnciciyan'a Göre Erzincan. İstanbul: *Tarih ve Toplum*. 114 (23).
- Süreyya, Mehmed. (1996). *Sicill-i Osmanî-5*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Telci, Cahit. “Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXII/2. İzmir. (2007).
- Tomar, Cengiz. (2006). “Müsadere”. *TDVİA-32*. İstanbul.
- Türkay, Cevdet. (2012). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler*. İstanbul: İşaret Yayınları. 3. Baskı.
- Uzun, Mustafa. (1993). “Caize”. *TDVİA-7*. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1995). *Osmanlı Tarihi. III/2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKONOMİNİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ POLİTİKASI
BAĞLAMINDA KURULAN BİR SİGORTA ŞİRKETİ:
OSMANLI MİLLİ UMUM SİGORTA ŞİRKETİ
AN INSURANCE COMPANY IN THE CONTEXT OF
NATIONALIZATION OF ECONOMY: THE OTTOMAN
NATIONAL INSURANCE COMPANY

YUNUS ÖZGER

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Assoc. Prof. Dr., Yozgat Bozok University, Faculty of Science and Letters, Department of History.

yunusozger@yahoo.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2830-9515

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.03.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.07.2017
Sayfa-*Pages* : 441-458
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3745>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**EKONOMİNİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ POLİTİKASI
BAĞLAMINDA KURULAN BİR SİGORTA ŞİRKETİ:
OSMANLI MİLLİ UMUM SİGORTA ŞİRKETİ
AN INSURANCE COMPANY IN THE CONTEXT OF
NATIONALIZATION OF ECONOMY: THE OTTOMAN
NATIONAL INSURANCE COMPANY**

YUNUS ÖZGER

Öz

Türk siyasi tarihinin önemli aktörlerinden birisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı ardından yönetimde etkin güç haline geldi. Ülkenin sorunlarını çözmek için milli iktisat politikası uyguladılar. Yeni anlayış, öteki unsurlar karşısında Müslümanları öne çıkarma esaslıydı. Bunu sağlamak için unvanında "milli" kavramı bulunan onlarca şirket kuruldu. Diğer sektörlerde olduğu gibi sigorta sektörü de bu politikanın etkisine girdi. Bu bağlamda milli bir sigorta şirketi arayışı sonrasında 1918'de Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi tesis edildi. Şirket iç tüzüğü milli iktisat anlayışına göre tanzim edildi. Kısa sürede sektörde etkinliğini artırdı. Ancak I. Dünya savaşının negatif tesirinden kurtulamadı. Mütareke döneminde yapılan tüzük değişikliğiyle önceki politikanın izleri silindi. 1920 yılında yapılan düzenlemeyle şirketin unvanı İstanbul Umum Sigorta Şirketi olarak değiştirildi.

Bu çalışmada söz konusu şirketin kuruluşu ve faaliyetleri incelendi. Osmanlı'dan cumhuriyete değişen kimlik algısı üzerinden şirketin tarihçesi irdelendi. İç tüzüğe göre şekillenen teşkilat yapısı ortaya çıkarıldı.

Anahtar Kelimeler: Milli İktisat Politikası, İttihat ve Terakki Partisi, İstanbul Umum Sigorta Şirketi, Sigorta Sektörü

Abstract

The Committee of Union and Progress is one of the most significant parts of the Turkish political history. It became an influential power after the declaration of the second constitution in 1908. The Committee assumed a national economy policy in order to solve the problems of the country. The new understanding was based on favouring Muslims in respect to other ethnic and religious groups. In order to reach this aim, tens of companies bearing "national" in its title were founded. Like other sectors, the sector of insurance was influenced by this trend. In this context, Ottoman Milli Umum Sigorta Şirketi was created in 1918. The internal regulation of the company was created according to the understanding of national economy. The company became very influential in a short while. However, it could not avoid negative impacts of the First World War. During the armistice, traces of previous period were removed by changing its regulation. With a new regulation in 1920, the name of the company was changed to İstanbul Umum Sigorta Şirketi (Istanbul General Company of Insurance).

In this study, the foundation and activities of the company was studied. The history of the company was evaluated by focusing on changing character of the company from Ottoman to Republic. The organizational structure of the company was revealed according to its internal regulations.

Key Words: National Economy Policy, The Committee of Union and Progress, İstanbul General Company of Insurance, The sector of insurance

Giriş

Türk siyasi tarihinin önemli unsurlarından biri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in iktidarında gizli bir örgüt olarak tarih sahnesine çıktı. Teşkilatlanma çalışmasını Genç Osmanlılar hareketi gibi, İtalyan Carbonari cemiyeti örneğinde sürdürdü. Radikal faaliyetlerin görülemediği ilk evrede, yurt dışında basılan gazeteler ve Namık Kemal gibi aydınların eserlerinin öğrencilerle buluşturulması çalışmaları yapıldı.¹ Tanzimat döneminde Avrupa'ya giden aydınların dikkat çekici özelliklerinden biri, Batılı devlet algısının kadim Osmanlı anlayışından farklı yanlarını görebilmeleri idi. Örneğin Sadık Rıfat Paşa, Viyana'dan Sultan II. Mahmut'a gönderdiği raporunda anlayış farklılığına dikkat çekerek, Batı tipi liberal bakışı öne çıkarmaktaydı. Tanzimat'ın fikri önderleri arasında yer alan Paşa'nın "*buralarda hükümetler halk için mevzû olup, yoksa halk hükümetler için mahluk*" değıldir şeklinde özetlediğı² birey ve halk temelli devlet tanımı, Genç Osmanlılar hareketinin olduğu kadar İttihatçıların da dikkatini çekecek ve yönetme biçimini etkileyecek liberal fikirlerdi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa kıtasında yaşanan siyasi hareketlilik ve oluşturulan meclisli - anayasalı devlet düzenleri, aydınların üzerinde kafa yorduğı önemli mevzulardı. Muhtelif unsurları bir arada tutabilmenin çözümü olarak görülen bu zihniyetin, Osmanlıya transferinin yolları aranmaktaydı. Nitekim Genç Osmanlıların girişimleri neticesinde 1876'da ilk Osmanlı anayasası ilan edildi ve meşruteli yönetime geçildi. Ancak Osmanlı-Rus harbi gerekçesiyle bir süre sonra rafa kaldırıldı. Hareketin fikri devamı sayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşebbüsleri ardından 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi ve anayasa tekrar yürürlüğe konuldu. Yeni dönemde 1908-1918 yılları arasında İttihatçılar yönetiminde egemen güç haline geldi.

İktidarı elde eden İttihatçıların önünde Feroz Ahmad'in işaret ettiği gibi iki seçenek vardı. Eski kurumları lağvedip yenilerini kurabilecekleri gibi, mevcutlarla yola devam edip onları kendi politikaları doğrultusunda kullanabilirlerdi.³ Onlar ikinci yolu tercih ettiler. Ülkede var olan siyasi ve ekonomik sorunların çözümü için Alman iktisat geleneğinden esinlenerek milli *iktisat* politikasını geliştirdiler. Zafer Toprak'ın belirttiğı gibi getirilen yeni anlayış; Balkan savaşı sonrası yok olmaya başlayan Osmanlıcılık politikasına alternatif bir çözüm aracı olarak görüldü. Politikanın temelinde öteki unsurlar karşısında Müslümanları avantajlı hale getirmek, Anadolu coğrafyasına yönelmek ve Türkleri ön plana çıkarmak düşüncesi vardı.⁴ Bunun bir yansıması olarak anonim şirketlerin kuruluşu hızlandırıldı. Piyasanın millileştirilmesi için kooperatifler aracılığıyla ticaret yabancı ve gayrimüslimler elinden alınarak Müslüman-Türlklere devredildi. Bu bağlamda 1914-1918 arasında onlarca yeni milli şirket kuruldu. İttihat-Terakki'nin temel gayesi, ülkede faaliyet gösteren yabancı şirket egemenliğine son vermek ve iktisadi hayata etnik ya da dini ayırım

¹ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 23, İstanbul 2001, s.476.

² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Bahar 1996, s.107.

³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul 2010, s.199.

⁴ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012, s.40, 45.

olmaksızın Osmanlı tebaası olanları egemen kılmaktı.⁵ Batılı tarzda burjuva sınıfı oluşturmayı hedefleyen bu anlayış, Cumhuriyetin ilk evresinde ekonominin Türkleştirilmesi şeklinde sürdürüldü. Ancak ikisi arasında farklılık vardı. Bu dönemdeki politikada Müslüman-Türkleri diğerleri aleyhine korumak amaçlandı. Fikrin teorisyeni milli iktisadın etnik anlamda türdeşlikle sağlanacağını söyleyen Ziya Gökalp idi. Gökalp, askerlik ve memurluğun Türkler, zanaat ve ticari işlerin gayrimüslimler tarafından icra edildiği toplumun bu haliyle modern devlete dönüşemeyeceğini iddia ediyor ve politikaya destek veriyordu.⁶

Politikanın gereği olarak Birinci dünya harbi sonrasında kurulan hükümetler, Müslüman-Türklerden oluşan girişimci bir sınıf kurmaya çalıştılar. Azınlıkların ekonomik sahada bıraktığı boşluğu, bunlarla doldurma yoluna gittiler. Bu bağlamda 1 Ekim 1914 tarihinde kapitülasyonlar kaldırıldı. 15 Ekim 1914 tarihinde ilan edilen “*Kavânin-ı Mevcûdede Uhûd-ı Atıkaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” ile Osmanlı mevzuatındaki kapitülasyon kaynaklı hükümler geçerliliğini kaybetti. 13 Aralık 1914’te ise “*Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Kanun-ı Muvakkat*” ile bütün şirketler Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı. Yabancı şirketlerin sahip olduğu ayrıcalığa son verildi. 8 Mart 1915 tarihinde çıkarılan yasayla yabancı uyruklulara, Osmanlı tabiiyetindekilerle aynı vergi yükümlüğü getirildi. Fransızcanın kullanıldığı imtiyazlı şirketlerde Türkçe zorunlu tutuldu. 23 Mart 1916’da “*Müessesat-ı Nafta ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Kanun*” çıkarıldı. 1917’de hükümeti kuran Talat Paşa, devletin varlığını devam ettiren en önemli unsurun Türkler olduğuna işaret ediyordu. Bu unsurun zayıflamasının Osmanlı devletini, dolayısıyla Müslümanlığı ve halifeliği tehlikeye düşüreceğini söylüyordu. Bu nedenle hükümetinin program taslağında “*kabine Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisaden ve ictimaeen kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek*”⁷ diyerek, ekonomide Türklere ayrıcalık yapılacağı işaretini veriyordu.

Milli iktisadın hayata geçirilmesinde İttihat Terakki’nin özellikle İstanbul örgütü aktif rol üstlendi. Kurulan şirketlerde “milli” kavramının kullanımı adeta zorunlu tutuldu. İstanbul murahhası Kemal Bey’in girişimleriyle ülkenin ihtiyacı olan koyun, yün, deri ve tahıl gibi ürünlerin alım satımı için Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi bu meyanda öncülük etti. Ardından Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi tesis edildi. Kemal Bey’in kurduğu üçüncü milli şirket ise Milli Ekmekçi Anonim Şirketi adını taşıyordu.⁸ Bankacılık sahasında Osmanlı Bankası’nın yerini alacak, sermayesi milli bir banka arayışına gidildi.⁹ 1917 başlarında Osmanlı İtibari Milli Bankası tesis edildi. Sürecin bir parçası olarak faaliyete geçecek olan Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi’nin kuruluşunu söz konusu banka üstlendi.¹⁰

⁵ Ali Akyıldız, *Anka’nın Sonbaharı Osmanlı’da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul 2005, s.157-159.

⁶ Murat Koral Türk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul 2011, s.21-25.

⁷ Koral Türk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, s.95-275.

⁸ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, s.176.

⁹ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918*, İstanbul 2016, s.83.

¹⁰ Kurucuları arasında Maliye Nazırı Cavid Bey başta olmak üzere, İstanbul mebusu Cahid Bey ve tüccar Tevfik Bey bulunuyordu. İdare merkezi İstanbul olan banka piyasada on yıl kadar faaliyet göstermiş ve

A-Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'nin Kuruluşu

1918 yılında faaliyete başlayan şirketin kuruluşu, esasında yukarıda söylendiği gibi bir yıl öncesinde teşekkül eden Osmanlı İtibari Milli Bankası'yla doğrudan ilgiliydi. Milli bir sigorta şirketi tesis etmek isteyen banka, yasal prosedürleri yerine getirmek için girişime başladı. Çeşitli devlet kurumlarında müzakere edilen kuruluş evrakları, Şurayı Devlet'in Maliye ve Nafia dairesince tetkik edildikten sonra 16 Ocak 1918'de Meclis-i Vükelaya sevk edildi. Onay alındıktan sonra iradesi için saraya takdim edildi. Nitekim incelemeler burada da tamamlandı. 21 Ocak 1918 tarihinde Sultan V. Mehmed Reşad ve Meclisi Vükela üyelerinin birlikte imzaladığı irade-i seniyye çıkarıldı. Böylece *Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi*'nin kuruluşu tamamlandı.¹¹ Yönetim merkezi Galata'da Mertabani sokağında 3 numaralı sigorta hanıydı.¹² Her ne kadar milli iktisatın yansıması olarak kurulduysa da ilk yönetim kurulu başkanlığına İsviçreli Mösyö Victor Beso getirildi.¹³ Diğer bütün anonim şirketler gibi, yeni şirket de faaliyetlerini "dahili nizamname" adı verilen iç tüzüğüne göre şekillendirmek durumundaydı. İç tüzüğü 9 Şubat 1918'de yayımlandı. Tüzük gereği senede bir defa toplanması icap eden hissedarlar genel kurulu, ilk toplantısını 26 Haziran 1919'da gerçekleştirdi.¹⁴

Anonim Şirketler dahili nizamnamesine uygun biçimde hazırlandığı anlaşılan iç tüzük, dokuz fasılda elli beş maddeden oluşuyordu. Teklif edilen her bir madde üzerinde Şurayı Devlet üyeleri ayrıntılı inceleme yaptılar. Emsal şirketler göz önüne alınarak bazı maddelere ilave fıkralar konuldu, hükümetin uygulamak istediği milli iktisat politikasını yansıtacak biçimde değişikliğe gidildi. Hisse senetlerinin fiziki durumunu tanzim eden altıncı madde, Şurayı Devlet'in müdahalesiyle politikaya uygun hale getirildi. Tüzük layihasında senetlerin bir tarafının Türkçe diğer tarafının başka bir dille olabileceği teklif edilmişken; müdahale sonrasında Türkçe yazılı kısmının geçerli olması diğer dillerin ise onun tercümesi sayılması esası getirildi. Böylece şirkette Türkçenin kullanımının ağırlığı artırıldı. Avrupa ülkelerine ait tahvillerin alımı da belirli kıstaslara tabi tutuldu.¹⁵ Milli iktisat politikasına uygun hazırlanan tüzüğe göre şirketin örgüt yapısı şöyle şekillendirildi.

B. Teşkilat Yapısı

Çağdaşları olan diğer anonim şirketler gibi doksan dokuz yıllık imtiyaz süresi hedefleyen şirket, yurt içi ve yurt dışında yangından hayat sigortasına kadar birçok sahada sigortacılık işlemini yapacağını beyan etti. İttihatçıların merkezi kontrol sistemleri gereği, yeni bir şube açıldığında durumun Ticaret Nezareti'ne bildirilmesi gerekiyordu. Her biri 8 lira 80 kuruş değerinde 50 bin hisseye ayrılan şirketin toplam sermayesi 440 bin Osmanlı

1927'de İş Bankası'na katılmıştır. Bkz. Suat Oktar, Arzu Varlı, "İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibari Milli Bankası" *Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, yıl 2009, cilt XXVII, sayı 2, İstanbul 2009, ss.1-20; Y.b, *Osmanlı İtibari Milli Bankası Nizamname-i Esası*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

¹¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, nr. 249/8, v2, 16 Ocak 1918; *BOA. Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT)*, nr. 121/47, v1, 21 Ocak 1918.

¹² *Tanin Gazetesi*, no: 3441, 8 Temmuz 1334-1918, s.4; *Tanin*, no:3451, 20 Temmuz 1334-918, s.4.

¹³ *BOA. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (EUM. 5.ŞB)*, nr. 60/26, 23 Mayıs 1918.

¹⁴ *İkdâm Gazetesi*, nr. 7998, 16 Mayıs 1335/1919, s.2.

¹⁵ *BOA. İ.DUİT*. nr.121/47.

lirasıydı. Yine getirilen iktisadi anlayış gereği, bütün işlemleri Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olmak zorundaydı.¹⁶

a. Yönetim Organları

Genel olarak Osmanlı anonim şirketlerinde birbirini tamamlayıcı üç önemli idare organı bulunuyordu. Bunlar meclis-i idare (yönetim kurulu), heyet-i umumiye (genel kurul) ve müdüriyeti.¹⁷ İdari mekanizması iç tüzüğün ikinci faslında “şirketin umur-ı dâhiliyesi” başlığıyla tanzim edilen şirketin üst yönetim organları şu şekilde biçimlendirildi.

1.Yönetim Kurulu (İdare Meclisi): Tüzüğe göre şirketin bütün işleri, genel kurulca seçilecek olan ve üye sayısı altı ile on beş arasında değişen yönetim kuruluna havale edildi. Milli iktisat politikasının en çok kendisini hissettirdiği alan yönetim birimiydi. Kurucular tarafından seçilmesi kararlaştırılan ilk yönetim kurulunun başkanının Osmanlı vatandaşı olması zorunluydu. Aynı şekilde yönetim kurulu üyelerinin en az yarısının da Osmanlı vatandaşı olması zarurietiyi vardı. Yönetim kurulu üyelerinin, Osmanlı merkezli diğer sigorta şirketlerinden görev almaları yasaktı. Üyelerin görev süresi dört yıla sınırlıydı.

Yönetim kurulu toplantısının belirli zamanı yoktu. İhtiyaç duyulduğunda toplantı yapılabilecekti. Ancak senede en az dört defa toplanılması mecburdu. Yapılacak görüşmelerin geçerli olabilmesi, üyelerin tümünün zamanında davet edilmesine ve yarısından bir fazlasının hazır bulunmasına bağlıydı. Yönetim kurulu, hazır bulunan üyelerin oy çokluğuyla karar alabilecekti. Yapılan müzakereler, zabıt defterine kaydedilir ve alt tarafı kurul başkanı ve üyelerden biri ve kâtip tarafından imzalanırdı. Şirketin en az elli hissesine sahip olmayanlar, kurula üye seçilemezlerdi. Kurul, her yıl üyeler arasından birini başkan birini de vekil seçecekti. Başkan ya da vekilin olmadığı zamanlarda onlara vekâlet edecek bir üye yine kurulca seçilirdi.

Yönetim kurulu, şirketin işlerinin idaresinde en büyük yetki sahibiydi. Sigortaların muhtelif kısımlara ait işlemlerinin başlangıç ve bitiş tarihlerini belirlerdi. Sigorta ve mükerrer sigorta sözleşmelerinin şartlarını tespit ederdi. Şube ve acentelerin açılmasına veya kapanmasına karar verirdi. Müdürün teklifiyle mükerrer sigorta sözleşmelerinin yapılması kararını verirdi. (md.11-21).

2.Şirket Müdürü: Osmanlı’da kurulan anonim şirketlerde işlemleri yürüten en yüksek memurlar, idare meclisi murahhas üyeleri ile birlikte müdür veya ikinci müdürlerdi. Şirketlerde bir genel müdür (müdür-i umumi), birkaç müdür ve ikinci müdür bulunabilirdi. Genel müdür, işin genel idaresinden sorumluydu. Şirketler, sigorta işlemlerini hayat, yangın, nakliyat gibi şubelere ayırabilir ve her birine şube müdürleri tayin edebilirlerdi.¹⁸ Böylece genel müdürün sorumluluğu, şube müdürleri tarafından paylaşılır, iş yükü hafifletilmiş olurdu.

¹⁶ BOA. Sadaret Divân-ı Hümayûn Mukavelenâme (A.DVN. MKL), nr. 68/3, 9 Şubat 1918.

¹⁷ Serkez Nihad, *Sigorta Muhasebesi, Harik, Nakliyat, Hayat*, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1926, s.134.

¹⁸ Nihad, *Sigorta Muhasebesi*, s.134.

İç tüzüğe göre Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, yönetim kurulu tarafından tayin edilen bir müdür tarafından yönetilmekteydi. Müdürün birçok görevi ve sorumluluğu vardı. Şüphesiz en önemli vazifesi, yönetim kurulunca alınan kararları icra etmek ve şirketin diğer işlerini yürütmektir. Müdürün görev mahallinde bulunmadığı durumlarda ona vekâlet etmesi için bir veya birden fazla yardımcı seçilebilirdi. Müdür olabilmek için en az yüz hisse senedine sahip olmak şarttı. Müdür muavini olabilmek için elli hisse senedi yeterliydi. Senetler müdür ve yardımcıları için bir nevi teminat olarak kabul görmekteydi.

Şirketteki bütün memurların amiri sıfatını taşıyan müdür, yeni şubelerin açılması ya da gerek görüldüğünde kapatılması, memurların tayin ve azlını yönetim kuruluna teklif edebilme hakkına sahipti. Üç ayda bir yönetim kuruluna şirketin durumu hakkında rapor vermek zorundaydı. Birçok yetkiyle donatılmış olmasına rağmen, müdürler yönetim kuruluna katılırlar ancak oy hakları istişariydi. Müdür ancak idareyle ilgili toplantılarda hazır bulunurdu. Fakat burada da oy hakkı bulunmazdı. Gayrimenkullerin alım satımı, teminat vermeyi gerektiren evraklara, hayat ve sigorta poliçelerine, kayıtlı hayat şartlı olan gelir senetlerine yönetim kurulunun bir üyesiyle birlikte imza atarlardı. Müdürün bulunmadığı zamanlarda, yönetim kurulunca yerine atanacak vekil kişi müdürün yerine imza atabilirdi. (md.22-28).

3.Genel Kurul (Heyet-i Umumiye): Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'nin yönetim organlarından biri de görev tanımı dördüncü fasılla tespit edilen heyet-i umumiye yani şirket genel kuruluydu. Genel kurulun yılın ilk altı ayında toplanması tüzük gereği idi. Bunun dışında yönetim kurulu gerek gördükçe olağanüstü biçimde de toplanabilirdi. Ayrıca şirket sermayesinin en az % 30'una sahip olan hissedarların istemesi halinde toplantı yapılabilirdi. Toplantı tarihi, yirmi gün öncesinden yazılı olarak Ticaret Nezareti'ne bildirilir ve nezaret toplantıya bir komiser gönderirdi. Devletin şirketler üzerindeki kontrolünü sağlamak için aldığı tedbirler çerçevesinde, söz konusu şirket yönetim kurulu ve müfettiş raporları, yıllık bilanço ve genel kurul zabıtları, hissedarların isimleri ve hisse oranlarını tanzim eden cetvelleri ilgili nezarete gönderme yükümlülüğü vardı. Genel kurula üye olabilmek için en az otuz hisse sahibi olunması gerekiyordu. Hissedarların her biri otuz hisse için bir oy hakkına sahipti. Ancak bir üyenin kırktan fazla oyu olamazdı. Genel kurul toplantısı bir ay öncesinden Takvim-i Vekayi başta olmak üzere İstanbul'da yayımlanan en az üç gazeteyle duyurulurdu. Gerek asaleten gerek vekâleten şirket sermayesinden ¼'üne denk gelecek hisse senedi sahiplerinin hazır olmaları halinde kurul teşekkül etmiş sayılırdı. Bu sağlanamadığında ikinci defa toplantıya çağrı yapılırdı. İki toplantı arası yirmi günden az bir aydan çok olamazdı.

Şirketin genel kurul toplantılarına yönetim kurulu başkanı başkanlık ederdi. Bulunmadığı zamanlarda ise kurul üyeleri aralarından bir üyeyi vekâleten başkan seçebilirdi. Toplantı esnasında oy toplama işlemini, hazır bulunan üyelere en fazla hisse sahibi olan iki kişi yapabiliyordu. Kâtip, kurul başkanı ve oy toplama hakkı bulunan üyelere tayin edilirdi. Toplantıda kararlar oy birliğiyle değil oy çokluğuyla alınırdı. Hangi konuların müzakere edileceğini gösteren cetveli yönetim kurulu hazırlardı. Bu cetvelde yer alacak maddeler, yönetim kurulunun teklifi ve şirket sermayesinin en az % 15'ine denk gelecek hissedarlar tarafından toplantıdan en az yirmi gün önce yapılacak tekliflerden ibaret olacaktı. Cetvelde yer alamayan meseleler, genel kurulda görüşülemezdi.

Hesapların denetimine çok önem veren şirket, bu iş için müfettişler görevlendirirdi. Hissedarlar genel kurulu, her yıl iki müfettiş ile iki müfettiş yardımcısı seçerdi. Bu göreve talip olabilmek için elli hisseye sahip olmak şartı vardı. Şirketin bütün hesapları ve yapılan tüm işlemler denetime tabi tutulurdu. Bunun için bütün defterler, zabıtnameler, iletişim evrakları müfettişler tarafından incelenirdi. Yapılan teftiş sonrası müfettişler, yıllık raporlarını ve gerekli gördükleri önerileri hissedarlar genel kuruluna arz ederlerdi. Genel kurulda konuşulan mevzular bir deftere kaydedilir ve defterin alt tarafı genel kurul başkanı, oy toplayıcı üyeler ve kâtip tarafından imzalanırdı. (md. 29-40).

b. Şirketin Mali İşleri

Şirketin mali hesap yılı 1 Ocak (kanun-ı sani) tarihiyle başlar, 31 Aralık günü (kanun-ı evvel) biterdi. 31 Aralık'ta şirketin blançosu ile kâr ve zarar hesabı kesilirdi. Bu bilançoyla şirket hesapları her yıl Mayıs sonuna kadar müdür tarafından yönetim kuruluna takdim edilirdi. Yönetim kurulu, her yılın sonunda şirketin alacağı ve borçlarını içeren genel bir defter düzenlerdi. Diğer ilgili evraklarla birlikte genel kurul toplantısından 40 gün önce hesap müfettişlerine gönderilir ve toplantı günü kurula sunulurdu.(md.41-42).

Şirketin elde ettiği senelik kârın dağıtımı belirli kurallara göre yapılırdı. İlk olarak her bir şube için belirli oranda ihtiyat akçesi ayrılırdı. Kalan temettuatın % 5'i yönetim kurulu üyelerine, % 3'ü encümen üyelerine, % 5'i yönetim kurulunca kararlaştırılacak oranda şirket müdürü ile memurlarına verilirdi. Kalanın bir kısmı ihtiyaç halinde ihtiyat akçesine eklenirdi. Diğer kısmı ise temettü hissesi adıyla hissedarlara verilmek üzere genel kurul kararına tabi olurdu. Temettuat hisseleri, bilançonun genel kurulca takdimi tarihinden nihayet on beş gün sonra makbuz karşılığında ödenirdi. İhtiyat akçesi, yukarıda söylendiği gibi senelik kârdan ayrılır ve meydana gelebilecek muhtemel zarar buradan karşılanırdı. Şirket sermayesinin toplamına denk geldiğinde ihtiyat akçesi artık kesilmezdi. (md.42-47) .

Şirketin imtiyaz süresini uzatma ve şirketi feshetme koşulları, tüzüğün sekizinci faslında ele alındı. Buna göre yönetim kurulu, herhangi bir sebebe bağlı olarak istediği zaman genel kurulu toplantıya çağırır ve şirketin imtiyaz süresinin uzatılmasını, feshini ya da tasfiye işlemlerini veyahut da başka bir şirketle birleşmesini teklif edebilirdi. Ancak süre uzatımı ve başka şirketlerle birleşmesi ve tüzük maddelerinin değiştirilmesi Osmanlı hükümetinin iznine bağlı olacaktı. Şirketin sermayesinin yarısı zayı olduğunda feshine veya devamına karar verilmek üzere yönetim kurulu, derhal genel kurulu toplantıya çağırırdı. Şirketin imtiyaz süresi sona erdiğinde ya da müddeti dolmaksızın feshedildiğinde toplanan genel kurul, şirketin tasfiye işlemlerine karar verirdi. Bunun biçin bir ya da birden fazla memur görevlendirebilirdi. Genel kurul, tasfiye esnasında da aynı yetkilere sahip olurdu. Tasfiye memurları, yapacakları çalışmayla genel kurulun kararı ve hükümetin izniyle feshedilmiş şirketin haklarını, senetlerini ve taahhütlerini başka bir şirkete ya da başka bir kimseye devredebilme yetkisine sahiptilerdi. (md.48-50).¹⁹

Mali ve idari yapısı bu çerçevede oluşan Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, sigorta faaliyetlerine başladıktan bir süre sonra işlem hacmini genişletmeye başladı. Bu bağlamda ilk yerli sigorta şirketini bünyesine katmakla işe başladı.

¹⁹ BOA. A.DVN. MKL. nr. 68/3, 9 Şubat 1918.

C-Şirketin Büyümesi ve İlk Yerli Sigorta Şirketini Bünyesine Katışı

Daha önceki dönemlerde Batılı ülkelerle sigortalı ticari ilişkiler kurulmasına rağmen, Osmanlı vatandaşları tarafından yerli ve milli nitelikli ilk sigorta şirketi ancak 1892'de kuruldu. Osmanlı Umum Sigorta Şirketi adıyla 1893'te sigortacılık işlemleri yapmaya başladı ve kısa sürede hükümet desteğiyle adeta devletin sigorta şirketi gibi büyüdü. Kamu binaları buraya sigorta ettirildi. Sektördeki Avrupa merkezli şirketlerin etkisini iyice azaltmak için tebliğler yayımlandı ve yabancı şirketlerden ziyade Osmanlı Sigorta Şirketi'ne sigorta yaptırılması şiddetle tavsiye edildi. Dersaadet Su Şirketi kurucusu Ternau Bey, Osmanlı şirketi meclis azası Yeni Dünya Dimitraki Efendi ve Aleksandır Rali ve banker René Baudouy gibi Osmanlı gayrimüslimleri şirketin kurucuları arasındaydı.²⁰ Şirketin yerliliği mevzuu, bizzatlı müteşebbislerin takdim ettiği dilekçelerinde dile getirilmişti. Örneğin banker Theodor Tubuni Bey, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa'ya gönderdiği yazısında Osmanlı topraklarında milli sigorta şirketlerinin yokluğundan şikayet ediyor ve kurmayı teklif ettiği şirketin buna bir hal çaresi olacağını vadediyordu.²¹ Diğerleri de benzer açıklamalarda bulunuyordu. Esasında şirketin yerli nitelikli sayılması, Avrupalıların aksine genel merkezinin İstanbul oluşu, Osmanlı kanunlarıyla denetlenebilir olması ve diğer şirketlerle yapılan sözleşmeler dolayısıyla yüklü miktar paranın yurt dışına akışının engeleyecek olması açısından önem arz ediyordu. Bu nedenle kurucuları gayrimüslim olmalarına rağmen yerli statüsü kazanmaktaydı. 1890'lı yılların Osmanlılık politikası atmosferinde yerli sayılan şirket, yukarıda temas edildiği gibi II. Meşrutiyet sonrasında, I. Dünya savaşı akabinde ve erken cumhuriyet dönemlerinde büyük değişime uğradı. Kimlik algısındaki değişim, sigorta sektörünü dolayısıyla Osmanlı Sigorta Şirketi'ni de etkisi altına aldı. Şirketler yeni anlayışa göre şekillendirildi. Bu meyanda yukarıda kuruluşundan bahsettiğimiz adında milli kelimesi de bulunan Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, söz konusu ilk yerli sigorta şirketini bünyesine kattı. Diğer bir deyişle ilk yerli sigorta şirketi, yeni sigorta şirketine iltihak etti.

İltihak konusu Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'nin faaliyete geçtiği 1918 yılı başından itibaren gündeme geldi. Bunun en önemli sebebi, daha önce bahsedildiği üzere I. Dünya savaşının olumsuz etkisiyle şirketin faaliyetlerini yapamaz hale gelmesiydi.²² Meselenin yönetim kurulunda görüşülerek kararlaştırılacağı hususu gazetelere yansdı. 28 Mart 1918 tarihli Sabah Gazetesi haberine göre olağanüstü toplanacak kurulun en önemli gündemi şirketin feshi meselesiydi. Genel kurul fesih teklifini kabul ettiğinde şirketin satışı gündeme gelecek; reddettiğinde sigorta işlemlerine devam edilecekti.²³ Bu tür bir devir kararı alınabilmesine iç tüzük izin veriyordu. Devri üstlenecek olan Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi iç tüzüğü de birleşmeye imkân tanıyordu.²⁴ Mevzuat açısından sorun

²⁰ BOA. Şûrâ-yı Devlet (ŞD). nr. 2591/1, v.9, 14 Kasım 1891.

²¹ "...Memâlik-i mahrûsa-yı şâhânedâ millî sigorta kumpanyalarının adem-i mevcudiyetine binâen... şu hâlde bir çâre-i müessire bulunması mücerred yerli sigorta kumpanyaları teşkil ve ihdâsına mütevakkıf bulunduğu ..." BOA. ŞD. nr.1182/18, v.1, 19 Ekim 1886.

²² Ezerdi, H. Cemal, *Sigortacılığımızın Tarihi*, İstanbul 1998, s.74.

²³ *Sabah Gazetesi*, sayı 10188, 28 Mart 1334/1918, s.2.

²⁴ Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'nin iç tüzüğünün 48. maddesi, yönetim kuruluna her ne vakit ve her ne sebeple olursa olsun genel kurulu toplantıya çağırma, müddetin uzatılması veya feshi ile tasfiye işlemlerini yahut da başka şirketle birleşmesini teklif etme yetkisini vermişti. Bkz. BOA. A.DVN. MKL. 68/3, 9 Şubat 1918.

olmaması, işlemin hızlıca yapılacağına işaret ediyordu.²⁵ Tasfiye memurlarının verdiği ilan doğrultusunda toplantının 4 Mayıs 1918 Cumartesi günü öğleden sonra saat iki buçukta Galata Voyvoda Han'ında yapılacağı duyuruldu. Asgari yirmi beş hisse senedi olup, toplantı gününden önce on gün içinde Osmanlı Bankası İstanbul idare merkezine veya taşra şubelerine veren hissedarlar, genel kurul toplantısına katılabileceklerdi.²⁶ Bir çok gündem maddesi içinde en dikkat çekici olanı “şirketin alacakları, mevcut nakidi ve borçlarının Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi’ne devredilmesi ve satışı meselesi” idi.²⁷ Nitekim karar, ön görüldüğü biçimde çıktı. Böylece ilk yerli sigorta şirketi, hâlihazırdaki mevcudu, alacağı ve borçlarıyla beraber Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketine devredildi. Ayrıca yeni şirket, eskisinin bütün hak ve taahhütlerini de üstlendi.²⁸

Mevzuata uygun biçimde feshedilmiş olan Osmanlı Sigorta Şirketi’nin müdürü başta olmak üzere memurları ve acenteleri, tecrübelerinden faydalanılması mülâhazasıyla iltihak ettikleri yeni şirkette istihdam edildi. Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, şimdiye kadar idare binası olarak Osmanlı İtibari Milli Bankasının binasını kullanırken, iltihak sonrasında Osmanlı Sigorta Şirketi’nin daha önce kullandığı Galata’daki Voyvoda caddesi 27-35 numaralı Sigorta Hanı’na taşındı.²⁹

Böylece 1893’te resmi açılışı yapılarak sigorta sektöründe hizmet vermeye başlayan ve bir süre sonra hayat sigortası işlemlerini de icra eden Osmanlı Umum Sigorta Şirketi, artık sektörden çekildi. Bütün çalışanlarıyla beraber Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi’ne katılmış oldu. Güçlenen yeni şirketin faaliyet alanının daha da genişleyeceği beklenirken, aksi yönde bir gelişme yaşandı ve bir süre sonra Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, bu defa İstanbul Umum Sigorta Şirketi’ne dönüştü.

D-Şirketin Tabela Değişikliği ve İstanbul Umum Sigorta Şirketi’ne Dönüşümü

Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, iç tüzüğünde kendisine doksan dokuz yıllık bir imtiyaz süresi ön görmüştü.³⁰ Ancak bu öngörü iki yıl devam edebilirdi. 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması, İttihatçı liderlerin ülke dışına çıkışı ve mütareke döneminin siyasi atmosferi, şirketin geleceğini doğrudan etkileyen

²⁵ Osmanlı Umum Sigorta Şirketi’nin iç tüzüğünün 51.maddesi şöyleydi: “meclis-i idare her ne vakit ve her nesebeple olursa olsun heyet-i umumiye-yi ictimaya davet ile şirketin müddetinin temdidini veya feshi ile kat’-ı muamelatını veyahut sair bir şirketle birleşmesini teklif edebilir. Şu kadar ki, temdid-i müddet ile şirketin sair şirket ile birleşmesi maddeleri hükümet-i seniyyenin ruhsatına mütevakıftır.” Bkz. Y.b, “Osmanlı Sigorta Şirketi Umumiyesi Nizamnamesi”, 5 Zilkade 1309/ 19 Mayıs 1308, *Düstur*, I. Tertip, Cilt 6, Ankara 1939, ss.1210-1221.

²⁶ *Sabah Gazetesi*, sayı 10198, 7 Nisan 1334/1918, s.2.

²⁷ *Sabah Gazetesi*, sayı 10228, 7 Mayıs 1334/1918, s.2.

²⁸ Osmanlı Sigorta Şirket-i Umûmiyesi Tasfiye Memurları tarafından *Ati Gazetesi*’nde yayımlanan haber şu şekildeydi: “*Efendim, 4 Mayıs 1334-1918 tarihinde in’ikâd etmiş olan Osmanlı Sigorta Şirket-i Umûmiyesi hissedârân hey’et-i umûmiye-i fevkâ’l-âdesince ittihâz olunan mukarrerâta ve Osmanlı Milli Umûm Sigorta Şirketiyle akd ve teâtî olunan mukavelenâme ahkâmına tevfikân Osmanlı Sigorta Şirket-i Umûmiyesinin mevcûdât ve matlûbât ve diyyünü tarafımızdan Osmanlı Milli Umûm Sigorta Şirketine devredilmiş olduğundan şirket-i mezkûre, der-dest tasfiye olan Osmanlı Sigorta Şirket-i Umûmiyesinin kâfe-i hukuk ve taahhüdâtını der-ûhde etmiş olduğunu arz ve bi’l-vesile te’yîd-i ihtirâmât eyleriz.*” Bkz. *Ati Gazetesi*, sayı 125, 5 Mayıs 1334/1918, s.4.

²⁹ *Sabah Gazetesi*, sayı 10228, 7 Mayıs 1334/1918, s.2.

³⁰ *BOA. İ.DUİT.* nr. 121/47, v1, 21 Ocak 1918.

gelişmelerdi. Nitekim şirketin hissedarlar genel kurulu, 11 Mayıs 1920 tarihli toplantısında radikal bir değişime karar verdi. Tüzüğün ikinci maddesinde tadilat yapılarak, şirketin adı *İstanbul Umum Sigorta Şirketi* olarak değiştirildi.³¹ Değişiklik teklifi Şurayı devlette geniş biçimde ele alındı. Üyelerin bir kısmı şirket unvanının bu şekilde değiştirilmesine karşı çıktı. Üyelerden Ali Fuat Bey ve Ziyaeddin Bey muhalefet edenlerin başındaydı. Onlara göre şirket çok eskiden beri Osmanlı Sigorta Şirketi olarak işlem yapıyordu. Değişiklik zorunluysa, şirket unvanı “İstanbul Osmanlı Sigorta Şirketi” şeklinde olmalı ve Osmanlı adının çıkarılmasına izin verilmemelidir. Ancak şirket yöneticileri buna itiraz ettiler. “İstanbul Umum Sigorta” adının verilmesinin şirket için faydalı olacağını ileri sürdüler. Bu itiraz sonrası üyeler, isim değişikliğine kanunen bir engel bulunmadığı, şirketin bu haliyle de Osmanlı kanunlarına tabi hareket edeceği gerekçesiyle 26 Temmuz 1920’de değişikliği onayladılar. Meclisi Vükela’dan da aynı doğrultuda karar çıktı. Nihayetinde 25 Ağustos 1920’de Sultan Vahideddin’in iradesi alındı.³² Böylece isim değişikliği yürürlüğe girmiş oldu.

Böylece ilk yerli sigorta şirketini bünyesine katarak kendini geliştiren Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi, bundan böyle İstanbul Umum Sigorta Şirketi olarak varlığını sürdürmeye başladı. Tabelasını değiştiren şirketin faaliyet alanı yangın ve reasürans olarak belirlendi. Ancak 1922’de hayat sigortası, 1923’te nakliyat, 1925’te ise kaza sigortaları yapmaya başladı. 1926’da sermayesini 550.000 TL’ye yükseltti. Türkiye dışında Yunanistan’da şubeler açtı.³³ İsim değişikliğinin yanı sıra yönetim kurulu yapısında da tadilat gerçekleşti. Kurulduğu dönemde milli iktisat anlayışının gereği, yönetim kurulu başkanı ve üyelerin yarısı Osmanlı tebaasıydı. On birinci maddenin yeni halinde bu şart kaldırıldı ve herhangi bir sıfat belirtilmeksizin kurulun on beş üyeden ibaret olması kararlaştırıldı.³⁴ Şurayı devletin maliye ve nafia dairelerinde yapılan müzakerelerde mesele derinlemesine tartışılmıştı. Bu tartışmalar esnasında kurul üyeleri, maddenin eski halinin yani yönetim kurulu başkanının ve üyelerinin yarısının Osmanlı tebaasından oluşması ilkesinin gerçekte Osmanlı vatandaşlarının lehine bir durum olduğunu görmüşlerdi. Ancak şirketin imtiyazlı statüde bulunması, değişikliğin onaylanmasının en önemli sebebiydi.³⁵ Bunun yanı sıra hisse senetlerinin Osmanlı vatandaşlarına ait olmayıp, isme yazılı ve

³¹ İlgili madde şu şekildeydi: Şirketin Unvanı: “İstanbul Umum Sigorta Şirketi” olacak ve tabiyeti itibarıyla bilcümle muamelatı hakkında Devlet-i Osmaniyye’nin kavânin ve nizamât-ı hazıra ve mustakilesi tatbik edilecektir. Bkz. *BOA. ŞD.* nr. 1271/31, 3 Temmuz 1920; *Peyam-ı Sabah Gazetesi*, sayı 653, [27 Eylül 1920], s.3; Y.b, *İstanbul Umum Sigorta Şirketi*, İstanbul 1926, s.2.

³² *BOA. İ.DUİT.* nr. 121/46, v1, 26 Temmuz 1920.

³³ Ererdi, *Sigortacılığımızın Tarihi*, s.72.

³⁴ Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketinin 11. Maddesi için bkz. *BOA. ŞD.* 1260-28, *BOA. İ.DUİT.* nr. 121/47; İstanbul Umum Sigorta Şirketi Nizamnamesinin 11. Maddesinin değiştirilmiş hali şu şekildedir: “...şirketin umur-ı mesâlihinin idâresi hey’et-i umûmiye tarafından mansûb ve altıdan on beşe kadar a’zâdan mürekkebe bir meclis-i idâreye ihâle olunmuştur. Meslis-i idâre a’zâları (meclis-i idâre tarafından bu husus hakkında bir karar verilmedikçe) İstanbul’da bulunan diğer sigorta ve mükerrer sigorta ve reasürans şirketlerinde hiç bir me’mûriyet kabul edemezler. bkz. *BOA. İ.DUİT.* nr. 121/46, s.4.

³⁵ “... on birinci madde-i asliye gerçî teb’a-ı Osmaniye lehine bir menfa’at teşkil etmekte...esâsen şirket-i mezkûrenin hükûmete karşı vezâif ve taahhûdâtı hâiz imtiyâzlı bir şirket olması ve hisse senedâtının da nâma muharrer ve teb’a-ı Osmaniyyeye münhasır olmayıp hâmiline ait bulunması i’tibârıyla meclis-i idâre a’zâsının bir kısmının Osmanlı olmasını mecbûr kılacak bir sebep-i kanuni olmamasına ...” bkz. *BOA. İ.DUİT.* nr.121/46.

hamiline şekilde bulunması, yönetim kurulu üyelerinin bir kısmının Osmanlı tebaası olmasını zorunlu kılacak herhangi bir yasal sebep olmaması diğer önemli nedenlerdi. Üyeler, böyle bir zorunluluğun getirilmesi durumunda sermayedarlarının çoğunluğu yabancı olduğundan, bu tür şirketlerin tüzükleri gereği kendilerini feshettiğini ve yabancı ülke vatandaşlığına geçerek yeniden girişimlerde bulduklarını söyledi. Bu halde baskı yapmanın fayda getirmeyeceğini düşünüyorlardı.³⁶

Şirket yeni haliyle sigorta işlemlerini icra etmeye başladı. Ancak 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla beraber başka bir durum daha ortaya çıktı.

E-Cumhuriyetin İlanı Sonrası Şirketin Durumu

Cumhuriyetin ilanı sonrasında ortaya çıkan mühim konulardan biri, daha önce İstanbul hükümetince onaylanmış işlemlerin akıbetinin ne olacağı hususuydu. Konu üzerinde çalışma yapan hükümet, Osmanlı döneminde kurulmuş müesseselerin yeniden incelenmesine karar verdi. Şirketlerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri, kurulun kararına bağlandı. Yukarıda söylendiği gibi daha önce Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'nin iç tüzüğünün 2, 11, 19, 20, 22, 23 ve 28. maddeleri tadil edilmiş ve bu değişiklik mülga İstanbul hükümeti tarafından onaylanmıştı. Onay tarihi 16 Mart 1920'den sonra olduğu için bakanlar kurulu bu değişikliği keen-lemeyekün yani yok hükmünde saydı. İstanbul ticaret idaresi, tüzüğün yeniden tasdikini talep edince, ilgili kurullar tekrar görüşmeye başladı. İnceleme sonrasında ana hatlarıyla tüzüğün usule ve emsallerine uygun olduğu tespiti yapıldı. Ancak değiştirilmesi gerekli görülen maddeler de vardı.

Yeni tüzüğe bütün olarak bakıldığında, İstanbul Umum Sigorta Şirketi iç tüzüğünün tamamen yok sayıldığı ve müracaatın önceki unvanla yani Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi'yle yapıldığı görülmektedir. Bakanlar Kurulunca onaylanan tüzüğün baş kısmında “*Osmanlı milli umum sigorta şirketi nizamname-i dahilisinin bazı mevaddını muaddel nizamnamedir*” cümlesi yer almaktadır.

Şirket unvanını gösteren ikinci madde “*şirketin unvanı İstanbul Umum Sigorta Şirketi*” olarak tashih edildi. Bütün işlemlerinde Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına bağlı olacağı hükmü konuldu. Ekonominin Türkleştirilmesi politikası bağlamında radikal değişiklikler de yapıldı. Örneğin 11. madde bu bağlamda düzeltildi. İlk halinde altıdan on beş kişiye kadar oluşacak yönetim kurulu üyelerinin kimliğiyle alakalı bir hüküm bulunmazken,³⁷ yeni dönemde yönetim kurulu başkanının Türk olması ve diğer üyelerin Türkiye’de ikameti zorunlu tutuldu.³⁸ Yönetim kurulu üyelerine yabancı bir ülkede ikamet izni veren 18. madde, ekonominin Türkleştirilmesi politikası bağlamında yeniden değerlendirildi. Yönetim kurulu üyelerinin en az yarısının Türkiye’de ikamet eden Türk

³⁶ BOA. İ.DUİT, nr. 121/46, s.4

³⁷ BOA. Sadaret Divân-ı Hümayûn Mukavelenâme) A.DVN. MKL. nr. 68/3.

³⁸ “...şirketin umûr-ı mesâlihinde idâresi hey’et-i umûmiye tarafından mansûb altıdan on beşe kadar a’zadan mürekkep bir meclis-i idâreye ihâle olunmuştur. Meclis-i idâre re’isi Türk olacak ve re’isten başka on dörde kadar intihâbî câiz olan meclis-i idâre a’zasının Türkiye’de mukim olanlardan laâ-akall Türk tabi’iyetini hâiz olacaktır...” bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*. Fon no: 301811, Kutu no:12, Dosya no: 70, Sıra no: 17, 20 Mart 1925.

vatandaşlarından olması zorunlu tutuldu.³⁹ Bunun üzerine yapılan inceleme sonrasında bazı küçük değişiklikler yapıldıktan sonra 20 Mart 1925'te Gazi Mustafa Kemal ve icra vekilleri heyeti tarafından imzalanan bir kararname ile şirket iç tüzük değişikliği onaylandı.⁴⁰

Şirketin adının değiştirilmiş olduğu ikinci madde [*Şirketin unvanı: İstanbul Umum Sigorta Şirketi olacak ve tabiiyet itibarıyla bi'l-cümle muamelat hakkında Türkiye Cumhuriyeti'nin kavanin ve nizamât-ı hazıra ve müstakilesi tatbik edilecektir.*] aynen kabul edildi. Böylece Osmanlı Milli Umum Sigorta şirketinin daha önce İstanbul Umum Sigorta Şirketi şeklinde değiştirilen unvanı, Türkiye Cumhuriyeti tarafından da onaylanmış oldu.⁴¹ Bu durumda şirket yeni dönemde aynı adla faaliyetlerini yürütme hakkı kazandı.

Diğer maddelere bakılırsa değişikliğin temel amacı, hükümetin imtiyazlı şirketlere uyguladığı politika doğrultusunda şirketi Türkleştirmektir. Bunun sağlanması için öncelikle Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına tabi hale getirildi. 18.maddede yapılan değişiklikle [*Meclis-i idare azasının lâ-akl nısfı Türkiye'de mukim olmak meşruttur*] Yönetim kurulunun en az yarısının Türkiye'de ikameti zorunlu tutuldu. On birinci maddeyle⁴² altı kişiden on beş kişiye kadar üyesinin bulunabileceği yönetim kurulunun başkanının Türk olması ve başkan ve üyelerinin Türkiye'de ikamet etmeleri şartı getirildi. Müdür olabilmek için en az yüz hisse senedine sahip olma şart koşuldu. Şirketin Türkiye'de çalışan memurlarından herhangi biri görevden ayrıldığında yerine Türklerin getirilmesi, yabancı birinin istihdamı halindeyse durumun Ticaret bakanlığına bildirilmesi zorunlu tutuldu.

1924 anayasası her ne kadar Türkiye'de yaşayan bütün vatandaşları Türk olarak kabul etmiş olsa da yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücünün Türkleştirilmesinde din temeline dayanan Türklük tanımı tercih edildi.⁴³ Böylece yeni dönemin politikaları doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti, şirket üzerinde daha etkin hale geldi. Diğer

³⁹ “Osmanlı Milli Umûm sigorta şirketi nizamname-i dâhilisinin 2, 11, 19, 20, 22, 23, 28.ci maddelerinin ta'dilini mülgâ İstanbul hükümetince müsâ'ade edilmiş ise de mu'amelâtın tasdiki 16 Mart [13]36 tarihinden sonra olmak i'tibâriyle ke-enlemeyekün bulunduğundan ta'dilât-ı mezbûrenin yeniden tasdiki İstanbul vilâyeti ticâret idâresinden bildirilmekle ...” Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). Fon no: 301811, Kutu no:8, Dosya no: 44, Sıra no: 18, 9 Mart 1924.

⁴⁰ Osmanlı milli umum sigorta şirketi nizamname-i dâhilisinin ta'dili ticaret vekalet-i celilesinin 1 Kanun-ı sani sene [1]341 tarih ve 8971 ticaret müdüriyeti numrolu tezkeresiyle teklif eylemiş ve keyfiyet icra vekilleri heyetinin 20.01.1341 tarihli icraında lede'l-tezekkür mezkûr şirket nizamname-i dahilisinin ikinci, on sekizinci, on birinci, yirminci, yirmi ikinci, yirmi sekizinci, maddelerinin balâda muharrer olduğu şekilde ta'dili ve ber-vech-i muharrer mevâd-ı mezkûr nizamnameye tezyîdi kabul eylemiştir. 20/01/[1]341. Bkz. BCA, Fon no: 301811, Kutu no:12, Dosya no: 70, Sıra no: 17, 20 Mart 1925.

⁴¹ Bu dönemde isimleri benzer birçok yeni şirket kuruldu. Örneğin İstanbul Umum Sigorta Şirketi faaliyette olduğu dönemde, yine merkezi İstanbul olmak üzere dava vekillerinden Ali Galip Bey ve Ahmed Selahaddin Beyler tarafından 50 bin lira sermayeli olarak *İstanbul Sigorta Şirketi* adıyla bir şirket kurulmuştu. Aradaki tek fark, ilkinin adında “umum” kelimesinin bulunmasıydı. Bkz. BOA. ŞD. nr. 1264/28, 26 Ağustos 1918; BOA. İ.DUİT. nr.123/13, v1, 12 Ekim 1919.

⁴² 11.madde: Şirketin umur ve mesalihi idaresi, heyet-i umumiye tarafına mensup ve altıdan on beşe kadar azadan mürekkep bir meclis-i idareye ihale olunmuştur. Meclis-i idare reisi Türk olacak ve reisten başka on dört kadar intihabı caiz olan meclis-i idare azasının Türkiye'de mukim olanların la-akl nısfı Türk tabiiyetini hâiz olacaktır. Meclis-i idare azaları meclis-i idare tarafından bu husus hakkında karar verilmedikçe İstanbul'da bulunan diğer mükerrer sigorta ve resurans şirketlerinde hiçbir memuriyet kabul edemezler.

⁴³ Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, s.246.

maddelerde yapılan tadilatla şirket, doğrudan Ticaret Bakanlığı denetimi altına alındı. Tüzük dışı hareket etmesi engellendi. Böyle bir durumda ruhsatının iptali hükme bağlanarak kontrol ve denetim hakkı güçlendirildi.

İlk yönetim kurulu toplantısını 9 Ocak 1926'da gerçekleştirdi.⁴⁴ Duyulan ihtiyaç nedeniyle 1943'de⁴⁵, 1947'de⁴⁶, 1951'de⁴⁷ ve 1953'te⁴⁸ tüzük maddelerinde değişikliğe gidildi. Muhtelif tarihlerde sermaye artımına giderek, sektördeki etkisini artırdı. Günümüzde Demirören Holding bünyesinde kurumsal varlığı devam etmekte ancak aktif sigortacılık işlemleri yapmamaktadır.

Sonuç

Ticaretin genişlemesiyle doğru orantılı biçimde geliştiği anlaşılan sigorta sektörü, muhtelif sebeplerden ötürü Osmanlı dünyasına oldukça geç bir dönemde girdi. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bazı büyük yangınlar, sigortacılığın tanınırlığını ve talep edilirliliğini artırdı. Avrupalı şirketler marifetiyle çeşitli sigortalı işlemlere rastlanılmaktaysa da Osmanlı vatandaşları tarafından İstanbul'da ilk sigorta şirketi ancak 1892 yılında kurulabildi. Hakim ideoloji "Osmanlıcılık" nedeniyle kurucularının etnik ya da dini durumlarına bakılmaksızın yerli ve milli vasfı verilen sigorta şirketi 1918'e kadar faaliyetlerini aksatmadan yürüttü. II. Meşrutiyetin ilanı ardından yönetimde etkin güç haline gelen İttihat ve Terakki'nin takip ettiği ekonomik politika diğer şirketler gibi bunu da etkiledi. I. Dünya savaşının sonuna kadar siyaset üzerinde egemen olan İttihatçılar, ekonominin millileştirilmesi politikasını uyguluyorlardı. Bu bağlamda unvanında "milli" kelimesi bulunan onlarca yeni şirketler tesis edildi. Meşrutiyetten beri sürekli değişen kimlik algısının etkisi diğer alanlarda olduğu gibi sigorta sektöründeki şirketler üzerinde de görülüyordu. Bu meyanda Osmanlı İtibari Milli Bankası'nın girişimiyle yine adında milli terimi bulunan Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi 1918'de kuruldu. İç tüzüğü milli ekonomi anlayışına göre oluşturuldu. Kısa süre içerisinde ilk yerli sigorta şirketini bünyesine katarak piyasada gücünü artırdı. Ancak savaşın mağlubiyetle neticelenmesi ve İttihatçı liderlerin yurt dışına gidişleri şirketi olumsuz etkiledi. Mütareke döneminde yapılan tüzük değişikliğiyle bir önceki politikanın izleri silindi. 1920 yılında şirketin adı İstanbul Umum Sigorta Şirketi olarak değiştirildi. Tüzük bu defa yeni siyasete göre değişti. Cumhuriyetin ilanıyla ayrı bir süreç başladı. Osmanlı döneminde kurulan bütün şirketlerin yeni hükümet tarafından incelenmesi kararı doğrultusunda şirketin tüzüğü tekrar revize edildi. Yeni iç tüzük, bu defa Cumhuriyetin ilk evresinde uygulanan ekonominin Türkleştirilmesi politikasına göre tanzim edildi. Yönetim kurulu başkanının Türk olması ve üyelerinin Türkiye'de oturmaları şartları getirildi. Muhtelif tarihlerde yapılan değişikliklerle şirket uzun yıllar faaliyetini sürdürdü.

⁴⁴ İlgili Osmanlıca rapor için bkz. Yb, *İstanbul Umum Sigorta Şirketi*, İstanbul 1926.

⁴⁵ BCA, Fon no: 30180102, kutu no: 101, Dosya no:8, Sıra no: 13.

⁴⁶ BCA, Fon no: 30180102, kutu no: 114, Dosya no:40, Sıra no: 1.

⁴⁷ BCA, Fon no: 30180102, kutu no: 126, Dosya no:18, Sıra no: 9.

⁴⁸ BCA, Fon no: 301801, kutu no: 133, Dosya no:76, Sıra no: 13.

Kaynaklar**Arşiv Vesikaları****1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bâb-ı âli Evrâk Odası, (BEO), nr. 248/18536.

Cevdet İktisat (C.İKTS), nr. 5/224.

Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (İ.DUİT), nr. 121/46, 121/47, 123/13.

Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti Beşinci Şube (D.EUM.5.Şb), nr. 60/26.

İrâde Husûsî (İ.HUS), nr. 14/41.

İrâde Ticaret ve Nafia (İ.TNF), nr. 21/18.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), nr. 249/8.

Sadaret Resmî Marûzât Evrâkı (Y. A.RES), nr. 121/50, 123/124.

Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mukavelenâme (A.DVN. MKL), nr. 68/3.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), nr. 1182/18, 1260/28, 1264/28, 1271/31.

Yıldız Sadaret Husûsî Marûzât Evrâkı (Y.A.HUS), nr.278/175.

2-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon no: 301801, kutu no: 133, Dosya no:76, Sıra no: 13; Fon no: 30180102, kutu no: 101, Dosya no:8, Sıra no: 13; Fon no: 30180102, kutu no: 114, Dosya no:40, Sıra no: 1; Fon no: 30180102, kutu no: 126, Dosya no:18, Sıra no: 9; Fon no: 301811, Kutu no:12, Dosya no: 70, Sıra no: 17.

3-Gazete ve Mecmualar

Ati Gazetesi, no: 125, 5 Mayıs 1334/1918.

İkdam Gazetesi, no: 7998, 16 Mayıs 1335/1919.

Peyam-ı Sabah Gazetesi, no: 653, [27 Eylül 1920].

Sabah Gazetesi, no: 10188, 28 Mart 1334/1918; 10198, 7 Nisan 1334/1918; 10228, 7 Mayıs 1334/1918.

Tanin Gazetesi, no: 3441, 8 Temmuz 1334-1918; no: 3451, 20 Temmuz 1334-918.

Tercümân-ı Hakikat Gazetesi, no: 4537, 27 Muharrem 1311/10 Ağustos 1893.

4-Kitap ve Makaleler

Ahmed Reşid. (1312). *Hukuk-ı Ticaret*. İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası.

Akyıldız, Ali. (2005). *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Avcı, Mustafa. (2002). "Sigortanın Osmanlı Hukukuna Girişi". *Türkler-14*, İstanbul.

Bardakoğlu, Ali. (2013). "Hukuki ve Ticari Hayat". *Diyanet İlmihali*, II, Ankara.

Erederdi, H. Cemal. (1998). *Sigortacılığımızın Tarihi*. İstanbul.

Kamilçebe, Hatime. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Sigortacılığa Dini Yaklaşım". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 4 (1). İstanbul.

Koraltürk, Murat. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mehmed Zühdü. (1926). *Sigorta İktisadı, Tekniği ve Tatbikatı*, İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası.

- Nazaret Haçaryan. (1332). *Sigortaların Memâlik-i Osmaniye'deki Hâl-i Sabıkı ve Hazırı*. Dersaadet: Bahriye Matbaası.
- Oktar, Suat.- Varlı, Arzu. (2009). "İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası". *Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*. XXVII (2). İstanbul.
- Osman Nuri Ergin. (1330). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye- III*. İstanbul: Dersaadet Matbaası.
- Serkiz Nihad. (1926). *Sigorta Muhasebesi, Harik, Nakliyat, Hayat*. İstanbul: Matbaa-ı Osmaniye.
- Tevfik Ali Vehbe. (1973). "Çağdaş Hukukta ve İslam Hukukunda Sigorta". (çev. Servet Armağan). *Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi-10*. İstanbul.
- Toprak, Zafer. (2012). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Zafer. (2016). *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Vardit Rispler Chaim. (1991). "Insurance and Semi-Insurance Transactions in Islamic History until the 19th Century". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 34 (3)
- Vehbe, Tevfik Ali. (1973). "Çağdaş Hukukta ve İslam Hukukunda Sigorta". (çev. Servet Armağan). *Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi-10*. İstanbul.
- Y.b, (1926). *İstanbul Umum Sigorta Şirketi*, İstanbul:
- Y.b, (1332). *Osmanlı İtibari Milli Bankası Nizamname-i Esası*. İstanbul: Matbaa-ı Amire,
- Y.b, (1939). "Osmanlı Sigorta Şirketi Umumiyesi Nizamnamesi". *Düstur*, I. Tertip, Cilt 6, Ankara.

OSMANLI PADİŞAHLARININ YURT İÇİ GEZİLERİ
(BİR KRONOLOJİ DENEMESİ)
DOMESTIC EXCURSIONS OF OTTOMAN SULTANS
(A CHRONOLOGICAL ESSAY)

MEHMET MERCAN

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Assoc. Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letters, Department of History.
mmercan@kmu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5489-9360

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.01.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.07.2017
Sayfa-*Pages* : 459-474
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3714>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI PADİŞAHLARININ YURT İÇİ GEZİLERİ
(BİR KRONOLOJİ DENEMESİ)
DOMESTIC EXCURSIONS OF OTTOMAN SULTANS
(A CHRONOLOGICAL ESSAY)

MEHMET MERCAN

Öz

Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında bulunan topraklar üç kıtaya yayılmış ve geniş bir coğrafyada yer almaktaydı. Bu nedenle taşrada yaşayan halk ile hükümdar arasındaki ilişki sadece yazışmalarla sınırlı kalmıştır. Bu durum; taşradakiler ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin yeterince gelişmemesine sebep olmuş, halkın hükümdara ulaşmasını, hakkını aramasını, hükümdar-halk bütünleşmesini, âdil bir idarenin sağlanmasını güçleştirmiştir. Bu sebeple Osmanlı padişahları Sultan II. Mahmut'tan itibaren memleket gezilerine çıkmaya başlamışlardır.

Osmanlı tarihinde ilk defa Sultan II. Mahmut, memleketin durumunu yakından görmek, halkın ihtiyaçlarını yerinde tespit etmek ve şikâyetlerini dinlemek için yurt içinde gezilere çıkmıştır. Padişah bu geziler sırasında vatandaşların sıkıntılarını dinlemiş ve bunların halledilmesi için yetkililere gerekli emirleri vermiştir. Ayrıca yerleşim yerlerinde bulunan, başarılı askerî ve mülki erkânı huzuruna kabul ederek taltif etmiştir. II. Mahmut'tan sonra hemen bütün Osmanlı padişahları yurt içi gezilere çıkmışlardır. Eldeki yazıda bu geziler kronolojik olarak ele alınarak bunların değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Mahmut, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan II. Abdülhamid, Sultan V. Mehmed Reşad, seyahat.

Abstract

The territories under the rule of the Ottoman State extended to three continents and covered a vast geography. Therefore, the relationship between public communities living in the back country and Sultans were limited with correspondence only. So, the relationships between public communities living in the back country and rulers did not develop sufficiently and it became difficult for the public to access their ruler, seek their rights, and enjoy a union with the administration and a fair management. Beginning with Sultan Mahmud II, however, Ottoman Sultans began to make excursions across the country.

Sultan Mahmud II, for the first time in the Ottoman history, made domestic excursions to be able to observe the situation in the country in person, determine the needs of local communities in place, and listen to their complaints. During these travels, the Sultan listened to the problems of his citizens and gave orders to officials for resolving such problems. Besides, he received successful local military and administrative dignitaries and rewarded them. Following Mahmud II, all the Ottoman Sultans made such domestic excursions. The current essay discusses and assesses these excursions chronologically.

Key Words: Sultan Mahmud II, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan Abdul Hamid II, Sultan Mehmed V, excursion.

Giriş

Osmanlı padişahlarının tebaasını adaletle yönetmek için çaba sarf ettikleri, onların sıkıntı ve dertleriyle yakından ilgilendikleri bilinen bir gerçektir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında bulunan toprakların üç kıtaya yayılarak geniş bir coğrafyada yer alması, taşrada ve uzak yerlerde yaşayan halk ile hükümdar arasındaki ilişkinin sadece yazışmalarla sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu durum, taşradakiler ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin yeterince gelişmemesine yol açmış; halkın hükümdara ulaşmasını, hakkını aramasını, hükümdar-halk bütünleşmesini, âdil bir idarenin sağlanmasını güçleştirmiştir. Bu duruma Sultan III. Selim'in isteğiyle lâyiha yazan Tatarcık Abdullah Efendi de dikkat çekmektedir.

Abdullah Efendi, lâyihasında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri karada ve denizlerde birçok fütuhât gerçekleştirdiğini ve 30-40 ülkeyi yönetimi altına aldığını, buralarda padişahlar adına hutbeler okunduğunu belirtmektedir. Lâyhada ilk dönem padişahlarının israf etmedikleri yani lüzumundan fazla bina inşa etmedikleri ve harcamada bulunmadıkları, ordularının başında seferlere katıldıkları da yazılıdır¹.

Tatarcık Abdullah Efendi, Osmanlı padişahlarının barış zamanında ise rahat ve rehavete, israfa, süse meyletmeyip sefere çıkacakmış gibi hazırlandıklarını, bir yerde uzun müddet ikamet etmediklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda padişahların İstanbul'da uzun süre oturmadıkları, yerlerine bir veziri kaymakam ve dirayetli bir sekbanbaşı bırakıp, kubbe vezirleri ve devlet ricali ile Edirne'ye gittikleri, buradan bazen avlanmak bazen dinlenmek için Dimetoka, Cisir-i Ergene, Keşan, Malkara, Gümülcine, Hasköy, Sultanyeri, Filibe ve Zağra-i Atık, Sofya, Yenişehir ve Siroz/Serez havalilerine, Anadolu tarafında ise Bursa ve civarını teşrifleri lâyihadan öğrenilmektedir. Bu ziyaretlerde bir yandan tüfek atmak ve kemankeşlik gibi işlerle iştigal edilip idman yapılırken diğer yandan ülkenin idaresi, valiler, zabıtlar, ayanlar ve ahalinin durumu hakkında bilgi alınmaktaydı. Padişahlar halka iyi davranılması, zulmedilmemesi hususunda yöneticilere gerekli uyarılar yapmaktaydılar. Böylece hem ülkenin ve halkın durumu yerinde görülüp adaletli bir yönetim için çaba harcanmakta hem de ordu sefere hazır tutulmaktaydı².

Abdullah Efendiye göre, benzer şekilde Acem ve Hint melikleri de başkentlerinde uzun müddet vakit geçirmeyip daima ülkelerini gezmektedirler. Düvel-i Nasara (Avrupa Devletleri) yöneticileri ise kendi memleketlerini daima gezdikleri gibi seyahat adıyla başka diğer ülkelere de gitmektedirler ve bu ülkeler hakkında bilgi sahibi olmaktadır³.

Devletin yükselmesi ve çökmesinde idarecilerin rolüne değinen Abdullah Efendi, din ve devlet gayreti olması gereken Osmanlı ileri gelenlerinin gaflet içinde olduklarını, padişahların ise 60-70 senedir İstanbul'da vakit geçirdiklerini ifade eder. Bu durumun ise halkın zevk ve sefaya düşmelerine, askeriyede, donanmada ve diğer kurumlarda zafiyetin

¹ “Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâla’at”, *Târîh-i Osmani Encümeni Mecmû’ası*, Nr. 41, 1 Kanûn-ı evvel 1332, s. 281-82; Besim Özcan, *Islahatlarla İlgili III. Selim’e Sunulan Lâyhalar (Tatarcık Abdullah Efendi Lâyhası)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Master Tezi, Erzurum 1985, s. 25.

² *Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat*, s. 282-83; Besim Özcan, *aynı tez*, s. 26-27.

³ Besim Özcan, *aynı tez*, s. 27-28.

ortaya çıkmasına sebep olduğunu belirterek padişahların İstanbul dışına çıkmalarının önemini açıklamaktadır⁴.

Lâyhada; geçmiş dönemlerin aksine son 60-70 senedir israfın arttığı ve Osmanlı padişahlarının İstanbul'da gökyüzüne yükselmiş binalar, Boğaziçi'nde sahilhaneler yaptırdığı bilgisi yer almaktadır. Tatarcık Abdullah Efendi'ye göre aç açık kalmasına rağmen Osmanlı tebaası çalışıp vergisini ödemiş ancak fakir ve perişan olan halk kasaba ve köylerini terk ederek İstanbul'a göç etmiştir. Bundan dolayı İstanbul'un nüfusu artmış, havası bozulmuştur. Bu problemlere devlet adamları da bir çözüm bulamamış, İstanbul'un yiyecek, içecek ve yakacak ihtiyaçları bile karşılanamaz olmuştur. Abdullah Efendi bütün bunların sebebi olarak padişah ve devlet adamlarının uzun süre İstanbul'da oturmalarını gösterir⁵.

Tatarcık Abdullah Efendi'ye göre bu sıkıntıların ortadan kaldırılması padişahların ve devlet adamlarının selefleri gibi gâh Edirne ve gâh Bursa taraflarına seyahat etmeleri, ülkenin ve halkın durumunu yerinde görüp tedbir almalarıyla mümkündür. Böyle olursa Osmanlı Devleti'nin Köprülü Mehmet Paşa'nın vezareti döneminde olduğu gibi kuvvet kazanacaktır. Halkın padişaha güveni ve bağlılığı artacaktır⁶. Muhtemelen Tatarcık Abdullah Efendi'nin önerisi de dikkate alınarak Osmanlı padişahları Sultan II. Mahmut'tan itibaren memleket gezilerine çıkmaya başlamışlardır.

Tatarcık Abdullah Efendi'nin de belirttiği gibi Sultan II. Mahmut'tan önceki dönemlerde padişahların sefer ve avlanma maksadıyla İstanbul dışına çıktıkları bilinmektedir. Bu vesileyle Padişahlar gittikleri yerlerde türbe ziyaretinde bulunmuşlar, ülkenin ve halkın durumuyla yakından ilgilenmişlerdir⁷. Ancak buradaki temel amacın sefer ve avlanma olduğunu belirtmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz⁸.

⁴ Besim Özcan, "Tatarcık Abdullah Efendi ve İslahatlarla İlgili Layıhası", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan, XXXV/1, Ankara 1987, s. 61. vd.

⁵ *Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat*, Nr. 42; 1 Şubat 1332, s. 321; Besim Özcan, *aynı tez*, s. 28-29.

⁶ Besim Özcan, *aynı tez*, s. 28-32.

⁷ Halime Doğru, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'in Kamanıçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*, İstanbul 2006, s. 13 vd.; Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, Erzurum 2012, s. 304-308; Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, çev. Mehmed Ata, Cilt IX, İstanbul 1335, s. 172-73.

⁸ Bilgilerimiz ve kanaatimiz bu yönde olmasına rağmen Kanuni Sultan Süleyman, I. Ahmed, IV. Murad ve IV. Mehmed'in yurtiçi gezilere çıktıklarını ifade eden kayıtlar bulunmaktadır. Bk. Hammer, *aynı eser*, s. 172-73; Feridun Emecen, "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXVIII, İstanbul 2010, s. 67; Korkmaz, *aynı makale*, s. 304-308; Ziya Yılmaz, "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXI, İstanbul 2006, s. 179.

Osmanlı padişahları, İstanbul içinde ise çeşitli vesilelerle küçük gezintilere çıkmışlardır⁹. Padişahlar tebdil gezmek¹⁰, ava çıkmak, Cuma selamlığı¹¹ ve göç-i hümayun¹² gibi çeşitli sebeplerle şehrin muhtelif yerlerine gitmişlerdir. Bu sırada İstanbul halkının problemleriyle ilgilenmişlerdir. Padişahlar başta asayiş olmak üzere İstanbul'un bütün meseleleriyle yakından ilgilenmişler ve halkla diyalog kurmuşlardır.

Ancak Osmanlı Devleti üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafyayı içine alıyordu. Bu sebeple taşrada yaşayan halk ile hükümdar arasındaki ilişki sadece yazışmalarla sınırlı kalmıştır. Bu nedenle ülkenin durumunu yerinde görmek, halkın şikâyetlerini dinlemek maksadıyla ilk defa Sultan II. Mahmut yurt içi geziler gerçekleştirmiştir. Bu makalede II. Mahmut'tan itibaren Osmanlı padişahlarının yaptığı yurt içi gezileri kronolojik olarak bir bütün hâlinde ele alınacaktır.

Yapılan literatür taramasında padişahların bu gezileriyle ilgili bazı çalışmaların ve yayımların yapıldığı tespit edildi¹³. Ancak padişahların yaptığı gezileri bir bütün olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmadı. Ele alınan konu çok geniş bir dönemi ihtiva ettiğinden daha detaylı incelemeler yapıldığı takdirde oldukça kapsamlı yayınların ortaya çıkması

⁹ Abdülkadir Özcan, "Biniş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul 1992, s. 184-85.

¹⁰ Necdet Sakaoğlu, "Tebdil Gezme", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1994, s. 230-31. Osmanlı Devleti'nde padişahların tebdil-i kıyafetle gezmeleri yaygın bir alışkanlıktı. Kanuni Sultan Süleyman haremnden çıkma sipahi elbisesi, II. Osman bostancı, II. Ahmed Mevlevi şeyhi, III. Mustafa kahvecibaşı veya suyuocu, III. Selim humbaracı neferi kıyafeti ile tebdil gezerlerdi. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 60-61; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedid- (1789-1807)*, Ankara 1988, s. 95. 1774 – 1789 yılları arasında 15 yıl Osmanlı Devleti'ni idare eden I. Abdülhamid ise ayda altı – yedi kez tebdil-i kıyafetle İstanbul'da dolaşarak gerekli kontrolleri yapmış ayrıca halkın durumunu yakından görmüştür. Padişah bu gezilerine genellikle sabah çıkıp ikindi vakti geri dönmüştür. Bk. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774 - 1789)*, İstanbul 2001, s. 47 – 51.

¹¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 459-471; Çetin Aykurt, "Padişah – Halk Buluşmasını Temin Eden Törenlerden Birisi: Cuma Selamlığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, İzmir 2001, s. 201- 204.

¹² Cahit Telci, "Osmanlı Sultanlarının Yaz Ayı Geleneği: Göç-i Hümayun", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 491-514.

¹³ Osmanlı padişahlarının yaptığı yurt içi gezilerle ilgili son zamanlarda bir hayli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*, İstanbul 1994; Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, İzmir 1999; Erdoğan Keleş, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati*, Ankara 2011; Yahya Bağçeci, *Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003; Ebru Erdem, *II. Mahmud'un Memleket Gezileriyle İlgili İki Eser: Sefernâme-i Hayr ve Âyatü'l-Hayr*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Pror. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, 361-379; Şerif Korkmaz "Sultan Abdülmecid'in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs – 12 Haziran 1844)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 25, Ankara 2011, s. 83-98; Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, Erzurum 2012, s. 303-318; Mehmet Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 1, İzmir 2009, s. 81-100; Mehmet Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler", *Nakş-ı İstanbul Ortaköy Büyük Mecidiye Camii*, Editör: Ahmet Uçar, İstanbul 2015, s. 85-116; Mehmet Mercan, "Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler", *Uluslararası Kara Münsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt I, Kocaeli 2016, s. 687- 699; Darin Stephanov, "Sultan Abdülmecid's 1846 Tour of Rumeila and the Trope of Love", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Issue 44, İstanbul 2014, s. 475-498.

muhtemeldir. Bu araştırmanın maksadı, padişahların gezilerini tespit ederek bunları kronolojik olarak ortaya koymanın yanı sıra bundan sonra yapılacak çalışmalar için rehberlik etmektir.

Padişahların Seyahat Etme Sebepleri

Padişahların yurt içi seyahate çıkmalarının çok çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

En başta gelen neden, yazının başında da ifade edildiği gibi, memleketin durumunu yakından görmek, incelemelerde bulunmak, halkın ihtiyaçlarını yerinde tespit etmek ve şikâyetlerini dinlemektir¹⁴. Yani adaletli bir yönetim sağlamaya yöneliktir. Bu durum dönemin gazetelerinde “...*tahkik-i ahvâl-i ahâlî ve fukara...*”¹⁵; “*İzmit, Gemlik ve Bursa ahvâlini muâyene buyurmak...*”¹⁶ şeklinde yer almıştır.

1846 yılında uzun bir yurt gezisine çıkan Sultan Abdülmecid seyahate çıkış sebebini şu şekilde ifade etmektedir:

“Benim vezîr-i me’âlî-semîrim;

Her sınıf âhâlî ve teb’a-i saltanat-ı seniyyemiz haklarında derkâr olan niyât-ı hayriyye ve efkâr-ı müşfika-i şâhânemiz iktizâsunca Memâlik-i Devlet-i Aliyye’imizi mezâlim ve ta’addiyâtdan kurtarmağa ve ma’mûriyet-i mülkiye ve râhat-ı umûmiyyenin esbâb-ı sahihasını araştırmağa ne vechile sa’y ü ikdâm itmekde olduğım cümlelerin ma’lûmidir. Eğerçi şimdîye kadar teşebbüs olunan tedâbir ve tedkikatın semeresi olmak üzere usûl-i zulmiyyeye lehü’l-hamd haylice za’af gelmiş ise de külliyyen mündefi’ oldı dinilemeyüb hâlbuki vedî’a-i ilâhiyye olan bunca ibâdullâha ednâ derece bile ta’addî vukû’ına şefkat-ı şâhânemiz kâ’il olmak ihtimâli olmadığından Memâlik-i Devlet-i Aliyye’imizden ba’zılarını görüb ahvâl-i hakikiyyelerini bi’z-zât anlamak ve ba’dehû sâ’ir mahallerin hâlini dahi anlardan oldukça istidlâl ile ana göre cümlesinin refâh ve âsâyişini bi-avnihî te’âlâ ikmâl itmek niyet-i hayriyyesiyle bu def’a bi-tevfiki’l-lâhi te’âlâ Rumeli cânibine seyhâhat-ı seniyyemiz tasâmim kılınmıştır.”

2- Dönemin siyasi durumu, gezilerin sebepleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda 1863 yılında Sultan Abdülaziz’in Mısır’a ve 1910 yılında başlayan Arnavut isyanını bastırmak için Sultan V. Mehmed Reşad’ın Rumeli’ye yaptıkları geziler akla gelmektedir.

Sultan Abdülaziz Mısır seyahatine dönemin devlet adamlarının teşviki, Mehmet Ali Paşa isyanından beri âdeta ayrı bir hükümet hâlini almaya başlayan Mısır vilayetinin bağlılığını kuvvetlendirmek ve İsmail Paşa’nın davetine icabet etmek için çıkmıştır¹⁷.

Sultan V. Mehmed Reşad’ın Rumeli’ye yaptığı gezi dönemin siyasi şartlarından dolayı gerçekleşmiştir. Zira o zaman iş başında bulunan İttihad ve Terakki Partisi ileri gelenlerine göre padişahın geziye çıkması ile devletin halk nazarında nüfuz ve itibarı

¹⁴ *Takvim-i Vekayi*, 6 Cemaziyelahir 1260, Nr. 271; *Ceride-i Havadis*, 8 Cemaziyevvel 1260, Nr. 182.

¹⁵ *Takvim-i Vekayi*, 11 Ramazan 1252, Nr. 140.

¹⁶ *Tercüman-ı Ahvâl*, 14 Şevval 1278, Nr. 168.

¹⁷ Yahya Bağçeci, *aymî tez*, s. 15-25.

artacak, Makedonya halkının padişaha ve hükümete bağlılığı sağlanacak ve Arnavutlar da itaat altına alınacaktır¹⁸.

3- Askerî birlikleri denetlemek ve kalelerde, tersanelerde, fabrikalarda, işletmelerde ve yollarda incelemelerde bulunmak da gezilerin temel nedenlerindedir¹⁹. Nitekim hemen bütün padişahlar gittikleri yerde bulunan işletmelerde ve kamu binalarını denetlemişlerdir.

4- Padişahlar dinlenmek, mezar ve türbe ziyaretinde bulunmak amacıyla da gezilere çıkmışlardır. Sultan Abdülaziz'in 1862'de gerçekleştirdiği Bursa gezisi²⁰ ve Sultan II. Abdülhamid'in yaptığı geziler bunlara en güzel örnektir.

5- İnşası tamamlanan kamu binalarının açılışını yapmak ya da tersanede imal edilen gemilerin denize indirilme törenlerine katılmak da padişah gezilerinin nedenleri arasında yer almaktadır.

6- Gezilerin diğer bir amacı da Tanzimat döneminde yapılan uygulamalarla, idari, mali ve sosyal alanda yapılan reformların tebaa tarafından nasıl karşılandığını yerinde görmektir²¹.

7- Sergi açılışına katılmak bu gezilerin nedenleri arasında yer almaktadır. Sultan Reşad'ın 1909 yılında Bursa'ya gitmesi bu sebeptir.

8- Geziler bazen davet üzerine yapılmıştır. Abdülaziz'in Mısır gezisi Mısır Valisi İsmail Paşa'nın daveti üzerine gerçekleşmiştir.

9- Devletin ihtişam ve gücünü göstermek de gezilerin sebepleri arasında yer almaktadır.

Yukarda sıralanan gerekçeler çerçevesinde yurt içi gezisine çıkan ilk padişah Sultan II. Mahmut'tur. II. Mahmut'un gayesi, memleketin durumunu yakından görmek, halkın ihtiyaçlarını yerinde tespit etmek ve şikâyetlerini dinlemektir. Nitekim II. Mahmut, 1828 - 1837 yılları arasında değişik tarihlerde Küçükçekmece, Tekirdağ, Çanakkale, Gemlik, İzmit ve Rumeli taraflarına geziler yapmıştır²². II. Mahmut'tan sonra yönetime gelen padişahlardan Sultan V. Murat (1876) ve Sultan VI. Mehmet Vahdeddin (1918 - 1922) dışındakiler yurt içi gezilere çıkmışlardır.

Padişahların Kronolojik Olarak Yurt İçi Gezileri

Padişahlar gezilerini çoğunlukla günümüz Marmara Bölgesinde yer alan yerleşim yerlerine gerçekleştirmişlerdir. Bununla birlikte İzmir, Rodos, Girit, Mısır, Selanik, Üsküp, Kosova, Varna ve Rusçuk gibi bahsedilen bölgenin dışına da olan yerlere de gerçekleştirilen geziler bulunmaktadır. II. Mahmut'tan başlamak üzere Osmanlı padişahlarının yaptıkları geziler kronolojik olarak aşağıdaki şekildedir:

¹⁸ Mevlüt Çelebi, *aynı eser*, s. 2-4.

¹⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A. MKT. UM*, Nr. 282/39; Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul. 2000, s. 192-94; Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Haz. Yücel Demirel, Cilt 6-8, Yapı Kredi ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1999, s. 1191.

²⁰ *Takvim-i Vekayi'*, 29 Şevval 1278, Nr. 641; *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Haz. M. Münir Aktepe, Cilt X, Ankara 1988, s. 57; Şerif Korkmaz, *Sultan Abdülmecid'in İlk Memleket Gezisi*, s. 88-90.

²¹ Ahmed Lütü, *aynı eser*, Cilt 6-7-8, s. 1153; Erdoğan Keleş, *aynı eser*, s. 17-23.

²² Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 361-379; Şamil Mutlu, *aynı eser*, s. 30 vd.

Padışah	Gezinin Yapıldığı Yer	Geziye Çıkış Sebebi	Gezi Tarihi
	Büyükçekmece	Halkın durumunu yerinde görmek ve avlanmak	9-30 Aralık 1828 ²³
	Küçükçekmece-Hadımköy-Büyükçekmece	Halkın durumunu yerinde görmek, avlanmak ve dinlenmek	4 – 29 Ocak 1829 ²⁴
	Büyükçekmece-Silivri-Tekirdağ	Halkın durumunu yerinde görmek	8 – 13 Şubat 1829 ²⁵
	Büyükçekmece ve Küçükçekmece	Dinlenmek ve avlanmak	16 - 20 Ocak 1830 ²⁶
	Edirne	Şehri ve halkın durumunu yerinde görmek	11 Temmuz 1830 ²⁷
	Gelibolu-Çanakkale-Edirne	Halkın durumunu yerinde görmek, yapılan ıslahatları halka tanıtmak	3 Haziran – 5 Temmuz 1831 ²⁸
	Gemlik-İzmit	Askerî birlikleri denetlemek, halkın derdini dinlemek	7 Eylül 1833 ²⁹
	Kartal-Gebze-İzmit	Cami açılışı yapmak, inşası tamamlanan kalyonu denize indirmek, halkın derdini dinlemek, Üsküdar-İzmit posta yolunda incelemelerde bulunmak	21 Kasım-4 ³⁰ Aralık 1836
	Varna-Şumnu-Silistre-Ruşçuk-Tırnova-Edirne-Çorlu	Askerî birlikleri teftiş etmek, ülkenin ve halkın durumunu yerinde görmek	29 Nisan -23 Mayıs 1837 ³¹

²³ Abdülhak Molla, *Tarih-i Livâ Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*, Haz. Mehmet Yıldız, Ankara 2013, s. 37 – 38; Şamil Mutlu, *aynı eser*, s. 30-31.

²⁴ Abdülhak Molla, *aynı eser*, s. 44-48; Mutlu, *aynı eser*, s. 31.

²⁵ Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, s. 61-62; Abdülhak Molla, *aynı eser*, s. 49-53; Şamil Mutlu, *aynı eser*, s. 31-33; İlyas Ağa, *aynı eser*, s. 322-23. Abdülkadir Özcan dikkatsizlikten dolayı gezinin yılını bir yıl sonra yani 1245 olarak kaydetmiş, Bk. Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 362, bu makaleyi kullananlar da aynı yanlışlığa düşmüşlerdir. Bk. Şerif Korkmaz, *Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri*, s. 309.

²⁶ Abdülhak Molla, *aynı eser*, s. 119-121.

²⁷ Şamil Mutlu, *aynı eser*, s. 34.

²⁸ Ebru Erdem, *aynı tez*, s. 9-77; Şamil Mutlu, *aynı eser*, s. 34-40; Şerif Korkmaz, *Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri*, s. 309-311; Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 363-68.

²⁹ Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 368.

³⁰ Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 369-70.

³¹ Ebru Erdem, *aynı tez*, s. 84-132; Abdülkadir Özcan, *aynı makale*, s. 370-78; Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 95-108.

Sultan Abdülmeccid (1839-1861)	İzmit-Bursa-Çanakale- Midilli-Gelibolu	Askerî birlikleri teftiş etmek, halkın derdini dinlemek	26 Mayıs – 11 Haziran 1844 ³²
	İzmit	Çuha fabrikasında incelemelerde bulunmak	20 - 23 Nisan 1845 ³³
	Çorlu-Edirne-Ruşçuk- Silistre-Şumnu-Varna	Ülkenin durumunu yerinde görmek, askerî birlikleri teftiş etmek, halkın derdini dinlemek	6 Mayıs - 14 Haziran 1846 ³⁴
	İzmit ve Hereke	Çuha fabrikasında incelemelerde bulunmak	3-7 Mart 1849 ³⁵
	İzmir-Rodos-Girit	Askerî birlikleri teftiş etmek, halkın ve ülkenin durumunu yerinde görmek	1 - 24 Haziran 1850 ³⁶
	Ayastefanos	Dinlenmek için	4-5 Ağustos 1858 ³⁷
	Selanik	Askerî birlikleri denetlemek, halkın derdini dinlemek	23 Temmuz- 4 Ağustos 1859 ³⁸
	İzmit	Halkın derdini dinlemek, avlanmak, incelemelerde bulunmak	28 – 31 Ekim 1861 ³⁹
	İzmit-Gemlik- Bursa	Askerî birlikleri teftiş etmek, halkın derdini dinlemek	12 Nisan 1862 ⁴⁰
	İzmit-Gemlik-Gelibolu	Halkın derdini dinlemek, denize fırkatelerini indirmek	28 Ağustos 1862 ⁴¹

³²Şerif Korkmaz, *Sultan Abdülmeccid'in İlk Memleket Gezisi*, s. 86-95; Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler*, s. 93-100.

³³Mehmet Mercan, *Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler*, s. 692; Şerif Korkmaz, *Sultan Abdülmeccid'in İlk Memleket Gezisi*, s. 85.

³⁴Erdoğan Keleş, *aynı eser*; Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler*, s. 81-97; Darin Stephanov, *aynı makale*, s. 475-498.

³⁵Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler*, s. 109.

³⁶Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler*, s. 109-112; Ferit Ağazade, *aynı makale*, s. 831-32.

³⁷Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler*, s. 113.

³⁸Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmeccid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler*, s. 113.

³⁹Mehmet Mercan, *Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler*, s. 693.

⁴⁰*Takvim-i Vekayi*, 29 Şevval 1278, Nr. 641; *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt X, s. 57.

⁴¹*Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt X, s. 77-78.

	İzmit-Gemlik- Gelibolu	Halkın derdini dinlemek, avlanmak, incelemelerde bulunmak	26 Eylül 1862 ⁴²
	İstanbul-İskenderiye-Kahire-İzmir-Çanakkale	Davete icabet etmek, incelemelerde bulunmak	4 Nisan –1 Mayıs 1863 ⁴³
	Yalova-Bozburun	Gezmek, dinlenmek	27 Ekim 1876 ⁴⁴
	Haydarpaşa-İzmit körfezi	Teftiş etmek, gezip dinlenmek, Haydarpaşa Hastahanesi'nde yaralıları ziyaret etmek	9 Kasım 1876 ⁴⁵
	Küçükçekmece	Gezmek, dinlenmek	24 Kasım 1876 ⁴⁶
	Heybeliada civarı-Bozburun	Torpedo denemelerini temaşa etmek	11 Aralık 1876 ⁴⁷
	Küçükçekmece-Adalar	Gezmek ve dinlenmek	12 Şubat 1877 ⁴⁸
	Zeytinburnu	Zeytinburnu'ndaki fabrikaları gezmek	13 Mart 1877 ⁴⁹
	Hereke-Pendik	Hereke'de bulunan ipek fabrikasında incelemelerde bulunmak	2 Nisan 1877 ⁵⁰
	Bursa	Bursa sergisini gezmek	1-4 Eylül 1909 ⁵¹
	İzmit	Halkın durumunu yerinde görmek	27 – 28 Ekim 1909 ⁵²
	Edirne	Halkın derdini dinlemek, incelemelerde bulunmak	26 Ekim - 3 Kasım 1910 ⁵³
	Selanik-Üsküb-Piriştine-Kosova	Balkanlarda vukubulan siyasi karışıklıkların önüne geçmek	5-26 Haziran 1911 ⁵⁴

⁴² Mehmet Mercan, *Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler*, s. 694-95.

⁴³ Yahya Bağçeci, *aynı tez*, s. 27-65; *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Cilt X, s. 88-89; Şerif Korkmaz, *Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri*, s. 314-15.

⁴⁴ *II. Abdülhamid'in Baş Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatırâtı I-II (1876-1880)*, Haz. Davut Erkan, İstanbul 2011, s. 91.

⁴⁵ *Aynı eser*, s. 93-94.

⁴⁶ *Aynı eser*, s. 95.

⁴⁷ *Aynı eser*, s. 100.

⁴⁸ *Aynı eser*, s. 129.

⁴⁹ *Aynı eser*, s. 131.

⁵⁰ *Aynı eser*, s. 139-40.

⁵¹ Sabite Şimşek, *1909 Bursa Sergisi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 35-45; Arif Kolay, "Türk Modernleşmesine Sergilerin Katkısı: 1909 Bursa Sergisi Örneği", *Türk Modernleşmesi*, Editör: Arif Kolay, İstanbul 2013, s. 283-86.

⁵² Haluk Selvi, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt. II, Kocaeli, s. 925-946; Mehmet Mercan, *Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler*, s. 695-96.

⁵³ *Tanin*, 14 Teşrin-i evvel 1326 Nr. 773, s. 2; *Tanin*, 22 Teşrin-i evvel 1326, Nr. 781, s.1.

⁵⁴ Mevlüt Çelebi, *aynı eser*, s. 86.

Gezilerde Gerçekleştirilen Faaliyetler

Osmanlı padişahları yurt içinde gerçekleştirmiş oldukları seyahatlerde çeşitli faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Öncelikli olarak halkla yakından ilgilenmişler, şikayet ve isteklerini dinlemişler ve ihtiyaç sahibi olanlara ayni ve nakdî yardımlarda bulunmuşlardır. Yine hemen bütün gezilerde ziyaret edilen şehirlerin idarecileri ve önde gelenleri kabul edilmiş ve onlar çeşitli hediyelerle taltif edilmişlerdir. Gezi güzergâhında bulunulan yerleşim yerlerinin ve halkın problemlerinde yerinde çözümler üretilmiştir. Gezilerin maksadına uygun olarak askerî birlikler denetlenmiş, ülkenin durumu yerinde görülmüş, yollarda, sanayi işletmelerinde ve kamu binalarında incelemelerde bulunulmuş, inşası tamamlanan gemiler denize indirilmiş ve türbe ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu faaliyetlerden bazı örnekler şöyledir.

Halka Ayni ve Nakdî Yardımların Yapılması

Geziye çıkan padişahların hemen hepsi fakir fukaraya nakdi ve ayni yardımlarda bulunmuşlardır. Bu konuda II. Mahmud'un 1837 yılında gerçekleştirdiği Rumeli gezisine katılan Helmuth von Moltke'nin gözlemleri şöyledir:

"Padişah her yerde çok önemli miktarda para bırakıyor ve bunlardan önce ikamet ücretleriyle yolculuğun sebep olduğu masraflar ödeniyor, geri kalanından padişaha isim üzerine listeleri sunulmuş olan fakirler paylarını alıyor.

Yalnız camilerden değil, kiliselerden de tamire muhtaç olanlara para veriliyor. Ne olurdu bu paralar asıl ellere geçmiş olsaydı! Çünkü memurların çok yaygın ve derinlere kök salmış olan ahlâksızlığı, hükümetin savaşmak zorunda olduğu en çetin engel!

*Yakın köylerin halkı hükümdarlarını selamlamak için yolda sıralanıp duruyorlar. Alayın gerisinde padişahın darphane emini ve hazinedarı Ermeni Duhsoglu, ağır yüklü bir araba ile geliyor, her yeni halk topluluğunun önünde duruyor ve bir hayli ağırlıkta gümüş paraları köylülere dağıtıyor."*⁵⁵

Yine benzer şekilde Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Mehmed Reşad da yardımlarda bulunmuşlardır. Mesela Sultan Abdülmecid'in 40 gün süren Rumeli gezisinde 721 kişiye toplam 8.150 kuruş yardım yapılmıştır. Ayrıca Varna'da halka tohumluk olarak buğday yardımında bulunulmuştur⁵⁶.

Sultan Abdülaziz 1862'de gerçekleştirdiği İzmit gezisinde 47 kişiye nakdî yardımda bulunmuştur. Yine Mısır gezisi dönüşünde uğradığı İzmir'de yardımlarda bulunmuştur. İzmirli fakirlere dağıtılmak üzere Vali Ahmed Paşa'ya 150.000 kuruş tahsis edilmiştir. Burada bulunan Müslümanlara cami, okul, hastane tekke ve fakirler olmak üzere 345 kuruş, benzer şekilde okul, kilise hastane için Katoliklere 120.000 kuruş, Ortodokslara (Rumlara) 80.000 kuruş, Ermenilere 65.000, Yahudilere 40.000 kuruş, Protestanlara 15.000 kuruş para yardımında bulunulmuştur⁵⁷.

⁵⁵ Moltke, *aynı eser*, s. 106.

⁵⁶ Erdoğan Keleş, *aynı eser*, s. 66-67.

⁵⁷ Yahya Bağçeci, *aynı tez*, s. 51.

Taltifler

Çalışanların motivasyonunu artırmaya ve başarılı olanların ise ödüllendirilmesine dönük faaliyetler gezilerde önemli bir yer teşkil etmektedir. Geziye çıkan padişahlar gittikleri yerlerde nişan ve rütbeler dağıtmışlardır⁵⁸. Bütün padişahlar gittikleri yerlerin ileri gelenlerini taltif etmiş onlara nişan ve madalyalar vermiştir. Mesela Sultan Abdülaziz Mısır gezisinde başta Mısır Valisi İsmail Paşa olmak üzere Valinin amcası Abdülhalim Paşa'yı Nişan-ı Osmani ile taltif etmiş, ayrıca memurlara da nişanlar vermiştir⁵⁹. Yine aynı gezide İzmir Valisi ve memurları da taltif edilmiştir.

İmar Faaliyetleri

Gerçekleştirilen gezilerde ihtiyaca binaen yeni binalar inşasına başlandığı ve mevcutların da tamir ettirildiği görülmektedir. Mesela Sultan Abdülmecid 1846 yılında gerçekleştirdiği Rumeli gezisinde Meriç nehri ve Enez limanının ıslahı ve çok sayıda cami ile minarenin tamir ettirilmesi için gerekli tahsisatları sağlamıştır⁶⁰. Yine Sultan V. Mehmed Reşad Rumeli gezisinde Piriştine'de Ezher ayarında eğitim vermesi planlanan bir medrese yaptırılmasını kararlaştırmış ve temellerini atmıştır⁶¹. Yine Selanik'te belediye hastanesinin inşaatına başlanılmıştır⁶².

Kamu Düzenini Sağlamaya Yönelik Tedbirlerin Alınması

Sultan Abdülmecid 1846'da Rumeli seyahati sırasında müşahede ettiği güvenlik zafiyeti sebebiyle zabtiye askerleri için çeşitli tedbirler hazırlamıştır⁶³. V. Mehmed Reşad da Rumeli'ye yaptığı seyahatte Arnavut asiler için af ilan etmiştir. Suç işleyenler ve isyancılar affedilerek Balkanlarda sükunetin sağlanmasına dönük adımlar atılmıştır⁶⁴. Ancak af çıkarılmasına rağmen Karadağ sınırında Malisörlerle Şevket Turgut Paşa'nın kumanda ettiği birlikler arasında çarpışmaların önü alınamamıştır. Malisörler ilan edilen affi kabul etmemişlerdir⁶⁵.

Günümüzde de önemli bir toplumsal bir problem olan kan davalarını önlemek için Sultan V. Mehmed Reşad 30 bin lira diyet parası tahsis etmiştir⁶⁶.

Diğer Faaliyetler

Geziye çıkan padişahlar halkın şikayetlerini dinlemişler ve bu konuda verilen arzuhallerin takipçisi olmuşlardır. Mesela Sultan Abdülmecid'e Rumeli gezisinde çeşitli

⁵⁸ Erdoğan Keleş, *aym eser*, s. 58-65; Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s. 70, 82.

⁵⁹ Yahya Bağçeci, *aym tez*, s. 37, 41, 43.

⁶⁰ Erdoğan Keleş, *aym eser*, s. 75-86, 100-101.

⁶¹ Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s. 60.

⁶² Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s. 70.

⁶³ Erdoğan Keleş, *aym eser*, s. 93-95.

⁶⁴ Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s.45, 61.

⁶⁵ Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s. 66.

⁶⁶ Mevlüt Çelebi, *aym eser*, s. 62, 64.

şikâyet konularını ihtiva eden 25 adet arzuhal verilmiştir. Padişahın da bu şikâyetlerin bizzat takipçisi olduğu görülmektedir⁶⁷.

Çocukların ölümlerine neden olan çiçek hastalığının önlenmesine dönük tedbirler alınmıştır. Nitekim Sultan Abdülmecid 1846 Rumeli gezisinde aşı yaptırmamış olan halk ve çocuklara çiçek aşısı yaptırtmıştır⁶⁸.

Osmanlı padişahları gerçekleştirdikleri geziler süresince güzergahta bulunan gerek kendi ecdatlarının gerekse İslam alimlerinin türbelerini ziyaret etmişlerdir. Askeri birlikler denetlemişler, atış yaptırmışlardır.

Sonuç

Sultan II. Mahmud ve ondan sonra gelen bütün padişahlar -V. Murad (1876) ve VI. Mehmed Vahideddin (1918 -1922) hariç- hepsi çeşitli sebeplerle yurt içinde çok sayıda seyahat etmişlerdir. Ancak sayıca en çok seyahat eden padişah II. Mahmut'tur. Sultan Abdülaziz ise sadece Rumeli ve Anadolu toprakları ile yetinmeyerek Mısır'a seyahat eden tek padişaktır. Padişahların en çok İzmit ve Bursa'ya seyahat gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Osmanlı Padişahlarının yurt içi geziler yaparak halkın durumunu yakından takip etmişler ve bir üst yönetim halk kaynaşması gerçekleşmiştir. Bu gezilerde halkın bazı problemleri çözülmüş, fakir fukaraya yardım edilmiştir. Yine Yıldız'dan ayrılmaz denilen Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk yıllarında geziye çıktığı ve halkın içine girdiği görülmektedir.

Padişahların Rumeli ve Mısır'a yaptıkları gezilerden arzu edilenin neticesinin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü gerek Mısır gerek Rumeli toprakları geziler gerçekleştikten bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkacaktır.

Yapılan değerlendirmeler neticesinde padişahların yurt içi gezileri ile alakalı son zamanlarda yapılmış olan çalışmaların yeterli olmaması sebebiyle, konunun daha etraflıca incelenerek kapsamlı yayınların yapılmasının gerekli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynaklar

Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A. MKT. UM, Nr. 282/39.

Gazeteler

Ceride-i Havadis, 8 Cemaziyelevvel 1260, Nr. 182.

Takvim-i Vekayi, 11 Ramazan 1252, Nr. 140; 6 Cemaziyelahir 1260, Nr. 271; 29 Şevval 1278, Nr. 641

Tanin, 14 Teşrin-i evvel 1326, Nr. 773; 22 Teşrin-i evvel 1326, Nr. 781.

Tercüman-ı Ahvâl, 14 Şevval 1278, Nr. 168.

⁶⁷ Erdoğan Keleş, *aynı eser*, s. 95-99; Mehmet Mercan, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler*, s. 96.

⁶⁸ Erdoğan Keleş, *aynı eser*, s. 42-43.

Kitap ve Makaleler

- Abdülhak Molla. *Tarih-i Livâ Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*. Haz. Mehmet Yıldız. Ankara. (2013).
- Ahmed Lûtfî. *Tarih-i Lûtfî*. II. İstanbul. (1291).
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. Haz. Yücel Demirel. 6-7-8. Tarih Vakfı ve Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları. İstanbul. (1999).
- Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. Haz. M. Münir Aktepe. X. Ankara (1988).
- Aykurt. Çetin. (2001). "Padişah – Halk Buluşmasını Temin Eden Törenlerden Birisi: Cuma Selâmlığı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XVI. İzmir. 201- 204.
- Bağçeci. Yahya. (2003). *Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Buluş. Abdülkadir. (2000). *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Çelebi. Mevlüt. (1999). *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*. İzmir.
- Doğru. Halime. (2006). *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'in Kamanıçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*. İstanbul.
- Emecen. Feridun. (2010). "Süleyman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXVIII. İstanbul. 62-74.
- Erdem. Ebru. (2011). *II. Mahmud'un Memleket Gezileriyle İlgili İki Eser: Sefernâme-i Hayr ve Âyatü'l-Hayr*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul
- Ferit Ağazâde (1951). "Abdülmedid'in Giridi Ziyareti". *Tarih Dünyası*. 2(19). İstanbul. 831-32.
- Hafız Hızır İlyas Ağa. *Tarih-i Enderun –Letaif-i Enderun*. Haz. Cahit Kayra. İstanbul. (1987).
- Hammer. *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*. Çev. Mehmed Ata. IX. İstanbul 1335.
- II. Abdülhamid'in Baş Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*. Haz. Davut Erkan. İstanbul. (2011).
- İpşirli. Mehmet. (1991). "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul. 459-471.
- Karahüseyin. Güller. (1997). *Sultan Abdülmedid'in Hatt-ı Hümayunları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karal. Enver Ziya. (1988). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedit- (1789-1807)*. Ankara.
- Keleş. Erdoğan. (2011). *Sultan Abdülmedid'in Rumeli Seyahati*. Ankara.
- Kolay. Arif. (2013). "Türk Modernleşmesine Sergilerin Katkısı: 1909 Bursa Sergisi Örneği". *Türk Modernleşmesi*. Editör: Arif Kolay. İstanbul. 263-288.
- Korkmaz. Şerif. (2011). "Sultan Abdülmedid'in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs – 12 Haziran 1844)". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)-25*. Ankara. 83-98.
- Korkmaz. Şerif. (2012). "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 47. Erzurum. 303-318.

- Mercan. Mehmet. (2009). “Sultan Abdülmecid’in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIV(1). İzmir. 81-100.
- Mercan. Mehmet (2015). “Sultan Abdülmecid’in Rumeli ve Anadolu’ya Yaptığı Geziler”. *Nakş-ı İstanbul Ortaköy Büyük Mecidiye Camii*. Editör: Ahmet Uçar. İstanbul. 85-116.
- Mercan. Mehmet. (2016). “Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke’ye Yaptığı Geziler”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*. I. Kocaeli. 687-699.
- Moltke. Feldmareşal Helmuth von. 1969. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. Çev. Hayrullah Ö. İstanbul.
- Mutlu. Şamil. (1994). *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*. İstanbul.
- Özcan. Abdülkadir. (1991). “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”. *Pror. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul. 361-379.
- Özcan. Abdülkadir. (1992). “Biniş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VI. İstanbul. 184-85.
- Özcan. Besim. (1985). *Islahatlarla İlgili III. Selim'e Sunulan Lâyihalar (Tatarcık Abdullah Efendi Lâyihası)*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Master Tezi. Erzurum
- Özcan. Besim. (1987). “Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Lâyihası”. *Türk Kültürü Araştırmaları. Prof. Dr. İbrahim Yarkin'a Armağan*. XXXV (1). Ankara. 55-65.
- Sakaoğlu. Necdet. (1994). “Tebdil Gezmek”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. VII. İstanbul. 230-31.
- Sarıcaoğlu. Fikret. (2001). *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul.
- Selvi. Haluk. (2016). “Sultan V. Mehmed Reşad’ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*. II. Kocaeli. 925-946.
- Seyahatnâme-i Hümayûn*. (Basım yeri ve yılı yok).
- Stephanov. Darin. (2014). “Sultan Abdülmecid’s 1846 Tour of Rumeila and the Trope of Love”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottaman Studie* Issue 44. İstanbul. 475-498.
- “Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaat”. *Târîh-i Osmanî Encümeni Mecmûası*. Nr. 41. 1 Kanûn-ı evvel 1332; 257-284; Nr. 42. 1 Şubat 1332. 321-346.
- Şimşek, Sabite. (2014). *1909 Bursa Sergisi*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Telci, Cahit. (1999). “Osmanlı Sultanlarının Yaz Ayı Geleneği: Göç-i Hümayûn”. *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. İzmir. 491-514.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara
- Yılmaz, Ziya. (2006). “Murad IV”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXI. İstanbul. 177-183.

SON DÖNEM OSMANLI ULEMASININ ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİNDEN ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİ (1850-1941)

ABDURRAHMAN KAMIL, ONE OF THE PROMINENT SCHOLARS
IN THE LAST PERIOD OF OTTOMAN EMPIRE (1850-1941)

SONGÜL KEÇECİ KURT

Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Amasya University, Faculty of Science and Letters, Department of History
songul.kurt@amasya.edu.tr / songulkurt60@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4983-9897

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.08.2017
Sayfa-*Pages* : 475-494
DOI : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3723>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

**SON DÖNEM OSMANLI ULEMASININ ÖNEMLİ
ŞAHSİYETLERİNDEN ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİ
(1850-1941)**

ABDURRAHMAN KAMIL, ONE OF THE PROMINENT SCHOLARS
IN THE LAST PERİOD OF OTTOMAN EMPIRE (1850-1941)

SONGÜL KEÇECİ KURT

Öz

Bu çalışmanın amacı Kırım'dan Amasya'ya göç eden göçmen bir ailenin çocuğu olan ve yıllar sonra milli mücadelenin ilk vaazını vererek milli mücadele tarihimize hayati bir rol üstlenen ulemadan Amasya Müftüsü Abdurrahman Kâmil Efendi'nin hayatını, ilim dünyasına hizmetlerini ve milli mücadeleye katkılarını ortaya koymaktır. İlimde sınıfında yer alan ve bu gelenek içerisinde tahsilini tamamlayan Abdurrahman Kâmil, oğullarını da aynı anlayış ile yetiştirmiştir. Aile fertleri Amasya'da gerek vaizlik, gerek müftülük yaparak gerekse de yazdıkları eserler ile şehrin ilim seviyesini yükseltmişlerdir. Milli mücadeleye destek veren bir aile olarak hem Kurtuluş Savaşı'nın hem de Cumhuriyetin getirdiği yeniliklerin yanında yer almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Milli Mücadele, Abdurrahman Kâmil, İlimde.

Abstract

The aim of this study is to give some information about the life, his contribution to the academic life and national struggle of Abdurrahman Kâmil Efendi who was the son of an immigrant family from Crimea to Amasya and gave the first preach in the National struggle period . İlimde sınıfında yer alan ve bu gelenek içerisinde tahsilini tamamlayan Abdurrahman Kâmil, who was a member of scholar and was educated in this context, brought up his children with the same understanding. The family members also contributed to enhance the education level of the city through their preaches and the books they published. As a family who supported the National Struggle, embraced the improvements happened both in the Independence War Period and in the Republican Period.

Key Words: Amasya, National Struggle, Abdurrahman Kâmil, Scholar (İlimde).

Giriş

İlimde, Osmanlı Devleti'nde yargı, eğitim, fetva ve diyanet teşkilatını oluşturan medrese kökenli ulema sınıfının genel adıdır ve seyfiye (askeri zümreler), kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan birisidir.¹ İstanbul'un fethinden 17. yüzyıl başlarına kadar geçen sürede ilimde sınıfı içinde sağlam bir gelenek oluşmuş, teşkilatı, eğitim ve yargı alanında belirlenen dereceleri, yetki ve sorumlulukları tam olarak ortaya konmuştur. Zamanla içerisinde yaşanan bozulmalar nedeniyle eleştirilere maruz kalmış, güç ve etki alanlarını kaybetmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin yıkılışına ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar geleneğini devam ettirebilmiştir.

¹ Mehmet İpşirli, "İlimde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, 2000, s.141-145.

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ilmiye sınıfının menşeyini teşkil eden medreselerin kaynaklarının elinden alındığı, gelişmesi veya yenilenmesi için hiçbir ciddi teşebbüsün yapılmadığı, bir kenara itilerek Batı usulü eğitim kurumlarının ağırlık kazandığı bir devir olmuştur. 18. ve 19. yüzyıl aynı zamanda devletin toprak kaybettiği, ekonomik olarak kazançlarının azaldığı, ağır siyasi sorunların yaşandığı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu dönemin en önemli siyasi sorunlarından biri de Osmanlı-Rus savaşlarıdır. Rusların Osmanlı topraklarına doğru yayılma çabası iki devlet arasında bir dizi mücadeleye neden olmuştur. Kırım'ın Rus istilasına uğramasıyla başlayan ve kaybedilen topraklardan Osmanlı topraklarına doğru gerçekleşen zorunlu göç hareketi bu dönemin önemli meselelerindedir. Bu göçlerin büyük bir bölümü Anadolu'ya yapılmıştır. 1772'de başlayan Kırım göçleri, bazen kitleler halinde bazen de münferit olarak gerçekleşmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları sırasında bu göçler büyük bir hız kazanmıştır.² İşte bu yıllarda Rus zulmünden kaçıp göç edenler arasında Milli mücadele tarihimizde önemli yeri olan ve müderris, müftü, vaiz gibi görevleri ile ilmiye sınıfı içerisinde yer alan Abdurrahman Kâmil Efendi'nin dedeleri de bulunmaktadır. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin dedeleri Kırım Bahçesaray'dan gelerek Çorum-Mecitözü'nün Doğla köyüne yerleşmişlerdir. Abdurrahman Kâmil Efendi, 1850 yılında Amasya'da doğduğuna göre aile muhtemelen bu tarihten uzun yıllar önce bölgeye gelmiş olmalıdır.³ Mecitözü Doğla köyüne yerleşmeleri nedeniyle mahlasları Mecitözü'ne nispetle "Mecîdî", lakapları Mecîdîzâde'dir. Aynı zamanda dedesinin "Mustafa Mecidî" olarak bilinmesi de yine bu iddiayı doğrulamaktadır.⁴ Bu çalışmada Abdurrahman Kâmil ve ailesi üzerinden 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında ulema sınıfından bir Osmanlı ailesi değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1.Eğitimi

Abdurrahman Kâmil kendi yazdığı kısa hayat hikayesinde "1266 senesi Cemaziyel ahiresinin 15. günü saat yedi raddesinde Amasya'da tevellüd ettiğim pederimin hatt-ı destiyle(el yazısıyla) sabittir" ifadesiyle 28 Nisan 1850 tarihinde doğduğunu yazmıştır. 1854-1855 (H. 1271) senesinde sıbyan mektebine başlamış daha sonra (H. 1278) 1861-1862'de Kur'ân-ı Kerim hıfzını bitirip hafız olarak bu mektebi tamamlamıştır (yaklaşık 11-12 yaşlarında). Dönemin âlimlerinden Kur'ân-ı Kerim dersleri almıştır.⁵ Böylece Kur'ân-ı Kerim'in okunmasındaki farklı yorumlar nedeniyle İslâm dünyasında ortaya çıkan bu yedi (daha sonraları bu ona çıkmıştır) kıraat ve tecvid ilmini⁶ iki yıl süreyle

² Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s.677-686.

³ Osman Fevzi Olcay, doğum tarihini 1846 yılı olarak yazmıştır. Bkz. Osman Fevzi Olcay, *Amasya Meşhurları*, Haz: Turan Böcekci, s.13. <http://www.amasya.bel.tr/Files/kitaplar%20pdf/amasya%20%C3%BCnl%C3%BCleri1.pdf> Ancak Abdurrahman Kâmil'in eserinin sonundaki otobiyografisinde 1850 yılı yazılmıştır.

⁴ Kâmil Şahin, "Abdurrahman Kâmil Yetkin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, 2013, s. 504-505.

⁵ Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*, tarihsiz.

⁶ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, S.1, 2008 s. 25-46. Mefail Hızlı bu alanda okutulan eserlerle ilgili şu bilgileri vermiştir: "Cezeriyye, İslâm tarihinin en büyük kıraat ustası kabul edilen İbnü'l-Cezerî'nin (öl.1429) en meşhur eseri "Kitabü'n Neşrfî'l-Kirâati'l-Aşr" idi. Bu eseri de "Tayyibetü'n-Neşr" adıyla manzum hale getirdi. "Şâtibiyye": Endülüslü Kasım-ı Şâtibi'nin (öl.1194) "Kaside-i Lâmiyye", "Hurzü'l-Emâni ve Vehü'l-Tehâni" adlı manzum eserleri pek çok medrese öğrencisi tarafından ezberleniyordu. "Karabaş Tecvidi": Halveti şeyhi Ali Efendi'ye ait olmakla

okumuştur.⁷ 1863-1864'te, önceden Alaca Yahya Medresesi iken⁸, Amasya mutasarrıfı Ziya Paşa tarafından bir rüşdiye mektebi olarak yaptırılan⁹ Amasya Rüşdiyesi'ne¹⁰ devam etmiştir.¹¹ Abdurrahman Kâmil otobiyografisinde hükümet fenlerini tahsil ettiğini belirtirken muhtemelen bu mektepteki tahsilinde öğrenmiş olduklarını da kastetmiştir.

Bu mektebin ardından Abdurrahman Kâmil, 1868-1869 yılında Mehmet Paşa Medresesi'ne gitmiştir.¹² Bu medrese, Osmanlı Dönemi'nde medrese hiyerarşisinde sittîn (altmış) derecesinde olup müderrisliğinden mevlevîyete¹³ erişen ulemanın sayısının fazla olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu dönemde medresede müderris olan Mörekli Hasan Efendi'nin oğlu İsmail Efendi'den ders almıştır.¹⁴ Burada 5 yıllık tahsili sırasında fenn-i celil-i feraiz¹⁵, ilm-i feraiz ve ilm-i aruzu kardeşi Sâdık Efendi'den, yedi senede de fıkıh, hadis, tefsir ve usul-i fıkıh ve hadis ile çeşitli ilimleri bu asrın ulemasından öğrenmiştir. (H.1297) 1879-1880 yılında Mîr Hasan Efendi'den ilm-i icâzet olarak ders vermeye başlamıştır. Amasya Bekir Paşa Medresesi'ne¹⁶ müderris olarak tayin edilmiştir.¹⁷ 1850 yılında doğduğu düşünülürse 30 yaşında müderrisliğe başladığı öngörülmektedir.

---

birlikte Şeyh Abdurrahim Karabaşı'nın (öl.1498) olduğu da rivayet edilir. "Dürr-i Yetim": İmam Birgivi'nin "Dürrü'l-Yetim fi İlmi't Tecdîd" adlı bu eseri Türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir."

⁷ Şahin, *a.g.m.*, s. 504

⁸ Bu medrese Serrâc-hâne Câmiinin doğu tarafında Yeşilirmak üzerinde idi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, Haz.: Mesut Aydın-Güler Aydın, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2004, s. 150.

⁹ Amasya Rüşdiyesi eskiden Alaca Yahya Medresesi iken Hâfız es-Seyyid Nureddin Mehmed Efendi'nin R.1248'de (1833-1834) medreseye müderris olmasına rağmen vekâleten kazaya görevlendirilince medrese metrûk bir halde kalmıştı ve 1281'de (1865-1866) Amasya mutasarrıfı Ziya Paşa yerine âli bir rüşdiye mektebi yaptırmıştır. Bu mektep otuz sene memleketin eğitimine katkı sağlamış ve birçok öğrenci yetiştirmesine rağmen 1895-1896 yangınında yanmış ve on beş sene kadar boş bir arsa olarak kalmıştır. Daha sonra Topcuzaâde el-Hâcc Halil Efendi ve birâderi Münib Bey 1328'de (1912-1913) mükemmel bir mekteb-i ibtidai ve câmi tarafına da bir fetvâhâne binâsı ve eski mektebin adıyla yeni bir mektep yaptırmışlardır. Bkz. Yaşar, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁰ Rüşdiye, Tanzimat döneminde Batı tarzında açılan, daha sonra ilköğretim kademesiyle birleşen orta öğretim kurumudur. Bkz. Cemil Öztürk, "Rüşdiye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 2008, C.35, 300-303; Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri" *Türkler*, Ankara 2002, 35, 44-60; Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. 2011.

¹¹ Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*.

¹² Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*.

¹³ Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Fahri Unan, "Mevlevîyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, 2004, s. 467-468.

¹⁴ Yaşar, *a.g.e.*, s. 168-169.

¹⁵ Feraiz veya fariza miras hukuku ile ilgilidir ve mirasçılardan her birine şer'an düşen hissedir. Medreselerde miras hukuku ile ilgili konulardan bahseden eserler arasında, Sirâcüddin Muhammed es-Secâvendî (öl.1200)'nin yazdığı "Ferâizü's-Secâvendî" (Ferâiz-i Sirâciye) , "Şerh-i Feraiz" diye bilinen Seyyid Şerif Cürçânî'nin şerhi "Şerhu's-Sirâciyye" yaygın olarak okutulmuştur. Bkz. Hızlı, *a.g.m.*, s.38.

¹⁶ Bekir Paşa Medresesi Köprübaşı Mahallesi'nde Rum kilisesinin doğusunda köşe başında bulunmaktadır. Hüseyin Hüsameddin, Mecdizâde Hâfız Abdurrahman Kâmil Efendi'nin medreseye müderris olduğu tarihi 1305(1889-1890) olarak vermektedir. Bkz. Yaşar, *a.g.e.*, s. 151-152.

¹⁷ Şahin, *a.g.m.*, s. 504.

2. Meslek Hayatı

Bekir Paşa Medresesi'nde 1879-1880 yılında başladığı meslek hayatında üç sene sarf ve nahiv dersi okuttuktan sonra 1882-1883'de nahivden "Elfiye", hadisten "Meşarık şerh-i mübareki" ile başlayarak iki senede bunu bitirmiştir. Daha sonra harften başlayarak 1893-1894 yıllarında 21, 1901-1902'de 22 ve tekrar 1906-1907'de üçüncü defa 22 talebeye icazet vermiştir. Böylece 27 yılda üç dönemde 65 talebeye icâzet verdiğini, 1908'deki üçüncü icâzet merasimine Amasya'da bulunan eski vali Reşid Paşa'nın arzı üzerine yirmi iki talebeye birer gümüş, kendisine de altın madalya ve müftülük maaşı olan 205 kuruşa kayd-ı hayat şartıyla 200 kuruş zam ile taltif olunduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Abdurrahman Kâmil Efendi'nin bahsettiği bu zam Osmanlı arşivinde 13 Nisan 1908 (H.11 Rebi'ül evvel 1326) tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan belgede de görülmektedir¹⁹ (Ek 2). Kendisine verilen altın madalya ise aynı tarihli irade de bulunmaktadır. Belgede ertesi gün tebligat yapıldığı beratının ise 2 Haziran 1908 tarihinde yazıldığı belirtilmiştir (Ek 1).²⁰

Belde müftüsü Mehmet Efendi'nin ölümünden sonra 22 Mayıs 1900 tarihinde meşihat tarafından fetva vermesine izin verilmiştir. Daha sonra bazı geçici komisyonlarda fahri hizmetlerde bulunmuştur. Hicaz Demiryolu İâne Komisyonu'ndaki hizmetinden dolayı kendisine 23 Kasım 1903 tarihli berat tevdi edilmiş ve sonradan Süleyman Efendi ile birlikte Bursa'da Fakihzâde Medresesi müderrisliği payesi ile taltif olunmuştur. İki sene sonra "müfti-i berat-ı alî" ile İzmir payesine²¹ nail olmuştur. Sultan Bayezid Camiinde kürsü şeyhi olması nedeniyle her sene ramazan aylarında halka çeşitli surelerin tefsirine yönelik dersler yapmıştır.²²

1912'de tekrar müftülük görevine getirilmiştir. Eylül 1915'te yaş haddinden emekliye ayrılmıştır. Müftülük yaptığı süre içerisinde Amasya'da çeşitli komisyonlarda çalışmış, kadı vekilliği yapmış, Dârülhilâfe Medresesi'nde 1916-1920 yılları arasında ders vermiştir. Hacı Mehmed Tevfik Efendi 1921 yılında vefat edince Mustafa Kemal tarafından yeniden Amasya müftülüğüne tayin edilmiştir (Temmuz 1922) ve ölümüne kadar da görevini sürdürmüştür.²³

3.Ailesi

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin dedesi "Mustafa Mecidi", babası kadılık görevinde bulunan Ahmed Rifat'tır.²⁴ Kardeşi ise Sâdık Efendi (Hacı, Hâfız)'dir.

Sadık Efendi de Mecdi-zâde lakabıyla bilinmektedir. Kıraat ilminin büyük ustalarından olup biraderleri gibi varlığıyla övünülen Amasyalı âlimlerinin en değerlileri

¹⁸Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*.

¹⁹*Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Bab-ı alî Evrak Odası(BEO)*, H. 11 Rebiü'l evvel 1326,Dosya no: 3291/Gömlük no: 246796. Aynı belgede ulemadan Süleyman Efendi'ye de 100 kuruş zam yapıldığı belirtilmektedir.

²⁰*BOA, İrade Taltifat (İ.TAL)*, H. 11 Rebiülevvel 1326, 448/19. Belgede öğrenci isimleri ve memleketleri ile yine Süleyman Efendi'nin icazet verdiği öğrencilerin adı okunmaktadır.

²¹Osmanlılar'da özellikle ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi ifade eden terimdir. Daha geniş manasıyla herhangi bir memuriyetin fiilen ifa edilmek üzere değil adının rütbe ve unvan olarak verilmesini belirtir. Bkz. Fahri Unan, "Pâye" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2007, c. 34, s. 193-194

²²Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*.

²³Şahin, *a.g.m.*, s. 504-505.

²⁴Şahin, *a.g.m.*, s. 504.

arasındadır. Ahlaki meziyetleri gerçekten övülmeye değer, faziletli, alçak gönüllü, iffetli, kibar, hoş sohbet bir âlim olarak değerlendirilmektedir. Kıraat ilminde pek çok hafız yetiştirmiş, icazet vererek mezun etmiştir. Osman Fevzi'nin bizzat tanıdığı şahıs 1913 senesinde vefat edip aile kabristanlığına defnedilmiştir.²⁵ Osman Fevzi Olcay bu zatın Çevikçe Mektebi'nin ikinci muallimi Mörekli Ahmet Hafız Efendi'den Kur'ân-ı Kerim dersi aldığını hatırladığını ifade etmektedir.²⁶ Kâmil Yetkin, Sadık Hafız'ın yıllarca Mehmet Paşa Medresesi'nde ders verdiğini belirtmektedir. Hacı Sadık Efendi'nin Hafız Raik, Halile, Münife, Nemir adlarında çocuklarının bulunduğu ayrıca Abdurrahman Kâmil ve Sadık Hafız'ın bir de kız kardeşi olduğunu eklemiştir. Adı bilinmeyen bu kız kardeşin Ayşe ve Rağife isimli çocukları vardır.²⁷

Abdurrahman Kâmil Efendi Gümüşlü mahallesinde ikamet etmiştir. Bu mahallenin diğer tanınmış ailelerinden biri de Anaç Hoca ailesidir. Kâmil Efendi'nin eşi Emine hanımdır. Emine hanım Anaç Hoca denilen büyük âlimin kızıdır.²⁸ Bu durum Osmanlı ilmiye sınıfında ulema ailelerinin birbirleriyle evlenme yoluyla akrabalık kurma geleneğinin bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.²⁹

Bu mahallede ayrıca Topçuzadeler ve Şirvanlı Mustafa Takıyyüddin'in aileleri de ikamet etmektedir. Mahallenin bir diğer önemli özelliği Şehzadeler dershanesinin bulunmasıdır. Şehzadeler Dershanesi'ni³⁰ yaptıran İskender Çelebi'dir. 1497 tarihinde yapılmıştır. Bu dershanede Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim gibi özel olarak hükümdar çocukları ve Tâcibeyzade Cafer, Tâcibeyzade Sadi ve Cemâlizade Pîri Mehmet gibi şahsiyetler öğrenim görmüşlerdir.³¹ Buradan anlaşıldığına göre mahalle ilmiye sınıfından önemli ailelerin ikamet ettiği, eğitime önem veren ve bu nedenle şehrin kıymetli âlimlerini yetiştiren bir görünüme sahiptir. Abdurrahman Kâmil Efendi ve ailesi de bu kültürel ortamın tesirinde kalmışlardır.

3.1. Oğulları

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin üç erkek çocuğu olup bunlardan en büyüğü Mehmet Sabri Yetkin, ortanca oğlu Ahmet Emri Yetkin, küçük oğlu Hafız Mustafa Niyazi Yetkin'dir. Sabri Efendi ile Ahmet Emri Efendi İdadi Mektebi'ni bitirip mezun olduktan sonra babalarından yeniden Arapça ve Hocazade Ahmet Fevzi'den de ayrıca Farsça dersi

²⁵ Olcay, *a.g.e.*, s.13.

²⁶ Osman Fevzi Olcay, *Amasya Hatıraları "Bildiklerim-Gördüklerim-İşittiklerim İle Amasya"* Sadeleştirme Turan Böcekçi, Mehmet H. Seçkiner, Amasya 2009, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, s.44-46.

²⁷ Kâmil Yetkin Abdurrahman Kâmil'in torunlarından olup ona ait bilgiler 2000 yılında kendisi tarafından ailesi için sınırlı sayıda hazırlanan "Merhaba İki Asır" adlı notlardan alınmıştır. Bundan sonraki dipnotlarda bu nottan yapılan alıntılar "Kamil Yetkin" şeklinde ifade edilecektir.

²⁸ Anaç Hoca denilen âlim Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın hocasıdır. Hafız Fuat Bey de bu âlimin oğludur. Bkz. Olcay, *a.g.e.*, s.44-46.

²⁹ Ortaylı böylece kültürlü ve zarif yaşam sahibi ulema hanedanlarının doğduğunu ifade etmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2009, s.65-66.

³⁰ Amasya'nın Selağzı mevkiinde bulunan Şehzadeler Dershanesi, uzun yıllar varlığını korumuş ancak sonradan umumi helaya (WC) çevrilmiştir. Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 46-47.

³¹ Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 46-47.

almışlardır. Sadece Mustafa Efendi'nin idadide okumadığı, muhtemelen babalarından ders alarak eğitimini sürdürdüğü tahmin edilmektedir.³²

3.1.1. Sabri Yetkin (1885-1963): Babasından, amcasından ve aynı zamanda Sivaslı Arif Fazlı Efendi'den ders almıştır. Büyük Ağa Medresesi'nde dersiamlık³³ ve müderrislik yapmış, çeşitli mekteplerde Tarih, Coğrafya ve Arapça dersleri okutmuştur. Farsça ve Fransızca derslerini de okutan Sadık Efendi'nin çocukluk yıllarında mahalle arkadaşlarından konuşma düzeyinde Ermeniceyi de öğrendiği ifade edilmektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra medreselerin kapanmasının ardından kütüphane memurluğuna atanmış, babasının vefatı üzerine Amasya Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.³⁴ 22 yıl bu görevi yerine getirdikten sonra 1963 yılında Amasya'da vefat etmiştir. Âlim, fazilet sahibi bir kişiliğe sahiptir.³⁵

Sabri Yetkin, Selimoğlu Hasan Efendi'nin kızı Sahure Hanım ile evlenmiş bu evlilikten bir erkek üç kız evladı dünyaya gelmiştir. Mezarı önce Şamlar mezarlığında olmasına rağmen bu mezarlığın Tekirdede mezarlığına nakledilmesinin ardından naaşı Abdurrahman Kâmil Efendi aile mezarlığına taşınmıştır. Eşinin mezarı da aynı yerdedir.³⁶

3.1.2. Ahmet Emri Yetkin (1886-1974): Ahmet Emri de âlim, fazilet sahibi, aynı zamanda şair bir zât olarak tanınmıştır.

Mekteb-i ibtidâiden sonra iki buçuk yıl kadar rüşdiyede eğitim görmüştür. Daha sonra Amasya Bekir Paşa Medresesi'ne devam etmiş 1908 yılında icâzet almıştır. Amcası Mustafa Sâdık ile Köprülü Mustafa Tevfik ve Köprülü Ârif Fâzıl efendilerin camilerde verdikleri dersleri takip ederek dinî ilimler alanında kendini yetiştirmeye çalışmıştır. Ferâiz ilmini Amasya ulemasından Hâfız Şerif Efendi'den okumuştur. 1907'de Dârümuallimîn'i³⁷ bitirmiş ve 1911'de dersiâm olmuştur. 1907'de ilk mektep muallimliğiyle başladığı memuriyet hayatında 1911 yılında Amasya Şer'iyye Mahkemesi kâtipliği, 1912'de Dârü'l-hilâfe Medresesi'nde Türkçe ve kitâbet muallimliği, 1926'da Amasya'da tahakkuk kâtipliği ve 1927'de nâfia ambar memurluğu, 1930-1943 yılları arasında nâfia amele kâtipliği görevinde bulunmuş ve bu görevinden emekliye ayrılmıştır. Ahmet Emri 6 Mayıs 1974'te vefat etmiş, Kültepe civarındaki yeni kabristana defnedilmiştir. Osman Fevzi, vefat tarihini 24.02.1974 olarak yazmıştır. Vefatı üzerine Mehmet Çavuşoğlu altı beyitlik bir şiir kaleme almış ve "İrca-î(geri döndürme) emri ile gitti bekaya Emri" mısrası ile ölümüne tarih düşmüş, bu mısra hattat Ali Alparslan'ın ta'lik hattıyla mezar taşına yazılmıştır.³⁸ Ahmet Emri, Huriye hanım ile evlenmiştir ancak çocukları olmamıştır.³⁹

³² Olcay, *Amasya Hatıraları*, s.45-46.

³³ Talebeye, medreseliye ve herkese ders vermeye yetkili bulunan kimse, cami hocası. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 176.

³⁴ Kâmil Yetkin.

³⁵ Olcay, *Amasya Meşhurları*, s.13.

³⁶ Kâmil Yetkin.

³⁷ Osmanlı Devleti'nde 1848-1924 yılları arasında faaliyet gösteren erkek öğretmen okullarına verilen ad. Bkz. Cemil Öztürk, "Darümuallimin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8, 1993, s. 551-552.

³⁸ Olcay, *Amasya Meşhurları*, s.13.

³⁹ Kâmil Yetkin.

Eserleri

1. *Tuhfetü'l-ihvân*: Ahmet Emri'nin Arapça üç kasidesinden oluşmaktadır.⁴⁰ Mısır'da Sâadet Matbası'nda 1956 yılında basılmıştır.⁴¹ Eser, Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. **2. *Subha-i Emri*:** Türkçe münacaât, Naât'î Rasûl ve kasidelerden oluşan eser 1971'de Ankara'da basılmıştır. **3. *Na'amâtü'l-anâdîl fî riyâ'î emileti'l-Avâmil*:** Birgivi'nin nahve dair el-Avâmil'inde verdiği örneklerin Arapça açıklamasından oluşmaktadır. **4. *İbrete Sâik Bir Nazm-ı Râik*:** Yirmi üç beyitten oluşan bu şiir Ahmet Emri'nin Amasya'da bir dostu tarafından ta'lik hatla yazdırılarak çoğaltılmıştır. Ahmet Remzi Akyürek bunu yine yirmi üç kıta olarak yazmıştır.⁴² **5. *Gül-i Sadberk*:** Farsça 104 beyitten oluşan bir manzumedir. **6. *Müntehabât*:** 100 beyit ve açıklamalarından oluşan eser çeşitli hikmet ve öğütleri içermektedir. **7. *Mecmûa-i Eş'âr-i Emri Yetkin*:** Yazarın kendi el yazısından oluşan bu defterin 244 sayfalık nüshası Amasya Beyazıt Kütüphanesi'ndedir. **8. *Kelimâtü'l-ekâbir*:** 100 İslam büyüğünün sözleri, bunların açıklaması ve bu zatların biyografisinden oluşmaktadır. **9. *Mecmau'l-ekâb*:** 100 civarında lakabın açıklamasına ve lakap sahiplerinin biyografisini içeren bir eserdir. **10. *Hizânetü'l-cevâhir*:** Hz. Ali'ye ait olan 100 hikmetli söz ve bunların açıklamasından oluşan bir eserdir. **11. *Tuhfe-i Emri*:** Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin münâcâatının düzyazı ve şiir şeklindeki tercümesidir.⁴³

3.1.3. Hafız Mustafa Niyazi Efendi (1891-1959): Babası ve amcasından ders alarak hıfzını tamamlamıştır. Babası Abdurrahman Kâmil Efendi'den Arapça, ilm-i feraiz ve usul-i hadis dersleri almıştır. Gümüşlü Camii önündeki medresede yıllarca ders vermiş, Daşhan Mescidi'nde fahri olarak görev yapmış ve Gümüşlü Camii'nde Amasya merkez vaizi olarak uzun yıllar (yaklaşık 33 yıl) hizmet etmiştir. Kaleköylü Hasan Hoca'nın oğlu Hatunya Camii imamı Aziz Hafız'ın kızı Fatma Zehra ile evlenmiş ve bu evlilikten 2 erkek 2 kız çocuğu dünyaya gelmiştir.⁴⁴ 10.06.1959 yılında vefat etmiştir.⁴⁵

Abrurrahman Kâmil'in Fatma Zehra isminde bir de kızı vardır. Bu zatın 18 yaşında tüberküloz hastalığı nedeniyle hayatını kaybettiği ve hiç evlenmediği belirtilmektedir.⁴⁶

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin bu evlatlarından olan çocukları ve torunları Şekil 1'de gösterilmiştir.

⁴⁰ Muammer Ülker, "Ali Emri Yetkin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, 2013, s.505-506

⁴¹ Olcay, *Amasya Meşhurları*, s.13.

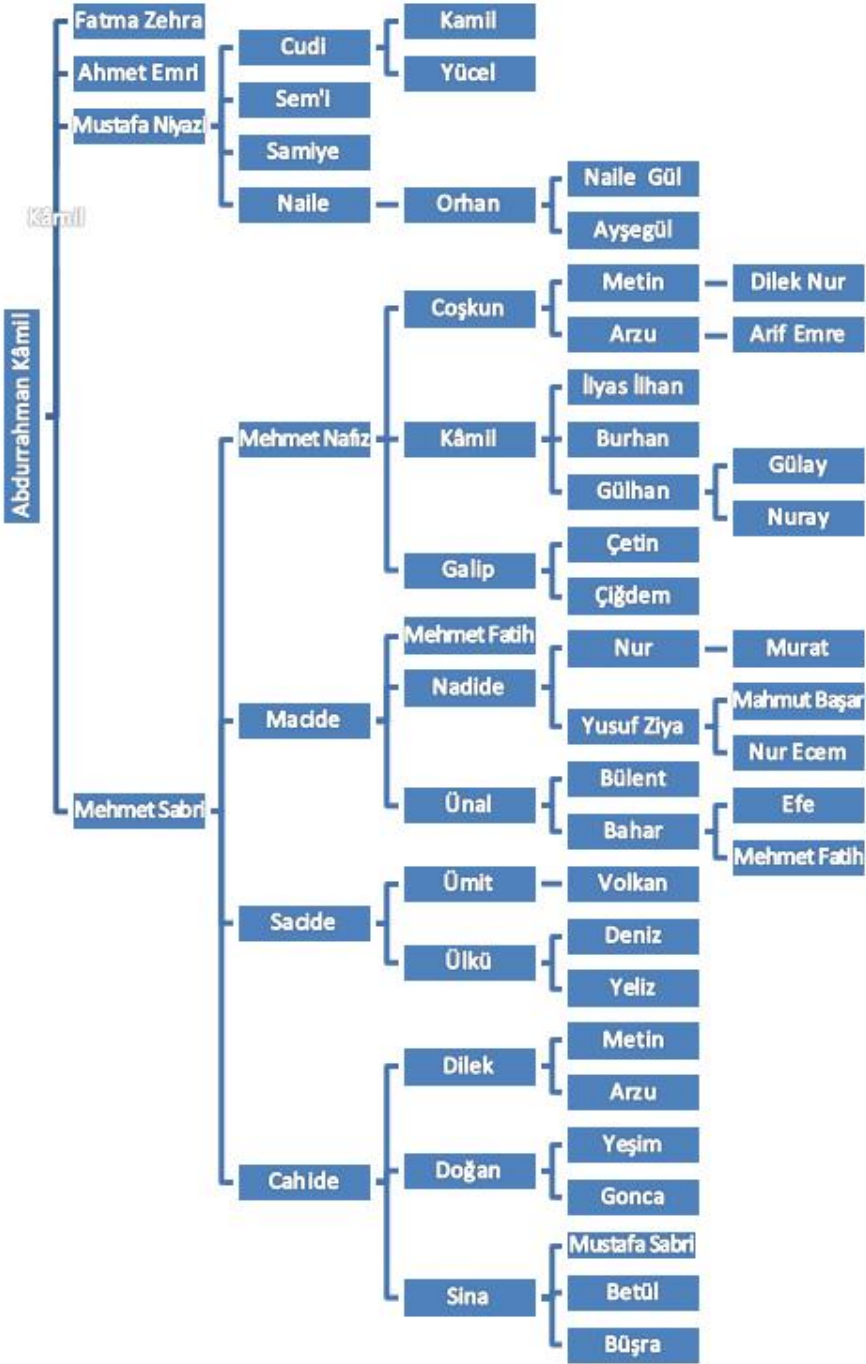
⁴² *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s. 136-139.

⁴³ Ülker, *a.g.m.*, s. 505-506,

⁴⁴ Kâmil Yetkin.

⁴⁵ Olcay, *Amasya Meşhurları*, s.13.

⁴⁶ Kâmil Yetkin.

Şekil 1: Abdurrahman Kâmil Efendi ailesinin soy ağacı

4. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Eserleri

Aldığı eğitim sayesinde Arapça ve Farsça bilen Abdurrahman Kâmil Efendi'nin çeşitli eserleri bulunmaktadır. Kendisi elli yaşına geldiğinde hattat olduğunu ifade etmiştir ve tercüme alanında, edebiyat alanında yazmış olduğu eserlerinden başka ders notlarını, fetvalarını ihtiva eden kitapları da vardır. Amasya Belediyesi Kütüphanesi'nde Abdurrahman Kâmil'e ait sadece bir fetva kitabına ve ders notlarına, Milli Kütüphaneden Şerh-i Bostan adlı eserine ulaşılabilmektedir. Diğer eserleri ile ilgili bilgiler Kâmil Şahin tarafından tespit edilmiştir.

4.1. Fetâvâ-yi Abdurrahman Kâmil: Amasya'da müftülük yaptığı sırada muhtemelen bir fetva defteri şeklinde hazırladığı notlarına Amasya Belediyesi kütüphanesinden ulaşılmıştır. Bir eserden ziyade başvuru kitabı veya ders notu şeklinde yazılmış olup içerisinde Amasya ile ilgili ve çeşitli konularda fetvalar, Abdurrahman Kâmil'in kısa bir hayat hikâyesi bir de Amasyalı Naci'ye ait Yeşilirmak üzerinde bir köprü inşasını içeren bir müselleat defteri de bulunmaktadır. 73 varaktan oluşmaktadır ve rika yazı türü ile yazılmıştır. Muhtemelen Müftü'ye ait olan varaklar gelişi güzel bir biçimde kendinden sonrakiler tarafından ciltlenmiştir. Bu notlar önce aile tarafından Kâmil Şahin'e satılmıştır. Daha sonra Kâmil Şahin bu notları Amasya Belediyesi'ne satmıştır. Amasya Belediyesinde 272 numaralı demirbaş kaydına sahiptir. Bu notlardan Amasya ile ilgili fetvaların Mustafa Vazıh Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer fetvalar ise namaz, ziraat, nikâh, boşanma ve boşanmadan sonra çocukların velayetleri gibi çeşitli hususlarla ilgilidir.⁴⁷

4.2. Dîvân- ı Kâmil: Arapça ve Farsça şiirlerinin de içinde bulunduğu divanını 1884'te tamamlamıştır.⁴⁸

4.3. Şerh-i Bostan: Milli Kütüphanede "A 5672" demirbaş numarasıyla Abdurrahman Kâmil Efendi'ye ait bir eser daha bulunmaktadır. Eserin üzerinde adı ve tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Yanlışlıkla kataloglara yazar olarak Afyon müftüsü şeklinde kaydedilmiş olmasına rağmen eserin ilk sayfasında "Amasya Müftüsü Mecdizade Hafız Abdurrahman Kâmil Efendi'nin eseridir" kaydı düşülmüştür. Eser ciltli ve son dört yaprağı boş olmak üzere toplam 207 sayfa olarak numaralandırılmıştır. Rika yazı türü ile yazılmış, başlıklarda ve bazı kelimelerin altına çizilmesinde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eserde Farsça yazılmış beyitlerin Arapça olarak şerhinin yapıldığı görülmektedir. Bu da Abdurrahman Kâmil'in iyi derecede Farsça ve Arapça bildiğinin kanıtıdır.⁴⁹

4. 4. Makamât-ı Harîrî Tercümesi: Kâmil Şahin eserin bulunan müellif hattı nüshasının bir bölümünü Amasya Belediye Kütüphanesi'ne, bir bölümü de Millî Kütüphaneye verdiğini⁵⁰ ifade etmesine rağmen bu eser Belediye Kütüphanesi'nde tespit edilememiştir.

4.5. Mir'âtu's-şüûni'l-hakaik: Bu kitap Ahmed Hüsâmeddin Dâğıstânî'nin istihrâc, yani eldeki mevcut bilgilerle geleceğe dâir çıkarımlarda bulunma, ilmi alanındaki

⁴⁷ Abdurrahman Kâmil, *Fetâvâ-yı Abdurrahman Kâmil*.

⁴⁸ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁴⁹ Abdurrahman Kâmil, *Şerh-i Bostan*, tarihsiz.

⁵⁰ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

eserinin Türkçe tercümesidir. Eser gelecekte vuku bulacak olayları ve devletlerin mâruz kalacakları felâketleri konu edinmektedir. Oğlu Sabri Yetkin tarafından el yazısıyla yeniden yazılmıştır. Kâmil Şahin eserin özel kitaplığında bulunduğunu, bir mecmua içinde yetmiş bir madde halinde kaleme alındığını belirtmektedir.⁵¹

4. 6. Hâtrât-ı Abdurrahman Kâmil: Yine Kâmil Şahin'in özel kitaplığında yer aldığı belirtilen eser 1903'te yazılmış 33 varaktan oluşmaktadır.⁵²

4.7. Kasidet'ül Abdurrahmân Kâmil: 1904'te yazılmış olan eser Ebü'l-Feth Ali b. Muhammed el- Büstî'nin zühde dair meşhur kasidesinin Arapça şerhidir. Eser Hâtrât-ı Abdurrahman Kâmil'in içindedir.⁵³

4.8. Evliyâ, Ulemâ ve Şuarâdan Alfabetik Sıraya Göre Bazı Zatların Hayat Hikâyeleri: 160 sayfadan ibaret müellif hattı nüshası Kâmil Şahin'in özel kitaplığında.⁵⁴

4. 9. Nakd-i Hâtr: Ahlâka dair bir eser olduğu belirtilmektedir.⁵⁵

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Kâmil Şahin'in özel kitaplığında bulunan bir eseri de Hz. Peygamber'in Risâleti adlı eseridir. Ayrıca Amasya Beyazıt Camii'ndeki vaazlarından oluşan Tefsir Dersleri Notları da bulunmaktadır.⁵⁶

Abdurrahman Kâmil'in eserlerinin önemli bir kısmının Kâmil Şahin'de olmasının sebebi ölümünden sonra aile üyelerinin bu eserlere sahip çıkamaması veya okuyamadıkları ve anlayamadıkları kitapları satarak bir bakıma bu kitaplardan bir şekilde istifade etme düşüncesidir. Aile üyelerinin hayatta kalan bireyleri ile yaptığımız görüşmelerde kendileri eserlerinin büyük kısmının 1960'lı yıllarda Amasya'da meydana gelen büyük sel felaketinde sel altında kaldığını, kalanlarının ise Kâmil Şahin ve başka kişilere para karşılığı satıldığını ifade etmişlerdir.

5. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Milli Mücadeledeki Rolü

12 Haziran 1919 günü bir Ramazan gününde sıcak bir havada Amasya-Cülüs Tepe'de Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşılamak üzere mahşeri bir kalabalık toplanmıştır. Bu kalabalık içinde Sultan Bayezid Camii vaizi Abdurrahman Kâmil Efendi ve Müftü Mehmet Tevfik Efendi de vardır. Mustafa Kemal Paşa'yı Amasya'ya getiren gerekçe Amasya genelgesinde de belirtildiği üzere vatanın bütünlüğü ve milletin istiklalinin tehlikede olmasıdır. Çünkü 1. Dünya Savaşının ardından Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmış Atatürk'ün Samsun'a çıktığı tarihe kadar Musul İngilizler, Antalya ve çevresi İtalyanlar, Adana, Antep, Maraş ve Urfa önce İngilizler, daha sonra Fransızlar ve İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu bölgesi, Yunanlılar tarafından işgal altına alınmıştır. Bu işgallerin yanında Yine Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Amasya Tamiminin yayınlanmasına kadar İstanbul'da arka arkaya toplam beş hükümetin iş başına geçmesi suretiyle siyasi bakımdan da bir otorite boşluğu bulunmaktadır.⁵⁷ Yani ülkemizin

⁵¹ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵² Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵³ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵⁴ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵⁵ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵⁶ Şahin, *a.g.m.*, s.505.

⁵⁷ Mehmet Evsile, "Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 40, Ankara 1998. , s.69-96.

hemen hemen tamamı işgal altındadır ve devletin başında da istikrarlı bir yönetim bulunmamaktadır. Vatanın işgallerden kurtarılması ve milletin bağımsızlığının korunması için, pek çok din adamı önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Onlar, cami kürsülerinde, meydanlarda düzenlenen mitinglerde kurdukları cemiyetlerde, hatta cephelerde halka rehberlik etmişlerdir.⁵⁸

Amasya’da Abdurrahman Kâmil Efendi ve Müftü Mehmet Tevfik Efendi ile Mustafa Kemal’in yolları kutsal bir dava yolunda kesişmiştir. Müftü Hacı Tevfik’in “Amasya halkı müdafaa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücadele edenleri bağrına basmakla müftechir olacaktır”⁵⁹ şeklindeki cevabı sonrasında Mustafa Kemal ve arkadaşları 12 Haziran 1919 günü Amasya’ya geçmişlerdir.

Müftü Tevfik Efendi’nin başkanlığında Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyette bulunanlardan biri de Abdurrahman Kâmil Efendi’dir. Abdurrahman Kâmil Efendi, Sultan Bayezid Camii’de vaizdir.⁶⁰ Bu nedenle halk tarafından son derece itimat edilen dini kimliği bulunan bir şahsiyettir. Mustafa Kemal’in Amasya’ya geldiği günün ertesinde Sultan Bayezid Camii’nde şehitlerin ruhuna ithaf edilmek üzere bir mevlid-i şerif okutulmuştur. O gün Amasya’da toplanan kalabalığa⁶¹ milli mücadelenin ilk vaazını veren Abdurrahman Kâmil Efendi, Allah’ın rahmetinden ümit kesmenin azgınlık ve sapkınlık olduğunu belirten ayetin⁶² tefsir ve izahını yapmış ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

*"Muhterem Evlâtlarım! Paşa Hazretlerinin açıkça izahatta buldukları Türk milletinin, Türk hâkimiyetinin artık hikmet-i mevcudiyeti kalmadığı tahakkuk edince ve milletimizin mukadderat-ı endişeli bir duruma düşünce artık bu devletin mevcudiyetine hürmet etmek bence doğru bir yol değildir. Mademki milletimizin şerefi, haysiyeti, hürriyeti, istiklâli tehlikeye düşmüştür, artık başımızdaki bu hükümetten bir iyilik ummak bence abestir. Şu andan itibaren padişah olsun, isim ve unvanı ne olursa olsun hiçbir şahsın ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegane çare-i halâs, halkımızın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır..... Türk milletinin bu felaketten halası için bütün müslümanların birleşmesi vatan ve milleti sevenlerin fedakarane ve cansiperane bir tavra ve harekete kıyam etmesi lazımdır. ....İşte muhterem cemaat, ...memleket ve milleti izmihlali unumiden girdab-ı musibetten kurtarmak için ortaya atılmış bulunan Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin arkasından gidilmelidir "*⁶³ ve bu suretle millî mücadelenin ilk temel taşı burada atılmıştır.

⁵⁸ Ali Sarıkoyuncu, “Millî Mücadelede Din Adamları ve Atatürk”, *Türkler*, 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.935-949.

⁵⁹ Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları*, Ankara 1995. s.29-31.

⁶⁰ Yani cami, mescit gibi yerlerde dinsel öğüt veren konuşmalar yapan din işleri görevlisidir.

⁶¹ Mevhibe Savaş, “Mustafa Kemal-Amasya ve İki Din Adamı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 5, 1997, S. 19, s.315-323.

⁶² Ku’ran-ı Kerim, *Hicr Suresi*, Ayet:56.

⁶³ Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, Amasya 2013, s. 163.

Ertesi günü Selağzı meydanındaki Atik-i Âli mektebinde toplanan Amasyalılar, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu cemiyetin ilk maddî yardımı yine Abdurrahman Kâmil Efendi'nin bir mendil içinde Mustafa Kemal Paşaya verdiği beş altın olmuştur.⁶⁴ Bu yardım milli mücadelenin ilk sivil bağışdır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk, 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya'da şerefine verilen bir ziyafetin sonunda, sözü Milli Mücadele'ye getirip "baba" diye hitap⁶⁵ ettiği Amasya Müftüsü Abdurrahman Kâmil Efendi hakkında şu sözleri dile getirmiştir:

"Efendiler! Bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da, bütün millet gibi, hakiki vaziyeti anlamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi. Ben burada birçok zevatla beraber, Kâmil Efendi Hazretleriyle de görüştüm. Bir cami-i şerifte hakikati halka izah ettiler. Efendi Hazretleri halka dediler ki: Milletın şerefi, haysiyeti, hürriyeti, istiklali hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak, icap ederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Padişah olsun, halife olsun, isim ve unvanı ne olursa olsun, hiçbir şahıs ve makamın mevcudiyetinin hikmeti kalmamıştır.

Tek kurtuluş çaresi, halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır.

*İşte Efendi Hazretlerinin bu yol gösteren vaa'z ve nasihatinden sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle Müftü Kâmil Efendi Hazretlerin itakdirle yad ediyorum. Ve genç Cumhuriyetimiz, bu gibi ulema ile iftihar eder."*⁶⁶

Sonuç

Kırım Bahçesaray'dan göç ederek önce Mecitözü'ne daha sonra Amasya merkez Gümüşlü mahallesine yerleşen Abdurrahman Kâmil Efendi son dönem Amasya tarihi içerisinde en dikkat çeken simalardan biridir. Göçmen olmakla beraber ilim tahsilini bir hayat felsefesi ve meslek haline getirmiş ailede Abdurrahman Kâmil'in babası kadılık yapmış bir zattır, kardeşi Sadık Hafız medreselerde müderrislik yapmış ve onun yetişmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Abdurrahman Kâmil kendisine eş olarak yine ilim tahsili ile meşgul olan Anaç Hoca'nın kızı olan Emine Hanım'ı seçmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfına mensup şahısların yine ilmiye sınıfından ailelerin kızları ile evlenerek akrabalık kurma geleneğinin son dönemlere kadar devam ettiğinin bir göstergesi kabul edilebilir. Bu tür evlilikler ulema ailelerinin dışarı kapalı bir yapıya dönüşmesine neden olsa da bu aileden doğacak çocukların daha çocukken ilim ortamı içerisinde büyümesine de neden olmuştur. Dolayısıyla iki ailenin birleşmesi sonucu dünyaya gelen çocuklar Mehmet Sabri, Ahmet Emri ve Mustafa Niyazi de babalarından, dedelerinden ve onların dostlarından sıkıntısız bir şekilde daha küçük yaşlardan itibaren dersler almışlar, sohbet meclislerinde bulunmuşlar ve birçok esere de kolay bir biçimde ulaşma imkânına kavuşmuşlardır. Mahallede aynı zamanda Şehzadeler dershanesinin

⁶⁴Savaş, a.g.m., s.318.

⁶⁵ Ali Sarıkoyuncu, "Atatürk Din ve Din Adamlar", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri* 38. İcenas (10-15 Eylül 2007), Ankara Türkiye; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları Ankara 2008, II, s. 511-543. <http://www.ayk.gov.tr>

⁶⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 1989, s.208-209.

bulunması ilim tahsilinin bu mahallede uzun yıllardır nitelikli olarak devam ettiği ve mahalle sakinlerinden Abdurrahman Kâmil Efendi ailesinin bu kültürel ortamdan olumlu yönde etkilendiği izlenimini vermektedir.

Bu sayede aile bireyleri kendisine örnek olan şahısların tesiri ile yine ilmiye sınıfı içinde kalarak gerek öğrenci yetiştirerek gerek müftülük ve vaizlik yaparak ve gerekse çeşitli eserler kaleme alarak ilim tahsiline devam etmişlerdir.

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin üç oğlu da Arapçaya ve dini ilimlere hâkimdir. Mustafa Sabri uzun yıllar Amasya müftülüğü, Mustafa Niyazi Merkez camii vaizliği görevlerini ifa etmiş, Ahmet Emri Efendi ise çeşitli görevlerinin yanı sıra çok sayıda eser kaleme almıştır.

Abdurrahman Kâmil ve ailesinden hareketle bu dönemde ilmiye sınıfı mensuplarının batı tarzı açılmış olan rüşdiye, idadi gibi mekteplere devam ettiği görülmektedir. Bu durum bu sınıfın modern mekteplere mesafeli davranmadıklarını bu kurumlardan da istifade ettiklerini göstermektedir. Ancak yeni açılan bu mekteplerde aldıkları eğitimi yeterli görmemiş daha sonra hem Abdurrahman Kâmil hem de oğulları gerek dil gerekse İslami ilimlere yönelik dersleri farklı hocalardan alarak bu alanlarda da kendilerini geliştirmişlerdir.

Modern mektepler dışında aldıkları dersler bire bir eğitim tarzında bir bakıma özel dersler niteliğindedir. Belirli süreyle feraiz, kıraat, Farsça, Arapça gibi dersler farklı hocalardan alınmıştır. Bu eğitimin niteliğini sonraki dönemde yazdıkları eserlerle değerlendirirsek Abdurrahman Kâmil Arapça ve Farsça eserler kaleme aldığı gibi, Ahmet Emri Arapça ve Farsça eserler yazabilmekte ve Arapça eserleri tercüme edebilmektedir. Bu aile üyelerinden yola çıkarak kişiye göre ve birebir verilen eğitimin özellikle dil alanında daha faydalı olduğu anlaşılmaktadır.

İlmiye sınıfı içinde dönemin önemli âlimlerinden ders alma geleneği ve paye uygulaması bu dönemde de etkisini sürdürmektedir. Abdurrahman Kâmil de kendi döneminin önemli âlimlerinden, Mörekli Hasan Efendi'nin oğlu İsmail Efendi'den ve Mir Hasan Efendi'den ders almıştır. Bursa, İzmir'de bulunan medrese payeliği ile taltif edilmiştir.

Amasya ve tüm Türk halkının, milli mücadelenin ilk vaazını vererek tarihimizde çok mühim roller üstlenen Abdurrahman Kâmil Efendi ve oğulları gibi değerli şahsiyetleri tanınması, gelecek nesillere tanıtılması ilme önem veren, vatanperver ve şahsiyetli nesiller yetiştirme açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

- Şahin. Kâmil. (2013). “Abdurrahman Kâmil Yetkin”. *TDV İslam Ansiklopedisi-43*. 504-505.
- Unan. Fahri. (2007). “Pâye” *TDV İslam Ansiklopedisi-34*. 193-194
- Unan. Fahri. (2004). “Mevleviyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi-29*. 467-468.
- Ülker. Muammer. (2013). “Ahmet Emri Yetkin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43. 505-506.
- Yaşar. Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. (Haz. Mesut Aydın-Güler Aydın). 2004. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yetkin. Kâmil. *Merhaba İki Asır*. Basılmamış Notlar

Ek 2:

2

دوره اولیٰ امتحان

امتحان	تاریخ	نمره	ملاحظات	امضاء	تاریخ

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر المني
والآله الطيبين الطاهرين
الطاهرين

2-هـ
(2011 101)

CIPIHAMI ARIYI
EQ
321 746286

BEO.003791.246796.001

OSMANLI'DA KUDUZ VAKALARI VE TEDAVİ ÇALIŞMALARI:
ANTALYA ÖRNEĞİ
RABIES CASES AND THE TREATMENT STUDIES IN THE OTTOMAN:
THE INSTANCE OF ANTALYA

ERDAL TAŞBAŞ

Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr. Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History
erdtsbs@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9856-6229

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.03.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 28.07.2017
Sayfa-*Pages* : 495-512
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3740>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI'DA KUDUZ VAKALARI VE TEDAVİ ÇALIŞMALARI:
ANTALYA ÖRNEĞİ
RABIES CASES AND THE TREATMENT STUDIES IN THE OTTOMAN:
THE INSTANCE OF ANTALYA

ERDAL TAŞBAŞ

Öz

“Kuduz” kelime olarak delirmiş, kontrolünü yitirmiş ve kudurmuş anlamlarına gelmektedir. Oldukça tehlikeli bir salgın olan ve tarihi çok eski dönemlere kadar uzanan kuduz hastalığına dair kayıtlar MÖ. 4000’li yıllara kadar gitmektedir. Bir asırdan fazla süredir tedavisi yapılabilen kuduza dair Türkiye’deki çalışmalar ise XIX. yüzyılda başlamıştır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti’nde sağlık alanında hep geleneksel tıp yöntemleri uygulanı gelmişti. Ancak gerek batı dünyasındaki teknolojik ve bilimsel gelişmeler gerekse savaşlar ve salgın hastalıklardaki artışlar Osmanlı Devleti’ni sağlık alanında modern uygulamalara geçişe zorlamıştır.

Hemen her alanda Osmanlı modernleşmesinin ve hayata geçirilmek istenen yenileşme hareketlerinin kurumsallaşmasında milat kabul edilen Tanzimat Fermanı’ndan sonra çağdaş eğitim kurumları ortaya çıkmıştı. Diğer modern eğitim kurumlarının yanı sıra bu dönemde modern tekniklerle eğitim veren ve hekimler yetiştiren sağlık kurumları da ortaya çıkmıştır. Öncelikle askerî alanda başlayan bu çalışmalar ve sağlık alanındaki yenileşmeler giderek halk sağlığı alanına da yansımıştır. Ortaya çıkan salgın hastalıkların artışı ile birlikte Osmanlı tıbbiyesindeki gelişmelere paralel olarak imparatorluk coğrafyasının her tarafında sağlık kurumları açılmaya çalışılmıştır. Giderek gelişen Osmanlı tıbbiyesinde uzmanlaşma da bu duruma paralel olarak ilerlemiş ve ihtisas hastaneleri ortaya çıkmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru sadece kuduz

Abstract

The rabies as a word means maddened, losing control and raving. The records of rabies, which is a quite dangerous epidemic and going back to ancient times, is dated to a date as far as 4000 BC. The studies for rabies in Turkey, which can be treated more than a century, began in 19th century. Until the 19th century, in the field of health, the methods of traditional medicine have continuously been applied in Ottoman State. However, both technological and scientific developments in the western world, both war and the increasing of epidemic diseases have forced the Ottoman Empire to a transition into modern applications in the field of Health.

After the Tanzimat, accepted a milestone in almost every area the Ottoman modernization and the institutionalization of the modernization movement in the desired implementation, the contemporary educational institutions have appeared. Besides contemporary educational institutions, health institutions providing training in modern techniques and training physicians have also emerged in this period. These studies, which firstly began in the military field and the modernization in the field of health, were reflected in the field of public health. Along with the increase of epidemic diseases appearing, the health institutions were tried to be opened on each side of the geography of the Empire in parallel with the developments in medical in the Ottoman State. The specialization in the growing Ottoman medical also showed a progress in parallel with this situation and the specialty hospitals have begun to appear.

hastalığına dair çalışmaların yapıldığı yere ise Dâ'-ül-kelb adı verilmişti.

Ülkenin çeşitli bölgelerinde kuduz hastalığına yakalananların tedavilerinin yapılması için İstanbul'da bulunan Dâ'-ül-kelb'e gönderilmeleri gerekiyordu. Vakaların ortaya çıktığı ve hastaların tedavi için İstanbul'a gönderildiğine dair Osmanlı arşiv kayıtlarına bakıldığında kuduz hastalığına rastlanan yerlerden birinin de Antalya olduğu görülmektedir. Bir kent ölçeğinde ele alınan bu çalışma Osmanlı arşiv kayıtlarına yansıyan tedavi çalışmaları üzerinden Antalya ilinde yaşanmış olan kuduz vakalarına yönelik bilgileri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tedavi çalışmaları, Kuduz, Antalya, Osmanlı Devleti

Towards the end of the 19th century, the only place where the studies are made of rabies is Dâ'-ül-kelb.

It was necessary that the rabies infected, who were to be treated in various parts of the country would be sent to Dâ'-ül-kelb in Istanbul. According to the records of the Ottoman archives, the emergence of cases and patients that were being sent to Istanbul for treatment, Antalya was one of the places where rabies was common. This study, which is taken at a city scale, aims to reveal the information about the rabies cases in Antalya province through the treatment studies reflected in the Ottoman archive records.

Key Words: Treatment Studies, Rabies, Antalya, Ottoman State

1. Kuduz Hastalığı ve Tedavi Çalışmalarının Tarihsel Seyri

Kelime olarak Yunanca çılgınlık manasını taşıyan *lyssa* ve Fransızca *rage* kökenli deli, kudurmuş anlamlarına gelen (Kanra-Kara, 2001: 114; Gönen, 2010: 2) kuduz, hastalık bulaşmış köpeklerin ve diğer memelilerin salyasıyla bulaşan hayvansal bir viral enfeksiyondur. Kuduz virüsü hastalıklı hayvanların ısırmasıyla insanlara bulaşmaktadır ve genellikle 20-90 gün içinde merkezi sinir sistemini etkileyerek ölümcül sonuçlar yaratacak beyin / omurilik iltihabına yol açmaktadır. (Gencer, 2008: 223) Hastalık insanlara kuduz bir hayvanın ısırması ile bulaşsa da nadiren tırmalama ve solunum yoluyla da bulaşmaktadır. Bu hususta kurt, tilki, çakal, yarasa gibi hayvanlar en riskli grupta olup, köpek bunlardan sonra gelmektedir. Ancak kuduz hastalığı ile köpek adeta bütünleşmiştir. Bunun nedeni ise insanla iç içe bir hayat sürmesinden dolayı köpeklerin hastalığı insana bulaştırmada en büyük paya sahip olmasıdır. (Karacaoğlu, 2015: 74)

Bilinen en eski hastalıklardan biri olan kuduz hakkındaki ilk kayıtlar yaklaşık 4000 yıl önce Babiller devrinde Eshunna Kanunları'nda geçmektedir. Bu ilk kayıtlara göre hastalıklı hayvanların ısırmasıyla bulaşan hastalık ölümcül bir niteliğe sahiptir. Bu yüzden hastalıklı hayvanların kontrol edilmeleri gerektiğine de dikkat çekilmiştir. (Kanra-Kara, 2001: 114; Gönen, 2010: 2)

Tarih öncesi çağlarda hayvan hekimliğine dair kanıtlar yok denecek kadar az olmasına rağmen ilk insanların hayvan hastalıklarıyla ilgilendikleri muhakkaktır. Çünkü tarihin ilk yazılı kaynaklarında insan hekimliğiyle birlikte hayvan hekimliğine dair kayıtlar mevcuttur. (Dilgimen, 1947: 5; Erk, 1978: 3) Tarihi çağları başlatan yazı bulunduktan sonra insanlığın başlangıcından beri birikmiş olan tıbbi bilgiler kayıt altına alınmaya başlanmış ve tapınaklarda koruma altına alınmıştı. Hem tıbbi bilgileri içeren tabletlerin tapınak dışına çıkarılmasının yasak olması hem de rahipler dışında pek az kimsenin yazıyı bilmesi nedeniyle tıp, din adamları eliyle yürütülen bir meslek haline gelmiştir. (Bayat, 2010: 33) Başka bir deyişle tıp ilmi, dinlerin sarmalına da girmiş bulunuyordu. Bu nedenle kırık, çıkık ve yaralanma gibi hayvan hastalıklarının tedavisinde bitkilerden faydalanılsa

da salgın hastalıklar insanlar tarafından korkuyla karşılanıyor ve hastalığın sorumlusu olarak cinler ve şeytanlar görülüyordu. Bu nedenle daha çok sihirle tedavi yollarına başvuruluyordu. Kurbanlar kesilmesi, dualar okunması, büyük ateşler yakılması ve diğer birçok büyücülük metodu hem insan hem de hayvan hastalıklarında tedavi yöntemi olarak uygulanıyordu. (Erk, 1978: 4)

İlkçağlarda veteriner hekimliğin en iyi olduğu yer Hindistan'dır. MÖ 1800'lerde başlayan hayvan tedavi yöntemleri giderek gelişmiş ve MÖ III. yüzyılda insanların yanı sıra hayvanların tedavisi için de hastaneler kurulmuştur. (Erk, 1978: 8-9) Bu gelişmelerin yaşanmasında Hindistan'a özgü kültürün etkisi büyüktür. İnsanlarla hayvanları eşit tutan Hintliler hayvanları kanunlarla himaye etmekteydiler. (Dilgimen, 1947: 42) I. ve II. yüzyıllarda yaşamış ve Hindistan'ın en ünlü hekimlerinden olan Caraka, kendi zamanına kadarki bütün tıbbi bilgileri topladığı *Carakasamhita* isimli bir eser meydana getirmişti. Eserinde kuduz ve diğer birçok hastalığı tanımlarken 600'den fazla da bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilacı anlatmaktadır. (Bayat, 2010: 95)

Eski Yunan dünyasında da tıp oldukça gelişmiştir. Köpek ve diğer hayvanlarda görülen kuduz hastalığını ilk kez Demokritos (MÖ 560) tarif etmiş ancak insan kuduzundan bahsetmemiştir. (Gönen, 2010: 3) Yunanistan'da MÖ V. yüzyılda felsefeden ayrılarak ayrı bir bilim haline gelen tıp, felsefi kurgulardan arınmış ve Hippokrates'le birlikte bilimsel bir döneme girmiştir. Modern tıbbın babası kabul edilen ve Yunan tıbbının büyük hekimi olan Hippokrates, yaptığı çalışmalarda gözlemi ön plana çıkarmış ve tıbbi geleneksel dini-sihri tedavi metotlarından ayıklamıştır. O akla ve deneye dayalı bir tıp anlayışı ortaya koyarak hekimliğe, geçmişe göre daha büyük bir güven ve saygınlık kazandırmıştır. (Bayat, 2010: 111-112)

Yunan medeniyeti içinde yetişen ünlü tıpçılar arasında, veterinerlik ve hayvanlara dair incelemeler konusunda önemli bir bilgin olan Aristo'yu da sayabiliriz. Ünlü filozofun *Historia Animalium* adlı eserinde kuduz hastalığına dair kayıtlar vardır. Ancak bu eserdeki bilgiler hatalıdır. Eserde kuduz köpeğin ısırmasıyla kuduz hastalığına yakalanmayan tek canlının insan olduğu vurgulanmaktadır. (Dilgimen, 1947: 58-59; Erk, 1978: 33) MÖ V. yüzyıldan beri bilinen bu hastalığın insanlara hayvandan geçtiği tespit edilmiş olsa da XIX. yüzyıla kadar kuduz köpeklerin salyasının bulaştırıcı olduğu tanımlanamamıştı. (Gencer, 2008: 223)

Roma kaynaklarına (Varro, Smithcors gibi yazarlar) bakıldığında, kuduz hastalığından korunmak için tanrı Lares'e köpek kurban edildiği görülmektedir. (Erk, 1978: 40) Yine ünlü Romalı ziraat ve veterinerlik yazarlarından Columella'nın MS.55'te kaleme aldığı *Hayvancılık* adlı eserde 60 kadar hastalık ve bu hastalıkların tedavisi anlatılmaktadır. Eserde köpek ve kuduz ilişkisi üzerinde durulurken, korunma yöntemi olarak da köpeğin daha 40 günlükken kuyruğunun kesilmesi tavsiye edilmektedir. Ancak çağdaş olan ve geleneksel büyü metotlarını içeren yöntemlere zıt görüşleriyle tanınan Plinius (Bayat, 2010: 137) bu yönteme şiddetle karşı çıkmış, köpeğin dilinin altında bir kurt bulunduğunu ve bu kurdun köpek daha küçükken alınması halinde asla kudurmeyeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca çıkarılan bu kurdun, kuduz köpek tarafından ısırılan bir hayvana yedirilmesi halinde hastalıktan koruyacağını da savunmaktadır. (Erk, 1978: 42) Bu yöntem çok uzun zamanlar boyunca uygulanacaktır. Bizans döneminde de (ünlü hekim Theomnestus dönemi) kuduz çok rastlanan bir hastalıktı. MS. 79'da ölen

Plinius zamanından beri kuduzdan korunma ve tedavisinde uygulanan yöntemlerden biri de dilaltından kurt çıkarma operasyonuydu. Tehlikelerine rağmen bu yöntem XIX. yüzyılın sonlarına kadar uygulanmıştı. Yine Bizans döneminde kuduz tedavisi yöntemlerinden biri olarak köpeklerin aç bırakılıp, bitkilerden elde edilen hellebor verilerek tedavi edildiği kaydedilmektedir. (Erk, 1978: 55)

2. Osmanlı'da Sağlık Alanında Yapılan İslahatlar ve Çalışmalar

İslam'ın Rönesans çağı olarak da adlandırılan ve ilimler tarihi açısından çok parlak bir dönemi ifade eden IX. yüzyılda eski dillerden eserler Arapçaya çevrilmiş, Yunan, Bizans ve Hint eserleri etraflıca incelenmiştir. Ayrıca Abbasi Halifesi Memun, Bağdat'ta bir bilim akademisi kurmuş, burada çeviriler yaptırmış ve bilginleri birçok alanda eser vermeleri konusunda teşvik etmiştir. Bundan sonra İslam dünyasında bilim eski Yunan, Hint ve İran uygarlıklarını temel taşı gibi kullanarak, onların üzerinde daha yüksek seviyelere çıkmıştır. (Erk, 1978: 86) İşte birbirini takip ederek ilkçağlardan beri süregelen birikimler ile İslam dünyasındaki bilimsel ilerlemeler Selçuklu ve Osmanlı Devleti eliyle Türk dünyasına aktarılacaktır. Devralınan Osmanlı hekimliği Selçuklu tıbbının devamı olarak görülmektedir ve aralarında zaman olarak ayırıcı bir özellikten bahsedilemez. Çünkü Selçuklular zamanındaki hastaneler ve vakıflarındaki şartlar Osmanlı Devleti tarafından taklit edilerek devam ettirilmiştir. Ancak önemli bir fark vardır ki o da tıbbi eserleri Arapça ve Farsça yazan Selçukluların aksine Osmanlılar zamanında eserler Türkçedir. (Ünver, 1952: 30; Çavdar-Karcı, 2014: 256)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri sağlık kuruluşlarına ve hastalık tedavisi çalışmalarına kayda değer bir ilgi olmuştur. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra yeni başkentte açılan Fatih Külliyesi hamamları, medreseleri, imaret tabhanesi, kütüphanesi, misafirhanesi ve darü's-şifası ile tam bir site üniversitesiydi. Bu külliyedeki darü's-şifaya her türlü hastalığa yakalananlar getirilmiş ve tedavileri için çalışmalar yapılmıştır. (Ünver, 1952: 30)

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde hayvan tedavisinde batıl inançlara dayanan sihir, üfürük ve dualarla birlikte eski tecrübelerle dayalı olarak bir takım gözlem ve ilaçların da kullanıldığı bilinmektedir. Bu süreçte kaleme alınan ve *baytarnâme* adı verilen birçok eserde çeşitli hayvan hastalıklarından ve tedavilerinden bahsedilmektedir. Ancak günümüze kadar ulaşan bu eserlerdeki anlatımlar çoğunlukla birbirine uymamaktadır. Bazıları tamamen tedavilerden bahsederken bazıları da hayvanların özellikleri ile görüntülerine yer vermektedir. (Dilgimen, 1947: 116-117)

Osmanlı döneminde kuduz hastalığı hakkındaki ayrıntılı ilk yazıya XV. yüzyılda rastlanmaktadır. Söz konusu yazıda hastalığın köpek, kedi, tilki ve çakal gibi hayvan ısırmasıyla bulaştığını anlatan Hacı Paşa, kuduz hastalığının genel bir tarifini de yapmıştır. (Gönen 2010: 6) Yine bunu takiben XVI. yüzyılda Cami mahlaslı biri tarafından kaleme alınan baytarnâmede adı geçen hastalıklardan biri de kuduz hastalığıdır. Ayrıca aynı yüzyılda Ali bin Ömer tarafından yazılan *Gazanâme ve Baytarnâme* adlı eserde de kuduz hastalığından bahsedilmektedir. Eserde kuduzun kurt, tilki ve köpeklerde görüldüğü, bu hayvanlar tarafından ısırılan hayvan ve insanın da kudurduğu kaydedilmiştir. Hastalığın semptomlarına ilişkin bilgiler çağdaşı olan Avrupa eserlerinden daha iyi bir şekilde anlatılmıştır. (Erk, 1978: 201-202)

III. Selim'in 1789'da Osmanlı tahtına geçmesiyle başlayan ve ilk ciddi ıslahat girişimleri de denilen Batılılaşma dönemine kadar sağlık alanında modern gelişmeler pek yaşanmamıştır. Bu zamana kadar sağlık alanındaki kuruluşlar, tıp uygulamaları, sağlık koşulları ve hastaneler Ortaçağ'daki ilkel durumlarını önemli ölçüde korumuşlardır. (Yavuz, 1988: 123)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu'da hastane sayısı çok az olsa da sonraki dönemlerde artan ihtiyaca paralel olarak gerek askerî ve gerekse sivil sağlık hizmetlerini yürütmek üzere Anadolu ve Rumeli'de birçok hastane kurulmuştur. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren *bîmâristan*, *tumarhâne*, *şifâhâne* gibi adlarla anılan bu hastanelerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Birçok bölgede hastaneler kurulmuş fakat sadece askerî personele hizmet vermek amacıyla açılan ilk hastane ise II. Mahmut döneminde tesis edilmiştir. (Pabuççu, 2014: 86) İster sivil ister askeri amaçlı olsun Bimarhâne, Dâr-üş Şifâ, Tımarhâne gibi isimlerle bilinen Osmanlı sağlık kuruluşlarında görev yapan personel cerrah, hekim, eczacı ve kehhâl (göz hekimi) gibi uzmanlardan oluşmaktaydı.¹

XIX. yüzyıl birçok alanda olduğu gibi bilim alanında da çok büyük ilerlemelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bilimsel gelişmelerde yaşanan baş döndürücü hız hükümetleri de etkilemiş, birçok devlet bilimsel çalışmalara daha önceki yüzyıllarda olmadığı kadar ilgi göstermiş ve yatırım yapmıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı hekimliği artık tamamen batıyı takip etmeye başlamış ve şarka ait özelliklerinden giderek sıyrılmıştır. (Ünver, 1952: 33) Osmanlı'da bilimsel tıp yöntemlerinin Batı tıbbını model almasının en somut göstergesi modern tıp öğretim ve eğitime geçilme çalışmalarıdır. III. Selim'in başlattığı ıslahatlar kapsamında 1805 tarihli "Bahriye Kanunnamesi"nde tersane ve donanma çalışanlarının sağlık sorunlarıyla ilgili hükümlere yer verilmiş ve bu çerçevede "Tersane-i Amire" bünyesinde eğitim hastanesi kurulmuştur. Elbette ki yenileşme ve ıslahat girişimlerindeki asıl önemli adım II. Mahmut'un çabalarıyla 14 Mart 1827'de açılan "Tıbhane-i Amire" olmuştur. (Torun, 2008: 32-33) III. Selim zamanında başlayan fakat onun tahttan indirilmesiyle sekteye uğrayan sağlık reformları II. Mahmut'un Mekteb-i Tıbbiye'yi açmasıyla yeniden hayat bulacaktır. Arkasından bu reformist padişahın çabalarıyla ilk sivil ve askeri hastaneler peşpeşe kurulacaktır. (Yavuz, 1988: 125)

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulan orduda (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) ihtiyaç duyulan cerrahları yetiştirmek için açılan Tıbhâne-i Amire'den 5 yıl sonrada Cerrâhhane-i Âmire kurulmuştu. Bu iki okul 1836'da Mekteb-i Tıbbiye adıyla birleştirilmiş, 1839'da ise "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne" adını almış ve böylece 1827'de başlayıp kurumsallaşarak gelişen modern tıp eğitimi aralıksız devam etmiştir. (Bingöl, 2007: 38-39; Öztuna-Şirin, 1999: 10)

3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti tarihinde her bakımdan bir dönüşümü temsil etmektedir. Aynı yıl, tıp eğitimi için de bir dönüm noktası oluşturacaktır. Çünkü Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Mekteb-i Tıbbiye'nin programı yeniden düzenlenmiş ve Fransızca eğitime geçilmişti. (Öztuna-Şirin, 1999: 13) Ancak bütün teşvik

¹ 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde bazı önemli sağlık kuruluşları şunlardı: Bursa I. Beyazıd Darü's-şifası, İstanbul Fatih Darü's-şifası, Edirne II. Beyazıd Darü's-şifası, İstanbul Haseki Darü's-şifası, İstanbul Süleymaniye Darü's-şifası ve İstanbul Sultan Ahmet Darü's-şifası. Bu kuruluşlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, a.g.m., s. 123-124.

ve çabalara karşın Tıbbiye’de istenilen sayıda öğrenci yetiştirilememiştir. Tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesi yönünde bir adım atılması gerekiyordu ve bunun için 1867’de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye kurulmuştu. Bu cemiyet bünyesinde yapılan çalışmalarla Türkçe tıbbi terimler saptanmış ve önemli tıp eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Askeri tıbbiyenin açılışından 40 yıl sonra, aniden Türkçe eğitime geçmenin ortaya çıkardığı güçlükler yüzünden sivil sağlık hizmetlerine yönelik hekim yetiştirmek amacıyla 1867’de “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye” açılmıştır. (Öztuna-Şirin, 1999: 14-15; Torun, 2008: 38; Bingöl, 2007: 4) XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşanan bu kurumsal gelişmelere paralel olarak modern tıbbın hızla gelişmesi sağlık kurumlarına yansımış ve hastanelerde modernleşme süreci başlamıştı. Bu bağlamda inşa edilen modern hastanelerden biri de Şam’da kurulan Şam Merkez Askerî Hastanesi’dir. 1847 yılında hizmete giren ve binası 1908’de yıkılarak yerine yenisi yapılmış olan hastanenin kuduz tedavi laboratuvarların da bulunduğu bilinmektedir. (Pabuççu, 2014: 95)

Osmanlı’da tıp eğitiminin sürekli güncellenerek, modern gelişmelerin takip edilmesi çabaları XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. XIX yüzyılda bu hususta yaşanan son gelişme “Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi”nin 1898’de kurulmasıdır. Bu hastane “Gülhane Askeri Tıp Akademisi”nin temelini oluşturmuş ve Türkiye’de tıbbın gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. (Torun, 2008: 38)

XIX. yüzyılda asırlar boyunca insanoğlunu tehdit eden ve başına büyük dertler açmış olan hastalıkların etkenleri peş peşe bulunmaya başlanmıştır. Hastalık etkenleri bulununca sıra insanları bu etkenlerden uzak tutma çarelerini aramaya gelmiştir. İşte bu arayış modern anlamda halk sağlığının gelişmesine temel teşkil etmiştir. (Torun, 2008: 29) Osmanlı Devleti bu yüzyıla kadar salgın hastalıklara karşı uluslararası sağlık ve karantina uygulamalarına uyma zorunluluğu hissetmezken, 1826 yılında meydana gelen kolera salgını nedeniyle padişah II. Mahmut tarafından ilk karantina uygulaması başlatılmıştı. (Yavuz, 1988: 125) Bu uygulama önemli bir başlangıç teşkil etmiştir. Öyle ki Osmanlı ülkesinde sağlık teşkilatlanması konusu 1840’larda kurulan Karantina Örgütü ile başlamıştır denilebilir. Bu örgüt ülke içinde bir uçtan diğer uca salgın ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla kurulmuştur. (Aydın, 2004: 189) Osmanlı Devleti’nde karantina uygulamalarına ek olarak başvurulan bir diğer yöntem de *kordon usulü* idi. Karantinanın dar kapsamlı başka bir versiyonu olan bu uygulamanın amacı, hastalığın ortaya çıktığı bölgeden dışarı yayılmasını engellemek ve çıktığı yerde imhasını sağlamaktı. Genellikle on gün olan kordon süresi hastalığın görülmediği dönemlerde beş güne kadar indiriliyordu. Ayrıca kordon döneminde insanların işe ve diğer temel ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. (Gül, 2009: 247)

II. Mahmut döneminde açılan askeri okullarda hayvan hastalıkları ve veterinerlikle ilgili çalışmalar yapıyordu. Ancak bunlar yetersiz düzeydeydi. Bütün toplumu ilgilendirecek şekilde veterinerlik ve salgın hastalıklarla mücadele çalışmalarının başlaması Tanzimat Dönemi ile birlikte olacaktır. Tanzimat döneminde Osmanlı’nın resmen hastane adını taşıyan ilk kurum ve ilk vakıf hastanesi İstanbul’da açılan Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi’dir. 1845 yılında hasta kabul etmeye başlayan bu hastanenin açılmasından sonra İstanbul’un çeşitli semtlerinde çocuk, kadın ve erkek

hastaneleri ile zührevi hastalıklar ve kuduz vakalarına bakan ihtisas hastaneleri de kurulmuştu. (Çavdar-Karcı, 2014: 258-259)

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin birçok büyük ve yıkıcı savaş yaşarken, diğer taraftan da modernleşme çalışmalarına hız vererek büyük toplumsal değişikliklerin yaşandığı zorlu bir dönemdir. Bu dönemdeki birçok aksaklık ve ekonomik zorluklara rağmen sağlık alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi Avrupa'daki mikrobiyoloji ve bakteriyoloji gibi sağlık alanında yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş, bu tekniklerin ülkeye getirilmesi için, oraya hekim ve sağlıkçılardan oluşan ekipler göndermiştir. Paris'te henüz kurulmakta olan Pasteur Enstitüsü'ne ve Koch'un Berlin'deki kliniğine gönderilenler buralarda gelişmeleri ve yenilikleri öğrenmişlerdir. Donanımlı olarak yurda dönen bu insanlar, birikimlerini uygulayabileceği kurumlarda görevlendirilmişlerdir. O dönemlerde Demirkapı'da (Sarayburnu) bulunan Mekteb-i Tıbbiye içinde 1887'de Kuduz Aşısı Kurumu (Dâ'-ül-keleb Ameliyathanesi), 1889'da Aşı Müessesesi (Telkikhane-i Şâhâne), 1893'te Bakteriyoloji Laboratuvarı (Bakteriyolojihane-i Şâhâne) ve 1894'te ilk Kadın Doğum Kliniği (Viladethane) açılmıştı. (Ülman 2007: 178)

1889 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Mülkiye Tıp Mektebi bünyesinde ilk sivil veterinerlik okulu açılmıştı. 1893 yılında ilk mezunlarını veren Sivil Veterinerlik Okulu'nda ilk iki sınıfın Tıbbiye'de son iki sınıfın da Halkalı Baytar ve Ziraat Mektebi'nde okutulması hem hocalar hem de öğrenciler için yolculuk ve klinik uygulamalar bakımından çeşitli sıkıntılara yol açıyordu. Çalışmaların daha sağlıklı yürümesi için okulun şehrin merkezine alınması bir zorunluluk haline gelmişti. Bu nedenle Tıbbiye'deki ve Halkalı'daki sınıflar birleştirilerek 1894 yılında Mülkiye Baytar Mekteb-i Âli'si kurulmuştur. (Tüzdil, 1955: 13-15; Erk, 1978: 215-216)

Osmanlı Devleti'nin batının ilminden faydalanmaya yönelik girdiği dönem hem Osmanlı hem de dünya tıbbı için çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Pasteur'un kuduz ile ilgili çalışmaları bu alanda devrim niteliğindedeydi. Öyle ki kuduz hastalığı ile bu hastalığın tedavisine yönelik çalışmaların babası Pasteur'un adı özdeşleşmiştir. Çünkü kuduzla dair modern anlamdaki ilk çalışmalar sistematik bir şekilde Louis Pasteur ve arkadaşları Chamberland, Roux ve Thuillier tarafından gerçekleştirilmiştir. 1882'deki ilk çalışmalarla Pasteur ve arkadaşları kuduz bir köpeğin iyileşebildiğini ortaya koymuşlardır. (Gönen, 2010: 4) Birçok hastalığın tedavisine yönelik çalışmalar yapan Pasteur ilgisini kuduz hastalığının tedavisine yöneltmişti ancak bu kolay sonuç alınacak bir hastalık değildi. Çünkü kuluçka süresi uzun olan bir hastalıktı. Pasteur kuduzdan ölmüş olan bir köpeğin omurilik parçası ile hazırladığı bir süspansiyonu sağlam bir köpeğin beynine vererek onun erkenden kuduz olmasını sağladı. Tavşanları kullanarak yaptığı çalışmalarda elde ettiği kurutulmuş hasta *medulla spinalis* (omurilik) emülsiyonu köpeklere vererek çalışmalarını gözlemlemeye başladı. Sonrasında tavşanlardan elde ettiği virüs fixeyi köpeklere verdiğinde hastalanmadıklarını gördü. 1885 yılındaki çalışmalarından elde ettiği aşığı aynı yıl ilk kez bir insana uygulayarak, binlerce yıldır muzdarip olunan bu korkunç hastalığa da çareyi bulmuş oluyordu. (Gencer, 2008: 224; Erk, 1978: 180)

1885 yılından itibaren insanlarda uygulanmaya başlanan kuduz aşısı olumlu sonuçlar vermişti. 1888'de kuduz hastalığının tedavi için araştırmalar yapmak amacıyla Paris'te Pasteur Enstitüsü kurulmuştu. Enstitüde bir taraftan kuduz aşısı üretimi ve

hayvanlar üzerinde aşının geliştirilmesi çalışmaları yapılırken diğer taraftan da kuduz hayvanlar tarafından ısırılarak hastalanan insanların aşı ile tedavileri de yapılmaktaydı. (Karacaoğlu, 2013: 10-11)

Louis Pasteur'ün 1885 yılında bilim dünyasına kazandırdığı kuduz aşısı, salgın hastalıklar konusunda oldukça duyarlı olduğu bilinen II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti. Çeşitli Avrupa devletlerinin Pasteur'ün bu yeni buluşunu öğrenmek üzere Paris'e doktorlar gönderdiklerini haber alan padişah, Osmanlı Devleti'nin de böyle bir adım atması gerektiğine karar vermişti. Onun talimatıyla ilk Osmanlı bakteriyologu olan Aleksadir Zoeros Paşa başkanlığındaki heyet Paris'e gönderilmişti. (Çakır, 2006: 13) Zoeros Paşa'nın yoğun çaba ve çalışmaları sonucunda 1887 yılı başlarında, İstanbul'da Dâ'-ül-keleb ve Bakteriyojoloji Ameliyathanesi (*Kuduz Hastalığı Hastanesi*) adıyla bir kurum açılmış (Çavdar-Karcı, 2014: 259; Etker, 2009: 13; Karacaoğlu, 2015: 82; Çakır, 2006: 19) ve kurumun başına da yine Zoeros Paşa getirilmişti. Doğunun ilk kuduz tedavi merkezi olan bu kurumda, Pasteur metoduyla ilk aşı Ocak 1887'de hazırlanmış ve ilk aşılama da Zoeros Paşa tarafından 3 Haziran 1887 tarihinde yapılmıştır. (Gönen, 2010: 6; Çakır, 2006: 19)

1893 Ağustosunda İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle, II. Abdülhamid iyi ilişkiler kurduğu Pasteur'den salgınla mücadele için yardım istemiş ve o da öğrencilerinden birini göndererek *Bakteriyolojihâne-i Şâhâne*'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. (Karacaoğlu, 2013: 26) 1894 yılında açılan Bakteriyojolojihâne-i Şâhâne Paris, Saygon ve Rio de Janeiro'dan sonra dünyada kurulan dördüncü merkez olmuştur. (Çakır, 2006: 7) Bakteriyojijihane-i Şahane 21 Eylül 1911'de Çemberlitaş'taki binasına taşınmış ve kurumun başına da ünlü Fransız mikrobiyolog Dr. Simond getirilmişti. Ayrıca Dr. Simond Bakteriyojijihane-i Osmanî ile birlikte Dâ'-ül-keleb Tedavihanesi müdürlüğü görevini de üstlenmişti. (Etker, 2009: 16)

Osmanlı devlet yöneticilerinin salgın hastalıklarla mücadelede olabildiğince gayretli ve teşvik edici davrandıkları dikkate değer bir durumdur. Örneğin Tıbbiye Nazırı Ahmet Hilmi Paşa'nın, Kimyahane ve telkihane ile birlikte Dâ'-ül-keleb'in zorunlu hizmetlerinde kullanmak üzere müdürlere 50 kuruşa kadar mübayaa hakkı verilmesine dair 1895 tarihli bir kararı vardır. (Ünver, 1948: 165)

1887 yılında kurulan Dâ'-ül-keleb Enstitüsü'nün ilk 12 yıllık döneminde kudurmuş hayvanlar (köpek, kurt, çakal, kedi, at, öküz vb.) tarafından ısırılan 2359 kişinin tedavisi yapılmıştır. Tedavi için başvuranlardan toplam 40 - 45 kişi hayatını kaybetmişti fakat bunların bir kısmı mikrobu aldıktan çok uzun bir süre sonra enstitüye başvurduklarından tedavi için geç kalmışlardı. 1887'ye kadar sayısız insanın ölümüne yol açan kuduz belası artık Osmanlı Devleti'nde sıradan bir hastalık durumuna indirgenmişti. (Çakır, 2006: 21)

Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığına dair eskiden beri kayıtlarda değinildiği kadarıyla önemli miktarda bilgi ve birikimin olmasına rağmen bu konuda ilk müstakil eser Hüseyin Remzi Bey tarafından kaleme alınan "*Kuduz İleti ve Tedavisi*" adlı eserdir. Hüseyin Remzi Bey eserini Pasteur Enstitüsü'ndeki 6 aylık gözlemleri sonucunda kaleme almıştır. Bu yüzden eser hastalığın tanı ve tedavisinde, dönemin en modern gelişmelerini içermektedir. 1888 yılında basılan *Kuduz İleti ve Tedavisi* adlı bu önemli eser, 12 Aralık 1888 ve 26 Şubat 1890 tarihleri arasında Vekayi-i Tıbbiye adlı dergide bölümler halinde yayımlanmıştır. (Karacaoğlu, 2015: 74-76) Ayrıca bu eser birçok açıdan büyük önem

taşımaktadır. Öncelikle, eser hem kuduz aşısı hem de hastalığına dair yapılan çalışmaları bizzat yerinde inceleyen ve takip eden birisi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin çeşitli yerlerinde yazar tarafından düşülen notlar, en ince ayrıntısına kadar bütün aşamaların kayıt altına alındığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. (Karacaoğlu, 2015: 83)

Bir taraftan kuduz hastalığının tedavi edilmesine yönelik çalışmalar sürerken diğer taraftan da Osmanlı başkentinde sayıları hızla artan köpeklerle de mücadele edilmekteydi. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından yaşanan gelişmeler, hem sayıları 60-80 bin civarındaki sokak köpeklerinin kuduz salgınları açısından önemli bir tehdit oluşturması, hem de batılılaşma çalışmalarının getirdiği baskılar neticesinde hayvanların topluca itlaf edilmesi politikasına yol açmıştı. 1910 yılında Osmanlı hükümeti köpeklerin toplanarak Topkapı'da eski siper çukurlarında gözetim altına alınmalarını kararlaştırmıştı. Ancak bu uygulama çeşitli sıkıntı ve rahatsızlıklara yol açmış ve köpekler *Hayırsız Ada* olarak bilinen Sivri Ada'ya nakledilmişti. Bu şekilde katliama karşı çeşitli çevrelerden seslerin yükselmesi üzerine hayvanları korumaya dönük çalışmalar gündeme gelmiş ve *İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti*'nin temelleri de böylece atılmıştı. (Melikoğlu, 2009: 38)

3. Osmanlı Döneminde Antalya'da Görülen Kuduz Vakaları

Önemli tıbbi gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda kuduz, tifo, tifüs, tüberküloz gibi bulaşıcı hastalıkların da halk sağlığını tehdit ettiği bir dönemdi. Osmanlı Devleti bu hastalıklarla mücadele için bütün gerekli tedbirleri almaya çalışmış ve yapılan faaliyetleri desteklemiştir. İyi yetişmiş hekimler, eğitilmiş personel ve kurumsallaşmış sağlık örgütü sayesinde yürütülen çalışmalar, salgın hastalıklarla etkili mücadelede önemli bir aşama kat edilmesini sağlamıştır. (Ülman, 2007: 180) Salgın hastalıklarla, özellikle de kuduzla mücadelede XIX. yüzyılın sonlarında önemli adımlar atan ve modern gelişmeleri takip eden Osmanlı tıbbi, XX. yüzyılda yatırımlarının meyvesini toplayacaktı. Osmanlı arşiv kayıtlarına bakıldığında İstanbul'da faaliyet gösteren Dâ'-ül-keleb tedavihanesine (Kuduz Hastalıkları Hastanesi) ülkenin dört bir yanından binlerce kuduz vakasının geldiği ve hastalık bulaşan insanların tedavilerinin yapılarak memleketlerine sağlık içinde geri yollandığı görülmektedir. Bu hususta Antalya'ya dair kayıtlar ise oldukça sınırlıdır. 1906-1908 yılları arasında Zabtiye Nezareti'nin tuttuğu kayıtlara yansıyan birkaç vakadan fazlası yoktur. Ancak nezaretin kayıtlarındaki hastaların İstanbul'a gelişleri, tedavi sonrası memleketlerine dönüşle ilgili çabalar ile harcamaları içeren kayıtlar Antalya ölçeğinde çok da yaygın olmayan bir kuduz sorunu olduğunu göstermektedir. Kuduz vakaları her ne kadar az da olsa Antalya diğer salgın hastalıklara maruz kalan kentlerdendir. Bunların başında kolera ve veba salgınları gelmektedir.

Osmanlı topraklarında ilk defa 1822'de görülen kolera, kitlesel ölümlere neden olan salgın hastalıklardan biridir. Benzer şekilde veba da XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde büyük felaketlere yol açmış bir salgın hastalıktır. Ancak XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve vebadan hem daha tehlikeli hem de daha öldürücü olduğu bilinen bulaşıcı hastalık kolera idi. (Gül, 2009: 242-243) Antalya'da kuduzun aksine kolera hastalığına dair çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Kentin tarihine ilişkin önemli kaynaklardan olan şer'iyeye sicillerinden elde edilen bilgilere göre

Antalya'da salgın hastalık vakaları kayıt altına alınmakla birlikte, bu kayıtlar hem çok az hem de kuduzla ilgili değildir. Örneğin 1866 Temmuzunda başlayan büyük bir kolera salgınında günde 30-40 kadar insanın öldüğü sicil kayıtlarına yansımaktadır. (AŞS, XV/I) Yine 1895 yılında Antalya'da kolera salgını baş gösterdiği ve bu salgın nedeniyle Antalya'dan giden gemilere karantina uygulandığı da bilinmektedir. (Turhan-Sarıköse, 2013: 164)

Antalya'da ortaya çıkan salgın hastalıklardan biri de kara ölüm denilen vebadır. 1838'de Karaman eyaletinde başlayan ve hızla Akdeniz kıyılarına kadar inen veba salgınından Antalya da etkilenmişti. (Turhan-Sarıköse, 2013: 292) Yine 1905 yazında Antalya'da başlayan bir diğer veba salgını nedeniyle karantina uygulamasına gidilerek hastalığın diğer vilayetlere ulaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı. (Turhan-Sarıköse, 2013: 126)

Kolera ve veba gibi salgınlarla mücadele etmek zorunda kalan Antalya'da az da olsa kuduz vakaları görülmüş ve bunların tedavileri için gerekli çalışmalar yerel yöneticiler ve merkezin işbirliği ile yürütülmüştür. Zabtiye Nezareti'nden Askeri Okullar Nezareti'ne Antalya'dan kuduz tedavisi için İstanbul'a gelenlerin masraflarıyla ilgili 11 Haziran 1906 tarihli bir yazı gönderilmişti. Buna göre Antalya'nın Ahi Kızı Mahallesi'nden Hacı Ramazan oğlu Hacı Ali kuduz köpek tarafından ısırılmıştı. Vaka üzerine tedavi edilmesi için Teke Sancağı Mutasarrıflığı'ndan bir yazıyla gönderilmiş ve Dâ'-ül-kelb tedavihanesine teslim edilmişti. (BOA, ZB, 345/81) Yine aynı dönemde, 14 Haziran 1906 tarihli bir kayda göre Antalyalı Halil Ağazade Tevfik Efendi kuduz köpek tarafından ısırılmıştı. Bu nedenle Teke Sancağı Mutasarrıflığı'ndan resmi bir yazıyla tedavi edilmesi için İstanbul'a gönderilmişti. Zabtiye Nezareti'nden kaleme alınan yazıda hastanın tedavi edilebilmesi amacıyla Dâ'-ül-kelb tedavihanesine teslim edildiği bildirilmektedir. (BOA, ZB, 345/87)

9 Mayıs 1907 tarihli bir Zabtiye Nezareti belgesinde aynı anda hem Antalya hem de Samsun'dan kuduz hastalığına yakalanmış birer hastanın kaydına rastlanmaktadır. Kuduz bir köpek tarafından ısırılmalarından dolayı tedavi edilmeleri için İstanbul'daki Dâ'-ül-kelb tedavihanesine gelen bu hastaların tedavileri tamamlanarak aileleriyle birlikte memleketlerine geri gönderilmişlerdir. Antalya'ya iade edilen hasta için Zabtiye Nezareti'nden Teke Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda hasta ve yakınları için yapılan masrafların yerel idarenin tahsisatından karşılanması istenmekteydi. (BOA, ZB, 475/113) Yine birkaç gün sonra Zabtiye Nezareti tarafından tutulan benzer bir kayda rastlamaktayız. 13 Mayıs 1907 tarihli yazıya göre Antalya'da Anderya Kosti isimli bir gayrimüslim çocuk kuduz köpek tarafından ısırılmıştı. Bu nedenle tedavi edilmesi için İstanbul'a gelmiş ve tedavisi yapılarak, onunla gelen annesiyle birlikte Antalya'ya geri gönderilmişlerdi. İstanbul Polis müdürlüğünden bildirildiğine göre yol masrafları için 45 kuruş harcanmıştı ve bu paranın yerel idareden geri iadesi isteniyordu. Zabtiye Nezareti'nden Teke Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda bu husus bildirilmekteydi. (BOA, ZB, 475/20)

1907 yılı için diğer bir kayıt da 16 Ekim tarihlidir. Bu belgede hem Antalya'dan gönderilen hasta sayısı fazladır hem de şehrin hangi bölgesinde yaşadıklarına dair bir bilgi de yer almaktadır. Belgeye göre Antalya'nın Balıkpazarı Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslimlerden Piraşkıva, Andon, Penai, Hristo, Yorgi ve Hrablo kuduz köpek tarafından ısırılmışlardı. Bu şahıslar tedavi için Mekteb-i Tıbbiye Dâ'-ül-kelb

tedavihanesine gelmişler ve tedavileri yapılarak memleketlerine geri gönderilmişlerdi. Bu hastalar ve bunlardan Hrablo ile birlikte gelen annesinin yol masrafları olarak 165 kuruş harcanmıştı. İstanbul Polis müdürlüğünden bildirilen bu durum üzerine Zabtiye Nezareti'nden Teke Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda söz konusu harcanan paranın iadesi istenmekteydi. (BOA, ZB, 479/112)

Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta daha vardır. Bu da kuduz hastalığına yakalananların tedavisinde din ve ırk ayrımı gözetilmediğidir. İster Müslüman olsun ister gayrimüslim bütün hastaların, hastane ve yol masrafları belediyelerce karşılanmaktaydı. (Gül, 2009: 249)

1908 yılında Antalya'da yaşanan kuduz vakasına dair sadece bir tane kayda rastlanmaktadır. Zabtiye Nezareti tarafından kaleme alınan 7 Nisan 1908 tarihli belgeye göre kuduz hastalığına yakalanan kişiler Antalya'nın Meydan Mahallesi'nde ikamet etmektedir. Antalya Sancağı Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıya göre, kuduz köpek tarafından ısırıldığı için tedavi edilmeleri amacıyla Antalyalı Abbas isimli şahıs, karısı Dudu ve oğlu Ali'den oluşan bir aile İstanbul'a gönderilmişti. Ancak yapılan incelemede bilimsel olarak tedavilerine lüzum görülmediği beyan edilmişti. Kuduz şüphesiyle gelen bu kişiler Dâ'-ül-kelb tedavihanesinden güvenlik güçlerine memleketlerine geri gönderilmeleri için teslim edilmişlerdi. Bunların yol masrafları olarak verilen 125 kuruşun ise yerel idare tahsisatından geri alınması için İstanbul Polis müdürlüğünden gelen yazıya istinaden söz konusu para Antalya Sancağı Mutasarrıflığı'ndan istenmekteydi. (BOA, ZB, 488/59)

Bir kent ölçeğinde incelenen kuduz ve tedavisi çalışmalarının Osmanlı tarihinde önemli aşamalardan geçtiği görülmektedir. Tedavi yöntemi bulunarak dünyaya hızla yayılan kuduz çalışmaları Türk tıp tarihinde önemli bir yer edinmiş, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde de aksamadan devam etmiştir. Kuduz hastalığının etkeni ve gelişim süreci yaklaşık bir asır önce belirlenmiş olsa da hala günümüzde hemen hemen yüzde yüz öldürücü bir özelliğe sahiptir. (Kanra-Kara, 2001: 114) Hastalıktan korunma konusunda hayvanlara ve insanlara yönelik önlemler yeterli ölçüde uygulanmadığı için bugün kuduz dünyanın pek çok yerinde önemli bir halk sağlığı sorunu olarak devam etmektedir. (Turgut, 2010: 3)

Sonuç

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olduğu düşünülen kuduz hastalığı uzun çağlar boyunca insanoğlunun mücadele etmek zorunda kaldığı bir hastalık olmuştur. XIX. yüzyıla kadar tedavisi bir türlü bulunamayan kuduz hastalığının, bu yüzyıldan itibaren artık tedavisi mümkün hale gelmiştir. 19. yüzyılda batılılaşma çalışmalarına hız veren Osmanlı Devleti'nde tıp konusu da giderek modern uygulamalara kavuşmuş ve tıp eğitimi alanında büyük hamleler yapılmıştı. Osmanlı'daki tıbbi çalışmalar içinde kuduz hastalığı gibi salgın hastalıklarla mücadelede önemli adımlar atılmış ve modern tıbbin bütün imkânları kullanılarak halk sağlığı alanında olumlu sonuçlar alınmıştı. Özellikle kuduz hastalığı ile ilgili çalışmalar yürütmek amacıyla 1887 yılında kurulmuş olan Dâ'-ül-kelb Tedavihanesi'nde hastalar tedavi edilmiştir. Osmanlı başkentinde bulunan bu hastaneye ülkenin her yerinden kuduz hastalığı bulaşan insanlar gelmişler ve sağlıklarına kavuşturulmuşlardır. İstanbul'a kuduz tedavisi için hastaların gönderildiği şehirlerden biri

de Antalya'dır. Antalya'da yaşanan kuduz vakalarına dair arşiv belgelerinden elde edilen bulgulara bakıldığında bütün vakaların semt kayıtları yapılmamış olmakla birlikte Ahi Kızı, Balıkpazarı ve Meydan mahalleleri hastalığın ortaya çıktığı yerlerdendir. Yine kayıtlardan anlaşıldığına göre kuduz tedavisi için İstanbul'a gönderilenler arasında gayrimüslimler de bulunmaktadır. Günümüzde hala varlığını sürdüren bir hastalık olan kuduzla dair Osmanlı Arşiv belgelerine yansıyan kayıtlara göre, Antalya XX. yüzyılın başlarında kuduz vakasının yaşandığı yerlerden biri olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 345/81.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 345/87.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 475/113.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 475/20.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 479/112
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB), 488/59.
 Antalya Şerhiye Sicilleri (AŞS), (Defter no:15), belge: XV/I.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Aydın, Erdem. (2004). "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM*, 15: 185-207.
- Bayat, Ali Haydar. (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Bingöl, Sedat. (2007). "Tanzimat İlkeleri Işığında Osmanlı'da Adli Tababete Dair Notlar". *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 42. 37-65.
- Çakır, Sinan. (2006). *Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çavdar, Necati- Karıcı, Erol. (2014). "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması'na Dair Bibliyografik Bir Deneme". *Turkish Studies*. 9/4 225-286.
- Dilgimen, Hilmi. (1947). *Veteriner Hekimliği Tarihi*. İstanbul: Bozkurt Matbaası.
- Erk, Nihal. (1978). *Veteriner Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları.
- Etker, Şeref. (2009). "Paul-Louis Simond ve Bakteriyojohane-i Osmanî'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X(2).13-33.
- Gencer, Serap. (2008). "Kuduz ve Tetanoz Profilaksisi", *İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp eğitimi Etkinlikleri, Toplumdan Edinilmiş Enfeksiyonlara Pratik Yaklaşımlar Sempozyumu*, 223-234.
- Gönen, İsmail. (2010). *Türkiye'deki Hekimlerin Kuduz Hastalığıyla İlgili Bilgi ve Tutumlarının Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Uzmanlık Tezi.

- Gül, Abdullah. (2009). "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*-41. 239-270.
- Kanra, Güler - Kara, Ateş. (2001). "Kuduz; Patogenez, Tanı ve Profilaksi". *Hacettepe Tıp Dergisi*, 32(2). 114-124.
- Karacaoğlu, Emre. (2013). *Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Felsefe Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karacaoğlu, Emre. (2015). "Kuduz Hastalığına Dair İlk Kitabımız: Kuduz İletti ve Tedavisi". *Türkiye Klinikleri*, 23(3). 73-85.
- Melikoğlu, Berfin. (2009). "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi". *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80(1). 37-44.
- Öztuna Şirin, Yasemin. (1999). *Osmanlı Salnamelerinde 1908 Tarihine Kadar Tıp Eğitimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Pabuççu, Merve. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Askeri Hastaneler", *Cappadocia Journal of Social Sciences*, 3. 85-100.
- Turgut, Sema Şevken. (2010). *Kemalpaşa'da Kuduz Riskli Temas Olgularında Profilaksi Yaklaşımı Uygunluğunun Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi
- Turhan Sarıköse, Selma. (2013). *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Tüzdil, Nevzat. (1955). *Türk Veteriner Hekimliği Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları.
- Ülman, Yeşim Işıl. "19-20 Yüzyıllarda Tıp Tarihinin Ana Hatları (1827-1923)", *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları (2007): 175-186.
- Ünver, Süheyl. (1952). *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*. İstanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi.
- Ünver, A. Süheyl. (1948). *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Yavuz, Yıldırım. (1988). "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 8(2) 123-142.

EK. I

در اینجا کتب و اسناد را بنویسید ۵ ۱۱ جانب وند تفهنگینه		شماره ۱۹	تاریخ ۱۹
در این کتابخانه در این کتابخانه در این کتابخانه	در این کتابخانه در این کتابخانه در این کتابخانه	در این کتابخانه در این کتابخانه در این کتابخانه	در این کتابخانه در این کتابخانه در این کتابخانه
<p> وند ویدو با لکمی فودور کلب طرفند اییلرند طودین لیدین انداده کوندله و باله اول کسب حتما ایله اول سفینه جبه مملکتیه اعاده اولی توف داد الکتب تدوینیه سده دازه خطبه نسیم اییلرند انظاریه آتیا خاریا و دوبره لیدر اول طایفه اعاده اولیه صولر سفالیه عشر و عشاء مفضلن هوجفند اید برکنده کلام والدین سید لک ایچیه سوه ترنینه نسیم اییلر اول تدریب فودورک محامه بلریننده اظه و ایسا فهدیم </p>			

MUSTAFA KEMAL'İN EĞİTİM HAYATINDA SAKLI KALMIŞ
BİR DÖNEM: MÜLÂZİM-I EVVEL MUSTAFA KEMAL
A PERIOD REMAINED HIDDEN IN MUSTAFA KEMAL'S EDUCATION LIFE:
MÜLÂZİM-I EVVEL MUSTAFA KEMAL

ZEYNEL LEVENT

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

zeynellevant@mynet.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6814-6247

MÜŞERREF AVCI

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

muserref_avci@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1782-6354

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.06.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 27.07.2017
Sayfa-*Pages* : 513-534
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat1617>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**MUSTAFA KEMAL'İN EĞİTİM HAYATINDA SAKLI KALMIŞ BİR
DÖNEM: MÜLÂZİM-I EVVEL MUSTAFA KEMAL**
A PERIOD REMAINED HIDDEN IN MUSTAFA KEMAL'S EDUCATION LIFE:
MÜLÂZİM-I EVVEL MUSTAFA KEMAL

ZEYNEL LEVENT-MÜŞERREF AVCI

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve aynı zamanda ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatını konu alan birçok kitap ve makale yazılmıştır. Ancak bahse konu eserlerde, kendisinin çocukluk ve ergenlik dönemine ait bilgiler son derece kısıtlı ve çoğunlukla rivayet niteliğinde olup daha ziyade askerlik hayatı ile Çanakkale Zaferi sonrasında yaşanan gelişmelere yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların genelinde Mustafa Kemal 1902'de Harp Okulu'ndan teğmen, 1905 yılında ise Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olur. Ama askeri hiyerarşi içinde bugün için "üsteğmen" olarak bilinen o dönem ise "Mülâzım-ı Evvel" olarak anılan rütbeden genel itibariyle bahsedilmez.

Bu çalışmada, Atatürk hakkında yapılan alışıl gelmiş çalışmalardan farklı olarak, onun eğitim hayatının kısa tarihçesi ile askerlik hayatının gölgede kalmış bir dönemine ışık tutacak "Mülâzım-ı Evvel Mustafa Kemal" ele alınarak, literatürde eksik kalan kısmın tamamlanmasına katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal [Atatürk], Harp Okulu, Harp Akademisi, Kurmay, Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen).

Abstract

Many books and articles were written about the life of Mustafa Kemal Atatürk, the founder and the first president of Turkish Republic. But in these works, information about Atatürk's childhood and teenage years are scarce and hearsay. These works focus more on his military life and event after the Battle of Gallipoli of the First World War. In these books and articles, it is recorded that Mustafa Kemal Atatürk graduates from military school as second lieutenant in 1902 and from military college as staff captain in 1905. But none of these books and articles mention the rank known today as "first lieutenant" and was known as "Mülâzım-ı Evvel" in the past, in the military hierarchy.

In this study which is different from the usual studies about Mustafa Kemal Atatürk, his "Mülâzım-ı Evvel" years will be the main focus. A summary of his education life and part of his military life which is not talked much about will be handled and hopefully, some of the missing parts about his life will be completed.

Key Words: Mustafa Kemal [Atatürk], Military School, Military Academy, Staff, Mülâzım-ı Evvel (First Lieutenant)

Giriş

600 yıl boyunca üç kıtaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğu 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile Gerileme Dönemi'ne girmiş ve 1789 Fransız İhtilali sonrası belirginleşen milliyetçilik akımlarından en fazla etkilenen devletlerden biri olmuştur. 1804 Sırp isyanı ile birlikte başlayan ve Yunan isyanı ile devam eden isyanlar silsilesi özellikle Balkan

coğrafyasında kendisini hissettirmiş ve İmparatorluk topraklarından kopmalar başlamıştır. İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak adlandırılan 19'uncu yüzyıl ise 1853-56 Kırım Savaşı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 yılında Kıbrıs'ın "geçici olarak" İngiltere'ye bırakılması gibi etkenlerden dolayı bir önceki yüzyıldan daha da sıkıntılı olmuştur.

İşte Mustafa Kemal [Atatürk], 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde, siyasal bunalımlarla dolu bir coğrafyada, yeni düşünce ve siyasi akımların en çok yankı bulduğu Makedonya'nın en büyük kenti Selanik'te doğmuştur (Özkaya vd. 2003: 1). Elbette ki, bu çocuğun, kısa hayatında bir askeri deha, emperyalist dünyaya meydan okuyan milliyetçi bir lider, altı yüz yıllık bir saltanatı tarihe gömen bir ihtilalci ve yeni bir devletin kurucusu olacağını [o tarihte elbette ki] kimse tahmin edemezdi (İnalçık 1998: 40).

19'uncu yüzyılda Balkan topraklarının içinde bulunduğu kaotik ortamın, 19 Mayıs 1919 tarihinde ulusal egemenliğe dayalı, tam bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak üzere Samsun'a çıkacak olan Mustafa Kemal [Atatürk]'ün fikir hayatının gelişimindeki etkisi göz ardı edilemez.

Mustafa Kemal [Atatürk]'ün Hayatı

19'uncu yüzyılda bilhassa taşrada kayıtların eksik oluşu ve nüfus kütüklerine doğum gününün ve ayının yazılması usulden olmaması gibi sebeplerle kendisinin doğum günü-ayını bilinmemektedir. Harp Okulu'ndaki sicil defterinde doğum yılı olarak Rumi 1296 kaydedilmiştir. Yine TBMM'ye verilen biyografi fişinde, 1919'da Velid Ebuzziya'ya verdiği ve Nutuk'un vesikalar bölümünde de yer alan tercüme-i halinde ve 1922'de Ankara Nüfus Müdürlüğü'ne kaydolduğunda doğum yılı 1296 [1881] olarak belirtilmiştir. Buna göre 1296 Rumi senesi 13 Mart 1880-12 Mart 1881 tarihleri arasında rastlamaktadır. Bu noktadan hareketle, Atatürk'ün 1 Ocak 1881-12 Mart 1881 tarihleri arasında dünyaya geldiği kabul edilmiştir (Özkaya vd. 2003: 9). Bununla birlikte Afet İnan, Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisinden işittikleri doğrultusunda Ata'nın Mayıs ayında doğduğunu ifade etmektedir (İnan 1959: 7).

Doğduğu tarihten yaklaşık yarım asır sonra, 19 Mayıs 1932'de Reşit Saffet Atabinen'in kendisine "Doğum gününüzü kutlarım" yollu bir tel çekmesi Atatürk'ün hoşuna gitmiştir. Bundan hemen sonra Temmuz 1932'de Türk Tarih Kurumu'nun ilk kongresi sırasında Aydın Halkevi'nin tarih, dil, edebiyat komitesinin bir "Gazi günü" kabul etmek istediğini söyleyip, ona doğum gününü soran öğretmene Mustafa Kemal: "Bana onu sormayınız, ben doğduğum günü bilmiyorum." der ve "Gazi günü" olarak da "Samsun'a çıktığım günü" yapımız sözünü ekler (Bayur 1963: 7). Ali Fuat Cebesoy ise, bazı biyografilerde Atatürk için

"1880'de doğduğu ileri sürülse de, 1881 tevellütü olduğu muhakkak gibidir." (Cebesoy 1967: 3) demekte ve eklemektedir: "Doğum tarihini Atatürk de bilmezdi. Cumhuriyet devrinde doğum yıldönümünü kutlamak için kendisine müracaat edenlere: 'İtiraf ederim ki, ben de bilmiyorum. Eğer lütfedip bir gün yapmak istiyorsanız, en münasibi 19 Mayıs'tır.' dediğini hatırlarım."

(Cebesoy 1967: 3 - 4)

Mevcut veriler ışığında Mustafa Kemal [Atatürk]'ün doğum günü olarak 19 Mayıs 1881 tarihi kabul edilmektedir.

İlkokul'dan Askeri Lise'ye Mustafa Kemal [Atatürk]

Türk tarihine Atatürk olarak geçecek olan Mustafa'nın dedesi Selânik'te bir ilkokul öğretmenidir (Lewis 1998: 13). Müdafaa-i Milliye Vekâleti Muamelat-ı Zatiye Dairesi (MSB Per.Bşk.lığı'nın 21 Teşrinisani 1341 (21 Kasım 1925 tarihli kayıtları) kayıtlarında bulunan Özlük Dosyası'nda "Reis-i Cumhuriyet Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bin Ali Rıza-Selânik" (http://www.msb.gov.tr/Ana_Sayfa/Atatürk_Köşesi/Belgelerle_Atatürk/Özlük_Bilgileri) olarak geçen Mustafa'nın babası Ali [Rıza] Efendi ise önceleri Selânik'te evkaf kâtipliği yapmıştır. Kendisi, babasını az hatırladığını söylemekle birlikte zekâ ve azmini anmakta, modern düşünceli biri olduğunu söylemektedir. 1876'da Sırbistan'la savaş başladıktan sonra Selânik'te gönüllülerden bir "Asakiri Milliye" taburu kurulmuş ve Ali [Rıza] Efendi o taburda mülâzım-ı evvel (üsteğmen)¹ olarak görev almıştır (Bayur 1963: 7).

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde okuma imkânı kıt ve okur-yazar azdır. Okutulmasına karar verilen çocuklar için seçilebilecek iki yol vardır. Bunlardan birincisi derme çatma ve devlete ait olmayan, sarıklı ve çoğu cahil hocalar tarafından idare edilen mahalle mektepleridir. Bu yol nihayet, verimsizleşmiş bir medrese tahsiline çıkmakta, buralardan imam ve müezzin yetiştirilmektedir. Bu medreselerin mezunlarından bir kısmı daha ziyade İstanbul'da yoğunlaşan başka medreselere gitmektedir. Onları bitirenler din eğitimi hocalığı, müftülük, kadılık gibi daha ileri "ilmiye" sınıfına katılmışlardır. "Zübeyde Molla"² olarak anılan Anne Zübeyde Hanım'ın tercihi bu yödedir (Aydemir 1998: 44).

Baba Ali [Rıza] Efendi ise oğluna muntazam bir tahsil yaptırmak istemektedir. Bu amaçla Mustafa'yı yeni açılan ve çağdaş usullerle eğitim veren Şemsi Efendi Mektebi'ne yazdırmak istemiştir. Bu istek karı-koca arasında aşırı hadlere varmayan çatışmalara, direnişlere yol açmışsa da, babasının ustalıklı bir manevrasıyla Mustafa önce Zübeyde Hanım'ın istediği gibi ilahiler, dualarla mahalle mektebine başlamış, bir iki gün sonra da Şemsi Efendi Mektebi'ne kaydedilmiştir. Mustafa'nın, Şemsi Efendi Mektebi'ndeki ilköğretim hayatının 1891 ders yılı sonuna kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Buna göre mektebe başlayış tarihi tam olarak belli değilse de, bunu 1886 veya 1887 olarak almak mümkündür (Aydemir 1998: 43 - 46).

Ali [Rıza] Efendi'nin 1893 yılı kasım ayının ikinci yarısında vefat etmesi (Cebeşoy 1967: 5) üzerine Zübeyde Hanım, 3 çocuk ve 40 kuruş dul maaşıyla kalmıştır. Mustafa o tarihte 8, kardeşleri Makbule 4, Naciye ise 1 yaşındadır (Gürbüz 2010: 9). Mustafa'nın çok genç iken babasının ölmesi ailenin durumunu sarsmış (Bayur 1963: 8) ve Zübeyde Hanım çocuklarını da yanına alarak Langaza'daki (www.lozanmubadilleri.org.tr) bir çiftliğin kâhyası olan kardeşi Hüseyin Ağa'nın yanına gitmiştir (Özkaya vd. 2003: 11). Hüseyin Ağa, Selânik eşrafından Süleyman Bey'in çiftliğinde subaşılık (kâhyalık) etmektedir (Bayur 1963: 8). Atatürk'ün "ben de karıştım" dediği köy hayatı, dayısının kâhyalık

¹ Bu cümleden hareketle, mülâzım-ı evvel (üsteğmen) rütbesini almak için Harp Akademisi ikinci sınıfına geçmenin zorunlu olmadığı ve diğer kaynaklardan gelen subayların da bu rütbeyi farklı bir şekilde alabildikleri sonucuna varılmaktadır.

² Mollalık, o dönemde kadınlar için "okumuşluk unvanı" olarak kullanılmaktadır.

yaptığı bu çiftlikte geçmiştir (Özkaya vd. 2003: 12). Burada ne kadar kaldığı ve dolayısıyla eğitimine ne kadar ara verdiği net olarak bilinmemektedir. Şevket Süreyya Aydemir, Mustafa'nın çiftlikte bulunduğu süre zarfında çiftliğin yakınındaki kilisede Hıristiyan mektebine kısa bir süre gönderilmiş olduğunu söylemektedir (Aydemir 1998: 48). Ali Fuat Cebesoy, ailesinin, Mustafa'yı o civardaki Rum okullarından birine vererek yarıda kalan tahsilini tamamlamasını düşündüğünü, sonra bu fikirden vazgeçildiğini ifade etmektedir (Cebesoy 1967: 5). Kemal Arı, Mustafa'nın bu çiftlikte yaklaşık 1 yıl kaldığını ve bir ara bir ilkokula gönderilmesinin gündeme geldiğini ve o okula birkaç hafta giden Mustafa'nın "*Ben, o okula gitmem. Orada Hıristiyan çocuklar var. Öğleleri ayın yapıyorlar.*" diyerek okula gitmemekte direndiğini aktarmaktadır (<http://www.turkishnews.com/content/2015/02/07>). Ali Güler ise, Mustafa'nın çiftliğin bulunduğu bölgeye yakın bir Rum Kilise Okulu'na gönderilmesinin düşünülmesine rağmen, kendisinin bunu istemediği; çiftliğin Arnavut yazıcısı Kamil Efendi'nin ve komşuları Hatice Hanım'ın derslerinden de memnun kalmadığı kanaatindedir (Güler 2008a: 144 - 145).

Mustafa 1894 yılında çiftlikten ayrılarak Selanik Mülkiye Rüştiyesi (sivil ortaokul)'ne kaydolmuştur. Aynı dönemde eğitim-öğretim hayatına devam eden askeri rüştiyeler ise askeri idadilere ve bu yoldan harp okullarına öğrenci veren askeri ortaokulları teşkil etmektedirler. Umumiyetle 3 sınıflık olan rüştiyelerle, 4 sınıflık olan idadiler bir arada ortaöğretim kademelerini vücuda getirmektedirler (Aydemir 1998: 50). Mustafa, Mülkiye Rüştiyesi'nde başka bir çocukla kavga ettiğinden hocası Kaymak Hafız tarafından dövülmüş ve okuldan alınmıştır (Bayur 1963: 8).

Mustafa'nın mülkiye rüştiyesinden ayrıldıktan sonra askeri rüştiyeye giriş tarihi de kesin olarak belli değildir. Yusuf Hikmet Bayur'a göre, Mustafa, annesinin istememesine rağmen (Güler 2008a: 146)³ bir akrabasının delâletiyle 1893 tarihinde askeri rüştiyeye girmiştir (Bayur 1963: 8). Şevket Süreyya Aydemir ise O'nun 1894 yılında Selanik Askeri Rüştiyesi ile askerlik mesleğine atıldığını ve Mustafa'nın hikâyesinin, bu askeri rüştiye ile başladığını ifade etmektedir (Aydemir 1998: 63).

Ali Fuat Cebesoy, askeri rüştiye sınavında sağladığı başarıyı göz önünde tutularak öğrenim süresi 4 yıl olan rüştiyenin 3'üncü sınıfına alınan ve burada isminin sonuna "Kemal" eklenen Mustafa'nın, 1896 yılı başında, 15 yaşında iken Selanik Askeri Rüştiyesi'nden mezun olduğunu ifade etmektedir. Mustafa Kemal, rüştiyeyi kırk küsur mevcutlu sınıfta 4'üncü olarak bitirmiştir (Cebesoy 1967: 6 - 7).

Mustafa Kemal'in askeri idadiye giriş tarihi hakkında da farklı tarihler zikredilmektedir. Yücel Özkaya ve diğerleri "Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı" adlı kitabında Ali Fuat Cebesoy'un söylediği tarihi destekleyerek Mustafa Kemal'in Manastır'daki Askeri İdadî'ye 1896 yılında girdiğini aktarmasına rağmen (Özkaya vd. 2003: 15) Turgut Özakman "Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi" adlı kitabında bu tarihi 1895 olarak ifade etmiştir (Özakman 1999: 9).

Amaçları harp okullarına öğrenci hazırlamak olan ve bugünkü askeri liselere denk olan askeri idadiler ordu merkezlerinde kurulurdu. Bütün askeri idadiler arasında nispeten en hür ve memleket meselelerine karşı en çok ilgili olanı da Manastır Askeri İdadisi'dir (Aydemir 1998: 64).

³ Psiko-analizci Dr. Pierre Retchnick, Mustafa [Kemal Atatürk]'ün kendi geleceği hakkında yine kendisinin bağımsız, özgürce karar vermesini "yetim çocuklarda gelişen güçlenme içgüdüsüne" bağlamaktadır.

Manastır Askeri İdadisi'nde Mustafa Kemal matematikten kuvvetlidir; ancak Fransızcası zayıftır. Selanik'e sılaya gittiğinde bir frer (papaz) okuluna giderek Fransızca'daki bilgisini artırmıştır; ancak bir subay adayının bir yabancı okuluna gitmesinden o zamanki yönetim kuşkulandığı için Mustafa Kemal'e bu iş yasak edilmiştir (Bayur 1963: 9). O dönemde askeri okullardaki subaylık, teğmenlik (mülâzım-ı sâni) ile müşirlik (mareşallik) arasındaki kademeleri içine almaktaydı ve bu mesleğe iki yoldan gelinmekteydi: Mekteplilik ve alaylılık (Aydemir 1998: 51).

Mektepli subay, askeri okullardan yetişerek orduya katılan subaydı. Alaylı subay da, mekteplerin tamamlayamadığı subay kadrosuna, orduda teskere terk ederek veya yararlılık göstererek erlik ve astsubaylık yollarından gelen subaylardı. Bunların çoğu okuma yazma bilmezdi. Fakat bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna'dan Acem Denizi kıyılarına ve Orta Afrika'ya kadar uzanan çeşitli bölgelerinde, bütün bir ömür boyunca katlanılan meşakkatler ve devamlı kışla hayatı içinde pişerlerdi. Kendilerini orduya vakfettikleri için bazı vasıfları olurdu. Bunlardan yüksek rütbeli âmir, general, hatta müşir olanlar çoktu. 1908 Genç Türk İhtilali'yle orduda ıslahatlara geçildiği zaman Osmanlı ordusunda 7.000 kadar alaylı subay vardı ve bu miktar, ordudaki subay kadrosunun yarısı demektir (Aydemir 1998: 51-52).

Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'ni 1898 yılı Kasım ayında (Cebesoy 1967: 8) 54 kişi arasından 2'nci olarak bitirmiştir (Gürbüz 2010: 101).

Mustafa Kemal'in Harp Okulu Yılları

Mustafa Kemal, İstanbul'a gelerek 13 Mart 1889'da Pangaltı'da bulunan Harp Okulu'na [Mekteb-i Harbiye] kaydolmuş ve iki ay içinde kendisini tanıtarak, sınıfın çavuşluğuna yükselmiştir. O tarihte birinci sınıfların mevcudu yaklaşık 750 kişi, Harp Okulu'nun toplam mevcudu ise 2 bin kişiden fazladır (Cebesoy 1967: 13 - 15).

Mustafa Kemal, künye defterine "1283 yaka numaralı, Manastır İdadisi'nden vürud eden şakirdan" olarak kaydedilmiştir (Gürbüz 2010: 112). Onun Harbiye'ye kaydolduğu dönemde İstanbul'da; Tıbbiye, Harbiye ve Mühendishane (Mühendishane-i Berrî-i Hümayun) ile sivil idareciler ve hâkimler yetiştiren Mülkiye ve Hukuk Mektepleri yüksek tahsilin dört katını oluşturmaktadır.

Mustafa Kemal Harbiye'ye, Manastır İdadisi'nde etkisi altında kaldığı hürriyet fikirleri ve memleket meselelerine karşı ilgilerle gelmiştir. Harbiye O'nu hem bir subay olarak hazırlamış hem de vatan ve hürriyet duygularını geliştirerek istibdat idaresine karşı bir asi olarak yetiştirmiştir (Aydemir 1998: 70 - 71).

Harp Okulu'nun ilk yılında az çalışan ve eğlencelere dalan Mustafa Kemal ikinci ve özellikle üçüncü yılda çalışma temposunu artırmıştır (Bayur 1963: 10). Bunun sebebi ise özellikle Harp Okulu üçüncü sınıfının kalabalık olması ve bu öğrencilerden ancak, pek az bir kısmının Harp Akademisi'ne girebilecek olmasıdır. Kendisi kurmay subay olacağına inanmaktadır. Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı olan Ali Fuat Cebesoy bu inancı şöyle aktarmaktadır: "*Bir gün 'Ya erkânî harp olamazsan, ne yaparsın?' diye yarı şaka takılan sınıf arkadaşımız [Ayıcı] Arif'i [M.Kemal] derhal susturmuştu. 'Seni bilmiyorum, fakat ben*

muhabkâk erkânı harp olacağım' demişti. M.Kemal kurmay oldu, Arif, mümtaz yüzbaşı⁴ (Niyazi 1975: 57) olarak [Harp Akademisi'nden] okuldan çıktı.” (Cebesoy 1967: 34).

Bir başka tartışma konusu da Mustafa Kemal'in Harp Okulu'nu bitirme yılı ve sicili ile ilgilidir. Şevket Süreyya Aydemir, 10 Şubat 1902'de 21 yaşında 1472 sicil numarasıyla mülâzım-ı sani (teğmen) rütbesiyle Harp Okulu'nu bitirdiğini (Aydemir 1998: 72) ifade etmekteyse de; bu konuda da bir yanlışlık olduğu değerlendirilmektedir. Ali Güler, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi'nde yaptığı araştırmalara dayanarak hazırladığı çalışmasında Atatürk'ün sicilinin “1317-Piyade.8” olduğunu söylemektedir. Buradaki 1317 senesi bazı kaynaklarda 1901 bazı kaynaklarda ise 1902 yılına tekabül etmekle birlikte doğrusu 1901'dir (Güler 2000b: 40). Mustafa Kemal, 1901 yılında Harp Okulu'ndan mezun olduktan hemen sonra ise Harp Akademisi'ne kaydolmuştur.⁵

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi Yılları

Mustafa Kemal'in Mülâzım-ı Evvel rütbesini aldığı süreci daha iyi anlayabilmek için kısaca Harp Akademisi'nin tarihine değinmekte fayda vardır. Babası Abdülmecit'in 1845'te açtığı Harp Okulu'ndan daha ileri bir eğitim düzeyinde olması için Sultan Abdülhamit Almanya'dan askeri heyet getirtmiş ve 1882'de Harp Akademisi'ni kurmuştur. Okulun ilk hocaları arasında Alman Van Der Goltz Paşa da vardır (Gürbüz 2010: 149).

Harp Akademileri Komutanlığı tarafından hazırlanan “Harp Akademileri Tarihçesi (1848-1991)” adlı eserde; 1845 yılında I. Abdülmecit'in Fermanı (Buyrultu) ile askeri okulların düzenlenmesi hakkında Harp Okulu Komutanı (Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane) Emin Paşa, 1861'de Sadaret'e kadar yükselecek olan Fuat Paşa ve Şeyh'ül-İslam Arif Hikmet Bey'den oluşan Askeri Öğretim Kurulu'nun aşağıdaki kararı aldığı belirtilmektedir. Bu karara göre:

“Harp Okulu dört sınıf olacak, askeri liseler kurularak Avrupa Ordularında olduğu gibi Kurmay Subay yetiştirmek için sınıflar oluşturulacaktır...” Harp Akademisi'nin kurulması hakkında verilen en önemli rapor budur. Bu rapor üzerine Avrupa'da eğitim gören Abdulkerim Paşa, kurmay sınıflarını oluşturmak için görevlendirilmiştir. Fransa ve Prusya Hükümetlerine başvurularak Kurmay Yüzbaşılardan Akademi'ye öğretim üyesi tayin edilmiştir (Harp Akademileri Tarihçesi 1991: 7). 1850 yılında mezun olan ikinci dönem öğrencilerinden başlamak üzere, Harp Okulundan mezun olanlara Teğmen (Mülâzım), Harp Akademisi birinci sınıfa geçince Kurmay Üsteğmen (Mülâzım-ı Evvel), ikinci sınıfa geçince Kurmay Yüzbaşı ve Harp Akademisini bitirince Kurmay Kıdemli Yüzbaşı (Kolağası) rütbeleri verilmiştir.

Kurmaylık, önceleri ayrı bir askerî sınıf olarak kabul edilirken, 1867 yılından itibaren piyade, süvari, topçu gibi sınıflar için kurmay subay olarak yetiştirmek üzere programlar yeniden düzenlenmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının (93 Harbi) aleyhimize sonuçlanması, Fransız askeri öğretim sisteminin yetersizliğini ortaya

⁴ Mümtazlık, Cumhuriyet Dönemi'nden önceki Türk Ordusu'nda Harp Akademisi'ni bitirip, kurmaylığı onaylanmayan subayların taşıdığı bir niteliktir.

⁵ Mülâzım-ı sani, mülâzım-ı evvel ve yüzbaşı gibi rütbelerin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla o dönem Osmanlı ordusunda kullanılan rütbe ve üniformaların çalışmamızla ilgili olan kısımları Ek-1'de gösterilmiştir.

koymuştur. Bunun üzerine Harp Akademisi'nde yeni düzenlemeler yapılarak, Alman öğretim metotlarının uygulanmasına başlanmıştır.

1878 yılında Harp Akademisi öğretimi üç yıla çıkarılmıştır (Harp Akademileri Tarihçesi 1991: 9). Harp Akademisi'ni bitirenler 1899 yılına gelinceye kadar Kurmay Kıdemli Yüzbaşı (Kolağası) olmakta iken bu yıldan itibaren Kurmay Yüzbaşı olarak çıkmaya başlamışlardır.

O dönemin, bugünden başka bir farkı ise, kurmaylık derslerine devam edebilmek için Harp Okulu'nu bitirdikten sonra belli bir süre orduda hizmet etme zorunluluğunun olmamasıdır. [Harp Okulu'nda] alınan notlara göre kıtaya veya kurmay sınıflarına gidilmekte, kurmay sınıfları bitirenler daha sonra her üç kıtada (piyade, süvari ve topçu) 2 yıl süreyle staj yapmaktadırlar (Bayur 1963: 12 - 13).

Mustafa Kemal'in aldığı not toplamı, Harp Akademisi'ne (Mektep-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Erkânı Harbiye Sınıfları) seçilmesine yetmiştir (Gürbüz 2010: 149). Kurmay kısmı 3 senedir ve diğer sınıflara bakarak daha rahat bir iç nizamı vardır. Çünkü burada okuyanlar seçkin subaylardır (Aydemir 1998: 74 - 75).

Mustafa Kemal 1902 yılında 57'nci dönem olarak Mülâzım-ı Sâni (Teğmen) rütbesiyle Harp Akademisi'ndeki eğitimine başlamıştır. Bugün Askerî Müze olarak kullanılan Harbiye'deki bina o dönem Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) olarak kullanılmaktadır ([http://www.harpak.edu.tr/ Ana Sayfa/ Tarihçe](http://www.harpak.edu.tr/AnaSayfa/Tarihçe)).

Bu çalışmaya adını veren Mustafa Kemal'in Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen) rütbesine terfi etmesi de Harp Akademisi'ndeki öğrencilik yıllarına rastlamaktadır. Ne yazık ki, bu rütbeye bazı kaynaklarda hiç değinilmemekte, bazı kaynaklarda ise bu durum yanlış ifade edilmektedir. Mustafa Kemal'in bu dönemini en doğru tarif edenler arasında Şevket Süreyya Aydemir ve Yusuf Hikmet Bayur gelmektedir. Aydemir, "Tek Adam" adlı eserinde "*Erkân-ı Harbiye mektebinin birinci sınıfı bitince M.Kemal usule göre bir rütbe terfi etmiştir. Üsteğmendir.*" (Aydemir 1998: 74 - 75) demiştir. Bayur ise, "[*M.Kemal*] Harp Okulu'nu bitirip kurmay sınıfına başladığı sırada (1902) o zamanın usulüne göre teğmen (mülâzımı sani), kurmay sınıflarının ikincisine geçince de (1903) üsteğmen (mülâzımı evvel) olmuştur." (Bayur 1963: 12) demektedir. Yücel Özkaya ise "*O dönemde Harp Akademisine giren subayların doğrudan aldıkları bu rütbe M.Kemal'in Harp Akademisi'ndeki öğrencilik yıllarına rastlamaktadır.*" (Özkaya vd. 2003: 28 - 29) ifadelerine yer vermiştir. Hâlbuki bu rütbe Harp Akademisi birinci sınıfından ikinci sınıfına geçildiğinde alınmaktadır. Nitekim gerek Kara Harp Okulu ([http://www.kho.edu.tr/Ana Sayfa/Harbiyeli Mustafa Kemal/Atatürk'ün Öğrenim Hayatı](http://www.kho.edu.tr/AnaSayfa/HarbiyeliMustafaKemalAtaturkUnOgrenimHayati)) gerekse Harp Akademileri Komutanlığı ([http://www.harpak.edu.tr/ Ana Sayfa/ Atatürk Köşesi/ Atatürk Kronolojisi/ Zaman Dilimi/1881-1904](http://www.harpak.edu.tr/AnaSayfa/AtaturkKosesi/AtaturkKronolojisi/ZamanDilimi/1881-1904)) kaynaklarında Mustafa Kemal'in 1903 yılında [Harp Akademisi 2'nci sınıfına geçtiği yıl] Üsteğmen rütbesine terfi ettiği bilgisine yer verilmiştir.

Mustafa Kemal'in mülâzım-ı evvel rütbesini taşıdığı döneme ait iki belge Ek-2 ve Ek-3'te sunulmuştur. Bu belgelerden ilki Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'ndeki öğrencilik yıllarında tutmuş olduğu notlardır. Türk tarihinden askeri konulara kadar ilgi duyduğu alanlarda tuttuğu notlardan başka Harp Akademisi'nde kurmaylık stajı yaparken o dönemde özellikle Balkanlar'daki gelişmeler başta olmak üzere Rusya, Almanya, Japonya gibi çeşitli ülkelerle ilgili geçim kaynaklarından gelir kaynaklarına kadar değişik

konularda notlar alarak daha 22 yaşında askeri bilgilerin yanı sıra genel kültürünü geliştirmeye çalıştığı açıkça görülmektedir.

Yine not defterinde yer alan şarkı sözleri, şiirler, Fransızcasını geliştirmek için aldığı notlar da o dönemlerde şahsına, özel ilgi alanlarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Ek-3'te ayrıntıları verilen ve kime yazmış olduğu belli olmayan mektubunun müsveddesinde imza olarak üsteğmen rütbesini kullanmıştır.⁶

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi yıllarına ait bazı tarih ve sayılar da çelişkilidir. Bu döneme ait tartışmalı konulardan biri, Akademi'deki öğrenci sayısı ve mezuniyet sıralaması ile ilgilidir. Gürbüz, 57'nci dönemdeki mezunların toplamının 37 kişi olduğunu ve bunlardan 13'ünün kurmay, 27'sinin ise mümtaz olduğunu aktarmaktadır.⁷ Gürbüz'e göre; dönem birincisi Ali İhsan, ikincisi Asım, üçüncüsü Ahmet Sedat, dördüncüsü Ahmet Tevfik'dir (Gürbüz 2010: 153 - 154). Bayur, Mustafa Kemal'in üç yıllık notlarının toplamına göre sınıfının dördüncüsü olarak kurmay subay olduğunu ifade etmektedir (Bayur 1963: 12). Ali Fuat Cebesoy ise "*Harp Akademisi'ni Ali İhsan (Sabis) birinci, M.Kemal beşinci, ben ise sekizinci olarak bitirmiştik. Harp Akademisi'nin birinci sınıfında 43 kişi idik, yalnız 13 arkadaş kurmay olmak hakkını kazandık.*" (Cebesoy 1967: 70) demektedir.

Diğer bir tartışma konusu ise mezuniyet yılına aittir. Resmi tarih Mustafa Kemal'in 1905 yılında Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olduğunu ve Türk ordusu saflarına katıldığını söyler. Aydemir, "*11 Ocak 1905'te, 37 kurmay subay içinde beşinci olarak 24 yaşında Kurmay Yüzbaşı olarak Akademi'den mezun olmuştur.*" (Aydemir 1998: 79) sözleriyle bu geleneğin en belirgin temsilcilerinden biridir. Ali Fuat Cebesoy'un sözleri ise ezber bozmaktadır: "*1904 yılı Aralık ayında Harp Akademisi'ni bitirdik. Kurmay Yüzbaşı olarak diploma aldık. M.Kemal'in 11 Ocak 1905'te mezun olduğuna dair yazılan biyografiler doğru olmasa gerekir...*" (Cebesoy 1967: 70). Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olduğundan ve Harp Akademisi'nden aynı yıl mezun olduklarından söylediklerinin muteber olduğu değerlendirilmektedir. Mustafa Kemal, Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle ilk olarak Şam'da konuşlu 5'inci Ordu Komutanlığı emrine verilmiş, 30'uncu Süvari Alayı'nda görevlendirilmiştir (Özkaya vd. 2003: 29).

Sonuç

Bu çalışmada amaç, Mustafa Kemal'in eğitim safahatı ve Kıt'a hayatına başladığı ana kadar aldığı rütbelerin gözler önüne serilmesidir. Bizi bu çalışmaya iten sebep ise, yapılan literatür taraması neticesinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı üzerinde otorite olarak kabul edilen birçok akademisyenin çalışmaları arasında dahi çelişkiler ve boşluklar bulunduğu tespit edilmiş olmasıdır.

Çalışma sonucunda edinilen intiba, Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum tarihinden başlamak suretiyle, hangi okuldan, hangi tarihte mezun olduğuna ve özellikle meslek hayatının ilk dönemindeki rütbe terfi tarihlerine kadar birçok hususun net olarak ortaya

⁶ Atatürk'ün kendi el yazısı ile aldığı notlar Genelkurmay ATASE D.Bşk.lığı tarafından 2004 ile 2009 yılları arasında 12 cilt halinde yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Atatürk'ün not defterleri-I-XII*, (2004-2009). Ankara: ATASE.

⁷ Burada bir hesap hatası yapıldığı değerlendirilmektedir. 13 kurmay ve 27 mümtaz subayın toplamı 37 değil; 40'dır.

konulamamış olduğudur. Bu çalışma, aslında herkes tarafından çok iyi bilindiği zannedilen ve dillere pelesenk olan birçok ifade / tarihin çelişkilerle dolu olduğunu ortaya koymaktadır. Ve ne kadar acıdır ki, Celalettin Yavuz'un ifadesiyle Atatürk'ün sağlığında belki de hakkında "Biyografi" özelliği taşıyan ilk kitaplar "Alman" araştırmacılar tarafından yazılmıştır (Yavuz 2010: 3).

Çalışmanın diğer bir faydası da resmi tarihte çok rastlanılmayan; ancak rütbe hiyerarşisi içinde o dönem "Mülâzım-ı Evvel" olarak telaffuz edilen, günümüzde ise "Üsteğmen" olarak ifade edilen rütbeye ait döneminin gün yüzüne çıkarılmasıdır. Bu çalışma özelde Mustafa Kemal Atatürk'ün, genelde ise o dönemki tüm kurmay subayların hayatının bir safhasına ışık tutmaktadır.

Büyük bir keşifte bulunduğumuz ya da gerçeği ilk kez gün yüzüne çıkardığımız iddiasında olmamakla birlikte; kimilerince bilinmeyen veya az/yanlış bilinen bazı hususların altını çizerek, literatüre katkıda bulunmaya ve bizden sonra yapılacak çalışmalara ışık tutmaya çalıştığımızı söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Arşiv kaynağı

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Dairesi Başkanlığı Arşivi, ATAZB-1 Koleksiyonu, K: 44, G: 6.

Kitaplar, makaleler ve internet kaynakları

Atatürk'ün not defterleri-II, (2004). Ankara: ATASE.

Aydemir, Şevket Süreyya (1998). *Tek Adam: Mustafa Kemal (1881-1919)*. Cilt I. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bayur, Yusuf Hikmet (1963). *Atatürk Hayatı ve Eseri-I: Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*. Ankara: Güven Basımevi.

Borak, Sadi (2004). *Atatürk'ün Özel Mektupları*. Ankara: Kırmızı Beyaz.

Cebesoy, Ali Fuat (1967). *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Hatıraları*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

Dünya Türkleri Birliği resmi örün sayfası. http://www.turkishnews.com/content/2015/02/07_ (Erişim Tarihi: 09.09.2015).

Geçer, Kadir Türker (2013). Birinci Dünya Savaşı Döneminde Türk Ordusunda Kullanılan Üniforma ve Rütbeler. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*. 11 (21). 121-182.

Güler, Ali (2000a). *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Güler, Ali (2008b). *Karamanlı Sarı Paşa*. Karaman: Karaman Belediyesi Kültür Yayını.

Gürbüz, Yılmaz (2010). *Selanik'ten İzmir'e Zübeyde Hanım ve Mustafa Kemal*. Ankara: Elips Kitap.

Harp Akademileri Komutanlığı resmi örün sayfası. <http://www.harpak.edu.tr/> Ana Sayfa/ Tarihçe. (Erişim Tarihi: 25.07.2015).

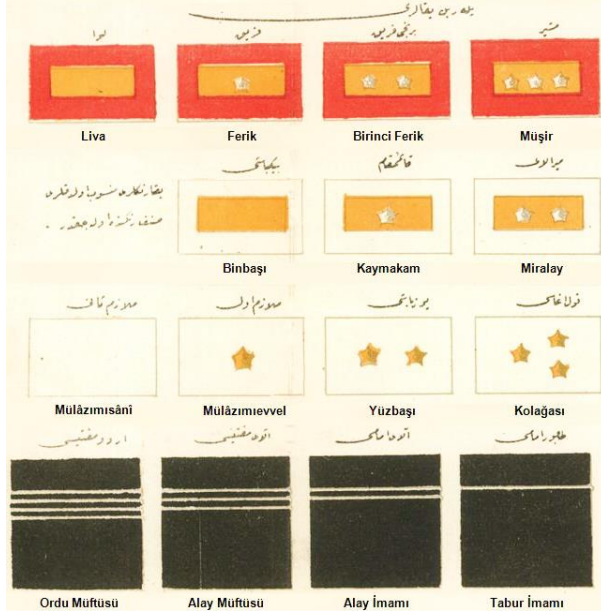
Harp Akademileri Komutanlığı resmi örün sayfası. <http://www.harpak.edu.tr/AnaSayfa/AtatürkKöşesi/AtatürkKronolojisi/ZamanDilimi/1881-1904> (Erişim Tarihi: 28.09.2015).

Harp Akademileri Tarihçesi (1848-1991) (1991). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

- İnalçık, Halil (1998). Atatürk ve Atatürkçülük. *Atatürk*. Milano: Ertuğ ve Kocabıyık Publication. 30-47.
- İnan, Afet (1959). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Kara Harp Okulu Komutanlığı resmi örün sayfası. [http://www.kho.edu.tr/Ana Sayfa/Harbiyeli Mustafa Kemal/Atatürk'ün Öğrenim Hayatı](http://www.kho.edu.tr/Ana_Sayfa/Harbiyeli_Mustafa_Kemal/Atatürk'_un_Oğrenim_Hayati). (Erişim Tarihi: 28.09.2015).
- Lewis, Bernard (1998). Değişim ve uluslaşma süreci. *Atatürk*. Ertuğ ve Kocabıyık Publication. Milano. 10-29.
- Lozan Mübadilleri Vakfı örün sayfası. www.lozanmubadilleri.org.tr. (Erişim Tarihi: 08.09.2015).
- Milli Savunma Bakanlığı resmi örün sayfası. [http://www.msb.gov.tr/Ana Sayfa/ Atatürk Köşesi/Belgelerle Atatürk/ Özlük Bilgileri](http://www.msb.gov.tr/Ana_Sayfa/Atatürk_Kosesi/Belgelerle_Atatürk/_Ozluk_Bilgileri). (Erişim Tarihi: 05.09.2015).
- Özakman, Turgut (1999). *Atatürk. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özkaya, Yücel. vd. (2003). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Resneli Niyazi (1975). *Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*. çev. İhsan Ilgaz. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Yavuz, Celalettin (2010). *Atatürk ve Almanya*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Ekler

Ek-1

Osmanlı Ordusunda Kullanılan Üniforma ve Rütbeler⁸

Tablo-14 Bölük Kumandanlığında Bulunan Mülâzımievvel Rütbesindeki Piyade Zâbitânının Manevra ve Seferi Kıyafeti

⁸ Osmanlı Devletinde ordunun kullandığı rütbe ve üniformalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Geçer, Kadir Türker (2013). Birinci Dünya Savaşı Döneminde Türk Ordusunda Kullanılan Üniforma ve Rütbelere, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11 (21), 121-182.

Zâbitan Rütbeleri

Mülâzımisâni

Mülâzımievvel

Yüzbaşı

Kolağası

Binbaşı

Kaymakam

Miralay

Mirliiva

Ferik

Birinci Ferik

Müşir

Müşir, Harbiye Nazırı
ve Sadrazam

Padişah

Mülâzımisâni

Mülâzımievvel

Yüzbaşı

Kolağası

Binbaşı

Kaymakam

Miralay

Mirliiva

Ferik

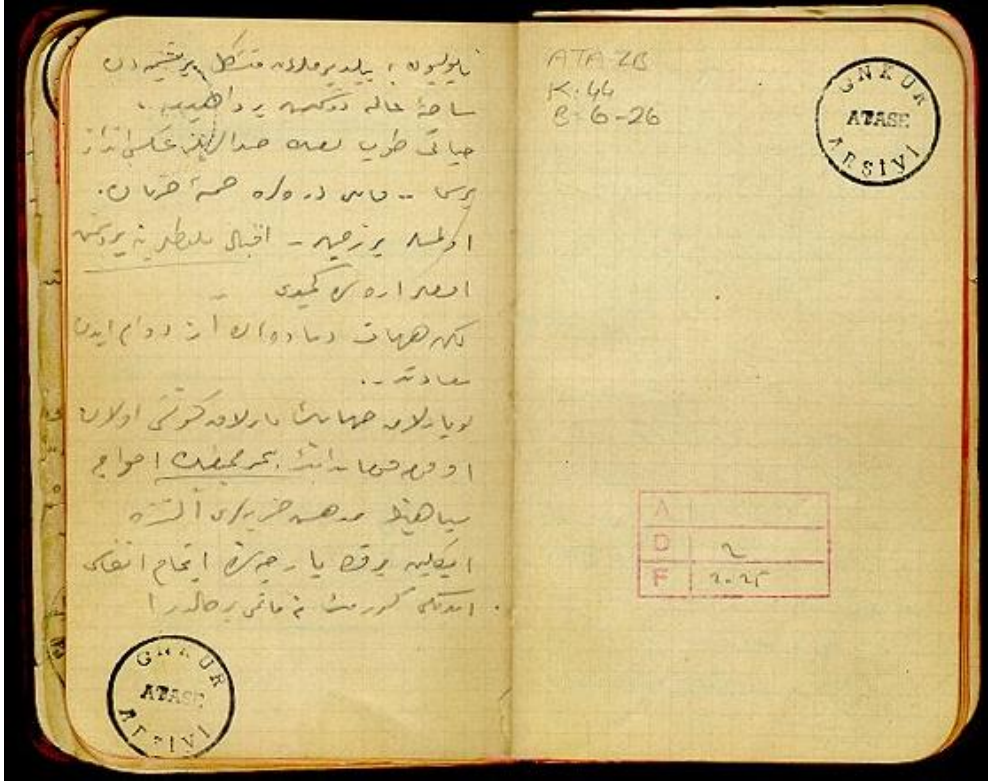
Birinci Ferik

Müşir

Ek-2

Mustafa Kemal'in Üsteğmen Rütbesindeyken Aldığı Notlar⁹

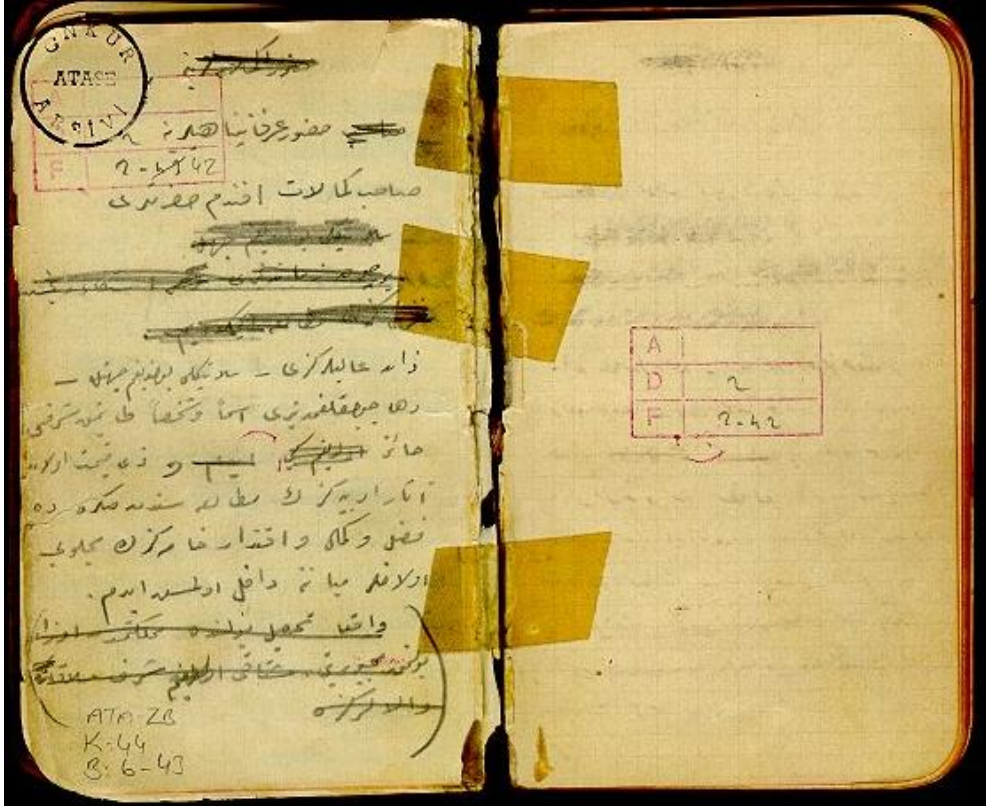
6 ba

Napolyon yıldırımlardan müteşekkil bir meşimeden saha-i âleme düşmül bir harp dâhisidir. Hayatı top-tüfek sâdâlarıyla aks-i endâz bir semâ...kanlı derelere sahne-i cereyan olmuş bir zemin. İkbâl bulutlarına bir düşman ufuklar arasından geçti. Lâkin heyhât dünyada en az devam eden saadettir. Bu parlak cihânın parlak güneşi olan o koca kumandanın Bahr-ı muhitin emvâc-ı siyahının müdhîş darbeleri altında inleyen bir kara parçasında itmâm-ı enfâsı ettiğini görmek ne matemî bir hâldir.

Napolyon yıldırımları meydana getiren kaynaktan doğmuş bir savaş dâhisidir. Onun hayatı, top-tüfek sesleriyle yanşıyan bir sema...kanlı derelere tanık olmuş bir zemin. Talih bulutlarına bir düşman, ufuklar arasından geçti. Lakin heyhat dünyada en az devam eden saadettir. Bu parlak cihanın parlak güneşi olan o koca komutanın

⁹ Bu çalışmada Mustafa Kemal'in Üsteğmen rütbesindeyken aldığı notların bir kısmı tercüme edilmiş şekilde verilmiştir. Notların tamamı için bkz. Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB-1 Koleksiyonu, K: 44, G: 6. Ayrıca notların Osmanlıca ve günümüz Türkçesine çevirisi için bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, (2004). Ankara: ATASE.

bölgesindeki denizin siyah dalgalarının müthiş darbeleri altında inleyen bir kara parçasında nefesini tamamladığını görmek ne üzücü bir durumdur.

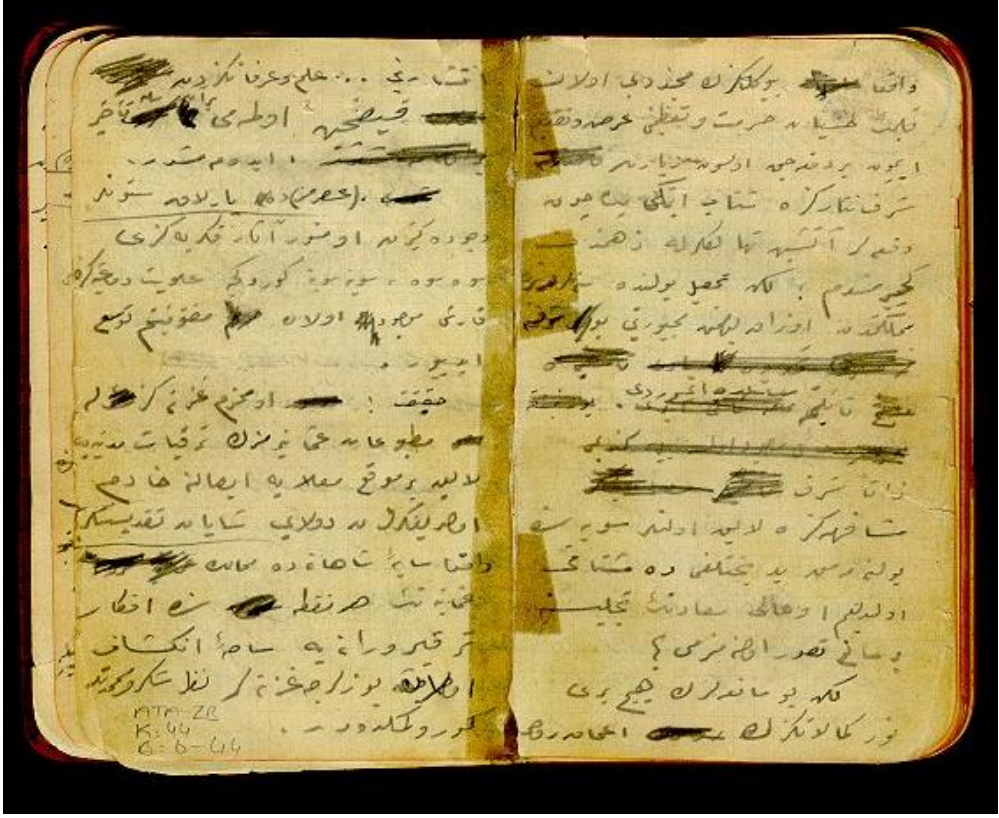

6 bç

*Huzur-ı irfan penâhilerine
 Sahib-i kemalât efendim hazretleri.*

Zât-ı âlilerinizi Selânik'te bulunduğum cihetle daha çocukluğumdan beri ismen ve şahsen tanımak şerefini haiz ve zî-kıymet âsâr-ı edebiyenizin mütalâasından sonra da fazl-u kemal ve iktidâr-ı hanenizin meclûbu olanlar meyânında dâhil olmuşum.

*Gerçeği bilen, koruyanın huzuruna
 Olgunluk sahibi saygıdeğer efendim.
 Zatâlılilerinizi Selânik'te bulunduğum süre zarfında daha çocukluğumdan
 beri ismen ve şahsen tanımak şerefine sahip olduğumdan, sizin kıymetli edebi
 eserlerinizi inceledikten sonra sizin olgunluk ve fazilet yeri olan hanenizin
 iktidarının bağımlısı olanlar arasına katılmışım.*

6 bqa

Vakı'a büyüklüğünüzün meczubu olan kalbî hissiyât-ı hürmet ve ta'zimini arz ve takdim için bir defacık olsun ziyareti şeref-i nisârınıza şitâb etmeyi pek çok dakikalar ateşin tehâlüklemlerle zihninden geçirmiştir. Lâkin tahsil yolunda seneler kadar memleketten uzak bulunmak mecburiyeti bu şerefe nailiyetime müsaade etmiyordu. Zât-ı şeref-i müşafehenize lâıyk olanlar seviyesinde bulunamamak bedbahtlığı da müştakı olduğum o âlî sâadetin tecellisine bir lisân-ı tasavvur olunamaz mı? Lâkin bu mâniaların hiç biri nûr-ı kemâlatınızın a'mak-ı ruhu

Bununla birlikte büyüklüğünüzün deli gibi bağılı olan kalbimin hürmet ve saygı duygularını arz ve takdim için bir defacık olsun şeref dağıtan ziyaretinizi çabucak gerçekleştirmeyi pek çok dakikalar büyük bir arzu ve istekle zihninden geçirmiştım. Lakin eğitim için senelerce memleketten uzak bulunmak mecburiyeti bu şerefe ulaşmamı engelledi. Sizinle yüz yüze konuşma şerefine layık olanlar seviyesinde bulunamamak talihsizliği de arzu ettiğim o yüce saadet duygusunun anlatılmasına uygun bir dil düşünülemez mi? Lakin bu engellerin hiçbiri olgunluğunuzun nuru, ruhunuzun derinliği,

6 br

intişâriyeti... ilim ve irfanınızdan feyz için olmamı bir an bile te'hir edememiştir. (Asrımız)'da parlak sütunlar vücuda getiren o münevver âsâr-ı fikriyenizi seve seve sevine sevine gördükçe ulviyet ve dimağiyenize karşı mevcûd olan meftûniyetim tevessü' ediyor. Hakikat! O muhterem gazetenizle Matbûat-ı Osmaniyemizin terakkiyât-ı medeniyyeye lâayık bir mevki-i mu'allâya is'âline hâdim olduğunuzdan dolayı şâyân-ı takdissiniz. Vak'ıta sâye-yi şâhânedememâlik-i Osmaniyen'in her noktasında efkâr-ı terakkiperverâne sâha-i inkişâf olan yüzlerce gazeteler nazar-ı şükür ve memnuniyetle görülmektedir.

yaygınlığı... İlim ve irfanınızdan etkilenmemi bir an bile engelleyememiştir. Yüzyılımızda parlak sütunlar vücuda getiren o aydın fikir eserlerinizi seve seve, sevine sevine gördükçe yüceliğimize ve aklımıza karşı mevcut olan bağıllığım genişliyor. Gerçekten! O muhterem gazetenizle Osmanlı basınının çağdaş gelişmesine uygun bir yüksek mevki kazandırmaya hizmet etmenizden dolayı kullanmaya değersiniz. Bununla birlikte sayenizde Osmanlı ülkesinin her noktasında fikirlerin keşfedilmesinde, gelişip ilerlemesinde etkili olan yüzlerce gazete olumlu bir şekilde ve memnuniyetle görülmektedir.

6 bra

Lâkin bilmem nasıl bir hiss-i cezbe-dârin te'sir-i mukavem-sûzu asrın takib-i mütalâ'asından duyduğum zevki, edindiğim itminân-bahş ma'lûmâtı diğerlerinde bulamadığımı bütün kalbimle bir tarz-ı husussiyette itiraf ve ilâna bendenizi sevk ediyor. Enzâr-ı âlem-i kanlar içinde kalan dumanlı ufuklara bürünen müntehâ-yı şarka kadar cezb eden vekayi'i câriyeyi menâbi'i muhtelif-e-i mevcudiyeden ta'kip ve tetkik etmek muktezâ-yı mesleğimdir. İstifade-bahş gazetenizde her hususta olduğu gibi mes'ele-yi hazıra ait hususatta dahi ta'kip etmekte olduğunuz meslek asrî ve şâyan-ı tebcil muharrirlerini ebedî bir nâm-ı istirhamla

Lakin bilmem nasıl bir çekici duyguların kuvvetli, hararetili etkisi yüzümlün takip edilen görüşlerinden duyduğum zevki, edindiğim güven verici bilgileri, diğerlerinde bulamadığımı bütün kalbimle özel bir şekilde itiraf ve ilana bendenizi sevk ediyor. Dünyanın gözünde kanlar içinde kalan dumanlı ufuklara bürünen doğunun en ücra köşelerine kadar çekilen olayların kaynaklarını çeşitli yerlerden takip etmek ve araştırmak mesleğim gereğidir. Yararlı olan gazetenizde her hususta olduğu gibi günümüz meselelerine ait konularda dahi takip etmekte olduğunuz meslek, çağdaş ve dikkate değer yazarlarımızı ebedi bir saygıyla

6 bs

yâd ettirecektir. Vukuf ve ma'lumâtınızdaki vüs'ate muhakeme-i dimağiyenizdeki kuvvet istihrâc-ı hakayık, hulâsa her hususta büyüklüğünüzü düşündükçe Selânikli bulunduğuma bir hiss-i saadetle seviniyorum. Daha doğrusunu isterseniz göğsümün bir hissi gurur ile kabardığını duyuyorum. Asıl maksad-ı nâcizânem gazeteniz muhteviyatının herkese olduğu gibi bendenize de bahşettiği istifadelerden dolayı medyun olduğum teşekkürâtı acizâne arz etmek idi. Fakat dimağimde canlanan evsâf ve mezâyâ-yı ekmelâneleri

anacaktır. Olayları kavrayışınız ve bilginizdeki genişliği, muhakeme kuvvetini, gerçekleri çıkarmadaki gücünüzü özetle her hususta büyüklüğünüzü düşündükçe Selânikli olduğuma bir mutluluk hissiyle deviniyorum. Daha doğrusunu isterseniz göğsümün bir gurur duygusu ile kabardığını duyuyorum. Asıl naçizane maksadım gazeteniz içeriğinin herkese olduğu gibi bendenize de sağladığı faydalardan dolayı bağıslı olduğumu acizane teşekkürlerle arz etmek idi. Fakat aklımda canlanan özellikle ve olgun vasıflar

6 bsa

zât-ı fâzilânelerinize karşı ruhumdan kopup gelen ihtram sayhalarını bu surette tefsire vesile-i cemile teşkil etti. Vicdanî olan ma'ruzâtın âciz bir kalemden çıkmış olduğu için safvet-i nezâhiyetini zayı etmez sanırım. Bâkî takdim-i ihtiramât ederim fendim hazretleri.

Erkân-ı Harbiye namzeti Mülâzım-ı Evvel Mustafa Kemal.

fazilet sahibi olan şahsınıza karşı ruhumdan kopup gelen hürmət saygılarını bu suretle açıklanan güzel sebepleri teşkil etti. Vicdani olan maruzatım aciz bir kalemden çıkmış olduğu için temiz bir saflığı kaybetmez sanırım. Sonsuz saygılarımı sunarım efendim.

Kurmay adayı Üsteğmen Mustafa Kemal.

Ek-3*Mustafa Kemal'in Üsteğmen Rütbesindeyken Yazdığı Mektup*

Rıza Tevfik Beyefendiye

23 Mart 1319

Nazar-ı ârifenenize arzolunan bu naçiz kart ihtimal mucib-i istiğrabınız olacaktır.

Fakat meftun-i mealiyat olan bir kalb için keşfettiği değer-i marifetten müstefit olmak ma'kes-i meziyet olduğundan şüphe etmediği bir zat-ı faziletpervere takdim-i uhuvvet etmek mazhar-ı müşafehe olmak lüzumuna vabeste değildir, zannederim.

Fazl-u irfanınızın perestikşârı olan en sevgili kardeşlerimden bir ikisinin zat-ı vâlâlarına karşı mütehassis odukları âsar-ı hürmet ve uhuvvetten kalbimin tehi olması bendeniz için en acı bir hüsrân-ı elimdir.

Ayn-ı hiss-i samimiyetin bendenize de bahşını istirham edecektim. Ümit ederim ki diriğ buyurulmaz.

Erkânıharb namzetlerinden mulâzımievvel
Mustafa Kemal

Rıza Tevfik Beyefendiye

23 Mart 1903

Yüksek huzurunuzun sunulan bu değersiz kart sizi belki de şaşırtacaktır.

Fakat yüksek düşüncelere tutkum olan bir gönül için, keşfettiği bir bilgi hazinesinden yararlanmayı üstünlük sayacağına inandığı siz erdemli kişiye sevgilerini sunmak, herhalde önceden tanışmaya bağlı değildir sanırım. Bilgi ve erdeminizin hayranı olan sevgili kardeşlerimden bir ikisinin yüksek kişiliğinize karşı duyduğu saygı ve sevgiden kalbimin yoksun oluşu bendeniz için acı bir boşluktur.

Aynı içtenlikle duyguların bendenize de bahşedilmesini rica edecektim. Ümit ederim ki dileğim geri çevrilmez.

*Kurmay adayı Üsteğmen
Mustafa Kemal*

Borak, Sadi (2004). Atatürk'ün Özel Mektupları, Ankara: Kırmızı Beyaz.

**BİR SİVİL İTAATSİZLİK ÖRNEĞİ OLARAK KIRIM
TATARLARININ ANA VATANA DÖNÜŞ MÜCADELESİ
VE MUSTAFA CEMİLOĞLU**
THE STRUGGLE OF CRIMEAN TATARS FOR RETURNING
HOMELAND AS A CIVIL DISOBEDIENCE SAMPLE
AND MUSTAFA CEMİLOGLU

SERKAN ERDAL

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
serkan.erdal@atauni.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8127-6855

SELÇUK AYDIN

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Sociology
selcuk.aydin@atauni.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8997-9283

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 03.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.07.2017
Sayfa-*Pages* : 535-570
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3781>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>
This article was checked by iThenticate.

**BİR SİVİL İTAATSİZLİK ÖRNEĞİ OLARAK KIRIM TATARLARININ
ANA VATANA DÖNÜŞ MÜCADELESİ VE MUSTAFA CEMİLOĞLU**
THE STRUGGLE OF CRIMEAN TATARS FOR RETURNING HOMELAND
AS A CIVIL DISOBEDIENCE SAMPLE AND MUSTAFA CEMİLOGLU

SERKAN ERDAL-SELÇUK AYDIN

Öz

Haksızlık olgusuna karşı insanların geliştirdikleri tepkiler her zaman birbirlerinden farklı olmuştur. Bu tepkilerden birisi de haksızlıklara karşı barışçıl mücadele metotlarını kullanarak hem kamuoyunun hem de otoritelerin dikkatini çekmeye çalışarak söz konusu haksızlıkların ortadan kaldırılmasını kendisine amaç edinen pasif direniştir. Literatürde sivil itaatsizlik olarak da adlandırılan pasif direniş, haksızlık olarak duyumsanan olaylara karşı, şiddetin her türlüünü reddeden, kamuya açık, aleni, hesaplanabilir, sistemin geneline değil, tekil haksızlıklara karşı kamu vicdanında farkındalık oluşturmaya yönelik bir direnme yöntemidir.

Bu makalenin amacı da bütün vatandaşlık hakları ellerinden alınarak bir gecede yurtlarından sürülen Kırım Tatarlarının Mustafa Cemiloğlu önderliğinde herhangi bir şiddet eylemine başvurmadan vermiş oldukları mücadeleyi sivil itaatsizlik bağlamında gün ışığına çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Sivil İtaatsizlik, Kırım Tatarları, Mustafa Cemiloğlu, SSCB, İnsan Hakları

Giriş

Var olduğu günden beri bir takım haksızlıklara maruz kalan insanlık, bazen bu haksızlıklara karşı herhangi bir tavır takınmamış, hiçbir direnç göstermeden boyun eğmiş, bazen de tam tersine haksızlıklara karşı ya aktif ya da pasif bir şekilde direnmeye çalışmıştır. Sivil itaatsizlik de insanoğlunun, karşılaştığı bir takım haksızlıklara karşı başvurduğu pasif direniş yöntemlerinden birisidir.

Sivil itaatsizlik; belli bir oranda adil ilişkilerin var olduğu demokratik bir sistemde ortaya çıkan, ciddi bir takım haksızlıklara karşı, bütün yasal imkânlar denendikten sonra

Abstract

Humans' reactions against the concept of injustice have always been distinctive. Among these reactions, the passive resistance aims to suppress and extinguish the injustice by trying to draw public attention and notice of the authorities through peaceful fighting methods. Passive resistance, which is also known as "civil disobedience" in the literature, is a non-violent, predictable overt and publicly attendable resistance method against any and all injustice that aims to create public awareness on a singular unjustifiable situation without targeting the system as a whole.

Within the scope of civil disobedience the purpose of this article is to examine the non-violent opposition of Crimean Tatars under the leadership of Mustafa Cemiloglu, who were deprived of all citizenship rights and exiled from their homeland in just one night.

Key Words: Civil Disobedience, Crimean Tatars, Mustafa Cemiloglu, U.S.S.R., Human Rights.

başvurulan, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddetin her türlüünü reddeden, yasadışı, aleni, kolektif ve çıkar gözetmeyen, politik bir davranıştır.¹ Pasif direniş olarak da adlandırılan sivil itaatsizlik kavramının geçmişi aslında oldukça eski dönemlere dayanmaktadır.² Özellikle Sokrates'in kendisine yöneltilen suçlamalara karşı yaptığı savunma ve sonuçta verilen cezaya rıza göstermesi, tarihin ilk sivil itaatsizlik örneği olarak anılmasına neden olmuştur. Sivil itaatsizlik bağlamında önde gelen eylem adamlarının başında, Mohandas Karamçand Gandhi, Martin Luther King, Lev Nikolayeviç Tolstoy, Malcolm Little (Malcolm X) gelmektedir. Buna rağmen sivil itaatsizlik kavramını literatüre kazandıran kişi ise David Henry Thoreau'dur. Thoreau'nun (1817-1862), 26 Ocak 1848 yılında Concord Lisesinde köleliğe ve Amerika'nın Meksika savaşına karşı verdiği konferans metni, ölümünden dört yıl sonra "A Yankee in Canada, with Anti-slavery and Reform Papers"da (1866) "Civil Disobedience" başlığı altında yayımlanır.³ Bu tarihten sonra Thoreau dünyada sivil itaatsizlik kavramını ilk kullanan kişi olarak anılır.

Sivil itaatsizlik basit bir yasa ihlali olmayıp kendine özgü siyasal bir karşı çıkma ya da itiraz eylemidir. Sivil itaatsizliğin temel amacı yeni bir düzen kurmak değil, var olan düzenin sınırlarını esneterek demokratik uzlaşmayı üst bir noktaya doğru genişletmektir.⁴ Hayrettin Ökçesiz de bu bağlamda sivil itaatsizliği hukuk devleti idealinin kapsadığı üst değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen fakat bunu yaparken de üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını gasp etmeyen barışçıl bir protesto şekli olarak tanımlamaktadır. Sivil itaatsiz birey, norm ihlalinin sonucunda ön görülen yaptırıma katlanmaya razı olduğunu belirterek davranışının samimiyetini ve içtenliğini ortaya koymakta, haksızlığın ortadan kaldırılması için gerekli olan inanca sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁵

Sivil itaatsizlik bağlamında önde gelen teorisyenlerin başında John Rawls gelmektedir. Rawls; sivil itaatsizliğin bir takım ciddi adaletsizlikler yaşansa bile, genel olarak adil olan toplumlar için söz konusu olabileceğini belirtir. Adil bir durumun ön şartı ise demokratik bir yönetim biçimidir. Sivil itaatsizlik ancak yasal demokratik bir sistemde karşılık bulabilir. Rawls, sivil itaatsizlik sorununun demokratik bir sistemde anayasayı meşru olarak kabul eden yurttaşlar için ortaya çıkabileceğini, sivil itaatsizliğe neden olan temel sorunun ise demokratik sistemin özünde var olan görevler çatışmasından

¹ Yakup Coşar, "Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik", Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 10.

² Thebai'de krallığı paylaşamayan kardeşlerden Eteokles ve Polyneikes acımasız bir iktidar mücadelesine girişirler. Bu mücadelede sonunda iki kardeş de hayatını kaybeder. Bu sırada tahta çıkan Kreon, Eteokles'in ülkesini savunurken öldüğü için kahraman ilan edilip törenle gömülmesini, Polyneikes'in ise vatanına ihanet ettiği için mezarsız kalarak, kurda kuşa yem olsun diye açıkta bırakılmasını emreder ve Polyneikes'i gömmeye teşebbüs edecek olanların da ölümle cezalandırılacağını bildirir. Buna rağmen Antigone, Kreon'un emrine karşı gelir ve kardeşini gömer. Yaptığı eylemin suç olmadığını ifade eden Antigone otoriteye karşı çıkarak tarihin ilk sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirmiş olur. Bkz. Sophokles, *Antigone*, (Çeviren: Ari Çokona), İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

³ Leigh Kathryn Jenco, "Thoreau'nun Demokrasi Eleştirisi", (Editör: Şeyda Öztürk), *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 67, Yaz 2011, s. 100.

⁴ Aykut Çelebi, "Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik", (Editör: Şeyda Öztürk), *Cogito*, Sayı: 67, Yaz: 2011, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 80.

⁵ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Legal Kitapevi, İstanbul, 2011, s. 151.

kaynaklandığını belirtmektedir. Rawls, sivil itaatsizliği, haksız olduğu düşünülen hükümet politikalarının ya da bir takım yasaların değiştirilmesini amaçlayan, kamuoyu önünde aleni bir şekilde icra edilen, şiddeti reddeden, vicdani ancak yasal olmayan politik bir eylem olarak tanımlamaktadır. Bu tür eylemlerde amaç çoğunluğun adalet duygusuna hitap etmektir. Sivil itaatsizlik en son durumda başvurulacak bir yöntem olduğu için bu başvurunun zorunlu olup olmadığından emin olunması gerekmektedir. Bütün yasal yollar denenmiş ve çözüm bulunamamışsa ancak o zaman sivil itaatsizliğe başvurulur. Aksi takdirde sivil itaatsizlik etki gücünü kaybedebilir. Diğer taraftan protesto edilen yasanın ihlal edilmesi de zorunlu değildir. Duruma göre bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak yasa ihlalleri söz konusu olabilir.⁶

Sivil itaatsizliğin belirli sayıda yurttaşın alışılmış değişiklik yollarının tıkandığına, yani itirazlarının artık sonuç getirmeyeceğine ya da tersine bir takım değişiklikleri gündemine alan siyasal iktidarın yasallığı ve anayasaya uygunluğu ciddi biçimde kuşkulu olan bir politikada ısrar ettiğine inandıkları bir durumda ortaya çıkacağını belirten düşünürlerden bir diğeri de Hannah Arendt'tir. Arendt'a göre sivil itaatsizlik; zorunlu ya da arzulanan bir değişikliği sağlamaya ya da zorunlu ve memnun olunan bir durumu devam ettirmeye yönelik olabilir.⁷

Sivil itaatsizliğin yalnızca hukuk devleti koşullarında ortaya çıkabileceğini belirten diğer bir düşünür de Jürgen Habermas'tır. Habermas, demokratik hukuk devletlerinde bile bir takım yasal düzenlemelerin meşru olmayacağı durumların haklı bir sivil itaatsizliğe neden olabileceğini belirtir. Hukuk devleti bütünüyle bitmiş bir yapı olmadığı gibi, meşru bir hukuk düzeni de kendisini değişen koşullara göre kurmaya, ayakta tutmaya, yenilemeye ya da geliştirmeye yönelik olmalıdır. Sonuçta hukuk devleti tamamlanmamış bir proje olduğu için anayasal organlar arasında bir takım sorunlar yaşanması ihtimali de her zaman var olacaktır. Bundan dolayı sivil itaatsizlik hukuk devletinin değişen koşullara uyum sağlamasını ve hukukun kendini gerçekleştirme sürecinde görülen aksaklıkların düzeltilmesinde başvurulacak en son ihtimal olarak görülmektedir.⁸

Sivil itaatsizlik, şiddete dayanmayan kolektif bir eylem biçimidir. Bu eylem biçimiyle yurttaşlar, doğrudan ya da dolaylı olarak yasa koyucu ya da politik iktidar üzerinde baskı uygulamak amacıyla, yürürlükteki bir ya da birçok yasayı (kararnemeleri, tüzükleri, yasal bir yetkilinin emrini) ortak bir şekilde açıkça ve kasıtlı olarak ihlal ederler. Yurttaşların bu baskısı, ihlal edilen yasanın ya da politik kararın değiştirilmesini veya çok istisnai olarak iktidarın devrilmesini hedefler.⁹ Esasında sivil itaatsizliğin mesajını ulaştırmak istediği iki hedef vardır. Bu hedeflerin birinci grubunu devlet, iktidar ve politika; ikincisini ise kamuoyu oluşturur. Siyasal iktidara seslenerek haksızlığın ortadan

⁶ John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, (Çeviren: Yakup Çoşar), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 56-58.

⁷ Hannah Arendt, *Crises Of The Republic*, A Harvest Book Harcourt Brace & Company, New York 1969, s. 74-75.

⁸ Jürgen Habermas, *Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Sınanması Federal Cumhuriyette Otoriter Yasalcılığa Karşı*, (Çeviren: Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 32-44.

⁹ José Bové, Gilles Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, (Çeviren: Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 45-46.

kaldırılması için bir kurala ya da yasaya karşı itaatsizlik gösterilir. Bunu yapmak için ise, toplumsal hareketin, kolektif tavrın büyümesi adına kamuoyu ikna edilmeye çalışılır.¹⁰

Sonuçta yasaya karşı çıkan her itaatsizlik eylemi sivil itaatsizlik olarak adlandırılmaz. Bir eylemin sivil itaatsizlik olarak algılanması için bir takım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu noktada farklı tanımlar¹¹ söz konusu olsa bile genel hatlarıyla sivil itaatsizlik olarak adlandırılan eylemlerin ortak bir takım özellikleri söz konusudur.

Her şeyden önce sivil itaatsizlik haksız olduğu düşünülen uygulamalara karşı bütün yasal yollar denendikten sonra başvuru yasadışı bir eylemdir. Fakat yasadsızlık, yasadsız örgütlenmeler anlamına gelmediği gibi kendi çıkarı için yasayı ihlal eden kriminal davranışlardan da kesin çizgilerle ayrılır. Sivil itaatsizliğin diğer bir özelliği ise, aleni, kamuya açık ve eylemlerin seyrinin ve sonuçlarının önceden hesaplanmış olmasıdır. Alenilik sivil itaatsizlik eylemlerinin gizli bir şekilde değil, bütün kamuoyunun önünde açık bir şekilde yapılmasını gerektirir. Eylemlerin seyrinin ve sonuçlarının belli olması ise taşınan mesajın etkisini ve inandırıcılığını arttırmaktadır. Sivil itaatsizlik eylemlerinin diğer bir özelliği ise şiddeti reddetmesidir. Şiddet kavramını tanımlamak oldukça zordur. Bu nedenle bir takım zorluklar olsa da yukarıda Ökçesiz'in belirttiği gibi sivil itaatsizlik üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen bir içeriğe sahip olmalıdır. Sivil itaatsizlik eylemine başvuranlar, eylemin siyasi ve hukuki sorumluluğunu üstlendikleri gibi, çiğnedikleri pozitif hukuk normunun ön gördüğü cezai sorumluluğa da katlanırlar. Bu durum eylemin etkinliğini ve inandırıcılığını arttıran, kamuoyunun ve siyasal iktidarın dikkatini çekmeğe yardımcı olan önemli bir özelliktir. Sistemin tamamına karşı itirazda bulunmayan sivil itaatsizlik tekil bir takım haksızlıklara karşı ortak eylem prensibine de sahiptir. Bütünsel bir reddediş ya da itiraz söz konusu değildir. Son olarak sivil itaatsizlik kamu vicdanına yönelik, çıkar gözetmeyen bir özelliğe sahiptir. Sivil itaatsizlik ciddi haksızlıklar söz konusu olduğu zaman ortaya çıkabileceği gibi, söz konusu haksızlıklarla ilgili de bir takım çifte standartlar kullanmaz.

Yaşadıkları topraklardan ani bir kararla sürülerek başka bir coğrafyada yaşamaya mecbur bırakılan Kırım Tatarları, her türlü baskı ve zorlamaya karşı şiddete başvurmadan sivil itaatsizlik olgusu ekseninde haksızlıklara karşı mücadele etmişlerdir. Bu çalışma, uzun tarihsel bir mücadeleye sahip olan Kırım Tatarlarının yaşadıkları sürgün politikalarına karşı vermiş oldukları mücadeleyi, tarihsel bağlamında, sivil itaatsizlik olgusu üzerinden ele almayı amaçlamaktadır.

II. Dünya Savaşı ve Kırım Türklerinin Ana Vatanlarından Sürgünü

22 Haziran 1941 tarihinde sabahın erken saatlerinde Rus sınırını geçen Alman birlikleri, 15 Kasım'da Moskova önlerine kadar gelmişlerdi. Savaşın ikinci yılında Hitler,

¹⁰ Bové, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, s. 167-168.

¹¹ Sivil itaatsizliğin temel unsurları için bakınız. Yakup Coşar, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013., Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Legal Kitapevi, İstanbul 2011, Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, José Bové ve Gilles Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı*, (Çeviren: Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006. Henry D Thoreau-Mohandas K. Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, (Çeviren: C. Hakan Arslan-Fatma Ünsal), Vadi Yayınları, Ankara 2012.

ordu komutanlarının bütün ısrarlarına rağmen, Moskova'yı ele geçirmek yerine Kafkasya'nın zengin petrol sahalarını, Donets sanayi havzasını, Sovyetlerin en önemli tahıl ambarı olarak bilinen Kuban bölgesinin hububatını ve Volga nehri üzerindeki Stalingrad'ı ele geçirmek için harekâtın yönünü güneye doğru çevirerek Stalingrad, Maykop ve Grozni üzerine yönelmiştir. Böylece Almanlar ihtiyaç duydukları kadar petrol ve yiyecek elde ederken aynı zamanda da Sovyetleri, savaşa devam edebilmek için ihtiyaç duyduğu, petrol, yiyecek ve endüstriden mahrum edecekti.¹² Hitler, 21 Ağustos'ta yayınladığı bildiriye öncelikli hedeflerinin kış mevsimi gelmeden “*Moskova'nın ele geçirilmesi değil, Kırım'ın ve endüstri ve kömür madenlerinin olduğu Donets havzasının ele geçirilerek, Rus birliklerinin Kafkasya petrolerinden ikmal edilmesinin önlenmesi*” olduğunu ifade ediyordu.¹³ Hitler'i böylesi bir karar almaya iten asıl neden ise Mihver Güçleri'nin Mısır'ı ele geçirememesi ve Mısır üzerindeki İngiliz baskısının artması üzerine Arap petrolerinden ümidini kesmesiydi. Ayrıca Alman komuta kademesi de Kafkasya'daki Sovyet petrol bölgelerinin ele geçirilememesi halinde savaşı bir yıl daha sürdüremeyecekleri konusunda Hitler'i uyarılmışlardı.¹⁴ Bu durumun farkında olan Hitler, daha harekât başlamadan önce Maykop ve Grozni'nin petrol kaynaklarını ele geçiremedikleri takdirde savaşın kendileri için sona ereceği gerçeğini VI. Ordu komutanı General Paulus'la paylaşmıştı.¹⁵ Bu psikoloji ile harekete geçen Alman birlikleri 1942 yılının Temmuz ayında stratejik açıdan önemli bir liman kenti olan Sivastopol'u,¹⁶ 9 Ağustos'ta da Maykop'u ele geçirmiş fakat Stalingrad'da güçlü bir Rus savunmasıyla karşılaşmıştı. Almanların hesaplayamadığı bir şey vardı ki o da Stalingrad'ın ele geçirilmesi kendileri için ne kadar önemliyse, buranın savunulması da Ruslar için o derece önemliydi. Hitlerden farklı düşünmeyen ve bundan dolayı Stalingrad'ın savunmasına son derece önem veren Stalin de savaşta kalabilmenin tek şartının bölge petrolerini elde tutmak olduğunun farkındaydı.¹⁷ Bu gerçekle hareket eden Rus ordusu Stalingrad'ta Almanlara karşı destansı bir direniş göstererek Almanların bütün planlarını alt üst etmişti. Hart'ın deyiimiyle “*Almanlar tükenmiş, Stalingrad efsaneleşmişti.*”¹⁸

Stalingrad Cephesinde alınan başarısızlığı kabul etmeyen Hitler “*buradaki birliklerin bir amaç için feda edildiğini, buradan kazanılan zaman ve fırsatın Alman Yüksek Komutanlığı'na Doğu Cephesi'nde alınabilecek yeni karşı tedbirler için zaman ve zemin hazırladığını*” iddia etse de gerçekler bundan çok daha farklıydı. VI. Ordu Komutanı Paulus ve kendisine bağlı birlikler 31 Ocak 1943 tarihinde, diğer Alman birlikleri ise 2

¹² William L. Shirer, *The Rise And Fall Of The Third Reich A History Of Nazi Germany*, Simon and Schuster, Hutchinson 1999, s. 818.

¹³ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, (Çeviren. Kerim Bağrıaçık), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 179.

¹⁴ Mark Mazower, *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupa'sında Nazi Yönetimi*, (Çeviren: Yavuz Alogan), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 422.

¹⁵ Shirer, *The Rise And Fall Of The Third Reich...*, s. 819.

¹⁶ Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, California 1978, s. 153.

¹⁷ Shirer, *The Rise And Fall Of The Third Reich...*, s. 819.

¹⁸ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, s. 272.

Şubat'ta Ruslara teslim olmuştu. Üç hafta içerisinde Ruslara teslim olan Alman askerlerinin sayısı ise doksan bini geçmişti.¹⁹

İki milyona yakın insanın hayatını kaybettiği Stalingrad Muharebesi sadece savaşın değil aynı zamanda Sovyet Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türk ve Müslüman topluluklarının da kaderini değiştiren önemli bir dönüm noktası olmuştur. Stalin henüz savaşın başında - Nazilerin Sovyet Rusya'ya saldırmasından yaklaşık iki ay sonra - 28 Ağustos 1941 tarihinde Volga Almanlarını “*Nazilerle işbirliği yapma ihtimallerine karşı*” ihtiyati bir tedbir olarak Kazakistan, Altay, Novosibirsk, Omsk ve komşu eyaletlere sürmüştü.²⁰ Sovyet Rusya'nın askeri ve psikolojik üstünlüğü ele geçirmesinden sonra Stalin “*sürgün politikasını*” yeniden yürürlüğe sokarak 2 Kasım 1943 tarihinde Karaçaylar başta olmak üzere Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkları, 27 Aralık 1943 tarihinde Kalmukları, 23-24 Şubat 1944 tarihinde Çeçen ve İnguşları, 8 Mart'ta Balkarları, 18 Mayıs'ta Kırım Tatarlarını ve son olarak 15 Kasım'da da Ahıska Türklerini “*düşmanla - Almanlarla- işbirliği yaparak vatana ihanet ettikleri*” gerekçesiyle sürgüne göndermiştir.²¹ Sınır ötesi etnik bağların komşu ülkeleri sindirmek amacıyla kullanılamayacağını, hatta aleyhte bir potansiyele sahip olduğunu düşünen Sovyet yöneticileri sınır hattında yapılacak etnik temizlik harekâtıyla bu problemi çözmeye çalışacaktır.²² Girişilen bu etnik temizliğin asıl maksadı ise Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman, özellikle de Türk asıllı milletleri Orta Asya ve Sibirya bozkırlarına sürerek Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarını Slav olmayan milletlerden arındırmaktır.²³ Yani Stalin'in sürgün politikaları Sovyetler Birliği'nin iç değil de dış politikasıyla, özellikle de Türk-Sovyet ilişkileriyle doğrudan alakalıydı. Stalin, Türk-Sovyet ilişkilerinin gerginleştiği bir sırada²⁴ Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında baskıyı artırdığı zaman bu duruma engel olmaya çalışacak bir Türk beşinci kolunun bulunmamasından emin olmak istiyordu.²⁵

Slav unsurların varlıklarını devam ettirebilmek için Sovyet hükümetini desteklemek zorunda olduklarını belirten Sovyet yöneticileri aynı zamanda Müslüman milletleri ise “*dini ve ırki sebepler dolayısıyla*” özellikle Türkiye, İran, Afganistan ve Asya'daki diğer

¹⁹ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi II*, (Çeviren: Kerim Bağrıaçık), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 507.

²⁰ Ann Sheey, Bohdan Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet treatment of some national minorities*, Minority Rights Group, London 1980, s. 19.; Robert Conquest, *Stalin: Breaker of Nations*, Viking Penguin, New York 1991, s. 258.

²¹ Zafer Karatay, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Sovyet İnsan Hakları Savunucuları”, *Emel*, Sayı: 238-241, Ocak-Aralık 2012, s. 3.

²² Terry Martin, “The origins of soviet ethnic cleansing”, *Journal of Modern History*, Volume: 70, Number: 4, December 1998, s. 860.

²³ Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars From Soviet Genocide to Putin's Conguest*, Hurst & Company, London 2015, s. 99.

²⁴ SSCB 1945 yılı Mart ayında, 17 Aralık 1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık anlaşmasını feshetmiş, Temmuz 1945'te de Türkiye'den Kars ve Ardahan bölgelerinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Dönemin Sovyet Dış İşleri Bakanı Molotov, I. Dünya Savaşı sonunda Rusya'nın zayıfladığını ve başka bir alternatifleri olmadığı için bu bölgeleri Türklere bırakmak zorunda olduklarını ifade etmiştir. (“The nation Stalin deported” *Workers' Liberty*, No: 9, January 1988, s. 21.)

²⁵ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 169.

Müslüman devletlerle ilişki kurmakla suçlamıştır.²⁶ Bu tür düşüncelerden dolayı da Türk sınırına yakın bir bölgede yaşayan ve Almanlarla hiçbir teması olmayan Ahıska Türklerini “gelecekte düşmanla - Türkiye ile - işbirliği yapabilecekleri gerekçesiyle”²⁷ Özbekistan’a sürmüş, yerlerine de Ermenileri yerleştirmişlerdir.²⁸ Benzeri bir durum Kuzey Kafkasya’da yaşayan ve Türklere yakınlığı bilinen Çeçenler ve İnguşlar için de geçerlidir. Onlar da Almanlarla en ufak bir temasları olmamasına rağmen sürgüne gönderilmişlerdir. Ancak çok güçlü deliller olmasa da Almanlarla işbirliği yaptıkları bilinen Adigeler²⁹ hatta Almanlarla bizzat iş birliği yapan Volga Tatarları ve Türkistanlılar sürgüne gönderilmezken³⁰ en az onlar kadar Almanlarla işbirliği yapmış olan Kırım Tatarları³¹ topyekûn bir şekilde sürgüne tabi tutulmuştur.

Stalingrad Savunmasından sonra askeri ve psikolojik üstünlüğü ele geçiren Kızıl Ordu güney-batı istikametinde saldırıya geçerek “Kırım’ın anahtarı” konumunda bulunan Perekop’a kadar gelmiştir.³² Şiddetli çarpışmalardan sonra Kırım yarımadasının önemli limanlarından Kefe, Kezlev ve Kırım’ın başkenti Akmescit, Kızıl Ordu tarafından geri alınmıştır.³³ 9 Mayıs 1944 tarihinde Sivastopol’un ele geçirilmesiyle de bütün yarım ada Almanlardan temizlenmiştir.³⁴ Kırım’ın Sovyetler tarafından ele geçirilmesinden sadece bir gün sonra 10 Mayıs 1944 tarihinde Stalin’in en yakın adamı ve İç İşleri Halk Komiserliği başkanı Beria³⁵ Stalin’e sunmuş olduğu raporda; vatana ihanetle suçladığı

²⁶ Mikâil Erk, “Sovyet Rusya Sömürgeciliği ve Mahkûm Milletlerin Mukadderatı”, *Kuzey Kafkasya’da Sovyet-Rus Vahşeti 1944 Yılı Faciası*, Kardeş Matbaası, Ankara 1964, s. 36.

²⁷ Isabelle Kreindler, “The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update”, *Soviet Studies*, Volume: 38, No: 3, (Jul. 1986), s. 392. The Times gazetesi ise Türkiye-Gürcistan sınır boyunda yaşayan Ahıska Türklerinin Sovyetlerin sınır güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle Özbekistan’a sürüldüğünü ifade etmektedir. “A Comrade’s Legacy” *The Times*, 14 June 1989

²⁸ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 169.

²⁹ Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyet Doğu Halkları’nın Milliyetçiliği*, (Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yayınlar, Ankara 1984, s. 226.

³⁰ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 168

³¹ Uzun yıllar Rus hâkimiyetinde yaşamış olan Türk ve Müslüman topluluklar savaşın ilk yıllarında Alman ordusuna kurtarıcı gözüyle bakmış fakat ilerleyen yıllarda Almanların da kendileri hakkında Ruslardan farklı düşünmediklerini görmüşlerdir. Buna rağmen II. Dünya Savaşı sırasında binlerce Kırım Tatar’ı partizan birliklerinde gönüllü olarak savaşmış, 20.000 kadarı da Sovyet ordusunda görev almıştır. Hatta bazıları savaşta gösterdikleri yararlılıklardan dolayı üstün hizmet madalyasına layık görülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu, *Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, (Çeviren: Hakan Kırmımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2010; Kemal Özcan, *Vatana Dönüş: Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002; Necip Abdülhamitoğlu, *Türksüz Kırım Yüzbinlerin Sürgünü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1974.

³² Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 162.

³³ “Red Army in Crimean Capital” *The Times*, 14 April 1944.

³⁴ “Sevastopol Captured” *The Times*, 10 May 1944.

³⁵ 1889 yılında fakir bir ailenin çocuğu olarak Gürcistan’ın Suhumi (Sohum) bölgesinin Merkheuli köyünde dünyaya geldi. İlkokulu Sukhumi’de tamamladı. 1915 yılında mühendislik eğitimi almak için Bakü’ye giden Beria burada Marksist fikirlerle tanıştı ve burada yasadışı faaliyetler organize etmeye başladı. 1917 yılının Mart ayında Rusya Sosyal Demokrat Devrimci Partisi’nin Bolşevik hiziplerine katıldı ve okulda Bolşevik grupları organize etmeye başladı. Aynı yıl orduya yazıldı. Devrim sırasında ordudan ayrılarak Bakü’ye döndü ve her ne kadar zamanının çoğunu Bolşevik faaliyetlere ayırmış olsa da eğitimini tamamlamaya çalıştı. Sovyet Rusya’nın 1920 yılı Nisan ayında Azerbaycan’ı işgali sırasında Bolşevik teknisyenlerin organize edilmesinde aktif rol oynadı. 1921 yılından itibaren kısa adı Çeka olan (Çerezvıçaynaya Komissiya) Sovyet istihbarat ve gizli haber

Kırım Türklerinin sınır güvenliklerini tehdit ettiğini, bundan dolayı da yaşadıkları bölgelerden uzaklaştırılması gerektiğini belirtmiştir. 11 Mayıs 1944 tarihinde de Devlet Güvenlik Komitesi tarafından çıkarılan ve altında Stalin'in imzası bulunan "çok gizli" ibareli bir kararname ile bütün Kırım Türklerinin Kırım'dan çıkarılmasına karar verilmiştir.³⁶ Çok gizli bir şekilde çıkarılan kararname aynı gizlilikle yürürlüğe konulmuş ve 18 Mayıs 1944 tarihinde şafak vakti sayıları 250.000'i bulan Kırım Tatarı, Özbekistan başta olmak üzere Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine - Urallar, Kazakistan ve Sibirya - sürgüne gönderilmiştir.³⁷

Yaklaşık bir yıl sonra 30 Haziran 1945 tarihinde de Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti lağvedilerek Kırım'ın idari statüsü il seviyesine indirgenmiştir.³⁸ Sovyet idarecileri, Kırım Tatarlarından boşalan yerlere Moskova, Yaroslav, Kursk, Rostov ve Penze vilayetlerinden getirdikleri Rusları yerleştirerek³⁹ bir yandan Kırım yarımadasını Slavlaştırırken diğer yandan da 1783 yılından itibaren yapmaya çalışıp da bir türlü

---

alma teşkilatına katılarak Kafkasya'da görev yaptı. Stalin döneminde önemli görevler ve sorumluluklar üstlenen Beria onun ölümünden sonra başlayan liderlik yarışını kaybederek 23 Aralık 1953 tarihinde kurşuna dizildi. ("L.P. Beria: Fallen Triumvir", *The Times*, 24 December 1953; "Execution Of Beria" *The Times*, 24 December 1953.) Stalin'in ölümünden sonra Sovyet Rusya'da yaşanan iktidar mücadelesi için bkz. Anton Kolendiç, *Stalin'in Ölümünden Beriya'nın İdamına Kadar Kremlin'de İktidar Mücadelesi*, (Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.

³⁶ Grégory Dufaud, "La déportation des Tatars de Crimée et leur vie en exil (1944-1956): Un ethnocide?", *Vingtième Siècle. Revue.D'hstoire*, No: 96, October-December, 2007, s. 153.

³⁷ Sürgünlerin sayısı hakkında farklı iddialar vardır. Özcan, İç İşleri Halk Komiseri Başkanı Beria'nın Stalin'e gönderdiği rapora dayanarak 4 Temmuz 1944 tarihinde sona eren etnik temizlik operasyonunda Kırım'dan toplam 225.009 kişinin sürgüne gönderildiğini bunlar arasında da 183.155 kişiyle Kırım Türklerinin ilk sırayı aldığını belirtmektedir. Kırım Türklerinin dışında 15.040 Rum, 12.422 Bulgar, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve içlerinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyla İranlıların da bulunduğu diğer Milliyetlerden 3652 kişi olmak üzere toplam 41.854 kişinin sürüldüğünü fakat toplam sayının daha sonra 228.392 olarak değiştirildiğini iddia etmektedir. (Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 57.) Sheey ve Nahalyo ise kesin bir sayı vermemekle beraber son dönemlerde ortaya çıkan Sovyet resmi kaynaklarına dayanarak sürgüne gönderilenlerin sayısının 200-250 bin arasında olduğunu iddia etmektedirler. (Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians*:..., s. 8.) Kreindler ise 202.000 Kırım Tatarının sürgün edildiğini kaydetmektedir. (Kreindler, "The Soviet Deported Nationalities:...", s. 387.) Kırım Tatarları tarafından tutulan istatistiklerde ise 113.000'i çocuk (18 yaşından küçük), 93.000'i kadın toplam 238.000 kişinin sürgüne gönderildiği belirtilmiştir. (*A Chronicle Of Current Events*, Numbers: 28-31, s. 148.) Valery A. Tishkov ise Milliyet ayırmaksızın 1 Ocak 1953 tarihi itibarıyla sürgün edilen insan sayısının 2.753.356 olduğunu, bu rakam içerisinde 165.000'inin Kırım Tatarı olduğunu iddia etmektedir. (Valery A. Tishkov, "The Soviet Empire before and after Perestroika", *Theory and Society*, Volume: 20, No: 5, Special Issue on Ethnic Conflict in the Soviet Union, October 1991, s. 607.)

³⁸ *A Chronicle Of Human Rights In The USSR*, May-June 1974, No: 9, s. 39-40. Fiili olarak 30 Haziran 1945 tarihinde özerkliğini kaybeden Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, "Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ortadan kaldırılması ve Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kırım eyaleti haline getirilmesi" hakkında 25 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan ceza kararnamesi ile hukuken ortadan kaldırılmıştır. Conguest, sürgün haberlerinin batı kamuoyuna yansımaması için Sovyetler Birliğinin bir hayli çaba harcadığını fakat bu durumun Rusya dâhilindeki diğer halkları tedirgin etmesi üzerine iki yıl sonra SSCB Yüksek Şurası tarafından böyle bir ceza kararnamesi çıkarıldığını ifade etmektedir. (Robert Conguest, *Akliselim Karşısında Rusya*, Nebiloğlu Yayınevi, İstanbul 1960, s. 98- 99.) The Times gazetesi ise II. Dünya Savaşı sırasında bu iki cumhuriyete mensup olanların vatana ihanetle suçlanarak sürgüne gönderilmelerinin resmi olarak ilk kez gündeme geldiğini belirterek bu iki özerk cumhuriyetin statülerinin değiştirilerek vilayet seviyesine indirildiğini dünya kamuoyuna duyurmuştur. ("The Soviet Republics Degraded", *The Times*, 27 June 1946)

³⁹ Edige Kırimal, "Moskova'nın Sürgün ve İmha Ettiği Milletler", *Dergi*, Sayı: 9, Münih 1957, s. 123.

başaramadıkları “*Türksüz Kırım*” idealini gerçekleştirmiş oluyordu.⁴⁰ Moskova yöneticileri Ukrayna ile ilişkileri geliştirmek amacıyla 19 Şubat 1954 tarihinde çıkardıkları bir kararnameyle de Kırım’ı Ukrayna Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne hediye etmiştir.⁴¹ Kırım Tatarları ise ellerinden alınmış haklarını talep etmek ve anavatana dönebilmek için Stalin’in ölümünü beklemek zorunda kalmıştır.

Stalin’in ölümünden sonra 14-25 Şubat 1956 tarihleri arasında toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresi’nin en önemli özelliği hiç şüphesiz ki “*tek adam kültürünün*” reddedilmesi ve kolektif liderlik prensibinin kabul edilmesi olmuştur.⁴² Stalin’den sonra parti genel sekreterliği koltuğuna oturan Hruşçov kongrede yapmış olduğu konuşmayla “*barış içinde bir arada yaşama*” sloganıyla Sovyet politikalarının daha açık, barışçıl, esnek ve kamuoyunun beklentilerine duyarlı bir seyir izleyeceğini bütün dünyaya duyurmuştur.⁴³

Bununla birlikte kongre bir bakıma Hruşçov’a geçmişiyile yüzleşme ve öz eleştiri yapma fırsatı da vermişti. Kongrenin 24-25 Şubat’taki gizli oturumunda konuşan Hruşçov, sözü 1944 yılında sürgüne gönderilen milletlere getirerek gerek Stalin’i gerekse Stalin dönemi uygulanan iç politikaları sert bir dille eleştirmiştir. Kendisini dinleyen delegelere Sovyet hükümetinin Millîyetçilik politikasına ve Lenin’in prensiplerine aykırı hareket eden Stalin’i “*korkunç hareket ve cinayetlerin müsebbibi*” olarak göstermiştir. Hatta “*kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, komünist ve komsomollar dâhil bütün milletleri, bir veya birkaç kişi yüzünden mes’ul tutmak, kitle halinde eziyet etmek, ıstırap çekirtmek aklı başında herhangi bir kimsenin havsalsasının almayacağı bir şeydir*” diyerek Stalin’in deli olduğunu ima etmiştir. Kendisini “*adil ve demokrat*” bir lider gibi sunmak zorunda kalan Hruşçov’un asıl amacı kendi iktidarı için temiz bir sayfa açmaktır.⁴⁴ Stalin’in ölümünden sonra sürgün milletlerin durumunun ilk kez gündeme getirildiği bu kongre Sovyet halklarının geleceği açısından tam bir dönüm noktasıydı.⁴⁵

Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Doğuşu ve Anavatana Dönüş Mücadelesi

Kırım’a geri dönmeyi ve 30 Haziran 1945 tarihinde lağvedilen Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini yeniden kurmayı amaçlayan Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketi’nin düşünsel arka planı sürgünün ilk günlerine kadar uzansa da aktif mücadele tarihi olarak 1957 yılını kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu tarihten önce sürgün

⁴⁰ Kırım Tatarlarını Orta Asya steplerine sürerek yarımadadan Tatarların varlığını silmeye çalışan Kremlin yönetimi 1944 yılı Ekim ayından itibaren de Tatar, Rum veya Alman kökenli tüm yerleşim birimlerinin, akarsuların, dağların isimlerini Rusça ile değiştirerek yarımadanın kültürel varlığını yok etmeye çalışmıştır. (“The Nation Stalin Deported”, *Workers’ Liberty*, No: 9, January 1988, s. 21.)

⁴¹ Gwendolyn Sasse, *The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict*, Harvard University Press, Cambridge 2007, s. 101.

⁴² “Soviet Rulers Re-elected, Discredited Cult”, *The Times*, 28 February 1956.

⁴³ “Break With Stalinism”, *The Times*, 29 February 1956. Hruşçov’un bu açıklamaları bazı komünist çevrelerin onu “*revizyonistlikle*” suçlamalarına neden olacaktır. Hatta Hruşçov’un özellikle İngiltere ile yakınlaşma isteği Pekin-Moskova çatışmasının temel sebebidir.

⁴⁴ M. Lütfi İkiç, “20. Asırda Genocid: Kuzey Kafkasya’da Toptan Sürgün ve Katliam Nasıl Oldu?”, *Kuzey Kafkasya’da Sovyet-Rus Vahşeti...*, s. 19-20.

⁴⁵ Uehling, *Beyond Memory: The Crimean Tatars’ Deportation and Return*, s. 140.

edildikleri zorunlu iskân bölgelerinde ahırlarda, barakalarda ve iptidai şartlar altında yaşayan Kırım Tatarlarının öncelikli amacı hayatta kalabilmektir. Zira 18 Mayıs - 8 Temmuz 1944 tarihleri arasında sürgüne gönderilen 238.000 Kırım Tatarının sürgünü takip eden 18 ay içerisinde 110.000'i hayatını kaybetmişti.⁴⁶ Ayrıca Stalin rejiminin en şedid şekilde hüküm sürdüğü bu dönemde gasp edilmiş haklarını geri alabilmek için parçalanmış ve doğrudan gözetim altında yaşayan Kırım Tatarlarını bir araya getirebilmek için herhangi bir örgütlü harekete girişmek de neredeyse imkânsızdı.⁴⁷ Hatta bir kısım Kırım Tatarı, bu dönemde kendilerine karşı korkunç bir hata yapıldığını ve yetkililerin bu durumu en kısa sürede düzelteceklerini düşünüyordu. Bundan dolayıdır ki otoritelere karşı çıkmadıkları gibi yaşadıkları haksızlıkları protesto dahi etmemişlerdi.⁴⁸ Fakat rejim, Tatarları bir kez daha yanıltmıştı. Çünkü Yüksek Sovyet Prezidyumu 26 Kasım 1948 tarihinde “*daha önceden yaşadıkları topraklardan çıkarılan toplulukların bir daha geriye dönmelerine kesinlikle müsaade edilmeyeceğine*” dair bir kararname yayımlayarak sürgünlerin geri dönüşünü engellemiş oluyordu.⁴⁹

XX. kongreden yaklaşık bir yıl sonra 1957 yılında ise - Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri ve Volga Almanları hariç - bütün sürgün milletler affedilerek geçmişte lağvedilmiş olan muhtar cumhuriyetlerini yeniden kurmuşlardır.⁵⁰ Çıkarılan bu kanun her ne kadar Kırım Tatarlarının “*doğrudan gözetim altında yaşaması*” uygulamasını kaldırmışsa da anavatana dönmelerine ve sürgün sırasında müsadere edilen mallarını geri almalarına imkân tanımamıştır. Buna rağmen Sovyet yöneticilerinin almış olduğu bu karar anavatana dönmek isteyen Kırım Tatarlarına ilham kaynağı olmuştur. Kırım Tatarları Sovyet anayasası ve kanunları çerçevesinde tamamen demokratik yollarla meşru haklarını talep etmeye başlamıştır.⁵¹ Bu dönem, anavatanlarına dönmek isteyen Kırım Tatarlarının Sovyet yetkililerinin ve Komünist Parti üyelerinin müsaadesini almak amacıyla Moskova'ya heyetler, mektuplar ve dilekçeler göndermesiyle başlamış, zamanla daha organize bir hal alarak 1958 yılında Taşkent'te Teşebbüs Grubu adıyla bir teşkilatın kurulmasını sağlamıştır.⁵² Kırım Tatarlarının bir araya gelmesini sağlamak, Sovyet idarecilerine yazılan müracaatnamelere imza toplamak, Moskova'ya gidecek olan temsilcilerin masraflarını karşılamak, idam edilenlerin veya hapse atılmış olanların ailelerine yardım etmek amacıyla kurulan ve ilerleyen yıllarda Kırım Tatar Millî Kurtuluş

⁴⁶ *A Cronicle Of Current Events*, Numbers: 28-31 s. 148.; Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians*: ..., s. 8. Kırım Tatarlarının bu dönemde maruz kaldığı gayri insani uygulamalar bu çalışmanın sınırlarını aştığı için ayrıntıya girilmemiştir. Konuyla ilgili çok sayıda kitap ve makale yayınlanmışsa da Kemal Özcan tarafından Ukrayna ve Sovyet arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan “*Vatana Dönüş: Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991)*” adlı eser, son yıllarda yapılmış önemli bir çalışmadır.

⁴⁷ Kırımçoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 11.

⁴⁸ Greta Lynn Uehling, *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 138.

⁴⁹ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 108-109.

⁵⁰ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 175-176. The Times gazetesi özellikle Volga Almanlarının ve Kırım Tatarlarının af kapsamı dışında tutulmasını eleştirerek kanunun anlamsız olduğunu ifade etmiştir. (“Germans on the Volga”, *The Times*, 6 January 1965.)

⁵¹ *A Cronicle of Current Events*, Numbers: 28-31, s. 139.

⁵² Kemal Özcan, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 45.

Hareketi'nin temelini oluşturacak olan bu teşkilât kısa süre içerisinde Kırım Tatarlarının desteğini alarak sürgün bölgelerinin neredeyse tamamında örgütlenmiştir.⁵³ Bu durumun bir sonucu olarak Moskova'ya gönderilen heyetlerin, mektupların ve dilekçelerin sayısı da artmıştır. 1957 yılı Temmuz ayında Yüksek Sovyet'e gönderilen ilk dilekçenin altında 6.000 imza varken 1961 yılı Mart ayına kadar bu sayı 18.000'e çıkmıştı. Teşebbüs gruplarının yoğun çalışmaları sonucunda bu sayı her geçen artmış, 17-31 Ekim 1961 tarihlerinde toplanan Sovyet Komünist Partisi'nin XXII. kongresine 25.000 imzalı bir protesto mektubu gönderilmiştir.⁵⁴ Bu dönemin bir başka özelliği de yapılan müracaatlarda komünist prensiplere sadık kalınmasıydı. Gönderilen mektup ve dilekçelerde Lenin'in ve hayatta olan diğer komünist liderlerin eserlerine atıf yapılır, özellikle Lenin'in "*ulusların kendi kaderini tayin hakkı*" prensibi sıkça gündeme getirilirdi. Bu durum hareketin objektifliğini ve demokratik tavrını tartışmaya açsa da müracaatnamelerin altındaki imza sayısını artıran bir etkendi.⁵⁵

Sovyet anayasasını ve kanunlarını ihlal etmemeye özen gösteren Teşebbüs grupları yapmış oldukları bütün faaliyetlerden Komünist Partisi Merkez Komitesini haberdar etmesine rağmen bu tür faaliyetler kısa süre sonra Sovyet yöneticilerini rahatsız etmeye başlamıştır. 25 Ağustos 1958 tarihinde Kırım Komünist Partisi Bölge Komitesi Sekreteri Komyakov, Ukrayna Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Podgorny'e sunmuş olduğu bir raporda "*Kırım Türkleri tarafından yürütülen faaliyetlerin artık Sovyet Hükümeti'ni iyice rahatsız etmeye başladığını*" ifade etmiştir. Podgorny'nin bu raporu Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne iletilmesinden sonra Kırım Tatarları üzerindeki baskılar artmış ve Millî Hareket'e mensup olanlar tutuklanmaya başlamıştır.⁵⁶ Şevket Abduramanov ve Enver Seferov adlı iki Kırım Tatarının 1959 yılında tutuklanması bu anlamda kayıtlara geçen ilk olaydır. İki yıl tutuklu kaldıktan sonra 1961 yılı Ekim ayında "*anti Sovyet propaganda yapmak*" ve "*etnik çatışma çıkarmak*" suçlamasıyla mahkemeye sevk edilen sanıklardan Abduramanov yedi, Seferov ise beş yıl katı rejimli çalışma kamplarında hapse mahkûm edilmiştir.⁵⁷ İkinci olay ise 1962 yılı başlarında Taşkent'te yaşanır. Bir grup genç Tatar "*Vatana Dönüş İçin Kırım Türkleri Gençlik Birliği*" adıyla anayasal kurallar çerçevesinde, Leninist ilkelere bağlı, resmi bir teşkilat kurmak amacıyla bir araya gelir. Fakat yapılan toplantıda fikir birliği sağlanamaz. Buna rağmen toplantıdan birkaç gün sonra toplantıya katılan Marat Ömerov, Refat Gocenov, Seyit Hamza Ömerov ve Ahmet Hasanov Sovyet istihbarat ve gizli servisi KGB (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti) tarafından gözaltına alınır. Gocenov ve Hasanov delil yetersizliğinden serbest bırakılırken⁵⁸ Marat ve Seyit Hamza Ömerov "*rejim aleyhtarı teşkilat kurmak, propaganda ve ajitasyon*" suçlamasıyla mahkemeye sevk edilir. Marat Ömerov'u dört, Hamza Ömerov'u ise üç yıl katı rejimli çalışma kamplarında hapse mahkûm eden mahkeme, toplantıya katılan gençlerin bazılarının işten bazılarının da okuldan atılmasına karar vermişti. İşini kaybedenler arasında Taşkent Uçak Fabrikasında

⁵³ Kırmıoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 13.

⁵⁴ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 176.

⁵⁵ Kırmıoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 12-14.

⁵⁶ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 121-123.

⁵⁷ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 176.

⁵⁸ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 126.

işçi olarak çalışan ve sonraki yıllarda Millî Hareket'in liderliğini yapacak olan Mustafa Cemiloğlu⁵⁹ da vardır.⁶⁰

1964 yılı gerek büyümekte olan Millî Hareket içerisinde gerekse Komünist Partisi içerisinde önemli gelişmelere sahne olmuştur. Komünist Partisi Merkez Komitesinin 14 Ekim 1964 tarihinde yapılan toplantısında istifaya zorlanan Hruşçov⁶¹ koltuğunu Brejnev'e⁶² bırakmak zorunda kalmıştır. Brejnev'in iktidarı ele geçirmesi, Hruşçov döneminde yaşadıkları mağduriyetlerin giderileceğini düşünen Kırım Tatarlarını kısa süreliğine de olsa heyecanlandırmıştı.⁶³ Ancak Brejnev'in 19 Ekim 1964 tarihinde Kızıl Meydanı dolduran ve yeni yönetimin politikalarını merakla bekleyen Rus halkına hitaben yaptığı konuşmada Sovyet politikalarında herhangi bir değişikliğin olmayacağını ifade etmesi, Kırım Tatarları için yeni bir hayal kırıklığı olmuştur.⁶⁴ Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1964 yılından itibaren faaliyet sahasını genişleten Millî Hareket, Kırım Tatar halkının meşru taleplerini içeren mektup veya dilekçeleri, Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne iletmekle görevli temsilciler vasıtasıyla Moskova'da kalıcı lobi faaliyetlerine

⁵⁹ 13 Kasım 1943 tarihinde Kırım'da (Bozköy) doğan Mustafa Cemiloğlu'nun annesinin adı Mahfure, babasınınki ise Abdülcemil'dir. Henüz altı aylıkken Kırım'dan Özbekistan'ın Andican Bölgesi'ne sürgün edilen Mustafa'nın çocukluğu burada geçmiştir. 1955 yılında ise ailesiyle birlikte Taşkent yakınlarında bir kasabaya yerleşir. 1959 yılında ortaokulu bitiren Mustafa, Taşkent Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kayıt yaptırmak istemiş ancak; Sovyetlere sadık olmayan bir milletin mensubu olduğu gerekçesiyle bu istek reddedilmiştir. Bunun üzerine Taşkent Uçak Fabrikası'nda işçi olarak çalışmaya başlayan Mustafa 1961 yılında Kırım Tatar Millî Gençlik Teşkilatı'nın kurucuları arasında olduğundan dolayı işten çıkarılır. 1962 yılında Taşkent Ziraat Mekanizasyonu ve Sulama Enstitüsüne yazılır. Ancak üç yıl sonra KGB'nin müdahalesiyle "Milliyetçi, Komünist Parti ve Sovyet Devleti aleyhine propaganda yapmak ve yazmış olduğu Kırım'da XIII ve XVII. Yüzyıllarda Türk Medeniyeti adlı makalesini enstitü öğrencileri arasında dağıtmakla suçlanarak okuldan atılır. Enstitüden atıldıktan sonra askere çağrılan fakat "benim milletimi yok sayan, tanımayan bir devlete askerlik yapmam" diyerek Kızıldoru'da askerlik yapmayı reddeden Mustafa, tutuklanarak 1,5 yıl hapse mahkûm edilir. Böylece ilk cezasını alan Mustafa, 1986 yılının sonlarına kadar çeşitli sebeplerle altı defa daha hapis cezasına çarptırılmış ve toplam 15 yıl hapis yatmıştır. Bkz. Zafer Karatay, "Bir Kahraman ve İnsan Hakları Savunucusu: Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu", *Ekovitrin*, 2013/3, Sayı: 159, s. 66.; Zinaida M. Grigorenko, "Mustafa Cemilev Altı Aylık İken Siyasi Mahpus Olmuştu", (Türkçeye Çeviren: Selim Taygan), *Emel*, Sayı: 141-145, Mart-Aralık 1984, s. 36-40.

⁶⁰ Necip Abdülhamitoğlu, "Mustafa Cemiloğlu Kimdir?", *Emel*, Sayı: 93, Mart-Nisan 1976, s. 10.; Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: ...*, s. 9-10.

⁶¹ Sovyet resmi haber ajansı Tass, Hruşçov'un yaşının ilerlemesinden ve sağlık problemlerinden dolayı istifa ettiğini bildirmişse de gerçek olan Hruşçov'un istifaya zorlandığıdır. Hatta Avrupa'daki bazı komünist parti yetkilileri Hruşçov'un istifasıyla ilgili gerçeklerin kamuoyuyla paylaşılmasını talep etmiştir. Bkz. "European Communists Demand Truth On Khrushchev" *The Times*, 21 October 1964. Gerçek olan şu ki Hruşçov iktidara geldiği şekilde iktidardan uzaklaştırılmıştır. Yalnız bir fark var ki o da Hruşçov, iktidar savaşına girdiği Beria'ya hayat hakkı tanımazken kendisini iktidardan uzaklaştıranlar yaşamasına müsaade etmişlerdir.

⁶² Çelik işçisi bir babanın oğlu olarak 19 Aralık 1906 tarihinde Ukrayna'nın Dneprodzerzhinsk eyaletinde dünyaya geldi. 15 yaşından itibaren çalışmaya başladı. Boş vakitlerinde toprak ıslahı ve sulama eğitimi olarak kadastro uzmanı oldu. 1927 yılında Ural bölgesine giderek üç yıl içerisinde bölgenin tarım idaresinden sorumlu başkanı oldu. 1928 yılında Komünist Partiye katıldı ve Stalin'in 1937 yılında başlattığı büyük tasfiye hareketi sonrası parti içerisinde yıldızı parladı. Aynı yıl doğduğu eyaletin belediye başkan yardımcılığına seçildi. Dneprodzerzhinsk eyaletinin bölgesel komitesinin ilk sekreteri oldu. 15 Ekim 1964 tarihinde 57 yaşındayken Komünist Parti Genel Sekreterliği koltuğunu Hruşçov'dan devraldı. Bkz. "Khrushchev Gives Up "Old and Ill", *The Times*, 16 October 1964.

⁶³ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 129.

⁶⁴ "Mr. Brezhnev Says Soviet Policy Unchanged", *The Times*, 20 October 1964.

başlamıştır. 1965 yılında da Kırım Tatarlarının yaşadığı her yerde “*Kırım Tatar Halkının Ulusal Problemlerini Çözmede Parti ve Hükümete Yardımcı İcra Grupları*” adıyla resmi sıfatı olmayan bir teşkilat kurulmuştur. Kırım Tatar halkı tarafından seçilen üyelerin - yaklaşık 5000 kişi - isimleri Merkez Komiteye bildirilmiştir. 1969 yılında Merkez Komite başta olmak üzere hükümet organlarına gönderilen protesto mektubunda grubun amaçları; hiçbir şekilde kanunların sınırlarını aşmadan, Kırım Tatar halkının gerçek amaç ve isteklerini parti ve hükümet yetkililerine bildirmek, hükümete gönderilen dilekçelere imza toplamak ve temsilcilerin Moskova’ya gönderilmesi için insanlardan bağış yoluyla para toplamak ve hapiste olan Millî Hareket üyelerinin ailelerine yardımcı olmak şeklinde belirtilmiştir.

İcra grupları, Millî Hareket’in güncel problemlerinin tartışıldığı, Moskova’da bulunan temsilcilerin göndermiş olduğu raporların okunduğu, yüzlerce kişinin katıldığı düzenli toplantılar organize etmiştir.⁶⁵ Bu toplantılar eyalet düzeyinde olduğu gibi bazen de eyaletlerin sınırlarını aşmıştır. Sovyet yetkili makamlarının bu tür faaliyetlere verdiği tek cevap baskıcı politikalarını artırmak olmuştur. Kanunen cevap verme zorunluluğuna rağmen ilk başlarda birçok mektup ve dilekçe görmezden gelinmiş, toplantılar engellenmeye çalışılmış, hareketin aktif üyeleri üzerinde çeşitli baskılar uygulanmıştır.⁶⁶ Brejnev döneminin totaliter politikaları, Kırım Tatarlarını motivasyon kaybına uğratarak Millî Hareketi doğmadan boğabilmeyi amaçlarken tam aksine 1960’lı yılların ortalarından itibaren Millî Hareket içerisinde farklı bir stratejiye ve bakış açısına sahip radikal bir kanadın doğmasına sebep olmuştur. Bu tarihe kadar Millî Hareket’in liderliğini, Kırım Tatarlarının problemlerinin yegâne çözümünün “*Sovyet iktidarına ve Komünist Partiye mutlak sadakatten*” geçtiğini düşünen Tatar komünistleri, Kızıl Ordu veya Partizan gruplarının saflarında çarpışmış gaziler yaparken bu tarihten sonra liderlik, sürgünde doğmuş olan - çoğunluğu akademisyen, mühendis, memur ve işçilerden oluşan - genç Tatarların eline geçmiştir.⁶⁷ Millî Hareket’in bu tarihe kadar uygulamış olduğu stratejiyi “*hayalci, dar görüşlü ve Kırım Tatar halkı için küçük düşürücü*” olarak gören bu kanat, “*ancak Sovyet hâkimiyeti, Kırım Tatar Millî meselesinin çözümlenmeden kalmasının kendisine, çözümlenmesinden çok daha pahalıya patlayacağını anladığı takdirde problemin hallinin mümkün olabileceğine*” inanıyordu.⁶⁸ Bu durum aynı zamanda Millî Hareket’in tamamen rejim karşıtı bir karakter kazandığının da ilk işaretiydi.⁶⁹ Özellikle 29 Mart 1966 tarihinde başlayan Sovyet Komünist Partisi’nin XXIII. kongresine hitaben yazılan müracaatnamenin altında ki 120.000 imza bu durumun bir sonucuydu. Bu sayı aynı

⁶⁵ Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kuruluş yıldönümü, Lenin’in doğum günü veya sürgününün yıldönümleri gibi sembolik tarihlerde yapılan miting ve toplantılar Kırım Tatarlarının bir araya gelerek seslerini duyurmalarına vesile olmuştur. Bu duruma en güzel örnek ise ABD’de yaşayan Kırım Tatarlarının 18 Mayıs 1984 tarihinde yani sürgününün 40. yılında Birleşmiş Milletler binası önünde yapmış oldukları gösteridir. Bkz. David Kowalewski, “The Protest Uses of Symbolic Politics in the USSR”, *The Journal of Politics*, Volume: 42, No: 2, May 1980. s. 458-460.

⁶⁶ Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians*:..., s. 10.

⁶⁷ Borys Lewytkyj, *Opposition in der Sowjetunion 1960-1972*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München 1972, s. 103.

⁶⁸ Kırımoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 14-15.

⁶⁹ Hakan Kırımlı, “Kırım Tatar Millî Hareketi” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Ankara 2002, s. 463.

zamanda Millî Hareket'in gelmiş olduğu noktayı da göstermekteydi. Çünkü o zaman kadar Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki hiçbir dinî, Millî ve insan hakları hareketi bu sayıya ulaşabilmiş değildi.⁷⁰ Bundan dolayıdır ki Kırım Tatarlarının bu faaliyetleri daha sonra Sovyetler Birliği'ndeki Millî hareketler ve insan hakları hareketlerince taklit edilecektir.⁷¹ Rejim muhaliflerinin Millî Hareket'ten esinlendiği bir başka alan da basın-yayın faaliyetleriydi. Bu dönemde faaliyetlerini gayriresmi bültenler şeklinde yayınlamaya başlayan Millî Hareket, sonradan *samizdat* adı verilecek olan rejim karşıtı yer altı basınının da öncülüğünü yapmıştır.⁷²

Komünist Partisinin XXIII. kongresi yaklaşırken Moskova'daki temsilcilerin sayısı da 125'e ulaşmıştı. Neredeyse tamamı yetişkinlere ait 120.000 imzalı dilekçeye ek olarak 14.284 mektup ve çok sayıda telgraf, hükümet ve parti yetkililerine gönderilmiştir. Gönderilen bu mektup ve dilekçelerde; sürgündeki Kırım Tatarlarının Kırım'a geri dönmesini sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılması, Lenin'in Milliyetler politikasına uygun bir şekilde lağvedilen Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeniden kurulması, Komünist Parti'den ihraç edilen Tatarların yeniden parti üyeliğine kabul edilmesi, tutuklu bulunan Tatarların serbest bırakılarak rehabilite edilmesi ve Kırım Tatar tarihini tahrif edenlerin cezalandırılması talep edilmekteydi.⁷³ Ayrıca sürgüne gönderilen Kırım Tatarlarının 1944-45 yılları arasında % 46'sının öldüğünü destekleyen 7 ciltlik bir çalışma da Merkezi Komite'ye sunulmuştur. Bunun üzerine Sovyet Yüksek Şurası Genel Sekreteri Georgadze, 28 Mart 1966 tarihinde Moskova'da bulunan temsilcilerden 10 tanesini kabul ederek, taleplerinin bir ay içerisinde gözden geçirileceğine dair söz vermiştir. Fakat verilen sözlerden de herhangi bir sonuç çıkmayınca 17.000 mektup ve 115.000 imzalı yeni bir dilekçe hazırlanmıştır. Moskova'daki temsilcilerin sayısının her geçen gün artması ve Moskova'da uzun süreli ikâmet etmelerini engellemek isteyen Sovyet hükümeti, otel sahiplerini uyararak temsilcilere yer verilmemesini sağlamıştır. 25 Haziran'da merkez komite binasında ele geçirilen temsilciler, şehirden zorla kovulmuştur. Bunun üzerine Moskova'ya gönderilen temsilcilerin sayısı arttırılmış, Kırım Tatarlarının yoğun olarak yaşadığı Özbekistan başta olmak üzere diğer bölgelerde protesto mitingleri düzenlenmiştir. Mitinglere katıldıkları gerekçesiyle tutuklanan ve 9 ay tutuklu kaldıktan sonra yargılanan dört kişi "*etnik çatışma ortamını körüklemek*" suçlamasıyla üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.⁷⁴

Protesto gösterilerinin sınırları genişlemeye başlayınca 1966 yılı Eylül ayında Kırım Türklerinin yaşadığı cumhuriyetlerin ceza kanunlarına gösteri, toplantı ve basın-yayın

⁷⁰ The Times gazetesi Sovyetler Birliğinde yaşanan çeşitli protesto hareketleri içerisinde "*anavatanlarına dönebilmek ve kaybettikleri kültürel hakları geri kazanabilmek*" için başlatmış oldukları kampanyada bir belge altında en fazla imzayı Kırım Tatarlarının topladığına dikkat çekmiştir. ("Religious protest by Soviet women", *The Times*, 6 November 1969.) Ünlü insan hakları savunucusu Sergey Kovalyov'da Rusya'da herhangi bir mahkemeyi protesto etmek için 700 imzanın bile çok büyük bir sayı olduğu bu dönemde Kırım Tatarlarının 40.000 imza toplayabildiğini ifade etmektedir. (Karatay, "Kırım Tatar Millî Hareketi ve Sovyet İnsan Hakları Savunucuları", s. 4.)

⁷¹ Kırımoglu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 12-14.

⁷² Kırımli, "Kırım Tatar Millî Hareketi" s. 463.

⁷³ Lewytzkij, *Opposition in der Sowjetunion 1960-1972*, s. 106-107.

⁷⁴ Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: ...*, s. 10.

faaliyetlerini yasaklayan üç yeni madde eklenmiştir.⁷⁵ 27 Eylül'de çıkarılan bu kanunlar Kırım Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 45. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen mitingden bir gün sonra yürürlüğe konmuştur. Tamamen yasal olan bu mitinglerin birçoğu polis tarafından zorla dağıtılmış, yüzlerce Tatar “*holiganlık*” suçlamasıyla 15 gün hapis cezasına çarptırılmıştır. Üçü Komünist Parti üyesi olmak üzere 17 kişi de 191-6 ve 192. maddeler gereğince iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.⁷⁶ Tutuklanmalarına ve Moskova'dan kovulmalarına rağmen 1967 yılı ortalarında Moskova'da bulunan ve sayıları 400'e yaklaşan temsilciler, kaybedilen haklarının iade edilmemesi durumunda Kızıl Meydan'da protesto gösterisi yapacaklarını kamuoyuyla paylaşarak Sovyet idarecilerini tehdit etmişlerdir.⁷⁷ Millî Hareket'in bu mücadelecisi ve kararlı tutumu her geçen gün büyüyerek dünya kamuoyunun dikkatini Sovyetler Birliği'ndeki insan hakları ihlallerine ve Kırım Tatarlarının problemlerine çekmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu 5 Eylül 1967 tarihinde yayınlamış olduğu bir kararname ile Kırım Tatarlarının siyasi, medeni, sosyal ve kültürel haklarını iade etmiştir. Kararname ayrıca Kırım Tatarlarına da diğer Sovyet vatandaşları gibi istedikleri yerlerde çalışma ve ikamet etme hakkı tanımaktaydı.⁷⁸ Bunun üzerine yüzlerce Kırım Tatar ailesi Kırım'a geri dönmüş⁷⁹ fakat kararnamenin “*empyralist propagandayı etkisiz kılmak maksadıyla neşredildiği ve Kırım Tatarları için Sovyetler Birliği'nin her tarafında yaşayabilmeleri hususunun hiç bir şekilde Kırım'a yerleşmeleri anlamına gelmediği*” gerçeğiyle karşılaşmışlardı.⁸⁰ Çünkü kararnamenin yayınlanmasından sadece birkaç gün önce pasaport kanununda yapılan değişiklikle Tatarların Kırım'a yerleşmeleri engellenmişti.⁸¹ Ayrıca kararname Kırım Tatarlarını bir millet olarak değil de daha önce Kırım'da yaşamış Tatar vatandaşları olarak tanımlamıştı. Sovyet yetkilileri tarafından bilinçli bir şekilde yapılan bu tanımın amacı ise Kırım Tatarlarını millet olarak tasfiye ederek 1944 sürgününü meşru bir zemine oturtmaktır.⁸²

⁷⁵ Özcan'a göre SSCB ceza kanununda olup diğer cumhuriyetlerde olmayan maddeler şunlardır: Sovyet düzenini karalama 190/1, arma ve bayrağa hakaret 190/2 ve kamu düzenini bozma 190/3. (Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 131.) Sheey ve Nahalyo ise iki madde eklendiğini ve eklenen 191-4. maddenin “Kasıtlı bir şekilde Sovyet hükümetini ve sosyal düzenini kötüleyen faaliyetlerle”, 191-6. Maddenin ise “Toplumsal düzeni ihlal eden hareketleri örgütleme veya bu tür hareketlere aktif olarak katılanlarla” ilgili olduğunu ve her iki maddenin de karşılığının üçer yıl hapis cezası olduğunu iddia etmişlerdir. (Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: ...*, s. 10.)

⁷⁶ Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: ...*, s. 10.

⁷⁷ “The nation Stalin deported”, *Workers' Liberty*, No: 9, January 1988, s. 21.

⁷⁸ The Times gazetesi, 1964 yılındaki Bonn-Moskova yakınlaşmasının bir sonucu olarak Volga Almanlarının haklarının iade edildiğini, Türkçe konuşan Kırım Tatarlarına verilen hakların da Moskova-Ankara arasında yaşanan iyi ilişkilerle açıklanabileceğini ifade etmiştir. (“Tatars win back their rights”, *The Times*, 12 September 1967)

⁷⁹ Millî Hareket tarafından tutulan istatistiklere göre 1968-1969 yılları arasında 250'si yasal yollarla (işçi olarak) geri kalanı ise bireysel çabalarıyla toplam 900 aile Kırım'a dönmüş ancak bunların bir kısmına ikamet izni verilmeyerek geldikleri yerlere gönderilmişlerdir. (A Chronicle of Current Events, Numbers: 28-31, s. 132.) Ukrayna Komünist Parti Merkez Komitesi Parti Arşivi'ne ait kayıtlarda ise 1968-1972 yılları arasında 3496 kişinin Kırım'a geldiğine dair bilgiler mevcuttur. (Özcan, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, s. 141.)

⁸⁰ Kırmıoğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 18.

⁸¹ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 141.

⁸² Peter Reddaway, *Uncensored Russia: Protest and Dissent In The Soviet Union*, American Heritage Press, New York and e.t.c., 1972, s. 250.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen kararnameyi Sovyet yöneticileri tarafından kendilerine verilmiş bir taviz olarak kabul eden Millî Hareket, 1968 yılından itibaren daha kararlı ve çetin bir mücadeleye girişmiştir.⁸³

Hak, Dilemekle Değil; Direnmekle Alınır: Dilemekten Vazgeçiniz!

Kırım Tatarlarının totaliter bir rejim altında her türlü şiddete, baskıya, hapis cezasına ve sürgüne rağmen anavatanlarına dönebilmek için başlatmış olduğu demokratik ve şiddetten uzak mücadelesi, dönemin şartları gereği az sayıda da olsa, bazı Sovyet insan hakları savunucularının dikkatini çekmiştir. 1968 yılından itibaren temel stratejisini insan hakları savunucuları ve örgütleriyle işbirliği üzerine kuran Millî Hareket, Andrey Saharov, Pavel Litvinov, Viktor Krasin, Sergey Kovalyov, Sergey Pesorov, Aleksey Kosterin, Piyotr Grigorenko, İlya Gabay ve Henrih Altunyan gibi insan hakları savunucularının bir kısmıyla işbirliği yapmayı başarmıştır. Millî Hareket batılı gazetecilerle ilişki içerisinde olan bu kişiler vasıtasıyla batı kamuoyuna bilgi sızdırmaya ve seslerini duyurmaya başlamıştır. Mustafa Cemiloğlu, Sovyet insan hakları savunucularının, hürriyetlerini kaybetme tehlikesine rağmen Kırım Tatarlarının mücadelesini destekleyerek hükümet tarafından Tatar halkına karşı yapılan haksızlıklara karşı çıkan bildirimler dağıttıklarını belirtmiş hatta bu bildirimlerin “*Moskova’daki rejim muhalifleri ve yabancı ülkelerin basın muhabirleri vasıtasıyla*” Batı’ya ulaştırıldığına dikkat çekmiştir.⁸⁴ Bu durum ise hiç şüphesiz ki yeni dönemde Millî Hareket’in en büyük kazanımı olacaktır. Bu anlamda Millî Hareket’i destekleyen ilk Sovyet insan hakları savunucusu, eski bir Komünist Partisi üyesi ve ünlü bir yazar olan Aleksey Kosterin’dir. Kosterin, sadece Kırım Tatarlarının değil, aynı zamanda Sovyetler Birliğindeki ezilmiş milletlerin de - özellikle de sürgün edilenlerin - destekçisi olarak biliniyordu. 1968 yılında Sovyet makamlarına yazdığı bir mektupta, Kırım Tatarlarına ve Volga Almanlarına hâlâ anavatanlarına dönme hakkının vermediğini belirten Kosterin, Stalin döneminden itibaren uygulanan bu tür soykırım politikalarını terk etmesi için Kremlin’e çağrıda bulunmuştur.⁸⁵ Bu tür faaliyetlerinden dolayı Komünist Partisi karşıtlığıyla suçlanan ve 24 Ekim 1968 tarihinde Komünist Partisi’nden istifa eden Kosterin kısa bir süre sonra 10 Kasım 1968’de de ölmüştür.⁸⁶

Kırım Tatarlarının problemlerinden, arkadaşı Kosterin vasıtasıyla haberdar olan, Sovyet ordusunda generallik rütbesine kadar yükselmiş Ukraynalı Pyotr Grigorenko, Kosterin’den aldığı mirası hayatının sonuna kadar devam ettirerek Millî Hareket’in dostu ve en aktif savunucusu olmuştur. 1944 yılında Kırım Tatarlarına yapılan uygulamayı “*soykırımın en açık ve saf hali*” olarak değerlendiren Grigorenko, verilen mücadelenin “*dar Millîyetçi bir kabukla kapatılmaması gerektiğine*” vurgu yapmıştır. SSCB’deki Rus ve Ukraynalılar başta olmak üzere, Tatarlarla aynı acıları paylaşan milletlerle temas kurulmasının önemine değinen Grigorenko, Millî Hareket’in uluslararası örgütlerle işbirliği yapmasını tavsiye etmiştir.⁸⁷ Kosterin’in doğum günü vesilesiyle Kırım Tatarlarının düzenlediği kutlamada, Grigorenko’nun yaptığı konuşma ise Millî Hareket’in

⁸³ Abdülhamitoğlu, *Türksüz Kırım Yüzbinlerin Sürgünü*, s. 147-148.

⁸⁴ Kırımioğlu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 15.

⁸⁵ Reddaway, *Uncensored Russia:...* s. 250. Sheey, Nahalyo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians:...*, s. 13.

⁸⁶ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 194-196.

⁸⁷ *A Chronicle Human Rights of The USSR*, No: 9, s. 32.

radikalleşmesinde çok büyük etki yapmıştır. Millî Hareket'in geleceği açısından son derece önem arz eden bu konuşmada Grigorenko; “*düşmanınızı yanlış değerlendiriyorsunuz. Dürüst insanlarla muhattab olduğumuzu zannediyorsunuz. Bu doğru değildir. Parti liderlerine alçak gönüllükle yazılmış ricalarla hitap ediyorsunuz... Rica ettiğiniz müddetçe davanız ilerlemeyecektir. Bu anormal duruma son vermek için, yasaların öngördüğü şeyler için rica edilmemesi, bunların talep edilmesi gerektiğini öğrenmelisiniz. Faaliyetlerinizi dilekçe yazmayla sınırlandırmayın*” diyerek bu güne kadar izlenen stratejinin yanlış olduğunu ve taleplerini anayasanın sağladığı her türlü imkânla güçlendirmeleri gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Sovyet makamlarına yazmış olduğu mektuplarla Kırım Tatarlarının maruz kaldığı haksızlıkları protesto eden Grigorenko, zamanla Sovyet insan hakları hareketinin en bilinen üyelerinden ve önde gelen rejim muhaliflerinden biri olmuştur. Kırım Tatarlarıyla olan yakın ilişkisinden dolayı Sovyet rejiminin en ağır ve korkunç cezalarına maruz kalan Grigorenko, 7 Mayıs 1969 tarihinde bir grup Kırım Tatarı'nın mahkemesini takip etmek üzere gittiği Taşkent'te yerel makamlar tarafından tutuklanmıştır.⁸⁹ Özel bir psikiyatri hastanesinde dört yıl tutuklu kaldıktan sonra 19 Eylül 1973 tarihinde Moskova'ya 100 km. uzaklıktaki Stolbovaya istasyonunda genel bir psikiyatri hastanesine nakledilmiştir.⁹⁰ Sovyet rejiminin baskılarına daha fazla dayanamayarak ABD'ye giden Grigorenko, ölünceye kadar Kırım Tatarlarının ve çeşitli baskılara maruz kalmış kişilerin haklarını savunmaya devam etmiştir.⁹¹

1968 yılından itibaren Kırım Tatarlarının mücadelesine destek veren Sovyet insan hakları hareketinin önemli isimlerinden biri olan ünlü Rus fizikçisi Andrey Saharov da Stalinist politikaları şiddetle eleştirerek vatandaşlık hakları ihlal edilen Tatarların durumunun “*utanç verici*” olduğunu ifade etmiştir. Sovyetler birliği başta olmak üzere dünyadaki insan hakları ihlallerine dikkat çekerek bu anlamda farkındalık oluşturmaya çalışan Saharov, 1973 yılında İnsan Hakları Beynelmillel Birliği ve 1975 yılında da Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür.⁹²

Kosterin ve Grigorenko gibi Sovyet insan hakları hareketinin önemli bir figürü ve Millî Hareket'in bir başka ateşli savunucusu da İlya Gabay'dır. Millî Hareket'e verdiği

⁸⁸ Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 195-196.

⁸⁹ Millî Hareket liderleri (Zampira Asanova, Enver Ahmetov, Reşat Cemilev, Ayder Seytulayev ve İbrahim Holopov) hem kendi meselelerine hem de Grigorenko'nun tutuklanmasına dikkat çekmek amacıyla 5-7 Haziran 1969 tarihinde Moskova'da toplanan Uluslararası Komünist ve İşçi Partileri Konferansının ikinci günü Mayakovski Meydanı'nda bir protesto gösterisi düzenlemişlerdir. “*Lenin'in Milliyetler Politikasına Selam*”, “*Komünistler Kırım'ı Kırım Tatarlarına Geri Verin*”, “*Kırım Tatarlarına Zulmetmeyi Bırakın*” ve “*General Grigorenko'ya Özgürlük*” sloganlarıyla pankart açan grup, Rus polisinin kıskırtması sonucu çevrede toplanan öfkeli bir kalabalığın saldırısına uğramıştır. Daha sonra sorgulanmak üzere Moskova Polis Merkezine götürülen göstericiler, ifadeleri alındıktan sonra serbest bırakılmıştır. (Reddaway, *Uncensored Russia: Protest and Dissent In The Soviet Union*, s. 254-255)

⁹⁰ *A Chronicle of Current Events*, No: 28-31, s. 100-101; “General Held in Russia”, *The Times*, 8 May 1969; “Russian general confined in institution”, *The Times*, 31 October 1969.

⁹¹ Grigorenko hem oğlunu ziyaret etmek hem de prostat rahatsızlığı olduğu için tedavi olmak amacıyla 1979 yılı Aralık ayında ABD'ye gitmiştir. Sovyet makamlarının ülkeye girişini yasaklayarak pasaportunu iptal etmesini protesto eden Grigorenko, Sovyet vatandaşlığından çıktığını kamuoyuna duyurmuştur. (“Petro Grigorenko, 79 Human Rights Activist”, *Ocala Star Banner*, 23 February 1987; “Grigorenko, rights activist, dies at 79” *The Free Lance-star*, 23 February 1987)

⁹² Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 198.

destekten dolayı ağır cezalara çarptırılan fakat Sovyet makamlarına inat; “Kırım Tatarlarının yılmaz ve haklı davasında onlarla birlikte küçük de olsa bir şeyler paylaştığım için çok mutluyum” diyen Gabay, bu cümlesiyle samimiyetini ve kararlılığını ortaya koymuştur.⁹³

Bu dönemde Millî Hareket temsilcilerinin izlemiş olduğu bir başka strateji ise insan hakları savunucularına ve başta Birleşmiş Milletler olmak üzere bazı uluslararası teşkilatlara Kırım Tatar halkının problemlerini içeren mektuplar göndererek kamuoyu oluşturmaktı. Sovyet insan hakları savunucusu Sergey Kovalyov, Kırım Tatar Millî Meclisi Türkiye Temsilcisi Zafer Karatay’la yaptığı bir söyleşide: “... *Birleşmiş Milletler’e ve başka uluslararası teşkilatlara, yurt dışına işte böyle mektuplar yazarlardı... Çok iyi hatırlıyorum, Andrey Saharov ve ben bu tip mektuplardan muazzam sayıda aldık. Mektuplarda binlerce imza vardı. Saharov’la ikimiz bu kâğıtlarla ne yapacağımızı bilemiyorduk. Bildiriyi ve ekteki upuzun imza listesini kendi kanallarımızdan ilgili adrese yolladık*” diyerek gönderilen bu mektupların önemine dikkat çekmiştir. Kırım Tatar temsilcilerinin insan hakları savunucularına göndermiş oldukları mektuplar sayesinde Millî Hareket’e destek veren bir başka Sovyet insan hakları savunucusu da Pavel Litvinov’dur. Yıllar sonra kendisiyle yapılan bir söyleşide “... *Yazdıkları bu mektuplara hayran kalmıştım, dil çok kibardı. Kırım Tatarları sürgün edildikleri, zorla atıldıkları evlerine dönmek isteyen Müslümanlardır. Onlar barışçıldır. Şiddete başvurmazlar. Tıpkı Martin Luther King gibi, Gandhi ve Tolstoy’un fikirleri doğrultusunda barışçıl mücadeleye inanırlar. Ama kimse onlara ilgi göstermiyordu. O zamanlar Pyotr Grigorenko ile tanışmıştım. Sene 1966’ydi. Onun evinde Sergey Pesorov ve Kosterin ile tanıştım. Onlar bana Kırım Tatarları tarafından kendilerine yazılan mektupları gösterdiler ve o noktada ben onlara katılıp bu insanları destekleme konusunda kesin kararımı vermiştim*” diyerek bu mektupların üzerinde ne derece etkili olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Kırım Tatarlarının mücadelesiyle ilgilenen bir başka insan hakları savunucusu da Sovyetler Birliği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ünlü akademisyen Peter Reddaway’dır. Tatarların “*Moskova’daki insan hakları hareketiyle çok yakın bağlantılar*” kurmasını büyük bir başarı olarak değerlendiren Reddaway, 1968 yılından itibaren “*dışarı sızan dosyalar sayesinde*” sistematik bir şekilde Kırım Tatarlarından haberdar olmaya başladığını belirtmiştir.⁹⁴ Reddaway’ın Millî Hareket’e yapmış olduğu en büyük katkı ise hiç şüphesiz ki Kırım Tatarlarının problemlerini Batı kamuoyuna duyurması olmuştur. Londra’da yayınlanan The Observer gazetesinin, bir yıl gecikmeli olsa da 30 Mart 1969 tarihli nüshasının ilk sayfasında “*Exiled Tartars in struggle with Kremlin*” başlığıyla Çirçik olaylarına⁹⁵ ve Kırım Tatarlarının mücadelesine yer vermesi bir anda Batı kamuoyunun

⁹³ Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 161.

⁹⁴ Karatay, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Sovyet İnsan Hakları Savunucuları”, s. 4-6.

⁹⁵ Kırım Tatarlarının 21 Nisan 1968 tarihinde Taşkent yakınlarındaki Çirçik kasabasında geleneksel bahar bayramını (Derviza) ve Lenin’in 98. doğum yıldönümünü kutlamak amacıyla düzenledikleri törenin milis kuvvetler tarafından basılması üzerine çıkan olaylarda 300’den fazla Kırım Tatarı gözaltına almış, bunlardan 10’u “*kamu düzenini bozmaktan*” hüküm giymişti. (*Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*, (Edited: George Saunders), Monad Press, New York 1974, s. 325-326.; “Tartars fight soldiers”, *The Times*, 4 May 1968)

dikkatini Kırım Tatarlarının üzerine çekmesine sebep olmuştur.⁹⁶ Bu tarihe kadar tirajı yüksek hiçbir basın yayın organında Kırım Tatarlarıyla ilgili makalelere yer verilmediğini iddia eden Reddaway; “*Londra’da günlük çıkan Observer gazetesinin editörü ile arkadaşım. Onu bunun gerçek bir kaynak olduğuna ve gerçek bir hareket olduğuna ve fotoğrafların da gerçek olduğuna ikna ettim. David Astor beni şaşırtarak ve aynı zamanda çok da mutlu ederek, konu hakkında kocaman bir makaleyi ve fotoğrafları gazetesinin baş sayfasına koydu. Bu çok büyük bir gelişmeydi ve bu olay Kırım Tatarlarının durumuna karşı Batı halkının gözlerini açtı*” diyerek Batı kamuoyunun bu makale vasıtasıyla Kırım Tatarlarının farkına varmış olduğunu ifade etmiştir. Millî Hareket temsilcilerinin insan hakları savunucularıyla yapmış olduğu işbirliğinin sadece Kırım Tatarları için değil, Sovyet insan hakları hareketi için de son derece önemli olduğuna dikkat çeken ve hareketin önemli isimlerinden biri olan Yuriy Yarımagaev “*Biz çok azdık, ama Kırım Tatarları dediğinizde on binlerce insandan bahsediyoruz, onların desteği bizim için çok önemliydi. İki taraf da iyi olduğu şeyi yaptı ve bu bizi birlikte çok daha güçlü kıldı... Bütün millet sürülmüştü, birçok insan telef olmuştu, bütün millete yapılan desteklenemez bir zulümdü... Bu kesinlikle desteklenmesi gereken, yüksek ve haklı bir davaydı*” diyerek yapılan işbirliğinin önemini vurgulamıştır.⁹⁷ Bu işbirliğinin ilk ciddi adımı ise 20 Mayıs 1969 tarihinde “*SSCB’de İnsan Haklarını Savunma İnisiyatif Grubu*” adıyla bir örgütün kurulması olmuştur. 15 kişilik kurucuları arasında Mustafa Cemiloğlu’nun da yer aldığı bu örgüt, aynı zamanda SSCB’de kuruluşunu açıkça ilan eden ve Sovyet rejimine karşı mücadele veren ilk siyasi teşkilatlanmaydı. İkinci adım ise SSCB’deki insan hakları savunucularının SSCB’nin Çekoslovakya’yı işgalini protesto etmesiydi.⁹⁸ Fakat bu işbirliğinden son derece rahatsız olan Kremlin, Kırım Tatar Millî Hareketi’nin yükselişini durdurmak ve rejim muhaliflerini susturmak amacıyla gerek Millî Hareket mensuplarını gerekse rejim muhalifi insan hakları savunucularını teker teker tutuklamaya başlamıştır. Tutuklananlardan dördü Sovyet ceza kanununa göre çeşitli cezalara çarptırılırken dört kişi de uzun süreli olarak özel psikiyatri kliniklerine gönderilmiştir. İki kişi ise ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁹⁹ Mustafa Cemiloğlu ise 1969 yılının Eylül ayında tutuklanarak Taşkent’e gönderilmiştir. 12-19 Ocak 1970 tarihleri arasında yapılan mahkemede avukat talep etmeyen Cemiloğlu kendi savunmasını kendisi yapmıştır. Cemiloğlu mahkemede bir yandan Millî Hareket’in Stalin’e ve ondan sonra gelen devlet adamlarına güvenmekle ne kadar büyük hata yaptığına dair öz eleştiri yaparken diğer yandan da Sovyet

⁹⁶ Gazete, “*Rusya’da İsyan – Batı’ya ulaşan ilk fotoğraflar*” manşetinin altında Çirçik kasabasında yaşanan çatışmalara ait fotoğraflara yer vererek fotoğrafların Batı medyasında ilk kez yayınlandığına dikkat çekmiştir. (*The Observer*, 30 March 1969)

⁹⁷ Karatay, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Sovyet İnsan Hakları Savunucuları”, s. 8.

⁹⁸ Aralarında Mustafa Cemiloğlu, İlya Gabay, Sergey Kovalyov ve Anatoly Levitin Krasnov gibi insan hakları savunucularının işgali protesto eden bildirimleri için bkz. Reddaway, *Uncensored Russia*:... s. 107-108. Çekoslovakya Komünist Partisi Genel Sekreteri Aleksandr Dubcek’in “*Prag Baharı*” adı verilen liberal politikalarını kendilerine karşı yapılmış bir devrim olarak kabul eden SSCB ve onun güdümündeki Varşova Paktı ülkeleri 20-21 Ağustos 1968 tarihinde Çekoslovakya’yı işgal etmiştir. Ancak Dubcek’in uygulamış olduğu politikalar bazı çevrelerin dikkati çekmiş olmalı ki Helsinki İnsan Hakları Grubu üyesi Pluşç, Batılı komünistlere yaptığı çağrıyla SSCB’de Dubcek tarzı bir rejim için mücadelelerinde kendilerine destek vermelerini talep etmiştir. (Plyushch appeal to West left”, *The Times*, 4 February 1976)

⁹⁹ Mustafa Abdülcemil Kırımçoğlu, “Pyotr Grigorenko ve Kırım Tatar Millî Hareketi”, (Çeviren: Elvira Kazas), *Emel*, Sayı: 194, Ocak-Şubat 1993, s. 8-9.

hükümetlerinin Kırım Tatarlarına karşı yürüttüğü siyaseti tenkit eden uzun bir konuşma yapmıştır. Kremlin'in Kırım Tatar halkına uyguladığı ağır baskıları, Tatarların Kırım'a dönmelerine izin verilmemesini ve SSCB'deki insan hakları ihlallerini protesto etmek amacıyla bir aylık açlık grevi başlattığını açıklayan Cemiloğlu savunmasını; *"bu belki benim sağlığıma belki de hayatıma mâl olacak, bunun tamamen farkındayım. Ancak kendi millî ve vatandaşlık haklarımın korunması için yaptığım bu hareketin birçok insanın vicdanını uyandıracağını umuyorum. Ya vatan ya ölüm! Yaşasın hürriyet"* cümleleriyle tamamlamıştır. Duruşma sonunda Cemiloğlu, 3 yıl katı rejimli çalışma kampına gönderilmiştir. Açlık grevi ve ağır kamp koşulları dolayısıyla sağlığı gittikçe bozulan Cemiloğlu, 1972 yılında serbest bırakılır. Fakat Millî Hareket içerisindeki faaliyetlerine devam eden Cemiloğlu, sürgününün 30. yıldönümünde çeşitli baskılara maruz kalır ve 1974 yılı Haziran ayında tekrar tutuklanır. Bu durumu protesto eden Sovyet insan hakları savunucularının ve Millî Hareket mensuplarının uluslararası örgütlere yaptığı çağrılar sonuç vermez ve Cemiloğlu, 1 yıl müddetle Omsk şehrinde ağır çalışma kampına sürgün edilir.¹⁰⁰ Cezasının sona ermesine 3 gün kala 19 Haziran 1975 tarihinde *"Sovyet sosyal ve politik düzenini tahkir etmek"* suçlamasıyla hakkında yeni bir dava açılır.¹⁰¹ Hakkında verilen bu keyfi karar protesto eden Cemiloğlu 303 gün sürecek olan meşhur açlık grevini başlatır. Andrey Saharov, Pyotr Grigorenko, Zinaida Grigorenko ve Levitin Krasnov gibi Sovyet insan hakları savunucuları, Cemiloğlu'nun serbest bırakılması için uluslararası insan hakları örgütlerine ve Müslüman dünyasına çağrıda bulunmuşlardır. Annesi Mahfure Hanım ise Birleşmiş Milletler Kadın Hakları Komitesi'ne yazdığı çağrıda oğlunun serbest bırakılması için kendilerine yardım edilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁰² Cemiloğlu'nun tutuklanmasını protesto eden bir başka isim de rejim muhalifi olduğu için sınır dışı edilen ünlü Rus yazar Levitin Krasnov'dur. Krasnov'un bir Hristiyan olarak Müslüman âlemine yapmış olduğu çağrı ise oldukça etkileyici ve son derece önemlidir. Dönemin Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat başta olmak üzere Müslüman dünyasına seslenen ve her geçen gün eriyen takati ölçüsünde ibadetlerini aksatmadan yerine getiren Cemiloğlu'nun iyi bir mümin olduğuna dikkat çeken Levitin çağrısını; *"Ey Müslüman kardeşler, siz Mustafa'yı böyle mihnetli gününde, felâketinde yalnız mı bırakacaksınız? Mazlum bir Müslüman kardeşinize yardım etmeyecek misiniz? Sovyet hükümeti nezdinde protesto ediniz! Perişan durumda bulunan Mustafa'ya yardımcı olunuz! Aksi takdirde Cenab-ı Allah'ın sizden yüzünü çevireceğini düşünmüyor musunuz? Kardeşler! Sesinizi, protestonuzu, Müslüman kardeşiniz Mustafa'yı himayenizi, korumanızı duyurmak ve görmek*

¹⁰⁰ Sovyet insan hakları savunucularından Andrey Saharov, Mustafa Cemiloğlu adına temyiz başvurusunda bulunmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kurt Waldheim ve Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Konseyi Başkanı Nikolai Podgorny'e gönderilen bu başvuruyu 1973 yılından itibaren Sovyetler Birliğindeki demokratik hareketlere destek veren aynı zamanda dinî bir lider olan Anatolia Levitin Krasnov da imzalamıştır. ("Saharov plea on behalf of Tatar fasting in jail", *The Times*, 23 July 1974.; Abdülhamitoğlu, "Mustafa Cemiloğlu Kimdir?", s. 12-13; Özcan, *Vatana Dönüş...*, s. 164-165.

¹⁰¹ "An important Soviet dissident whose cause has been ignored by the World", *The Times*, 9 January 1976.

¹⁰² Andrey Saharov, 27 Haziran'da Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine, Uluslararası Af Örgütüne ve Müslüman ülkelerin liderlerine yapmış olduğu çağrıda, rejim muhalifi olduğu için ülkeden çıkmasına izin verilen ünlü Rus yazar Andrei Amalrik örneğinde olduğu gibi Cemiloğlu'na da böyle bir uygulamanın yapılmasını teklif etmiştir. (*A Chronicle of Currents Events*, Sayı: 37, s. 4.)

istiyoruz” cümleleriyle bitirerek Müslüman dünyasını Cemiloğlu’na yardıma çağırmıştır.¹⁰³ Gerek açlık grevi gerekse bu tür çağrılar büyük yankı uyandırmış ve uluslararası kamuoyunun dikkatini SSCB’de insan haklarına ve Kırım Tatar halkının problemlerine çevirmiştir. Bütün bunlara rağmen Cemiloğlu, 14 Nisan 1976 tarihinde Omsk şehrinde yapılan gizli bir mahkeme sonunda iki buçuk yıl ağır çalışma kampı cezasına çarptırılmıştır.¹⁰⁴ 25 Mayıs 1976 tarihinde Cemiloğlu’nun itirazını değerlendiren Sovyet Yüksek Mahkemesi, Omsk bölge mahkemesi tarafından verilen cezayı onaylayarak Cemiloğlu’nu cezasını çekmek üzere Japon Denizi sahilinde bulunan Primorsky Kray’ına göndermiştir.¹⁰⁵ Ölümünün ardından ortaya çıkabilecek sonuçlardan korkan KGB, ailesi aracılığıyla onu açlık greviden vazgeçirmeye çalışmış fakat o, bunu reddetmiştir. Bunun üzerine 30 Kasım’da akrabalarının yaşadığı Taşkent’e nakledilen Cemiloğlu, burada cezaevi yönetiminin zorla yemek yedirmesi sayesinde hayatta kalmış¹⁰⁶ ve 30 Aralık 1977 tarihinde de 1 yıl gözetim altında kalmak şartıyla serbest bırakılmıştır. 29 Aralık 1978 tarihinde gözetim süresi dolan Cemiloğlu 30 Aralık’ta Kırım’a gitmek için bir uçak bileti almış fakat bir gün önce gözaltı süresinin uzatıldığı için havaalanında gözaltına alınmıştır. Cemiloğlu’nun ikamet ettiği adresi polise bildirmek şartıyla gözaltı süresini Kırım’da geçirme isteği dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine serbest kaldığı gündün itibaren Kırım’a dönmek ve Kırım Tatarlarının hakkını müdafaa etmek amacıyla Milli Hareket içerisindeki mücadelesine devam eden Cemiloğlu, Taşkent savcısına Taşkent’te zorla ve gözetim altında tutulmasının yasalara aykırı olduğuna dair bir itiraz dilekçesi göndermiştir. Taşkent’e geldiği gündün itibaren artan polis baskısı üzerine 22 Ocak 1979 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığına ve Taşkent Oktabr Rayonu İcra Komitesi başkanına gönderdiği bir dilekçe ile SSCB vatandaşlığından çıkma ve SSCB’den göç etme izni talebinde bulunmuştur. Yazıya ek olarak pasaportunu ve 1975 ile 1978 yılları arasında ABD’de yaşayan akrabaları tarafından kendisine gönderilen iki davetiyenin kopyasını da ilaştırmıştır.¹⁰⁷ Fakat 8 Şubat’ta Sovyet vatandaşlığından çıkmak istediği için polis merkezine çağrılır ve Özbek ceza kanununun 199-3. maddesine istinaden “*gözaltı kurallarını ihlal ettiği gerekçesiyle*” beşinci defa tutuklanır. Taşkent mahkeme başkanlığına göndermiş olduğu dilekçe ile 18 Şubat’ta yeni bir açlık grevi ilan ettiğini açıklayan Cemiloğlu 6 Mart’ta kamuoyundan gizli olarak yapılan duruşma sonunda 4 yıllığına Yakutistan sınırları içerisinde kalan ve Gulag kamplarıyla meşhur Zyryanka

¹⁰³ “Müslüman Dünyasına Çağrı”, *Emel*, Sayı: 93, Mart-Nisan 1976, s. 22.; *A Chronicle of Currents Events*, Sayı: 39, s. 199-200.

¹⁰⁴ Milli Hareket’e verdiği destekle tanınan Adrey Saharov ve eşi Yelena Saharov 14 Nisan 1976 tarihinde yapılacak olan duruşmaya katılmak için Omsk’a gelmişler fakat tutuklanarak Moskova’ya geri gönderilmişlerdir. (Dr and Mrs Sakharov arrested at Omsk trial”, *The Times*, 14 April 1976.); *A Chronicle of Currents Events*, Sayı: 40, s. 2.

¹⁰⁵ *A Chronicle of Currents Events*, Sayı: 40, s. 210.

¹⁰⁶ 5 Şubat 1976 tarihinde televizyonlarda açlık grevi yapan Mustafa Cemiloğlu’nun öldüğüne dair haberler çıkınca, özellikle Türkiye’de bazı Milliyetçi kuruluşlar, gıyabi cenaze namazları kılınmışlar, Sovyet konsoloslukları önüne siyah çelenk koyarak, açlık grevleri ilan ederek, SSCB’yi tel’in mitingleri düzenleyerek Cemiloğlu’nun vefatı başta olmak üzere SSCB’deki insan hakları ihlallerini protesto etmişlerdir.

¹⁰⁷ Mustafa Cemiloğlu’nun Sovyet vatandaşlığından çıkma isteğini belirttiği dilekçe için bkz. “Mustafa Cemiloğlu’nun Sovyetler Birliği Vatandaşlığından Çıkma Dilekçesinin Metni”, *Emel*, Sayı: 111, Mart-Nisan 1979, s.12-14.

kasabasına sürgüne gönderilir.¹⁰⁸ 18 Haziran 1982 tarihinde sürgün cezası biten Mustafa Abdülcemil Kırımoglu¹⁰⁹ yeniden Kırım'a yerleşmek için yetkili makamlara müracaat etmiştir. İsteği kabul edilmeyen Cemiloğlu, yeniden SSCB'den göç etmek isteyince ilgili makamlara¹¹⁰ Özbekistan'ın Yangiyul kasabasında zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. 1983 yılı Kasım ayında da “*anti Sovyet propaganda yapmak ve bazı insan hakları savunucularıyla birlikte Kızılordu'nun Afganistan'ı işgalini kınamakla*” suçlanmıştır. 1983 yılında Krasnodar bölgesinde vefat eden babasının naaşını yasak olmasına rağmen Kırım'a defnetmeye teşebbüs ve bu esnada güvenlik güçleriyle çıkan çatışmalara liderlik etmek de Kırımoglu'na isnat edilen suçlar arasındadır.¹¹¹ 17 Şubat 1984 tarihinde Taşkent'te yapılan duruşma sonunda 3 yıl ağır hapis cezasına çarptırılan Kırımoglu, bu defa Gulag kamplarıyla meşhur bir başka sürgün bölgesi olan Magadan'a gönderilmiştir.¹¹² 30 Kasım 1986 tarihinde cezası bitecek olan Kırımoglu hakkında “*itaatsizlik*” suçlamasıyla yeni bir dava açılmış ve üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Ancak mahkeme gizli bir şekilde yapıldığı halde her nasılsa kamuoyuna yansıyan haberlerden sonra, Türkiye ve ABD'de çeşitli protesto gösterileri düzenlenmiştir.¹¹³ ABD başkanı Ronald Reagan ise 10-12 Ekim 1986 tarihinde İzlanda'nın başkenti Reykjavik'te düzenlenecek olan ABD-SSCB zirvesi öncesinde basına vermiş olduğu demeçle SSCB'deki insan hakları ihlallerini dünya kamuoyunun gündemine taşımıştır. Yapılacak zirvede nükleer silahların kontrolü, bölgesel çatışmalar, ikili ilişkiler ve insan hakları sorunlarının gündeme geleceğini belirten Reagan, Kremlin'in özellikle insan hakları ihlallerine karşı daha fazla çaba göstermesi gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Bu dönemde SSCB'deki insan hakları ihlallerine dikkat çeken bir başka siyasetçi de Lord Avebury'dir. İngiliz parlamentosu insan hakları grubu başkanı ve aynı zamanda bir insan hakları

¹⁰⁸ *A Chronicle of Currents Events*, Sayı: 53, s. 6-10.

¹⁰⁹ Kırım Tatar Millî Hareketine sağlamış olduğu katkılardan dolayı Mustafa Cemiloğlu, 1980'li yıllardan sonra Kırım Tatar halkının vermiş olduğu Mustafa Abdülcemil Kırımoglu adını kullanmaya başlamıştır. Bu durumdan dolayı çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Cemiloğlu yerine Kırımoglu adı kullanılacaktır.

¹¹⁰ Kırımoglu'nun SSCB gizli servisi KGB başkanına, Taşkent Şehri İcra Komitesi başkanına ve İçişleri Bakanlığı Taşkent şehri Oktyabr Rayonu bölümü başkanına yazdığı dilekçe için bkz. Nadir Devlet, “Sovyet Eziyetlerine Dayanamayan Mustafa Cemiloğlu Göç Etmek İstiyor”, *Emel*, Sayı: 136, Mayıs-Haziran 1983, s. 29-40.

¹¹¹ Bu olay başta olmak üzere SSCB yetkililerinin uyguladığı diğer gayri kanuni ve insanlık dışı uygulamaları protesto eden Millî Hareket temsilcileri, İslâm Konferansı Teşkilâtına müracaat ederek onlardan yardım istemiştir. (Nadir Devlet, “Kırım Türkleri İslâm Konferansı Teşkilâtına Müracaat Ettiler: Sovyet Yöneticilerinin Keyfi Hareketlerinin Yeni Bir Örneği”, *Emel*, Sayı: 139, Kasım-Aralık 1983, s. 8-14.)

¹¹² Nadir Devlet, “Mustafa Abdülcemil Kırımoglu Altıncı Defa Mahkûm Edildi”, *Emel*, Sayı: 141-145, Mart-Aralık 1984, s. 41-42.

¹¹³ Bu haksız uygulama karşısında diasporadaki Kırım Tatarlarının “*Mağdurları savunan örgütlere, Demokratik hükümetlere ve hüsnüniyet sahibi bütün insanlara*” başlığı ile yayınladıkları çağrı için bkz. “Sürgündeki Kırım Türkleri'nin Mustafa Abdülcemil Kırımoglu İçin Çağrısı”, *Emel*, Sayı: 159, Mart-Nisan 1987, s. 1-3.

¹¹⁴ “Reagan confident on summit”, *The Times*, 6 October 1986; “Reagan will demand more human rights action from Kremlin”, *The Times*, 11 October 1986. Aslında daha önceden de ABD'li bazı siyasetçiler bu duruma dikkat çekmişti. 5 Temmuz 1983 tarihinde Kremlin'de SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nu üyelerine hitaben insan haklarıyla ilgili bir konuşma yapan ABD Kongre üyesi Henry A. Waxman Kırım Türklerinin trajedisine de yer vererek hala anavatanlarına dönemmediklerini ve liderleri Mustafa Abdülcemil Kırımoglu'nun hayatının büyük bir bölümünün hapishanelerde geçtiğini ifade etmiştir. (“Bir A.B.D. Kongre Üyesi Kremlin'de Konuştu”, *Emel*, Sayı: 138, Eylül-Ekim 1983, s. 18.)

savunucusu olan Avebury 10 Ekim 1986 tarihinde yapmış olduğu açıklamada Sovyetler Birliği'nde tutuklu bulunan rejim muhaliflerinin ve insan hakları savunucularının bir an önce serbest bırakılması gerektiğini belirterek bu durumun Sovyetler Birliği ile Batı arasında kalıcı bir barışı sağlama girişimlerinin habercisi olacağını iddia etmiştir.¹¹⁵ 1986 yılının sonlarına doğru Batılı siyasetçilerin vermiş olduğu bu tür diplomatik mesajlar neticesinde SSCB'de tutuklu bulunan ve aralarında Kırımöğlü'nun da bulunduğu önemli rejim muhalifleri veya insan hakları savunucuları serbest bırakılmıştır.¹¹⁶ Bir taraftan Kırımöğlü'nun serbest bırakılması diğer taraftan da 1987 yılından itibaren SSCB'de başlayan demokratikleşme süreci Millî Hareket'in gücünü pekiştirerek daha aktif hale gelmesini sağlamıştır. Millî Hareket bu gelişmelere bağlı olarak 11-12 Nisan 1987 tarihinde Taşkent'te SSCB'deki bütün teşebbüs gruplarının katılımıyla ilk toplantısını yapmıştır. Millî Hareket'in en yüksek organı olmak üzere 16 kişiden oluşan Merkezi Teşebbüs Grubunun meydana getirildiği bu toplantı sonunda Mart ayında hazırlanan ve Kırım Tatarlarının temel taleplerini içeren bir müracaatnamenin Gorbaçov'a iletilmesi de kabul edilmiştir.¹¹⁷ Kısa süre içerisinde 40.000 kişinin altına imza attığı bu müracaatnameye cevap verilmemesi üzerine 13-14 Haziran 1987 tarihinde Kırım Tatar inisiyatif grupları temsilcileri Taşkent'te ikinci bir toplantıya çağırılmış ve bir önceki toplantıda alınan kararlar gözden geçirilmiştir. 26 Haziran 1987 tarihinde de Millî Hareket temsilcileri taleplerini iletmek üzere SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı birinci yardımcısı Pyotr Demiçev ile görüşmüştür. Fakat bu görüşmeden de beklenen sonuç alınamayınca Kırım Tatar meselesine Kremlin başta olmak üzere dünya kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla barışçıl gösteriler düzenlenmesine karar verilmiştir. Kremlin'in gösteri düzenlenmesi halinde şiddet kullanılacağını açıkça bildirmesine rağmen Millî Hareket 6 Temmuz 1987 tarihlerinde Kızıl Meydan'da SSCB tarihinin ilk büyük protesto mitingini düzenler.¹¹⁸

¹¹⁵ "Hopes for new era as dissidents", *The Times*, 9 October 1986.

¹¹⁶ "Dissident to speak out", *The Times*, 22 December 1986; "Dissident who count the days", *The Times*, 22 December 1986. Mustafa Cemiloğlu, Andrey Saharov, Yuri Orlov, Rus şair İrina Ratuşinskaya, Anatoly Koryagin ve Anatoly Marçenko bu sırada SSCB'de hapisanelerde veya çeşitli çalışma kamplarında tutuklu bulunan insan hakları savunucularından sadece birkaçıydı. Marçenko hariç diğerleri 1986 yılının sonlarına doğru serbest bırakılmış hatta bir kısmı Sovyetler Birliğini terk etmiştir. Tataristan SSCB'nin Çitay kasabasında tutuklu bulunan Marçenko ise açlık grevi başlatmış fakat Aralık ayının başlarında hapisanede ölmüştür. Bknz. "Mr Anatoly Marchenko: Hero of Soviet dissident", *The Times*, 11 December 1986; "Dissident 'died camp'" *The Times*, 10 December 1986. Zafer Karatay ise Reagan'ın Reykjavik görüşmelerin başlaması için ön şart olarak Cemiloğlu'nun da aralarında bulunduğu beş insan hakları savunucusunun serbest bırakılmasını talep etmesi üzerine siyasi faaliyetlerle uğraşmamak şartıyla serbest bırakıldığını ifade etmiştir. (Karatay, "Bir Kahraman ve İnsan Hakları Savunucusu: Mustafa Abdülcemil Kırımöğlü", s. 67.)

¹¹⁷ Müracaatname için bkz. "Kırım Tatar Halkı Temsilcilerinin Gorbaçev'e Müracaatı", (Çeviren: Mehmet Sevdihar), *Emel*, Sayı: 159, Mart-Nisan 1987, s. 4-6.

¹¹⁸ Kırımöğlü, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 15.; Zafer Karatay, "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı-Nasıl Cereyan Etti?", *Emel*, Sayı: 161, Temmuz-Ağustos 1987, s. 12. Bu dönemde Kırım Tatarlarının yapmış olduğu gösteriler Moskova ile sınırlı değildi. 7 Temmuz 1987 tarihinde de Taşkent'e bağlı Yangiyul kasabasında gösteri düzenleyen 800 Kırım Tatarı, gösteri sonunda Gorbaçov'a çekmiş oldukları bir telgrafla, problemlerinin biran önce çözümünü talep etmiştir. ("Yangiyul'daki Kırım Tatarlarının Gorbaçev'e Telgrafi", Çeviren: Hakan Kırımlı, *Emel*, Sayı: 161, s. 59.)

Kızıl Meydan mitingine çocuklarıyla katılan Tatar kadınlar

Kremlin'in kendilerini oyaladığını düşünen Milli Hareket temsilcileri 7 Temmuz'da yayınlamış oldukları bir bildiri ile sadece anavatana dönmeyi değil 1944 yılında ellerinden alınmış olan bütün haklarını da geri alabilmek için bütün Kırım Tatar halkını Moskova'ya davet ediyordu. 7-20 Temmuz 1987 tarihleri arasında parti ve hükümet yetkilileriyle yapılan görüşmelerden de sonuç alınamayınca 21 Temmuz'da bir grup Kırım Tatarı Kızıl Meydan'da gösteri yapmak istemiş fakat polisin müdahalesiyle dağıtılmıştır. Bunun üzerine 1000 kadar Kırım Tatarı 23 Temmuz'da SBKP Merkez Komitesi binası önünde başlayan ve dört gün dört gece sürecek olan protesto gösterisi ve oturma grevi düzenler. The Times'ın muhteşem dediği gösteriler¹¹⁹ Fransız haber ajansı Agance France Press başta olmak üzere Reuter ve AP gibi yabancı haber ajansları vasıtasıyla bütün dünyaya duyurulur.¹²⁰

Aynı gün Sovyet resmi haber ajansı TASS, Kırım Tatarlarının taleplerini incelemek ve gösterilere son vermek amacıyla SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Andrey Gromiko başkanlığında özel bir komisyonun kurulduğunu duyurur.¹²¹ Buna rağmen gösterilerine devam eden Tatarlar, Gromiko ile görüşeceklerine dair söz verilmesi üzerine eylemlerine son vermişlerdir.¹²² 27 Temmuz'da yapılan görüşmede Gromiko komisyonun yapısı ve genel işlevleri hakkında bilgi vermiş, ancak kısa süre içerisinde somut bir çözüm önermemiştir.¹²³ Gromiko komisyonunun Kırım Tatarlarının problemlerine çözüm bulamayacağını daha ilk toplantıda anlayan ve bu konuda memnuniyetsizliklerini dile getiren Milli Hareket temsilcileri ise yeni bir kampanya başlatarak problemlerinin çözümü

¹¹⁹ "Gorbachov pleads for calm end to unrest", *The Times*, 27 February 1988.

¹²⁰ Karatay, "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı-Nasıl Cereyan Etti?", s. 13-14.

¹²¹ "Banished Tartars' case reconsidered", *The Times*, 24 July 1987.

¹²² "Gromyko to meet Tartars", *The Times*, 27 July 1987.

¹²³ "Gromyko meeting fails to satisfy Crimean Tartars", *The Times*, 28 July 1987.

için bütün dünya liderlerine çağrıda bulunmuşlardır.¹²⁴ Kırım Tatarlarının Gromiko komisyonuna olan güvensizlikleri yaklaşık bir yıllık çalışma sonunda yayınlanan komisyon raporuyla resmi bir şekilde teyit edilmiştir. Gromiko komisyonunun vermiş olduğu karar; “*Kırım nüfusunun büyük çoğunluğunun Rus ve Ukrainlerden oluştuğundan Kırım Tatarlarının Kırım’a dönmelerinin ve Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin yeniden kurulmasının mümkün olmadığı*” yönündeydi.¹²⁵

Moskova’da Bulunan Millî Hareket Temsilcileri

Bütün bu yaşanan olaylar Kremlin yönetiminden iyi niyet beklemenin anlamsızlığını bir kez daha gözler önüne serdiği gibi, Millî Hareket’in de strateji değiştirmesine sebep olmuştur. Böylece Grigorenko’nun yıllar önceki tavsiyelerine kulak veren ve talep etmekten vazgeçip istemeye başlayan Kırım Tatarları, sürgününün 44. yılında yani 1988 yılı Şubat, Mart ve Nisan aylarında her türlü engele rağmen¹²⁶ bir yandan Kırım’a dönmeye diğer yandan da yaşadıkları her yerde kitlesel gösteriler, açlık grevleri ve mitingler düzenleyerek kamuoyunun dikkatini kendi meselelerine çekmeye çalışır. 4 Şubat’ta Akmescit’te 2000’den fazla Kırım Tatarı Lenin heykeli önünde gösteri düzenlemiş, 12 kişi ise pasaportlarını yırtarak açlık grevi başlatacaklarını kamuoyuna duyurmuşlardır. 7 Şubat’ta Taşkent’in Bekabad kasabasında bir araya gelen 1500 kişilik bir grup ellerinde “*Tatarlar için de Demokrasi ve Glasnost*” ve “*Kardeş milletleri Tatarları desteklemeye çağırıyoruz*” pankartlarıyla Komünist Parti karargâhına yürümüştür. Yangiyul’da 700 kişi Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin yeniden tesis edilmesi ve tutuklu bulunan bazı Kırım Tatarlarının serbest bırakılması için

¹²⁴ “Tartars to appeal for World help”, *The Times*, 29 July 1987. Millî Hareket temsilcileri tarafından hazırlanan ve 28 Temmuz 1987 tarihinde yayınlanan müracaatname için bkz. “Moskova’da Bulunan Kırım Tatar Halkı temsilcilerinin Dünya’daki Devlet Başkanlarına Müracaatları”, Çeviren: Mahmut Tahir, *Emel*, Sayı: 164, Ocak-Şubat 1988, s. 10-11.

¹²⁵ Kırımoglu, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, s. 22-23.

¹²⁶ Kremlin yönetimi, Kızıl Meydan’da yapılan gösterilerden sonra bir takım düzenlemelerle gösterileri kısıtlamaya çalışmıştır. (“Soviet law will curb glasnost ‘excesses’”, *The Times*, 23 December 1987.)

gösteri düzenlemiştir. Özbekistan'ın Pahtakor şehrinde gösteri düzenleyen Tatarlar, işten çıkarılan biyoloji öğretmeni Osmanov'un göreve iade edilmesini talep etmiş, bu durumu protesto eden Tatar öğrenciler de grev ilan ederek üç gün okula gitmemişlerdir. Krasnodar bölgesinde yaşayan yaklaşık 4000 Tatar da Kırım'a dönmek için gösteri yapmıştır. 5 Mart'ta 20 kişilik bir grup Kırım'a dönebilmek için Moskova'da Rossiya Oteli yakınlarında gösteri düzenlemiş, bunlardan 15'i gözaltına alınmıştır. Mart ayında bir başka gösteri de Akmesic'te düzenlenmiştir. Lenin Meydanı'nda yapılan gösteride Tatarlara özerklik verilmesini talep eden pankartlar açan grup, düzenli bir şekilde şehir merkezine kadar yürümüştür. Taşkent'te Devrim Meydanında toplanan Tatarlar, "*Milliyetler sorunu üzerine*" Komünist Parti'nin bir sonraki toplantısına itirazda bulunmuşlardır. 18 Mart'ta Akmesic'e bağlı Nikolaevka köyünde 23 Tatar gösteri düzenlemiş, yaşanan tartışmalardan sonra Teplovka köyünden gelen 4 Tatar ailesine Kırım'da ikamet etme izni verilmiştir. 20 Mart'ta ellerinde "*Komünistler Kırım Tatarlarını Kırım'a Geri Gönderin*", "*Kırım Bölünemez*" pankartları taşıyan 17 Kırım Tatarı da Moskova'da Lenin Kütüphanesi önünde bir araya gelerek gösteri düzenlemiştir. Aynı tarihlerde Kırım'da 250, Özbekistan'ın Andican şehrinde de 2000 Tatar, Kırım'a özerklik verilmesi için gösteri düzenler. Mart ayının bir başka gösterisi de Kırım'da düzenlenir. Yaklaşık 450 Kırım Tatarı, otobüs terminalinde gösteri düzenlemiş, 38 Tatar aile de okulda çocuklarına hakaret eden ve şiddet uygulayan Sidorov adlı öğretmenin okulla ilişkisi kesilmezse Nisan ayından itibaren çocuklarını okula göndermeyeceklerini belirtmiştir. Moskova'da düzenlenen bir başka gösteride de polis göstericilere dağılmalarını söylemiş fakat Tatarlar dağılmayarak oturma eylemi yapmışlardır. Bunun üzerine polis, göstericilere ateş açtığı gibi pankartlarını yırtarak bir kısmını da gözaltına almıştır. Nisan ayında Özbekistan'ın Semerkand şehrinde Lenin heykeli önünde toplanan ve devlet komisyonunun çalışmalarını protesto eden göstericilere polis, şiddet uygulayarak müdahale etmiştir. Novorosisk'te Kırım Tatarlarına karşı şovenist hakaretler içeren bir broşürün dağıtılmasını protesto etmek için gösteri düzenlenmiştir.¹²⁷ Bu gösteriler arasında en kalabalık olanı ise hiç şüphesiz ki 25 Haziran 1988 tarihinde Taşkent'te düzenlenen gösteridir. Kırım Tatarlarını dünya kamuoyuna yanlış tanıtmaya çalışan Sovyet makamlarını protesto etmek amacıyla düzenlenen mitinge 20.000 kişi katılmıştır. Moskova'da düzenlenen Sovyetler Birliği Komünist Partisi XIX. Bütün Birlik Konferansı münasebetiyle gösteri yapan Kırım Tatar temsilcileri gözaltına alınmıştır. 18-19-20 Haziran günlerinde Moskova'nın değişik yerlerinde gösteri yapan ve aralarında Reşat Cemilev gibi önde gelen Kırım Tatar temsilcilerinden yedisi polis tarafından gözaltına alınır.¹²⁸ Temmuz ve Ağustos aylarında Kırım Tatarlarının çalıştığı değişik iş kollarında kitlesel grevler, protestolar, gösteriler birbirini takip eder.¹²⁹ Bu gösteriler sonunda birkaç Kırım Tatar ailesi oturma izni almayı başarır. Her geçen gün artan geri dönüşlerle birlikte Kırım'daki Kırım Tatarlarının sayısı bir önceki yıla göre iki kat artış göstererek 1989 yılı Nisan ayında 40.000'e ulaşır. Buna bağlı olarak gerek strateji değişikliğine gerekse artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap vermekte zorlanan Millî Hareket

¹²⁷ "From the Crimea to Tashkent: a survey of three months' Soviet political unrest in 1988, The simmering superpower", *The Times*, 28 May 1988.

¹²⁸ *Emel*, Sayı: 166, Mayıs-Haziran 1988, s. 41-42.

¹²⁹ *Emel*, Sayı: 167, Temmuz-Ağustos 1988, s. 7-8.

temsilcileri 29 Nisan 1989 tarihinde Özbekistan'ın Yangiyul şehrinde düzenlediği genel kongre ile münferit teşebbüs gruplarını tek bir çatı altına toplayarak Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı'nı kurar.¹³⁰ Başkanlığını, uzun yıllar Sovyet hapishanelerinde ve çalışma kamplarında ömür geçirmiş olan Mustafa Cemiloğlu'nun yaptığı KTMHT ilk Merkez Şura toplantısını 10-12 Haziran 1989 tarihinde Bahçesaray'da yaparak bir anlamda Kırım'ı Millî hareketin ve verilen mücadelenin merkezi yapacak yolu da açmış oluyordu.¹³¹ Kırım'a dönüşler, bir taraftan Millî hareketin merkezinin Kırım'a taşınmasıyla diğer taraftan da Fergana olaylarının¹³² etkisiyle 1989-1991 yılları arasında önceki yıllara göre kıyaslanamayacak derece artış gösterir. Kırım'a dönmeyi başaran Tatarları bekleyen en büyük problem ise hiç şüphesiz ki ev, arsa veya oturma izni almaktır. Bu ise Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı'nın çözmesi gereken acil konuların başında gelmekteydi. Çünkü Kırım'a dönüşlerin kitlesel bir hal almasıyla birlikte Sovyet yöneticileri sırf Kırım Tatarları toprak sahibi olmasın diye Rus ahalیه toprak dağıtmaya başlamış, bu da emlak fiyatlarının artmasına sebep olmuştu. Bu sorunun üstesinden gelmeye çalışan Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı, Merkez Şura toplantısında almış olduğu karar ile boş arazileri işgale ve evi olmayanları da çadır kentler kurmaya teşvik eder.¹³³ 1989 yılı Ağustos ayında Bahçesaray'da başlayan toprak işgalleri ve çadır kent kurma girişimleri zamanla bütün Kırım'a yayılır. Fakat Sovyet yöneticileri, bu eylemlere çadır kentleri dağıtarak, sakinlerini tutuklayarak karşılık verir.¹³⁴ Hatta Rus ahalیه kışkırtmaları sonucu bazı bölgelerde çatışmalar yaşanır.¹³⁵ Kırım Tatarları ise önelerine çıkan bürokratik engellere ellerindeki yegâne araçları olan miting, gösteri, açlık grevleri ve hatta kamu binalarını işgalle cevap vermeye çalışır.¹³⁶

Bu süreç yani Millî Hareket'in mücadelesi ve Sovyet yönetiminin tepkileri 1991 yılına kadar da bu şekilde devam eder. Buna rağmen kararlı bir mücadele sonucunda her geçen gün Kırım'daki sayıları artan ve buna bağlı olarak da Kırım Tatar Millî Muhtariyeti'nin yeniden tesis edilmesini gündeme getiren Kırım Tatarları Rusları endişelendirir. Bunun üzerine Millîyetçi ve komünist Ruslar, stratejik bir hamle yaparak Kırım'ın demografik yapısı değişmeden Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeniden tesis edilmesi fikrini ortaya atarlar.

¹³⁰ Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı'nın tüzüğü için bkz. *Emel*, Sayı: 172, Mayıs-Haziran 1989, s. 3-11.

¹³¹ "Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Merkez Şurası'nın İlk Toplantı Tutanağı", (Çeviren: Mürvet Altınel), *Emel*, Sayı: 174, Eylül-Ekim 1989, s. 1-13.

¹³² 1989 yılı Haziran ayı başlarında Özbekistan'ın Fergana şehrinde Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında yaşanan kanlı olaylar Kırım Tatarlarına da yansımış, birkaç Kırım Tatarı hayatını kaybederken Kırım Tatarlarına ait 32 ev de yanmıştır. Can güvenliğinden endişelenen birçok Kırım Tatarının Kırım'a dönmesiyle bu sayı daha da artmıştır.

¹³³ "Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Merkez Şurası'nın İlk Toplantı Tutanağı", s. 12.

¹³⁴ Mustafa Abdülcemil Kırımçoğlu, "Kırım Tatarlarının Anavatanlarına Dönüşlerindeki Dikenli Yol", (Çeviren. Nevzat Deniz), *Emel*, Sayı: 175, Kasım-Aralık 1989, s. 7.

¹³⁵ "Crimea clashes", *The Times*, 8 October 1989.

¹³⁶ "Wave of protest and strikes puts the Government under pressure", *The Times*, 16 October 1989. Gözleve Şehir Sovyeti İera Komitesi'nden Gözleve ve çevresinde kendilerine ev ve arsa verilmesini talep eden Kırım Tatarları, verilen olumsuz yanıt üzerine komite binasının kapısını Millî bayrakları olan Gökbayrak asarak binayı işgal etmişlerdir. (*Emel*, Sayı: 181, Kasım-Aralık 1990, s. 38.)

Lenin ve Gorbaçov Posterleriyle Kızıl Meydan'ı Dolduran Kırım Tatarları

Kırım Tatarlarının şiddetli bir şekilde reddetmesine rağmen 20 Ocak 1991 tarihinde yapılan referandum sonucu ve Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin almış olduğu “Kırım Oblastı sınırları içerisinde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeniden kurulmasını” öngören 12 Şubat 1991 tarihli kararlar Kırım vilayeti Ukrayna'ya bağlı Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüş oldu. Fakat bu yeni muhtar cumhuriyetin, Kırım Tatarlarına temsil hakkı vermemesi ve Kırım'a dönüşler için de Sovyet rejiminin politikalarını devam ettirmesi üzerine Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı'nın öncülüğünde 26 Haziran 1991 tarihinde Akmescit'te II. Kırım Tatar Millî Kurultayı toplanmıştır.¹³⁷ Kurultay Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin mevcut yapısını tanımayı reddeden Bağımsızlık Bildirisi¹³⁸ ile Kırım'ın statüsünün yalnızca Kırım Tatarlarının kendi kaderlerini tayin etme hakkına uygun olacak şekilde belirlenebileceğini ilan etmiştir. Ayrıca bu kurultayda 33 üyeden oluşan Kırım Tatar Millî Meclisi de açılarak başkanlığına Mustafa Cemiloğlu getirilmiştir. 1991 yılı Ağustos ayında bir grup hükümet üyesinin öncülüğünde başlatılan bir darbe girişimi her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da SSCB'nin dağılma sürecini başlatmış ve aynı yılın sonunda ise ortadan kalkmıştır. Böylece Kırım bağımsız Ukrayna'ya bağlı muhtar bir cumhuriyet haline gelmiştir.¹³⁹

¹³⁷ I. Kırım Tatar Millî Kurultayı 9 Aralık 1917 tarihinde Kırım'ın tarihi başkenti olan Bahçesaray'da toplanmış ve Kırım Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.

¹³⁸ Bağımsızlık bildirisi için bkz. Lemara Recebova, “Kırım Tatarlarının Millî Egemenlik Bildirisi”, *Emel*, Sayı: 184, Mayıs-Haziran, s. 1-3.

¹³⁹ Kırımlı, “Kırım Tatar Millî Hareketi” s. 464.

Sonuç

Haksızlık olgusu insanlığın en büyük paradokslarından biridir. İnsanlık tarihi süreç içerisinde bu olguyla sürekli yüz yüze gelmiştir. Bazen haksızlık olgusuna karşı herhangi bir tavır geliştirmeyerek haksızlıkları olduğu gibi kabullenmiş, bazen de haksızlıklara karşı farklı yöntem ve araçlarla direnmeyi tercih etmiştir. Direnme; insanın karşılaştığı baskı, zulüm ve adaletsizlik gibi olgulara itiraz etmesi anlamına gelmektedir. Tarihi süreç içerisinde direnme hakkı ise, hukuk dışı bir takım eylem ve davranışları, baskı ve zulüm araçları kullanarak insanlara dayatan iktidar ve otoritelere karşı başkaldırma hakkı şeklinde ortaya çıkmıştır. Direnme, aktif ve pasif olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. İsyân ve ihtilal hareketleri olarak var olan aktif direnme, güce başvurarak sistemi tamamen yıkmayı hedefler. Öte yandan pasif direnme ise sivil itaatsizlik bağlamında haksızlıklara karşı barışçıl yolları takip eder.

Aktif direnme, haksızlıklara karşı bir takım şiddet araçlarını sürece dâhil ederek direnmeyi esas alır. Pasif direniş ise sivil itaatsizlik olarak haksızlıklara karşı daha farklı bir metodoloji benimser. Sivil itaatsizlik, hem politik karar mekanizmasını hem de kamuoyunu ikna etmek için her şeyden önce ilkesel olarak şiddeti bir hak arama biçimi olarak kabul etmez. İnsanları, ikna etme adına, onların dikkatlerini çekecek ve vicdanlarında farkındalık oluşturacak daha insancıl ve barışçıl araçları sürece dâhil eder.

Bugünün dünyasında pasif direniş/sivil itaatsizlik her ne kadar demokratik hukuk devletlerinde yaşanan bir takım hak kayıplarını önlemenin bir aracı olarak algılansa da aynı zamanda otoriter ve totaliter karakterdeki rejimlerin kimi uygulamalarını değiştirmek amacıyla da başvurulan bir araç olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bunun en iyi örneğini de Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu önderliğindeki Kırım Tatarlarının ana vatana dönüş için yaptığı uzun tarihsel mücadelede görmek mümkündür.

Kırım Tatarları yaklaşık yarım asrı geçen bir süre içerisinde kendi öz topraklarından ani bir kararla başka bölgelere sürgün edilmişlerdir. Bu karar neticesinde binlerce Kırım Tatarı sürgün esnasında hayatını kaybettiği gibi birçoğu da sürgün edildikleri coğrafyalarda yoksulluk ve sefalet içinde ölüme mahkûm edilmişlerdir. Dünyanın uzun süre dikkatini çekmeyen bu elim olay Kırım Tatarlarının uzun, zahmetli ve çileli bir mücadeleyle de baş başa kalmalarına neden olmuştur.

Sivil itaatsizlik ciddi haksızlıklar söz konusu olduğunda bütün yasal yollar denendikten sonra başvuru, şiddeti reddeden bir eylem tarzı olması itibariyle Kırım Tatarlarının mücadelelerinde başvurdukları temel direnme yöntemidir. Türlü baskı ve zorlamalara karşı Kırım Tatarları hiçbir zaman şiddete başvurmadan haklı davalarını sivil itaatsizlik eylemleriyle hem dünya kamuoyuna hem de Sovyet Rusya'ya duyurmaya çalışmışlardır.

Kırım Tatarları ana vatanlarından sürgün edilmelerine karşı; mitingler, protesto gösterileri, açlık grevleri, dilekçeler, mektuplar, zorunlu ikamet politikalarına karşı illegal bir şekilde Kırım'a dönmek ve orada boş arazileri işgal etmek, çadır kentler kurmak, pasaportlarını toplu şekilde yırtmak, okul boykotları gibi tamamen şiddeti reddeden sivil itaatsizlik eylemleriyle kendilerini anlatmaya çalışmışlardır.

Sistemin mantığı ve işleyişi demokratik ve adil bir karakterde olmadığından dolayı Sovyet Rusya baskıcı birçok unsurunu da Kırım Tatarlarının taleplerini engellemek için bir araç olarak kullanmıştır. Yapılan sivil itaatsizlik eylemlerine karşı gösterilen tepkilerin

başında tutuklamalar, hapis cezaları, ağır çalışma kamplarına sürgünler, zorunlu ikamet politikaları gibi insan onurunu hiçe sayan uygulamalar gelmektedir.

Sovyet Rusya'nın Kırım Tatarlarının sergiledikleri sivil itaatsizlik eylemlerine karşı takındığı sert tavrın en somut örneğini Kırımoğlu'na karşı gösterdiği tepkide görebiliriz. Kırımoğlu, Kırım Tatarlarının ana vatana dönüşünü sağlamak için verilen mücadelede sembol isimlerin başında gelmektedir. Bu nedenle de Sovyet rejimi tarafından sürekli tutuklamalarla, hapis cezalarıyla ve de ağır çalışma kamplarına sürgünlerle cezalandırılarak davasından vazgeçirilmeye çalışılmıştır. Bütün bu yaptırımlara karşı ne Kırımoğlu ne de Kırım Tatarları davalarından vazgeçemedikleri gibi aynı zamanda da şiddeti kesinlikle bir hak arama biçimi olarak görmemişlerdir.

Kırım Tatarlarının ana vatana dönüş için başlattıkları mücadele başlangıçta az sayıda insandan oluşsa da zamanla bu durum değişmiştir. Ciddi sayılara ulaşan gösteriler, dilekçeler, mektuplar, çadır kentler vb. sivil itaatsizlik eylemleri hem dünya hem de Rus kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Özellikle Rus insan hakları savunucularının dikkatini çeken bu eylemler söz konusu haksızlığın ortadan kalkması için gereken kamuoyu farkındalığının oluşmasına da ciddi katkılar sağlamıştır.

Öte yandan Kırım Tatarları hiçbir zaman topyekûn bir sistem reddiyesinde de bulunmamışlardır. Onların esas amaçları topraklarına geri dönmek ve geçmişte sahip oldukları hakları tekrar elde etmekten ibarettir. Bu nedenle Kırım Tatarları bu haklı mücadelelerinde bütün yasal yolları denemelerine rağmen sonuç alamadıkları için sivil itaatsizlik eylemlerine başvurmuşlardır. Eylemlerin özünü oluşturan temel motivasyon kaynağı, insanların doğal haklarının gasp edilmesidir.

Bunca baskı ve zorlamaya rağmen Kırım Tatarları kendilerine karşı yapılan haksızlıklara karşı sivil itaatsizlik şeklinde şiddeti reddeden mücadelelerinden asla vazgeçmemişlerdir. Kırım Tatarları sadece kendilerine dönük yapılan haksızlıkları değil, Sovyet Rusya'nın otoriter uygulamaları neticesinde ortaya çıkan diğer haksızlıkları da yoğun bir şekilde sivil itaatsizlik eylemleriyle protesto etmişlerdir. Yani Kırım Tatarları sivil itaatsizliğin temel özelliklerinden olan haksızlıklar için çifte standartlar kullanmama ilkesini prensip olarak benimsemişlerdir. Bu bağlamda da haksızlık olarak algıladıkları durumlar karşısında herhangi bir ayırım yapmadan güçlerinin yettiği ölçüde pasif bir şekilde direnmeyi seçmişlerdir.

Kırım Tatarları pasif direniş bağlamında, Sovyet Rusya'nın Kırım'da yapmayı düşündüğü nükleer santral inşasına karşı çıkmışlardır. Ayrıca 28-29 Ocak 1989 tarihinde Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta düzenlenen "*Sovyet Hâkimiyetindeki Milletlerin Özgürlüğü*" toplantısına katılarak Sovyet Rusya'nın kendi hâkimiyetindeki milletlere uyguladığı baskıcı politikaları protesto etmişlerdir. Kırım Tatarları Rusya'nın Çekoslovakya ve Macaristan işgallerine karşı çıkmış ve 1987 yılında başlatmış oldukları sivil itaatsizlik eylemleriyle Sovyet hâkimiyetinde yaşayan milletlerin özgürlüklerine kavuşmalarında özellikle de Baltık ülkeleri için örnek olmuşlardır.

Benzer şekilde Kırım Tatarları, Sovyet Rusya'nın dindar insanlara yaptığı baskıları, Sovyet ordusunun Afganistan'ı işgalini, Polonya'da "Solidarność" (Dayanışma) demokratik muhalif işçi sendikasının isyanını basma teşebbüslerini, kendi bağımsızlığı için mücadele eden Letonya, Litvanya ve Estonya'ya siyasi ve ekonomik ambargo uygulanmasını ve bu ambargolara karşı yapılan mitinglerin bastırılmasını, Sovyet rejimi

tarafından Bakü, Tiflis, Vilnius ve Riga’da sivillerin öldürülmesini, Bulgaristan ve Çin’in komünist rejimlerinin gerçekleştirdiği kitlesel insan hakları ihlalleri gibi, totaliter rejimlerin kendi halklarına ve yabancı ülke halklarına karşı gerçekleştirdiği tüm adaletsizlik ve şiddet içeren eylemlerini sivil itaatsizlik eylemleriyle protesto etmişlerdir.

Anlaşılabileceği üzere Kırım Tatarları sadece kendileri için bir istisna oluşturmak ya da kendilerine dönük haksızlıklara karşı mücadele etmek yerine, evrensel ilkeler üzerinden insan olmanın getirdiği bir takım hakların gasp edilmesi noktasında üst bir ahlak anlayışının yansımalarıyla hareket etmişlerdir. Bunun en güzel örneği de Kırım Tatarları’nın yaşadığı, karşılaştığı haksızlıklara karşı takındığı tavırlarda görülebilir. Kırım Tatarları sadece Kırım Tatarlarının haklarını savunmamıştır. O, aynı zamanda Sovyet Rusya’nın ve diğer totaliter karakterdeki rejimlerin başka milletlere karşı uyguladıkları baskı ve zorlamalara da karşı çıkmıştır. Haksızlıklara karşı herhangi bir ayırım yapmadan sivil itaatsizlik eylemleriyle göstermiş olduğu çabalardan dolayı insan hakları bağlamında önemli bir figür olarak dünya kamuoyunun da takdirini kazanmıştır.

Bu bağlamda Kırım Tatarları, 1988 yılında “*halkını şiddete başvurmadan barışçı yollarla ve olağanüstü bir mücadele ile vatanlarına döndürmeyi başardığı için*” Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği Bürosunun insan hakları savunma alanında verdiği “*Nansen Ödülüne*” layık görülmüştür. Uluslararası Pıllıp Orlık “*Ukrayna Toplumunun Demokratikleşme*” ödülünün de sahibi olan Kırım Tatarları, insan hakları bağlamında göstermiş olduğu çabalardan dolayı 4. Demokrasi Hareketi Asemblası tarafından verilen “*Demokrasi ve İnsan Şerefi Mücadelesi İçin*” takdir belgesinin ve bağımsız Ukrayna’nın devlet ödülü olan “*4. ve 5. Derece Knez Yaroslav Mudryi Nişanı*”nın da sahibidir. Aynı zamanda birçok üniversite ve enstitü tarafından insan hakları noktasında gösterdiği olağanüstü çabalarından dolayı Kırım Tatarları’na fahri doktora unvanı verilmiştir. Öte yandan insan hakları bağlamında dünya kamuoyunun dikkatini çeken Kırım Tatarları, şiddete başvurmadan, haksızlıklara karşı insanlık adına yaptığı mücadelelerden dolayı Nobel Barış Ödülüne de aday gösterilmiştir.

Sonuç olarak Kırım Tatarları ve Mustafa Abdülcemil Kırım Tatarları uzun bir tarihsel döneme yayılan süreçte, ana vatanlarından sürgün edilmeleri ve geçmişte sahip oldukları hakları tekrar kazanabilmek adına sivil itaatsizlik eylemleriyle seslerini duyurmayı amaçlamışlardır. Bu eylemler bütün yasal yollar denendikten sonra herhangi bir sonuç alınmaması üzerine şiddeti reddeden, sistemin tamamına ilişkin bir itirazdan ziyade geçmişteki haklarını geri kazanmak adına yapılan, aleni, kamu vicdanına yönelik, çıkar gözetmeyen bir içeriktir. Belirtilmesi gereken diğer bir hususta totaliter bir sisteme karşı bu tür bir hak arama mücadelesinin türlü zorluklar ve baskılara maruz kalmasına rağmen başka alanlara kaymadan sivil bir karakterde varlığını sürdürmesidir. Bu durumda hem Kırım Tatarlarının hem de mücadelenin sembol ismi olan Mustafa Cemiloğlu’nun insanlığın hafızasına sivil itaatsizlik bağlamında önemli bir örnek olarak kaydedilmesini zorunlu kılmaktadır.

Kaynaklar**Kitap ve Makaleler**

- Abdülhamitoğlu, Necip. (1974). *Türksüz Kırım Yüzbinlerin Sürgünü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Abdülhamitoğlu, Necip. (1976). “Mustafa Cemiloğlu Kimdir?”. *Emel*-93. Mart-Nisan. 9-15.
- Arendt, Hannah. (1969). *“Crises of the Republic”*. New York: A Harvest Book Harcourt Brace & Company.
- Bové, José. Gilles Luneau. (2006). “Sivil İtaatsizliğe Çağrı”. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Conquest, Robert. (1960). *Akhselim Karşısında Rusya*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Conquest, Robert. (1991). *Stalin: Breaker of Nation*. New York: Viking Penguin.
- Çelebi, Aykut. (2011). “Demokrasinin Derinleşmesi: Bir Yöntem Olarak Sivil İtaatsizlik”. *Cogito*-67. Yaz. 80-96.
- Coşar, Yakup. (2013). *“Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik”*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Devlet, Nadir. (1983). “Sovyet Eziyetlerine Dayanamayan Mustafa Cemiloğlu Göç Etmek İstiyor”. *Emel*-136. Mayıs-Haziran. 29-40.
- Devlet, Nadir. (1983). “Kırım Türkleri İslâm Konferansı Teşkilâtına Müracaat Ettiler: Sovyet Yöneticilerinin Keyfi Hareketlerinin Yeni Bir Örneği”. *Emel*-139. Kasım-Aralık. 8-14.
- Devlet, Nadir. (1984). “Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu Altıncı Defa Mahkûm Edildi”. *Emel*-141-145. Mart-Aralık. 41-43.
- Duafud, Grégory. (2007). “La déportation des Tatars de Crimée et leur vie en exil (1944-1956): Un ethnocide?”. *Vingtième Siècle. Revue D’histoire*-96. 151-162.
- Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatar*. California: Hoover Institution Press
- Grigorenko, Zinaida M. (1984). “Mustafa Cemilev Altı Aylık İken Siyasi Mahpus Olmuştu”. (Türkçeye Çev. Selim Taygan). *Emel*-141-145. Mart-Aralık. 36-40.
- Haberma, Jürgen. (1995). *Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Sınanması Federal Cumhuriyette Otoriter Yasalcılığa Karşı*. (Çev. Hayrettin Ökçesiz). İstanbul: Afa Yayınları.
- Hart, Liddell. (2005). *II. Dünya Savaşı Tarihi I*. (Çev. Kerim Bağrıaçık). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hart, Liddell. (2005). *II. Dünya Savaşı Tarihi II*. (Çev. Kerim Bağrıaçık). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hızal, Mustafa Z. . M. Lütfi İkiz. Hasan Dinç. Mikâil Erk. (1964). *Kuzey Kafkasya’da Sovyet-Rus Vaşeti 1944 Yılı Faciası*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Jenco, Leigh Kathryn. (2011). “Thoreau’nun Demokrasi Eleştirisi”. *Cogito*-67. (Ed: Şeyda Öztürk). 97-126.
- Karatay, Zafer. (2013). “Bir Kahraman ve İnsan Hakları Savunucusu: Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu”. *Ekovitrin*-159. 64-68.
- Karatay, Zafer. (2012). “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Sovyet İnsan Hakları Savunucuları”. *Emel*-238-241. Ocak-Aralık. 3-10.
- Karatay, Zafer. (1987). “Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı-Nasıl Cereyan Etti?”. *Emel*-161. Temmuz-Ağustos 11-23.
- “Kırım Tatar Halkı Temsilcilerinin Gorbachev’e Müracaatı”. (1987). Çev. Mehmet Sevdihar. *Emel*-159. Mart-Nisan. 4-6.

- “Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı Merkez Şûrası’nın İlk Toplantı Tutağı”. (1989). Çev. Mürvet Altinel. *Emel*-174. Eylül-Ekim. 1-13.
- Kırimal, Edige. (1957). “Moskova’nın Sürgün ve İmha Ettiği Milletler” *Dergi*-9. Münih. 119-124.
- Kırımlı, Hakan. (2002). “Kırım Tatar Millî Hareketi” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*-25. Ankara. 462-465.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil. (1989). “Kırım Tatarlarının Anavatanlarına Dönüşlerindeki Dikenli Yol”. (Çev. Nevzat Deniz). *Emel*-175. Kasım-Aralık. 2-10.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil. (1993). “Pyotr Grigorenko ve Kırım Tatar Millî Hareketi”. (Çev. Elvira Kazas). *Emel*-194. Ocak-Şubat. 3-12.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil. (2010). *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*. (Çev. Hakan Kırımlı). Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları. Ankara.
- Kolendiç, Anton. (1994). *Stalin’in Ölümünden Beriya’nın İdamına Kadar Kremlin’de İktidar Mücadelesi*. (Çev. Eşref Bengi Özbilen). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul.
- Kowalewski, David. (1980). “The Protest Uses of Symbolic Politics in the USSR”. *The Journal of Politic* Volume: 42. No: 2. May. 439-460.
- Kreindler, Isabelle. (1986). “The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update”. *Soviet Studie* Volume: 38. No: 3. July. 387-405.
- Lewytkyj, Bory (1972). *Opposition in der Sowjetunion 1960-1972*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG. München.
- Martin, Terry. (1998). “The origins of soviet ethnic cleansing”. *Journal of Modern History*. Volume:70. Number:4. December. 813-861.
- Mazower, Mark. (2013). *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupa’sında Nazi Yönetimi*. (Çev. Yavuz Alogan). Alfa Yayıncılık. İstanbul.
- “Moskova’da Bulunan Kırım Tatar Halkı Temsilcilerinin Dünya’daki Devlet Başkanlarına Müracaatları”. (1988). (Çev. Mahmut Tahir). *Emel*-164. Ocak-Şubat. 10-11.
- Mühlen, Patrik von zur. (1984). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyet Doğu Halkları’nın Milliyetçiliği*. (Çev. Eşref Bengi Özbilen). Mavi Yayınlar. Ankara.
- Nişancı, Şükrü. (2013). “Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?”. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Ökçesiz, Hayrettin. (2011). “Sivil İtaatsizlik”. İstanbul: Legal Kitapevi.
- Özcan, Kemal. (2007). *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*. İstanbul: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- Özcan, Kemal. (2002). *Vatana Dönüş: Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991)*. İstanbul: Tatar Yayınları
- Rawl, John. (2013). “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*. (Çev. Yakup Çoşar). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Recebova, Lemara. (1991). “Kırım Tatarlarının Millî Egemenlik Bildirisi”. *Emel*-184. Mayıs-Haziran. 1-3.
- Reddaway, Peter. (1972). *Uncensored Russia: Protest and Dissent in The Soviet Union*. New York and e.t.c.: American Heritage Pres

- Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*. (1974). (Edited: George Saunders). New York: Monad Press
- Sasse, Gwendolyn. (2007). *The Crimea Question: Identity, Transition and Conflict*. Cambridge: Harvard University Press
- Sheey, Ann. Bohdan Nahalyo. (1980). *The Crimean Tatar-Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minority*. London: Minority Right Group.
- Shirer, William L. (1960). *The Rise and fall of the Third Reich a History of Nazi Germany*. New York: Simon and Schuster.
- Sophokle (2014). *Antigone*. (Çev. Ari Çokona). İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.
- “Sürgündeki Kırım Türkleri’nin Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu İçin Çağrısı”. (1987). *Emel*-159. Mart-Nisan. 1-3.
- Thoreau, Henry D. Mohandas K Gandhi. (2012). “*Sivil İtatsızlık ve Pasif Direniş*”. (Çev. C. Hakan Arslan-Fatma Ünsal). Ankara: Vadi Yayınları.
- Tishkov, Valery A. (1991). “The Soviet Empire before and after Perestroika”. *Theory and Society*- 20(5). Special Issue on Ethnic Conflict in the Soviet Union. 603-629.
- Uehling, Greta Lynn. (2004). *Beyond Memory: The Crimean Tatars’ Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan.
- Williams, Brian Glyn. (2015). *The Crimean Tatars from Soviet Genocide to Putin’s Conquest*. London: Hurst & Company.

Sürelî Yayınlar

A Chronicle Of Current Events
 A Chronicle Of Human Rights In The USSR
 Cogito
 Dergi
 Ekovitrin
 Emel
 Journal of Modern History
 Ocala Star Banner
 The Free Lance-star
 The Journal of Politics
 The Observer
 The Times
 Theory and Society
 Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
 Vingtième Siècle.Revue D’histoire
 Workers’ Liberty

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YARDIM SEVENLER
CEMİYETİ VE AFYON ŞUBESİ'NİN FAALİYETLERİ
ACTIVITIES OF THE CHARITABLE ASSOCIATION AND AFYON BRANCH
IN THE SECOND WORLD WAR

CEREN UTKUGÜN

Arş. Gör. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Res. Asist. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Education
cerendemirdelen@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5911-9175

ŞABAN ORTAK

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Afyon Kocatepe University, Faculty of Education
sortak@aku.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9180-0158

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.11.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.08.2017
Sayfa-*Pages* : 571-584
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat1670>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaead>

This article was checked by iThenticate.

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YARDIM SEVENLER
CEMİYETİ VE AFYON ŞUBESİ'NİN FAALİYETLERİ***
ACTIVITIES OF THE CHARITABLE ASSOCIATION AND AFYON BRANCH
IN THE SECOND WORLD WAR

CEREN UTKUGÜN-ŞABAN ORTAK

Öz

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de oluşan fakirlik ve sefaletin hafifletilmesi için devlet ve CHP kurumları kadar gönüllü hayır kuruluşları da sosyal yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yardım işleriyle ilgilenen önemli sosyal yardım kuruluşlarından biri de Yardım Sevenler Cemiyeti’dir. Savaş yıllarında artan yoksulluk ve askeri seferberliğin yoksul halka olumsuz yansımaları nedeniyle sosyal yardım faaliyetlerine hız vermiştir.

Bu çalışmada bir kadın derneği olan Yardım Sevenler Cemiyeti’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülke çapında teşkilatlanması ve çalışma alanları ile Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi’nin faaliyetleri incelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ağırlaşan yaşam koşullarının olumsuz etkilerini hafifletmek adına sosyal ve askeri yardım faaliyetleri yürüten Yardım Sevenler Cemiyeti’nin çalışmaları dönemin gazeteleri ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yardım Sevenler Cemiyeti, İkinci Dünya Savaşı, Kadın, Afyon.

Abstract

State of poverty and poverty alleviation in Turkey during the Second World War, voluntary agencies and charitable organizations for outreach activities were also found in CHP. During the Second World War with the help of lovers of one of the charities involved, help important social League. Of military mobilization during the war years because of the negative image of poverty and increased outreach activities has given impetus to the poor people.

In this study, women’s help Association of the Society of lovers during the Second World War, the Society of lovers of opium across the country organization and work areas help with the activities of the branch were examined. During the Second World War, worsening of living conditions, social and military assistance in carrying out activities to mitigate the negative effects of the efforts of society to help those who love in the light of the Newspapers of the time are discussed.

Key Words: The Charitable Association, the Second World War, Women, Afyon

---

* Bu makale “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri (1939-1945)” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Bu tez çalışması AKÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi’nce desteklenmiştir. Proje No: 13.SOS.BİL.02

This paper is based on a PhD study titled “Second World War Years Social Effects of Economic Troubles in Turkey (1939-1945)”. This thesis study was supported by AKÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi, Project Number: 13.SOS.BİL.02

Giriş

Türkiye savaş döneminde toplumsal dengeleri muhafaza etmek için çeşitli ekonomik ve sosyal tedbirler almıştır. Bir yandan narh uygulaması, fiyat kontrolleri, ekmek karnesi gibi ekonomik müdahalelerle savaştan kaynaklanan enflasyon ve darlığın önünü almaya çalışırken, bir yandan da sosyal politikalarla savaştan kaynaklanan toplumsal sorunları hafifletmeye, toplumsal dengeleri korumaya çalışmıştır. Fakat gerek sosyal politika tedbirlerine ayrılan mali kaynakların yeterli gelmemesi, gerek yeterli nitelikte ve sayıda personele ve donanımına sahip olunmaması, gerekse devlet teşkilatının altyapısal aksaklıkları ve yetersizlikleri nedeniyle dönemin CHP Hükümetleri savaşın ağırlaştırdığı toplumsal problemleri hafifletmekte büyük sıkıntı ve engellerle karşılaşmıştır.

Savaş yılları halkın sıkıntı ve sorunlarının arttığı bir dönem olmuştur. Hayat standartlarının kötüleşmesi insanları hastalıklara karşı daha zayıf hale düşürmüş, salgın hastalıklarda artış görülmüştür. Hayat pahalılığı ve artan kiralar dolayısıyla barınma maliyetinden kurtulmak isteyen dar gelirli ve fakir insanlar geçkondu inşa etmeye başlamıştır. Savaş aileyi de sarsmıştır. Erkeklerin büyük bölümünün askere alınması ve alım gücünün düşmesiyle kadın ve çocuk çalışma hayatına hızlı ve kontrolsüz olarak girmeye başlamıştır. Askeri seferberlik ve ekonomik koşulların etkisiyle boşanma vakaları Cumhuriyet tarihinin en yüksek rakamlarına ulaşmıştır. Fakir kesimlerin çocukları anne babalarının daha fazla çalışmak zorunda olması ve erkek büyüklerinin askerde olması dolayısıyla ailelerinin kontrolünden uzaklaşma eğilimine girmiş, eğitimleri aksamış, elverişsiz koşullarda çalışma yaşamına dâhil olmaya başlamışlardır.

Savaşın hemen sonrasında sosyal politikaya ilgi artmış ve savaş yıllarında devletin hafifletmekte aciz kaldığı toplumsal ihtiyaç ve talepler ışığında sosyal politika reformları yapılmaya çalışılmıştır. Savaştan etkilenen fakir ve dar gelirli insanlar karşılaştıkları sorunlar karşısında devletin sosyal desteğinin yetersiz kalmasından muzdarip olmuşlardır. Fakat insanlar içinde buldukları koşullar karşısında sessiz kalmamış, savaş yılları boyunca gerek gazetelere gerekse CHP'ye yazdıkları dilekçe ve mektuplarla devletten daha fazla sosyal refah önlemleri talep etmişlerdir. Savaş yıllarında sosyal politika alanında devlet kapasitesinin yetersizliği kamuoyunda yaygın bir eleştiri konusu olmuştur. Devletin ve gönüllü sosyal yardım kuruluşlarının faaliyetlerinin artan yoksulluk ve toplumsal sorunlar karşısında etkisiz kalması, sosyal politikanın devlet tarafından daha etkin bir şekilde yürütülmesi gerektiğini savunan bir kamuoyu oluşturmuştur.

Öte yandan savaş yıllarındaki ekonomik sıkıntıların tahammül edilebilir bir seviyeye indirilmesi, toplumsal ve siyasi dengelerin muhafazası için devlet, sosyal yardımla ilgilenen dernekleri teşvik etmiştir. Yerel ölçekli ve düşük bütçelerle gerçekleştirilen bu faaliyetler devlet hazinesini sosyal politikaların mali yükünden kurtarmak açısından işlevsel görülmüştür. İktidarın meşruiyeti ve devletin gücü açısından sosyal politikaya verilen öneme rağmen bütçedeki sosyal harcamalar olabildiğince kısıtlı tutulurken, sosyal harcamaların kısılması bakımından işlevsel görülen sosyal yardım dernekleri teşvik edilmiştir.

Savaş yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntıları önlemek için sosyal politika önlemleri de alan CHP Hükümetleri sosyal yardım faaliyetlerini yürütürken gönüllü yardım kuruluşlarıyla işbirliği yaparak ve onları destekleyerek savaştan kaynaklanan

olumsuz sosyal ve ekonomik koşulların hafifletilmesine çalışmışlardır. Savaş yıllarında basında sosyal yardım faaliyetlerinin genişlemesi için Türk tarihinin temelinde yardımlaşma ve dayanışma duygularının yattığı şekilde propagandalar yer almıştır. İkinci Dünya savaşı sırasında Türkiye'de gözle görülür seviyeye ulaşan fakirlik ve sefaletin hafifletilmesi devlet kurumlarının yanı sıra gönüllü yardım kuruluşları da sosyal yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır¹.

Cumhuriyetin ilk yıllarında CHP iktidarının sosyal politikalarının ardında sosyal kontrole, meşruiyete, iktidara ve devletin gücünü arttırmaya ilişkin kaygılar vardı. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın tek parti rejimini en çok zorladığı alanlardan biri sosyal politika olmuştur. Her ne kadar politikacılar ülkeyi dışarıda süregiden savaşa bulaştırmamakla övünseler de; içeride toplumsal alanda kendi iktidarlarını ve meşruiyetlerini tahkim etme savaşında etkisiz kalmışlardır. Kamuoyunda pek çok şikâyetin hedefi haline gelmişlerdir. Devletin sosyal politikalar aracılığıyla kontrolü tesis etme sürecindeki yetersizlikleri sonucu toplumsal alanda ortaya çıkan sorunlar, toplumsal dengelerin sarsılması, yaygın memnuniyetsizlikler, şikâyetler ve toplumsal alandan gelen daha fazla ve daha etkili sosyal politika talepleri sonucunda savaş yıllarında kamuoyunda devletin sosyal politika uygulamalarına ağırlık vermesi gerektiği, bu işin hayır kuruluşlarına bırakılmayacağı, devlet tarafından yürütülen etkili sosyal yardım ve sosyal güvenlik uygulamalarına ihtiyaç duyulduğu sık sık dile getirilmiştir².

Tek parti döneminde uygulanan politikalara bakıldığında devlet, hükümet ve parti arasındaki sınırın oldukça belirsiz olduğu söylenebilir. Dönemden bir “parti devleti” diye söz etmek yerine, CHP'nin bir “devlet partisi” olduğunu söylemek daha uygun düşer. Tek Parti Döneminde³ görülen parti devlet bütünleşmesi sonucunda Türk Ocakları, Mason Locaları gibi ideoloji dışı dernekler kapatılmıştır. Bu ortamda Yardım Sevenler Cemiyeti de CHP'nin bir parçası gibi hareket etmiştir⁴.

1. Yardım Seven Bayanlar Cemiyeti'nin Kuruluşu, Ülke Çapında Teşkilatlanması ve Çalışma Alanları

Türk kadını Milli Mücadele Dönemi'nde cephe gerisinde ve cephe hattında büyük fedakârlık göstermiştir. Türk halkını bilinçlendirmek adına Milli Mücadele Dönemi'nde birçok gösteri ve yürüyüş düzenlenmiştir. Bu mücadelenin organize şekilde yürütülmesi için kuruluşlarında Türk kadınının başını çektiği “Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” ve “Kadınlar Cemiyeti” adı altında cemiyetler kurulmuştur. Milli Mücadele Dönemi'nde başarılı çalışmalar sürdüren Kadın Cemiyetleri Türk kadınına sadece evi ile ilgilenen kadın portresinden dışarı çıkartarak ülkesi için yararlı olmaya çalışan, siyasi

¹Murat Metinsoy; *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer Kitapevi, İstanbul 2007, s. 273-275, 345.

²Metinsoy; *a.g.e.*, s. 291-292.

³Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu partisi olan CHP siyasi tarihimizin Tek Parti Döneminin (1923-1946) temsilcisi olmuştur. Bir siyasi partinin tek başına meclisi, Hükümeti ve devleti temsil ettiği Tek Parti Dönemi 1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkasının kısa ve etkin olmayan çok partili hayata geçiş denemelerinin dışında Türkiye'de hakim olmuştur.

⁴Sevda Mutlu, “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: Dilek Sistemi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 86, Temmuz 2013, s. 58.

alandaki erkeklerin yanında yer alan, müşfikliğinden bir şey kaybetmeyen halkçı kadın tipini ön plana çıkarmıştır.

Kadın cemiyetleri Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte inkılap hareketlerinin halka benimsetildiği yerlerin başında gelmiştir. 17 Şubat 1926 tarihinde Türk Medeni Kanunu'nun ilanıyla yeni haklar elde eden Türk kadını bu hakları nasıl kullanacağını dönemin münevver Türk kadınlarının toplandığı cemiyetler vasıtasıyla öğrenme imkânına kavuşmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte başlayan yenileşme çabaları birtakım ekonomik aksaklıkları da beraberinde getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele ile güçsüzleşen ekonomik durum devlet ve milli kuruluşlar yardımıyla ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bunlardan bir tanesi de o dönemki adıyla Himaye-i Etfal Cemiyeti'dir⁵.

Himaye-i Etfal Cemiyeti çalışmalarının, toplumun daha geniş kesimlerine ulaştırılması için Cemiyet Başkanı Kırklareli Milletvekili Dr. Fuat Umay 29 Ocak 1928 tarihinde Ankara'da kadınlara çağrıda bulunmuştur. Çağrısında durumu iyi olmayan kadınların korunmasının bir görev olduğunu, anneye yapılan yardımların çocuğa da ulaşacağını ve böyle bir amacın ancak bir kadın yardım cemiyeti kurulmasıyla gerçekleşebileceğini açıklamıştır. Bu çağrı üzerine Türk kadınları Himaye-i Etfal Cemiyeti'nde toplanarak bir komisyon kurmuşlardır. Komisyon kurulacak derneğin adının Himaye-i Etfal Kadın Yardım Cemiyeti ve ambleminin yürek biçiminde olmasını kararlaştırarak çalışmalarına başlamıştır.

Cemiyet Dr. Fuat Umay başkanlığında Mevhibe İnönü, Fitnat Çakmak, Nevber Sevüktekin, Tezer Taşkıran, Reşide Bayar, Sevda An, Süreyya Ağaoğlu, Seza Lostar, Melahat Özbudun, Belkıs Odman, Nimet Uybadın'dan oluşan kurucularla ilk toplantısını 19 Şubat 1928 tarihinde gerçekleştirerek resmi kuruluşunu tamamlamıştır. Cemiyet kurulduktan sonra yaptığı özverili çalışmalar sonucunda hem halkın hem de idarecilerin takdirlerini kazanmıştır. Cemiyetin çalışmalarını yakından takip eden Mustafa Kemal Atatürk yapılan gayretli çalışmalardan etkilenerek *“Büyük varlık ve faziletleri unutulmamış Türk kadınlarına ayağa kalkarak hürmetlerimizi göstermeliyiz. Türk kadını yoksul olamaz. Türk kadını bizatihi bir varlıktır”* diyerek 1938 yılında derneğe *“Yardım Sevenler Cemiyeti”* adını vermiştir. 1940'lı yıllarda devam eden İkinci Dünya Savaşı'nın yurdumuza sıçrama tehlikesi karşısında farklı illerde merkezler açılmış ve cemiyetin amaçları doğrultusunda etkinliklerin çeşitli illerimizde yayılmasına olanak sağlamıştır⁶.

2. İkinci Dünya Savaşı ve Yardım Sevenler Cemiyeti

Yardım Sevenler Cemiyeti 1930'lu yıllarda farklı alanlarda çalışmalar yapmıştır. Bu yıllarda dikiş, nakış ve çorap atölyeleri faaliyete başlamıştır. Bu atölyelerde üretilen ürünler ihtiyacı olan çocuklara ve doğum yapan kadınlara dağıtılmıştır. Bir taraftan ihtiyacı karşılanırken, diğer taraftan bu ürünleri üreten kadınlara çalışarak kazanma imkânı oluşturulmuştur. Cemiyet'in toplum yararına çalışmaları özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın

⁵Cemile Şahin-Mustafa Şahin, “Osmanlı Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, C. 2, s. 62, 2013.

⁶<http://www.tysd.org.tr/hakkimizda/tysd.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2016.

etkilerinin derinden hissedildiği dönemde olması sebebiyle değerini bir kat daha arttırmıştır⁷.

Cemiyet normal zamanlarda fakirlikle ilgilenirken, dönemin olağanüstü şartlarında askeri yardımlara yoğunlaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin savaşa girme riskiyle karşı karşıya kalması üzerine alınan askeri önlemler ülke ekonomisine ağır yükler getirmiştir. Artan ağır ekonomik yüke karşı Yardım Sevenler Cemiyeti ülkenin içinde bulunduğu durumu düzeltebilmek ve devletin savaşa girmesi karşısında ihtiyacı olabilecek askeri ve sıhhi ihtiyaçların giderilmesi için çalışmalar yapmaya başlamıştır⁸.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan yoksullukla birlikte askeri seferberliğin yoksul asker ailelerine ve kadınlara olumsuz yansımaları dolayısıyla sosyal yardım faaliyetlerine hız verilmiştir. Yardım Sevenler Cemiyeti yoksullara yardımda bulunmuş, gönüllü hasta bakıcı yetiştirmeye ve Türk kadınına teknik bilgi ve cephe gerisi işlerine hazırlamaya gayret etmekle beraber daha çok yoksullara yardım alanında çalışmıştır⁹. Cemiyetin amacı fakirlere, yoksul çocuklara, öğrencilere ve kadınlara yardım etmektir. Cemiyet özellikle kadınları seferber ederek hayır işlerinde ve orduya tıbbi malzeme, giyecek eşya üretiminde kadın emeğini kullanılabilir hale getirmeyi hedeflemiştir. Toplumsal cinsiyet açısından kadına atfedilen merhamet, şefkat, yaraları sarma ve erkeğinin yanında olma gibi nitelikleri ön plana çıkararak; bunları askerin, ulusun, devletin yanında olma ve yaralarını sarma görevine dönüştürerek kadınları gönüllü hayır faaliyetlerinde bulunmaya ve ordu için gönüllü olarak çalışmaya teşvik etmiştir¹⁰. Başarılı faaliyetleri sebebiyle Cemiyet 22 Haziran 1940 tarih ve 2/13763 sayılı Vekiller Heyeti kararıyla genel menfaatlere hizmet eden cemiyetler arasına katılmıştır¹¹.

Mevhibe İnönü Türk kadınlarına hitaben yurt müdafaasını esas alan bir beyanname hazırlamış, beyanname Yardım Sevenler Cemiyeti vasıtasıyla tüm yurda yayılmıştır¹². Bu çağrı üzerine Cemiyet'e üye birçok kadın buldukları şehirlerde harekete geçmişlerdir. Mevhibe İnönü'nün teşvikiyle Cebeci Askeri Hastanesi'nde "Yardımcı Hasta Bakıcı Kursu" ve askerlerin giyecek ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Sıhhat Enstitüsü'nde dikiş kursu açılmış ve tüm kadınlar davet edilmiştir¹³.

Savaşın kaynaklanan yoksulluk karşısında Cemiyet faaliyet alanını genişletmiş ve İstanbul'da bir şube açmaya karar vermiştir. 29 Nisan 1941 tarihinde İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'ın eşi Hayriye Kırdar başkanlığında şehrin ileri gelen kadınları İstanbul Cumhuriyet Halk Partisi Merkezi'nde toplanarak Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Şubesi'ni açmışlardır¹⁴. Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Şubesi halkı sargı ve dikiş işlerinde

⁷ Hacer Korkmaz, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1941) Yardım Sevenler Cemiyeti ve Mevhibe İnönü'nün Çalışmaları", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 27, , Haziran 2016, s. 433-434.

⁸ Korkmaz, a.g.m., s. 435.

⁹ Metinsoy; a.g.e., s. 345; Vedat Dicleli; Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1946-03-01/AUHF-1946-03-01-Dicleli.pdf>, Erişim Tarihi: 16.11.2015, s. 118.

¹⁰ *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1941, nr. 6006, s. 1; *Akşam*, 30 Nisan 1941, nr. 8089, s. 2.

¹¹ *Resmî Gazete*, 4 Temmuz 1940, nr. 4552, s. 14197.

¹² *Ulus*, 21 Nisan 1941 nr. 7079, s. 2.

¹³ *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1941, nr. 6010, s. 1-5; *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1941, nr. 6013, s. 1-2.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1941, nr. 6006, s. 1; *Akşam*, 30 Nisan 1941, nr. 8089, s. 2.

bilinçlendirecek kurslar açma kararı vermiş, babaları askerde olan ve anneleri çalışmak mecburiyetinde kalan çocuklarla ilgili çalışmalar yapmıştır. Halk için sosyal içerikli projeler geliştirilirken halkı bilinçlendirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Halkı bilgilendirmek adına önemli kadın ediplerinden Halide Edip Adıvar başkanlığında Neşriyat Kolu oluşturmuşlardır. Türk kadını aydınlatmak ve vatan görevine teşvik etmek adına konferanslar düzenlemişlerdir¹⁵.

Yardım Sevenler Cemiyeti özellikle kadınların şefkat hislerine hitap etmek üzere sosyal yardım hareketlerinin genişletilmesi yolunda bazı teşebbüslere girişmek amacıyla nişan, nikah ve düğün münasebetiyle yapılan aile toplantıları için sarf edilen paradan bir kısmının hayır kuruluşlarına bağışlanmasını istemiş ve bunun için kadınları bilgilendirici konferanslar vermiştir. Cemiyet özellikle büyük otellerde şaşaalı bir şekilde kutlanan ve fazlaca para harcanan düğünlerin aleyhinde olmuştur. Cemiyet halkın her zamandan fazla tasarrufa uyması zorunlu olduğu böyle günlerde gerek düğünlerde gerek cenazelerde gönderilen çelenklerin parası ile birçok fakir ve kimsesiz çocuğun üzüntülerinin giderilebileceği noktasının göz önünde tutulması gerektiğini savunmuş ve her fırsatta bunu vatandaşlara yaymıştır¹⁶.

Savaş tehlikesinin yaklaştığı bir dönemde Yardım Sevenler Cemiyeti Anadolu'nun birçok kentinde teşkilatlanmaya ve özellikle Türk kadını örgütlemeye çalışmıştır. Ankara ve İstanbul başta olmak üzere toplumun her kesiminden Türk kadını cemiyetin açtığı kurslara başvurarak vatan savunmasına destek olmak adına faaliyete başlamışlardır. Açılan şubelerde okuma-yazma bilen kadınların tespiti, kadınların işe yerleştirilmesi ve himayesi konularında çalışmalar yapılmıştır. Hastabakıcılık kursları, kimsesiz veya bakıma muhtaç çocuklara pijama tahsisi, yoksul kadınların el işlerini sergileyerek gelir elde etmesini sağlayan çalışmalarla toplumsal yapının korunmasına çalışılmıştır.

Yardım Sevenler Cemiyeti'nin faaliyetleri iş atölyeleri açmak suretiyle işsiz kadınlara iş temini, yükseköğrenim gören gençleri korumak amacıyla kız öğrenci yurtları açılması, muhtaç durumdaki hamile kadınlara yardım yapılması, yoksul annelere bebek takımları ve süt çocuklarına süt gönderilmesi, muhtaç öğrencilerin kitap, defter, önlük, çorap, gıda ihtiyaçlarının karşılanması, depremzedelere giyim eşyası yardımı yapılması, hastabakıcı telgraf, muhabere kursları açılması faaliyetleriyle ordunun ihtiyacı olan nitelikli eleman ihtiyacının karşılanması gibi alanlarda gerçekleşmiştir¹⁷.

Yardım Sevenler Cemiyeti savaş döneminde artan yoksulluk karşısında faaliyetlerini ve yardımlarını artırarak bir bakıma devletin sosyal yardım uygulamalarının sivil toplum içindeki pratiğini üstlenmiştir. Devletin sosyal yardım uygulamalarının toplumu ve özellikle kadınları seferber ederek sivil toplum içindeki destekleyicisi ve yürütücüsü olmuştur. Bu dönemde savaşın oluşturduğu sefalet ve toplumsal çöküntüden kurtulma çabasıyla hayır faaliyetleri genişlemiş ve Yardım Sevenler Cemiyeti daha aktif bir hale gelmiştir¹⁸.

¹⁵ Korkmaz, a.g.m., s. 438.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1941, nr. 6045, s. 2.

¹⁷ Korkmaz, a.g.m., s. 438-439.

¹⁸ Metinsoy, a.g.e., s. 348.

3. Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi'nin İkinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri

Savaştan kaynaklanan ekonomik sıkıntıların yaşandığı İkinci Dünya Savaşı yıllarında tüm ülkede olduğu gibi Afyon'da da sosyal hayatın devamı ve gelişmesinde önemli rol üstlenen yardımlaşma ve sosyal dayanışma faaliyetleri sıklıkla gerçekleştirilmiştir. Bu konuda halkın katılımını sağlamak amacıyla gazetede ilanlar verilmiş, piyango ve balo gibi etkinlikler düzenlemek suretiyle de yardım kuruluşlarına destek olunmuştur.

3.1. Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi'nin Kuruluşu ve Yardım Etkinlikleri

Afyon Valisi Durmuş Evrendilek'in eşi Zahide Evrendilek'in daveti üzerine bir grup Afyonlu kadın 3 Şubat 1940 tarihinde Ali Çetinkaya Kız Enstitüsü'nde toplanarak Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon şubesini kurmuşlardır¹⁹. Cemiyetin başkanı Zahide Evrendilek'tir²⁰. Şehirdeki fakir ve yardıma muhtaç kadınlar için kurulan Afyon Yardım Sevenler Cemiyeti çalışmalarına başlamıştır. Cemiyet maddi kaynak sağlamak amacıyla üye kaydı ve üye taahhüdü almış; Afyon Halkevi'nde Halkevi'nin de yardımı ile suare ve müsamere hazırlamıştır. Cemiyet fakir kadınlara el işi ve örgü öğretip çalıştırmak gibi faaliyetlerde de bulunmuştur.

21 Mart 1940 tarihli *Haber Gazetesi*'nde Cemiyet'in yardım çalışmaları övüldükten sonra Cemiyet üyesi bayanların çalışmalarına tüm şehrin seve seve yardımcı olacaklarının düşünüldüğü yorumu yer almıştır²¹. *Haber Gazetesi*'nde "İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü'nün hayırsever çalışmalarıyla bütün Türk kadınılığına örnek olduğu" vurgusuyla açılan Yardım Sevenler Cemiyeti şubelerinin faydalı çalışmaları ile Türk bayanlarının yoksullara yardım ettikleri bildirilmiştir²².

Cemiyet yardımlara gelir sağlamak amacıyla müsamere, balo, eşya satışı gibi çeşitli etkinlikler düzenlemiştir. Cemiyet Afyon Halkevi'nin yardımıyla 6 Nisan 1940 tarihinde verilen suarede temin ettiği hasılat ile kimsesiz bayanlara yardım etmiştir. 8 Nisan 1940 tarihli *Haber Gazetesi*'nde Afyon Valisi Durmuş Evrendilek, General Rasim Aktuğ ve CHP Bölge Müfettişi Adnan Menderes'in de davetli bulunduğu suarede davetlilerin hem iyi bir gece geçirdikleri hem de fakirlere yardım imkânı buldukları bildirilmiştir²³.

Afyon Lisesi öğrencileri Yardımseven Bayanlar Cemiyeti menfaatine Halkevi Temsil salonunda bir müsamere hazırlamışlardır²⁴. "Afyon Lisesi tarafından 17 Mayıs Cuma akşamı saat 20'de Afyon Halkevi salonunda Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi yararına tertip edilen değerli ve zengin müsamereyi görme fırsatını kaçırmamaları rica olunur." şeklinde müsamere davet ilanı 15 Mayıs 1940 tarihli *Haber Gazetesi*'nde yer almıştır²⁵.

¹⁹*Haber*, 5 Şubat 1940, nr. 2014, s. 1.

²⁰*Haber*, 20 Aralık 1945., nr. 2641, s. 1.

²¹*Haber*, 21 Mart 1940, nr. 2053, s. 1.

²²*Haber*, 8 Nisan 1946, nr. 2672, s. 1.

²³*Haber*, 8 Nisan 1940, nr. 2064, s. 1.

²⁴*Haber*, 15 Mayıs 1940, nr. 2079, s. 1.

²⁵*Haber*, 21 Mart 1940, nr. 2053, s. 1.

Yerel yöneticiler, varlıklı kişiler ve siyasetçiler tüm ülke çapında teşkilatlanıp önemli yardım faaliyetlerinde bulunan Yardım Sevenler Cemiyeti şubeleri ile ilgilenmişlerdir. 6 Ekim 1940 tarihinde Ankara treniyle Afyon'a gelen Maarif Vekili Hasan Ali Yücel Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon şubesi üyeleriyle tanışmış, bayanların fakirler menfaatine yaptıkları el işleri sergisinin açılışını yapmıştır²⁶.

28 Temmuz 1942 tarihinde Afyon Halkevi salonunda toplanan Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Merkez Kongresi'nde çalışma raporu, bütçe ve hesap özetleri okunarak kabul edilmiştir. Ankara'da yapılacak kongreye katılmak üzere temsilci seçimi yapılmıştır. 1941 yılı içinde cemiyete 633 Liralık yardım yapıldığı ve cemiyetin 950 Lira parası olduğu belirtilmiştir²⁷.

Yardım Sevenler Cemiyeti hasılatı ile yoksul kadınlara yardım etmek üzere yılbaşı baloları düzenlemiştir. *Haber Gazetesi*'nde Yardım Sevenler Cemiyeti tarafından 1942 yılbaşında verilen millî kıyafet balosunun çok güzel olduğu ve eski Afyon, Kütahya, İzmir giyinişlerindeki inceliğin karşılandığı yer almıştır²⁸. Fakirlere yardım sağlamak amacıyla verilen yılbaşı baloları 1944 ve 1945 yılbaşlarında da yapılmış ve balolardan çok miktarda gelir sağlanmıştır. Yılbaşı baloları ve öncesinde yapılan hazırlıklara Aralık ve Ocak ayı gazetelerinde detaylı olarak yer verilmiştir²⁹.

Yardım Sevenler Cemiyeti yılbaşı balolarından başka yardım amaçlı çeşitli partiler de düzenlemiştir. Geliri sosyal yardımlarda kullanılmak üzere 1943 yazı için Vali Konağı bahçesinde parti vermeyi kararlaştırmıştır³⁰. 14 Ağustos 1943 tarihinde verilmesi kararlaştırılan partinin biletleri Afyon Halkevi binasında satılmıştır³¹. Geç saatlere kadar devam eden müzikli ve oyunlu partide Yardım Sevenler Cemiyeti Başkanı Zahide Evrendilek, Afyon Valiliği, Afyon Belediyesi ve yardımları ile katkıda bulunan yardımsever vatandaşlara teşekkür etmiştir³². 19 Ağustos 1943 tarihli *Haber Gazetesi*'nde biletlerin satılmasında ve bu münasebetle yapılan bağışların toplanmasında yardımı olan Hastane başhekimisi Sefa Borbor'a Cemiyet idare heyetinin açık teşekkürü yer almıştır³³.

Yardım Sevenler Cemiyeti Kongresi 17 Kasım 1943 tarihinde Halkevi salonunda toplanmış, bir yıllık faaliyet raporu ve yeni yıl bütçesi kabul edilmiştir. Yeni idare heyeti, denetçiler, Ankara'daki kongreye gidecek delegeler de seçilmiştir. Kongrede bulunan Afyon valisi de cemiyete başarılar dilemiş ve yardım vaat etmiştir³⁴.

Yardım Sevenler Cemiyeti ünlü sanatçılardan Münir Nurettin Selçuk'u yardım konseri vermeye davet etmiştir. *Haber Gazetesi*'nde 15 Mart 1944 tarihinden sonra verileceği duyurulan³⁵ konserin gerçekleşmesiyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

²⁶*Haber*, 7 Ekim 1940, nr. 2124, s. 1.

²⁷*Haber*, 30 Temmuz 1942, nr. 2303, s. 1.

²⁸*Haber*, 3 Aralık 1942, nr. 2337, s. 1; Taşpınar, Şubat 1943, S. 97, s. 132; *Haber*, 7 Ocak 1943, nr. 2345, s. 1.

²⁹*Haber*, 3 Ocak 1944, nr. 2445, s. 1; *Haber*, 28 Aralık 1944, nr. 2544, s. 1.

³⁰*Haber*, 29 Temmuz 1943, nr. 2403, s. 1.

³¹*Haber*, 12 Ağustos 1943, nr. 2407, s. 1.

³²*Haber*, 16 Ağustos 1943, nr. 2408, s. 1.

³³*Haber*, 19 Ağustos 1943, nr. 2409, s. 1.

³⁴*Haber*, 18 Kasım 1943, nr. 2434, s. 1.

³⁵*Haber*, 6 Mart 1944, nr. 2463, s. 1.

4 Mart 1944 akşamı yoksullara daha geniş ölçüde yardım yapılmasını sağlamak için Belediye salonunda düzenlenen baloda Yardım Sevenler Cemiyeti ile Halkevi Sosyal Yardım Şubesi adına ortak eşya satışı yapılmış ve 800 Liraya yakın gelir elde edilmiştir³⁶.

Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi şehirde etkin olarak çalışmış, 6 Temmuz 1944 tarihli *Haber Gazetesi*'nde Yardım Sevenler Cemiyeti İdare Heyeti Başkanlığı'nın üye yardım paralarını istekle ödeyerek Cemiyete ilgi ve bağlılıklarını gösteren üyelere teşekkür yazısı yer almıştır³⁷.

3 Şubat 1945 tarihinde Yardım Sevenler Cemiyeti kongresi Afyon Halkevi salonunda 100'e yakın davetlinin katılımıyla yapılmıştır. Cemiyet, 1944 yılı içinde 4.531 Lira gelir temin etmiş ve 1.713 Liralık yardım yapmıştır³⁸.

Cemiyet düzenlediği etkinliklerin dışında çeşitli yardımlarda da bulunmuştur. Bir vagon linyit alarak yoksullara dağıtmış³⁹, 1944 yılı Şubat ayı başında tespit ettiği 57 yoksul ve çalışma gücünden mahrum kişiye 430 Lira para yardımında bulunmuştur⁴⁰. Depremde zarar görenlerin acil ihtiyaçlarına harcanmak üzere Kızılay Genel Merkezi'ne 2 ay arayla 1.000 Lira bağışta bulunmuştur⁴¹. 100 takım çocuk elbisesi için malzeme tedarik etmiş ve Cemiyet mensupları tarafından biçilip dikilen 7'şer parça 40 takım çocuk çamaşırını yoksul kadınların çocuklarına giydirilmek üzere Doğumevi'ne verilmiştir⁴². Ayrıca şehirde çıkan yangından zarar görüp zor durumda kalan ailelere belediyenin öncülüğüyle yapılan yardım faaliyetlerine katılan Yardım Sevenler Cemiyeti 500 lira yardımda bulunmuştur⁴³. Halkın yardım cemiyetlerine katkı sağlaması için *Haber Gazetesi*'nin ikinci sayfasında yer alan "Hayır Cemiyetlerinin kutularını gördüğümüz yerde 1 kuruş olsun atınız. Benim kuruşumdan ne çıkacak demeyiniz, damlaya damlaya göl olur" ilanları sıklıkla yayınlanmıştır⁴⁴.

3.2. Kızılay Cemiyeti İle Birlikte "Askerlere Kış Hediyesi Verilmesi" Kampanyası Yardım Faaliyetleri

Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon Şubesi düzenlediği etkinlikler ve yardım faaliyetlerinden başka Kızılay Cemiyeti ile birlikte ülke çapında başlatılan askerlere kışlık hediye toplama kampanyasında etkin faaliyet göstermiştir. 1940 kışında tüm yurt çapında "sınırlarımızı bekleyen kahraman askerlerimize kış hediyesi verilmesi kampanyası" başlatılmıştır. Askerlere verilecek eldiven, yün çorap, yün fanila gibi hediyelerin

³⁶Ülkü, 16 Ocak 1944, S. 56, C. 5, s. VI; *Ulus*, 8 Şubat 1944, nr. 8087, s. 2; *Akşam*, 5 Mart 1944, nr. 9114, s. 3; *Cumhuriyet*, 8 Mart 1944, nr. 7026, s. 2; *Ulus*, 13 Mart 1944, nr. 8121, s. 2; *Haber*, 14 Şubat 1944, nr. 2457, s. 1; *Haber*, 9 Mart 1944, nr. 2464, s. 1.

³⁷*Haber*, 6 Temmuz 1944, nr. 2498, s. 1.

³⁸*Haber*, 29 Ocak 1945, nr. 2553, s. 1; *Haber*, 5 Şubat 1945, nr. 2555, s. 1.

³⁹*Haber*, 28 Ocak 1943, nr. 2351, s. 1.

⁴⁰*Haber*, 10 Şubat 1944, nr. 2456, s. 1.

⁴¹*Haber*, 30 Mart 1944, nr. 2470, s. 1.

⁴²*Haber*, 24 Nisan 1944, nr. 2477, s. 1; *Haber*, 6 Temmuz 1944, nr. 2498, s. 1.

⁴³*Haber*, 5 Kasım 1945, nr. 2631, s. 1.

⁴⁴*Haber*, 15 Mart 1940, nr. 2048, s. 2; *Haber*, 21 Mart 1940, nr. 2053, s. 2; *Haber*, 29 Mart 1940, nr. 2060, s. 2; *Haber*, 1 Nisan 1940, nr. 2061, s. 2; *Haber*, 15 Nisan 1940, nr. 2067, s. 2; *Haber*, 3 Mayıs 1940, nr. 2074, s. 2; *Haber*, 6 Mayıs 1940, nr. 2075, s. 2; *Haber*, 8 Mayıs 1940, nr. 2076, s. 2; *Haber*, 10 Mayıs 1940, nr. 2077, s. 2.

hazırlanması için halkın hamiyet ve vatanseverliğine müracaat edilmiştir⁴⁵. Yardım toplama işinde CHP, Halkevleri ve Kızılay Cemiyeti faaliyet göstermiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü başkanlığında Ankara Yardımsevenler Cemiyeti askerlere kış hediyesi toplanması işini teşkilatlandırmış⁴⁶, Kızılay ile Yardım Sevenler Cemiyeti birlikte çalışmışlardır⁴⁷.

Yurt çapında başlayan hediye toplama çalışmaları Afyon'da da yapılmıştır. 11 Kasım 1940 tarihli *Haber Gazetesi*'nde "Yurdumuzun muhtelif köşelerinde vatan hizmetini görmekte olan kahraman erlerimize muhterem halkımızın minnet ve şükran cemilesi olarak" başlayacakları yün fanila, yün kazak, pamuklu mintan, yün çorap ve yün eldivenden ibaret olan kış hediyelerinin kabulü için Kızılay Cemiyeti merkez ve şubelerinde aynı teberruat kabul defterlerinin açıldığı duyurulmuştur. Bu hayırlı teşebbüse halkın katılımı ve özellikle kadınlar tarafından oluşturulan yardım toplama komitelerinin çalışmaları sonucunda yardım toplama işinin başarılı sonuçlanacağını düşünen Kızılay Cemiyeti'nin halka teşekkürü yer almıştır⁴⁸. 25 Kasım 1940 tarihli *Haber Gazetesi*'nde ise "Askerlerimiz için vereceğiniz hediyeleri Kızılay'a teslim etmek hususunda acele ediniz" duyurusu yer almıştır⁴⁹. Yardım Sevenler Cemiyeti topladığı hediyelerin ilk partisini Kızılay Cemiyeti'ne teslim etmiştir⁵⁰. Afyon halkı istenilen yardımlara duyarsız kalmamış ve imkanları ölçüsünde yardım kampanyasına katılmıştır. 12 Aralık 1940 tarihinde Afyon Belediyesi'nce temin edilen 670 çift çorabı Kızılay'a teslim edilmiştir⁵¹.

Afyon çapında yardım eden kişilerin isimleri ve yaptıkları yardım miktarları *Haber Gazetesi*'nde yayınlanmıştır⁵². 1941 yılı Aralık ayı itibarıyla Afyon'dan yapılan askerlere kışlık hediye yardımlarının toplamı 4.000 Liraya yaklaşmıştır⁵³. Afyon'da askerlere kışlık hediye toplamak için oluşturulan komite 15 Ocak 1942'ye kadar toplanan 4.000 Lirayı birinci parti olarak Ankara'da Yardım Sevenler Cemiyeti başkanlığı emrine göndermiştir⁵⁴. 19 Mart 1942 tarihi itibarıyla Askerlere Hediye Toplama Komitesi Yardım Sevenler Cemiyeti'ne toplamda 7.150 Lira yardım göndermiştir. Para yardımından başka 873 çift çorap, 126 çift eldiven ve 28 parça eşyadan oluşan toplamda 1.027 parça eşya da teslim edilmiştir⁵⁵.

Öğrenciler de öğretmenleri ile beraber askerlere kışlık hediye toplama yardım kampanyasına katılmışlardır. Ali Çetinkaya Kız Enstitüsü öğretmenleri ve öğrencileri hediye olarak verilecek çamaşırları dikmek suretiyle yardımda bulunmuşlardır⁵⁶. Cumhuriyet İlkokulu öğrencileri de bir parça yapağıyı taraklarla ip haline getirerek bu

⁴⁵*Akşam*, 16 Ekim 1940, nr. 7900, s. 3.

⁴⁶*Ulus*, 7 Kasım 1940, nr. 6918, s. 4.

⁴⁷*Ulus*, 7 Kasım 1940, nr. 6918, s. 1-5.

⁴⁸*Haber*, 11 Kasım 1940, nr. 2133, s. 1.

⁴⁹*Haber*, 25 Kasım 1940, nr. 2137, s. 1.

⁵⁰*Haber*, 5 Ocak 1941, nr. 2140, s. 1.

⁵¹*Haber*, 12 Aralık 1940, nr. 2142, s. 1.

⁵²*Haber*, 18 Aralık 1941, nr. 2241, s. 1.

⁵³*Haber*, 22 Aralık 1941, nr. 2242, s. 1.

⁵⁴*Haber*, 15 Ocak 1942, nr. 2247, s. 1; *Ülkü*, 1 Şubat 1942, S. 9, C. 1, s. 24.

⁵⁵*Haber*, 19 Mart 1942, nr. 2265, s. 1.

⁵⁶*Haber*, 21 Nisan 1941, nr. 2176, s. 1.

ipten 20 çift çorap ve 2 çift eldiven yaparak askerlere hediye toplayan komisyona teslim etmişlerdir⁵⁷.

Sonuç

Yardım Sevenler Cemiyeti 19 Şubat 1928 tarihinde resmi kuruluşunu tamamlamış ve ilk toplantısını yapmıştır. 1930'lu yıllarda Cemiyetin halkla bütünleşmesi ve toplumun güvenini kazanması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Açılan atölyelerde örülen ve dikilen kıyafetler ihtiyacı olan kadın ve çocuklara dağıtılmıştır. Bu uygulama ile ihtiyacı olanların ihtiyaçları karşılanırken, atölyelerde bu ürünleri üreten kadınlara çalışarak kazanma olanağı oluşturulmuştur. Cemiyetin faaliyetlerini yakından takip eden Mustafa Kemal Atatürk yapılan özverili çalışmalardan da etkilenerek *"Büyük varlık ve faziletleri unutulmamış Türk kadınlarına ayağa kalkarak hürmetlerimizi göstermeliyiz. Türk kadını yoksul olamaz, Türk kadını bizatihi bir varlıktır."* demiştir.

1940'lı yıllarda devam eden İkinci Dünya Savaşı'nın ülkemize sıçraması ihtimaline karşılık Cemiyet atölyelerinde askerlere giysi hazırlayarak ilgili makamlar aracılığıyla askerlere ulaştırmıştır. Cemiyetin en önemli faaliyetleri İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk kadınlarını Türk ordusuna desteğe çağırdığı konferanslar ve yardım çalışmaları olmuştur. Ordu ihtiyaçları için başlattığı yardım kampanyaları, hasta bakıcı kursları, dikiş nakış kursları Türk kadını üzerinde çok etkili olmuştur. Bu propaganda çalışmaları hedefine ulaşmış ve çok sayıda Türk kadını bu kurslara kayıt olarak yurt müdafaasında ordusunun yanında yer almıştır. Savaş şartlarında devletin gücünün yetersiz kaldığı noktalarda devreye girerek onların boşluğunu dolduran Yardım Sevenler Cemiyeti Türk kadınının İkinci Dünya Savaşı gerçeğiyle yüzleşmesine ve farklı alanlarda toplumsal çalışmalara katılımlarını sağlamıştır.

Cemiyetin farklı il merkezlerinde de şubeleri açılmış ve etkinliklerin tüm yurda yayılması sağlanmıştır. Afyon Valisi Durmuş Evrendilek'in eşi Zahide Evrendilek'in daveti üzerine 3 Şubat 1940 tarihinde Yardım Sevenler Cemiyeti Afyon şubesi kurulmuştur. Faaliyetleri Afyon'un yerel gazetesi Haber'de detaylı olarak yer almış, halktan maddi ve manevi destek sağlanmaya çalışılmıştır. Cemiyet maddi kaynak sağlamak amacıyla Afyon Halkevinin de yardımıyla müsamere, balo, eşya satışı gibi etkinlikler düzenlemiştir. Ayrıca cemiyet Kızılay ile birlikte ülke çapında başlatılan askerlere kışlık hediye toplama kampanyasında etkin faaliyet göstermiştir. Cemiyetin çalışmaları hem yerel idareciler tarafından hem de siyasetçiler tarafından takdir edilmiş ve desteklenmiştir.

⁵⁷Haber, 23 Mart 1942, nr. 2266, s. 1.

Kaynaklar

Resmi ve Süreli Yayınlar
Akşam Gazetesi
Cumhuriyet Gazetesi
Haber Gazetesi
Resmi Gazete
Ulus Gazetesi
Ülkü Dergisi
Taşpınar Dergisi

Telif ve Tetkik Eserler

- Dicleli, Vedat. *Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri*.
<http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1946-03-01/AUHF-1946-03-01-Dicleli.pdf>. [Erişim Tarihi: 16.11.2015]
- Korkmaz, Hacer. (2016). “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1941) Yardım Sevenler Cemiyeti ve Mevhibe İnönü’nün Çalışmaları”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*-27. 431-442.
- Metinsoy, Murat (2007). *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Homer Kitapevi.
- Mutlu, Sevda. (2013). “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: Dilek Sistemi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*-86. 53-102.
- Şahin Cemile-Şahin Mustafa. (2013). “Osmanlı Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri”. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*-2. 53-72.
- Türkiye Yardım Sevenler Derneği. <http://www.tysd.org.tr>

15-21 HAZİRAN 1980 YILINDA İNGİLİZ BÜYÜKELÇİSİ
PETER LAURENCE'IN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
BÖLGELERİ GEZİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN EVALUATION ON BRITISH AMBASSADOR TO TURKEY PAUL
LAURENCE'S TOUR OF EAST OF TURKEY BETWEEN 15-21 JUNE 1980

YASİN COŞKUN

Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Siirt University, Faculty of Science and Letters, Department of History.

tarihli@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8151-7874

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.11.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.08.2017
Sayfa-*Pages* : 585-596
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat2672>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**15-21 HAZİRAN 1980 YILINDA İNGİLİZ BÜYÜKELÇİSİ
PETER LAURENCE'IN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
BÖLGELERİ GEZİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**
AN EVALUATION ON BRITISH AMBASSADOR TO TURKEY PAUL
LAURENCE'S TOUR OF EAST OF TURKEY BETWEEN 15-21 JUNE 1980

YASİN COŞKUN

Öz

Bu çalışmada; İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence'ın 15-21 Haziran 1980 tarihlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirmiş olduğu seyahat neticesinde, Londra'ya sunmuş olduğu rapor ele alınmıştır. Ankara'da bulunan İngiliz Büyükelçiliği gönderdiği raporlarla Londra'yı sürekli bilgilendirmiştir. Bu bilgiler genelde ülkede yaşanan olayların ilk elden İngiliz dışişlerine aktarılması tarzında olmuştur. Fakat bunun yanı sıra İngiliz Büyükelçiliğinde çalışan diplomatlar zaman zaman sahaya inerek ülke içinde geziler yapmışlar ve yaptıkları gözlemleri Londra'ya rapor etmişlerdir. İşte bu gezilerden bir tanesi de bizzat zamanın İngiliz Büyükelçisi Paul Laurence tarafından gerçekleştirilmiştir. 15-21 Haziran 1980 tarihlerinde gerçekleşen bu gezide Büyükelçi, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde birçok vilayete gitmiş ve aynı zamanda ilçelere de ziyaretlerde bulunmuştur. Bölgedeki izlenimlerini gün gün kaydetmiş ve yaptığı analizleri rapor halinde Londra'ya sunmuştur. Bu raporda bölge hakkında yapılan yorumların yanı sıra, Büyükelçinin bölgede bulunan resmi idarecilerle olan temasları da aktarılmış ve onlar hakkında Büyükelçinin kişisel yorumları da yer almıştır. İngiliz arşivlerinde yapılan titiz bir araştırmanın neticesi olan çalışma, dönemin İngiliz Büyükelçisinin yaptığı bu ziyaretler kapsamında hazırlanmış olduğu raporu ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İngiliz İlişkileri, İngiliz Büyükelçiliği, İngiliz Dış Politikası.

Abstract

This study analyses British ambassador to Turkey Paul Laurence's report submitted to the Foreign Office after his tour of East of Turkey between 15-21 June 1980. The Ambassador recorded his impressions of the areas that he visited and sent a report to London about his analysis of the region. The reports of the British Embassy in Ankara continuously informed London. These reports generally aim to provide first-hand information to the British Foreign Ministry about the events in Turkey. In addition, the British Embassy diplomats made occasional tours in Turkey and they reported their observations to London. One of these trips was personally made by the British Ambassador to Turkey Paul Laurence. The dates of the visit was 15-21 June 1980. The British Ambassador went to several provinces in the East part of Turkey and many districts were also visited by him. Apart from the comments made about the region, the Ambassador also gave information about the local official administrators that he had contacted during his visits. The Ambassador's personal comments on these officials also took place in his report.

Key Words: Anglo-Turkish Relations, British Embassy in Turkey, British Foreign Policy.

1. Giriş

Coğrafi konumu itibariyle uluslararası güçlerin her zaman yakından takip ettiği bir devlet olan Türkiye, özellikle 12 Eylül 1980 Darbesi öncesinde ülkede meydana gelen olaylar nedeniyle daha da yakından izlenen bir devlet konumuna gelmiştir (bkz. Coşkun 2016: 530-535). Bu bağlamda, Dünya'nın önemli güçlerinden olan İngiltere de Türkiye'de yaşanan gelişmelere karşı kayıtsız kalmamıştır. Özellikle Ankara'da bulunan İngiliz Büyükelçiliği kanalıyla Türkiye hakkında malumat toplamaya çalışmıştır (bkz. FCO, 9/3053 1980; FCO, 9/3054, 1980; FCO, 9/3055, 1980; FCO, 9/3058, 1980).

Tarihsel sürece bakıldığında İngilizlerin Türklerle olan ilişkisi çok daha eskilere dayanmaktadır. 1571 yılındaki İnebahtı yenilgisinden sonra Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında diplomatik ilişkiler canlanmaya başlamıştır. Bununla birlikte ilk İngiliz Konsolosu olarak addedilen William Harborne 1578 yılında İstanbul'a gelmiştir (Kocabaşoğlu 2004: 18).

17. ve 18. yüzyıllarda değişen şartlara ve gelişmelere istinaden İngiliz diplomatların Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri giderek artmaya başlamıştır. İlk etapta ticari yönü ağır basan bu ilişkiler, özellikle 19. yüzyıl ile beraber siyasi alanda da önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Özellikle, "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı'nın Rusya karşısında ayakta kalmaya çalıştığı dönemlerde, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen'in 1842 yılında İstanbul'a atadığı Büyükelçisi Stratford Canning'e verdiği talimatta, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir süre daha ayakta kalması konusunda Sultan'a yardım etmesini söylemesi, İngiliz Büyükelçilerin önemini daha da arttırmıştır (Kocabaşoğlu, 2004: 43). Bu süreçten sonra İngilizler gerek elçiler gerekse seyyahlar aracılığıyla Osmanlı Devleti hakkında çeşitli bilgiler elde etmişlerdir. 20. yüzyılın başlarında da bu tür faaliyetlerin arttığı görülmektedir. 13 Temmuz 1903 tarihinde İngiliz tebaasından Mösyö Mahangis (Sayengis) adından bir seyyahın; Musul, Kerkük, Süleymaniye, Zaho bölgelerini yanındaki tercümanlar ve ekibiyle birlikte ziyaret edip Hakkâri, Şırnak, Siirt ve Van bölgesini de gezdikten sonra bu bölgelerin haritalarını aldığı, aynı zamanda yanında ki tercümanlar ile birlikte gezmiş olduğu bölgeler hakkında bilgiler kaydettiği dönemin kaynaklarında kayıt altına alınmıştır (Işıқтаş 2016: 191).

Cumhuriyet'in ilanıyla ortaya çıkan yeni Türk devletinde de bu durum değişmemiştir. İngilizler 1925 yılında yeni büyükelçiliklerini Ankara'da açmışlar ve Sir Ronald Lindsay'ı Büyükelçi olarak göndermişlerdir. Bu tarihten sonra İngiliz Büyükelçiliği tarafından yıllık raporlarla Türkiye'deki siyasi, sosyal ve ekonomik durum düzenli olarak Londra'ya rapor edilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda İngiliz Büyükelçi Peter Laurence, 15-21 Haziran 1980 tarihleri arasında Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki bazı il ve ilçeleri içine alan bir gezi gerçekleştirmiş ve bölgedeki izlenimlerini Londra'ya rapor etmiştir. Bu rapor 12 Eylül darbesinin (*Hürriyet*, 12 Eylül 1980) hemen öncesinde bölgedeki durumu bir yabancı gözünden analiz etmek açısından önemli bir yere sahiptir. Büyükelçi, 15 Haziran günü Ankara'dan Van'a uçmuş ve 22 Haziran'a kadar bölgedeki diğer ziyaretlerini karayoluyla gerçekleştirmiştir. 22 Haziran günü de en son durağı olan Adana'dan Ankara'ya geri dönen Büyükelçi, bu ziyaretin bölgeye İngiliz makamları tarafından 1978 yılından beri yapılan ilk ziyaret olması hasebiyle önemli bir yere sahip olduğunun altını çizmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçi, bu Doğu gezisini gerçekleştirmekte iki önemli amacı olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki, kendi ifadesiyle, coğrafi ve kültürel açıdan Ankara'dan uzak olan Türkiye'nin bu bölgeleri hakkında ilk elden bilgi sahibi olmak diye not etmiştir. İkinci amacı ise, 1978 yılında İngiliz Büyükelçilik diplomatlarından Tom Young'ın bölgeye gittiği ve 1980 yılına kadar geçen 2 yıllık süre içinde bölgede herhangi bir değişiklik olup olmadığını kontrol için bu geziyi gerçekleştirdiğini yazmıştır (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçi, bölgeyi ziyaretleri esnasında yerel yöneticilerin yardımlarının dokunmasının yanı sıra bazen engellendiklerinden bahsetmiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı'nın protokol dairesine bölgeye yapacağı ziyaret öncesi haber vermeyi bir görev bildiğini, fakat bunu ziyaret tarihinden 3 gün önce yaparak Türk yetkililerinin kendisini olası caydırma girişiminin önüne geçmek istediğini notları arasına eklemiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Büyükelçinin belirttiği üzere Dışişleri Bakanlığı'nın protokolden sorumlu birimi valileri telefonla arayarak, İngiliz Büyükelçisi'nin bölgeye yapacağı ziyaret hususunda bilgilendirmiş ve bu nedenle Büyükelçinin ilk gün gezisine başladığı Van şehrinden itibaren, Adana üzerinden geri döndüğü güne kadar üniformalı veya sivil polisler hatta jandarmalar tarafından kendisine eşlik edilmiştir. Büyükelçi, bulunduğu vali ve kaymakamların bölge hakkında açık bir şekilde bilgi verdiğini aktarmıştır. Her ne kadar bu resmi eşlikten Büyükelçi memnun gibi gözükse de, bu durumun kendisini bir kafeterya veya bir çay bahçesinde oturup, yerel insanlarla buluşma olanağını engellediği görüşünü de dile getirmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Bir başka konu da, Büyükelçi coğrafya olarak Türkiye'nin doğu ve batısının farklı olduğunu ve tıpkı İngiltere ve İskoçya'yı ayıran dağ örgüsü gibi bir yapının olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin batısıyla kıyaslandığında insanların farklı yapıya sahip olduğunu yazmıştır. Son olarak, doğuya yaptığı bu ziyaret sırasında herhangi bir tehlikeli durumla karşılaşmadığı, hatta kendilerine eşlik eden koruma görevlilerinin de herhangi bir tehlikenin olmadığından söz ettiklerine değinmiştir. Yine de Büyükelçinin eklediği son bir nota göre, kendilerini korumakla görevli olan güvenlik güçlerinden birisinin hafif şekilde omuzlarını silkeleyerek gülümser bir şekilde "burası Türkiye her şey olabilir" dediğini belirtilmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2).

2. Yöntem

21 Haziran 1980 yılında İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri gezisi üzerine bir değerlendirilmeye yönelik yapılan bu araştırmada, tarih araştırmalarının doğasına uygun olarak, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analiz tekniği kullanılmıştır. Araştırılması hedeflenen olay ve olgular hakkında bilgiler içeren yazılı materyallerin içerik analizlerini yapma fırsatı veren doküman analizi tekniği, tarih araştırmalarının önemli tekniklerinden birisini oluşturmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntem ve teknikleriyle oluşturulmuş, tarihi durum çalışması deseninde yürütülmüştür.

Bu araştırmanın verilerini, İngiliz Milli Arşivi'nde yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde tespit edilen belgeler oluşturmaktadır. Bu bağlamda arşivde yapılan taramalar neticesinde 15-21 Haziran 1980 tarihlerinde İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri gezisi üzerine bir rapor tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi türlerinden olan tarihi dokümanların analizi ve çözümlenmesinde kullanılan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk önce araştırmanın amacına uygun olarak belgeler tasnif edilmiştir. Sonrasında İngilizce yazılmış olan raporun Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Yapılan tahlil ve incelemeler sonucunda elde edilen bulgular tarih biliminin gerektirdiği kurallar çerçevesinde değerlendirilip yorumlanmıştır.

3. Bulgular ve Değerlendirme

3.1. İngiliz Büyükelçisinin Van İli Hakkındaki İzlenimleri

İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence'ın 15-21 Haziran 1980 yılında gerçekleştirmiş olduğu Doğu ve Güneydoğu gezisinin ilk ayağını Van şehri oluşturmaktadır. Yaklaşık bir buçuk saat süren uçak yolcuğunun ardından Ankara'dan Van'a ulaşan Peter Laurence, iki gün burada kalmıştır. İngiliz Büyükelçisinin Van ile başlayan bu gezisinde, Doğu'nun en ücra köşelerine gitmesinin sebeplerini uzun yıllara dayanan İngiliz politikasında aramak gerekir. Uygur Kocabaşoğlu'na göre; 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı'da görevlendirilen İngiliz konsoloslarına İngiliz hükümetleri tarafından bazı önemli misyonlar yüklenmişti. Bu misyonlardan biri de Anadolu topraklarında bulunan nüfusun yapısını incelemek ve Londra'ya rapor etmektir (Kocabaşoğlu, 2004: 204).

Büyükelçi Peter Laurence, Van'da kaldığı süre boyunca çeşitli konular hakkında raporunda en ince ayrıntısına kadar bilgiler sunmuştur. Örneğin kaldığı otel hakkında yeni yapılan bir yer olmasına rağmen 3. sınıf bir kaliteye sahip olduğundan, odalarında banyo bulunduğuna kadar not etmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Yine raporda dikkat çeken bir başka husus ise; Van'da Turizm Müdürü tarafından karşılandığı ve ayrıca beklemediği halde pistte Vali, Cumhuriyet Savcısı ve diğer resmi görevlilerin hazır bulunduğunu yazmıştır. Vali ile kısa bir görüşme gerçekleştirdikten sonra kendi ziyaretine devam ettiğini belirtmiştir. Özellikle, Büyükelçinin Van Valisi Yurda Uğur Ünal hakkındaki görüşleri dikkat çekicidir. Buna göre, Vali'nin 50'li yaşların sonunda bir görünüme sahip olduğunu belirten Büyükelçi, ilk intiba olarak herhangi bir cazibesi olmayan bir kişiliğe sahip olduğu görüşünü dile getirmiştir. Ünal'ın gülmediğine ve fazla konuşmadığına değinmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Fakat bir süre geçtikten sonra Vali'nin tavırlarının daha sıcak olduğuna değinmiş ve özellikle Vali'nin kendileri için verdiği akşam yemeğinden sonra Ankara'da veya herhangi bir yerde tekrar görüşmek üzere sözleştiklerinden bahsetmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçi, Van gezisinin ilk günü öğleden sonra Turizm Müdürü ile beraber 10. yüzyıl'dan kalma kilisenin bulunduğu Akdamar Adası'na ziyaret gerçekleştirmiştir. Adaya ayak bastıklarında kendilerine eşlik etmek üzere bir jandarma müfrezesi kendilerini karşılamıştır. Büyükelçi kendi notlarında, aslında böyle bir koruma müfrezesine gerek olmadığına, çünkü adada bulunan yerel insanların güneşli bir Pazar gününde adada piknik yaparak günün tadını çıkaran kişilerden başkası olmadığı görüşünü dile getirmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçi, Van gezisinin ikinci gününe Vali Ünal'a makamında resmi bir ziyaret yaparak başlamıştır. Burada yapmış olduğu görüşme neticesinde izlenimlerini kaleme alan Büyükelçi, Vali Ünal'ın çok meşgul olmadığını ve nadiren odasına görevlilerin ellerinde kâğıt ve mesajlarla girdiğini söylemiştir. Bununla birlikte Vali'nin tüm gününü kendilerine

ayırdığını ifade etmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Daha sonra Vali ile beraber yeni açılan bir müzeye hızlı bir ziyaret yaptıktan sonra Vali, Büyükelçiyi Van'ın doğusunda bulunan Özalp ilçesine götürmüştür. Büyükelçi burada Türkiye Kalkınma Vakfı tarafından organize edilen gönüllü eğitim merkezlerindeki el sanatları sergisini gezip 10'lu yaşlardan 30'lu yaşlara kadar bayan katılımcılara yapılan bir törenle sertifikalarını vermiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Özalp ilçesinin önde gelen resmi yetkililerinin hemen hepsi törende hazır bulunmuştur. Van'dan Özalp'a giderken geçtikleri yolun ayrıntısını bile Büyükelçi Londra'ya rapor etmiştir. Buna göre, ilk 5 km asfalt yol olmasına rağmen bu mesafeden sonra yolun toprak olduğuna değinmiş, fakat yine de yolun yüzeyinin iyi durumda olduğunu notları arasına eklemiştir. Bu yolun paralelinde İran'a ulaşan demiryolunun varlığına değinmiş ve bu yolun, yeni ve iyi bir durumda olduğundan bahsetmiştir. Aylardan beri bu tren yolunun İran tarafında olan sorunlardan dolayı çalışmadığının da altını çizmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2).

Büyükelçi Peter Laurence'in Van ile ilgili vermiş olduğu bilgilere bakıldığında en ufak ayrıntıyı bile göz ardı etmediği dikkat çekmektedir. Bu durum, İngilizlerin yüzyıllar öncesinden beri bölgeye olan ilgisini ve bu yönde Büyükelçilerin çalışmasını göstermektedir. Ayrıca 19. yüzyılda İngiliz diplomatlarının görevlerinden birisi olan halkın durumunun iyileştirilmesi için alınan önlemleri izlemek ve bu bağlamda tavsiyeler yapmak olarak belirtilmiştir (Kocabaşoğlu, 2004: 204). Bu durum, gezi boyunca Büyükelçinin bölgenin alt ve üst yapısı ile ilgili ayrıntılı notlar tutmasını daha anlaşılabilir bir duruma getirdiği söylenebilir.

3.2. Hakkâri İlinde Büyükelçinin Notları

Büyükelçi Peter Laurence ve beraberindekiler, 17 Haziran günü sabahın erken saatlerinde elçiliğe ait olan vasıtayla Yüksekova'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Büyükelçi, bu seyahati esnasında Van-Yüksekova arası yoldan bahsederken iyi durumda bir asfalt yol olduğuna değinmiş ve yolculuklarının 3 saat sürdüğünü söylemiştir (FCO, 9/3054 1980: 2). Yüksekova'da öğle yemeği için duran Büyükelçi, ilk izlenim olarak Yüksekova'nın dağınık ve vasat bir şehir görüntüsü verdiğini yazmıştır (FCO, 9/3054 1980: 2). Daha sonra davet üzerine polis merkezine giden Büyükelçi, burada Kaymakamla yaklaşık olarak yarım saat süren bir görüşme gerçekleştirmiş, daha sonra Hakkâri'ye gitmek üzere yola koyulmuştur (FCO, 9/3054 1980: 2).

Büyükelçi raporunda Yüksekova Kaymakamı Ali Gün'den bahsederken 30'lu yaşların ortalarında genç bir adam olarak nitelemeye bulunmuş ve ilk izlenim olarak biraz düzensiz olduğuna dair bir imaj verdiğini belirtmiştir. Bu izlenimini aktarırken nedenini de raporda açıklamıştır. Bu bağlamda, Büyükelçinin Yüksekova'ya gelişi esnasında Kaymakam'ın arazi çalışmalarında olduğu, Büyükelçinin gelişini telsiz vasıtasıyla öğrendiği ve hızlı bir şekilde kendisini karşılamaya geldiği için böyle bir imaj vermiş olabileceği de Büyükelçi tarafından notları arasına eklenmiştir. Daha sonra raporunda Kaymakamlık binasını genel olarak sönük olarak tasvir etmiş, fakat Kaymakam'ın bölge için elinden gelen çalışmaları yaptığına dair bir görüntü sergilediğini de belirtmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçinin Yüksekova'daki izlenimlerinden sonra Hakkâri'ye giderken yolun kötü olması ve asfalt çalışmaları nedeniyle gecikmeli olarak Hakkâri'ye ulaştıkları

belirtilmiştir. O gece Hakkâri'de konaklayan Büyükelçiye, ordu evinde Vali ve iki jandarma albayının da katılımıyla yemek verilmiştir. Sabah kahvaltısını da Vali ile yapan Büyükelçi, daha sonra gezinin diğer ayağı olan Şırnak'a doğru yola çıkmıştır (FCO, 9/3054 1980: 3).

Büyükelçi, Hakkâri'de görüştüğü resmi görevliler hakkında da notlar tutmuştur. Buna göre, Hakkâri Valisi İrfan Kurucu'yu tasvir ederken kırklı yaşlarda genç biri olarak yazmış ve Van'daki mevkidaşından daha cana yakın bir kişiliğe sahip olduğu görüşünü dile getirmiştir (FCO, 9/3054, 1980: 1). Bulduğu bölgede popüler bir kişiliğe sahip olduğu ve jandarma komutanıyla iyi bir ilişkisi olduğunu da belirtmiştir. Van Valisi'nden farklı olarak, İrfan Kurucu'nun ailesinin kendisi ile beraber Hakkâri'de olduğu bilgisi de verilmiştir. Vali'nin kısa bir süre sonra Ankara'ya döneceğinden, Büyükelçiye tekrar bulaşmaktan memnun olacağını bildirdiği de raporda yer almıştır (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçi, Jandarma komutanı Albay Yalçın Erten hakkında da malumat vermiştir. 3 yıldır Hakkâri'de görevli olduğu ve yakın zamanda İstanbul'a dönmeyi beklediğini yazmıştır. 1979 yılı Mayıs ayında İngiltere'ye, terörist saldırılara karşı uygulanan teknikleri öğrenmek için gelen Türk subayların içinde yer aldığı ve onların tercümanı olarak da görev yaptığı notlar arasına eklenmiştir. İyi derecede Amerikan İngilizcesi konuştuğu ve kendisine karşı arkadaşça ve konuksever davrandığına değinmiştir. Ailesinin de Albay Erten'le beraber Hakkâri'de olduğundan bahsedilmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2). Son olarak, Büyükelçi Hakkâri'den söz ederken, Van ilinden farklı olarak Vali ve diğer devlet görevlilerinin yerel halktan ayrı bir yaşam alanına sahip olduklarına değinmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1).

Büyükelçinin bölgedeki idari ve askeri görevliler hakkında almış olduğu bu notlar, bir asrı aşkın bir süredir İngilizlerin bölgedeki politikasının bir yansıması olduğu söylenebilir. Nitekim 1800'lerin sonunda İngiliz diplomatlara yüklenen misyonlardan bir tanesi de vilayetlerin nasıl yönetildiğini izlemek olarak belirlenmiştir (Kocabaşoğlu 2004: 204). Bu durumun bir neticesi olarak, 1980 yılında dönemin İngiliz Büyükelçisi Paul Laurence'ın Doğu gezisi esnasında karşılaştığı Türk yetkililer hakkında detaylı analizleri Londra'ya rapor etmesinin, bu İngiliz politikasının bir devamı niteliğinde olduğu değerlendirilmesinde bulunulabilir. Çünkü 1880 yılında da Anadolu'da bulunan İngiliz Askeri Başkonsolos Yarbay Wilson, İstanbul'daki Büyükelçi Goschen'e gönderdiği mesajda bulunduğu bölgelerdeki mutasarrıf, kaymakam, askeri birlik komutanları, defterdarlar, hâkim ve savcılar hakkında bu şekilde detaylı değerlendirmeler göndermiştir (Kocabaşoğlu, 2004: 206).

3.3. Büyükelçi Peter Laurence'ın Şırnak ve Mardin'deki İzlenimleri

Şırnak'a doğru ilerlerken Zap Vadisi ve Uludere mevkilerinden geçen Büyükelçi, buraların doğal güzelliklerine olan hayranlığını dile getirmiştir (FCO, 9/3054 1980: 3). Şırnak yolunun çamur içinde olduğundan bahseden Büyükelçi, Cizre'de dinlenmek için durduklarından ve Kaymakamla görüşmek için askeri gazinoya getirildiklerinden söz etmiştir. Yarım saatlik görüşmenin ardından Büyükelçi, Midyat ilçesine Mor Gabriel Manastırı'nı ziyaret etmek için yol almıştır. Cizre Kaymakamı Osman Badraşlı hakkında da notlar tutmuştur (FCO, 9/3054 1980: 2). Buna göre, Kaymakam Badraşlı'nın 30'lu yaşlarında yumuşak huylu bir görünüşe sahip olduğundan bahsetmiştir. Tarsus'ta doğup

Amerikan Koleji'nde okuduktan sonra, Ankara'da siyaset bilimi eğitimi aldığına değinilmiştir. Karşılaştığı sivil idareciler arasında İngilizce konuşabilen tek yönetici olduğuna dair bilgi vermiştir. Kaymakam'ın Ordu'dan Cizre'ye yeni atandığını, şikâyetçi olmasa da bu durumdan pek hoşlanmadığına dair bir izlenim verdiğine de Büyükelçi tarafından değinilmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2).

Büyükelçi, Mor Gabriel Manastırı'na geldiklerinde keşiş ve yerel Süryanilerden başka, yüksek rütbeli devlet görevlilerinin de (Kaymakam ve jandarma komutanı) kendisini karşılamak üzere hazır bulunduğunu ifade etmiştir (FCO, 9/3054 1980: 3). Manastırda tur attıktan sonra yapılan akşam duasına Kaymakam'ın katılmadığı ama manastırda verilen akşam yemeğine ise Kaymakam ve heyetinin iştirak ettiği yazılmıştır. Akşam hava kararıırken Kaymakam ile beraber oradan ayrılan Büyükelçi, 1 saate yakın Kaymakam ve jandarma komutanı ile çay eşliğinde sohbet etmiş, akşam da askeri gazinoda konaklamıştır (FCO, 9/3054 1980: 3).

İngiliz Büyükelçi, Midyat kaymakamı Halis Peker'den bahsederken onun mevkidaşı Cizre Kaymakamı'nı anımsattığını dile getirmiştir. Peker'in de Ankara'da siyasal bilgiler okuduğunu, kendisinin Uşaklı, eşinin ise Ankaralı olduğunu, eşinin henüz ikinci çocuklarına doğum yaptığından Midyat'ta Kaymakam'ın yanında olmadığını yazmıştır (FCO, 9/3054 1980: 2). Peker'in biraz İngilizce bildiği ve Büyükelçiye Türkiye'deki anarşik durum hakkında soru sorduğunu raporda yer almıştır. Kaymakam'ın kendisinin Türkiye'deki olayların sorumlusu olarak dış güçleri işaret ettiği de Büyükelçi tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca, Kaymakam gelişmiş dünya ülkelerinin gelişmekte olanlara, özellikle Türkiye olmak üzere, yardım etmesi gerektiğini savunduğunun da altı çizilmiştir. Son olarak da Kaymakam'ın, Batı'nın gerekli desteği Türkiye'ye vermediği takdirde onu kaybedebileceğinden de söz ettiği notlar arasına eklenmiştir. Büyükelçi raporundaki değerlendirmesinde Kaymakam'ın görüşlerini, "derince düşünmeden dile getirilen ifadeler" olarak nitelemiştir (FCO, 9/3054 1980: 2).

3.4. Büyükelçinin Diyarbakır'dan Adana'ya Kadar Yolculuk Notları

Mardin ziyaretinden sonra Diyarbakır'a doğru yola çıkan Büyükelçi, yolun iyi bir durumda ve asfalt olduğu bilgisini not etmiştir. Aslında İngiliz diplomatların Türkiye'de bilgi toplama faaliyetleri alanında maliyeden bayındırlık işlerine kadar çok geniş bir yelpazenin olması (Kocabaşoğlu, 2004: 206), Büyükelçinin yolların durumunu bile yazarak Londra'ya gönderme nedenini açıklamaktadır. Diyarbakır'a ulaştığında bölgede bulunan bir İngiliz petrol şirketi Büyükelçiye yemek ve kalacak yer sağlamıştır (FCO, 9/3054 1980: 3). Öğleden sonra, emekliliğine az kalan şirket yöneticisi tarafından petrol sondaj çalışmasını seyretmek amacıyla araziye götürülmüştür. Daha sonra, tekrar Diyarbakır'a dönüp şehirde bir turistik gezi yaparken eski surların bulunduğu bölgede Diyarbakır Emniyet Müdürü ile karşılaşmıştır (FCO, 9/3054 1980: 4). 19. yüzyıl sonunda bölge üzerine şekillenen İngiliz politikasına göre, bölgede İngiliz çıkarlarını korumak yine İngiliz diplomatlarına verilmiş görevlerden birisiydi. Bu bağlamda, Büyükelçinin bölgede bulunan İngiliz petrol şirketine yapmış olduğu ziyaret ve şirketin yetkililerinin de Büyükelçiye göstermiş olduğu ilgi, uzun yıllardan beri devam eden İngiliz politikasının bir tezahürü olduğu yorumunda bulunmak pek de güç değildir (Kocabaşoğlu, 2004: 204).

20 Haziran sabahı ilk olarak Diyarbakır Valisi ile bir görüşme gerçekleştirilmiş daha sonra da Siverek'e doğru yola çıkılmıştır. Büyükelçi, Diyarbakır Valisi Erdoğan Şahinoğlu'nu tasvir ederken 50'li yaşlarda, arkadaşça bir tavra sahip olduğundan bahsetmiş; Türkçesini anlamının diğer iki Vali ile kıyaslandığında daha zor olduğuna değinmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Bölgede bulunan İngiliz petrol firması tarafından Vali'nin yardımsever biri olarak görüldüğünden de bahsedilmiştir. Büyükelçi, ildeki bazı yerel siyasetçilerle Vali'nin arasının açık olduğuna dair söylentiler olduğu ve bunun sebebinin de Vali'nin yerel siyasetçilerin bazı özel isteklerini yerine getirmemesinden kaynaklı olduğuna değinmiştir. Bu sebepten dolayı da, Vali'nin erkenden başka yere tayin edilebileceğini de vurgulamıştır (FCO, 9/3054 1980: 1).

Siverek'ten sonra Adıyaman'a doğru yola çıkmış; İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün kazı yapma izninin bulunduğu Geldibuldu Köyü'ne ulaşılmıştır. Öğleden sonrayı arkeologlarla geçiren Büyükelçiye kazı çevresi gezdirilmiş; o zamana kadar neler buldukları hakkında bilgilendirilmiş ve ileriki kazılarda ne bulunacağına dair arkeologların beklentileri paylaşılmıştır (FCO, 9/3054 1980: 4). Büyükelçi geceyi arkeologlarla beraber Geldibuldu Köyü'nde geçirmiştir.

Büyükelçi, 21 Haziran günü erken vakitte Nemrut Dağı'na çıkmak için yola koyulmuştur. Yolun kötü bir durumda olduğu fakat bazı çalışmaların yapıldığı ve zamanla iyi bir duruma geleceği Büyükelçi tarafından ifade edilmiştir (FCO, 9/3054 1980: 4). Daha sonra Kahramanmaraş üzerinden Adana'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Adana-Kahramanmaraş yolunun asfaltının iyi durumda olduğuna değinilmiş ve hızlı bir şekilde Adana'ya ulaştıkları belirtilmiştir. Burada trafik problemiyle karşılaştıklarını, özellikle Suriye sınırına gitmekte olan Bulgar tırlarının trafiği daha da sıkışık bir hale getirdiği belirtilmiştir (FCO, 9/3054 1980: 4).

Büyükelçi Adana'da herhangi bir resmi ziyaret gerçekleştirip gerçekleştirmediğine dair raporunda bir bilgi belirtmemiş, sadece 22 Haziran günü kahvaltıdan sonra Ankara'ya dönmek üzere Adana'dan ayrıldıklarını yazmış ve ayrıca Adana-Ankara arasındaki yolun iyi durumda olduğunu da notları arasına eklemiştir. Böylece 15 Haziran'da başlayan Büyükelçinin Doğu turu sona ermiştir (FCO, 9/3054 1980: 5).

Sonuç

Büyükelçi raporunda belirttiği üzere 900 kilometresi havayolu ile olmak üzere, yaklaşık olarak 3200 km kat etmiş (FCO, 9/3054 1980: 1) ve 10 ili gezmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Büyükelçi, daha önce de değinildiği gibi, bu ziyareti gerçekleştirmesindeki ilk hedefi olan, coğrafi ve kültürel açıdan Ankara'dan uzaktaki Türkiye'nin bu bölgeleri hakkında ilk elden bilgi sahibi olma hedefini kesin bir şekilde gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Gezmek istediği tüm bölgeleri ziyaret ettiğini dile getirmiştir. Hatta Van ilinde, Vali ile beraber tüm ilçeleri gezme imkânı bulduğuna değinmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Bu gezi esnasında toplumun değişik sosyal katmanlarından birçok insanla konuştuğunu notları arasına eklemiş ve ülke hakkında net bir izlenim elde ettiğini dile getirmiştir. Artık bölgeyi ve insanları daha net bir şekilde tasvir edebildiğine değinmiş ve bu durumun kendisine Ankara'ya zaman zaman bölgedeki olaylar (Aydın ve Yüksel 2015: 316; Lewis 2013: 19) ile ilgili ulaşan raporlara, daha iyi bir bakış açısıyla yaklaşabilme imkânı sunduğunu belirtmiştir (FCO, 9/3054 1980: 1). Açıkçası İngiliz Büyükelçisinin yapmış

olduğu bu yorum İngilizlerin Türkiye'nin en uzak noktalarını bile nasıl yakından takip etmeye çalıştığının en önemli göstergesidir.

Büyükelçi, ikinci hedefi olan bölgede herhangi bir değişiklik olup olmadığını kontrol etme konusundan bahsederken, 1978 yılında İngiliz Büyükelçiliği diplomatı Young'un yapmış olduğu ziyaretten bu yana bölgede pek büyük bir değişiklik olmadığını dile getirmiştir. Bölgenin hâlâ çoğunlukla tarıma dayandığını söylemiştir. Sanayinin çok az olduğuna ve bölgenin birçok kesiminde yüzyıllar öncesinin yaşam tarzının devam ettiğini dile getirmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2). Bununla beraber altyapı çalışmalarında biraz ilerleme olduğuna da değinmiş; yolların yapılıyor olduğuna ve elektrik hatlarının yavaş yavaş döşendiğine vurgu yapmıştır. İnsanların şüphesiz eskiye nazaran daha iyi durumda olduklarını da notları arasına eklemiştir. Zenginlik olarak Türkiye'nin batısındaki iller ile bir kıyaslama yapıldığında, çok büyük derecede bir fark olduğu kanısına varmadığını belirtmiştir. Bazı evlerde TV antenleri olduğunu, dükkânların buzdolabı dâhil birçok ürüne sahip olduklarını yazmıştır. Sonuç olarak bölgede gelişmenin sürdüğünü ama gelişme hızının yavaş olduğunu, bu nedenle de bazen fark edilemediğinin altını çizmiştir (FCO, 9/3054 1980: 2).

Bölgeye Büyükelçi seviyesinde yapılan bu ziyaret İngiltere'nin Türkiye'deki gelişmeleri dikkatle takip ettiğinin açık bir göstergesidir. Şüphesiz, Büyükelçinin bölge hakkında Londra'ya aktardığı bilgi, İngiliz Dışişlerinde yapılan detaylı analizler sonrasında, Türkiye'ye karşı uygulanacak politika da etkisi olmuştur. Gözden kaçırılmaması gereken husus, uluslararası güçlerin Türkiye'nin en ücra köşelerine bile göstermiş olduğu bu ilgidir. Nitekim İngiliz Büyükelçi Paul Laurence'ın raporunda da değindiği gibi bu gezi İngiltere'nin bölgeyi analiz etmeye çalıştığı ilk girişim değildi. Çünkü 1965 yılında İngiliz Büyükelçiliği diplomatlarından Pemberton-Pigott'ın bölgeyi gezdiği ve daha sonra 1978 yılında yine İngiliz Büyükelçiliği diplomatı Tom Young'ın bölgedeki gelişmeleri takip ettiği Laurence'ın raporundan anlaşılmaktadır (FCO, 9/3054 1980: 2). Bu duruma bakılarak İngiliz Büyükelçinin 1980 yılında gerçekleştirmiş olduğu bu gezinin, İngilizlerin bölgeye olan son gezisi olmayacağı tahmin edilebilir. İleriki yıllarda yeni İngiliz arşiv belgelerinin araştırmaya açılmasıyla İngilizlerin bölgeye olan ilgisinin nasıl devam ettiği ortaya çıkacaktır.

Kaynaklar**İngiliz Milli Arşivi (The National Archives)****Foreign Office, Central Department and Foreign and Commonwealth Office:**

A-) FCO 9/3053 (1980), *Internal Political Situation in Turkey*.

B-) FCO 9/3054 (1980), *Internal Political Situation in Turkey*.- Tour of South East of Turkey-June, 1980.

C-) FCO 9/3055 (1980), *Internal Political Situation in Turkey*.

D-) FCO 9/3058 (1980), *Turkey: Country Assessment Paper*.

Diğer Kaynaklar:

Aydın, Suavi-Taşkın, Yüksel. (2015). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Coşkun, Yasin. (2016). "İngiliz Belgelerinde 12 Eylül Süreci". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal Of International Social Research*- 9(42). 530-535. *Hürriyet*, 12 Eylül 1980.

Işıктаş, Erkan. (2016). "Bazı Arşiv Kaynaklarına Göre Siirt'te Misyonerlik Faaliyetleri". *II. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Sempozyumu*. E-kitap, 185-196.

Kocabaşoğlu, Uygur. (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lewis, Bernard. (2003). *Demokrasinin Türkiye Serüveni*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ERZURUM'DAN ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇLERİ LABOUR MIGRATION FROM ERZURUM TO GERMANY

FİRDES TEMİZGÜNEY

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History.
temizguney@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1412-0439

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 13.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.06.2017
Sayfa-*Pages* : 597-626
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3774>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

ERZURUM'DAN ALMANYA'YA İŞÇİ GÖÇLERİ
LABOUR MIGRATION FROM ERZURUM TO GERMANY

FİRDES TEMİZGÜNEY

Öz

Türkiye ve Batı Almanya arasında 30 Eylül 1961'de imzalanan ve 1 Ekim 1961'de yürürlüğe giren İşgücü Anlaşması ile çok sayıda Türk işçisi Almanya'ya çalışmak üzere gitmiştir.

Başta Batı Almanya olmak üzere, diğer Batı Avrupa ülkelerine İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla işçi sevkiyatı 1961 yılında başlamış ve bu tarihten sonra da hızlı bir artış göstermiştir. Bu bağlamda gelişmişlik düzeyi daha düşük ve ekonomik alternatifleri sınırlı olan doğu illeri açısından Almanya'ya gidiş kurtuluşun bir simgesi haline gelmiştir. Dışa kapalı tekdüze ekonomik yapısı ve bu doğrultuda kesif bir işsizliğin hüküm sürdüğü Erzurum ise Almanya'ya işçi gönderme konusunda ilk sırada yer alan doğu illeri arasındaydı. Dolayısıyla 1961 sonrasında Erzurum da Türkiye'den Almanya'ya yapılan göç kfilesinin önemli merkezlerinden biri oldu.

Öteden beri çalışmak için farklı şehirlere giden yani gurbet alışkanlığı olan Erzurum insanı için Almanya yolculuğu şüphesiz ki farklı anlamlar ifade ediyordu. Her şeyden önce bilmedikleri yabancı bir kültüre adapte olmak, çoğu okuma yazma dahi bilmeyen Erzurum insanı için oldukça zordu. Bu çalışmanın amacı, Erzurum'dan Almanya'ya yapılan işçi göçlerini 1961 yılından başlayıp artarak devam eden 1980 yılına kadar geçen süreçte ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Almanya, işçi göçleri.

Abstract

Thanks to the Labour Agreement signed on September 30, 1961 and effectuated on October 1, 1961 between Turkey and Western Germany, a lot of Turkish workers went to Germany to work. Worker transfer via labour-employment agency to Western Germany and Western European countries started in 1961 and after this period it increased gradually. In this respect, in terms of eastern cities where the level of development is rather low and economic alternatives are limited, going to Germany is a sign of rescue. Erzurum where domestic and monotonous economic structure is dominant and in this respect a high rate of unemployment is significantly obvious has become one of the significant eastern cities about sending workers to Germany. Thus after 1961, Erzurum has become one of the important centers of migration from Turkey to Germany.

All along, for those who are from Erzurum and used to living abroad going to different cities for work, there is no doubt that traveling to Germany means different things. Above all, adapting themselves to a completely different and foreign culture is very difficult for the illiterate people of Erzurum. The aim of this study is to touch upon the periods between 1961 and 1980 in which labour migration from Erzurum to Germany started and continued.

Key Words: Erzurum, Germany, labour migrations.

Giriş

Göç, insanların buldukları yerden ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel nedenlerle başka bir yere hareket etmelerine verilen genel bir ad, evrensel bir olay olarak tanımlanabilir. Göç olgusu, insanlığın en eski tarihlerinden bu yana süregelen ve gelecekte de devam edecek olan, dünyanın her yerinde görülebilecek bir durumdur¹.

Türkiye’den Almanya’ya 1950’li yıllardan itibaren bireysel girişimlerle başlayan ve 1960’lardan itibaren resmi bir hüviyet kazanan göç akınının esası, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yönleriyle bir bütün olarak ele alınmalıdır². Ancak bu etkenlerin başında ekonomik sebepler yatmaktadır³; bireysel açıdan bakıldığında daha çok ve kolay kazanmak, güvenli bir gelecek sağlamak yatarken, devlet açısından ise işsizliğe çözüm bulmak, işçilerin gönderecekleri dövizleri değerlendirmek ve geri döndüklerinde edindikleri deneyim ve teknik bilgileri Türk ekonomisine kazandırmak ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda Avrupalı Türklerin hikâyesi oldukça dikkat çekicidir. Türkiye kendi vatandaşlarını yaşama entegre etmeden/edemeden, Avrupa’ya işçi olarak göndermiştir. Okuma-yazması dâhi olmayan ve Türkiye’nin kırsal kesimlerinden Avrupa’ya göç eden Türk işçiler aslında Avrupa’ya kalıcı olmak niyeti ile gitmemişlerdi. Onlar Türkiye’de yüksek orandaki işsizlik sonucu ailelerini ve ülkelerini bırakarak başta Almanya olmak üzere, Batı Avrupa’nın yolunu tutmuşlardı. Dilini, kültürünü ve hayat tarzını bilmedikleri bu ülkelerde tutunmaları ve yaşam mücadeleleri başarılar kadar dramlarla da doludur. Avrupa’da “işgücü” olarak değerlendirilen ve her haliyle yaşadıkları toplumdan farklı oluşları sebebiyle “yabancı” olarak anılan bu insanlar, değişik giysi, tavır ve davranışları ile çevresindeki insanlara göre daha zengin oluşlarından kaynaklanan şımarıklık ve yukarıdan bakan tavırları sebebiyle Türkiye’de ise “Almancı” gibi isimlendirmelere sahiptirler⁴.

Türkiye’den Batı Avrupa ülkelerine olan göçlerin temel sebebi, çeşitli Avrupa ülkeleri ile imzalanan misafir işçi anlaşmalarıdır. Batı Avrupa ülkeleri II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile birlikte büyük bir ekonomik gelişim süreci yaşamış ve bu süreçte önemli bir işgücü açığı ortaya çıkmıştır. Gelişmiş Batı Avrupa ülkeleri, işçi açığını ekonomik olarak nispeten daha geri kalmış olan Güney Avrupa ülkelerinden sağlamaya çalışmışlardır. Ancak İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerden sağlanan işçiler bu açığı kapatmaya yetmemiştir. Demir Perde ülkeleri ile ilişkilerin çok sınırlı olması, Türkiye’yi birçok Batı Avrupa ülkesi için işçi ihtiyacını giderme açısından en cazip ülke haline getirmiş ve Batı Avrupa ülkeleri ard arda Türkiye ile işçi alımı anlaşmaları imzalamışlardır. Türkiye, 1961’de Federal Almanya, 1964’de Avusturya, Hollanda ve Belçika, 1965’de

¹ Yüksel Koçak-Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”,

KAÜ-İİBF Dergisi, III/3, 2012, s. 163.

² Ozan Dağhan, “Göçün Tanımı”, *Türk-Alman İş Gücü Anlaşmasının 50. Yılında Almanya Türkleri*, Eskişehir, 2012, s. 53.

³ H. Sami Güven, *Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları*, Ankara 1977, s. 76.

⁴ İrfan Başkurt, “Almanya’da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (2009-2), s. 84. 81-94; Mehmet Gökhan Genel, “Almanya’ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı”ndan Munchen Hauptbahnhof’a”, *Selçuk İletişim*, VIII/3 (2014), s. 304.

Fransa, 1967'de İsveç ve Avustralya ile bu tür ikili anlaşmalar imzaladı⁵. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve kalkınma planlarının başlamasıyla birlikte Türkiye'den işgücü göçü de devletin koordine ettiği bir eylem haline geldi.

En büyük dış göçün gerçekleştiği ülke ise Almanya olmuştur. Avrupa ülkeleri ve özellikle Almanya'ya gerçekleşen göç hareketinin temelinde bu ülkeden gelen iş gücü talebi vardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra orta yaş ağırlıklı olmak üzere genel bir nüfus kaybı ile karşı karşıya kalan Almanya'da ABD'nin "Avrupa'yı Yeniden İnşa Programı ve Marshall Yardımı Planları" çerçevesinde önemli istihdam alanları oluşmuştur. İş gücü ihtiyacını gündeme getiren bu durumun yanı sıra Federal Ordu'nun kurulması ve çok sayıda gencin orduya katılması da ülkede iş gücü ihtiyacını arttırmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'den işçi göçü ile ilgili ilk anlaşma Türk Dışişleri Bakanlığı ile Szehleswig-Holstein Çalışma Bakanlığı arasında 1957'de yapıldı. Bu anlaşma sonucunda Nisan 1957'de 12 zanaatkâr, aileleriyle birlikte Kiel'e gitti. Bu ilk gidenlerden sonra Alman Hükümeti 200 kişinin daha getirilmesine karar verdi⁶.

Daha sonraki yıllarda sayının gittikçe artması üzerine Türkiye ve Batı Almanya arasında 30 Eylül 1961'de imzalanan ve 1 Ekim 1961'de yürürlüğe giren İşgücü Anlaşması yapıldı⁷. 12 maddeden oluşan ve resmi ismi "*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk İşçilerinin Almanya'da İşe Yerleştirilmelerine Dair Anlaşma*" olarak kayıtlara geçen bu anlaşma, Türkiye'den yurt dışına yönelik olarak gerçekleştirilen işçi göçüne ilişkin ilk anlaşma niteliğindedir. Bu anlaşma kapsamında Almanya'ya çalışmaya gelen Türk işçilerinin Almanya'da işe yerleştirilmelerinin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Anlaşmanın bazı maddelerine göre⁸;

Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışacak Türk işçilerinin işe yerleştirilmelerini düzenlemek amacıyla Almanya namına Federal Alman Çalışma Kurumu ve Türkiye namına Türkiye İş Kurumu işbirliği yapacaklar ve bu işin pratik bir şekilde yürütülmesi için mahalli teşekküllerinden istifade edeceklerdir (Madde 1). Alman Kurumu, işbirliğini kolaylaştırmak için çalışma masrafları Alman Kurumunca temin edilmek üzere Türkiye'de bir İrtibat Bürosu kuracaktır (Madde 2). Türk Kurumu, uygun göreceği usullerle yapılan iş müracaatlarını toplayıp, ilk seçimi yaparak seçtiklerini, İrtibat Bürosuna sunacaktır. İrtibat Bürosu ise, Türk Kurumunca takdim olunan işçilerin öngörülen iş için sıhhi ve mesleki şartlara sahip ve Federal Almanya Cumhuriyetinde ikamete uygun olup olmadıklarını tespit edecektir (Madde 5). Kabul edilen her Türk işçisi, örneği ekli Almanca ve Türkçe bir çalışma sözleşmesi imzalayacaktır (Madde 6). İrtibat Bürosu, Türk Kurumu ile işbirliği yaparak işçilerin yolculuğunu düzenleyecektir. Türk işçilerinin mutabık kalmış olan hareket mahallerinden (normal olarak İstanbul) Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışacakları yerlere kadar olan seyahatlerini organize edecektir. Türk Kurumu, işçilerin tam zamanında hareket mahallinde olmalarını sağlayacaktır. İrtibat Bürosu, işçilerin seyahat süresine göre ayarlanan kumanyalarını veya buna tekabül edecek parayı verecektir. İşçilerin mutabık kalmış hareket mahallerinden çalışacakları yerlere kadar olan seyahat

⁵ Ali Arayıcı, Avrupa'daki Göçmen İşçilerin ve Çocuklarının Sorunları, İstanbul 1998, s. 37. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Uluslararası İşgücü Anlaşmaları (Editör: Fazıl Aydın), Ankara 2014.

⁶ Nermin Abadan Unat, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, Ankara 1964, s. 35.

⁷ Hakan Yıldırımoğlu, "Uluslararası Emek Göçü "Almanya'ya Türk Emek Göçü"", *Kamu-İş*, VIII/1, 2005, s. 134.

⁸ Uluslararası İşgücü Anlaşmaları, s. 17-19; Abadan, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 37.

masrafları, kumanya masrafları da dâhil olarak, Alman Kurumu tarafından karşılanacak ve müstakbel işveren tarafından götürü bir meblağ ödenmesi suretiyle Alman Kurumuna iade olunacaktır. Dönüş masraflarını kimin ödeyeceği işveren ile işçi arasında mevcut anlaşmadaki şarta bağlı olacaktır (Madde 8).

Türkiye, bu anlaşma ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden imarı ile gündeme gelen yabancı işçi istihdamı olgusunun ağırlıklı taraflarından biri konumuna geldi⁹. Görüldüğü gibi anlaşmada, Türkiye'de kurulacak olan Alman İrtibat Bürosu ile Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumları¹⁰, iş için Almanya'ya gidecek olan işçilerin sorumluluğunu üstleniyordu. Türkiye işçi sevki ile daha önce de değinildiği gibi pek çok soruna çözüm bulmaya çalışırken, şüphesiz ki artarak devam eden işsizlik baskısından kurtulmak bunda en önemli etkeni. Bu bağlamda özellikle gelişmişlik düzeyi daha düşük ve ekonomik alternatifleri sınırlı olan doğu illeri açısından Almanya'ya göç kurtuluşun bir simgesiydi. Kesif bir işsizliğin hüküm sürdüğü Erzurum ise Almanya'ya işçi gönderme konusunda ilk sırada yer alan doğu illeri arasındaydı.

Erzurum'un Ekonomik Yapısı ve İşsizlik Problemi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye kalkınma hamlesine diğer ülkelerle ölçülemeyecek kadar ağır şartlar altında girmek durumunda kalmıştır. 1922 yılı sonlarına kadar çok yıkıcı bir ölüm kalım savaşı içinde olan Cumhuriyet Türkiye'si, bu uzun sürede tamamen yıkılmış bir ülke üzerinde kurulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Türkiye, savaş dışında kalmakla beraber savaşın zararlarından kendini kurtaramadı. Gerek savaşa hazırlıklı bulunma zorluğunun ekonomiye yüklediği külfet gerekse dış dünyayla münasebetlerin kesilmesi büyük sıkıntılar yarattı. İnsan gücünün ve başka iktisadi kaynakların büyük bir kısmının orduya verilmesi, dış ticaret imkânlarının ortadan kalkması, piyasalarda darlık ve sıkıntılar doğurdu; enflasyon hızla gelişti. Savaş yılları iktisadi bakımdan büyük bir sıkıntı dönemi oldu. Savaş sonrasında Türkiye toprak bütünlüğünü tehdit eden istekler ve baskılarla karşılaştı. Bu durum, savaş devresinde katlanılan ağır savunma yükünün bir süre daha devam etmesine ve barış düzenine dönüşün gecikmesine sebep oldu.

Türk ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan dış borçlarının önemli bir kısmını ödemiş, altın ve döviz rezervi yapmış olarak çıktı. Savaş sonrası sıkıntılarının giderilmesi ve dış yardımın artması ile Türk ekonomisi dinamik bir döneme girdi. İthalat bolluğu ve dış yardım, tarımda makineleşme, bunun etkisiyle ekim sahasının hızla genişletilmesi, iyi ürün yıllarının birbirini kovalaması ve Kore Savaşı'nın yarattığı yüksek dünya konjonktürü

⁹ O. Can Ünver, "Almanya'ya Türk İşgücü Göçü - Geçmişten Geleceğe Sorunlar İmkânlar ve Fırsatlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 45, 2003, s. 178.

¹⁰ İş ve İşçi Bulma Kurumları, dış ülkelere işçi gönderiminin esas takipçisi olmuş, 1961 yılından itibaren dış ülkelere işçi göndermeye başlamıştır. Dış ülkelere gitmiş işçilerin sebep olduğu çok çeşitli ve devletin hemen bütün organlarını uzaktan veya yakından ilgilendiren problemlerin halli için merkezi bir teşkilat mevcut olmadığından, çok kez bu dağınık meselelerin üzerinde durmak da bu kuruma düşmüştür. Yurt dışına işçi gönderilmeye başlanan 1961 yılında, kurumun Genel Müdürlük Merkez Teşkilatı dışında 31 şube ve 37 bürosu bulunmakta ve bütün personeli 551 memur ve hizmetliden oluşmaktaydı. 1961 ile 1965 yılları arasında personel sayısı artırılan kurumun, Genel Müdürlük Merkezinde bir Dış Münasebetler Müdürlüğü, İstanbul ve Ankara'da da birer Dış Hizmetler Müdürlüğü kurulmuştur. Ayrıca şube sayısı 69 ulaşmış, buna karşılık büro sayısı 31'den 20'ye düşmüştür (Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, II. Rapor, İstanbul 1966, s. 3).

yardımıyla ekonomide hızlı bir gelişme başladı. 1950 -1953 dönemi Türk ekonomisinde büyük canlılık ve bolluk dönemi idi. Bu dönemde Türkiye'ye, elindeki ürün fazlasını ihraç edecek yer bulamayan dünyanın belli başlı zahire ambarlarından biri olmaya aday bir ülke olarak bakılmaktaydı.

Dönemin ilk yıllarında hızla artan yatırımlar, tarımdaki büyük ürün artışı ve dış yardımlarla karşılanıyordu. Milli gelirdeki sıçrayış esas olarak tarımsal üretimden doğmakta idi. Fakat dönemin ortalarına doğru ekilebilir toprakların sınırlarına varılması ile dar boğaz kendini gösterdi; artan enflasyon gittikçe büyüyen dış ödemeler açığına yol açtı ve sonunda ekonomi dengeden çıktı. Bu yılların ekonomi politikası, önceki dönemlerdekinden farklılık göstermekteydi. İlk yıllarda gerek iç, gerek dış piyasada çok liberal bir tutum gösteren iktisadi politika, darlıkların ve sıkıntıların ortaya çıkması ile gittikçe kontrole doğru sürüklendi. Dönemin sonuna doğru ekonomi, ancak günden güne alınan geçici tedbirlerle ayakta durabilen, dengesiz ve güçsüz bir duruma düştü.

Gittikçe hızlanan enflasyon ve gerek iç gerek dış ticarete dar boğazlar karşısında 4 Ağustos 1958'de oldukça geniş bir istikrar politikasına girildi. Paranın dış değeri fiili devalüasyona tabi tutuldu, oldukça büyük ölçüde bir dış yardımla dış ticaret tıkanıklıkları giderildi ve içerde kredi muslukları sıkıldı. Bu dengeye getirme işleminin sonuçları iyice belirmeden 27 Mayıs 1960 ihtilali oldu¹¹. İşte ülke ekonomisinde yaşanan tüm bu gelişmeler zaten pek gelişmemiş, tek düze Erzurum ekonomisini de derinden etkiledi.

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarih boyunca rol oynamış önemli merkezlerden biridir. Coğrafi konumundan dolayı önemli yolların kavşak noktası durumundadır. Bu özelliklerinden dolayı sürekli istilalara maruz kalmış, bu ise, kalıcı ve önemli yatırımların yapılmasına engel olmuştur¹². Bunun yanı sıra coğrafi şartlar ve iklim koşulları da şehrin gelişmişlik düzeyinde önemli etkenler arasındadır. Bu durum bölge ekonomisinde tarım ve özellikle hayvancılığın ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Ancak her iki alanda da üretim, ülke seviyesinin altındadır. Üretimin düşük olması, gelir seviyesini de düşürmektedir.

Yine sermaye, işgücü ve teşebbüs imkânlarının sınırlı olması¹³ Erzurum ekonomisinin kısır bir döngü içine girmesinin sebepleri arasındadır. Özellikle sermayenin yetersiz olması, mevcut sermayenin yatırıma dönüşmesi ihtimalini de zayıflatmaktadır. Bunun yanında sanayinin orta ve küçük ölçekli sanayi karakterinde olması, nüfusun tarım dışında çalışma ihtimalini de düşürmekte, işsizliğin artmasına sebep olmaktadır¹⁴. Artan gecekondulaşma ve köyden kente göçle birlikte nüfus artış problemi de bu sorunun köşe taşlarından. Ayrıca bölgesel eşitsizlik, yani Cumhuriyet döneminin başlarında uygulanan ekonomi politikaları dolayısıyla Batı'ya yönelik yatırımlara karşılık, Doğu gibi Erzurum'un da herhangi bir ilgi görmemesi, sürekli ihmali yine ekonomik çıkmazlarından. Batıdaki demiryolu ağının aksine, ancak 1939 yılında Erzurum-Sivas

¹¹ Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, DPT, Ocak 1963, s. 8-11.

¹² Orhan Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 2, 1994, s.10.

¹³ Z. F. Fındıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi*, İstanbul 1970, s. 67.

¹⁴ Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", s. 15-16.

demiryolunun açılması ve sonrasındaki bazı yatırım hususları¹⁵ şehrin ekonomik yapısını canlandırmışsa da işsizlik problemine kalıcı bir çözüm olmamıştır.

Devletin takip ettiği bu ekonomi politikaları ülkenin her tarafındaki gibi yatırımların yetersiz olduğu Erzurum'da da olumsuz neticelerini gün geçtikçe göstermekte, piyasadaki huzursuzluk her gün biraz daha artmaktadır. Bu durum zaten sayıları az olan iş sahiplerinin iflasını kaçınılmaz kılıyor, senelerden beri bir türlü çözülemeyen işsizlik problemini durmadan arttırıyordu. Tüm bu sebepler şehir halkı için Erzurum'dan göçü geçerli kılıyordu. Erzurum halkını il dışı göçe zorlayan sebepleri özetlemek gerekirse¹⁶;

1- Kışların uzun ve sert geçmesinin yanında, giyim, yakacak ve benzeri harcamalar gerektiren doğa ve iklim koşullarının elverişsizliği.

2- Erzurum'un Batı'daki büyük şehirlere uzak olması, ulaşım olanaklarının yetersiz oluşu.

3- Büyük ölçekli sanayi yatırımlarının bulunmaması, dolayısıyla iş ve istihdam olanaklarının çok yetersiz oluşu.

4- Halkın çoğunluğunun gelir düzeyinin düşük ve gelir dağılımının dengesiz olması.

5- Sermaye sahiplerinin şehirde yatırıma teşebbüs düşüncesinden uzak olması.

6- Sosyo-kültürel yaşam olanaklarının yetersiz olması.

İşte bu sebeplerle Erzurum, il dışı göç vermeye başladı. Özellikle işsizlik sorununu, bu göçün başlıca sebepleri arasında görmek mümkündür. Nitekim Erzurum insanı, ekonomik sebepler dolayısıyla öteden beri İstanbul, Ankara, İzmir ve Samsun gibi vilayetlere gitmekte ve vasıfsız olduklarından, umumiyetle inşaat işlerinde çalışmaktaydı. Bir kısmı da kömür havzalarında çalışarak geçimini temin ediyordu. Komşu Rize'de çay ziraatı için çalışmaya gidenler de mevcuttu. Bu geçici göç sonbahar aylarında başlar ve Mayıs ayında son bulurdu¹⁷.

İşsizlik sorunu şehrin en büyük çıkmazlarından biriydi. 1966 yılında hazırlanmış ve Başbakanlığa gönderilmiş "Erzurum'un Dert ve Meseleleri" başlığını taşıyan raporda, Erzurum'daki işsizlik sorununa da değinilerek, uzun geçen kış şartları dolayısıyla insanların en fazla altı ay çalışıp, kış aylarında evlerinde boş oturdukları, çalışma süresinin kısa olması nedeniyle işsizlik probleminin had safhada olduğu bildiriliyordu. Yine özel sektör için cazip bir yatırım muntakası olmayan Erzurum'a devlet eliyle veya özel sermayeye tanınacak bazı imkânlarla yatırım yapılması, fabrikaların açılması ve şehrin sanayi bölgesi haline getirilmesi isteniyordu¹⁸.

Aslında tüm ülkede görülen bu işsizlik problemiyle baş etmek ve farklı amaçlarla Türkiye'nin Almanya ile yapmış olduğu işçi anlaşması, Türkiye genelinde olduğu gibi Erzurum ili için can simidi denilebilecek bir umut ışığı doğurmuştur. Bu sebeple Erzurum, anlaşmanın yapıldığı ilk andan itibaren yurt dışına işçi göndermek için büyük talep gösteren iller arasında olmuştur. Erzurum'daki işsizlik problemine paralel gelişen talep

¹⁵ Ö. Selçuk Emsen, "Kentlerin İktisadi Gelişmeleri: İl ve Bölge Bazında Erzurum-Doğu Anadolu Bölgesi ile Denizli-Ege Bölgesi'ne Bir Bakış", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XV/1-2 (Mart 2001), s. 153-154.

¹⁶ Yavuz, "Erzurum'da Göç Sorunu, Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Yolları", s. 17-18.

¹⁷ Orhan Tuna, "Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma", *Sosyal Siyaset Konferansları 17. Kitap*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1966, s. 252.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.01/120.761.10.

yoğunluğu dönemin yerel basınına da yansımış, uzayıp giden kuyruklar haberlere taşınmıştır¹⁹:

“Her sabah evden çıkarsınız saat 8 ve 8:30 sıralarında evinizle çalıştığınız veyahut her zaman inzibatta bulunduğunuz (talebe memur subay öğretmen vesaire de) herhangi birimizin yolu Gürcükapı semtine düşerse camii civarına iyi ve dikkatli bakın ve tekrar bakın neler göreceksiniz, gördünüz mü şimdi? Eğer görmedinizse ben size söyleyeyim o an için parmakla sayamayacağımız kadar çok. Yaşları 22 ila 40 arasında üsleri yırtık yamalı perişan bir vaziyette sakalları uzanmış, dudakları kurumuş hepsinin gözleri fersiz ve manasız cebinden çıkardığı sigara izmaritine hasretmiş gibi bakıyor ve yakıyor. Hepsi çömelmiş vaziyette. Günün muayyen saatlerinde görmek pekâlâ mümkündür. Ekserisine yaz aylarında rastlanan bu acı manzaralar yürekler acısı. Bundan birkaç yıl önce (3-4) Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesine iş için müracaat edenler hemen hemen yok gibiydi. Yalnız tatil aylarında bazı talebeler müracaat ederlerdi. Aradan kısa bir zaman geçti ve şimdiki manzara Taşambarlardan Vilayet Konağı önüne ilerlerken uzaktan İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesinin önünde toplanan kalabalık görülür. Kalabalık yaklaştıkça daha büyür.

Kalabalığın arasına katıldığımız zaman muamelelerini tamamlattırarak için kuyruğa girenler görülür. En aşağı 50 kişi var sırada. Bu kadarının sırası gelinceye kadar soğuktan tir tir titremeye başlarlar. Önceden bahsettiğimiz yazın sıcak günleri, ama şimdi ise kışın hiddetli günleri. Arka tarafta soğuktan yüzü kızarmış, pardösüsünün yakalarını kaldırıp içeri çeken seyyar bir fotoğrafçı. Ekmek parası kazanmak için evvela çalıştığı yeri bırakıp, buraya gelmiş İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesinin yanına. Bir fotoğraf makinası var. Evvelce çalıştığı yerde günün akşamına kadar bir ekmek parası dahi kazanamıyordu. Ama şimdi işi yolunda gidiyor. Soğuktan titreyen elleriyle banyo ve tab yapıyor. Ekmek parasını çıkarıyor böylece. Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesi önündeki manzarayı üç dört aydan beri görüyoruz ve göreceğiz de...”

Almanya'ya gitmek için müracaat edenler sadece Erzurum merkezden değildi. Erzurum'a bağlı civar ilçe ve köyler ile komşu illerden gelen binlerce işsiz güçsüz vatandaş da yurt dışına gitmek için müracaatta bulunuyordu. Erzurum gazeteleri hemen her gün işçilerin Almanya'ya gideceklerine dair haberleri manşetten veriyordu²⁰.

Erzurum'dan Almanya'ya İşçi Göçleri

Bilindiği gibi başta Batı Almanya olmak üzere, diğer Batı Avrupa ülkelerine İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla işçi sevkiyatı 1961 yılında başlamış ve bu tarihten sonra da hızlı bir artış göstermiştir. Nitekim Erzurum'dan²¹ işçi sevkinin başladığı 1962 yılında,

¹⁹ Albayrak, 21 Ocak 1965.

²⁰ Hür Söz, 30 Eylül 1964. İşçi sevkleriyle ilgili çıkan hemen her haberde işsizlik problemi ve geçim sıkıntısı gibi sorunlar da yer alıyordu. Ayrıca şehirdeki bu ekonomik buhran temel tüketim maddelerinin temini konusunda bile büyük sorunların yaşanmasına sebep oluyor, zaman zaman ekmek sıkıntısı yaşanıyordu.

²¹ 1964 yılı da dâhil olmak üzere 1970'lerin sonlarına kadar Erzurum şubesinden yurt dışına gönderilen işçilere ait rakamlar, sadece Erzurum iline ait olmayıp, Ağrı ve Kars illerinden gönderilen işçileri de ihtiva etmektedir (İbrahim Erol Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler, Erzurum 1979, s. 168).

Türkiye'den Federal Almanya'ya giden 261 işçiden ²², 32 erkek işçi şehirden gönderilmiştir²³. Bu sayı ilerleyen yıllarda artarak devam etmiş, 1963 yılında 221, 1964 yılında ise 741 işçi Almanya'ya gitmiştir²⁴. Görüldüğü gibi sayı gün geçtikçe artmaktadır. Nitekim 1965 yılına gelindiğinde yurt dışına gitmek için bekleyenlerin sayısı 5987 kişiye çıkmıştır²⁵. İş ve İşçi Bulma Kurumuna günde yaklaşık 40-50 müracaat yapılmıştır²⁶. İşçiler ise genellikle vasıfsız işçi olup maden ve taşocağı işçisi, kaynakçı, dülger, inşaat ve ziraat işçisi, tesviyeci, elektrikçi, tornacı, doğramacı, duvarcı, boru hattı işçisi, demir-döküm işçisi ve fabrika işçisi vb. olarak çalışmak üzere gitmişlerdir.

Müracaatları İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından kabul edilen kişilerin gereken bütün evrak ve muameleleri ile sağlık muayeneleri de Erzurum'da yapılmaktadır. Ülke genelinde olduğu gibi İş ve İşçi Bulma Kurumu bu taleplerin kabul edilip, uygun görüldüğü takdirde sırasıyla değerlendirildiği kurum olmuştur.

Muamelesi tamamlandıktan sonra Erzurum'dan Ankara'ya Doğu Expressi ile hareket edecek olan işçiler, Alman doktorların yer aldığı sağlık muayene heyeti tarafından muayene edildikten sonra gerekli vize ve pasaport muameleleri tamamlanarak Almanya'ya hareket ediyorlardı. Sağlık heyeti tarafından raporda sağlam gösterilmeyen işçiler ise Erzurum'a geri gönderiliyorlardı²⁷. Geçimlerini gurbete çıkararak sağlayan ve gruplar halinde gönderilen işçilere tren ücretlerinde de % 50 indirim yapılıyordu. Haberlerden anlaşıldığına göre, Erzurum'dan giden işçiler daha çok Ankara kısmen de İstanbul üzerinden Almanya'ya gönderilmektedir.

İş ve İşçi Bulma Kurumunun yıllık faaliyetleri içinde yurt dışına işçi gönderimi önemli bir yer teşkil etmekteydi. Kurumun 1962-1963 yılı faaliyetleri arasında Almanya'dan gelen 383 erkek ve iki kadın işçi talebine karşılık 221 erkek işçinin gönderildiği, gidenlerin çoğunluğunu İspir, Tortum, Oltu ve kısmen Şenkaya halkının teşkil ettiği, diğer mahallerden gurbete çıkan hemen hemen hiç işçi bulunmadığı belirtiliyordu²⁸.

İş ve İşçi Bulma Kurumu şehirdeki işsizlik sorununu bir nebze olsun azaltmak ve yapılan başvuruları artırmak için yurt dışına işçi gönderildiğine dair duyurular yapmış, müracaatların değerlendirilmesi sonucunda gönderilen kişilerle birlikte kuruma yapılan işsizlik başvurularında azalma olduğu belirtilmiştir. Nitekim kurumun 1964 yılının dört aylık faaliyetleri içinde belirttiğine göre, *“Bölgemizdeki iş sahasının darlığı, nüfus kesafeti ve bu ölü mevsim uzunluğu sebebiyle gizli işsizliğin hat derecede oluşundan, bölge halkının dış ülkelerdeki işlerden faydalandırılması arzu edilmiş ve en üçra köylere kadar yapılan duyurma ile hizmetlerimiz hissedilir derecede artmış bulunmaktadır”*. Yine aynı dönem

²² Büyük çoğunluğu herhangi bir mesleği bulunmayan işçiler, Adana, Ankara, Bursa, Eskişehir, Mersin, Uşak, Zonguldak, Samsun, Denizli, Sakarya, Kayseri, İzmit, Sivas, Erzincan, Malatya, Trabzon, Erzurum, Edirne, İzmir, Balıkesir illerinden seçilmişlerdir (Milliyet, 31 Temmuz 1962).

²³ Erzurum'dan Avrupa'ya çalışmak için giden işçilerin çoğunluğu yurt genelinde olduğu gibi Almanya'yı tercih ederken, İsveç, Norveç ve Hollanda, Danimarka ve Fransa gibi ülkelere de işçi gönderildiği görülmektedir.

²⁴ Fındıkoğlu, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi, s. 162.

²⁵ Albayrak, 13 Ocak 1965.

²⁶ Albayrak, 4 Mayıs 1965.

²⁷ Albayrak, 24 Ağustos 1964.

²⁸ Hür Söz, 8 Ocak 1964.

içinde kuruma 2164'ü Kars bürosundan olmak üzere 4027 erkek ve bir kadın müracaatı kaydedilmiştir²⁹.

Kurumun yapmış olduğu duyuruların yanı sıra kaymakamların köy bazında yaptıkları duyurular ve basında çıkan ilan niteliğindeki haberlerle de yurt dışına gidişlerle ilgili halkın bilgilendirildiği ve özel çalışma alanları konusunda başvuru yapmalarının istenildiği görülmektedir. Hür Söz Gazetesi'nin 20 Ağustos 1965 tarihli haberine göre Almanya'ya 10 kadar elektrikçi gönderileceği bildiriliyor, yüksek ve alçak akımlar hakkında bilgisi olan elektrikçilerin derhal gönderilmek üzere İş ve İşçi Bulma Kurumuna müracaat etmeleri isteniyordu.

İş ve İşçi Bulma Kurumu personeli yapılan müracaatların çokluğu nedeniyle zaman zaman tatil günleri de olmak üzere fazla mesai yapmakta, şubeye müracaat eden işçilere her türlü kolaylığı göstermekteydi. Bu yoğunluk zamanla yeterli gelmeyen kurum binasının taşınmasına sebep olacak, böylece kurum, 30 Ocak 1964 tarihi itibarıyla yeni yerinde hizmete devam edecektir³⁰.

Erzurum'da ekonomik sıkıntılara ve dolayısıyla işsizlik problemine çözüm bulmaya çalışan İşve İşçi Bulma Kurumunun dönem içinde uğraştığı sorunlardan biri de Sanat Enstitüsü mezunlarını uygun işlere yerleştirmek olmuştur. Mezun olduktan sonra staj yapamadıkları için mesleki deneyimden uzak olan enstitü mezunları iş bulma noktasında sıkıntı yaşıyorlardı. Kurum, bunların uygun yerlerde staj yapmalarını sağlamaya çalışmışsa da yeterli olmamış, bu durum enstitü mezunlarının Almanya'ya gitmek için kuruma başvuru yapmalarına sebep olmuştur. İş bulamayan enstitü mezunlarının Almanya'ya sevkleri için İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube Müdürü Lütfi Aksu şahsen teşebbüse geçmiş³¹, alınan bir kararla askerliğini yapmamış enstitü mezunlarının diğer işçiler gibi Almanya'ya gitmelerine izin verilmiştir. Bu hususta kurum şube şefi Fikri Erol şunları söylemiştir: *"Genel müdürlükten gelen emir gereğince askerliğini yapmamış enstitü mezunları çalışmak için yabancı memleketlere gidebileceklerdir. Yabancı memleketlere gitmek isteyen askerliğini yapmamış enstitü mezunları askerliğini bir sene tecil ettirdiğine dair mahalli askeri şube tarafından tasdik edilmiş bir vesika ile şubeye müracaat ettiği takdirde şube tarafından müracaatı kabul edilip gerekli muamelesine başlanacaktır"*. Bu kararın uygulanmasından sonra birkaç enstitü mezununun kuruma müracaatları dolayısıyla gereken evrak veya muamelelerinin yapılmasına başlandığı da ifade edilmiştir³².

İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu'nun ifadesine göre; yabancı memleketlere gitmek için Erzurum ve civarından kuruma yapılan müracaatlar her gün biraz daha artmaktadır. Müracaat yapan işçiler ise sırası ile gönderilmektedir³³. Ancak zaman zaman işçi sevkini durdurulduğu görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında ülkelerden gelen işçi taleplerinin önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Almanya'ya gönderilmekte olan işçilerin sevkleri 1963 Aralık ayında durdurulmuş, bu tarihten sonra Almanya'nın bir kontenjan dâhilinde işçi isteyeceği ve bu işçilerin Ocak

²⁹ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

³⁰ Hür Söz, 28 Ocak 1964.

³¹ Hür Söz, 17 Temmuz 1963; Albayrak, 28 Temmuz 1965.

³² Albayrak, 20 Şubat 1965.

³³ Hür Söz, 6 Mart 1964; Anadolu, 25 Eylül 1965.

1964'ten itibaren sevkiyatına tekrar başlanacağı duyurulmuştur³⁴. Bu doğrultuda Ankara'da kurulan "Almanya İrtibat Bürosu" Türkiye'den her hafta Almanya'ya 500 işçi sevkine karar vermiş ve bu 500 kişilik kontenjandan Erzurum'a haftada 25 kişi ayrılmıştır. Müracaatlar tamamlandığı takdirde, Erzurum'dan her hafta 25 işçi Almanya'ya sevk edilecektir³⁵. 1964 yılının Ekim ayı içinde yapılan müracaatlarda azalma gözlemlenirken, Kasım ayı içinde ise Bakanlıktan gelen bir emir üzerine yine yurt dışına 2 ay süre ile işçi gönderilmeyeceği açıklandı³⁶. Bu durum Erzurum'dan yapılan müracaatlarda yığılmalara sebep oldu. İşçi ve İşçi Bulma Kurumuna yapılan müracaatlar doğrultusunda, maden: 2720, inşaat: 588, fabrika: 521 olmak üzere işçi başvurularının yığıldığı görülmektedir³⁷. Almanya'dan gelen talep üzerine Ocak ayında yeniden işçi sevki başlamış, Erzurum Şubesi Almanya'ya 9 Ocak 1965'te maden işçisi olarak çalışmak üzere 22 işçi göndermiştir³⁸. İşçi sevki aynı yıl içinde artarak devam edecek, 10 Şubat 1965'te 20 duvar ve 3 ziraat işçisi gönderilecektir³⁹. Aynı yılın Nisan ayında ülkelerin talepleri kesildiği için yine işçi sevki kısa süreliğine de olsa durdurulmuştur⁴⁰. Yeniden başlayan sevkiyatla birlikte 49 ray işçisi aynı yılın Ağustos ayı içinde Almanya'ya gönderilirken, 300 işçinin de sevk muamelesi yapılmaya başlanmıştır⁴¹.

Bu arada Almanya'ya gidecek işçiler için tavsiyelerde bulunulmuş, yapılması gereken işlemler de bir düzene konuşmuştur. İşçilerin vasıflı ve vasıfsız olmaları ile yabancı ülkeler tarafından davet edilen ya da hangi durumlarda edilmeyecekleri gibi hususları netlik kazanmıştır. Bunun için "*Almanya'ya gidecek işçilere tavsiyeler*" başlığı altında düzenlenen tutanaklardaki işlem sıralaması verilmiştir. Vasıflı işçi müracaatlarının kabulü hususları; herhangi bir talepte, örneğin döküm fabrikası ile ilgili olarak alınan bir talepte "*önce döküm işinde çalışmış olanlar tercih edilir*" denildiği takdirde tabiatıyla tercih dökümcü olarak kayıtlı olanlar arasında yapılıyordu. İrtibat bürolarına ya da temsilciliklere vasıflı işçi olarak takdim edilen işçilerin vasıflı olmadıkları tespit edilirse, irtibat bürolarınca bu gibi işçilerin sevklerine yurt dışı hizmet şubelerince mani olunup ve müracaat tarihlerine göre vasıfsız işçi tasnifine aktarılması için ilgili müracaat ünitelerine bilgi veriliyordu. Elde yeterli derecede dökümde çalışmış işçi bulunmadığı takdirde talep vasıfsız işçi tasnifinden sıra esasına göre karşılanacaktır. Yine davet edilmeyecek işçiler ve davet dışı bırakılan işçilerin esasları açıklanmış, davet edilen işçiler için belirlenen davet süreleri de eklenmiştir⁴².

³⁴ Hür Söz, 9 Aralık 1963.

³⁵ Hür Söz, 28 Ocak 1964. 25 kişilik kontenjan zamanla artmış, daha kalabalık gruplar halinde işçi sevkleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda 1964 Ağustos ayında 36 işçi Siemens firmasında çalıştırılmak üzere (Albayrak, 24 Ağustos 1964), toplamda 302 işçi Almanya'ya gönderilmiştir (Hür Söz, 31 Ağustos 1964). Aynı yılın Ekim ayında ise 15 inşaat işçisi yine Almanya'da çalışmak üzere gitmiştir (Albayrak, 24 Ekim 1964).

³⁶ Bu dönemde sadece Almanya'ya değil, diğer yabancı memleketlere de işçi gönderilmeme kararı alınmış, bu kararın alınmasında da yılbaşının yaklaşması dolayısıyla Alman işçilerinin memleketlerine dönmesi ve yılbaşı gecelerini hep birlikte yapmaları için olduğu açıklanmıştır (Albayrak, 14 Kasım 1964).

³⁷ Albayrak, 3 Kasım 1964.

³⁸ Albayrak, 4 Temmuz 1964.

³⁹ Albayrak, 1 Şubat 1965.

⁴⁰ Albayrak, 30 Nisan 1965.

⁴¹ Hür Söz, 27 Ağustos 1965.

⁴² Aziziye Postası, 6 Ekim 1965.

1966 yılına gelindiğinde müracaatların ve sevk işlemlerinin aynı hızda artarak devam ettiği görülmektedir. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürlüğü tarafından Almanya'ya yeniden 49 işçi sevk edilmiştir. Bunlardan 22'si duvarcı, 22'si marangoz, 2'si mobilyacı, 3'ü de yardımcı işçidir⁴³. Taleplerin yoğunluğu, aynı ay içinde birkaç kez işçi sevki yapılmasına sebep oluyordu. İşlemleri tamamlanan işçiler gruplar ve meslek dallarına göre sevk ediliyordu. Bu doğrultuda 24 işçi daha sevk edilmiştir. Bu işçilerden 3'ü duvarcı, 6'sı boru hattı işçisi, 1'i yardımcı işçi, 3'ü dökümcü, 11'i de inşaat işçisidir⁴⁴.

1967 yılına gelindiğinde halen Erzurum bölgesinden yurt dışına gitmek için 3500 işçi sırada beklemektedir ve 1968 yılının ilk kafilesini Nisan ayının birinci haftasında gönderilmiştir. İşçilerin gittiği yabancı ülkeler içinde özellikle Almanya sağlıklı ve kalifiye eleman istemekteydi. Almanya'ya çalışmak için müracaat eden işçilerin çoğunluğu gerek sihi muayene, gerek şirketlerin öngördüğü şartlara sahip olunmaması durumunda gönderilememekteydi⁴⁵. Nitekim Erzurum'dan gönderilen işçilerin çoğunluğunun eğitim seviyeleri düşük ve vasıfsız işçilerdir. 1971 yılı sonlarına kadar yabancı ülkelere giden işçilerin 2400'ü vasıflı, 3539'u ise vasıfsız⁴⁶ yani hiçbir mesleki deneyimi ve bilgisi olmayan işçilerdi.

Kapalı bir ekonomiye sahip olan bölgede işsizliğin had safhada olması nedeniyle gündün güne çoğalan işsizler, iş bulmak için çeşitli çareler arıyor ve bu sebeple yabancı ülkelere işçi olarak gitmek için İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvuruyorlardı. 1971 yılında yerel basında çıkan bir habere göre Erzurum'dan dış ülkelere gitmek için 18 bine yakın kişi sıra bekliyordu⁴⁷.

Diğer taraftan başvuru yapan kişilerin büyük bir kısmı yaklaşık altı ay içinde yurt dışına gitme imkânı bulabilmekteydi⁴⁸. Bununla birlikte uzun süre bekleyenler de vardı. 1971 yılında dönemin İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Celal Nalçacıoğlu'nun verdiği bilgiye göre 1964 yılından beri bekleyenler mevcuttu. 7 yıldır bir dış ülkeye gitmek isteyenlerin daha ne kadar bekleyeceği ise belli değildi. Bu durum şüphesiz ki daha önce de ifade edildiği gibi yabancı ülkelerdeki işverenlerin işçi talebine bağlıydı. Bunun yanı sıra ülkeler vasıfsız işçi istemiyorlardı. Erzurum'dan giden işçilerin çoğunluğunun vasıfsız olduğu gerçeğini, bu bekleme süresinin uzunluğuyla da ilişkilendirmek mümkündür.

Kurumun işçi gönderme konusunda Erzurum ve bağlı ilçelere öncelik verdiği görülmektedir. Dolayısıyla sıra beklemekte olan işçilerin çoğunluğu Erzurum ve civarındandır. Bu durumda sıra bekleyen 18 bin kişi Erzurum il nüfusuna oranlanırsa her 100 kişiden 13'ünün yabancı ülkelere gitmek istediği görülmektedir⁴⁹.

İşsizlik sorunu İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından düzenlenen mahalli danışma kurulu toplantısında da gündeme gelmiş, işçi sorunları ile hayat pahalılığı karşısında işçi ücretlerinin o günkü durumu gözden geçirilmiştir. Erzurum Vali Muavini Berk Koçoğlu'nun başkanlığındaki toplantıda bir konuşma yapan İş ve İşçi Bulma Kurumu

⁴³ Hür Söz, 9 Mart 1966.

⁴⁴ Hür Söz, 21 Mart 1966.

⁴⁵ Albayrak, 3 Mayıs 1967.

⁴⁶ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 170.

⁴⁷ Hür Söz, 25 Mart 1971.

⁴⁸ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 188.

⁴⁹ Hür Söz, 25 Mart 1971.

Müdürü Celal Nalçacıoğlu 1971 yılında 4176 erkek ve 206 kadın olmak üzere çeşitli mesleklerde 4382 kişinin iş temini için kuruma başvurduğunu söylemiştir. Kurum müdürü bu arada yurt dışına gitmek için kuruma başvurulduğunu da eklemiş, 1971 yılı ile 1972 yılının ilk ayında toplam 3107 kişinin sıraya girdiğini açıklamıştır⁵⁰.

Ülke genelinde yurt dışına gidişte uygulanan esaslardan biri de deprem gibi doğal afetlerden zarar gören bölgelere öncelik tanınmasıydı. Nitekim 1946 Varto-Hınıs depremi, 1959 Hınıs depremi ile çok büyük bir alan önemli ölçüde zarar görmüş, yurt dışına gitme konusunda deprem bölgesi halkına öncelik tanınmıştır⁵¹. Bu olağanüstü durum, Erzurum'dan yurt dışına gidenlerin miktarını biraz daha yükseltmiştir⁵². Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1971 yılı içinde çeşitli tabii afetlerden zarar gördükleri için yabancı ülkelere gönderilmesi düşünülen 1500 vatandaşın kayıt işlemlerini gerçekleştirmiş, bunların tamamının bu yılın sonuna kadar gönderileceğini açıklamışsa da⁵³, öncelik tanınan kontenjandan 151 kişinin gönderilmesi sağlanabilmiştir⁵⁴. 1972 yılında ise 25 ile 35 yaşları arasındaki vasıfsız işçiler arasından 77 kişi deprem felaketzedesi olarak yurt dışına gönderilmiştir⁵⁵.

Müracaatların artması ülke genelinde yurt dışına gidişlerde bazı kısıtlamaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Çalışma Bakanı Ali Rıza Uzuner, yurtdışı işçi meseleleri ile ilgili tedbir ve getirilen yeni çözüm yollarını anlatmış ve yurt dışına gitmek için sırada yaklaşık 1 milyon 132 bin işçinin beklediğini ve bu işçilerden 859 bininin vasıfsız olduğunu söylemiştir. Çalışma Bakanı Uzuner sözlerine şöyle devam etmiştir: "*Vasıfsız olan kadın ve erkeklerin yaşları eğer yirmi beşin üzerinde ise yurt dışına gönderilmeyecektir. Vasıflı kadın ve erkekler ise kırk yaşına kadar gönderilmeye devam edilecektir. Karı veya kocadan birinin yaşı kırkı geçiyorsa birlikte gönderilme imkânını kaybedeceklerdir. Vasıflı işçi olduğu halde yaşı kırkı geçenlerin dosyaları ile vasıfsız olup yaşı da otuz beşi geçen kadın ve erkek işçilerin de dosyaları kaldırılacaktır*⁵⁶". Uzuner ayrıca bazı kalkınmamış illere işçi göndermede iki yıllık öncelik tanınacağını bildirmiştir. İki yıl öncelikten faydalanacak iller şunlardır: Adıyaman, Artvin, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çankırı, Çorum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Maraş, Mardin, Muş, Nevşehir, Niğde, Siirt, Sinop, Sivas, Tunceli, Urfa, Van, Yozgat.

Gelişmekte olan bazı illere ise işçi göndermede bir yıllık öncelik tanınacaktır. Bu iller ise şunlardır: Afyon, Antalya, Bilecik, Burdur, Denizli, Edirne, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Hatay Isparta, Kırklareli, Muğla, Ordu, Rize, Samsun, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Uşak⁵⁷. Görüldüğü gibi Erzurum geliştirmekte olan iller arasında olup, yurt dışına işçi gönderme konusunda bir yıllık öncelik sırasına sahiptir. Erzurum'dan yurt dışına işçi akını

⁵⁰ Hür Söz, 23 Haziran 1972.

⁵¹ Doğal afetlerden zarar gören illerden biri de Bolu'dur. Almanya'ya işçi sevkinin gerçekleştiği tarihlerde büyük bir sel felaketine maruz kalan ve 25 milyon liralık zarar gören Bolu bölgesinden Almanya'ya gidecek işçilere % 10 nispetinde öncelik kontenjanı tanınmıştır (Albayrak, 9 Ağustos 1965).

⁵² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 169.

⁵³ Hür Söz, 25 Mart 1971.

⁵⁴ Hür Söz, 23 Haziran 1972.

⁵⁵ Hür Söz, 26 Nisan 1972.

⁵⁶ Aziziye Postası, 13 Nisan 1972; Hür Söz, 25 Nisan 1972.

⁵⁷ Hür Söz, 25 Nisan 1972.

devam etmekle birlikte, istihdam imkânlarının çok kısıtlı ve işsizliğin yaygın olduğu şehirde yurt dışına gönderilen işçiler içerisinde ülke genelinde şehre düşen payın % 1'in bile altında olması, ilin bu imkândan gereken ölçüde yararlanmadığını göstermektedir⁵⁸.

Bununla birlikte 1973 yılındaki petrol krizinden kaynaklanan ekonomik duraklama göç hareketini bir süreliğine kesintiye uğratsa da “*aile birleşimi*” şeklinde devam etmesine engel olamamıştır⁵⁹. Bilindiği gibi 1973 yılına gelindiğinde Almanya'daki Türk işçi sayısı 600 bini geçmiştir. Bu sırada Almanya'da baş gösteren ekonomik durgunluk, misafir işçi programının sona erdirilmesi ile sonuçlanmıştır. 1973 yılı itibarıyla Almanya artık Türkiye'den işçi alınmamasına karar vermiştir. Bir kısım işçiler (150 bin civarı) sağlanan sosyal güvencelerden yararlanmak için Türkiye'ye dönmüştür. Fakat bu durum göçlerin sonunu getirmemiştir. Misafir işçi anlaşmasının sona erdirilmesinden kısa bir süre sonra göçlerde yeni bir hareketlenme başlamıştır. Bunun temel sebebi ise 1974 Mart'ından başlayarak yürürlüğe giren aile birleştirmesi kanunu ile aile birleşmeleridir⁶⁰. Misafir işçi programının kaldırılmasından kısa bir süre sonra eş ve çocuklarından ayrı olarak Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçiler, Türkiye'ye dönmek yerine Türkiye'de bulunan eş ve çocuklarını yanlarına almaya başlamışlardır. Bu da Türk göçmen nüfusunun hızla artmasına sebep olmuştur. Bu durumun etkileri Erzurum'da da görülmüş, eş, çocuk, anne-baba gibi yakınların da yurt dışına gitmesine neden olmuştur. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1977 yılına ait verdiği bilgilere göre, 8 ay içinde yurtdışına 155 işçi eşi, 364 işçi çocuğu, 23 de anne-baba yahut yakınlarının gönderildiğini, her geçen gün yurt dışına gitmek isteyenlerin büyük artış kaydettiği belirtilmiştir⁶¹.

Erzurum'dan giden işçilerin büyük kısmının İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla yurt dışına gittikleri görülmektedir. İş ve İşçi Bulma Kurumunun yanı sıra dış ülkelere gitmek için kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesi kapsamında⁶² bakanlık tarafından özel kontenjanların ayrıldığı Köy Kalkınma Kooperatifleri de işçi gönderimi konusunda önemli bir rol üstlenmiş⁶³, 1972 yılı başına kadar bu kurum vasıtasıyla yaklaşık 200'den fazla kişi yurt dışına gitmiştir⁶⁴.

⁵⁸ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 169.

⁵⁹ Nermin Abadan Unat, “Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum Eleştiri, Öngörü”, *Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçler*, İstanbul 2015, s. 264-265.

⁶⁰ 1974 yılında da Almanya'nın işçi göçü yasağı devam etmiş, Almanya Ortak Pazar dışındaki hiçbir memleketin işçisini topraklarına sokmamıştır. Aynı yıl içinde çıkan ve büyük ümitlere sebep olan “Almanya'nın yabancı memleketlerden 1974'te işçi alacağı” yönündeki haberlerin asılsız olduğu kısa sürede anlaşılmış, ekonomik durumun 1975 yılında aynı şekilde devam etmesi halinde bu yıl içinde de yabancı işçi kabul edilmeyeceği bildirilmişti (Albayrak, 1 Nisan 1974)

⁶¹ Albayrak, 27 Eylül 1977.

⁶² N. İ., “Tipik Bir Kooperatifçilik: Dış Ülkelere İş Gücü Gönderilmesinde ve Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanınma Projesi, Denemeleri ile İlgili Çalışmalar”, *İş ve Düşünce Türkiye İktisadi ve İçtimai Araştırmalar Mecmuası*, XXXII/259, Eylül 1967, s. 8.

⁶³ Albayrak, 22 Kasım 1973.

⁶⁴ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 171. İşçilerin gönderimi konusunda resmi olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu ile kısmen de olsa Köy Kalkınma Kooperatifleri etkili olmuştur. Bunun yanı sıra tek amacı kısa sürede yurt dışına giderek para kazanmak olan işçilerin zaman zaman bazı kişiler tarafından dolandırıldıkları da görülmektedir. İşçilerden para alarak Avrupa'ya götürcekleri ve iş bulacakları konusunda kandıran kişiler takibe uğrayarak yakalanmışlardır. Örneğin iş bulma vaadiyle 43 işçiyi Belçika'ya götürüp orada sefil bir halde terk eden bir kişi yakalanırken (Albayrak, 21 Ekim 1963), yine Almanya'ya para

1977 yılına gelindiğinde, her ay yaklaşık 500 kadar kişinin iş için başvurduğu, bunlardan ortalama 70 kişiye iş bulunabildiği göz önünde tutulursa, Erzurum'da yurt dışına gitmek isteyenlerin sayısındaki artışı anlamak mümkündür. Gönderilen işçi sayısı gün geçtikçe artarak devam etmesine rağmen yığılmaların önüne geçilememiştir⁶⁵. 1977 yılı içinde yurt dışına gitmek için sıra bekleyenlerin sayısı yaklaşık 15 bin kişiye, gönderilen işçilerin sayısı sadece 227'dir⁶⁶. Üstelik Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin işçi göçü konusunda getirdiği kısıtlamalar tüm ülkede olduğu gibi Erzurum'da da yeni arayışlar içine girilmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda dönem içinde Orta Doğu'ya da işçi gönderilmeye başlanmıştır. Bu yılın sekiz aylık dönemi içinde Suudi Arabistan'a 57, Libya'ya ise 59 kişi işçi olarak gönderilmiştir⁶⁷.

Almanya'ya işçi olarak gitmenin yanı sıra eğitim vermek için gidişler de bu dönemde önemlidir. Zira misafir işçilerin, ülkelerine dönme şartlarının giderek kaybolduğunu anlamaları ile birlikte, ailelerini yanlarına almaları, yeni bir süreci

---

ile işçi yollayan bir şebeke de ele geçirilmiştir (Hür Söz, 6 Nisan 1972). Bu gibi artan haberler üzerine hükümet bir bildiri yayınlamak zorunda kalmış, giden işçileri uyarıyordu: *“Daha önce yapılmış olan tebliğlerde de bildirildiği gibi vatandaşlarımızın dış ülkelerde çalışma imkânı sağlayacak olan işçi pasaportu temin edebilmeleri için mutlaka İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yazılı mütalaasını almak zorunluluğu vardır. Buna rağmen çeşitli isimler altında çalışan bir kısım araçların vatandaşlarımızı büyük paralar almak suretiyle dolandırdıkları ve sahte işçi pasaportları düzenleyerek dış ülkelere göndermeye çalıştıkları bu sahte pasaport hamilerinin yakalanmaları ile anlaşılmaktadır. Bu tarzda kanun dışı çalışanlar şiddetle takip ve yakalanıp adalete teslim edilmekte ise de Vatandaşlarımızın da bu konuda uyanık bulunarak bu gibi dolandırıcılık şebekelerine ve şahıslara itibar etmemeleri iş ve İşçi Bulma Kurumu dışında her ne isim altında olursa olsun bu şekilde çalışan araçları mahalli yetkili makamlara derhal ihbar etmelerinin ileride kendilerinin uğrayacakları büyük maddi ve manevi zararları önleyici bir tedbir olacağı muhakkaktır. Aksi hareketin vatandaşları büyük maddi kayıplara uğratması bir yana kanun ve ahlak dışı olanların bu gibi faaliyetlerine yardımcı duruma düşmeleri nedeniyle Ayrıca cezası sorumlulukları olacağı da tabiidir. Kötülüklerle mücadelede elbirliği yapmak ve idariye yardımcı olmak herkese düşen bir vatandaşlık borcudur. Turist pasaportu ile dış memleketlere giden Vatandaşlarımızın uğradıkları büyük müşkülât ve perişan bir vaziyete kaldıklarını da tekrar belirtmek ve hatırlatmak yerinde olacaktır. Bu itibarla yine bir kısım kanun dışı çalışan araçların turist pasaportları ile dışarda iş bulunacağı vaatlerine aldanmamaları hatırlatılır.”* (Albayrak, 26 Mart 1971).

⁶⁵ İşsizliğin giderilmesi için ciddi bir çalışmanın yapılamaması, Erzurum'da işsizliğin günden güne artmasına sebep olmaktadır. Bu durum yurt dışına gitmek için yapılan müracaatların sayısının artmasına neden olmaktadır. 1965 yılında Gümüşhane, Ağrı ve Erzurum'dan Almanya'ya gitmek için Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumuna 18.000 müracaat yapılmıştır (Albayrak, 28 Temmuz 1965). 1972 yılı başlarında Erzurum'da yurt dışına gitmek için bekleyenlerin sayısı 14.836 vasıfsız, 2.525 vasıflı olmak üzere toplam 17.361'dir (Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 172). Görüldüğü gibi sırada bekleyen işçilerin çoğunluğunu vasıfsız işçiler oluşturuyordu. Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu yetkilileri bu duruma bir çözüm bulabilmek adına, işçi piyasasına vasıflı eleman yetiştirebilmek arzusuyla ve kısmen de olsa vasıflı işçi buhranının önüne geçebilmek için Erzurum'da bir meslek kursu açma hazırlıklarına girişmiştir. 14 Ocak 1962'de başlayacak olan kurs sadece mesai saatleri dışında tatbik edilecek ve bu suretle çalışmalara herkesin iştirak etmesi sağlanmaya çalışılacaktır. İş ve İşçi Bulma Kurumunun iş piyasasına eleman yetiştirmek için açacağı bu meslek kursu; elektrikçilik, duvarcılık, tornacılık ve tesviyecilik gibi çalışma bölümlerini kapsayacaktır (Albayrak, 24 Aralık 1962). Yine 1964 yılında şehirde ihtiyaç hissedilen mesleklerde çalışanların mesleki bilgilerini artırmak ve okul çağını geçmiş olanlardan bir meslek edinmek isteyenler için erkek sanat enstitüsü ile ortaklaşa 4 ay süreli ve 29 kişinin devam ettiği kaynakçılık ve tornacılık kursları açılmıştır. İş piyasasının şiddetli ihtiyacı bulunan sıhhi tesisatçılık için de bir kurs açılmasına çalışılmışsa da mahalli teşekküllerden yardım sağlanamadığından imkân bulunamamıştır (Hür Söz, 21 Nisan 1964).

⁶⁶ Bu işçiler Libya ve Suudi Arabistan'a gönderilmiştir (Hür Söz, 12 Ocak 1978).

⁶⁷ Albayrak, 27 Eylül 1977.

başlatmıştır. Onlar artık misafir işçi statüsünden Avrupa vatandaşı olma yolunda adımlar atmaya başlamışlardır. Nitekim birçok Avrupa ülkesi zamanla misafir işçilerin artık ülkelerine dönmeyeceğini kabul etmiş ve göçmenlerin entegrasyonu yolunda adımlar atmaya başlamıştır⁶⁸. Bu bağlamda 1972 yılında iki bine yakın Türk işçisi Alman vatandaşlığına geçmiştir⁶⁹. 1980 yılında ise Almanya'da doğan ve yetişen gençlerin istekleri doğrultusunda Alman vatandaşı olabileceği bildirilmiştir⁷⁰. Zamanla Almanya'ya yerleşen Türk işçilerin çocuklarının eğitimi konusu ortaya çıkmıştır. Türk hükümetleri bunun için bazı tedbirler almış, Türk işçi çocuklarının eğitiminin temini hususunda girişimlerde bulunmuşlardır⁷¹. Bu doğrultuda Almanya'daki Türk çocuklarının ana dillerinin ve milli duygularının gelişmesi, Türk tarihi, Türkiye coğrafyası ve yurttaşlık bilgisi konularında gerekli bilgiyi kazanmalarını sağlamak için Türkçe ders kitabı hazırlanmıştır⁷². Bunun yanı sıra işçilerin dini vazifelerini yerine getirebilmeleri ve komünizm gibi zararlı akımlara karşı uyanık olmaları için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmış, pek çok din görevlisi gönderilmiştir⁷³.

Bu hususta yapılan en önemli çalışmalardan biri de dış ülkelerde çalışmakta olan işçilerin çocuklarının eğitimi ve öğretimi amacıyla öğretmen gönderilmesi olmuştur. Zira Almanya'da okula gidemeyen işçi çocukları arasında Türk işçi çocukları ilk sırada yer alıyordu. 1969 yılında Batı Almanya ve Belçika'ya Türk işçi çocuklarının eğitimi için iki yıl süreliğine otuz ilkokul öğretmeni gönderilmişti⁷⁴. Başlangıçta daha az sayıda gönderilen öğretmen sayısı 1971 yılında artırılmış, Almanya, Belçika ve Fransa'ya 135 ilkokul öğretmenin gönderilmesine karar verilmiştir. Öğretmenler işçi çocuklarına Türkçe, yurttaşlık bilgisi ve din dersi okutacak, milli duygularının geliştirilmesi ve Türklüklerini unutturmama çalışmalarına hizmet edeceklerdi⁷⁵. Gönderilen öğretmen sayısı gün geçtikçe artmış, 1976 yılında 180'e yakın ilkokul öğretmenin gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁶. 1980 yılında Alman Hükümeti ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında bir süre önce yapılan anlaşma uyarınca Almanya'daki okullarda Türkçe dersi vermek üzere

⁶⁸ Hollanda, son on senedir ülkesindeki yabancılar için uyum kursları düzenlerken, Almanya 2000 yılında bir göçmen ülkesi olduğunu kabul ettiği ve vatandaşlık kanununu değiştirdiği halde uyum kurslarına ancak 2006'da başlamıştır. Şu anda bu kurslara katılmak isteyip sıra bekleyen on binlerce Türk'ün mevcut olduğu bilinmektedir. Fransa'da da 9 Mart 2006 tarihinde kabul edilen yasa ile bu ülkede yaşayanların tamamına, orijinlerine, cinsiyetlerine sosyal ve sağlık bakımından durumlarına ve inançlarına bakılmaksızın, aynı fırsatları sunma prensibinden hareketle, fırsat eşitliğinin toplumun bütün katmanlarına eşit şekilde götürülmesi amaçlanmıştır (Emine Akçadağ Alagöz, "Göçün 50. Yılında Avrupalı Türkler", <http://www.bilgesam.org/incele/751/-gocun-50--yilinda-avrupali-turkler/>, 26.03.2017).

⁶⁹ Albayrak, 6 Mart, 1973.

⁷⁰ Albayrak, 25 Mart 1980.

⁷¹ Türk çocuklarının eğitimi işleriyle ilgili olarak Türkiye'yi ziyaret eden Alman yetkililer de olmuştur. Bu amaçla incelemelerde bulunan Federal Almanya SPD Milletvekili Rolf Wernstedt ve Hristiyan Demokrat Partisi Milletvekili Jurgen Klaus adlı iki milletvekili, Almanya'daki Türk işçi çocuklarının eğitimleri ile uğraşan 25 kişilik Alman eğitimcileriyle birlikte 10 günlük bir gezi için Erzurum'a gelmişlerdir (Milliyet, 6 Ekim 1982).

⁷² Albayrak, 7 Aralık 1972.

⁷³ Hür Söz, 19 Ocak 1972.

⁷⁴ BCA. 30.18/1.2.240.69.2. Bir başka örnek için bkz. BCA. 30/18.1.2.189.59.8.

⁷⁵ Albayrak, 13 Ağustos 1971.

⁷⁶ Albayrak, 7 Ekim 1976.

üç bin öğretmenin görevlendirileceği, Federal Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gitmek üzere 40 bin öğretmenin müracaat ettiği açıklanmıştır⁷⁷.

Almanya'ya öğretmen olarak gitmek üzere çok sayıda müracaatın yapıldığı yerlerden biri de Erzurum'dur. Albayrak Gazetesi'nin 4 Haziran 1980 tarihli haberine göre, yurt dışında görevlendirilecek öğretmenleri belirlemek amacıyla yurt çapındaki sınavlardan biri de Erzurum'da yapılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığınca Almanya'ya gönderilecek olan öğretmenleri belirlemek için yapılan sınava Erzurum'dan 959 öğretmen katılmıştır. 3 Haziran 1980'de Erzurum Lisesi'nde geniş güvenlik tedbirleri altında yapılan sınavda herhangi bir huzursuzluğun olmadığı belirtilmiştir. Sınavlar 33 salonda yapılmış ve 80 civarında gözcü görevlendirilmiştir. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığından bir müfettiş, üç de Talim Terbiye Kurulundan olmak üzere dört kişi sınavlarda hazır bulunmuştur. Sınav kâğıtları Ankara'ya gönderilerek değerlendirilecek ve sonuçlar adaylara 15 Haziran'a kadar bildirilmiş olacaktır. Sınavlarda başarılı olanlar sözlü bir mülakata, burada da başarılı olmaları durumunda ise dil kursuna tabi tutulacaklardır. Kurslardan sonra ise Almanya'daki Türk çocuklarının eğitim hizmeti için yola çıkacaklardır. Görüldüğü gibi Erzurum'dan da yurt dışına öğretmen olarak gitmek için başvuruların sayısı oldukça fazladır. Bu durum 1980'li yıllarda Erzurum'da geçim sıkıntısının devam ettiğini göstermektedir⁷⁸.

Kadın İşçiler

Almanya'ya yapılan göç tarihinin ilk yıllarında büyük bölümü erkeklerden oluşan ve neredeyse tamamı işçi olan Türk toplumu, aradan geçen süre içinde ciddi bir yapısal değişiklik geçirmiştir⁷⁹. Başlangıçta sayıları erkek nüfusa göre oldukça az olan kadın işçi sayısı gün geçtikçe artış göstermiştir.

Bununla birlikte Erzurum'dan işçi sevki başladığı tarihlerden, yaklaşık 1970'li yılların sonlarına kadar yurt dışına gönderilen işçilerin sadece % 2'sini kadın işçilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu oran, Türkiye genelinden gönderilen kadın işçilerin oranının % 17.8 olduğu düşünülürse, ülke ortalamasının çok altındadır. Bu durum, Erzurum'da o yıllarda zirai kesim hariç, kadınların ev dışında çalışma alışkanlıklarının olmayışından, kadınların dışarıda bir işte çalışmalarının il halkının çoğunluğunca iyi karşılanmamasından kaynaklanmaktadır⁸⁰. Bu nedenle yurt dışına gitmek için yapılan müracaatlar içerisinde erkek işçi müracaatları artarak devam ederken, kadın işçilerin müracaatı yok denecek kadar azdır. Nitekim işçi göçlerinin yoğunlaştığı 1962 yılında hiç kadın işçi müracaatı bulunmazken, 1963 yılında 8 kadın işçi müracaatı söz konusudur⁸¹. İş

⁷⁷ Albayrak, 11 Nisan 1980.

⁷⁸ Ekonomik sebeplerle Almanya'ya işçi ve öğretmen gibi vasıflarla gidenler olduğu gibi sayısı az olmakla beraber mesleki deneyimlerini artırmak için gidenler de mevcuttur. Bu bağlamda Erzurum'da toplum polisi olarak görev yapan Ali Aral Almanya'ya giderek yaklaşık iki ay kalmış, kaldığı sürece Alman toplum zabıta teşkilatını gezmiş, bilgi ve tecrübelerini genişletmiştir (Hür Söz, 18 Mayıs 1971).

⁷⁹ Avrupa'daki Türk Kadını: Almanya Örneğinden Hareketle Avrupa'da Yaşayan Türk Kadın Göçmenlerin Konumuna Dair Bir Analiz, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Ankara 2006, s. 12.

⁸⁰ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 170.

⁸¹ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

ve İşçi Bulma Kurumu 1962-1963 yılı faaliyet raporunda Almanya'dan gelen toplam 383 erkek ve iki kadın işçi talebine karşılık 221 erkek işçi gönderildiğini bildirmektedir⁸².

Oysaki bazı firmalar Türkiye'den özellikle kadın işçi talep etmektedirler. Siemens Firması daha ziyade hassas aletlerle çalışılmayı gerektirdiğinden en az ortaokul mezunu kadın işçisi talep eden firmaların başında gelmekteydi. Ayrıca konfeksiyon alanı da kadın işçilerin başlıca çalıştırılması düşünülen işler arasındaydı. Bu taleplere karşılık 1963 yılında Türkiye genelinden 1928 kadın işçi Almanya'ya çalışmak üzere gönderilmiştir⁸³. Alman firmaları Türk kadın işçilerinden oldukça memnunlardı. Nitekim dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, Batı Almanya'daki Türk kadın işçileri hakkında yapmış olduğu açıklamasında, Batı Almanya'da sayıları 3500'ü bulan kadın işçilerin büyük çoğunluğunun Türk ulusunu ve Türk kadınlığını bu dost ülkede şerefle temsil ettiklerini belirtmiş, çok sayıda kadın işçinin çalıştığı Siemens Fabrikası müdürlüğünden alınan yazıda da bu memnuniyetin dile getirildiğini ifade etmiştir⁸⁴.

Ülke genelinde kadın işçiler için gelen talepler, Erzurum için de geçelidir. Ancak Almanya'nın bu teklifi karşısında 1964 yılı Eylül ayı başlarına kadar Erzurum'dan kadın işçi gönderilemediği anlaşılmaktadır⁸⁵. Nitekim bu yılın ilk üç ayında sadece bir kadın işçi müracaatı varken⁸⁶, Ağustos ayına kadar yapılan müracaatların sayısı da bir veya ikiyi geçmemiştir⁸⁷. Bu doğrultuda 1964 Eylül ayında Almanya'ya gönderilen 47 işçiden sadece biri kadındır⁸⁸. Aynı yılın Ekim ayında ise İş ve İşçi Bulma Kurumuna kadın işçi müracaatı yapılmadığı açıklanırken⁸⁹, Kasım ayına kadar toplamda üç kadın işçi müracaatından ikisi Siemens Firmasında çalışmak üzere gönderilmiştir⁹⁰. 1964 yılı içinde yapılan kadın işçi müracaatlarının toplam sayısı sadece 15'dir ve 1965 yılının ilk günlerinde Almanya'ya gönderilmişlerdir⁹¹.

1965 yılı boyunca kadın işçi müracaatı açısından durum pek değişmemiştir. 1965 yılında ise Siemens Firmasının taleplerinin devam ettiği, bazı şubeler tarafından bu taleplerin karşılandığı anlaşılırken, Ocak ayı içinde Erzurum şubesine kadın işçi müracaatı yapılmamıştır⁹². Alman Siemens Firmasının kadın işçi talebine karşılık İş ve İşçi Bulma Kurumu yetkilileri yaptıkları açıklamada⁹³;

⁸² Hür Söz, 8 Ocak 1964.

⁸³ Albayrak, 10 Aralık 1963. Aynı yılın Ekim ayında Almanya'dan gönderilen 16 vagonluk özel bir tren ile 65'i kadın ve genç kız, 875 de erkek olmak üzere 940 Türk işçisi Almanya'ya gitmiştir. Sirkeci Garı'nda toplanan 5 binden fazla insan hareket eden bu koca katar ile giden yakınları, anneleri, babaları ve kardeşleri ardından aylık gözyaşları dökmüşlerdir. Almanya yolcusu hemen bütün genç kızları ise ilk amaçlarının kuracakları yuvaları için çeyiz dizmek olduğunu utanarak söylemişlerdir (Albayrak, 23 Ekim 1963).

⁸⁴ Albayrak, 13 Mart 1964.

⁸⁵ Albayrak, 4 Eylül 1964.

⁸⁶ Hür Söz, 21 Nisan 1964.

⁸⁷ Albayrak, 20 Ağustos 1964.

⁸⁸ Hür Söz, 19 Eylül 1964.

⁸⁹ Albayrak, 4 Ekim 1964, 24 Ekim 1964.

⁹⁰ Albayrak, 14 Kasım 1964.

⁹¹ Albayrak, 20 Nisan 1965.

⁹² Albayrak, 27 Ocak 1965.

⁹³ Albayrak, 15 Mart 1965.

“Memleketimizden Almanya’ya gönderilen kadın işçilerimizin sayısı azdır. Almanya’ya gitmek için şubemize şimdiye kadar 3 kadın işçi müracaat etmiştir. Fakat müracaatları, istekleri üzerine iptal edilmiştir” ifade etmişlerdir. Bununla birlikte 1965 yılı Nisan ayında, Almanya’ya gidecek kadın işçiler hakkında, 10 kadın işçi müracaatının yapıldığı ve sıra bekledikleri kurum tarafından açıklanmıştır⁹⁴. 1966 yılında ise altı maden, yedi fabrika işçisi ile birlikte, beş karı koca da Siemens şirketinde çalışmak için⁹⁵, yine aynı yıl içinde eşlerinin isteği üzerine beş kadın işçi Almanya’ya gitmiştir⁹⁶. Görüldüğü gibi Erzurum’da kadın işçiler yurt dışına gitmek konusunda isteksizdirler. Nitekim 1968 yılında 19 kadın, 1969 yılında ise sadece 2 kadın işçi yurt dışına gönderilmiştir⁹⁷.

Bu durumun yaşanmasında Erzurum’un kapalı toplum yapısının yanı sıra bayan eleman çalıştırmak isteyen firmaların istekleri de önemliydi. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi ortaokul mezunu olmak gibi bazı firmaların özel talepleri bulunuyordu. Şehirde okuma oranı hala çok düşüktü. Ayrıca aranan işçilerin çoğunluğunu erkek, az kısmını ise kadınlar teşkil ediyordu. Çünkü iş kolları daha çok maden ve inşaat işçiliği gibi ağır bedeni güç gerektiren işlerdi. Yine ülke genelinde uygulanan ve yurt dışına gidiş hususunu vasıflı vasıfsız olmak ve yaş haddi gibi bazı şartlara bağlayan esasların da etkili olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra iş bulma hususunun kadınlar için de artık önem teşkil etmeye başladığı bir gerçektir. Zira yurt dışına gitmek için olmasa bile şehirde iş bulmak için İş ve İşçi Bulma Kurumuna yapılan müracaatlarda kadın işçi sayısının gün geçtikçe arttığı ortadadır⁹⁸.

Bununla birlikte Almanya’daki toplam Türk nüfustaki kadınların oranı göçün ilk yıllarında % 13 civarındayken, bu oran giderek artmıştır. Türk kadın nüfusuyla erkek nüfusun dengeli hale gelmesinde 1974 yılında yoğun bir şekilde başlayan aile birleştirme süreci belirleyici olmuştur⁹⁹. Bu sürecin Erzurum’a da yansıdığı görülmektedir.

Katıldıkları Kurslar

Türkiye’den Almanya’ya yapılan göçlerin temelinde işsizlik gibi ekonomik sebepler yatmakta ise de, işçilerin şahsi kabiliyetlerini geliştirme ve yeni mesleki bilgiler edinme isteği de önemliydi. Bu itibarla Almanya’daki firmaların işçileri hizmet içi eğitim yolu ile hangi ölçüde yetiştirmekte oldukları ayrı bir husustur. Alman firmalarının çoğunluğu, işçilerin randıman ve işe bağlanma konusunda rol oynayan bu unsuru çok az önemsediklerini göstermektedir. Oysaki Türkiye’den giden işçilerin önemli bir kısmı çalışacakları alanda yetiştirileceğini ümit etmektedirler¹⁰⁰. Almanya’da işçilere verilen

⁹⁴ Albayrak, 20 Nisan 1965.

⁹⁵ Hür Söz, 3 Ağustos 1966.

⁹⁶ Hür Söz, 10 Ağustos 1966.

⁹⁷ Fındıkoğlu, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi, s. 163.

⁹⁸ Birkaç örnek için bkz. Hür Söz, 2, 3 Ocak 1964; Hür Söz, 23 Haziran 1972; Albayrak, 27 Eylül 1977.

⁹⁹ Avrupa’daki Türk Kadını, s. 32.

¹⁰⁰ Kurslara katılım hususunda sektörler düşünüldüğünde öğrenmeye en elverişli sektörler arasında, ulaştırma yani demiryolları, metalürji ve maden gelmektedir. Gerçekten de Alman demiryolları ve maden ocağı firmaları Türk işçileri için 6-8 haftalık özel kurslar düzenleyen sayılı müesseselerin başında gelmektedir (Abadan, Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 157). Örneğin Duesseldorf civarındaki Madencilik Meslek Okulu’nda bu tür kursların destekleneceği bildirilmiş, yine maden işletmelerinden biri, kalifiye yabancı işçi yetiştirmek için Ekim 1963’de 30 genç Türk çırağını üç aylık müddetle işe yerleştirerek, onları kalifiye maden

kurslar ise daha ziyade alıştırma mahiyeti taşımaktadır. Üstelik bu kurslara katılım da sadece çok az işçi için geçerli olmuştur. Katıldıkları kurslarda öğrenme imkânı bulanlar ve bulamayanların durumunda, çalıştıkları işletmelerin büyüklüğü, sektörün türü, en önemlisi işçinin eğitim düzeyi etkilidir¹⁰¹.

Erzurum'dan giden işçilerin eğitim durumu göz önünde bulundurulduğunda kursa gidenlerin sayısı -üçte birinden fazlası bir kursa katılmıştır- çok olsa bile, bu kurslardan yararlanma durumları düşüktür. Bu durumun yaşanmasında, yurda döndüklerinde orada kazanacakları vasıflardan istifade edebileceklerinden emin olmamaları etkili olmuştur. Memlekete döndüğünde orada çalıştığı işle tamamen alakasız bir iş yapmak mecburiyetinde kalacağını bilen işçiler, mesleki eğitim kursuna gitmeyi manasız bulmaktadırlar. Ayrıca nahije ve köy gibi zirai kesimden yurt dışına giden işçilerin para biriktirmek hedeflerinin olması ve hedeflerine ulaştıklarında hemen geri dönme isteği, yani kalış sürelerinin kısa olacağı düşüncesi de etkilidir. Bununla birlikte Erzurum'dan giden işçilerin yarısına yakını ortalama iki ay süreli dil kursuna gitmişler¹⁰², diğerleri de çeşitli meslek kurslarına katılmışlardır. Kurs süreleri kırk beş gün ile dört ay arasında değişmektedir.

1960'ların sonlarında Türkiye'de de Almanya'da çalışan işçileri eğitmek üzere kursların açıldığı görülmektedir. Alman işverenleri ile varılan mutabakat üzerine Almanya'ya gidecek olan Türk işçilerinin hareketlerinden evvel Türkiye'de en çok 6 aylık bir eğitime tabi tutulması ile ilgili uygulanmaya başlanmıştır. Ankara'da açılan ilk kursun mezunları 1971 Nisan ayında Almanya'ya gideceklerdir. İşçi başına bu eğitim için Alman işverenleri tarafından Türkiye'ye 200 Marklık bir ödeme yapılmıştır¹⁰³. Daha sonra bu eğitim kurslarının genişletilmesine karar verilmiş, işçilerin eğitimi için açılan ve Milli Eğitim Bakanlığı ile İş ve İşçi Bulma Kurumunun iş birliği ile yürütülen kursların on bir ile dağıtılması düşünülmüştür¹⁰⁴.

---

işçisi olarak yetiştirmeye çalışmıştır. Bu üç aylık ilk devreyi müteakip Türk işçi çıraklarına memleketlerinde kısa bir tatil devresi geçirme imkânı verilecektir. Bu suretle genç Türk işçileri ile eğitim mukavelesi imzalanacaktır. Bahis konusu Alman firması, 3 yıl sonra kalifiye madenci imtihanlarını verecek olan bu genç Türk işçilerle yakından ilgileniyordu. Türk ve Alman hükümetleri de büyük faydalar sağlayacağı tahmin edilen bu eğitim tecrübesini desteklemek vaadinde bulunmuşlardır (Hür Söz, 29 Mayıs 1963).

¹⁰¹ Abadan, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, s. 154-158.

¹⁰² Dil kursları sadece Almanya'da değil Türkiye'de de açılmış, bu kursları tamamlayan gençler, ardından Almanya'da mesleki eğitim seminerlerine katılmışlardır. Türk-Alman Kültür Derneğinin aracılığı ile Ankara'da tertiplenen dört aylık Almanca dil kurslarına katılan 29 Türk genci Federal Almanya'ya geldikten sonra yeniden okul sıralarına dönmüşlerdir. Bu gençler altı buçuk ay süren bir seminerde Federal Almanya'daki kooperatifçilik ve kooperatiflerin pratik fonksiyonu üzerinde bilgi edinmişlerdir. Bu seminer Türk gençlerinin davet edildiği ilk seminerdir. Seminere iştirak edenler memleketlerinin Köy İşleri Bakanlığı yahut da kooperatif işlerinde çalışan çoğu yüksekokul mezunu gençlerdir. Bunlardan Türkiye'de kurulacak yeni kurumların tesisinde, Federal Almanya'da edindikleri tecrübelerden istifade etmek gayesi güdülmektedir. Bu meyanda önce birkaç hafta kredi ve mal kooperatifçiliği hakkında bilgi edinmişler, daha sonra da küçük bir şehir olan Bad Münder'de teorik bilgilerinin genişletme imkânını bulmuşlardır. Almanya'nın Bonn, Hamburg, Kiel, Berlin gibi çeşitli şehirlerinde seyahat eden Türkler bir taraftan Almanya'yı tanıırken, diğer taraftan da Almancalarını geliştirmişlerdir (Aziziye Postası, 22 Kasım 1966).

¹⁰³ Albayrak, 30 Ocak 1971.

¹⁰⁴ Hür Söz, 3 Nisan 1971.

Almanya’da Yaşadıkları Problemler

Almanya’da “işgücü” olarak değerlendirilen ve her haliyle yaşadıkları toplumdan farklı oluşları sebebiyle “yabancı” olarak anılan bu insanlar, değişik giysi, tavır ve davranışları ile çevresindeki insanlara göre daha zengin oluşlarından kaynaklanan şımarıklık ve yukarıdan bakan tavırları sebebiyle Türkiye’de ise “Almancı” gibi adlandırmalara sahiptiler. Kısaca onlar her iki ülkede de yabancıydılar. Çünkü hem Almancı, hem de yabancı tanımlamalarında bir dışlama, biraz aşağılama ve ötekileştirme imajı bulunmaktaydı.

Gurbet serüveni başlayan işçilerin en büyük amacı ise şüphesiz ki para biriktirip tasarruf yapmaktı. Yaptıkları tasarrufla yeniden yurtlarına dönerek rahat bir yaşam sürmeyi amaçlayan işçileri, ne yazık ki gittikleri gurbet ocağında büyük zorluklar beklemekteydi. Her şeyden önce dillerini bilmedikleri yabancı oldukları bu kültüre alışmak vasıfsız, okuma yazma dâhi bilmeyen Erzurum insanı için oldukça zordu. Bu sebeple Erzurum’dan ayrılan işçilerin çoğunluğu işçi sevklerinin başladığı ilk zamanlarda ailelerini yanlarında götürmemişlerdi¹⁰⁵.

Vatanla bağları kesilen, buldukları ortama adapte olmakta zorlanan¹⁰⁶ gurbetçiler için özlem gün geçtikçe büyüyordu¹⁰⁷. Bu özlem, Erzurum’un yerel türkülerine, hatta halk âşıklarının dizelerine de konu olmuştu. Erzurum’un ünlü halk âşığı Âşık Yaşar Reyhani, Türk derneklerinin daveti üzerine birkaç kez Almanya’ya gitmiş, işçilerin yaşamını ve iç dünyasını yakından takip etme fırsatı bularak vatana-ailelerine ve yine Erzurum’da bulunup gurbetteki yakınlarına duydukları özlemi dile getiren şiirler kaleme almıştı¹⁰⁸. Bu özlemi bir nebze olsun gidermek ve Türkiye ile aralarında bir bağlantı kurmak adına Alman Hükûmeti bazı tedbirler almış, Batı Almanya Radyosu TRT’nin de yardımlarıyla Türkçe yayın yapmaya başlamıştır. Federal Almanya Radyosu, 1 Ağustos 1962 tarihinden itibaren her gün Türkçe yayın yapacak, Türkçe yayınlar, Türkiye yaz saati ile 19.55’de başlayıp ve 20.35’e kadar devam edecektir¹⁰⁹.

Daha sonraki bir başka uygulama ile de yurtdışında kendi kaderiyle baş başa bulunan bu insanları vatanlarına bağlı kılmak adına sesli kayıt uygulamasına geçildi.

¹⁰⁵ İşçilerin çoğunluğu ailelerini yanlarında götürmemekle beraber, çok az sayıda götürülenler de eşlerinin çalışmalarına izin vermemişler, hatta bu sebeple geçinemedikleri için geri dönenler olmuştur. Bununla birlikte eşlerini yanlarında götürüp, çocuklarını bırakanlar da olmuştur. Bu durum büyük sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuş, aile büyüklerine bırakılan çocuklar ortada kalmışlardır. Konuyla ilgili sıkıntılar zaman zaman gazete haberlerine taşınmıştır. Albayrak Gazetesi 18 Haziran 1964 tarihli haberinde “*Almanya’da çalışan karı kocanın 3 çocuğu açığa kaldı*” başlığı ile anne ve babaları Almanya’da olan üç erkek çocuğunun, buradaki dedeleri arasında el değiştirmekte olduklarını bildiriyordu.

¹⁰⁶ Yurt dışında çalışan işçiler ortama adapte olmakta zorlanırken, en azından kendi aralarında kaynaşabilmek adına kısa sürede Almanya’da pek çok dernek kurdular. Sayıları yaklaşık on beşi bulan bu dernekler daha sonra birleşerek 1963 yılında Türk İşçi Dernekleri Federasyonunu oluşturdular (BCA. 30/01.87.545.7.).

¹⁰⁷ En azından bayram izinlerinde yurtlarına gelerek aileleriyle birlikte zaman geçirmek isteyen işçilerden karayolunu kullananlar uzun kuyruklar oluşturarak Kapıkule’den giriş yapıyor, tren yolu ile gelenler için ise özel tren seferleri düzenleniyordu. Sirkeci Garı’na gelen trenler gurbet acısının habercisi iken, dönüşlerde de aynı noktadan hareket ediyorlardı (Albayrak, 28 Mart 1966, 20 Mart 1967, 14 Ekim 1974).

¹⁰⁸ Birkaç örnek için bkz. Dilaver Düzgün, Âşık Yaşar Reyhani Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler, Erzurum 1997, s. 168-169, 200-201.

¹⁰⁹ Milletın Sesi, 31 Temmuz 1962.

TRT¹¹⁰ tarafından alınacak olan ses kayıtları Pazartesi ve Salı günleri yapılacak, kişiler Almanya'daki yakınlarına kendi seslerinden mesaj gönderebilecektir. Sadece Almanya değil, Fransa ve Hollanda gibi dış memleketlerde yakınları olanlar da buralardaki akrabalarına kendi sesleriyle mesaj gönderebileceklerdir. Bu uygulama ile TRT Genel Müdürlüğü yurtdışında yakınları çalışanlara isterlerse kendi sesleriyle selam ve iyi dileklerini iletme imkânı vermiştir. Avrupa ülkeleri ya da diğer ülkelerdeki yakınlarına kendi seslerinden mesaj göndermek isteyenler Ankara'da TRT Genel Müdürlüğü'ne giderek seslerini banda kaydettirebileceklerdir. Bu uygulama Erzurum için de geçerli olmuş, Erzurum Bölge Müdürlüğü TRT stüdyolarında ses kaydına başlamıştır. Albayrak Gazetesi'nin haberine göre, ses kayıtlarının Pazartesi ve Salı günleri saat 14:00-15:00 arasında yapılacağını söyleyen Erzurum radyosu yetkilileri, diğer günlerde ses kaydının yapılmayacağını hatırlatmışlar ve kayıt için gelecek olanların mutlaka bu iki günde müracaat etmelerini istemişlerdir. Kayıt işlemleri sadece stüdyoda yapılacak ve kendi aldıkları bantlar kalite bakımından düşük olduğundan kullanılmayacaktır. Erzurum Bölge Radyo stüdyolarında doldurulan bantlar Ankara'ya gönderilecek ve yurtdışı yayınlarında değerlendirilecektir¹¹¹.

Erzurum'dan giden işçilerin bir diğer problemi de eğitimsiz, vasıfsız ve deneyimsiz olarak başladıkları işlerde geçirdikleri iş kazalarıdır. Erzurum'dan giden işçilerin yarısından fazlasının hafif veya ağır bir iş kazası geçirdikleri anlaşılmaktadır. İş kazası nispetinin yüksek olmasında, daha öncede ifade edildiği gibi eğitim seviyelerinin düşük olması, sanayi tecrübelerinin olmaması ve daha önce zirai işlerde çalışıyor olmaları etkili olmuştur. Ayrıca işçilerin büyük çoğunluğunun, madencilik, inşaat, demir-çelik gibi ağır ve tehlikeli işlerde çalışmış olmalarının da etkisi büyüktür. Üstelik iş kazası geçirip çalışamaz duruma gelen ve geri dönmek zorunda kalan işçiler iş sigortalarını almakta zorluklar çekmektedirler¹¹².

Daha önce de ifade edildiği gibi işçilerin yurt dışına gitmelerinin en önemli sebebi ekonomiktir. Geçim sıkıntısı yüzünden yurt dışına çalışmak için giden işçilerin Almanya'da yaşadıkları bir diğer problem de aldıkları ücretlerdir. Nitekim Almanya'da diğer yabancı işçilere oranla en az parayı Türk işçileri alıyordu¹¹³. Yine bir Almanla aynı işi yapmasına rağmen Türk işçilerinin ücreti daha düşüktü. Bununla birlikte Erzurum'dan giden işçilerin diğer Türk işçilerine kıyasla daha fazla kazandıkları görülmektedir. Bunda, çocuk zammı almaları, fazla mesai yapmaları ve yine çoğunluğunun ağır ve tehlikeli işlerde çalışmaları gibi sebeplerin daha çok kazanmalarını sağlayan etkenler arasında olduğu görülmektedir. Yine Almanya'da tutumlu bir hayat yaşayan Erzurumlu işçiler,

¹¹⁰ TRT Kurumu başlangıçta yurt dışındaki işçilere iki şekilde hizmet vermektedir: Doğrudan doğruya Türkçe yayın yaparak ve Köln Radyosunun Türkçe yayınlarına yardım ederek. Doğrudan doğruya yapılan Türkçe yayınlar, kısa dalga üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bu yayınların süresi günde 11.5 saate varmakta, ancak kısa dalga Ankara radyosunun verici gücünün düşüklüğünden dolayı yayınların dış ülkelerdeki işçilerce dinlenebilmesi, kuvvetli ve kısa dalgalı alıcıların mevcudiyetine bağlı kalmaktaydı (Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 55).

¹¹¹ Albayrak, 31 Mart 1980.

¹¹² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 204-205.

¹¹³ Albayrak, 7 Ağustos 1973.

harcamalarını asgari oranda tutmaya çalışmışlar, paralarının büyük kısmıyla tasarruf yaparken, yine ailelerine de para göndermeyi ihmal etmemişlerdir¹¹⁴.

Yurt dışına giden işçiler için sorun olan bir başka konu da suç işleme eğilimleridir. Nitekim Almanya’da çalışan Türk işçiler arasında suç işleme durumu oldukça yaygındır. Ancak Erzurum’dan giden işçilerin suç işleme konusundaki oranı Türkiye’den giden işçilere oranla daha düşüktür. Suç işleyen işçilerin de kültürel ve ahlaki değerlerine aykırı gördükleri durumlarda suç işleme eğilimine girdikleri anlaşılmaktadır¹¹⁵. İşçilerin Almanya’da suç işleme durumunun yanı sıra izinli olarak memleketlerine döndüklerinde bazı suçlara karıştıkları da görülmektedir¹¹⁶.

Dillerini bilmedikleri bir ülkeye ve yabancı bir kültüre adapte olmaya çalışan işçilerin zorlandıkları bir diğer unsur da yemek ve gıda gibi ihtiyaçlarını karşılamada çektikleri sıkıntılardır. Erzurum’dan Almanya’ya giden işçilerin bir kısmı gıda ihtiyaçlarını karşılama konusunda zorluk çekmiş, iş yerinde çıkan yemekleri yemede zorlanmış, hatta kendileri yemek yapmak zorunda kalmışlardır. İşçilerin gıda konusunda büyük sıkıntı yaşamasında domuz eti yeme endişesi ağırlık basmış, pek çoğu çalıştıkları süre boyunca ya hiç et yememiş, ya da Türk kasaplarını bulmak için çaba göstermişlerdir¹¹⁷. Bununla birlikte zaman geçtikçe gerek sürekli yabancı işçi çalıştırmak zorunda kalan Almanya’daki dükkânların bu işçilerin ihtiyaçlarını karşılama noktasında donanımlı hale gelmesi¹¹⁸ gerek Türkiye’den getirilen yiyecek maddeleri bu sıkıntının azalmasını sağlamıştır.

Diğer Türk işçiler gibi Erzurum’dan giden işçilerin karşılaştıkları en büyük problemlerden biri de Hristiyanlık ve özellikle komünizm gibi zararlı propagandalara maruz kalmalarıdır. Hristiyanlık ve komünizm propagandası yapan broşürler, dergi ve plaklar ücretsiz olarak dağıtılıyordu¹¹⁹. Nitekim bu tür propagandalara maruz kalan bir Türk işçisi “*Biz Batı Berlin’de yaşayan Türk işçileri komünizmi her gün karşımızda görüyoruz. Aradaki farkı daha iyi seçebiliyoruz. Utanç duvarını ve gerisini bilen Türk*

¹¹⁴ PTT, yabancı ülkelerde çalışan işçilerin, tasarruflarını yurda göndermede, başvurdukları en mühim vasıta durumundaydı (Türkiye’den F. Almanya’ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 49-50). Bunun dışında bankalar da kullanılmaktaydı. Erzurum’un Almanya’ya işçi gönderen ilçelerinden biri de Tortum’dur. Kazanın Ziraat Bankası Müdürü, Tortumdan yabancı memleketlere gidenlerin gönderdikleri para havalelerinin aylık tutarının ortalama 40 bin lirayı bulduğunu, bunun çok fakir bir kaza olan Tortum için ehemmiyetli bir meblağ teşkil ettiğini, bu paraların umumiyetle arazi satın almalarına tahsis edildiğini söylemiştir (Tuna, “Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma”, s. 256).

¹¹⁵ Erzurumlu olup suç işleyen iki kişiden birinin, Türk kadın işçilerin davranışlarından rahatsız olup, ahlaki anlayışına ters düştüğü için, diğerinin de Alman gençlerinin ekmele top gibi oynamalarına sınırlendiği için kavga ettiği anlaşılmaktadır (Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 233).

¹¹⁶ Şenkaya ilçesinden olup Almanya’da çalışan evli Gazi Dağaşan mektupla tanıştığı Yanıkaval köyünden 18 yaşındaki bir kızı kaçırıp Almanya’ya götürmüştü (Hür Söz 11 Aralık 1975).

¹¹⁷ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 212, 230-231.

¹¹⁸ Albayrak, 10 Ekim 1966.

¹¹⁹ Propaganda yapan dergilerden biri de 79 dilde ve ayda iki kere Amerika’da yayınlanan 10 milyon tirajlı “Tarassut Kulesi” adlı dergiydi. Müslüman-Türk işçilerini tamamıyla tahrik edici ve İslamiyet’i kötüleyici yazılarıyla, propaganda faaliyetlerine devam eden derginin yıkıcı etkisi büyüktü. Erzurum’dan Almanya’ya çalışmak üzere giden Erhan Kurucuoğlu isimli işçi, Hür Söz Gazetesi’ne konuyla ilgili gönderdiği mektubun yanı sıra bir de derginin bir nüshasını eklemişti. Gazete, derginin içeriği hakkında bilgi verirken, Türk yetkililerin bu tür faaliyetlerin önünü kesmek için harekete geçmesi gerektiğini belirtiyordu (Hür Söz, 8 Temmuz 1966).

*işçilerinin demir perde radyolarının zehirli propagandalarını tebessümle karşılamaları bu yüzdendir*¹²⁰ ” ifadeleri ile yapılan propagandaların yıkıcılığını ve sürekliliğini dile getiriyordu. İşçiler arasında özellikle komünizm propagandası çokça yapılıyordu.

Bu tür faaliyetlerin artması üzerine işçilerin, Erzurum'dan sevk edilmeden önce yapılan tören esnasında uyarıldıkları görülmektedir. İşçi kabilelerinin gönderilmesinden önce İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu bir konuşma yaparak nasihatte bulunmuş, yabancı memleketlerde takip edecekleri hareketleri izah edip, gerek komünizm ve gerekse Hristiyanlık propagandaları bahsinde uyanık olunmasını, Türkiye'nin şeref ve haysiyetini dikkate alarak milli ahlaka aykırı hareketlerden kaçınılmasını istemiştir¹²¹. Tören esnasında zaman zaman işçiler de söz almışlar, Aksu'nun tavsiyelerine uyacaklarını ve Almanya'daki her türlü hareketlerinde daima dini ve milli duyguları rehber edineceklerini söylemişlerdi¹²². Durum karşısında hükümet de bazı önlemler almış, işçilerin komünizm gibi zararlı akımlarına karşı uyanık olmaları ve dini görevlerini daha rahat yerine getirebilmeleri adına yurt dışındaki işçiler için din görevlileri göndermiştir.

Giden işçilerin yaşadıkları problemler hükümetin farklı tedbir almasına neden olmuştur. Dış ülkelere işçi gönderiminin esas takipçisi olan İş ve İşçi Bulma Kurumları, giden işçilerin problemlerinin halli için merkezi bir teşkilat mevcut olmadığından, çoğu kez bu dağınık meselelerin üzerinde de durmak zorunda kalmıştır¹²³. Bu bağlamda İş ve İşçi Bulma Kurumu işçilerin buldukları ortama adapte olmalarını sağlamak ve yaşanan problemleri azaltmak için broşürler hazırlamıştır. 1963 yılına ait bir broşürde işçilere “*Arkadaş temiz ol, ciddi ve nazik ol, dosdoğru ol*” ana başlığı ile bazı tavsiyelerde bulunuluyordu. Buna göre işçilere, temizlik ve yemek yeme gibi konularda adap kuralları hatırlatılıyor, yalan söylememe, işe zamanında gitme ve kanunlara riayet etme konusunda uyarılar yapılıyordu¹²⁴. Yine tarihi tam bilinmemekle birlikte 1960'lı yıllara ait olduğu düşünülen bir başka broşürde ise “*Onurlu ol, aileni, evini unutma, zekâm iyi kullan, sağlığını koru, bayrağını düşün. Yolun ve bahtın açık olsun*” denilerek işçiler uyarılıyordu. İşçilerden özellikle davranışlarına dikkat etmeleri isteniyor, yapacakları iyi veya kötü hareketlerin şahsa değil Türklüğe mâl edileceği söyleniyordu. “*Bayrağının şerefini hatırandan çıkarma. Rengini atalarının dökülen kanından aldığını unutma*” diye milli duygulara hitap edilirken, son olarak yapılan propagandalar da göz önünde bulundurularak, dinlerinden ayrılmama konusunda uyarılıyorlardı.

Bu tedbirlerin yanı sıra ayrıca işçilerin yaşadıkları sorunları yerinde görmek amacıyla Çalışma Bakanlığınca İş ve İşçi Bulma Kurumlarına gönderilen bir emir ile kurum müdürlerinin yabancı memleketlere giderek, orada çalışan Türk işçilerinin

¹²⁰ Albayrak, 6 Haziran 1964; Hür Söz, 5 Haziran 1964.

¹²¹ Hür Söz, 31 Ağustos 1964, 19 Eylül 1964, 27 Ağustos 1965, 27 Eylül 1965, 9 Mart 1966, 21 Mart 1966,

¹²² Hür Söz, 12 Şubat 1965.

¹²³ Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri, s. 3. İş ve İşçi Bulma Kurumları yabancı ülkelere giden işçilerin sorunları ile uğraşmakla birlikte ülke dışına çıkan işçiler gittikleri ülkede yaşadıkları sorunlarla baş başa kalmaktadır. Bu noktada konsoloslukların da önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. En çok Türk işçinin bulunduğu Almanya'da bile bu yıllarda dört konsolosluk mevcut iken bu konsoloslukların işçilerin problemleri bağlamında görevlerini tam olarak yerine getiremediği anlaşılmakta ve sayılarının artırılması istenilmektedir (BCA. 30/01.64.398.3.).

¹²⁴ İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1963.

çalışmalarını ve durumlarını tetkik etmeleri istenecektir¹²⁵. Bu durum Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Lütfü Aksu'nun da Almanya'ya gitmesini gündeme getirmiş, ancak Aksu "*Almanya'daki işçilerimizin çalışmaları ile ilgili tetkikler yapmak için Almanya'ya ne zaman gideceksiniz?*" sorusunu, gitmeyi düşünmediği şeklinde yanıtlamıştı¹²⁶. Aksu'nun gidişini iptal etmesi, muhtemelen Bakanlık aracılığı ile genel müdürlükten gelen emrin durdurulması ile ilgilidir. Nitekim kendisi genel müdürlükten gelecek yeni emir ile Almanya'ya gideceğini ve işçilerin Almanya'daki durumlarını kontrol edeceğini bildirmişti¹²⁷.

İşçilerin Dönüşleri

1970'lerden sonra Almanya'nın uyguladığı işçi göçü yasakları, giden her işçinin iş bulamaması ve bu ülkede de baş gösteren işsizlik sorunu gönderilen işçi sayısını önemli ölçüde etkileyecektir. Bununla birlikte Türk işçiler için yaşam koşullarının giderek ağırlaşması, Almanya'da beliren Türk düşmanlığı ve Alman Hükümetinin işçilerin dönüşlerini istemesi ve teşvik etmesi gibi sebepler dönüşleri hızlandırmıştır¹²⁸.

Yurt dışına işçi gönderiminin başladığı tarihlerden itibaren Erzurum'dan Almanya'ya giden işçilerin yarısından fazlasının 1967 ve 1969 yılları arasında, yine gidenlerin bir kısmının da 1970'lerden sonra yurda döndükleri görülmektedir. Yurda dönüşlerinde; ailevi sebepler, yakınlarının hastalığı, çocuklarına bakacak kimsenin bulunmaması ve para kazanmak amacıyla giden kişilerin bu amacına ulaşması, ağır çalışma koşulları ve vatana duydukları özlem ile gurbette olmaktan bıkmaları gibi sebepler etkili olmuştur¹²⁹. Geri dönen işçiler olmasına rağmen 1970'lerden sonra da Erzurum'dan Almanya'ya giden işçilerin olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Dönen işçilerin büyük çoğunluğu birikimlerini ev, arsa, dükkân, tarla gibi gayrimenkul alımına ayırırken, yine ticari bir iş kurma veya hayvan alıp çiftçiliğe yönelme gibi şekillerde kullanmışlardır. Ayrıca otomobil satın alma veya yurt dışından beraberlerinde araba getirmeye harcamışlardır¹³⁰. Bununla birlikte dönen işçilerin büyük çoğunluğu kazandıkları paranın memlekette bir iş kurmak için yeterli olmadığını düşünmektedir¹³¹.

¹²⁵ İşçilerin artan problemleri karşısında sadece İş ve İşçi Bulma Kurumları görevlendirilmemiş, Çalışma Bakanlığınca oluşturulan çeşitli heyetler de bu amaçla yurt dışına gönderilmişlerdir. Bu bağlamda 1970 yılında Seyfi Öztürk başkanlığında oluşturulan heyet, Almanya, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Avusturya'daki Türk işçilerinin meselelerini tespit etmek için görevlendirilmişlerdir (BCA. 30/18.1.2.251.37.17.). Yine 1978 yılında Federal Almanya ve İsviçre'deki işçilerle temaslarda bulunmak üzere Oğuzhan Asiltürk başkanlığında bir heyetin bu ülkelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BCA. 30/18.1.2.370.97.3.).

¹²⁶ Albayrak, 14 Kasım 1964.

¹²⁷ Albayrak, 24 Eylül 1964.

¹²⁸ Albayrak, 26 Mart 1971, 13 Haziran 1974, 5 Ekim 1974, 23 Eylül 1976; Hür Söz, 13 Ekim 1976; Almanya'da Yaşayan Türklerin Aile yapısı ve Sorunları Araştırması (Yay. Haz. Ahmet Rasim Kalaycı), Ankara 2007, s. 116-118.

¹²⁹ Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 234-241.

¹³⁰ Yurt dışından araba getirmek isteyen Türk işçilerinin zaman zaman bazı düzenbazlıklara başvurdukları görülmektedir. Bu doğrultuda çalışan bazı karı kocanın yurda daha fazla otomobil sokabilmek için boşanmalara başvurdukları tespit edilmiştir (Albayrak, 8 Aralık 1972).

¹³¹ İş sahasının darlığı sebebiyle Erzurum'a dönen işçilerin iş kurma konusunda sıkıntı yaşadığı görülürken, her yerde durum aynı değildir. Nitekim dönen işçilerin kurdukları fabrikalar ve çeşitli işletmelerle dönemin basınına

Erzurum'a dönen işçilerin büyük çoğunluğu tasarruflarını şirket veya kooperatif gibi bir ortaklığa girerek değerlendirmenin faydasına inandıklarını, ancak böyle bir teşebbüsü gerçekleştirmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdir¹³². Erzurum'da iş kollarının sınırlı olması ve sanayi alanının fazla gelişmemesi, dönen işçilerin tasarruflarını doğru bir şekilde değerlendirmelerine engel olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Erzurum'un gelişmesi için yurt dışına giden işçilerin tasarrufları büyük ümit doğurmuştur. Nitekim İş ve İşçi Bulma Kurumu m-Müdürü Lütfü Aksu bu konuda bir proje geliştirmiş, Almanya'ya giden işçilerin kurulması düşünülen çimento fabrikasına ortak olmasını istemiştir. Aksu'nun projesine göre işçiler, Almanya'ya giderken 500 lira ödeyecek ve gerisini de Almanya'da aldığı ücretten 5000 liraya tamamlayarak hissedar olacaktır. Tercihen öncelikli olarak Almanya'ya gönderilme şansı bulan 2000 işçi, fabrikanın hissedarlığına kabul edilecektir. Aksu Erzurum'da kurulması kararlaştırılan çimento fabrikasının bir an evvel yapılabilmesi için mühim bir proje hazırlamış ve kabulü için müracaatta bulunmuştur. Teklif kabul edildiği takdirde iki sene içinde çimento fabrikasına 10 milyon liralık sermaye temin edilmiş olacaktır. İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü'ne intikal ettirilen teklif olumlu karşılanmış ve Aksu'dan projenin teferruatlı hesabını göndermesi istenmiştir¹³³. Görüldüğü gibi Aksu'nun projesine göre fabrikaya ortak olmak isteyen işçilerin Almanya'ya gidişte önceliği olacaktır. Böylece hem biran önce Almanya'ya gitmek isteyen işçilerin gidişleri hızlanmış olacak, hem de Erzurum'un kalkınmasında ve iş istihdamında önemli bir rol oynayacak olan çimento fabrikasının finansmanı sağlanmış olacaktır. Ancak Aksu'nun projesi yürürlüğe girmediği gibi çimento fabrikasının kurulması için Erzurum'un birkaç yıl daha beklemesi gerekecektir.

Bu konuda bir diğer çalışma da valilik tarafından yapılmıştır. Erzurum Valiliği, Almanya'da çalışan Doğu Anadolu Bölgesi işçilerinin bir birlik meydana getirerek, Erzurum ve çevresinde bir fabrika kurmak için harekete geçmiştir¹³⁴. Ancak bu çalışmanın da olumlu sonuçlanmadığı anlaşılmaktadır.

1970'li yıllardan sonra da Erzurum'da yatırım anlamında bölgeden giden işçilerin tasarruflarının gündeme geldiği görülmektedir. Nitekim Erzurum'da kooperatifleşmeye bağlı olarak yatırım imkânları da artmış, fabrikalaşma yolunda önemli adımlar atılmaya başlamıştı. Bu bağlamda bir kooperatif tarafından yapılması düşünülen süt ve süt mamulleri fabrikası için gerekli olan finansmanın Erzurum'dan giden işçilerden karşılanması düşünülmüştür. Bu konuda bilgi veren Teknik Ziraat Müdürü Recai Dinçer, söz konusu kooperatifin, 15 gün içinde 6 milyon liraya sahip olabileceğini açıklamış ve çok yakın bir zamanda fabrikanın temellerinin atılabileceğini sözlerine eklemiştir. Bu

---

haber oldukları görülmektedir. Örneğin Kütahya Simav'a dönen bir işçi kereste fabrikası kurmuştur (Hür Söz, 12 Ocak 1977). Bunun yanı sıra yurt dışında çalışan işçilerin memleketlerine bağış yoluyla gönderdikleri araç ve aletlerin de bir hayli fazla olduğu ve bunların gümrük vergisinden muaf tutuldukları görülmektedir (Birkaç örnek için bkz. BCA. 30/18.1.2.254.54.2.; 30/18.1.2.283.45.20.; 30/18.1.2.267.41.20.; 30/18.1.2.282.42.1.; 30/18.1.2.282.42.19.). Almanya'da çalışan işçiler tarafından köy yollarının yapımı işlerinde kullanılmak üzere Trabzon'un Ulucami ve Akköse köylerine bağış yoluyla gönderilen buldozerin gümrük vergisinden muaf tutulması da bu kabildendir (BCA. 30/18.1.2.262.13.8.).

¹³² Kozak, Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü, s. 260-265.

¹³³ Hür Söz, 21 Nisan 1965.

¹³⁴ Hür Söz, 2 Haziran 1966.

paranın bir buçuk milyonunun Çalışma Bakanlığı tarafından dış ülkelere gönderilecek 1500 işçiden, onları kooperatife üye yapmak suretiyle temin edileceğini bildiren Dinçer, şimdilik kazalardan listelerin gelmediğini, ancak merkezden 89 bin liranın kooperatifin bankadaki hesabına yatırıldığını söylemiştir¹³⁵. Görüldüğü gibi fabrikanın kuruluşu için işçilerden bir miktar para yatırımı sağlanmıştır. Fabrikanın kurulması ile işçilerin yurt dışından Türkiye'ye döndükleri zaman iş bulma imkânı bulacakları da diğer bir husustur.

1970'lerden sonra Erzurum'da işçilerin de katılımıyla yatırım ortaklığı şeklinde kurulan kurumlardan biri de enerji sektörüne ait olup Likitgaz Sanayi'dir¹³⁶. 1975 yılında kurulan bu şirket, Erzurum için enerji sektörüne yönelme konusunda önemli bir adım olmuştur.

Erzurum'da yatırımsal anlamda yurt dışına giden işçilerden yararlanma hususunu gündeme getiren bir diğer kurum da Erzurum Belediyesidir. Almanya ve Hollanda'da temaslarda bulunan dönemin Erzurum Belediye Başkanı Nihat Kitapçı çalışmaları hakkında bilgi vererek Avrupa'da çalışan Erzurumlu işçilerden destek göreceklarını belirtmiştir. Almanya'da çalışan Erzurumlu işçiler ile görüştüğünü ve onlara halka açık şirketler kurulacağını anlatan Kitapçı, bu teklifinin olumlu karşılandığını da sözlerine eklemiştir. Erzurum'da 100 milyon liraya mal olacak inşaat alt yapı malzemeleri fabrikasının yapımı için onların birikmiş paralarından faydalanılmasını düşünen Kitapçı, bu yolla ülke açısından büyük bir döviz kaynağının da değerlendirmiş olacağını belirtmiştir¹³⁷.

Sonuç

İşçi gücü göçlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı Erzurum'dan Avrupa'ya giden işçilerin ağırlık noktasını Almanya'ya giden işçiler teşkil etmektedir. Öteden beri gurbet alışkanlığı olan Erzurum insanı için işsizlik ve geçim sıkıntısı bu insanları yurt dışına gitmeye itmiştir. Gidenlerin büyük kısmını mesleği olmayanların ve işçilerin oluşturduğu, evli-bekâr ayrımı olmadığı, yaş itibarıyla 25-40 yaşlarında ve ailesini de birlikte götürenlerin sayısının çok az olduğu, kadınların ancak % 2 gibi pek düşük bir kısmı teşkil ettiği görülmektedir.

Kapalı bir toplum yapısına sahip ve gelenek-göreneklerine bağlı Erzurum'dan giden işçilerin ahlak ve ananelere aykırı bir hayat tarzına pek kapılmadıkları ve dolayısıyla yurda döndüklerinde buradaki şartlara uyum hususunda zorluk çekmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte Almanya'nın düzen ve iş disiplini gören işçilerin şehirdeki keyfi uygulamalar konusunda pek hoşnut olmadıkları anlaşılmaktadır.

Dönen işçilerin davranışları, giyim ve kuşam tarzları ve farklılaşan dünya görüşlerinin müspet yönde değiştiği, aradaki farkın ise küçümsenemeyecek kadar büyük olduğu kesindir. Nitekim yurt dışında sağladıkları tasarrufları da Erzurum'un değişen yüzü için büyük bir umut olmuştur.

¹³⁵ Hür Söz, 2 Şubat 1971.

¹³⁶ Güven, Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları, s. 324.

¹³⁷ Albayrak, 11 Haziran 1979.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Sürelî Yayınlar

Albayrak
Anadolu
Aziziye Postası
Hür Söz
Milliyet

Kitap ve Makaleler

- (1966). *Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri. II. Rapor*. İstanbul
- (2006). *Avrupa'daki Türk Kadını: Almanya Örneğinden Hareketle Avrupa'da Yaşayan Türk Kadın Göçmenlerin Konumuna Dair Bir Analiz*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
- Abadan, Unat. Nermin. (1964). *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*. Ankara
- Abadan, Unat. Nermin. (2015). “Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum Eleştirisi. Öngörü”. *Türkiye'nin Göç Tarihi. 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye Göçler*. İstanbul. 261-276.
- Akçadağ, Alagöz. Emine. “Göçün 50. Yılında Avrupalı Türkler”. <http://www.bilgesam.org/incele/751/-gocun-50-yilinda-avrupali-turkler> [Erişim Tarihi. 26.03.2017].
- Arayıcı, Ali. (1998). *Avrupa'daki Göçmen İşçilerin ve Çocuklarının Sorunları*. İstanbul
- Aydın, Fazıl (ed). (2014). *Uluslararası İşgücü Anlaşmaları*. Ankara.
- Başkurt, İrfan. (2009). “Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi”. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*. 12 (2) 81-94.
- Dağhan, Ozan. (2012). “Göçün Tanımı”. *Türk-Alman İş Gücü Anlaşmasının 50. Yılında Almanya Türkleri*. Eskişehir. 53-60.
- DPT. (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara.
- Düzgün, Dilaver. (1997). *Âşık Yaşar Reyhani Hayatı. Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*. Erzurum
- Emsen, Ö. Selçuk. (2001). “Kentlerin İktisadi Gelişmeleri: İl ve Bölge Bazında Erzurum-Doğu Anadolu Bölgesi ile Denizli-Ege Bölgesi'ne Bir Bakış”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. XV (1-2) 149-167.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1970). *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi*. İstanbul
- Genel, Mehmet Gökhan. (2014). “Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı'ndan Munchen Hauptbahnhof'a”. *Selçuk İletişim*. VIII (3). 301-338.
- Güven, H. Sami. (1977). *Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları*. Ankara 76.
- İ, N. (1967). “Tipik Bir Kooperatifçilik: Dış Ülkelere İş Gücü Gönderilmesinde ve Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanıma Projesi. Denemeleri ile İlgili

- Çalışmalar”. *İş ve Düşünce Türkiye İktisadi ve İçtimai Araştırmalar Mecmuası-XXXII/259*. 8-9.
- Kalaycı, Ahmet Rasim (y. haz.) (2007). *Almanya’da Yaşayan Türklerin Aile Yapısı ve Sorunları Araştırması*. Ankara
- Koçak, Yüksel-Terzi, Elvan. (2012). “Türkiye’de Göç Olgusu. Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”. *KAÜ-İİBF Dergisi- III (3)*. 163-184.
- Kozak, İbrahim Erol. (1979). *Yurt İçi ve Yurt Dışına İşgücü Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü. İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler*. Erzurum
- Tuna, Orhan. (1966). “Batı Memleketlerine İşgücü Akımı Yönünden Doğu ve Kuzeydoğu Bölgesinde Bir Araştırma”. *Sosyal Siyaset Konferansları 17. Kitap*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. 250-271.
- Ünver, O. Can. (2003). “Almanya’ya Türk İşgücü Göçü - Geçmişten Geleceğe Sorunlar İmkânlar ve Fırsatlar”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi-45*. 177-225.
- Yavuz, Orhan. (1994). “Erzurum’da Göç Sorunu. Nedenleri. Sonuçları ve Çözüm Yolları”. *Tarım Ekonomisi Dergisi-2*. 10-21.
- Yıldırımoğlu, Hakan. (2005). “Uluslararası Emek Göçü “Almanya’ya Türk Emek Göçü”. *Kamu-İş.-VIII (1)*. 129-153.

TARİHSEL BİYOGRAFİ İNŞASINDA SÜBJEKTİFLİK SORUNU SUBJECTIVITY PROBLEMS IN HISTORICAL BIOGRAPHY

NECATİ ÇAVDAR

Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ncavdar19@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0713-6803

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.05.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 17.07.2017
Sayfa-*Pages* : 627-644
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3766>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>
This article was checked by iThenticate.

TARİHSEL BİYOGRAFİ İNŞASINDA SÜBJEKTİFLİK SORUNU
SUBJECTIVITY PROBLEMS IN HISTORICAL BIOGRAPHY

NECATİ ÇAVDAR

Öz

Biyografi yazarının temel problemi, tarihin nesnesi olmuş ve kendini savunma imkânından yoksun bir insan hakkında hüküm verecek olmasıdır. Tarihte sübjektifliğe en açık alanlardan birisi olarak görülen biyografi inşasında, biyografin his dünyasında, hayatını yazdığı şahsa karşı ister istemez bir yakınlık meydana geldiği reddedilemez. Bu durum biyografi, hayatı yazılan şahıs nezdinde müspet veya menfi bir tür taraftarlığa itmektedir. Bilimsel biyografi inşasında biyograf, psikolojik tahlillere ve kişisel hükümlere girişmemeyi prensip edinip referanssız bilgilerden kaçınmaya özen göstererek objektifliğe yaklaşabilir, özel evrakın, mektupların, doğru nakledilen sözlerin muhafaza edildiği ve bunların vesikalarla doku uyumunun sağlandığı durumlarda ise sübjektiflikten olabildiğince uzaklaşır. Tarih yazıcılığının en kadim türü olan ferdin tarihini inşa ederken sübjektifliğe düşmenin temel nedenlerinin tespiti ve bu durumdan uzak durmanın başarılıp başarılamayacağı tarih felsefesinde tartışmalı bir mevzudur. Çalışmada genel olarak tarih inşasında ve onun bir çalışma sahası olan biyografi inşası özelinde, objektiflik-sübjektiflik kavramları ile kastedilen asıl şeyin ne olduğunu ve sübjektiflik olarak adlandırılan durumun oluşmasına etki eden şartların neler olduğunu izi sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazımı, Biyografi, Nedensellik, Sübjektiflik

Abstract

The main problem of the biographer is that he will pass judgement about a person who has become an object of history and lacks the means to defend himself. In the writing of biographies, which is seen as one of the most open areas of subjectivity in history, it cannot be denied that feelings of the biographer show an unwilling affinity for the person he wrote about. In this situation the biography is pushed into a positive or favorite direction when writing about the person. In the course of a scientific biography writing, the biographer can carry out objectivity by avoiding information without reference and adopting the principle of not engaging in psychological analysis and personal covenants. When using private documents and letters and when the right words are transferred and maintained one gets as far away from subjectivity as possible. The determination of the main reason for becoming subjective when writing the history of an individual person, the most ancient of history writing, and how to be successful to avoid this situation, is a controversial issue in the philosophy of history. Our work will, in general, be specific to what is meant by the notions of objectivity-subjectivity, in particular in the construction of history and in its work field of biography writing and determine what the conditions that influences the formation of the so-called subjectivity are.

Key Words: History Writing, Biography, Causality, Subjectivity.

Giriş

İnsanın tarihin akışı içerisindeki rolü ve tarihin insanın iradesi üzerindeki etkisi konusu, tarih usulünün en cazip tartışma alanlarından birisi olup tarih yazıcılığının en kadim türü olan ferdin tarihini ortaya çıkarmıştır. Thomas Carlyle “dünya tarihi bu dünyada insanın başardığı işlerin tarihi, aslında burada çalışıp çabalamış olan büyük adamların tarihidir” (Birinci, 2012: 111) ifadeleriyle ferdin iradesi ile tarihin akışı arasındaki etkileşimin her zaman canlılığını koruyacağını dile getirmiştir. Bu da tarih yazıcılığının en kadim ve cazip türünü teşkil eden *ferdin tarihini* (Birinci, 2001: 5) maziden getirdiği şöhretini âtiye taşıyacağına kanıt gibidir.

Bir insanın tarihi olarak tanımlanabilecek biyografinin inşası, Leon E. Halkın’ın ifadesiyle, “güç bir sanattır”. Objektif biyografi, hayatı yazılan şahsı kendi kadrosundan çıkarmaksızın, onun kendi tarihî hakikatini ortaya koyma endişesi taşımaktadır. 19. ve 20. yüzyıl şahıs biyografilerinin inşasının 17. yüzyıldakilerden daha zor olduğu kabul edilmektedir. Çünkü daha önceki dönemlerdeki biyografi yazımında yeri olan hiciv, istihza ve anekdot bir yana itilerek daha çok vesikaya ve kuru bilgi aktarımına dayanan yaklaşım içine girilmiştir. Bu nedenle sonrakilerin daha dikkatli, bir ifade ve anonim kimliği belirten bir üslupla kaleme alınması gerektiği anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır. Tarihsel Biyografi yalın bir Tercüme-i Hâl olmayıp şahsın hayatını ortaya koymaktan ziyade başlı başına bir tarihi dönemi yansıtan yapıdır. Bu yapının teşkilinde vesikaya bağlı doğruluk biyografi yazarının vazifesi olmalıdır (Ortaylı, 2009: 140). Tarih felsefesi, dolayısıyla da tarih yazıcılığının pozitivizmin kuvvetli tesiri altında kaldığı 19. yüzyılda, dönemin tarihçileri ve felsefecileri bilimsel metotları tarihe uygulamayı denemişlerdir. Bu dönemde tarih, bilim olarak kabul edilmiştir. Tarihin bilimselliği ise tarihi olgulara dayandırılmıştır. 19. yüzyıl olguların yüzyıldır ve tarihçiler yalnızca ve yalnızca olgularla meşgul olmuştur. Akademik tarihçiliğin kurucusu olan Ranke 1830’larda, tarihçinin asıl işinin yalnızca “hakikatte ne olduğunu ortaya çıkarmak” olduğunu ileri sürmüştür (Acun, 2006: 111-112). Biyografiler, 19. yüzyılda “hayatı ve eserleri” başlıklı kuru ve resmi metinlere dönüşmüştür. “Büyük adamlar” ile sınırlı ve tarihi bunların yaptıklarından ibaret gören biyografi türü 20. yüzyılda modern tarih yazımı tarafından uzun müddet küçümsenmiştir (Kırmızı, 2015: 157).

Biyografi yazarının temel problemi, tarihin nesnesi olmuş ve kendini savunma imkânından yoksun bir insan hakkında hüküm verecek olmasıdır. Tarihte sübjektifliğe en açık alanlardan birisi olarak görülen biyografi inşasında, biyografin his dünyasında, hayatını yazdığı şahsa karşı ister istemez bir yakınlık meydana geldiği kabul edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak, hayatı yazılan şahıs nezdinde biyografin müspet veya menfi bir tür tarafgirliğe mütemayil olduğu düşünülmektedir. Bilimsel biyografi inşasında biyograf, psikolojik tahlillere ve kişisel hükümlere girişmemeyi prensip edinip referanssız bilgilerden kaçınmaya özen göstererek objektifliğe yaklaşabilir, özel evrakın, mektupların, doğru nakledilen sözlerin muhafaza edildiği ve bunların vesikalarla doku uyumunun sağlandığı durumlarda ise sübjektiflikten olabildiğince uzaklaşır. Tarihyazıcılığının en kadim türü olan *ferdin tarihini* inşa ederken sübjektifliğe düşmenin temel nedenlerinin tespiti ve bu durumdan uzak durmanın başarılıp başarılamayacağı tarih felsefesinde tartışmalı bir mevzudur. Çalışmamız, genel olarak tarih inşasında ve onun bir çalışma sahası olan biyografi inşası özelinde, objektiflik-sübjektiflik kavramları ile kastedilen asıl

şeyin ne olduğunun ve sübjektiflik olarak adlandırılan durumun oluşmasına etki eden şartların neler olduğunun izini sürecektir.

Biyografi Yazımının Tarihi Gelişimi

Geçmişe ait bir olayın, şahsın veya bir durumun çalışılacak olması, başta tarihin ne olduğu sorusunun cevaplandırılmasını gerektiriyor. Çok sayıda veciz ve karmaşık tanımı yapılmış olan tarih kavramını “geçmiş ve şimdiki zamandaki insan tecrübesinin tamamı” şeklinde ifade etmek yanlış olmasa gerekir. Samuel Eliot Morison, “Tarih insanın hikâyesidir” (Acun, 2006: 110) derken bunu kastetmiş olmalıdır. Biyografi, uçsuz bucaksız tarih sahasının inceleme alanlarından birisini oluşturur. Günümüze kadar çok sayıda tanımı yapılmış olan “biyografi” Yunanca bir terim olup canlılık, hayat anlamına gelen “bios” ile yazı, şekil anlamına gelen “grafien” sözcüklerinden oluşturulmuştur (Çetin, 2012: 15). Osmanlı Türkçesinde en yaygın olarak kullanılan ifade şekilleri “tercüme-i hâl” ve “hâl tercümesi” iken (Levend, 1988: 5) günümüz Türkçesinde daha çok “hayat hikâyesi” (TDK, 1998: 202) olarak kullanılmaktadır. Nasıl ki tercüme bir sözü bir dilden başka bir dile çevirmekse tercüme-i hâl de bir insanın hayatını, yazarın kurgulayacağı bir plan dâhilinde, okuyucunun anlayacağı şekilde ifade etmektir (Kırmızı, 2015: 159). Mübahat Kütükoğlu biyografi terimini *tarihe mal olmuş şahsiyetlerin hayatlarının hikâyesi* (Kütükoğlu, 1991: 23) olarak tanımlamaktadır. Biyografi hayat yazmaktır, hayat yazmaksa iddialı bir uğraştır. Binlerce şekil alabilecek bir hayatı tek bir şekle sokma, esnek bir malzemeyi tek bir kalıba dökme, adeta ruhu tek bir kalıpta dondurmaktır biyografi (Kırmızı, 2012: 26).

Thomas Carlyle, biyografiyi *tarihin büyük adamlarının hayat hikâyesi* olarak tanımlamıştır. Eski çağlardan beri özellikle büyük kişilerin *tarih yapan aktörler* olarak kabul edilmelerinden ve o kişilerin toplumdaki rollerinin abartılmasından dolayı bir anlamda kişiye tapınma kültürü gelişmiştir. Bu durum biyografinin itibar kaybetmesine yol açmış, özellikle Annelesci ekol ve yapısalcı tarihçiler hem biyografiyi hem de onun işlediği büyük kişileri adeta tarihten kovmuşlardır (Sakal, 2014: 2). Anglo-Sakson dünyada tarihçiliğin son derece saygı görmüş ve halen de görmekte olan bir sahası olan biyografi, bilimsel tarih yazımı ile akademik çevrelerin fildişi kuleleri arasında okuyucuya ulaşmayı başarabilen köprülerden biri durumundadır (Sakal, 2014: 5).

Dünyada ilk biyografi örnekleri Yunan ve Roma medeniyetlerinde görülen tercüme-i hâl kitaplarıdır (Kütükoğlu, 1991: 24). Biyografinin kaynağı doğu medeniyetinin çok eski soy ağacı araştırmalarının Yunan tarihinin fikirleriyle karşılaşmış olmasıdır. Bu münasebet bağlamında tarihin kurucusu olarak kabul edilen Herodot, Pers Kralı Büyük Kyros / Keyhusrev biyografisini meydana getirmiştir (Torkak, 1941: 670). Batı dünyasında biyografi türünün ilk büyük yazarının Eski Yunan edebiyatında Plutarkos olduğu iddialar arasındadır. “Ben tarihler değil hayatlar yazıyorum” diyen yazar, daha önce tarihin bir kolu olarak düşünülen biyografi türünün edebiyata dâhil edilmesini sağlamıştır (Çelebioğlu, 2007: 2). Ortaçağ döneminde azizlerin biyografik özellikten çok dini bilgilere önem verilerek yazılmış olan hayatları karşımıza çıkmaktadır. Bu çağda İngiltere’de etik ve teolojik kavramların yer verildiği azizlerin yaşamlarını anlatan “hagiography” (hayat hikâyesi) türü gelişmiştir. 17. yüzyılın sonlarında biyografi yazımında öne çıkan isim Izaak Walton olmuştur. *Lives* adlı çalışması başarılı bir sanat eseri olsa da, Walton’un gerçeklik konusunda hataya düşüp esere kendi duygularını katarak etik değerleri ön planda tutması

nedeniyle, tam anlamıyla bir biyografi olarak kabul edilmemektedir. Buna rağmen Walton iradi olarak biyografi yazmaya çalışmış ilk biyograf sayılmaktadır (Çelebioğlu, 2007: 5). 18. yüzyıl biyografik eserler açısından verimli bir dönem olmuştur. Bu dönemin öne çıkan ismi Dr. Samuel Johnson'dır. Johnson kendi teorisini oluşturarak biyografi türünü "pure" (saf) hale getiren bir biyografıdır. Bu yüzyılda özellikle biyografinin roman ile ilişkisinin gelişmesi, biyografik metinlerde mektupların ve diyalogların kullanılmasını sağlamıştır (Er, 2010: 31). 19. asır biyografi yazımının öncüsü, Plutarkos akımının takipçisi olan Samuel Smiles olmuştur. Smiles, "doğru kurallar işe yarar ama doğru modeller çok daha fazlasına yarar" düsturuyla "önemli ama bilhassa da iyi" insanların biyografilerini yazmıştır (Er, 2010: 32). 20. yüzyılda dönemin biyografi anlayışına damgasını vuran biyograf ise ilk modern biyografi örneğinin yazarı sayılan Lytton Strachey'dir. Yazar, *Eminent Victorians* adlı çalışmasıyla "doğruyu, yalnızca doğruyu" (Çelebioğlu, 2007: 3) yazmaya yemin etmiştir.

İlk örneklerinin batı dünyasında verildiği düşünülen biyografi konusunda doğu dünyasına da yüzeysel olarak değinmek yerinde olacaktır. İslâm öncesi Türk tarihinde Orhun Yazıtlarından itibaren tarih yazıcılığının bu türünün (biyografi) görüldüğü kabul edilmektedir. İslam tarihinde de Arapların tabakât adı verdikleri biyografi yazıcılığının köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. İlk müstakil eserlerini 15. asırda vermeye başlayan Osmanlı tarih yazıcılığında biyografi tarzının oldukça geç başladığı görülmektedir. Hâlbuki Osmanlı tarihçiliğinin geniş ölçüde etkilendiği İslâm tarihçiliğinde, özellikle ulema tarafından tabakât ve terâcim-i ahvâl kitaplarının telifine büyük önem verildiği ve çok sayıda eserin meydana getirildiği bilinmektedir (Emecen, 1999: 83). Osmanlı kronikleri içerisinde biyografik malzeme kırıntılarına rastlanan ilk kaynak olarak biyografi bentlerinin yer aldığı Aşıkpaşazade'nin "Tevarih-i Âl-i Osman" adlı eseri kabul edilmektedir (Emecen, 1999: 85). 15. yüzyılda ulema kökenli tarihçilerin kalemle yükselen Osmanlı tarihçiliğinin gittikçe resmî bir havaya bürünmeye ve İran edebi tarihçiliğinin tesiri altında kalmaya başlamasıyla şura tezkireleri yanında tamamıyla müstakil yeni biyografi eserleri de ortaya çıkmaya başlamıştır (Emecen, 1999: 84). Bu esnada İdris-i Bitlisi, Timur'un tarihini ihtiva eden Farsça Zafernâme'yi örnek alarak, Arapların tabakât, İranlıların tezkire geleneğinin uzantısı sayılabilecek nitelikte bir eser vücuda getirmiştir. Her Osmanlı padişahı için bir cilt olarak tertip edilmiş olup Farsça olarak kaleme alınan *Heşt Bihişt* adlı bu eser Sultan II. Bayezid'e sunulmuştur (İnalcık-Arı, 2011: 114).

İslâm tarihinin siyer geleneğinin tipik örneklerinden Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-neçât adlı Mevlid'i ile İskendernâme ve Hamzanâme gibi eserler daha önceden yazılmışsa da Osmanlıda gerçek anlamda biyografik eserler 16. asırda kaleme alınmaya başlanmıştır. Taşköprüzâde'nin, kuruluşundan 1858'e kadar Osmanlıda yaşamış olan tarikat şeyhleri ve âlimlerin biyografilerini ihtiva eden Arapça eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye'si (Afyoncu, 2007: 138) ve Nevâdirü'l-ahbâr'ı ile Âlî'nin Menâkıb-ı Hünervân'ı biyografi türünün tipik örnekleri sayılırlar (Özcan, 2013: 278; Özcan, 2010: 299-301; Çog, 2004: 69-74). 16. asrın sonlarında Ramazanâde Nişancı Mehmed Paşa'nın kaleme aldığı eser vekayinâme ve biyografi ilişkisini yansıtan ilk örnek olarak tanımlanabilir. 17. yüzyılda biyografi türünün iyice oturduğunu gösteren örnek ise Kâtip Çelebi'nin Türkçe *Fezleke*'sidir (Emecen, 1999: 86-88). 18. asırda yaşayan

Müstakîmzâde'nin Tuhfetü'l- Hattatın adlı asrın kültür tarihinde müstesna bir yer tutan biyografik çalışması önemlidir (Ortaylı, 1998: 57). 1724'te vefat eden Osmanzâde Tabib, Hadikaü'l-Vüzera adlı eserinde Alaeddin Paşa'dan Ramî Paşa'ya kadar olan 93 sadrazamın biyografisini kaleme almıştır. Müstakîmzâde Süleyman Sâdedin ise 1745 yılına kadar Osmanlının 63 şeyhülislâmının biyografilerini yazmıştır. 18. yüzyılda Ubeydullah'ın Tezkire-i Şükûfeciyân adlı eseri Osmanlıda sadece meşhur kişilerin biyografilerinin kaleme alınmadığını, çiçek yetiştiricileri gibi meslek erbabı kişilerin de hâl tercümelerinin yazıldığını gösteren müstesna bir eserdir (Ortaylı, 1998: 58). 19. yüzyıl başında Mehmed Hafid Efendi Sefinetü'l-Vüzera adlı eserinde 1451-1803 yılları arasında Osmanlıda görev almış kaptan paşaların biyografilerini kaleme almıştır (Afyoncu, 2007; 140-141).

Tezkire geleneği 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam etmiş, Tanzimat döneminde ise tezkirecilikten batılı biyografi örneklerine geçişle birlikte biyografi daha gerçekçi bir anlayışla ele alınmaya başlanmıştır. Bu dönemin önde gelen biyografıları, bu sahanın ilk örneklerini de vermiş olan Namık Kemal, Beşir Fuad, Ahmet Mithat ve Fatma Aliye Hanım'dır (Çelebioğlu, 2007: VI). Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan*, Ahmet Mithat'ın *Beşir Fuad* ve Ahmet Müfit'in *Tepedelendi Ali Paşa* adlı eserleri biyografi türünün kendi dönemlerindeki öncü örnekleri arasında yer almışlardır. Mehmet Süreyya Bey'in *Sicil-i Osmanî'si*, Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* ve *Son Hattatlar* adlı eserleri ise Osmanlı Dönemi'ndeki en kapsamlı biyografi örneklerinin başında gelmektedir (Er, 2010: 35).

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başında Osmanlı tarih yazarlarının biyografik eser yazma konusunda bir gayret içerisine girdikleri ve çok sayıda eser ürettikleri bilinmektedir (Ortaylı, 1998: 58). Tarihçilerin gayretinin yanı sıra devletin bürokrasi alanında atılmış olduğu bazı resmî adımlar da Osmanlıda biyografik malzeme birikimine katkı sağlamıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde modern bir kontrol yöntemi olarak, 1879 yılında, Dâhiliye Nezareti bünyesinde Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, devletin istihdam ettiği personel kayıtlarının tutulması ve memurlar hakkında bilinmesi gereken bilgilere sahip olunması maksadına yöneliktir. 1879-1909 yılları arasında Sicill-i Ahvâl Komisyonu vasıtasıyla 92 bin den fazla memurun biyografileri meydana getirilmiştir (Sarıyıldız, 2004: 8). Bu komisyonun tutmuş olduğu Sicill-i Ahvâl kayıtları "memurların tercüme-i hallerinden resmîyete intikal eden hususlar" anlamına gelmektedir. Genellikle "Sicill-i Ahvâl" olarak bilinen defterlere kayıtlı bu bilgiler yakın dönem biyografi yazımında başvurulan temel ve en önemli kaynaklar durumundadır (Sarıyıldız, 2009: 134). Cumhuriyet dönemi Türk biyografileri de dayandıkları bilgi kaynağı ve inşa metodu bakımından son dönem Osmanlı biyografi yazımının tesiri altında kalmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren kaynak ve metot itibarıyla Osmanlı dönemi biyografi yazım şekline ayrılan bir tarz meydana gelmeye başlamıştır. Bu yeni bakış açısının ilk örneklerinin başında Şevket Süreyya Aydemir'in *Tek Adam*'ı yer almaktadır (Zürcher, 1987: 53).

Burada biyografi söz konusu edilmişken, konusu şahısların hayatları olup sunuş metodu bakımından biyografiden ayrılan bir yazım türünden de sathi olarak bahsetmek gerekir. Şahıs hayatlarının bir grup olarak incelenmesine, yani grup biyografisine, Türkçede verilmiş bir isim olmadığından bu tür çalışmalar Fransızca *Prosopographie*

teriminden türetilmiş olan *prosopografi* veya *prozopografi* kelimeleriyle ifade edilmiştir. Prosopografi en geniş anlamıyla, “genellikle meslek veya konum itibarıyla tutarlılık gösteren kişilerden oluşan bir grubun biyografilerinin incelenmesidir”. Tarihçiliğimizde prosopografi çok gelişmiş bir yazım türü değildir. Osmanlı Devleti’nde şura tezkireleri, *eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye*, *Hadikatü’l-Vüzerâ*, *Sefinetü’l-Vüzerâ*, Mehmed Süreyya Bey’in *Sicill-i Osmanî* adlı eseri ve Bursalı Mehmed Tahir Bey’in *Osmanlı Müellifleri* gibi eserleri prosopografinin tipik örnekleridir (Eldem, 2009: 45). Her ne kadar biyografi ile prosopografi arasında sıkı bir ilişki var ise de aslında biyografinin bazı temel özelliklerinin prosopografi ile ters düştüğü söylenebilir. Biyografi meşhur kabul edilen kişilerin hayatları üzerine odaklanmaya meyilli olup çoğu zaman kişiyi gruptan, özeli genelden ve istisnayı ortalamadan fazla önemsemek gibi bir özelliğe sahipken prosopografi, incelediği grubun niteliğini, dinamiklerini, değişimini analitik bir şekilde ele alan bir metot kullanmaktadır (Eldem, 2009: 46).

Tarih-Biyografi Münasebeti

“Tarih”i ortaya çıkaran en önemli unsurun insan olduğu gerçeğine rağmen biyografinin tarih olup olmadığı ya da böyle bir yazım türünün olup olmadığı mevzuundaki ihtilaf konusunda son söz söylenmiş değildir. Burada biyografi yazımını tarihin temel ilkelerinden *tarihte nedensellik* bağlamında değerlendirmeye çalışacağız. Biyografi yaygın biçimde “tarihin üvey evladı” olarak kabul edilegelmiştir. Hâlbuki toplumsal hafıza biyografi ile harmanlandığı zaman bambaşka bir anlam kazanır ve tarih bilimi, ataların yapıp ettiklerinin hikâyesinden zamanın devam eden ruhuna dönüşmüş olur. Biyografi; psikoloji, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi gibi dallardan gelen araştırmacıların tarihçiler ve edebiyatçılarla diyaloga girebileceği ortak alan ve tampon bölge olup Tarih’e nüfuz etmenin en açık yollarından biri olduğu halde tarihçiler uzun zaman biyografinin işlevini sorgulamış ve *büyük adamların tarihi* diye küçümseyerek ondan uzak durmuşlardır (Kırmızı, 2012: 5-6).

Mark Twain “Biyografi, bir insanın elbise ve düğmeleridir. Bir insanın gerçek biyografisi ancak beyninde yaşadığı ve sizin asla bilemeyeceğiniz yirmi dört saatir” (Çelebioğlu, 2007: 11) sözleriyle biyografi yazımında kimya ya da fizik gibi bilimsel bir gerçekliğe dayanılmayacağını iddia etmiştir. Roland Barthes ve Hayden White da tarih yazımının kurgudan farklı olmayıp onun bir biçimi olduğunu ileri sürerek tarihsel anlatılarda hiçbir gerçek ölçütü bulunmadığını ispata çalışmışlardır. Onlara göre; kaynaklar üzerinde yapılacak inceleme kuşkusuz olguları keşfetmeyi sağlar ancak bunun ötesine geçip tarihsel bir anlatının kurgulanmasına yönelik adımı belirleyecek olan, bilimsel değil estetik ya da ahlaki kaygılar olur. Bu nedenle tarihsel anlatılar, içerikleri keşfedilmiş (mevcut) oldukları kadar aynı zamanda icat edilmiş olan sözel kurgulardır (İggers, 2011: 121-122). Bu çıkarımlar bağlamında, biyograf hem tabii bilimlerin ilkeleri gibi bilimsel bir objektivizme dayanmak hem de estetik kaygıları göz ardı etmemek gibi bir yük altında bulunmaktadır. Kanaatimizce bu muvazenede biyografin esas amacı icat etmek değil keşfetmek olmalıdır. Yani biyograf, yaşamını yazmak istediği öznenin, kendisine sunmuş olduğu materyallerden ve gerçeklerden uzaklaşmadan, onları değiştirmeden ve çarpıtmadan hareket etmelidir (Çelebioğlu, 2007: 9).

Peki, bu dengenin ayarı nasıl tutturulacaktır? Küllî tarihin bir parçası, bir açıklama usulü olup ilk görünümü methiye, sonrası panzehir niyetine hicviye olan biyografinin inşasında biyograf nerede olmalıdır. Biyograf, belgelerin ardına gizlenerek öznesini cansız, donuk bir bilgi yığını haline getirmekle mükellef bir terbiye edici mi yoksa kahramanını kendi hayal dünyasında üreten bir senarist mi olmalıdır? Francis Bacon; “sadece veri toplamakla yetinen karınca benzeri görgücüler (amprist) ile ağlarını kendi içinden çıkararak örümcek gibi salt kuramcılara eşit eleştiri yaparak, hammaddeyi arayan ancak aynı zamanda onu dönüştürebilen arı” (Kanat, 2011: 47) örneğini idealize etmiştir. Çünkü tarih (olgu) ile kuramın bileşimi olmadan ne geçmişi ne de şimdii anlamamız mümkün olacaktır. Tozlu, kuru bilgilerin kanlı canlı hale getirilmesi esnasında gerçekte sanat arasındaki ahengi sağlamak biyografin en zor işidir. Biyograf hem malzemeye ihanet etmemeli, hem de belgenin donuk diline yenik düşerek sanatkârane bir üslubu feda etmemelidir (Kırmızı, 2015: 159). David Bellos karınca örneğini yeğlemiş, biyografin resmî bir belgede yer alan bir tarihi, ajandanın birinde bulunduğu bir tarihe, bir anının yazılı biçimini, yıllar öncesinin bir tanışının anlattığına yeğlemesini salık vermiştir (Çelebioğlu, 2007: 12). Bu tutumu ile biyografin, öznesi hakkında söylenmesi gereken şeylerin en yakınında durabileceğini öngörmüştür. Aksi halde, Vakanüvis Halepli Mustafa Naima'nın Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı hiç görmediği halde portresini teatral bir mizansen içinde tamamlayarak sadrazamın mali vaziyeti dirayetle idare ettiğini yazması, ya da ünlü tarihçi Peçevi'nin şahsî muhabbet veya nefret tezahürüne dayanan anlayışla kullandığı zehirli diliyle çok sayıda tarihî portre yaratması (Ortaylı, 1998: 58-59) gibi bir sübjektifliğe saplanmak kaçınılmaz olacaktır.

Netice itibariyle, Halide Edip'in deyişiyle, “biyografi tarihe insanî simasını vermektedir” (Kırmızı, 2015: 158). Biyografi belki tek başına tarih yazımı değildir ama biyografisiz tarih yazımı da oldukça güçtür. Tarihsel biyografi, sadece tercüme-i hâl olmayıp aksine başlı başına bir tarihî dönemi yansıtan yapıdır (Ortaylı, 1998: 63). Günümüz tarihçiliği artık yalnızca krallar, hanedanlar ve fetihlerle değil sıradan insanların nasıl yaşadıkları, evlerini nasıl yaptıkları, nasıl buğday yetiştirdikleri gibi konularla da ilgilenerek (Acun, 2006: 111) Ortaylı'nın ifade ettiği gerçeğe katkı sağlamaktadırlar.

Biyografi İnşasının Güçlükleri

Biyografi genellikle kapsamı araştırmacı tarafından tespit edilen bir plan içinde kaleme alınır. Bu kapsam bir tarih kesiti üzerine oturtulma şeklinde olabileceği gibi siyasi, askeri, idari, iktisadi, sosyal bakımlardan ele alma şeklinde de olabilmektedir (Kütükoğlu, 1992: 38). Biyografik eserler temel olarak, yazarın şahsiyetinin karışmadığı eserler ve yazarın şahsiyetinin karıştığı eserler olmak üzere iki tipte inşa edilmektedir. Birinci tip biyografide kahramanın hayatı bulgular çerçevesinde şahsî mütalaadan ve psikolojik tahlillerden uzak kalmak suretiyle, yorumsuz müşahede edilir. Bu tip bir biyografi inşasının öznesi doğuştan harikulade kimselerdir. İkinci tip biyografilerde ise özne, biyografin dünya görüşüne göre muhtelif hadiseler ve fikirlerle uzlaşmak zorundadır (Özgül, 1941: 740).

Tarihsel biyografi inşası yorucu bir yazma sahası ve büyük bir projedir (Tosh, 1997: 81). Biyografi inşası, biyografıdan diğer insanlar hakkında daima teyakuz halinde bir gözlemci olmasını bekler. Biyografin, kahramanı ile kimseyle olmadığı kadar bir

yakınlık içinde olmasını ister. Çünkü bir insanın hayatını yazmak, yıllarca sürebilen, öznenin izlerini her yerde dikkatle aramaya sevk eden bir tutku ve hatta saplantı halidir. Hayatı yazılan şahıs, biyografa adeta musallat olmalı, hatta yazarın rüyalarına girmelidir (Kırmızı, 2015: 159).

Bir biyografi eserinde bulunması gereken temel şartların başında; tarafsız (adil, tutarlı ve kanıtlanabilir) olmak, gerçekçi (gerçekleri değiştirmeden sergileme) olmak, bilgi, belge ve tanıklara dayanmak, kronolojik akışı dikkate almak (bu bir zorunluluk değil bir kolaylıktır) ve kişinin benzerlerinden ayrılan yanlarını belirlemek yer almalıdır (Çetin, 2012: 21-26). Bir biyografi eserinde olması gereken başat unsurlardan biri de tarihsel gerçekliktir. Hayat hikâyesi anlatılan kişi, nasıl bir hayat yaşamış olursa olsun, kişinin hayat hikâyesine dışarıdan bir şey eklemek veya özünden bir şey eksiltmek doğru bir yaklaşım değildir. Yani bir biyograf, yaşamını yazmak istediği öznenin, kendisine sunmuş olduğu materyallerden ve gerçeklerden uzaklaşmamalı, onları değiştirmemeli ya da çarpıtmamalıdır. Özne kendisine ne sunuyorsa, biyograf da okuyucusuna bu gerçekleri olduğu gibi aktarma azminde olmalıdır (Çelebioğlu, 2007: 8). Biyograf, öznesinin fiil ve davranışlarının sonuçlarından hareket eden bir tutum içinde olmalıdır. Doğa bilimlerinde nedensellik süreci nedenlerden başlayıp sonuçlara doğru giden bir gelişmeye tâbi iken tarih söz konusu olduğunda hareket ettiğimiz nokta sonuçlardır ve nedensellik süreci sonuçlardan nedenlere doğru işler (Tekeli, 1998: 36).

Biyografi yazarının önündeki en büyük engel, kendini savunma imkânından yoksun, özellikle yaşamayan bir başka kişi hakkında hüküm verecek olmasıdır. Kapsayıcı ve objektif bir biyografi inşasında varılabilecek en zor yargı, hayatı incelenen öznenin şahsiyeti, mensubiyeti ve düşünceleri konusunda kendi dilinden çıkmamış ifadelerle onu vasıflandırmaktır. Artık tarihin bir nesnesi olmuş bir insana yeniden kimlik çıkartmak ve onu belki de gerçeğin dışında bambaşka bir figür olarak yeniden ete kemiğe büründürmek büyük bir sorumluluk gerektirmektedir. Bu gerçeği dile getiren Leon E. Halkın'ın ifadesiyle “*biyografi güç bir sanattır. İyi bir biyografi, hayatı yazılan şahsı kendi kadrosundan çıkarmaksızın, onun kendi tarihi hakikatini ortaya koyma endişesi taşır. Vesikaya bağlı doğruluk ise biyografi yazarının vazifesi ve namusudur. Doğruluk bir ödevdir, erdem değil. Bir tarihçiyi doğruluğundan dolayı övmek, bir mimarı iyi harç kullandığından ötürü övmeye benzer*” (Halkın, 1989: 55-57).

Biyografi inşasında vesikanın kapsamını saptamak mümkün değildir, her şey belli bir konu için malzeme olabilir. Osmanlı toplumunun biyografik malzemeleri arasında; vakayinameler, şüara tezkireleri, menkıbeler, fermanlar, beratlar, mezar taşları, şiirler, çok şüpheli olsalar bile sözlü tarih malzemesi de tarihçinin ilgi ve dikkati dışında kalmamalıdır. Batı'da ise bunların yanında vaftiz defterlerindeki nüfus kayıtları temel biyografik malzemeler arasında yer almaktadır. Fakat 19. asır Osmanlı bürokrasi üyelerinin biyografilerinin inşasında biyografik malzeme şaheseri olarak kabul edilen malzeme Sicill-i Ahvâl kayıtlarıdır (Ortaylı, 1998: 61-63). Hayatı yazılacak olan şahsın yaşadığı mekânları yani coğrafyayı tanımak da biyografik bir malzeme sunabilir ancak salt coğrafi malumat biyografi yazarı için yeterli değildir. Coğrafyayı ve o kültürel-ideolojik iklimi yeteri kadar anlamadan bir kişinin biyografisine girişilmesi mahzurludur. Din sosyolojisi ve sosyal psikoloji, biyografi kişisi ile tarih ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi açıklamak için biyografi yazarı tarafından derinlemesine tetkik edilmelidir (Sakal, 2014: 7).

Tarihte sübjektifliğe en açık alanlardan birisi olarak görülen biyografi inşasında biyograf ile özellikle yaşamakta olan öznesi arasında ister istemez bir yakınlığın söz konusu olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda ancak doğru nakledilen sözlerin, özel günlüklerin ve mektupların, otobiyografilerin muhafaza edildiği ve bunların vesikalarla doku uyumunun sağlandığı durumlarda bu sübjektiflikten kaçınabilme imkânı artmaktadır (Halkın, 1989: 58). Bu noktada Leon Halkın (1989: 59) haklı olarak, “*bir insanın hayatını yazmak için onun ölümünü beklemek gerekir. Biyografi ancak ölümden sonra yazılabilir*” yargısında bulunmaktadır.

Öznenin mükemmel bir gözleminin imkânsızlığı biyografinin tek güçlüğü değildir. Psikolojik izah bu konuda başka güçlükler de ihtiva etmektedir. Ne kadar kaçınmaya çalışsa da biyografin eserinde psikolojik tahlillerden uzak duramadığı, dolayısıyla tarihçinin sübjektifliğini biyografi kadar açık gösteren bir türün daha olmadığı bir vakıdır. Biyografi yazımında incelenen şahıs ile biyograf arasında daima gizli fakat derin bir yakınlık mevcuttur (Halkın, 1989: 58). *Biyografi sanattan ziyade zanaattır* (Kırmızı, 2012: 25) düsturunun ifadesinden anlaşılacağı üzere biyografi inşası kaynağa dayalı bir yorum biçimidir. Aslında bir biyografide yazar ve özne olmak üzere iki kişinin hayatı söz konusudur. Geçmiş bütünü boyutlarıyla yeniden yaşamak mümkün olamayacağından, biyograf, başkasının hayatından geriye kalan malzemeler arasında kendince anlamlı bağlantılar kurmaya çalışır ancak özneye ait bütün bu karmaşık bilgi yığınının bir hayat düzeninde yeniden organizasyonunda büyük oranda seçmece ve kurguya müracaat etmek durumunda kalır. Bu yüzden farklı yazarlar, farklı zamanlarda aynı kişi hakkında farklı portreler çizebilmektedirler (Kırmızı, 2015: 159). O hâlde, bir insanın hayatını mutlak hakikat bağlamında, “nasılsa öyle” resmetmenin mümkün olamayacağı gerçeği bağlamında ancak bir “inşâî” ve “tahlîlî” tarih ile yetinmek (Hocoğlu, 2011: 37) biyografi yazımında bir yöntem sorunu olmaktan ziyade hakikate dayalı bir gereklilik olarak algılanmalıdır.

Biyografi yazmanın temel güçlüklerinden birisi de kültürel etkenlerdir. Mahrem olana gösterilmesi gereken saygı, gizli olanın ifşa edilmemesi gerektiğine olan inanç, geride yazılı belge, anı, günlük, mektup bırakılmaması ve yakınların her zaman taraflı anlatım ve sunumları biyografin karşısına dikilen başlıca engellerdir (Koçak, 2012: 101). Türk tarihçiliğinde hatıra, günlük gibi şahsa ait kayıt tutma geleneğinin çok geç başlaması ve bu konudaki örneklerin çok az oluşu biyografi inşası için büyük bir eksikliklerdir. Sıradan Osmanlı memurlarına ait hatıratlar bir yana vezir, sadrazam ve hatta padişah biyografileri üzerine yapılacak çalışmalarda bile aynı güçlük ile yüzleşmek kaçınılmazdır. Bu konu hatırat yazma geleneğinin bizim kültürümüze çok geç girmiş olması kadar Türk-İslâm yaşam geleneğinin önem atfettiği özel hayatın mahremiyetini muhafaza etmek ile de yakından alakalıdır. Hatıratını kaleme alacak kişi bir anlamda özel hayatının, dünya görüşünün, diğer insanlar hakkındaki düşüncelerinin ifşa edilmiş olacağını düşünmüş olmalıdır. Osmanlı Devleti’nin son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, “*Hatırat yazarlar bunu kendilerini müdafaa etmek için yaparlar, ben buna lüzum görmem*” (Mehmet Tevfik Bey, 1993: 505) dermiş. Thompson’un (1999: 93) “*Yazılı anılar, tarihçileri aldatmak için hazırlanmış bir sözlü tarih türüdür ve ortamı göstermelerinin dışında bir işe yaramazlar. Otobiyografiler, bir aktörün sahnede ya da filmde olduğu gibi bir dinleyici grubunun varlığının farkında oldukları kadar*

samimidirler” ifadeleri belki de Tevfik Paşa’nın haklı olduğu taraftır. Kendi masumiyetine olan inancını ifade etmesi bakımından Paşa’nın bu görüşü tutarlı olabilir ancak bir tarihçi açısından aslında bu düşüncenin çok doğru bir yaklaşım olduğu söylenemez. Çünkü hatıralarında dürüst davranmayacak kişilerin yazdıkları şeyler diğer şahısların yazdıklarıyla karşılaştırılarak gerçeğin ortaya çıkmasına katkıda bulunulabileceği gibi hatıralarda ortaya konulanların resmî evrak ile elde edilen bilgilerle mukayese imkânı da doğar. Atatürk döneminin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, vekillik yaptığı yıllara (1927-1938) dair bir gazeteciyle yaptığı mülakatta hatıraların sübjektifliği konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: “*O devrin mesuliyetlerine iştirak etmiş bir şahıs olarak elbette yaptığım şeylerin arkasında olacağım, hatıralarımda yüzde yüz objektif olamayacağım da tabiidir. Hatıraların çoğu sübjektif olsa da bunların yayınlanması faydalıdır, çünkü hatırat sübjektif noktalarda birbirini tekzip veya tavih eder, bu çarpışmadan ise gerçekler meydana çıkar*” (Dün ve Bugün Mecmuası, 4 Kasım 1955, s. 12). Elbette ki hatıralar araştırmacının asıl malzemesi değildir ancak yine de belgelerin denetlenmesinde ve inşa edilen araştırmanın konuları arasında irtibat kurmada kılavuz olarak kullanılabilir. Bütün sübjektif muhtevasına rağmen her hatırat, tarihin ve özellikle biyografinin inşasında kullanılan bir yapı taşı vazifesi görür (Çetin, 2012: 58). Resmi vesikalar devletin sesi, hatıralar ise sivil vatandaşın sesi olan çıplak gerçekler niteliğindeki iki ayrı türden kaynaktır. Bu iki kaynak türünün tarih usulünün kaidelerine göre terkibinden tarihin hakikati ortaya çıkar (Birinci, 2012: 38).

Biyografi yazımında kullanılan bazı kaynak türlerinin doğası itibariyle sübjektif oluşu ve bu kaynaklardan elde edilecek malumatın teyit edilmeye muhtaç olması da biyografin uzun mesai harcaması gereken bir konudur. Bu kaynaklar arasında yer alan mektuplar, kaynak kişiye ait otobiyografik malzeme, meclis ve basın tutanakları, günlükler, üçüncü şahıslara ait hatıralar ve biyografiler gibi malzemeler biyografin müteyakkız bir şuurla yaklaşması gereken bilgi kaynaklarıdır. Tarihçilerin çoğu, mektup konusunda kendilerini olayın özüne daha yakın hissederler. Mektupların elbette özgün iletişimin kendisi olmak gibi bir üstünlüğü vardır ancak bu onun yanlılık sorunu taşımadığı anlamına gelmez. Ayrıca mektupta yazılının doğruluğunu veya yazarın gerçek duygularını yansıttığını göstermez (Thompson, 1999: 92). Gazeteler ise kendine has bir örnektir. Gazete yorumlarındaki yanlılığı reddedecek tarihçi yok gibidir. Geçmişini yeniden kurgulamak için tarihçiler gazeteleri kullanırken, diğer kaynak türlerine kıyasla, daha tedbirsiz davranmaktadırlar. Bunun muhtemel nedeni, eski gazetelerde görülen çarpıtmaların nedenlerinin ortaya çıkarılmamasıdır. Bir yazının yazarının tarafılık taşıyıp taşımadığı konusunda tahmin yürütmekten başka yapılabilecek bir şey yoktur (Thompson, 1999: 90-91).

Biyografi inşasında karşılaşılan diğer bir zorluk, elde edilen belge ve bilgilerin yazımı esnasında dönemin olaylarının çoğunlukla şahsın yaşam öyküsünün önüne geçmesi nedeniyle bir şekil-zemin uyumsuzluğunun ortaya çıkmasıdır. Yukarıda değinildiği üzere, Tarihsel Biyografi yalın bir tercüme-i hâl olmayıp şahsın hayatını ortaya koymaktan ziyade başlı başına bir tarihi dönemi yansıtan yapı olduğundan görünürdeki bu uyumsuzluk kaçınılmaz olmaktadır. Bir şahıs hakkında veri elde edilebilecek malzemenin olmadığı bir durumda şahsın olaylar karşısındaki tutumunun ve kurumsal faaliyetlerinin incelenmesi yol gösterici olacaktır. “Ayinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz” düsturuna öznenin şahsiyetine

dair ipuçlarına onun yaşantısı yoluyla ulaşmak mümkün olabilmektedir. İcraatından soyutlanmış bir şahsın sadece özel hayatını ele almak, biyografi inşa ilkelerinin eksik uygulandığını gösterdiği gibi araştırmacıyı olguları bütüncül olarak kavrayamama riskiyle de karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle, biyografi eserlerinde sıkça karşılaşılan, olayların şahsın önüne geçmiş olması durumu, bir yöntem sorunu olmaktan ziyade biyografi çalışmasının tabiatı ile ilgili bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Biyografik malzeme konusunda önemli bir detay da biyografisi yazılan şahsın aile temsilcileri ile görüşülmesi meselesidir. Hayatı yazılacak kişiye ait özel evrak var ise bu ya şahsın aile bireylerinde ya da bağışlandığı bir başka uzman veya kütüphanede yer almaktadır. Bu belgelere ulaşmak elbette biyografin elini çok güçlendirecektir. Ancak hayatı yazılacak olan şahsın aile bireyleri arasında dilden dile aktarılarak kahramanlık efsanesine dönüşmüş olan söylencelere mesafeli yaklaşmak da biyografin dikkatli davranması gereken bir husustur. Hayatı yazılacak şahsa ait özel evrak, mektup ve hatırat nevinden malzemeler ailenin elinden çıkmış ise bu durumda şahsın aile temsilcileri ile görüşülemediği olmasının önemli bir eksiklik olmadığı kanaatindeyim.

Biyograf, hayatını yazdığı şahsın icraatının arka planındaki düşünceyi kavrayabilmek için hayal gücünü kullanmalıdır. Edward Hallett Carr'a (1992: 24, 30) göre "tarihçi, üzerinde çalıştığı insanın zihniyle bir tür bağlantı kuramazsa o kişinin tarihini yazamaz". Tarihçi bunu yaparken üzerinde çalıştığı insanın zihnini anlamaya çalışmalı, hayal gücünü kullanarak bir ölçüde kendisini onun yerine koymalıdır. Tarihçi, kişilerinin akıllarından neler geçmiş olabileceğini kendi zihninde yeniden oluşturmak durumundadır. Tabii bilimlerde, üzerinde çalışılan konu kavrama yoluyla keşfedilmekte iken tarihî araştırmada keşfedilmesi gereken yalnızca olay değil bu olayla ifade edilmeye çalışılan düşüncedir. Bu durum tarihçiyi geçmişini yeniden düşünmeye sevk ettiğinden doğal olarak tarihçi tahayyül yoluyla objektiflikten uzaklaşmış olmaktadır (Acun, 2006: 121).

Metot-Sorun Bağlamında Sübjektiflik

Tarihin ve onun alt çalışma sahalarının hem olgusal hem de kavramsal olarak doğal bir sübjektiflik ihtiva ettiği tarih felsefesinin kabul ettiği bir konudur. Tarihin olgularının tabii ilimlerde olduğu gibi kendiliğinden var olmaması, tarihin inşasında kullanılan ana kaynak, birincil kaynak denilen malzemenin dahi bir başka özne tarafından oluşturulmuş olması bu ön kabulün haklılık payını artırmaktadır. Ayrıca objektif olup olamama sadece tarihe ait bir problem de değildir. O hâlde burada kastedilen sübjektiflikten ve idealize edilen objektiflikten anlaşılması gereken ne olmalıdır? Tarihte objektiflikten kastedilen şey mutlak objektiflik (absolute objectivity), olayı tekrar ve aynen yaşamak, insanın sürece dâhil olmaması değildir. Eğer öyle olsaydı tabii ilimler dâhil, insanın müdâhil olduğu araştırmaların hiçbirisi objektif statüsüne dâhil edilemezdi. İnsanın dâhil olduğu her araştırma sübjektiflikten tamamen azade sayılamaz.

Amerikalı tarihçi Charles A. Beard, Croce'nin kuvvetli tesiri altında kalarak Ranke'nin pozitivist tarihçiliğini reddedip tarihi bilimden ayırmış, tarihin faydacı değerini ön plana çıkarırken tarihin objektif olamayacağını savunmuştur. O'na göre, tarihçinin araştırdığı konuyu bilim adamının deneyi gözlemlemesi gibi dışarıdan gözlemlememesi, olguları seçerek kullanıp düzenlenmesi ve yapılandırması tamamen sübjektiftir (Acun, 2006: 113). Yani, tarihi bir konuyu veya şahsı yazarken mutlak objektiflik (absolute

objectivity) bir yana, yazma sürecine kaynaklık edecek malzemenin dahi sübjektif olduğunu iddia eden Beard, kaynağın sübjektif olmasının ürünün de sübjektif olmasını zorunlu kıldığı ileri sürmüştür.

Tarih yazıcılığında sübjektif unsurların diğer araştırma alanlarına göre daha fazla olduğu reddedilemez. İçine bir damla dahi olsa sübjektiflik karışmış bir olgunun tam objektifliğini tanımlamak doğal olarak zor olacaktır. O hâlde, tarih yazıcılığında kastedilen objektifliği, “içerisinde hissin yer almadığı, önyargısız düşünce” olarak tanımlamak uygun bir yaklaşım olacaktır (Acun, 2006: 114). Ranke’ye göre, tarihçinin işi yalnızca hakikatte ne olduğunu ortaya çıkarmaktır. Hakikatte ne olduğu ise belgelerde saklı olup tarihçinin duygularından arınarak, olguların ışığında çalışması ve ancak belgelerin kritiğiyle ortaya çıkartılabilir (Acun, 2006: 91). Fakat bunun mümkün olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü tarihin olguları arı bir biçimde var olamadıkları için tarihçiye de arı olarak ulaşmazlar. Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır (Carr, 1992: 29). Dolayısıyla bir tarih eseri, onu şekillendiren olgulardan ziyade tarihçinin kendisidir. Yani, tarih bir anlamda doğrulanmış bir olgular kümesidir. Tıpkı bir balıkçının tablasındaki balıklar gibi, belgeler içinde olgular hazır dururlar. Tarihçi onları alır, evine götürür, pişirir, canı nasıl istiyorsa o şekilde sofraya koyar (Carr, 2002: 14). Tarihçinin değer yargıları, “iyi”, “kötü” gibi tartışılmasına olanak olmayan dinsel, ahlaki, mutlak ve geleneksel değerler olmayıp “ilerici”, “tutucu” gibi karşılaştırma temeline dayanan ve üzerinde tartışılacak kavramlardır (Sander, 1973: 64).

Mutlak objektiflik (absolute objectivity) bağlamında tabii ilimlerle mukayese edilemeyeceği çoğu tarih felsefecisi tarafından kabul edilmiş olan tarihin inşasında biyografi söz konusu edildiğinde bu pay daha da düşmektedir. O hâlde bütün bu iddialar ve tarih nedenselliği bağlamında şu söylenebilir ki; tarih/biyografi yazımındaki sübjektivizm bir iradi inisiyatif veya yöntem sorunu olmaktan ziyade “tarihçilik” işinin doğasının icabıdır. Bu münasebetle her tarihçi öznellik, her tarih yapıtı sübjektiflik taşımaktadır. Tarih yapıtı, tarihçinin nesnellik ölçülerine göre seçilip düzenlenmeyi gerektirdiğinden doğal olarak yorum öğelerini de içermektedir. Bu olmazsa geçmiş, önemsiz ve birbirinden kopuk sayısız ayrıntılara dönüşür ve tarih yazmaya da olanak kalmaz. Zaten zamandan bağımsız nesnellik de gerçek dışı bir soyutlama olur (Carr-Fontana, 1992: 14).

Tarihte, “mutlak objektifliğin (absolute objectivity) mümkün olmadığını” kabul edildiğine göre, tarihçinin araştırma konusunu “bilim adamının deneyi gözlemlemesi gibi dışarıdan gözleme imkânından yoksun olup olguları seçerek düzenleyip yapılandırmasının tamamen sübjektif bir süreç olduğu” ileri sürüldüğüne göre, biyografi yazımında nesnellığe nasıl yaklaşılabilecektir. Tabiatı icabı öznesini müspet veya menfi olarak abartma eğiliminde olan biyografi hangi teraziye vurulacaktır. Araştırma esnasında tarihçinin sahip olduğu şey orijinal olaylar değil onlardan arda kalan verilerdir. Bütün olguları toplayarak mutlak gerçeği yeniden inşa etme işi imkânsızla uğraşmaktır. Çünkü olgular yalnızca bir kere cereyan eder, tekrar cereyan etme imkânı da yoktur (Acun, 2006: 116). Olgunun somutluğu ve ölçülü kuşkuculuk sayesinde tarih yazımında geçerlilik ve objektifliğe yaklaşılabileceğini ifade eden Paul Valery, insanların nesnellikten sapan ve yan tutan tutumunu “tarih, insan beyninin kimyasınca oluşturulan en tehlikeli maddedir” sözleriyle eleştirmiştir (Carr-Fontana, 1992: 8). Üzerinde çok düşünülmesi gereken bu

yaklaşımdan çıkarılacak netice, tarihi olguların yalnızca tarihçinin zihninde oluştuğu, kendi başına bir anlam ifade etmediği ve ona anlam yükleyen tarihçi olduğudur. Bu gerçeğe dayalı olarak tarihin; tarihçinin kişiliğinin, önyargılarının, ilgisinin ve değerlerinin bir ürünü olduğu kabul görmektedir. Netice itibarıyla, tarihten beklenen objektifliği değerlendirirken, olgular ve yorumlar üzerinde ayrı ayrı düşünmek daha doğru sonuca yönlendirecektir. İngiliz gazeteci P. Scott'ın ifadesiyle, “*olgular kutsal, yorum özgürdür*”.

Biyografin en fazla şikâyet edilen kusuru, övgü ve yergi gibi uç noktalar arasında dolaşması, eskilerin *indî mütalaa* dedikleri şahsî değerlendirme ve hükümler içerisinde bulunmasıdır (Sakal, 2014: 2). Biyografin bakış açısını biçimlendiren faktörlerin arasında sosyal, dini, milli, politik ve benzeri çevresel unsurlar gelmektedir. Zekâsı ve görüşü ne kadar güçlü olursa olsun bu yönelimlerinin, özellikle yaşadığı çevreden edindiği duyguların etkisinden kurtulması güçtür (Le Bon, 2004: 46-47). Carr'ın ifadesiyle “kendi çağının insanı” olup zamanının ve çevresinin önyargılarıyla yoğrulmuş olduğundan biyografin kendi önyargılarından sıyrılması da oldukça güçtür. İbrahim Kafesoğlu'na (1963: 13) göre, her tarihçi kendi devrindeki topluma hâkim olan dünya görüşünün tesiri altında bulunduğu koşulları seçişinde ve konuyu işleyişinde şahsî duygularını bu tesirden kurtarmakta zorlanmaktadır.

Geçmişe dair değerli bulduklarımız arasından seçip ayırdıklarımızla “şimdi”de inşa ettiğimiz gerçeklikler olarak tanımlanabilecek olan “tarih”, her devrin ruhuna uygun olarak şekillenmeye devam etmektedir (Şimşek, 2011: 1). Stephen Tyler'in ifadesiyle tarihçinin amacı, “geçmiş bugünde yaratmak”tır. Tarih yazıcılığı ile hakikat değil ama gerçek ortaya çıkarılabilir. (Erdoğan, 2011: 37). Tabii bu arada tarihçinin seçimleri ve hükümlerine dayandığı için bütün tarihî yapıtları sübjektif ve güvenilmez olarak nitelendirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Bu konuda Comte ve Marx'ın tarihe ortak bakış açıları; “tarihçiye değil tarihî malzemeye önem verilmesi durumunda nesnel bir tarih yazımının olanaklı olacağı, tarihsel malzemeye önem verilmesiyle hazır bulunan tarihsel olguların keşfedilebileceği” (Barutca, 2000: 40) yönündedir. Çünkü olgular cereyan ettikleri bağlama ne derece uygun olarak seçilip yeniden inşa ediliyorsa o derece objektifliğe yaklaşmaktadırlar (Acun, 2006: 119).

Tarihte mutlak gerçekliğin (absolute objectivity) imkânsızlığından kaynaklanan biyografin zorunlu sübjektifliğini tenkit eden modern biyografinin tüm sakıncalarına rağmen, eski dönemlerden beri bilinen odur ki, çoğu biyografi ya tapınma ya da yerme amaçlı yazılmaktadır. Marguerite Yourcenar'ın ifadesiyle; “biyograf tarafından bir anlamda yeniden inşa edilen her yaşam, örnek olarak ortaya sürülür, biyograf evrenin bir görünüşünü savunmak ya da ona karşı koymak için yazar” (Çelebioğlu, 2007: 16). Biyografide gerçeği icat etmek, keşfetmek ve belki de uydurmak vardır. Çünkü yazar ve okur tutarlılık ister. Bazı düşünürler biyografin inşa sürecindeki sübjektifliğine biraz da uç bir noktadan yaklaşarak, “biyografin tanrıya özenen bir tarafı vardır, birinin hayatını baştan yaratmak onu doğrulamak, yaşatmak ve öldürmek ister” (Kırmızı, 2012: 17) şeklinde ifade etmişlerdir.

Tarihçinin en fazla taraflılık tuzağına düşme riskinin bulunduğu saha olarak kabul edilen biyografi inşasında biyografin, öznesine karşı peşin olarak karşıt veya yandaş bir tutum içerisine girme ihtimali yüksektir (Sakal, 2014: 4). Biyografin genel olarak öznesini övmeye meyilli olduğu düşünülse de bunun bir usul olduğu söylenemez. Kişinin olumsuz

yönlerinin sergilenmesi de aslında biyografinin özünde vardır çünkü biyografilerin bir amacı da yermektir (Çelebioğlu, 2007: 3). Biyograf, hayatını yazdığı öznenin arkadaşı da düşmanı da olsa, özneye hayranlıkla da eleştirel de yaklaşırsa, Virginia Woolfun ifadesiyle “ciddi veya sempatik bir dost olarak kahramanının peşinden gitmemelidir” (Çelebioğlu, 2007: 7). Çünkü öznesinin duygu yörüngesine takılan bir biyografin kendisini öznesi ile özdeşleştirilmesi kaçınılmazdır. O yörüngeden çıkmadıkça öznenin düşünce ve fiillerini tenkit edebilmesi zor olacağı gibi ona ait söz ve fiillerin doğruluğunun savunucusu olması da muhtemeldir.

Sonuç

Bir biyografi çalışması tamamlandığında ulaşılan nihai nokta, hayatı yazılan şahıs hakkında verilmiş olan hükümdür. Daha mühimi ise ortaya konulan ürün ile aslına muvafık yeni bir insan kimliği ortaya konulup konulmadığı endişesidir. Bu yaklaşımla, biyografisi yazılmış olan şahsın kendi sözü olmadığı müddetçe, yazarın kesin yargılara varması doğru bir yaklaşım değildir. Ancak ulaşılan belgeler ve analitik kaynak değerlendirmeleri neticesinde genel yorumlar yapılabileceği gibi şahsın icraatı söz konusu olduğunda daha kesin yargılara varılabilir. Çünkü incelenen şahsın icraatı onun eylemlerinin gerisindeki düşünceleri ve zihniyeti ortaya koymakta bir ipucu olarak kabul edilebilir. Bilimsel biyografilerden çıkması beklenen bir diğer sonuç da biyografilerde en çok aranan özellik olan yaşanmışlık ve canlılık hislerinin biyografi yazarının kendi varlığını metinde belli etmesiyle mümkün olabileceğidir. Ancak bu sayede biyografinin hem özneye hem de biyografa ait bir varlık olduğu hissedilebilir (Tekcan, 2001: 1). Biyograf renkleri görmeye çalışmalı, eline boya fırçası alıp tablo üzerinde kendince düzeltmelere kalkışmamalıdır. 1980’lerde başlayıp 1990’lara hâkim olan bu anlayış son yıllarda daha da güçlenerek adeta bir “biyografik dönüşüm” sürecine girmiştir. Büyükleri aklamak veya karalamak gibi peşin hüküm ve duygulardan arındırılmış bir biyografi inşası, tarihçiliğe de diğer kültür ve bilim alanlarına da katkı sunacaktır (Sakal, 2014: 11). Biyograf, yaşamını yazmak istediği öznenin, kendisine sunmuş olduğu materyallerden ve gerçeklerden uzaklaşmadan, onları değiştirmeden ve çarpıtmadan hareket etmelidir. Biyograf, belgelerin ardına gizlenerek öznesini cansız, donuk bir bilgi yığını haline getirmekle mükellef olmadığı gibi onun terbiye edicisi rolüne de soyunmamalıdır. İyi bir biyografi, hayatı yazılan şahsı kendi kadrosundan çıkarmaksızın, onun kendi tarihi hakikatini ortaya koyma endişesi taşımalı, vesikaya bağlı doğruluk ise biyografi yazarının vazifesi olmalıdır.

Netice olarak, biyografi inşasında hayatı yazılan kişiyi iradî olarak övmek ya da yermek dışında yazarı sübjektifliğe yönlendiren şartların çoğunun kendi dışında ve doğal olarak oluşan gelişmelerden kaynaklandığı kabul edilmelidir. Tabii ilimlerde bir deneyi tekrar yapabilme imkânı gibi bir mutlak objektifliğin (absolute objectivity) tarih yazımında mümkün olamaması tarih inşasına yazarın dışında doğal olarak sübjektiflik katmaktadır. O hâlde, tarih yazımında objektiflikten anlaşılması gereken şey, bir deneyi tekrar yapabilme katiyetinden ziyade bir şahsı veya bir tarih kesitini araştıran tarihçinin resmi kayıtlara olabildiğince sadık kalması olarak telakki edilmelidir. Araştırcının geçmişte kalmış olaylar ve şahıslar konusunda tarafsız olması, gerçekleri değiştirmeden ortaya koyabilmesi, bilgi, belge ve tanıklara dayanmış olması inşa ettiği eserin objektifliğe en yakın konumu olarak idealize edilebilir.

Kaynaklar

- Acun, Fatma. (2006). “Tarihte Objektiflik Tartışması”, *Muhafazakâr Düşünce-2*(7).
- Afyoncu, Erhan. (2007). *Tanzimat Sonrası Osmanlı Tarihi Araştırmaları Rehberi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Barutca, E. Müge. (2000). *Tarih Yazımında Nesnellik ve Nedensellik İlişkileri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Birinci, Ali. (2001). *Tarihin Gölgesinde*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Birinci, Ali. (2012). *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları: Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Carr, E. Hallett. *Tarih Nedir?*. (1991). (Çev. Misket Gizem Gürtürk). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr, E. Hallett.-Fontana J. (1992). *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*. (Çev. Özer Ozankaya). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çelebioğlu, Sinem. (2007). *Türk Edebiyatı'nda Modern Biyografinin Doğuşu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çetin, Mahmut. (2012). *Biyografi Kitabı*. İstanbul: Biyografi Net Yayınları.
- Çog, Mehmet. (2004). “Biyografi Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Emekli Sandığı Arşivi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-9*(2). 69-74.
- Dün ve Bugün Mecmuası*. “Atatürk Döneminin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Mülakat”. 4 Kasım 1955.
- Eldem, Edhem. (2009). “Padişahın Paşaları ve Protopografya Hakkında”. *Toplumsal Tarih-190*. 44-48.
- Emecen, Feridun. M. (1999). “Osmanlı Kronikleri ve Biyografi”. *İslam Araştırmaları Dergisi-3*, 83-90.
- Er, Harun. (2010). *Sosyal Bilgiler Eğitimi Kapsamında İlköğretim Öğrencilerinin “Biyografi” Kullanımına İlişkin Görüşleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Erdoğan, A. Teyfur. (2011). “Tarihyazıcılığında Gerçek(Realite)-Hakikat(Verite) Sorunsalı”. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildirileri*. (Ed. M. Öz) Ankara: TTK. Yayınları. 39-52.
- Halkın, Leon. E. (1989). *Tarih Tenkidinin Unsurları*. (Çev. Bahaeddin Yediyıldız). Ankara: TTK. Yayınları.
- Hocaoğlu, Durmuş. (2011). “Orada Öylece Duran Tarih”. (Ed. V. Engin-A. Şimşek) *Türkiye’de Tarihyazımı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları. 35-48.
- İnalcık, Halil-Arı, Bülent. (2011). “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği”. (Ed. V. Engin-A. Şimşek). *Türkiye’de Tarihyazımı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları. 107-137.
- Iggers, Georg. G. (2011). *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*. (Yay. Haz. A. Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1963). “Tarih İlimi ve Bizde Tarihçilik”. *Tarih Dergisi*, 17-18.
- Kanat, Cüneyt. (2011). “Türk Tarih Yazıcılığında Eleştirel Düşünce ve Teori Geliştirme Problemi”. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. M. Öz) Ankara: TTK. Yayınları.

- Kırmızı, Abdülhamit. (2012). *Otur Baştan Yaz Beni. Oto/biyografiye Taze Bakışlar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kırmızı, Abdülhamit. (2015). “Biyografi”. (Ed. A. Şimşek), *Tarih İçin Metodoloji*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları. 156-162.
- Kocatürk, Utkan. (1969). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Koçak, Cemil. (2012). *Tarihçinin Eleği*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat. (1991). *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Le Bon, Gustave. (2004). *Tarih Felsefesi*. (Çev. H. Akdeniz-M. Temelli). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Levend, Ağah. Sırrı. (1988). *Türk Edebiyatı Tarihi-I*. Ankara.
- Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdulhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*. (Haz. F. R. Hürmen) (1993). İstanbul: Arma Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (1998). “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”. *Osmanlıdan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2009). *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Özcan, Abdülkadir. (2010). “Tabakat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-39*, Ankara: 299-301.
- Özcan, Abdülkadir. (2013). “Osmanlı Tarihçiliği ve Tarih Kaynakları”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi-1*. 271-293.
- Özgül, Melahat. (1941). “Alman Edebiyatında Biyografi Mahiyetindeki Eserler”. *İndoloji Araştırmaları, DTCF. Neşriyatı*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Sakal Fahri. (2014). “Tarih Yazımında Biyografi”. *Tarih ve Kültür Dergisi*.
- Sander, Oral. (1973). “Tarihte Yöntem”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi-28(1)*. Ankara. 60-71.
- Sarıyıldız, Gülден. (2004). *Sicill-i Ahval Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi: 1879-1909*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sarıyıldız, Gülден. (2009). “Sicill-i Ahvâl Defterleri”. *TDV. İslam Ansiklopedisi-37*: 134-136.
- Şark ve Garp Eserlerinde Biyografi. (1941). (Çev. M. Torkak). *İndoloji Araştırmaları, DTCF. Yayınları*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Şimşek, Ahmet. (2011). “Giriş ya da Herodotos'tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış”. (Ed. V. Engin-A. Şimşek). *Türkiye'de Tarihyazımı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tekcan, Ayşe. Rana. (2001). *Öteki'yi Ararken: Biyografi Yazarı ve Konusu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tekeli, İlhan. (1998). *Tarih Yazımı Üzerine Yeniden Düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Thompson, Paul. *Geçmişin Sesi*. (1999). (Yay. Haz: A. Anadol). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. (1997). (Çev. Ö. Arıkan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zürcher, Erik. Jan. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. (Çev. N. Salihoğlu). İstanbul: Bağlam Yayınları.

TARİHE İZ BIRAKMIŞ YABANCI KİŞİLERİN GÖZÜNDEN
TÜRKLER: DEĞERLER EĞİTİMİ BAĞLAMINDA İNCELEME
THE TURKS IN THE EYES OF THOSE WHO HAVE LEFT A MARK ON THE
WORLD: INVESTIGATION IN THE CONTEXT OF VALUES

MEVLÜT GÜNDÜZ

Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Asst. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Education, Department of Primary
mevlutgunduz@sdu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5823-190X

DUDU DUYGU GÜNDÜZ

Y. Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
M.A.. Std. Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences
dududuygugunduz@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5224-9719

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 03.01.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.08.2017
Sayfa-*Pages* : 645-664
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3704>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**TARİHE İZ BIRAKMIŞ YABANCI KİŞİLERİN GÖZÜNDEN
TÜRKLER: DEĞERLER EĞİTİMİ BAĞLAMINDA İNCELEME**
THE TURKS IN THE EYES OF THOSE WHO HAVE LEFT A MARK ON
THE WORLD: INVESTIGATION IN THE CONTEXT OF VALUES

MEVLÜT GÜNDÜZ-DUDU DUYGU GÜNDÜZ

Öz

Bir milletin kimliği uzun yıllar boyunca ortaya çıkan ve içinde birçok unsuru barındıran bir olgudur. Bu unsurların başında dil, bayrak, kültür, değer yargıları ve yaşam tarzları gelir. Kimlik bu olgularının hepsinin bir sentezi olarak o milleti betimler. Bu bağlamda Türk kimliğinin nasıl algılandığı önem arz etmektedir. Bu nitel çalışmanın amacı, değişik bir bakış açısı oluşturmak için dünya üzerinde tarihe iz bırakmış kişilerin gözünden Türkler hakkında söylenen sözleri tespit etmek ve bu sözleri değer eğitimi bağlamında ele almaktır. Araştırmada nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan doküman inceleme yöntemi kullanılmış ve veriler içerik analizi tekniği kullanılarak baktığımızda, dünya genelinde tarihe iz bırakmış kişilerin Türkler hakkında söylediği sözlerde yer alan toplam 19 değer tespit edilmiş ve bu değerler 4 kategori (millî, Türklere has, dinî ve evrensel) altında toplanmıştır. Sonuç olarak bu araştırmada, yabancıların gözünden Türkler genel olarak olumlu algılanmakta ve kendilerine has özelliklerinin olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Türk kimliği, Algı, Türk algısı, Değer Eğitimi

Abstract

The identity of a nation is a phenomenon that has emerged for many years and contains many elements. At the head of these elements are language, flag, culture, value judgments and lifestyles. Identity depicts that nation as a synthesis of all of these facts. In this context, it is important how Turkish identity is perceived. The aim of this qualitative work is to identify the words spoken about the Turks in the eyes of those who have left a mark on the world in order to create a different point of view and to consider these words in the context of value education. In the study, the document analysis method used in the qualitative research methods was used and the data were analyzed by using the content analysis technique. When we look at the findings, 19 values were found in the words of the Turks who were left behind in the world and these values were collected under 4 categories (national, Turkic, religious and universal). As a result, in this survey, the Turks are generally perceived as positive by their foreigners and their unique characteristics are seen.

Key Words: Identity, Turkish identity, Perception, Turkish sense, Value Education

1.Giriş

Bir milleti ayakta tutan ve devamlılığını sağlayan birçok unsur vardır. Bunların başında dil, kültür, bayrak, değer yargıları ve kimlik olgusu gelir. Kimlik bu unsurlardan biri olmakla birlikte aynı zamanda diğerlerinin harmanlanmasından oluşmuş bir sentez vazifesi de görür. Nitekim bir millet diline sahip çıktığında, kültürünü koruduğunda,

bayrağını özgürlük amacıyla taşıdığına ve geçmişten gelen değerlerine sahip çıktığına aslında kimliğini oluşturmuş olur (Kıncal, 2015).

İnanç'a (2005) göre kimlik kişinin davranış, eylem ve değer yargıları arasında kurduğu uyuma dayanan bütünlük ve birlik hissi, Yurdusev'e (1997) göre toplumsal bir olgu, Mardin'e (2009) göre insanların üzerine bir gömlek gibi giydirilmiş bir *nesne*, Gellner'e (2007) göre aralarında dil ve ortak tarih de dâhil olmak üzere örtüşen kültürel özellikler bulunan insanların ırksal benzerliğe ve güçlü duygulara sahip oldukları durumun adıdır. Anthony D. Smith (2007) ise, millî kimliğin unsurlarını şöyle sıralamıştır.

- Tarihi bir toprak/ülke yada yurt
- Ortak mitler ve tarihi bellek
- Ortak bir kitlesel kamu kültürü
- Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler
- Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları bir ortak ekonomidir.

Farklı tanımlamalar yapılsa da kimlik için ortak paydanın bir grubu veya bir topluluğu belli amaçlar etrafında bir araya getiren ve insanları birbirine bağlayan ortak değerler olarak görebiliriz. Bu değerler yıllar geçtikçe güçlenmekte ve insanlar için olmazsa olmaz hale gelmektedir. Netice de ortaya çıkan bu değerler, insanları diğer insanların ayırarak ve o insanlara has bir kimlik haline dönüşmektedir (Erkenekli, 2013). Taylor'a göre kimliğimizi belirleyen temel nokta sahip olunan özelliklerin esas olarak bizim için değerli olup olmadığıdır (Yeuk-shing Mok, 2007:60).

Türk adı ilk olarak Milat'tan önce sekizinci yüzyıllara dayanan Orhun Yazıtlarında ortaya çıkmıştır ve Türklüğün başlangıç noktası olarak bu ele alınmıştır (İnanç, 2005). Türkler çok eski tarihiyle dünyaya iz bırakmış ve zengin bir kültürüyle kendilerine ait bir kimlik oluşturmuşlardır. İnalçık, Orhun kitabesinde, "Yukarıda Tanrı basmasa aşağıda yer delinirse, Türk milleti ülkeni törenü kim bozar" dediğini belirtmektedir (İnalçık 2009).

Jean-Paul Roux'a göre de, Türkler, insanlık tarihinde Pasifik'ten Akdeniz'e Pekin'den Viyana'ya, Cezayir'e, oradan Troyes'e uzanan uzun bir tarih demektir, kaderleri dünyanın tüm eski halklarının kaderiyle harmanlanmıştır (Roux, 2007). Kafesoğlu, Türk kelimesinin, cins ismi olarak, *güç*, *kuvvet*, sıfat hali ile güçlü, kuvvetli manasına geldiğini belirtmiş, birçok farklı tanımları bulunan *Türk* kelimesinin, bir Uygur-Türk belgesindeki mevcudiyeti yolu ile yukarıdaki manada olduğunun kesinleştiğini ifade etmiştir (Kafesoğlu, 1999). Roux'da Türk adının, güçlü ya da güçlüler anlamına geldiğini ancak bu ifadenin kavme ya da boya ilişkin bir kimlikten değil siyasal bir örgütlenmeden kaynaklandığını belirtmiştir (Roux, 2007).

Türk kelimesine yüklenen bu anlam veya Türk kimliğini tanımlayan bu durum çok kısa bir zaman diliminde ve mekânsal olarak da dar bir coğrafya ile oluşmamıştır. Türk kimliği yüzyıllar boyunca yaşadığı tarihten ve coğrafyadan aldığı ilhamla oluşmuş (Mahiroğulları, 2005) ve önemini her geçen gün daha da artırmıştır. Bu durum Türk kimliğini beslemekte ve zamanla genişletmektedir. Bu yönüyle diğer milletler, Türklere dünya üzerinde bir yönüyle vakıf olmuşlar ve hatta Türkler'e karşı olumlu cümleler sarf etmişlerdir.

Bu nitel çalışmanın amacı da değişik bir bakış açısı oluşturmak için dünya üzerinde tarihe iz bırakmış kişilerin gözünden, Türkler hakkında söylenen sözleri tespit etmek ve bu sözleri değer eğitimi bağlamında ele almaktır. Nitekim Türk milleti, gelecek nesillerine değer eğitimi anlamında Türk kimliğini miras bırakmak ve Türk milletine ait geçmiş değerleri öğretmek sorumluluğuna sahiptir (Ulusoy-Dilmaç, 2005). Bu araştırma bu yönüyle literatürde ilk olacak ve yapılacak diğer çalışmalara temel teşkil edecektir.

2.Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman inceleme, belgesel tarama olarak belirtilen, geçmişteki olguların izlerini taşıyan resim, film vb. yapıtları, olgularla ilgili olarak yayınlanmış kitap, dergi vb. birtakım yazılı materyalleri analiz etmek için kullanılan nitel araştırma yöntemidir (Karasar, 2008:183). Doküman analizi yapılırken, Millî Eğitim Bakanlığı'nın Tarih ders kitapları, Açık Öğretim Fakültesi Tarih Bölümü Ders Kitapları, YÖK'ün kur tanımına uygun olarak hazırlanmış üniversitelerde okutulan Tarih ders kitapları ve internet üzerinden online olarak yer alan tarih sitelerinden taramalar yapılmıştır.

Veriler içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. İçerik analizinde veriler dört bölümde analiz edilmiştir. Bunlar; kodlanma, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi, tanımlanma ve yorumlanmadır (Yıldırım-Şimşek, 2011).

3.Bulgular ve Yorumlar

Tarihe iz bırakmış kişilerin Türkler hakkındaki söyledikleri sözler tespit edilmiş ve her bir sözün içinde bulundurduğu değer tespit edilerek belli kategoriler halinde gruplandırılmıştır. Aşağıdaki tabloda 19 adet değer 4 kategori halinde nasıl sınıflandırıldığı verilmiştir.

Tablo 1: Kişilerin Görüşlerine Göre Değerlerin Sınıflaması

Kategori	Değer çeşitleri
Millî değerler	Özgürlük, vatanseverlik, milliyetçilik
Türlere Has Değerler	Misafirperverlik, sadakat, cesaret, liderlik, onur, fedakârlık, asalet
Dinî değerler	Namus, sabır, merhamet, vefa
Evrensel Değerler	Hoşgörü, yardımseverlik, saygı, dürüstlük, adalet

3.1. Türklerin Millî Değerlere Sahip Olduğuna Yönelik Bulgular

Bu kategoride, yabancı kişilerin söyledikleri sözlerde bulunan özgürlük, vatanseverlik ve milliyetçilik değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Türkler'in "Özgürlük" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söylenen Söz	Söyleyen Kişi
Türkler öldürülebilir, lakin mağlup edilemezler	Napolyon
Seceat ve cesaret bakımından Türklerden üstün; büyük hedeflere ulaşmak bakımından da onlardan dirayetli hiç bir kavim yoktur. Cenab-ı hak onları aslan sıfatında yaratmıştır.	İbn-i Hassul
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Çanakale'de başarılı olmadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim.	Sir Julien Corbet
Türk gibi ölüme gülerek bakan bir eri başka hiçbir ulusta bulamazsınız.	Mulman
İşte Türkler, kendi cenaze merasimi için hazırlanan tabutlarını, sahiplerinin başlarına geçirdiler.	Gandi
Türklerin insanı düşündüren iki büyük gücü vardır; ordusu ki, ona sancağını gösterip şahlandırmaya gelmez... Diplomasisi ki; kapalı kutu gibidir. Açılmadıkça, insan vesvesede kalır.	Meternich
Türkler, Çanakale'yi zorlayan çağın en ileri tekniğine sahip güçler karşısına adeta bir kale gibi dikilmişlerdir.	Churchill
Türk askerinin savaş ve dövüş hususunda haiz bulunduğu evsafın bidayette layikiyle takdir edilmemiş olması, İngilizler için felaket olmuştur... Türk askerinin ne yaman muharip olduğunu, İngilizler kendileriyle dövüşükten sonra bit tecrübe anlamışlardır.	Oglander
Türkler pek farkında değil ama Avrupalılar şu gerçeğin farkındadır. Tarihten Türkler çıkarılırsa ortada tarih diye bir şey kalmaz.	Torquato Tasso

Tablo 2'de söylenen sözlere baktığımızda, Türklerin oluşturdukları algıların başında özgürlük değerinin geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim Türkler tarih boyunca sürekli farklı devletler kurmuş ve kurdukları her devlete ayrı bir önem yüklemiştir. Türkler'in kurdukları devletlerin kurulma nedenlerine ve yaptıkları savaşlara baktığımızda, *özgürlük* ruhunun ilk sıralarda geldiğini söyleyebiliriz. Bunu en iyi Kafesoğlu açıklamıştır.

"Türklerde göçlerle birlikte ailelerin ve fertlerin kendilerine ait taşınabilir mallarını beraberinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki "hürriyet duygusu ve serbestçe davranma eğilimini daima canlı tutmakta idi. Bu halise, eski Türk devletlerinde, tabiatıyla, köleliği ve bazı zümrelerin "imtiyaz"larla donanmasını önlüyordu"

(Kafesoğlu, 1998:238).

Aynı şekilde Churchill'in "Türkler, Çanakale'yi zorlayan çağın en ileri tekniğine sahip güçler karşısına adeta bir kale gibi dikilmişlerdir." sözüyle özgürlük değerini doğrulamaktadır.

Tablo 3: Türkler'in "Vatanseverlik" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Savaşın zevkini almak isteyen herkes Türklerle savaşmalıdır.	Tawsend
Türkler milletleri bir kere yeniyor fakat kazandıkları zaferleri ruhlara ve nesillere nakşedebiliyorlar.	M. Montecuccoli
Türk, hereditot'tan, tevrat'tan çok eski yüzyılların tanıdığı bir ulustur. Sadelik içinde görkemi, sükunet içinde ihtişamı, tahakküm kabul etmeyen bir yüreklilik, alabildiğine geniş bir fetih aşkı, sonsuz bir teşebbüs kabiliyeti, bölgelere uymaktan çok bölgeleri kendine uydurma zevki ve alışkanlığı Türk milletinin asırlar dolduran tarihinde açıkça görülür.	Hammer
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Çanakkale'de başarılı olmadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim	Sir Julien Corbet
Türk gibi ölüme gülerek bakan bir eri başka hiçbir ulusta bulamazsınız.	Mulman
Türkler öyle bir millettir ki, eğer saldırırsak tamamını yok etmemiz gerekir. Yoksa bir tane bile hayatta bırakırsak, yeni bir devlet kurar ve intikamını alır...	Adolf Hitler
Türkler, Çanakkale'yi zorlayan çağının en ileri tekniğine sahip güçler karşısına adeta bir kale gibi dikilmişlerdir."	Churchill
Türk askerinin savaş ve dövüş hususunda haiz bulunduğu evsafın bidayette layikiyle takdir edilmemiş olması, İngilizler için felaket olmuştur.... Türk askerinin ne yaman muharip olduğunu, İngilizler kendileriyle dövüştükten sonra bit tecrübe anlamışlardır."	Oglander
Türkler pek farkında değil ama Avrupalılar şu gerçeğin farkındadır. Tarihten Türkler çıkarılırsa ortada tarih diye bir şey kalmaz.	Torquato Tasso

Tablo 3'te Türkler hakkında söylenen sözlere bakıldığında, önemli bir yere sahip olan vatanseverlik yani yurtseverlik ön plana çıkmaktadır. Vatansever; yurdunu, milletini büyük bir tutku ile seven, bu uğurda her türlü özveriye katlanan kişilere denir. Türkler vatanını; anası, babası, evladı gibi görmektedir. Bu hipotezi destekleyecek Sir Julien Corbet, 'Çanakkale'de başarılı olmadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim.' sözüyle, Türklerin vatani için her şeyi yapacağını dile getirmişlerdir.

Tablo 4: Türkler'in "Milliyetçilik" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türk, hereditot'tan, tevrat'tan çok eski yüzyılların tanıdığı bir ulustur. Sadelik içinde görkemi, sükunet içinde ihtişamı, tahakküm kabul etmeyen bir yüreklilik, alabildiğine geniş bir fetih aşkı, sonsuz bir teşebbüs kabiliyeti, bölgelere uymaktan çok bölgeleri kendine uydurma zevki ve alışkanlığı Türk milletinin asırlar dolduran tarihinde açıkça görülür.	Hammer
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Çanakkale'de başarılı olmadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim	Sir Julien Corbet

Türk gibi ölüme gülerek bakan bir eri başka hiçbir ulusta bulamazsınız.	Mulman
Türkler öyle bir millettir ki, eğer saldırırsak tamamını yok etmemiz gerekir. Yoksa bir tane bile hayatta bırakırsak, yeni bir devlet kurar ve intikamını alır.	Adolf Hitler
Türk askerinin savaş ve dövüş hususunda haiz bulunduğu evsafın bidayette layikiyle takdir edilmemiş olması, İngilizler için felaket olmuştur.... Türk askerinin ne yaman muharip olduğunu, İngilizler kendileriyle dövüştükten sonra bit tecrübe anlamışlardır.”	Oglander
Türkler pek farkında değil ama Avrupalılar şu gerçeğin farkındadır. Tarihten Türkler çıkarılırsa ortada tarih diye bir şey kalmaz.	Torquato Tasso

Tablo 4’te görüldüğü gibi Türklerin kimliğinde bulunabilecek diğer bir özellik ise milliyetçiliktir. Milliyetçilik, Türklerin özgürlüğünü, birliğini savunan ve Türk milletinin ilerlemesini, gelişmesini amaçlayan hayat felsefesidir. Bu özellik yabancılar tarafından sevilmececek bir özellik olabilir. En iyi örneği Adolf Hitler ‘Türkler öyle bir millettir ki, eğer saldırırsak tamamını yok etmemiz gerekir. Yoksa bir tane bile hayatta bırakırsak, yeni bir devlet kurar ve intikamını alır.’ Sözüyle, Türklerin milliyetçi bir kimliğe sahip olduklarını belirtmiştir.

3.2.Türklerin Kendilerine Has Değerlere Sahip Olduğuna Yönelik Bulgular

Tablo 5: Türkler’in “Misafirperver” Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Bütün milletler arasında en namuslu ve dostluk kurmada tereddüt edilmeyecek olan yalnızca Türklerdir. Henüz yabancı tesiri altında kalmamış olan bir köye gidecek olursanız; gerçek misafirperverliğin ne demek olduğunu orada görüp öğrenirsiniz.	William Martin
Türk’ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkar mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik adeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkarı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis

Tablo 5 incelendiğinde, Türkleri diğer toplumlardan ayıran en önemli özelliklerinden biride misafirperver olmasıdır. Kapılarına gelen kişileri dinî, dili, ırkı ne olursa olsun ayırmaksızın el üstünde tutup misafirlerini hoşnut etmektedir. Bir Japon aydın olan Nagase Hōsuke’nin Türkler hakkındaki şu sözü misafirperverlikle ilgilidir.

‘Bir yolcu, geceyi geçirebileceği bir yere ihtiyaç duyduğunda; Türkler bu kişinin sadece kalacak yerini değil her türlü gereksinimini karşılamaya gayret ederler. O kimseyi, ellerinden geldiğince, en iyi şekilde ağırlamaya çalışırlar. Bu onlar için bir şereftir ve Türkler böyle davranmayı kendilerine bir vazife addederler. Ayrıca, Türkler böyle şeyler için kesinlikle para vb. şey kabul etmezler.’

Hōsuke (1915, Akbay, 2012:182’dan)

Tablo 6: Türkler'in "Sadakat" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türklerden bahsediyorum... Düşmanına saldırırken amansız bir kasırgaya, korkunç bir denize ve insafsız bir yıldırıma benzeyen Türk; dost yanında ve silahsız düşman karşısında bir seher yelidir, berrak bir göldür. Gönül açan bu yeli yıldırma, göz kamaştırın bu gölü coşkun bir denize çevirmek tabiatıda inciten bir gaflet olur.	Tasso
Türkler kahramandırlar. Dostlarına zarar vermezler. Fakat kazanç getirirler	Comenius
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türklerle dost ol ama düşman olma.	Gianni de Michelis
Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.	Monradgea D'ohsson
Türk askeri aslan gibi cesaretlidir. Kuzu gibi söz dinler.	Hobart
Türkler yalnız mert değil, cesur, güçlü, sabırlı, inanılmaz sihirli bir iradeye sahiptir	Çernayel
Türklerin insanı düşündüren iki büyük gücü vardır; ordusu ki, ona sancağını gösterip şahlandırmaya gelmez.. Diplomasisi ki; kapalı kutu gibidir. Açılmadıkça, insan vesvesede kalır.	Meternich
Türkler tarihte eşi benzeri görülmemiş bir millettir.	Enes Bin Malik

Tablo 6'da söylenen sözlere baktığımızda, Türklerin kendilerine has özelliklerinden birinin de sadakat olduğunu görmekteyiz. Sadakat; içten bağlılık, doğru olmak, dürüstlük anlamına gelmektedir. Türkler savaşçı kimliklerinin dışında; dostlarının, savunmasız kişilerin, dinî ve mezhebi farklı olanların karşısında her zaman doğru ve dürüst olmuşlardır. Bunun en iyi örnekleri Tasso, 'Türklerden bahsediyorum... Düşmanına saldırırken amansız bir kasırgaya, korkunç bir denize ve insafsız bir yıldırıma benzeyen Türk; dost yanında ve silahsız düşman karşısında bir seher yelidir, berrak bir göldür. Gönül açan bu yeli yıldırma, göz kamaştırın bu gölü coşkun bir denize çevirmek tabiatı da inciten bir gaflet olur.' Sözüyle, Türklerin bu özelliğini çok iyi vurgulamıştır.

Tablo 7: Türkler'in "Cesaret" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türkler öldürülebilir, lakin mağlup edilemezler	Napolyon
Seceat ve cesaret bakımından Türklerden üstün; büyük hedeflere ulaşmak bakımından da onlardan dirayetli hiç bir kavim yoktur. Cenab-ı hak onları aslan sıfatında yaratmıştır.	İbn-i Hassul
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Dünyada iki bilinmeyen vardır. Biri kutuplar, diğeri Türkler.	Albert Sorel
On ulusun, on yiğit adamının gücü tek bir kimsede toplansa yine bir Türk'e bedel olmaz. Türklerin en çok konuştuğu şey savaştır, zaferdir. Eğlenceleri ise attır, silahtır. Türklerin doğrulukları ve namuslulukları ne kadar övülse yeridir.	Charles Mcfarlene
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Çanakale'de başarılı olamadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim	Sir Julien Corbet

Türkler canlı ve yaşamaya kabiliyetli olduklarını her fırsatta ve hayrete değer bir kahramanlıkla ispat etmekten geri kalmıyorlar.	Lord Beaconsfield
Türk askeri aslan gibi cesaretlidir. Kuzu gibi söz dinler.	Hobart
Türkler öyle bir millettir ki, eğer saldırırsak tamamını yok etmemiz gerekir. Yoksa bir tane bile hayatta bırakırsak, yeni bir devlet kurar ve intikamını alır...	Adolf Hitler
Türkler yalnız mert değil, cesur, güçlü, sabırlı, inanılmaz sihirli bir iradeye sahiptir	Çernayel
Türklerin insanı düşündüren iki büyük gücü vardır; ordusu ki, ona sancağını gösterip şahlandırmaya gelmez.. Diplomasisi ki; kapalı kutu gibidir. Açılmadıkça, insan vesvesede kalır.	Meternich
Türkler, Çanakkale'yi zorlayan çağının en ileri tekniğine sahip güçler karşısına adeta bir kale gibi dikilmişlerdir.	Churchill

Tablo 7 analiz edildiğinde, Türklerin ruhuna işlemiş diğer bir özelliği ise cesarettir. Türk milletinin neslinin devam ettirmesini sağlayan en önemli faktörlerden birisinin de cesaret olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikleri Türklerin savaş esnasında zırh gibi olmasına aslan gibi kükremesine sebep olmuştur. Churchill 'Türkler, Çanakkale'yi zorlayan çağının en ileri tekniğine sahip güçler karşısına adeta bir kale gibi dikilmişlerdir.' Aynı zamanda İbn-i Hassul' un 'Seceat ve cesaret bakımından Türklerden üstün; büyük hedeflere ulaşmak bakımından da onlardan dirayetli hiç bir kavim yoktur. Cenab-ı hak onları aslan sıfatında yaratmıştır.' sözüyle Türklerin cesaretli oluşunu güzel bir şekilde dile getirmiştir.

Tablo 8: Türkler'in "Liderlik" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Seceat ve cesaret bakımından Türklerden üstün; büyük hedeflere ulaşmak bakımından da onlardan dirayetli hiç bir kavim yoktur. Cenab-ı hak onları aslan sıfatında yaratmıştır.	İbn-i hassul
Türklerin yalnız sonsuz bir cesareti değil, iradeleri sersemleştiren bir sihirbaz zekası vardır. İşte Türk, bu zekasıyla zafer kazanır, uygarlıklar yaratır ve insanlık dünyasında en şerefli hizmeti başarır. Zaten Avrupa'nın yarısını yüzyıllarca boyunduruk altına almak başka türlü mümkün olamazdı.	Çarnayev
Kılıcı insafsız bir beceriyle kullanan Türk'ün eli, yendiği insanların yarısını sarmakta da ustadır.	Lord Byron

Tablo 8'de görüldüğü gibi, Türklerin bu zamana kadar dünyaya nasıl iz bıraktığını anlatan en önemli özelliklerinden biri de liderliktir. Lider; bulunduğu topluma yarar sağlayan, toplumu yönetmek için sezgisi, zekâsı gelişmiş, donanımlı bilgilere sahip kişilere denir. Türk milletini tek bir bayrak altında toplamak isteyen Metehan, Kanuni gibi ya da ülkesini çıkmazdan kurtarmak isteyen Atatürk gibi kişiler bunun en güzel örneklerindedir. Çarnayev, 'Türklerin yalnız sonsuz bir cesareti değil, iradeleri sersemleştiren bir sihirbaz zekâsı vardır. İşte Türk, bu zekâsıyla zafer kazanır, uygarlıklar yaratır ve insanlık dünyasında en şerefli hizmeti başarır. Zaten Avrupa'nın yarısını yüzyıllarca boyunduruk altına almak başka türlü mümkün olamazdı.' sözünde de belirttiği gibi Türklerin liderlik özelliği ile neleri yapabileceğini özetlemektedir.

Tablo 9: Türkler'in "Onur (Şeref)" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türkler bir ırk ve bir millet olarak yeryüzünün en şerefli insanlarıdır.	La Martine
Türklerin biricik sevdikleri şey hak ve hakikattir. Ve hiçbir haksızlık yapmadıkları halde haksızlığa uğramışlardır.	William Pitt
Türkler tarihte eşi benzeri görülmemiş bir millettir.	Enes Bin Malik
Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki, bu ifadenin altını çiziyorum, Türklerle mukayese edilebilsin.	Tawshend
Türk'ü anlamamak için tarihe göz yummak gerekir. Haksız saldırılar ve adi iftiralar önünde Türk'ün vakur kalışı, kuşku yok ki körlerin gerçeği, eşyayı anlamadıklarını düşündüklerinden ve körlere acıdıklarındandır. Bu soylu davranış o adi iftiralara ne açık bir cevap oluyor.	Mark Sykes

Tablo 9' da söylenen sözlere baktığımızda, insanın kendisine duyduğu saygı Türklerin ruhuna işlemiştir. La Martine'nin sözlerinden 'Türkler bir ırk ve bir millet olarak yeryüzünün en şerefli insanlarıdır.' sözü de bunu desteklemektedir. Onuru olmayan bir toplum, ruhunu kaybetmiş bir beden gibidir. Türkler, geçmişten bugüne denk onurunu kaybetmeden devamlılığını sağlamıştır.

Tablo 10: Türkler'in "Fedakarlık" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Savaşın zevkini almak isteyen herkes Türklerle savaşmalıdır.	Tawshend
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki, bu ifadenin altını çiziyorum, Türklerle mukayese edilebilsin.	Tawshend

Tablo 10' da görüldüğü gibi Türklerin bu zamana kadar devamlılığını sağlamasında fedakârlık değerinin de ne derece önemli olduğunu görmekteyiz. 'Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanyıyla sulanmadıkça terk olunmaz.' Sözü de Türklerin vatani için ne kadar fedakâr olduğunu gösterir. Aynı şekilde Albert Einstein 'Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.' Sözleri de Türk askerinin fedakârlık derecesinin ölümle sonuçlanacağını bilse dahi hiç düşünmeden canlarını feda edebileceğini göstermektedir.

Tablo 11: Türkler'in "Asalet" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türkler öldürülebilir, lakin mağlup edilemezler	Napolyon
Her Türk'ün bakışında silahın ruha verdiği güveni görmek mümkündür. O hayata ve olaylara güvenle bakmayı öğrenmiştir.	Molte
Dünyada iki bilinmeyen vardır. Biri kutuplar, diğeri Türkler.	Albert Sorel
Türk toplumunda kişisel nitelik ve değer dışında hiçbir şeye önem verilmez.	Baron Büsbek
On ulusun, on yiğit adamının gücü tek bir kimsede toplansa yine bir Türk'e bedel olmaz. Türklerin en çok konuştuğu şey savaştır, zaferdir. Eğlenceleri ise attır, silahtır. Türklerin doğrulukları ve namuslulukları ne kadar övülse yeridir.	Charles Mcfarlene
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton

Türkler merhametli ve hoşgörülüdürler. İnanmadıkları gerçeklerin yanı başlarında yaşamasına göz yumarlar. Bu, kendi güçlerine gururlu bir şekilde güvenmekten ileri gelse bile pek asilanedir.	Chateu Briand
Türk askeri aslan gibi cesaretlidir. Kuzu gibi söz dinler.	Hobart
Türkler öyle bir millettir ki, eğer saldırırsak tamamını yok etmemiz gerekir. Yoksa bir tane bile hayatta bırakırsak, yeni bir devlet kurar ve intikamını alır...	Adolf Hitler
Türk'ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkârı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis
Türkler erdemli, doğru, dürüst, aynı zamanda yoksulları koruyup kollayan aile namusuna özen gösteren insanlardır. Küçük bir iki kusurlarına rağmen onlar dünyanın en yüksek ve en asil milletidir.	D'atrac
Türklerin insanı düşündüren iki büyük gücü vardır; ordusu ki, ona sancağını gösterip şahlandırmaya gelmez... Diplomasisi ki; kapalı kutu gibidir. Açılmadıkça, insan vesvesede kalır.	Meternich
Türkler tarihte eşi benzeri görülmemiş bir millettir	Enes Bin Malik
Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki, bu ifadenin altını çiziyorum, Türklerle mukayese edilebilsin.	Tawshend
Türk'ü anlamamak için tarihe göz yummak gerekir. Haksız saldırılar ve adi iftiralar önünde Türk'ün vakur kalışı, kuşku yok ki körlerin gerçeği, eşyayı anlamadıklarını düşündüklerinden ve körlere acıdıklarındandır. Bu soylu davranış o adi iftiralara ne açık bir cevap oluyor.	Mark Sykes
Türkler pek farkında değil ama Avrupalılar şu gerçeğin farkındadır. Tarihten Türkler çıkarılırsa ortada tarih diye bir şey kalmaz.	Torquato Tasso

Tablo 11' de görüldüğü gibi Türklerin; davranışları, manevi değerleri, savaşçı ruhları vb. gibi özellikleri ne kadar asaletli olduğunu gösterir niteliktedir. Kaplan'ın Türkler hakkında söylediği söz asaletin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Kaplan'a (2005: 35) göre, hür ve müstakil olarak yaşama ve dünyada hâkim olma iradesine sahip olan Türkler, münasebette bulunduğu veya idaresi altında aldığı kavimlere saygılı ve adil olmasını bilmişlerdir. Anadolu Türk'ünün başarısını sadece kılıç kuvvetiyle izaha kalkışmak çok yanlış bir görüştür. Anadolu Türk medeniyetini kuran sadece gaziler değildir. Mevlana, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre gibi, bütün insanlığı sevgi ile kucaklayan ve birleştiren velilerin de bunda büyük rolü vardır. Anadolu'yu fethedebilen Türkler her yerde camiler, medreseler ve tekkeler kurmuşlardır. Bunlar Türklerin yiğitlik ve kahramanlığına adaleti, sevgiyi, mûsamahayı, zarafeti ve inceliği katmışlardır.

3.3. Türklerin Dinî Değerlere Sahip Olduğuna Yönelik Bulgular

Tablo 12: Türkler'in "Namus" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türkler bir ırk ve bir millet olarak yeryüzünün en şerefli insanlarıdır.	La Martine
Türk askeri cesurdur. Anavatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.	Albert Einstein
Türk toplumunda kişisel nitelik ve değer dışında hiçbir şeye önem verilmez.	Baron Büsbek
Türklerden başka dinî ve vatani uğruna canını vermeye hazır asker yoktur.	Hamilton
Türkler doğunun en temiz, en dürüst, en namuslu milletidir.	Pierre Loti
Türkler erdemli, doğru, dürüst, aynı zamanda yoksulları koruyup kollayan aile namusuna özen gösteren insanlardır. Küçük bir iki kusurlarına rağmen onlar dünyanın en yüksek ve en asil milletidir.	D'atrac

Tablo 12'ye bakıldığında, toplum içerisinde önemli bir yeri olan namus değeri ele alınmıştır. Dede Korkut Hikâyelerinde, Türk kadınının eşine ölene kadar sadık olduğunu, namusunu korumak için her şeyi yaptığını vurgulamış, annelik ve eşe bağlılık değerlerinin daima yüceltildiğini belirtilmiştir (Arı-Karateke, 2010). Pierre Loti'nin 'Türkler doğunun en temiz, en dürüst, en namuslu milletidir.' sözü Türklerin namusuna önem verdiğini göstermektedir.

Tablo 13: Türkler'in "Sabır" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Seceat ve cesaret bakımından Türklerden üstün; büyük hedeflere ulaşmak bakımından da onlardan dirayetli hiç bir kavim yoktur. Cenab-ı hak onları aslan sıfatında yaratmıştır.	İbn-i Hassul
Çanakkale'de başarılı olmadık. Nasıl başarılı olurduk ki? Zira Türkler yuvasına girilmiş aslanların hiddetiyle, cüret ve cesaret kahramanlığı ile savaşıyorlardı. Böyle bir millet görmedim	Sir Julien Corbet
Türkler canlı ve yaşamaya kabiliyetli olduklarını her fırsatta ve hayrete değer bir kahramanlıkla ispat etmekte geri kalmıyorlar.	Lord Beaconsfield
Türkler yalnız mert değil, cesur, güçlü, sabırlı, inanılmaz sihirli bir iradeye sahiptir	Çamayel

Tablo 13 incelendiğinde, zorluklara isyan etmeden katlanma anlamına gelen sabır değerinden bahsetmektedir. 'Türkler; çoğunlukla dürüst, mütevazı, gözü tok, temiz kalpli, merhametli ve sabırlı kimselerdir. Hösuke (1915, Akbay, 2012:183'den). Çamayel'in 'Türkler yalnız mert değil, cesur, güçlü, sabırlı, inanılmaz sihirli bir iradeye sahiptir.' sözü Türklerin mert, güçlü ve sabırlı olduğunu vurgulamaktadır. Türklerin sabırlı olması çoğu zaman olumlu yönde olmuştur. Bunun en iyi örneklerinden biri de Çanakkale zaferidir.

Tablo 14: Türkler'in "Merhamet" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türklerden bahsediyorum... Düşmanına saldırırken amansız bir kasırgaya, korkunç bir denize ve insafsız bir yıldırıma benzeyen Türk; dost yanında ve silahsız düşman karşısında bir seher yelidir, berrak bir göldür. Gönül açan bu yeli yıldırma, göz kamaştıran bu gölü coşkun bir denize çevirmek tabiatıda inciten bir gaflet olur.	Tasso
Kılıcı insafsız bir beceriyle kullanan Türk'ün eli, yendiği insanların yarasını sarmakta da uzatır.	Lord Byron

Türkler merhametli ve hoşgörülüdürler. İnanmadıkları gerçeklerin yanı başlarında yaşamasına göz yumarlar. Bu, kendi güçlerine gururlu bir şekilde güvenmekten ileri gelse bile pek asilanedir.	Chateu Briand
Türk'ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkârı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis
Türkler erdemli, doğru, dürüst, aynı zamanda yoksulları koruyup kollayan aile namusuna özen gösteren insanlardır. Küçük bir iki kusurlarına rağmen onlar dünyanın en yüksek ve en asil milletidir.	D'atrak

Tablo 14' e bakıldığında, Türklerin merhametli olduğuna dair sözler yer almaktadır. Yine Bir Japon aydın olan Nagase Hösuke 'nin Türkler hakkındaki şu sözü dikkat çekicidir.

Türkler, hayvanlara karşı da son derece şefkatlidirler. Sebepsiz yere hayvanları asla öldürmezler. Bir avcının elinde canlı bir kuş gördükleri vakit, muhakkak bu kuşu satın alırlar ve salıverirler. Bursa'da kuşlar için yapılmış bir şifahane vardır. Burada yaşlı, güçsüz, hasta ve sıcak yerlere geç edemeyecek durumdaki kuşların bakım ve tedavisi yapılır. Yaralı kuşlar tedavi edilir. Hatta bacağı olmayan kuşlara takma bacak bile takılır. Türklerin köpek sevgisi de olağanüstüdür ve meşhurdur. Türk toprakları, köpekler için neredeyse bir cennet gibidir. Her yerde ve çok sayıda köpek görmek mümkündür.

Hösuke (1915, Akbay, 2012:182'den).

Tablo 15: Türkler'in "Vefa" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türklerden bahsediyorum... Düşmanına saldırırken amansız bir kasırgaya, korkunç bir denize ve insafsız bir yıldırma benzeyen Türk; dost yanında ve silahsız düşman karşısında bir seher yelidir, berrak bir göldür. Gönül açan bu yeli yıldırma, göz kamaştırın bu gölü coşkun bir denize çevirmek tabiati da inciten bir gaflet olur.	Tasso
Türk'ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkârı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis
Türkler tarihte eşi benzeri görülmemiş bir millettir.	Enes Bin Malik

Tablo 15 incelendiğinde, Türklerin verilen sözü yerine getiren, emanete sahip çıkan ve emaneti koruyan bir toplum olduğu görülmektedir. Bunu en iyi özetleyen sözlerden biri de Edmondo De Amicis'in şu sözüdür: 'Türk'ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkârı da mümkün değildir.'

3.4. Türklerin Evrensel Değerlere Sahip Olduğuna Yönelik Bulgular

Tablo 16: Türkler in “Hoşgörü” Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Bütün milletler arasında en namuslu ve dostluk kurmada tereddüt edilmeyecek olan yalnızca Türklerdir. Henüz yabancı tesiri altında kalmamış olan bir köye gidecek olursanız; gerçek misafirperverliğin ne demek olduğunu orada görüp öğrenirsiniz.	William Martin
Türk, Herodot’tan, Tevrat’tan çok eski yüzyılların tanıdığı bir ulustur. Sadelik içinde görkemi, sükûnet içinde ihtişamı, tahakküm kabul etmeyen bir yüreklilik, alabildiğine geniş bir fetih aşkı, sonsuz bir teşebbüs kabiliyeti, bölgelere uymaktan çok bölgeleri kendine uydurma zevki ve alışkanlığı Türk milletinin asırlar dolduran tarihinde açıkça görülür.	Hammer
Türkler muhakkak ki Avrupa tarihinin ve yakın Asya tarihinin bildiği en halis efendi millettir.	Kayzerling
Kılıcı insafsız bir beceriyle kullanan Türk’ün eli, yendiği insanların yarısını sarmakta da ustadır.	Lord Byron
Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.	Monradgea D’ohsson
Türkler merhametli ve hoşgörülüdürler. İnanmadıkları gerçeklerin yanı başlarında yaşamasına göz yumarlar. Bu, kendi güçlerine gururlu bir şekilde güvenmekten ileri gelse bile pek asilanedir.	Chateu Briand
Türk askeri aslan gibi cesaretlidir. Kuzu gibi söz dinler.	Hobart
Türk’ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkarı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis

Tablo 16’ da görüldüğü gibi, Türklerin hoşgörülü bir millet olduğu görülmektedir. ‘Hoşgörü, müsamaha, yabancı itikatlara saygı, Türklerin karakter yapısında vardır.’ (Öztuna 1998: 153) Tanınmış Alman Türkolog F. Grese şunu söyler:

Gerçek şudur ki, Batı’da kilise, başka inançtakilere karşı oldukça katı müsamahasız davranırken, Müslümanlar kendi ülkelerindeki gayri Müslimlere tam bir tolerans gösteriyorlardı. Bu bir gerçektir ve İslamiyet bu yönden ne kadar övülse azdır. İslam hukukunun gayri Müslimlere karşı bu müsamahalı tutumu Türkler tarafından da tarih boyunca uygulanmıştır. Hatta Osmanlı İmparatorluğu’nda zaman zaman gayri Müslimler için şartlar, Müslümanlarınkinden bile daha iyi olmuştur.

(Sayar, 2002: 38).

Tablo 17: Türkler'in "Yardımseverlik" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Bütün milletler arasında en namuslu ve dostluk kurmada tereddüt edilmeyecek olan yalnızca Türklerdir. Henüz yabancı tesiri altında kalmamış olan bir köye gidecek olursanız; gerçek misafirperverliğin ne demek olduğunu orada görüp öğrenirsiniz.	William Martin
Türkler kahramandırlar. Dostlarına zarar vermezler. Fakat kazanç getirirler	Comenius
Kılıcı insafsız bir beceriyle kullanan Türk'ün eli, yendiği insanların yarasını sarmakta da ustadır.	Lord Byron
Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.	Monradgea D'ohsson

Tablo 17 analiz edildiğinde, Türklerin yardımseverlik değerine sahip olduğuna dair sözler yer almaktadır. Lord Byron şu sözleriyle Türkler'in bu yönünü güzel bir şekilde dile getirmiştir: 'Kılıcı insafsız bir beceriyle kullanan Türk'ün eli, yendiği insanların yarasını sarmakta da ustadır.' Aynı zamanda yine bir Japon aydın olan *Nagase Hösuke'nin Türkler hakkındaki bir tespiti şu şekildedir:*

Türklerin bir başka meziyeti, son derece merhametli ve yardımsever oluşlarıdır. Türkler; yaşlılara, güçsüz kadınlara, çocuklara ve özellikle de yoksullara karşı çok anlayışlı ve yardımseverdirler. Bir dilenci, yardım talep ettiği takdirde; az olsun, çok olsun muhakkak bir miktar para elde eder. Eğer kendisinden yardım talep edilen kişinin yanında parası yoksa bile en azından dua ve şefkatli sözlerle yardım isteyen kişiyi uğurlar. Türkler; kesinlikle insanın kalbini kıran, karşısındakini rencide eden söz ve davranışlarda bulunmazlar.

Hösuke (1915, Akbay, 2012:182'den).

Tablo 18: Türkler'in "Saygı" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türkler muhakkak ki Avrupa tarihinin ve yakın Asya tarihinin bildiği en halis efendi millettir.	Kayzerling
Türk toplumunda kişisel nitelik ve değer dışında hiçbir şeye önem verilmez.	Baron Büsbek
Türklerle dost ol ama düşman olma.	Gianni de Michelis
Türkler size dokunmadıkça siz de onlara sakın dokunmayın.	Hz. Muhammed
Eğer bir Türk devleti olmasaydı yaratmak gerekirdi.	Thiers
Türk'ün şefkat ve insanîyet duygusunu inkâr mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik âdeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkârı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis
Türkler erdemli, doğru, dürüst, aynı zamanda yoksulları koruyup kollayan aile namusuna özen gösteren insanlardır. Küçük bir iki kusurlarına rağmen onlar dünyanın en yüksek ve en asil milletidir.	D'atrak
Türk'ü anlamamak için tarihe göz yummak gerekir. Haksız saldırılar ve adi iftiralar önünde Türk'ün vakur kalışı, kuşku yok ki körlerin gerçeği, eşyayı anlamadıklarını düşündüklerinden ve körlere acıdıklarındandır. Bu soylu davranış o adi iftiralara ne açık bir cevap oluyor.	Mark Sykes

Tablo 18 incelendiğinde, Türklerin saygılı insanlar olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim D'atrac 'Türkler erdemli, doğru, dürüst, aynı zamanda yoksulları koruyup kollayan aile namusuna özen gösteren insanlardır. Küçük bir iki kusurlarına rağmen onlar dünyanın en yüksek ve en asil milletidir.' sözüyle Türklerin hep saygı içerisinde yaşadığı düşünülmektedir. Aynı şekilde Kayzerling 'Türkler muhakkak ki Avrupa tarihinin ve yakın Asya tarihinin bildiği en halis efendi millettir.' diyerek bu değeri desteklemektedir.

Tablo 19: Türkler'in "Dürüstlük" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türklerin yürekleri temizdir. Onlarda batıl fikirler, basit düşünceler yoktur.	Semame İbn-i Eşreş
Türklerin biricik sevdikleri şey hak ve hakikattir. Ve hiçbir haksızlık yapmadıkları halde haksızlığa uğramışlardır.	William Pitt
Türkler muhakkak ki Avrupa tarihinin ve yakın Asya tarihinin bildiği en halis efendi millettir.	Kayzerling
On ulusun, on yiğit adamının gücü tek bir kimsede toplansa yine bir Türk'e bedel olmaz. Türklerin en çok konuştuğu şey savaştır, zaferdir. Eğlenceleri ise attr, silahtır. Türklerin doğrulukları ve namuslulukları ne kadar övülse yeridir.	Charles Mcfarlene
Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.	Monradgea D'ohsson
Türkler doğunun en temiz, en dürüst, en namuslu millettir.	Pierre loti
Türkler yalnız mert değil, cesur, güçlü, sabırlı, inanılmaz sihirli bir iradeye sahiptir	Çernayel D'atrac
Ey Almanlar; bırakınız, Türkler, Almanya'yı istilâ etsinler. Hakkın, adaletin ne olduğunu Türkler, sizlere öğreteceklerdir."	Martin Luther

Tablo 19 incelendiğinde, Türklerin bünyelerinde barındırdığı en önemli özelliklerinden birinin de dürüstlük olduğunu görmekteyiz. William Pitt 'Türklerin biricik sevdikleri şey hak ve hakikattir ve hiçbir haksızlık yapmadıkları halde haksızlığa uğramışlardır.' sözü de bunu doğrular niteliktedir. *Nagase Hösuke'nin Türkler hakkındaki sözü ise şu şekildedir:*

Türkler; karma evliliklerden dolayı önemli ölçüde melezleşmiş olsalarda, büyük bir kısmı geçmişten gelen millî karakterlerinden bir şey kaybetmemiştir. Türklerin birkaç karakteristik özelliğini sıralamamız gerekirse; birincisi Türkler son derece dürüst kimselerdir. Şakadan bile olsa yalan söylemezler. Çok içten ve samimidirler. Asla birisini kandırmak ve dolandırmak gibi bir iş yapmazlar. Özellikle, parasal konularda katiben doğruluktan ayrılmazlar. Türklerin bu kadar dürüst olmalarında, Müslüman olmalarının da önemli bir payı vardır. Dürüstlük konusunda size basit bir örnek vereyim: bir meyve satıcısından elma satın aldığımızda, satıcı tarttığı elmalara fazladan bir elma daha ilave edecektir. Böyle yapmasının sebebi, teraziden kaynaklanan bir tartı hatası yapmış olabileceğini düşündüğü içindir.' sözlerini Monradgea D'ohsson onaylamaktadır. 'Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve

yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.

Hösuke (1915, Akbay 2012:181'den).

Tablo 20: Türkler'in "Adalet" Değerine Sahip Olduğuna Yönelik Söylenen Sözler

Söz	Söyleyen kişi
Türklerden bahsediyorum... Düşmanına saldırırken amansız bir kasırgaya, korkunç bir denize ve insafsız bir yıldırıma benzeyen Türk; dost yanında ve silahsız düşman karşısında bir seher yelidir, berrak bir göldür. Gönül açan bu yeli yıldırma, göz kamaştırın bu gölü coşkun bir denize çevirmek tabiatıda inciten bir gaflet olur.	Tasso
Türklerin biricik sevdikleri şey hak ve hakikattir. Ve hiçbir haksızlık yapmadıkları halde haksızlığa uğramışlardır.	William Pitt
Kendi ulusuna karşı bu kadar dürüst ve cömert olan Müslüman Türkler hangi mezhebe bağlı olursa olsun aynı dürüstlüğü yabancılara karşı da yapar ve yerine getirirler bu noktada Müslüman ile Müslüman olmayan arasında hiçbir fark gözetmezler.	Monradgea D'ohsson
Türk'ün şefkat ve insaniyet duygusunu inkar mümkün değildir. Türk ırkının soyluluğunu gösteren diğer duygular, yani en küçük iyiliklere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu, ölmüşlere karşı besledikleri minnet ve şükran duygusu büyük bir nezaketle yapılan konukseverlik adeti ve hayvanlara saygı alışkanlığı gibi faziletlerin inkarı da mümkün değildir.	Edmondo de Amicis
Ey Almanlar; bırakınız, Türkler, Almanya'yı istilâ etsinler. Hakkın, adaletin ne olduğunu Türkler, sizlere öğreteceklerdir.	Martin Luther

Tablo 20' ye bakıldığında, Türklerde gözlemlenen diğer bir özellik ise adaletili olmalarıdır. Martin Luther'in Türkler hakkındaki 'Ey Almanlar; bırakınız, Türkler, Almanya'yı istilâ etsinler. Hakkın, adaletin ne olduğunu Türkler, sizlere öğreteceklerdir.' sözünde oldukça anlamlıdır.

4. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada, tarihe iz bırakmış yabancı kişilerin gözünden Türkler hakkındaki söylenen sözler değerlendirilmiş ve Türk algısı ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın bulguları doğrultusunda, Türklerin birçok farklı özelliklere sahip olduğu ve bünyesinde çeşitli değerleri barındırdığı görülmüştür. Bu değerlerin başında; millî, dinî, evrensel ve Türkler'e has değerler yer almaktadır. Bu değerler aynı zamanda değer sınıflaması yapan birçok araştırmacı tarafından gruplanan değerler arasında yer almaktadır (Acat-Aslan, 2012; Gündüz, 2016). Bu değerler bir milletin varlığı ve devamlılığını sağlaması açısından önemlidir. Aynı zamanda bu değerler sahip olduğu önem açısından bir toplumu bir arada tutan ve birlik beraberlik duygusunu geliştiren bir öneme sahiptir.

Tarihe iz bırakmış yabancı kişilerin Türkler hakkındaki sözleri genel olarak incelendiğinde, Türklerin millî değerlere daha çok önem verdiğini söyleyebiliriz. Bu değerlerin başında özgürlük, vatanseverlik ve milliyetçilik gelmektedir. Türklerin özgürlüğüne düşkün olması tarih sayfalarında her zaman yerini almıştır. Nitekim Albert Einstein 'Türk askeri cesurdur. Vatanını sever ve onun için gerekirse çekinmeden canını feda eder.' sözüyle aslında Türklerin yaşam felsefesini ortaya koymuştur. Türkler gerekirse vatan için ölmeyi her zaman göze alan bir ulustur. Vatan söz konusu oldu mu Türkler gerisi teferruattır, sözüyle hareket ederek bunu çok kez diğer milletlere ispatlamıştır. Ziya

Gökalp'in şu sözü de Türkler'in vatan sevgisini çok iyi açıklamaktadır. Vatan; uğruna hayatlar feda edilen kutsal, bir ülke demektir, bu kutsallık başka bir kutsallıktan beslenir, o da millettir (Gökalp 1999: 82)

Yine Türklere has değerlerin başında dinî değerler yer almaktadır. Değerlerin dinden beslendiğini ve Türkler'in inançlı insanlar olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu durumun çok alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Misafirperverlik, sadakat, cesaret, onur, fedakârlık, asalet, namus, inanç, sabır, vefa ve merhamet gibi değerleri Türkler bünyesinde her zaman bulundurmıştır.

Türklerde bulunan evrensel değerler ise; hoşgörü, yardımseverlik, saygı, dürüstlük, adalet, güven ve çalışkanlık gibi değerler yer almaktadır. Türkler tarih boyunca bu değerleri benimsemekle beraber düşmanına bile hoşgörüyle yaklaşarak adeta tüm uluslara örnek olmuştur. Türk'ü Türk yapan anlamın de bu özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Türklerin bu değerleri her zaman bünyesinde barındırdığını aşağıdaki şu sözlerde daha iyi anlayabiliyoruz.

'Kutadgu- Bilig'de Türk töresi dört ana prensip etrafında toplanmıştır. Bunlar: Könilik (Adalet), Tüzlük (Eşitlik), Uzluk (İyilik- Faydalılık) ve Kişilik (İnsanlık ve Hoşgörü) dir.' (Kafesoğlu 1998; Sayar 2002:3)
'Hoşgörü, müsamaha, yabancı itikatlara saygı, Türklerin karakter yapısında vardır.'

(Öztuna 1998: 153).

Sonuç olarak bu araştırma göstermiştir ki Türkler, tarihe iz bırakmış yabancı insanların gözünden genellikle olumlu özelliklerle anılmakta ve aslında her millette bulunması gereken değer yargılarına sahip olarak algılanmaktadır. Ayrıca araştırmada Türkler'in kendilerine ait değer yargılarına da sahip olduğu ve bu yönüyle diğer milletleri kendine hayran bırakan bir yapısı bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Acat, M. Bahattin-Aslan, Mecit. (2012). "A New Classification of Value and The Values Students Should Gain Depending on This Classification", *Education Science in Theory and Practice*, 12(2). 1460-1474.
- Akbay, Okan Haluk. (2012). "Bir Japon Aydınım Gözünden Türkler: Negase Hösüke'nin Türkiye İzlenimleri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*-27. 177-190.
- Anthony, D. Smith. (2007). *Millî Kimlik*.(Çev. Bahadır Sina Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arı, Bülen-Karateke, Ercan. (2010). "Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın ve Çocuk Eğitimi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*-7(14). 275-284.
- Benwell, Bethan- Elizabeth Stokoe. (2006). *Discourse and Identity*. Edinburgh: University Press.
- Bozkurt, Güvenç. (2008). *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Erkenekli, Mehmet. (2013). "Toplumsal Kültür Araştırmaları İçin Değer Merkezli Bütünleşik Bir Kültür Modeli Önerisi", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 12 (1). 147-172.

- Gellner, Ernest. (2007). *Milliyetçiliğe Bakmak*. (Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökalp, Ziya. (1999). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. (Yay. Haz. Latif Uğurtekin). İstanbul: Kamer Yayınları.
- Gündüz, Mevlüt. (2016). “Classifying Values by Categories”. *Journal of Education and Training Studies*, 4 (10). 212- 220.
- Güvenç, Bozkurt. (1993). *Türk Kimliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnanç, Hüsametdin. (2005). *AB’ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye’nin Kimlik Problemleri*. Ankara: Adres Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2009). *Doğu Batı Makaleler I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Jean Paul Roux, (2007). *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1999). *Türk İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, Mehmet. (2005). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karasar, Niyazi. (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kıncal, Remzi. (2015). *Vatandaşlık Bilgisi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Mahiroğulları, Adnan. (2005). “Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi-50(1)*. 1275-1288.
- Mardin, Şerif. (2009). “Kimlik ve Söylemlerde Katmanlar”. *Kimlikler Lütfen-Türkiye Cumhuriyeti’nde Kültürel Kimlik Arayışı ve Temsili*. (Der. Gönül Pultar). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Mok, Yeuk Shing. (2007). “Charles Taylor’s Notion of Identity”, *Nursing Philosophy-8* (1). 60-63.
- Sayar, Mehmet. (2002). *Türklerde Dinî ve Kültürel Hoşgörü. Atatürk ve Laiklik*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ulusoy, Kadir-Dilmaç, Bülent. (2015). *Değerler Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yurdusev, A. Nuri. (1997). *Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği*. (Ed. Atila Eralp). Türkiye ve Avrupa. Ankara: İmge Kitapevi.

MÜLKİYE BAYTAR MEKTEBİ
THE SCHOOL OF VETERINARY CIVIL SERVICE

FATMA KAYA DOĞANAY

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, KKEF, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Kazım Karabekir Education Faculty.

fatmaky@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5199-9166

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.06.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 02.08.2017
Sayfa-*Pages* : 665-686
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3779>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

MÜLKİYE BAYTAR MEKTEBİ*
THE SCHOOL OF VETERINARY CIVIL SERVICE

FATMA KAYA DOĞANAY

Öz

Bu çalışmanın amacı, Mülkiye Baytar Mektebi'nin tarihî gelişimini, Türk eğitim öğretim hayatına yaptığı katkıları ortaya koymaktır. Çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan belgeler, maarif salnameleri ve telif eserler kaynak olarak kullanılmıştır. Yöntem olarak tarihsel yöntem benimsenmiştir. Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olduğundan önemli geçim kaynaklarından birini hayvancılık oluşturmaktadır. Hayvan sağlığı için Askerî Baytar Mektebi açılmışsa da bu ancak ordunun ihtiyacını karşılayabilmiştir. Geniş otlaklara sahip Osmanlı halkının bu açıdan ihtiyacının karşılamak hem de Avrupalılar ithal edecekleri hayvanlara gümrükte baytarî muayene usulünün uygulanmasını istediklerinden Mülkiye Baytar Mektebi düşünülmüştür. Fakat ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler yeni bir mektep açmaya elvermediğinden ilk iki senesinin Tıbbiye'de, son iki sınıfının da inşaatı bitmek üzere olan Halkalı Ziraat Mektebi'nde açılmasına karar verilmiştir. Bu mektepteki baytarlık öğrencileri bir süre sonra ayrı bir binaya nakledilmiştir. Böylece Mülkiye Baytar Mektebi müstakil olarak dört sınıfı bir arada öğrenim gören bir mektep olmuştur. Binası ilk olarak Cüdi meydanında kiralanmıştır. 1309 yılından 1324 yılına kadar mektepten 204 kişi mezun olmuştur. 1921'de ise Askerî Baytar Mektebi ile Tatbikat-ı Baytariye Mektebi'nin, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'ne devredilmesi için kararname çıkarılmıştır. Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi ünvanı da "Baytar Mekteb-i Âlisi" ne çevrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baytar Mektebi, baytarlık, Osmanlı, eğitim.

Abstract

The purpose of this study is to reveal the historical development of the School of Veterinary Civil Service and its contributions to the Turkish education system. In this study, the documents received from the Prime Ministry Ottoman Archive, education yearbooks and copyright works were used as the source. The historical method has been adopted as a method. Livestock is one of the major sources of living as The Ottoman Empire is an agricultural country. Although military veterinary school was opened for animal health, this could only meet the demands of the army. The School of Veterinary Civil Service was planned to meet the need of the Ottoman people having wide pastures for this aspect and Europeans also wanted the implementation of veterinary inspection procedure in the customs for animals to be imported by them. But it was decided that the first two years of the school opened in Medical School and the last two class in Halkalı School of Agriculture whose construction was about to be completed because and the economic difficulties of the country were not eligible to open a new school. Thus, the School of Veterinary Civil Service became a detached school in which four classes were studying together. The building was firstly hired in Cüdi Mайдan. 204 students graduated from the School of Veterinary Civil Service from 1309 to 1324. A decree was published about the transfer of Military Veterinary School and the School of Veterinary Application to the School of Veterinary Civil Service (Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi) depending on the Ministry of Commerce and Agriculture in 1921. The title of School of Veterinary Civil Service (Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi) was changed to Veterinary School (Baytar Mekteb-i Âlisi).

Key Words: Veterinary School, veterinary, Ottoman, education.

* Bu çalışma 14-16 Haziran 2012 tarihleri arasında Trabzon'da gerçekleştirilen 2. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir

Giriş

İnsanoğlunun ortaya çıkışıyla birlikte ilgilendiği konuların başında hayvancılık gelmiştir. Dolayısıyla baytarlık en eski mesleklerden biri olmalıdır. Dünyada salgın hayvan hastalıklarının çok fazla olması dikkati baytarlık üzerine çevirmiştir. Avrupa'da ilk baytarlık okulunun ortaya çıkış sebebi de bu salgın hastalıklardır. XVIII. yüzyıldaki ilk önemli salgın 1711'deki sığır vebasıdır. Fransa'da 1710-1714 yılları arasında sığır nüfusunun yarısı sığır vebasından ölmüştü. 1750 yılına gelindiğinde veba yine şiddetlenmiştir. 10 yıllık bir uğraştan sonra ziraatçılar hastalıkla mücadele için gerekli bilgiye sahip olmadıklarını idrak etmişlerdir. 1761 yılında sığır, at ve evcil hayvanların anatomi ve hastalıklarını öğretim için bir kurul kararı ile pratisyen veteriner ve yazar olan Claude Bourgelat'a Lyon'da mektep açma hakkı verilmiştir. Böylece 1762'de mektep öğretime başlamıştır. Bu mektebin açılışından sonra biraz bilgilerin artmasından biraz da şansla hastalık azalmıştır. Daha sonrasında Bourgelat en iyi öğrencilerinden bir kaçını Alfort'a yollamış ve 1766'da Alfort Mektebi açılmıştır. Bundan sonra da baytarlık mektepleri bütün Avrupa'ya yayılacaktır (Erk, 1966, s. 163-169). Osmanlı Devleti'ne gelince baytarlık eğitimi ilk olarak askerî alanda başlamış, sonra mülkiye baytar mektebi belirli aşamalardan geçerek müstakil okul haline gelebilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Mülkiye Baytar Mektebi'nin tarihi gelişimini, Türk eğitim öğretim hayatına yaptığı katkıları ortaya koymaktır. Çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan belgeler, maarif salnameleri ve telif eserler kaynak olarak kullanılmıştır. Yöntem olarak tarihsel yöntem benimsenmiştir.

Mektebin Kuruluşu

Osmanlı Devleti, 1841 yılında Prusya'dan İstanbul'da baytar mektebi açması için bir baytar göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Prusya Prensi August ordu baytarlarına bir bildiri yayınlamış ve bu işe Godlewsky adındaki askerî veteriner talip olmuştur. (Erk ve Dinçer, 1970, s. 7). Böylece Godlewsky'in İstanbul'a gelmesinden sonra modern baytar eğitimine adım atılmış oldu. Ergin'e göre (1941, s. 359) ise Godlewsky'in gelişi tarihi 1839'dur.

Bu arada Osmanlı coğrafyasında da pek çok salgın hastalık ortaya çıkmıştır. 1863, 1865 ve takip eden yıllarda Avrupa'da salgın hastalıklarla mücadele için kongreler toplanmıştır. Bu salgınların Avrupa'ya girdiği kapının da Türkiye'den açıldığı düşünülmektedir (Erk, 1966, s. 214). Bunun üzerine Avrupalılar kendi ülkelerini hayvan hastalıklarından korumak için, Türkiye'den ithal edilen hayvanlara ve bunların ürünlerine gümrüklerde baytarî muayene usulü uygulandıktan sonra alabileceklerini bildirmişlerdir. Devlet de, sivil talebeyi askerî baytar mektebinde eğitim gördürerek hayvanlarla uğraşmak üzere gümrüklere tayin etmiştir (Ergin, 1941, s. 968). Subhi Edhem'e göre (t.y, s. 25) ilk mülkiye baytarları 1871 yılında Harbiye Mektebi'nde bulunan askerî baytar sınıflarından çıkmıştır. Bu talebelerin öğrenim durumlarını düzenlemek için 12 Cemaziyevvel 1290/4 Temmuz 1289 (8 Temmuz 1873)'da¹ 17 bendlik Fen baytarı tahsili için Mekteb-i Tıbbiye'ye alınacak askerî ve mülkiye baytarı şakirdanı hakkında nizamname çıkarılmıştır.

¹ Düstür I. Tertipte nizamname tarihi 12 Cemaziyevvel 1290/4 Temmuz 1289 olarak verilmiştir. I. Tertip Düstür Kılavuzunda Fen baytarı tahsili için mektebe alınacak şakirdan hakkında nizamname konusunun tarihleri H 12 C.Evvel 1290 R 26 Haziran 1289 M 08 Temmuz 1873 olarak gösterilmiştir (Sağlam, 2006, s. 55).

Nizamnamenin birinci bendinde fen baytarı için askerî ve mülkiyeye mahsus olarak Mekteb-i Tıbbiye'ye iki çeşit öğrenci alınacağı belirtilmiştir. Bunlar program gereğince başlangıçta 5 sene Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'nde ve sonrasında 4 sene Mekteb-i Tıbbiye'de tahsil görüp tahsillerini tamamladıktan sonra imtihanla şahadetnameleri verilerek askerî takımı ordu-ı hümayunlara ve mülkiye takımı da vilayetlere taksim edilerek gönderilecektir. İkinci bendine göre askerî baytarlık için 32 nefer Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'nde ve 40 neferi Mekteb-i Tıbbiye'de bulunmak üzere 72 öğrenci alınacaktır. Yine mülkiye baytarlığı için de 58 neferi Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'nde ve 70 neferi de Mekteb-i Tıbbiye'de olmak üzere 128 öğrenci alınacaktır. Öylece iki sınıf baytarlığa toplam 200 öğrenci alınacaktır. Fakat bu öğrenciler bir defada alınmayıp nizamnamenin tarihi tesisinden itibaren her sene 25'er nefer alınarak tedricen 8 senede belirtilen miktara ulaşılabilecektir. Üçüncü bendinde askerî ve mülkiye baytarlığı için öğrenciler mekatib-i rüşdiye şahadetnamesine sahip ya da hariçte bu mektepler derecesinde tahsil görmüş olanlardan alınacağı açıklanmıştır. Diğer bendlerde de eğitim öğretim durumları belirtilmiştir (Düstur, 1293, s. 533-536). Birinci bendde belirtildiği gibi mülkiye baytarları için alınacak öğrenci sayısı daha fazla tutulmuştur. Fakat geniş otlaklara sahip Osmanlı ülkesi düşünüldüğünde hayvancılığın geliştirilmesi açısından bu sayı muhtemelen az olacaktır.

1881'de 12 sivil baytar askerî okulda öğrenime başlamıştır (Tekeli ve İlkin, 1999, s. 80). Fakat bunlar da ülkenin ihtiyacını karşılamaya yetmemiştir. Bu arada 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra özellikle doğu vilayetlerinde sığır vebası salgını yaygınlaşmış ve ülke ekonomisi bu durumdan kötü etkilenmeye başlamıştır. Bu duruma çareler üretmek gerekiyordu. Bu sırada sivil baytarlık eğitiminin gelişmesi için çabalar sarf eden Mehmet Ali Bey durumu ilgili bir rapor hazırlayarak Nafia Nezareti'ne sunmuştur. Nafia Nazırı Zihni Paşa, Mehmed Ali Bey'i Baytarlık Umum Müfettişliği görevine getirmiştir (Tüzdil, 1955, s. 12-13). Mehmed Ali Bey'in de çabalarıyla mülkiye baytar mektebi açılması için bir komisyon toplanmıştır. Komisyonca hazırlanan mazbata suretinde özetle şunlar mevcuttur:

Mösyö Pastör'ün icad etmiş olduğu usul-i telkih (aşılama)ın faydalarından dolayı ameliyatının baytarlara ve belediye tabiblerine talimi için fen baytarlarına mahsus bir sınıfın açılması irade-i seniyye gereğidir. Bu nedenle bu fenne vakıf olan kişilerden bir komisyon teşkil edilmiştir. Layiha ve ders cetvelini tanzimi hakkında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Müdüriyeti'nden gelen 13 Şubat 303/25 Şubat 1888 tarihli tezkere-i âliye sonradan komisyon kararıyla istenilip 12 Mart 304/24 Mart 1888 tarihinde cevap alınmış olup tezkere sureti okunmuştur. Servet ve saadet sebebi olan hayvanların teleften muhafazası ve cinslerinin ıslahı amacıyla Paris'e gönderilen heyet-i fenniyyenin talim etmiş olduğu ameliyatın (Mösyö Pastör tarafından keşf olunan) devletin baytar ve belediye tabiplerine talim ettirilerek faydalanılması gerekmektedir. Ekser mahallerde ortaya çıkan hayvan hastalıklarının tedavisi ve sirayetinin engellenmesi ve devletin genişliği nispetinde baytar istihdamı gerekli olduğu halde 8 vilayette birer baytar mevcuttur. Diğer vilayetlerde baytar bulunmadığından baytar yetiştirilmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de bir sınıf açılması gerekmektedir.

Okul için gerekli olan alet ve edevat Paris'ten getirilecektir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de açılacak bu sınıfa kabul edilecek öğrencilerin funun-ı ibtidaiye ve lazımiyeyi

tahsil etmiş olmakla 4 seneden az olmamak üzere fünün-ı baytariye tahsiline ihtiyacı olacaktır. Bu nedenle mektebin 4 sene olması gerekmektedir. Talebenin derslerini iyi öğrenebilmeleri için hayvan üzerinde çalışmaları lazımdır. Bütün Avrupa'da bu tür mektepler, Ticaret ve Ziraat Nezaretleri idaresinde olarak hayvan bulundurmaya müsait bir çiftlikte veya arazide açılmaktadır. Baytar sınıflarının adı bir mektep dâhilinde teşkili, maksadı temin edemeyeceği mutalaa edilmiştir. Tıp baytarı müfettişi Mehmet Ali Bey bir çiftlik satın alınması ve bir mektep inşası pek çok masraf ortaya çıkaracağından Nezaret altında bulunan Halkalı Çiftliği dâhilinde büyük kısmı inşa edilmiş olan ziraat mektebinin bir kısmında az bir masraf yapılarak baytar sınıflarına tahsis edilebileceğini ifade etmiştir. Bu uygun görülmüş, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye derslerine denk gelen iki sınıfı burada, her gün hayvan üzerinde uygulama yapılması gereken son iki sınıfın da çiftlikte açılması kararlaştırılmıştır. Ziraat mektebi inşası bittikten sonra burada yeterince hayvan bulunacağından tahsil için uygun olacak ve ziraat mektebi açılana kadar Tıbbiye'deki iki sınıftan buraya öğrenci yetiştirilebilecektir.

Tıbbiye'deki öğrenciler gündüzlü olacaktır. Ancak çiftlik sınıflarının yatılı olması gerekmektedir. Bunlara da diğer yatılı mektep öğrencileri gibi elbise, yiyecek ve sair levazımlarının verilmesi gerekmektedir. Mevcut olan Baytar Nizamnamesi gereğince vilayet, liva, kaza merkezlerinde birer baytar bulundurulması yazılı olduğundan 700 baytarın istihdamı lazım gelmektedir. Bu nedenle her sene alınacak öğrenci sayısının 40 kadar olması uygun bulunmuştur.

Program ise şöyledir: İkisi gündüzlü ikisi yatılı olmak üzere öğrencinin masrafı hükümetten karşılanarak Halkalı çiftliğinde açılarak 4 sene eğitim verilecektir. İkinci olarak öğrencinin ulum-ı iptidaiye şهادetnamesine sahip olması gerekmektedir. Üçüncü olarak dersler aşağıda gösterildiği gibidir:

1. sınıf: 1-İlm-i Hikmet-i Tıbbi 2-İlm-i Kimya-i Tıbbi 3- İlmü'l Arzû'l Maden 4-İlm-i Teşrih Tatbiki
2. sınıf: 1-İlm-i Teşrih Tatbiki 2-İlm-i Nebatat 3-Kimya-i Uzvi ve İспенçyari 4-İlm-i Hayvanat 5-Fizyoloci-i Tatbiki
3. sınıf: 1-Hıfzıssıhhat ve Usul-i İdare-i Mevaşi 2-Eşkal-i Mevaş, 3-Müfredat-ı Tıp Fenni ve Tedavi 4-İlm-ü Emraz ve Seririyati
4. sınıf: 1-İlm-i Emraz ve Seririyati 2-Zabıta-i Sıhhiye ve Tıp Kanunu ve Kasaplık ve Usul-ı Telkih 3-Fenn-i Viladet

Mektep, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de tedris olunanlar dışında teşrih için bir muallim ve iki muavin, Hıfzıssıhha ve Usul-i İdare-i Mevaşi için bir muallim ve bir muavin, Eşkal-i Mevaşi için bir muallim, Müfredat-ı Tıp ve Fenni Tedavi için bir muallim, İlm-i Emraz ve Seririyati için dört muallim ve iki muavin ve zabıta-i sıhhiye ve Tıp Kanunu ve Usul-i Telkih ve Fenn-i Viladeti için bir muallim ve bir muavin toplam dokuz muallim ve altı muavin ile idare olunacaktır. Fransa'daki Alfor Baytar Mektebi'nden bir klinik hocası da getirilecektir.

Dördüncü olarak kabul şartları ve imtihan ve mükâfatları Tıbbiye'de uygulanan usule göre olacaktır.

Beşinci olarak Mekteb-i Baytariye'ye dâhil olacak talebenin 15 sene devlet hizmetinde istihdamı mecbur olması ve askerlik hizmetinden muaf tutulması ve her sene

yetişecek talebenin birinci, ikinci ve üçüncülerinin ayrı ayrı şubelerde yetişmek üzere Avrupa'ya gönderilmesi belirtilmiştir.

Altıncı olarak yatılı sınıfların imtihanlarıyla mükâfatları ve usul-i tahsilleri nizamname-i mahsusaya tabi bulunacaktır.

Yedinci olarak yetişecek Baytarların istihdamları Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ait olması ve bu esaslar üzerine teşkil olunacak mülkiye baytar mektebi için sarf olunacak meblağlar bir yük² yirmi iki bin kuruş ve bütün sınıflar tamamlandığında senevi maaş, yiyecek masarifi saire-i umumiye , 4 yük yetmiş iki bin kuruş balığ olması lazım gelecektir. Refah ve saadet temin eden hayvanların hastalıklarından kurtarılması karşısında bu masraf çok görülmeyecektir. Kaldı ki ahalice baytarlara şimdiki kadar rağbet edilmediğinden şimdi mülkiye baytar sınıflarına talebe bulmak zor olacağından halkın rağbetini arttırmak için yetişecek baytarların maaşını temin etmek dahi birinci derecede ehemmiyete alınacaktır. Mülkiye doktorlarına mahsus olarak yürürlükte bulunan nizamname tadil ettirilerek icraya konulur ise bu maksat dahi hâsıl olacaktır.

Bu mazbata 15 Temmuz 304/27 Temmuz 1888 tarihli Vasıta-i Servet isimli gazetede de yayımlanmıştır. 6 Rebiülahir sene 305/22 Aralık 1887 tarihli tezkereye 23 Safer 306/29 Ekim 1888 tarihinde cevap verilmiştir (BOA, H. 1306, MF.MKT, 102/93).

Böylece Baytar Mektebi'nin ilk öğrencileri 1889 yılında Ahırkapı semtindeki Mekteb-i Tıbbiye'de gündüzlü olarak eğitime başladı. Okula giren 25 öğrenciden 19'u iki yıllık öğretimden sonra Halkalı Ziraat Mektebi'nde eğitime devam etti (Erk ve Dinçer, 1970, s. 23). Halkalı'daki ziraat okulunun inşaatı 1884 yılında başlamıştı. Okul binasının bir kısmı 1891 yılında tamamlanarak baytar kısmına sözedilen öğrenciler gelmiştir (Demirel ve Kaya Doğanay, 2011, s. 196). Fakat Hüdavendigâr ve Selanik gibi yerlerde açılan ziraat okullarının üstünde olan ve bu okullara hoca yetiştirecek olan Halkalı Ziraat Mektebi, 1309 yılında daha açılmamıştı. Bu mektebin açılması ve masarifatına karşılık bulunması gerekmektedir. Daha önce burada açılan Baytar Mektebi bu mekteple aynı binada bulunacağından ikisi için ayrı idare daha çok masraf demektir. Bu iki mektebin idaresi birleştirilerek harcamalardan tasarruf edilecektir. Ayrıca mektepten Ayastefanos İstanbuluna kadar şose bir yol da yapılması düşünülmüştür (BOA, H. 1309, İ.Ş.D, 113/6816). Bu gibi sebeplerle iki mektep idari olarak birleştirilmiş ve adı da Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi olmuştur. 1310 (1892/1893) tarihli Devlet Salnamesi'nde Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Müdürü Tıp Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey ve İkinci Müdür İstrati Kopulos Efendi'dir (Salname-i Devlet-i Osmaniye, H. 1310, s. 380).

Bu arada mektebin muallim kadrosu da geliştirilmeye çalışılmaktadır. Mektepte ikinci seneden itibaren seririyat dersini göstermek üzere 10.000 frank senelik ücretle ve 3 sene bu muallimliğe irade-i seniyye ile Mösyö Martel tayin edilmiştir. Fakat bu kişinin atanmasından vazgeçilince Alfor Baytar Mektebi'nden çıkan Mösyö Terbiyot'un 9.600 frank senelik ücretle seçilmesi üzerine bu tür uygulamaların irade gerektirdiği ve bu yüzden gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, H. 1311, BEO, 322/24091).

Mektep açıldıktan kısa bir süre sonra ıslahat çalışmaları başlamıştır. Islahat icra edilmesinde mektepte yatılı bir idadi mektebi açılması ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de bulunan gündüzlü 2 sınıf baytarların Halkalı Mektebi'ne yatılı şekilde nakli düşünülmüştür.

² Bir yük: Beş yüz bin kuruş meblağ (Şemseddin Sami, 2005, s. 1565)

Bunun için de 70.000 kuruş masarif-i ibtidaiye ve ayrıca masarif-i daimiye de gerekli olacağından bu durum mümkün olmayıp 2 sınıf Halkalı'ya gönderilmeyerek şehirde münasip bir hane kiralanarak Halkalı'daki iki sınıf-ı ali de gönderilir ise masarif-i daimeden 100.000 kuruş ve masarif-ı ibtidaiyeden 20.000 kuruş tasarruf ortaya çıkacağı hesaplanarak daha önce istenen tahsisat uygun görülmemiştir (BOA, H. 1311, BEO, 278/20789). Bu arada 8 Rebiülevvel 1311/6 Eylül 1309 tarihinde ülke genelinde istihdam edilecek baytarlar için bir Mülkiye Baytarları Nizamnamesi çıkarılmıştır (Düstur, 1293, s. 539-541).

Baytar Mektebi'nin İstanbul'a taşınıp taşınmayacağı konusunda tartışmalar devam etmektedir. Bu tartışmalardan birinde Halkalı'daki mektebin 1311/1893 senesindeki 16 mezununun Avrupa Darülfünunları derecesinde yetiştikleri dile getirildikten sonra İstanbul'a mahalle içine alınmasının birtakım sakıncaları belirtilmiştir. Mektep Nazırı bu işle vazifeli olan memurlara danışmadan mektebi İstanbul'da bir eve nakletmek istemiştir. Mektep müdürü Kaymakam Mehmed Ali Bey'e göre, eğitim için tehlikeli ve sarıcı hastalıklı hayvanlar bulunacağı ve teşrih (klinik) için kesilen hasta hayvanların leşlerinin de mektepte kalması gerektiğinden bunlar şehrin sağlığı için tehlikeli olabilecektir. Bu nedenle mektebin şehre taşınmasını istemeyenler de söz konusudur (BOA, H. 1311, Y.PRK.HR, 18/59) .

Bu tartışmalardan mektebin İstanbul'a taşınması yönünde olanlar galip çıkmıştır. Mektebin İstanbul'a taşınması ve Tıbbiye Mektebi'ndeki 2 idadi sınıfının da yatılı olarak birleştirilmesi için irade-i seniyye çıkmıştır. Bunun üzerine İstanbul'dan yer aranmıştır. Çırçır civarında Beylikçi Mustafa Efendi'nin evi seçilerek yıllık 12.000 kuruşla kiralanması düşünülmüştür. Buna 20.000 kuruşluk nakliyat ve masarifatta eklenince toplam 32.000 kuruş para gerekmektedir. Burası kiralanırsa ameliyat-ı teşrihiye için uygun olmadığından iki idadi sınıfı mekteple birleştirildikten sonra teşrih dersinin yine Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de yapılması uygun görülmüştür (BOA, H.1312, BEO, 473/35422). Ergin'e göre (1941, s. 969) ise Baytar Mektebi'nin ilk iki sınıfı Mekteb-i Tıbbiye'de sıkışık vaziyettedir. Bu sınıfların yatılıya çevrilmesi zorunlu görülünce bunların Halkalı'ya getirilmesi halinde iki mektebi, binanın almayacağı düşünüldüğünden baytar sınıflarının şehre taşınması kararı alınmıştır.

İstanbul'a mektebin taşınması durumu ortaya çıkınca Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de bulunan idadi sınıflarından birinci sınıflar derslerini kesmişler, ikinci sınıflar ise derslerine devam etmişlerdir. Bunun üzerine Orman ve Ziraat ve Maden Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne yazı yazılarak idadi sınıflarının derslerine devam edilmesi istenmiştir. Ayrıca Teşrih, Fizyoloji, Ulum-ı Tıbbiye gibi dersler için ne gibi numune aletler, kitaplar ve risaleler varsa bir kıta defterlerinin Nezaret'e gönderilmesi belirtilmiştir (BOA, H. 1312, MF.MKT, 325/43).

Taşınma kararından sonra mektep geçici olarak Cümdi meydanındaki konağa nakil olunarak daha sonra mükemmelen bir baytar mektebi inşası kararı alınmıştır. Bu bina 8000 arşınlık bir arazi üzerine yapılması planlanmıştır. Arsa için 370.000 kuruş pazarlık yapılmıştır. Ahır, seririyathane, teşrihhane gibi yerler sonradan yapılacaktır. Mektep binası kısmı yapım masrafları 662.807 kuruş 7 para olup arsa masrafiyla birlikte 1.320.807 kuruş tutacaktır. Mektebin yapım planları da ekte gösterilmiştir (BOA, H. 1312, Y.PRK.OMZ, 1/74). Fakat bu binanın yapılıp yapılmadığına dair bilgi yoktur. Mektep genelde kiralanana

ya da satın alınan binalarda eğitime devam ettiğinden planlanan binanın inşa edilmediği düşünülmektedir.

1 Teşrinisani 1310 (13 Kasım 1894)'dan itibaren 3 sene müddetle aylık 20 lira icarla Cüdi meydanında Meclis-i Sıhhiye-i Askeriye başkatibi Esad Bey'in hanesi kiralanmıştır (BOA, H. 1312, BEO, 521/39013). 1894'te mektep bu konağa taşınmış ve ismi Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi olmuştur (Tüzdil, 1955, s. 17-18; Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi Ders Programı, 1312). Cüdi meydanına nazır Esad Bey Konağı'na taşınan mektebin tahsisatı şu şekildedir (BOA, H. 1312, İ.OM, 2/1312/Z-1):

242.760	Maaşlar
77.000	Yiyecek
24.000	Giyecek
9.200	Aydınlanma ve Yakacak Masrafları
20.000	Çeşitli Kırtasiye Masrafları
372.960	Toplam

Mektep binaları yeni masraflar çıkarmaktadır. Talebelerin hayvanlar üzerinde uygulama yapabilmeleri için çeşitli seririyatlara gerekli olan bir bina mektebin karşısında inşa edilmiş ve daimi masrafları da 1.950 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yıllık 23.400 kuruş olan masraf Edirne, İzmid, Bursa numune çiftlikleri henüz teşkil olmadığından Ziraat bankasından alınmayan 120.000 kuruştan karşılanması düşünülmüştür (BOA, H. 1313, İ.OM, 3/1313/Ra-1). Esad Bey Konağı'nda öğrenciler teorik öğretimlerini mükemmel bir şekilde yapmaktadır. Fakat teşrih, kimya, eczacılık ve ilm-i emraz gibi derslerin yalnız teorik kısımlarının tahsili bu öğrenciler için yeterli olmayacağından uygulama için teşrihane, kimyahane ve eczahane ve çeşitli seririyat mahalleri gerekli olmuştur. Bu mahallerle mektebin çeşitli eksikliklerinin giderilmesi için 40.000 kuruşa ihtiyaç olmuştur (BOA, H. 1313, İ.OM, 3/1313/Ca-04).

Cüdi meydanındaki bu bina köhne, ahşap ve elverişsizdir. Bunun için Kabasakal sokağında satılık bulunan bir konak elverişli bulunduğundan keşif yaptırılmıştır. Binanın 3.200 liraya satın alınması ve 1.500 liraya da tamiri mümkün görülmüştür (BOA, H. 1318, BEO, 1583/118666). Konak, 1901 (1319) yılında tamir ettirilmiş ve cülus-ı hümayuna tesadüf eden günde de resmi açılışı yapılarak mektep heyetinin konağa nakledilmesi için Nezaret'ten izin istenmiştir (BOA, H. 1319, Y.PRK.BŞK, 64/137). Bundan sonra ise Müteveffa Tunuslu Mehmed Paşa zevcesinden alınan konak mektep için kiralanmıştır (BOA, H. 1319, BEO, 1785/133847).

1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra Mehmed Ali Bey tekrar okulun müdürlüğüne getirilmiş ve yeni bir komisyon kurularak dersler şu şekilde tespit edilmiştir (Erk ve Dinçer, 1970, s. 25):

Birinci Sınıfta:	
96 ders	Kimya-ı Gayrı Uzvi (42 dersi ameli)
96 ders	İlm-i Teşrih (1. kısım)
64 ders	Hikmet-i Tıbbi (ameli ve nazari)
64 ders	İlm-i Nebat ve İlm-ül Arz
128 ders	Fransızca

İkinci Sınıf:

- 96 ders Kimya-ı Gayrı Uzvi ve Hayati ve Fenn-i İspençiyari (32 dersi ameli)
- 96 ders Fizyoloji (ameli ve nazari)
- 96 ders İlm-i Teşrih (2. kısım)
- 64 ders İlm-i Hayvanat (ameli ve nazari)
- 64 ders İlm-i Ensac (ameli ve nazari)
- 64 ders Fransızca

Üçüncü Sınıf:

- 64 ders Hıfzıssıhha
- 64 ders Ameliyat-ı Cerrahiye
- 64 ders Eşkâl-i Harici-i Feres
- 64 ders Emraz-ı Umumiye
- 96 ders Emraz-ı Dahiliyye
- 96 ders Emraz-ı Hariciyye
- 96 ders Müfredat-ı Tıb
- 64 ders Fransızca
- 192 ders Seririyat (bu dersler ameli olarak hasta hayvan üzerinde gösterilir)

Dördüncü Sınıf:

- 64 ders Fenn-i Mikrobi
- 64 ders Emraz-ı Sariye
- 32 ders Muayene-i Lühum
- 16 ders Zabıta-i Sıhhiyye ve Kitabet-i Baytariyye
- 8 ders Hukuk-i Ticari
- 8 ders Kanun-i Tıb
- 64 ders Fenn-i Mevaşi
- 64 ders Ameliyat-ı Cerrahiye
- 16 ders Fenn-i Fürusiyet
- 96 ders Emraz-ı Dahiliyye
- 96 ders Emraz-ı Hariciyye
- 16 ders Fenn-i Vilade
- 16 ders Fenn-i Nalbandi
- 32 ders Fransızca
- 192 ders Seririyat

Baytarlar yayın faaliyetlerine de el atmışlar ve Meşrutiyet'in getirdiği havayla birlikte, Cemiyet-i Baytariye reisi ve Mülkiye Baytar Mektebi Müdürü Mehmed Ali Bey idaresinde Mecmua-i Baytariye isimli bir dergi çıkarmışlardır (BOA, H. 1326, DH.MKT, 2615/1).

Mektebin binası Balkan Savaşları sırasında geçici olarak askerî hastaneye çevrilmiştir. Mektebin tekrar açılışında mektebin bazı eşyaları kullanılmayacak duruma geldiğinden müdüriyet tarafından karşılık olarak 13.050 kuruş istenmiştir (BOA, H.1331, BEO, 4229/31718). 1914 (1332) senesinde mektebin bulunduğu yerde İshak Paşa yangını çıkmış ve bu yangın sonucu mektebin binası, laboratuvarları vs. kullanılmaz hale gelmiştir. Bu haliyle mektepte öğretim mümkün görülmemiştir. Bu yüzden Avrupa'da olduğu gibi

iyi bir mevkide yeni bir bina inşa edilmesine izin istenmiştir (BOA, H. 1332, BEO, 4293/321948)

Yeni bir bina inşa edileceğine askerî ve mülkî baytar mekteplerinin birleştirilmesi tartışılmıştır. Askerî ve Mülkî Baytar Mekteplerinin birleştirilmesi için Ziraat Nezareti celilesi Umur-i Baytariye Müdür-i Umumi Sabıkı Ali Rıza, Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi Müdürü Ali Rıza ve Nezaret Umur-ı Baytariye Dairesi Vekili Miralay Yusuf Ziya, Askerî Baytar Mektebi muallimleri Yüzbaşı İlyas Efendi'nin iştirakiyle Erkan-ı Harbiye Umumiye Dairesi'nde komisyon toplanarak 25 Nisan 1920 (25 Nisan 1336)'de tezkere yazılmıştır (BOA, H.1338, ŞD, 2845/28). Bunun üzerine 12 Mayıs 1921 (4 Ramazan 1339/12 Mayıs 1337) tarihli Askerî Baytar Mektebi ile Tatbikat Baytariye mektebinin lağvı ve umur ve muamelatının Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne merbut Baytar Mektebi Âlisi'ne devri "Mülkiye Baytar Mektebi Âlisi" ünvanının "Baytar Mektebi Âlisi"ne tahvili hakkındaki kararname 16 Mayıs 1921 (7 Ramazan 1339/16 Mayıs 1337)'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır (Düstur, 1927, s. 431-434). Bu kararnamenin maddeleri şu şekildedir:

Madde 1: Nalbant Mektebi ile Tatbikat-ı Baytariye'ye mahsus hastane eskiden olduğu gibi Harbiye Nezareti'ne bağlı kalmak üzere Askerî Baytar Mektebi ile Askerî Tatbikat-ı Baytariye Mektebi mülğadır.

Madde 2: Mülkiye Baytar Mektebi Âlisi'nin namı "Baytar Mektebi Âlisine" çevrilmiştir. Mevcudu 120 talebeden ibaret olan bu mektep 4 sınıf üzerine tertip edilmiş olup öğretim süresi 4 senedir.

Madde 3: Harbiye Nezareti, Askerî Baytar Mektebi ile Tatbikat-ı Baytariye Mektebi'ne ait aletler ve ders edevatı ve eşyadan Baytar Mektebi Âlisi'ne lüzumu olanlarını ve Askerî Baytar Mektebi'nde mevcut talebeyi, henüz askerî mektebi olan binayı Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne devreder.

Madde 4: Her sene icazetname alan talebe meyanından askerî cihetin ihtiyacı nispetinde talebe müsabakayla ve talep zuhur etmediği takdirde kurayla seçilerek Harbiye Nezareti'nin emrine terk edilir.

Madde 5: Baytar Mektebi Âlisi heyet-i idare ve ders miktarı tertibini içeren cetvel eklenmiştir.

Geçici Madde: Bir defaya mahsus olmak üzere Harbiye ve Ticaret ve Ziraat Nezaretlerince seçilecek üçer azadan müteşekkil ve Şura-ı Devlet azasından bir zatın başkanlığındaki bir komisyon tarafından Baytar Mektebi Âlisi'nin heyet-i talimiye ve idariyesi mülkî ve askerî baytar mektepleri ile Tatbikat-ı Baytariye Mektebi muallimleri ve sivil heyet-i idaresi arasından seçilir.

Üçüncü madde gereğince talebenin Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Baytar Mektebi Âlisi'ne devri neticesinde talebenin toplamı ikinci maddede belirli miktarı geçerse mektep mevcudu o miktara düşürülünceye kadar hariçten diğer talebe alınmaz.

İş bu kararnamenin yürürlükte olduğu sırada döndürülmüş talebeden tahsillerini tamamlayanlar tam veya kısmen askerî cihete geçebilirler.

Askerî Baytar Mektebi heyet-i talimiye ve idariyesi bu kararname gereğince devir ve teslim muamelesi tamamlanana kadar vazifelerine devam edecekler. Bu müddet zarfında Askerî Baytar Mektebi talebesinin iaşesini ve levazımını Harbiye Nezareti temin edecektir.

Madde 6: İş bu kararname neşir gününün ertesinde yürürlüktedir.

Madde 7: İş bu kararnamenin icrasına Harbiye ve Maliye ve Ticaret ve Ziraat nazırları ve Şura-ı Devlet reisi memurdur.

Mektep heyet-i idaresi: 1 müdür, 1 dâhiliye müdürü, 4 mubassır, 1 muhasebe memuru, 1 ayniyat muhasebe memuru, 1 ayniyat muhasebe kâtibi, 1 eczacı, 1 takip memuru, 1 imam ve vaiz ve nesaih muallimi, lüzumu kadar kapıcı bahçıvan aşçı ve sair müstahdemler

Mektep heyet-i talimiyesi:

13 dahili muallimin: bunlar nazari tedrisattan başka laboratuvarlarda daimi surette araştırma ve fenni tatbikat icrasıyla mükelleftirler.

7 harici muallimin: belirli vakitlerde nazari ve ameli tedrisat ile mükelleftirler.

Bu şekilde iki okul, Baytar Mekteb-i Âlisi adı altında birleşince eğitim Selimiye'deki Askerî Baytar Mektebi'nin binasında verilmiştir (Tüzdil, 1955, s. 19-20). Okul, 28 Kasım 1928'de İktisat Vekâleti'nden alınarak Maarif Vekâleti'ne bağlanmış ve adı da Yüksek Baytar Mektebi olmuştur. 1933 yılına gelindiğinde Ankara'daki Yüksek Ziraat Enstitüsü binaları bitirilerek okul Ankara'ya nakledilmiştir. Kasım 1933'ten sonra ise Baytar Fakültesi adıyla öğretime devam etmiştir (Erk ve Dinçer, 1970, s. 27-28).

Mektebin Sınavları, Öğrencileri, Mezunları

Halkalı Baytar Mektebi'nin birinci sınıf talebesinin 13 Haziran 1892 (1 Haziran 1308)-20 Temmuz 1892 (4 Temmuz 1308) tarihleri arasında yapılacak imtihan cetveli görülmüştür. Bu imtihanlardaki dersler, muallim ve mümeyyizler şu şekildedir:

Tablo 1: 1308 senesi Halkalı Ziraat ve Baytar Mektepleri Sınıf-ı Âliye Birinci Sene Baytariye Talebesi İmtihan Cetveli

Ders İsimleri	İmtihan tarih ve günü	Muallimler	Mümeyyizler
İlm-i Emraz-ı Umumiye-i Hayvanat-ı Ehliye	1 Haziran Pazartesi	Doktor Kolağası Rifat Bey	Fes ve bez fabrikaları müdiri miralay izzetlü İbrahim Edhem Beyefendi Şehremaneti Baytar Müfettişi Binbaşı rifatlı Haydar Bey, Hıfzıssıhhat Muallimi Dr. Kolağası Fahri Bey, Müdür-i mekteb Mehmed Ali Bey
İlm-i Emraz-ı Dahiliye-i Hayvanat-ı Ehliye Kısm-ı evvel	6 Haziran Cumartesi	Baytar Binbaşı Minyas? Efendi	Bab-ı Vala-yı Seaskeri Süvari Dairesi ..... müdir muavini Miralay izzetlü Osman Beyefendi. Mekteb- i Tıbbiye-i Şahane Muallim muavinlerinden kaymakam izzetlü Cemal Bey. Şehremaneti Baytar müfettişi rifatlı Haydar bey. Müdür-i mekteb Mehmed Ali Bey
İlm-i Emraz-ı Cerrahiye-i Hayvanat-ı Ehliye Kısm-ı evvel	13 Haziran Cumartesi	Müdür-i Mekteb Kaymakam Mehmed Ali bey	Fes ve bez fabrikaları müdiri Miralay İzzetlü İbrahim Edhem Beyefendi. Mekteb-i Baytari-i Askeri Teşrih muallimi Binbaşı Refetlü Neşet Efendi. İlm-i Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Kolağası fütüvetlü Rifat Bey. Müdür-i Sani İstrati Efendi
Müfredat-ı Tıb ve Fenn-i İspençyari	20 Haziran Cumartesi	Doktor Kolağası Besim Efendi	Mabeyn-i Hümayun Kimyageri İzzetlü Bonofoski Bey Efendi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İlm-i Teşrih Muallimi İzzetlü ..... Bey. Müdür-i Mekteb Mehmed Ali Bey

Ameliyat-1 Cerrahiye kısm-1 evvel	24 Haziran Çarşamba	Baytar Yüzbaşı Ziya Bey	İstabl-ı amire Serbaytarı Miralay İzzetlü Nuri Beyefendi. Şehremaneti Baytar Müfettişi Rifatlı Haydar Bey. İlm-i Emraz-ı Dahiliye Muallimi Binbaşı Rifatlı Minyas? Efendi. Müdür-i mekteb Mehmed Ali Bey.
Usul-i İdare-i Mevaşi	29 Haziran Pazartesi	Müderris? Amasyan Efendi	Çiflikat-ı Hümayun Altıncı Şube memuru rifatlı Torkomyan Efendi. .... mahreç-i nişan Anzasban Efendi. Şehremaneti Ziraat Müfettişi rifatlı Mazhar Bey. Ameliyat Muallimi Zakaryan Efendi. Müdür-i Sani İstrati Efendi
Hıfzıssihhat-i Mevaşi	4 Temmuz Cumartesi	Dr. Kolağası Fahri Efendi	Bab-ı Valay-ı Seraskeri Sıhhiye Dairesi Umur-ı Sıhhiye-i Hayvaniye? Teftiş Komisyon Reisi Miralay İzzetlü Ali Faik Beyefendi. Merkez Ziraat Müfettişi izzetlü Anmaton Efendi. Şehremaneti Ziraat müfettişi rifatlı Mazhar Bey. Müdür-i Sani İstrati Efendi
Eşkal-i Hariciye Feres	6 Temmuz Pazartesi	Baytar Yüzbaşı Ziya Bey	Ertuğrul alayı Miralay izzetlü Hakkı Beyefendi. Mekteb-i Baytar-i Askeri Teşrih Muavini Yüzbaşı Mesud Efendi. İlm-i Emraz-ı Dahiliye Muallimi Rifatlı Minyas? Efendi. Müdür-i Sani İstrati Efendi.
Fransızca	8 Temmuz Çarşamba	Müderris? Amasyan Efendi	Merkez Ziraat Müfettişi İzzetlü Anmaton Efendi Çiflikat-ı Hümayun Altıncı Şube Memuru Rifatlı Torkomyan Efendi. Müfredat-ı Tıbbiye Muallimi Dr. Kolağası fütüvetlü Besim Bey. Müdür-i Sani İstrati Efendi

Cedvelin düşünceler kısmında imtihanların nasıl olacağı hakkında bilgi de verilmiştir. Buna göre her dersin imtihanının icrasına cedvelde gösterilen günlerde saat beşte başlanacağı ve saat dokuzda bitirileceği ifade edilmiştir. Her şakird için imtihan on dakikadır. Soru sormak hakkı sadece dersin muallimine aittir. Mümeyyizler imtihan programında yazılı bir mesele sormak isterlerse onu muallimlere belirtirler. Her ders için tam numro yirmi olup dört numrodan aşağı alan talebenin imtihanları redd olunur. İmtihan için üç kıta cedvel tanzim edilir. Bunların birine muallim ve diğerine mümeyyizler numro yazarlar. Sınav bitiminde iki cedveldeki numroların ortalamaları alınarak her şakirdin ismi hanesine olmak üzere üçüncü cedvel yazıldıktan sonra altı imtihan heyeti tarafından mühürlenerek mekteb idaresine iade kılınır (BOA, H.1309, Y.PRK.OMZ, 1/42).

1311/1893 senesinde Halkalı Baytar Mektebi'nde 17 kişi tahsil sürelerini tamamlamıştır. Bu 17 kişiden 13'ünün imtihanları kabul edilmiştir. Geri kalan 4 kişiden Edip, Yako ve Hasan Efendiler sonradan tez imtihanlarını verebilmiş ve böylece okuldan 16 kişi mezun olmuştur. Bunların isimleri ve atandıkları görevler aşağıdaki gibidir (BOA, H. 1311, İ.OM, 1/1311/C-2):

Diploma derecesi

1-Akif Efendi (Fransa'dan celb olunan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye müfettişi ile birlikte bulunmak)

2-Simon Efendi (Fransa'dan celb olunan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye müfettişi ile birlikte bulunmak)

- 3-Hakkı Efendi (Halkalı Baytar Mektebi Seririyat Muallimi Muavinliğine)
 4-Agob Efendi
 5-Said Efendi
 6-İshak Efendi
 7-Yusuf Efendi
 8-Subhi Efendi
 9-Şani Efendi
 10-Tevfik Efendi
 11-Halil Efendi
 12-Cemal Efendi
 14-Edip Efendi
 15-Yako Efendi
 16-Hasan Efendi (12 kişi Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvani Nizamatı Tatbikatı İçin Hüdavendigâr Vilayeti Celilesine)
 13-Kemal Efendi (Şehremaneti Baytar Müfettişliği Muavinliğine)

Okulu birinci olarak bitiren İstiklal Marşı yazarı Mehmed Akif'tir. Birinci sınıf karnesi 10 Kanun-ı evvel 1307/22 Aralık 1891'dir. İlk sene 19 kişilik sınıftan en iyi dereceyi almıştır. Tez imtihanı sonuçlarını gösteren 10 Kanun-ı evvel 1309/22 Aralık 1893 tarihli cedvelde, üçüncü sırada olmasına rağmen okulu birincilikle bitirmiştir (Tansel, 1973, s. 7). Akif'in bu okulu seçmesindeki neden, Mülkiye Mektebi'ne devam ederken babası vefat ettiğinden ve evleri de yandığından zor durumda kalmasıdır. Ayrıca Mülkiye'yi bitirenler hemen iş bulamadığından Baytar Mektebi'nden çıkanlara iş verileceğini duyunca bu okula yazılmıştır (Durbaş, 2008, s. 15-16). 1895'li yıllara gidilecek olursa bu sefer öğrenci olarak Ziya Gökalp görülecektir. Gökalp, bu yıl İstanbul'a kaçmıştır. Asıl amacı Mülkiye-i Şahane'de okumaktır. Bu dönemde parası olmadığından ve ailesinin de uzun süre yüksek bir mektepte okutmaya gücü yetmediğinden Mehmed Akif'le aynı sebepten okula girmiştir. Fakat bir süre takibata uğrayınca idare tarafından okula alınmayacaktır (Tuncay, 1975, s. 25-26).

1896 (1313) senesinde mezun olan öğrenciler yine çeşitli görevlere atanmıştır. Bunlar baytar maaşı karşılığı olan 750 kuruşla işe başlamışlar, harcırahları da verilmiş ve rütbe-i rabia kendilerine tevcih edilmiştir. Listede 7 kişinin adı mevcuttur. Bunlar şu şekildedir (BOA, H. 1324, BEO, 796/59630):

- Arşak Efendi - Beyrut Vilayeti
 Hüsnü Efendi - İskenderun
 Varmenak Efendi - Manastır Vilayeti
 Süleyman Efendi - Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki'den gelen hayvanların dahil olduğu Edirne Vilayeti'ndeki Konak'a
 Sudfi Efendi - Ankara Vilayeti
 Sabit Efendi - Trabzon Vilayeti
 Ali Efendi - Mektep Muallim Muavinliğine

Bu dönemde ülkenin pek çok yerinde yine hayvan hastalıkları görülmektedir. Bunların çözümünü de Mülkiye Baytar Mektebi mezunlarından beklenmektedir. 1897 (1314) senesi mezunlarından Artin Efendi Beyrut'a, Abdullah Efendi'de Halep Vilayeti'ne tayin

edilmiştir. Bunlara 750 kuruş maaş ve senelik 2000 kuruş harcırah verilmiştir (BOA, H. 1315, BEO, 980/73492).

1316 (1898/1899) senesinde mektep mevcudu 51 Müslim, 9 gayrimüslim toplam 60 kişidir (SNMU), H. 1316/1, s. 748). Bu durum 1317 (1899/1900)'de 59 müslim, 6 gayrimüslim toplam 65 kişidir (SNMU, H. 1317/2, s. 741). 1319 (1901/1902) ve 1321 (1903/1904)'de ise 55 Müslim 9 gayrimüslim 64 kişi bulunmaktadır (SNMU, H. 1319/4, s. 253; SNMU, H. 1321/6, s. 248).

Mektep, yukarıda da ifade edildiği gibi bina problemleriyle boğuşa da 1309/1893 yılından 1324/1908 yılına kadar 204 kişi mezun vermiştir (Mecmua-i Fünun-ı Baytariye, R. 1324, s. 289). Bu arada mektepten 1910 senesinde 12, 1912 senesinde de 24 öğrenci mezun olmuştur (Ergün, 1996, s. 292).

Mektebin Diğer Hizmetleri

Mektep, sadece baytar yetiştirmemiştir. Örneğin nalbantların bir seneliğine mektepte kurs almaları ve mektep öğrencilerine yapıldığı gibi imtihana tabi tutulmaları ve şayet bu müddet içinde nalbantlık öğrenememişlerse dükkânlarında diplomalı nalband bulundurmaları istenmiştir (BOA, H. 1317, BEO, 1344/100769). Nalbantların mektepte eğitim almaları için bunlar arasında kura çekilmiştir. Fakat bunlara mektebe devam etmeleri tembih edilmişse de buna uymadıklarından bunlara ne gibi muamele yapılacağı hususunda yazışmalar yapılmıştır (BOA, H.1319, DH.MKT, 2551/57).

Mektep, hayvan hastalıklarının önüne geçmek için ilaçlar üretmiştir. Hayvanlarda görülen şarbon hastalığına aşı üretilmesi için irade çıkarılmıştır. Bunun da masarif-i ibtidaiyesi 40.000 kuruş ve masarif-i daimesi de 4.925 kuruş olacaktır (BOA, H. 1321, İ.OM, 9/1321/Ca-6). Sığır hastalıklarının giderilmesi yolunda serum üretimi için bir bakteriyolojihane inşasının masrafları hakkında yazışmalar olmuştur (BOA, H. 1324, BEO, 2776/208130). 11 Aralık 1908 (7 Zilkade 1325)'de bakteriyolojihane-i baytarî ile Baytar Mektebi seririyathanesi inşaatı bitmiş ve bunların fotoğrafları çekilmiştir (BOA, H. 1325, Y.MTV, 305/65).

Sonuç

Baytarlık eğitiminin modernleşmesindeki en önemli adımlardan biri olan Mülkiye Baytar Mektebi, açıldığında fazla masraf yapılmaması için müstakil bir mektep olamamış, diğer bazı mekteplerle aynı çatı altında eğitimini sürdürmüştür. Yine bu mekteplerde yer darlığı ve fazla masraf gibi sorunlar ortaya çıkınca mektep, İstanbul'da şehir içine taşınarak müstakil bir hale gelmiştir. Başlangıçta bir bina yapımı planlanmışsa da mektep kiralanana ya da satın alınan ve kendi eğitim şartlarına uymayan konaklarda eğitim vermek zorunda kalmıştır.

Mektebin açılması kararlaştırıldığında ülkede 8 vilayette birer adet baytar olduğu görülmektedir. Büyük Osmanlı coğrafyası ve bu coğrafyanın önemli gelir kaynaklarından birinin hayvancılık olduğu düşünüldüğünde miktarın azlığı ortaya çıkmaktadır. Mazbatasında ülkenin 700 baytara ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Mektep ise 1893-1908 yılları arasında yani 15 yılda 204 kişi mezun etmiştir. Bu da bir yılda ortalama olarak 14 baytar yetiştirildiği anlamına gelmektedir. 1888 yılında 700 baytara ihtiyaç varken bu

sayının da zamanla artacağı göz önüne alınırsa mezun baytarların ülkenin ihtiyacını karşılamayacağı açıktır.

Mülkiye Baytar Mektebi, sadece baytarlık eğitimi üzerinde durmamıştır. Bunu yanı sıra nalbantlık kursları açmış, aşı ve serum üretimi gibi çalışmalar da yapmıştır. Ayrıca Mehmed Akif ve Ziya Gökalp gibi önemli Türk aydınlarının yetiştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (H. 1306). *Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT)*. Belge No: 102/93.
- BOA. (H. 1309). *İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD)*. Belge No: 113/6816.
- BOA. (H. 1309). *Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziratt Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ)*. Belge No: 1/42.
- BOA. (H. 1311). *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*. Belge No: 278/20789.
- BOA. (H. 1311). *BEO*. Belge No: 322/24091.
- BOA. (H. 1311). *İrade Orman ve Maadin (İ.OM)*. Belge No: 1/1311/C-2.
- BOA. (H. 1311). *Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR)*. Belge No: 18/59.
- BOA. (H. 1312). *BEO*. Belge No: 473/35422.
- BOA. (H. 1312). *BEO*. Belge No: 521/39013.
- BOA. (H. 1312). *İ.OM*. Belge No: 2/1312/Z-1.
- BOA. (H. 1312). *MF.MKT*. Belge No: 325/43.
- BOA. (H. 1312). *Y.PRK.OMZ*. Belge No: 1/74.
- BOA. (H. 1313). *İ.OM*. Belge No: 3/1313/Ra-15.
- BOA. (H. 1315). *BEO*. Belge No: 980/73492.
- BOA. (H. 1317). *BEO*. Belge No: 1344/100769.
- BOA. (H. 1318). *BEO*. Belge No: 1583/118666.
- BOA. (H. 1319). *BEO*. Belge No: 1785/133847.
- BOA. (H. 1319). *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)*. Belge No: 2551/57.
- BOA. (H. 1319). *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)*. Belge No: 64/137.
- BOA. (H. 1321). *İ.OM*. Belge No: 9/1321/Ca-6.
- BOA. (H. 1324). *BEO*. Belge No: 796/59630.
- BOA. (H.1324). *BEO*. Belge No: 2776/208130.
- BOA. (H. 1325). *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*. Belge No: 305/65.
- BOA. (H. 1326). *DH.MKT*. Belge No: 2615/1.
- BOA. (H. 1331). *BEO*. Belge No: 4229/31718.
- BOA. (H. 1332). *BEO*. Belge No: 4293/321948.

2. Salmeler ve Mecmualar

- Düstur*. (1293). I. Tertip. Cilt 3. Matbaa-i Amire
- Düstur*. (1927). II. Tertip. Cilt 12. Evkaf Matbaası.

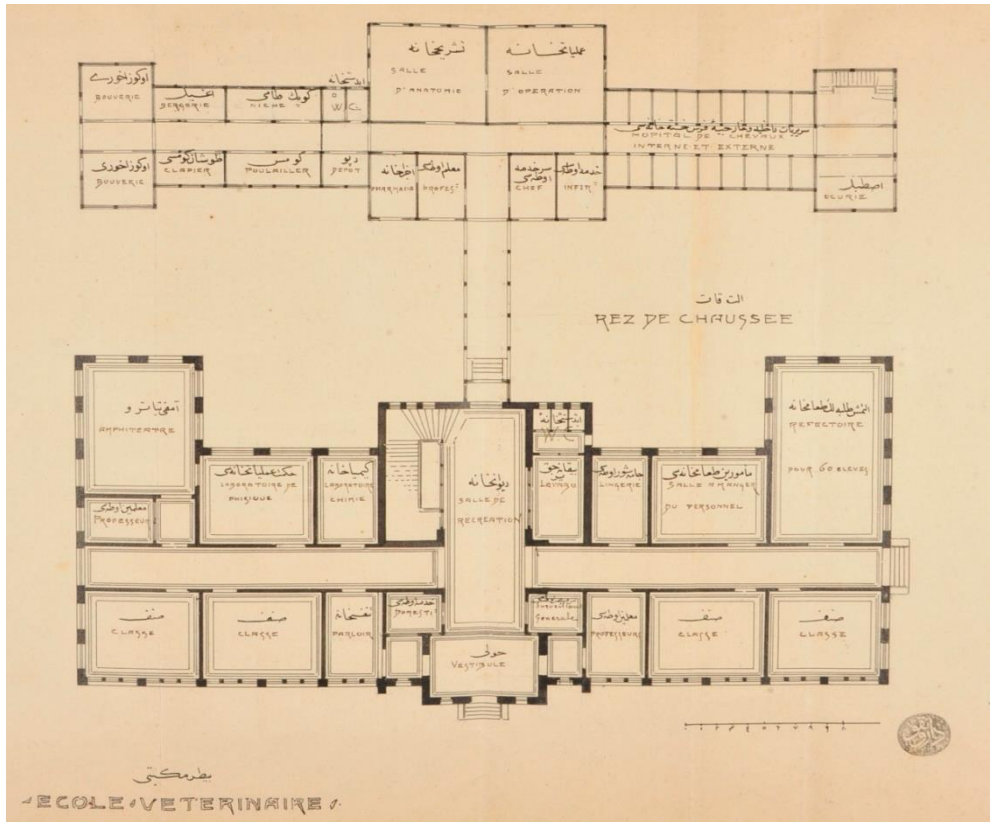
- Mecmua-i Fünun-ı Baytariye*. (R.1 Teşrinievvel 1324). Numro 3. 101-108.
Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi Ders Programı. (1312). İstanbul: İstanbul Matbaası.
Salname-i Devlet-i Osmaniye. (H. 1310/48).
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU). (H. 1316/1). (H. 1317/2). (H. 1319/4).
(H.1321/5).
Subhi Edhem. (ty). *Nevsal-i Baytari*.

3. Telif Eserler

- Demirel, M. ve Kaya Doğanay F. (2011). Osmanlı'da ziraat eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi. *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(21). 183-199.
Durbaş, R. (2008). *Hayatı ve toplu şiirleri Mehmed Akif*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
Ergin, O. (1941). *Türkiye Maarif Tarihi-5*. İstanbul: Osmanbey Matbaası.
Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
Erk, N. (1966). *Veteriner Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
Erk, N-Dinçer F. (1970). *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretimi ve Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
Sağlam, M. H. (2006). *I. Tertip Düstûr Klavuzu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Şemseddin Sami. (2005). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
Tansel, F.A. (1973). *Mehmed Akif Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
Tuncay, H. (1975). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Toker Yayınları.
Tekeli, İ ve İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu Ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Tüzdil, N. (1955). *Türkiye'de Veteriner Fakültesinin Tarihi Ve Laboratuvar Fakültesinin Tarihi Ve Laboratuvar Hayatının Başlangıcı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ekler

Ek 1: Baytar Mektebinin Bina Planları

Ek 2: 1316 Maarif Salnamesi 'ne göre Mektebin Heyet-i İdare ve Talimiyesi

Memuriyet	İsim	Rütbe
Müdür	Mehmed Zaim Bey	Miralay
Muhasebeci	Osman Hidayet Efendi	Rabia
İlm-i Servet ve Ziraat-ı Umumiye Muallimi	Aram Efendi	Evveli
Kitabet-i Resmîye Muallimi	Reşad Bey	Evveli sanisi
İlm-i Teşrih	Neşet Bey	Kaymakam
Zabta-i Sıhhiye	Galip Bey	Kaymakam
Hıfzıssıhha ve İlmül arz ü'l maden Muallimi	Fahri Bey	Kaymakam
Fenn-i Mevaşi Muallimi	İstrati Efendi	Saniye
İlm-i Hikmet Muallimi	Edhem Bey	Saniye
Emraz-ı Dahiliye ve Fenn-i Vilade Muallimi	Manas Efendi	Binbaşı
Fenn-i Mikrobi Muallimi	Rıfat Bey	Binbaşı
Kimya Muallimi	Şükrü Bey	Binbaşı
Emraz-ı Umumiye	Rıfat Bey	Binbaşı
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Artin Efendi	Salise
Emraz-ı Hariciye Muallimi	Abdullah Efendi	Salise
İlm-i Servet ve Ziraat-i Umumiye Muallim Muavini	Nail Bey	Salise
Müfredat-ı Tıb Muallimi ve Tabib-i Mekteb	İsmail Besim Bey	Kolağası
Fisyoloji Muallimi	Ali Rıza Efendi	Rabia
Emraz-ı Sariye Muallimi	Nikolaki Efendi	Rabia
Ameliyat-ı Hariciye ve Fenn-i Eşkal Muallimi	Ziya Bey	Yüzbaşı
Muayene-i Lühûm ve Teşrih-i Maraz Muallimi	Adil Efendi	Yüzbaşı
Ensac Muallimi	Nuri Efendi	Yüzbaşı
Hayvanat Muallimi	İsmail Efendi	Yüzbaşı
İlm-i Nebatat Muallimi	Benekyan Efendi	.
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Hasan Bey	.
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Kemal Efendi	.
Kimya ve Hikmet Muallim Muavini ve Eczacı	Vasil Efendi	.
Kaynak: SNMU, 1316/1, s. 747-748		

Ek 3: 1321 Maarif Salnamesi 'ne göre Mektebin Heyet-i İdare ve Talimiyesi

Memuriyet	İsim	Rütbe
Müdür ve Muayene-i Lühûm Muallimi	Adil Bey	Binbaşı
Muhasebe Kâtibi	Osman Hidayet Efendi	Salise
Müdür-i Sani ve Fizyoloji Muallimi	Ali Efendi	Rabia
İlm-i Servet ve Ziraat-ı Umumiye Muallimi	Aram Efendi	Bala
Kitabet Muallimi	Nafiz Bey	Evveli sanisi
Fenn-i Mevaşi Muallimi	İstrati Efendi	Mütemayiz
İlm-i Hikmet-i Tabiye Muallimi	Edhem Bey	Mütemayiz
Teşrih-i Hayvanat Ehliye Muallimi	Neşet Bey	Miralay
Zabita-i Sihhiye Muallimi	Galip Bey	Miralay
Hıfzıssihha-i Mevaşi ve İlmülarz ü'l maden Muallimi	Fahri Bey	Miralay
İlm-i Emraz-ı Dahiliye ve Vilade Muallimi	Minas Efendi	Kaymakam
Mikrobiyoloji Muallimi	Nikolaki Efendi	.
Müfredat-ı Tıb Muallimi ve Mekteb Tabibi	İsmail Besim Bey	Kaymakam
Kimya-i Uzvi ve Gayr-i Uzvi Muallimi	Şükrü Bey	Kaymakam
Emraz-ı Umumiye Muallimi	Rıfat Bey	Kaymakam
Teşrih-i Emraz ve İlm-i Ensac Muallimi	Nuri Efendi	Binbaşı
İlm-i Nebatat Muallimi	Bekyan Efendi	Salise
Emraz-ı Hariciye Muallimi	Abdullah Efendi	Saniye
İlm-i Servet ve Ziraat-ı Umumiye Muallim Muavini	Mehmed Nail Bey	Saniye
Fenn-i Eşkâl-i Feres ve Ameliyat Muallimi	Ziya Bey	Kolağası
Fen Nalbandı ve Cerrahı	Hayreddin Efendi	Kolağası
İlm-i Hayvanat Muallimi	İsmail Efendi	Kolağası
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Hasan Bey	.
Lisan-ı Fransevi Muallimi	Kemal Efendi	Rabia
Kaynak: SNMU, 1321/6, s. 248.		

ADLAR VE AD VERME GELENEĞİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA:
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ
A RESEARCH ON THE NAMES AND TRADITION OF NAMING:
THE SAMPLE OF KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY

İDRİS NEBİ UYSAL

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Assoc. Prof. Dr., University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature.
uysal.idrisnebi@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7219-0649

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 31.01.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 28.05.2017
Sayfa-*Pages* : 687-704
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3719>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>
This article was checked by iThenticate.

**ADLAR VE AD VERME GELENEĞİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA:
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ**
A RESEARCH ON THE NAMES AND TRADITION OF NAMING:
THE SAMPLE OF KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY

İDRİS NEBİ UYSAL

Öz

Adlar kişileri anlatan birincil sözcüklerdir. Bunlar, yalnızca kişisel önem taşımazlar. Adlar üzerinden bir toplumun kültürünü öğrenmek, yaşadığı değişimleri takip etmek, bunları yorumlamak mümkündür. Bu çalışma; toplumdaki adlar ve ad verme geleneğinin durumu hakkında fikir edinmek, bu geleneğin yaşanan toplumsal ve kültürel değişimlerden ne ölçüde etkilendiğini anlayabilmek amacıyla yapılmıştır. Bunun için örneklem olarak seçilen Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi'nden 1270 öğrencinin görüşlerine başvurulmuştur. Çalışmada anket tekniği kullanılmış, öğrencilere 13 soru yöneltilmiştir. Katılımcıların %94'ü 1991-2000 doğumlu ve yarısı İç Anadolu kökenli olan anketin sonuçları şunlardır: Türkiye'de tek adlılık baskındır (%89). Türkiye'de yaygın olan geleneksel adlar bu özelliğini sürdürmekte; Alp, Deniz, Su, Yağmur gibi Türkçe adlar da yaygınlaşmaktadır. Çocuğa ad bulma ve koyma hakkını çekirdek aileye bırakma eğilimi yükselmektedir. Adların verilisinde anlam güzelliği ve dinî boyutun yanında popülerlik, farklılık gibi karşıt faktörler de etkilidir. Çocuğun yaşamasına, sonraki çocuğun cinsiyetini belirlemeye, yeni bir çocuğun istenmediğini bildirmeye, çocuğu korumaya yönelik ad verme anlayışı terk edilmekte, buna karşın çocuğun geleceğini belirleme amacı güden ad verme anlayışı güçlenmektedir. İki ad verme isteği de yaygınlaşmaktadır. Ön ad olarak Alp, Muhammet ve Ömer; Elif, Hira ikinci ad olarak Ali, Efe; Su ve özellikle Nur adları öne çıkmaktadır. Bu tercihler, toplumun içinden geçtiği siyasi ve sosyal şartlarla ilgili olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Adlar, Ad Verme Geleneği, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.

Abstract

Names are the primary words that tell people. They are not only of personal importance. It is possible to learn the culture of a society, to follow the changes of that society experienced, to interpret them over names. This work is done in order to get an idea about the names and the tradition of naming in the society, to understand the extent to which this tradition is influenced by experiencing social and cultural changes. For this; the opinions of 1270 students from Karamanoğlu Mehmetbey University, which is selected as the sample, were resorted. In this study, survey technique is used, 13 questions are asked to the students. The results of the survey, in which 94% of participants are born in 1991-2000 and half of them are from Central Anatolia, are: in Turkey, being single named is dominant (89%). The traditional names common in Turkey continue this feature, Turkish names such as Alp, Deniz, Su, Yağmur are also becoming widespread. There is a growing tendency to leave the right to find and give a name to the child to the nuclear family. In giving names, besides meaningfulness and religious dimension, opposing factors such as popularity and difference are also influential. The concept of naming the child to live of the child, to determine the sex of the next child, to report that a new child is not wanted, to protect the child are being abandoned, despite that, the understanding of naming whose purpose is to determine the future of the child is getting stronger. The demand for giving two names is also becoming widespread. As front name; Alp, Muhammed, Ömer, Elif and Hira, as second name; Ali, Efe, Su and Nur come forward. These preferences must be related to the political and social conditions through which the society passes.

Key Words: Names, Tradition of Naming, Karamanoğlu Mehmetbey University.

Giriş

Adlar; bir kimseyi, bir şeyi tanımlamaya, açıklamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan sözcüklere dir. İnsanlar ilk defa karşılaştıkları bir kişinin, bir nesnenin, bir olayın, bir durumun adını merak ederler veya o kişi, nesne, olay ya da duruma ad koyma¹ ihtiyacı hissederler. Bu tavrı, “belli olan, belirli kılınan şeyin insanoğlunu rahatlatacağı, karışıklığı gidereceği, kargaşayı önleyeceği” (Örnek, 1977: 148) düşüncesiyle ilgilidir. Gerçekten de insanoğlu bir varlığa ad vermek suretiyle onu diğerlerinden ayırıp belirginleştirmektedir. Tanpınar (2012: 74) ad verilen bir ceket veya boyun bağının bile derhâl hüviyetinin değişeceğini, onun bir çeşit şahsiyet olacağını söyler. Ad koymak insani bir eylemdir. Zira bu iş, en kısa tanımıyla “bir düşünme edimidir” (Postman, 2004: 86). Adlar hangi varlığa verilirse verilsin, kişilerin inancını, sanat zevkini, duyu ve düşünce dünyasını, değer ölçülerini yansıtır. Adlar bu yönüyle kültürün de önemli bir parçasını oluşturur. Bir dilin kelime kadrosundaki adlardan o dili konuşan insanların hayatı ele alış biçimini, inanç dünyasını, zevklerini, duyu ve düşünce evrenini anlamak mümkündür.

Kişi adları, Ergin’in (1996: 218) “Canlı cansız bütün varlıkları, kavramları tek tek ya da tür tür karşılayan sözcüklerdir.” sözleriyle tanımladığı geniş ad kümesi içerisinde özel bir yere sahiptir. Adolf Bach’ın “Bir ulusun ad hazinesi, onun geçmişteki ve bugünkü zihinsel-ruhsal durumunun anlatımıdır.” (Akt. Aksan, 2000: 115) mealindeki sözü, kişi adlarının toplumsal ve kültürel önemini kesin bir biçimde ortaya koyar. Bu bakımdan kişi adları, yalnızca kişi adları biliminin (antroponimi) değil; dil bilimi, halk bilimi, toplum/insan bilimi, kültür tarihi gibi disiplinlerin de ilgilendiği konular arasına girmiştir.

Her toplumun kendine özgü bir ad verme geleneği vardır². Türklerde de çocuğa ad verilirken birtakım törenlerin icra edildiği görülür. *Oğuz Kağan Destanı*’ndan *Dede Korkut Hikâyeleri*’ne Türk kültür ve medeniyet tarihine ışık tutan birçok yazılı ve sözlü kültür malzemesinde bu geleneğin örnekleriyle karşılaşılır. Türk kişi adları üzerinde yapılan birçok çalışmayla (bk. Rásonyi, 1964 ve 1988; Örnek, 1977; Sakaoglu, 2001; Çelik, 2005; Kibar, 2005; Çolak-Bostancı, 2009; Canatan, 2012) Türklerdeki ad verme geleneğinin genel çerçevesi, usulleri ve uygulamaları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara göre Türk toplumunda çocuklara ad verilirken din, tarih bilinci, ataya saygı, doğum zamanı ve yeri, dikkati çekici özelliği bulunan maden, bitki, hayvan ve gök cisimleri, coğrafi ögeler, manevi duygular, beklentiler, sosyal ve kültürel değişmeler, güncel ve tarihî olaylar rol oynamaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Diğer özel adlar gibi, kişi adları ve ad verme geleneği, Türk kültürünün aslı unsurları arasında yer alır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da yakın zamanlarda

¹ Türkçede geçmişten bugüne adlandırmayı ifade etmek için değişik sözler kullanılmıştır. “Adamak, adanmak, adılamak, adlamak, ad almak, ad bağlamak, ad dakmak, ad eylemek, ad ko(y)mak, ad koşmak, ad olmak, ad takmak, ad urmak, ad vermek, ad vurmak, ad yakmak; atamak, atalmak, atanmak, attamak, at atamak, at kılmak, at urmak, ayakmak” Türkçenin farklı saha ve dönemlerinde karşılaşılan sözcüklerdir. Türkiye Türkçesinde ise “ad vermek, ad koymak” birleşikleri kullanılmaktadır.

² Toplumların ad verme gelenekleri arasında benzerlikler/farklılıklar olabilmektedir. Aksan (2000: 116-118), kişi adlarının verilisinde her toplumda geçerli birtakım unsurların bulunduğunu söyler. Ülkemizde bu konuya ilişkin betimleyici ve/ya karşılaştırmalı çalışma sayısı oldukça azdır. Yapılan çalışmalardan birkaçı için bk. Yalçınkaya 2015; Balaban ve Deniz 2015.

sosyal ve kültürel hayatta yaşanan değişmelerin Türk ad verme geleneği üzerindeki etkileridir. Başka bir deyişle Türk ad verme geleneğinin bugün ne ölçüde sürdürüldüğünü, toplumsal ve kültürel değişimlerden ne kadar etkilendiğini araştırmaktır. Nitekim son yıllarda bu sorunu araştırmayı hedefleyen çalışmalar da yapılmıştır (bk. Sakaoğlu, 1994 ve 2007; Taş, 2005; Sarıtaş, 2009). Ne var ki bunların sayıca sınırlı kaldığı, toplumun adlar ve ad verme geleneği hakkındaki düşüncelerini öğrenebilmek için yeni çalışmaların yapılması gerektiği aşikârdır. Zira günümüzde Türk toplumunun çocuklarına verdiği adlar, bugünkü gençlerin adları, onların ileride kendi çocuklarına koymak istediği adlar ve ad verme hakkındaki görüşleri sadece geleneğin bugünkü durumunu betimlemek için değil, gelecekte toplumda kullanılacak adları ve bunları verme eğilimlerini belirleyebilmek açısından da önem taşımaktadır. Bu çalışma, kişi adlarının ve ad verme geleneğinin bugünkü durumunu toplumun en dinamik kesimini teşkil eden gençler (üniversite öğrencileri) üzerinden araştırmak amacıyla yapılmıştır. Bu çalışmadan elde edilecek sonuçların bundan önceki çalışmalar için bir karşılaştırma imkânı sunacağı, bundan sonraki çalışmalar için de veri kaynağı oluşturacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem ve Örneklem

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan anket tekniği kullanılmıştır. Örneklem olarak Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesinde (KMÜ) okuyan lisans ve ön lisans öğrencileri seçilmiştir. Hazırlanan anket, 2015-2016 öğretim yılı bahar döneminde merkez yerleşkedeki okullara kayıtlı 1270 öğrenciye uygulanmıştır. Bu rakam, üniversitedeki öğrenci sayısının %10'una karşılık gelmektedir. Ankette öğrencilere 13 soruluk bir liste yöneltilmiştir. Sorular belirlenirken daha önce Taş (2005) ve Sarıtaş'ın (2009) uyguladığı sorulardan yararlanılmıştır. Bunlar, öğrencilerin bazı kimlik bilgileriyle onların adlar ve ad verme geleneği hakkındaki görüşlerini öğrenmeye yardımcı sorulardır. Sorular ankete geçmeden önce gençlere okunmuş, paylaştıkları bilgilerin başka bir amaçla kullanılmayacağı kendilerine ifade edilmiştir. Anketler Rektörlük makamının bilgisi dâhilinde ve tüm gruplara eş zamanlı olarak uygulanmıştır. Cevaplar tek tek incelenmiş, sonuçlar sayısal ve oransal değerlere dönüştürülmüştür. Adların yazımı ve karşılıkları için Türk Dil Kurumunun çevrim içi *Kişi Adları Sözlüğü* (KAS) esas alınmıştır.

4. Bulgular

4. 1. Adınız nedir? Birden fazla ise en çok hangisini kullanıyorsunuz? Niçin?

Ankete katılan tüm öğrenciler adlarını beyan etmişlerdir. Öğrencilerin cinsiyet dağılımını ve ad sayısını gösteren tablo şöyledir:

Ad Sayısına Göre	Kadın ³	%	Erkek	%	Toplam	%
Bir Adlı Öğrenciler	738	92	394	84,8	1132	89
İki Adlı Öğrenciler	67	8	71	15,2	138	11
Toplam	805	100	465	100	1270	100

Tablo 1. Adların sayı ve cinsiyete göre dağılımı.

³ Sözcük, resmî belgelerdeki uygulama nedeniyle seçilmiştir.

Bir adlı öğrencilerin adlarıyla ilgili bilgiler şöyledir⁴:

En yaygın kadın adları: Fatma (29); Ayşe (28); Merve (22); Emine (19); Büşra (18); Hatice (15); Kübra (13); Şeyda (12); Elif, Esra, Gamze, Zeynep (10); Rabia, Tuğba (8); Neslihan, Seda (7); Cennet, Fadime, Hafize, Melek, Sibel (6); Betül, Filiz, Naciye, Nagehan, Özlem, Seher, Sema, Tuba (5).

Bazı adlar, ikili biçimleriyle görülür⁵: Buse-Buşse, Elif-Elife, Esme-Esma, Fadim-Fadime, Fatma-Fatime, Hazal-Hazel⁶, Hümeysra-Hümeysa, Hürü-Huriye, Kezban-Keziban, Rumeysa-Rümeysa⁷, Sıdika-Sıttika, Sümeyya-Sümeyye, Tuba-Tuğba.

Gül ve Nur adları türlü şekilleriyle birlikte yaygındır: Aşegül, Gülbahar, Gülcan, Güleser, Gülgün, Gülhan, Güliz, Gülperi, Gülşah, Gülşen, Gülter, Gülüstan, Songül; Aynur, Ayşenur, Binnur, Fatmanur, İlknur, Nisanur, Nuran, Nurcan, Nuriye, Nursel, Nurşen, Öznur, Sefanur, Zinnur.

Emiş, Nazdar, Seydiye, Şüheda kadın adları KAS'ta bulunmamaktadır.

Deniz, Devrim, Özcan karşılaşılan ortak adlardır.

Erkeklerde en yaygın adlar şunlardır: Mehmet (28); Mustafa (23), Ali (15); Ahmet, Muhammet (12); Ömer, Ramazan (9); Hasan, Hüseyin, Osman (7); İbrahim, Murat (6); Enes, Furkan, Halil, Yusuf (5).

Adem (4) adı, düzeltme işareti koymaksızın yazılmıştır.

Şu adlar, son sesi *d-t* olmak üzere ikili yazımına rastlanan örneklerdir⁸: Ahmed-Ahmet (11), Muhammed (4)-Muhammet (8), Mücahid-Mücahit. Cihat adı ise *d* ile yazılmıştır: Cihad (2).

İlk hecede *a-e* değişkenliğiyle ikili yazım sergileyen bir başka örnek Safa-Sefa'dır.

Eshabil adının da *Kur'an*'da geçtiği şekliyle verildiği görülmektedir⁹.

İki adlı 138 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan 67'si kadın, 71'i erkektir.

İki Adlı Öğrenciler	Öğrenci Sayısı	%
	Ön adını ¹⁰ kullananlar	30 22
	İkinci adını kullananlar	57 48
	Duruma göre adlarından birini kullananlar ¹¹	8 6
İki Adını da Kullananlar		33 24
Toplam		138 100

Tablo-2: İki adlı öğrencilerin durumu.

⁴ Yay araç içindeki rakamlar, adın geçiş sıklığını vermektedir.

⁵ Koyu yazılanlar KAS'ta yoktur. Bunların bir kısmı söyleyişi yazıya yansıtmayla, bir kısmı da Başgöz'ün (1979: 164) dediği gibi bürokrasinin beceriksizliği ve yanlışıyla ilgili olmalıdır. Bu durum Abdulsamet, Gülüstan, Hürü adları için de söz konusudur.

⁶ Bu bölümde eşik yazılanlar KAS'ta "bk. Hazal, bk. Kezban, bk. Sıdika, bk. Tuba" notuyla kayıtlıdır.

⁷ *Ru/Rü* farklılığı, r sesinin Arapçadaki okunuşuyla ilgili olmalıdır.

⁸ Dinî motifli ve Arapça asıllı adlarda rastlanan bu yazılış biçimi, sözcüğün özgün şekline sadık kalma gayesiyle ilgili olmalıdır. Bu tavır Aişe, Fatıma gibi kadın adlarında da sezilir. Bu örneklerin, dine dayalı bir hayat tarzına sahip, din eğitimi almış ailelerde görüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca bk. Çelik 2005: 221.

⁹ Bu ibare, *Kur'an*'da Fil suresi başta olmak üzere birçok ayette geçer.

¹⁰ Kişilere verilen ilk ad, küçük ad. Terim için bk. Kibar 2005: 33; Komisyon 2011: 1851.

¹¹ Ailede biri, arkadaş çevresinde veya okul ortamında öteki adı kullanılanlar.

İkinci ad olarak verilen kadın adlarından yaygın olanlar Nur (32), Gül (5), Betül, Büşra, Elif, Zeynep'tir (2).

Erkeklerde ikinci ad olarak verilen adlardan yaygın olanlar Ali (5), Can, Ekrem, Emre, Faruk, Furkan, İbrahim, Mehmet, Muhammet, Raşit, Salih, Taha, Yasin'dir (2). Ön adın tercih edilmesinde “*anlam güzelliği, ilk ad olma, başkaları tarafından tercih edilme, beğenme, ikinci adı beğenmeme, akraba adı olma, dinî anlam taşıma, kısalık, söyleyiş kolaylığı*”; ikinci adın kullanılmasında ise “*anlam güzelliği, modernlik, birinci adın (Muhammet gibi) taşıdığı manevi ağırlık (bk. Çelik, 2005: 69), çevresindekiler tarafından tercih edilme, ölen bir kimsenin hatırasını yaşatma arzusu, telaffuz kolaylığı, aile bireyleri ve akrabaların kendine yakın olana yönelmesi¹²*” öne çıkan faktörlerdir. İki adın da kullanılma nedenleri şunlardır: “*birini kullanmanın doğru olmaması, biri kullanıldığında ailedeki aynı adlı kişiyle karıştırılması, kişinin iki adıyla bir bütün olması.*”

4. 2. Doğum yılınız?

Doğum Yılı	Öğrenci Sayısı	%	Doğum Yılı	Öğrenci Sayısı	%
1969	1		1991	18	1
1979	1		1992	50	4
1982	1		1993	89	7
1983	4		1994	168	13
1984	2		1995	201	16
1985	1		1996	350	28
1986	1		1997	310	24
1987	4		1998	16	
1988	2		1999	1	
1989	5		Boş	36	3
1990	9		Toplam	1270	100

Tablo 3: Doğum yılı.

Bu rakamlar, anket sonuçlarının genel olarak 1991-2000 (%94), özel olarak 1992-1997 (%92) arası için fikir vereceğini göstermektedir.

4. 3. Doğum yeriniz?

Bölgeler	Öğrenci Sayısı	%	Bölgeler	Öğrenci Sayısı	%
İç Anadolu	602	47	Marmara	64	5
Akdeniz	304	24	Karadeniz	36	3
Güneydoğu A.	94	8	Yurt Dışı	6	1
Ege	72	6	Boş	6	1
Doğu Anadolu	69	5	Toplam	1270	100

Tablo 3: Doğum yeri.

Öğrencilerin %47'si İç Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerden gelmişlerdir. İkinci sırada Akdeniz Bölgesi (%24) vardır. Bu oranlar, KMÜ öğrencilerinin illere göre dağılımını gösteren rapordaki bilgilerle de örtüşmektedir (bk.

¹² Anne tarafının kendilerince verilen adı, baba tarafının kendilerince verilen adı kullanması.

<http://basin.kmu.edu.tr/duyuru.aspx?ayrinti=1941>). Bunun, Karaman'ın coğrafi konumuyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Öğrencilerden 6'sı ise doğum yeri olarak Almanya (2), Belçika, Hollanda, Azerbaycan ve Türkmenistan'ı yazmışlardır.

4. 4. Kaç kardeşiniz?

Kardeş Sayısı	Öğrenci Sayısı	%	Kardeş Sayısı	Öğrenci Sayısı	%
Tek çocuk	24	2	9	8	
2	320	25	10	5	
3	406	32	11	5	
4	240	19	12	1	
5	111	9	13	2	
6	48	4	16	1	
7	37	3	19	1	
8	31	2	Boş	30	2
Toplam				1270	100

Tablo 4: Kardeş sayısı.

Cevaplara göre, 3 kardeş oranı en yüksektir. İkinci sırada 2 kardeşi olanlar gelmektedir. Kardeş sayısı 9-19 arasında olanlar sayıca azdır ve bunların, çokluk Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan geldiği görülmüştür. Batı bölgelerinden gelen öğrencilerin genellikle tek veya 2 çocuklu ailelere mensup olduğu, Orta Anadolu'dan gelen öğrencilerin 3-5 kardeşe sahip oldukları tespit edilmiştir.

4. 5. Evin kaçınıcı çocuğusunuz?

Kaçınıcı Çocuk	Öğrenci Sayısı	%	Kaçınıcı Çocuk	Öğrenci Sayısı	%
1. çocuk	427	34	8. çocuk	8	
2. çocuk	401	32	9. çocuk	1	
3. çocuk	178	14	10. çocuk	5	
4. çocuk	126	10	11. çocuk	1	
5. çocuk	44	4	12. çocuk	4	
6. çocuk	28	2	Boş	26	2
7. çocuk	21	1	Toplam	1270	100

Tablo 5: Doğum sırası.

Ankete katılan öğrencilerin üçte biri, ailenin ilk çocuğudur.

4. 6. Ailenizde çocuğa ad koyma hakkı kime tanınır? Niçin?

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	%
Anne-Babaya/Aileye	691	54
Aile Büyüklerine (Dede, Babaanne, Anneanne)	261	21
Anne-Baba ve Aile Büyüklerine	94	7,4
Akrabalara (Amca, Hala, Teyze, Yenge, Dayı)	63	5
Babaya	52	4
Boş	45	3,5
Bilmeyen	28	2,2
Anneye	11	0,9

Aile ve Akrabalara	10	0,8
Güzel Ad Söyleyen Kişiye	6	
İmama/Hocaya	5	
Çocuğun Kendisine	1	
Komşuya	1	
Kura ile	1	
Böyle Bir Gelenek Yok	1	
Toplam	1270	100

Tablo 6: Ailede ad koyma hakkı.

Sonuçlardan da görüleceği üzere ad koyma hakkı en çok anne-babaya/aileye tanınmaktadır. Öğrenciler bu durumu “dünyaya getirmek suretiyle en doğal hakları olduğu için, çocuğun anne babası oldukları için, saygı gereği, her şeyin en iyisini onlar bildikleri için” gibi sözlerle izah etmişlerdir. Kimi öğrenciler, adların çekirdek aileyi oluşturan bireylerin ortak kararıyla verildiğini söylemişlerdir. Böyle yazan öğrenciler demokratik bir aile yapısına sahip olduklarını, bu nedenle ailedeki herkesin fikrinin alındığını ifade etmişlerdir.

İkinci sırada aile büyükleri gelmektedir. Gerekçe olarak “gelenek, saygı, aile büyüğü olma, söz hakkına sahip olma, kendi adlarının veya ana-baba adlarının yaşamasını isteme” yazılmıştır. Az sayıdaki öğrenci bu durumu İslami geleneğe bağlı yaşamakla ilişkilendirmiştir. Birkaç kişi ise “adın anlamını en iyi onlar bildikleri için” cevabını yazmıştır. Bazı ailelerde son kararı ailenin verdiği ancak aile büyüklerine de danışıldığı dile getirilmiştir.

Ad koyma hakkının anne-baba ve aile büyüklerine tanındığını söyleyenler, bunu “saygı gereği, gelenek, birlikte karar verme” sözleriyle izah etmişlerdir. Bazı ailelerde ise çocuğa adını “saygı gereği, çok sevilme” gibi gerekçelerle akrabaları vermektedir.

Aile reisinin baba olması, çocuğa ad koyma hakkını da babaya tanımıştır. Öğrenciler bu durumu “evin reisi olduğu için, sevdiği için, baba(m) olduğu için” şeklinde açıklamışlardır. “Babamın zevkine güvenildiği için ailede çocuğa adı babam koyar.” diyenler de olmuştur. “Ad koyma hakkı annenindir.” diyenler, bunu “doğurduğu için, fikirleri beğenildiği için, sevdiği için, bayanlar daha çok ilgilendiği için” sözleriyle açıklamışlardır.

Ad koyma hakkının “baba ve dedeye” tanındığını söyleyen öğrenciler, bu yaklaşımı “ataerkil aile yapısına sahip olmakla” ilişkilendirmişlerdir. Kimi öğrenciler bu hakkın saygı gereği “baba ve babaanneye”, kimileri de ailede sözü geçtiği için “dedeye” ait olduğunu belirtmişlerdir.

Cevaplar içinde en ilginç olanı Hatay Reyhanlı’da doğan bir öğrencinin vermiş olduğu cevaptır: “Çocuk kendi adını kendisi koyar, bu hak çocuğa 15 yaşına geldiğinde tanınır.” Ancak öğrenci başka bir açıklama yapmamıştır¹³.

¹³ Türk kültüründe “ad verme” geleneği kadar “ad alma” konusu da önemlidir ve başlı başına bir inceleme konusu olarak durmaktadır. Bu cevap ad verme geleneğinden ziyade, “ad alma”ya güzel bir örnek olup *Dede Korkut*’ta geçen Dirse Han oğlu Boğaç’ın, adını Bayındır Han’ın büyük toyunda boğayı yendikten sonra aldığı boyu akıllara getirmektedir.

4. 7. Sizin adınızı kim vermiş? Niçin?

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	%
Anne-Babam/Ailem	347	27,3
Babam	345	27,2
Aile Büyüklerim (Dede, Babaanne, Anneanne)	218	17,2
Annem	157	12,4
Akrabalarım (Amca, Hala, Teyze, Yenge, Dayı)	131	10,1
Boş	16	1,3
İmam/Hoca	11	0,9
Kuzenim	9	0,7
Anne-Babam ve Aile Büyüklerim	9	0,7
Anne-Babanın Arkadaş Çevresi	8	0,6
Bilmeyen	6	0,5
Doktor, Hemşire	5	0,4
Komşumuz	5	0,4
Çocuğun Kendisi	1	
Kura ile	1	
Öğretmenim	1	
Toplam	1270	100

Tablo 7: Katılımcı adlarını verenler.

Açıklamalardan katılımcıların adlarının; “annelik hakkı, rüyada görme, yoğun istek, babanın gurbette olması vb.” gerekçelerle anne, “aile reisi olması, saygı gereği, aşırı istek, ilk erkek çocuğa babanın ad koymak istemesi vb.” gerekçelerle baba, “anne-babanın evlilikten önce veya sonra birlikte karar vermesi, anne-baba arasında bir sıranın gözetilmesi vb.” gerekçelerle anne-baba tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Adların; “saygı gereği, ölen eşin adını yaşatma arzusu” gibi gerekçelerle üst ebeveynlerce verildiği, “çok sevilmesi, rüyada görmesi, çocuk sahibi olamaması vb.” gerekçelerle hala, yenge gibi yakınlar tarafından konduğu anlaşılmaktadır.

4. 8. Adınızın anlamını biliyor musunuz? Özel bir anlamı var mı? Varsa nedir?

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	%	Özel Anlam	Öğrenci Sayısı	%
Bilenler	1072	84	Var	702	55
Bilmeyenler	149	12	Yok	300	24
Boş	49	4	Bilmeyenler	19	1,4
Toplam	1270	100	Boş	249	19,6
			Toplam	1270	100

Tablo 8: Adların anlamı

702 öğrenci, adlarının özel bir anlamının olduğunu belirtmiş, fakat bunlardan 84’ü özel anlama ilişkin bir açıklama yapmamıştır. Cevaplar şöyledir:

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	Adlar
Anlamı güzel olduğu için	171	Aysun, Melek; Hayri, Mustafa
Dini anlamı olduğu için	171	Havva, Kevser; Enes, Süleyman
Aile büyüklerinin adını yaşattığı için	158	Emine, Fatma; Hüseyin, Mehmet
Açıklama yapmayanlar	84	
Önemli bir günü/zamanı ifade ettiği için	18	Arife, Seher; Berat, Zafer
Sevilen bir sanatçının/roman kahramanının/futbolcunun adı olduğu için	14	Hülya, Leyle; Cüneyt, Hakan
Arkadaşların/akrabaların adı olduğu için	12	İrem, Mustafa, Münire
Ad beğenildiği için	8	Ceren, Melih, Merve
Ölen birinin adını taşıdığı için	8	Ayşe, Hasan
Birini memnun ettiği, hatırasını yaşattığı için (dayının, halanın gönlünü almak)	6	Meltem, Neriman, Nur, Seda
Eski Türk adı olduğu için	6	Batuhan, Oğuzhan
Bir çiçeğin adı olduğu için	5	Çiğdem, Gül, Menekşe
Toplumca sevilen isimler olduğu için	5	Ali, Bahar, Zeynep
Rüyada görüldüğü için	4	Yakup, Yıldız, Ziya
Adı, başka çocuk olmasın diye/Son erkek çocuk diye verildiği için	3	Durdane ¹⁴ , Soner, Songül
Adı, ailenin ölen çocuklarının ardından yeni bir başlangıç olsun diye verildiği/çocuk dileği yerine geldiği için	3	Dilek, Elif, Ümit
Gök cisimlerinin adı olduğu için	3	Güneş, Hilal
Kardeş adlarıyla uyumlu olduğu için	3	Sinem, Tuğba
Sevgi, özlem, minnet duygusu taşıdığı için	3	Büşra, Hazal, Özlem
Kürtçe olduğu için	2	Dilan, Evin
Mekân adı olduğu için	2	Medine, Pınar
Türkünün/şarkının etkisiyle verildiği için	2	Mihriban
Yaygın/popüler olduğu için	2	Merve
Ailenin lakabı olduğu için	1	Fatma
Daima huzurlu olayım diye verildiği için	1	Sefa
Değişik bir isim olduğu için	1	Gizem
Doğa olaylarını ifade ettiği için	1	Tufan
Fiziksel özelliğini yansıttığı için	1	Gamze
Sevilen bir nesnenin (kolonya) adı olduğu için	1	Meltem
Telaffuzu kolay olduğu için	1	Samet
Türkçe olduğu için	1	Gökçe
Zaman kavramı ifade ettiği için	1	Saniye
Yöresel bir değeri ifade ettiği için	1	Halil İbrahim
Toplam	702	

Tablo 9: Adların özel anlamları.

¹⁴ Durdane (<dür+dane) “inci tanesi” demektir. Farsça *dür* sözcüğünün, Türkçe *dur-* fiiliyle karıştırıldığı kanısındayız.

4. 9. Kardeşlerinize verilen adların özel bir anlamı var mı? Varsa nelerdir?

Ankete katılan öğrencilerin 453'ü (%35,6) kardeşlerinin adlarının özel bir anlamının, 450'si (%35,4) böyle bir anlamın olmadığını belirtmiştir. Boş bırakan veya bilmeyenlerin sayısı 367'dir (%29). Özel anlamların dağılımı şöyledir:

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	Adlar
Aile büyüklerinin adını yaşattığı için	210	Menekşe, Şerife; Emin, Ömer
Dini anlamı olduğu için	126	Cennet, Sümeyye; Ali, Burak
Anlamı güzel olduğu için	22	Fevzettin
Kardeş adlarıyla uyumlu olduğu için	20	Eda-Seda, Süreyya-Sümeyya Dünya-Cihan, İsa-Musa
Sevilen bir komutanın/sanatçının/roman kahramanının/futbolcunun adı olduğu için	20	Enise, Hasibe; Uğur, Özcan
Tarihî şahsiyetlerin adını yaşattığı için	14	Doğukan, Fatih, Oğuzhan
Önemli bir günü/zamanı ifade ettiği için	12	Razman ¹⁵ , Vuslat; Bayram, Recep
Rüyada görüldüğü için	10	Hüseyin
Ölen birinin (akraba, şehit) adını yaşattığı için	7	Salih, Utku
Çiçek/renek adı olduğu için	6	Gül, Yasemin; Beyza
Ailenin (kız) çocuk dileği yerine geldiği için	6	Dilek, Hasret, Özlem
Anne ile babanın adlarının ilk hecelerinin birleşimi olduğu için	4	Gökhan+Aysun=Gökay Gülten+Süha=Gülsu Sevgi+Davud=Sevda Şule+Rağıp=Şura
Bir günü/mevsimi ifade ettiği için	2	Eylül, Yaprak
Son çocuk olsun diye verildiği için	2	Songül, Soner
Yaygın olduğu için	2	Efe, Emirhan
Onurlu olsun diye verildiği için	1	Onur
Kişiyi özel olduğu için	1	
Uğur getirsin diye verildiği için	1	Uğur
Amerika-Irak Savaşı bitsin diye verildiği için	1	Barış
Toplam	453	

Tablo 10: Kardeş Adlarının Özel Anlamı.

4. 10. Adınızı seviyor musunuz? Niçin?

Öğrencilerin %89'u (1130) adını sevmektedir. Sevmeyenlerin sayısı 110'dur (%9). 6 öğrenci (%0,1) adını kısmen sevdiğini beyan etmiştir. 24 öğrenci (%1,9) bu soruya cevap vermemiştir. Adını seven öğrencilerden 606'sı niçin sevdiğini izah etmiştir:

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	Adlar
Anlamı güzel olduğu için	145	Meltem, Zeynep; Emre, Şevki
Hoşuna gittiği için	100	Derya, Gül; Batuhan, Murat
Dini anlamı olduğu için	75	Fatma, Kübra; Mücahit, Yusuf
Kendine yakıştığı için	69	Betül, Esmâ, Gamze, Halime
Yaygın olmadığı için	54	Feride, Sevdiye; İdris, Kubilay
Aile büyüklerinin adı olduğu için	42	Gülter, Hatice; Alaaddin, Seyfi
Adı koyana sevgi duyduğu için	27	Büşra, Gamze, Özlem; Ataberk

¹⁵ Ramazan ayında doğan kız çocuğu için Ramazan adından esinlenerek konmuştur.

Nedenini yazmayanlar	22	Şeyma, Yasin
Kendine ait olduğu için	21	Aysel, Sema; Erol
Modern bulduğu için	12	Esra, Seda; Adil, Melih
Kabullenenler	12	
Farklı olduğu için	7	Evra, Nebahat, Sezgin
Geçmişe ait bir ad olduğu için	7	Emine, Neslihan; Osman
Kısa ve öz olduğu için	4	Enes, İrem, Nur
Alay konusu olmadığı için	3	Nurgül, Soner
Kur'an'da geçtiği için	2	Esmâ, Yasin
Özel birinin adı olduğu için	2	İsmail, Mustafa
Tamamlayıcı bir ad olduğu için	1	Cengiz
Türkçe olduğu için	1	Gökçe
Toplam	606	

Tablo 11: Adın sevilme nedenleri.

4. 11. Adınızı sevmemenizin nedeni nedir?

Cevaplar	Öğrenci Sayısı	Adlar
Beklentileri karşılayamaması ¹⁶	24	Kezban, Senem, Sıdika, Zülfiye
Eski olması	15	Durdane, Zekiye; Fevzi, Mükrem
Nedenini yazmayanlar	14	Naciye, Tahir
Yaygın olması	12	Ayşe, Merve; Murat, Onur
Adı alınan/koyan kişinin sevilmemesi	10	
Telaffuzunun zor olması	7	Münire, Nazdar; Abdurrezzak
Klasik olması	7	Arzu, Seher
Alay konusu edilmesi	6	Emiş, Hayriye, Rabia, Saniye
Akılda kalıcı olmaması	4	Bedia, Meral, Seyda
Kendine özgü bir ad olmaması	2	Ayfer, Seda
Adın anlamını karşılayamaması	2	Ramazan, Yakup
Kur'an'da geçmemesi	2	Duygu, Tuğay
Uzun olması	2	Abdulgaffar, Mukadder
Başka adlara dönüştürülebilmesi	1	Hediye (Armağan)
Ortak ad olması	1	Miraç
Kısa olması	1	Tuba
Toplam	110	

Tablo 11: Adın sevilme nedenleri.

4. 12. Adınızın ne olmasını isterdiniz?

313 öğrenci, adının ne olmasını istediğini beyan etmiştir. Bu öğrencilerin istekleri şu yöndedir: anlamının güzel olması, doğa adlarından olması, dinî nitelik taşıması, iki ada sahip olma isteği, kardeş adlarıyla uyumlu olması, kolay söylenebilmesi, Türklükle ilgili/Türkçe olması.

En çok istenen kadın adları: Ada, Aybike, Ayşe, Azra, Bahar, Beste, Cemre, Damla, Defne, Deniz, Dilara, Ebru, Elif, Esila, Esmâ, Eylül, Fatma, Fatıma, Gamze,

¹⁶ Öğrenciler “Daha hoş, daha anlamlı bir ad olabilirdi.” şeklinde açıklama yapmışlardır.

Gizem, Gülşen, Hayrunnisa, Hilal, Leyla, Melis, Merve, Nazlı, Sıla, Tuğba, Yağmur, Yasemin, Zeynep, Züleyha.

En çok istenen ikili kadın adı: Hatice Kübra.

En çok istenen erkek adları: Ahmet, Atilla, Berk, Can, Emin, Furkan, Hakan, Kaan, Muhammet, Mustafa, Ömer, Özgür, Poyraz, Yusuf.

En çok istenen ikili erkek adları: Ahmet Haşım, Ahmet Mücahit, Hasan Hüseyin, Mustafa Kemal, Recep Tayyip, Saltuk Buğrahan, Yunus Emre.

4. 13. Gelecekte çocuğunuza hangi ad/adları vermek istersiniz? Niçin?

1270 öğrenciden 1085'i (%85) bu soruyu cevaplandırmıştır. 185 (%15) kişi ise soruyu cevapsız bırakmıştır. Cevap vermeyenler şu anda evlilik planlarının olmadığını, bu nedenle kendilerinde ad verme düşüncesinin oluşmadığını, ileride eşiyle veya ailesiyle birlikte karar vermek istediklerini, kararı eşinin vermesini istediğini, gelecekte şartların ne getireceğini bilmediklerini ifade etmişlerdir. Evlilikte çocuk istemeyen, kız çocuğunun olmasını arzu etmeyen, kız olursa adını annesi koyar diyen öğrenciler de olmuştur.

Öğrenciler ileride çocuklarına koyacakları adın güzel ve anlamlı olmasını, dinî bir anlamının bulunmasını, *Kur'an*'da geçmesini, aile büyüklerinden birinin veya vefat etmiş bir yakınının anısını yaşatmasını, tarihî şahsiyetleri hatırlatmasını, Türkçe olmasını, Türk tarih ve mitolojisindeki adlar arasında yer almasını, modern/popüler/farklı olmasını, hayranı olunan kişilerin (siyasetçi, sanatçı, sporcu vb.) adı olmasını, doğadaki varlıklardan birinin adı olmasını, diğer çocukların adlarıyla uyum sergilemesini dile getirmişlerdir.

Öğrencilerin gelecekte çocuklarına koymak istedikleri en yaygın kadın adları sırasıyla şöyledir (6+): Zeynep, Elif, Eylül, Deniz, Yağmur, Su, Fatma, Gönül, Hatice, Ayşe, Ecrin, Melek, Defne, Emine, Hira, Nisa, Zehra, Buğlem, Asya, Ebrar, Ela, İkra, Ada, Duru, Fatma, Gökçe, Hiranur, Ülkü, Yaren, Aleyna, Asena, Berra, Buse, Büşra, Cemre, Ece, Nehir, Ömür, Toprak, Ahsen, Asel, Aslı, Güneş, Hazal, Hilal, Kübra, Masal, Merve, Mira, Rabia, Tuana.

İki adlı tercihler de dikkate alındığında en yaygın 5 kadın adı şudur: Zeynep (67), Elif (64), Eylül (36), Fatma (29), Su (28).

Öğrencilerin iki ad koymayı düşündükleri de görülmüştür. Yazılan ikili adlarda ön ad olarak Elif, Hira; ikinci adlarda ise Su ve özellikle Nur tercih edilmiştir.

Öğrencilerin gelecekte çocuklarına koymak istedikleri en yaygın erkek adları sırasıyla şöyledir (6+): Ali, Yusuf, Muhammet, Mustafa, Deniz, Efe, Ömer, Mehmet, Ahmet, Yiğit, Alparslan, Arda, Eymen, Emir, Mert, Poyraz, Rüzgâr, Burak, Toprak, Fatih, Umut, Hasan, Barış, İbrahim, Selim, Talha, Baran, Ertuğrul, Hamza, Berk, Berat, Emre, Furkan, Murat, Musab, Osman, Eren, Oğuz, Yavuz, Alperen, Azat, Batuhan, Çağrı, Egemen, Enes, Hüseyin, Kayra, Yağız.

İki adlı tercihler de dikkate alındığında en yaygın 5 erkek adı şunlardır: Ali (49), Muhammet (48), Yusuf (47), Ömer (38), Efe (35).

Öğrencilerden iki ad koymayı düşünenler de vardır. İkili adlar içinde ön ad olarak Ahmet, Ali, Alp, Mehmet, Muhammet, Ömer; ikinci ad olarak da Ali, Alp, Efe çok yazılmıştır. Ön ad olarak en çok Muhammet tercih edilmiştir. İkinci ad olarak Efe'yi isteyenlerin ön ad tercihi Emir, Muhammet, Yusuf gibi Türk-İslam sentezini yansıtan adlar olmuştur. Buğra, İleriş, Kürşat gibi tarihî Türk şahsiyetlerinin adları da sıkça yazılmıştır. *Alp*

adı, birleşik ad teşkil ettiği sözcüklerle (Alparslan, Alper, Alperen, Alp Kağan, Alptekin) birlikte hayli çok (29) tercih edilmiştir.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Adlar kişileri anlatan sözcüklerin en başta gelenleridir. Bunlar yalnızca kişisel önemi haiz sözcükler değildir. Adlar üzerinden bir toplumun tarihini, kültürünü, yaşadığı sosyal hareketliliği takip etmek, bunlara yorumlar getirmek mümkündür. Katılımcıların ekseriyetinin 20'li yaşlarda olduğu bu anketin ortaya çıkardığı sonuçlar şunlardır:

Öğrencilerin %89'u tek adlı, %11'i iki adlıdır. Bu rakamlar, Türk toplumunda tek ad verme oranının yüksek, iki ad verme oranının da düşük olduğunu göstermektedir. En yaygın beş kadın adı Fatma, Ayşe, Merve, Emine, Büşra'dır. Türkiye'de¹⁷ kadınlarda en yaygın beş ad ise Fatma, Ayşe, Emine, Hatice, Zeynep'tir. Katılımcıların %94'ü 1991-2000 doğumlu olduğundan ülke genelindeki aynı döneme ait verilere de bakılmıştır. Türkiye'de 1991-2000 arasında en yaygın kadın adları Merve, Fatma, Büşra, Elif, Kübra'dır. KMÜ öğrencilerindeki en yaygın adlar, genel istatistik ile 1991-2000 istatistiğinin birleşimi durumundadır. KMÜ'de ilk beş ad arasında bulunmayan Zeynep, Elif ve Kübra; okuldaki en yaygın on ad arasına girmek suretiyle resmî istatistiklerle örtüşmüştür.

KMÜ'de erkeklerde en yaygın beş ad Mehmet, Mustafa, Ali, Ahmet, Muhammet'tir. Türkiye'de erkeklerde en yaygın beş ad Mehmet, Mustafa, Ahmet, Ali, Hüseyin'dir. Ülkede 1991-2000 arasının en yaygın erkek adları ise Mehmet, Mustafa, Ahmet, Emre, Ali'dir. KMÜ'de ilk beş arasında görünmeyen Hüseyin, ankette yedinci sırada yer alarak resmî rakamlara yaklaşmıştır. Öğrencilerdeki en yaygın adlar, iki istatistikle de örtüşmektedir. KMÜ listesinde beşinci olan Muhammet; genel istatistikte 40 ve 41, 1991-2000 istatistiğinde ise 23 ve 27. sıradadır¹⁸. Türkiye'de 1991-2000 arasında en yaygın dördüncü ad olan Emre, KMÜ'de en yaygın on adın dışında kalmıştır.

Öğrenciler gelecekte çocuklarına vermek istedikleri adlar da sorulmuştur. Kadınlarda Zeynep, Elif, Eylül, Deniz, Yağmur, Su, Fatma, Gönül, Hatice, Ayşe; erkeklerde ise Ali, Yusuf, Muhammet, Mustafa, Deniz, Efe, Ömer, Mehmet, Ahmet, Yiğit en çok verilmek istenen on ad olmuştur. Buna göre Türkiye'de en yaygın beş kadın adından Fatma, Ayşe, Hatice, Zeynep'in gelecek on yılda (2021-2030) da bu özelliklerini sürdüreceği, 14. sırada yer alan Emine'nin yaygınlığını yitireceği; Deniz, Gönül, Su, Yağmur gibi Türkçe adların daha çok verileceği öngörülmektedir. Erkek adlarında ise Ali, Mustafa, Mehmet, Ahmet'in sıralamadaki yerleri değişse de yaygınlıklarını sürdüreceği, Muhammet adının üst sıralara yükseleceği, dinî referanslı Yusuf ve Ömer adlarının en yaygın on ad içinde kalacağı, Türkçe Deniz, Efe ve Yiğit adlarının da yaygınlaşacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca Muhammet, Ali ve Ömer adlarının ikili ad tercihlerinde sıkça konulacağı, Muhammet ve Ömer'in çokluk ön ad olarak tercih edileceği söylenebilir.

KMÜ'ye öğrenciler en çok Karaman, Konya, Mersin, Ankara ve Adana illerinden, en az da Tunceli, Çankırı, Yalova ve Bartın'dan gelmektedir. Bu şehirlerin kadınlarda ve erkeklerdeki yaygın adları, -Tunceli'deki Sultan ve Hıdır hariç- ankete de yansımıştır.

¹⁷ Ülke geneline ilişkin bilgiler için bk. http://www.nvi.gov.tr/Hizmetler/Istatistikler/Isim_Istatistikleri.html.

¹⁸ Genel istatistikte Muhammet 40, Muhammed 41. sıradadır. 1991-2000 istatistiğinde Muhammed 23, Muhammet 27. sıradadır. Bizce bu adlar aynı değil, aynı ad olarak düşünülmemelidir. İkisi birleştirildiğinde sıra da yukarı yönde değişecektir.

Çocuğa ad koyma hakkının %54 ile anne-babaya/aileye tanındığı görülmektedir. Diğer cevaplardaki aile payı da hesaba katıldığında bu rakam %65'e yaklaşmaktadır. Öğrencilerin "Sizin adınızı kim vermiş?" sorusuna verdiği cevaplar da ailenin rolünün aynı oranda olduğunu göstermektedir. Bu oran; Taş'ın (2005) çalışmasında %49, Sarıtaş'ın (2009) çalışmasında %50'dir. Son 11 yılda yapılan üç çalışmanın ortaya koyduğu bu rakamlar, toplumda çekirdek aile yapısına geçişin hızlandığına işaret etmektedir. Başgöz'ün (1976: 166) de belirttiği gibi toplumda çekirdek aileye gidildikçe ad verme, aile büyüklerinden çekirdek ailenin ebeveynine geçmekte, baba da yetkisini anneyle paylaşmaktadır. Bu değişim, geleneğin yerini bireysel tercihlerin almaya başladığını gösterir. Ancak burada anneye tanınan hakkın oranı dikkat çekicidir. Katılımcıların Marmara ve Ege ağırlıklı olduğu çalışmalarda (Taş, 2005; Sarıtaş, 2009) ad vermede annenin ağırlığı %21 iken, katılımcıların İç Anadolu ve Akdeniz yoğunluklu olduğu bu çalışmada anneye tanınan hak %10 civarındadır. Bu fark, bölgeler arasındaki gelişmişlikle ilgili olmalıdır.

Katılımcıların üçte biri ailenin ilk çocuğudur. 4.7.'deki bilgiler de dikkate alındığında ilk çocuğa anne-babanın ad verme oranı %22 civarındadır. Bu rakamın, toplumdaki kentsel çekirdek aile yapısının güçlenmesiyle artacağı düşünülmektedir. Burada göze çarpan bir başka nokta, ilk çocuğa aile büyüklerinin (genellikle babanın annesi veya babası) adını verme oranıdır (%22). Uca'nın (2004: 146) yaygın olarak belirttiği bu uygulama; kentleşme, eğitim, kadının toplumsal yaşamdaki rolünün artması gibi faktörlerle zayıflamakta, ad verme çekirdek ailenin tercihinin bırakılmaktadır.

KMÜ'deki yaygın adlar, dinî motifli adlardır. Bunlar, çocuğa konan aile büyükleri adlarında da görülür. Başgöz (1979: 169), burada dine saygı ile ataya saygının birbirine karıştığını söyler. Ancak Karahan'ın (2009: 19) da belirttiği gibi bu adların zemininde din sevgisi yatmaktadır. Toplumda dinî içerikli adlar verme eğilimi yaygın olsa da ad koyma hakkını imam, hoca gibi din görevlilerine bırakma anlayışı oldukça düşüktür.

8 ve 9. sorulara verilen cevaplar, Türk toplumundaki ad verme anlayışının dayandığı temellerle toplumun yaşadığı sosyal ve kültürel değişmelere dair bilgiler de içermektedir. Buna göre toplumda çocuklara ad konurken anlamının güzel olması, dinî yönünün bulunması, aile büyüklerinin veya tarihî şahsiyetlerin adının yaşatılması, önemli bir gün ve zamanı ifade etmesi, birtakım duygu ve düşünceleri yansıtmaları; Rasonyi (1964, 1988), Örnek (1977), Aksan (2000), Kibar (2005) ve Çelik (2005)'in sözünü ettiği Türk isim tipolojisinin ana hatlarındandır. Kardeş adlarıyla uyumlu olması, popülerlik, yaygınlık, sevilen bir sanatçının veya futbolcunun adını taşıması gibi nedenler de sosyo-kültürel değişmelerin ortaya çıkardığı yeni anlayışlar olarak görülmelidir. Köse'nin (2014: 295) de dediği gibi popüler kültür formları üretmenin en etkin kaynağı olan medya, özellikle televizyon aracılığıyla, etkisini ad verme eğiliminde de güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Çocuğun yaşamasına, sonraki çocuğun cinsiyetini belirlemeye, yeni bir çocuğun istenmediğini bildirmeye yönelik adlar ile (Döndü, Soner, Songül, Yaşar vb.) koruyucu adlar (Satı, Satılmış vb.) verme anlayışı büyük ölçüde terk edilmekte¹⁹, buna karşın çocuğun geleceğini belirleme amacı güden ad verme anlayışı güçlenmektedir. Önümüzdeki yıllarda kızlara güzellik çağrıştıran ve iyi bir hayat sunacak, erkeklere de yiğitlik, kahramanlık ve güç getirecek adların daha çok verileceği düşünülmektedir.

¹⁹ 1270 öğrenciden yalnızca 8'i bu tür adlara sahiptir. Sadece 2 öğrenci çocuklarına böyle adlar (Durmuş, Yaşar) vermek istediklerini belirtmiştir.

Öğrencilerin %10,9'u iki adlıdır. Ön adın kullanım oranı %22, ikinci adın kullanım oranı %48, iki adın da kullanım oranı %24'tür. Kibar'ın (2005: 33) da belirttiği gibi ön adın kullanım oranı diğerine göre düşüktür.

Öğrencilerin %84'ü adının anlamını bilmekte, %89'u da adını sevmektedir. Adın anlamının “*güzel olması, dinî yönünün bulunması, hoş gitmesi, seyrek olması*” öne çıkan sevme gerekçeleridir. Burada ilginç olan; öğrencilerin Adil, Esra, Melih, Seda²⁰ adlarını modern saymalarıdır. Öğrencilerin, bu adları yaygın olmadığı için böyle değerlendirdikleri düşünülmektedir. Adın sevilmemeye nedenleri arasında “*beklentileri karşılayamama, eskilik, yaygınlık, alay konusu edilme*” öne çıkmaktadır. Erkeklerin adlarından memnuniyeti kadınlara göre yüksektir. Verilmesi istenen adların Türkçe olması, Türklüğe ait bir değeri temsil etmesi dikkat çekici bir eğilimdir. Adından hoşlanmayan öğrencilerin “*Adınızın ne olmasını isterdiniz?*” sorusuna verdikleri cevaplarla “*gelecekte çocuklarına vermek istedikleri*” adlar arasında güçlü bir ilişki saptanmıştır. Öğrencilerin bir bölümü iki adlı olmak istediklerini beyan etmiştir. İstenen yaygın ikili adlar arasında Ahmet Haşim, Hasan Hüseyin, Mustafa Kemal, Recep Tayyip, Saltuk Buğrahan, Yunus Emre gibi siyasi, edebî, tarihî, dinî kişilikleri yansıtan örnekler vardır. Kimi insanların adları çocuklara ölümü beklenmeden verilmek istenmektedir (bk. Boratav, 1999: 90) Kadınlarda öne çıkan çift ad ise dinî karakterli Hatice Kübra olmuştur. Burada kayda değer bir nokta da öğrencilerin çocuklarına iki ad verme arzusudur. Erkeklerde ön ad olarak Alp, Muhammet ve Ömer, ikinci ad olarak ise Ali ve Efe adları öne çıkmaktadır. Bu tercihlerin, toplumun içinden geçtiği siyasi ve sosyal şartlarla ilgili olduğu açıktır. Kadınlarda ön ad olarak Elif ve Hira, ikinci ad olarak Su ile dinî referanslı ve birtakım beklentilerin simgesi olan Nur çok tercih edilmiştir.

Adlar, kişisel biyografinin en başında yer alan tanımlayıcı göstergelerdir. Onların verilmesi kadar kimlik belgelerine yazılışı da önemlidir. Kapsamı 1270 kişiyle sınırlı olan bu çalışma, kişi adlarının yazılışına dair fikir vermesi bakımından da önemlidir. Listedeki kimi adların yerel söyleyişi yansıttığı, kimilerinin de yazım yanlışlığı örneği sergilediği görülmektedir. Nüfus dairelerinin ilgili biriminde görev alacak kimselerin Türkçe yetkinliğe sahip olmaları, bu sorunun çözümü için yararlı olacaktır.

Yalnızca bir yükseköğretim kurumundaki öğrenciler üzerinde yürütülen bu çalışma, ortaya koyduğu sonuçlarla adlar ve ad verme geleneği hakkında diğer üniversitelerde de benzer araştırmaların yapılması gerektiğini anlatmaktadır. İç Anadolu bölgesi ağırlıklı öğrencilere sahip bir alanda yapılan bu araştırmanın, tek başına, ad verme geleneğinin ülkedeki durumuna ve geçirdiği değişimlere ilişkin genel sonuçlar vermeyeceği açıktır. Marmara yoğunluklu iki çalışma daha önce gerçekleştirilmişti. Bu yazı da İç Anadolu insanı hakkında fikir vermektedir. Diğer bölgeleri ele alan araştırmaların düzenlenmesi, kapsamlı sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır.

²⁰ Esra, en yaygın kadın adları arasında 15.'dir. Diğerleri listede yoktur. (bk.nvi.gov.tr /Files/File/Istatistikler)

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. (2000). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)-3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balaban, Adem - Deniz, Abdullah. (2015). “Arnavut Kültüründe Ad Verme Geleneği”. 4. *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı Bildirileri*. 38-48
- Başgöz, İlhan. (1976). “İnsan Adları ve Toplum”. *Türk Dili*-294. 164-170.
- Boratav, Pertev Naili. (1999). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Canatan, Kadir. (2012). “Türkiye’nin İsim Haritasının Temeli Olarak Ehl-i Beyt Sevgisi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*- 62. 213-236.
- Çelik, Celaleddin. (2005). *İsim Kültürü ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Çolak Bostancı, Gülcan. (2009). “Kişilere İsim Vermenin Sahne Arkası”. *Turkish Studies*-4(3). 362-375.
- Ergin, Muharrem. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Karahan, Leyla. (2004). “Türkçede Dinî Anlamlı Bazı Kişi Adlarını Ekle Değiştirme Geleneği”. *Dil Araştırmaları*- 4. 17-24.
- Kibar, Osman. (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Komasyon. (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köse, Aynur. (2014). “Değişimin Gölgesinde Gelenek: Popüler Diziler ve Farklılaşan Ad Kültürü”. *Millî Folklor*- 26(101). 291-306.
- Örnek, Sedat Veyis. (1977). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Postman, Neil. (2004). *Televizyon: Öldüren Eğlence*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rásonyi, László. (1963). “Türklükte Kadın Adları”. *TDAY Belleten*. [1964] 63-87.
- Rásonyi, László. (1988). *Tarihte Türklük*. 2. bs. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim. (1994). “Çocuklara Ad Konulmasında Görülen Yenilikler”. *Türk Dili*-508. 275-282.
- Sakaoğlu, Saim. (2001). *Türk Ad Bilimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim. (2007). “Çocuklarımıza Nasıl Yeni Adlar Koyuyoruz?”. *Türk Dili*-668. 332-341.
- Sarıtaş, Hülya. (2009). “Balıkesir Üniversitesi Öğrencilerinin Günümüzdeki Adlar ve Ad Verme Hakkındaki Görüşleri”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*-21. 422-433.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2012). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. 18. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taş, Hülya. (2005). “Uludağ Üniversitesindeki Öğrenci Adları Üzerine Yapılan Bir Araştırma”. *Millî Folklor*- 17(65). 106-118.
- Uca, Alaattin. (2004). “Türk Kültüründe Ad Verme Geleneği”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*- 23. 145-150.
- Yalçınkaya, Betül. (2015). “Almanca ve Türkçe Ad Verme Gelenekleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*-55(1). 363-379.
- <http://basin.kmu.edu.tr/duyuru> [Son Erişim Tarihi: 02.02.2017]
- <http://www.nvi.gov.tr/Hizmetler/Istatistikler> [Son Erişim Tarihi: 31.01.2017]
- www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisadlari [Son Erişim Tarihi: 30.01.2017]

EĞİTİMCİLER VE ÇOCUK YAZARLARININ GÖRÜŞLERİ
BAĞLAMINDA ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİ NE OKUMALI?
-BİR LİSTE ÖNERİSİ-
THE OPINIONS OF EDUCATORS AND CHILDREN'S AUTHOR
MIDDLE SCHOOL STUDENTS IN THE CONTEXT OF WHAT WE READ?
-A LIST SUGGESTION-

BEYTULLAH KARAGÖZ

Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Asst. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University, Faculty of Education.

beytullah.karagoz@gop.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2966-8226

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.05.2017
Sayfa-*Pages* : 705-726
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3724>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

**EĞİTİMCİLER VE ÇOCUK YAZARLARININ GÖRÜŞLERİ
BAĞLAMINDA ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİ NE OKUMALI?
-BİR LİSTE ÖNERİSİ-**

THE OPINIONS OF EDUCATORS AND CHILDREN'S AUTHOR MIDDLE
SCHOOL STUDENTS IN THE CONTEXT OF WHAT WE READ?
-A LIST SUGGESTION-

BEYTULLAH KARAGÖZ

Öz

Bu araştırmanın amacı, ortaokul öğrencilerine yönelik bir okuma listesi hazırlamaktır. Bu amaçla ortaokul öğrencilerinin gereksinim duyduğu kitaplar Türkçe öğretmenleri, akademisyenler ve çocuk edebiyatı yazarlarının görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Kitap insani ve kültürel gelişim yönünden oldukça önemlidir. Bu nedenle yazınsal ve pedagojik niteliği güçlü edebiyat ürünlerine gereksinim vardır. Edebiyat ürünlerinin çocuğun duyuşsal, bilişsel ve duygusal gelişiminde başat rol oynadığı düşünüldüğünde, ortaokul öğrencilerine yönelik yazınsal, pedagojik ve dilsel yetkinliği ile öne çıkan metinleri belirlemeyi amaçlayan çalışmanın önemi bu çerçevede belirlenebilir. Nitel araştırma yaklaşımında desenlenen bu çalışmada olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmış ve betimsel analiz yapılmıştır. Araştırmada çalışma grubunu, 90 Türkçe öğretmeni, 18 öğretim üyesi ile 7 çocuk edebiyatı yazarı oluşturmaktadır. Araştırmanın sonucunda ortaokul öğrencilerinin okumasında yarar bulunan toplam 100 kitaplık bir kitap listesi ve öğrenciler tarafından eserlerinin okunması gerekli görülen yazar adlarından oluşan kılavuz niteliğinde bir yazar listesi oluşturulmuştur. Okul öncesi dönemden başlayarak, tüm eğitim kademelerine yönelik referans okuma listelerinin oluşturulması ve bu listelerin sürekli güncellemesi yönünde öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortaokul öğrencileri, kitap okuma, okuma listesi

Abstract

The purpose of this research is to prepare a book list for secondary school students. For this purpose, the books needed by junior high school students were determined in the light of the opinions of branch teachers, academicians and children's literature authors. The book is very important in terms of human and cultural development. Therefore, there is a need for literature products that are literary and pedagogical. When the literature products are thought to play a dominant role in the child's affective, cognitive and emotional development, the importance of studying to determine the texts that are come forward by literary, pedagogical and linguistic competence towards secondary school students can be determined. In this research designed in the qualitative research approach, the phenomenology (phenology) pattern is used and descriptive analysis is done. The study group consists of 90 Turkish teachers, 18 lecturer and 7 children's literature writers. As a result of the research, a book list with a total of 100 books, which is beneficial for middle school students, a list of authors composed of the names of authors whose works should be read by the students was created. The pre-school period, starting from the creation of reading lists and reference for all levels of education in the direction of suggestions has been a continuous update of these lists.

Key Words: Secondary school students, reading, reading list

Giriş

Birey, var oluşundan itibaren kendini iletişim ortamının içinde bulur. Dört temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma iletişimin sağlayıcılarıdır. Dinleme ve konuşma ile anlama ve anlatma sürecine giren birey, okul çağında okuma ve yazma ile tanışır. İnsan okumayla yazılı kültürü tanır ve bu bağlamda bilgi edinme sürecinin içine girer. İnsanlığın sahip olduğu birikimlerin büyük bölümü kitaplardadır. Kitap, okul öncesi dönemden yükseköğretime kadar olan süreçte en temel araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın insan yaşamına etkileri yalnız öğretim süreciyle sınırlı olmayıp yaşam boyu devam etmektedir. Kitap, nesilden nesile aktarılabilen tüm düşünceleri barındıran varıl bir hazine niteliği taşır. Bu anlamıyla bireyler ancak “okuma” yoluyla geçmişin bilgisine ulaşabilir ve bunlardan istifade edebilirler (Kurt-Ungan, 2015: 624; Arıcı, 2012a: 1; Güneyl-Akıntuğ, 2012: 1769; Yalman, Özkan-Başaran, 2015: 442).

Çağdaş insanın temel göstergelerinden biri okumadır. Okuma, insana nitelik kazandıran yaşamı anlamlı kılan değerli bir uğraştır. Formel eğitim süreci sonrasında insanla ve yaşamla ilgili dersler içerdiği için kişisel gelişimi destekleyip yaşam boyu devam eder. Kişiyi insancıl niteliklerle donatan, getirdiği ufuk ve bilgiyle toplum içinde değerli kılan, dünyayı daha yaşanabilir yapan okuma uğraşı erken çağlardan başlayarak alışkanlığa dönüştürüldüğünde bireyi yaşamda seçkin bir konuma ulaştırır. Bu doğrultuda okuma nitelikli yurttaş yetiştirme, demokrasi bilinciyle donanmış toplum olma gereğinin bir yapı taşı olur.

Okuma bireysel bir etkinlik olmaktan çok toplumla da ilgilidir. Tüm toplumlar bireylerini okur hâle getirme sorunu üzerinde önemle durmaktadırlar. İnsanları gerçek anlamda özgür kılan okuma, kişiyi bilgisizlik ve yanlış inançlardan korur (Demirel, 1999: 51). İçinde yaşadığı dünyayı ve gelişmeleri algılamada, anlam vermede ve sorgulamada birey için gerekli olan bir etkinliktir. Ancak, okumanın yararının görülmesinde bu etkinliğin alışkanlık haline getirilerek düzenli ve bilinçli bir şekilde yapılması önemlidir (Semerci, 2002: 37). Bireyin gerek etkinlik gösterdiği bilgi alanında, gerekse genel yaşamda nesnel gerçekliğini kavrayıp geliştirebilmesi, belli bir bilgi birikimine sahip olma temel koşulunu gerektirmektedir. Birey gerçeği ancak bu birikim ile kavrayabilecektir. Bireyler yaşamlarında sahip olması gereken bilgiyi şu aşamada en sağlıklı olarak okuma yoluyla edinmektedirler (Yılmaz, 1989: 50).

Okuma nedir, nasıl açıklanmaktadır? Okuma, herhangi bir konuda bilgi edinmek, estetik ve sanat duygularını harekete geçirmek, ya da vakit geçirmek için yapılan bir uğraş (Aktaş-Gündüz, 2010: 39); aklın gelişmesine kendi başına büyük katkı yapan çok düzeyli zihinsel bir süreç (Bambarger, 1990); ön bilgilerle metindeki bilgilerin bütünleştirildiği ve yeniden anlamlandırıldığı bir süreç (Güneş, 2014: 128); insanın anlama ve bilgi edinme yollarından biri (Özbay, 2006a: 1); okuyucu ve yazar arasında uygun bir ortamda gerçekleşen görüş alışverişi (Akyol, 2005: 15); yazar ve okur arasında gerçekleşen bir iletişim süreci (Sever, 2012b: 13); basılı ya da yazılı sözcükleri duyu organlarımız yoluyla algılama, bunları anlamlandırıp kavrama, yorumlama (Özdemir, 1997: 9) olarak nitelenir. Burada aktarılan okuma tanımları, kavramın üç farklı biçimde içerik kazandığını ortaya koyar. Göktürk (2012: 45-49) konuya ilişkin şu belirlemelere yer verir: Bireyin kâğıt üzerindeki imleri birbirine çatarak sesbirimler, sözcükler, sözcük dizilerinden anlamlar çıkarılabilme, kendi demek istediklerini de o imler aracılığıyla kâğıt üzerine dökebilme

becerisi temel okuryazarlık becerisi olarak adlandırılabilir. Okuma becerisi ancak sürekli işletildiği, geliştirildiği zaman bir değer taşır. Okuma burada, alışkanlık kazanma biçiminde değerlendirilir. Üçüncü anlamda alışkanlığa dönüşmüş bir okumanın düşünen sorgulayan duyarlı bireylerin yetişmesine öncülük ettiği vurgulanır.

Okuma alışkanlığı, bilgi kullanımının temel aracıdır. Bu bağlamda, gerek bireysel gerekse toplumsal düzeydeki bilgi tüketiminin yoğunluğu, toplumun veya bireyin okuma alışkanlığı düzeyi ile yakından ilgili görünmektedir (Arıcan ve Yılmaz 2010). Çocuğun erken çağlarda nitelikli yapıtlarla iletişime geçmesinin yollarını aramak gerekir. Çocuk okur özgün edebiyat metinlerinin tanıklığında okuma kültürü edinir. Böylece yaşamın ilk yıllarından başlayarak çocuğun kitaba ve okumaya karşı olumlu tutum sahibi olması çağdaş eğitim anlayışının amacına ulaşmasına yardımcı olabilir.

Acaba Türkiye'nin okuma karnesi ne durumdadır? Güngör Uras, Türk toplumunun kitap okuma durumu hakkında şu verileri aktarır: "Türkiye İstatistik Kurumu'nun yaptığı araştırmaya göre, (ülke genelinde ve ülke ortalamasında) günde 6 saat televizyon izleyen, 3 saat internete giren Türk insanı, kitap okumaya sadece 1 dakika ayırıyor. Kitap okumak Türk insanının ihtiyaç listesinde 235. sırada yer alıyor. En fazla kitap okuyan ülkelerin başında yüzde 21 oranıyla İngiltere ve Fransa var. Bunu Japonya yüzde 14, Amerika yüzde 12 ve İspanya yüzde 9 ile izliyor. Türkiye, yüzde 0.1 (Binde bir) okuma oranıyla son sıralarda yer alıyor. Okuma alışkanlığında dünyada 86. sıradayız. Okuyanların yüzde 65'i aşk, yüzde 24'ü siyasi, yüzde 13'ü düşünce, yüzde 7'si kişisel gelişim kitapları okuyor" (Uras, 2016). Orhan Okay ise "Okumayan Toplum" adlı makalesinde, ülkemizdeki okuma alışkanlığı ile ilgili olarak karşıt bir önerme sunar: "Ben, doğrusu kitap okumayan değil, okumayı bırakmış bir toplum olduğumuza inanıyorum. Okuryazarlığın o kadar düşük olduğu devirlerde mahalle aralarına kütüphane yapacak ve kahvehanelerin adını kıraathane yani okuma salonu koyacak kadar okuma alışkanlığı olduğuna göre bu alışkanlığı kaybetmiş bir toplum olduğumuzu düşünmek bana doğru geliyor." (Okay, 2004: 424).

Kültür Bakanlığı, Türkiye'deki okur profili ve eğilimlerinin belirlenmesi, geleceğe ilişkin yol haritasının belirlenmesi hedefiyle 2011 yılında Türkiye Okuma Kültürü Haritası araştırmasını gerçekleştirmiştir. Araştırma sonuçlarına dayalı kanıtlar Türkiye'de okuma alışkanlığı oranının düşük olduğunu, kitapların rastgele seçilip düzensiz okunduğunu açık biçimde ortaya koyar (Kültür Bakanlığı, 2011: 6). Ungan (2008: 221-225) bu sonucun gerekçelerini şöyle sıralar:

- Kültürel sürecin ardışsızlığı ve bireysel gelişimin gecikmesi
- Okuryazar oranı
- Matbaa sorunu
- Matbaada basılacak kitapların seçiminde yapılan hatalar
- Şiir dilinin nesir dilinden çok üstün olması ve dil sorunu
- Çocuk edebiyatına gereken önemin verilmemesi

Anılan olumsuzluklara karşın geleceğin yetişkinleri olacak çocukların kitapla etkileşimini sağlamak öncelikli bir sorumluluk ve görev olarak karşımızda durmaktadır. Bu belirlemelerle yeni kuşakları bilginin ve kültürün anlamından, istikrarlı bir okuma edimine sahip olmanın öneminden, yaşamda fark yaratan birey olabilmek için formel eğitim süreçlerinde verilenlerle yetinmemenin gerekliliğinden, kendini geliştirmenin yaşam boyu devam eden bir süreç olduğundan haberdar kılınması gerekir. Çünkü okuma

becerisinin edinimi ve gelişimi kişiyi yaşamda başarıya ulaştırır. Yalnızca okumanın değerini kavramış birey ve toplumlar geleceğin dünyasında emin adımlarla yürüebilir.

Eğitimde çevrenin uygulanmaya konup etkin kılınması, belli değerlere, birikime ve ortak bir dile sahip olan bir çevrenin varlığına ve niteliğine bağlıdır (Cüceloğlu-Erdoğan, 2016: 58). Okuma kültürünü geliştirme çabalarının eğitimsel çevre yaratma yönünde önemli işlevi olduğu söylenebilir. Toplumsal bir bağlam inşa etmek okuma kültürü edinmiş düşünen, soran sorgulayan bilinçli öznelerle olanaklıdır. Özneler arasındaki birliktelik ise ortak değerlerin varlığıyla sağlanabilir. Aynı doğrultuda bir duygu ve duyarlılık dünyası yaratmak, ortak metinleri okumayı gerektirir. Birey bu yöntemle kendisiyle benzer metinleri okuyan başka insanlar olduğunu kavrar ve bu kişilerle kültür bilinci/gönül birlikteliği kurar. Bu metinleri okuyan, metinlerdeki dil-edebiyat değerini, kültür-medeniyet örüntüsünü alımlayabilen bireyler ve bu bireylerin oluşturduğu toplumsal yapı köklerini çağdaş uygarlığın dinamikleriyle yoğurarak demokratik erdemleri özümseyebilir. Bu inançla yetişen kuşaklar aydınlığın temel kaynağının okuma olduğu paydasında buluşabilir.

Belirtilen açıklamalara bakıldığında yenedünyanın eşliğinde Türkiye'nin okuma alışkanlığı kültürü düzeyini belirleyen çok sayıda bileşenin yeniden birbiriyle ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Türkçenin anlama ve anlatım becerilerini öğreten bir Türkçe öğretimi ile edebiyatı bütün süreçleriyle kavratmayı amaçlayan edebiyat öğretiminin sağlayacağı ortamı temel kabul ederek, okuma kültürü bilincini ve düzeyini ülke ölçekli yükseltmek amacıyla oylumlu bir atılımın yapılması gerekir. Bu amaçla okul öncesi, ortaokul ve ortaöğretim basamağında çocuk okur yetiştirmek için bir açılıma gidilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ön plana çıkan öncelikli uygulama okuma programlarının hazırlanmasıdır (Çocuk Vakfı, 2009: 13).

Okuma programı bireyleri yazılı kültür ürünlerinin dünyasıyla tanıştırma; tanıştığı bu dünyanın kendine sunduğu iletileri paylaşma, sınama, sorgulama yeterliğine ulaşma; bunların sunduğu olanaklarla yaşamayı alışkanlık haline getirme işlevi görür (Sever, 2009a: 22). Okuma Programı'nın temel amacı bireye; okumanın önemini kavratmak, okuma alışkanlığı kazandırmak, söz varlığını zenginleştirmek, okuduğunu kavrayabilmesini sağlamak, okuduklarını değerlendirebilme ve yorumlayabilme becerisi kazandırmak, okudukları ile geniş bir duygu, düşünce dünyası ve düş kurabilme becerisi kazandırmak, Türk ve dünya edebiyatına ait seçkin eserleri, yazarlarını tanıtmaktır Okuma programı, bireyin yaşamının belirli bir kesiminde başlayıp biten bir etkinlik değil okul öncesinden başlayarak her yaş ve seviyede devam eden bir etkinliktir (Özbay, 2009b: 33). Bu perspektif gereği okuma programının hazırlanması çocuk okur yetiştirme ülkü ve inancının temelini oluşturur.

Geçmişten günümüze Türkiye'de okuma alışkanlığını yaygınlaştırma ve okuma kültürü kazanmış ortak bilinç sahibi kuşaklar yetiştirme ekseninde bir okuma programı stratejisi benimsendiği ifade edilebilir. Millî Eğitim Bakanlığı bu stratejinin gerekleri doğrultusunda önemli adımlar atmıştır. Arıcı'nın (2015b: 2) Okay'dan (2004) aktarımıyla, "1940'lı yıllarda Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in öncülük ettiği ve ağırlığını Batı edebiyat ve düşünce eserlerinin oluşturduğu klasiklerin çevrilip yayınlanması oldukça başarılı bir çalışma olarak görülmektedir. Klasiklerin seçimi meselesinde Adnan Adıvar, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Bedrettin Tuncel, Nusret Hızır gibi isimlerden oluşan

bir komisyon tarafından hazırlanan bu eserler klasik bir kültür eğitimine zemin hazırlamıştır. 1950'den sonra Tevfik İleri'nin Millî Eğitim Bakanlığının ilk ayları içinde Suut Kemal, Necmettin Hâلیل, Hâلیل Fikret, İsmail Hami, Hikmet İlaydın, Mehmet Kaplan, Hilmi Ziya, Nurettin Topçu, Kamil Su, Hüseyin Sadettin Arel, Mazhar Şevket, Enver Ziya, Hayrullah Örs, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mümtaz Turhan gibi daha geniş bir komisyon ile "Türk Kültür Eserleri" adıyla Doğu kültürüne ait eserler yayımlanmıştır. Üçüncü bir hamle 1970'lere doğru, önceki iki deneyimin birikimiyle yerli ve yabancı kaynaklı eserlerin yayını esas alan "1000 Temel Eser" çalışması yapılmıştır. Burada da hedeflenen sayının belki onda biri kadar eser yayımlanabilmiş, daha sonra "1001 Temel Eser" adı altında Tercüman gazetesinin teşebbüsü olarak, yine hedeflenen sayıya ulaşamayan bir dizi yayın yapılmıştır. "2004 ve 2005 yıllarında bu duyarlı girişimlere bir yenisi daha eklenir. 2004 yılında ortaöğretim için okutulması gereken 100 Temel Eser belirlenir. Karar, 2004/60 ve 2005/70 sayılı genelgeler ile yürürlüğe girer (Karagöz, 2015: 42-43).

Millî Eğitim Bakanlığı'nın 100 Temel Eser Listesi okuma alışkanlığı kazanmış çocuk okur yetiştirme bağlamında önemli bir uygulamadır. 100 Temel Eser Liste çalışmasının amacı "insanın yaratılıştan getirdiği donanımları ortaya çıkarmak, öğrencilerin yaşlarına ve mizaçlarına uygun edebi değeri yüksek eserleri okumalarını sağlamak; Türkçeyi güzel, doğru ve etkili kullanılma alışkanlığı edinmek ve söz varlığını zenginleştirmek" (MEB, 2004) olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda ilköğretim okulları ve ortaöğretim okulları için iki liste hazırlanmıştır. İlköğretim listesinde Türk edebiyatından 70, dünya edebiyatından 30 kitap belirlenmişken, ortaöğretim listesinde Türk edebiyatından 73, dünya edebiyatından 27 esere yer verilmiştir (Balyemez, 2013: 344). Ayrıca Millî Eğitim Bakanlığı bu eserlerin kaynak metinler olarak öğrencilere önerilmesini, sosyal-kültürel çalışmalarda bu metinlerden yararlanılmasını, kitapları okuyan öğrencilerin törenlerde ödüllendirilmesini, kitapların tanıtımı için okullarda münazara, dinleti vb. çalışmalar yürütülmesini, haftada bir gün toplu okuma etkinliği yapılmasını istemiştir (MEB, 2005). İyi niyetli bir çabanın ürünü olsa da 100 Temel Eser Listesi alan uzmanlarınca kimi yönlerden eleştirilmiştir. Şirin (2006: 96) seçilen kitapların soyut bir okuma alışkanlığı vurgusu ile amacını ve okuma öğretimini sınırlandırdığını, bu kitapların çocuğu dogmatik bir ilişkiye mahkûm ettiğini; en önemlisi de okuma programıyla ilişkilendirilmediğini bildirir. Ayrıca 100 Temel Eser seçkisiyle ilgili çalışmalarda öğrencilerin listedeki kitapların tamamını okumadıkları, okunacak eserin niceliği, niteliği, içeriği, söz varlığı gibi hususların aşamalı biçimde düzenlenmediği, seçkideki kitapların rastlantısal olarak okullarda okutulmaya çalışıldığı, çocuğa görelilik ve çocuk gerçekliği noktasında sorunlar içerdiği, insan haklarının temel boyutlarından olan demokrasi ve hoşgörü değerlerine az yer verildiği, kurum yıl sonu faaliyet raporuna yazılacak birer okuma etkinliğine dönüştükleri biçiminde sorunlar taşıdığının altı çizilmiştir (Arıcı, 2015c; Baş, 2011; Yılmaz, 2014; Çer, 2016; Karaman-Kepenekçi-Aslan, 2013; Balyemez, 2013).

Alanyazında öğretmenlere ve öğretmen adaylarına yönelik okuma listelerini içeren bilimsel araştırmaların var olduğu belirtilebilir. Yıldırım (2013) yürüttüğü "Eğitimciler İçin 100 Kitap Önerisi Üzerine Nitel Bir Çalışma" adlı araştırmasında eğitim paydaşlarının (öğretmen, akademişyen vd.) okuması gereken 100 kitaplık bir liste oluşturmuştur. Arıcı (2015b) ise "Türkçe Öğretmenleri/Öğretmen Adayları Ne Okumalı? -Bir "Okuma Listesi"

Önerisi-“ başlıklı çalışmasında Türkçe öğretmenlerinin ve öğretmen adaylarının okumasında yarar bulunan 100 kitaplık bir öneri listesi hazırlamıştır. Her iki çalışmanın alana katkı getirici olduğunu kaydetmek gerekir. Anılan çalışmalar lisans dönemindeki öğretmen adaylarını ve lisans eğitimini tamamlamış öğretmenleri kapsamına almıştır. İlgili alanyazın tarandığında Türkiye’de ortaokul öğrencilerinin okuması gereken kitaplarla doğrudan ilintili bilimsel bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Türkiye Okuma Kültürü Haritası (2011: 7) verilerine göre -En çok kitap okuyanlar- kategorisinde % 87.5 oranıyla başı çeken ortaokul öğrencilerine seslenen bilimsel yaklaşımla hazırlanmış okuma listesi önerilerinin olmaması önemli bir eksikliktir. Alanyazında bu türden araştırmalara gereksinim bulunmaktadır. Çalışmanın bu gerekliliği ortaya koymasının ve alanda yapılacak çalışmalara yöntem-yaklaşım olarak ışık tutmasının alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Alandaki boşluğu doldurmayı amaçlayan bu araştırma, özelde ortaokul düzeyindeki öğrencilere genelde eğitimle ilgili tüm paydaşlara yararlı olabilecek nitelik taşımaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, ortaokul öğrencileri için anlama ve anlatma becerilerini geliştirici, okuma isteği ve alışkanlığı kazandırıcı, pedagojik yönü olan, Dünya ve Türk edebiyatının ufuk açıcı seçkin ürünlerinden oluşan bir kitap listesi hazırlamak ve öğrencilerin eserlerini okumasında yarar bulunan yazar adlarını belirleyebilmektir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden olgubilim (fenomenoloji) kullanılmıştır. Olgubilim araştırmaları bir olgu hakkında bireylerin var olan algı, bilgi ve davranışlarını anlamayı amaçlayan ve her bireyin olgu hakkında birtakım görüşleri hakkında bilgi sahibi olduğunu varsayan araştırmalardır (Fraenkel-Wallen, 2009). Olgubilim (fenomenoloji) deseni, farkında olunan ama derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olunamayan olgulara odaklanmaktadır. Olgubilim, bireylerin tümüyle yabancı olmadığı aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığı olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için uygun bir araştırma zemini oluşturur (Yıldırım-Şimşek, 2011: 72).

Katılımcılar

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme kullanılmıştır. Kartopu örnekleme, araştırmacının problemine ilişkin zengin bilgi kaynağı olabilecek birey veya durumların saptanmasında kullanılır (Patton, 1987: 56). Kartopu örnekleme, çalışmanın katılımcılarının belirlenmesinde kullanılmıştır.

Çalışma için veri toplamaya başlamadan önce Türkçe eğitimi bölümünde görevli bir öğretmen üyesi ile bağlantı kurulmuş ana dili duygusu ve bilinci kazandırıcı, yazınsal ve estetik etkinlik taşıyan ulusal ve evrensel eserler arasından “Ortaokul öğrencilerine yönelik okuma programı için kitap ve yazar öneri listesi” hazırlamak isteği bildirilmiştir. Çalışma sonucunda belirlenmiş eser ve yazar isimleri temel alınarak 5, 6, 7 ve 8. sınıflar için bir kaynak kitap listesi ve yazar listesi oluşturmak hedeflendiği söylenmiştir. Çalışmanın katılımcılarının kimler olabileceği üzerinde düşünülmüştür. Katılımcı olacak

ilk isimlerin belirlenmesinin ardından diğer katılımcılara birinci katılımcının yardımıyla ulaşılmıştır.

Türkçe öğretmenleri, akademisyenler, çocuk edebiyatı yazarları ve gazetelerin kültür-sanat sayfalarında yazan gazetecilerin katılımcı olarak seçilmesine karar verilmiştir. Araştırma için 2016/2017 güz dönemi başında katılımcılara ulaşılmıştır. Katılımcılara çalışmanın amacı, içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmaya katılımın zorunlu olmadığı, gönüllük esasına dayalı bir araştırma yapılacağına altı çizilmiştir. Olurları alındıktan sonra katılımcılar diğer katılımcılara telefon, e-posta, yüz yüze görüşme yöntemlerini kullanarak ulaşılmışlardır. Güvene dayalı bir zeminde araştırmanın çalışma grubunu, MEB’de görev yapmakta olan 90 Türkçe öğretmeni, farklı fakültelerde görevli 18 öğretim üyesi ve çocuk edebiyatı alanında eser veren 7 çocuk edebiyatı yazarı oluşturmuştur. Ulusal gazetelerin kültür-sanat eklerinde yazan gazetecilerden dönüt alınmadığı için gazeteciler araştırmanın çalışma grubuna dâhil edilmemiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin sosyo-demografik özellikleri incelendiğinde; 43’ünün kadın, 47’sinin erkek olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan akademisyenlerin 4’ü kadın, 14’ü erkektir. 4’ü Fen-Edebiyat Fakültesi’nde 14’ü Eğitim Fakültesi’nde görev yapmaktadır. 4’ü profesör doktor, 4’ü doçent doktor, 9’u yardımcı doçent doktor, 1’i araştırma görevlisidir. Çalışma grubundaki çocuk edebiyatı yazarlarının 4’ü erkek, 3’ü kadındır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veri toplamak için yarı yapılandırılmış bir form hazırlanmıştır. Formun hazırlanmasında alanyazın taraması yapılmış, tarama sonrasında elde edilen veriler ışığında araştırmacı tarafından sorular hazırlanmıştır. Bu sorular araştırmacı dışında ikisi Türkçe Eğitimi, biri de Ölçme Değerlendirme alanında doktoralı üç uzman tarafından biçim ve içerik, farklı anlamlara gelebilecek unsurlara sahip olup olmama yönünden incelenmiştir. Bu aşamadan sonra soruların katılımcılar tarafından anlaşılıp anlaşılamayacağını sınamak amacıyla 5 Türkçe öğretmeni ile pilot bir uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot çalışmaya katılan öğretmenler, asıl uygulama çalışmasına dâhil edilmemiştir. Pilot uygulama sonrasında elde edilen veriler ve uzman görüş-önerileri doğrultusunda bir sorunun formdan çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede, çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır:

- “Çocuk edebiyatı uzmanlarının değerlendirmesine göre, ortaokul öğrencilerinin okuması gereken temel eserler nelerdir? Bu kitapları önerme nedeninizi açıklar mısınız?”
- “Çocuk edebiyatı uzmanlarının değerlendirmesine göre, ortaokul öğrencileri hangi yazarların eserlerini okumalıdır? Bu yazarları önerme nedeninizi açıklar mısınız?”

Veriler, 2016/2017 öğretim yılı güz döneminde toplanmıştır. Bu sürede çalışmayı daha geçerli kılmak için verilerin toplanmasında çeşitlemeye başvurulmuş dokümanlardan elde edilen veriler katılımcı görüşmeleriyle desteklenmiştir.

Araştırma nitel bir yaklaşımla yapılandırıldığından veriler çözümlenirken nitel veri çözümleme tekniklerinden betimsel analiz kullanılmıştır. Betimsel analiz yaklaşımı, verilerin araştırma sorularının ortaya koyduğu temalara göre organize edilmesine ve görüşmede kullanılan sorular veya boyutlar dikkate alınarak sunulmasına imkân vermektedir (Yıldırım-Şimşek, 2011; Çepni, 2009). Araştırmanın katılımcılarına gerçek görüşlerini belirtmenin, araştırma sonuçlarının geçerliği açısından önem arz ettiği

bildirilmiş, yazdıklarının herhangi bir kişi veya kurumla paylaşılmayacağı güvencesi verilmiştir. Çalışmada katılımcıların isimleri kullanılmamış ve katılımcılar öğretmenler Ö1, Ö2, Ö3; akademisyenler A1, A2, A3; çocuk edebiyatı yazarları Ç1, Ç2, Ç3 biçiminde sembolize edilmiştir.

Bulgular

Bu çalışmada ortaokul öğrencilerine yönelik bir okuma listesi hazırlamak, ayrıca öğrencilere eserlerinin okutulmasının yararlı olacağı düşünülen yazar adlarını belirleyebilmek amaçlanmıştır. İlk soru için elde edilen bulgular genel olarak değerlendirilmiş ve daha sonra doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Birinci soru için elde edilen bulgular (okuma listesi) betimsel istatistiklerden frekans (f) kullanılarak tablo oluşturulmuş ve raporlaştırılmıştır. İkinci sorunun bulgularında önceki soruda benimsenen yol izlenmiştir.

Araştırmada katılımcılara yöneltilen "Ortaokul öğrencileri için okumalarını önerdiğiniz kitaplar nelerdir? Bu kitapları önerme nedeninizi açıklar mısınız?" sorusuna verdikleri yanıtlara bakıldığında, öğretmen, akademisyen ve çocuk yazarlarının toplam kitap önerisi sayının 524 olduğu belirlenebilir. Ancak bu kitapların 100'ü 3 ve daha fazla katılımcı tarafından önerilmiştir. Listedeki diğer kitapların tabloya konulamayıklarının nedeni bu kitapların 2 ve daha az katılımcı tarafından önerilmeleridir. En az üç katılımcının fikir birliği içinde olduğu kitaplar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Kitap Öneri Listesi

S. No	Kitap Adı	Yazar adı	Öneriler		
			Ö	A	Y
1.	Küçük Prens	Antoine de Saint Exupery	23	3	0
2.	Çalıkuşu	Reşat Nuri Güntekin	23	0	1
3.	Sol Ayağım	Christy Brown	22	1	0
4.	İnsan Ne ile Yaşar	Lev Tolstoy	21	0	0
5.	Şeker Portakalı	Jose Mauro de Vasconcelos	19	0	0
6.	Dede Korkut Hikâyeleri	Korkut Ata	16	1	1
7.	Çocuk Kalbi	Edmondo de Amicis	15	1	0
8.	Beyaz Diş	Jack London	14	0	0
9.	Charlie'nin Çikolata Fabrikası	Roald Dahl	9	3	0
10.	Martı	Richard Bach	12	0	0
11.	Uçan Sınıf	Erich Kastner	12	0	0
12.	Yaban	Yakup Kadri Karaosmanoğlu	12	0	0
13.	80 Günde Devri Âlem	Jules Verne	12	0	0
14.	Beyaz Gemi	Cengiz Aytmatov	11	0	0
15.	Kaşığı	Ömer Seyfettin	11	0	0
16.	Serçe Kuş	Cahit Zarifoğlu	9	2	0
17.	Yalnız Efe	Ömer Seyfettin	11	0	0
18.	Ateşten Gömlek	Halide Edip Adıvar	10	0	0
19.	Dokuzuncu Hariciye Koşuşu	Peyami Safa	10	0	0
20.	Küçük Şeyler	Üstün Dökmen	10	0	0
21.	Masal Masal İçinde	Ahmet Ümit	9	1	0
22.	Motorlu Kuş	Cahit Zarifoğlu	10	0	0
23.	Osmancık	Tank Buğra	10	0	0
24.	Sefiller	Victor Hugo	10	0	0

25.	Simyacı	Paulo Coelho	10	0	0
26.	Yürekdede ile Padişah	Cahit Zarifoğlu	8	2	0
27.	Çizgili Pijamalı Çocuk	John Boyne	8	1	0
28.	Fadış	Gölsen Dayioğlu	5	4	0
29.	Suç ve Ceza	Fyodor Dostoyevski	9	0	0
30.	şimdiki Çocuklar Harika	Aziz Nesin	8	1	0
31.	Memleket Hikâyeleri	Refik Halit Karay	8	0	0
32.	İki Dirhem Bir Çekirdek	İskender Pala	8	0	0
33.	Küçük Kara Balık	Samed Bahrengi	5	2	1
34.	Kraliçeyi Kurtarmak	Vladimir Tumanov	8	0	0
35.	Açıl Sofram Açıl	Eflatun Cem Güney	5	2	0
36.	Benim Küçük Dostlarım	Halide Nusret Zorlutuna	6	1	0
37.	Don Kişot	Miguel de Cervantes	6	0	1
38.	Eylöl	Mehmet Rauf	7	0	0
39.	Eyvah Kitap	Mine Soysal	6	1	0
40.	Falaka	Ömer Seyfettin	7	0	0
41.	Fareler ve İnsanlar	John Steinbeck	7	0	0
42.	Kiralık Konak	Yakup Kadri Karaosmanoğlu	7	0	0
43.	Sinekli Bakkal	Halide Edip Adıvar	7	0	0
44.	Toprak Ana	Cengiz Aytmatov	7	0	0
45.	Vatan Yahut Silistre	Namık Kemal	7	0	0
46.	Beyaz Zambaklar Ülkesinde	Grigory Petrov	6	0	0
47.	Gizli Mabet	Ömer Seyfettin	6	0	0
48.	Kelile ve Dimme	Beydeba	6	0	0
49.	Sakız Sardunya	Elif şafak	4	2	0
50.	101 Deyim 101 Öykü	Süleyman Bulut	5	0	0
51.	Aritmetik İyi Kuşlar Pekiyi	Cemal Süreyya	5	0	0
52.	Ballı Çörek Kafeteryası	Zeynep Cemali	5	0	0
53.	Bir Küçük Osmancık Vardı	Hasan Nail Canat	5	0	0
54.	Değirmen	Sabahattin Ali	3	0	2
55.	Devlet Ana	Kemal Tahir	4	0	1
56.	Eskici ve Oğulları	Orhan Kemal	5	0	0
57.	Fatih Harbiye	Peyami Safa	5	0	0
58.	Gümüş Kanat	Cahit Uçuk	4	1	0
59.	Hababam Sınıfı	Rıfat Ilgaz	4	1	0
60.	Halime Kaptan	Rıfat Ilgaz	5	0	0
61.	Haritada Kaybolmak	Vladimir Tumanov	5	0	0
62.	Sevdalı Bulut	Nazım Hikmet	5	0	0
63.	Süper Gazeteciler Serisi	Aytöl Akal	2	3	0
64.	Vanilya Kokulu Mektuplar	Sevim Ak	3	2	0
65.	Tom Sawyer	Mark Twain	5	0	0
66.	Uçurtmam Bulut şimdi	Sevim Ak	4	1	0
67.	Yaprak Dökümü	Reşat Nuri Güntekin	5	0	0
68.	Yankılı Kayalar	Ahmet Yılmaz Boyunağa	4	1	0
69.	Yer Altında Bir şehir	Kemalettin Tuğcu	5	0	0
70.	Al'lı ile Fırını	Oğuz Tansel	4	0	0
71.	Alice Harikalar Diyarında	Lewis Carroll	3	1	0
72.	Anıtı Dikilen Sinek	Aziz Nesin	4	0	0
73.	Bunun Adı Findel	Andrew Clements	4	0	0
74.	Büyük Atatürk'ten Küçük Eserler	Süleyman Bulut	4	0	0
75.	Gökyüzünde Mor Bulutlar	Gölsen Dayioğlu	3	1	0
76.	Keloğlan Masalları	Tahir Alangu	4	0	0

77.	Nutuk	Mustafa Kemal Atatürk	4	0	0
78.	Şu Acayip Serisi	Tarık Uslu	4	0	0
79.	Türk İkiizleri	Cahit Uçuk	4	0	0
80.	Uçurtma Avcısı	Kholed Hosseini	4	0	0
81.	Vadideki Zambak	Honore de Balzac	4	0	0
82.	Yeşil Kiraz	Gülten Dayıoğlu	1	3	0
83.	Altın Işık	Ziya Gökalp	3	0	0
84.	Aşk	Elif Şafak	3	0	0
85.	Atatürk Anlatıyor	Adnan Binyazar	3	0	0
86.	Ceylanlı Bahçe	Kemalettin Tuğcu	3	0	0
87.	Charlie'nin Büyük Cam Asansörü	Roald Dahl	3	0	0
88.	Diriliş	Lev Tolstoy	3	0	0
89.	Domates Saçlı Kız	Sevim Ak	3	0	0
90.	Dünyanın Merkezine Yolculuk	Jules Verne	3	0	0
91.	Ekmek Kavgası	Orhan Kemal	3	0	0
92.	Falaka	Ahmet Rasim	3	0	0
93.	Güneşi Uyandırırım	Jose Mauro de Vasconcelos	3	0	0
94.	Havaya Uçan At	Peyami Safa	3	0	0
95.	Kamp Arkadaşları	İpek Ongun	3	0	0
96.	Kayıp Gül	Serdar Özkan	3	0	0
97.	Konuk Değil Başbelası	Christine Nöstlinger	3	0	0
98.	Küçük Ağa	Tarık Buğra	3	0	0
99.	Kumral Ada Mavi Tuna	Buket Uzuner	3	0	0
100.	Kürk Mantolu Madonna	Sabahattin Ali	3	0	0

Araştırmada katılımcılara yöneltilen “Bu kitapları önerme nedeninizi açıklar mısınız?” sorusuna verilen yanıtların belirli noktalarda toplandığı görülür:

- Yazınsal zenginlik
- Eğitsel değer üretme
- Dilsel yetkinlik
- Güncel konular
- Tarihle ilişki

Araştırmanın katılımcıları ortaokul öğrencilerinin okuması gereken metinlerin yazınsal, eğitsel ve dilsel boyutlarda güçlü olması gerektiği konusunda uzlaşmaktadır. Bunun için öğrencilerin okuma motivasyonunun nitelikli eserlerle desteklenmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu boyutlar temelinde okuma alışkanlığının pekişmiş olacağını ve kalıcılık kazanarak bir kültüre dönüşeceğini ifade etmektedirler. “*Şimdi okullarda ders kitapları yeterli olmuyor öğrencilere estetik zevk kazandırmak için. Biz öğretmenler bu sıkıntıyı görüyoruz. Kitaplardaki metinlerin sanatsal gücü yeterince iyi değil. Öğrencilerde edebî zevk ancak iyi kitaplarla oluşur diye düşünüyorum. Okuma işi ders kitaplarına hapsedilmemeli. Bence öğrencilerin okuma şevki iyi kitaplarla güçlendirilmeli. Böylece iyi okuyan, okumayı seven kültürlü bireylere sahip olabiliriz diye düşünüyorum (Ö7).*” “Yazınsal değer kategorisiyle ilişkili olarak Ç7 katılımcısı, “*Dede Korkut Öyküleri: Herkesin mutlaka okuması gereken bir kitap. Anlattığı kahramanlar, olaylar ilginç, kolay okunan öyküler. Destan ve masal öğeleri taşıyan güzel öyküler. Diliyle, işlenişyle, kahramanlarıyla kendi kültürümüzün öyküleri. Orhan Şaik'in deyişiyle “Türk insanının kanı gibi sıcak.*” değerlendirmesinde bulunur. Yine bu kategori altında

Dede Korkut Hikâyeleri için A1 katılımcısı görüşlerini *"Her millet kendi edebiyatını kendi güçlü yazarlarıyla güçlü eserleriyle kurmuştur. Ana dilini güçlendirip kendi edebiyatını kurmuştur. Dede Korkut olmadan, Karacaoğlan olmadan, Yunus Emre olmadan Türk edebiyatından söz edilemez düşüncesindeyim."* sözleriyle ifade etmiştir. Aynı hususta Ö6 listenin ilk sıralarında yer alan Reşat Nuri Güntekin'in Çalığışu eseri için *"Bu eser temel bir metin. Listede kesinlikle olması gerekiyor. Ortaokul öğrencileri için hacim olarak bazı sakıncalar içerse de okunması gerekli köklü bir eser. Bu kitabı okumuş biri olarak Çalığışu adını öne çıkarmak istiyorum."* değerlendirmesini yapar.

Katılımcılar önerdikleri kitapların ulusal ve evrensel değerlerden izler taşıyan metinler olmasını, genç kuşakların bu metinleri okuyarak değerleri içselleştirmesini, anılan değerlerin kişisel yaşamda davranışları yönlendirmesini beklemektedir. *"Edebiyat yapıtlarının estetik zevk yanında dolaylı yahut dolaysız eğitbilimsel bir işlevi vardır. Bu sebeple edebiyat eserlerinin kişilik gelişimine, duyarlık kazanmaya, doğa ve çevre bilinci edinmeye, insan gerçekliğini anlamaya, beğeni oluşumuna da katkısı bulunduğu yadsınamaz bir gerçekliktir (A2)."* Benzer biçimde Ö8 listenin üçüncü sırasındaki "Sol Ayağım" kitabını önerme gerekçesi olarak *"Benim bakış açım daha çok değişik konuları iyi yazılmış eserlerle tartıştırmaya, gencin kendini ifade etmesine, düşünmesine, farklı fikirler olduğunu fark etmesine olanak vermeye dayalı bir yaklaşım. Edebiyatın işlevi de benim için kişinin kendini tanıması ve dünyanın merkezi olmadığını fark etmesi."* yönünde görüş bildirmiştir.

Ö5 listede yer alan "Al'lı ile Fırfır" için eserin dil açısından Türkçenin söz gücünü, anlatımındaki yalınlık ve çeşitliliği yansıttığını, söz varlığı öğeleri yönünden güçlü olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: *"Oğuz Tansel Anadolu Türkçesini sevdiiren bir yazar. Akıcı, sürükleyici, şiirsel bir anlatımı var. Türkçe duygusunu taşıyor. Tekerlemeleri güzel, farklı, özgün bir anlatımı var."* Bu düşünceyle uyumlu olarak listede sözlü kültürle bağlantılı kitapları öneren kimi katılımcılar anılan eserleri dil becerisi kazanmada tamamlayıcı bir unsur olarak görmektedir. A3 katılımcısı bu konudaki görüşlerini *"Masallar, atasözü, deyim, fıkra, mani gibi halk edebiyatı ürünleri ana dilin söz varlığı öğelerini kuşatan eğitsel birer araçtır. Bu türler çocuğa kendi öz dilinin güzelliklerini, sıcaklığını ve tadını duyumsatır. Bir masalı dinleyen, okuyan çocuk farkında olmadan ana dilin söz varlığıyla tanışır. Kendini ifade etmeye başlar."* biçiminde dile getirir.

Katılımcılar önerdikleri kitapların çağdaş insanının yüz yüze olduğu güncel sorun alanlarını ele almasının yerinde olacağını belirtmekte, kitapların çağın gereklerine uygun çözüm yolları sunmasını değerli bulmaktadır. *"Edebiyat eserleri, günümüz problemlerini çözüme bir bakış açısı kazandırır. Örneğin Motorlu Kuş'u ele alırsak kitabın sosyal bir sorun olan tüketim çılgınlığı, modern hayatın getirdikleri üzerinde yoğunlaştığı görülür. Bu eser okurunu modernizme uyum sağlayalım derken geleneksel değerleri yitirmemeleri gerektiği kanaatine ulaştırmaktadır (Ö4)."*

Ayrıca anılan kişiler bu metinlerin öğrencilerde tarih bilinci uyandırma, ulusal tarihini tanıtmaya işlevi üstlenmesi gerektiğini kaydetmektedir. *"Osmanlı romanı Osmanlı tarihini, Osmanlı'nın kuruluşunu, padişahların bireysel yaşantılarını, psikolojik durumlarını anlatır. Din adamları ve âlimlerle nasıl ilişki kuracağını, aile çevresi ve eşleriyle münasebetlerini, düşmanla nasıl mücadele edileceği konusunu dile getirir. Bu kapsamda kitabın listeye girmesi gerektiğini düşünüyorum (Ö5)."* Aynı doğrultuda Ç2

tarikh bilimiyle ilişkili metinlerin kuşaklar arasında anlayış birlikteliği sağlamak açısından önem taşıdığına inanmaktadır. Türk toplumunun tarihsel birikimi ve onun yurttaş olmanın kişiyeye sorumluluklar yüklediğini düşünmektedir. Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti gibi değerlere sahip çıkmayı temel belirleyiciler olarak değerlendirmektedir. Ç2 görüşlerini Atatürk'ün Nutuk adlı eseri ile ilişkilendirerek şunları ifade eder: *"Nutuk'u hepimiz okumalı, anlamaya çalışmalıyız. Bu bizim ana ödevlerimiz arasındadır. Nitekim Nutuk, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın tarihini Atatürk'ün kaleminden okuma, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında Atatürk'ün rolünü daha iyi tanıma, ulusal birliğimizi koruma olanağı verir."*

Araştırmada katılımcılara yöneltilen "Ortaokul öğrencileri için eserlerinin okutulmasını yararlı bulduğunuz yazarlar kimlerdir? Bu yazarları önerme nedeninizi açıklar mısınız?" sorusuna verilen yanıtlara bakıldığında öğretmen, akademisyen ve çocuk yazarlarının toplamda 100 yazar adı önerdiği görülür. Önerilen yazar sayısının önceki soruya göre daha az oluşunun gerekçesi, kimi katılımcıların ikinci soruyu yanıtsız bırakmalarıdır. Katılımcıların önerdiği yazar adları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Katılımcıların Yazar Adı Öneri Listesi

S. No	Yazar adı	Öneriler		
		Ö	A	Y
1.	Ömer Seyfettin	30	1	0
2.	Gülten Dayıoğlu	22	2	1
3.	Cengiz Aytmatov	16	0	0
4.	Sevim Ak	9	4	1
5.	Jules Verne	9	3	1
6.	Halide Edip Adivar	12	0	0
7.	Kemalettin Tuğcu	9	1	0
8.	Cahit Zarifoğlu	7	3	0
9.	Lev Tolstoy	10	0	0
10.	Reşat Nuri Güntekin	10	0	0
11.	Yavuz Bahadıroğlu	10	0	0
12.	Aziz Nesin	7	2	0
13.	Peyami Safa	9	0	0
14.	Üstün Dökmen	9	0	0
15.	Rıfat Ilgaz	8	1	0
16.	Sait Faik Abasıyanık	7	0	1
17.	Buket Uzuner	7	0	0
18.	Mavisel Yener	2	4	1
19.	Yalvaç Ural	4	3	0
20.	Yakup Kadri Karaosmanoğlu	7	0	0
21.	Yaşar Kemal	6	0	0
22.	Antoine de Saint Exupery	5	1	0
23.	İpek Ongun	5	1	0
24.	Aytül Akal	2	3	0
25.	Eflatun Cem Güney	4	1	0
26.	Fyodor Dostoyevski	5	0	0
27.	Michael Ende	3	2	0
28.	Muzaffer İzgü	2	2	1
29.	Orhan Kemal	5	0	0
30.	Sabahattin Ali	3	2	0

31.	Samed Bahrengi	3	2	0
32.	Tarik Buğra	5	0	0
33.	Christy Brown	4	0	0
34.	Doğan Cüceloğlu	2	2	0
35.	Fatih Erdoğan	0	3	1
36.	Fazıl Hüsnü Dağlarca	4	0	0
37.	Halit Ziya Uşaklıgil	4	0	0
38.	Jose Mauro de Vasconcelos	4	0	0
39.	Koray Avcı Çakman	2	2	0
40.	Mark Twain	2	2	0
41.	Oğuz Atay	4	0	0
42.	Refik Halit Karay	4	0	0
43.	Roald Dahl	3	1	0
44.	Süleyman Bulut	2	1	1
45.	Vladimir Tumanov	4	0	0
46.	Ahmet Rasim	3	0	0
47.	Behiç Ak	1	1	1
48.	Betül Avunç	2	1	0
49.	Bilgin Adalı	2	1	0
50.	Cemal Süreyya	3	0	0
51.	Elif Şafak	3	0	0
52.	Erich Kastner	2	1	0
53.	Hasan Nail Canat	3	0	0
54.	Honore de Balzac	3	0	0
55.	İskender Pala	3	0	0
56.	Jack London	3	0	0
57.	Kemal Bilbaşar	3	0	0
58.	Kemal Tahir	3	0	0
59.	Metin Özdamarlar	3	0	0
60.	Namık Kemal	3	0	0
61.	Nur İçözü	1	1	1
62.	Pakize Özcan	0	3	0
63.	Victor Hugo	3	0	0
64.	Yusuf Asal	3	0	0
65.	Aslı Der	1	1	0
66.	Emin Özdemir	2	0	0
67.	Grigory Petrov	2	0	0
68.	İsmail Bilgin	2	0	0
69.	John Boyne	2	0	0
70.	Miyase Sertbarut	2	0	0
71.	Mustafa Kutlu	2	0	0
72.	Necip Fazıl Kısakürek	2	0	0
73.	Paulo Coelho	2	0	0
74.	Sunay Akın	2	0	0
75.	Turgut Özakman	2	0	0
76.	Dan Brown	2	0	0
77.	Aysel Gürmen	0	2	0
78.	Çetin Öner	0	2	0
79.	Mevlana İdris Zengin	0	2	0
80.	Mustafa Ruhi Şirin	0	2	0
81.	Serpil Ural	0	2	0
82.	Adnan Binyazar	1	0	0

83.	Ayşe Kulin	1	0	0
84.	Şule İbişoğlu	0	1	0
85.	Canan Tan	1	0	0
86.	Serdar Özkan	1	0	0
87.	Bestami Yazgan	0	1	0
88.	Edith Nesbit	0	1	0
89.	Çiğdem Gündeş	0	0	1
90.	Eray Canberk	0	1	0
91.	Ferenc Molnar	0	1	0
92.	Cemil Meriç	1	0	0
93.	Gülçin Alpöge	0	1	0
94.	Tülin Kozikoğlu	0	0	1
95.	İsmet Kür	0	1	0
96.	Oktay Akbal	1	0	0
97.	Knut Hamsun	0	1	0
98.	Mehmet Güler	0	1	0
99.	Zekeriya Kaya	0	1	0
100.	Aşkın Güngör	0	0	1

Katılımcılara yöneltilen “Bu yazarları önerme nedeninizi açıklar mısınız?” sorusunun yanıtları kodlandığında şu temalarda yoğunlaşma görülmüştür:

- Çocuğa görelilik
- Türk çocuk edebiyatında gelenek kurucu yazarları tanıma
- Kişisel potansiyeli keşfetme/besleme

Katılımcılar ortaokul öğrencilerinin eserlerini okuması gereken yazarların, çocuk okuru duygu-düşünce boyutunda desteklemesi gerektiğini, bu yazarlar aracılığıyla okuma ediminin yaşam boyu sürdürülebileceği düşüncesini taşımaktadırlar. Ç5 katılımcısına göre çocuğa görelilik kavramı Gülten Dayıoğlu'nun anlatılarında belirleyici etkenler arasında yer alır. Yazarın eserlerini çocuğa görelilik ilkesi üzerinden kurguladığını, yaş düzeyine ve bireysel birikime uygunluk ölçütlerini gözettiğini öne sürer. Gülten Dayıoğlu'nu önerme gerekçesini şu belirlemelerle sunar: “*Konuları özgün, kurguları başarılı. Çocuk dünyasını iyi veren yazarlardan. Çocuğun kişilik ve sosyal gelişimini desteklediği de başka bir gerçek. Kolay okunan, akıcı bir anlatımı, başarılı, iyi bir dili var.*”

Çocuğun anlama ve anlatma becerilerinin geliştirilmesi, kişisel benliğinin farkına varması, özgün ve özgür düşünme becerisi kazanması için çocuğa göre eserler üretebilen nitelikli yazarlarla iletişim kurmasının önemli olduğuna inanan Ç3 bu noktada “*Mavisel Yener, Yalvaç Ural, Behiç Ak gibi yazarların sayısal olarak artmasını isterim. Bu yazarlar özne çocuk kavramına seslenen metinler oluşturma yeterliği ve yetkinliği taşıyor. Keşke çocuklarımız edebiyatımızdaki böylesi adların bütün yapıtlarını okuyabilse*” diyerek görüşünü belirtir.

Yazar öneri listesinin ilk sırasında Ömer Seyfettin'e yer veren Ö4 yazar ve çocuğa görelilik kavramı üzerinden görüşlerini “*yazarın olay öyküsü tarzında yazdığı hikâyeler çok başarılı. İlköğretim seviyesi öğrencilerinin bilişsel düzeylerine uygun. Ayrıca Türk edebiyatında eşine az rastlanır bir dil geliştirmiş. Millî değerlerini, millî tarihini eserlerinde kültürel öz içerisinde bir araya getirdiği ve Türk ruhunu geliştirmeye çalıştığı için Ömer Seyfettin'i öneriyorum.*” biçiminde ifade eder. Bu düşünceyle ilişkilendirilebilecek bir başka nokta ise önerilen yazarları okumak yoluyla çocuk okurun

anlama ve anlatma becerilerine olumlu yönde katkı sağlanabileceği görüşüdür. A5 katılımcısı bu konudaki görüşlerini “*Mustafa Ruhi Şirin okuyan, eserleriyle buluşma şansını yakalamış bir çocuk, hem çocuk olduğunu anlar hem de kitapla iletişime girmenin verdiği güçle kendisini toplum içinde daha rahat ifade edebilir.*” biçiminde dile getirir.

Ç4 katılımcısı Sevim Ak ve onun yazı çizgisindeki yazarların Türk çocuk edebiyatında öncü isimler olarak gelenek oluşturmaya başladıklarını vurgulamaktadır. Bu yazarların çocuğun gelişimsel düzeyi ile edebiyatı ilişkilendiren tutumları olduğunu, eserlerini çocuğun yüksek yararını gözeterek bir anlayışla kaleme aldıklarını düşünmektedir. Sevim Ak ve diğer yazarlar için şu belirlemeleri yapar: “*Sevim Ak, Aytül Akal, Mavisel Yener gibi yazarlar çocuğu ve çocukluğun dünyasını anlamış özgün yazarlardır. Bu adlar Türkiye’de çocuk edebiyatına nitelik penceresinden bakmak isteyenlerin kesinlikle başvurması gereken isimler listesinde olmalıdır. Çocuk edebiyatının temel ilkeleri konusunda yeterlilik sahibidirler. Konu, yazınsal-egitsel ilkeler, iletilerin niteliği vb. pek çok alanı yetkin bir bakışla özümsemişlerdir. Türkiye’de çağdaş bir çocuk edebiyatı kurma noktasında bu isimlerin çığır açtığını söylemek yanlış olmaz diye düşünüyorum.*” Benzer biçimde Türkiye’de çocuk edebiyatının 1980’den sonra mesafe almaya başladığını düşünen A6 görüşlerini “*Türkiye’de 80 sonrasında çocuk edebiyatı büyük bir atılım hamlesi gerçekleştirdi. Bu atılımı gerçekleştirenler hiç kuşkusuz Gülten Dayıoğlu, Sevim Ak, Aytül Akal, Mavisel Yener, Yalvaç Ural*” biçiminde ifade etmiştir. Yine bu hususta A2 katılımcısı çocuk yazarlarının çocuğun dünyası çeşitlendirme, sanatın gücüne yaslanarak çocuğu gerçek yaşam durumlarıyla karşılaştırma türünden sorumlulukları olduğuna inanmaktadır. Bunun bilincinde olan yazarların dil değeri taşıyan, çocuğun beklentilerine yanıt geliştirme olasılığı bulunan, bireylere kendini ve dünyayı tanımaya olanak veren metinler üretmeye önem verdiklerini söyler. Katılımcı, yazar öneri listesinde kendisine yer bulan Koray Avcı Çakman ile ilgili olarak şu çıkarımlarda bulunur: “*Çocuk için edebiyat yapanlar, çocuğun hem okumasını hem de eğlenmesini sağlamalıdır. Çünkü çocuk için yazmak, yazdıklarımızı kararmak kuyumcu titizliği gerektiriyor. Kitabın yaşamın içinde bir gereksinme olduğunu düşündürmeyi başarmalıdır. Başarsın ki çocuk iç dünyasını tanısin kendine duyduğu güvenle yaşama hazırlansın. Koray Avcı Çakman bu konuda yenilerden dikkate değer bir edebî kişilik.*”

Kimi katılımcılar salt yazar okumaları yapmanın gerekliliğine işaret eder. Bir yazarın eserlerini, yazılarını okuyarak onun okur çevresinde bulunmanın okuru özgün bir duruş sahibi kılacağını düşünür. Ö6 katılımcısının görüşleri bu açıdan ilginçlik taşımaktadır. Çünkü katılımcı konuşmasının bir yerinde şu yargıda bulunur: “*Jules Verne yaşamımızda etkili bir yere sahip. Edebiyat ile bilimsel düşünce yazarın metinlerinde kesişiyor. Bu etki öyle güçlü ki. Celal Şengör de öyle söylüyor. Jules Verne’nin Arzın Merkezine Seyahat kitabını okuyunca jeolojiyi seviyor. Denizler Altında Yirmi Bin Fersah’ı okuyunca adam olmak demenin, Verne’in tarif ettiği gibi olmak olduğunu anlıyor. Jules Verne’in tarif ettiği gibi bir adam, bir bilim adamı olmak istiyor.*” Bu düşünceyle birlikte anılması yerinde olan diğer bir nokta yazarları izlemenin, eserlerini okumanın, entelektüel gelişimin yaşamda bireye önem kazandırdığının bilincinde olmaktır. Katılımcılar yazar okumaları yapmanın bireyin iç dünyasını anlamlandırdığına ve zenginleştirdiğine inanmaktadır. Çetin Öner, Mevlana İdris Zengin gibi yazarları okumanın felsefi ve düşünsel anlamda kişiyi geliştirdiğini düşünmektedir (A4, A2).

Sonuç

Araştırma sonucunda ortaokulda görev yapan Türkçe öğretmenleri, akademisyenler ve çocuk edebiyatı yazarlarının görüşlerinin belirlenmesi ile ortaokul öğrencilerine yönelik olarak referans bir kitap listesi geliştirilmiştir. Yerli ve yabancı eserleri kapsayan liste, 100 eserden oluşmuştur. Referans liste çalışmasına ek olarak öğrencilerin eserlerini okuması yararlı görülen yazar adları da belirlenmiştir. Bu bağlamda ortaokul öğrencileri için hem referans bir okuma listesi hem de diğer okumalarına kılavuzluk edebilecek bir yazar listesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kitap öneri listesinde çağdaş çocuk ve gençlik edebiyatı birikimine gereğince önem verilmediğine tanık olunmaktadır. Oysa “çağdaş çocuk ve gençlik edebiyatı metinleri çocuk okura okuma kültürü kazandırabilen bir sorumluluk üstlen[ir] ve onlarda edebiyat ve sanat etkileşiminin kapısını aralayan etkili bir uyaran işlevi yüklen[ir]” (Dilidüzgün, 2006). Nitelikli bir çocuk okur yetiştirmek için çocukların mutlaka çağdaş çocuk ve gençlik edebiyatının özgün metinlerini okuması önerilmektedir. Kitap öneri listesinde çocuk ve gençlik edebiyatından 17 eser bulunuyorken yazar adı öneri listesinde çocuk ve gençlik edebiyatından 30 yazarın yer alması dikkate değer bir durumdur. Çünkü yazar listesi için çocuk ve gençlik edebiyatından isimler verebilen katılımcıların aynı şekilde kitap öneri listesi için de eser ismi vermeleri beklenmektedir. Bu bulgu katılımcıların çocuk okur yetiştirme yolunda çağdaş çocuk ve gençlik edebiyatı birikimini yeterince izlemediklerinin bir işareti olabilir.

Çalışmada okur eğilimleri konusunda bazı saptamalar yapılabilir. Liste Türk edebiyatından (f=70), Dünya edebiyatından (f=30) eser içermektedir. Listede Dünya edebiyatından eserlerin yer alması, çocuk okurun bütüncül bir edebiyat kültürü kazanması için gerekli bir koşuldur. Arıcı'nın (2015) çalışmasında da önerilen kitapların % 75'i yerli yazar ve şairlere, % 25'i ise yurt dışından yazar ve şairlere aittir. Bu araştırma anılan niteliğiyle gerek Arıcı'nın (2015) gerekse MEB'in (2004) “Lise 100 Temel Eser” verileriyle uyumludur.

Çalışma sonucunda ortaokul öğrencilerinin okuması için roman (f=52), öykü (f=38), kişisel gelişim (f=5), masal (f=3), söylev (f=1), tiyatro (f=1) türünde eserler önerilmesi, Semerci'nin (2002) ve Kuş ve Türkyılmaz'ın (2010) yapmış olduğu araştırmaların bulgularıyla koşutluk göstermektedir.

Çalışmada çocuk okur için yararlı olacağı düşünülen yazarların kimler olabileceği sorusu da yanıtlanmaya çalışılmıştır. Çünkü bir yazarı tanıyan, seven çocuk okurun, o yazarın birçok kitabına ulaşma isteği ve ihtiyacı duyacağı da bir gerçektir. Böylece herhangi bir eserle sınırlanmayıp, yazarın geçmişten günümüze olan değişim ve gelişimine tanık olan çocuk, bir bakıma da tarihi süreçte yaşananlarına karşı içsel bir bakış açısı geliştirme olanağı bulabilecektir (Kavcar-İnce-Kanat, 2009: 92). Araştırma sonuçlarına göre katılımcılar tarafından önerilen ilk üç eserin Küçük Prens, Çalıkuşu, Sol Ayağım olduğu dikkati çeker. Aynı doğrultuda Cengiz Aytmatov, Reşat Nuri Güntekin gibi yazarlar katılımcılar tarafından önerilen yazar listesinde başlarda gelmektedir. Bu bulgu ulusal alanyazın verileriyle tutarlıdır. Sağlamtunç'un (1990) ve Yıldız, Ceran ve Sevmez'in (2015) çalışmalarında Reşat Nuri Güntekin'in en çok beğenilen üç Türk yazarından biri olduğu, Cengiz Aytmatov'un ise en çok okunan yabancı yazarlar arasında yer aldığı belirlenmiştir.

Araştırmanın okunması gereken kitapları belirlemeye yönelik birinci sorusuna verilen yanıtlara göre Küçük Prens, Çalikuşu, Sol Ayağım, İnsan Ne İle Yaşar, Şeker Portakalı, Dede Korkut Hikâyeleri, Çocuk Kalbi, Beyaz Diş, Yaban, Uçan Sınıf listenin ilk sıralarında yer alan eserlerdir. Araştırmadaki bulgunun Ayyıldız, Bozkurt ve Canlı'nın (2006) araştırma bulguları ile tutarlılık gösterdiği görülmektedir. Kitapların ilk sıralarda yer alması, kitapların başarısının yanı sıra, Türkçe öğretim planında yoğun ve zorunlu bir şekilde işleniyor olması olabilir. Bu görüşü *100 Temel Uygulaması Üzerine* çalışmasındaki 6. Maddede yer alan bulgu onaylar niteliktedir: "...eserlerin ilk ve ortaöğretim okulları da olmak üzere "zorunlu" okuma kitapları olarak okutulmaya başlanması" (Kavcar-İnce-Kanat, 2009: 92).

Listede yer alan eserler incelendiğinde çalışmanın uluslararası alanyazın ile uyumlu bir görünüm sergilediği söylenebilir. Listede yer alan Guliver'in Gezileri, Hamlet ve Hayvan Çiftliği adlı eserleri Newsweek's Top 100 Books: The Meta-List (<http://www.newsweek.com/inside-newsweeks-top-100-books-meta-list> (Son Erişim Tarihi: 07.02.2017) çalışmasının verileriyle koşutluk göstermektedir.

Listede ilk sırada yer alan Küçük Prens Le Monde gazetesinin(1999) (<https://www.librarything.com/bookaward/Le+Monde27s+100+Books+of+the+Century>(Son Erişim Tarihi: 07.02.2017) ve Amazon'un yaptığı Yüzyılın 100 Kitabı-Yaşam Boyu Okunacak 100 Kitap (<https://www.amazon.com/b?node=8192263011> (Son Erişim Tarihi: 07.02.2017) araştırmasında da birinci sırada yer almıştır. Listede yer alan Alice Harikalar Diyarında, Charlie'nin Çikolata Fabrikası, Fareler ve İnsanlar, İki Şehrin Hikâyesi, Matilda, Simyacı adlı kitaplar BBC'nin (2003) yılında yürüttüğü Big Read Top 100 (<http://www.bbc.co.uk/arts/bigread/top100.shtml> (Son Erişim Tarihi: 07.02.2017) araştırmasının bulguları ile uyumludur.

Önerilen yazarların farklı isimden oluşması; katılımcıların farklı yazarları izlediğine kanıt olabilir. Listedeki yazarlara bakıldığında bu yazarlar üç grup altında incelenebilir. Yazarlar klasik isimler, popüler yazarlar ve çocuk adına edebiyat üreten yazarlar biçiminde sınıflandırılabilir. Ömer Seyfettin, Gülten Dayıoğlu, Halide Edip Adıvar, Sevim Ak, Kemalettin Tuğcu, Yaşar Kemal gibi yazarların katılımcılar tarafından ilk sıralarda önerilmesi anılan yazarların yazınsal kimlikleri, çocuğa göre metinler üretmeleri ve Türk edebiyat birikimine olan katkıları ile açıklanabilir. Batı edebiyatından üç ismin, Lev Tolstoy, Jules Verne, Antoine de Saint Exupery, ilk sıralarda öneri alması olumludur. Listede Buket Uzuner ve Üstün Dökmen'in Cahit Zarifoğlu, Sait Faik Abasıyanık, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi önemli yazarların önünde yer alması söz konusu yazarların yazınsal başarılarından öte çoksatar isimler olarak görsel-işitsel ortamlarda daha fazla görünürlüklerinden kaynaklanıyor olabilir.

Bu listeler Türkçe öğretmenleri, akademisyenler ve çocuk edebiyatı yazarlarının görüşleri üzerine kurulu bir araştırmaya dayanır. Bu çerçevede listelerin herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Öğrencileri listelerdeki kitapları ve yazarları kabul etmeye zorlamamaktadır. Her öğrencinin bu temel ilkeler ışığında izleyeceği yolu, kendi okuma birikimiyle saptamasını mümkün kılar.

Eldeki çalışmada yalnızca ortaokul öğrencileri için referans bir okuma listesi yapılmıştır. Okul öncesi, ilkokul ve ortaöğretim kademesi için de referans liste önerileri (kitap-yazar) getiren çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu listeler, çocuk okur için

kütüphaneler kurarken nelerin/kimlerin seçilebileceği konusunda yol gösterici olacaktır. Bu çalışmaların hazırlanacak okuma programları için bilimsel bir altyapı sunacağı ve eğitim paydaşlarına olumlu kazanımlar sağlayacağı öngörülmektedir.

Sonuç olarak, öğrencileri uygar dünyanın okuma kültürü kazanmış düşünen duyarlı yurttaşları yapmak için onları okuma edimiyle yakından ilişkili, okumaya karşı olumlu tutum geliştiren çağdaş okur kılmak gerekir. Bunun için özgün eserlerden oluşan seçkiler hazırlayarak genç okurları yazın dünyasıyla iletişim hâlinde tutmak eğitsel ve toplumsal ödevlerimiz arasında öncelikli yerini korumaktadır.

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif-Gündüz, Osman. (2010). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyol, Hayati. (2005). *Türkçe İlkokuma Yazma Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Arıcan, Sinem- Yılmaz, Bülent. (2010). “100 Temel Eser Uygulamasının Öğrencilerin Okuma Alışkanlıklarına Etkisi ve Bu Uygulamada Kütüphanelerin Rolü Konusunda Öğretmen Görüşleri”. *Türk Kütüphaneciliği*. 24/3. 495-518.
- Arıcı, Ali Fuat. (2012_a). *Okuma Eğitimi* (3. Baskı). Pegem Akademi: Ankara.
- Arıcı, Ali Fuat. (2015_b). “Türkçe Öğretmenleri / Öğretmen Adayları Ne Okumalı? - Bir “Okuma Listesi” Önerisi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 30(3). 1-15.
- Arıcı, Ali Fuat. (2015_c). “Türkiye’de Milli Bir Okuma Kampanyası: 100 Temel Eser”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. 2(4). 230-241.
- Ayyıldız, Mustafa. - Bozkurt, Ümit. - Canlı, Suna. (2006). "Okuma Kültürü Üzerine Bir Araştırma". *Milli Eğitim*. (169). 277-296.
- Balyemez, Sedat. (2013). “100 Temel Eser Okuma Yarışmaları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme”. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2/1. 342-360.
- Bamberger, Richard. (1990). *Okuma alışkanlığını geliştirme*. (Çev. Bengü Çapar). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Baş, Bayram. (2011). “İlköğretim 100 Temel Eserin Türkçe Dersi Öğretim Programındaki Temalar Açısından Analizi”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8(15). 175-200.
- Cüceloğlu, Doğan-Erdoğan, İrfan. (2016). *Öğretmen olmak*. (16. Baskı). İstanbul: Final Kültür Sanat Yayınları.
- Çepni, Salih. (2009). *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*. Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Çer, Erkan. (2016). Türkçe Öğretiminde Çocuğa Görelik İlkesine Uygun Edebiyat Yapıtlarının Önemi. *İlköğretim Online*. 15/4. 1400-1410.
- Çocuk Vakfı, (2009). *100 Temel Eser Raporu*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Demire, Özcan. (1999). *İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Dilidüzgün, Selahattin. (2006). “Eğitim Gerçeği Açısından “100 Temel Eser” Tartışmaları. ” *Varlık Dergisi*. Ekim 27-33.
- Fraenkel. Jack R. - Wallen, E. Wallen. (2009). *How to design and evaluate research in education*. (7th Edition). New York: McGraw-Hill.

- Göktürk, Akşit. (2012). *Sözün ötesi*. (5. Basım). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güneş, Firdevs. (2014). *Türkçe Öğretimi - Yaklaşımlar ve Modeller* (3. Baskı). Pegem Akademi: Ankara.
- Güneyli, Ahmet-Akıntuğ, Yeliz. (2012). "Kitap Kavramına İlişkin Zihinsel İmgeler (Yakın Doğu Üniversitesi Örneği)". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*. 12 (3). 1769-1790.
- Karagöz, Beytullah. (2015). *Yalvaç Ural'ın Eserlerinin Tematik Açından İncelenmesi ve Eserlerinde Çocuk Eğitimiyle İlgili Temel Değerler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora tezi.
- Karaman-Kepenekci, Yasemin-Aslan, Canan. (2013). "Ortaöğretim Okullarına Önerilen 100 Temel Eser'deki Romanlarda İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme" *Eğitim ve Bilim Dergisi* 38(168). 183-197.
- Kavcar, Cahit. İnce, Ayşe Özgül -Kanat. Özlem. (2009). *100 Temel Uygulaması Üzerine*. (içinde). 100 Temel Eser Raporu. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları. 89-93.
- Kurt, Elif-Ungan, Suat. (2015). "Türkçe Öğretmenlerinin Okuma Alışkanlıkları Üzerine Nitel Bir Araştırma". *1. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu*. Nevşehir: 623-645.
- Kuş, Zafer-Türkyılmaz, Mustafa. (2010). "Sosyal Bilgiler ve Türkçe Öğretmeni Adaylarının Okuma Durumları: (İlgi, Alışkanlık ve Okuma Stratejilerini Kullanım Düzeyleri)." *Türk Kütüphaneciliği*. 24(1). 11-32.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2011). *Türkiye Okuma Kültürü Haritası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2004). *100 Eser Listesi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2005). *100 Eser Genelgesi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Okay, Orhan. (2004). "Okumayan Toplum". *Türk Dili*. 629. 411-424.
- Özbay, Murat. (2006_a). *Türkçe Özel Öğretim yöntemleri II*. Ankara: Öncü Kitap.
- Özbay, Murat. (2009_b). *Okuma Programı Hazırlanması*. (içinde). *100 Temel Eser Raporu*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları. 33-34.
- Özdemir, Emin. (1997). *Eleştirel Okuma*. (2. Baskı). Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Patton, M. Quinn. (1987). *How To Use Qualitative Methods in Evaluation*. California: Sage Publications.
- Sağlamtunç, Tülin. (1990). "Türkiye'de üniversite kütüphanecilik bölümlerinin 4. Sınıf öğrencilerinin özgür (boş) zaman ders dışı okuma alışkanlıkları üzerine bir araştırma." *Türk Kütüphaneciliği*. 4 (1). 3-21.
- Semerci, Çetin. (2002). "Türk Üniversitelerinde Beden Eğitimi ve Spor Bölümü Öğrencilerinin Okuma Alışkanlıkları". *Eğitim ve Bilim*. 27/125. 36-43.
- Sever, Sedat. (2012_b). *Çocuk ve Edebiyat* (6. Basım). İzmir: Tudem Yayınları.
- Sever, Sedat. (2009_a). *Okuma Kültürü Edindirme Sürecinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. (içinde) Eğitim Sen Okul öncesi Çocuk Edebiyatı Kitaplığı Kataloğu. 22-29.
- Şirin, Mustafa Ruhi. (2006). "İlk ve Orta Öğretim Öğrencileri İçin 100 Temel Eser" *Türkçe-Edebiyat Öğretimi. Çocuk ve Gençlik Edebiyatı*". *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu*. Ankara: 95-99.

- Ungan, Suat. (2008). “ Okuma Alışkanlığımızın Kültürel Altyapısı”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1). 218-228.
- Uras, Güngör. (2016). *Kitap pazarı 2. 2 milyar dolarlık bir Pazar*. <http://www.milliyet.com.tr/kitap-pazarı-2-2-milyar-dolarlık-ekonomi-ydetay-2344030> [Son Erişim Tarihi: 16/12/2016].
- Yalman, Murat. Erdost, Özkan. Başaran. Bülent. (2015). “Geleceğin Öğretmenlerinin Kitap Okuma Alışkanlıklarının İncelenmesi: Dicle Üniversitesi Örneği”. *Ekev Akademi Dergisi*. 19(61).
- Yıldırım, Ali - Şimşek. Hasan. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (8. Baskı). Ankara: Seçkin.
- Yıldırım, Nail. (2013). “Eğitimciler İçin 100 Kitap Önerisi Üzerine Nitel Bir Çalışma”. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 1(1). 106-118.
- Yıldız, Derya-Çintaş, Ceran. Dilek. Sevmez. Hasan. (2015). “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Okuma Alışkanlıkları Profili”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/3. 141-166.
- Yılmaz, Bülent. (1989). “Okuryazarlık ve Okuma Alışkanlığı Üzerine”. *Türk Kütüphaneciliği*-3(1). 48-53.
- Yılmaz, Oğuzhan. (2014). “100 Temel Eser Listesi ve Bu Listenin Etkileri”. *Türk Dili Çocuk ve İlk Gençlik Edebiyatı Özel Sayısı*. 725-735.

İnternet Kaynakları

- <http://www.bbc.co.uk/arts/bigread/top100.shtml> [Son Erişim Tarihi: 07. 02. 2017]
- <http://www.newsweek.com/inside-newsweeks-top-100-books-meta-list> [Son Erişim Tarihi: 07. 02. 2017]
- <https://www.amazon.com/b?node=8192263011> [Son Erişim Tarihi: 07. 02. 2017]
- <https://www.librarything.com/bookaward/Le+Monde27s+100+Books+of+the+Century> [Son Erişim Tarihi: 07. 02. 2017]

YAYIN İLKELERİ- YAZIM KURALLARI
EDITORIAL PRINCIPLES- WRITING RULES

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

YAYIN İLKELERİ

1. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), bilimsel ölçütlerde hazırlanan Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili çalışma ve araştırmaları yayımlar.

TAED’de yer alan yayımlar, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak ve araştırmaların uluslararası düzeye erişmesine ortam hazırlayacaktır. Bu süreçte TAED, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

2. TAED; **Ocak, Mayıs ve Eylül** aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanır. Dergimizde yayımlanan bütün makalelere tam metin hâlinde <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx> veya <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed> adreslerini kullanılarak ulaşılabilir.

3. TAED’e gönderilen yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Yayımlanmak üzere gönderilen yazı daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiri ise bu durumdan dergi editörlüğü haberdar edilmelidir. Bu ve buna benzer yazılar, Yayın Kurulunun vereceği karar doğrultusunda işlem görür. Her sayıda derleme, çeviri ve kitap tanıtımına da yer verilebilir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde de yazı yayımlanabilir.

5. Gönderilen yazılar önce Yayın Kurulunca dergi yayım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar önce yabancı dil özetlerinin kontrolü için dil editörlerine, daha sonra bilimsel açıdan incelenmeleri için alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir, Hakem raporlarından birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde yazı, üçüncü hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları 5 yıl süreyle saklanır. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar.

6. Yayımlanmasına karar verilen yazılar alanına göre sıraya konulur; ancak editörlük, güncellik ve gereklilik gibi dergiciliğe bağlı nedenlerle sıralamada bazı değişiklikler yapabilir.

7. Yazıların bilim ve dil sorumluluğu tamamen yazarlarına aittir. Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz. Yazar, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayım organı olan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanmış yazısının telif haklarını Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder.

8. Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan araştırma ve yayım etiğine uyulmalıdır.

9. Dergimizde yayımlanmak istenen bütün çalışmalar Turnitin veya iThenticate intihal programlarında taranmaktadır.

10. Dergide yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz, sadece kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık: Yazılara önce Türkçe hemen altına da İngilizce olmak üzere iki başlık konulmalıdır. Başlıklar en fazla 12 sözcükten oluşmalı ve tamamen BÜYÜK HARF ile yazılmalıdır.

2. Yazar adı ve adresi: Makaleler, hakemlere doğrudan sistem üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır. Bu nedenle gerek makale içerisinde gerekse dosya adında yazar isim / isimlerine yer verilmemelidir.

Hakem süreci tamamlanan yazılar için, yazardan son hâlini göndermesi istenildiğinde adını, soyadını, Kurumsal iletişim bilgisini, e-posta adresini ORCID numarasını Türkçe ve İngilizce olarak başlığının hemen altına ortalanmış olarak yazması, istenir.

Örnek:

TR BAŞLIK
ENG BAŞLIK
Yazar Ad SOYAD

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
örnek@atauni.edu.tr
ORCID ID:

3. Öz: İsimden sonra 150-180 kelimelik makaleyi ifade eden Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Her iki özeti altında anahtar sözcüklere yer verilmelidir.

Öz ve Abstract kısımları 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemeli, **MS Word** dosyası olarak hazırlanmalı, bazı çalışma alanlarının özel durumları dışında yazı tipi olarak mutlaka **Times New Roman** kullanılmalıdır. Transkripsiyon ihtiva eden çalışmalarda **Oktay New Transkripsiyon** yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı kullanılan fontlar makale ile mutlaka birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin Boyutu	Dipnot Boyutu	Paragraf Aralığı	Paragraf Girinti	Kenar Boşlukları	Satır Aralığı	Sayfa Boyutu
10,5	8,5	Tek	1 cm	2 cm	Tek	17x24 cm

Makale, **Giriş** bölümü ile başlamalı, bu bölüm yazının hipotezi, kapsamı ve amacı üzerinde durulmalı: ara ve alt başlıklarla desteklenebilecek **Gelişme** bölümü veri, gözlem,

görüş, yorum ve tartışmalarla desteklenmeli; **Sonuç** bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

6. Zorunlu hâller dışında makalelerin yazımında mutlaka Türk Dil Kurumunun güncel Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

7. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana ve alt başlıklar oluşturulmalıdır.

8. Fotoğraf, Harita ve Tablolar: Metnin içinde kullanılan fotoğraf, plan ve tabloların sayfa yapısının dışına çıkılmaması hususunda dikkat edilmelidir. Bu tür belgeler baskı tekniğine uygun çözünürlükte olmalı ve birden fazla ise numaralandırılmalıdır.

9. Alıntı ve Göndermeler: Beş satırdan kısa alıntılar tırnak içinde verilmeli, beş satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içerde, 10,5 punto ve *italik* yazılmalıdır.

Dergimizde genel olarak **APA** Atıf Sistemi uygulanmakla beraber kimi disiplinlerde **Dipnot** sistemi de kabul edilmektedir. Ancak yazardan, seçtiği atıf sistemine çalışma boyunca sadık kalması beklenmektedir.

Metin içinde APA Atıf Sistemi kullanıldığında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Alıntı ve göndermeler, metin içinde uygun yere parantez açılarak yazarın soyadı, alıntı ya da gönderme yapılan eserin yayın tarihi ve alıntının sayfa numarası belirtilmelidir.

Örnek:

(Köprülü 1966: 20)

- Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır.

Örnek:

“Köprülü (1966: 17), bu konuda...”

- APA Atıf Sistemi’nde aynı kaynağın metinde tekrar kullanılması hâlinde; *age.*, *agm.*, gibi kısaltmalar olmamalı, yine parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın tarihi ve alıntılanan sayfa belirtilmelidir.

- Yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Köprülü 1966a, Köprülü 1966b, ...) şeklinde harf kodlaması yapılmalıdır.

- Alıntı ya da gönderme yapılan kaynak iki yazarlı ise her iki yazarın da soyadı kullanılmalı, yazarlar ikiden fazla ise ilk yazarın soyadı belirtildikten sonra “*vd.*” ibaresi kullanılmalıdır.

Örnek:

(Türkmen ve Cemiloğlu 2009: 20)

(Olcay *vd.* 1998: 10)

- Metin içinde birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa kaynaklar notalı virgülle ayrılmalıdır.

Örnek:

(Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...)

- Görülmeyen bir yayın kaynak gösteriliyorsa asıl kaynak da belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1931, Kaplan 2004’ten)

- Sözlü kaynak kullanılıyorsa parantez içinde kaynak kişinin adı ve soyadı belirtilmelidir.

- Yayın tarihi belli olmayan eserlerde ya da yazmalarda sadece yazar adı, yazar adı olmayan eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.
- İnternet kaynaklı alıntılarda internet adresi ve adrese son erişim tarihi hem metin içinde hem de kaynaklar kısmında belirtilmelidir.

Örnek:

<http://tdkterim.gov.tr/bts> (Son Erişim Tarihi: 05.04.2011)

10. Kaynaklar: Kaynaklar bölümü makale metninin sonunda bulunmalı, sadece gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eseri var ise sıralamada yayın tarihi dikkate alınmalıdır. Yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eseri var ise kaynaklar a,b,c, şeklinde kodlanarak sıralamaya konmalıdır.

Örnekler:

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaplan, Mehmet. (2004). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkmen, Fikret ve Mustafa Cemiloğlu. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Olçay, Selahattin vd. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oğuz, M. Öcal. (2010). "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri". *Milli Folklor*, 87, 5-12.

Naskali, Emine Gürsoy (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eliade, Mircea. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktaş)

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Araştırmada sözlü kaynaklardan yararlanılmışsa kaynak kişinin soyadı, adı, doğum yeri ve tarihi, mesleği, gerekli durumlarda diğer açıklayıcı bilgilere kısaca yer verilmelidir.

Örnek:

Özdemir, Fuat (Âşık Fuat Çerkezoğlu). 1950 Narman doğumlu, halk ozanı.

- Kullanılan kaynağın yayımlandığı şehir belirtilmemişse künyede bu bilginin bulunması gereken yere yyy (yayın yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse yy (yayıncı yok), yayın tarihine ilişkin bilgi yoksa ty (tarih yok) şeklinde kısaltmalar kullanılmalıdır.

Örnek:

Ergin, Muharrem (haz.). *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*. yyy: Tercüman Yayınları, ty.

EDITORIAL PRINCIPLES

1. Ataturk University Journal of Turkish Researches Institute (TAED) publishes scientific research on Turkey and the Turkish world. Beside their goal to generate new approaches and viewpoints to the field publications in TAED will provide theoretical and methodical foundation for Turcology research. TAED is devoted to the publication of original articles on the utilization of knowledge on Turcology and Turcology studies at the international level.

2. TAED is published biannually in June and August. The articles are available in full-text at <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx> and <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

3. In order for any submitted article to be published in TAED, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Articles previously presented at conferences or symposia may be accepted for publication by the Editorial Board if clearly indicated so beforehand.

4. The language of the journal is Turkish. However articles written in other international auxiliary languages and Turkish dialects provided they are written in Latin alphabet.

5. All research articles submitted to TAED first undergo a review by the Editorial Board members for scanning and assessment of standard of the article. Based on the decision, the article will be forwarded to two subject experts for adjudication and quality improvisation. Two positive reports are required for the publication of the article. In case one report is negative while the other is favorable the article is send for adjudication by a third independent reviewer. TAED uses double-blind peer review. Submissions should be done via email to turkiyat@atauni.edu.tr

6. Issuable articles are put in line for publication however the Editorial Board reserves the right to make changes in this line.

7. Authors are responsible for the content of their articles; the Editorial Board does not assume responsibility for the authors' views or statements. Once an article is accepted for publication the author agrees to transfer the exclusive copyright to Atatürk University Turcology Research Institute as the owner of TAED

8. Reproduction of any article in full requires prior written authorization by the Editorial Board of the journal; Reproduction in part is permitted provided that it is accompanied by reference to the journal and mention of the publisher.

WRITING RULES

1. Title: The Turkish title of the article should be immediately accompanied by the English. The title should consist of 12 words at most.

2. Name(s) of author(s) and author affiliation(s): Name(s) of author(s) should be written bold beneath the Turkish and English title.

Example:

TR TITLE

ENG TITLE

Author Name SURNAME

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
info@atauni.edu.tr

ORCID ID:

3. Abstract: Right after the author(s) name(s) the article should include an abstract respectively in Turkish and in English expressing the subject in 150-180 words. Both abstracts should include keywords.

4. Main Text: Articles should not exceed 10.000 words. The main text should be typed in Times New Roman in a font size of 10,5 pt. Page size 17 x 24 cm. The margins of the top should be 2 cm, bottom 2 cm, left 2 cm and right 2 cm. The article should begin with an introduction indicating the major argument followed by supporting body paragraphs and a conclusion and/or recommendations section.

Text	References	Paragraph Spacing	Paragraph	Margins	Line Spacing	Page Size
10,5	8,5	Single	1 cm	2 cm	Single	17x24 cm

5. Section Headings: Main and sub-headings may be numbered if necessary, should be used to obtain the well-arranged flow of information.

6. Pictures, Maps and Figures: Pictures, tables and figures should not extend over the given margins. Documents should be enumerated. Pictures should be on highly contrasted photo papers.

7. Quotations: Quotations less than 5 lines must be written in the running text and be given opening and closing quotation mark. Longer quotations should be italic and appear in a single-spaced and 1 cm indented separate paragraph. In-text citation principles should be applied, indicating

8. Works Cited: Should appear in an alphabetical order at the end of the main text. The Works Cited list should not include any works not actually cited in the article. Should there be more than work of the same author they should be listed according to their publication date. If two or more articles by the same author also have the same year, a distinguishing letter (a, b, c, etc.) is added.